

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALĀSAHEB PANT PRATINIDHI, S K. BELVALKAR, R. N. DANDEKAR,
S K. DE, F. EDGERTON, A. B. GAJENDRAGADKAR, P. V. KANE, R. D. KARMARKAR,
V. G. PARANJPE, V. K. RAJAVADE, N. B. UTGIKAR †, P. L. VAIDYA, V. P. VAIDYA †
RAGHU VIRĀ, M. WINTERNITZ †, R. ZIMMERMANN, S. J. †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALĀSAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 3

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy London, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Nawab of Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhopalnagar, Dhaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRANYAKAPARVAN

(PART 1)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

Pages 1-510 were issued in 1941 as Fascicule
11, and the rest (Introduction etc) was issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Title pages and Introduction (pp 1—xlv)
printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay, and the rest (pp 1—510)
printed by Prof Sadhu Ram, M.A, at the
Arya Bharati Press, Lahore

CONTENTS OF VOLUME THREE

	PAGES
INTRODUCTION	. I — XXXVIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS	XXXIX—XLII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	XLIII
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 1)	1-510

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

IN

VOLUME THREE

	FRONTISPIECE
FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, Fol. 236 A	
ILLUSTRATION TO 3 1 8	FACING PAGE 1
” ” 3 11 34	” ” 33
” ” 3 12 46-47	” ” 37
” ” 3 152 10-11	” ” 499

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 A₁J = A₁junamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
 Bom or Bomb. = Bombay (edition)
 C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
 Cal or Calc = Calcutta (edition)
 comm = commentary
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm. = fragment(al)y
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
inf ln = *infra lineam*
int ln = *inter lineas*
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory.
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition)
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
 Mad = Madras (edition)
 m or marg = marginal(ly).
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakaṇṭha
 om. = omit(s), omitting

orig = original(ly)
 post. = posterior.
pr m = *propria manu*
 Rām = Rāmāyana (ed N S P).
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
 st = stanza(s)
 subst = substitute(s)
 suppl = supplementary
sup ln = *supra lineam*.
 transp = transpose(s), transposition
 v = verse
 (var) = (with variation)
 v l = varia(e) lectio(nes)

☞ ☞ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS readings
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS readings
 * (superior star) in the text indicates an emendation
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Cd n = Commentaries of Arjunamīśra, Devabodha and Nilakaṇṭha A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakaṇṭha

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the *Āraṇyakaparvan* are as follows

I N(orthern) Recension

(a) North-western Group (v)

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś)

Ś₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 159 of 1875-76
(The Śāradā Codex)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 471 of
Viśrāmbāg I

K₂ = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246).
Dated V Sam 1828 and Śāka 1693 (ca A D 1772)

K₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 184 of 1891-95.

K₄ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 57 of 1832-33

(b) Central Group (Y)

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca, University Library, No 495. Dated Śāka 1393 (ca A.D 1471)

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781 Dated Śāka 1183 (ca. A D 1261)

B₃ = Dacca, University Library, No 601. Dated Śāka 1678 (ca A.D 1756)

B₄ = Dacca, University Library, No 728 B Dated Śāka 1739 (ca. A D. 1817).

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Caturbhujamītra (Dc)

Dc₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 32 of A. 1879-80.

Dc₂ = London, India Office Library, No 3170 (1908) Date A D 1765 (?).

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn)

Dn₁ = Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore Dated V. Sam.
1839 (ca A.D 1783).

Dn₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 236 of 1895-1902

Dn₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 496 of
Viśrāmbāg I

Devanāgarī Composite Version

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of
Viśrāmbāg II

ABANTAKA 1*

- D₂=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902.
Dated V Sam 1795 (ca. A.D. 1739).
- D₃=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91.
Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = A.D. 1620)
- D₄=Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Sam. 1655 (ca. A.D. 1599).
- D₅=Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Sam. 1712 (ca. A.D. 1656)
- D₆=Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T)

T₁=Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908.

T₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809

Grantha Version (G)

G₁=Melkote, Yadugiri Yaturaj Math Library MS (without number).

G₂=Poona, BORI, Mbh Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).

G₃=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G₄=Pudukottah State Library, No. 322

Malayālam Version (M)

M₁=MS (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore

M₂=Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size 12" × 9½". Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra)

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Aranya or Āranyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āranyaka being lost. The text of Āranyaka begins on fol. 211a, line 1, and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan. The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18^a, ending with the words वराज्यपूर्णसिक्. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e g, folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him. sign of a conscientious copyist. On fol 220a, some stanzas which had been omitted (? hapl) in the text have been written on the margin (*sec m*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89-92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p x of the Prolegomena to Ādiparvan (q v.)

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 471, Folios 486 (numbered 55-540, first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$ Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost; fol. 55 begins with ३ ३२ ४^०. Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec m*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec m*) at the bottom of the page. Fol 485 is written only on one side, and at the end of this folio is the remark प्रभूतादो अग्रे पत्र लिखित ॥ विस्तृत न ॥. The contents of this folio (485) have been copied out again *sec m* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतादो ॥ विस्तृत न ॥, with the addition, श्रीस्तु । कल्याणमस्तू ॥ श्रीकृष्णजी सखे ॥ श्री ७, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform: some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{8}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1828 and Śaka 1693 (ca A D 1772) Grey Indian paper.

This manuscript is described as D₁ at p vii of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as उदैराम लिखयत मिश्रजी । श्री सदानन्दी, the day and month come last as सिती आषाढप्रथमे -१५ गुरौ सपूर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīriya Śadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing च for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *dandas* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out. It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 184 of 1891-95. Folios 285, with about 17 lines to a page. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol. 270, 272-279 are missing. Fol. 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp. कुरु) is generally omitted, the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, वैश, मार्क. The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writing. Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m.*) Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub-parvans as a rule. It does not distinguish between ऋ and ॠ, both are again often confused with ॠ.

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882-83. Folios 370 (numbered 52-421), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

First 51 folios are lost, fol. 52 begins with ३ ३६ १°. The hand-writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform. For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright. Prṣṭhamātrās are almost invariably used. Marginal notes, especially variants, are written (*sec. m.*) with the clear remark that it is a pāṭha, there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and sloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B₁

Dacca, University Library, No 495. Folios 1-323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1893 (ca A.D. 1471). Paper. Slightly damaged.

The manuscript contains two correction slips, one between fol. 163 and 164, and another between fol. 247 and 248. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca A.D. 1261). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections. It is described as "looking very old", and being extremely fragile. It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No 601. Folios 326 (fol 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol 240, fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end, fol. 227 duplicated). Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D 1756). Paper — *Collated at the Visvabharati.*

B₄

Dacca, University Library, No 728 B. Folios 280 (fol 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215). Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A.D 1817). Paper — *Collated at the Visvabharati.*

Dc₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 32 of A. 1879-80. Folios 506, with about 11-13 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamīra entitled Vākyadīpikā. The handwriting is not uniform: it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164, fol 165 begins with a broad, short, round, broken style up to fol 265, from the next fol (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin, and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double dandas in red. The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp.

Dc₂

London, India Office Library, No 3170 (1908). Folios 502, with about 10-14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Date of writing A.D 1765 (?). Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamīra, entitled Vākyadīpikā. 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

Dn₁

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page. Size $16'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Śamvat 1839 (ca. A.D. 1783). Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this paivan is noted on the back-cover as . स० १८३९, प्रारंभ कार्तिक शुक्ल २ समाप्ति फाल्गुणशुक्ल-
नवम्या ९ बुधवारे.

The first part of this manuscript is described as Dn₁, at p. xvi of the Prolegomena to the Ādiparvan, and the details of that description apply to this paivan also.

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size 15¼" × 7". Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇdas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size 16" × 6½". Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa. The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual. The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright. Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol. 401-439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters. There are also marginal corrections, entered *sec m*, throughout the manuscript. Adhyāya colophons are marked with red pigment. The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol. (625) breaks off with श्रीगोविंदसूरिस्. The first śloka of the Virāta, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner. The usual table of contents is also wanting. All this suggests that the actual-fol. 626 is lost.

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 269. Folios 225, with about 16 lines to a page. Size 18" × 6½". Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No. 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D₁₄ at pp. xx of the Prolegomena to the Ādiparvan. Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire, some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीचरिंह is written at the lower right margin above the folio number. The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink. Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 234, with about 15 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādiparvan, described at p. xi of the Prolegomena. The date of the manuscript is recorded at the end of the Āranyakaparvan. The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes. It frequently writes व for च, and sometimes च for व, in other words, it confuses च and व. It likewise confuses त and न. The date is given as सवत् १७९५ वर्षे मातादपद (read माद्रपद) वदि १३ ट (?) गुरु ॥

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91. Folios 240, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = 1620 A.D.). Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec m*. Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with *ou* 3. 278 10^{ab}, while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three ślokas of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti. The date is given as १६७७ समए नाम आश्वनि शुदि श्रीदशी १३ वार गुवाशर. The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Cāttrādī). In that case it would correspond to Thursday, the 28th September 1620 A.D. The edges of some folios are coloured yellow, while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections. Single or double *daṇḍas* are used to mark the stops. There are corrections entered *sec m* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places. The scribe writes व for च, and makes little distinction between च and व, as also between व and ष.

D₄

Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Folios 437, with about 11 lines to a page. Size $12'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1655 (ca. A.D. 1599). Old Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red, some pages have black lines; while double dandas, which mark the stops in the text, as also adhyāya colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon सवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तक वन प्रवे (sic) दत्त ॥ व्यास दामोदर है दीधो वासवुदीको ॥ लीपतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जवुदीये ॥ प्रंधाप्रथ श्लोक सप्त्या सहस्र १२६९५ प्रमाणं ॥ Then follows *sec m* ॥ राज्यश्रीमोज्यराज्यप्रवर्तते व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीपाइत राजश्री महाराजी तस्यात्मजा उभयकुलआनददायनि वाई श्रीधनाजी तथा इदं पुस्तकं दत्त । etc

D₅

Pudukottah, State Library Manuscript (without number) Folios 334, with about 10 lines to a page Size $14\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$ Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1712 (ca A D 1656) Indian paper.

Many of the folios are coloured yellow on both the sides, margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double dandas in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec m* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright. The date is given at the end as ॥ समाप्ते आरण्यपर्वे सवत् १७१२ ॥ No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D₆

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15 Folios 303 (including a śodhapatra bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size $5\frac{1}{2}'' \times 13\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double dandas in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc added *sec m*. Many pages are coloured yellow, the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red. The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec m* ?) on both sides is inserted as a śodhapatra after fol 199 with the remark — इदं शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्यमेकादशपत्रावचनकपुटे द्रष्टव्यं ॥

T₁

Lahore, D. A. V. College Library, No 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{8}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3 297. 60^{ab}.

T₂

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248-393), with about 12 lines to a page. Size $29\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T₂ of the Ādīparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old — *Collated at Tanjore*

G₁

Melkote, Yadugū Yātiraj Math Library Manuscript (without number) Folios 130 (numbered 165-294), with about 15-21 lines to a page. Size $18\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$ Grantha characters. Palm-leaf

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G₂

Poona, BORI, Mbh Collection, No 53 (=Institute's Collection, No. 266) Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12-14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$ Grantha characters. Palm-leaf

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr Rangaswamy Aiyangar of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (149) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean, but there are a few interlinear corrections.

G₃

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11839 Folios 277 (numbered 75-351), with about 9 lines to a page. Size $21'' \times 1\frac{1}{2}''$ Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyakaparvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five ślokas from the Virāta are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans — *Collated at Tanjore*.

G₄

Pudukottah, State Library, No 322 Folios 168, with about 10-14 lines to a page. Size $19'' \times 2\frac{1}{8}''$ Grantha characters. Palm-leaf. — The manuscript contains parvans No 3 and 14-18

M₁

Travancore, Alwaye From the private Library of Ponnokottu Mana Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No 299 Folios 259, with about 9 lines to a page. Size $21\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked श्री and not counted. The manuscript has an oldish appearance. The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven, the central holes are enlarged, apparently from constant use, one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost. The margins are clean, corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice

1 Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No 3312 (4065). Folios 166, size 13" × 10" Śāradā characters. Dated Śāka 1630 (ca. A. D. 1708) Kāśmīrī paper

2 Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No 966 (= B. D. 245) Folios 295, with about 15 lines to a page, size 14½" × 6½" Old Devanāgarī characters. Dated Samvat 1573 (ca. A. D. 1516) Indian paper. *Illustrated.*

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition. The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society. The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kāśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengali-Devanāgarī). The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p. 106. A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3 242 20^a to 243 15^a, is given at the end of Volume 4 of this edition. Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9-10, and in lines 12-13.

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V Samvat 1573 (= A. D. 1516). It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost. The original manuscript was written at Yoginīpura (modern Delhi) during the reign of "Sultrāṇa Śikandara", who appears to be the famous Śikandar Shah Lodī, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudhārī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*)¹. The manuscript was constantly

¹ This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State. *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a large lake, must have been a

place of some importance, for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and half way up the hill the ruins of a temple are visible.

consulted by me in case of doubt to see what help it could give I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest. The copyist was probably a Jaina Here follows the statement

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवतु भूतगणा । दोषा प्रयातु नाश सर्वत्र सुखी भवतु लोक ॥ ॥ ॥ सवत् १५७३ वर्षे ॥
 श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तत्समये योगिनीपुरे । सुलिनाणसिकदरविजयराज्य प्रवर्तमाणे ॥ ॥ तत्स[म]ये कञ्जौवाजलदुगे ॥ ॥ चद्रापुरी-
 निवासिन तत्र निवस सन् । चौधरी विन । तस्य सुपुत्र चौधरी कम्हा । तस्य पुत्र वैष्णव (1) चौधरी श्रीमानदान । इद महाम्भारत
 आरण्यपर्व आत्मश्रवणार्थं लिखापित । लिखित कायस्थगौडान्वय । (sign) श्रीलक्ष्मणसीधुत (sign) । भवानीदाम ॥ ॥ शुभ भवत् ॥ ॥
 तैलाक्षे जलाद्रक्ष्येद्रक्षेत् शिथिलवधनं । परहस्तगत रक्षे एव वदति पुस्तक ॥ ॥ सकोडिवि करचरणं । विमुक्कवयणाइ निम्मला (read
 पिच्छला) दिट्ठी । त होउ तुम्ह रिउणा (read °णो) । ज सुक्ख पावए लेहो ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H D Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol 2, p. 292.

TESTIMONIA

The testimonia of the Āraṇyaka consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan.

Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far The same is true of the Javanese version This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the Mahābhārata,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamīśra on the Āraṇyaka It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No 310), of *Catalogue*, Vol 4, p 190 There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS No 2279, and न 16 ग 34) I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation It was therefore used by me merely for occasional consultation The text used by Arjunamīśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamīśra's commentary on the Āraṇyakaparvan, written in Śāradā characters and included by chance in the Śāradā manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the Āraṇyakaparvan (Vol 4). The passage commented on is 3 133. 20 to 134 9 Note the consecutive numbering of the lines in the left margin

Another useful testimonium of the Mahābhārata is the Bhāratamañjarī of Kṣemendra Kṣemendra summarizes the Āraṇyaka in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections

- (1) सूर्यस्तव, (2) विदुग्गमन, (3) गुरभ्युपाख्यान, (4) मैत्रेयगाप, (5) हिन्दीरख¹, (6) सात्ववध, (7) कैरात, (8) लोकपालाल्प्रति, (9) इन्द्रलोहगमन, (10) नलोपाख्यान, (11) पुत्रान्यतीर्थयात्रा, (12) धाम्यतीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य, (14) ऋश्यशुभोपाख्यान, (15) कार्तवीर्योपाख्यान, (16) गौपत्य, (17) मान्धातुपाख्यान, (18) जन्तुपाख्यान, (19) श्येनकपोतीय, (20) अष्टावक्रिय, (21) गावपीत, (22) ह्युगदतीमगमागम, (23) पुत्रहरण, (24) जटासुरखध, (25) मणिमदध, (26) वैश्रवणसामागम, (27) निरातपाननय, (28) लोमशतीर्थयात्रा, (29) आजगर, (30) ब्राह्मणमाहात्म्य, (31) वैश्वोपाख्यान, (32) सररातीताश्वसरा, (33) मन्वोपाख्यान, (34) मार्गण्डेयममया (sic), (35) भविष्यत्, (36) मण्डूकोपाख्यान, (37) इन्द्रसुतोपाख्यान, (38) धुमुमारोपाख्यान, (39) पतिव्रतोपाख्यान, (40) आह्रिस, (41) द्रौपदीसत्यभामासवाद, (42) घोपयात्रा, (43) दुर्योधनप्रायोपवेद्य, (44) भार्तराष्ट्रयज्ञ, (45) मुगहप्रदर्शन, (46) श्रीहीदौणिक, (47) द्रौपदीप्रमाद्य, (48) रामोपाख्यान, (49) सावित्र्युपाख्यान, (50) कुण्डलहरण, (51) आरण्य

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āranyaka were there already in Kṣemendra's time (ca 1050 A D). The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century. Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āranyaka-parvan: he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the Āranyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with our Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata in the eleventh century. I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages: (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No 6), (2) Karna's Conquest of the World (App. I, No 24), (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No 25). The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version². The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions, consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial. Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nilakanṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question, because its spurious character is very

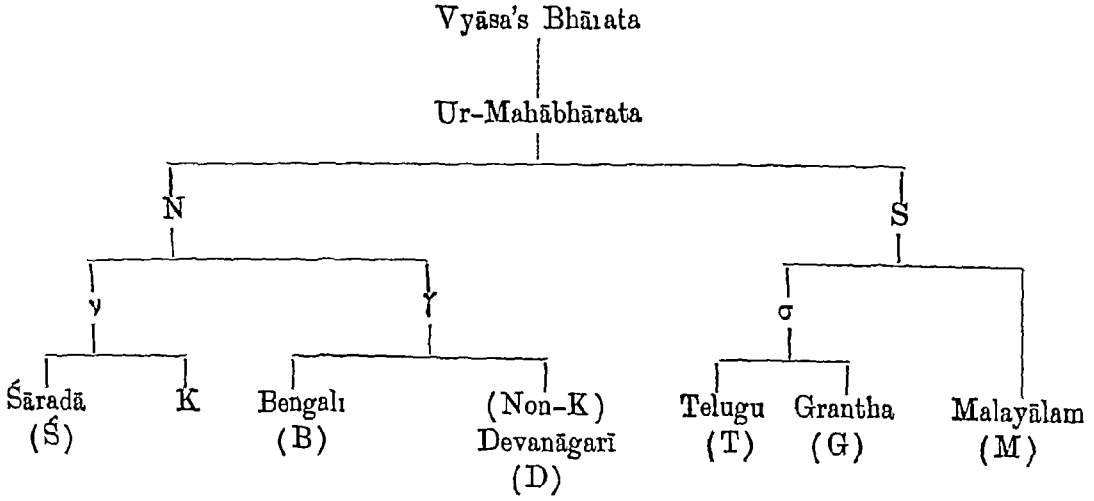
¹ It is worth noting that our Śāradā Codex uniformly writes किन्दीर- for our किन्दीर-

² See below, p 19

evident and does not need an elaborate proof¹

The versions of the commentators Caturbhuja and Nilakantha are described below under the Devanāgarī version

PEDIGREE OF THE ĀRANYAKAPARVAN VERSIONS

- (1) सूर्यस्तव, (2) विदुरागमन, (3) सुरभ्युपाख्यान, (4) मैत्रेयशाप, (5) किन्दीरवध¹, (6) साल्ववध, (7) कैरात, (8) लोकपालालाप्राप्ति, (9) इन्द्रलोकगमन, (10) नलोपाख्यान, (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा, (12) धौम्यतीर्थयात्रा, (13) आगस्त्य, (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान, (15) कार्तवीर्योपाख्यान, (16) मौकन्य, (17) मान्धात्रुपाख्यान, (18) जन्तुपाख्यान, (19) श्येनकपोतीय, (20) अष्टावकीय, (21) यावकीत, (22) हनुमद्गीमसमागम, (23) पुष्कराहरण, (24) जटासुरवध, (25) मणिमद्वध; (26) वैश्रवणसमागम, (27) निवातकवचवध, (28) लोमशतीर्थयात्रा, (29) आजगर, (30) ब्राह्मणमाहात्म्य, (31) वैन्योपाख्यान, (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसवाद, (33) मत्स्योपाख्यान, (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic), (35) भविष्यत्, (36) मण्डूकोपाख्यान, (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान, (38) धुन्धुमारोपाख्यान, (39) पतिव्रतोपाख्यान, (40) आङ्गिरस, (41) द्रौपदीसत्यभामासवाद, (42) घोषयात्रा, (43) दुर्योधनप्रायोपवेश, (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ, (45) ऋग्वेदप्रदर्शन, (46) व्रीहीदौणिक, (47) द्रौपदीप्रमाथ, (48) रामोपाख्यान, (49) सावित्र्युपाख्यान, (50) कुण्डलाहरण, (51) आरण्य

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the *Āraṇyaka* were there already in Kṣemendra's time (ca 1050 A D) The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the *Āraṇyakaparvan* he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic Consequently, unless the version of the *Āraṇyakaparvan* used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the *Mahābhārata in the eleventh century* I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App I, No 6), (2) Karna's Conquest of the World (App I, No 24), (3) the Visit of Duvāsas to Yudhiṣṭhira (App I, No 25) The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version² The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions, consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial Finally, the last passage introducing Duvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nilakanṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question, because its spurious character is very

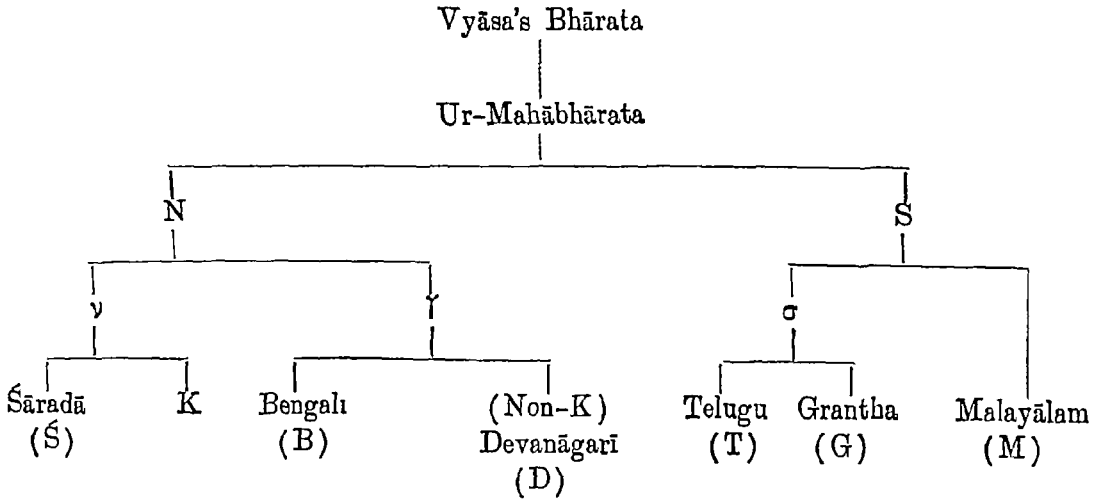
¹ It is worth noting that our Śāradā Codex uniformly writes किन्दीर- for our किर्मीर-

² See below, p 19

evident and does not need an elaborate proof¹

The versions of the commentators Caturbhuja and Nilakaṇṭha are described below under the Devanāgarī version

PEDIGREE OF THE ĀRANYAKAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya -, or Araṇya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i e "granthas"). The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book. The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents. The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind stories of ancient kings, sages, and virtuous women, description of places of pilgrimage (tīrthayātrā), discourses

¹ With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety. The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known

scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-harāṇa), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (लक्ष्मणा इत्यासन पत्नीं कृपाञ्जुं कृपयास्वगात् । B 2 68 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa. They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship

on moral, ethical and philosophical topics, ancient gāthās and anuvamśa stanzas. It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic. The episodical material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced, it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisanī has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āranyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇdavas (Śānti and Anuśāsana). "This distribution", remarks Pisanī, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events".¹

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again. Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp 1091-1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories. The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma. The entire story of Skanda (adhy. 213-221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy. 3, stanzas 18-28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata. The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āranyakaparvan. Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript² of the Padma Purāṇa contains besides a version of the Rśyaśṛṅga legend. In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purāṇic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out. Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivamśa.

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas. The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,³

¹ A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas, etc (1939), p 170

² The Bodleian MS, Wilson 111-116, mentioned by Luders in "Die Sage von Rśyaśṛṅga", *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*,

Phil.-hist. Kl., 1897, pp 88, 94

³ *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna* (= *Bonner Orientalistische Studien*, Heft 4), Bonn 1934

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr S K Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true¹ This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr M V Vaidya, M A, who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version²

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source. We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमसुरव्यसि (3 189 14), is worth considering in this connection. Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,³ or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu. There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context. The Mahābhārata, as mentioned in it (3. 189 14), draws upon a Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost. The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy 258-275), but in the Parvasamgraha this passage is called रामायणसुपाख्यानं (1 2 126). Does this name imply any connection with our "Rāmāyaṇa"? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmiki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches⁴

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India. Among them are three worthy of special mention, viz, the Tale of Nala, the R̥ṣyaśringa Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time. The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

¹ S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa", *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas* etc (1939), pp 19 ff

² M V Vaidya, "Tīrtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa", *A Volume of*

Studies in Indology presented to Prof P V Kane etc (1941), pp 530 ff

³ *The Great Epic of India*, p 48 f

⁴ Cf V S Sukthankar, "Epic Studies VIII", in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof P V Kane* etc. (1941), pp 472 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature. The second, the R̥śyaśrngā Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von R̥śyaśrngā"¹. The Story of Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages". By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virātaparvan. These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement²—and indeed very embarrassing to the textual critic. As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan. The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next, but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virātaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context³.

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāta parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension. The Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension

¹ *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87-135, see also *ibid.* 1901, pp. 28-56

² See H. Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen* (1901), p. 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension, whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other. Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas

Northern Recension

Southern Recension

1 37 घोरं .	सर्वा
1 41 शुशुभे	शुशुभुर्
2 13 धिक्पापान्	द्विषतो (text)
2. 31 न लिप्सेत	स्वपक्षेभ्य (text)
2 34 स्युता	नृणाम् (text)
2 45 ऐश्वर्यं	आरोमय
2 50 ब्रह्मन्	विप्र
2 74 °सन्नन्धात्	°योगाच्च
5 8 एवं शेष यदि .	एतच्छ्रेयस्तव
8 2 वचन राजा	मधुरं वाक्य
12 16 न्यमीलयत लोचने	विषादमगमद्दृश
12 59 गृह्य मध्ये वृकोदर	मीमसेनो महाबल
13 13 अप(० अव) कृद्योत्तरासङ्ग	कृष्णाजिनोत्तरासङ्ग
13 28 महिषीं	रुक्मिणीं
13 50 दश	तथा
13 78 पुन स्रुतान्	तत पुनर्
13 83 राजान दक्षिणेन च	दक्षिणेन युधिष्ठिरं
48 4 सिद्धविक्रान्तौ	युधि विक्रान्तौ
101. 11 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य	समनुज्ञाप्य ब्रह्माण
अगस्त्यस्याश्रम युयु ।	वारुणि समुपस्थिता ।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc, etc, etc

It may be observed that all these additions in the Southern recension (with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution. When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis-à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense. The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text. Contamination between the Kāśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence. But it should be noted that the Kāśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements.

Let me put the matter in a slightly different way. The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature. We must accept this as the original, at least we do not want to question it, at present. In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī). Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā). Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value. With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā (or Kāśmīrī) Version

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kāśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūjapatā*). The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kāśmīr¹ Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabhā The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3 253 18^a, thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K₂, which is described below

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant, and the text of the Āranyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view

The Śāradā text of the Āranyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabhā The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokas, triṣṭubhs and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect diff*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kāśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy 45-46 of the Vulgate = passage No 6 of our App I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kāśmīrī (Ś₁ and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition The highly erotic description of the voluptuous hetāre of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such The stanzas I refer to are (App I, No 6, lines 50-57 = Bombay ed 3 46 8-11 = Calcutta ed 3 1824-1827)

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
 गच्छन्त्या हारविक्रचौ स्तनौ तस्या वचलानु ।
 स्तनोद्ग्रहनसंक्षोभाद्भ्रम्यमाना पदे पदे ।
 त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
 अधोभूधरविस्तीर्ण नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
 ऋषीणामपि दिव्याना मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधर रेजे जघन निरवद्यवत् ।

¹ The Kāśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrjapātra), is confirmed not only by the reading व्यासं in the third pāda of the introductory mantra नारायण नमस्कृत्य एते, but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशंपायन.

उवाच, and further by such Kāśmīrī spellings of names like चारुदोष्य (for चारुदोष्य) in 3 17 22, corresponding to सुदोष्या (for सुदोष्या) in the Virāṭa, of Raghu Vira, Introduction to the Virāṭa-parvan, p xi The Bhāratamañjarī has चारुदोष्य in 3 159 and सुदोष्या in 4 36, etc That is a real Kāśmīrī trait

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App I, No. 6, lines 157-162 = Bomb ed. 3 46. 62-63 = Cal ed 3 1877-1878)

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोर
 शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 खिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāta, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one, he is *curse*d by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (*ajñātavāsa*).

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4. 10 8-9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40 12-13)

भ्रातुर्नियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्भवीमि ते ॥
 नास्मि ह्लीवो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
 समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśi's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāta court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāta's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their *samkalpa* would be so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves, without any external aid or make-up (3 298 17, 19)

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
 न वो विज्ञास्यते कश्चिन्निपु लोकेषु भारत ॥

यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śāradā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases¹

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śāradā version is intimately connected

A facsimile of a page of the "Śāradā Codex" (Ś₁) appears as the frontispiece of this volume The text is 3 45 1-25.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śāradā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been possible to localize more precisely

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś₁ may be seen from the numerous readings common to Ś₁ and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts) But it is demonstrated especially forcibly by their common omission of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension Of such passages, given in our App I, the most important are numbered 16-18, 22, 27 and 31

Of these passages No 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāsura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś₁ K, besides D₁₋₃ of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī—Passage No. 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇdavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś₁ K (with D₁₋₃ &) Here also we notice that the group Ś₁ K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B Dc Dn D₄ & — No 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type, that is to say, it is omitted in Ś₁ K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B Dc Dn D₄ & . K₃ secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śāradā-K version. — Another passage of that type is No 22 (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś₁ K), with

¹ See above p x f

the single exception of the conflated manuscript K₂ — The next passage of that kind is No 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhishthira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself, it is found in all Northern manuscripts except Ś₁ K D₁ —The last passage in our list is No 31, a long spun out lament by Yudhishthira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except Ś₁ K (with D₁ 3. 5)

The contrast between Ś₁ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3 107 18. After this stanza,

Ś₁ K D₁ ins

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः ।

B Dc Dn D₃ 4 5 ins

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3 107 18-19)

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥
स्वर्गं नय महाभागो मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous. Of these K₂ is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others. While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group, at times even showing readings peculiar to the late Nilakantha tradition. K₁ is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less. K₃, on the other hand, shares with Ś₁ many unique readings, coming closest to it. Indeed I am inclined to regard the concordant readings of Ś₁ and K₃ as the specific Kaśmīrī readings. In K₄ the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K₄ incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions.

I append here examples of readings showing special affinity between Ś₁ and K₃ (references are to adhyāyas and ślokas)

Ś ₁ K ₃	Other MSS
7 10 जगाम सजयस्त्पूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने ।	सजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्वत्काम्यक वन (or प्रति) ।
7 15 त्वच्छोकान्दुर्लित्तैर्दिय धमेत्त	सजीवय च पार्थिव (or नराधिप) त्व क्षिप्र (text), त्वरित, सुक्षिप्र, etc.
7 16 (with D ₁ -3) भारत	मानद (text), सत्तम
7 18 आगत विदुरं ज्ञात्वा	तमब्रवीत् महाराज्ञ (or महाराज, तेजा, प्राज्ञ)
” राजा वचनमब्रवीत्	धृतराष्ट्रोविकस्युत्, राष्ट्र प्रतापवान्
9 5 (with D ₁ -3) अपि	तान

Here follow examples showing the contamination of K_2 with B D, and especially with the group B Dc Dn D_4 :

K_2 B + some D	Other MSS
2 6 देवता ह्यपि	दैवतान्यपि
2 9 दु खार्दितान्	दु खान्वितान्
2 10 चात्रानि	वन्य दु, वन्यास्त्वा, वन्यानि
2 32 युक्तेषु	मुरयेषु (text), सिद्धेषु
13 54 शोणितेन	रुधिरेण
13 98 परंतपा	यशस्विन
17 3 चैत्यदृक्षांश्च	चैव चैत्याश्च
25 15 तप सिद्धा महात्मन	तपस्विन सत्यशीला
34 11 दुर्बला°	अवीरा° (text), अधीरा°

The contamination of K_2 is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc, etc, etc

Examples showing specially close contact between K_2 and Dn are as follows

37 9	K_2 Dn त प्रति	rest सांप्रत (text), संप्रति, etc.
37 10	K_2 Dn सगरे	rest रक्षणे
37. 26	K_2 Dn घनुर्धर	rest घनजय (text), युधिष्ठिर
37 38	K_2 Dn विशारदा	rest विदस्तथा
38 5	K_2 Dn तम् (Dn ते)	rest च
38 8	K_2 Dn भवानेव प्रियोस्माक	rest त्वयि व्यपाश्रयोस्माक, etc
44 16	K_2 Dn देवेश	rest देवेन्द्र
52 5	K_2 Dn त्व	rest स
54 3	K_2 Dn transp महा - and दृषा	
61 82	K_2 Dn D ₅ रम्य	rest पुण्य
61 111	K_2 Dn D ₅ जम्मु	rest तस्यु
81 68	K_2 Dn D ₅ [अ]नुत्तमान्	rest दुर्लभान्

Examples of insertions almost restricted to K_2 Dn are 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K_4), 390* (with D₅ ε), 412* (with D₅), and passage No 12 of App I (also found in D₅, but with a different point of insertion)

The contamination of K_2 from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kaśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for जत्पादय) in 3 97 17

Sporadic contamination of K_4 from S is seen in the insertion 159*, and in passage No 4 of App. I (cf v 1 3 38 18)

Manuscripts D₁₋₃ of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our D_n D_{4,6} (with or without D_c). These two groups—B and D_c D_n D_{4,6}—show as a rule the same readings, and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in D_c D_{4,6} and found only in D_n of the Devanāgarī manuscripts

The affinity of B (D_c) D_n D_{4,6} (often with the conflated manuscript K₂) is exemplified by the following readings

- 11 27 K₂ B D_n D_{4,6} मन्वु° rest मृत्यु°
 28. 32 K₂ B D_c D_n D_{4,6} वै rest ते
 32. 13 B D_n D_{4,6} [अ]नघे rest मम
 34 11 K₂ B D_c D_n D_{4,6} दुर्बल° rest अवीरा° or अधीरा°
 91 2 B D_n D_{4,6} ऋषिणा चैव rest देवर्षिणा च
 93 10 B D_n D_{4,6} नगो rest सरो
 104. 9 B D_n D_{4,6} तप्यते rest (mostly) तताप.

Similarly B (D_c) D_n D_{4,6}, differing from most other manuscripts, have the following short additions 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K₁), 532* (with D₃), 540*, 541*, 684*, 806* (with K₃), 844*, etc, etc.

The Devanāgarī Versions (other than K)

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups (1) the Version of Caturbhujā, (2) the Version of Nilakanṭha, and (3) the Composite Version. The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhujā and Nilakanṭha, being accompanied by their glosses, the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhujā.

The version of the commentator Caturbhujā has little to recommend for itself. It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B, thus B and D_c have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus. But it is definitely superior to the version of Nilakanṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App I, No 12) inserted in the Nala Episode after our 3 62 10, which is found only in K₂ D_n D_c and is comparable to the passage substituted in K₄ D₁₋₃ for stanzas 1-17 of our adhy 62 (cf. App I, No 10). Especially in the later adhyāyas of this parvan, D_c and D₃ go together, showing numerous agreements peculiar to themselves. D_c shows some unique additions, though their number is small, examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhujā's commentary on different parvans are available, that on the Virāta has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915). It is not unlikely that Caturbhujā had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant. The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast. He bore the surname or title Mīśra, like his fellow commentator Arjuna Mīśra. It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major Mahābhārata commentators, Devabodha, Vimalabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa, Arjunamīśra and Nilakantha. But it is most unlikely that he is a very early commentator.¹ In our manuscripts the commentary is called Vākya-dīpikā (fol. 1)

श्रीचतुर्भुजमिश्रणामारण्ये वाक्यदीपिका ।

This name is analogous to the titles of the commentaries by Devabodha and Arjunamīśra, Jñānadīpikā and Arthadīpikā respectively, compare also the title of Nilakantha's commentary Bhārata-bhāvadīpa

The Devanāgarī Version of Nilakantha the Vulgate.

The version of Nilakantha has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional adhyāyas, some of which are palpably very late interpolations. Notable among the latter are adhy 262-263 of the Vulgate (our App I, No 25), which relate how Duryodhana sends the Rṣi Durvāsas, with 10,000 disciples, to Yudhiṣṭhira at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to Draupadi's prayers, however, Śrī Kṛṣṇa appears, all of a sudden, from Dvārakā, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation. They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to Yudhiṣṭhira, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars. This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in D₁ D₂ G₃ besides D_n, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation. Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted.

The Vulgate contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus. Thus, besides D_n, 5* is found only in D₂, 25* only in Ś₁ K₂, 30* only in K₂ D₂, 48* only in D₂, 50* and 55* only in K₂, 874* only in D₂, 1193* only in D₂, and passage No. 32 of App I (a long interpolation of 72 lines) only in D₂ G₃!

D_n also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations

32	31	D _n	आप्नोति	rest	अस्तीति
33	13	D _n	°दुर्बुद्धि	rest	°बुद्धिर्ये
43	28	D _n	धर्मचारिणां	rest	भूमिचारिणा
60	14	D _n	अतीव	others	सा तीव्र (text), सातीव
82	5	D _n	पुण्या देवी	rest	महापुण्या
82	33	D _n	च गच्छति	rest	महीपते
84	11	D _n	°ज्वलनो	rest	°जलदो
87	1	C _n	आनतेषु	rest	अवन्तिषु
93	4	D _n	कौरवा	rest	पाण्डवा

¹ Mr P K Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A D 1350-1650

100. 4 Dn आश्रमे rest आश्रमं
 145 1 Dn मा चिरं rest मातरं
 146 53 Dn तीरात्तीरं rest तीरान्तरं°
 167. 8 Dn शान्ता others तदा (text), तथा, ततो
 195. 14 Dn वारयन् rest वाकिरन्.

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in 3. 33. 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवस), 81. 21 (समितं), 156 (गत), 82 46 (मानव), 85 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[or आ]गस्त्यपर्वतो रम्य), 86. 13 (शुभ), 178 25 (सा ह्येया), 198. 15 (इदम्), 19 (पदं or परं), 200. 54 (निबोध मे), 229. 16 (सहस्रश), 230 23 (एकैकश्च), 235. 3 (दुरात्मन्), 244. 13 (स्थानं), etc, etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nilakanṭha mentions Arjunamīśra जारुप्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्र, showing that Arjunamīśra is prior to Nilakanṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.¹

In commenting on 3. 33-59 (Bombay ed)

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
 निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥

Nilakanṭha notes certain commentators (प्राञ्च)

शल्यक श्चापित् क्षुद्रान् मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वा दत्त्वा बहिर्नि सार्यं भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राञ्च ।

Owing to the ambiguity of the word प्राञ्च, it is not possible to say for certain whether Nilakanṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gaudas".

Nilakanṭha appears to have been an adept in the Kāma-śāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3. 186. 35 (= Bombay ed. 3. 188. 41).

बहुप्रजा हृस्वदेहाः शीलान्चारविवर्जिताः ।

मुखेभगाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥

on which Nilakanṭha has the gloss मुखेभगा स्त्रियो बन्धेषु प्रसिद्धा । प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य कामसुदीपयन्त्य । अत्यन्त रतातैलात् ।

In the beginning of his commentary, Nilakanṭha mentions his guru Lakṣmaṇārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamīśra of Hamīrapura

प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nilakanṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr P. K. Gode with the author of the Mīmāṃsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D 1650)²

Variants cited by Nilakanṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed*) 2 37, 3. 63, 4 19, 6. 3 (अपपाठ), 7 5, 8 11-12, 9 15, 10. 24, 32, 37, 11 4, 8 (अपपाठ), 12 23, 35, 36,

¹ Cf Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 17 (1935), p 189 f

² Cf P. K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣā-prakāśikā and identification of its author with the Guru of Nilakanṭha Caturdhara", *Mīmāṃsā-*

Prakāśa, vol 3 (1938), pp 65 ff — For further particulars about the life and family of Nilakanṭha, see now P. K. Gode, "Nilakanṭha Caturdhara, the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp 146-161

80; 15. 7, 20⁻ 10, 22. 4, 23 8, 25. 1, 29 8, 22 (गौडपाठ), 29, 30. 23, 41, 31 8, 32 13, 38, 59, 33 8, 59 (प्राच), 63, 68, 72, 35 3 (अपपाठ), 37 34, 40. 4, 43 6 (अपपाठ), 71 16 (इति श्लोक क्वचिज् दृश्यते), 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते), 84 9, 110 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठ प्रामादिक), 117 12 (प्रमादपाठ), 119 13 (गौडपाठे), 120 2, 125 18 (गौडस्तु इति श्लोकमत्रापि पठन्ति), 129 9 (प्राच, अर्वाच), 147. 8, 161 20 (गौडपाठे), 162 28, 169 8, 172 9, 176 9, 177 22, 179 15, 207 49, 97 (गौडपाठे), 211 9, 16, 219 22, 222 1, 233 8, 236 31, 264. 12, 269 3, 10, 297. 24, 36, 315. 9, etc

The Composite Devanāgarī Version

The Devanāgarī has always been found to be a composite version. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups (1) The best group, from our view-point, is D₁₋₃, which frequently agrees with Ś₁ K (but especially K₄) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version. Of these D₂ agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with D_c, the version of Caturbhujā. (2) Then there is the group D₄ c, which generally agrees with B D_c D_n. (3) The remaining manuscript D₂ is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nilakantha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B D_c D_n D₄₋₃ (sometimes joined by K₄)

The affinity of the group D₁₋₃ is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts

1. 3	D ₁₋₃	वने-विजहु (Parasm.)	पार्थास्ते	rest वने विजहिरे (Atm)	पार्था
1. 5	D ₁₋₃	परधातिनां	other MSS	अतिधातिनां (text),	अनिवर्तिना
1. 13	D ₁₋₃	नार्यकाम- सुख कुत	other MSS.	न धर्मो (or 'र्मो)र्थं कुत	सुख
1. 14	D ₁₋₃	सदामर्षी	other MSS	गुरुद्वेषी (text),	गुणद्वेषी
1. 15	D ₁₋₃	गच्छाम (Parasm)	सहिता	rest सायु गच्छामहे (Atm)	
1. 34	D ₁₋₃	सेवनीया-	rest	पालनीया	
2. 5	D ₁₋₃	या गति	rest	गतिर्या (by transp)	
6. 22	D ₁₋₃	भविष्यामि	rest	करिष्यामि	
48. 29	D ₁₋₃	यथा	other MSS	मया (text),	तया
167. 19	D ₁₋₃	माधर्व	other. N MSS	माधव (text), etc., etc	

Examples of insertions, almost peculiar to D₁₋₃ and showing the close affinity between these three manuscripts, are 182* (with K₄), 283*, 334* (with K₄), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K₄), etc., etc

As remarked above, the group D₁₋₃, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with Ś₁ K. Examples of insertions common to Ś₁ K and D₁₋₃ (often with D₂) are 640*, 707*, 711*, 715*, etc., etc

Group D₁₋₃ is important for the reason that it lacks (like Ś₁ K) many of the interpolations of the B D group; e g 44*, 128*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc., etc, etc.

The Telugu Version

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources In such conflated parts, T₂ is generally associated with G₂. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version

T₁, differing from T₂, often sides with G₁ M₁ (with or without M₂), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T₂ through the Northern recension, cf. 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M₁), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *sec m*

The Grantha Version

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension. The contamination is particularly noticeable in the case of G₂, and it increases towards the end of the parvan, so much so that in the final chapters G₂ often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G₂ of specific Southern insertions are 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc., etc. — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G₂ (sometimes with T₁) are 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc., and passages No. 24, 27, and 32 of App I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G₂ of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virātaparvan. The evidence of G₂ is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc., etc. — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336⁺, etc., etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions, a few are of two lines

But our M is not homogeneous, M₁ and M₂ exhibiting among themselves numerous differences. M₂ shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M₂ are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc., etc. M₂ is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41 24 S (except M₂) सर्गच्छेत्तभ्यदुत्त against N (with M₁)

सर्ग गच्छेत्समुद्गात्, where M_2 agrees with N . M_2 (like G_2) also omits a few of the typical Southern insertions, e g, 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_2 marg *sec m*), etc, etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3 22 8. N reads विस्रवसस्युल्वण as opposed to S , which has व्यस्रजद्रुधिरं बहु, but M_2 reads व्यस्रजचास्युल्वण, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings व्यस्रजत् (S) च [अ]स्युल्वण (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2 . The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{ca}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together, but arranged as in M_2 , they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question.

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P P S Sastri, which I am able to confirm from my own experience. In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the Āraṇyakaparvan, Professor Sastri writes "Not having been subject to Nāyaka influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times"¹ This is in substantial agreement with what I had stated in my Prolegomena to the Ādiparvan regarding the Malayālam version, namely, that it is "the best Southern version".² I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner.

THE PARVASAMGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the Āraṇyaka, according to the Parvasamgrahaparvan, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS
IN THE-ĀRANYAKAPARVAN

	Parva- samgraha	Crit Ed	Cal Ed	Bomb Ed (Saka 1799)	Kumbh Ed	South Rec (Sastri)
Adhyāyas	269	299	314	315	315	269
Ślokas	11,664	?	12,848	12,002	12,476	11,136

¹ The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p iii f

² Prolegomena, p LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted. According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478. But this calculation misses the correct figure by several thousands. The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complications of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095. They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100, and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacobi¹ is 12,848 as shown above. — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of Wai (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, *adhyāya* by *adhyāya*, and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the *Vanaparvan* volume (p. 1344) as 12,002.² — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p. 5) of that edition. — The extent of Professor P. P. S. Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his *Āraṇyakaparvan* (vol. 5, p. 111). — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose *adhyāyas*, in addition to a large number of *Trīṣṭubh* stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason. In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by the addition of figures for the stanzas and prose sections, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent. It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the *Parvasamgraha* figures, which are often themselves doubtful. It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right. And there is no reason to think that the *Parvasamgraha* figures for the number of stanzas are an exception to the rule.

We do not expect strict agreement between our figures and the *Parvasamgraha* figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas*. It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 *adhyāyas* at least more than the figure given by the *Parvasamgraha*! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the *Parvasamgraha*, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of *adhyāyas*, namely, 269. As regards the manuscripts of the *Āraṇyaka*, the Kāśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 *adhyāyas*, while the Central Sub-recension (Bengali-Devanāgarī group) show in fact about 315 *adhyāyas*. The former may be taken as the more reliable figure. Professor P. P. S. Sastri's device of arriving at the *Parvasamgraha* figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable.

¹ *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index, etc.*,

² According to another computation, that of the

Chitrashala Edition (Poona 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p. 500 of its edition of the "*Vanaparvan*".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasamgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us either, the compiler of the Parvasamgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasamgraha count. No third explanation is possible, and both these are significant alternatives. If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent, which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasamgraha will dwindle down to an insignificant quantity. If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasamgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasamgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata, for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility. We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasamgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1 2 111-126) the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali-Devanāgarī), the shorter version on the Kāśmīrī-Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions. But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations. It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts, the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text. Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details. Is it now likely that the Kāśmīrī and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kāśmīrī and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents.

The Parvasamgraha mentions sixteen sub-parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty-two, that is six more. The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvitrīyupākhyāna, which originally did not form separate sub-parvans at all, as will be seen from the following table

Critical Edition
(and old Parvasamgraha)

- 1 आरण्यक (adhy 1-11)
- 2 किर्माख (12)
- 3 कैरात (13-42)
- 4 इन्द्रलोकाभिगमन (43-79)
- 5 तीर्थयात्रा (80-153)
- 6 जयसुरवध (154)
- 7 यक्षयुद्ध (155-172)
- 8 आजगर (173-178)
- 9 मार्कण्डेयसमाख्या (179-221)
- 10 द्रौपदीसत्यभामासवाद (222-224)
- 11 घोषयात्रा (225-243)
- 12 मृगसप्तमय (244)
- 13 श्रीहिंद्रीणिक (245-247)
- 14 द्रौपदीहरण (248-283)
- 15 कुण्डलाहरण (284-294)
- 16 आरण्य (295-299)

Vulgate Editions
(and revised Parvasamgraha)

- 1 अरण्य (adhy 1-10)
- 2 किर्माख (11)
- 3 अर्जुनाभिगमन (12-37)
- 4 कैरात (38-41)
- 5 इन्द्रलोकाभिगमन (42-51)
- 6 नलोपाख्यान (52-79)
- 7 तीर्थयात्रा (80-156)
- 8 जयसुरवध (157)
- 9 यक्षयुद्ध (158-164)
- 10 निरानन्तनयुद्ध (165-175)
- 11 आजगर (176-181)
- 12 मार्कण्डेयसमाख्या (182-232)
- 13 द्रौपदीसत्यभामासवाद (233-235)
- 14 घोषयात्रा (236-257)
- 15 मृगसप्तमोद्धव (258)
- 16 श्रीहिंद्रीणिक (259-261)
- 17 द्रौपदीहरण (262-271)
- 18 जयद्रथविमोक्षण (272)
- 19 रामोपाख्यान (273-292)¹
- 20 पतिव्रतामाहात्म्य (293-299)
- 21 कुण्डलाहरण (300-310)
- 22 आरण्य (311-315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839. Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas. It gives in general the Nilakantha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much.

(2) The oblong pothi-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition). It is accompanied by Nilakantha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

¹ The Parvasamgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the

Pativrata-mahātmya precedes the Rāmopākhyāna

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपत्ता, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3 83 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गवा मेधम्, when the Nilakantha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गवामयम् (*lect diff*), which is the reading of the constituted text! Likewise in 3 249 8, our edition reads सुवत्स्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G₃), which reads सुभवस्य, and yet this latter reading (सुभवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (र) is in Telugu script, two (अ, घ) in Grantha, and one (क) in Malayalam. For adhyāyas 67-130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (ग) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A D 1795, that is, it is less than 150 years old. As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition. But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been. Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short-comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts. Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings. Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of his text) 1. 27^b, 28^b, 2. 13^{1/2 a}, 22^a, 46^c, 71^{1/2 b}, 80^{1/2 b}, 4. 8^a, 8^c, 15^b, 5. 1^b, 6^c, 7^c, 22^a, 7. 2^b, 2^c, 9^b, 23^b, 8. 17^c, 10. 49^a, 55^a, 66^a, 11. 60^{1/2 c}, 72^{1/2 c}, 12. 23^{1/2 a}, 41^b, 13. 1^b, 14. 6^a, 16^c, 17. 10^{1/2 a}, 11^{1/2 a}, 18. 5^b, etc, etc. These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only, but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigorously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus.

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojurajapuram (Tanjore District) printed in 1895. The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramanikādhyāya of both the Northern and the Southern Recensions"¹. This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority.

¹ The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p. xiii

and therefore perfectly arbitrary Adopting the Parvasamgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasamgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasamgraha the number of ślokas should be 11,664 "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528"¹ As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasamgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation.

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr N B Utgikar, M A During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence) the Ādi (1933), the Virāta (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942) These four parvans comprise, according to the data of the Parvasamgraha-parvan, about 28,400 "ślokas" In addition to this the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S. A.) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress, nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has been printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr S K Belvalkar, I E S (Retd.), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāta, Udyoga and Bhīṣma These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivamśa, which, for the time being, we have placed aside This is no mean achievement, we think The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

¹ *Op cit* p xiv

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्वर्थां न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work.

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project. The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States. The Trustees of the Sir Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances. We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability.

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London, and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London.

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project.

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C I E, of Nepal, as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidhushekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati, further to Mr S Gopalan, B A, B L, who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honorary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions.

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades: the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London). The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Viśvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter. The Institute is, moreover, obliged to Sardar M. V. Kibe, M. A. of Indore for the loan of a complete Nilakantha manuscript of the Mahābhārata. It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idappali, Mr. Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Killimangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates: Poomullmana, Avanapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Palyam Estate, Channamangalam.

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie*. It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us, from among whom I remember particularly my friends Father R. Zimmermann, S. J., Professor M. Winternitz, and Mr. Vishvanath P. Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan. The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr. B. G. Bhide Shastri, Mr. D. V. Naravane, and Mr. G. G. Soman. We shall miss, in future, the expert assistance of Mr. Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārata Department since 1921, has now owing to old age, retired from service. The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department. The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K. V. Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr. M. V. Vaidya, M. A., both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work. Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K. V. Anantanarayan Shastri of Erode, and K. S. Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty.

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical viewpoint, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr. Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bhaṭṭa Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhāṭṭa*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Mahārṣi Kṛṣṇa Dvāpāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येप न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मार्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain. He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Mahārṣi

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942.

V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

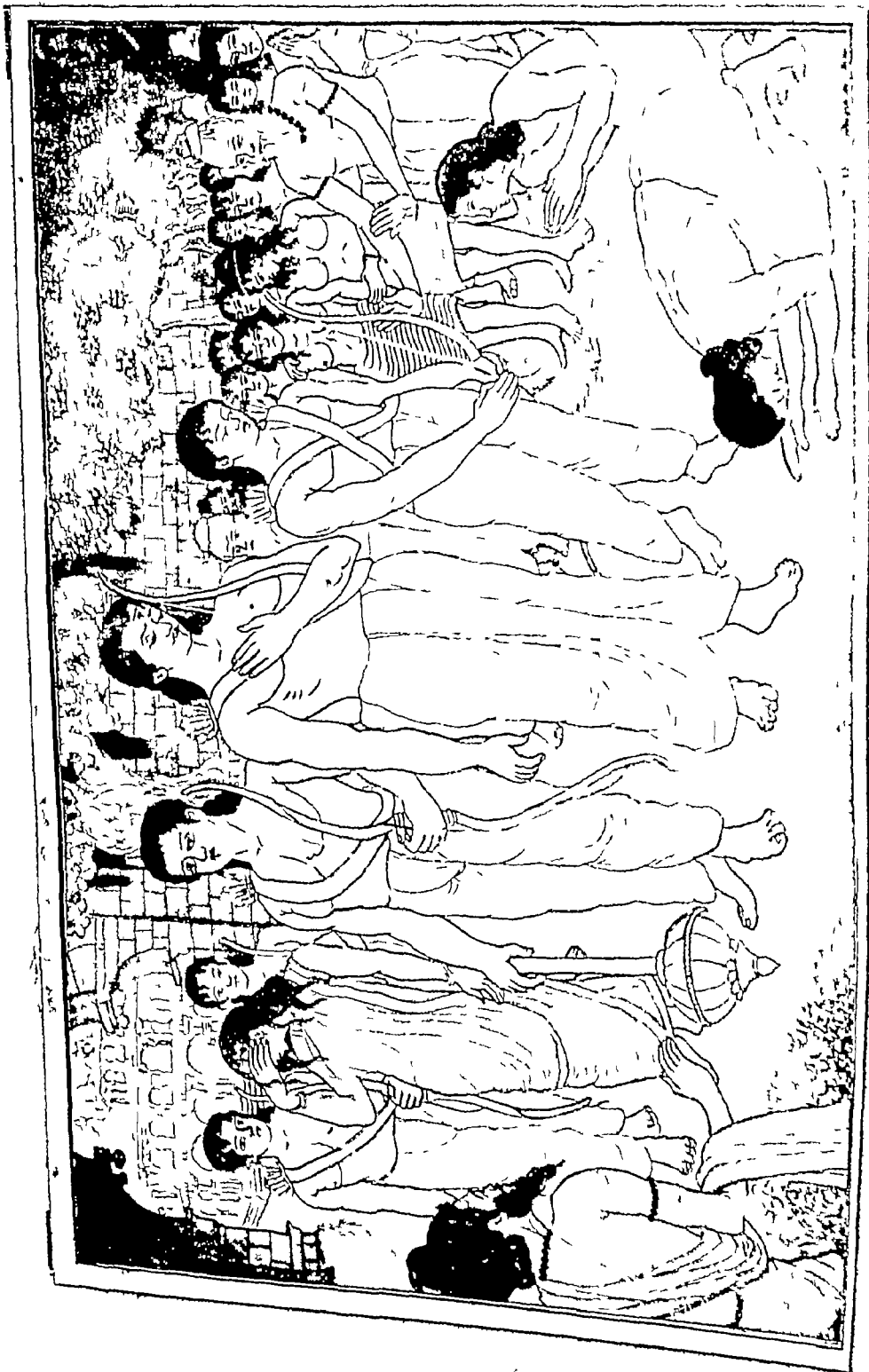
in the following three editions the Critical Edition, the Bombay Edition
(Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition
(P P S Sastri's Southern Recension, 1931)

Crit Ed.	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed.
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3 1-14	3 1-14, 82-85	3 1-14	39	38	34
3 15-23	3 16-21	3 23-47	40	39	35 1-20
—	3 22-70	—	41	40	35 70-93
4	3 70-83	3 15-23	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45-46	39
8	7	7	45 1-3	44	40 1-3
9	8	8 1-12	45 3-33	47	40 3-33
10	9	8 13-35	46	48-49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12 1-17	50	53	45
15	14	12 18-41	51	54	46 1-20
16	15	13 1-23	52	55	46 20-53
17	16	13 24-53	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15 1-33	55	58	49 1-15
20	19	15 34-60	56	59	49 16-35
21	20	16	57	60	50 1-25
22	21	17	58	61	50 26-61
23	22	18	59	62	50 62-83
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56 1-30
30	29	25	66	69 1-23	56 40-63
31	30	26	67	69 24-50	56 64-90
32	31	27	68	70	57 1-23
33	32	28	69	71	57 24-64
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60 1-31

Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed.	Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed.
73	75	60. 85-90	115	115	91
74	76 1-25	61. 1-24	116	116	92
75	76 26-53	61 25-51	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63 1-82	119	119	95
78	79	63 83-94	120	120	96
79	80	64 1-80	121	121	97
80	81-82	64 81-65 180	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100 1-25
83	85	68	125	125	100. 26-50
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. 1-21
86	88	71	128	128	102 22-42
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. 1-23	131	131	105
90	92	74. 24-47	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108-109
93	95	77	135	135 1-42	110 1-42
94	96	78 1-20	136	135. 43-60	110. 43-60
95	97	78 80-53	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81 1-25	140	139	114
99	101	81 26-47	141	140	115
100	102	81 48-74	142	141	116
101	103	81 75-93	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83 1-21	144	144	118
104	106	83 22-84 26	145	145	119
105	107 1-29	84 26-55	146	146	120
106	107. 60-70	84 56-100	147	147-148	121-122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110 1-21	87 1-21	150	151-152	125
110	110 22-53	87 22-53	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89 1-18	153	155	128
113	113	89 19-43	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed.	Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed
155	158	181	194	203	167
156	159	182	195	204	168
157	160	183	196	205	169
158	161	184	197	206	170
159	162	185	198	207	171
160	163	186	199	208	172
161	164-165	187	200	209	173
162	166	188	201	210	174
163	167	189	202	211	175
164	168 1-61	140 1-60	203	212-213	176
165	168 62-84	140 61-86	204	214	177
166	169	141	205	215	178 1-82
167	170	142	206	216	178 83-99
168	171	143	207	217	179 1-21
169	172	144	208	218	179 22-29
170	173	145	209	219	179 80-85
171	174	146	210	220	180
172	175	147	211	221	181
173	176	148. 1-22	212	222	182
174	177	148. 23-46	213	223-224	183
175	178	149	214	225	184
176	179	150	215	226	185 1-26, 53
177	180	151	216	227	185 26-42
178	181	152	217	228	185 43-186 7
179	182	153	218	229	186 7-37
180	183 1-32	154	219	230	187
181	183 33-95	155	220	231 1-27	188 1-26
182	184	156	221	231 28-115	188 27-31.
183	185	157	—	232	—
184	186	158	222	233	189
185	187	159	223	234	190
186	188	160	224	235	191
187	189 1-57	161	225	236	192
188	189 58-190 97	162	226	237	193
189	191	163	227	238	194
190	192	164	228	239	195
—	193-198	—	229	240	196
191	199	165	230	241	197
—	200	—	231	242	198
192	201	166 1-32	232	243	199
193	202	166 33-64	233	244	200
			234	245	201

Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed	Crit Ed.	Bom. Ed	Mad Ed.
235	246	202	267	283	238
236	247	203	268	284	239
237	248	204	269	285	240
238	249-250	205-207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253-255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214-215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262-263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
250	266	220	283	299	254
251	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231-232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	282	237	299	315	Transp to Vnātap.

॥ आरण्यकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
 श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भ्रिवैरमुत्तमम् ।
 किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
 कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
 वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३

के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
 किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४
 कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
 व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५
 कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।
 पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
 वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

The first 54 folios of K₁ are missing, fol 55 begins with ३ ३२ ४^b The first 51 folios of K₄ are also missing, fol 52 begins with ३ ३६ १ The MSS are mostly ignored up to the end of the lacuna

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयसुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K₃ D₅, K₁ 4 missing) Only Ś₁ D₁ 2 read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ś₁ ins श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ, K₃ D₁ D₁ D₁ 3 श्रीगणेशाय नमः, B₁ ॐ नमो गणपतये, B₂ श्रीवेदव्यासाय नमः, B₃ 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D₁ ॐ, D₂ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नम श्रीपरमात्मने पुराणपुरोचमाय, D₄ ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D₅ om श्री)वासुदेवाय

D₅ S (G₄ M₂ damaged), which om the introductory mantra, begin as follows D₅ begins with श्रीगणेशाय नमः, T₁ हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्य पर्व । श्रीवेदव्यासाय नमः, T₂ ॐ G₁ begins with हरिः ॐ, which is followed by

2* शुक्लाम्बरधर विष्णु शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदन ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु — G₂ begins with

3* ॐ व्यास वसिष्ठनक्षर शक्तेः पौत्रमकरमयम् ।

पराशरात्मज वन्दे शुक्लतात तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै प्रह्लादिधये वासिष्ठाय नमो नम ॥

G₃ begins with शुभमस्तु । ॐ; M₁ हरि श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु

1 Owing to missing first folios, the portion from ३ १ १ up to ३ ३२ ४^a is lost in K₁, and the first ३५ adhy are lost in K₄. In G₄ st 1 and in M₂ st 1-7 are lost on a broken fol — 1^{abc} = ३^{abc}

2 M₂ missing (cf v 1 1) —^b) T₂ G₃ 4 सृजती, G₃ सुहृद्भिर (for सृजद्भिर) —^c) K₂ B D₁ D₁ D₃ 4 T₂ G₁ 3 4 M₁ अकुर्वन्त Ś₁ कौतेया (for कौरव्या)

3 M₂ missing (cf v 1 1) —^a) K₃ D₁ D₂ 4 ॐ वै (for चै) M₁ om च T G₁₋₃ कथमै (T₂ ॐ चै) श्वर्यभूयिष्ठा —^b) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ॐ ईयुष (for ए) —^c) D₁₋₃ वने विजहुः पार्यास्ते

4 M₂ missing (cf v 1 1) —^a) K₃ B₁ 3 D₁ D₄ ॐ G₁ 4 M₁ वै तान्, K₃ B₂ 4 D₁ D₂ 3 चैतान् (for चैनान्) Ś₁ K₃ B₁ D₅ अन्वराच्छत —^c) K₂ 3 B₃ D₁ D₃ 4 ॐ G₁ transp आहारा and आचारा

5 M₂ missing (cf v 1 1) K₃ B₂ om (hapl) 5^{ab} —^c) K₃ B₃ D₁ D₄ ॐ G₁ कथं च द्वादश समा —^b) K₃ B₁ 3 D₁ D₂ 3 4 ॐ G₁ महासुने, M₁ तरस्विना (for महात्मनाम्) D₃ वने (वने) निवसता सता —^d) B₂ 3 D₅ S (M₂ missing) अनिवर्तिनां, D₁₋₃ परघातिनां (for अरि)

6 M₂ missing (cf v 1 1) —^a) D₃ (m as in text) सत्यं (for पति) —^d) Ś₁ K₃ D₁ D₃ द्रौपदी (for सतत) B₂ G₂ प्रियं, B₄ D₅ सशितप्रता; D₁ 3 ns

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
 वैशांपायन उवाच ।
 एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्यथुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
 वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
 उदङ्मुखः शस्त्रभूतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
 इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
 रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
 ब्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
 गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
 ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
 यत्र दुर्योधनः पापः सौवलेयेन पालितः ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
 नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
 यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
 दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृजनः ।
 अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
 नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
 साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
 सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
 हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
 एवमुक्त्वानुजगमुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म* (for सत्य*) —^c B₄ वने वासमनर्हा च —^f)
 D₁ २ सा कथ (for दारुण)
 7 M₁ missing (of v l 1) —^c S₁ वेत्तुम् (for
 श्रोतुम्) G₂ तत्सर्वं (for चरित) —^d K₂ D₀₁ D₂* चेतसां
 8 ^a ^b ^c = ¹ ² ³ —^c K₂ B₂ ३ D₆ ० ततो (for एव)
 —^d T₂ G₃ ४ नियुज्य (for निर्ययुर्) D₅ नाग* (for गज*)
 9 ^a ^b K₂ D_n D₄ ० S *पुर (T₂ G₃ ४ *गृह)द्वारादभि*
 K₂ B₁ D_n D₄ M₂ पाण्डवा*, D₀ तेनघ (for ते तदा) —^c
 K₂ D₃ जातदुःखा* (for उद*) —^d Ś₁ D₃ transp सह
 and कृष्णया
 10 ^a K₂ B D₀ D_n D₁ २ ४ ० T₁ M₂ चैव, K₂
 D₃ ३ G₂ चैतान् (for चैतान्) —^b M₁ भृत्यवर्गाश्चतुर्दश
 —^c B₁ S (except T₂ G₁) शीघ्र —^d Ś₁ D₃ चादाय
 (for आदाय) — After 10, S ins

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा स्थानास्थाय भारत ।

ददृशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्य महावटम् ।

[Cf 39 — (L 1) T G₂ ३ आदाय (for आस्थाय)
 G₂ सर्वश (for भारत)]

11 ^a K₂ B D_n D₄ ० गतानेतान्, T₂ G₃ ४ प्रजगमु-
 स्तान् (for ब्रजतस्तान्) —^b D₀ D₂ शोकेन (D₂ शोकाभि-
 कशिता*, S (G₂ M₂ damaged) शोकसमन्विता* (G₂
 समाच्छ्रुता) —^c M₁ ते शपतो (for गर्ह*) B₁ तदा
 (for [अ]सकृद्) Ś₁ B₂ T₂ G₂₋₄ M₁ भीष्म (for भीष्म-
 —^c) S (except G₁, T₂ after corr) ऊचुर्वै समय (T₂
 [orig] G₄ *र) कृत्वा —^f) D₀ समासाद्य, D₁ २ ते समग्र्य,

D₃ ते सगम्य, T₂ G₃ ४ समवेत्य (for समागम्य)

12 Before 12, a few MSS (some marg) ins
 पौरा ऊचु* —^a) B₁ D₀ G₂ नैतद् (for नेदम्) S (except
 G₁) कृत्स्न (for सर्व) —^d) Ś₁ सगत*, T₂ G₃ ४ बालिश*
 (for पालित*) B₄ D₀ D₁ २ ३ सौवलेनाभि (D₂ *नु)पालित*;
 G₁ *लेन च सगत*, M₁ *लेन समन्वित —^c) T₁ G₁ ३
 M₁ *नाचैश्च —^f) D₀ राज्य शासितुमिच्छति

13 ^a) S₁ नेद, K₂ B D_n D₄₋₆ न तत्, K₂ न वै, D₀
 D₂ ३ नैतद्, D₁ न न* (for नो चेत्) D₁ नो धर्मो* (for
 चाचारो) —^b) B₄ T₂ G₂ ३ न धर्मार्थ D₁₋₃ नार्थकाम सुख
 कुत* —^c) B₁ D₀ [S]सौ (for स्य) —^d) Ś₁ G₁ बुभुक्षते,
 K₂ B₂₋₄ D₀ D_n D₄₋₆ चिकीर्षति, K₂ B₁ D₁₋₃ बुभुक्षति

14 ^a) D₀ मातापितृ (for दुर्योधनो) D₁₋₃ सदामर्षी*;
 T₂ G₃ ४ गुणद्वेषी — M₁ om 14^b —^b) D₅ त्यक्ताचार
 कुरुद्वह*, T₁ G₂ त्यक्तधर्म* प्रियानुत* — T₁ om 14^c-15^b
 —^c) G₂ लुब्धस्तब्धो (for अर्थ*) D₂ T₂ G₁ ३ ४ [S]ति*
 (for ऽभि) —^d) K₂ B₁₋₃ D₀ D₁ नीचप्रकृति*, G₁ ३
 नीच परम्

15 T₁ om 15^a (of v l 14) —^a) D₂ ३ S
 (T₁ om, M₂ damaged) सर्वा (for कृत्स्ना) K₂ D_n
 D₆ त्यजेम हि महीं कृत्स्ना —^c) T₁ तत्र (for साधु) T₂
 G₃ ४ यत्र (for सर्वे) D₁₋₃ गच्छाम* सहिता सर्वे —^d)
 T₂ G₃ ४ पाण्डवा जितमन्यव

17 Before 17, a few MSS ins वैश* उ* —^a ^b)
 K₂ B₁₋₃ D₀ D_n D₄ ० transp तान् and ते D₂ समन्यव,

क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वासान्दुःखभागिनः ।
 वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
 अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
 उद्विग्नाः स भृशं सर्वे नासान्हातुमिहार्हथ ॥ १९
 भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
 कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
 श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
 शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
 वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
 पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
 मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
 अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
 तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखभावेस्तपस्त्रिभिः ।
 सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
 येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
 तान्सेवेतैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
 पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
 असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
 धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिद्ध्यन्ति मानवाः ॥ २७
 बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
 मध्यमैर्मध्यता याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २८
 ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकार्थसंभवाः ।
 लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ २९
 ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैव सहस्रपाः ।
 इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
 असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
 तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
 नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
 भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

T G₁ s M₁ समस्य तु — °) K₃ B₃ D₀ तत्र (for सर्वे)
 — °) S₁ K₃ B₄ D₃ s कौतियान्पाद्गुनदनात्, K₃ B₃ D_n
 D₄ s T₂ कौतियान्पाद्भि, D₁ s पौरात्तान्पाद्
 18 °) D₂ s कथ यास्यथ भं — °) D₁-s read
 तत्रैव (for अल्पानु), and transp यत्र and यूयं
 19 B₁ om 19^{ad} — °) K₃ B (B₁ om) D_{n1} n₂
 D₄ s सो, K₃ D₁-s s सु, T₂ G₃ s च (for स) — °)
 D₂ T₁ G₁ s त्यक्तुम् (for हातुम्)
 20 °) N (K₁ s missing) G₁ रत्नान् K₃ भक्तान्सुहृदं
 सर्वान् — °) G₄ तथा, M₁ सर्वे (for सदा) D₁ स्थितान्,
 T G₃ s M₁ रता (for रतान्) K₃ सदा प्रियहितेऽपि रतान्,
 G₂ सर्वे नित्यवमाहिता — °) T₂ G₃ s देशे (for राज्ये)
 — °) D₁-s न रस्यामश्चिन्न घय, D₅ न हि स्यास्याम सर्वथा
 21 °) D₁-s T₁ om च — °) K₃ गुणान्दोषान्, B₃
 गुणदोषौ, G₃ गुण दोष T G₂ s M₁ नराधिपा (for नर)
 — °) D₅ शुभाशुभविशेषाश्च — °) K₃ B D (except D₀)
 ससर्गं, K₃ सदाय (for संसर्गं)
 22 °) S₁ K₃ D₀ D₁-s s transp वस्त्र and आप T
 G₃ s M₁ अभस, M₂ अदिस (for आपस) S₁ D₂ s
 तिला भूमि
 23 °) G₃ मूलनाशस्य यो — °) D₀ D₂ s सह

(for पत्र) — K₃ D₀ om (hapl) 23^{ad}
 24 °) D₀ D₁ शुद्धभावेत्, S स्थिरभावेत्
 25 °) K₂ B D₀ D_n D₄ s (by transp) विद्या
 योनिश्च, M₁ विद्या धर्मश्च — °) D₀ S ते सेव्यास्तैः S₁ K₃
 D₀ D_n D₄ s समस्या हि, G₁ समस्ता हि D₀ D₂ s
 तान्सेवेत विशेषेण — °) D₀ s सर्वेभ्योऽपि D₀ s गरीयसा, T
 G₃ M₁ s विशिष्यते D₂ s शास्त्र येषां हि कारण
 26 °) D₁-s निरानवा ह्य — °) D₀ s D₁-s पुण्यार्थं
 वस्तुमिच्छाम — °) D₀ s पाप पापेन सेवनात्, D₁-s पाप
 स्यात्पाप, T₂ G₃ s पाप पापानुं
 27 °) K₃ D₁ s दर्शनं (for दर्शनात्) — °) K₂ B
 D₀ D_n D₄ s सजल्प्याच, D₅ S सजल्पेन (G₁ संसर्गेण, G₂
 समाषण) (for सजल्पेन) — °) B₃ D₀ D_n D₁
 धर्माचारात् — °) K₃ B₂-s D_{n1} n₂ D₄-s सिद्ध्यन्ति न च
 (D_{n1} n₂ D₅ s by transp च न) मा
 28 °) B₃ D₁ s मध्यैश्च (for मध्यमैर्) S₁ K₃ B₁
 sm D₀ मध्यैर्मध्यस्थ (S₁ B₃ sm °) तां याति — °) G₂ श्रेष्ठे
 श्रेष्ठत्वमाप्नुयु — After 28, D_n D₅ m₃
 5* अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।
 [D₅ न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मिष्ठैर्वि]
 29 °) K₂ B D₀ D_n D₅-s लोकाचारेषु समूता, D₁ s

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
 ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
 युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
 निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
 स्वजने न्यासभूते मे कार्या खेहान्विता मतिः ॥ ३५
 एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
 सकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
 चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
 गुणान्पार्थस्य संस्पृश्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निवृत्तेषु तु पौरैषु स्थानास्थाय पाण्डवाः ।
 प्रजग्मुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
 तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊपुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
 उदकेनैव तां रात्रिमूपुस्ते दुःखकश्चिताः ॥ ४०
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
 साययोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४३

S (except M₃) लोकाचाराश्च स^०

30 B₁ om 30^{ab} —^b) K₃ D₀₂ व्यस्ताश्चैव महद्गुणा^०
 —^०) T₃ (by corr) G₃ गुणवत्त्वेव

33 ^b) T₁ G₁ ३ M₁ transp विदुर and जननी D₀
 तदा (for च मे)

34 ^a) S (except T₂ G₃) ह्यं (for त्वं) —^b)
 D₁₋₃ सेवं (for पालं) —^०) Ś₁ K₃ B₃ ३ D₀ D_n D₄ ०
 सहिता सर्वे, K₃ G₄ सहितैः सर्वे —^d) T G₂ ३ M₁
 °विह्वले, G₁ °कश्चित्

35 ^a) K₃ D_{n1} n₂ D₀ निवर्ततागता, T G₂ ३ M₁
 निवर्तध्व गता — K₃ om 35^b-36^c —^b) B₂₋₄ D₅
 °तापिता, D₀₂ °शाखिना, D_{n3} D₄ ० ममां, D₁ °पाशत, S
 ममागमनकांक्षिण —^०) S स्वजनो भूतो मे

36 K₃ om 36^{ab} (cf v1 35) —^०) Ś₁
 कृतिर्नानेन, K₂ B₃ D_n D₄ ० कृता तेन तु, B₁ कृता त्वनेन ;
 B₂ 4 D₀ D₁₋₃ ० कृतेनानेन, G₂ सकृतानेन Ś₁ B D₀ D_n
 D₁₋₃ ० (by transp) तुष्टिर्मे, D₅ तु विभो —^d) Ś₁ K₃
 B₁ 4 D₀ D₁₋₃ च कृतो भवेत् (D₁ महान्) ; D₅ परमो भवेत्
 (for च भविं)

37 ^a) Ś₁ तथा तु मन्त्रितास्, K₃ D₁₋₃ G₁ तथायुयन्त्रि-
 तास्, B₄ T G₂₋₃ M तथा तु यन्त्रितास् —^b) D₁₋₃ वै (for
 ता) T₁ G₁ ३ M ता वै राजन्प्रजास्तदा, T₂ G₃ 4 राज (G₃
 °ज्ञ) स्ता वै प्रजास्तदा —^०) G₂ M₁ °स्वन S सर्वा (for
 घोरं) —^d) K₃ B₃ ३ D_n D₄ ० सहता (for दुःखिं)

38 ^a) Ś₁ K₃ D₀₂ D₁₋₃ च (for [अ]य) S पाण्डवै

39 Cf 4* —^a) Ś₁ D₀₁ च, B₃ 4 D₀₂ D₁₋₃
 [अ]य (for तु) S विनिवृत्तेषु पौं —^b) B₁ D₀₁ रथम्
 —^०) K₃ D_n D₄ ० आजग्मुर्, K₃ सजग्मुर्, D₀₂ D₁₋₃ ०
 T₂ G₃ 4 प्रययुर

40 ^a) K₃ D₀₂ D₄ तत्ते, B₁ D_n D₅ (by transp)
 ते त; D₀₁ S ततो —^b) Ś₁ K₃ B₄ D₀₂ D₁₋₃ [अ]य (for
 तु) —^f) Ś₁ K₃ B₁ 4 D₁₋₃ ० शोककश्चिता, D₀ नरयुगवा
 Some MSS -कश्चिता

41 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ० अभिं (for अनुं) D₀ तत्रैव,
 T G₃ M₁ तत्रैवान् — K₃ transp 41^{ef} and 42^{ab} —^०)
 B₂ च निवृत्तो (for परिं) —^f) S शुशुभुर (for शुशुभे)

42 ^b) Cf 1 43 20^b

43 ^a) B₂ T₂ G₃ 4 त (for तु) —^०) S विप्रेन्द्रा (for
 विप्राग्र्या) —^d) D₀₂ D₁ 2 T₂ G₃ 4 सर्वे (for सर्वा)
 — After 43, S ins

6* राजा तु भ्रातृभि सार्धं तथा सर्वैः सुदृढगै ।

अशेत तां निशा राजा दुःखशोकसमाहृत ।

[(L 1) T₂ G₁ ३ 4 सुहृज्जन — (L 2) T₁ G₂
 °समाहित, T₂ G₃ °समन्वित]

Colophon K₁ 4 missing, M₂ broken — Major
 (or Sub) parvan S₁ B D_{n2} n₃ T₁ G₂ M₁ अरण्य,
 K₂ D₄ वन, D₀₂ कर्ण D₅ T₂ G₃ 4 आरण्य — Adhy name
 Ś₁ D₀₁ D₅ पौरानुगमन, K₂ B₂ D_{n1} n₂ D₄ ० पौरप्रत्याग-
 मन, K₃ पाण्डवप्रवाजन and पौरानुगाम, D₁ पाण्डववनयान,

२

वैशंपायन उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
 ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमृद्यताः ।
 नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्रमर्ददर्शिनः ॥ ५
 अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिश्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
 आहरेद्युर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूचे हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
 अनुधानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

T₂ G₃ 4 वटपुक्षनिवास — Adhy no (figures, words or both) Dn D₁ 3 S (M₂ broken) 1 (as in text) — Śloka no Dn 47 (Dn₁ 44) D₁ 49

2

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

- 1 ¹) Ś₁ K₂ B₁ D₀ D₁-3 धर्मं (for कुन्ती)
- 2 ²) T₂ G₃ 4 शनां (for मिषां) —^d) K₂ B Dn D₂ 4-6 गच्छाम (for यास्याम)
- 3 ³) S₁ समावृत्त, D₁ समाकुल —²) T₂ G₃ 4 क्लेश च —^d) D₀ D₄ ध्रुवसूत्र
- 4 ⁴) B₁ S तु (B₁ च) सक्लेशो (for परि) —^b) B₁ सातयेत्, B₄ सदहेत् —^c) Ś₁ मामथो; B₁ Dn₃ मामतो, D₁-3 मादशान् (for मामितो)
- 5 ⁵) D₁-3 transp गति and या —^c) Ś₁ K₂ Dn D₁-3 नार्हसि; D₀ तत्तथा (for नार्हय) —^d) K₂ D₅ सदर्म चारिण, D₀ धर्मासदक्षिन; D₅ धर्मार्थं D₁ 3 भक्त्यास्मान्वनचारिण
- 6 ⁶) S (except G₁ M₂) जेहकर्मणि भ —^b) K₂ B

Dn D₄ 6 देवता द्वयि कुं

8 ⁸) K₂ B D₀ Dn D₄-6 इमे (B₂ इद) येपि, S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि) —^b) B₂ D₄ M₁ फलमूल, D₀ फल (for फलमूल) D₀ फलमूलचूण तथा, G₁ (corrupt) फल मूलमधुस्तया

9 ⁹) K₂ B Dn D₄-6 दुःखार्दितान् D₃ इह (for इमान्) B₂ चैव (for क्लेशैर्) —^d) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह)

10 Ś₁ K₂ विप्रा ऊचुः —^c) K₂ B Dn D₄ 6 चात्रानि (B₁ चा), K₂ वन्यं तु, D₀ D₅ वन्यास्त्वां (for वन्यानि) Ś₁ स्वयमाहृतवन्त्या स्म —^d) Ś₁ अनुयास्याम स्वा, K₂ B Dn D₄ 6 उपयोक्ष्यामहे, K₂ T G₂ 3 M₂ अनुयास्यामहे, D₀ यातु यास्यां, D₁-3 त्वानु, G₁ 4 M₁ [अ]प्यनु

11 ¹¹) K₂ 3 D₁-3 6 जाप्येन —^b) D₅ विदधामः —^c) D₀ om च Ś₁ K₂ D₅ G₁ चा (G₁ अ) नुरूपाभिः, K₂ B₂ 3 Dn D₄ चाभिरन्याभिः —^d) D₁ 3 सर्वे (for सह) N (except Ś₁) T₁ (sup *lm* as in text) वय (for वने)

12 ¹²) D₀ D₅ G₁ एव (for एतन्) —^b) Ś₁ K₂ B D₀ Dn D₄-6 रमेह (D₀ य) सतत द्विजैः, K₂ रमेह सह ब्राह्मणैः, D₁-3 न चोक्तमनृत द्विजैः —^c) K₂ नून कथ तु यास्यामि

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात् सञ्जते जन्तुर्दुःखयोगाम्बुपैति च ॥ २६
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
 स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावुभावैतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
 कोटरार्थिर्थाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्मार्थिनं तथात्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 ज्ञानान्तिषेणु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सञ्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
 राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 यथा ह्यामिपमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 मक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

(except T₂ G₃) [ए]व (for हि)

25 ^b) K₃ G₂ अभसा (for अभुना) — ^a) N (K₁ & missing) ह्यस्य (for दुःखे)

26 ^a) B₁ T₂ G₂₋₄ M₂ हि (for तु) — ^b) G₁ अभि धीयते (for उपलभ्यते) — ^c) S₁ B₂ D₀ D₁ G₂ M₁ च (for तु) — ^d) S₁ दुःखमोहम्, K₃ दुःखे सुखम्, B₄ दुःख मूलम्

27 ^a) S शोको हर्ष — ^d) T₁ G₂ M₁ स्नेहात्त्ववं (by transp)

28 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ s) भावनुरागश्च, S कारुण्यरागी च (G₁ पयभावाच्च) — ^b) K₂ B₁₋₃ D₀ D_n D₂ 4-6 विषये, K₃ D₃ विषयस्य (for वैषयस्य) B₄ मित्रेषु च धनेषु च, S प्रजास्वीर्पा (T₂ G₃ स्विष्टो)वयसस्तथा (M₂ सृष्टा)

29 ^a) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ s) धर्मायौ तु (for र्थिन) — ^d) S₁ K₃ D₃ रागद्वेषौ, D₀₁ D_{n2} (before corr) T₁ G₂₋₄ रागद्वेषो B₁ रागो द्वेषश्च नाशयेत्

30 ^b) K₃ समागतान्, D_{n1} समागमे — ^c) S₁ K₃ विकारः, M₂ वैराग्य (for विराग) — ^d) N (K₁ & missing) निरवग्रह

31 ^a) N (K₁ & missing) न लिप्सेत (D₃ सुपकेस्य) (for स्वपक्षेभ्यः) — ^b) B₂ मित्रेषु च धनेषु च, G₂ धनधान्य च सच — ^c) N (except K₃, K₁ & missing) च (for तु)

— ^d) T₁ G₂ M₁ परिवर्जं (for त्रिनिवर्त)

32 ^a) S₁ K₃ D₁₋₃ s सिद्धेषु, K₂ B D₀ D_n D₄ s युक्तेषु (for मुख्येषु) — ^b) D₀ सुक्तेषु च (for शास्त्र^a)

33 ^b) D₃ क्लिश्यते; T₁ M₂ तुष्यते, G₂ श्लुष्यते, M₁ तप्यते — B₂ om 33^{cd} — ^c) S₁ K₃ B₁ 4 D₀ D₁₋₃ s चास्य, B₃ ह्यस्य (for तस्य) — ^d) K₂ B₃ D_n D₄ s विवर्धते, D₀ D₃ प्रजायते (for प्रव^a)

34 ^a) T G₃ 4 [अ]पि (for हि) — ^b) T G₃ 4 नित्योद्योगं N (K₁ & missing) स्मृता (for नृणाम्), of 36^b — ^d) D₁₋₃ घोररूपानु

35 = Adt 840*, lines 5-6

36 ^b) To avoid hiatus, S₁ D₀ D₁₋₃ ह्य^a (for अ^a) ! — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) भूतानि (for संभूता) — ^d) S₁ K₃ D₃ अयोरज, B₂ आपो (m अयो)वज्र (m also as in text), D₁ 2 लौह रज, T₂ G₃ अयो घोर, G₁ अयो-रूज, G₂ अयोरज, M₁ अयोजलम् (for अयोनिज) Nilp अयोनिजसिवानल

37 ^a) T G₃ यथा च, G₁ 4 यथाय^a, G₂ यथैव, M₁ यथाय, M₂ यथाग[ ] (for यथैध) D₀ सुसमिद्धेन (for स्वसमु) — ^b) B₄ अर्हति, D₃ 4 s अर्ह (for अरुच्छ^a) — ^c) T₂ (by corr) G₃ तथा तु स्वात्मलोभेन

38 ^b) S₁ K₃ B (except B₂) D₀₂ D_{n2} D₂₋₅ चौरत् — After 38^{ab}, G₂ 1ms

9* अर्थिन्य कालतस्मात्त्रिव्यसर्ववतां भयम् ।

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्त्रयमाहृतभोजनान् ।
 मद्भक्त्या ह्लिश्यतोऽनर्हान्धिकापाण्डुराण्ड्रजान् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद् महीतले ।
 तमध्यात्सरतिर्विद्वान्शौनको नाम वै द्विजः ।
 योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
 श्रेयोवातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
 अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्था सर्वाश्रेयोविधातिनीम् ।
 श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
 अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
 शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८

श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
 आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
 तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिसं शृणु ॥ २०
 व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
 दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१
 तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
 आधिच्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
 मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
 मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३
 मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
 अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४
 मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
 प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २५

13 ^b) K₂ B D स्वयमाहृत्यभोजिनः, K₃ ब्राह्मणान्कृत-
 भोजिनः, T₁ स्वयमाहृत्य भोजनान् —^o) Dc S (except
 M₂) मद्भक्तान् —^d) S द्विषतो (for धिकापाण्)

14 ^a) S नृपति (for स नृप) —^b) Dc D₁ 2 5 निप
 पात् (for निष) —^c) Ś₁ K₃ B₃ 4 Dc D₁₋₃ रगतिर्, K₂
 B₁ 2 sm Dn D₄₋₈ रतो (for रतिर्) T₁ तमध्यात्मा मुनि-
 विद्वान् —^d) K₃ B₄ Dc₂ D₅ को द्विजसत्तम —^e) Ś₁
 K₃ सांख्ये योगे (by transp)

15 =B 12 980 2 —Before 15, B₄ Dc D₅ G₁ 2
 M₂ ins शौनक उ —^b) S₁ D₁₋₃ G₁ हर्ष (for भय) —
 —^c) Ś₁ K₃ मूढान् —^d) K₃ पण्डितान्

16 ^a) T₁ G₂ M₁ 2 च, T₂ G₃ 4 चत् (for हि) —^b)
 Ś₁ K₃ D₁₋₃ 5 G₂ M₂ बहुपायेषु, B₄ Dc बहुपायेषु —^c)
 Ś₁ B₁ D₁₋₃ मूल (for श्रेयो) —^d) T₂ G₃ बहुश्रुता (for
 भव) —After 16, D₂ ins 7*

17 ^a) S हि (for यो) —^b) K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₈ G₂
 सर्वाश्रेयोभिः, B₄ Dc विपाटनी, T₁ G₄ सर्वश्रेयोविधातिनीं,
 T₂ G₁ 3 सर्वश्रेयोविधायिनीं —^c) Dc T₂ G₂₋₄ समायुक्ता,
 T₁ G₁ M मतिस्मृतिसमायुक्ता (M₁ क्ता) —^d) Dc₂ Dn D₅
 transp सा and राजन् —D₅ G₂ ins after 17 D₂,
 after 16

7* शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहण धारण तथा ।

उहापोहोऽपि विज्ञान तत्त्वज्ञानं च धीरुणा ।

18 ^a) S दुःखे (for दुर्गे) —^b) T G₂₋₄ ह्यां (for

व्या) B₄ T G M₁ स्व(G₂ वि)जनेषु, M₂ व्यसनेषु (for
 स्वजनस्य) S (except G₄ M₂) [अ]पि (for च) —^c) B₁
 शारीरैर् (for शारीर) S शारीरे मानसे चैव (G₁ सेष्वेव)
 —^d) S (except M₂) न सीदत्यसुखे दुधा

19 ^a) = (var) 3 1 21^a D₁ 2 8 om च —^c)
 Ś₁ परा, K₃ धर्म —^d) Ś₁ B₁ 4 Dc D₁₋₃ 5 श्लोका
 गीता (by transp), K₃ गाथा गीता

20 ^a) K_{3m} मोह (for देह) —^c) D₁ 2 तयोश्चैव
 विनाशाय

21 ^a) S (except G₄) सयोगाच् —After 21^{ab}, K₃
 reads 23^c-24^b —^c) G₂ M₁ पतच् (for दुःख) T₁
 पतच्छरीरं कौतिय —After 20, D₁ 2 ins

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्वातपित्तकफोद्भवा ।

अजीर्णप्रभवा सर्वे दुःखा पापोद्भवास्तथा ।

22 ^a) K₂ Dn D₄ 6 तदा तत्, B (except B₄) सदा
 तत् (for तदाश्च) —^b) Ś₁ K₃ B₃ 4 Dc D₁₋₃ च वि-
 (B₂ परि)वर्जनात् (for चावि) —^d) D₅ त्वमेव, T G
 बलेन, M₁ फलेन (for द्वयेन) Ś₁ B₄ Dc Dn₁ D₁ T₁ G₁
 च (for तु)

23 ^{ab}) S (except M₂) व्ययोपेता (for ह्यतो वैद्या),
 and प्रायेण (for प्रागेव) —K₃ reads 23^{cd} (with 24^{ab})
 after 21^{ab} —^c) Dc D₁₋₃ प्रियाख्यान S (except M₂)
 मानसाख्य ख्यानात् —^d) Dc₁ T₂ G₁ 3 समोगाप

24 For sequence in K₃ cf v l 21 —^a) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात् सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमृषैति च ॥ २६
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
 स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावृभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
 कोटराभिर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्माश्रितं तथालोपयि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 ज्ञानान्वितेषु मूल्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्न न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
 राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

(except T₂ G₃) [ए]व (for हि)

25 ^b) K₃ G₂ अमसा (for अम्वुता) — ^c) N (K₁ & missing) ह्यस्य (for दुःखे)

26 ^a) B₁ T₁ G₂₋₄ M₂ हि (for तु) — ^b) G₁ अभि-
 क्षियते (for उपलभ्यते) — ^c) Ś₁ B₄ D₂ D₁ G₂ M₁ च
 (for तु) — ^d) Ś₁ दुःखमोहम्, K₃ दुःखे सुखम्, B₄ दुःख-
 मूलम्

27 ^a) S शोको हर्ष — ^d) T₁ G₂ M₁ स्नेहास्त्वं (by
 transp)

28 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ s) भाद्रोनुरागश्च, S
 काश्यपरागौ च (G₁ ण्यभावाच्च) — ^b) K₂ B₁₋₃ D₂ D₁
 D₂ 4-8 विषय, K₃ D₂ विषयस्य (for वैषयस्य) B₄ मित्रेषु च
 धनेषु च, S प्रजास्त्रीर्ष्यां (T₂ G₃ स्त्रिये)दयस्तथा (M₂
 स्पृहा)

29 ^a) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ s)
 धर्माश्रितं तु (for विन) — ^d) Ś₁ K₃ D₂ रागद्वेषौ, D₂
 D₂ (before corr) T₁ G₂₋₄ रागद्वेषो B₁ रागो द्वेषश्च
 नाशयेत्

30 ^b) K₃ समागतान्, D₁ समागमे — ^c) Ś₁ K₃
 विकार, M₂ वैराग्य (for विराग) — ^d) N (K₁ & missing)
 निरवग्रह

31 ^a) N (K₁ & missing) न लिप्सेत (D₂ सुपक्षेभ्यः)
 (for स्वपक्षेभ्यः) — ^b) B₂ मित्रेषु च धनेषु च, G₂ धनधान्य
 च सच — ^c) N (except K₃, K₁ & missing) च (for तु)

2

— ^d) T₁ G₂ M₁ परिवर्जे* (for विनिवर्त)

32 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ s स्त्रियेषु, K₂ B D₂ D₁ D₂ s
 युक्तेषु (for मुल्येषु) — ^b) D₂ सूक्तेषु च (for शास्त्र*)

33 ^b) D₂ *ह्रियते; T₁ M₂ तुष्यते, G₂ *शुष्यते,
 M₁ सप्यते — B₂ om 38^{ad} — ^c) S₁ K₃ B₁ s D₂ D₁₋₃ s
 चास्य, B₂ ह्यस्य (for तस्य) — ^d) K₂ B₃ D₁ D₂ s
 विवर्धते, D₂ D₂ प्रजायते (for प्रव*)

34 ^a) T G₃ s [अ]पि (for हि) — ^b) T G₃ s
 नित्योद्योग* N (K₁ & missing) स्मृता (for नृणाम्),
 of 36^b — ^d) D₁₋₃ घोररूपानु

35 = Ādi 840*, lines 5-6

36 ^b) To avoid hiatus, S₁ D₂ D₁₋₃ अ* (for अ*) |
 — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) भूतानि (for समृता)
 — ^d) S₁ K₃ D₂ अयोराज, B₂ आपो (m अयो)वज्र (m also
 as in text), D₁ s लौह रज, T₂ G₃ अयो घोरा, G₁ अयो
 रज, G₄ अयोराज, M₁ अयोजलम् (for अयोनिज) Nilp
 अयोनिजमिवातल

37 ^a) T G₃ यथा च, G₁ s यथाय, G₂ यथैव, M₁
 यथाय, M₂ यथाग[ ] (for यथैध) D₂ सुखमिद्धेन (for
 स्वस्तसु) — ^b) B₄ अर्हति; D₂ s s अर्ह* (for कच्छ*)
 — ^c) T₂ (by corr) G₂ तथा तु स्वामलोभेन

38 ^b) Ś₁ K₃ B (except B₂) D₂ s D₂ s D₂ s चौरत*
 — After 38^{ab}, G₂ ins

9* अर्थिन्य कालतस्मात्प्रित्यमर्थवतां भयम् ।

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
 अर्थश्रेयासि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थागमाः सर्वे सन्नोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
 अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्थेदेषु न पण्डितः ॥ ४५
 त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
 न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
 अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नाथोपमोगलिप्तार्थमियमर्थेषुता मम ।

— °) T₂ G₁ ३ ४ °वतो (for °वता)
 39 °) Dc भुज्यं (for भक्ष्यं) — °) N (except S₁, K₁ ४ missing) सर्वत्र (for सर्वेण)
 - 40 - °) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) अनर्थं
 S₁ D₁₋₃ जायते, K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ भजते; K₃ भवते
 (for भविता) B₁ लोकेनर्थाय कल्पते — °) S (except T₁ M₂) अर्थे (for अर्थ) — °) S₁ K₃ B₄ पर (for नर)
 — °) S₁ मनोदोषः, S (except G₃) मदमोह- D₁ २
 -निवधना
 41 °) S₁ K₃ B₄ D₁₋₃ ६ हि केषांचिद् (for विदुः
 प्राज्ञा) — °) K₃ एव हि (for एतानि)
 42 °) K₂ B (except B₄) Dn D₄ ६ अर्थस्योत्पादने
 चैव — °) S₁ K₃ B₁ ४ Dc D₃ ६ [अ]थ (for च) D₁ ३
 रक्षणे (for च क्षये) K₃ B₂ ३ Dn D₄ ६ तथा क्षये (by
 transp) G₂ आर्जिताना तु रक्षणे — °) S₁ D₁ ३ सगाच्चैव,
 K₂ B Dc Dn D₄ ६ सहति (B₄ °ते) च, K₃ त्यागश्चैव, D₃
 सयोगाच्च, D₅ सगे चैव (for नाशे दुःख) N (K₁ ४ missing)
 महद् (for व्यये) — °) S₁ K₃ D₁₋₃ चाप्यर्थं, B₁
 चाप्यन्यं, B₃ Dc चैवात्मं
 43 = (var) B 12 330 18 — °) S₁ K₃ D₁₋₃
 T₂ G₃ ४ दुःखा (for दुःख) T₂ G₃ ४ °त्यक्ता (for °त्यक्तु)
 — °) N (K₁ ४ missing) चैव (for चापि) K₂ B (except
 B₁) D (except D₁₋₃ ६) शत्रव (for तेऽसुखा) — °) K₂ B
 (except B₄) Dn D₄ ६ तस्मान्नाश, T₁ नाश तेषा
 (by transp)
 44 44^{def} = (var) B 12 330 21 — °) S₁ °रता
 (for °परा) — S₁ om (hapl) 44^{def} — °) S विविस्ताया
 (for पिपासा) — °) K₂ Dn पर, D₄₋₆ वर (for घन)

45 = (var) B 12 330 14 — °) T₁ M₁ परमं
 (for यौवन) — °) S₁ K₃ Dc D₃ T₁ M₁ द्रव्यसंचया,
 K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ रत्न (B₂ धन)संचय, T₂
 G₃ ४ द्रव्यमेव च — B₁ om 45^{cd} — °) S आरण्य (for
 ऐश्वर्य) — °) S₁ lacuna, K₂ ३ B₃ ४ Dn D₄ ६ तत्र
 (for एषु)
 46 K₂ om 46 — °) D₁ ३ त्यजेद्धि, D₃ °च
 (for °त) D₁ ३ ६ T₂ G₃ ४ संचय — °) T₁ सहेतुक,
 G₂ सहेतुक (for सहेत क) S₁ तज्जं क्लेशान्सहेतत;
 K₃ तक्लेशान्न सहेत च, B D तज्जान् (D₁₋₃ तज्जं, D₅
 क्रज्ज, D₆ जातात्) क्लेशान्सहेत च (D₁ D₅ व, D₂ क), M₁
 तज्जं क्लेशा सहेतुक — °) Dc संचयकृत् — °) B₁ जायते
 S₁ निरुपद्रव
 47 °) T₂ G₃ ४ पुनं (for अतं) K₂ B (except B₄)
 Dn D₄ ६ धार्मिकैः (for धर्मिभिः) G₂ सद्धि (for पुभिः)
 — °) K₃ D₁₋₃ G₂ M₁ अनीहार्थे — After 47^{ab}, K₂ B
 (except B₁) D (except D₃) ins
 10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा घर तस्य निरीहता ।
 [Dc धर्मार्था, D₅ °र्थ D₁₋₃ यस्य चित्ते भवेदीहा (for the
 prior half) B₄ Dc D₁₋₃ ६ तस्यानीहा गरीयसी]
 — D₂ om 47^c-48^b — °) Cited twice *verbatim*
 in the Sāmkarabhāṣya on Brahmasūtra 3 2 22 T₂
 G₃ तु (for हि) K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ S (except T₁) श्रेयो
 (for दूराद्) B₂ ३ Dn D₄ ६ न स्पर्शन, S (except T₁) ह्यस्य
 K₂ B₁₋₃ Dn D₄ ६ नृणा (T पर) (for वरम्)
 48 D₂ om 48^{ab} (cf v 1 47) — °) D₁₋₃ स्वम्
 (for एवम्) K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ सर्वेषु (for अर्थेषु)
 — After 48, B₄ T₂ G₃ ४ ins an addl colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
 कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
 वृणानि भूमिर्दकं वाक्चतुर्थी च स्रुता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 वृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रुताम् ।
 प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्ऋष्यायेन चार्चनम् ॥ ५४
 अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः ।
 पुत्रदारभृताश्चैव निर्देहयुरपूजिताः ॥ ५५

नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
 न च तत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५६
 श्वम्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ ५७
 विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
 एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९
 शौनक उवाच ।
 अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
 शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
 मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

(*adhy no T₂ G₂ 2*)

49 M₁ om 49^{ab} — ^a) K₃ B (except B₁) नात्मार्यं, D₀ आत्मार्यं (see below), D₁₋₃ न ब्रह्मन्; S (M₁ om) नास्सस्वोवणल्लिप्यार्थं & C_n आत्मार्यभोगेति पाठो निर्मूलः । & — ^b) D₀ नेयम् (for इयम्) — ^c) B₂ विधानतः (for न लो)

50 ^a) K₃ B₂ S (except T₂ G₃) om हि S विप्र (for प्रसन्न)

51 ^b) K₃ B₂ 3 D_n D₄₋₆ G₁ 2 3 (mas in text) इदयते, B₁ सिष्यति, B₄ D₀ D₃ शस्यते, D₃ इष्य, G₃ जाय (for शिष्य) — ^c) K₃ तथैवापच (*sup lin* 'सु) मानेषु, B तथैव या (B₄ प) चमानेभ्य, D₀₂ (*sup lin*) T₁ G₁ तथैवापाच, T₂ G₃ 4 तथैवापि च मान्येभ्य

52 = 5 36 32 (q v), = (var) Manu 3 101

53 ^b) Ś₁ तथा, K₃ T₁ G₂ 4 M₁ स्थिति (T₁ M₁ 'ति), G₁ पथि, M₃ परि (for स्थित)

54 54^{ab} = B 13 7 6^{ab} — ^b) N (except S₁ B₂, K₁ 4 missing) सुभाषिता (for च स्रुताम्); of 12* (line 1) — After 54^{ab} N (K₁ 4 missing) ins

11* उधाय चासन दद्यादेश धर्मं सनातनम् ।

— ^c) N (K₁ 4 missing) प्रत्युद्याया (B₄ ना)भि — ^d) B₂ अर्घ्याऋष्यायेन K₃ D₀₃ चार्चना, D_{n1} चार्चनात्

55 ^b) S₁ D₀ D₁₋₃ जामयो (for ज्ञातयो) — ^c) Ś₁ K₃ D₁ 3 पुत्र (D₁ त्रा) दारा भृताश्चैव; K₂ B D_n D₄₋₆ T₂ G₁ 3 पुत्रा (G₁ त्र) दाराश्च भृत्याश्च

56 ^a) D₁ 3 नात्मार्यं T₁ G₁ 3 4 M तु पचेद् (for पाचयेद्) K₃ B₂ 3 D_n D₄ 6 आत्मार्यं पाचयेन्नान्न, G₃ आत्मार्यं न पचेदन्न — ^b) T₁ G₁ 2 M₁ पशु — ^c) T₁ G₁ 2 M एक, T₂ G₃ 4 एव (for तत्) — ^d) T₁ G₁ 3 M₁ 'वर्जं न, T₂ G₃ 4 वक्षैव (for वद्यन्न)

57 ^a) S (except T₂ G₃) इदं (for एतत्) — ^d) K₃ B₂ 3 D_n D₄₋₆ च दीयते, K₃ B₄ D₀ प्रदी, B₁ प्रवर्तते (for विधी)

58 = (var) Manu 3 285 — ^a) K₃ B₄ D₁₋₃ नित्य (for तस्मान्) — ^c) K₃ B (except B₂) D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₃ विघसो Ś₁ K₃ B₁ 3 D_n D₄₋₆ T₂ G₁ 3 युक्तशेष (B₁ 'वस), B₄ भृत्यशेष — ^d) Ś₁ यज्ञशेष, B₄ यज्ञशेष — After 58, N (K₁ 4 missing, K₃ om lines 1-2) ins

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञ पञ्चदक्षिणः ।

यो दद्यादपरिच्छिद्यमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्ताद्याहृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफल महत् ।

[= B 13 7 6-7 — (L 1) = 54^{ab} D₁ 3 देवान्पितृन्मनुष्याश्च भिक्षुनातिथिपचवान् — (L 2) D₀ पचयन्न सदक्षिण, (for the posterior half) — (L 3) D₁ 3 तिष्ठ (for वर्त)]

59 ^a) K₃ B₁₋₃ D_n D₃ 4 6 एव यो, T₂ G₃ 4 य एता (for एता यो)

61 ^a) B₄ M₂ [अ]धाञ्, D₀ त्वञ्, T₁ G (G₃

हियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
 मनो यस्येन्द्रियग्रासविषयं प्रति चोदितम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 विद्धः पतति लोभाद्यौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
 ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
 महामोहमुखे मयो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
 एवं पतति संसारे तासु तास्विवह योनिषु ।
 अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
 ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भ्रुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
 यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्दर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
 उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
 सम्यकर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

before corr) M₁ चाङ्ग (for उमाङ्ग) —^b) S (except M₂)
 विघस (T₂ G₃ 4 घात) कुरुते बहु —^c) K₂ B D (except
 D₁₋₃) वशाकृत (B₁ समापका) —^d) B₁ D₂ इन्द्रियाणां
 च

62 ^a) D₁ ज्ञानं, D₂ ज्ञायं; D₃ जानं (for बुध्यं)
 —^b) D_c S (except M₂) मनो- (for नरो) —^d) T
 G₃ 4 उद्धांव इव

63 ^{bc}) T₁ G₁ 2 M₁ transp यदा and तदा —^d) S₁
 K₂ D₆ G₁ M₂ पूर्व (for पूर्व)

64 ^{ab}) Ś₁ स्तैव, K₂ स्तेह (for ग्राम) Ś₁ K₃ धावति
 (for चोदितम्) K₂ B D मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्या (B₁
 D₁₋₃ य या)ति सेवितु (B₂ 3 4 D_c बोधितु, D₁₋₃ नोदितं)
 —^d) D_c चैव जायते, D₂ चैव विद्यते, G₁ चापि जायते (for
 चोप)

65 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) बीजेन (for वीर्येण)
 —^c) K₃ शोका (for लोभा)

66 G₄ om (hapl) 66-67 —^a) S (except M₂,
 G₄ om) ततो दारैर्विहारैश्च —^b) Ś₁ B₁ K₃ D₁ 3 लोभितश्च,
 D₃ क्षोभितं Ś₁ महेच्छया, K₂ B Dn D₄₋₆ यथेप्सया, K₂
 D₁₋₃ महेप्सया, D_c यथेच्छया —^c) B₂ D₁ 3 मोहे (D₂
 मोह) सुखे, Dn₃ D₆ मोहे सुखे

69 ^c) K₃ D₂ M₂ धर्मे (for धर्मे) —^d) D₁₋₃ G₂
 मतयो (for रतयो) B₂ T₁ नरा (for जना)

70 70^{ab} = B 12 241 1^{ab}, = (var) 242 3^{ab} —^a)

N (K₁ 4 missing) तदिदं K₂ D_{c1} Dn₂ D₁ देव (for वेद)
 In D₃, the portion from जेति (in 70^b) up to धि in 15°
 of the next adhy is lost on a missing fol (6) —^c) T₁
 G₁ 2 transp धर्मान् and सर्वान् — 70^d = 72^d

71 D₃ missing (of v l 70) T₁ G₁ om (hapl)
 71-72 —^b) K₂ D₁ 2 दया (for दम) —^d) Ś₁ मत्
 (for स्मृत)

72 D₃ missing (of v l 70) T₁ G₁ om 72 (of
 v l 71) —^a) K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃)
 अत्र, M₁ तत (for तत्र) G₂ 4 M₁ चतुर्मार्गं, M₂ चतुर्भाग
 —^b) S₁ D₁ 2 यानपदे, B₂ 3 Dn D₄ G₄ M₂ 4 यागपथे
 M₁ हितं, M₂ स्मृतं K₃ तत्सर्वमविशेषत —^c) Ś₁ K₃ D_c
 D₁ 2 तत् (for यत्) —^d) = 70^d S₁ K₃ B₄ D₁ 2 न
 मत्सरात् (for समाचरेत्)

73 D₃ missing (of v l 70) M₁ om (hapl)
 73 —^{ab}) K₂ (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विज्ञो नामहारमसुति
 सदा, S (M₁ om) उत्तर यान तु चरित तदा (T₂ G₂₋₄ तथा)

74 D₃ missing (of v l 70) —^a) S योगाच्च
 (for संबन्धात्) —^b) B₁ 4 D_c S om च —^c) T₂
 सत्य- (for सम्यग्र) B₄ D_c व्रतनियेवाच्च, G₃ प्रीतिविशेषाच्च
 — B₁ om (hapl) 74^d - 75^a —^d) D₁ 2 सम्यग्गुरुनियेव-
 णात्, S (except G₂ M₂) सम्यग्गुरुषु सेवया

75 D₃ missing (of v l 70) B₁ om 75^a (of v l
 74) —^b) B₄ D_{c1} D₁ 2 T₁ M₁ om च G₁ चाध्या,

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।

तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितसुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २

परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ३
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

G₄ स्वाध्या' (for चाध्य') — °) Ś₁ K₃ Dc D₁ ३ ९ सम्यक्
 (for एवं)

76 D₃ missing (of v 1 70) — °) S (except
 M₂) ऐश्वर्यवशागतता — °) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂ ९ रु(Dc₂
 इं)द्रादित्यास्तथा साध्या — °) = 1 1 32^d Dc D₂ [S-
 द्य' (for स्या') K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ तथाश्विनौ (for
 [अ]श्विनावपि) T₁ अश्विनौ वसवस्तथा — °) B₄ D₆ इमा
 प्रजा' (by transp)

77 D₃ missing (of v 1 70) — °) S (except M₂)
 तप आ' (for क्षमसां) — K₃ om 77^c-78^b, D₁ om
 77^{cd} — 77^c = 78^c

78 D₃ missing (of v L 70) Ś₁ K₃ om 78^{ab}
 (for K₃ of v 1 77) D₁ transp 78^{ab} and 78^{cd} — °)
 = 77^c Ś₁ यतस्त्र राजमन्त्रांतां

79 D₃ missing (of v 1 70) — °) K₃ S अनुग्रह

Colophon K₁ 4 D₃ missing — Major (or Sub)
 parvan S₁ Dn₃ n₃ T₁ G₂ 4 M आरण्य — Adhy
 name S₁ Dn₁ D₁ ९ शौनकेवाक्य, K₃ B₄ Dc Dn₃ n₃
 D₂ 4 ९ पादवाना (D₃ पादव) प्रव्रजन, K₃ सौनक्य (sic),
 T₂ G₃ 4 शौनकसंवाद, G₂ M₂ युधिष्ठिरशौनकसंवाद
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₃ D₁ T₁ G₁

M 2 (as in text), T₂ G₂₋₄ 3 — Śloka no Dn 84
 (Dn₁ 83)

3

✍ This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1
 1), the MSS are mostly ignored here

1 In D₃, the portion from 1 up to धि in 15^c is
 lost on a missing fol. (of v 1 3 2 70) — °) Ś₁ Dc
 D₁ ३ ९ आत्भिः सहितो ब्रवीत्; T₂ G₃ मध्ये वचो ब्रवीत्

2 D₃ missing (of v 1 1) Before 2, B₄ D₂ ९ read
 युधिष्ठिर उ' — °) S (except M₂) प्रस्थिताननुयातारो (T₁
 ज्ञो) — °) K₂ B Dn D₄ ९ T₂ G₃ पोषणे (for पालन)

3 D₃ missing (of v 1 1) — °) Ś₁ K₃ B₄ Dc
 D₁ ३ ९ परिमोक्तुः K₂ B (except B₄) D (except D₁ ३ ९,
 D₃ missing) G₁ ३ M₁ न शक्नोस्मि, T₁ न युक्तोस्मि — B₃
 om (hapl) 3^{cd} — °) S₁ तु; M₂ प्र (for तद्) G₃
 ब्रवीहि, K₂ B₁ ३ Dn D₄ ९ तद्ब्रुहि भगवन्मम

4 D₃ missing (of v 1 1) Before 4, all MSS
 except Ś₁ K₃ D₁ (K₁ 4 D₃ missing) ins वैशं उ' (resp
 वैशं) — °) S₁ अपि स, K₃ अथ स; S मनसा (for इव स)
 — °) S अन्वी (G₁ उद्गी)क्ष्य (for अन्विष्य)

5 D₃ missing (of v 1 1) Before 5, N (except S₁

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोपधीरोपधीपतिः ।
 दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निपिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्रयते भूगतो रविः ।
 ओषध्यः पद्भूसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
 पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०

मीमेन कार्त्तवीर्येण वैन्धेन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
 पुष्पोपहारैर्वलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४
 जनमेजय उवाच ।
 कथं कुरुणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K₃ D₁, K₁ 4 D₃ missing) ins धौम्य उ° — ^a) S₁ K₃ B₄ D₆ D₂ 5 °पितेव हि (B₄ D₅ ह), K₂ B₁₋₃ D_n D₄ 6 °पिता यथा (for °पिता इव) — For 5^d, D₁ reads सवितार पितामहः, and cont

13* सान्त्वयित्वा ततो देवः प्राणिकार्ये युयोज च ।

6 D₃ missing (of v 1 1) — ^a) S₁ K₃ D₁ 5 देवो, T₂ G₃ 4 तेषा (for तेजो) — ^b) T G₂₋₄ लोकान्, G₁ M लोकाद् (for रसान्) — ^d) D₅ तु प्रावृषद्, M₃ प्रविशते (for निवि°) S महीं वर्षति वारिणा (T₁ M₁ °भिः)

7 D₃ missing (of v 1 1) B₂ om 7^{ab} — ^a) T₂ G₃ 4 क्षेम° (for क्षेत्र°) — ^b) A few MSS औषधी° (in both places) — ^c) S (except M₂) रवेस् (for दिवस्)

8 - D₃ missing (of v 1 1) — ^a) K₃ D₂ निषक्तश्च, T₁ निक्षित, G₂ M₁ निषिक्त — ^b) K₃ श्रयते (for सू°) D₅ [अ]त्र गतो; T₂ G M₁ जगतो (for भूगतो) K₃ B D₆ D_n D₂ 4 6 स्वयोनौ निर्गते (B₁ 3 4 D₆ D₂ °तो) रविः — ^c) S₁ K₃ B₄ D₁ 5 ओषधी

9 D₃ missing (of v 1 1) — ^b) T₂ G₃ प्रजाना (for भूता°) — ^c) K₃ पितैव, B₄ D₆ D₂ 5 पितेव, S (except M₁) नाथोऽय (for पितैष)

10 D₃ missing (of v 1 1) — ^b) Cf 12^b D₁ शुभे कर्मणि सस्थिता — ^c) G₄ धारयति (for उद्ध°)

11 D₃ missing (of v 1 1) — ^a) B₁₋₃ धौम्येन (B₂om हैमेन), T₁ G₁ 2 4 हैमेन, T₂ G₃ M₁ भौमेन, M₂ गयेन — ^b) A few MSS वैन्धेन — ^d) K₃ चापदि, D₁ ह्यापदि

12 D₃ missing (of v 1 1) — ^a) S₁ घर्मांश, S

कौंतेय (for धर्मात्मन्) — ^a) T₁ G₁ 2 M₁ कौरव (for भारत)

13 D₃ missing (cf v 1 1) K₂ B D₆ D_n D₂ 4 6 read 13-14 after 33, D₆ D₂ read 13 in its proper place also Before 13, all MSS ins वैश° उ° — After 13^{ab} (transposed), K₂ B₂ 4 D_n D₄ 6 ins

14* विप्रत्यागसमाधिस्थ सयतात्मा दृढव्रत ।, while G₂ ins

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्र सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षर पर मन्त्रमार्तस्य सतत प्रियम् ।

14 D₃ missing (cf v 1 1) For the sequence of K₂ B D (except D₁ 5, D₃ missing), of v 1 13 — After 14^{ab} (transposed), K₂ B D₆ D_n D₂ 4 6 ins

16* सोऽवगाह्य जल राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
 — ^c) B₄ D₆ D₂ स (for [उ]प°) — After 14, K₂ B D (except D₁, D₃ missing) ins a passage given in App I (No 1), while S reads adhy 4 !

15 M₂ om 15-33 D₃ missing up to षि in 15° (of v 1 1) — After the 1ef, S (except M₂) ins a variant of 14^{abcd}

17* पुष्पोपहारैर्वलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वोऽभभूत सपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रिय ।
 — ^a) S (M₂ om) स्तवेन (M₁ तेषेन) केन विप्रये (T₂ G₃ °त्रैप) — ^b) G₄ स्तुत्वा (for स तु) — ^d) S₁ K₃ D₁ 3 °विक्रम, K₂ B D₆ D_n D₂ 4-6 °दर्शन (for °विक्रमम्) — After 15 S (except M₂) ins

18* मयि चेहोऽन्ति चेद्ब्रह्मन्ययनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नान्ति चेद्ब्रह्म तच्च मे मूर्ध्नि साप्रतम् ।

विप्रार्थमारोधितवान्द्वयमद्भुतविक्रमम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्व्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६

धौम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।

नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७

द्वयोर्द्वयमा भगस्त्वेष्टा पूर्षार्कः संविता रविः ।

गंभस्तिमानंजः कालो भृत्युर्घोता प्रभाकरः ॥ १८

प्रांथेर्व्यापश्च तेजश्च खं वांयुश्च परायणम् ।

सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९

इन्द्रो विवस्वान्दीप्तशुः शुचिः शौरिः शनैश्वरः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०

वैश्वंतो जाठरश्चाग्निरेन्धनस्तेजसां पतिः ।

धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाज्ञो वेदवाहनः ॥ २१

कृतं त्रेतां द्वापरश्च कालिः सर्वाभराश्रयः ।

कालो काला मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ २२

सर्वत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।

पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३

लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।

वरुणः सागरोऽशुश्च जीमूतो जीवितोऽरिहा ॥ २४

भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिपेवितः ।

माणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५

ज्यो विशालो वरदः शीघ्रगः प्रीणधारणः ।

धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६

द्वादशात्मारविन्दाक्षः पितृ माता पितृमहः ।

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टम् ॥ २७

16 M₂ om 16 (cf v1 15) — ^d) K₂ B₂ Dn D₁ 4-6 सप्र (for सर्व) S (M₂ om) गुह्य वक्ष्यामि ते हित

17 M₂ om 17 (cf v1 15) — ^a) N (K₁ 4 missing) -पूर्व (for प्रोक्त) — ^o) G₂ अष्टोत्तर (for अष्टशत) N (K₁ 4 missing) नामाष्टशतमाख्यात — ^d) B₄ D₁ G₁ 4 महाद्युते G₂ शत तच्छृणु भूपते

18 M₂ om 18 (cf v1 15) — Before 18, K₂ B (except B₁) D (except D₁ 3) T₂ G₂ ins धौम्य उ (resp धौम्य); K₃ सूर्याय नम

20 M₂ om 20 (cf v1 15) — ^a) Dc D₂ विश्वात्मा (for दीप्तशु) — ^d) Dc Dn₁ n₂ (before corr) n₃ वै वरुणो (for वैश्व*)

21 M₂ om 21 (cf v1 15) — ^b) Ś₁ B₂ निधि (for पति)

22 M₂ om 22 (cf v1 15) — ^a) B₂ Dc D₁ 3 G₂ 4 द्वापर च — ^b) K₂ B D (except D₁ 3) सर्वमलाश्रय — ^d) S₁ पक्षो मास ऋतुश्च य, K₂ Dc D₂ क्षणा यामा लवा क्षणा, K₃ पक्षमासा ऋतुश्चय, B₁ 2 Dn D₄₋₆ क्षणा यामा (Dn₂ Dc मा)स्तया क्षण (Dc णा), B₂ क्षणा यामा नवा क्षणा, B₃ पक्षा मासा क्षणा क्षणा, D₁ पक्षा मासास्त्वहर्निशौ; D₂ पक्षा मासास्त्वहर्निश (sic)

23 M₂ om 23 (cf v1 15) — ^b) S₁ D₁₋₃ काल-चक्र. — 23^d = (var) 1 1 20^d

24 M₂ om 24 (cf v1 15) — ^a) K₂ B₁ 2 D (except D₁ 3 6) G₁ काला (for लोका) S₁ K₃ D₁ G₂ सुरा (for प्रजा) — ^o) S₁ K₂ B₂ Dn D₄₋₆ [S]राक्ष, D₁ [S]मश्च (for ऽशुश्च)

25 M₂ om 25 (cf v1 15) — ^a) Ś₁ K₂ B₂ भूताशयो — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 °लोकनमस्कृत (B₄ भूतद्विते रत); Dc D₂ °भूतपतिर्विशु; D₆ भूतनिपेवक — After 25^{ab}, N (K₁ 4 missing) ins

19* सप्त सर्वलोकं वह्निं सर्वस्यादिरलोलुप ।

अनन्त कपिलो भानु

[Ś₁ K₂ B₂ 4 D₆ °करोचल, D₁ 3 करोमल (for °रलो-लुप)]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20*, 25^c and 26^b (with v1), etc — ^o) N (K₁ 4 missing) मन (D₁ 3 मनु, D₆ कल्प) सुपर्णो — ^d) B₂ (m as in text) °द-कामगो विशु

26 M₂ om 26 (cf v1 15) — ^a) S₁ K₂ B₃ D₁ 2 विधादो, M₁ घाता (for °शालो) — After 26^a, N (K₁ 4 missing) ins

20* सर्वधातुनिपेवित ।

[K₂ B₂ Dn D₄ 6 °निपेविता, B₄ सर्वभूत]

— ^b) K₂ B₂ धारक

27 M₂ om 27 (cf v1 15) — ^b) D₆ मही नम (for पितृ) — ^d) B (except B₂) Dc₁ D₄ त्रिविष्टम्

देहर्कतां प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चरीचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
 शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
 सुरपितृगणयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनग्रभं

त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
 सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
 त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
 लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
 स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
 इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
 ह्यभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

28 M₂ om 28 (of v 1 15) — ^a) Ś₁ (m as in text) B D (except D₁ s) मैत्रेय करुणान्वितः, T₁ मैत्रेण वपुषान्वित

29 M₂ om 29 (cf v 1 15) — ^b) N (K₁ 4 missing) सूर्यस्यामिततेजस — ^c) K₂ D₁ s ष प्रोक्त (for पुण्यं) S₁ अष्टोत्तर शत नाम्नां, K₂ B Dc Dn D₂ 4 6 नामाष्टशतक चेद — ^d) K₂ B Dc Dn D₂ 4 6 प्रोक्तमेतत्स्वयभुवा, K₂ D₁ s ष शक्रेण सुमहात्मना

30 K₂ M₂ om 30 (for M₂ of v 1 15) K₂ B (except B₂) D (except D₁ s s) read 30 in the course of passage No 2 of App I — ^a) S₁ D₁ प्राप, D₂ s प्राप्य (for प्राप्तो) — ^b) N (K₁ 4 missing) तु (for च) — ^c) D₁ 4 ष प्राप (for प्राप्य) — ^d) Dc D₂ 5 अवाप्नुयात्

31 M₂ om 31 (of v 1 15) — ^a) K₂ B (except B₄) D (except D₁ s) G₃ (by transp) सुरगणपितृयक्ष, G₂ सुरपितृगणसिद्धवन्दित (of 31^b) — ^b) D₁₋₃ om हि S₁ K₂ B₄ दितिजनिशा, T G₃ 4 M₁ निशिचरगणसिद्ध, G₁ 2 निशिचरचारण (G₁ चरण) यक्षसेवित (of ^a) — ^d) Ś₁ K₂ D₁ s त्वमपि नमस्व हिताय भा, K₂ B Dc Dn D₂ 4-6 प्रणिपतितोस्मि हिताय भा

32 M₂ om 32 (of v 1 15) — ^a) K₂ B D (except D₁) सु- (for तु) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) दारान्, K₂ कामान् (for लाभ) — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) transp सदा and नर — ^d) K₂ B₁ 2 Dn D₄₋₆ धति (for स्मृति) S₁ B₁ 2m s D (except D₅) पुमान्

(for पराम्)

33 M₂ om 33 (of v 1 15) — ^a) S (M₂ om) कीर्तयेत् (for यो नर) — ^b) Hypermetric! S (M₂ om) शृणोति वा य (for प्रकीर्तयेच्छुचि) Ś₁ K₂ B₃ 4 Dc D₁₋₃ शुद्धमना (for शुचिसुमना) — ^c) K₂ B Dn D₄₋₆ वि-, Dc प्र- (for स) — ^d) S (except G₄, M₂ om) मनसो — After 33, K₂ B Dc Dn D₂ 4 6 read 13-14

Colophon om in S₁ K₂ s B₁₋₃ Dn Dc T₁ M₂ K₁ 4 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* G₂ s आरण्य — *Adhy name* B₄ Dc₁ सूर्यनामाष्टशतक (Dc₁ षशत), Dc₂ D₂ सूर्यनामाष्टक शत (D₂ षकशत), Dn₁ सूर्याराधन; D₁ धौम्योक्त सूर्यध्यान, D₂ धौम्यकृतस्तव, T₂ G₂ सूर्यनामाष्टोत्तर, G₂ सूर्यप्रसाद, to it B₄ Dc D₂ 3 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) D₁ G₁ 3 M₁ 3 (as in text), T₂ G₂ 4 — *Śloka no* D₁ 35

4

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here S reads the stanzas comprising this adhy after 3 3 14, while K₂ B D (except D₁ s s) read them after a passage given in App I (No 1), which these MSS ins after 3 3 14 Thus the sequence in K₂ B D (except D₁ s s) is 3 3 1-12, 15-29 31-33, 13-14 (with insertions), App I (No 1), 3 4 1-3 App I (No 2), 3 4 4-10

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽमिलपितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५

संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
शुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाजुजानपि ।
शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ७
एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्त्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

1 K₂ s B₁₋₃ Dn D₄ s 6 (which cont the previous adhy) om the ref, while B₄ Dc D₂ s s (which ins the ref before the last line of passage No 1 of App I) also om the ref here

2 Before 2, S₁ K₂ B Dc Dn D₄₋₅ M₂ ins विवस्वा-
उवाच (S₁ om उं, but not M₂), K₂ D₁₋₃ G₂ सूर्य उं
(G₂ om उं), T₁ G₁ M₁ आदित्य — ^a) K₂ B₁ s Dn
D₄ s किञ्चित्, B₃ काम (for राजन् — ^b) K₂ B₂ Dn
D₄ s तस्व सर्वम्, B₁ तस्वर्षं स्वम् (for सर्वमेतद्) B₃ तस्वर्षं
समवां — ^c) S नव वर्षाणि श्रीणि च — After 2, K₂ Dn
D₅ s (both latter marg) ins 21*

3 ^a) S₁ यव्य (for शाक) — D₃ (marg sec m) S
ins after 3^{ab} K₂ Dn D₅ s (both latter marg),
after 2

21* गृह्णीष्व पित्र तान्न मया दत्त नराधिप ।

यावद्वाञ्छति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।

[(L 2) K₂ Dn D₅ s वत्स्यति, T₁ इच्छति (for वाञ्छति)
T₁ सव्रत (for सुव्रत)]

— After 3^{cd}, K₂ B (except B₁) Dn D₄ s ins

22* इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।,
followed by वैशं उ

— ^e) D₅ चतुर्विध (for च विविध) K₂ B Dn D₄ s

एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत — 3^f=1 12 3^d
— After 3, N (except K₂ D₁, K₁ s missing) ins s
passage given in App I (No 2)

4 Before 4, all MSS (except D₁ T₂ G₂, K₁ s
missing) ins वैशं उं (resp वैशं) — ^a) S₁ B₄ Dc
D₁₋₃ s भ्रातृभिः स्वजनेन च; K₂ B₁₋₃ Dn D₄ s भ्रातृश्च
परिष्वजे — After 4, B₃ s ins

23* युधिष्ठिर उवाच ।

स्वप्नसादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्ट प्राप्तवानहम् ।,
followed by वैशं उं

5 ^a) D₁ s चा समुपागम्य — ^b) N (K₁ s missing)
वद्यमानो; G₁ पच (for पश्य) K₂ B (except B₄) Dn
D₄₋₅ तथा, K₂ ययौ, T₁ G₁ s M₁ [अ]पयात् (for ऽभ्यं)
— ^c) N (K₁ s missing) तदान्नः; T₂ G₁ s s तदन्न (for
तदान्न) — T₁ om (hapl) 5^{d-7}

6 T₁ om 6 (cf v l 5) — ^a) S₁ यश्च (for याति)
M₂ संस्कृत तन्न भवति — ^b) S₁ धन्यम्; K₂ B Dn D₄ s
स्वल्पम्, D₅ पक्कम् (for वन्यम्) — ^c) S (T₁ om) [अ]-
भोजयत (for भोज)

7 T₁ om 7^{ab} (cf v l 5) — ^a) K₂ D₂ तु; G₁ s s
M₁ [अ]य (for च) — ^b) Dc D₂ द्विजान्, D₁ [अ]नुगान्
— ^f) K₂ (? orig gloss) द्रौपदी (for पार्षती)

६

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु

भ्रजाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।

धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं

सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १

भ्रजा च ते भार्गवस्येव शुद्धा

धर्म च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।

समश्च त्वं संसतः कौरवाणां

पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं

पौराश्रमे कथमस्मान्भजेरन् ।

ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-

न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र

राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।

धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या

पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां

पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।

आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां

पराजैपीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-

श्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।

यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-

न्युक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६

— N B After 7, most old printed ed ins a spurious line द्रौपद्या भुज्यमानाया तदन्न क्षयमेति च ।, which was found only on the marg of one inferior MS collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^b) K₂ B D (except D₁ 3) 'समग्रम्'; M₂ पात्र हैरण्यमुत्तम — ^c) T₂ (by corr) G₃ आत्मा' (for मनो') G₁ कामात्मानोभिलषितान् — ^d) D_n D₃ S [अ]ददात् (for ददौ)

9 ^c) K₂ B D₀ D₂ 4 5 यज्ञे पार्था', D₁ यज्ञार्थाय, T₂ यज्ञार्थे स', G M इज्यार्थे स्म (G₁ च, G₂ -य्य', G₃ -) (for यज्ञि') T₁ इज्यार्थे समवर्तते — ^d) M₂ विधिवन्मत्र कोविदा'

10 ^a) D₀ D₂ 'यु' काम्यके पुन' — After 10, S reads 3 3 15-33

Colophon om in T₂ G M₁ K₁ 4 missing — Major (or Sub) parian T₁ M₂ आरण्य — Adhy name S₁ K₂ सूर्यस्तव', K₃ B₁₋₃ D₀ D_n D₃ 4-6 काम्यकवन(B₂ D₂ om वन)प्रवेश', B₄ युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेश', M₂ अर्कसंवाद' — Adhy no (figures, words or both) D_n T₁ M₂ 3, D₁ 4 (as in text) — Śloka no D_n 83, D₁ 11

5

~~5~~ This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^a) Ś₁ D₁ 3 T₂ G₂₋₆ सुखासीन

2 D₀₂ om 2^a-3^b Before 2, N (K₁ 4 missing, D₀₂ om) G₄ M ins छतराङ्ग उ' (resp छतराङ्ग) — ^a) Ś₁ K₃ D₁ हि (for च) S₁ K₃ D₀₁ D₁₋₃ वृद्धा (for शुद्धा) — ^b) B₃ 4 वेत्सि, T G₃ वेद (for वेत्थ) — ^c) D₀₁ D₂ कामश्च (for सम') — ^d) K₂ D₃ T₂ G₃ 4 M₂ तेषा, G₂ चैव (for चेषा) K₃ [ह]ह ब्रूहि (for ब्रवीहि)

3 D₀₂ om 3^a (of v 1 2) — ^a) T G₃ वीर (for विदुर) — ^b) K₃ त्वेते, B₃ D₀₁ D₄ च मे, T₂ G₃ 4 च ते (for चेमे) — ^d) K₂ B (except B₁) D_n D₄ 6 तत्सं भूया' साधु कार्याणि वेत्सि — After 3, T₂ G₂₋₄ ins

24* सौबलेनैव पापेन दुर्बोधनहितैपिणा ।

क्रूरमाचरित कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।

तथैव हि कृते तत्र तद्भवान्वत्तुमर्हति ।

उत्तर प्राप्तकाल च किमन्यमन्यते क्षमम् ।

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीयते मनः ।

यत्र पाण्डुसुता सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागता ।

[(L 2) G₂ क्षत्त् (for कर्म)]

4 ^a) K₂ B (except B₁) D_n D₄ 6 पादो' (for कुन्ती-)

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
 तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
 देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
 अथैतदेवं न करोपि राज-
 न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।
 न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
 शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
 धनुर्वेषां गाण्डिवं लोकसारम् ।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
 तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
 मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
 त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
 कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
 संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
 तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
 च्चं चेन्न गुह्यसि सुतं सहायैः ।
 अथापरो भवति हि तं निगृह्य
 पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्व्वाधिपत्ये ॥ १२

— After 4, Do reads 7^{ab}, and S (except T₁) reads 10^{cd} (for the first time)

5 ^a) K₂ B Dn D₄ ० T₂ G विप्रल (G₁ लु) कथ, K₃ युक्त; D₆ नष्ट — ^o) K₃ (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्षं

6 ^b) D₀ शेष नान्य (for शेषस्याहं) — ^d) B₁ तिष्ठते साधुवृत्त A few MSS साधु

7 Do reads 7^{ab} after 4, repeating it here D₅ om (hapl) 7^b-8^c — ^b) Ś₁ हृति, B Dn अग्निः; D₁ ३ विनि, T₁ अग्नि (for अति) — Dn ms after 7^{cd} Ś₁ K₃, which om 7^{cd}, ms after 7^{ab}

25* यशो न नश्येज्जातिभेदश्च न स्या
 द्वर्गो न स्यान्नैव चैव हृते त्वाम् ।

[(L 2) Ś₁ K₃ जहाद्वर्गो (for धर्मो न स्यात्)]

8 D₅ om 8^{abc} (of v 1 7) — ^a) B₄ D₀ Dn₂ D₁ सर्वं, S धर्म (for सर्वं) — ^b) S जमानात् — ^o) S एतच्छे यस्त्रव (for एव शेष यदि) D₁-3 पुत्रस्य (for पुत्रेषु)

9 ^a) K₂ B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ० तथै* (for अथै)

10 ^a) Ś₁ D₀ D₅ गोप्ता, B₁ यता, D₁ ३ आस्ते, D₃ शास्ता (for योद्धा) — S (except T₁) reads 10^{cd} after 4, repeating it here — ^d) Dn₁ ns D₄ ० M₂ नाप्राप्य*, T₁ G₁ दुष्पाप (for न प्राप्य*) — After 10, T G₂-4 ms

26* येषा राजा धर्मपुत्रो महात्मा

तेषा लोके किं नु दुष्पापमस्ति ।,

the posterior half being a variant of 10^d

11 ^b) S तद् (for ते) — ^o) D₀ D₂ एनम् (for इमम्)
 — ^d) K₂ B D हित पर (for [हृ]त्येतद्राजन् T₁ तदा, T₂ G₂-4 तथा (for च तत्) Do (by transp) त्व तच्चकर्थ, G₁ नन्ववेत्य — ^e) N (K₁ 4 missing) इदं च राजन् (for इदानीं ते), and एव कर्ता (for कर्तासि राजन्)

12 D₂ om 12^{abc} — ^a) T₂ G₂-4 transp एतत् and एव — ^{od}) N (K₁ 4 missing, D₂ om) om वै The same MSS with M₂ read for 12^d न चे (M₂ तस्मा) निगृह्णीष्व सुत सुखाय T₂ G₃ 4 नि- (for न) — ^o) S₁ D₅ अथापर; D₅ तयोपकारो, G₁ यथापरो K₂ B₁ ३ Dn D₄ ० दुर्योधन स्वहित वै (B₁ त) निगृह्य, K₃ (corrupt) यत्तापस्कर भवति हित निगृह्णीष्व, B₃ दुर्योधनमहित वै विसृज्य, B₄ दुर्योधन सहित सनिगृह्य, D₀ दुर्योधनं वै स्वहित (D₀ ३ चैव हित) निगृह्य, D₁ ३ अपञ्चरो भवति (D₁ सि) हित प्रगृह्य, M₂ निगृह्य पुत्र मानिन पापबुद्धि — ^f) S₁ D₀ D₁-३ ० राज्ये (for पत्ये) — After 12, G₂ ms

27* ध्रुव विनाशस्तव पुत्रेण धीम-
 न्ययन्ध्रुवर्गेण सहैव राजसि ।

षतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र

कुलक्षय प्राप्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्व्वाधिपत्ये नरेन्द्र

युधिष्ठिरं धर्मवता वरिष्ठम् ।

13 ^d) B₁ S (except M₂) उपतिष्ठति

14 ^b) T₂ G₂-4 पाण्डुपुत्र K₂ ३ B Dn D₄ ० M₂ भजत

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
 धर्मयोग्यां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
 ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव
 वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
 दुर्योधनः शकुनिः स्रतपुत्रः
 श्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
 दुःशासनो याचतु भीमसेनं
 सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ १४
 युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
 राज्ये चैनं स्थापयस्वामिपूज्य ।
 त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वेदेय-
 मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
 मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
 हितं तेषामहितं मामकाना-
 मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
 तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
 तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
 कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७
 असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
 दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसृतः ।
 स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
 को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८
 स मा जिह्वं विदुर सर्वं ब्रवीषि
 मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
 यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
 सुसान्त्वयमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
 दन्तर्वैशम सहस्रोत्थाय राजन् ।
 नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
 संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

15 ^b) D₁ ३ G₄ M₁ स्थापयित्वा^a M₂ स्वराज्ये (for [अ]भिं) G₁ राजन्वचोभिं कुशलैः प्रपूज्य — ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃ भवाद्य (for ऽसि राजन्)

16 ^a) Ś₁ K₂ D₁₋₃ ३ श्रुत, D₀ श्रुत्वा (for एतद्) D₂ सर्व (for वाक्य) S (except T₁) तद् (for ते) — ^d) N (K₁ ४ missing) M₂ नावैति, G₂ नैवेति (for नोपैति), cf 3 6 13^c

17 ^a) B₁ D_n D₄ ६ T₂ G₃ C_{np} (1) गत एव; T₁ G₂ ४ M₁ कृतमेव, M₂ मनसैव (for कुत एव) — ^b) Ś₁ K₂ G₂ यथात्थ, D₆ यदा तु, T₁ यदर्थ (for यदात्थ) — ^c) T₂ G₃ ४ केनां (for तेनां) D₂ नादाहेतो, D₃ T₁ नासि हितो, T₂ G₃ नासि भीतो, G₁ नासि मतो, G₄ नासि भूतो, M₂ ह्यहितो (for नासि हितो) — ^d) S₁ D₁₋₃ om हि T₂ G₃ ४ पुत्र नाह, M₁ तथा हि पुत्र, M₂ कथ तु पुत्र

18 ^b) S₁ K₂ D₀ D₁₋₃ ३ G₂ om तु — ^c) B₂ त्व वै, D₁ ३ स्व वैव, G₁ ३ स्वक, M₁ स्वक वै (for स्व वै) B₄ आत्मोद्भूत (for स्व वै देह) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) भन्ववेद्य

19 ^a) K₂ ३ B D (for D₃ see below) G₂ ३ मा (for

मा) K₂D₁ ३ transp जिह्व and सर्व T₂G₂→ M₁ त्व (for सर्व) D₂ सता मत विदुर जिह्व ब्रवीषि — ^b) G₂ मन्यु (for मान च) — With 19^{cd}, cf 2 57 12^{cd} — ^c) S₁ T₁ G₂ यथेष्टक, G₁ तस्माद्यथेच्छ (for यथेच्छकं) T₂ G₃ ४ transp गच्छ and तिष्ठ Ś₁ साधो (for वा त्व) — ^d) M₁ om सु Ś₁ K₂ D₀ D₆ सुसास्वित्तापि (K₂ D₀ om -पि), T G ससास्व (T₂ G₃ *त्य)माना, M₂ साध्यमाना (for सुसान्त्वयमाना) Ś₁ K₂ D₀ D₁₋₃ ३ हि (for [अ]पि)

20 S (except G₂) om the ref — ^a) Ś₁ K₂ ३ D₀ D₁₋₃ ३ एवम् (for एतावद्) — ^b) K₂ D₀ S राजा, B₄ तस्मात् (for राजन्) — ^c) Hypermetric! S om अद्य

Colophon K₁ ४ missing — Major (or Sub)parvan Ś₁ T₂ G₂ ३ M₁ आरण्य, B₂ T₁ अरण्य — Adhy name K₂ B₁ ३ D₀ D_n D₄₋₆ विदुरवाक्य, K₃ विदुरगमन, B₃ ४ विदुरवि (B₄ om -वि)त्याग, D₁ ३ विदुरयान, T₂ G₃ ४ M₂ धृतराष्ट्रकोप — Adhy no (figuros, words or both) K₂ D_n D₅ T₁ G₁ ३ M ४, D₁ T₂ G₃ ४ ५ (as in text) — Śloka no, D_n 22, D₁ 21

६

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 प्रययुर्जाह्ववीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
 सरस्वतीद्वयै यमुनां च निषेव्य ते ।
 ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
 तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगाद्विजे ।
 अन्वास्थमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत ॥ ४
 विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
 ततो यात्वा विदुरः काननं त-
 च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
 ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
 सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्बाह्विष्यैश्च ॥ ६
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
 दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।

अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं

किं नु क्षत्वा वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
 कच्चिन्नायं वचनात्सौवलस्य
 समाह्वता देवनायोपयाति ।
 कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
 जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
 समाहृतः केनचिदाद्रवेति
 नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
 द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
 तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
 प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
 तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
 यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
 समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
 स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

6

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) K₃ B₃ D₁₋₃ T₂ G₃ 4 भरतर्षभ — °) K₂ G₁ M जाह्ववीतीरात्, D₁ T G₂₋₄ तीरे (of 3^a)

3 ^a) T₁ G₁ 4 M₁ सरस्वतीतीरे (of 1°) — ^b) B₃ समेता; B₄ स्य (for 'पु)

5 ^a) S₁ K₃ 3 Dn D₁₋₃ 5 G₃ 4 अथ (for अपि) — ^b) Ś₁ तथा, K₃ B Dn D₃ 4 5 सदा (for तदा)

6 ^a) Ś₁ यातो, K₃ B Dc Dn D₄ 6 गत्वा (B₁ Dc₂ यौ), K₃ यात्वाय, G₁ यात्वा तु (for यात्वा) Ś₁ कानने, B Dn D₃ 6 काम्यक (for कानन) — ^b) S वाहित (for वाहिना) — °) B₂ Dn D₄ 6 धर्मास्मान (for धर्म) — ^a) K₃ D₂ 3 T₁ G₂ M₁ transp भ्रातृभि' and बाह्विष्यै

7 ^a) B₃ 4 Dc मन्वुसतम् (for तूर्णमाराद्) S एकम् (for आराद्) — ^b) D₁₋₃ तदायात्, S अभ्यागत K₃ B₁ 4

D₁₋₃ सत्यसंध — °) S भीमसेन समीक्ष्य (for भ्रातर भीम')

8 ^a) D₁₋₃ वक्ष्या (for 'नात्) — ^b) K₂ D₁₋₃ G₂ द्वात् K₃ B Dc Dn D₄ 5 यात् (for याति) — °) G₁ 2 4 M₁ कुशली (for बाकुनिर) Dc वा', S (except T₁ M₂) चा' (for ना) — ^a) S अस्माक (for अस्मान्)

9 ^a) Dc आब्रजेति, S आहवाय (for आद्रवेति) — ^b) Dn₃ T₂ G₂₋₄ उपयात् (for अप') — °) Some MSS गाण्डीवे K₃ D₁₋₃ om वा K₃ B Dn D₄ 5 च; Dc चेत् (for वा) Ś₁ B Dc₃ D₁₋₃ कथ नु, K₃ 3 Dc₁ Dn D₄ 5 कथ तु, G₄ कदाचिद्, M₃ कथ तद् (for कथचिद्) — ^a) Ś₁ D₁₋₃ पुन (for राज्य)

10 ^a) S स तै' (G₂ तत्) समेतै' (T₂ G₃ 4 'त्) सत्कृत' (G₂ सद्धिते) पादवेयै' — ^a) T₁ G₁ 2 M पाण्डुपुत्रै; T₂ G₃ 4 पादवेयै'

11 ^a) Dc वै विदुर (for विदुर ते) Ś₁ K₃ D₁₋₃ वै (for ते) — ^b) Ś₁ M₃ आगमनस्य

यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं

न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो

स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।

ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य

पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५

ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां

न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।

यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं

जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां

यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।

नाहं भूयः कामये त्वां सहायं

महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-

स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरवान् ।

तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां

तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः

क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।

संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-

न्स वै शृङ्गे पृथिवीमेक एव ॥ १९

12 ^a) T₁ G₂ M₂ मा (for मा) Ś₁ स, B₂ स न, S [S]भि- (for ऽनु) — ^b) Ś₁ K₃ प्रति* (for परि°) — ^d) S₁ B₃ 4 D₁ T₁ चैषा (for तेषा) K₃ चैवेह ब्रूहि, D₁ 3 च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि)

13 ^a) Ś₁ K₃ B₄ मयाप्युक्तः, D₀ D₁₋₃ मया ब्रुक्तः, S मया तूक्त Ś₁ सत्विद, D₁ 3 स च यत् (for यत्क्षम) — ^b) S युक्त (for पथ्य) — ^c) S₁ K₃ 3 D₀ D₆ तद्वै तस्य (K₃ 3 'स्यै') न रुचिस्त्वमभ्युपैति, B Dn₁ D₄ 6 तद्वै तस्यै न रुचामभ्युपैति, Dn₂ D₁₋₃ तद्वै तस्यै (Dn₂ 'स्य' चेतसि नाभ्यु° — S₁ K₃ om 13^d, 14^{ab} and 14^d)

14 S₁ K₃ om 14^{abd} (of v l 13) — ^a) D₁₋₃ मयोक्तो — ^b) D₀ तद्व्याख्य (for मे तच्च) — ^c) G₂ औपध (for अन्न) — ^d) K₃ D₀ D₆ T₂ G₂₋₃ तस्य, D₃ ह्यस्य, G₁ चास्य (for स्मास्य)

15 ^a) G₁ 3 4 यतते (for नीयते) — ^c) G₁ ध्रुव न (for ब्रुवन्न) Ś₁ K₃ नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below), K₃ B D ध्रुव न रोचेद्धरत् — ^d) T₂ G₂ 3 षाष्टिवर्षं S₁ K₃ पतिं कुमारीव हि षाष्टिवर्षं (of v l 16)

16 ^a) D₁ 3 एव (for ध्रुव) S₁ K₃ नैकप्रकारैरनुनीय-

मान — ^b) D₀ D₁₋₃ T₂ G₃ 4 धृतराष्ट्र — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃ 6) ins च after यथा Ś₁ पत्रे (for पर्णे) N (K₁ 4 missing) M₂ अवसिक्त (K₂ अभिसिक्त) (for इव सिक्त)

17 ^b) B Dn D₄ 6 यस्मिन्, M यदि (for यत्र) T₁ G₁ 3 तात (G₂ तव) तत्र प्रयाहि, T₂ G₃ 4 M₁ तत्र तात (M₁ च त्व) प्रयाहि (for भारत etc) — ^c) Ś₁ S (except G₂ M₁) त्वा (for त्वा) G₁ सभायां (for सहाय) — ^d) D₁₋₃ पालयान Ś₁ K₃ 3 सुदुष्टचित्त (K₃ 'चेष्ट' विपरीत-चेष्ट (K₃ 'बुद्धि'))

18 ^a) K₃ B D (except D₆) G₃ राज्ञा (for राजन्) — ^b) K₃ B (B_{1m} as in text) D₀ Dn D₄ 6 प्रशासि (D₀ 'भाषि')तु त्वाम्, T₁ त्वा शासितुम्, T₂ G₃ 4 त्वा श्रावितुम् (for त्वा शासितुम्) B_{1m} उपागतस्, T₁ corrupt K₃ B₁(m as in text) 3 3 Dn D₄ 6 'यातो नरेद्, D₀ D₁₋₃ 6 'यातोस्मि राजन् (for 'यातस्वरवान्) — ^c) S (except M₂) युक्त (for तद्वै) — ^d) S च (for प्र) S₁ K₃ 3 D₀ D₁₋₃ चान्यत् (for भूय°)

19 ^a) Ś₁ K₃ 3 D₀ D₁ 3 G₁ योज्य° (for युज्य°) S₁ समतात् (for सपत्नै°) — ^b) M₂ अयेक्षते (for उपासते)

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायास्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-

देवंष्टुत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिसुपगम्याग्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।
गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
स समाहारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।

समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
आता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

20 ^b) S दुःखसांशं (for दुःखेऽप्यदा) — ^c) K₃ T₁
अपि (for अग्नि) — ^d) K₃ D₂ 3 M₂ सहायावास्तौ, T₁ G₁
M₁ सहायावास्ति; T₂ G₃ 4 सहायप्राप्ति (for सहायास्तौ)
— After 20, K₂ ins

28* तस्मात्सत्यं सततं वै मुवाणो
लोकस्य हृद्यो भवतीति सद्यः ।

21 K₃ om 21 — ^a) Ś₁ D₂ D₁ 3 5 श्रेयः; D₀ D₂
श्रेय (for श्रेष्ठ) K₂ S पाण्डवा S₁ G₂ निष्प्रलाप, K₂ B (ex-
cept B₂) D₀ D_n D₂ 6 विप्रलाप, D₂ निष्प्रभाव — ^b) S
वस्मिन् (M₂ तस्मात्) (for तुल्य) — ^c) S₁ मा (for न)
N (K₁ 4 missing, K₃ om) स पूज्यो, M₂ [अ]भिवर्तेद्
(for [अ]ति) — ^d) D₂ T G₁ 3 4 एवष्टुत्ति, M₁ 'घृत्त
D₂ S (except M₂) वर्ते (for वर्ध) — After 21, K₂
ins

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यभ्रभूरि
महीमिमा पालयितुं पुरस्तात् ।

22 ^a) S तथा (for एव) D₁-3 भवि (for करि)
— ^b) K₂ D₂ सर्व, K₃ राजन्, S भूय (for कृच्छ्रम्)

Colophon K₁ 4 missing — Major (or Sub) par-
van Ś₁ D₂ G₂-4 आरण्य, T₁ अरण्य — Adhy name K₂
विदुरागमन विदुरवाक्य, K₃ विदुरकाम्यकप्राप्ति, B₁ 2 D₀ D_n

D₂ 6 विदुरनिर्वास, B₂ 4 D₁-3 विदुरवाक्य, G₂ M₂ विदुर-
(M₂ om वि) युधिष्ठिरसवाद — Adhy no (figures,
words or both) K₃ D_n T₁ G₁ 2 M 5, D₂ D₁ T₂
G₃ 4 6 (as in text) — Śloka no D_n D₁ 22

7

This adhy is missing in K₁ 4 (of v l 3 1
1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) D₁-3 transp आश्रम and पाण्डवान् — ^d) Ś₁
परि (for पर्य) S दुर्मना (for भारत) — After 1, K₂
D_n D₀ ins

30* विदुरस्य प्रभाव च सधिविप्रहकारितम् ।

विवृद्धिं च परा मत्वा पाण्डवाना भविष्यति ।

2 ^a) K₂ आगत्य, D₁ 2 6 आसाद्य (for आगम्य) G₂
समाहारसुपगम्य — ^b) Of 6^b S₁ K₂ 3 D₂ 'जेह' (for
'स्मार') C_n जेहेत्यपपाद । — After 2^{ab}, Ś₁ (which
om 2^{cd}) reads 3^{cd} (with v l) repeating it in its
proper place — ^c) S विसन्न (G₂ विदुर) प्रापतद्भुवि
— After 2, D₂ ins

31* पपात सहसा राजा छिन्नदुम इवावश ।

3 ^a) Ś₁ K₂ D₁-3 transp तु and लब्ध्वा K₂ तत*, S

तस्य स्मृत्वाद्य सुश्रुतं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
 तस्मानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकशितः ।
 आतृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
 गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
 यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
 न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।

रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ ११
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
 युधिष्ठिरमथाम्येत्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमांश्चापि तदहं प्रत्यपद्यत् ॥ १३
 राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
 राजा स्मरति ते शक्तधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
 नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्थानुमते पुनरायाद्राह्वयम् ॥ १७
 तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुन) — ^b B₁ धरासनात् (for मही) — ^S 1
 repeats 3^{cd} here, reading it (with v 1) for the first
 time after 2^{ab} — ^c Dc राजन् (for राजा) ^S 1 (first
 time) आतृस्नेहादिदं राजा (cf 6^c), D₁ ३ समीपे सस्थिते राजन्
 4 ^c T₂ G₃ 4 त च (for तस्य) K₂ B Dn D₄₋₆ G₁ ३
 स्मृत्या (for स्मृत्या) — ^d T₂ G₃ 4 नप्यती (for दीर्यती)
 K₂ D₁₋₃ हृदय दीर्यते मम, Dc D₆ मनो वै दीर्यते च मे
 5 ^d N (except ^S 1, K₁ 4 missing) T₂ G₃ 4 कृपण
 (for करुण)
 6 ^b Cf 2^b ^S 1 K₂ ३ कर्षित, B D (except D₁₋₃)
 M₂ मोहित — ^c S स्नेहान्वितो B D (except D₁₋₃)
 G₃ M₂ राजा
 7 ^b ^S 1 K₂ transp भ्रातर and विदुर T₂ G₃ 4 मया
 (for मम) D₁₋₃ मम भ्रातरमाशु वै — ^{cd} ^S 1 K₂ ३ निर्हृत,
 B₃ 4 निदित, D₆ निर्हृत (for निर्धुत) D₁ मया पापान्निषेधित
 (for ^d) T₁ G₁ ३ M मया मूढेन निकृत कश्चिज्जीवति वान वा,
 T₂ G₃ 4 मूढेन निकृत कश्चिद्यदि (G₄ कश्चिदद्य) जीवति वा
 न वा
 8 ^c ^S 1 K₂ तु, K₃ B D वै (for मे) — ^d ^S 1 कृत
 (for [अ]मित)
 9 Dc₁ om 9^{cd} — ^a D₁₋₃ व्यलीक च (for स व्य
 लीक) B Dn D₄₋₆ G₄ पर (B₁ यत्) (for कथ) — ^c
 B₁ त्यक्त्वा हि, B₂ Dn D₄₋₆ त्यक्ष्यामि, B₃ 4 त्यक्त्वापि
 (for न जहाज्) K₂ ३ B D (except D₁) प्राज्ञ

10 ^{cd} K₃ B₄ D प्रति (for वनम्) ^S 1 K₃ जगाम
 सजयस्पूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने
 12 ^a Dc D₁ T₂ G₂₋₄ M₁ समा (for सहा) — ^b
^S 1 समतत (for सह) — ^c ^S 1 Dc D₃ M₁ चापि संगुप्त,
 T₁ सहित गुप्त (for चाभिस) — ^d ^S 1 K₂ B D (except
 D₁₋₃) पुरदर (for शत)
 13 ^a B (except B₂) D (except D₁₋₃) उपागम्य
 (for अथाम्येत्य) — ^c N (except Dc₂ Dn₂, K₁ 4 miss
 ing) यमांश्चापि — ^d G₁ तदास (for तदहं) N (K₁ 4
 missing) तद्युक्तं प्रतिपेदिरे
 14 ^a ^S 1 राज्ञ (for राज्ञा) T₂ G₃ 4 च, G₂ सु (for
 स) — ^d K₂ इद वचनमब्रवीत्
 15 Before 15, N (K₁ 4 missing) G₄ M₁ ins सजय
 उ (resp सजय) — ^a G₄ स्वां स्मरते (for स्मरति ते)
 — ^c ^S 1 K₃ धर्मज्ञ, D₁₋₃ स्वरित, T₁ M₂ सुक्षिप्र; M₁
 स क्षिप्र (for स्व क्षिप्र) — ^d S नराधिप (for च पार्थिवम्)
^S 1 K₃ स्वच्छोकाकुलितैर्दिय
 16 ^a ^S 1 कुरश्रेष्ठ; Dc कुरुन्सर्वान्, D₃ T₁ G₂ कुरश्रेष्ठान्
 (for नर) — ^b K₃ कुतिनदनान्, T₁ G₁ ३ M₁ कुरुनदन
 — ^d ^S 1 K₃ D₁₋₃ भारत, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ सत्तम (for
 मानद)
 17 Before 17, ^S 1 K₂ B D (except D₁₋₃) S ins
 देश उ (S₁ D₄₋₆ S om उ) — ^b Dn₃ n₃ वल्लभ (for
 वल्लभ) — ^d T₁ पुरमागाद् (for पुनरायाद्) — After 17,

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या सरसि मेऽनघ ॥ १८
 अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
 सोऽङ्गमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाग्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ २०
 विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
 तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २१

भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
 दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
 पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इति हि मे बुद्धिगभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

इति श्रीमहभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

M₁ ms

32* सोऽभिगत्वा तदा वेष्टम राज्ञ समभिवाद्य च ।
 उपातिष्ठन्महात्मान राजान प्रेष्यवत्तदा ।

18 ^a) K₃ Dc D₁₋₃ ३ महाराज*, B Dn D₄ ६ महतेजा*,
 G₁ 4 M₁ महाप्राज्ञ* S₁ K₃ आगतं विदुर ज्ञात्वा (K₃ दृष्ट्वा)
 — ^b) Ś₁ K₃ राजा वचनमप्रवीत्, Dc Dn D₆ धृतराष्ट्रैविका
 सुत (= 15^b) — ^d) S₁ K₃ काक्षमाणस्य दर्शन

19 ^a) B₁ ३ Dn D₄ ६ transp रात्रौ and चाहं

20 ^a) Ś₁ G₃ आरोप्य, K₃ B D (except D₁₋₃) आ-
 नीय (for आदाय) T₂ G₃ ४ स समादाय चैवैन — ^b) K₃ ३
 B Dc₁ Dn D₁ ३-६ मूर्ध्न्याग्राय, D₃ मुक्ति चाग्राय Ś₁ K₃
 D₁₋₃ ६ T₂ G चैव हि, B₁ चै मृश, T₁ M₂ भारत — After
 20^{ab}, D₃ ms

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृजेहादुवाच ह ।
 युधिष्ठिरस्तु कुशली भ्रातृभि सह तिष्ठति ।
 अथ रात्रिं दिन चाह स्वकृते भरतर्षभ ।
 प्रीतस्त्वमेव मे नित्य भ्राता सर्वगुणान्वित ।

[With line 3, cf 19^{ab}]

— ^c) B₁ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ M हो (for चो) — ^d) K₃
 B₃ Dn D₄ ६ [अ]नघ, D₃ तदा (for रुषा)

21 ^a) D₁₋₃ T₂ G₃ ४ एतन् (for एव) K₃ Dc D₁ ३
 G₁ ३ महाराज (for मया राजन्) — ^b) B D (except D₁₋₃)
 मे (for न*) Ś₁ K₃ क कोप प्रभविष्णवे — ^c) G₁ [अ]
 सि ह, G₂ [अ]हम् (for ह्यसि) K₃ D₁₋₃ शीघ्र (for
 क्षिप्र) K₃ B Dc Dn D₄₋₆ एवोहमागत शीघ्र — ^d) S₁
 K₃ आदेशात्त्व सुवत (Ś₁ orig भारत and sup lin
 सुवत)

22 ^a) S₁ K₃ ३ D₁₋₃ पुरुषव्याघ्र, S हि कुरुश्रेष्ठ — ^b)
 S धर्मचेतना (G₂ चोदिता) — ^c) S दीनानुपातिनो (T₁
 G₂ कपिनो, G₁ वादिनो) — ^d) Ś₁ B (except B₂) Dc

4

[25]

तत्र (for नात्र)

23 ^a) S (except G₁) पुत्रा (for सुता) G₁ M₂ ते
 (for मे) — ^b) B Dc Dn D₄₋₆ तादृशास्तव भारत, D₁ ३शा
 भवत सुता*, T₁ M₁ ३शास्ते सुता मम — ^c) K₃ B Dc₁ Dn
 D₄₋₆ इतीव मे, Dc₃ M₂ इति च मे — ^d) Dc M₂ प्रति (for
 अभि*)

24 Ś₁ K₃ D₃ T₁ G₁ M₂ om the ref — ^a) K₃ अनु
 नीय वै, Dc उपनीय वै, G₂ अनुनाय्योमौ, M₁ अभिनीयैवं
 — ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) G₁ 4 द्वौ (for तौ) Ś₁
 B₁ D₁ ३ महामती

Colophon K₁ 4 missing — Major (or Sub-) par-
 van Ś₁ B₁ T G₂₋₄ आरण्य — Adhy name K₃ B Dc
 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ M₂ विदुरप्रत्यागमन (B₃ 4 Dc₁ D₆
 नयन), K₃ D₃ विदुरागमन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₃ T₁ G₁ ३ 4 M 6, D₁ T₂ G₃ 7
 (as in text) — Śloka no Dn 23, D₁ 24

8

~~8~~ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 l
 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{ab}) S तु (for च both times)

2 ^a) Ś₁ K₃ ३ BD (except D₁₋₃) स सौवलेयमानाय्य
 — ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) तथा (for अपि) — ^c) S
 मधुर वाक्य (for वचन राजा)

3 T₂ G₃ om ३-4 — ^b) B (except B₃) Dn D₄₋₆
 धीमत (for स*)

4 T₂ G₃ om 4 (cf v l 3) — ^c) Dc पाठवार्थं च
 यूय तन्

८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
स सौबलं समानाय्य कर्णादुःशासनावपि ।
अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुनिरवग्रहः ॥ ५
विषमुद्धन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तानुद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
शकुनिरुवाच ।
किं बालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०

दुःशासन उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११

कर्ण उवाच ।

काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराञ्छुखः ॥ १३
उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च ताबुभौ ॥ १४
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

5 ^b) S (except T₂ G₃ 4) transp प्राप्तम् and इह
— ^c) K₃ D₁₋₃ शोक (for शोष) — ^d) K₂ B Dn D₄ ०
Cnp निरसुर, Dc T₁ M₁ निरसुर, D₁₋₃ निराशो (for निरासुर)
G₃ निष्परि (for निरव) S₁ K₃ Cnp वारणो वा नवग्रह
☞ Cn निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्त्यौ । ☞

6 ^a) S (except G₂) क्षिप्रम् (for विषम्) D₅ उग्र वन
(for उद्ध) K₃ D₅ चापि, B₁ Dc Dn D₄ ० चैव (for वापि)
— ^b) T₂ G₃ 4 विषम् (for शस्त्रम्) — ^c) S₁ K₃ T₁ G₂ 4
वृद्धान्, Dc D₃ ० G₁ कुद्धान्, D₁ ३ सर्वान् (for क्रद्धान्)

7 ^a) K₃ B Dn D₄ ० बालिशा — ^c) S वै (for ते)

8 T₂ G₃ 4 om (hapl) 8-9 — ^a) K₃ सत्या सत्ये
(for सत्य) — ^b) G₁ M ^०फंभा — K₃ om 8^{cd} — ^c)
S₁ D₂ ३ जातु, K₂ D₁ राजन् (for तात)

9 Dn₃ T₂ G₃ 4 om 9 (for T₂ G₃ 4 cf v 1 8)
— ^a) K₃ नैव ते समयं कृत्वा — ^b) K₃ ते (for वा)
— After 9^{ab}, K₃ (which om 9^{cd}) ins

34* अयागमिष्यन्ति पुन पाण्डवा वारणाह्वयम् ।

— ^c) N (K₁ 4 missing, K₃ om) सर्वे (for भूय)

10 ^a) S भवाम — ^d) T₁ सुसयता

11 ^a) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ वि- (for हि) — After 11,
M₁ ins

35* तथा तद्भविता राज्ञान्यथा तद्भविष्यति ।

K₃ D₁₋₃ ० (marg) ins after 11 S₁ B₄ Dn, after 12

36* नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसविदम् ।

आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्द्युत न सशय ।

[(L 1) S₁ नामेप्यति K₃ राजन्, B₄ Dn D₆ धीरा (for
धीरा) — (L 2) B₄ Dn D₆ आगमिष्यति चेन्मोहात्पुनर्द्युत
ताजय]

12 K₃ om 12 — ^a) B₃ कालम् (for कामम्) B₁ 4
ईशा, D₁₋₃ G₂ ईप्सा (for ईक्षा) — ^c) K₂ Dc D₂₋₄
एक (for ऐक) — ^d) N (K₁ 4 missing, K₃ om)
लक्षये (for लक्ष्यते) — After 12, S₁ B₄ Dn ins 36*

14 ^a) K₂ ३ उपलभ्य — ^d) N (K₁ 4 missing) मौवल
च नमेव च

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
 प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
 न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ १६
 वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दक्षिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १७
 तेषु सर्वेषु ज्ञान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
 यावदेव परिधूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सृतजं तदा ॥ २०
 एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
 प्रतिपिच्यथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।

वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

15 ^b) T₁ G₂ M आत्मवान् (for आत्मना) — ^{cd}) N
 (K₁ & missing) अथो (D₁₋₃ अहो) मम मतं यत्तु तन्निबोधत
 भूमिपा

16 ^a) K₂ सदा; D₁ क्षिप्र (for प्रिय) K₃ प्रिय, B₃ D₃
 सर्वं (for सर्वे) S₁ B Dc Dn D₂ 4-6 करिष्यामो; D₁ यति
 प्यामो — ^b) K₃ किंकरषद्वय, Dc किं करवाणि ते, D₂ किं कर-
 वाम वै, S किं करवामहे (sic) — ^{cd}) D₃ रणेस्य (for न
 चास्य) D₁₋₃ स्थातु (for सर्वे), and क्षाब्ध (for स्थातुम्)
 Ś₁ K₂ 3 B (except B₂) Dc Dn D₄₋₆ transp सर्वे and
 स्थातु and read इ (Ś₁ न्य) तद्रिता (for अतन्द्रिता)

17 ^{ab}) S ते वय शस्त्रमादाय - दक्षिता — ^c) T₁
 G₁ 2 M गच्छाम

18 ^a) K₂ S (except G₁ 2) transp सर्वे and
 ज्ञान्ते — ^c) Ś₁ G₂ निर्विवादा; B₃ D₁₋₃ निर्विशका

19 ^a) T₁ G₁ 2 & मत्र (for मित्र) — ^d) Ś₁ Dc
 शक्य K₃ तावच्छक्यत्वमागता, S (except M₂) तावद्-
 च्छाम माचिर

20 ^b) K₃ पूजयित्वा — ^c) S प्रहृष्टमनस सर्वे — ^d) D₃
 om from सूतज up to सघना (in 21^d) Ś₁ सूतज प्रति;
 D₂ सूतनदन — After 20, M ins

37* एतच्छक्यत्वम राज्ञः कौरव्यस्य महात्मन ।

21 D₃ om up to सघना (of v 1 20) — ^a) Ś₁
 K₃ B₃ Dc D₁ 2 सु (K₃ तु) सनद्धा, K₂ सुसधाय, B₁ 2 &

Dn D₄ 6 सुसरन्धा (for तु समुद्धा) — ^b) S₁ G₂ 4 M₂ सर्वे
 — ^d) K₂ BD (except D₁ 2, D₃ om) सहिता, M₂ सर्वत

22 ^a) Ś₁ D₁ G₁ प्रति, G₂ 4 प्रवि (for परि) — ^b)
 K₃ B D (except D₁₋₃) प्रभु (for सदा) — ^c) S महायो-
 गी (for विशु)

23 ^a) D₁ 2 च; S तु (for [अ]थ) — ^d) G₂ जगा-
 दाभ्येत्य BD (except Dc₂ D₁₋₃) सत्वर K₃ उवाचावितय
 वच

Colophon om in B₄ T₂ G₃ 4 K₁ 4 missing
 — Major (or Sub) parvan Ś₁ G₂ आरण्य, T₁ अरण्य
 — Adhy name K₂ 3 B₁ 2 Dc Dn D₁ 2 4-6 व्यासागमन,
 M कर्णस्तरभ — Adhy no (figures, words or both)
 Dc₂ Dn₁ ns T₁ G₁ 2 M 7, D₁ 8 (as in text)
 — Śloka no Dn D₁ 24

9

This adhy is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1
 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^c) K₃ B D स्वा; T₁ M₂ व (for स्वा) D₁ इत्
 दिग्ध (for कौर)

2 ^c) K₂ Dn D₃ निकृता (for निक्षिता) — ^d) K₂
 B₂ Dn D₄ 6 पुरोमै

निकृत्या निजिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विपं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
 तदयं किं तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्धीः ।
 पाण्डवान्नित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वयं मूढः शंसं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्षयते ॥ ५
 यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा श्रीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
 अधर्म्यस्यशस्त्र्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७

समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
 उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
 अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
 पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
 यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेत्स्वं मनुजेश्वर ॥ १०
 अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
 श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
 भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ ^b) Dc transp वर्षे and पूर्णे — ^c) S₁ क्रोधत्
 (for क्रुद्धा)

४ ^b) K₃ B₁ Dn₃ T₁ स मदधी, G₂ तु मद°, M₃ सुयो-
 धन

५ ^a) K₃ D₁₋₃ पाप (for मूढ) — ^c) S₁ K₃ D₁₋₃
 अपि (for तान्) — ^d) K₃ B Dn D₄₋₆ प्राणान्निमोक्षयति

६ ^a) K₂ B D यथा हि, T₂ G₂ 4 यदाह — D₂ om
 (hapl) 6^b-7^a — ^d) K₂ B Dc Dn₂ D₁ s 6 साधुर
 (for साधु) N (K₁ 4 missing, D₂ om) भवानपि
 (for विधी°)

७ D₂ om 7^a (cf v 1 6) — ^c) Dc [S]पि (for
 हि) B₁ महाबाहो (for 'प्राज्ञ) — ^c) Dc Dn₃ D₄ 6
 अधर्मम् — ^d) Ś₁ transp मा and राजन् K₂ प्रतिपद्यत,
 Dc D₅ प्रत्यपद्यथा [N B The form प्रतिपद्यता of some
 printed ed is not found in any MS collated !]

८ ^a) K₃ D₅ समीक्ष्य, D₂ T₂ क्ष्या K₃ G₂ यस्य, D₅
 तस्य (for ह्यस्य) G₂ समीक्ष्य यादृशी बुद्धि — ^c) B₄ मा,
 G₂ त्व (for सा) — ^d) B₄ समय (for अनय) B₁₋₃ T₁
 M सृजेत्, T₂ G मजेत् (for स्पृशेत्)

९ ^a) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ 6 अथ वा त्व (Dc D₅ च) ज्यता
 साधु — ^d) T₂ G₂ 4 वन प्रति (for [अ]महायवान्)

१० ^c) S (except G₁) कृतकृत्यस्व Ś₁ वा, B₁ [S]
 य (for स्य) — ^d) S भवेया पुरपर्यभ

११ ^b) K₃ D₁ उपजायते, M₂ अनुवर्तते — ^c) Dc M₁
 हि (for तन्) — ^d) T₂ G₂ 4 नोमृतस्यानुसर्पति, Cnp न

मृतस्यापि सर्पति

१२ ^b) K₂ B Dn D₄ 6 [S]य, Dc T₂ G₂ 4 [S]
 पि (for the first वा) D₅ न द्रोणो विदुरो न वा — ^c) K₃
 D₁₋₃ वा यत् (for वात्र) S पर (for क्षम) — ^d) N
 (except K₃ D₃, K₁ 4 missing) चोर्थो, G₂ [अ]प्यर्थो
 (for चार्थो) Ś₁ Dn₃ D₂ G₁ 3 Cnp निवर्तते, K₂ B₁
 Dn₂ [S]भिवर्धते, Dn₁ D₄₋₆ [S]भिवर्तते, Cnp also अति-
 वर्तते (as in text)

Colophon om in K₂ 3 K₁ 4 missing — Major
 (or Sub) parvan Ś₁ G₂ 4 आरण्य, B₂ T₁ अरण्य;
 Dc₂ वन — Adhy name B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂ 4
 M व्यासवाक्य, D₁ व्यासवचन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₃ S 8, D₁ 9 (as in text)
 — Śloka no Dn D₁ 12

10

~~§~~ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

१ ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) घृतसभव — ^c) K₃
 S तु (for तद्) K₂ B Dn D₄₋₆ कृत्य (for 'कृत्य)
 — ^d) D₁₋₃ महा (for [ह]ति वै)

२ ^a) T₁ G₁ 3 M₁ न तद् (for नैतद्) — ^b) K₃ द्रोणो
 वा विदुरोपि वा (= 3 9 12^b) — ^c) S गाथार्थानेप्यते घृत्
 — ^d) B Dn₁ D₅ तत्र (for तत्र)

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये धृतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते मीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति धृतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानञ्चापि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वैशि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यथैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महादाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिपि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवोकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८
सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनामिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्रहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्रहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्रोढुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

3 ^a) M शक्तोस्मि (for शक्नोमि) — ^b) = 1 1 98/
K₂ 3 B₁ 3 Dc D₁₋₃ 6 G₁ M₂ अचेतस, D₆ अमर्षण
— ^d) B Dn D₄ 6 प्रिय, T₂ G₂ 3 महा, T₁ व्रत तव
(for यत)

4 ^{ab}) G₁ 'वीर्यं ते सत्य यथाह भगवान्बच' — ^c) K₂
B Dc Dn D₄₋₆ विद्या (for वैशि) Dc M₂ प्रिय (for परं)
S₁ K₂ D₁₋₃ 3 दृढ पुत्र वय विद्या

5 ^b) B₂ G₁ 3 सुरभ्या — ^c) Dc₁ D₈ M₁ समर्थैर्
(for समृद्धैर्) — ^d) N (except B₂ D₁, K₁ 4 missing)
मन्यते (for विद्य)

6 ^a) Ś₁ K₂ 3 M₂ वर्णयिष्यामि (K₂ व्येह), D₁ G₂
कथं, D₂ कीर्त — ^b) K₂ इतिहास पुरातन, K₃ महाख्या-
नमनुत्तम

7 ^a) B (as usual) त्रिविष्टप — ^b) N (except Ś₁
Dc₁ D₈, K₁ 4 missing) सुरभी

8 8^b = 1 91 10^d — ^c) B D (except D₁₋₃)
T G₂ मनुष्येष्वथ K₂ B D मानुषु (for वा गोषु) Ś₁ K₂
काण सुमहन्मन्ये

9 K₂ D₁₋₃ सुरभ्युवाच — ^a) B D (except D₁₋₃)
ते (for व) — ^b) G₄ M₁ विद्य (for दृश्य) — ^d)
B₂ 4 (? gloss) वासव (for कौशिक)

10 T₂ G₂ om 10 — ^a) K₂ एत, Dc D₈ G₂ 4 इम
(for एन) Ś₁ कार्षिक, D₁ 3 कर्षक K₂ 3 B D (except
D₁₋₃) G₄ क्षुद्र (B₄ क्रुद्र) (for रौद्र) G₁ (corrupt)
पश्येम युग्य तौ रौद्र — ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃ G₂ [अ]भि, B
Dc Dn D₄₋₆ च (for नि)

11 ^a) Ś₁ एव, D₁₋₃ एन, T₁ एतद् (for एत) K₂
T G₂ 4 शांत (for श्रान्त) B Dc Dn D₄₋₆ निर्धीदमान
सोर्कठं — ^b) D₁₋₃ वह, G₁ ताव्य (for वध्य) — ^c)
K₂ Dc₂ देवेश — ^d) 8 (except G₂) उद्देपते (for उद्विज)

12 ^a) K₂ D₂ 3 त्वत्र (for तत्र) — ^b) K₂ नृश;
Dc D₁₋₃ G₁ M₂ [J]धिक — ^c) K₂ B Dn D₁ 4 6
[S]प्य (for ऽल्प) — ^d) G₁ 4 कृशोयमनिश तत
— ^f) B₂ कौशिक (cf 9), Dc पुत्रक (for वासव)

13 ^b) 8 तथैव च (for पुनः पुन) — ^c) T₂ G₂ 4
न वै (for नैव)

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।

किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७

प्रवचर्षं च तत्रैव सहसा तोयमुत्त्वणम् ।

कर्षकस्याचरन्विभ्रं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः ग्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

14 ^a K₃ D₃ त्वस्य, D₁ ३ त्वद्य (for तस्य) N (K₁ 4 missing) M₁ शोकार्ता (for दुःखा) — ^b G₂ शोचामि (for विरौ) — ^c K₃ [ह]ह, B₁ ३ Dc [ह]त्र (for च) S अश्रूण्य (G₂ ३ ण्या) वर्तय चैव — ^d K₃ D₃ करुणावती, D₁ भृशदुःखिता, D₂ ३ कृपणा सती, D₃ करुणागता

15 Ś₁ om the ref B Dn D₄ ६ शक्र (for इन्द्र) — ^b S₁ वृद्धसारेषु, G₁ विधं (for पीड्यं) — ^c K₂ B₃ 4 Dn₁ कृपायितवत्यत्र, T₂ G₃ 4 मत्यर्थं, G₂ मप्यत्र, M₂ वत्यत्र Cnp कृपायित (as in text) — ^d K₂ B Dn₃ D₄ ६ एकत्र (for एकोऽत्र) S₁ K₃ B₁ ३ D₁₋₃ हन्यते, B₂ 4 Dc Dn D₄₋₆ हन्यति (for पीड्यते) T₁ एक एव न पीड्यते, Cnp पुत्र एको हि हन्यते

16 K₂ ३ B D₁₋₃ सुरभ्युवाच — ^a B D (except D₁₋₃) सहस्राणि (for सहस्र मे) — ^b S₁ K₃ D₁₋₃ सर्वं तत् (for सर्वत्र) B D (except D₁₋₃ ३) समतैव (for सममेव) G₁ सर्वत्र तु समा कृपा — ^c K₂ तु यत्, K₃ S तु तत् (G₁ पुन), B₂ ३ Dc D₅ सुद्यत्, Dn₁ वशत्, D₁ २ वहत् (for तु सत्) — ^d T₂ G₁ ३ 4 अन्य (G₁ भ्य) धिक (for अभ्यधिका) G₁ मम (for कृपा) D₁₋₃ पुत्रस्याधिका दया

17 ^a T₁ सुरभिर, G₁ M₁ सुरभेर (for सुरभी) — ^b Ś₁ K₂ D₁ ६ T₁ (sup lin as in text) भृशदुःखित — ^c Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ G₁ जीवितादपि — ^d K₂ D₃ [S]पि (for Sभि)

18 ^c S₁ कार्षिं, K₃ कार्ष, Dc₂ कृषं, D₁ २ कर्षुं (for कर्षं) Dc D₅ पर (for [आ]चरन्)

19 ^a Ś₁ सुरभीवाक्य, K₂ ३ B₂₋₄ Dc₂ Dn₁ 13 D₄ ६ सुरभी ग्राह, D₁₋₃ ग्राह सुरभी — ^b K₂ B₂ Dc₁ Dn D₄ ६ G₁ समवेतास्तु D₁₋₃ तत् (for ते) — ^c Dc G₁ दीने (for सर्वे) — ^d K₂ B Dn D₅ हीनेष्वभ्यधिका, Dc सर्वे, G₁ सर्वेषामधिका Ś₁ K₃ D₁₋₃ दया (for कृपा), of 16 and v 1

20 Before 20, Dc₂ G₂ 13 व्यास उं (G₂ om उं) — ^b M₁ त्व च (for मेऽसि) — ^c S₁ D₂ ६ T₁ G₁ ३ 4 M महाप्राज्ञ — ^d B₄ वदां (for ब्रवी) Ś₁ K₂ ३ B₃ D₁₋₃ ते (for [अ]हम्)

21 ^b K₂ B₂₋₄ Dc₂ D₁ २ ६ T₁ G₁ ३ M एक च, T₂ G₃ ४ चैक च (for एकश्च) N (except D₁₋₃, S₁ sup lin) भारत (for पार्थिव) — ^d D₁ T₁ च, G₁ ३ M हि (for ऽपि) T₁ सुदुर्जया (for सुदुःखिता)

22 ^a K₃ अत्यर्थं, G₂ इत्येव (for अत्यन्त)

Colophon K₁ 4 missing — Major (or Sub) par van Ś₁ D₅ T G आ (G₂ अ) रण्य — Adhy name Ś₁ T₂ G₃ 4 M सुरभीद्रिसवाद्, K₂ न्यासवाक्य, K₃ B D सुरभ्युपाख्यान (D₁ व्यासवचन) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 13 S 9, D₁ 10 (as in text) — Sloka no Dn 23, D₁ 24

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुप्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।

अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

न्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीय पाण्डवान्प्राचृनिहैवास्मद्दिदक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५

ब्रूयाद्यदेप राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुपा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

दत्त्वाध्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।

प्रश्रयेणात्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।

कच्चित्कुशलिनो वीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।

कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुकामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।

यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

11

This adby is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b K₃ 3 G₁ मे, T₂ G₂₋₄ M मा (for नो) — M₂ om (hapl) 1^c-2^d — ^c K₂ एव, G₁ एव, G₂ चैव K₃ च (for वि)

2 M₂ om 2 (cf v l 1) — ^a B₃ D_n D₄ ० च (for तु) — ^b S₁ K₄ D₁₋₃ गुणो, K₃ D₆ कुलो, B Dc D_n D₄ ० महो (for सुखो) — ^{ca} G₁ तदेव तत्र भीष्मो पि द्रोणश्चैव महासुने

3 ^b B₁ D_n D₄ ० कौरवेषु — ^c K₂ B₁ D_n D₄ ० अन्व (for अनु) ॥

4 K₂ om 4 — ^a K₃ D₁ 3 ते, T₂ G₂ 4 मे (for वै) — In D₁, the portion from 3 11 4^c to 3 12 17^b is lost on a missing fol (8) Ś₁ om (hapl) 4^c-5^b — ^c B Dc D_n D₄ ० अन्विय, G₂ M अन्वीक्ष्य (for अन्वीय) K₃ D₂ 3 ० सीरान्, G₁ सर्वान् (for प्राचन्) — ^d D_n D₄ ० [प]ति (for [प]व)

5 Ś₁ om 5^{ab} D₁ missing (cf v l 4) — ^d K₂ च, B₃ 4 D_n D₄ ० च (for ते)

6 D₁ missing (cf. v l 4) G₁ om 6^a-7^b — ^a

B D (except D₂ 3 5, D₁ missing) कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^a B₂ 4 D_n D₄ ० G₂ तु (for हि)

7 D₁ missing (cf v l 4) G₁ om 7^{ab} (cf v l 6) 8 (except G₂) om the ref — After 7^{ab}, K₂ ms

38* तमागतसृष्टिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।

पूजयित्वा यथान्याय पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— ^d Ś₁ D₂ 3 सुत (for पुत्र) K₃ त मुनि नृपसत्तम

8 D₁ missing (cf v l 4) — ^a K₃ सपाद्यादि, B D (except D₂ 3, D₁ missing) अर्घ्याद्याभि (for दत्त्वा)

— ^b B D (except D₂ 3, D₁ missing) मुनिसत्तम; 8 (except G₁ 3) ऋषिपुत्रव

9 D₁ missing (cf v l 4) Before 9, D₂ 3 read धृतराष्ट्र च — ^b S₁ Dc₂ D₆ जगलात्, K₂ B₂ 3 D_n D₆

जंगलात्, K₃ B₁ 4 Dc₁ D₂₋₄ जगलात्, M₂ जंगल

10 D₁ missing (cf v l 4) — ^b B D (except D₂ 3, D₁ missing) भरत (for पुरुष) — ^d S (except M₂) अवि (for अयु)

11 D₁ missing (cf v l 4) — ^a Ś₁ K₃ D₂ M₁

परिक्रामन्, D₃ परिक्रम्य (for अनु) B₂ तीर्थयात्राप्रसरेण

— ^b S₁ K₃ Dc D₃ जगल, K₂ B₁ 3 Dn₂ ns D₆ जगलान्, B₃ D₆ जगलात्; B₄ जगलात्, D_{n1} D₄ जगलात्

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
 समाजग्मुर्महात्मानं दधुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
 तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
 अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
 नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
 खेटीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यद्द्रुचं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मा द्रुहः पाण्डवात्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
 सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बवकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
 इतः प्रच्यवतां त्रावौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिनिवाचलः ॥ २३
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

12 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) M₁ जटावल्ल-
 सवीत

13 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) S अह राजन्
 (for महाराज) — ^b) B₂ D₃ ३ विभ्रमात्, S विग्रह — ^d)
 K₂ B Dn D₄ ६ महाभयम्, Dc महापायम् (for 'पायम्) Ś₁
 D₂ ३ महापातकमुत्थित, K₃ D₅ ६ पाप समुत्थित

14 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) T G₂₋₄ M समनु^०
 (for त्वामनु) G₁ तस्मादहमुनु^० — ^b) Ś₁ D₂ T₂ G₂ ३
 अपे^०, G₁ ४ उपे^० (for अवे) — ^c) B₈ T₁ G₁ २ M₁ यदा
 ह्यभ्य^०, T₂ G₃ ४ यदस्य (G₄ स्य)भ्यधिक^० — ^d) K₃
 T₁ G₁ M मे विभो, B₂ भारत

15 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) B₂ मन्ये (for
 राजन्) — ^c) K₃ यदन्योन्य हि, Dc न्य न, G₂ न्य च
 (for न्येन) T₂ G₃ ४ न ते पुत्रा विरुध्येरन् — ^d) Dc₁
 Dn D₄ ६ विरो^०, T₂ G₃ ४ पांडुपुत्रैर् (for विरु^०) B D
 (except D₂ ३ D₁ missing) कथचन (for नरा^०)

16 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) Ś₁ K₃ मेधी,
 D₃ ६ T₁ २ (before corr) G₁ ३ ४ M मेधी^० (for मेठी^०)
 — ^b) K₂ B₃ Dc Dn₁ D₃ ६ S निग्रह^०, K₃ B₂ D₂ ० ह^०, T₁
 हन् — ^d) K₂ B Dc Dn D₄ ६ उपयत्तम्, D₅ उपयुक्तम्

17 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) D₂ इह (for इव)
 D₂ स^०, T₁ G₂ M वो, T₂ G₃ ४ तद्, G₁ यो (for यद्)
 — ^b) S₁ K₃ D₂ ३ कुरुसदि — ^d) K₃ यथा वह्नि स्थिते रवौ

18 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) Ś₁ व्याहृत्य,

G₁ [S]पावृत्य K₃ इत्युक्त्वाहृत्य राजानं

19 D₁ missing (cf v 1 4) Before 19, Dn₁ D₄
 G₁ ins मैत्रेय उ (G₁ om उ) — ^a) K₂ महाभाग (for
 'बाहो) — ^b) K₃ ध चन हित — ^c) Dc वै (for मे)
 S₁ D (except D₂ ३ ६, D₁ missing) महाभाग — ^d)
 T₂ G₃ ४ च (for यद्)

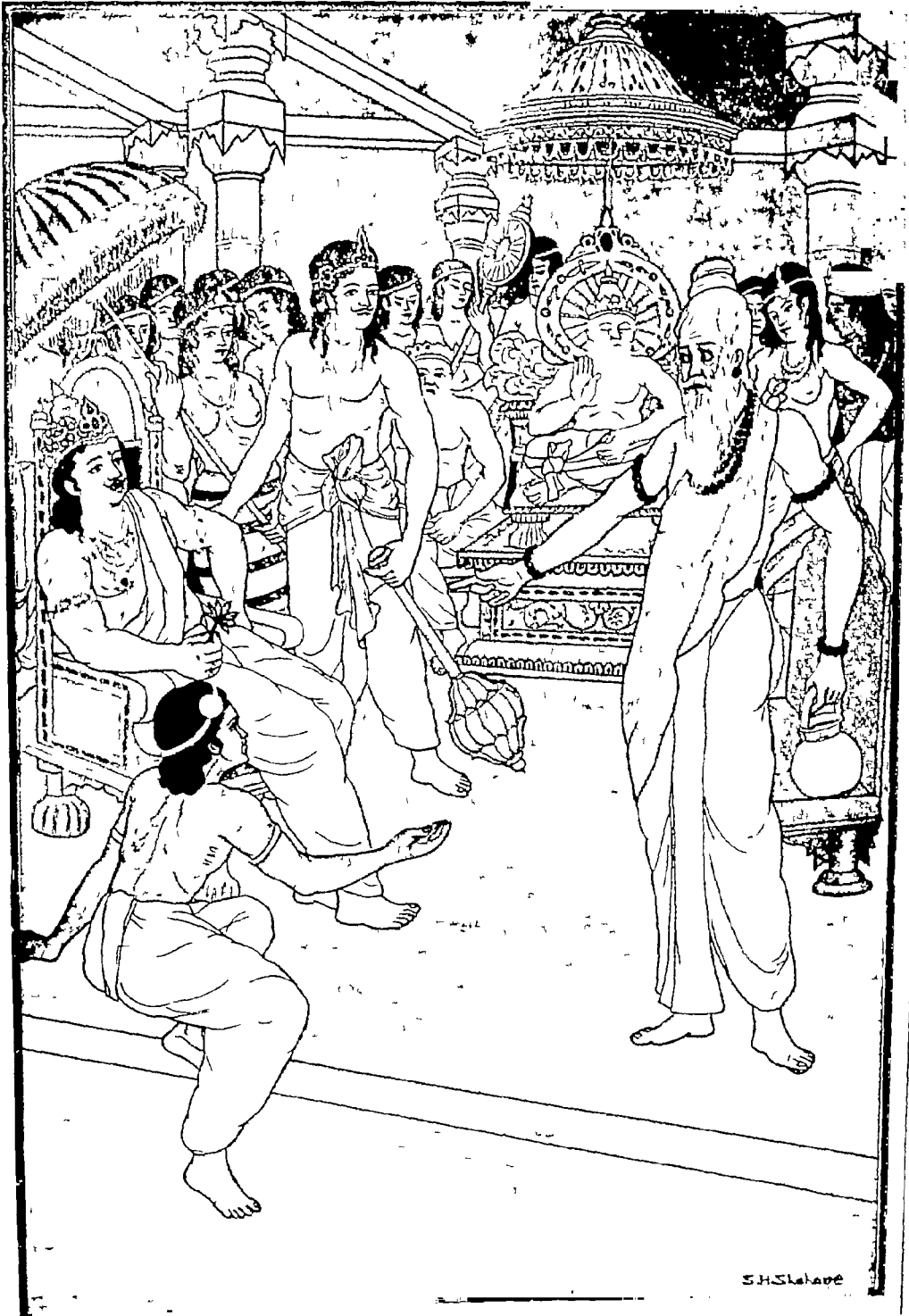
20 D₁ missing (cf v 1 4) — ^b) N (K₁ ४ D₁
 missing) प्रियम् (for हितम्) — ^c) = 1 1 11^e Ś₁
 K₃ D₃ transp पाण्डवाना and कुरूणा D₂ कौरवाणा पाण्ड-
 वाना — ^d) Dc D₅ भरत^० (for च नर^०) — After 20,
 S (except M₁) reads 23^a-26^b

21 D₁ missing (cf v 1 4) T₂ G₃ om 21^{ab} (cf
 v 1 25) — ^c) Ś₁ K₃ D₃ सर्वे नागशतप्रा (Ś₁ 'त्रा)णा

22 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) B Dc Dn D₄-
 सत्यव्रतधरा सर्वे (B₂ सर्वे सत्यव्रतधरा), D₂ राजप्रीतिपरा
 सर्वे — ^c) Some MSS हिडम्ब — ^f) S (mostly)
 किर्मीरस्य

23 D₁ missing (cf v 1 4) S (except M₁) reads
 23^a-26^b after 20 — ^a) K₂ B₂ ४ Dc₂ Dn D₃ ४ ६ प्रद
 वता, Dc₁ D₅ प्रधावता, D₂ प्रवसता S (except M₁) पाण्ड-
 वान्प्राप्य ताम्राश्रौ — ^b) Ś₁ य स, K₃ यदा, D₃ यस्मात्
 (for य स) S (except M₁) किर्मी (M₂ 'मी)रो नाम
 राक्षस — ^c) Ś₁ K₃ D₂ ३ दुष्टात्मा (for रौद्रा^०)

24 D₁ missing (cf v 1 4) For S cf v 1 23

S.H. Shikape

त्वदभिद्राहस्युक्त युद्धसुत्पत्यते मएन् ।
 तत्र भीमो गदापातंस्तवोरु भेत्स्यते वली ॥

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासंधो महेश्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २५
 संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
 कस्तान्युधि समासीत जराभरणवान्नरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
 ऊरुं गजकराकारं करेणामिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाञ्छुखः ॥ २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्ते वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०

स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दृष्टचेतसम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

— ^a) ❀ C_n समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यप्याहारः । ❀

— ^b) S (except M₁) बलिन (for बलेन)

25 D₁ missing (of v 1 4) T₂ G₃ om 25^a-26^b (cf v 1 21) For S of v 1 23 — ^b) S₁ K₃ D₂ 3 भीमसेनेन (for यथा भीमेन) — ^c) T₁ G₁ 2 4 M₂ मही गालो (for महेश्वासो) — ^d) Ś₁ D₂ 3 'समो (for 'बलो) S₁ बले (for युधि)

26 D₁ missing (of v 1 4) T₂ G₃ om 26^{ab} (of v 1 25) For S of v 1 23 — ^a) K₂ 'देवस्य, D₂ 3 T₁ G₁ 2 4 M₂ 'देवस्तु — ^b) S श्यालः K₂ हि, G₁ 2 तु (for च) K₃ D₂ D₃ 3 येषां श्यालाश्च (D₂ 3 स्तु) पार्षता, B D_n D₄ 6 श्यालाः सर्वे च पार्षता — ^c) K₂ समाजेतु, M₁ समासीदेज

27 D₁ missing (cf v 1 4) — ^c) S कुरुप्य (for कुरु मे) — ^d) K₂ B D_n D₄ 6 मन्त्यु' (for मृत्यु) D₂ आगमः (for अन्वगाः)

28 D₁ missing (of v 1 4) Before 28, S ins वैदा — ^c) T₁ गजगजाकार, T₂ G M₁ करिकराकार (more alliterative!) — ^d) T₂ G₃ 4 ह (for स)

29 D₁ missing (cf v 1 4) — ^b) K₂ B D_n D₄ 6 [लिखन्, D₂ D₃ T₂ G₃ लिखन् — ^c) K₃ D₂ अ (for न) D₂ धर्मो वा (for दुर्मेधास्य) — ^d) K₃ D₂ अधोमुख्य (for अवाञ्छुव) Ś₁ किञ्चिदात्मीदधोमुख, T₁ (sup lin as in text) तस्यो गिरिनिवाचल' (= 23^d)

30 D₁ missing (of v 1 4) — ^a) D₂ D₂ तमधो मुखमासीन — ^b) Ś₁ विलिखेत (or 'खन्त) — ^d) B₁ 3 4

T₁ G₁ 2 M₁ मैत्रेय कोप (T₁ M₁ क्रोध) माविशत्

31 D₁ missing (of v 1 4) Ś₁ K₃ D₂ 3 om 31^{ab} — ^b) S 'यो भगवानृषि — ^c) Ś₁ K₃ मन्त्यु' (for त्रिधि) Ś₁ [अ]सौ प्रकुपित, K₃ सप्रमुदित; K₃ D₂ D_n D₂-5 स (K₃ D₂ 4 स; D₂ [अ]य) प्रणुदित, B₁ 2 D₂ सप्रमुदत्, B₄ चोदित सोध, D₂ नोदितो विप्र (for सप्रयुक्तश्च) C_{np} प्रमुदित (of B₁ 2 D₂ above) B₂ प्रचोदितो ये विधिना

33 D₁ missing (of v 1 4) — ^b) D₂ मोघा; T₁ न मे (for नेमा) Ś₁ न मे वाच करिष्यसि; K₃ कार्यमन्यधिकी — ^c) K₂ G₁ [अ]वमानस्य; K₂ T₂ G₂-4 [अ]ति'; T₁ [अ]व' (for [अ]भि') — ^d) G₁ अवाप्स्यसि (for अवाप्तुहि)

34 D₁ missing (of v 1 4) — ^a) K₂ D₂ ह्यदभि प्राय', D₂ ह्यमभिद्रोह' — ^b) G₂ M₂ उत्पद्यते — ^c) B D_n D₄ 6 M₂ तत्र (for यत्र) K₂ B D_n D₂ 4 6 T G₂-4 नदाघातैश्च; K₃ महायाहुस् — ^d) Ś₁ K₃ D₂ D₂ तघोरुः S बलात् (for बली)

35 D₁ missing (of v 1 4) — ^a) S इत्युक्ते वचने तेन (G₁ 2 'नेनैव) — ^d) D_n D₄ 6 T₂ G₃ 4 भविष्यति; D_n भवष्यति

36 D₁ missing (cf v 1 4) — ^a) D₂ शमयिष्यति — ^b) K₂ 3 B D₂ D_n D₄-6 यदा तदा; D₂ यदा तदा; T G₂ 3 यथातथ — ^c) Ś₁ तर्हि, K₂ राजन्; K₃ शन्य; T₂ G₂ 4 तेन (for तत)

37 D₁ missing (cf v 1 4) — ^c) Ś₁ K₃ B₁ D₂

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं ग्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविशो बहिर्दुर्योधनोऽगामत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

92

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
 रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
 श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn D₂ ३ ६ विलक्षयस्तु, K₂ विलक्षणस्तु, B₂₋₄ D₄ ६ विलक्षस्तत्र ॐ Cn विलक्षयन् भीमस्य बल विशेषेण अयमस्मज्ज्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शत्रुप्रत्यय । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छाय । वलक्षस्तत्रेति पाठे बलक्षो धवलोऽर्जुन इति कोशात् स एवार्थः । ॐ K₂ B D (except D₂, D₁ missing) राजेन्द्र — °) Ś₁ किर्मीर, S किर्मीर — °) K₂ D₂ ३ घातितः

38 D₁ missing (cf v l 4) — °) K₂ ३ B Dc Dn D₄ ६ ते भूय (for [अ]सूया ते) Ś₁ वै, M₂ मे (for ते) D₂ ३ न वक्ष्यामि तयोर्युद्ध — °) T₁ M₂ मे (for ते)

39 D₁ missing (cf v l 4) All MSS om वैशं षं । — °) D₂ स प्रातिष्ठद् (for प्राति) T₁ G₂ यथासुख — °) Ś₁ किर्मीरवधनिर्विण्णो, D₂ सततो, S किर्मीर — °) T G भय, M₁ स हि, M₂ भृश (for बहिर) K₂ B D (except D₂ ३, D₁ missing) ययौ, M₁ [S]भवत् (for ऽगामत्)

Colophon K₁ 4 D₁ missing — Major (or Sub) parvan S₁ T₁ G₂₋₄ आरण्य — Adhy name K₂ B₄ D₆ T₂ G₃ 4 M मैत्रेयशाप, K₂ D₆ दुर्योधनशाप, Dc मैत्रेयवाक्य, D₂ दुर्योधन प्रति मैत्रेयशाप — Adhy no (figures, words or both) K₂ 9, Dn S 10 — Śloka no Dn 39

12

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17^{ab} is lost in D₁ on a missing fol (cf v l 3 11 4) Before 1, G₄ ins श्रीकृष्णाय नम — °) Here and below S₁ (uniformly) किर्मीर* (for किर्मीर) — °) Ś₁ तस्वत् (for कथ्यताम्)

2 D₁ missing (cf v l 1) — After 2, D₂ ins

39* य जघानैकचक्राया भीमो भीमपराक्रम ।
 राक्षस क्रोधताम्राक्ष दपोत्सिक्त बलाधिकम् ।
 तस्य आता महावीर्यं कनीयानुरुविक्रम ।
 भ्रातृनाशसमुत्थेन लज्जो व्यसनभस्मना ।
 भीमसेनान्तरप्रेप्सुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]
 स निजितानुपाधौषीत्याण्डवाननुलक्षये ।

3 D₁ missing (cf v l 1) — °) Dc D₆ प्रति (for नाम) Ś₁ K₂ D₂ ३ काननं (for तद्गनम्)

4 D₁ missing (cf v l 1) — °) S₁ स्वाबीले; K₂ Cnp सप्राप्ते, B₁ Dn₂ Cn त्वाभीले, D₂ चातीते, D₆ स्वाधीते, G₁ स्माभीले, Cnp स्वाभीले (as in text) ॐ Cn सप्राप्ते इत्यपपाठः । ॐ — °) Ś₁ गतेन्देर्कमय नृप — °) B Dc Dn D₄ ६ G₄ घोरे (B₂ भीरे) (for भीम*)

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिमिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
रात्रौ निशीथे स्वामीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं मीषणं रक्षः सोल्लुकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्रहाः ॥ ७
दयोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्कार्शितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिपर्क्षसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
तस्योरुयाताभिहता ताप्रपल्लववाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासान्यमीलयत लोचने ॥ १६

5 D₁ missing (cf v.1 1) — ^b) S₁ K₃ B D
(except D₃ 3, D₁ missing) M₁ गोपाश्र, T₂ G₃ 4
अशेषा, G₁ शेषा वा (for शेषाश्च) — ^c) S (except G₁
M₂) हरिष्यति (for हरन्ति स्म)

6 D₁ missing (cf v.1 1) — ^d) K₃ D_n D₄ T₃
G₃ 4 पयत (for दृश्यत)

7 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) K₂ G₁ 2 M₂
[अ]य, D_n D₄ 6 च (for तु) — ^b) S₁ M₂ तु (for
च) D₅ अयकर (for भयां)

8 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) Ś₁ स्पष्टौष्टवद्, K₂ B Dc₂ D_n D₅ 6 स्पष्टा (D_n3 'ष्टो)ष्ट, K₃ दष्टौष्ट', Dc₁ स्पष्टाष्ट, D₂ दष्टोष्टदत्, D₃ दष्टौष्टदत्, D₄ स्पष्टापदद्, M₁ दष्टोष्ट — ^c) S₁ D₂ 3 तद्विद्वन्न, K₂ D_n3 'तद्विद्वन्न' C_n तद्विद्वन्नमित्यपपाठः ॥

9 D₁ missing (cf v.1 1) — ^b) S₁ K₃ Dc₀ D₄-6
रावनिनादित (Ś₁ 'न), K₂ D_n 'नादनिनादित, D₂ वराह-
विनादिता (hypermetric 1), D₃ 'रावविनादिनी, M₂ अप-
श्यस्ते महाबला — ^c) S₁ विमुख नाद, K₃ D (except
D₂ 3, D₁ missing) विपुलाभादान्

10 D₁ missing (cf v.1 1) — ^b) A few MSS
'दिश (for दिशम्)

11 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) Ś₁ समुद्धत', K₃ समुद्धत ; D₂ समाहित' — ^d) T G आवभौ

(for अभवत्) S₁ K₃ D₂ 3 वित्रस्तमिव चाभवत् (S₁
दारुवत्)

12 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) T₁ वेगाभि', T₂ G₄ 'घाताभि' (for 'वाताभि') — ^c) K₃ D₂ 'जातापि (for 'जाताश्च) K₃ विदुरश्चालिता जाता (sic), D₃ विदूरजा अपि लता — ^d) B T₁ G (except G₃) M₂ श्लिष्यति

13 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) K₂ D₂ 3 च प्रववौ, T₂ G₃ 4 द्यय ववौ (for स्य प्रववौ) — ^b) M₂ [ऽ]तीव (for भृश) — ^c) S सा सप्रवृत्तेन — ^d) D₂ 3 नष्टार्कम् (for नष्टर्क्षम्) K₃ B Dc₀ D_n D₄-6 नष्ट ज्योतिरभून्नभ'

14 D₁ missing (cf v.1 1) K₃ om (hapl) 14^{ab} — ^a) T₁ G₁ 2 M₂ ना पाण्डवेयानाम् — ^b) S (for T₁ see below) महारिपुः T₁ विज्ञानेनोपमाद्रिपु — ^c) N (K₁ 4 D₁ missing) यार्थाना (for 'याणां तु) — ^d) K₃ B₂ 4 D_n D₄ 6 शोकावेश (for शोकवेग) Dc₂ [आ]कुल, D₅ S (except M₂) [आ]तुर' (for [अ]तुल)

15 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) S transp दृष्ट्वा and दूरात्

16 D₁ missing (cf v.1 1) — ^a) T₂ G₃ 4 स' (for वि') — ^c) Ś₁ K₃ 'पूर्वं (for 'पूर्वं) S अत्यत (M₂ पश्यती) (for सत्रासान्) — ^d) S विषादमगमद्भृश

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
 पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
 भोमुह्यसानां तां तत्र जग्दुः पञ्च पाण्डवाः ।
 इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
 अथ तां राक्षसीं मायासुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
 रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
 स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
 तमुवाच ततो राजा दीर्घघ्नो युधिष्ठिरः ।
 को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ २१
 प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अहं वक्स्व वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
 वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
 युधि-निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
 के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
 युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
 आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
 पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 सहितो आतृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
 हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
 वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
 किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
 वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छुद्धरूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

17 D₁ missing up to 'प्रकी (cf v 1 1) — ^{ab})
 S₁ K₂ 3 D₂ 3 'करस्पर्श', Dc 'करोन्सृष्ट', T G₁ 3 M₁
 'करोत्सृष्ट', G₂ 'करोत्क्षिप्त' (for 'करोत्सृष्ट')

18 ^a) S विमुह्य (for मोमुह्य)

19 ^a) T₁ अतथा (for अथ ता) — ^b) D₆ समुत्था
 (for उथिता) T G₃ 4 M₁ 'दर्शिनी', G₁ 'रूपिणी' — ^c)
 S₁ T₂ G₃ 4 शमया', T₁ नवीया' (for नाशया)

20 ^b) S (except T₂ G₃) 'विष्फारिते' — ^c) K₂
 क्रमूर्ति', B₁ कामरूप', T₁ एकमूर्ति K₂ क्रुद्ध', D (except
 D₁₋₃) क्र', T₁ G₁ 3 M₁ क्षुब्ध' (for क्षुद्र') — ^d) T₁
 G₁ 3 ह', T₂ G₃ 4 [S]म्य (for स्य)

21 ^c) K₂ (by transp) किं वा, K₃ -चित् किं S वा
 (for ते)

22 ^a) S त (for तद्) — After 22, D₁ ins

40* पैठीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

23 ^b) G₂ वसामि विगतज्वर

24 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ 5) अभि-, T₂ G₃ अय
 (for इह) — ^b) Some MSS भक्ष' (for भक्ष्य') — ^c)
 K₃ T₁ M₁ युधे, G₂ युद्धान्, M₂ युधा (for युधि)

25 Before 25, S₁ B D₁₋₃ S (except M₂) विदुर उ'

(resp विदुर'), K₃ Dc Dn D₄₋₆ वैश' उ' — ^d) T₂ G₃
 M₂ नामानि

27 ^b) Dn₃ T₂ G (except G₂) M₂ कर्तुं (for वस्तु)
 T₂ G₃ 4 'मना' (for 'मति') T₂ G (except G₁) स्थित'
 (for तत)

28 Before 28, K₂ Dn D₄ 6 S ins विदुर उ' (resp
 विदुर'), Dc D₂ 6 वैश उ' — K₂ D₂ cont

41* विस्मय परम गत्वा राक्षसो घोरदर्शन ।
 — ^d) S₁ K₃ D₆ T₂ G₃ चिरकाल K₃ मनोहर, B₂ T G
 मनोरथ

29 ^c) K₂ 3 D₁ सर्वा' (for कृत्स्ना) — ^d) G₁ एनम्
 (for नैनम्) N (except Dc D₆, K₁ 4 missing) चा (Dn₂
 त्वा-, D₂ वा)साद' (for आसाद')

31 ^a) = (var) 1 148 9^a Dn₃ वैत्रकीयवने, T₁ G₁
 M₁ वे (G₁ वै)त्रकीयपुरे S₁ D₃ राक्षि, K₃ पूर्व (for राजन्)
 — ^c) = (var) 1 38 39^d S₁ K₂ D₃ समा', Dc अपा' ;
 D₂ अया' (for उपा')

32 D₄ om 32^a-33^b — ^a) A few MSS हिड्यश्च
 — ^d) T₁ G₂ M₁ चास्याहता T₁ पुन' (for पुरा)

33 D₄ om 33^{ab} (cf v 1 32) — ^a) D₁₋₃ T

किमीरश्वापि सहसा शृङ्गमुत्पात्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव जुद्धे तत्र प्रत्यसुभ्यत ॥ ८८
 तद्दक्षसुदमभयन्महीरुहविनाशनम् ।

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरिणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्ठकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशच्यामभिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो धोरदर्शनम् ।
 अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठुष्टो बली ।
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराब्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्थथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

G₃ 4 अद्यागतो, M₁ आसादितो (for अभ्यागतो) — ^a) Ś₁ समे स्थित, K₂ 3 B D स्थिते समे (D₁ सति), G₁ समागते
 34 ^a) Ś₁ आसाद्य, K₂ D₁ 3 (by transp) अस्याद्य, D₂ अस्याह, G₁ अन्वास्य Ś₁ K₂ 3 B₁ 3 De₁ Dn D₁ 3-0 G₁ पात, B₂ D₂ घात (for यात) T₂ G₃ 4 अस्याहमान-यिष्यामि, M₁ अद्यैन खाद (N B It is difficult to distinguish between Nāgarī प and य!) — ^b) B₄ चिरसंहत, De D₅ चिरसचित, M₂ अनुसवृत
 35 ^c) T₁ G₂ लप्यामि (for लब्धास्मि)
 38 ^a) B De₁ D₄-0 स (for तु) — ^o) B₂ सक्रोध, Dn₁ D₁ 2 S (except G₁) सक्रुद्धो, Dn₂ स क्रोधाद्
 39 ^b) K₂ आमज्य, D₁ उर्याद्य (for आरुज्य) B₂ D₁ S (except M₂) तरु (for द्रुमम्) — ^o) S शत (for दश) K₂ B D (for D₂ see below) T₂ G₃ अथ (for इव) K₂ 3 भाविद्ध, G₃ उल्लिष्य; G₄ उद्वद्ध (for उद्विद्ध) D₂ (corrupt) दशव्यामभिवोद्वद्ध — ^a) T₂ G₃ 4 सत (for तदा)
 40 ^o) Ś₁ transp चकार and सज्य A few MSS सज्य D₃ गांजीव — ^b) K₂ D₁ 2 निर्घोष, D₃ T₂ G₃ 4 निस्वन, T₁ G₂ M₁ भैरव
 41 ^o) D₃ चाजौ (m भीमो as in text) B₂ 4 D (except D₁-3) त (for तु) S (except M₂) यं जिष्णु

भीमोय — ^b) B De Dn D₄-0 मेघनिस्वन, D₃ T₂ (before corr) G₁ M₁ मोघगजित, T₁ (orig) भीमगवित, T₂ (by corr) G₂-4 M₂ मेघगजित (for घोर)
 42 ^a) D₁ 2 [ए]व (see below), S (except M₂) तम् (for [ए]नम्) B (except B₂) De G₂ अति^o, D₁ 2 स स (for अभि) — ^b) Ś₁ K₂ 3 B (except B₁) Do D₃-0 कक्षाम्, D₁ कक्षम् (for कक्ष्याम्) D₃ निष्पीड्य — ^o) B₂ T₁ G₂ M₂ निष्पीड्य (for पिष्य) — ^a) N (except Dn₂ D₁, K₁ 4 missing) G₄ सदष्टौष्ठ^o — K₃ om (hapl) 42/-43°
 44 ^a) T₂ G आतस्तु — ^b) N (except Dn D₂, K₁ 4 missing) प्रत्यतिष्ठत — ^o) T₂ G₃ 4 तस्मै (for दीप्तम्) — ^a) Ś₁ मघवान् (for ज्वलिताम्) T G तमग्नि (G₁ तदग्नि, G₂ 4 तमग्नि) ज्वलित यथा
 45 ^a) T₁ G₂ 4 तमुदस्तम् — ^b) G₄ भीम प्रहरता वर — ^o) T₂ G₃ 4 transp चिक्षेप and तद्रक्ष S₁ पतत् (for भ्रजत्)
 46 ^a) De D₅ किर्मीरकश्च सहसा — ^a) B D (except D₁-3) प्रत्यधावत, S (except G₁ M₁) दृश्यत
 47 47^a = 50^a — 47^b = 1 16¹ 16° — After 47^a, D₁ ins 50° (with v1), repeating it in its pro per place — ^o) T₁ G₁ 2 M पूर्व, T₂ G₃ 4 युद्ध (for

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
सुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
शीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्दृक्षपुद्गलभवत्सुसुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
ग्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाक्षिप्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चक्राशेते प्रयुद्धौ वृषभाविब ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुमूलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचर्कष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्यामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१

आत्रोर) — ^d) S आत्रो (for यथा) K₂ 3 B D (except D₁₋₄) स्त्री (for श्री) S इव (for पुरा)

48 ^a) K₃ B₁ पातिता — ^c) B Dc D₄₋₆ यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल) K₂ D₁₋₃ S पत्राणि, D_n मालानि (for पद्मानि) — ^d) S मत्तयोर्द्विपमुख्ययोः (G₁ द्विपयोरिव मुख्ययोः)

49 ^a) S मूर्क्षि (T₂ G₃ ³र्क्षा) जर्जरभूतास्तु (G₁ ³श्र) — ^d) S विरेजुस्तत्र भारत (T₂ G₃ 4 पादपा)

50 50^a = 47^a — D₁ repeats 50^bc here, reading it, for the first time, after 47^a — ^b) Dc सुहूर्तार्धं, G₂ सुहूर्तं तु (for सुसुहूर्तं) B₂ D_n D₄ 6 सु (B₂ सुसु)हूर्तं भरतर्षभ, T G₁ 3 4 M₁ सुहूर्तमिव (³तं तत्र) भारत

51 ^d) N (K₁ 4 missing) भीमश्च (Dc D_n D₅ ³स्तु) न चचाल ह, G₁ तेन भीमश्चचार ह, M₂ भीमश्च विचचाल ह

52 ^b) N (except S₁ D₆, K₁ 4 missing) पर्यधावत रां — ^c) G₁ क्षिप्र, G₂ वभौ (for बाहु-) S₁ बाहुविक्षेपकरण, D₁₋₃ T₁ M व (D₂ T₁ M₂ वा)हुविक्षेपकिरण, D₆ बाहुविक्षेपकरण, T₂ G₃ 4 बाहुविक्षिप्य किर्मां (G₄ ³स्मी)र

53 ^b) K₂ 3 D₃ 3 M₁ विकर्षन्तौ — ^c) T G चक्राशेता — ^d) S₁ K₃ B₂ 4 D (except D₁ 3) T₂ G₃ प्रवृद्धौ, K₃ प्रयुदे

54 ^a) K₂ 3 D₁₋₃ तयोर्भासीव Dc₂ D₂ सुतुमल',

55 ^a) B₁₋₃ कटाक्षदृष्ट (B₃ ³त्त)श्च, Dc₁ D_n n₃ D₆ कटाक्षतृप्तश्च, T₂ G (except G₁) नयनरुष्टश्च

56 ^a) B Dn D₁ 3 4 6 पद्य, T₁ ³गत्य, T₂ G M₁ ³ह्य (for ³पत्य) B D (except D₁₋₃) च (for [अ]य) — ^b) T₁ ³वीक्षद्, T₂ G₃ 4 ³वेक्षद्, G₁ ³पेक्षद् (for ³गृह्णाद्) T₁ अमर्षत, G₁ (before corr) अरिदम — ^c) B D (except D₁₋₃) M₂ मातगमिव मातंग — ^d) (= (var) 4 30 26^b S₁ K₂ 3 B₁ 3 D (except D₆) G₁ ³मुख

57 ^a) Ś₁ K₃ B₂ 3 Dc D₁ 5 तच्चाप्येन, K₃ तथाधि न, B₁ Dn D₃ 4 6 स चाप्येन, B₄ ससप्येन, D₂ त चाप्येन, M₂ त चाभ्येत्य — ^b) B₃ 4 Dc₁ वीर्यवत् — ^c) S₁ K₃ B₄ Dc D₁ 2 5 तद् (for तम्)

58 ^b) Ś₁ K₃ 3 D₁ 3 तत, D₂ T₁ G₂₋₄ तथा (for तदा)

59 ^b) S भीमसेनो महाबल'

60 ^a) D₁ S भीमसेनपरा', D₂ भीमेन स परा' — ^b) Ś₁ (by transp) बलिना दुर्बलो, T₁ बलेन बलिना G₁ बलेन बलिना वर (= 57^d) — ^c) Ś₁ व्यस्पर्षच्च, D₁ प्रास्पदच्च, D₂ प्रसादच्च (sic), D₃ व्यस्पदच्च, T₂ G₃ 4 व्यस्पर्षत, M₁ प्रास्पदत — ^d) B₂ S (except T₂ G₃) पाडव'

Stanzas 61-67 recur almost *verbatim* in passage No 24 of App I of the Viriṭa

61 ^a) D₁ चैव, D₂ 3 चैन, T₂ G₃ 4 त म (for ण)

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोभ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य सु कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 अपीडयत् बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
 अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्वणम् ।
 भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
 प्रसस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्हीष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्गतः ॥ ७३

— ^b) B Dn D₄ ० G (G₁ corrupt) लक्ष्य (for °लभ्य)
 — T₂ G₃ om (hapl) 61^c-64^d

62 T₂ G₃ om 62 (of v.1 61) — ^a) T₁ त नद
 त, G₁ M नदत त — ^b) B₁ 4 Dn D₄₋₆ °स्वन बली, B₃
 Dc सम बली, D₂ G₁ निमस्वन; G₄ °महास्वन — ^d)
 G₁ 2 M विस्फुरत्म् S₁ (*sup lin* as in text) K₂ B₄ Dc
 D₅ T₁ M₁ अचेतन

63 T₂ G₃ om 63 (of v.1 61) — ^c) T₁ त इत्य,
 G₁ त गृह्य, G₂ सगृह्य, G₄ सद्भ्य (for प्रगृह्य) — 63^d
 = 1 142 28^d

64 T₂ G₃ om 64 (of v.1 61) — ^a) N (K₁ 4
 missing) च (Ś₁ D₁₋₃ तु) (for स) — ^b) S (except
 G₄, T₂ G₃ om) राक्षसाधिप — ^c) B D पीडयामास (D₁₋₃
 अपीडयच्च) K₃ B D पाणिभ्यां — ^d) B D (except D₁₋₃)
 तस्य कठ (by transp), T₁ M कठमस्य, G₁ कठमभ्ये; G₄
 कर्णमस्य G₃ कठ छिन्नमिवावर

65 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃) जर्जर (for त जड)
 — ^b) K₂ व्याविद्ध, B Dn D₁ 4 ० व्याविद्धनयनार्धर, D₂ 3
 व्यावृत्तनयनोर्ज्वल — ^c) B₁ 3 Dn D₄ ० भ्राम (for
 पात)

66 ^a) MSS हिडय, हिडिदि° also — ^c) K₂ 3 Dc₁
 Dn D₄ ० गतश्चा (K₃ °स्या)पि

67 ^b) Ś₁ क्रोधविरक्तेनेत्र, K₂ B D (except D₁₋₃)
 क्रोधपरीतवेता, S घोर (T₁ कोप, G₁ M₂ क्रोध)विवृत्तनेत्र

(T₁ च) — ^c) S₁ D₃ अस्त्र°, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ G₂
 विस्त्र, K₃ प्रअष्ट°, D₁ 2 आस्त्र — ^d) T G₁ 3 M₁
 नेत्र (for °चित्त)

68 ^c) S परिष्वज्य (for प्रश°) — ^d) G₂ स्तुत्वा (for
 इष्टास) G₁ ततोपेत्य; M₁ ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत) M₂
 द्वैतवन प्रजग्मु

69 Before 69, N (except Ś₁ D₁, K₁ 4 missing)
 G₁ ins विदुर उ (resp विदुर) — ^b) Some MSS वसु-
 धाधिप (or °प) — ^c) D₆ भीमेन च बलात्तस्य, M₂ भीम-
 सेनेन वचनात् — ^d) T₂ G₃ 4 धीमत (for कौरव)

70 ^c) K₃ (marg sec. m) S धर्मात्मा (M₂ °ज्ञा)
 (for ज्ञो) — ^d) K₃ G₂ M वसती, D₂ वसतीर् K₂ Dc
 तामुवाच ह; K₃ अवसद्ने, D₂ अवसत्त, S तामुपा (M₂ ता
 समा)वसत्

71 ^a) S हि (G₄ तु) (for च) D₃ ता समाश्वास्य ते सर्वे
 — ^b) K₂ T₁ G₁ 2 M पुरुष° (for भरत°) — ^c) S सर्वे
 (for प्रीत्या)

72 ^{ab}) S (except M₂) °बलोत्क्षिप्ते निह (T₁ हि)ते
 राक्षसे तदा — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for तद्)
 Dc D₅ प्रीता, S (except G₂ M₂) घोर (for वीरा°)

73 ^b) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ नक (for °वह) — ^c) T₂
 G₃ वसति (for महति) K₃ तस्मिन्नरण्ये सहसा — ^d) B₁ 2
 बलात्त, D₁ T₁ G₁ 2 4 M₁ बलाहत्, D₂ बलोद्धृत, T₂
 G₃ °बलो हत्

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।

एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासारतवत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्त किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा दृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

74 ^a) S (except M₂) राजन् (for चैतत्) — ^b) T
G₁ ३ 4 M₁ सयुगे, G₂ दुष्कर (for भारत)

75 ^b) S₁ D₁ G₂ राक्षसाधम, K₂ नाम राक्षस, K₃ Dc
D₂ ३ ६ T₁ M₂ राक्षसाधिप, B Dn D₄ ० रक्षसा चर

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁
T₁ G₂ 4 आरण्य, D₄ अरण्यक — Sub parvan Ś₁ K₂ ३
B₁ ३ 4 D M₁ किर्मीरवध (to it B₁ ३ add समाप्त), T₂ G₃
किर्मारवध, G₄ किर्मीरवध — Adhy no (figures, words
or both) Dn S 11, D₁ 12 (as in text) — Śloka
no Dn 75, D₁ ० 76

13

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf. v l ३ 1
1), the MSS are mostly ignored here

2 ^a) S₁ K₂ B₃ Dn Dc D₄ ० पचालस्य K₂ Dc T G
(except G₁) तु (for च) Ś₁ K₂ B Dn D₄ ० T₂ G
(except G₁) दायादो, T₁ तदा (sic) — After 2^a, T₁
ins

42*

दृष्टुम् प्रतापवान् ।

शिञ्जपालसुत श्रीमान्

— ^c) K₂ ३ B₃ 4 D (except Dc₁) कैकेयाश्च S महेष्वास
— B₁ om 2^a-3^a

3 B₁ om 3^a (cf v l 2) — ^a) K₂ B (B₁ om)
D (except D₁-३) द्रष्टु (for तेऽभि) — ^b) S₁ ऊचु
किं करवामहे (cf 43*) — After 3^{ab}, K₂ ins

43* केशव सात्यकिश्चैव दृष्टुमुन्नश्च पार्षत ।

अमाल्यै सह मित्रैश्च यत्नेन स्वजनेन च ।

वने तेन ययुः पार्थानूचु किं करवामहे ।

— ^a) Ś₁ D₁-३ धिक्पापान् (for किं कुर्म) K₂ धिक् धिक्
पापानि चाब्रुवन्

4 After 4, K₂ B D (except D₁-३) ins

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठ विपण्ण केशवोऽप्रवीत् ।

5 M₁ om 5 (with ref) and 6^{ab} — ^{ab}) T₂ G
(except G₁) transp कर्णस्य and शकुने — After 5,
B (except B₁) Dn₂ D₁ ३ ins

45* पदाग्रिहत्य समरे ये च तेषा पदानुगा ।

ताश्च सर्वांश्चिनिर्जित्य महितान्मनराधिपान् ।

[(L 1) Dn₂ तस्य (for तेषां) — (L 2) B₂ 4 महिता
मनराधिपा]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८

पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।

प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।

व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।

अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२

अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।

आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३

प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।

तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।

आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।

निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।

प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १६

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृपभः सर्वलोकजित् ।

अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७

ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।

मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८

स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।

ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९

वायुवैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।

अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०

तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

8 ^b) N (except Ś₁, K₁ & missing) M₂ फाल्गुन*, T G M₁ भारत (for फल्गुन*)

11 ^c) S₁ पुष्करे ऋवसः; De T (T₁ om) G₃ पुष्करेपु (De प्व) वसन्, D₁ २ रे न्यवसत् (D₂ 'वस')

12 ^a) T₂ G₃ ४ दश वर्षसहस्राणि (=10^a, 11^a)

— ^b) Ś₁ K₂ D₁ २ M₁ 'सूदन' — D₃ om 12^c-13^d

— ^c) Some MSS आतिष्ठदेकं

13 D₃ om 13 (cf v1 12) — ^a) K₂ B D (D₃ om) अवकृष्टोत्तरा, S कृष्णाजिनोत्तरा — T₂ G₃ om 13^c-14^f — ^c) Some MSS आसीत् (for आसी')

— ^d) Ś₁ K₂ D₁ २ सत्रे वर्षसहस्रि (D₁ २ च)के

14 T₂ G₃ om 14 (cf v1 13) — ^a) K₂ B Dn D₁ ४ ६ om च D₂ प्रभास च समा — ^b) T₁ G₄ M पुण्यजनोचित, G₁ जनकुल, G₂ पुण्य जनार्दन — ^c) T₁ G (G₃ om) M₂ तत्र (for तथा) K₂ S (T₂ G₃ om) बाहो (for तेजा) — ^d) K₂ B (except B₃) D₁ D₂ ६ M 'सहस्रिक' — ^e) Ś₁ अतिष्ठस्तप एकेन; K₂ T₁ G (G₃ om) M₁ अतिष्ठ ए (T₁ दे, G₁ मे, G₂ 'स्त्वे)-

कपादेन, B Dn D₂-६ आ (D₂ ns अ)तिष्ठस्त्वमथैकेन, De अतिष्ठस्त्व यदेकेन — ^f) K₂ वायुभक्ष शत समा, B Dn D₄ ६ पादेन नियमस्थित, De प (De₃ पा)देन विपम (De₃ स) स्थित; T₁ G₁ २ ४ M₁ नियमेन च सयुत

— After 14, K₂ B₃ De Dn ins

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।

15 ^a) D₃ निधान कृष्ण यज्ञस्त्व, S तपसा च निधि कृष्ण — ^d) D₃ तपसा (for यज्ञस्त्व) — After 15, T₂ G₃ ४ ins

47* योगकर्ता इषीकेश साख्यकर्ता सनातन ।

शीलस्त्व सर्वयोगाना धीराणा नियमस्य च ।

16 ^a) T₂ G₃ ४ सीमम् (for भौमम्) — ^c) D₁-3 T₁ G₂ ४ प्रथमोत्पतित

18 ^a) S (except M₂) हि (for च) — ^c) T₂ G₃ मानुषोसि (for वेपु)

19 ^b) Some MSS आसीत् (for आसी'), and 'तप' (for 'तप) — ^c) Ś₁ K₂ B₃ D₁ transp सोम and सूर्य S विष्णुश्च (for सूर्य)

20 ^{ab}) T₂ G₃ ४ वसुर (for वायुर), and वायु (for काल) — ^c) De अजरश्चामरगुरुः — ^d) Some MSS पुरुषोत्तम

21 ^a) Ś₁ K₂ नारायणो देव भूत्वा (K₂ 'भूर्ति'), K₂ B De Dn D₄-६ नारायण देवमूर्धा (K₂ 'सूर्धे'; B₄ 'सूर्ध्व', De 'गुह्य, D₂ 'सूर्ध्व', D₂ 'सूर्ध्व', D₄-६ 'सूर्ध्व'), D₁-३ नारायणो ऋभू पूर्व, T₂ G₃ स्व तुरायणादिभिर्देव (hypermetric!), G₁ चतुरायणा (hypermetric!), M नारायणादिभिर्देव;

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
 संग्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
 सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २६
 जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।

भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
 इरावत्यां तथा भोजः कार्तावीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३०
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
 आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

text as in T₁ G₃ 4 ! — ^b) K₃ क्रतु सन् (for क्रतुभिर्) N (K₁ 4 missing) मधुसूदन (or 'न') (for भूरि) — ^c) S₁ K₃ D₄ अजयो, K₂ Cnp अष्टप्यो, Dn₃ D₁ G₁ अजेयो, D₂ अयजद् (for अयजो) ☞ Cn अष्टप्य इति पाठे त्व यज इत्यध्याहारः । ☞ K₂ s S त्व (for वै)

22 ^a) Ś₁ अदात् (for दात्) — ^b) Some MSS जनार्दन — ^c) T₁ यथा, T₂ G (except G₄) M तथा (for तदा) — ^d) K₂ s Dc S दत्तवान्, D₅ भारत (for भागशः)

23 ^b) Dc D₅ दानवमर्दन (for यादव) — ^c) Ś₁ K₂ s D₁₋₃ G₂ M₁ त्व (K₂ त) हि विष्णुरिति ख्यात — ^d) K₂ B Dn D₄ 6 G₂ विष्णु, Dc युधि, T₁ दिवि (and सुवि as in text), M₁ भव, M₂ भव

25 K₂ D₂ s om (hapl) 25 — ^a) T₁ परम्, G₂ M₁ पदम्, M₂ च तथा (for त्विम्) T₂ G₃ 4 समाप्येदमथाकाश — ^b) S₁ 'सुवने, K₃ 'दर्शनो, B Dn₂ D₂ 'स्यदने (for 'सदने) — K₃ om (? hapl) 25^c-27^d — ^c) T₂ G (except G₂) अत्यरोचत Dn₃ G₁ M₂ भूतात्मा — ^d) T G₃ 4 M₁ आदित्य, G₁ अनादि (for भास्कर) G₂ आदित्यस्त्व रोचिया — After 25, Dn D₆ ins

48* प्रादुर्भावंसहस्रेषु तेषु तेषु स्वया विभो ।

अधर्मरुचयः कृष्ण निहता शतशोऽसुरा ।

26 K₃ om 26 (cf v l 25) — ^a) G₁ M सुदित्ता (for सा) — ^b) Dc 'सुद', D₁₋₃ s 'सुम', T G 'सुम' (for 'सुन्द') — ^c) Some MSS कृत (for कृत) T G₃ 4 कृत (for पुन)

27 K₃ om 27 (of v l 25) — ^a) Dn D₄₋₆ T₁ आहृति, D₁₋₃ सकृति, T₂ G₃ 4 आहरत्, M₁ आहृति (for आहुति) T G₃ 4 क्रोधात्, G₁ कोवा, G₂ कोपात् (for क्राथ) S नृपैः (M₂ [S]नृजैः) (for जनै) — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) जरासघश्च, S भीमधन्वा च (for 'सेनश्च) — ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃ 6 चि- (for च)

28 ^c) K₂ Dn₁ अवाप्सी, B Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 उवाह, D₁ आदस्सी, D₂ S अहार्षी (G₁ आभाषी), D₅ उवास (for अवाक्षी) S (except M₂) रु (G₁ रौ) निमर्णी (for महिषी) B₁ तेषा, B₂ भार्या, T₁ M₁ मैर्षी, T₂ G₁₋₃ मैर्षी, M₂ देवी (for भोज्या) — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₁₋₃ 5 मृधे; K₃ युद्धे (for रणे)

29 ^a) T₁ M₂ क्रोधाद् (for कोपाद्) — ^b) K₂ B₁ s Dn D₂ s कशेरुमान्, D₁ सकेरुमान्, T₁ कशेरुह, T₂ G M₁ कशेरुक — B₁ s Dc D₄ 6 om 29^{cd} — ^c) K₂ S (except G₁) साल्व — ^d) K₂ B₂ S (except M₂) सौभश्च पातित — After 29, B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ ins

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्याः शृणुष्व ह ।

[B₂ s मे (for ह)]

30 ^a) B D (except D₁₋₃) G₄ हतो, G₂ ततो (for तथा)

32 T₂ G₃ om (hapl) 32^c-34^b — ^a) S₁ K₃ B (except B₁) Dc D₂ s 6 G₄ Cnp नानृशम्य (D₃ G₄ 'स), D₁ s T₁ G₁ s M न नृशम (T₁ 'सु, G₁ s M₁ स) B₂ D₁ s T₁ G (G₃ om) M₁ 'नृजु

33 T₂ G₃ om 33 (cf v l 32) — ^a) h₂ Dn चैव्य, D₃ चिति (for चित) B Dc D₄₋₆ Cnp 'न निष्य (B₂

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्ते परंतप ॥ ३४
नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिनारायणो ह्यहम् ।
लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
तस्मिन्वीरसमावाये संरन्धेष्वथ राजसु ।
धृष्टद्युम्नमुल्लैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैपिणी ॥ ४२
पूर्वं प्रजानिसर्गं त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

Cnp चित्त)मध्यस्थ — °) Ś1 S (T2 G3 om) मुनय
— °) K2 याचते°; Dc D3 8 S (T2 G3 om) याचस्य ;
D1 2 याचते (for ऽयाचन्ता) A few MSS अच्युत
34 T2 G3 om 34^{ab} (cf v1 32) — °) K2 3 B
D (except D1-3) G3 आरमनैवा, G2 लोकाश्चैवां — °)
Ś1 T2 G1 4 आस्ते, K2 3 B Dc1 Dn D4 6 G3 आसी, Dc2
D5 आसीत् (for आस्ते) — After 34, K2 Dn ins

50* युगादौ तव वाण्येय नाभिपद्माद्वजायत ।
ब्रह्मा चराचरसुर्यस्थेद सकल जगत् ।
त हन्तुमुद्यतो घोरी वानवौ मधुकैटभौ ।
तयोर्न्यतिक्रम दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरे ।
ललाटाज्जातवान्शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
इत्थ तावपि देवेशौ स्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
स्वन्नियोगकरावेताधिति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[8 Cn युगादौ तव वाण्येय इत्यादि सार्धलोकत्रय क्वचिन्न
दृष्टम् । 8]

— K2 Dn cont Ś1 K3 B Dc D1-3 ins after 34

51* तवा नारायण पुरा क्रतुभिर्मूर्तिदक्षिणैः ।
इष्टवास्व महासन्न कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L 1) = (var) 21 D2 पुरा नारायणो भूत्वा (for
the prior half) — (L 2) B1 यज्ञ, D1 सत्व (for
सन्न)]

35 °) T G (except G1) एव (for नैव) B1 Dn1
परे (for पूर्वं) Ś1 M2 परे चापि; D1-3 परे वापि, T G3 4
नापरे ह — °) Dc भवि (for करि°) S1 D1-3 वै, K3
Dc Dn3 च, B Dn1 n3 D4-6 वा (for ते) — °) B D
(except D1-3) transp कर्माणि and यानि — °) B1
भवानेव; T2 G3 4 बालभावे (for बाल एव) Ś1 Dn1

D2 3 5 महाबल, K2 3 Dc2 Dn2 n3 D4 6 बल, Dc1
बल (for द्युते) D1 बलिना बल एव हि

36 °) N कैलास° (K3 D2-4 श) T2 G3 4 [S]पि
त्व (for चापि) — °) S1 K2 3 B Dc Dn D4-6 G1
ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा)

37 °) K2 3 Dc D5 T G1-3 M स्वमा°, B Dn D4 6
महा° (for तदा°) — °) B2 उवाच मधुसूदन; S
(except M2) अब्रवीत्स जनां

38 °) Ś1 D1 2 मदीयस्व D1 त्वदीयोह

39 °) S1 [S]व्यह, B2 त्वह, D1 S (except M1)
[S]स्व्यह (for ह्यहम्) — °) B Dn D4-6 G3 काले (for
लोकाल)

40 °) B1 2 Dn D4 6 स्वत्तब्राह्म तथैव च, Dc अह
स्वत्तस्त्वथैव च, G2 स्वत्तोह चैव भारत

41 Before 41, all MSS except T2 G3 (K1 4
missing) ins वैश° (B Dn D1-3 cont उ) — After
the ref, K4 B (except B1) Dc Dn D4-6 ins

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।,
while T G3 4 ins

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष पाण्डव सुप्रिय प्रियम् ।

प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासाद्यभूत् ह ।

— °) Dc राज, S (except T2 G3) समावापे — °) B
सक्रुद्धेष्वथ

42 °) K3 पाण्डवै, B Dc1 Dn D4 6 भ्रातृभि° (for
यादवै) — °) B Dc Dn D4 6 क्रुद्धा, T G कृष्ण (for
कृष्णा)

43 Before 43, K2 B Dc2 Dn D4-6 ins द्रौपद्युवाच,
G1 2 द्रौपदी, G4 कृष्णा — B4 Dc3 D5 G2 4 ins after

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
 साध्यानामपि देवानां वृक्षनामीश्वरेश्वरः ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
 जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
 विद्यातपोभित्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९

त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दृश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवोकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
 राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

the ref Dc1 T G3 (which all om the ref), ins after 42

54* वासुदेव वसूना च वासवो बहुधाच्युत ।
 देवदेवोऽसि लोकानां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

[(L 1) G2 ह्यधिकेश (for वसूना च) T2 G2 वासवाव-
 रजाच्युत — (L 2) G2 हि (for ससि) Dc1 T G2-4 देवां
 (for लोकां) T G2-4 इति (for कृष्ण-)]

— °) K2 B Dc Dn D4-6 °भि- (B2 Dc2 °वि-) (for °नि-) — °) B D (except D1-3) T1 सर्वलोकानाम्

44 T1 om (hapl) 44 D5 transp 44 and 45
 — °) K3 Dc T2 G दुर्धर्षं — °) Dc1 D3 T2 G3 4
 °सूदन

45 K3 om 45^a-46^b, D1 om (hapl) 45-46, G1
 om (hapl) 45 D5 transp 44 and 45, Ś1 transp
 45 and 46 — °) S (G1 om) स त्व (for सत्याद्) D3
 मायया चापि स — °) K2 Dc D4 5 T1 G2 4 M
 काश्यपस S1 G2 त्वा

46 Ś1 transp 45 and 46 K3 om 46^{ab}, D1 om
 46 (cf v1 45) — °) S असि (for अपि) — °) S
 विश्वेषाम्, K2 D3 5 विश्वानाम्, B Dc Dn D4 6 शिवानाम्
 (for वसूनाम्) K2 Dn1 n2 D2-4 6 G1 2 °श्वर (for
 °श्वर) — °) K2 B2 Dn3 D4 भूतभावन N (K1 4 miss-
 ing) भूतेश (Ś1 °शो) — °) Ś1 K3 M2 त्वा (for त्वा)
 — After 46, K2 Dn ins

55* ब्रह्मशकरशक्राद्यैर्ववृन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बाल क्रीडनकैरिव ।

47 °) Ś1 K2 3 Dn D1-3 5 G1 2 द्यौश्च (for दिव)
 Ś1 K2 3 Dn D1-3 G2 व्यासा — K2 om 47^b-48^c
 — °) Ś1 B2 Dn D4 6 प्रभो, D8 तथा (for विभो) — °)
 Ś1 D1 2 च, T1 G2 4 M1 खम्, G1 तु (for ते) Ś1 K3
 D1-3 त्रयो (for इमे)

48 K2 om 48^{abc} (cf v1 47) — °) K3 B Dn
 D4 6 °तृप्ताना — °) Ś1 K2 3 B1 2 Dn D2 4-6 असि,
 B3 D1 3 अपि (for ऋषि-) S1 K2 B1 Dn D4 सत्तम

49 °) K2 B1 3 Dn1 n2 D2-4 6 पुरुषर्षभ (B1 °भ)

50 °) G2 गुरुस्त्व (for प्रभुस्त्व) K2 Dn D4 च त्व (for
 त्व भूर) — °) K2 Dn D4 भूतात्मा त्व विचेष्टे — °)
 Dc D5 transp लोकं and लोकाश्च — °) S (except
 M2) तथा (for दश)

51 D3 om (hapl) 51 — °) Ś1 B2 Dc सत्व
 (for मत्स्यं) — °) T G महत्त्व (for लोक-)

52 °) Dc D5 (by transp) साह ते — °) Ś1 D1 2
 ईश्वर (for ईशस्त्व) T1 G1 M2 सर्वलोकाना — °) T2
 G2-4 मानवा (for मानुषा)

53 °) K2 3 Dn1 n2 D1 5 6 तु भार्या, D3 भार्या च
 K3 पाह (for पार्या) — °) K2 3 म्रिया, B2 D2 T1
 प्रभो, M1 सती (for विभो) — °) Ś1 परिक्रुश्येत; D1-3
 परिक्रुष्येत, D3m 5 6 स मा कृष्येत

54 °) K2 B D (except D1-3) शोणितेन (for
 रुधिं)

55 °) K2 B D (except D1-3) राज्ञा मध्ये Ś1 K3
 D1 2 हि, B2 च (for तु) — °) Dn1 n2 D4 [अ]ति,

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्तुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये ह्यिदमनां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
धिग्वलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।

भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
नन्विमे शरणं प्राप्तान् त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
पञ्चमे पञ्चभिर्जाताः कुमाराश्चामितौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यासि जनार्दन ॥ ६४
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
अधर्मेण हतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

D₆ तु (for [अ]भि) K₂ B Dn D₄ ० M -परिकृता (M₁ ता), K₃ Dc D₃ ० T₂ G₁ समीरिता — ^a) Ś₁ D₁ २ ष्यहसन्, K₃ D₃ विहसन् — After 55, D₃ ins

56^a) कृष्यमाणा तथा दीनामानयामिव माधव ।
आहुश्चैतान्पण्डितान्पञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
पतिमन्य वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56^a) K₂ D₁₋₃ दासीभोगेन Ś₁ D₁₋₃ सभोक्तुम्; K₂ B₁ ३ Dn D₄ ० G₃ मा भोक्तुम् (by transp) — ^b) D₁ ३ मामीषुर्, D₃ अन्वीषुर् (for ईषुस्ते) — ^d) K₂ B (except B₄) D (except D₂ ३) G₃ च, G₁ स (for [अ]थ)

57^a) S (except M₂) याह (for सा) T G (except G₁) transp कृता and बलात्

58^a) Ś₁ B₄ त्वेव, T₁ त्वेषा, T₂ G (except G₁) चैव (for त्वेव) — ^c) K₂ B (except B₄) Dn D₄ G₂ M₂ यद् (for ये) K₃ मर्षते, Dc प्रेक्षति; D₁ ३ प्रैक्षत; S (except M₂) पश्यति

59 Cf 70^{ab} and v I — ^b) Ś₁ च धन्विता, K₂ B Dn D₄ ० च गाहिव, S (except M₁) धनुष्मत्

60 Cf Manu 9 6 — ^a) K₃ G₁ धर्मपथा — ^c) D₃ रक्षन्ति, S (except M₁) रक्षते — ^d) S भर्तारोप्यथ हीयम्

61 = 4 20 27 Many N MSS रक्ष (in 61^a and 61^c)

62^a) T₂ G₂ ३ हि, M₂ तु (for च) — ^d) K₃ D₂ ३ S (except T₂ G₃) जायेन् T₂ G₄ मनोहर

63^a) Dc D₅ न हीमे, M₂ ते त्विमे (for नन्विमे) K₂ B Dn D₃₋₆ प्राप्त, T₁ G₄ M₂ प्राप्ता — ^b) Dc D₅ सत्यजति, D₃ विजहति — ^c) K₂ B₂ 4 D₄ ० शरणागता मा राजानो (B₂ कृष्ण), B₁ ३ Dc D₅ शरणागता तु मां (B₁ तद् मा, B₃ om मा, D₅ 'तां हि मा) राजन् (hypermetre!) — ^d) S नान्वपद्यन्थ वरा (G₁ पुर, M₂ चन) — After 63, S reads 67

64^a) D₁ २ [ए]ति (for [इ]मि) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ पचमि पतिभिर्जाता — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ मे, Dc ये, S तु (for च) K₂ B D (except D₁₋₃) महौजस (for [अ]मितौ)

65 = 1 57 102 — ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ युधिष्ठिराव्यतिविध्य — ^c) Ś₁ K₃ B₁ 4 Dn D₁ 4-6 G₃ च (for तु) — ^d) K₃ D₁ च, D₃ [अ]थ (for तु)

66^a) Ś₁ K₂ ३ B Dn D₄ ० T₂ G₃ च (for तु)

68^a) T₂ G (except G₁) जित (for हत) — ^b) K₂ M₂ तथा कृता (by transp), T₂ G₂ ३ कृतास्तदा — ^{cd}) K₃ D₁ ह्यिष्टा (for कृष्टा) Ś₁ transp परिकृष्टा and एकवस्त्रा

69^{ab}) D₁ ३ तच्छक्य (for य) D₂ T G (except G₁) transp शक्य and कर्तुं D₂ गाजिवं — ^c) G₂ 'बाहु'

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
 धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण सुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
 य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
 अधीयानानपुरा बालान्त्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
 तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
 शशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनरात्रजत् ॥ ७४
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६

(for °भीमा°)

70 Cf 59^{ab} — °) Ś₁ K₃ D (except D₂ 4 6)
 धिग्बल भीमसेनस्य (= 59^a), S (except M₂) बल धिग्भी
 मसेनस्य — °) K₃ धनुष्मता, B Dn D₄₋₆ च (B [अ]पि)
 पौरुष, D₂ च गाजिव, S (except M₁) धनुष्मत् — °)
 D₁ 2 S पापो (for कृष्ण) — After 70, D₂ ins

57* कालं सृजति भूतानि कालं सहस्त्रे प्रजा ।

तत्कालेन कृत मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।

[Line 1 = (var) 1 1 188]

71 M₂ om 71 — °) Dn₃ D₃ G₄ य एतान् T G
 आदत् (for राष्ट्रत्) — °) Ś₁ विहिंसितु, B₁ D₂ विहिं
 सितान्, D₅ विशा पते, S (M₂ om) विहिंसक (for [अ]
 विहिंसकान्) D₃ सहामाल्यान्सहाविकान्

With stanzas 72-77, cf 1 119 35 ff

72 = (var) 1 119 39 — °) K₃ D₁₋₃ पुन (for
 पाप) — °) D₂ 3 विष (for नव) S कालकूटनिभ तीक्ष्ण
 — °) K₂ D₂ D₅ 6 T₂ G Cn समृत (G₄ आतर), B₂
 सवृत S रोम

73 °) Ś₁ शशेषत्वान्, D₃ शशेष त, T₁ विशेषत्वान्, T₂
 G (except G₁) सावशेष — °) Ś₁ K₃ D₁ 3 भीमेन (for
 भीमस्य)

74 °) K₃ D₅ तदा सुप्त, S (except M₂) पाशैर्बध्वा

प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ७७
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्थया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
 यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमत्रवीत् ।
 महद्बसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
 हा हतासि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्रासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
 आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ८३
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

— °) Ś₁ K₃ D₂ D₁₋₃ 5 अथ° (for बद्धै°) S तोये स भीम
 (T₁ G₁ सुभीमे, M₁ तु भीमे, M₂ -पु कृष्ण) गगाया (T₁ M
 °या) — °) S₁ K₃ D₁ 3 M₂ गृहम्, K₃ B D₂ Dn D₄₋₆
 पुरम् (for पुनर) — After 74, D₅ reads 77

75 = (var) 1 119 35 — °) M₁ प्रबुद्ध — °)
 D₂ सच्छिद्यवधन

76 = 1 55 12 Cf 1 119 36 also — °) K₃ B
 D₂ Dn D₄₋₆ भीमसेनम्; G₁ सुप्त चेमम् D₃ सुसश्रैव स
 दक्षित — °) T₁ G₂ M स, T₂ G₃ 4 ह (for च)

77 = (var) 1 119 38 — D₅ reads 77 after
 74 — °) D₅ यदा विबुद्धः कौन्तेय (= 75^a) — °) D₅
 तदा च सारथिं चास्य

78 °) S तत् पुनर (M₂ पुन क्षिप्तान्) (for पुन
 सुप्तान्)

80 °) D₂ स्वस्ति (with hiatus), D₅ स्वस्तिर (for
 शान्तिर) T₂ G (except G₁) महा° (for इहा)

81 °) K₃ D₃ 3 S चैव (for चापि)

82 °) K₃ B D₂ Dn D₄₋₆ गरुमान् (for गरुड)
 — °) S [अ]ति- (for [अ]भि)

83 °) S (except M₂) दक्षिणेन युधिष्ठिर — °) D₂
 यमौ चैव च बाहुभ्या (m as in text)

85 °) K₃ B D (except D₁₋₃) मह मात्रा (by

आरूनायां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्त्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
 हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
 स नादान्विनदन्धोरात्राक्षसः पुरुषादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

(transp), of v1 86 — °) B Dn₂ D₃ 4 महारण्ये — °) Some MSS, here and below, हिडिम्ब- K₃ D₃ अतिके, Dn₁ अतिके

86 °) T₂ G (except G₁) [ए]ते, M₂ [ए]व (for [हृ]मि) — °) Ś₁ B₂ Dc₂ D₁ 2 सह मात्रा (by transp), of v.1 85 — °) T₂ G₃ होतान्, G₂ 4 एतान् (for चैनान्) — After 86, N (K₁ 4 missing) ins

58* सा दृष्ट्वा पाण्डव तत्र शयान आवृमि सह ।

हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनमकामयत् ।

[(L 1) B Dn D₄-6 पाहवान् Dc₁ D₁ 2 भीम (for तव) B Dc Dn D₄ 6 सुप्तान्मात्रा (Dc D₄ °न्मात्रा) सह क्षितौ (for the posterior half) — (L 2) B Dc Dn D₄ 6 [अ]भिभूतात्मा, D₃ समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि)]

87 °) D₁ transp पादौ and कृष्या — °) D₂ स्वोस्सगे तु, D₃ उस्सगेन, D₆ स्वोस्सगेव, T G M₁ स्वपतोंके (G₁ °ने) (for स्व उस्सङ्गे) K₃ D₆ सुलोचना, B (except B₂) Dc₁ Dn D₆ T₁ M₂ ततोबला D₁ साप्युस्सगे महाबला — °) T G₃ 4 M₁ पर्यं (T₂ G₃ 4 °रि) ष्वजत; G₁ परिष्वज्य च, G₂ (conflated) पर्यंष्वमर्दं (!)

88 °) Dc ता तदाप्रतिमेयात्मा — °) K₃ पर्यपृच्छस्य ता, B₁ जु ता, B₂ Dc Dn D₆ °त तां, D₃ °त्ता — °) D₃ नदिके (for [अ]निन्दिते) Ś₁ D₁ 2 कस्य त्वमसि शोभने — After 88 all MSS except T₁ G₁ M ins

59* सैवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।

भीमसेन महात्मानमिदमाह शुचिस्मिता ।

पलायष्वमित क्षिप्र मम भ्राता सुवीर्यवान् ।

आगमिष्यति वो हन्तु तस्माद्गच्छत माचिरम् ।

अथ भीमोऽप्युवाचैना साभिमानमिदं वच । [5]

नोद्विजेयमह तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L 1) K₂ B₁ Dn D₄ 6 T₂ G₂-4 om ता D₁ 2

कामचारिणी — (L 2) K₂ B Dc Dn D₄ 6 आह वैवमर्नि-दिता (for the posterior half) — (L 3) K₃ D₆ प्रवोष-यामि वै क्षिप्र (for the prior half) B Dc Dn D₄ 6 T₂ G₂-4 [ए]व (for सु) — (L 4) D₁ 2 सहर्तुं, T₂ G₂ व हतु (for वो हन्तु) — (L 5) D₁ ता चा° (for भीमो°) K₃ Dc D₃ 5 [S]पि (for सपि-) D₂ ता प्रत्युवाच (for भीमोऽप्यु-वाच) D₁ 2 [ए]व (for [ए]नां) T₂ G₂-4 इवासुरीं (for इद वच) Ś₁ K₃ D₁-3 साम्ना परमवत्युना (for the posterior half) — (L 6) Ś₁ K₃ D₁-3 5 T₂ G₂-4 नोद्विजामि तव भ्रातुर् Ś₁ D₁-3 न चैनान् (D₁ 2 नैताश्च, D₃ नेमांश्च) प्रति-वोधये, K₃ D₆ भय नास्ति महावनात् (D₆ °बलात्), T₂ G₂-4 निहन्मि च समागत

— Ś₁ K₃ D₁-3 5 cont

60* आगत प्रतियोत्स्यामि राक्षस आरत तव ।

89 °) K₂ B D (except D₁-3) सजल्पम्; G₁ वचनम् (for कथितम्) — °) Ś₁ K₃ D₁-3 °धिप (for °धम) — °) Ś₁ विदधद्; K₃ निनदन्, D₁-3 G₁ M₂ वि (D₆ G₁ इय) नदन् (for विसृजन्)

90 Before 90 K₂ B₂ Dc Dn D₄ 6 ins राक्षस उ°, B₄ हिडिम्ब उ°, G₄ पुरुषादक On the other hand, K₂ D₂ 3 5 ins before 90

61* अयैनामब्रवीत्क्रुद्धो राक्षस पुरुषादक ।

— °) Ś₁ साक (for सार्धं) — °) To avoid hiatus, S₁ K₃ D₁ ह्यानयैन; D₂ ह्यानयस्व (for आनयैन) — °) Ś₁ भक्षयिष्ये वा, K₂ B₁ 3 Dn₁ n₂ D₆ °प्यामो; B₂ Dn₂ T₂ G₃ प्यामि

91 °) Ś₁ क्षमा°, M₂ ज्ञेह° (for कृपा°) — °) B₁ Dc नैतम्, S नैतद् (for नैनम्) Ś₁ Dc D₂ G₁ इच्छत्, K₂ Dn₂ ऐक्षत् (for ऐच्छत्) S तदा कर्तुम्

92 K₂ om 92^{ab} — °) B₁ 3 विविधान्, S (except

अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
 इन्द्राशानिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
 नासृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्द्रुकोदरः ॥ ९५
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बाग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
 ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 एकचक्रामभिमुखः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
 तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
 लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
 स्वयं वरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M₂) विपुलान् (for विनदन्) — ^b) T₂ G₃ 4 (inf lin as in text) पिशिताशनं (for पुरुषा) — ^{cd}) S कृत्वाभ्य (T₂ G₃ 4) गच्छद् (for अभ्यद्रवत्) S₁ सकुद्धो (for वेगेन), and महाबल (for तदा किल) — After 92, K₃ D₃ 5 (om line 2) ins

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।

उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबल ।,
 which in K₃ is followed by 63* (cf v 1 93)

93 K₃ om 93-96 — ^{ab}) Dc सरवधो (for °कुद्धो) D₅ अभिदुष्य च सरवधो (for °) S₁ D₁₋₃ transp सकुद्धो and वेगेन S₁ बलिन, D₁ बलवद्, D₂ 3 बलवान्, T₂ G₃ 4 तरसा (for महता) D₆ भीमसेन तदा बली (for °)

94 K₃ om 94 (cf. v 1 93), G₂ om 94^a-95^b — ^c) D₂ 3 5 G₄ सहत्य, T₁ सगत्य S (except G₁, G₂ om) °सेनस्य

95 K₃ om 95, G₂ om 95^{ab} (cf v 1 93, 94) — ^a) B₂ Dc D₂ 6 गृहीत्वा, D₃ T₁ G₄ M₁ गृहीत, G₁ सहत्य (cf 94^c) (for गृहीत) — ^b) Dc Dn D₄₋₆ °सेनस्य B₁ 2 Dc₃ Dn₂ n₃ D₁ राक्षस, D₂ राक्षस K₃ भीमसेन तदा किल (= 92^d), G₁ °सेनेन रक्षसा

96 K₃ om 96 (cf v 1 93) — ^{ab}) S₁ D₁₋₃ अथा, K₂ B (except B₂) Dc Dn D₄ 5 तदा (for तत्रा) S₁ असूत् (for आसीत्) A few MSS तुमल and हिडिबयो — Dn D₃₋₆ ins after 96 K₃ (which om 93-96) cont after 62*

63* विक्रीड्य सुचिर भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्त तदा निर्बल बली ।

[(L 1) D₂ क्रीडित्वा, D₆ विक्रम्य (for विक्रीड्य) D₆ महाबल (for सहा) — After line 1, D₂ ins

64* तलैरशानिकल्पैश्च सुष्टिभिश्चाहनचदा ।

— (L 2) K₃ निजघान, D₃ निजग्राह D₂ दुर्वल, D₅ [अ]तिबल, D₆ बलिन (for निर्बल)]

On the other hand, B₂ ins after 96

65* ततो भीमो महाबाहू रूपमास्थाय वै महत् ।

जघान राक्षस क्रुद्धो वृत्र देवपतिर्यथा ।

98 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) स, S ते (for च) — ^b) K₂ B D (except D₂ 3) परतपा (for यश) — ^c) S (except G₁ M₂) °गता (for °मुखा) — ^d) S₁ ब्राह्मणैः सह, K₃ °जैर्दुषैः, B₂ Dc T G₃ 4 M °गन्तैः, D₂ णालुजैः; G₁ °जैर्दुषैः

99 ^a) B₁ Dc विदुरस्तेषा, D₃ व्यास एवैषा, S विदुरश्चैषा (for व्यास एषा च) — ^b) K₂ B₂ Dn D₄ 6 °हिते रत, B₁ °हितेभवत् — ^d) T₂ G (except G₁) पार्थिवा (for पाण्डवा) A few MSS शसितव्रता

102 ^a) Dc D₆ कृष्ण (for अपि) — ^{cd}) S₁ [अ]जिता, T₂ गता, G₂ 4 हता (for जिता) Dn₂ D₁ 3 भीम (for भीष्म)

103 ^a) M₁ तथा सुयुद्धे, M₂ तत्रासुयुद्धे — ^d) S₁ नासुकर; B₁ यहृष्कर, T G₄ M₁ [अ]प्यसु, G₂ M₂ त्वसु (for नसुकर)

104 ^b) K₂ 3 B Dn D₁ 2 4 6 °माना सुदुःखिता — ^c) S₁ D₁ 3 अवसन्, K₂ B Dn D₄ 6 निवसामि, K₃ D₆ G₁ M₂ निवसति, Dc न्यवसन्, D₃ निवसन् K₂ B₁ 3 4 Dc₁ Dn D₁ 4 6 T₁ G₁ आर्यया हीना, B₂ अवसन्नाह, D₂

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
 विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
 कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८
 इत्युत्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ ११०
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
 न भ्रातरौ न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षन्त विशोकवत् ।
 न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११२
 अथैनामब्रवीत्कृष्णास्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४
 वीभत्सुशरसंछन्नाश्शोणितौघपरिप्लुतान् ।

आर्यया सार्धं, G₁ आश्रयाहीना — ^d) D_n D₄ ० 'पुर'सरा,
 D₁ पुर'सर, D₃ पुरस्कृता

105 ^b) B₁ वीर्यवतो दुरासदा — ^c) B (except B₄)
 D₁ ० विहीनैः, S (except M₂) अजिता K₃ D₂ T₂
 G₂₋₄ M₁ कृष्यतीं, D_{n2} D₃ ० क्लिश्यति, T₁ G₁ M₂ तुष्य-
 ति (M₂ तीं) — ^d) Ś₁ समुपेक्षत, K₃ B Dc D_n D₄ ० G₁
 पेक्ष (K₃ D_n D₄ ० पेक्ष)ति, K₃ D₂ ३ M पेक्षत; D₁
 पेक्षत, D₃ पेक्षति

106 ^b) K₃ B D (except D₁₋₃ ०) सहती — G₁
 om 106^c-107^d — ^c) K₃ Dc D₂ ३ M दीर्घकालं, T₁
 काले S₁ D₁ ३ प्रसृष्टानि, K₃ B D_n D₄-० प्रदीप्तानि; K₃
 प्रतिष्ठानि, D₃ [उ]पसृष्टानि, M₁ अवृत्तानि — B₃ om
 (hapl) 106^d-107^c — ^d) K₃ B₂ D_n D₄ ० पापकर्मणा,
 B₄ क्षुद्रकर्मिणा

108 ^a) T₂ G (except G₁) केशग्रहणमापन्ना — ^b)
 K₃ परा, D_{n2} स्वप्ता, D₁ च सा (for वरा) S का नु जीवेत
 मादृशी — ^c) K₃ B₂ D_n D₁ ४ ० पाण्डुपुत्राणा (for
 इन्द्र)

109 Before 109, T G ins वैश — ^bc) A few
 MSS सं (for प्र), and कोष (for कोश)

110 ^b) B₁ शुभदर्शनौ — ^c) D₂ अभ्यर्षित — ^d)
 S₁ शोकं, T₂ G₁ मुख (for दुःखं)

112 K₃ B D (except D₁₋₃) transp मधुसूदन
 (in ^b) and न च यान्धवा (in ^d)

113 ^b) Ś₁ D₁₋₃ मर्षयति; T₁ G₁ M₂ उपेक्षते, T₂
 G₂₋₄ उपेक्षति, M₁ उपेक्षत T₂ G (except G₁) वि-
 नेपतः — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) च (for हि)

— ^d) K₃ यत्कर्ण (by transp), B₁ यल्लोक — After
 113, N (K₁ 4 missing) ins

66* चतुर्भिः कारणै कृष्ण स्वया रक्ष्यास्मि नित्यश ।
 सबन्धाद्दौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ।

[(L 1) Ś₁ कृत्वा (for कृष्ण) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ० त्रातव्या-
 स्म तवानघ (S₁ जनादन, K₃ D₁ त्वयानघ) (for the poste-
 rior half) — (L 2) S₁ K₃ D₁ ३ वशित्वाद् (for सबन्धाद्)
 Ś₁ D₂ ३ बहुत्वेन, K₃ D₁ बहुत्वेन (for प्रभुत्वेन) B
 (except B₂) Dc D₁₋₃ ० च (for [ए]व)]

— Thereafter B₂ ins a colophon

114 Before 114, all MSS except M₂ (K₁ 4 miss-
 ing) ins वैश, K₃ B Dc D_n D₁₋₃ cont उवाच — ^c)
 K₃ B₂ D_n D₄ ० ताम्, B₁ ३ ४ G₂ [ए]ताम् (for [ए]नाम्)
 — After 114^{ab}, B₂ ३ ins

67* द्वौपद्यास्तद्वच श्रुत्वा क्रोधामर्षसमन्वित ।;
 while B₃ ins

68* सान्स्वयश्च वरारोहां सुवाक्यैर्भरतर्षभ ।
 Before 114^{cd}, K₃ B D (except D₁₋₃ ०) ins वासुदेव
 (B₃ श्रीकृष्ण) उं — ^c) S (except G₄) [S]व्येव (for ह्येव)
 — ^d) D₃ यैराकृष्टां (for येषा क्रुद्धा) G₂ ४ तु (for [अ]स्ति)
 K₃ B₁ ४ Dc D_{n2} D₄-० भामिनि (K₃ नी)

115 ^c) K₃ छिन्नांगान्; D₁ सच्छिन्नाब्; G₂ निभि-
 श्चान्, G₄ M₁ मिच्छागाब् — ^b) K₃ तच्छोणितपरि — K₃
 om 115^{cd} — ^c) Ś₁ द्रक्ष्यसि च तान्, K₃ B₁ ३ D_n D₄ ०
 वल्लभान्दीक्ष्य, B₃ दुर्लभान्दीक्ष्य, D₁ ३ ० जीवित त्यक्तान्;
 D₃ जीवितान्यक्त्वा — ^d) S धरणी (for वसुधा) D₁ ३ ०
 ins after 115 K₃ (which om. 115^{cd}) ins after 115^{ab}

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
 पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शुष्येत्तौयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ११७
 घृष्टयुम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।

दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।

नेदं कृच्छ्रमनुग्राप्तो भवान्साद्रसुधाधिप ।

यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* स्व श्रोष्यस्वनवद्याङ्कि दुर्योधनमुखात्रिपुत्र् ।

116 ^a) T G M₁ यत्समर्थं M₂ यथा द्रक्ष्यसि पाचाली
 — ^b) A few MSS शुच (for शुच) — ^d) T₁ M राज्ञो
 राज्ञी

117 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ६ मिथ्या (for मोघ) — N
 (K₁ 4 missing) ins after 117 (Ś₁ K₃ D₁₋₃ however
 read line 1 after 118)

70* तच्छुत्वा द्रौपदी वाक्य प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।

साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यम पतिम् ।

आबभागे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।

मा रोदी' शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदन ।

तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L 1) K₃ अथोच्युतात्, B₁ D₁ अथाच्युत, D₃ अथोचत
 — B Dc D₄₋₈ om line 2 — (L 3) S₁ तत कृष्णां,
 K₃ D₂ तदा कृष्णा, D₁ ३ तथा कृष्णा (for महाराज) Ś₁ K₃
 D₁₋₃ अर्जुनं प्रहसन्निव (for the posterior half) — (L 4)
 D₃ शुचि' (for शुभ) Ś₁ K₃ D₁₋₃ यथाह वरवर्णिनी (Ś₁
 'नि), Dc₂ यथाह मधुसूदन — (L 5) Ś₁ K₃ D₁₋₃ कृष्णोय
 तत्तथा (D₃ कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half) S₁
 K₃ D₁₋₃ चारुलोचने (for वर)]

118 After 118, S₁ K₃ D₁₋₃ ins line 1 of 70*,
 while D₅ ins

71* शकुनिं स्वक्षकितव माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 ^a) S₁ उपा', K₃ D₃ G₁ M₂ समां, D₁ ३ व्युपा'
 (for व्यपा') — ^b) S₁ K₃ D₁ ३ अजेया' स, Dc विजेया'

स, D₃ अजेयोसि, T₂ G अजेयांश्च, M₁ अजरया' स K₃
 B D (except D₁₋₃) रणे स्वस' (for शुचि') — ^{cd})
 D₃ T₂ G (except G₁) वृत्रहण T₂ G (except G₁)
 'राष्ट्रजान्

120 Ś₁ K₃ D₂ ३ T G₂₋₄ M om the ref — ^a)
 D₂ S ह्युत्तना — ^b) B Dn₁ उपास्थिता', D₁ उपाक्षिता',
 T₂ G (except G₁) उपागता'

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan S₁
 T G₂ 4 M₂ आरण्य, D₃ अरण्यक — Adhy name B₁
 ३ 4 Dc वासुदेवागमन (Dc₂ 'वाभिगमन), D₁ ३ द्रौपदी
 वाक्य, D₅ वासुदेवागम, T₂ G₂ 4 M वासुदेव (M₁ केशव)
 प्रतिज्ञा — Adhy no (figures, words or both) Dn
 S 12, D₁ 13 (as in text) — Śloka no Dn 135,
 D₁ 128, D₆ 132

14

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 Before the ref, G₄ ins श्रीकृष्णाय नम S₁ B₂
 D₂ श्री (D₂ om श्री) कृष्ण उ' (S₁ om उ'), D₁ भगवानु-
 वाच, T₁ श्रीभगवान् — ^a) K₃ B D (except D₁₋₃)
 नैतत् (B₂ नैव) (for नेद)

2 ^d) K₃ D₁₋₃ तथा (for राज्ञा)

3 ^b) T₁ G (except G₃) M₁ बहुदोषान् S₁ K₃ D₃

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
 भीष्मद्रोणौ समानाथ्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
 तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
 वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
 अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
 सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।

विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाह्वा द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कदुकोदयम् ।
 द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्दर्भस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।
 पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥ १२
 अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ १३
 असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

प्रकीर्तयन् — °) D₁ ३ समासाद्य, T₂ G (except G₁)
 नीय, M₂ भाष्य — °) S₁ D₁₋₃ बाह्लिकम्
 4 °) D₂ in T₁ G₄ अह (for अल)
 5 °) K₂ B₁ ३ Dn D₄ ° [आ]चक्षमह, D₂ [आ]
 चक्षमहा, D₃ [आ]चक्षामहे — °) Ś₁ K₃ D₆ व्यवरोपित,
 K₂ B D₆ Dn D₄ व्यति (B₄ अभि), D₁ ३ व्यप, D₂
 उपतापित, D₅ प्रतिरो (for अवरो) — °) K₂ B₁ ३
 Dn D₂ ४ ६ तु (for च) — °) D₁ ३ प्रभवसित पुरा
 — After 5, M₂ ins

7°-8°, T₂ G₃ om 7°-9° — °) Hypermetric! Ś₁ K₃
 B D दुःख (for व्यसन) — °) Ś₁ D₁ २ M₂ अय, K₂ B D₆
 Dn D₄-६ नरो, D₃ इय, G₁ राज्याद्, M₁ राजा (for राजन्)

9 T₂ G₃ om 9 (cf v 1 7), T₁ G (G₃ om) M₁
 transp 8^{cd} and 9^{ab} — °) K₂ B Dn₂ n₃ D₄ ° G₁
 एकाहाद् (for एकाह्वा) — °) G₂ ४ नाश (for नाशश्)
 M₂ आत्मनाशो भवेत्तूर्ण

10 °) S अविद्यास्यमनर्थं (G₁ °य) च — °) D₆ 8
 प्रसरो — °) D₁ °भाग, D₂ °राज (for बाहो)

11 °) D₂ अनामयश्च Ś₁ B Dn D₂₋₄ ° G₁ धर्मश्च,
 D₆ धर्मज्ञ — °) K₂ B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃) कुरुवर्धन,
 B₂ मानवर्धन

12 °) T₁ M₁ तन्; G₁ त (for स) T G₂₋₄ न चेन्मम
 महाराज — °) K₂ D₃ गृहीत (sic), D₃ गृहीते S₁ K₃
 D₁₋₃ वचन हित (for मधुर वच) — °) S₁ K₂ D₁ २
 तथ्य च

13 °) D₆ (before cor.) अपनीतेन, and (by corr.)
 अवनीपालान्, T₂ G (except G₂) अविनीयैव; M अजु (M₂
 °)नीयैव (for अभिनीयैव) S₁ K₃ B D₆ Dn D₄ ° अथैन
 मपनीतेन, K₂ D₁₋₃ ये चैनमन्ववर्तत (K₃ प्रसीतेन) — °) Ś₁
 K₃ D₂ ३ °सदश्च सर्वास्तान्, K₂ B D₆ Dn D₄-६ °सदोऽनु
 वर्तेरन् — °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ अथ सर्वान्, K₂ B Dn D₄ °
 ताश्च हन्या, D₆ D₆ तास्त्रिहन्या (for भेदयेय) S दुरोदरात्
 — After 13, D₁ ins

73° सर्वास्ताननुगृहीम बद्धा पाशैस्तु वारुणै ।

14 °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₁ कौतेय (for कौरव्य) — °)

72° पुष्करेण नरेन्द्रेण ताश्च वक्ष्यामि तस्य वै ।
 6 °) S₁ अभ्यर्थित, K₂ ३ B D₆ Dn D₂₋₆ अतकित-
 (K₃ D₃ °तो), D₁ अभूक्षिति, D₂ अलक्षित, T₁ अभक्षयत,
 T₂ G₂₋₄ अह क्षिति, G₁ अहक्षित (sic), M₁ अभिक्षित, M₂
 अभिक्षत [Text reading अभक्षित (cf 9°) was found
 in a Telugu MS (No 155) borrowed from Yaduguri
 Yaturaj Math and in a Malayalam MS (No 927)
 borrowed from Palyam Library, both MSS being
 collated for the entire Aranyaka but not included
 in our apparatus The reading has been adopted
 also by Prof P P S Sastri in his edition of the
 Southern Recension (vol. IV, part 1 p 76), appa-
 rently supported by the unanimous evidence of all
 his MSS !] N विनाशश्च — °) S स्वातस्य (G₁ अस्वा
 स्य, M₂ स्वातस्य) द्यूतसगस्य

7 °) D₆ काम, D₆ काल (m त्याज्य) (for काम) D₄
 समुपस्थित, D₆ उपस्थित (for समुत्थितम्) — K₃ om

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो हृतकारितम् ॥ १४
 सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
 श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।

तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
 ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

असानिर्घ्यं कथं कृष्ण तवासीदृष्णिनन्दन ।
 क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १
 कृष्ण उवाच ।
 शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
 महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशाः ।

दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
 यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
 श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषमन्वितः ।
 उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
 स तत्र योधितो राजन्वालकैर्दृष्णिपुंगवैः ।
 आगतः कामगं सौभमारुहैव नृशंसकृत् ॥ ६

D₅ समये मे स्वभूत्तदा

15 ^a) K₃ D₀ [S]यम् (for Sहम्) Ś₁ K₃ D₀ D₁₋₃ 5
 अद्य (for एत्य) — ^b) Ś₁ K₃ D₂ एत्य भारत, D₀₁ यदुनदन,
 D₀₂ कुरुनदन, D₁ एत्य सत्वर, D₃ अभि भारत (for पाण्डु)
 — ^c) Ś₁ M₂ स्वा (for स्वा)

16 ^b) T₁ G₄ परमुद्विग्न — ^a) K₃ D₁ 3 S (except
 G₁) महीपते, D₂ यथातथ

17 ^b) T₁ च, G₂ ते (for स्म) — ^a) T₂ G₂ ते (for
 ये) N यो (S₁ K₃ D_n D₁ 2 4 0 सो)हं स्वा व्यसने मम
 पश्यामि etc

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁
 T G₂₋₄ आरण्य; D₄ अरण्यक — Adhy name K₃ B₂
 D_n 3 D₄ 0 वासुदेवसमागम, B₁ 3 4 D₀ D₁ 2 कृष्ण
 (D₂ श्रीकृष्ण)वाक्य, D₅ T₂ G₃ 4 M वासुदेव (M₁ केशव-
 वाक्य — Adhy no (figures, words or both) D_n
 (D_{n1} sup ln) S 13, D₁ 14 (as in text) — Sloka
 no D_n 17, D₁ 18

15

This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 ^a) D₀ D_{n1} n₂ D₂₋₃ G₃ चां, T₁ स्वां (for वां)
 K₂ B D_n D₄₋₆ T₂ G प्रवास (G₂ 'सि)त्, D₃ 'सग

2 K₃ D₂ 3 M₂ वासुदेव, D₁ T₁ M₁ भगवान् (for
 कृष्ण) — ^a) Here and below S (generally) shows
 the spelling साल्व (for शास्व) — ^b) D₃ T₁ G₃ 4
 पुरुषर्षभ — ^c) S (except M₂) नृप (for नर) K₃ B D
 (except D₁₋₃) निहंतुं कौरव (B₂ 3 भरत)श्रेष्ठ, K₃ अभव
 पुरुषश्रेष्ठ — ^d) S (except G₄) transp तत्र and शृणु

3 ^a) K₃ S महाबाहो (M₂ 'कायो) — ^b) Ś₁ M₂ स
 च (for य स)

4 ^b) K₃ B₁ 2 D₁ 2 T₁ G₂ 4 [S]र्हण — ^c) K₂ B₂ 3
 D₀ D_n D₂ 4-6 'वशमापन्नो (B₃m 'वशता प्राप्तो) D₃ स
 तु रोषवश प्राप्तो; T₁ G₁ M सरोष इव सप्राप्तो; T₂ G₂₋₄ स
 रोषमभिसप्राप्तो

5 ^a) Ś₁ K₃ D₁ 2 तु, D₃ [ए]व (for त) — ^b) S
 (except M₂) 'कोप' (for 'रोष')

6 ^a) K₂ D₄ 0 तत्रायोधितो S₁ K₃ D₁ 2 वीरं, D₃
 वालै (for राजन्) G₁ स तत्र युद्धमकरोत् — ^b) K₂ B D₀
 D_n D₄₋₆ कुमारैः (for वालकैः) D₃ वृष्णिभी राजपुगवै
 — ^c) S निवृत्त (for आगत) — ^d) D_n D₄ आहत्य
 (for आरुह्य) K₂ B₁ 4 D₀ D_n D₂ 4 5 G₁ [ए]व, K₃ D₀
 [ए]न (for [ए]व) K₃ D_n D₄ 5 T G नृशंसवत् — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि मेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
 मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्भूमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 सुसुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

6, 8 (except M₃) ms

7⁴* चिरजीवी नृप सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मन ।

8 °) Ś₁ D_n G₁ स (for सु)

9 °) S विन (for नाशं) K₃ हि (for [अ]स्मि) K₂ B₂₋₄ D₄ ° ह (for [अ]हम्)

10 T₂ G₃ M₁ om (hapl) 10^b° — °) Ś₁ शिशुपालनिषूदन, D₃ कृष्ण देवकिनन्दन, some MSS 'निसूदन — °) Ś₁ K₃ D₁ ३ नाहत्वा विनि

11 °) K₃ B D (except D₂ ३) M₂ प्र (for वि) — °) D_n D₄ ° S योद्धु (for युद्ध)

12 °) Ś₁ K₃ D₁ ३ [अ]ह (for त) — °) Dc D₃ क्रुद्र K₃ D₃ S विश्वस्तघातिन — K₃ om (hapl) from वर्धा up to शिशुपालो (in 13°)

13 K₃ om up to शिशुपालो (cf v 1 12) — °) Dc नोप (for पाप) — °) Ś₁ D₁ ३ महावीर्यस, K₃ महा शयुस (for मही) — °) Ś₁ K₃ D₁ ३ हनि° (for वधि°) Ś₁ K₃ D₁ ३ महाहवे, K₃ B D_{n2} n₃ D₄ ° महीपते, D₃ जनार्दन

14 D₃ om (hapl) 14 — °) D₁ ३ मम (for न च) S₁ पूर्ववित्, S° कोविद् (for सूर्धनि) — °) T₁ M₁ वधिष्ये

15 After 15 D₁ ३ ms

75* गतः कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृप ।

[= (var) 16^{cd}]

16 D₃ transp 16^{ab} and 16^{cd} — °) Ś₁ D₁₋₃ हतो (for अह) — °) Ś₁ K₃ B₁ ३ D_{n1} D₂ ३ ° T₁ M₁ स (for सु) — °) A few MSS मार्तिकावतिको Several MSS नृप

17 M₁ transp 17 and 18 — °) T₂ G₃ ३ अद्य (for अपि) — °) Ś₁ 'चेतन', K₂ B D (except D₁₋₃) 'मानस' — °) T₂ G₃ ४ निश्चित

19 °) Ś₁ D₁ ३ T₁ M₁ प्रस्थित (for प्रतस्थे) — °) K₃ तन्, G₂ M₂ त (for स) K₃ सागराभ्यासे, S सागरोपाते — °) B₄ Dc T₂ G₃ परीप्सया, D₁ ३ 'सुना K₃ दृष्ट-मासीसुर पुरा

20 °) Ś₁ K₂ M₁ प्रध्मा (Ś₁ 'घा)य G₂ प्रध्माप्य जलज शस्त्र — °) D₃ आसाद्य (for आहूय) Ś₁ K₃ D₁₋₃ transp शाल्व and समरे — °) Ś₁ K₂ ३ T₁ समुपस्थित

21 °) K₃ B D_n D₄ ° T G₂₋₄ M₁ तन् (for सु-) Dc D₁ ° G₁ सुहूर्तमभवद्युद्ध — °) T₂ G₃ शयी°, G₁ M₁ शयी, G₂ क्षयी, G₄ वधी° (for वशी°) D₁ T₁ G₂ ४ M₁ ते (for मे) — °) K₃ D₃ वि-, T₂ G (except G₁) तु (for च)

22 °) D₁ कृत्वा; G₁ कृत (for कार्य) Dc महाराज

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।

श्रुत्वैव हास्तिनपुरं धृतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महाभारते ।

सौमस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।

उपायान्द्वरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २

अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।

शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूढ्व विधितः ॥ ३

तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।

अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४

पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५

सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।

सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६

सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।

समित्चृणकुशा राजन्सशतश्रीकलाङ्गला ॥ ७

— ^०) T₁ M नागत, G₁ ह्यागत S पुरा (for तदा) — ^०)
D₃ S S ह(D₃ S G₁ हा)स्तिनपुरे — ^१) D₃ T₃ G
(except G₁) चाप्यनयो, D₆ चाविनये स्थित — After 22,
K₂ B D₀ D_n D₂ 4-6 ins

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकाम सुदुःखितान् ।,
while D₁ ins

77* श्रुत्वैव तरक्षण वेगादागतोऽह नराधिप ।

Colophon om in B₁ 4 D₀ K₁ 4 missing — Major
parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ D_n
D₄ 6 T₃ G₂₋₄ M₃ (all om sub parvan name) mention
only सौमवध, B₂ D₆ likewise only शाल्ववध, and B₃
only सौमवधोपाख्यान — Adhy name D₂ शाल्ववर्जन,
T₂ G₃ 4 वासुदेवसान्ध्याकथन — Adhy no (figures,
words or both) D_n S 14, D₁ 15 (as in text)
— Śloka no D_n 2 ns D₆ 22, D_n 1 D₁ 23

16

⚡ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 ^०) S (except M₂) महाशुते — ^१) Ś₁ कथ्यति,
K₃ D₁ T G M₁ कथ्यता, D₂ केशव M₃ न हि मे तृप्यते
मन

2 Ś₁ B₂ D₆ T₂ G श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेव) — ^०) B D₀ D_n 1 ns D₂ 3 G₁ नृप D₁
दमवेषुसुत नृप, T₁ शिशुपाल मया रणे

3 ^०) Ś₁ K₃ D_n 2 अरुधत्, G (except G₃) M अ(M₂
न्य)रुणत् K₃ D₁ 3 S 6 M₁ स, M₂ तु (for सु) — ^१)
G₂ वीक्ष्य (for व्यूढ्व) Ś₁ वेष्टित, K₃ 3 B₁₋₃ D_n D₁₋₃ 5
धिष्टित, B₄ T₁ G₁ तिष्ठति (G₁ 'त)

4 ^०) T G तत्र सोथ (G₁ सौध) Ś₁ K₃ D₁₋₃ G₁ M₁
महीपाल, M₂ महाराज — ^०) T₁ रोधयामास

5 ^०) B₂ सहुला (m सगजा), B₃ D₄ T₂ (after corr)
G₂ सगुडा, D₀ सन्नगा, D₀ D₆ समुडा, D₃ सध्वजा, D₆ (m
as in text) सगदा, T₁ बहुला, T₂ (before corr) G₁ 2 4
M सहुला (for सहुडा)

6 ^०) Ś₁ 'तत्स', K₂ B D_n D₄ 6 'शल्य', G₁ 'कल्य'
(for 'तल्प') — ^०) T₁ प्रासादाट्टालगोपुरा, G₂ 4 साट्टालक
सगोपुरा — ^०) N (except K₃, K₁ 4 missing) T₁ सचक्र
(for सकच) Ś₁ 'ग्राहणी, T₁ G₄ M₂ 'ग्रहिणी — In
D₀ the portion of the text from 6^० up to 3 17 3^० is
lost on a missing fol, the MS is ignored up to the
end of the lacuna — ^१) S सोल्कापाता (M₂ सोल्का
चैव) सपोथिका

7 ^०) S₁ D₃ मोष्ट्रीका, B₄ D₆ मोष्णि(D₆ 'ष्णी)का,
C_{np} सष्टिका — ^०) K₂ 3 m B D₀ 2 D_n D₄₋₆ सतोमरा-
कुशा, D₃ सयवृणाकुशा, S साष्टिका सा(G₁ श्रा)कुशा B₂ चैव
(for राजन्) — ^१) D₂ M सशतश्री मलागला

समुद्रुण्यमलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साभिः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
द्रव्यैरनेकैर्विधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिचाधने ।
अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा ह्यैश्वैव पदातिभिः ॥ ११
आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।

बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयान् ॥ १४
संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विपमा च भूः ॥ १६
प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत ॥ २०

8 °) K₂ B₁ s 4 Dn D₄₋₆ समुद्रुण्यमलगुडा, K₃ D₁ s समुद्रुणी (D₁ सुषुदी, D₂ सुकुटी) सलगुडा; D₃ स तु विहस्वनभरा, S समुसु (G₂ स, M च) डी सासिधारा — °) K₃ D₁ D₁₋₆ स्वधा, T₂ G (except G₄) श्वधा (for श्वधा) — °) A few MSS 'वर्म' (for 'चर्म') D₁ साभि (for चापि) — °) K₂ सगैल, B₁ सपट, B₂ सखहु, B₃ D₁ Dn D₄ सगुड, D₆ साकुल, S सहकु (T₁ समुल, M₂ स्वाळ) (for सहुड) D₁ सहुडशृङ्गिका तथा

9 °) Ś₁ सयुक्ता, K₂ s B Dn₃ ns D₃ 4-6 सयुक्ता — °) K₂ B D₁ Dn D₄₋₆ रथैर, S द्धैर (M₂ रुथैर) (for द्रव्यैर) — °) K₃ D₆ गदसाबोल्सुकादिभि, T₁ गवाप्रासा सियोधिभि

10 M₂ om (hapl) 10-11 — °) T₁ G (except G₃) M₁ राज (for कुरु) D₁ पुरुषै शार्दूलदर्पाभि (hyper metric!) — °) S (M₂ om) समत्ता (for समर्थ) K₂ प्रतिचारणे, Dn D₄₋₆ वारणे, D₁ योधित, D₂ बोधने, D₃ बोधने, T₁ M₁ परिवारिता, T₂ G परिपालिता — °) Ś₁ B₄ D₁ Dn D₄ s T₂ G₃ अवि, K₂ अवि (for अभि) S गुणैर (for कुहैर)

11 M₂ om 11 (of v1 10) — °) K₃ सारसहिते; S सा पुरी तदा K₂ B₂ 4 Dn D₄ s रक्षिभि सा सु (B₄ सायु) रक्षिता — °) S₁ T₁ G₁ तदा, D₁ ततो, T₂ G₂₋₄ ह्यै (for तथा) D₅ गुन्मैश्चरतो D₆ प्रहैश, T₂ G₂₋₄ रथैश्च (for ह्यैश्च) N (except D₃) T₁ G₁ M₁ च स (for चैव) K₂ B₂ Dn D₄ s पताकिभि (for पदातिभि)

12 °) K₂ B D₁ D₂ Dn D₄₋₆ वै, D₃ च, T₁ हि (for ह) — K₂ om 12°-13°

14 °) D₃ अनरण्यास, T₁ M₁ आनर्तैश्च, G₁ भागताश्च D₁ D₂ तत् सर्वे — °) K₂ B₁ 4 Dn D₄ s G₄ नदा (for नट) D₂ T₁ G₂ नर्तेन (for नर्तक) K₂ S (except T₂ G₃) गायका — °) K₂ B D (except D₂) M₂ निवासिता (B₂ निधारिता) K₂ B D₁ Dn D₄₋₆ क्षिप्र, M₂ चैव (for सर्वे) — °) B₂ T₁ G₂ 4 रक्षिभिर् K₂ D₁ Dn D₄₋₆ G₁ M₂ सचय

15 °) D₃ सु (for सु) K₃ कीलकै सुधिता कृता, S कीलकै सुनिकीलिता

16 °) M₁ च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ) — °) K₂ च (for [च]त्र) T G₂₋₄ M₁ तथा (G₄ दा) वाप्य करीषका, G₁ तदा वाप्य क्षितास्तदा, M₂ तथा वाद्याश्च शोधिता — °) Ś₁ K₃ D₁ s [अ]य, D₆ [आ]य (for च) — After 16, T G₂ 4 M₁ ins

78° सक्रमा भेदिता सर्वे प्राकाराश्च नवीकृता ।

[Prior half = 15° — After the prior half, G₄ repeats 15° (v1 नरा for नाव)]

17 °) S (except M₂, G₄ broken) सर्व (for दुर्ग)

19 °) D₃ न चाहुद्धे; S नामुद्रो हि (G₁ [S]भि; M₁ [S]पि) D₂ T G M₂ वि, D₃ M₁ हि (for [S]भि) — °) D₃ चाहुद्ध (for चामुद्र) — °) K₂ s D₃ T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for तदा)

20 °) T₁ G₂ 4 M₁ [अ]य, G₁ [अ]पि (for च)

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।

नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपधिवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।

बल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्जाल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्चकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

21 D₄ om 21 — °) Ś₁ K₃ B Dc Dn D₁ s 6
कृतोपधा(S₁ D₁ °दा)न, K₃ कृतोपचार, D₂ दृष्टावदान, D₃
कृतावदान, T₁ °पधान Ś₁ K₃ D₁₋₃ तथा — °) D₃
समाहित, S विशा पते (for महाभुज)

22 °) B₂ G₁ M₁ न कुप्यवेतन, D₃ न कूटवेतन, T₁
न कोपि वेतन, T₂ G₂₋₄ नादत्तवेतन — °) T G (except
G₁) M₁ °वेतन

23 °) N °दक्षिणा (D₂ °दक्षणा, D₃ °लक्षणा) — °)
D₁ M₂ सा (for च)

Colophon K₁ 4 Dc₁ missing Major parvan
S₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ D₁₋₃ M₂ (all om
sub-parvan name) mention only सौभवध, K₃ like-
wise only सौभोपाख्यान, B Dc₂ Dn D₄ only सौभवधोपा
ख्यान, and D₅ only शाल्ववध — Adhy name D₂ द्वार-
कावेष्टे शाल्वयुद्ध, T₂ G₃ 4 M द्वारकाकरण(M °दुर्गकरण)-
कीर्तन — Adhy no (figures, words or both) Dn
(Dn₁ sup *lm*) S 15, D₁ 16 (as in text) — Śloka
no Dn D₁ 28, D₅ 21

17

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v.l. 3 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 Dc₁ missing (cf v.l. 3 16 6) — K₃ B₂ Dn₁
D₂ s T₂ G कृष्ण (or धीकृष्ण), D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेव) — °) Ś₁ B₄ D₃ तान् (for ता) Ś₁ तूपा
यास्तु (sio), K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ तूपयातो, K₃ उपायाय,
D₁ उपेयाय, D₂ उपेत्याय, D₃ तूपयाय (for तूपयात्वा) — °)
Here and below S साल्व (for शाल्व)

2 Dc₁ missing (cf v.l. 3 16 6) — °) Ś₁ K₃
D₁₋₃ °रक्षिता

3 Dc₁ resumes from 3^b (cf v.l. 3 16 6) — °)
K₂ B D (except D₁ s) °कांश्चैत्वृक्षाश्च — °) D₁ s
(except M₂) सनिविष्टम्

4 °) T₂ G₂ s विगाहेन — °) K₃ बलेन (for पन्थान)
K₂ B Dc Dn D₄ 6 सवृता, K₃ पतता, D₅ समृता, T G
सु (T₁ स) कृता, M₁ सस्कृता, M₂ प्रथिता (for षट् कृता)
S तदा (for [अ]भवन्) — G₂ om 4^{cd} — °) K₂ Dn
D₄ 6 प्रवणाय च नैवासन्, B Dc₂ प्रवणानि च नैवा (B₂ न
चैवा, B₄ च मेवा) सन्, D₁ प्रवणा इव नैवा, D₃ पणवानक
वै शब्द, D₅ प्रबला न च नैवा, T G (G₂ om) M₁ प्रथि-
(T₁ °ति, G₁ °थ) मा नवमा चैव (T₁ G₁ °माश्चैव, M₁ °मा
श्चैव), M₂ सस्तुता नवमाश्चैव

5 °) Ś₁ K₃ B₂ D₁₋₃ M₂ °बलोपेत — °) S₁ K₂ B₂ 4
Dn₁ D₁ s 6 T G₁ s °शास्त्र — °) B₃ पत्तिध्वजसमाकुल,
S (except M₂) प (T₂ G₃ पा) दातिजनस

6 °) Ś₁ B₂ D₁ s हृष्ट (for तुष्ट) Ś₁ K₂ B D
(except D₁ s s) °बलोपेत — °) T₂ G (except G₁)
°मद्यज्ञ — °) S (except M₂) °शर

7 °) Ś₁ D₁₋₃ M₂ [ए]न, T₁ G (except G₃) M₁ तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
 चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
 गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संदृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विपेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स ह ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बवाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्यौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
 वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।

(for च) S₁ D₁ १ कौतेय (for कौरव्य) — ^b) T₁ G₁ २
 द्वारका भरतर्षभ — ^c) Hypermetric ! K₃ अभिसारयत्स
 तदा, D₁ २ अभित् सारयामास, D₆ (by corr) आसारया-
 मास तदा

8 ^a) D₆ तदापतत्त्, D_{n1} n₂ D₄ S (except G₁ M₂)
 पतत्तु $\dot{S}$ ₁ सवीक्ष्य, K₂ D₁ ३ ६ ६ M₂ सप्रेक्ष्य, D₂ सलक्ष्य
 — ^b) D₁ २ ६ ६ सौभ (for शाल्व)

9 ^a) K₂ ३ [S]भिसार, D₂ निपात (for Sभियान) T₂
 G (except G₁) च (for तत्) — ^c) K₂ ३ D_{n3} D₂ ३ ६
 शावश्च — ^d) A few MSS महारथा

10 ^a) S (except T₂ G₃) दक्षिता — ^b) D₁ 'भर-
 णायुधा', D₃ (sup lin as in text) ६ भरणस्रज

11 ^a) K₂ B D₆ D_n D₄₋₆ T₂ G₃ कार्मुक, D₁ २ [अ]-
 थ धनु (for तु धनु) K₂ ३ B (except B₁) D_{n3} D₂₋₆
 शाव — ^d) S क्षेमध (T₂ G₂₋₄ 'मू')ति, cf v l 13, 14, etc

13 ^a) K₃ विपुल, D₆ D₁ तुमुल, M₂ बहुल — ^b)
 D₂ निपेक्ष्य (for विपेहे) M₁ om 13^c-14^b — ^c) S (M₁
 om) ध (T₂ G₂₋₄ 'मू')तिर (for 'वृद्धि'), cf v l 11, 14,
 etc — ^d) $\dot{S}$ ₁ हिमाचल ह्वाचल (alliterative !)

14 M₁ om 14^b (cf v l 13) — ^a) K₂ B
 (except B₁) D₆ D_{n1} n₃ D₂₋₆ शावाय — ^b) T G
 क्षेमम् (T₁ G₁ धृ)तिर, cf v l 11, 13, etc K₂ B D₆ D_n

D₂ 4-6 अपि स्वय, D₃ अपि स्वयन्, T G स्वयञ्जिव, M₂ इव
 स्वयन् (for अपि स ह)

15 ^a) T₁ राजन् (for जाल) — ^b) S₁ K₃ D_{n1}
 D₁₋₃ ६ निवार्य, K₂ B D₄ ६ विदीर्य — ^c) K₂ ३ B
 (except B₁) D₆ D_{n1} D₂₋₆ शाव — ^d) T₂ G (except
 G₁) रथमभ्येभ्य

16 ^a) K₂ B (except B₁) D₆ D_{n1} n₃ D₂₋₆ शा-
 वेन — ^b) T₁ G₁ 4 (inf lin) M₁ 'धृति', T₂ G₂₋₄
 मूर्ति (for 'वृद्धि') — ^c) K₂ ३ B (except B₁) D₆
 D_{n1} n₃ D₂₋₆ शाव

17 ^a) D₃ क्षेमे, T₁ वीरे, T₂ G M₁ श्रे (for क्रूरे)
 — ^d) D₂ मे प्राद्रवद्; D₃ T₂ G अभ्यद्रवद् (om मे), T₁ मे
 न्यपतद्

18 ^a) T G हुत, M₁ श्रुत (for पन्न) D₁ ३ स
 (for तु) — ^b) K₂ ३ D₆ D_{n1} D₂₋₆ शावो

19 ^b) K₂ B (except B₁) D₆ D_{n1} D₂₋₆ शावो
 — ^d) D₂ आमयन्, D₃ व्याविशत्, S व्याविध्यन् (M₂
 'द्वा) $\dot{S}$ ₁ K₂ D₆ [अ]स्रज, K₃ [अ]सत्य (for सत्य)

20 ^b) K₂ B₁ ३ D_n D₄ ६ न्यपतद्, G₁ निपतद् (for
 अपतद्) B₄ D₆ वेपमानोपतद्भुवि — ^c) K₂ D₁ ३ भ्रम,
 D₆ भ्रम (for 'स्वण) $\dot{S}$ ₁ K₃ D₁₋₃ ६ क्षुद्रो, K₂ क्षत्रो, G₁
 क्षिप्र (for क्षुण्णो) — ^d) S शीर्ण (for जीर्ण)

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
 चारुदेषणेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतश्रुलं युद्धं चारुदेषणविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्याभिस्क्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विस्रोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७

ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्बलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं ब्रुवति संदृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 विष्टितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ विनिहते (for निपतिते) — ^b) S (except M₃) °रुण (for °नुजे)

22 ^a) Here and below Ś₁ uniformly चारुदेषण- (of v.1 सुदेषणा सुदेषणा in the Virāta) K₃ B (except B₄) Dn₂ D₃ ६ T₁ M₂ सयुक्तो — ^o) Some MSS °रथसमा°.

23 ^o) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ M₂ आसीद् (for राजन्)

24 ^a) D₃ ६ G₂ अपि (for अभि) Ś₁ K₃ D₁₋₃ सर-
 द्यौ — ^o) K₃ B₂ ३ Dc₂ Dn D₄ ६ G₁ °रावान्, B₄ Dc₁
 °नादान्, D₂ °नाद (for °राज) — ^d) K₃ बलोक्तौ (for
 महा°)

25 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₂ G₃ 4 तदा (for ततो) — ^b)
 K₃ D₁ २ ६ T₁ G₁ M °कौरवर्चसं, D₃ °कौरगसनिभ, T₂
 G₂₋₄ °कौरगवर्चस

26 ^a) K₃ D₃ M₂ सकुद्धं, D₂ सक्रोध Ś₁ विविध्याया-
 यत्क्रोधं, D₆ विविध्याय च सकुद्धं, T₂ G₂₋₄ स विव्याय स
 सुक्रोध (G₂ च क्रोध) — ^d) S अवा° (for अथा°)

27 ^b) G₂ विक्षेपिता — ^d) G₂ 4 भवापतत् (for
 उपा°)

28 K₃ Dc om (hapl) 28^c-29^b — ^d) Ś₁ K₃
 Dc D₃ M₂ भूपते तदा, B Dn D₄ नृपते तदा, D₁ भूपति
 तदा, D₂ पतित तदा, T₁ पृथिवीगतं, M₁ पृथिवीपति D₃
 सौभस्तभगत सदा

29 K₃ Dc om 29^{ab} (cf v.1 28) — ^{ab}) B D

(except D₁₋₃, D₆ om) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव°
 (for व्यव°)

31 ^a) K₃ B (except B₂) Dc₃ Dn D₄₋₆ G₂ अय
 (K₃ m Dn₁ [by corr] इमा), Dc₁ अय; D₁ एष, D₂
 एना, T₁ अग (for अह) — ^b) K₃ D₁₋₃ सायकैर् (for
 आयसैर्) S भुजगोपसै — ^c) B₄ Dc शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैर्,
 T₁ M₁ धनुर्मुक्तैश्च नाराचैर्, T₂ G₂₋₄ धनुर्मुक्तैः दितै (G₂
 शरैर्)भैर्, G₁ निशितैश्चैव नाराचैर्, M₂ धनुर्विमुक्तैर्नाराचैर्
 — ^d) B₁ सायकै (for यादवा°)

32 ^b) D₁ २ नश्यति K₃ सौभराज प्रणश्यति, G₂ सौभ
 राड्य पश्यतु, M₂ सौभरावच सयुगे — ^d) S (except M₂)
 सपदानुग° (for विन°)

33 ^a) D₆ G₄ वदति (for ब्रुवति) — ^c) Ś₁ वेष्टित,
 K₂ ३ Dn D₁₋₃ ६ षिटित T₁ G (except G₃) द्वारि (for
 वीर) — ^d) T₂ G₃ विविध, G₄ विविधैश्च (for युयुधे)

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁ T
 G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ B₁ २ D₁₋₃ M (all
 om sub parvan name) mention only सौभवध, K₃
 likewise only सौभोपाख्यान, K₃ Dc only शात्वन्ध;
 and B₂ 4 Dc Dn D₄ ६ only सौभवधोपाख्यान — Adhy
 name D₂ शात्रुयुद्ध चारुदेषणयुद्ध प्रद्युम्नयुद्ध, M विविन्ध्यवेग-
 वच — Adhy no (figures words or both) Dn S 16,
 D₁ 17 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 33

१८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयंश्चापि घनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
 तूपाखङ्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३
 स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
 नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवात्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य

चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।

सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
 वित्रासयत्राजति वाहमुख्ये
 शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
 ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
 नामर्षयत् संक्रुद्धः शाल्वः क्रुरुकूलोद्ग्रह ॥ ९
 स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

18

❧ This adby is missing in K₁ 4 (of v 1 3 1), the MSS are mostly ignored here

1 Ś₁ B₂ D₆ G₂ कृष्ण, D₁ T₁ M₁ भगवान् (for वासुदेव) — ^b) K₃ D₃ S (except M₂) यादवर्षभ (for भर) — ^c) K₃ D₂ 3 S दसितैर् (D₃ तो); D₆ दशिमिर् — ^d) D₁ 2 आस्त्र (for आस्थाय)

2 ^a) D₃ G₁ 2 उद्धृत्य, T₁ उच्छ्रित्य — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ (sup lin) इवांतक (for अलंकृतम्) — ^c) D₀ T₂ G (except G₁) आकाशे — ^d) D₁ 2 अन्वगात्; M₂ अभ्ययात् T G M₁ हयैरभ्यपतत्परान्

3 ^a) Ś₁ विनदन्नम्यद्, K₃ हृदमन्नाम्य (sic), D₁₋₃ विनदन्नम्य, S आददानश्च (M₂ निनदन्नद) — ^b) Ś₁ रथ, K₂ बलै; K₃ D₁₋₃ 0 रथ (for बल) S (except M₂) घनुज्यांमाक्षिपन्सुहु — ^c) S₁ खङ्गदृण (by transp), K₃ D₁ 2 S (except T₁ G₁) तूर्णीखङ्ग

4 D₄ om 4^a-5^b — ^a) Ś₁ K₃ B₃ D₀ D₁ 2 5 चरित; K₂ B₁ 2 D_n D₆ च्छु (K₂ च्छ)रित — ^b) T₂ G₂ 2 विचरन्द्, G₁ विकिरन्वै D₃ 5 बलांतर (D₆ रे), G₁ कराम्कर

5 D₄ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^a) K₂ D₆ (before corr) तत (sic), B D₀ D_n D₃ 5 6 (by corr) G₄ M₂

तस्य, M₁ अस्य (for नास्य) — ^b) D₃ पचधा नवधासकृत् — ^c) Ś₁ K₃ T₁ G₁ 2 अतर (as in text), D₃ नोत्तर, the rest नान्तर

6 ^a) K₃ विचाल्यते, B₄ D₁ विका (B₄ क)ल्यते, D₂ विल्लप्यते; S विकपते (M₂ विल्लप्यते) T₁ च, M₁ स्र (for स्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ वेपुश्च — ^c) T₂ G₂ गर्जन च, G₂ गर्जितस्य, G₄ गर्जित च D₃ सिंहोन्नतासस्य हि गर्जितस्य, M₂ सिंहोन्नत गर्जितस्य लोका — ^d) Ś₁ D₀ G₂ लोकेद्भुत; T G₃ 4 लोकां, M₂ श्वात्यद्भुत (for लोकोऽद्भुत) K₂ B D₀ D_n D₄₋₆ वीर्यम्; D₃ शब्दम् (for रूपम्) K₃ D₁₋₃ G₂ M₂ उग्र (for अग्र्यम्)

7 ^a) D₁ सश्रितो; D₂ सस्थितो (for सस्थो) — ^b) D₁ 2 5 सर्वरिपुं; S शत्रुबल (for सर्वतिमिं) — ^c) S व्यत्रासयद् (G₂ वित्रासयद्, M₂ व्यद्रावयद्) दानवराजमुख्यान — ^d) K₃ ध्वजोस्य, T₂ G₃ तथाग्र्य, G₂ 4 तदाग्र्य

8 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य — ^b) Ś₁ K₃ B D_n D₁ 2 5 0 कर्षण, D₃ सुदन — ^d) K₂ B D₀ D_n D₄ 6 विधिस्तु, D₆ विधाय S निवार्या (M हत्या)रिबल रुषा

9 ^a) T₁ M यावत् (for यान) Ś₁ D₁ 2 प्र (for तु) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) रणे, G₁ मृधे (for हवे) — ^c) B₂ नामर्षयत् सुसरुच्य, D₁ T₁ G (except G₃) M₁ यस्तु D₁ यत्स)सक्रुद्ध — ^d) S शाल्व सौभपतिसदा (G₁ था)

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लौका बलिवासवयोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
 स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
 शरान्दीप्ताग्निं संकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 विभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
 संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
 तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जम्बुदेशे भृशं वीरो व्यवासीददृशे तदा ॥ २१
 तं स विद्धो महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
 स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

10 ^a) S (except M₁) 'समत्त' (for 'मत्तो वै') — ^b)
 S₁ चै, K₃ D₂ s M₂ ह, B₄ T₂ G (except G₁) स' (for च)
 11 ^a) T₂ G (except G₁) तत्' (for तयोः) S₁
 Dc₂ G₂ मत्सुमुल, D₂ सुतुमुल — ^d) D₁ वृत्रं, D₂ T₁ बलं
 12 ^c) K₂ B₂ Dn D₄ s सपताक सध्वजश्च — ^d) Ś₁
 D₃ च तूणं, Dc प्रतापं, G₁ सतूणि
 14 ^b) K₃ D₃ विसृजत्, D₆ विसृजन् — ^d) T₂ G
 (except G₁) 'हर्षं' (for 'मोहं')
 15 ^a) Dc परिवृत्त (for अभिहत) S सखे (T₂ G₃ वै)
 — ^b) D₁ नामर्षत स सौभं — ^c) D₂ शरान्दीप्तान्प्राक्षि-
 पत्स — After 15, S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) ins
 79* तानापतत (sic!) बाणौघान् स चिच्छेद महाबल ।
 ततश्चान्यान्यशरान्दीप्तान्यविक्षेप सुते मम ।
 [(L 1) K₃ तानापततो. Ś₁ तान्बाणौघानापतत, D₆ तमापतत
 बाणौघ (evident emendations!) ❀ Cn आपततेति विसर्ग-
 लोप आर्ष । ❀ Dc transp स and चिच्छेद — (L 2) Ś₁
 K₂ B Dc पुन (for तत) S₁ om च Ś₁ प्राक्षिपत्स (for
 प्रचिक्षेप) D₆ प्राक्षिपत्तनये मम]
 16 ^c) K₃ बाणांस्त्वरितो, G₁ बाणाभिहतो
 17 ^a) S₁ (sup lin) K₃ B₂ D₃ s T₁ G₄ M₂ मर्म
 Ś₁ D₃ विभेद्याशु — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) विन्याघ,

S विवेश — ^d) Ś₁ D₁ मुमोच ह, S (except M₁) भृश
 (G₁ 'श') हत' (for मुमोह च) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ transp
 पपात and मुमोह
 18 ^a) Ś₁ असिन् (sup lin त° as in text) K₂ वीर
 (for वीरे) — ^d) T₂ G (except G₁) transp दानवेन्द्रा
 and दारयन्तो
 19 ^a) Dc हाहाभूतम् T₂ G₃ महत् (for अभूत्)
 — ^b) T₂ G (except G₁) च महीपते (G₃ 'ते) (for
 पृथिवी°) — ^d) K₂ B D (except D₂ s s) नृपे
 20 ^a) S (except M₁) राजेन्द्र (for कौरव्य) — ^c) N
 (except D₁ s, K₁ 4 missing) G₁ बाणान् K₂ B D
 (except D₁₋₃) सह° (for तर°)
 21 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) ते स (for तेन) S
 तेन बाणेन महता (M₂ तेनातिविद्धो बलवान्) — ^c) S (ex-
 cept M₁) विद्धो (for वीरो) — ^d) Dc भृश (for तदा)
 D₃ अवसाद गतस्तदा, T G (except G₁) व्यथितो दृष्टो तदा
 22 ^a) S₁ (by transp) सत विद्धा; K₂ त विद्धो स,
 D₁ 2 त तु (D₂ तु) विद्धा, T₁ त विद्धा स, M₂ स च विष्य
 S (except M₂) तु राजेन्द्र (for महा) — ^c) Dc 'नादेन,
 S (except M₂) 'नाद च — ^d) D₂ आनादयन् (for आपृ-
 यन्) K₃ दिश' (for महीम्)

वासुदेव उवाच ।

शाल्ववाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
 वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १
 हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
 प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
 तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
 रणादपाहरचूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ३
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
 सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराश्रुखः ।
 नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कञ्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
 सूत उवाच ।
 जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
 अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
 सोऽपयामि शनैर्वीरं बलवानेप पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
 आयुष्मस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
 नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

23 ^a Dc D1-3 5 M2 मोहसमा^a — ^d S दुरात्मवान्
 (for दुरासवान्)

Colophon om in K3 K1 4 missing — Major
 parvan Ś1 T G2-4 आरण्य — Sub parvan Ś1 B D
 (all om sub parvan name) mention only सौभवधोपा
 ख्यान (Ś1 B2 4 D1-3 6 सौभवध, D5 शाल्ववध), K2 like
 wise only सौभ — Adhy name B4 Dc प्रद्युम्नस
 मोह^a, D2 शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्ध, T2 G2 4 M1 प्रद्युम्नसाल्वयुद्ध
 — Adhy no (figures, words or both) Dn S 17,
 D1 18 (as in text) — Śloka no Dn 25, D1 24

19

This adhy is missing in K1 4 (of v l 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 K3 om the ref S1 K2 B2 श्रीकृष्ण^a, D1 T1 M1
 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^a T G2 3 M1 बाणापिते,
 M2 चित्ते — ^b T1 M1 रतिवह्नुभे (for बलिना वरे) ।
 — ^{cd} K2 M2 transp वृष्णय and विव्यथुः S (except
 M2) सुखे (for गता)

2 ^a S1 D1-3 पराश्रुखम् (for हाहाकृतम्) Dc सैन्य
 (for मवं) — ^b Dc मय (for बल) N (K1 4 miss
 ing) तत (for तदा) — ^c B D (except D1-3) मोहिते
 (for पतिते) K2 प्रद्युम्नो मोहितो राजन् — ^d B2 ते (for

च) K2 B Dn D4 6 भृश (for [अ]भवन्) S (except
 M2) साल्व प्रमुदितोभवत्

3 ^a T2 G (except G1) M2 शीघ्र (for तूर्ण) — ^d
 K2 3 B2 Dn D4 6 T2 G (except G1) M2 तदा, T1 तथा
 (for तत)

7 K3 B (except B4) D (except D1-3 5) सौत्ति^a
 (for सूत) — ^b K2 B Dc Dn D4 6 मा, T1 वा, M
 मा (for मे) — ^c G2 4 अह (for हु ते) D2 अभिभवत् वै
 मन्ये

8 ^a Ś1m K2 Dn3 (by corr) सोपयासि, D6 यासि;
 T2 G (except G1) सोभियासि D5 T2 G (except G1)
 शरैर् (for शनैर्) — ^c G2 4 M2 वीरो (for शूरो)
 — ^d T2 G2 रथे (for रथी)

9 ^a Ś1 K2 D1-3 M2 हि (for स्व) M1 रक्ष्यो (for
 नित्य) — ^b K2 D1-3 हि (for [अ]पि) — K2 B1 2
 om (? hapl) 9^{cd} — ^c S1 D2 S रणे, B4 मया (for
 रथी) — ^d D2 ज्ञात्वा^a, M मत्वा (for कृत्वा^a), cf v l
 10

10 ^b S1 D1 3 [अ]ग्र, D2 [अ]ख्य (for [अ]पि) Ś1
 D1-3 शत्रव (for दानवा) — D1 om 10^{cd} — ^c
 G2 4 रौक्मिण्यस्य, M2 येद् — ^d B Dn D1 4 6
 रणे, T G इति Ś1 D2 त्यस्त्वा, K2 हित्वा, T2 G (except
 G2) कृत्वा (for मत्वा), cf v l 9 K2 3 B (except B2)
 D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्)

वास्तुदेव उवाच ।

एवं भुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्
 उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
 दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्पीः कथंचन ।
 व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
 न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
 यो वा निपतितं हन्ति तवास्तीति च वादिनम् ॥ १३
 तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
 विरथं विप्रकीर्णं च भयश्चायुधं तथा ॥ १४
 त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
 धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वापि दारुके ॥ १५
 स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
 अपयानं पुनः सौते मैवं कार्पीः कथंचन ॥ १६
 अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।

गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
 केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
 किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
 किं वक्ष्यति शिनेर्नसा नरसिंहो महाधनुः ।
 अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिजयः ॥ १९
 चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
 अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
 शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
 स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
 प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
 धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
 धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
 मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
 भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

11 All MSS except B₄ (K₁ 4 missing) om the ref D₄ om 11^{ab} — ^a) K₂ स, B₁ [ऽ]पि, B₃ वै (for तु) — ^b) Ś₁ K₂ 3 D₂ 3 सयन् (for तदा) D₁ M₂ 'केवन' — ^c) D₂ सौति (for सूत) — ^d) S (except T₂ G₂) सनिवर्तय (for निवर्तय) T₁ (both) प्रति and पुन' (as in text)

13 ^a) S₁ K₂ 3 D₁₋₃ नासौ, G₁ क स (for न स) — ^b) T₁ सकर; T₂ G₂₋₄ M₁ सयुग (for सगरम्) — ^c) D₂ S (except M₂) यश्च (for यो वा) K₂ D₁₋₃ S [अ]पि (for नि)

14 ^a) B₁ D_n T₂ G₂ च, B₂₋₄ D_c D₄₋₆ वा (for वै) Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ M₂ यो वै स्त्रिय (by transp) — ^b) B D (except D₁₋₃) बाल वृद्ध (by transp), S (except M₂) वृद्धान्बालान् — ^c) K₂ 3 S सुक्केश (for विप्र')

15 ^b) T₁ G (except G₂) M₁ विदित (for विनी') — ^c) K₂ D₁₋₃ [अ]पि (for [अ]सि)

16 ^a) K₂ जानश्च, S (except G₂ M₂) विजानन् (for स जानन्) — D₅ om (hapl) 16^{cd} — ^{cd}) D_n 2 M₂ रणात् (for पुन') D₂ transp सौते and कार्पी

17 ^a) S₁ K₂ अपयात — ^b) K₂ D₂ T₁ G (except G₂) M₁ भीरु, D_n 1 नः भ्रात, D₂ भीष्म (for भीत) B₁ 3 D_n 1 D₂ 'पलायित, B₂ 'पराङ्मुख — ^d) K₂ T₂ G (except G₁) M मा (for मा)

19 D₂ om 19^{ab} — ^b) K₂ D₁ S रण (for नर') Ś₁ D₁ 2 मदोत्कट' (of 18^b), K₂ 3 महाबल, D_c 'हनु', S (except M₂) 'रथ (for 'धनु) — ^c) B D_c D_n D₂ 4 6 सूत, D₅ तत्र (for सौते) — ^d) K₂ 3 B (except B₁) D_c D₄₋₆ शावश्च

20 ^a) K₂ नो, D₂ M₂ वा, T₂ G (except G₁) M₁ मा (for मा); of v 1 21

21 ^a) T₁ G₁ 2 M शूर- G₂ M₂ सभावित K₂ B₁ 3 D_n D₂ 4 6 G₁ ज्ञात, T G₂₋₄ M₂ नित्य (for सन्त) — ^b) T₁ सत्, T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for नित्य) — D₄ om 21^{c-22^d} — ^d) G₁ M मा, G₂ वा (for मा), of v 1 20 B D_n D_c सह (B₁ 'हि)ता' (for सगता) T₂ G₂ 4 कि वक्ष्यति समागत

22 D₄ om 22 (of v 1 21) — ^a) K₂ B₄ इहा', D_c D₂ 5 T₁ G₂ M अपा' (for उपा') — ^b) D₁ S (except T₂ G₂) रणाजिर (for महा') — ^c) G₂ धिग्धिग्भयादपा नीतो — ^d) T₁ 3 (before corr) G₁ 4 M₁ साधु, G₂ यद्रि (for न तु) K₂ T G (except G₂) M₁ साध्विति मा प्रति (K₂ सर्वत, G₁ वादिन) (for वक्ष्यन्ति साध्विति) — T₂ G₂ 4 repeat 22^{cd}, with v 1 as in G₂

23 ^a) S धिग्वाच (G₁ 'ग्वाच', G₂ 'क्तया) B₁ D_c T G वा, D_c M [ऽ]पि (for ऽपि) — ^c) D₂ S (except G₂ M₂) मृत्युतो' (for ना') — ^d) Ś₁ K₂ 3 D₂ 3 मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
 कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
 उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाशुभ्रम् ॥ २७
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णायः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।

(Ś1 [before corr] K₃ स) मा त्व, D₁ मैव त्व, D₂ मा त्व, S तस्मान्मा (for स त्व मा) S₁ अपया (for इयं)

24 ^a) T G (except G₁) वि (for स) — ^c) S₁ B₁ ३ D_{n1} D₆ भारत — ^d) Ś₁ न तु शक्योच सीदितु, K₂ ३ D₁ न स शक्येद्य सीदितु, B न हि शक्ये (B₁ श्ये) त्यमर्थितु, D₆ D_n D₄₋₆ न हि (D₆ स न) शक्येद्य मर्थितु, D₂ न स रक्षेद्य जीवित, D₃ स न शक्येद्य सीदितु, M₂ राजस्य महाशुभ्र

25 ^{ab}) T₂ G₃ ४ महा (for मया), and निर्यास्यन्नि निवारित

26 ^a) Ś₁ D₁₋₃ स च सभाय्य मामेव (D₁ ३ व)

27 ^a) D_n D₁ T₂ G₁ ३ M₂ उपयात, D₂ उपागत

28 ^b) T₁ G₁ M₁ तत्र; T₂ G₂₋₄ कुरु (for ऽन्धक) — ^c) S₁ K₂ ३ D₁₋₃ स्पर्धन्ति ये मया नित्य

29 ^a) D₁ मुख; D₂ मह, T₂ G (except G₁) म्दि (for मिस) — ^b) = 31^d D_{n2} T₂ G₃ [S]प्याहत, D₂ [S]भिहत, T₁ [S]म्यागत B₂ ४ परै (for शरै) — D₂ G₂ om (hapl) 29^c-31^d — ^d) D₂ ३ न जीवेह

30 D₃ G₂ om 30 (cf v1 29) — ^a) K₂ B (except B₂) D₆ D_{n2} D₁ ४ T G₃ ४ M सनिवर्त (D₆ M₂ वृत्त, T₁ G₁ वर्त्स), D₂ निवर्तक — ^d) S₁ D₁ ३ ममा पस्तु; K₂ D₆ D₅ ६ M₂ अप्यापस्तु, T G₃ ४ M₁ आपस्तु च (for अप्यापस्तु)

31 D₃ G₂ om 31 (cf v1 29), B₁ om (hapl)

त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापस्तु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
 अपयातो रणाद्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीये मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

प्रद्युम्नमब्रवीच्छुष्कं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

31^{ab} — ^b) K₂ मस्ये B₄ D_n D₄ ६ G₁ कथंचन — ^d) = 29^b T₂ G₃ [S]प्याहत, M₂ च हत B₂ M₂ परै (for शरै)

32 ^a) B₂ ३ D_{n1} D₄ ६ च, D_{n2} ns [अ]पि, T₂ G (G₂ त्व) (for वा) — ^b) T G (except G₂) वा, M मा (for मा) — ^d) B (except B₂) D₆ S कापुरुषत्

33 ^a) Ś₁ न च युक्त भवेत्यक्तु, K₂ अयुक्त कृतवान्यस्त्व, D₁ ३ न च युक्त त्व त्यक्तु, D₂ अयुक्त तु भवेत्य, S अयुक्त तु मया त्य — ^c) M₂ सति (for भृश) — ^d) S₁ D₃ यतो रण, T₁ M₁ रणाजिर, G₂ ४ ततो रण

Colophon K₁ ४ missing — Major parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ K₂ ३ B D M (all om sub parvan name) mention only सौभवध (B₁ ३ ४ सौभवधोपाख्यान, D₆ शाल्ववध) — Adhy name B₄ D₂ प्रद्युम्नवाक्य, T₂ G₂₋₄ M₁ अपयानराहेण — Adhy no (figures, words or both) D_{n1} n₂ S 18, D₁ 19 (as in text) — Śloka no D_n D₁ 33, D₆ 32

20

⚡ This adhy is missing in K₁ ४ (cf v1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 Ś₁ B₂ D₆ श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान् (for

युद्धज्ञश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्षयस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
 कश्मलामिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छ्या ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुक्रेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
 वीतमीः प्रविशास्येतां शाल्वस्य महती चमूम् ॥ ६
 एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
 प्रतोदेनाहता राजत्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।

उत्पतन्त इवाकाशं विद्युस्तुते हयोत्तमाः ॥ ९
 ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
 दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
 सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समर्पयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु वाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
 ततो वाणान्वहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
 मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानप्राप्ताञ्चित्तैर्वाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्वाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।

वासुदेव' — ^b) K₂ T G (except G₁) तथा मृधे, B D (except D₁₋₃) ततोवचीत् — ^{cd}) B D (except D₁₋₃) प्रद्युम्न बलिना श्रेष्ठ, and ऋष्णम् (for वाक्यम्)

3 ^a) T₂ G₂ ३ उपदेशस्तु — ^b) G₄ शिक्षता, M₂ शिक्षित' (for वर्तता) Dc D₃ श्रुत', D₂ मत', T₂ G₂ ३ श्रुता (for स्मृत')

4 D₄ om 4^{a-5}b — ^a) T₂ G₃ ४ च (for हि) — ^b) B D (except D₁₋₃, D₄ om) T₂ G₃ श्रेण (for पत्रिणा) T₂ G (except G₁) भृशमाहत' (for [अ]भिहतो मृशम्) — ^d) K₃ D₈ M₂ उपयातवान्

6 ^a) Ś₁ K₃ Dc₁ D₁ ३ दारुकान्बाहम् (K₃ °चैवम्, D₂ °चोहम्) उत्पन्नो, T₁ दारुक्रेण समुत्पन्नो — ^c) Ś₁ प्रतियास्ये ता, S (except T₂ G₃) प्रविशास्येना — ^d) B D (except D₁₋₃) प्रथिता चमू

7 Before 7, K₂ B D (except D₁₋₃) ins वासुदेव (B₂ श्रीकृष्ण) उ' — ^a) D₁₋₃ T₂ G (except G₁) M₂ वीरो — ^b) S₁ सयुज्य, K₃ ३ °नोद्य, D₁ ३ योज्य, D₃ °नद्य T₁ G₁ M₂ संयुगे — ^c) B D (except D₁₋₃ ३) तु (for च)

8 ^b) T₂ G या(G₂ धा)वकानी'

9 ^a) S₁ K₃ ३ Dc D₁₋₃ हता (for [अ]हता) — ^c) Cf 9 18 2^c Ś₁ Dn D₆ G₁ आकाशे — ^d) B (except B₄) Dc Dn D₄ ३ न्यचरस्ते, D₁ विविशुस्ते, D₃ प्रवर्षस्ते

10 ^a) D₁ ३ हया (for हस्त) — ^c) D₆ T₂ G उ(D₆ उ)ङ् (for दह्यं) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ नास्पृशान्, K₃ [अ]पस्पृशान्, G₄ [अ]पस्पृश्य

11 ^a) S (except T₂ G₃) सोपसव्य S₁ K₃ D₂ तत्र, D₁ कृत्वा, T₂ G (except G₁) ता च (for तस्य) — ^b) B पुरुषर्षभ, M₂ समित्तिजय — ^d) = 1 1 77^d, 201 9^d 4 52 15^d, 53 29^d eto

12 ^b) D₂ प्रद्युम्नस्य B Dn D₁ ४ ६ च (for स) B सात्व' समितिदारुण — ^d) Ś₁ B₄ D₃ समर्द', K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₁ ३ ४ ६ समार्द', K₃ अमर्ष', D₅ अमर्द (for समर्ष')

13 ^a) B D (except D₁₋₃) तत्र (for त तु) — ^b) S₁ K₂ D₁ ३ °पातम्, K₃ °घातम् (for °वेगम्) — ^c) T₂ G (except G₁) महाबाहु' — ^d) K₃ स (for प्र) K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ अपसव्यत, D₃ हयसयुत', T₁ हरिसत्तम, T₂ G₂₋₄ हयमार्गत'

14 ^a) K₂ ३ S बहुतरान्, D₃ बहुघ्राजन् — ^b) T₂ G भूय एव (for पुनरेव) — ^c) B₁ ३ ४ Dn D₂₋₄ ६ T₁ वीर, B₂ Dc₁ M₁ वीरो

15 ^d) Ś₁ K₁ ३ D₃ अस्त्र', S (except M₁) पाणि' (for हस्त')

16 ^a) D₃ दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp), T₁ G₂ ४ निन्नान्दृष्ट्वा, G₁ अमान्दृष्ट्वा K₂ D₁ ३ ततो, D₆ [अ]ङ्कृतान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधु रुधिराशनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०
 ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तौ रौक्मिणेयभागम्य वचोऽब्रूतां दिवैकसाम् ।
 नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
 कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्पूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

तु तान् T₂ G (except G₁) बाणाण्यै (for सान्बाणाण्)
 — ^b) D_n D₃ ६ च (for स) — ^c) Ś₁ B₂ D₃ M दा-
 णा, K₃ दानवीं — ^d) G₂ ४ [अ]वासजं
 17 ^a) Ś₁ तं स्तुत्वा, K₃ ३ B_{4m} D₁₋₃ त (D₃ स)
 ज्ञात्वा (for आज्ञाय) B₄ D_० तत्प्रयुज्यतमाज्ञाय, S ता
 प्रयुक्ता (G₁ सप्रयुक्तः; M₂ तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय — ^b) K₃ ३
 'ह्वे, B (except B₂) D_n D_{4-०} G₂ ४ 'बल (for 'बल')
 18 ^a) D₃ ततो हस्ताद्विनि'क्षिप्ताः; S तस्य चास्त्र (M₂ ते
 तदस्त्रं) विधूयाथ — ^b) D₃ विधिवद्; T G विव्याथ, M₁
 विव्याथ, M₂ विविशू (for विव्यधु) B₁ रुधिराशनै, T₁
 G₁ M₁ 'नान्, T₂ G₂₋₄ 'न

19 ^a) D₁ T₂ G₂ ४ पर (for [अ]पर) — ^d) K₃ T₂
 G₃ शत्रुतापन, T₁ G₁ ४ M₁ 'तापन', G₂ 'शातन'

20 ^a) K₃ ३ B₂ D_n १ ns D_{1-०} G (except G₃) M₂
 दशाहं- Ś₁ K₃ ३ D_{1-०} ३ सुख्यैर (for 'पूरैर') — ^b) K₃
 B D आशीविपासि (B₂ D_० 'कै'ज्वलन (B₄ 'ज्वलित)प्रकाश,
 T₁ G₁ M आशीभिरसि (M₂ 'दिम'ज्वलित (G₁ 'ज्वलन)प्र',
 T₂ G₂₋₄ आशीभिराजह्ननलप्र' (sic)

21 ^b) B₃ सहमहेश्वरा, D₃ सभुवने', T₂ G₃ ससदि-
 नी', G₂ ४ सपतये' — ^d) B D (except D₁₋₃) मनोजव
 (for महा)

22 ^a) Ś₁ T G₂ ४ आगत्य, G₁ M₁ आसाद्य

23 K₃ om 23 — ^c) D₁ ३ महाबाण — ^b) D_०

रणे स्वया (by transp) — ^c) B D (except D₁₋₃) M₂
 च (for हि)

24 ^d) D_n D₄ ६ तन्मिथ्या न, D₃ M₂ न तन्मिथ्या
 (by transp) G₁ भविष्यति

25 ^d) K₃ ३ तूर्णे; S तूणौ Ś₁ चैव, K₃ B₂ D_० D₃ ६
 चैव

27 M₂ om (hapl) 27^{abc} (with 26^{bcd}) — ^b)
 T G (except G₃) M₁ सास्त्रो (for क्रूरो) B₁ D_n
 T₂ G₃ आर्दित

Colophon om in K₃ K₁ ४ missing — Major
 parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₂
 B Dn Dc D₁ ४ ६ (all om sub parvan name) men-
 tion only सौभवध (B₁ ३ ४ Dc सौभवधोपाख्यान); D₆
 likewise only शाल्ववध — Adhy name D₂ प्रद्युम्नेन
 शाल्वपराजय; M₁ सास्त्रापयान — Adhy no (figures,
 words or both) Dn S 19, D₁ 20 (as in text)
 — Śloka no Dn D₁ ६ 27

21

This adhy is missing in K₁ ४ (of v1 ३ 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 B₂ D₂ ६ T₂ G₂₋₄ श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं युक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अखस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।

राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्ननुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षमाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामनुवन्दृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशींभिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरन्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेव) — ^a) D₁ रम्य (for युक्त) S °नगरीं युक्ता
(G₁ ४ मुक्त्वा, M₃ मुख्या) — ^a) A few MSS निवृत्ते
S (except M₃) भरतर्षभ (for नृपते तव)

2 ^a) D₃ चैना, T₁ G₁ M₁ चैव, T₂ G₂₋₄ चापि (for
चाह) — ^b) K₂ ३ वृादेव (for महा) — ^d) Ś₁ निर्भू-
षणमिव स्त्रिय, M₃ निर्भूषामिव योषितं

3 ^a) M₃ दृष्ट्वाह शकमानो वै — ^d) G₁ ३ अपश्यं, G₄
पप्रच्छ, M₃ अपृच्छ

4 ^b) D_n T₂ G₃ °कुल (for °पुरं) Ś₁ चर, D₁ ३ महत्
(for भृशम्) — ^d) = 1 2 1^d, 31 3^d, 86 8^d, etc
Ś₁ इच्छामि तेनच, K₃ B Dc Dn D₄₋₈ °मि तत्वतः; K₃
D₁₋₃ °मि ते वच (for इच्छामहे वयम्)

5 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ ४ transp तु and
स — ^d) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ M₃ वृष्णिसत्तम (for
राज)

6 ^a) K₃ B₃ Dn D₄ ६ T₂ G₃ भरतश्रेष्ठ — ^b) K₃ S
श्रुत्वाप्रियमनुत्तम, Dc D₆ श्रुत्वा सुमहदप्रिय — ^c) M₁
सालराजविनाशाय

7 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃) M₃ सर्वान् (for सर्व-)
S₁ K₃ ३ D₁₋₃ तान् (for च) — ⁱ) Dc D₈ इदमब्रुव

(for अनुव तदा)

8 ^d) K₃ D₁ ३ प्रायात मा, D₃ [अ]भियातोस्मि

9 ^a) T₁ G₁ M वि (for त) T₂ G₂₋₄ त हत्वा विनि-
वर्तिष्ये — ^c) Ś₁ D₁ ३ त्रि(Ś₁ त्रि)सामा ताढ्यताम्, K₃
B Dn₃ D₄ ६ T G₁₋₃ M Cnp त्रि समाहन्यताम्, Dc D₆
त्रि समा(D₆ °मे) ताढ्यताम्, Dn₁ n₂ G₄ त्रि सामाहन्य-
ताम्, D₃ शृशमावाद्यताम् Cn cites त्रिःसामा (= त्रिस्वरा
नीचमन्द्रतारभावेन) K₂ D₁ ३ S (except G₁ M₃) एष
K₃ प्रशाम्य ताढ्यतामेवा — ⁱ) K₃ Dn D₆ दुदुभी K₃
B Dc Dn D₄₋₆ °भीषणा, D₁ ३ S (except G₁ M₃)
°भीषण

11 ^a) K₃ Dc₁ D₂ ४ प्रकृष्टा — ^d) Ś₁ त्वह, K₃ B
Dc Dn D₁ ४-६ M भव, K₃ D₃ च तान्, D₂ तथा (for
[अ]हुक)

12 ^a) = 1 212 3^c K₃ B D (except D₁) सैन्य°
(B₃ ४ D₅ सैन्य°) — ^b) D₂ आनंद°, T G₁ ३ ४ आ-
च्छाद°, M₁ उच्छाद° — ^c) K₃ प्रगृह्य, B₁ Dn T₂ G₃
प्रध्माय — ^d) K₃ च भारत; S भयावहं (for अह नृप)

13 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ नरश्रेष्ठ, M₃ महाराज (for नर°)
— ^c) B₃ G₁ द्मेन; M₃ युक्तेन — ^d) Ś₁ K₃ Dc Dn

क्लमेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
 समतीत्य बहून्देशान्निरीश्व बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकव्रतमासदम् ॥ १४
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्रं शाल्वं नगरमन्तिकान् ।
 प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ १५
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोभिणः ।
 समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभ्रुस्तौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
 स समालोक्य दूरान्मां सम्यच्चित्र युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोप आविशत् ॥ १८
 स चापि पापप्रकृतिर्द्वैतेयापसदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्घर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९

सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
 ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरा वाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
 न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
 ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्वहन् ।
 अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विषक्तं हि तत्सौमं क्रोशमात्र इवामवत् ॥ २५
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

D₂ ६ यत्नेन, K₂ B D₁ ३ ४ ० यत्नेन

15 ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ ४ M₂ सागरम् (for नगरम्) D₈ अतिके — ^c) B Dn₁ n₂ n₃ (before corr) D₂ T G₃ प्रयात — ^d) K₃ Dc D₈ G₁ [ऽ]न्वया, T₁ [ऽ]न्विया — After 15, S (except M₂) m₂

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साहवराजमथान्तिके ।

16 ^b) S (except M₂) चलो (for महो) — After 16, T G₂₋₄ M₁ m₂

81* स मामालोक्य सहसा सेना स्वा प्राहिणोन्मृधे ।

मदाहुना च सेनाया शिष्टाया किञ्चिदेव च ।

[(L 1) T₂ G₃ स समालोक्य G₃ M₁ युधि (for युधे)]

17 ^a) D₆ समालोक्य च, S (except M₂) स मामालोक्य S (except M₂) सहसा (for दूरान्मा) — After 17, T₁ reads 19^{cd}-20^{ab}, repeating the lines in their proper place

18 T₂ G₂ ३ om 18^a-19^b G₁ reads 18 after 20^{ab} — ^a) Dc M तत (for तस्य) — ^c) G₁ बलम्, M₂ पते (for पुर) D₁ G₁ om न D₂ आच्छाद्य च (om न), D₆ नासाय स M₂ तदा (for शरैस्) — ^d) Some MSS मा (for सा)

19 T₂ G₂ ३ om 19^b (of v.l. 18) For T₁ of v.l. 17 — ^c) T₁ G₂ M₁ परमक्रुद्धो (for पाप) — ^b) T G₂ M₁ पापत्रयो G₂ [ऽ]भवत् (for नृप) — ^c) K₃ T₁ (second time) G₁ ४ अभ्यवर्षत, D₁ मरयभ्यवर्षद्, D₂

मरयवर्षस, T₁ (first time) पर्यवर्षत, T₂ G₂ ३ समं

20 For T₁ of v.l. 17 — ^a) S₁ मा च, T₁ (both times) G (except G₃) M₁ चैव (for मम) — ^b) K₃ B₁ Dn D₄ स समा (for समवा) D₈ स हयांश्च समाकिरत् — After 20^{ab}, G₁ reads 18 — ^c) K₃ D₈ M₂ च, T₂ G₂₋₄ [अ]ख्य (for तु) G₁ अर्चितयन्तु स शरान् — ^d) T G M₁ योत्स्याम (for युध्या) M₂ प्रतियुध्यामहे परान्

22 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) M₂ च (for मे) — ^b) K₃ स त (? read सूत), D₁ तथा, D₈ तच्च, S ध्वज (for तदा) — ^d) B D तैवाणैर् (D₁ सुबाणैर्, D₆ शरैर्द्वैर्) मर्मभेदिभिः (D₈ वाणैर्मर्मोत्तिभेदिभिः), S (except M₂) साहवराजेन चोदिता

23 ^a) Ś₁ D₈ T₂ G₃ ४ वीरा (for र) — ^b) Ś₁ D₂ न वरुथो (D₂ थ) न दारुक, D₁ न च रूप न दारुक, S (except M₂, G₄ broken) न भ्वजो न च दारुक — ^d) D₈ ततोह, T₂ G₂₋₄ न च्वाह

24 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) कौरव्य (for कौरव्य) — ^c) Hypermetric! K₂ B Dc Dn D₄ ० आमन्त्रिताना, K₃ अभिमन्त्रितेन; T₁ अभिमन्त्रिताश्च; T₂ G अनुमय्य ताश्च (G ता), M₁ अभिमन्त्रिताश्च ☞ Cn आमन्त्रिताना अभिमन्त्रिताना । ☞ S (except M₂) धनुषि

25 ^a) T₁ विषय, T₂ G₂ ३ विषयाश्च K₃ D₈ ० च्चासीत्, T₂ G₂₋₄ चासन् — ^c) S सैन्य (for सौम) — ^d) D₂ sm क्रोशमात्रम्

26 ^b) Dc₁ D₈ M₂ [आ]स्थिता T G M₁ से देवा (G₁

हर्षयामासुरुचैर्मा सिंहनादतलखनैः ॥ २६
 भक्ताभुक्विनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः क्वन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
 मायायुद्धेन सहता योधयामास मां युधि ॥ ३१

ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
 पङ्क्तिशश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३२
 तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
 ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
 एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) दिवमास्थिता

27 °) K₃ B (except B₂) D (except D₁₋₃) M₂ मत्करामं, T₂ G₂₋₄ विमुक्तास्ते — °) Ś₁ D₁₋₃ बाणास्ते वात रहस' (D₂ ३ सा), K₃ B D₀ D_n D₄₋₆ M₂ दानवाना शरास्तथा (B₃ दा, M₂ त), K₃ बाणास्तान्दानवास्तत' — °) Ś₁ K₃ D₁ ३ रुचि(K₃ धि)रागास्ते, K₃ B D₀ D_n D₄ ६ रुचिरापागा, D₂ M₂ रुधिराशास्ते, T₁ रुधिरासक्ता

28 °) Ś₁ D₁ ६ T₂ G₃ व्यवर्तत, D₂ व्यवस्थित, D₃ प्रवर्तत, T₁ ह्यवर्तत, G₁ २ ४ M₁ [S]भ्यवर्तत — °) Ś₁ K₃ D₁ २ विद्वाना, D₃ विज्ञान (for वध्यता) K₃ D₁ २ निशितै' (for विशितै')

29 °) B (except B₄) D₀ स्वतो (for नदन्तो) — After 29, N (except K₃, K₁ ४ missing) ins

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।

[D₀ तेषि मज्जत, D₁ ते ह्यभक्ष्यत (for तेषि भक्ष्यन्ते)]

31 °) K₃ D_n D₄ ६ तत, D₂ तथा (for तदा) T₂ G (except G₁) साल्वराजपुरस्कृतान् — After 31, K₃ (which om 32^{ab}) D₁ ins 83*

32 K₃ om 32^{ab} — °) K₃ D_n D₄ ६ गदा हला, B D₀ हला (D₀ ल) गदा, D₁ ३ हुडा गुडा, D₆ मिडी गदा, T₂ G₃ हि बहुळा; M₁ गुडहुळ, M₂ हुळगुण (for हुडहुडा) Ś₁ चापि (for प्रासा) D₃ तान्येव लगुदप्रासा — °) B₃ D_n D₂₋₄ ६ transp शक्ति and शूल Many N MSS परस्वधा — K₃ D_n D₂ ins after 32^{ab}, K₃ (which om 32^{ab}) D₁ ins after 31

83* असय शक्तिशूलपाशाष्टिकणपा शरा ।

[K₃ कुशल, D_n कुलिश (for कुशल) K₃ D_n कनपा,

D₂ कनपा (for कणपा)]

— °) S पट्टसाश्च (T₁ पट्टास) K₃ ३ मुशब्द, D₁ २ मुखब्द, T₁ G₂ ४ मुस(G₂ सु)ब्द, T₂ G₃ मुसुब्द, G₁ मुसुल, M मुसुब्द (for भुशुब्द) — D₁ om 32^a-34^c — °) K₃ D_n D₂ ३ ६ T₁ प्रपतति (D₃ त); B पातयन् (for प्रापतन्) B₁ ४ त्वनिश, D₀ निशिता (for अनिश)

33 D₁ om 33 (cf v l 32) — °) Ś₁ K₃ B D₀ D_n D₄ ६ तामह, G₂ ततोह — °) G₁ २ प्रतिहस्य K₃ ३ D₂ विनाशय — °) Ś₁ तु मया, D₂ माया तु, M₂ दुष्टाया (for मायाया)

34 D₁ om 34^{abc} (cf v l 32) — °) N (D₁ om, K₁ ४ missing) T₂ (by corr) G₂ प्रकाश, T₂ (orig) G₂ ४ प्रभात (for प्रभातम्) D₆ वाभवत्, M₂ चाभिनो B₁ om 34^{cd} — °) B₂ सुदिन दुर्दिन चैव — After 34, Ś₁ K₃ B D (except D₁ २) ins

84* अङ्गारपाशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 °) D_n ३ D₆ प्र' (for वि') — °) A few MSS मा (for मा) — °) T₂ G (except G₁) तदा माया (for माययैव) K₃ विनाशय, D₃ M₂ वि(M₂ व्य)नाशयन्, T₁ विनाशन, M₁ व्यशातय — K₃ om 35^{ef}, D₂ om 35^e-36^b — °) B₂ यथाकालं च व्यधम तामहस' — K₃ (which om 35^{ef} and line 1 of the foll passage) ins after 35^{cd} D₁, after 35^{ef}

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानव ।

ततो हताया च मया मायाया युधि दानव ।

37 °) Ś₁ K₃ D₀ D₁₋₃ ६ मया, M₂ विभो (for तदा) — °) Ś₁ तथा रात्रिर्दिवानिश — °) T₂ G₂ ३ तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च

दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।

चिक्षेप रोपान्मयि मन्दबुद्धिः

शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २

तानाशुगैरापततोऽहमाशु

निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।

द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-

स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।

दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४

ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।

स्थितव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

[तद्) K₂ B D (except D₁₋₃ s) कौतिय (for अस्त्रेण)
— ¹) M₂ विध्य K₂ D₂ s तूर्ण (for तूल) K₂ B Dc
Dn D₄ s धूतं तूल (B₂ धृत तूल, B₂ धूत तूल)मिवािनलै,
T₂ G₂₋₄ वायुना तूलरासिवत्

38 ^a) Ś₁ D₁₋₃ तदा, S (except M₂) एव (for तथा)
D₂ M (except M₂) समभवद् — ^b) A few MSS तुमल
K₂ S (except G₄) रोम — ^c) D₂ T₂ G M₁ लोक (for
लोकश्) K₂ B D (except D₁₋₃) T₁ तु (for च)

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁ Dn₂
T G₁₋₃ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₄ B₂ D₁₋₃ T₂ G₂
M (all om sub parvan name) mention only सौभवध,
K₂ likewise only सौभोपाख्यान, B₁ s 4 Dc Dn₁ ns
D₄ s only सौभवधोपाख्यान, and D₂ only शाल्ववध
— Adhy name D₂ श्रीकृष्णदाख्ययुद्ध, T₂ G₂ साल्वसमा
गम, M₁ कृष्णमाल्वसमागम — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 20, D₁ 21 (as in text)
— Śloka no Dn₁ 42, Dn₂ ns Dc 41, D₁ 40

22

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l ३ 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 Ś₁ B₂ D₁ 2 श्रीकृष्ण, T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु-
देव) — ^a) Ś₁ K₂ B (except B₂) Dn D₄ s T₁ G₁
पुरुषव्याघ्र — ^b) Ś₁ K₂ D₁₋₃ सर्वराज्ञा, K₂ B Dc Dn
D₄ s T₂ G (except G₁) M₂ शाल्वराजो, M₁ साल्वो राजा
— ^d) K₂ B D (except D₁ 2) M₂ अभ्यगमत्

2 ^b) Dc Dn₂ ns D₄ s मुशलान्, D₁ च महान् S
(except M₂) अपि (T₁ G₁ M₁ स्ति) सायकाश्च (for मुस-
लान्) D₂ शूलास्तथा मुद्गरकानसींश्च — ^c) K₂ D₁₋₃ राजन्
(for रोषान्)

3 ^a) Ś₁ तानाशुगान्; K₂ तैशासु गान् D₂ तानाशु
बाणैश्च तनो महास्त्रै — ^b) K₂ B₄ Dn D₄ s हतु (for तूर्ण)
D₂ शतश (for खगमान्) D₁ खगैश्च, D₂ समेत्य (for ख
एव) — ^c) B Dc D₁ 2 चाच्छिद, D₂ छिद्यमाना D₁
अशुमुक्तैस्, D₂ चाशु मुक्तै; D₂ सुमुक्तैस्

4 ^a) T₂ G (except G₁) रथचक्रमवाकिरत्

5 ^a) T₁ वीरो; T₂ G (except G₁) M₁ धीरो (for
वीर) — ^b) T₂ G (except G₁) विह्वलन्निव दारुक — ^c)
Cf ⁹) T₂ G₂ s [अ]नि (for-प्र) G₄ साल्वराजामिपी
— After 5, K₂ B Dc Dn₁ ns D₄ s ms

86* अवस्थातु न शक्यामि अङ्ग मे न्यवसीदति ।

6 ^a) K₂ s अवश्य, D₁₋₃ अतीव, T G अवशं (for
अपश्य) S (except M₂) नृश (for शर)

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसुगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिक्कधातुमान् ॥ ८
 अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
 उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
 इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः कच्चिजीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
 साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
 एतेषु हि नरव्याघ्र जीवन्तु न कथंचन ।
 शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

7 ^a) G₂ M₂ तस्योरसि ततो (M₂ तथा) मूर्ध्नि — ^d)
 Ś₁ K₂ D₁₋₃ यद (K₂ °दि) नाह (Ś₁ °ह) त, K₂ B Dn D₄ 6
 [अ] (K₂ om अ) निचित शरैः, Dc D₅ निहित (D₅ °तै)
 शरैः, G₁ 2 M₁ निहत शरैः, M₂ [अ] निहत शरैः
 8 ^a) Ś₁ °शरोत्पीडाद्, K₂ D₁₋₃ °वधोत्पीडाद्, S °मयो
 स्पीडो — ^b) D₂ विस्वजज्ञसुगुं, S व्यस्वजज्ञधिर बहु (M₂
 conflated व्यस्वजज्ञासुगुल्बण) — ^c) K₂ Dn D₄₋₆ T₂
 G₂ अभिवृष्टे, B Dc अतिवृष्टे, G₁ अतिवृष्टो K₂ B D
 (except D₁₋₃) मेघे — ^d) G₁ °धातुमि
 9 ^a) Ś₁ S (except T₂ G₂) अभीष्टुं — ^c) S (except
 G₂, T₂ before cori) सस्तम्भय — ^d) Cf 5^d T₂ G₂ 4
 °बाणाभिपी°
 10 ^a) B₂ Dn D₄ 6 आरोप्य (for अभ्येत्य)
 11 ^a) M₂ विवर्णं (for विषण्ण) K₂ B D (except
 D₁₋₃) °कठेन, S (except M₂) °कठश्च
 12 ^a) Ś₁ वीरम् — ^b) D₁ 2 प्राह (for आह) — ^c)
 K₂ B Dn D₄₋₆ [ए] हि, Dc [ए] तद्, T₂ G₂ 4 [ए] व (for
 [ह] ह) Ś₁ K₂ D₁₋₃ 5 विजानीहि
 13 ^a) Ś₁ B₂ Dc उपायाय, K₂ 2 B₁ 2 4 Dn D₄ 6
 उपायाय, D₁ उपायम्, D₂ उपायातो, D₃ उपागत्य, D₅ उप-
 पद्य, T₁ उपायात्वा D₂ च, D₅ [अ] थ, T₂ G₂ 3 तु (for

[अ] थ) D₂ शाल्वो वै — ^c) D₂ निस्ते, D₅ विमुक्ते, G₁
 प्रयाते (for विषक्ते) T₂ G₂ 4 दुर्धर्षे — ^d) S (except G₁)
 हत (for हत), of v l 20^a
 14 ^b) Dc जनाधिप (for °र्दन) — ^d) B₂ 4 Dc D₅
 महत्तर, B₁ महत्तम
 15 ^a) S (except G₂ M₂) इत्येव T₂ G वचन तस्य
 (by transp) — ^d) K₂ Dn D₂₋₆ च (for वा)
 16 ^b) Ś₁ D₁₋₃ °बल, K₂ बलीं (for °रथम्) — ^c)
 S विगर्हे B₂ सर्वान्; S (except G₂ M₂) वीरान् (for वीर)
 — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ महदप्रिय, D₁ ह्यप्रिय वच
 18 ^b) K₂ B₂ 2 D₄ 6 शत्रुहन्, M₂ वा न वा (sup lin
 as in text) — ^{cd}) D₂ सात्वतो (for सात्यकी) S transp
 रौक्मिं and चारुं — ^e) Some N MSS शाय D₁ सर्वे,
 G₄ चेमे (for चैव) — ^f) D₁ हि (for [ह] ति) D₂ om
 इति
 19 ^a) D₁ 2 S (except M₂) च, D₅ [अ] पि (for हि)
 — ^c) T₁ G₂ 4 M हतुम्, T₂ G₂ कर्तुम् (for हन्तुम्)
 20 ^a) S (except G₁) हत, of v l 13^d G₁ चैव
 (for व्यक्त) — ^b) K₂ B Dc Dn D₄ 6 चैते, T₂ G₂₋₄ M₁
 चैव (for ते च) D₂ तेषि सर्वे पराजिता, G₁ वर्तते च परासव
 — 20^d = 1 77 9^b, 149 15^d

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।

मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलम्ब्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दे ।
 न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
 पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
 ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्चरान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

21 °) D₁ T₂ G₃ तु, T₁ M₁ च (for तं) — °) K₃
 D₃ सविह्वलो, S अविं — °) M₂ सौभम् (for शाल्वम्)
 22 °) D₀ रथं, D₃ रथात् (for अहं), T G₂₋₄ M₁ नृप
 (for तदा) G₁ प्रपपात महानृप — °) Ś₁ D₁ ३ T₁ G₂
 M₁ वीरं — °) S₁ M₂ मा (for मा) D₃ ततो मोहश्च
 माविशत्
 24 °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ३ M₂ विकीर्ण- Ś₁ रणित; K₃ B
 D_n D₃ ४ ६-मलिन (for गलित) K₃ B₁ D_n उष्णीष
 — °) M₁ स्रस्तकुटलभूषण — °) K₃ D₃ भस्म, S (except
 M₂) पार्थ (for ह स्म)
 25 T₂ G₃ om 25 — °) K₃ D₀ D_n D₁ ४ T₁ G₄
 शार्ङ्गं — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ करात्प्रात् प्रा(G₁ ३ प्र)पतन्मम
 — °) Ś₁ K₃ मोहात्मनश्च; K₃ B D₀ D_n D₄₋₆ पन्नश्च; D₁
 *त्सन्नस्य, D₃ *स्मर्वत्र T₁ G₁ ३ ४ तु (for च)
 26 °) K₃ D₀ D₃ गतचेतस, D₁ समपद्यत; G₂ हत
 चेतन — °) M₁ च रथोपस्थे (for रथनीं)
 27 °) S₁ T₁ G₄ M₁ अपश्यत, K₃ B D (except
 D₁₋₃) मे विवमौ, K₃ अपश्यति, T₂ G₃ अपश्य तु, G₁ M₂
 अपश्यत, G₂ अपश्यत्तु
 28 °) S *पटल — °) K₃ B D (except D₁₋₃ ३)
 M₂ शूरा वीर, T₁ G₁ M₁ शूरा वीर, G₄ महावीर — °)
 K₃ B₁ ३ D_n D₄ ६ इकंपयन्, B₂ व्यमोह, B₄ त्वकपं,
 D₁ व्यचितं
 29 °) G₂ ४ उप- (for प्रति) — °) D₃ *विमोहात्,
 T₂ G₃ ४ विमर्दने — °) Ś₁ न पुर, K₃ D₁ ३ नगर, T₂

G₃ ४ न पुन (for न रिपु) K₂ B (except B₃) D_n D₄ ६
 T₂ G₃ च (for the third न)
 30 °) D₃ ततोसुराणा विश्वाय — °) B₂ [ए]वम् (for
 [ह]यम्) T₁ G₁ निश्चय, T₂ G₂₋₄ निश्चित — In D₁, the
 portion of the text from 30° up to ३ ३६ 20° is lost
 on a missing fol — °) B₂ तदा (for ततो) — °) K₃
 B₂ ४ D_n D₄ ६ M₁ [S]वाकिरन्, B₁ [S]भ्यकिरन्, B₃ M₂
 व्यकिरन्, D₃ विस्जन् (for विकिरन्) D₃ विकिरञ्चतश-
 शरान्

Colophon om in K₃ K₁ ४ D₁ missing — Major
 parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ B₂
 D₃ ३ (all om sub parvan name) mention only सौभवध,
 K₃ B₁ ३ ४ D_n १ ३ D₄ ६ likewise only सौभवधोपा-
 ख्यान; and D₆ only शाल्ववध — Adhy name D₂
 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासदर्शने मायावसुदेववधः, M₁ मायायुद्ध
 — Adhy no (figures, words or both) D_n S 21
 — Śloka no D_n 30, D₆ 31

23

This adhy is missing in K₁ ४ (cf. v l ३ 1 1),
 and in D₁ (cf v l ३ २२ ३०), the MSS are mostly
 ignored here

1 B₂ D₂ ६ श्रीकृष्ण, T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु-

२३

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
 शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
 अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
 ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्ग्रह ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
 अथ दानवसंधास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
 उदक्रोशन्महाराज विष्टिते मधि भारत ॥ ४
 ततोऽहं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६

तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
 एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
 नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
 ततः प्रागज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
 सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
 ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
 शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
 सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
 बल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
 ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
 अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

देवः). — °) T₂ G (except G₁) सर्व- (for सौभात्)
 2 °) Ś₁ D₂ M₂ om च — °) M₂ सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्) — °) S₁ B₁ 2 4 Dn₁ n₂ D₂ 3 M₂ प्रेषय,
 K₂ 3 B₂ D₀ Dn₂ D₄ 6 M₁ प्रेषय, D₅ प्रेषयन् (for अप्रैष)
 T₂ G (except G₁) शाल्वराजस्य, M₁ सौभराजाय
 3 °) S रणे (for तदा) — °) T₂ G सौभः; M₁
 सात्व — °) T₂ G (except G₄) M₁ अतर्हितो
 4 °) K₂ 3 B (except B₃) Dn D₂ 3 5 6 विष्टिते,
 C_{np} विष्टिते (as in text)
 5 T₁ om 5-6 — °) K₂ B Dn D₄ 6 महारणे (for
 हवे)
 6 T₁ om 6 (of v 1 5) — °) K₂ D₅ T₂ G₃ शब्द
 स (by transp) G₁ हतीरित G₂ 4 M₂ यै शब्द समुदी°
 — °) B₂ शस्त्रैर (for शरैर) — °) Ś₁ K₂ D₂ ज्वलद्भिः
 (for ज्वलितै) K₂ इव पन्नगै, B₂ शब्दशातनै, D₂ शत्रुवेधनै,
 G₁ शब्दपातनै
 7 °) Ś₁ महत् (for ऽभवत्) D₆ विकृताननमूर्धजा
 (= 4°) — K₂ om 7^a-8^b — °) T₁ G (except G₂)
 M₁ यतो (for ऽपरो) — °) K₂ D₂ तत्राह Ś₁ चरान्, B
 D₀ Dn D₄-6 G₁ M₁ शरै (for शरान्)
 8 K₂ om 8^{ab} (of v 1 7) — °) S नादैर (for दश)

— After 8, B₃ ins

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितै ।

अस्त्रै शस्त्रैश्च विविधै स्वस्था दान्तर्हिता अपि ।

9 °) S₁ D₂ M₁ कृत्वा (for गत्व) — °) S (except
 M₂) [अपि (for वि) — °) T₁ G₄ स सौभ कामग वीर

10 °) Ś₁ D₂ 3 देवात्° (for लोकान्त°) — °) K₂
 B D (except D₂ 3, D₁ missing) दारुणां, T G [S]थ
 नरा° (G₁ धनुरा°) (for वानरा°) — °) M शैल° (for
 शिला°) K₂ 3 B D (D₁ missing) T₁ G₁ M महता सहसा
 (by transp) T G₃ 4 समवा° (for मा समा)

11 °) T₂ G₂ 4 चार्यमाण° (for वध्य°) K₂ B D (ex-
 cept D₂ 3, D₁ missing) पुन पुन (for समन्तत°) — °)
 Ś₁ K₂ B (except B₂) D₀ D₂ 5 सर्वतो° (for पर्वतो°) D₂
 ततोह पर्वतोभव (of 12^a)

12 °) S₁ K₂ D₂ 3 रथ° (for हय°) — °) M₂ गतो
 (for हया) D₂ वीर° (for राजन्) — °) K₂ 3 B D (ex-
 cept D₂ 3, D₁ missing) सर्वत° (for सध्वज) D₂ सा
 युध°, M₂ सर्वत° (for पर्वतै) D₂ तथा, M₂ तद (for
 चित)

13 °) K₂ B D (except D₂ 3, D₁ missing) सर्वं
 (for सर्वा) — °) S₁ च वि° (for विप्र°)

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुधुः ॥ १३
 ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
 द्यौश्च भूमिश्च खं चैवाद्दृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
 ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृजनाः ।
 रुरुदुशुकुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
 द्विपतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
 एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
 ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपापाणभेदनम् ।
 वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
 ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
 हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
 मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
 ततो मामब्रवीत्सुतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
 साधु संपश्य चाण्येयं शाल्वं सौभर्पतिं स्थितम् ॥ २०

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ।
 मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
 जहि शाल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ।
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरभिन्नहन् ॥ २२
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
 तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
 वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यममेघमतिवीर्यवत् ।

14 ^{ab} K₃ B D (except D₂ s, D₁ missing) transp
 सर्वम् and अभूत् K₃ अभूज्जागरसर्वं (for सर्वमभूत्किल)
 — ^c S द्यौरतरिक्ष भूश्चैव (M₂ दिशो भूश्चैव ख चैवम्)
 — ^d D₂ M₁ तदा (for तथा) M₂ अदृश्ये मयि भारत
 16 ^a T₁ G (except G₂) M₁ स, M₂ सु (for च)
 — ^b T₁ सुहृदाम् (for [अ]द्विपताम्) — ^c S अज्ञातं
 (for विजितं) — ^d D₃ अज्ञुत; D₆ G₁ अच्युत
 17 ^a T₂ G (except G₁) महारु (for ऽहमस्त्र) K₃
 B₂ Dn D₄ ० हृद्र (for अस्त्र) — ^d K₃ समतात् (for पर्व
 तान्) K₃ B₃ ताडय (for शातयम्)
 18 For 18^{ab}, of v.1 19 — ^b T₂ G (except G₁)
 M₁ प्राणा (for प्राण) B₂ विचेतस, T₂ G (except G₁)
 विचेतना (for विचेष्टिता) — ^c S हया मे सहसा राजन्
 — ^d Ś₁ महाहवे, K₃ D₂ s इवावहन्
 19 ^a K₃ B₄ Dn D₃ 4 ० जाल (for जालम्) T₂
 G₃ आकाश — ^b M₂ विपाट्या (for विदार्या) S₁ D₂ s
 [अ]भ्युत्थित D₃ चिर (for रविम्) — ^c M₂ मामका (for
 बान्धवा) — After 19, K₃ B D (except D₂ s, D₁
 missing) repeat 18^{ab}, with v.1 भारार्तान् and विचेष्टि-
 तान् (B₁ विचेतम्)
 20 ^{ab} K₃ B D (except D₂ s, D₁ missing) हया-
 न्मरश्य भा सूत प्राह तात्कालिक वच

21 ^a Ś₁ K₃ D₂ अवमन्यैव (D₂ °व), S (except G₁)
 अवमन्यैव, D₃ अवमानेन — ^b T₂ G₃ साल्वे, G₂ 4 साल्व
 (for साधु) — ^c T₂ G (except G₁) मुच (for चैव)
 — ^d Ś₁ D₂ रम, M₂ जुव (for इर) T₂ G (except
 G₁) साल्वादुद्यम्य भारत
 22 T₂ G (except G₁) भीम साल्वो (for जहि शाल्व)
 (in ^a), and स वध्य परवीरहा (G₄ °हन्) (for ^d)
 23 23^{ab} = (var) 5 9 21^{cd} — ^a M₂ शत्रुहि
 नावमन्तव्यो — ^b Ś₁ K₃ D₂ s प्राकृतो (for दुर्बलो)
 — ^c T₁ M पीठक, T₂ G₂₋₄ क्षुलक, G₁ पीठित (for
 पीठग)
 24 ^b T₂ G₃ 4 सर्वैर्वैर — ^d Ś₁ K₃ त्वा, S स
 (M₂ न) (for त्वा) S (except M₂) अय (for पुन)
 — After 24, G₁ ms
 - 88* जितवाजागदृश्य य कोटिवर्षगणान्बहून् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वांश्वते नैव कैश्चन ।
 25 ^b S (except M₂) नैष (for नापि)
 28 T₂ G₃ om 28 (with 27) In D₂, the portion
 of the text from इत up to ३ ३३ 7^a is lost on a
 missing fol The MS is ignored up to the end of
 the laouna — ^b S (T₂ G₃ om) अच्छेद्यम् K₃ s B₁
 Dn₁ ns D₂ s ० वान्, B₃ 4 °मत् (for वत्) — ^d G₄

आग्नेयमहं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निवर्हणम् ॥ ३०
 जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३१
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
 तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३३
 द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्भ्रतम् ।
 महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
 तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चोद्भूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३५

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
 तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्मुरदिता मम सायकैः ॥ ३७
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताद्दालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ३९
 एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
 आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
 एतस्मात्कारणाद्राजनागमं नागसाह्वयम् ।
 यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

°भय (for °प्रभम्) — After 28, K₃ B D (except D₂, D₁ s missing) ins

89* योजय तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 ^b) T₂ G सयुगे नाशकृत्तदा

30 ^{cd}) N (K₁ & D₁ s missing) अनु° (for अभि°)

The same MSS with M₂ वि- (for च)

32 ^d) Ś₁ परिवेशिन°, K₂ B₁ & D₅ प्रपतिष्यत°, K₃ D₂ परिवेषिण°, B₂ D₀ D_n D₄ & G₃ प्रतपिष्यत°, B₃ प्रभविष्यत°, T₁ (corrupt) परिलेक्ष्यत°; T₂ (by corr) परिपिष्यत°, G₁ M₁ परिवेष्यत°, M₂ परिधक्ष्यत°; text as in G₂ & only !

33 T₂ G₃ om 33-34 — °) T₁ चक्रं विदारया°, G (G₃ om) मध्येन दारया° — ^d) S (T₂ G₃ om) महामेरु (G₂ & °घ)मिवोच्छ्रित

34 T₂ G₃ om 34 (cf v1 33) — °) K₃ D₂ तु तत्; M₂ तदा (for तत°) Ś₁ द्विधाकृतेत्र सत्सौभ — ^b) G₁ s & M °बलाहत् — °) G₂ °शरैर्ध्वस्त, G₂ M₂ °शरैर्धूत — ^d) G₁ M₁ अपतत्; G₂ & M₂ अपर (for पपात)

35 ^c) Ś₁ आधूय, K₂ B D₀ D_n D₄-6 आदाय, K₃ आदाय, D₂ आधाय (for उद्धूय) — ^d) D₀ अच्युत (for अब्रुवम्)

37 ^a) K₂ B₂ m s & D (except D₂, D₁ s miss

ing) विनिहते (for निपतिते) Ś₁ K₃ D₂ पापे, M₂ सात्वे (for वीरे)

38 S transp 38 and 39 — °) K₃ प्रध्माय Ś₁ K₃ D₂ वेगेन (for हर्षेण) — ^d) T₁ M₂ सप्रहर्षय, T₂ G (except G₁) चाप्यह°

39 S transp 38 and 39 — °) G₄ महीं प्रेक्ष्य, M₂ ससुद्वीक्ष्य (for अभि°)

40 ^b) Ś₁ K₂ B (except B₄) D_n D₄ & transp शाल्वं and सौभ — °) K₃ B (except B₃) D (except D₅ & °, D₁ s missing) S (except M₁) आनर्तत् B₂ पुनरागस्य — ^d) T₁ प्रियम् (for प्रीतिम्)

41 ^a) N (K₁ & D₁ s missing) तदेतत् (Ś₁ एतद्वै; K₃ त एतत्, D₀ D₂ एतत्तत्, D₅ एतत्तु) कारण राजन् — ^b) Ś₁ M₂ येनाह, K₂ s B D (D₁ s missing) यदह (for नागम) S₁ हस्तिनापुर, T₁ G₁ s गजसाह्वय — °) N (K₁ & D₁ s missing) M₂ नागम, G₁ यद्याग, G₂ यद्यागा — ^d) G₂ जीयेत् M₂ शासितुं त सुयोधन — After 41, D_n s ins

90* मय्यागतेऽथवा वीर घूत न भविता तथा ।
 On the other hand, K₂ B D₀ D_n ins after 41 (D_n s after 90*)

91* अघाह किं करिष्यामि भिन्नमेतुरिवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
 ततः प्रयाते दाशार्हे घृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
 घृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।

जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
 केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
 ब्राह्मणाश्च विशश्रैव तथा विपयवासिनः ।
 विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
 युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले स्थान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।

यसौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
 स्थान्महार्हान्परमाश्चयुक्तान् ॥ १
 आस्थाय वीराः सहिता वनाय

42 °) K₂ s B Dc₁ Dn D₂ 4-5 T₁ श्री(T₁ सी)-
 मान्, T₂ G (except G₁) वीरान् (for धीमान्)

43 °) Ś₁ B₂ 4 उपघ्रातो T₁ G (except G₂) M₁
 राज्ञा च मूर्धन्युपाघ्रातो (T₁ °य) — °) T₁ ततो भीमो
 (for भीमेन च) D₂ महायल — After 43, Ś₁ K₂ s
 B₂ 4 D (D₁ s missing) ins

92* परिष्वक्तश्चाजुनेन यमाभ्या चाभिवादित ।

समानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ।

44 G₂ om 44, D₂ om (hapl) 44^a-45° — °)
 T₂ G (except G₁) प्रयातु द्वारका प्रति

45 D₂ om 45^{abc} (of v l 44) — °) = 1 212 3°
 3 21 12°, etc K₂ s B D (D₁ s missing, D₂ om)
 शै(B₂ सै)ञ्च (for सैन्य°)

46 °) M₂ प्रति (for तत°) Dc दुर्धर्षे (for दाशार्हे)
 — °) S (except G₄ M₂) transp प्रययौ and स्वपुर

47 °) Dc Dn₂ स समादाय चेदि°

48 K₂ om 48 — °) Ś₁ K₂ B₄ Dc Dn D₅ s
 केकैयात्, B₁-3 D₂ केकयाश् Ś₁ D₂ T₂ G (except G₄) M₁
 अभि (for अपि) D₂ °ज्ञसा, D₅ °गता (for °ज्ञाता°)
 — °) D₅ T₁ M °हौजम् — °) T₂ G (except G₁)

चापि (for तेऽपि)

49 °) S महाभाग् (T₁ °बाहो) (for विशश्रैव)

50 °) Dc D₅ M₂ महानद्भुत° (om सु)

51 °) M तान्विप्रांन् (by transp) — °) Dc D₅
 T₁ महात्मन ; T₂ G₂ 4 महायशा° — °) D₂ रथसयोजयेति
 K₂ B Dn D₄ 5 वै, S स° (M₂ च) (for ह)

Colophon K₁ 4 D₁ s missing — *Major parvan*

Ś₁ T G₂-4 आरण्य — *Sub parvan* Ś₁ K₂ D₂ T G₂ 4
 M (all om sub parvan name) mention only सौभवच,
 K₂ likewise only सौभवचाख्यान; B Dc Dn D₄ 5 only
 सौभवधोपाख्यान, and D₅ only दाल्वच, to these Ś₁ K₂ s
 B₂ 4 Dc Dn D₂ 4 5 M₂ add समास — *Adhy name*
 D₂ श्रीकृष्णशास्त्रयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or
 both) Dn₁ ns S 22 — *Śloka no* Dn D₅ 53

24

✍ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ s (cf. v l
 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
 ignored here

2 °) B₁ Dc₁ Dn₁ ns D₂-3 T₂ G₂ प्रादाय

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
 हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
 प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २
 प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
 धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
 मौर्वींश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
 सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
 ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
 धान्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
 तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
 जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
 ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
 प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
 तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
 मुख्याश्च स कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
 स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
 सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
 तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
 दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
 चक्रे कुरुणामृषभो महात्मा ।
 ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे
 तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
 ततः समासाद्य महाजनौघाः
 कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
 हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
 हिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८
 वरः कुरुणामधिपः प्रजानां
 पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
 पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
 न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९
 धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
 ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
 अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
 स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
 पुरं महदेवपुरप्रकाशम् ।
 शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

3 ^a) S परे (for पुरो) — ^b) S₁ K₃ B₁ 4 D₂ 5
 चित्राणि, K₂ B₂ D₀ D_n D₄ 6 शस्त्राणि, B₃ दीसानि, T₁
 चर्माणि (for वर्माणि) K₃ B D₀ D_n D₄₋₆ T₂ G₃
 दीसान् (for पीतान्) — ^c) S (except M₂) सु- (for
 the first च) T₁ G₁ कलापकाश्च, T₂ G₂₋₄ सुसायकाश्च (for
 च साय^a)

4 ^b) S विभूषण यत् (M₂ षणानि) — ^c) K₃ 3 B
 (except B₃) D_{n1} n₃ G₁ त्वरितं K₃ G₁ नि- (for प्र)
 M₂ परिगृह्य राजन् (for स्वरितं प्र^a)

5 ^b) T₁ M₁ ^aसत्त्व, T₂ G (except G₁) ^aचेतस (for
^aसत्त्वा) — ^c) B₂ (m as in text) प्रदृष्टा, T₁ 2 (before
 corr) G₄ प्रपन्ना — ^d) Ś₁ (sup lin as in text) K₃
 D₂ 5 ^aपुगवाना, B (except B₃) D₀₁ D₄ ^aजगलाना

6 ^a) T G₃ 4 प्रपन्न — ^d) D₀₁ D₂ ^aजगलाना

7 ^a) B (except B₃) T₂ G₃ सुतेषु (for स तेषु) — ^b)
 D₂ T₂ G (except G₁) M₁ अधिपो (for ऋषभो) — ^c)

B₂ D₅ T₂ G (except G₁) M₂ ^aवीरे (for ^aबर्हे) — ^d)
 T G (except G₁) तथा (for तदा)

8 ^ab) K₃ B D₀ D_n D₂ 4 6 T₂ G₃ तम् (for सम्)
 Ś₁ transp महाजनौघा^a and कुरुप्रवीर — ^c) B₂ (re
 peating) नाथ (m as in text), T₁ M₁ कष्टं (for धर्म)
 K₃ 3 B D (D₁ 3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो) — ^d)
 K₃ 3 B D₀ D_n D₄ हीताश्च, D₂ दीनाश्च; D₅ 6 भीताश्च (for
 हिया च) C_{np} भीता K₃ B (B₃ marg) D₀ D_n D₄ 6
 च राजन् (B₃ orig च तस्थुः) (for यभूवुः^a)

9 ^a) K₃ पतिः, D₀ ऊजुः, D₂ T₂ G (except G₁)
 ततः, T₁ M₁ इतः, M₂ कुतः (for वरः) — ^d) ^d = 11^d,
 12^d

10 ^a) K₃ B₃ 4 D₀ D₄₋₆ सुनृशंसस्तु, D₂ सुनृश
 कुबुद्धिः; S सुनृशंसवृत्त — ^b) K₃ D_n D₂ धिक्सौबल
 — ^d) K₃ 3 B₃ D_n T₂ (by corr) G₃ तवैव (K₃ ^aव),
 B₂ 4 D₄ 6 तवेम (D₀ ^aमे), G₄ तवाग्र्या (for तवोग्रा^a)

हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सर्मां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवशुभामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
 वीभत्सुरुचैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विषतां यज्ञांसि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेत्तः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समास्माभिर्वेस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुभृगाद्विजम् ॥ २

बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 अर्जुन उवाच ।

- 11 K₃ T₃ G₃ om (hapl.) 11^b-12^a — ^b) B (except B₃) Dn D₄₋₆ T₁ G₁ महादेव' — °) K₂ B Dn D₄ ६ अमेय' (B₂ अजेय°) (for अमोव°) — 11^d=9^d, 12^d
 12 K₃ T₃ G₃ om 12^a (cf v 1 11) — °) Ś₁ K₃ D₂ ६ ता देवमायामिव देवकश्यपो (D₅ गुप्ता) — 12^d = 9^d, 11^d
 14 °) S (except M₂) पृथक्पृथक् (for पृथक्च)
 16 °) B₁ यथार्थं; D₅ सुखं, T₃ G (except G₁) स्वय

Colophon K₁ 4 D₁ 3 missing — Major parvan S₁ T G आरण्य — Sub parvan K₃ B Dc Dn D₄₋₆ (all om sub parvan name) mention only द्वैतघनप्रवेश — Adhy name B₄ D₂ पौरनिवर्तन, T₃ G₃ 4 M₁ पौर जनविमर्ग — Adhy no (figures, words or both) Dn S 23 — Śloka no Dn 16

25

~~17~~ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf v 1 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

- 1 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ सर्वाभ्रातृन् (by transp)
 2 °) M₂ [इ]ह (for [इ]मा) K₃ Dn₃ सहा' (for समा) T G M₁ द्वादशेमानि वर्षाणि (= 4 1 5^a), but of 11^a — ^b) T₁ G₃ 4 M₂ विजने वने
 3 °) = 10° Dc D₅ 'मूल' (for 'पुष्प') — ^b) K₃ B D (except D₂, D₁ 3 missing) पुण्यजनादृत — °) T₁ द्वादशासासु; T₃ G M₁ द्वादश समा' (for शरदः सर्वा)
 4 °) T₃ G₃ 4 गुरु स (for गुरुवन्) T₃ G (except G₁) मानवघर — ^a) Ś₁ Dc₃ D₂ यथास्विन; T₁ तपस्विन

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
 यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकान्द्रव्यलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजज्ञानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजर्निकं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामि पुण्यं विख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्वहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
 बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवत्र्युधिष्ठिरम् ।
 तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तच्छालतालाम्रमधूकनीप-
 कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
 तपाल्यये पुष्पधैरैरुपेतं
 महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
 र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
 त्स्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

5 ^{6d}) T₂ G (except G₁) transp मानुषे and भवतो
 6 ^a) T G [अ]भि- (for हि) — ^b) S (except M₂)
 वेदपारगा* (for सर°)
 8 ^a) K₂ B₁₋₃ D (except D₂, D₁ s missing) अनु-
 भावान्, B₄ T₂ G (except G₁) सर्वां गतिं, T₁ सद्गर्गतिं
 K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ च जानासि, K₃ विजानीत
 — ^c) T₂ G (except G₁) आवासाश्चैव
 10 ^b) K₂ B₃ Dn D₄ s °जलो° (for °जनो°), of 3^b
 — 10^c = 9^c
 11 ^a) K₂ B₃ Dn D₄ s T₁ यत्र (for अत्र) K₂ Dn₃
 D₄ s [इ]मे, B₂ [ए]व (for [इ]मा) — ^b) B₃ T₁ G₁
 विहरामे, T₂ G₂₋₄ विचरे (G₂ 4 °रा)मे° Ś₁ D₂ नराधिप;
 K₂ Dc D₅ [इ]ति मे मति, B₂ [इ]ति रोचते — ^c) K₂
 [ऽ]नुमति, D₂ रोचते — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₂ s कथ वा, K₂
 B (except B₄) Dn D₄ s G₁ किमन्यन् (for कि वान्यन्)
 12 ^a) Ś₁ K₂ Dc D₂ s सर्वं (for पार्थ) — ^b) S₁ K₂
 Dc D₂ s यत्त्वया (by transp) — ^c) K₂ B₁ 4 Dn D₂ 4 s
 गच्छामि K₂ B (except B₃) Dn D₂ 4 s पुण्यवि°; K₂
 पुण्य द्वैतवन (hypermetric!) — ^d) K₂ सुविख्यात महत्सर

14 ^d) K₂ s B Dc Dn D₄₋₆ तथैव; G₁ सद्द्वैत- (for
 सजपा) K₂ B₂ Dc D₅ वनचारिण Ś₁ जपाश्च वनवासिन*
 (sup lin प्रजाश्च वन° and जपाध्ययनचारिण°), D₂ जपस्वा-
 ध्यायचारिण
 15 ^a) K₂ B Dn D₄ s तप- (K₂ Dn₁ तत्)सिद्धा
 महात्मान — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₂ s G₂ सतत (for शतश°)
 MSS सञ्चित°, शसित° also (as usual)
 16 ^a) Ś₁ ते प्राप्य, Dn₃ प्रयाता°, G₄ ते याता° T G
 (except G₁) ब्राह्मणैस्तत्र — ^b) K₂ B₃ Dn D₄ s T₁
 ब्राह्मणैर्वहुभि सह, T₂ G (except G₁) पाहवा बहुभि सह
 — ^c) T₂ G (except G₁) सर्वे (for रम्य) — ^d) Some
 N MSS °र्षभ
 17 ^a) Ś₁ B₁ 4 Dn D₂ 4 तत्साल°; K₂ corrupt
 — ^c) Ś₁ Dc °वरे, S °फले° (for °धरे) — ^d) K₂ Dn₂
 महाबल; S (except T₂ G₂) महद्गन M₂ द्वैतवन प्रपेदु°
 (for राष्ट्रपतिर्ददर्श°)
 18 ^b) T₁ G₂ 4 M मनोरमा वाच उदी° — ^c) T₁ G₁
 M₂ °नत्यूह° (for °दात्यूह°) — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆
 T₂ G₂ बर्हिण°, D₂ मारस°, G₁ शारिका° को°, M₁ कोकिला°

करेणुयूथैः सह यूथपानां
 मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
 महान्ति यूथानि महाद्विपानां
 तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
 धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
 ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०
 ततः स यानादवरुह्य राजा
 सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
 तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
 दिंदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
 न्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजाड्यैः
 कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
 महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे
 तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लतावतानावनतः स पाण्डवै-
 र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
 वभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
 र्महागिरिवारणयूथपैरिव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शारिका च

- 19 D₂ om 19^a-20^b — ^a) T₂ G (except G₁)
 'यूथवर्तिना (for यूथपाना), and अमल' (for अचल°)
 — °) Ś₁ वृदानि (for यूथानि)
 20 D₂ om 20^{ab} (of v1 19) — °) D₅ मनोहरा
 Ś₁ K₃ मोघ° (Ś₁ corr to मेघ°, K₃ corr to भोग° as
 in text) — ^b) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ पूतात्मना, T₂ G₃ 4
 जिता°, M₂ महा°, S₁ corrupt
 21 °) Ś₁ K₃ D₂ चीर° (for राजा) — ^b) Dc D₂ 5
 T₂ G₂₋₄ सजन°, T₁ M₁ स्वजन°, G₁ सुजन° (for सजन°)
 — °) B₂ M₁ धर्मात्मभृता; B₂ Dc D₂ धर्मार्थव° (D₂
 भृ)ता
 22 °) T₂ G₃ 4 सहसा (for सहिता) Ś₁ [अ]म्यपेतु°,
 B₂ Dc Dc T G₂₋₄ M निपेतु — ^d) K₃ युधिष्ठिर, D₂
 T₁ मनस्विन° K₂ B Dn D₄ 6 T₂ G₂ 3 त (for स)
 23 °) S₁ K₃ Dc₃ वृद्धान् (for सिद्धान्) K₃ वृद्धान्
 (for सर्वान्) T₁ G₁ 3 M transp सिद्धान् and सर्वान्
 — ^b) G₂ 4 'वचो' (for 'वच्च')
 24 °) K₂ 3 सु (for स) S (except T₁) पुण्यशीलै°

- S (except M₂) सहितो (for पितृवन्) — ^b) T₁ G₂ 4
 'भृतैर् (for परैर्) K₃ T₁ G₂ 4 उपेत°
 25 ^b) MSS नरेन्द्र, द्र°, द्रा° also — °) G₂ 4 M₁
 विमोच्य; G₁ विमोह्य — K₃ om from अवरुह्य up to
 'पगतै' (in 26°) K₂ B Dn D₄ 6 अवघा° (K₃ शा°)श्च;
 Dc D₅ अनुगाश्च, D₂ T₁ G₁ M अव° (D₂ 'वि)गाह्य (for
 अवरुह्य) — ^d) T₂ G (except G₁) तत्रैव (for तत्रोप)
 MSS 'वर्ह', 'वर्हान्' also
 26 K₃ om up to 'पगतै' (cf v1 25) — °) T₁
 M 'धितान, G₂ 4 'प्रतान (for वतान) Ś₁ Dn₃ M₂
 [अ]घतत° (for [अ]वनत°) — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ एव
 (for उग्र)

Colophon K₁ 4 D₁ 3 missing — Major parvan
 Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य; Dn₃ वन (1) — Sub parvan Ś₁
 K₂ 3 B Dn Dc D₂ 4-6 T₂ G₂₋₄ M (all om sub parvan
 name) mention only द्वैतवनप्रवेश — Adhy name D₂
 ब्राह्मणानुवजन — Adhy no (figures, words or both)
 Dn S 24 — Śloka no Dn 26

२६

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः

सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिभाः शिवेषु

सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १

यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा

तस्मिन्वने मूलफलैरुदयैः ।

द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां

संतर्पयामास महानुभावः ॥ २

इष्टींश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि

महावने वसतां पाण्डवानाम् ।

पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-

श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-

मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।

तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा

मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४

स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां

युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।

संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा

तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५

तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-

त्सर्वे द्विया सन्ति तपस्विनोऽमी ।

भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-

स्तपस्विनां पश्यतां मासुदीक्ष्य ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि

प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।

तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं

सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

☞ This adhy is missing in K₁ & D₁ 3 (cf. v 1 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 °) Cnp तत्कारण (for तत्कानन)। — °) S (except M₂) दुःखम् (for वासम्) — °) T G 'प्रतिमप्रकाशा' — °) S भागीरथीशाल' (T₂ G₁ 3 & 'साख्यं')

2 °) K₂ B₂ Dn D₄ 6 transp सर्वान् and राजा — °) Ś₁ नृपति' (for ऋषभ')

3 °) M₁ मुख्याश्च (for पित्र्याणि) N (K₁ & D₁ 3 missing) M तथा क्रियाश्च, T G₃ 4 तथाग्रियाणि; G₁ तथाश्रयाणि, G₂ तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि) — °) S (except T₂ G₃) तस्मिन् (for महा) — °) K₂ B (except B₁) D (except D₂, D₁ 3 missing) तत्र (for सर्वे) Ś₁ पुरोहित सत्यसमृद्धतेजा — °) K₂ B Dc Dn D₄ 5 नृपाणा, S महात्मा (for कुरूणाम्)

4 °) Ś₁ B (except B₄) च (for तु) — °) B₁ Dc मुनि (for ऋषि) T₁ [S]तिचरो जगाम, M₂ [S]भिजगाम

राजन् (for ऽतिथिरा°) — °) S₁ D₂ तिग्म°, B₁ प्रीति°; G₁ सर्व° (for तीव्र°) — °) Here and below (generally) Ś₁ मार्कण्डेय! — After 4, N (except K₂, K₁ & D₁ 3 missing) T₂ G₂₋₄ ins

93* तमागत ज्वलितहुताशनप्रभ

महामना कुरुषुभो युधिष्ठिर ।

अपूज्यत्सुरऋषिमानवार्चित

महासुनि बभूवुपमसत्त्ववीर्यवान् ।

[(L 1) = (var) 1 17 21° Ś₁ B (except B₂) *त्विष (for 'प्रम) — (L 4) Ś₁ *वीर्यसत्त्ववान्, G₂ 4 *सत्यवीर्यवान्]

5 °) Ś₁ K₂ B₂ D (except D₂, D₁ 3 missing) T G₃ वीक्ष्य, G₁ प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K₂ दीना (for कृष्णा) — °) T G स्मयते (for ऽस्मयत) T₂ G₁₋₃ महौजा (for [अ]मितौजा)

6 °) S (except T₂ G₃) याति (for सन्ति) K₂ [S]पि, S (except T₁) मा (for ऽमी) — °) Dc D₂ G₄ M₂ स्मयते प्र, T₂ G₃ स्मयतेव (for 'तीव)

7 °) T₂ G₃ 4 प्रहर्षतो K₂ M₂ मा (for मा) — °)

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
 वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
 धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
 दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
 मयस्य जेता नमुचेश्च हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
 वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
 स चापि शक्रस्य समप्रभावो
 महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्वनेषु
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
 नृपाश्च नामागमगीरथादयो
 महीभिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
 अलर्कमाहुर्नरवर्यं सन्तं

सत्यव्रतं काशिकरूपराजम् ।
 विहाय राष्ट्रणि वसूनि चैव
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
 धात्रा विधियों विहितः पुराण-
 स्तं पूजयन्तो नरवर्यं सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
 न्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातु-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
 सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
 हिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

S (except T₂ G₃) तात (for त्वघ)

8 °) G₂ M राम (for राजा) — °) K₁ B₂ Dn D₄ ० मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरे पुरा (with hiatus!) (for दृष्टो गिरेर)

9 °) K₂ B Dn D₄ T G₁ ३ यमस्य जेता, D₂ रणे विजेता, D₅ ० G₂ ४ M₁ यमस्य जेता Śi K₃ B₁ ३ Dc D₅ निहता, D₂ यथेन्द्र (for च हन्ता) — °) M₂ अनयत् (for अनघ) — °) Dn₂ D₄ वास वने (by transp), D₂ रामो वने Some N MSS चचार (for चकार)

10 °) M₂ दाश्रमप्रतिमप्रभावो — °) G (except G₃) M च्यव (for अच) — °) = 11^d, 12^d, 13^d, etc D₂ ३ T₂ G (except G₁) नेशो (for नेशे)

11 B₃ om (hapl) 11-12 — °) B (B₃ om) Dn₂ n₃ भूपा (for नृपा) — G₂ om 11^{cd} — °) G₁ ४ व्य (for स्य) — °) = 10^d, 12^d, 13^d, etc D₅ T₂ G₃ ४ नेशो (for नेशे)

12 B₃ om 12 (cf v 1 11), T₁ M₂ om (hapl) 12 — °) G₁ M₁ देव (for चर्य) B₁ नरधर्मसेतु, G₁ M₁ नरदेववर्यं, G₂ ४ नरवर्यमुत्तम (for नरवर्यं सन्त) Śi

11

K₂ D₂ सिद्ध, T₂ G₂ युक्त (for सन्त) — °) S (T₁ M₂ om) कच्छा — °) B (B₃ om) Dn D₄ G M₁ राज्यानि (for राष्ट्रणि) — °) = 10^d, 11^d, etc K₂ D₂ ० T₂ G₂ ४ नेशो — After 12, T₂ G₂ ४ read 15

13 B₁ om (hapl) 13 — °) Śi K₃ B₂ ४ Dn D₅ पुराणैस्; M₂ पुरस्तात् — °) T₂ G₃ ४ चीर; G₂ देव (for चर्य) — °) T₂ G (except G₁) अमति (for प्रभान्ति) — °) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो (for नेशे)

14 °) T₁ G (except G₃) बलिनश्च सर्वान् M नरदेव यतुर (for नरवर्यं धातुर) — °) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

15 T₁ G₁ om (hapl) 15 T₂ G₂ ४ read 15 after 12 — °) K₂ B Dn D₄ ० तथा (for the first यथा) M यथास्व (for यथावद्) — °) Śi K₃ D₅ M₁ कुर्वते न (M₁ तत्), K₂ B₁ ३ Dn D₄ ० कर्म सदा (for तत्कुरुते) B₂ कर्म समाचरति (for तत्कुरुते प्र) B₁ ३ Dn D₄ ० [आ]चरति, Dc स्वभावाद्, D₂ प्रभाव; M स्वभाव (for प्रभावाद्) — °) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

16 °) Śi (sup in) D₂ यथार्थं; K₃ तथार्थं; B

यश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साक्षां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयंगमः ॥ ३

ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्ब्रह्मणो दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संख्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिन्स्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T₂ G₃) यथातु° — °) S (except T₂ G₃) श्रिया
यथा (for द्विया तथा) — °) Ś₁ तव प्रदीप्त, B₂ तथातिदीप्त

17 °) G₂ 4 M तु (for च) — °) K₂ B₂ Dn D₄
T₂ G₃ तेन (for स्वेन) — °) D₅ T₂ G (except G₁)
कौरव पार्थिवेभ्यः (by transp)

18 T₁ om 18 — °) S₁ D₂ G₂ 4 सहितं सु°; K₂
D₅ नृप धर्मेनदन — °) G₁ 2 समस्य (for आ°)

Colophon om in T₁ K₁ 4 D₁ 3 missing — Major
parvan Ś₁ T₂ G₂ 3 M₂ आरण्य — Sub parvan Ś₁
B₂ 8 D₀ Dn₁ n₃ D₂ 4 6 (all om sub parvan name)
mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B₄ D₅ only द्वैतवन,
and G₁ only द्वैतवननिवास — Adhy name B₂ T₂ G
M₁ मार्कण्डेयदर्शन, D₀ D₂ मार्कण्डेयवाक्य — Adhy no
(figures, words or both) Dn T₂ G M 25 — Śloka
no Dn₁ n₃ 18, Dn₂ 19

27

This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf v.1

3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 °) Ś₁ D₂ [अ]थो, Dn D₄ ० वै (for [अ]थ)

2 °) K₂ D₅ पृथं (for ईर्यं) — °) K₂ D₅ ब्राह्मणौ-
घेन K₂ B₂ 4 D₀ Dn D₄ ० सर्वशः — K₂ om (hapl)
2^c-3^b

3 K₂ om 3^{ab} (cf v.1 2) — °) Hypermetric!
K₂ B D₀ Dn D₄ ० om the first च — °) Ś₁ भाषणा
चैव, D₀ D₂ भाष्याणा चैव, T₂ G (except G₁) निगमाना
च S भारत (for सर्वश) B₁ भाष्याणा च सहस्रश

4 °) K₂ B₂ Dn D₄ ० चैव पार्थाना, D₀ D₂ पांडवाना
च (for पाण्डवे°) — 4^c = 1 76 18^a — °) K₂ व्यरो
चयत्, B₁ G₁ M व्यवर्धत, T₁ [अ]भिवर्धत, T₂ G₂ 4 M₂
[अ]भ्यवर्धत

5 °) G (except G₃) तथा° (for अथा°) T₁ G₁ M
[अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो)

6 °) Ś₁ K₂ B₁ D₂ महात्मना (for तप°) — °) Ś₁
K₂ D₀ 2 पावक

7 °) K₂ महावने, S (except T₂ G₃) महायता (for

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महामागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
 आत्मीः सह कौन्तेय यन्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
 ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीणौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
 नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूये-
 दिच्छन्नमं लोकमग्नं च जेतुम् ।
 विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
 लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११
 चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाध्यगच्छद्ब्रलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
 अनूनमासीदसुरस्य कामै-
 वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।

लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
 त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३
 नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
 र्णैर्द्वितीयं भजते चिराय ।
 समुद्रनेभिर्नमते तु तस्मै
 यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४
 कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
 ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७
 ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

एव) — ^a) K₁ Dc D₅ T₂ G₃ कश्यपैः सह, K₃ कश्यपः सह,
 B₁ काश्यपास्तथा
 8 ^b) T₂ G (except G₁) 'प्रभा' (for 'व्रता')
 9 ^b) Ś₁ शृणुष्वैकमना; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ शृणुष्व
 गदतो — ^c) Ś₁ K₂ D₂ ६ सत्रात्शृणुष्य (Ś₁ D₂ 'भार्य')
 कौन्तेय — ^d) K₂ ३ B D (except D₂, D₁ ३ missing)
 T₁ G₄ त्वा
 10 ^c) K₂ B D (except D₅, D₁ ३ missing) T₂
 G₂ M₂ उदीणैः, G₁ णं
 11 ^b) K₂ ईक्षन् (for इच्छन्) B₁ Dc G₄ ह्म (for
 अमु) T₂ G₂ ३ transp ह्म and अमु, T₂ G₃ ४ transp
 लोक and जेतुम् — ^c) S (except G₁) 'दोष' (for 'मोह')
 — ^d) K₂ जयति, K₂ B₁ ३ Dc D₅ ८ हति, B₂ m D₅
 तुदति; B₄ भूति (for नुदति) Ś₁ B₁ D₂ सदा, B₂ रूप
 (for नृप)
 12 ^a) G (except G₂) निश्रेयस — ^b) T₁ G₂ ४
 राज्य, G₁ राजं (for प्रजा) — ^c) B₁ D₂, T G नाम्य
 गच्छद्
 13 ^a) Dc D₅ M₂ अनूनम्, T G (except G₁) M₁
 मानूनम् K₂ विक्रमैर्, S राजन् (M₂ कामो) (for कामैर्)
 — ^b) K₂ ३ Dc Dn₁ D₅ विरोचने T₁ ३ (before corr)
 G (except G₂) M₁ श्रीरभिकाक्षिता या — ^d) K₂ नद्या

चारो, T₁ G₁ २ M तेषा चरन् (G₁ चिर) S (except M₂)
 दुःखम् (for दुष्टम्) K₂ B₂ Dn D₂ ४-६ M₂ अथो (for
 अतो)
 14 ^a) K₂ सहते, G₂ सहैति — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆
 नयैर्विनीत, T G₂₋₄ नयेरितात्मा
 15 ^b) D₂ 'स्वय्या', M₂ 'हाया' (for 'गृह्या') — ^c)
 T₁ G₁ M म (T₁ M₂ आ) ह्यणा विप्रहीणस्य; T₂ (before
 corr) G₂ ४ ब्राह्मणाभिप्रं — ^d) Ś₁ हीयते (for क्षी°)
 16 ^a) B₂ ३ ४ (m as in text) D₅ T₂ (by corr)
 G₂ ब्राह्मणास्ता (B₂ D₅ क्ष) परा, Dc ब्राह्मणानुपरा — ^b)
 K₂ D₅ T₁ M₂ क्षत्रम् G₁ M₁ क्षत्रे S₁ अनुपम, G₁ M₁
 चाप्रतिम — ^d) K₂ B D (except D₂, D₁ ३ missing)
 T₂ G₂ तदा (for अथ)
 17 ^a) T₁ G₁ ४ M तु, G₂ [अ]ति- (for हि) — ^c)
 K₂ S (except G₂, T₂ before corr) चरं (for दह°)
 — ^d) K₂ B D (D₁ ३ missing) सम रिपु, K₂ M सहा-
 रिपु T G ब्राह्मणै सहितो रिपून् (T₁ G₁ सहचारिभिः; G₂ ४
 सहितोरिपु)
 18 ^a) Ś₁ K₂ D₅ ब्राह्मणो ह्येष, K₂ B Dc Dn D₂ ४ ६
 'गेष्वाव, M₂ 'णस्यैव (for 'गेभ्योऽथ) — ^b) B₂ बुद्धे, T
 G₂ ४ बुद्ध्या (for बुद्धि) — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ परिवृद्धये,
 T₂ G₂₋₄ [अ]थ विवृ

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।

यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं

बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९

ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तित्त्व नित्यं युधिष्ठिर ।

तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाल्भ्यमपूजयन् ।

युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१

द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।

इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२

कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्चश्च काश्यपः ।

हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३

ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।

ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४

एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।

उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।

ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।

19 ^a) G₁ °भावाय (for °लाभाय) — ^b) K₃ यथा-
वदहं प्र°, D₆ यथार्हद्वदहं प्र°, T₁ G₁ °पादनाय च — ^{cd}) S₁
M₁ तपस्विन (for यशं) B₁ transp विपं and बहु° S
वासयेत् (for °य)

20 ^a) G₂ ४ भक्तिः (for वृत्ति) — ^d) K₃ प्रथम,
T₁ G₂ ४ [ऽ]प्रतिम (for प्रथित)

21 Before 21, K₃ B (except B₁) D_n D₄ ६ G₂ M₁
ins वैशं उ° (K₂ D_{n1} G₂ om उ°) — ^d) Ś₁ K₃ B₁
D₂ सर्वे, T₁ G₁ ३ M पुन° (for भूय°)

22 ^c) Ś₁ वालकिश्च, K₃ भालुकं°, B₂ भालुकिं°, T G₂
दालुकं°, G₄ दालुकिं° G₁ ३ M₁ °द्युम्नो (M₁ °द्युम्नौ) दालु-
किश्च — Ś₁ om (hapl) 22^d-23^c — ^d) K₂ D₆ इत-
चेता°, S कृतमेधा°

23 Ś₁ om 23^{abc} (cf v1 22) — ^{ab}) K₃ B₁ D₆
मौजं (for मुञ्जं) S कण्वश्च लवणाश्चश्च (T₂ G₂₋₄ °णक्षैव)
काश्यपश्च महातपा — ^c) K₃ D₆ D₂ तृण°, D₅ G₂ M₁
स्थूल°, T₁ G₄ M₂ स्थूल° (for स्थूण°) — ^d) Ś₁ K₃ B₁
D₆ D₂ ins अपि before अग्नि° (to avoid the hiatus!)
D₆ °होत्रो (for °वेद्यो) S कौशिक (for शौन°)

24 ^a) K₃ D_n D₄ ६ कृत° (for ऋत°) D₆ कृतवाक्सु-
वहक्षैव, T₁ ऋतवाग्वसुवाक्चैव — ^b) Ś₁ K₃ B D₆ D_n
D₄₋₆ T₂ (by corr) G₂ विभा° (for ऋता°). — ^c) S

बृहत् (for वृषा°)

25 ^b) S (except M₂) मुनय° (for ब्राह्मणा°) MSS
सश्रितं°, शसितं° etc also (as usual) B₁ मुनयो ब्राह्मणास्तया
— ^c) Ś₁ मान्यत, K₃ D₆ D₂ G₁ M₁ अर्चत°, D₆ आर्हतं
(for आनर्चु°)

Colophon K₁ ४ D₁ ३ missing — Major parvan°
Ś₁ D_{n2} T G₂₋₄ M₂ आरण्य — Sub parvan K₃ B₁ ३
D₆ D₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only
द्वैतवनप्रवेश, likewise B₄ D₆ only द्वैतवन, and G₁ only
द्वैतवननिवास — Adhy name D₂ ब्राह्मणमाहात्म्य, T₂
G M₁ दाल्भ्यवचन — Adhy no (figures, words or
both) D_n S 26 — Śloka no D_n 25

28

☞ This adhy is missing in K₁ ४ D₁ ३ (cf v1
३ 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 ^c) T G₂ ४ कया चक्रुर्

2 ^c) K₃ B D_n D₄ ६ M₂ अथ (for तत°) — ^d)
T₂ G (except G₁) वचन वेदमवधीत्

3 Before ३, most MSS ins द्वौपयुवाच (resp.

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृमिश्र तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किञ्चन ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृदणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामिव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातृस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशबृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपर्यं सभायां त्वां राजमिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपर्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपर्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पर्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्दुष्कमपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।

द्रौपदी)

4 ^a) M₂ त्वा (for त्वां) — ^b) S परिवारित (T₂ G₂ 'वासित, G₁ 'वारित' — K₂ B₂ D_n D₄₋₆ om 4^{cd} — ^e) Ś₁ D₂ सहित (for च तथा) — Ś₁ K₂ D₂ om 4^{ef} B₁ 2 4 Dc T₂ G₂ transp 4^{cd} and 4^{ef} — ^o) S (except G₁) दुर्मैघा (for दुष्टात्मा) — ⁱ) Dc S नातु तप्यति (Dc त)

5 ^b) S तस्यासीत्कृतकर्मण — K₂ om (hapl) 5^{c-6} — ^c) T₁ M₂ त्वा (for त्वा) Ś₁ ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) — After 5, B₁ Dc₂ ins

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च ससदि ।

7 K₂ om 7 (with 6) — ^b) Ś₁ D₂ 5 असूया दृश्य (D₂ विद्य)ते स्वयि, K₂ B Dc Dn D₄ अन्न न पतित तदा (Dc भुवि)

8 G₂ transp 8^b and 8^d — ^e) B₂ दुर्दान्तस्, T₂ G (except G₁) दुर्हृदस् (for दुर्भ्रातृस्) M तव (for तस्य) — ^d) K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄ 6 राजन् (for तथा) B₄ Dc वै, T₂ G₂ 4 तु (for च)

9 ^a) S₁ T₂ G (except G₂) च (for तु) K₂ 8 B₁ अथेतेषा स — ^c) T₁ G (except G₂) [अ]पि (for [अ]भि)

10 ^c) S₁ K₂ M₂ त्वा (for त्वा) T₂ G₂ 'वाहो (for 'राज) — ^d) S दृष्ट्वा भूतलयायिन

11 ^o) S₁ K₂ 3 B Dc₁ Dn₂ n₂ D₄ 'बृषीं, Dc₂ D₅ 6 'बृषीं Ś₁ एता, T₂ G₂ 3 चैता (for चेमा) — ^d) Ś₁ K₂ G₂ M₂ मा (for मा) Ś₁ K₂ मथयं, B₁ प्रदहं, D₂ 5 B वारयं (for रुन्धयं)

13 T₁ om (hapl) 13-16 — ^a) T₂ G त्वा जह्, M₁ त्वा सष् (for त्वाह) — ^o) K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) G₁ 4 त्वा (for त्वा)

14 T₁ om 14 (cf v.1 13) — ^a) K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂ या त्वाह, K₂ या त्वा वै; B₁ D₂ G₄ या वै त्वा, M या धीत — ^b) K₂ Dc D₂ G (except G₂) M शुभ्रैर् (for शुभ्रैर्) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂ आच्छादित (B₁ बहुविधै), K₂ G₁ 2 4 बहुशतै (for बहुधनै) — ^d) K₂ 3 B Dc₁ Dn D₄₋₆ G₁ सा त्वा, D₂ M₁ साच, M₂ साह

15 T₁ om 15 (cf v.1 13) — ^a) T₂ G M₂ ते (for तद्) — ^o) D₅ M₂ दीयते (for हि) B₂ च; T₂ G (except G₁) त्वद्, M₂ वै (for ते) — ^d) T₂ G (except G₁) सार्वकालिक

16 T₁ om 16 (cf v.1 13) — ^a) S₁ K₂ D₂ M₂ च, B₁ Dc तु (for ते) — After 16^{ab}, M₂ reads line 1 of 95* — ^c) S (T₁ om) यतीना (for दीयते) — N (K₁ 4 D₁ 3 missing, Ś₁ K₂ D₂ 5 om line 1) ins after 16^{cd} M₂ ins line 1 after 16^{cb} and line 2 after 16^{cd} (1)

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
 यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टाक्षैः सदाः परसंसंस्कृतैः ॥ १७
 सर्वास्तानघ पश्यामि वने वन्द्येन जीवतः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
 सत्कृतं विविधैर्यानेर्यस्त्रैरुवावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
 कुरूनापि हि यः सर्वान्दन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।

शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
 न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामे पुरा गृहे ।

सर्वकामे सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।

— 16' = 12^d

17 ^a) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₃ यत्ते (for यास्ते)

— ^b) B₃ 4 Dc₃ D₃ 4 5 'कुण्डलान्' — ^c) S (except G₁ 4) अभोजयश्च K₃ Dc D₃ मिष्टाक्षैः, T₁ M निष्टाक्षैः

— ^d) B_{2m} 4 M₂ 'सत्कृता'

18 ^a) S पश्यन्त्या (for पश्यामि) — ^b) Dn D₄ 6 जीविनः, M₃ जीवितान् (for जीवतः)

19 ^a) K₃ श्रुत्वा, Dc D₃ M₁ दृष्ट्वा (for चापि) — ^c) K₃ B (except B₃) Dn D₄ 6 ध्यायतः S (except T₃ G₃) नु (for न) — ^d) G₃ 4 प्राप्तकाले T₁ G₃ 4 M न (for चि-)

20 Dc₁ M₃ om (hapl) 20 — ^b) Ś₁ K₃ B₁ 3 Dn D₃ T₃ G₃ 4 'मच्युत' — ^c) S (M₃ om) असुख (for दुःखित) — ^d) = 21^d, 25^d, 27^d, 29^d, 30^d, 31^d, 32^d S₁ कथ (for कस्मान्); cf v.1 21 S (M₃ om) कस्माद्राजद्विपेक्षसे

21 K₃ B₃ D₃ M₃ om (hapl) 21 — ^a) K₃ M₁ ज्ञानैर्, T₁ 2 (before corr) G₃ 4 मान्यैर्, G₁ मानैर् (for यानैर्) — ^b) K₃ T₁ 3 (before corr) G (except G₃) M₁ वाक्यैर् (for वल्लैर्) — ^d) Ś₁ कथ (for कस्मान्); of v.1 20

22 ^a) S₁ K₃ B₄ Dc D₂ 3 ह्यय (for हि य) K₃ B (except B₄) Dn D₄ 6 अय कुरूव्रणे सर्वान् — ^b) S₁ K₃ D₃ 3 मृश (for प्रसु) — ^c) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₃ स्वस्वतिज्ञा — ^d) Ś₁ K₃ B₁ Dc D₂ 3 M₃ क्षम (for सह)

23 ^a) Ś₁ K₃ B₃₋₄ Dc D₂ 4-6 शरावसर्गे, K₃ B₁ Dn शरावमर्दे, M₃ शरान्विलसे K₃ शीघ्रास्त्रे, T₁ G 'स्त्रे, M 'स्त्र'

25 ^d) = 20^d, 21^d, etc N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₃ कस्माद्राजन्न कुप्यसि (M₃ 'से)

26 M₁ om (hapl) 26-27 G₁ reads 26 after 29 — ^b) M₃ दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं) — ^c) Ś₁ K₃ D₃ विच (for वर्धे) T₃ G (except G₁) न वर्धते च मन्युस्ते

27 27^{ab} = (var) 4 18 9^{ab} M₁ om 27 (cf v.1 26) — ^b) B Dn D₂ 4 6 सर्पान् (as in text), Dc यक्षान्, the rest सर्वान् T₁ om च — 27^d = 20^d, 21^d, etc

28 T₁ om (hapl) 28-29 — ^b) G₁ 3 M ह्यनानैः — ^c) T₃ G₃₋₄ रत्न योग्यह्लाद्, G₁ M₁ वित्त गृही याद् — ^d) T₃ G M₁ पार्थिवाना K₃ B (except B₃) Dn D₃ परतप

30 ^b) B₁ S (except G₁) धन्विनाम्, B₃ धर्मिणाम्, D₃ 5 6 वर्मि (for चर्मि) — T₁ om 30^d, G₁ om (hapl) 30^c-31^d

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्तुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूलं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातृश्व मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।

तद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ १

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

31 G₁ om 31 (cf v 1 30) — After 31^a, N
(K₁ & D₁ s missing) M₂ ins

96* कस्मात्क्षमसि पार्थिव ।

नकुल सहदेव च दृष्ट्वा ते दुःखितामुमौ ।

अङ्गुखाहौ मन्युन्द्वेन्द्र

[(L 2) K₂ D₂ दृष्ट्वा दुःखितामुमौ]

— After 31, M₂ repeats 26 (using the plural instead of the singular in 26^{ab})

32 T₁ om (hapl) 32 — After 32^{ab}, K₂ B Dc
Dn D₄₋₆ ins

97* दृष्ट्वा नकुलस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— °) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ वै (for ते) — °) K₂ B
(except B₁) Dn D₄ ० कस्मात्क्षमसि पार्थिव (cf 96*)

33 °) Dn Dc T₂ G₂ वै नास्ति (for नैवास्ति) — After
33^{ab}, T₁ G₁ ins

98* स्वत्कवास्व विनाशाय व्यक्त भृगुपतिर्यथा ।

[T₁ त्यक्त्वा (for व्यक्त)]

— °) D₂ व्यथित (for व्यथते)

34 °) M₂ नामन्यु क्षत्रियोस्तीति — °) Ś₁ K₂ Dc
D₂ s महत् (for स्मृतम्)

36 °) S (for M₂ see below) न (for तत्), and तु
(for न) M₂ न च क्षमा त्वया कार्या — °) Ś₁ K₂ D₂

शक्यास्ते (by transp) — °) Ś₁ K₂ D₂ s M₁ नियुत
(for निहन्तु)

37 °) D₂ S (except M₁) वि- (for च) -

Colophon om in K₂ K₁ & D₁ s missing — *Major parvan* Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* B₂ s Dc Dn₁ n₂ D₄ ० (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B₄ D₂ only द्वैतवन; and D₂ only द्वैतवनवास — *Adhy name* B₄ Dc T₂ G M₁ द्रौपदीवाक्य, D₂ द्रौपदीविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 27 — *Śloka no* Dn 40

29

☞ This adhy is missing in K₁ & D₁ s (cf v 1 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 °) B Dc₂ Dns D₂ ० प्रह्लादस्य (see below)

2 °) B₁ S (except M₂) त्वान (for प्राज्ञ) — °) T₂ G (except G₁) अङ्गुता (for आगता) — °) T₁ G₁ s M₁ दैत्येन्द्र — °) B Dc₂ D₂ ० प्रह्लाद

3 Before 3, B Dc Dn D₄₋₆ M₂ ins बलिस्त्वाच

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च दैयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गहितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कदुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वद्यक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— ^a) K₃ [अ]स्ति, S वा (for स्वि) Ś₁ K₃ तेज (for तात) — ^b) S₁ K₃ चात्र मे सशयो महान्, S तेजो वासुर-सत्तम — ^c) S (except M₂) यथा (for एतत्), and सशयस (for 'य) Ś₁ K₃ तन्मेपरिमितप्राज्ञ — ^d) S (except M₂) तथास्व (for यथावद्) S₁ सशय परिपृच्छते, K₃ सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते

6 S₁ om the ref B Dc₂ D₅ प्रहाद उ^a — ^b) M₂ श्रेयसे मया (for 'सी क्षमा) G₄ यो नित्य य स्वय क्षमी — ^d) T₂ G₃ यद् द्वय तदसशय

7 K₂ om (hapl) 7^b-8^c — ^c) Ś₁ भूता (for भृत्या) — ^d) B (except B₁) D₀ Dn D₄ ६ तयारय (for तथैव च)

8 K₃ om 8^{abc} (cf v.1 7) — ^b) D₀ D₆ S नमति — ^d) K₃ परिवर्जिता, B₁ G₂ अपि वर्जिता (for अपवा-दिता)

9 ^a) S च (for हि) — ^b) T₁ 'दोषवान्, G₁ M₁ 'दोषत' — ^d) D₂ G₂ ४ 'तेजस' (for 'चेतस')

10 ^a) B_{3m} ३ M₂ वस्त्रम् S (except G₁) अलकार — ^b) D₅ आसन शयनानि च — ^c) T₂ G (except G₁) मात्या (for पाना)

11 ^b) = 14^d G₂ 'तेजस' (for 'चेतस'), cf v.1 9^d

12 ^a) Dc₂ D₅ तत्र (for भर्तृ) — ^b) Ś₁ K₃ B₁ Dc D₂ ६ M₂ पूजयेयु^a K₂ ३ B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ M₂ कथंचन — ^c) B₄ Dc D₂ G₂ ४ अवज्ञात
13 ^a) T₁ २ (before corr) G₄ क्षमिणा तादृशा — ^b) D₅ च (for [अ]पि) — ^c) K₃ B (except B₁) Dc D₅ T₂ G₃ M₂ transp पुत्रा^a and भृत्या^a D₃ दासा^a (for भृत्या^a)

14 ^a) K₃ (marg sec m) Dn अयास्य, D₅ अवाप्य (for अप्यस्य) — ^b) K₃ D₅ 'भोक्तु (for 'भूय) — ^c) T₁ न निव^a, G (except G₃) M₁ [अ]प्यतिव^a (for [अ]स्य प्रव^a) — ^d) = 11^b G₂ ४ 'तेजस' (for 'चेतस'), cf v.1 9^d, 11^b

15 ^b) K₃ नात्पाम्, B Dn D₄ ६ T₂ G₃ नाल्पम्; T₁ G₁ ४ M₁ स्वत्पाम् — ^c) S (except T₂ G₃) हानिम् (for दण्डम्) K₃ अर्हति, D₂ G₄ M कच्छति, D₅ T₁ G₁ ३ इच्छति (for अर्हन्ति) T G₃ दृष्यति, M₁ द्विष्यति — ^d) T₁ G (except G₃) M₁ न्यामिनश्चापि (M₁ 'प) कुर्वते

17 ^a) S ह (T₂ G₃ [S]पि च (for यदि वा) — ^b) S चानुगामिनि (T₁ G₄ 'नी, T₂ G₃ 'नी) (for रज^a) — D₂ om (hapl) 17^c-18^b — ^d) S निनिधाम्नेत्रयाट्ट

18 D₂ om 18^{ab} (cf v.1 17) — ^b) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
 क्रोधाद्वृण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
 भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणोभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
 योऽपकर्तृश्च कर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैश्रमगतादिव ॥ २१
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
 तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।

ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
 पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽजरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
 अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
 अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयस्ते तद्बुद्धिजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून ॥ २७
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
 मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

T₁ G₂ यो नित्य (for प्राप्तये) Dc तमसां — °) K₃
 B₁ Dn D₄ ६ आप्नोति S (except M₂) लोके (for चैव)
 — °) S (except M₂) मृत्यात् (for लोकात्) Ś₁ K₃ Dc
 D₅ लोकस्यात्मन एव च

19 °) K₃ S 'मानार्थलोपी (G₄ M₂ भौ) च, B₁
 सावमानाच्च हानिं च, B₄ मानार्थहानिं च; Dc D₅ 'मानाव
 लेपी च, D₂ मानार्थलोपी वा — °) Ś₁ उपलभ, K₃ D₃
 [अ]प्युपालभ, B₃ सोपालभ (for उपा°) S वाच्यता(T₁
 'च्युत)मेप्यतीति च — °) K₂ B (except B₂) Dn D₄ ६
 द्वेषमोहाश्च, S 'लोभमोहाश्च (T₁ मोहलोभाश्च)

20 °) Ś₁ उग्रान् (for दण्डान्) — °) Ś₁ अनयानय,
 K₂ B₁₋₃ Dn₃ (by oor) D₄ ६ पुरुषोदयात्, Dn₁ n₃
 D₂ ६ 'पोनयात् — °) T₁ G (except G₂) प्रजा (for प्राणे°)
 21 °) S सोपकर्तृश्च (G₂ सोपि क्रूराश्च) Ś₁ K₂ स्व
 (for the first च) K₂ B Dn D_{em} T₁ G₁ हर्षं (B₃
 हर्ष), T₂ G₂₋₄ M शत्रू (for कर्तृ°) — M₂ om (hapl.)
 21^a-22^a

22 M₂ om 22^a (cf v l. 21) — °) S₁ K₃ D₂ ६
 ins च before उद्विजते — °) K₂ सुख (for कथ) K₃
 कथ, S रतिर् (for भवो) — °) K₂ B Dc Dn D₅ ६ T₂
 G₃ तस्य; D₄ स्व° (for ह्य) — °) G₄ क्रम (for क्रुर) —
 °) K₃ M [अ]भि (for [अ]ति) — °) S₁ K₃ [अ]पि
 (for च) — After 22, N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₂
 ins

99* काले काले तु सप्राप्ते मृदुस्त्रीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।

[S₁ K₂ D₂ ६ [S]पि (for तु) B₂ [S]थ (for सपि)]

23 °) T₁ G₁ 2 M स तु वै सुखमाप्नोति — °) S
 लोकेऽपिश्च परत्र च

24 K₃ om 24 — °) T₂ G (except G₁) च (for
 तु) — °) S (except M₂) वै (for तान्) — °) B₁ ते
 तु, G₂ M एते (for ये ते) T₁ एते न नित्य सत्याज्या°

25 B₄ om 25^{ab} — °) K₂ B₁ 3 Dc Dn D₄₋₆ ते
 स्वात्, T₂ G (except G₁) स्वस्य (for तु स्वात्) — °) T
 G (except G₁) स्वापराधे — B₂ om 25^c-28^d — °)
 B₄ पूर्वोपकारी (m रे) (for उपकारेण) — °) T₁ G₂ 4
 M₂ अपराधित (cf v l 26), G₁ °न

26 B₂ om. 26 (cf v l 25), G₁ om 26^{ab} — °)
 K₂ B₃ 4 Dc Dn D₄₋₆ तु, T₂ G (G₁ om) हि (for च)
 — °) G₂ 4 'राधित (cf v l 25) — °) T₂ G (except
 G₁) तु (for हि) — °) S पुरुषैरिह

27 B₂ om 27 (cf v l 25) — °) T₁ G₂ पापे
 स्वल्पे, T₂ G₃ 4 पापेऽल्पे, G₁ पापेऽल्पे, M पापे स्वल्पे (for
 पापान्स्वल्पे) T₁ तु (for सपि) — °) T₁ अपरास्ते, G₄
 अपारो ये (for अपराधे) T₁ G₂ 4 M₁ ततो° (for तथा°).
 G₁ अपराधकृते यदि

28 B₂ om 28 (cf v l 25), G₁ om 28^a-29^b
 — °) D₂ T₁ G₂ 4 M तु (for ते) — D₅ om 28^{cd}
 — °) Ś₁ द्वितीयस्वच्य वध्योऽसौ

29 G₁ om 29^{ab} (cf v l 28) — °) Ś₁ परीक्ष्य वा,
 T₁ M₁ 'क्षका', T₂ G₂₋₄ 'क्षकै', G₁ 'क्षिपान् K₃ तेषा वै
 (both words in marg see m) सुपरीक्षया

30 °) K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄ ६ दारुण (for

नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किञ्चित्स्यादेशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तन्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२
द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १

यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्दव), and the same MSS except K₃ [अ]दारुण (for दारुणम्) — ^a) K₃ B (except B₁) Dn D₄ & M तीव्र (M °क्षण)तर मृदु, Dc D₅ G₁ तीक्ष्णतर मृदु

31 After 31^{ab}, S ins

100^b अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेज क्षमापि वा ।

[T₂ G₃ & क्षमावता (for क्षमापि वा)]

— B₃ D₄ & om 31^{cd} — ^a) K₃ & B₁ D₂ T₁ M₁ देश-
काल (K₃ T₁ °लौ) प्रतीक्ष्यते, B₂ & Dc D₅ देशकाल (B₂
D₅ °ल) समीक्षते, Dn देशकालौ प्रतीक्षता (1), T₂ G₂-4 देश
(G₂ & °श-) काल समीक्ष्य वै — ^c) S₁ S (except G₂)
चापि (for चैव) — ^f) S अपराधित (G₁ M₂ °न)

32 ^a) Ś₁ एवमेवविधा*, K₃ (by corr) Dc एव बहुवि-
धा*, B₃ & अत एवविधा — ^c) T G₃ M₁ तु (for [अ]नु)
S₁ K₃ [अ]नुवर्तस्व, K₂ °वर्तन्त्ये, Dc प्रवर्तन्सु, Dn D₄ [अ]न्व
वर्तन्सु (!), D₂ विवृत्तन्सु, G₂ सुवर्तते, M₂ तु वर्तन्सु — ^d)
S₁ भागते, B₁ D₂ ह्यप्य* (for उच्य*)

33 All MSS except T₁ (K₁ & D₁ & missing) om
the ref — ^b) Ś₁ K₃ D₂ जना* (for नरा*)

34 ^a) Dc तेज, T₁ G₂ M₂ किञ्चित् (for कश्चित्) — ^b)
Dc तान्, T₁ G₂ & [S]त्र, G₁ च (for ऽद्य) — ^c) G₂ &
तेजसामागते — ^d) Dc तदुत्सृष्टुमिहार्हसि

35 ^a) S₁ B Dn₁ D₅ अनु*, K₂ T₁ अवि* (for भव*)
— ^b) T₂ G (except G₁) नर (for जन) — ^c) S₁ D₂
कालप्राप्त, K₃ काले प्राप्त, D₅ दाने प्राप्ते, M₂ (by transp)

प्राप्ते काले D₅ क्षमा (for द्वय) K₃ B Dn D₄ & चैवद्*,
D₅ चैव (for ह्येतद्) — ^a) T₁ G₁ M₁ वेत्ति (for वेद)

Colophon om in K₃ K₁ & D₁ & missing — Major
parvan Ś₁ B₁ T G आरण्य — Sub parvan B₄ D₅
(both om sub-parvan_name) mention only द्वैतवन,
likewise B₃ only द्वैतवनप्रवेश — Adhy name B₄ T₂
G₁ & द्रौपदीवाक्य, Dc D₂ बलिप्रह्ला (Dc₂ °हा)दसवाद;
M₁ द्रौपदीमत — Adhy no (figures, words or both)
Dn S 28 — Śloka no Dn 36

30

~~30~~ This adhy is missing in K₁ & D₁ & (cf v 1
3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 Before 1, Dc₁ D₂ ins

101^a वैशपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।

उवाच द्रौपदीं राजा स्मयमानो युधिष्ठिर ।

कारणे भवती कुट्टा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।

येन क्रोधो महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यमे ।

क्रोधमूलहरं दायुः कारणं शृणु त मम ।

— ^c) A few MSS महाप्राज्ञे

2 ^a) S₁ K₃ B₃ & Dc D₂ & ममदत्ते — ^b) K₂ & B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
 क्रुद्धः पापं नरः क्रूर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
 क्रुद्धः परुषथा वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
 वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
 हिंस्यात्क्रोधादवघ्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
 एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
 तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विषश्चरेत् ।
 एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
 आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
 मूढो यदि क्रिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमात्रः ।
 बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
 विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्रिश्यमानो न कुप्यति ।
 स नाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसानृशंसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

Dn D₂ 4-6 M₂ भव*, T₁ भवा (for भाव*) S₁ transp
 भाव* and तस्य S शुभानने (but of 102*) — After
 2^{ab}, S (except M₂) ins

102* यो न सहरते क्रोध तस्याभावो भवत्युत ।

अभावकण तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ।

— D₂ om 2^{cd} — °) T₁ कोप (for क्रोध) — °)

S विस्वजेते (M₂ सहर) (for न सह*) — °) D₀ M₂
 तस्याभवाय

3 °) Ś₁ K₂ B₁ D₀ D₂ 5 विस्व* (for उत्स्व*)

4 °) T₁ न क्रूर्यात्*; G (except G₂) न क* क्रूर्यात्
 — M₂ transp 4^{cd} and 5^{ab}

5 K₂ D₂ om 5^{ab} M₂ transp 4^{cd} and 5^{ab} — °)
 B₂ 3 वाच्यो, Dn D₂ G₂ *वाच्यो, G₄ M₂ *वाच्य (for
 *वाच्ये) — °) S₁ नावध्य (for वाच्य)

6 °) K₂ Dn D₀ तु (for च) — °) S₁ B₁ 2 सपूज
 येत च; K₂ B₂ 4 D₀ Dn D₄ 3 यीत च, D₅ *येत्त* — °)
 S (except G₄) वा (for च)

8 °) B₂ 4 G₁ 3 M निजित, D₂ T₁ विजि*; G₄ निश्चि*
 (for वर्जि*), of 15^d S₁ K₂ D₂ 5 G₂ 4 धीरै* (for धीरै)
 Cnp त क्रोध विक्रमं धीरै* — °) S सस्मृ*(G₁ *ह)स्य (for
 सहाय) — °) K₂ 3 B D₀ D₂ 4-6 G₁ M₂ प्रवर्तते

9 °) K₂ B₁ 4 D₀ Dn D₄₋₆ च परान्, B₂ अपरान्
 (for च पर) — 9^b = Gitā (Vulg) 2 40^d — M₂ om
 9^{a-20^d} — °) Ś₁ K₂ B₁ D₂ जयेल्लोकश्च शाश्वतान्

10 M₂ om 10 (cf. v. l. 9) — °) Ś₁ क्रुस्ते, K₂

B₁ D₂ क्रुच्य* ; B₂ 4 Dn D₄ 6 T G₂ क्रिश्य* (for क्रुच्य*)
 — °) K₂ B₂₋₄ D₀ Dn D₄₋₆ आत्मना (for अन्तत*) Ś₁
 K₂ B₁ D₂ आत्मनैव विपद्यते

11 M₂ om 11 (of v. l. 9) — °) S (M₂ om)
 परित्यज्य (for सत्य) — °) Ś₁ K₂ D₂ अचेतस* (for
 अनात्मन)

12 M₂ om 12 (cf v l 9) — °) T₂ G (except
 G₁) तु चैव (for तथैव) — °) Ś₁ K₂ क्रिश्यमानो S
 (M₂ om) प्र* (for न) — °) K₂ B D₀ Dn D₂ 4-6 अ-
 (B₂ वि) (for स) Ś₁ नाशयति B₂ G₁ द्वेषार, G₂ क्षेसार
 — °) K₂ परलोक स, B₁ परलोकेषु B₂ स, T₁ G₁ न, M₂
 तु (for च) K₂ B₄ विदति, T₁ विदते, T₂ G (except G₁)
 M₁ निघते (for नन्दति)

13 M₂ om 13 (cf v l 9) — °) T₂ G₂ नित्यश*,
 G₄ *त — °) Ś₁ K₂ D₂ 5 विपक्षिता (for विजानता)

14 M₂ om 14 (of v l 9) — °) T₁ [ह]व, G₂
 हि (for [ह]ह) — °) S₁ इति (for इह) B₂ D₀ D₂
 मत* (for मतम्)

15 M₂ om 15 (cf v l 9) — °) S₁ D₂ चैवान्-
 तात् (for चानृतत*) G₂ 4 सत्याच्चानृतमश्रेयो — °) Ś₁
 D₀ D₂ नृशसाच्चानृशसता, G₂ 4 योनृशस्यो
 नृशसत* — °) T₁ G₂ 4 तदेव — °) T₁ G (except
 G₂) M₁ सन्निर (for साधु) — °) B₄ S (M₂ om) वि*
 (for प्र) Ś₁ को वै (for कस्मात्) — °) K₂ *भयाद् (for
 *वधाद्) S (M₂ om) सर्वलोकविनाशन

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
 तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ १७
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
 हन्त्यवध्यानापि क्रुद्धो गुरुभ्रूक्षैस्तुदत्यापि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
 दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधामिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१

क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वचेज इत्यभिधीयते ।
 रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
 तस्माच्छश्वच्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगान्तरम् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
 यदि सर्वमनुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विधस्य कथं खित्यादनिन्दिते ॥ २४
 यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्संघिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
 अभिपत्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
 आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्भवतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पिदन् ।

16 M₂ om 16 (cf v 1 9) — ^a) Ś₁ D₂ S (M₂ om) तेजस्विन (for °स्वीति) Ś₁ D₂ यदाहुर, K₃ तदाहुर K₃ B (except B₁) Dc D₂ T₁ G (except G₃) M₁ हि (for वै) K₃ om (hapl) 16^a-17^a — ^c) G₂ 4 ह्यतर, M₁ [S]भ्यतर Ś₁ B₁ 4m तत्र (for तस्य)

17 K₃ M₂ om 17 (cf v 1 9, 16) — ^b) S (M₂ om) परि (for प्रति) — ^c) T₁ G₁ 4 विदुषो (for विद्वांसो)

18 M₂ om 18 (cf v 1 9) — ^a) Ś₁ Dc क्रोधो, T₁ G₂ 4 क्रोधी (for क्रुद्धो) K₃ om (hapl) 18^{ca} — ^c) B D₂ 5 M₁ नाकार्यं

19 M₂ om 19 (cf v 1 9) — ^b) Ś₁ K₃ 3 B D (D₁ 3 missing) क्रुद्धस् (Dc वृद्ध) (for रुद्धैस्) — ^c) T G₂ 4 श्रेयसि (for तेजं) K₃ B Dn D₄ 6 कर्तव्य (for °व्ये) Ś₁ K₃ B₂m Dc D₂ 5 तस्मात्तेजस्विभिर्नित्य — ^d) K₂ B₂ 3 Dn D₄ दूरे, B₁ 4 Dc दूर- (for वूरत्) S₁ K₃ Dc D₂ 5 विवर्जित (for प्रति)

20 M₂ om 20 (cf v 1 9) — ^a) T₁ दाक्षिण्यमर्षं, G₁ दाक्ष्य मर्षं च, M₁ दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्य ह्यमर्षं) T₂ G₂₋₄ ह्यमर्षं शौंहीर्यं (for °र्षं शौर्यं च) — ^b) Ś₁ शीघ्रत्वाद् Ś₁ G₁ अति, T₁ असि, T₂ G₂₋₄ अपि (for इति) T₂ G (except G₁) चेतसि (for तेजस)

21 ^c) D₄ 6 प्राज्ञे, T₁ G₂ 4 प्राज्ञै, G₁ प्राज्ञ (for प्राज्ञे) — ^d) B₄ सम्यक् (for क्रुद्धैस्) B₄ Dc D₂ तु (for

सु) S °दुर्लभ (for °दुःसहम्)

22 ^a) B₂₋₄ Dn D₄ 6 T₂ G₂ M₂ पण्डितै, T₁ पुरुषै, Cnp [अ]पण्डितै (as in text) Ś₁ पुमास् पण्डिता क्रोध, K₂ 3 B₁ Dc D₂ 5 पुमासो (B₁ °स) पण्डिता क्रोध — ^b) K₂ B₂₋₄ Dn D₄ 6 M₂ °निश्चित, K₃ B₁ Dc D₂ 5 °जानते (for °धीयते) Ś₁ क्रोध इत्यवजायते (sio) — ^c) Ś₁ राशि, K₃ राश, D₂ तेज, T₁ राजन् (for रज) B₂ 4 Dc D₂ 6 T₂ G तु (G₁ ते) (for तत्) — ^d) K₃ B Dc Dn D₄-6 मानुष प्रति

23 ^a) K₃ नित्य त्यजेत्, B₁ शकस्यजेत्, Dc D₂ समुत्स्रजेत् (for शश्वस्यजेत्) — ^c) Ś₁ Dc D₂ M₂ स्वधर्मादपगो, K₃ °मर्दिपि यो, B₁ °मणि रतो, T₁ G₁ °मानुवशो, T₂ G₂₋₄ °मानुचरो

24 ^a) B₁ यत्, Dc D₂ G₂ इति (for यदि) S (except T₂ G₃) अनुद्धानाम् — ^b) K₂ 3 B₂ Dn D₄ 6 T₂ G अचेतसा (for अमेधसाम्) — ^d) S₁ K₃ B₁ हि स्याद्, B₂ (by transp) स्यात्स्विद्, Dc Dn₂ n₂ D₂ °चित्याद्

25 ^a) K₃ Dn D₄ 6 T₂ G₂ मातुषेपु — ^c) K₃ T₂ G सिद्धिर् (for सधिर)

26 Ś₁ om 26^{ab} — ^d) Ś₁ B₁ अधर्मं (B₁ °र्म)प्रतिमो, K₃ अधर्मप्रभवो

27 ^a) T₂ G (except G₁) क्रुधित (for पुरय) B₁ Dn T₂ G₃ सर्व

28 ^a) B (except B₂) S (except T₂ G₃) च (for हि)

हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २८
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
 ताः क्षीयेन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
 क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
 आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
 अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

— ^b) S (except T₂ G₃) चैव (for चापि)

29 ^a) B₄ सक्षयिते, T₁ सखुमिते, G₂ सकुचिते, M₁ प्रकुपिते — ^b) K₂ सम, K₃ धर्म, B_{4m} Dc D₆ शर्म (for जन्म) — ^c) T₁ बुद्धि, T₂ G₂₋₄ M₁ वृद्धि, G₁ विद्धि (for सधि) — ^d) K₂ सम, B_{4m} Dc शर्म (for जन्म) S (except M₂) शुचिस्मिते (for शुभा) — ^e) Cn शम इति पाठे क्षमा । ^f)

30 ^a) Dn₁ D₄ ता (for ता) ¹) क्षयेरन्, K₂ B₂ क्षिये, B₁ Dc Dn₁ ns D₄₋₆ T₂ G₃ क्षिये — ^b) T₁ (before corr) G₂ 4 M तादृशा, G₁ दा

31 Cf 26^{ab} — ^a) S₁ D₂ T₁ M₁ तस्मात् ¹) Dc D₂ 5 लोकेषु, K₂ तु लोके, K₃ लोके ह (for तु लोके) — ^d) K₂ Dc D₂ 5 भवाय, B₁ भूयश्च, S (except G₁ M₂) भावश्च (of v 1 32^c) S₁ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (of 26^d)

32 ^b) K₂ B (B₁ corrupt) Dn D₄ 5 सर्वावस्तु सुशोभने — ^c) ¹) K₂ Dc Dn D₂ 5 6 T₂ G₃ चतो, T₁ G₄ M₁ भावो, G₂ भावे (for भवो)

33 ^a) ¹) K₂ B₁ 2 Dc D₂ 5 G₂ क्षिप्त, M₂ चैव (for क्रुद्ध) — ^b) ¹) K₂ D₂ सहते यो ¹) D₂ बलीयसा, K₂ B (except B₁) Dn₁ ns D₄ 5 स — ^c) T G₁₋₃ यस्तु (T₂ before corr य स्त), G₄ यस्मिन्, M₁ सत्य, M₂ स तु (for यश्च)

34 ^b) ¹) K₂ G₁ लोक तन — ^c) ¹) K₂ B₂ T G₂ 4 स्वल्प (for स्वल्प)

35 ^{ab}) T G₂ 3 M₂ हमा D₆ 6 T₂ G₂ 3 M₂ गाथा K₂ क्षमावत् — 35^b = 44^b — ^c) T G₂ 3 गीता K₂

B₂ 4 Dn D₂ 4 5 T G₁ 3 4 क्षमावता — ^d) ¹) K₂ 3 D₂ काश्यपेन

36 ^a) ¹) S₁ transp धर्म and यज्ञ K₂ क्षमा यज्ञ क्षमा धर्मा — ^b) G₂ 4 M₂ दान (for वेदा) — ^c) ¹) D₂ एव (for एवं) S₁ K₂ Dc D₂ 5 विजानीते K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 य एतदेव जानाति

37 ^a) ¹) K₂ Dc D₂ 5 विद्या (for सत्य) — ^d) ¹) [इ]व घृत, K₂ B D (D₁ 3 missing) [इ]द घृत, K₂ चै घृत (for चोद्धृत) — After 37, ¹) D₂ read 40 (followed by 103*), while K₂ reads 40^{abcd} only

38 ¹) S₁ reads 38-39 in this sequence 39, 38^{cd}, 38^{ab} K₂ om 38^{ab} K₂ B₂ 4 Dc Dn D₄₋₆ G₂ transp (like ¹) 38^{ab} and 38^{cd} — ^a) D₂ धर्म (for ब्रह्म) — After 38^{ab}, K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ read 40^{ef}, followed by 103* — B₂ D₂ om 38^{cd} — ^c) K₂ क्रियावता, K₂ T₂ G (except G₁) यज्ञवता; T₁ यज्ञवता (for यज्ञविदा) K₂ Dn₁ चापि, B₁ 3 4m Dn D₄ 6 G₁ लोकान् (for चैव) — ^d) ¹) K₂ चै, K₂ D₁ हि, B (B₂ om) Dc Dn D₄₋₆ G₁ च (for तान्) — After 38, B₂ D₆ read 40^{ef}, followed by 103*

39 For ¹) S₁ of v 1 38 D₂ om 39^{ab} M₁ om from ब्रह्म up to कथ (in 40^b) — After 39^{ab}, K₂ (which om 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B₁ reads 40^{ef} (followed by 103*) — ^c) D₂ (by transp) सत्यवता सत्य — ^d) ¹) K₂ B D (D₁ 3 missing) यज्ञ (for दान) ¹) Dc चता, K₂ B Dn D₄₋₆ शर्म (Dn₁ ns श्रम) (for यज्ञः) — After 39, D₂ reads 41^{cd}

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमासीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।

श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४४
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभात्क्षिप्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

40 Ś₁ K₃ D₂ read 40^{abcd} after 37 M₁ om up
to कथ (of v 1 39) — ^a) B (except B₃) Dn D₄ ६
तादृशीं (for ईदृशीं) — ^c) S (except G₁) यत्र (for
यस्या) Ś₁ K₃ D₂ D₂ ६ वेदाश् (for सत्य) — ^d) T₁
G₁ यत्र (for यज्ञा) K₂ B₂ 4 Dn D₄ ६ च विष्टिता, B₁ ३
प्रतिष्ठिता (for च विष्टिता) S₁ K₃ D₂ D₂ ६ सर्वमेव (K₃
सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठित — K₂ B₂ 4 Dc Dn D₄ ६ read 40^{ef}
after 38^{ab}, B₁, after 39^{ab} K₃ om 40^c—41^b — ^e)
Ś₁ K₂ B D (D₁ ३ missing) अन्ये वै, T₁ इज्येते; G₁
इज्यते, M₂ अन्ये च (for भुज्यन्ते) K₂ Dn D₄ ६ यजुषा;
B Dc D₂ ६ G₄ M₂ यज्वनां (for यज्वना) — ^f) Ś₁ K₃
B Dn D₄ ६ कर्मि; D₂ ६ धर्मि (for क्षमि) — After
40, S₁ K₂ B D (D₁ ३ missing) ins

103* क्षमावता ब्रह्मलोके लोका परमपूजिता ।

[Dn₃ ब्रह्मविदा, D₂ ६ लोक D₅ लोक परमपूजित]

41 Ś₁ om 41, K₃ D₂ om 41^{ab} (for K₃ of v 1
40) — ^c) K₃ Dc D₂ ६ च (for हि)

42 42^{ab} = 1 38 9^{cd} — For 42^{ab}, Ś₁ repeats
39^{cd} (with v 1 यज्ञा for दान and वता for यश) — ^b)
K₂ Dc D₂ ६ लोक, B₂ चापि (for चैव) — ^c) K₂ ३
B₁ Dc Dn D₂ ६ T₁ G₄ सन्मानम् Ś₁ K₂ ३ Dn₁ D₄ अहंति,
B Dc D₂ ६ अहं (B₂ चं) ति, Dn₂ D₂ G₁ इच्छति (for
ऋच्छन्ति) — ^d) S परा (for शुभा)

43 ^b) K₂ [अभिहित, B (except B₁) Dn D₄ ६
[अभिहित (for निहत) — ^c) Ś₁ B₂ Dc तरा; K₃ T₁
G₁ 4 M तरो, G₂ मतो (for तरे) T₁ G₁ २ 4 M लोक

44 ^a) Dc D₂ ६ G₂ 4 गीता Ś₁ K₃ D₂ काश्यपेन.

— ^b) = 35^b M₂ नित्यमेव (for गाथा नित्य) — ^c) B
(except M₂) तु (for त्व) — ^d) T₁ G (except G₂) M₁
मा द्रौपदि (by transp)

45 K₃ B D (D₁ ३ missing) M₂ ins after 45^{ab}
K₂, after 45^{cd} G₄, after 45^{ef} M₁, after 46

104* कृष्णश्च देवकीपुत्र शम सपूजयिष्यति ।

[Of 45^b K₂ समय पूजयिष्यति, M₂ शममेव वदि]

— T₂ G₃ om 45^{cd} — ^c) K₂ ३ D₂ S (T₂ G₃ om)
चैव (for क्षत्ता) — ^d) K₂ सममेव, D₂ परमेव Ś₁ B₂ 4
Dn₂ ns D₄ वदिष्यति B₁ शम सपूजयिष्यति (= 45^b),
S (T₂ G₃ om) पौरवृद्धास्तथैव च — D₂ om 45^{ef}
— ^f) T₁ G₁ २ 4 M₁ वदिष्यति

47 G₁ om 47 — ^b) K₂ नोद्यमान — ^c) S (G₁
om) आदास्यतेति (for राज्य दातेति) — After 47, D₂
ins

105* यत्र पार्यो धनुष्पाणिर्भीम कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 ^b) Dc विपत्तये (for अभूतये) — After 48^{ab},
D₂ ins

106* क्षय सर्वस्य लोकस्य पृथिन्यामिति मे मति ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेष तत्र पश्यसि ।

— ^c) K₂ D₂ सदा चैतत् — ^d) K₂ एव (for अपि) K₂ ३
B D (D₁ ३ missing) G₁ भामिनि

49 ^b) B₂ विन्दति, B₂ न विन्दति S क्षमा मामेव
विन्दति — ^c) B₄ Dc Dn D₂ ६ T₂ G₂ तत्र (for तस्य)
K₂ एवेह, B₂ 4 D (D₁ ३ missing) G₁ इत्येव B₁ M₂
अहंस्तस्या अहमिति — ^d) K₂ G₂ 4 M₂ मा (for मा) Ś₁
K₂ ३ B₁ विन्दति

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽप्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चेष्वसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽभ्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।

धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरुवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
मीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

50 ^a) S₁ धर्मवता, K₃ B₁ D₂ आत्मवता, M₁ आत्म
विदा K₃ धर्मम् (for वृत्तम्) — ^c) T G₂ ३ क्षमा Ś₁
नृशंस्य, K₂ नृशसा च

Colophon K₁ 4 D₁ ३ missing — Major parvan
Ś₁ Dn₂ T G₂-4 आरण्य — Sub parvan B₃ D₂ (both
om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, like
wise B₄ D₅ only द्वैतवन — Adhy name K₂ B₄ G₁
युधिष्ठिरवाक्य, D₆ युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशसा, D₂ क्षमा-
प्रशसा, T₂ G₂ ३ M₁ क्षमास्तुति — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 29 — Śloka no Dn 53

31

☞ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ ३ (cf v l
3 1 1 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored
here

1 1^a = 3 38 25^a — ^c) S (except T₁ M₂) राज्ये
(for वृत्ते) — After 1, K₂ B (except B₁) D₆ Dn D₄-३
ins

107* कर्मनिश्चिततो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।

तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्ष विययासति ।

[(L 1) K₂ B₂ (m as in text) Dn D₅ ३ गत्या गत्या

D₅ पृथक्पृथक्]

2 ^a) D₅ ते न (for नेह) K₂ B D₆ D₅ T₁ G
(except G₃) M₂ संभ्या (for संस्याभ्या) — ^a) Ś₁ K₂ ३
D₂ न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः

3 ^b) T G₂ M दुष्यह, G₁ दुष्यभ K₃ इद च भरतर्षभ
— ^c) K₃ D₅ न स्व, B (except B₃) D₆ यस्त्व; T G स
स्व; M₁ राजन् (for यस्व) — ^d) S₁ K₂ ३ D₆ D₅ ३
[S]मितौजस, B₁ महायशा, B₄ सलीयस (for महौ^o)

4 ^a) T₁ G₁ M₁ तु (for हि) Ś₁ K₂ D₅ ते व्यगमज्,
K₂ B₂ ३ M₂ तेभ्यगमज्, D₆ तेभ्यगम, D₂ ते ह्यभवज्, T₁
corrupt, T₂ G₂-4 तेभ्यगमज् — ^b) D₆ D₅ om न
T₂ G (except G₁) चाद्य (for नाद्य) — D₆ om
(hapl) 4^{cd} — ^c) D₆ D₅ पर^o (for प्रिय^o) — ^d)
D₂ ते (for चेज्) D₆ जीवित K₂ ३ S अपि; D₆ च ते
(for इह)

6 ^a) K₂ B Dn₂ ns D₅ ३ T₂ G₂ चोभौ; Dn₁ D₄ T₁
G₁ ३ 4 M₁ चोभौ (for चैव) — ^b) M₂ यमौ चैव (for
माद्रेयौ च) — ^c) T₂ G (except G₁) त्यजेयमिति ते बुद्धिर्
— ^d) B₂ कदाचन (for परि^o)

8 D₂ repeats 8^{ab} (with v l) — ^a) D₂ अत्यत हि
(second time), T₁ G₂ त्यक्त्वान्या (T₁ न्यौ) हि, T₂ G₁-३
त्यक्त्वान्यान्दिह (G₁ नि), M₁ त्यक्त्वान्यस्तु, M₂ अन्येभ्यो हि
(for अनन्या हि) G₁ 4 ज्याघ्रा, G₂ श्रेष्ठ K₂ D₂ (first

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
 नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १२
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
 तद्वत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

असिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रदपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
 अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वदन्त्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निजितः ॥ १७
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य हीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

time) इ (D₂ अ) तिश्चकिर्यथाशक्ति — ^b) T₂ G (except G₁) नित्यता K₃ D₅ धर्म सेवते (D₅ 'ते), T₁ सा ममैव ते, T₂ G (except G₁) धर्म एव ते — ^c) B₁ सततम् — After 8, B₈ ins

108* छायेवान्वेति पुरुष धर्मं साधु मयाजित ।

9 ^c) Ś₁ K₃ D₆ D₅ [अ]पि महीं, D₂ हि महीं (for पृथिवीं) S सर्वा (for कृत्स्ना) — ^d) D₂ प्रवर्धते (for अवर्धत)

10 ^c) T G₃₋₄ देवाश्चैव, G₁ M देवता (G₁ 'ता)श्च (for दैवतानि)

11 ^a) Ś₁ K₃ D₆ D₂ ऽ कामभोगास्ते, T₁ सर्वकामार्थैः T₂ G₃₋₄ च, M₁ तु (for ते) — M₂ om (hapl) 11^b-12^c — ^b) B₃ पूजिता (for तर्पिता) Ś₁ K₃ D₆ D₂ ऽ सतत भुजते गृहे — ^c) M₁ व्रतिनो (for यतयो) — After 11, K₃ B D₆ D_n D₅₋₆ T₂ G₃₋₄ ins

109* भुजते रुक्मपात्रीभिर्ग्रहा परिचारिका ।

12 M₂ om 12^{abc} (of v.l 11) — ^a) D₆ आरण्यकेय, T₁ आरण्येभ्योय Ś₁ K₃ D₆ लोहानि, S (M₂ om) वन्यानि — ^b) B (except B₃) T₂ G (except G₁) M₁ भोजनानि

13 ^a) Ś₁ K₃ ऽ B D₆ D_n ऽ न₃ D₂ ऽ T₂ G₃ ऽ वैश्व देव ते — ^b) T₁ M विधी' (for प्रदी') N (K₁ ऽ D₁ ऽ missing) शातये (Ś₁ D₂ ऽ साय च, K₃ साय वै) क्रियते गृहे — ^c) K₃ B₁ ऽ D_{n1} ऽ न₃ D₄₋₅ T₂ G₁ ऽ ऽ 'सूते' (for 'सृत्ये') Ś₁ K₃ D₂ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= 3 2 57^a),

see below — ^a) Ś₁ K₃ दत्त्वा (for राजन्) Ś₁ K₃ ऽ B D₆ D_n D₄₋₆ M₂ शिष्टेन (for शेषेण) D₂ यज्ञकर्म च सर्वदा (of 14^d) — After 13, D₆ D_n D₅ ins

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि ।

[See above v.l of Ś₁ K₃ D₂]

14 ^b) B₂ G₁ ऽ M₂ काम्या (for काम्य) — ^d) Ś₁ भारत (for नित्यदा) S सदा (T₂ G₃ 'द) यज्ञा (T₂ G₃ ज)श्च तेनच

15 ^b) Ś₁ B₂ ऽ निर्जने (for वि^o)

16 ^b) T₁ G₁ ऽ M पौंडरीको' — ^{cd}) S इष्टास्वया महायज्ञा बहवोन्वे सदक्षिणा

17 ^c) B₂ वसुधा', D₂ पशूना' (for वसुन्या) S₁ राज्य च वसुन्यादाय, K₂ ऽ S पार्थ (K₂ राज्य) मित्राणि चास्माश्च — ^d) B₁ अपि (for असि) S₁ भ्रातृन् चापि विनिजित, K₂ ऽ S वसूनि च पराजित

18 ^c) D₆ D₅ अनसूयोर्व' — ^b) S (except M₂) धीमत — ^{cd}) Ś₁ K₃ D₆ D₂ ऽ transp कथ and बुद्धि' T G₃ ऽ आपादिता (for आपतिता)

19 ^a) K₃ मा मोहयति, S मोह आयाति — ^b) K₃ B D_n D₆ G₁ 'भूयते, D₂ 'हीयते — ^c) Ś₁ K₃ न शाम्य ति (K₃ 'ते), K₂ B D₆ D₅ ऽ निशाम्य ते S निशाम्य व्यसन पार्थ — ^d) Ś₁ दृष्टानापदमीदृशी, S तवेदमतिदुःसह (M 'दुष्पह)

20 20^{ab} = 1 29 1^{ab}, etc — ^{cd}) Ś₁ K₃ ऽ D₆ D_n D₂ लोकास्तिष्ठते

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुचरन् ॥ २१
 यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
 शकुनिस्तनुवद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्दृक्ष इव च्युतः ॥ २६
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति वलीयसः ।

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
 आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
 अन्यथैव हि मन्वन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यानिर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

21 ^a) S₁ धात्रैव, B₂ T₂ G (except G₁) तथैव S₁
 K₃ D₂ D₃ ६ किल (for खलु) — ^c) S₁ D₂ T G₂ ३ ददा
 ति — ^d) = 5 31 2^d

22 ^{ab}) S (except M₂) यथा दारुमयी योषा नरो धीर
 समाहितः — ^c) S₁ K₃ ३ D₂ चेष्टय (K₃ ३ य) ति, B₃
 (m as in text) D₂ इग, T₁ G (except G₃) M₂ ईह,
 M₂ नंग (for ईर) S₁ मर्माणि, K₂ ३ कर्माणि (for
 मङ्गानि) Cnp चेष्टयन्यङ्गकर्माणि — ^d) D₂ D₃ भूता
 (for राजन्) M₁ तथा धातु प्रजा इमा

23 ^a) S₁ K₃ ३ D₂ D₃ ६ आकाशमिव — ^d) K₃ B
 पातक (for पापकम्)

24 ^a) T₁ G₁ ३ यद्धेव, M₁ यद्धो हि — ^b) T₁ G₁ ३
 M नीयते (for नियते) — ^c) K₃ Dn₁ ns D₄ T₂ G₁ ३
 तिष्ठेन् (for तिष्ठन्) — ^d) K₃ T₁ G₁ ३ M₁ om the
 second n

25 ^a) S₁ सत्र (for सूत्र) — After 25^{ab}, B (B₂
 om) reads 26^{cd}

26 ^a) B₃ नार्याधीनो — ^b) K₂ B₃ ४ Dn₁ ns D₄ ६
 T₂ G (except G₁) भजति (for भवति) B₁ D₂ ६ T₁
 G₁ ४ किं (for कं) — B₃ om 26^{cd} — B (B₂ om)
 reads 26^{cd} after 25^{ab} — ^d) K₃ T₁ G (except G₃)
 M₁ कूल (for कूलाद्)

27 Cited (as a nāya) in Sarvadarśanasam
 graha (ed Abhyankar), p 176 (with v 1 वा अत्रमेव

वा for नरकमेव च), also in the Nyāyavārttika of
 Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4 1 21 — ^d) D₂ T₂ G
 (except G₄) M वा (for च)

29 ^a) Dn D₂ ६ ६ T₁ M आर्ये (for आर्य) — ^b)
 T₂ G₃ ४ पापो (for पापे) — ^c) S₁ K₃ D₂ M₂ चरति

30 ^a) B₁ प्रास (for धातु) — ^b) S₁ K₃ B (except
 B₂) D₂ ६ क्षेत्रसज्ञक

31 ^c) S₁ यद्धति, K₃ युद्धति (for यो हन्ति) — ^d)
 S₁ B₂ [अ]थ, K₃ D₂ D₃ स्व, B₄ [अ]थे, D₂ स, G₄ तु
 (for [आ]स्म)

32 K₃ om 32^{ab} — ^a) D₂ अथ वा (for अन्यथा)
 D₂ परिदृष्टास्मि — ^b) M₂ कविभिर् K₃ B₄ तत्त्वदर्शि
 भि, D₂ वेदवादिभिः, T₂ G (except G₁) वेदपारगै
 — B₁ M₁ om (hapl) 32^d-33^a

33 B₁ M₁ om 33^a (cf v l 32) — ^a) S₁ एव च
 (for एव हि) T G₂ वर्तते (for मन्वन्ते) G₁ अन्यथा वा
 न्यवर्तते, M₂ या परिवर्तते — ^b) T₁ G₁ M ह, T₂ G₂ ४
 हि (for च) S₁ K₃ D₂ D₃ ६ भविष्यतीति मानवा

34 ^a) S₁ काष्ठस्य (for वा काष्ठ) — ^b) K₂ D₂ D₃
 M₂ वां (for चां) B₂ om च S₁ चाश्मानमश्मना, T₁
 अश्मनीवात्मना; G₁ इश्मान चाश्मना, G₂ ४ M₁ अ (G₂ इ)
 श्मना इश्म वा — ^c) S₁ K₃ B₂ ४ G₁ ४ M₁ वां (for
 चां) — ^d) S₁ D₂ अचेतन; K₃ D₂ अचेतम

35 ^a) T₂ G (except G₁) अते (for देव) — ^c)

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
 नावसंस्था हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते भृङ्गमवर्धत ॥ ९
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १२
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
 तदृच्चातिथिभृत्येभ्यो राजञ्छेषेण जीवसि ॥ १३
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
 अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसून्त्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥ १७
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षय्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

time) ह (D₂ अ) तिशक्तिर्यथाशक्ति — ^b) T₂ G (except G₁) नित्यता K₃ D₆ धर्म सेवते (D₅ 'ने), T₁ सा ममैव ते, T₂ G (except G₁) धर्म एव ते — ^c) B₁ सततम् — After 8, B₃ ins

108* छायेवान्वेति पुरुष धर्म साधु मयार्जित ।

9 ^a) Ś₁ K₃ Dc D₂ [अपि महीं, D₂ हि महीं (for पृथिवीं) S सर्वा (for कृत्स्ना) — ^d) D₂ प्रवर्धते (for अवर्धत)

10 ^c) T G₂₋₄ देवाश्चैव, G₁ M देवता (G₁ 'तां)श्च (for दैवतानि)

11 ^a) Ś₁ K₃ Dc D₂ ६ कामभोगास्ते, T₁ सर्वकामार्थं T₂ G₂₋₄ च, M₁ तु (for ते) — M₂ om (hapl) 11^b-12^c — ^b) B₃ पूजिता (for तर्पिता) Ś₁ K₃ Dc D₂ ६ सतत भुजते गृहे — ^c) M₁ व्रतितो (for यतयो) — After 11, K₂ B Dc Dn D₃₋₆ T₂ G₂₋₄ ins

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राह परिचारिका ।

12 M₂ om 12^{bc} (cf v1 11) — ^a) Dc आरण्यकेय, T₁ आरण्येभ्योथ S₁ K₃ Dc लोहानि, S (M₂ om) वन्यानि — ^b) B (except B₃) T₂ G (except G₁) M₁ भोजनानि

13 ^a) S₁ K₃ ३ B Dc Dn₂ ns D₂ ४ T₂ G₃ ४ वैश्व देव ते — ^b) T₁ M विधी (for प्रदी) N (K₁ ४ D₁ ३ missing) शातये (Ś₁ D₂ ६ साय च, K₃ साय वै) क्रियते गृहे — ^c) K₂ B₁ ३ Dn₁ ns D₄₋₆ T₂ G₁ ३ ४ "भूते" (for 'भृत्ये') S₁ K₃ D₂ श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च (= 3 2 57^a),

see below — ^a) S₁ K₃ इत्वा (for राजम्) S₁ K₃ ३ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ शिष्टेन (for शेषेण) D₂ यज्ञकर्म च सर्वदा (of 14^d) — After 13, Dc₂ Dn₂ D₅ ins

110* श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि ।

[See above v1 of S₁ K₃ D₂]

14 ^b) B₂ G₁ ४ M₂ काम्या (for काम्य) — ^d) Ś₁ भारत (for नित्यदा) S सदा (T₂ G₃ 'द) यज्ञा (T₂ G₃ 'ज्ञ)श्च तेनच

15 ^b) Ś₁ B₂ ३ निर्जने (for वि^o)

16 ^b) T₁ G₁ ३ M पौंडरीको — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणा

17 ^a) B₂ वसूश्चां, D₂ पशूनां (for वसून्त्यां) S₁ राज्य च वसून्त्यादाय, K₂ ३ S पार्थ (K₂ राज्य) मित्राणि चास्माश्च — ^d) B₁ अपि (for असि) S₁ भ्रातृन् चापि विनिर्जित, K₂ ३ S वसूनि च पराजित

18 ^a) Dc D₆ अनसूयोर्वं — ^b) S (except M₂) धीमत — ^{cd}) Ś₁ K₃ Dc D₂ ६ transp कथ and बुद्धि T G₃ ४ आपादिता (for आपतिता)

19 ^a) K₂ मा मोहयति, S मोह आयाति — ^b) K₂ B Dn₂ D₆ G₁ भूयते, D₂ हीयते — ^c) Ś₁ K₃ न शाम्यति (K₃ 'ते), K₂ B Dc₂ D₆ ६ निशाम्य ते S निशाम्य व्यसन पार्थ — ^d) Ś₁ इष्टानापदमीदृशीं, S तवेऽमतिदुःख (M 'दुःखह)

20 20^{ab} = 1 29 1^{ab}, etc — ^{cd}) S₁ K₃ ३ Dc Dn D₂ लोकनिर्जिते

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
 यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
 शकुनिस्तनुवद्भो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्दृक्ष इव च्युतः ॥ २६
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
 यथा वायोऽस्तृणाग्राणि वशं यान्ति वलीयसः ।

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
 आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विशुः ॥ ३०
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्धाभिर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

21 ^{a)} Ś1 धात्रैव, B₂ T₂ G (except G₁) तथैव S₁ K₂ Dc D₂ ऽ किल (for सलु) — ^{o)} Ś1 D₂ T G₂ ऽ दवा ति — ^{d)} = 5 31 2^d

22 ^{ab)} B (except M₂) यथा दारुमयी योषा नरो धीर समाहित — ^{o)} Ś1 K₂ ऽ D₂ चेष्टय (K₂ ऽ य) ति, B₃ (m as in text) Dc ह्य, T₁ G (except G₃) M₂ ईह, M₂ नंग (for ईर) Ś1 मरणि, K₂ ऽ कर्मणि (for मङ्गानि) Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्मणि — ^{d)} Dc D₂ भूता (for राजन्) M₁ तथा धातुः प्रजा इमा

23 ^{a)} Ś1 K₂ ऽ Dc D₂ ऽ आकाशमिव — ^{d)} K₂ B पातक (for पापकम्)

24 ^{a)} T₁ G₁ ऽ बद्धेव, M₁ यद्धो हि — ^{b)} T₁ G₁ ऽ M नीयते (for नियते) — ^{c)} K₂ Dn₁ n₂ D₄ T₂ G₁ ऽ तिष्ठेन् (for तिष्ठन्) — ^{d)} K₂ T₁ G₁ ऽ M₁ om the second n

25 ^{a)} Ś1 स्तभ (for सूत्र) — After 25^{ab}, B (B₂ om) reads 26^{cd}

26 ^{a)} B₂ नार्योधीनो — ^{b)} K₂ B₂ ऽ Dn₁ n₂ D₄ ऽ T₂ G (except G₁) भजति (for भवति) B₁ D₂ ऽ T₁ G₁ ऽ किं (for कं) — B₂ om 26^{cd} — B (B₂ om) reads 26^{cd} after 25^{ab} — ^{d)} K₂ T₁ G (except G₃) M₁ कूल (for कूलाद्)

27 Cited (as a nyāsa) in Sarvadarśanasamgraha (ed Abhyankar), p 176 (with v I वा अश्रमेव

वा for नरकमेव च), also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4 1 21 — ^{d)} Dc T₂ G (except G₄) M वा (for च)

29 ^{a)} Dn D₂ ऽ ऽ T₁ M आर्ये (for आर्य) — ^{b)} T₂ G₂ ऽ पापो (for पापे) — ^{c)} S₁ K₂ D₂ M₂ चरति

30 ^{a)} B₁ प्राप्त (for धातु) — ^{b)} Ś1 K₂ B (except B₂) D₂ ऽ क्षेत्रसलक

31 ^{a)} Ś1 यद्धति, K₂ युद्धति (for यो हन्ति) — ^{d)} Ś1 B₂ [अ]य, K₂ Dc D₂ स्व, B₄ [अ]र्ये, D₂ स, G₂ तु (for [अ]त्स)

32 K₂ om 32^{ab} — ^{a)} D₂ अथ वा (for अन्यथा) Dc परिदृष्टास्मि — ^{b)} M₂ कविभिर् K₂ B₄ तत्वदर्शिभि, Dc₂ वेदवादिभि, T₂ G (except G₁) वेदपारो — B₁ M₁ om (hapl) 32^d-33^a

33 B₁ M₁ om 33^a (cf v I 32) — ^{a)} Ś1 एव च (for एव हि) T G₂ ऽ वर्तते (for मन्यन्ते) G₁ अन्यथा वा व्यवर्तते, M₂ या परिवर्तते — ^{b)} T₁ G₁ M ह, T₂ G₂ ऽ हि (for च) Ś1 K₂ Dc D₂ ऽ भविष्यतीति मानवा

34 ^{a)} Ś1 काष्ठस्य (for वा काष्ठ) — ^{b)} K₂ Dc₂ Dc M₂ वा (for चा) B₂ om च S₁ चाश्मानमश्मना, T₁ अश्मनीवात्मना; G₁ हाश्मान चाश्मना, G₂ ऽ M₁ अ (G₂ ह्य) श्मना हाश्म वा — ^{c)} Ś1 K₂ B₂ ऽ G₁ ऽ M₁ वा (for चा) — ^{d)} Ś1 Dc अचेतन; K₂ D₂ अचेतस

35 ^{a)} T₂ G (except G₁) अते (for देव) — ^{c)}

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
 न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
 आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकशितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
 उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वयं तु प्रभाषसे ॥ १
 नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
 अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
 गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
 धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K₃ T G₃ s M₁ निहति (for हिनस्ति) — ^a) T₁ M₁ जन्म (for छद्म)

37 °) Ś₁ K₂ B₂ Dc D₃ T₂ G₃ ४ एव (for इव) K₃ प्रकृत्वा, S (except M₂) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो) K₂ s Dc D₃ [ऽ]सौ (for स्य)

38 ^b) S₁ K₃ B Dn₃ n₃ D₄ s G₄ *कषितान् — ^a) Ś₁ विह्वलामीव चितया (hypermetric !), K₃ G₂ ४ *लानि विचितये (K₂ *या), K₃ D₃ *लानीव चितया, B₁ s ४ Dc Dn D₄-s *लानिव चितया, B₃ T₁ M₁ *लामि वि (B₃ न)चितये, T₂ G₃ *लेव विचितये, G₁ चितयाम्यतिविह्वला, M₂ *लामि विचेतना The reading विह्वलामीव was found in two of the MSS collated for the ed, but not included in our apparatus The conjecture was made already by Aufrecht see PW s v वि+ह्वल

39 ^a) S₁ K₂ s D₂ सम यो नानुपश्यति

40 ^b) Ś₁ K₂ D₃ Cnp धर्माभि (D₂ *ति)शक्तिनि, K₃ चौर्यातिशक्तिनि, D₃ धर्मविशक्ति

41 ^b) Ś₁ नानुगच्छति, K₃ Dc नान्यमर्हति, B₂ ४ *मर्चति — K₂ D₂ om (hapl) 41^c-42^b — °) Ś₁ K₃ Dc D₃ कर्मणा बहु (K₃ marg sec m तेन)दोषेण

42 K₂ D₃ om 42^{ab} (cf v l 41) — ^b) Ś₁ K₃ B (except B₁) D₄ s अर्हति, Dc अर्हति

Colophon K₁ 4 D₁ s missing — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₃ T₂ G आरण्य — Sub parvan B₄ D₃ (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy name K₃ B₄ Dc द्रौपदीवाक्य, D₂ ईश्वरमाहात्म्य, T₂ G₂-4 विधात् (G₄ धात्) गृहण, G₁ द्रौपदिमते विधातुकरण (sic) — Adhy no (figures, words or both) Dn 30 — Śloka no Dn 43

32

~~☞~~ This adhy is missing in K₄ D₁ s (of v l 9 1 1, 22 30, 23 28) 1^a-4^a is missing in K₁ (of v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 °) B₄ बहु (for वल्गु) — °) K₂ D₂ S (except G₄) यत्, B₃ Dc D₃ तु (for तत्) — ^a) D₃ च, S स (for तु)

2 °) K₂ B₂ sm Dn कर्म*, S फलाकाक्षी T₁ om (hapl) 2^{ca} — °) Ś₁ Dc Dn₁ D₄-s G₁ M₂ ददानि, T₂ G₃ ददाति T₂ G₃ ४ एव (for एव) — ^a) Ś₁ K₂ s D₂ अपि (for उत)

3 °) Ś₁ नात्र, D₃ G₁ चात्र, M₂ मेत्र (for वात्र) — °) K₂ गृहवास्ता नित्य च, B Dn D₄ s गृहे वा घमता कृ*, S गृहे निवसता कृ*

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
 धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
 यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
 अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
 धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
 धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
 वेदाच्छुद्ध इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यश्श्विनि ।
 स्थविरेषु स योक्तव्यो राजमिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
 पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपोः ।
 मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
 व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ।
 अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
 प्रत्यक्षं पश्यसि हेतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
 शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
 एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
 अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
 रजोमूढेन मनसा क्षेमं शङ्कितुमेव च ॥ १४
 धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
 आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

4 K₃ om 4^{ab} K₁ resumes from 4^b | — ^d) B Dc₃ वृत्तम्, G₃ धर्मम् (for वृत्तम्) — Ś₁ K₁ D₂ om 4^{ef}, B Dc D₄₋₅ read it after 5^{ab} (B₄, after 111*) — K₂ s B Dc₁ Dn D₄₋₅ ins after 4^{ef} (B₄, after 4^{cd}) S₁ K₁ D₂ (which om 4^{ef}, after 4^{cd})

111* धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।
 [Ś₁ K₃ B₂₋₄ D₂ s वाणिज्यको Ś₁ K₃ D₂ s दोनो (for हीनो)]

Thereafter Dc₁ Dc repeat 5^{ab}

6 ^a) D₂ s T₂ G₃ अतिवादान् Ś₁ K₁₋₃ घदाम्येतत्, B Dc Dn D₄ s T₂ G₃ वदाम्येष (B₃ वदलेष); D₂ s वदस्येतान् (D₅ तत्) (for मदाच्चैव) — ^b) K₃ D₆ नाधर्मम्, D₅ न धर्मम् Ś₁ K₁ s B Dc Dn D₄₋₅ अभि (Dc₃ अवि, Dn₃ अपि); D₂ इति (for अति) Ś₁ T₁ G (except G₃) M₁ ऋकथा — D₅ transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^c) Ś₁ K₁ s B Dn₃ n₃ D₄ s धर्माभिषकी — ^d) K₂ D₅ तिर्यग्योनि, Dn D₂ गेति (l)

7 D₅ transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ s B Dc Dn D₄₋₅ अभि (for अति) — ^b) K₂ D₅ Cnp अर्थे, K₃ अर्थो, Dc₁ दोष, D₂ आपर्थो (for आपं) G₁ M₁ अदोषो, M₂ दृश्यते (for आपं वा) T G₃ s दोषो दुर्बलम् (T₁ बोध) भाग्यन, G₄ broken — ^d) K₂ D₅ Cnp स्वलोकाद् (for स लो)

8 ^a) S₁ K₁ D₂ धर्मरति, G₂ कर्मपर — ^b) B Dn D₄ s G₂ मन (for यदा) — ^c) K₂ न; Dc [अ]भि, Dn₂ D₅ नि, D₂ s प्र (for स) D₂ om (hapl)

8^d-9^c — ^d) K₁ B₁ 4 Dn D₄ s राजषिर् K₁ धर्मवादिभि, B₂ धर्मोक्त्वृभि (m as in text) D₂ n धर्ममति शकते (cf 9^d)

9 D₂ om 9^{abc} (cf v 1 8) — ^a) K₁ s B₂ s Dc Dn D₄₋₅ transp हि and स — ^b) S₁ K₁₋₃ [S]पि वा पुन, B (except B₁) Dc Dn D₄₋₅ विशिष्यते, G₄ broken — ^c) Ś₁ M₁ [S]धर्म (for मन्द) — ^d) = 17^b K₁ s B Dc Dn D₄₋₅ अभि (for अति)

10 ^a) Ś₁ K₁ मार्कण्डेयो — ^d) Ś₁ K₃ s जीविन, K₁ Dc D₂ त्त; B₁ त्त, B₃ 4 Dn D₄ s M₁ त्त, M₂ का

11 ^a) Some MSS वसिष्ठो — ^b) Some S MSS. रोमश शुक्र, G₁ रोमहर्षण — ^c) Ś₁ K₁ s Dc D₅ S (avoiding hiatus) चाप्युषय, K₂ वा ऋषय B (except B₂) Dn D₄ s सर्वे (for सिद्धा) — ^d) B₃ T₁ G (except G₃) M₁ सुतेजसा, B₄ सुवेधस

12 ^a) Ś₁ K₁ Dc₃ G₁ M₁ छेनान् — ^b) M₁ दिव्यान् शोभासम् — ^d) K₁ s B Dn D₄₋₅ देवेभ्योपि

13 ^b) B Dn D₄ s [अ]नघे (for मम) — ^c) D₂ कर्तारो ह्यम

14 ^a) T₂ G (except G₁) ततो (for अतो) — ^b) K₃ कर्म (for धर्मम्) — D₂ om (hapl) 14^{cd} — ^c) B Dc Dn D₄ s राञ्जि (for रजो) — ^d) Ś₁ K₁ T₁ वा (for च) — Ś₁ K₁ s B D (D₁ s missing) ins after 14 (D₂, which om 14^{cd}, ins after 14^{ab})

112* उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
 ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
 प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
 कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
 यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवामिपद्यते ।
 अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्यमश्नुते ॥ १९
 आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
 सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
 पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
 धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवियुः पशुजीविकाम् ।
 विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किञ्चिदामुयुः ॥ २४
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K₁ उन्मत्तो K₁ मूढ (for बाल) D₂ D₂ आगमं (for आगतं)]

15 ^a) K₁ ३ B₁ ३ D₂ सर्वाभिशाकी; K₂ साध्वाति*, B₂ ४ D₁ D_n D₄ ६ धर्माभि*, D₂ ६ सर्वाति*, T₁ सर्वाव*. Ś₁ K₁ नान्यस्य, K₂ B D₂ D_n D₄ ६ नान्यस्मात् — ^o) K₂* प्रभाव (for प्रमाण) Ś₁ K₁ D₂* सन्नद्ध*, B₂ ४ तत्वज्ञ*, S (except M₂) चोन्नद्ध* — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₂ D₂ ६ T₁ M₁ [S]पि, G₁ ४ [S]मि (for हि) D₂ D₂ अवमानक*, S अवमन्यते

16 ^a) B₂ D₂ T₂ G₁₋₃ M* प्रति*, T₁ G₄* सबध — ^b) K₂ लोकविश्रुत, G₄ कालसाक्षिक — D₂ om 16^c-17^b — ^o) Ś₁ K₁ ३ B D (D₁ ३ missing, D₂ om) T₁ G₁ ४ M एतावन् B₁ ४ लोको (for बालो)

17 D₂ om 17^{ab} (cf v. 1 16) — ^b) = 9^d Ś₁ K₁ ३ B D (D₁ ३ missing, D₂ om) अमि (for अति-)

— ^o) K₂ ३ पुण्यान् (for पापो) D₂ धर्मं प्रमाणमध्यायन्

18 K₂ om (hapl) 18^a-19^b — ^a) K₁ प्रमाणान्य निवृत्तो, K₂ D₂ प्रमाणेत्यति*, B₁ D₂ D_n ३ D₄ ६ प्रमा णाद्धि नि*, B₂ ४ D₁ D_n D₂ D₂ प्रमाणाद्विनि*; B₂ T G (except G₁) प्रमाणादति* — ^o) Ś₁ K₁ B D₂ D_n D₄₋₆* तिगो, K₂ D₂* न्वितो (for नुगो) — ^d) M₂ न लोकान् (for नरक)

19 K₂ om 19^{ab} (cf v. 1 18), T₁ om (hapl) 19^{ab} — ^a) G₁ धर्मं (for कृतं) — ^b) M अनु* (for अभि*) — ^o) K₂ पुण्यानि (for कल्याणि)

20 K₁ om 20 — ^a) K₂ कर्म, T₁ आर्षं, M₁ यो हि (for आर्षं) K₂ D₂ T₂ G₂ उत्सृज्य (for उत्क्रम्य) — ^b) B D_n D₄₋₆ T₂ G₂ धर्मं न प्रति (T₂ G₂ परि)पा*, D₂ धर्मं प्रति न पा* — ^c) D₂ S (except G₁ M₂) धर्मं

(for सर्वं) — ^d) K₂ अमुभ जन्म विदति, K₂ आजन्म तु न वि*, B₂ मृश जन्मसु वि*, D₂ D₂ सुजन्म न स (D₂ स न) वि*, D₂ corrupt, T₁ आजन्म स निकृत्तति, T₂ G₁ ३ ४ M₂ आजन्म स (M₂-सु) न नदति, G₂ आत्मान सविनश्यति, M₁ आ जन्मसु न वि* — Ś₁ K₂ B D (D₁ ३ missing) T₂ G₂₋₄ ins after 20 K₁, which om 20, ins after 19 119* यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चय ।

[(L 1) K₂ यस्यानार्षं, B₂ यस्य नाय Ś₁ शिष्टाचारस्य, K₁* चाराश्च, D₂* चारस्य B D₂ D_n D₄ भाविनि — (L 2) Ś₁ D_n D₂ ६ G₂ ४ न वै (for नैव)]

21 ^b) K₂ B₁ मा मा, T₁ मास्तु, M₂ नास्तान् (for मा स) Ś₁ K₁ ३ B D₂ D_n D₄₋₆ अभिशक्ति (D_n ६ क by corr) था, K₂ S (except G₁) [अ]ति (M₂ वि) शकथा — ^o) K₂ इष्ट (for प्रोक्त)

22 ^a) T₁ G₁ नान्यत् (for नान्यं) — ^o) S स वै (G₁ सेव; M₂ स च) नौ K₂ D₂ पारगस्सेव — ^d) N (K₄ D₁ ३ missing) पारमिच्छत*

23 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₂ D₂ ६ धर्मदर्शिभि* — ^o) Ś₁ K₁ [आ]रात्, K₂ स्यात् (for [ए]तत्) — ^d) K₂ चेदम् (for मजेद्)

24 ^c) D₂ युज्येरन्, T₁ युजीयुर, T₂ (before corr) G₂ ४ युजेयुर, M₁ युजीरन् (for युज्येयुर) Ś₁ K₁₋₃ B₁ D_n D₂ ४ ६ T₂ (by corr) G₂ विद्या (Ś₁ K₂* धा) ते नैव युज्येयुर (Ś₁ K₁₋₃ D₂* ज्येरन्, B₂ ३ D₂ विद्यया नैव युजे युर (D₂ पूज्येयुर) — ^d) K₁ T₁ M₁ कचिद्, K₂ B D (D₁ ३ missing) केचिद् (for किञ्चिद्) Ś₁ आयुष (for आयुयु)

25 ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₂ D₂ ६ स्वाध्यायदीप्तता

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेद्युर्धर्ममाहताः ॥ २७
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
 धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
 एतावदेव पर्याप्तपुपमानं शुचिसिते ।

कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
 बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
 कर्मणामुत् पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 रक्ष्याप्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

26 ^a) K₂ T₁ परे धर्मं, G₁ पतेद्धर्म — ^b) Ś₁ K₁ ३ परे S [S]पि च (for च ये) K₂ वैरे परचरे च ये (sio) — ^d) K₁ विफला (for अं)
 27 ^a) K₂ ३ D₂ हि (for [ए]व) — ^b) K₁ 'वोरगं' (for 'वासुर) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₀ D₂ ३ M₂ ईदृश (for आहता)
 28 ^b) K₂ B₂ D_n D₄₋₈ ध्रुव, S (except M₂) स्थित (for ध्रुवे) — ^c) B D_n D₄ ३ G₁ व्य(G₁ व्या)चरन्, T₂ प्राचं; G₂₋₄ [S]प्याच, M₁ ह्यच — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₂ ३ श्रेय, D_{n1} धर्म, D_{n2} धर्म; D_{n3} T₁ धर्म, B (except B₄) D₄ ३ G₁ M₁ शर्म, M₂ धर्म (for धर्म) T₂ G₂₋₄ स हि धर्म सनातन
 29 ^a) M₁ न (for स) Ś₁ M₁ अफलो (for स) K₁ न चायमपरो धर्मो, K₂ सदायमफलो धर्मो, K₃ B D (D₁ ३ missing) स नायमफलो धर्मो — ^b) T G₃ नाधर्मो (for न धर्मो) Ś₁ फलवानपि (for फल उच्यते) K₁₋₃ B D (D₁ ३ missing) नाधर्मो (K₂ D₀ D₂ 'र्म') फलवानपि, M₂ नाधर्म फलमृच्छति — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₂ ३ ह्यपि, M₁ [S]पि च (for S पि हि) D_{n1m} यज्ञाना (for विद्याना)
 30 ^a) Ś₁ K₁ स्व(K₁ स्व)नेव सद्; K₂ ३ B D (D₁ ३ missing) T₂ G₃ त्वमात्मनो, M₂ त्वय्येवैतद् K₂ विज्ञानामि; K₃ D₀ D₂ ३ नीपे — ^b) Ś₁ श्रुता, K₂ [अ]श्रुव, M₂ [अ]मित (for श्रुतम्) — ^c) K₃ वेद्या (for वेत्थ) K₂ B₄ T₂ G (except G₁) वापि (for चापि)
 31 ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₂ अनुमान, D₃ वपायाना (for उपमान) — ^c) D_n आमेति (for अस्तीति)।
 32 ^a) K₂ B₁ D_n D₄ ३ ह्यपि (D_{n1} n₂ 'व्य) विद्वांसो

(for [अ]पि ह्यवि) — ^c) B (except B₁) D₀ S (except G₄) येषा (for तेषा) S (except M₂) धर्मत — ^d) T₂ G M₁ transp शर्म and कर्म Ś₁ K₁ नर्म वा, K₂ ३ B₁ D_n D₂ ३ वा पुन, T₁ [अ]शर्म वा, M₂ वर्म च (for कर्म वा)
 33 ^a) S₁ शत, K₁ वत, K₂ गुप्त, B D₀ D_n D₄ ३ श्रुत; T₁ युक्त, T₂ G (except G₁) अपि (for उत) — ^c) Ś₁ K₁ B₂ D₀ D_n D₄ ३ T₂ [अ]त्यय, B₁ 4 D₀ D₅ G₁ M₂ [अ]व्यय, M₁ द्विजा (for [अ]प्यय) — ^d) K₁ वेद (for देव) B D₀ D_n D₄₋₆ भाविनि
 34 ^a) S₁ K₁ ३ D₀ D_n D₂ 4 ३ एतानि वेद (om न), T₂ G (except G₁) तानि वेद न — ^b) B D_n D₄ ३ सुहृतेषु Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₂ ३ M₂ मानव श्रुतदर्शने — After ३४^{ab}, Ś₁ K₁₋₃ B₄ D (D₁ ३ missing) ins
 114* अपि कल्पसहस्रेण नर श्रेयोऽधिगच्छति ।
 [B₄ D_n D₄₋₆ न स (for नर)]
 35 G₁ om ३५ — ^a) D₂ ३ कृशाशा (for कृशाङ्गा) Ś₁ सुकृशाशा सुकृशाशा, K₁ सुव्रता सुकृशाशाश्च; K₂ ३ कृशाशा सुव्रताशाश्च, B D₀ D_n D₄ ३ कृ(D₀ कृ)ताशाश्च व्रताशाश्च — ^b) K₁ तथैव M₁ G₂ 4 दग्धकल्मषा — ^c) N (K₄ D₁ ३ missing) प्रसन्नैर् (for प्रसन्नैर्) — ^d) S₁ K₂ D₀ ३ पश्यते तानि (for 'येतानि) D₂ पश्यतीह फलोदय
 36 ^b) T₂ G₃ ३ शकितव्या — T₁ om (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईश्वर (in ३९^a) — ^c) B D₀ D_n D₄₋₆ T₂ G च प्रयत्नेन — ^d) Ś₁ K₃ T₂ G (except G₁) चानसूयया
 37 T₁ om ३७ (of v.1 ३६) — ^a) K₂ B D₀ D_n D₄₋₆ [ह]इ (for [ह]ति) — ^b) Ś₁ D₂ यथैतद्; K₃ D₀

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्मं शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विषेद कश्यपः ॥ ३७
तस्माच्चे संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।

नावसन्धे न गहं च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमस्ये श्रजायतिस्व ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २

कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव K₁ कर्म (for धर्म) T₂G M₁ शासन (for शाश्वतम्)
— °) S₁ K₁ देवाना, M₂ पुत्रेभ्य (for पुत्राणा) — °) D₆
S (T₁ om) काश्यप

38 T₁ om ३८ (cf v 1 ३६) — °) S (except M₂,
T₁ om) विमृश्य (for व्यवस्य) — °) D₄ ३ नास्तिकं G₁
M₂ उत्सृजे D₂ नास्तिभाव समुत्सृज

39 T₁ om ईश्वर (cf v 1 ९६) — °) Ś₁ K₁ ३ D₂
सर्व (for चापि) — °) Ś₁ K₁ माधित्त्विक्षिप, K₂ B Dc Dn
D₄ ३ मा च वै (B₃ 4 Dc वि-) क्षिप, K₃ T₂ G₃ मा विवि-
क्षिप — °) K₃ योक्षस्त्वेन, D₂ बुध्यं, D₃ रक्षं (by corr
स्तुदं), G₄ इडं (for शिक्षं)

40 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ सभूतो, Dc D₆ तत्वज्ञा, M₂ तज्ज-
त्तया (for तज्जक्तो) — °) K₂ Dc D₆ M₂ मर्त्या गच्छत्यं
— °) K₁₋₃ B D (D₁ ३ missing) T₁ G₁ M उत्तमा (G₁
रा) देवता — °) K₁ ३ B₁ ३ Dn D₄ ३ T₂ G₃ मावर्गस्थाः
B₃ मा च निदि, B₄ मा राधेधा

33

✍ This adhy is missing in K₄ D₁ (cf v 1 ३ 1
1, 22 ३०), the MSS are mostly ignored here

1 1-7^a missing in D₃ (cf v 1 ३ २३ ८) — °)
M₂ मस्ये (for मन्धे) D₆ G₁ च (for the second n)
— °) K₃ D₂ कदाचन — °) T₁ M₁ मन्धे (for मस्ये)
2 D₂ missing (cf v 1 1) — °) K₃ B Dn त्व,
G₁ सन् (for तन्)

3 D₂ missing (cf v 1 1) — °) Ś₁ K₁ कर्तव्य
किल; K₂ Dc D₂ ३ कर्म वै (D₆ कर्मैव) किल, B₁ धर्म
कास्विह — °) K₂ B (except B₃) Dn D₄ ३ T₂ G₃
जातवा; D₆ न ज्ञाता (for जातेन) Ś₁ B D₂ कर्मण — °)
Ś₁ D₂ अकर्माणो (D₂ वे हि); K₂ स्वकर्मणा हि, D₆ सुकर्म
यो हि; D₆ T₂ G₃ अकर्माणो हि, T₁ G₁ ३ M अकर्माणो हि
(T₁ वि) — °) K₂ स्थावराणि न चेतनी, D₆ T₁ स्थावरा
वीरे जनाः

Colophon K₄ D₁ ३ missing — Major parvas:
Ś₁ K₁ T₁ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₄D₆ (both
om sub parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy.
name K₁ द्रौपदीवाक्य, B₄ Dc युधिष्ठिरवाक्य, D₂ कर्म-
शसा, T₂ G₃ ३ नास्तिक्यनिराकरण, G₁ द्रौपदीमते
निन्दाकरण — Adhy no (figures, words or
K₁ Dn S ३१ — Śloka no Dn ४१

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यामि स्वं समुत्थानमपुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि घाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥ ७
 सुकर्म कुरु मा भलासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विद्वदौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
 उत्सीदेरन्त्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।

अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
 उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
 अवसीदित्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्वलः ॥ १३
 अकस्मादापि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूर्यः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यतो न कस्यचित् ॥ १४

5 D₃ missing (cf v1 1) Śi D₃ om 5^{abc} (cf v1 4) — °) K₃ जगमना — °) D₃ चेह वा, T₂ G (except G1) चैव हि (for चेह च)

6 D₃ missing (cf v1 1) B₃ om 6^{ab} — °) Śi K₁ ३ D₂ नदति (for जानन्ति) — °) T₂ G₃ कर्मिणा
 7 D₃ resumes from 7^b (cf v1 1) | — °) Śi K₁ → D₃ D₂ सवे हि, B₃ S (except T₂ G₃) पदयत (for पश्यामि) G₁ ३ स्वयसु (for स्व ससु) — °) T₂ G₂ → [ओ]ञ्ज (for वक्र) — After 7, N (K₄ D₁ missing) T₂ G₁ ३ ins

115* अक्रमणा वै भूताना वृत्तिं स्थाल हि काचन ।
 तदेवामिप्रपथेत् न विहन्यात्कथंचन ।

[(L 1) K₃ D₃ D₃ ३ T₂ G₃ अक्रमणा K₃ वृत्ति (for वृत्ति) D₃ ३ T₂ G₃ नैव (for न हि) — (L 2) Śi K₁ ३ D₂ चैरन्, B₁ वेयु (for वेत्) Śi K₁ D₃ विहन्त्यु, B₁ D₃ हि हन्यात् K₁ ३ D₁ D₃ ३ कदा (for कथं)]

8 °) N (K₄ D₁ missing) G₁ स (for स्व) G₃ यमं (for कर्म) D₃ ह्लावी, G₂ ३ M₃ ह्लासी (for ग्लासी) — °) D₃ M₁ कर्मणो, M₂ कर्मणे K₃ नदित, S (except T₁) दसित — °) N (K₄ D₁ missing) कृत (for कृत्य) Śi K₁ ३ D₃ ३ यो वि, B₂ व्यति (for योऽस्मि) — °) Śi K₁ वास्ति वा न, K₃ B D₃ D₃ ३ T₂ G₃ M₃ सोस्ति नास्ति (by transp), K₃ D₃ सोस्ति वा न B₁ ३ D₃ D₃ ३ T₂ G₃ च (for वा) D₃ सहस्रेष्वस्ति वा न वा D₃ broken

9 T₁ om 9-10 — °) K₁ [S]पि वा (for तथा) — °) Śi K₁ D₃ D₃ ३ निरादा (D₁ D₂ दी) न ; K₃ B D₃ D₃ ३ ह्यनावानाद्, K₃ निराहात् (for ह्यनावाप)

— °) K₃ B D₃ D₃ ३ T₂ G₂ → क्षीयेत्

10 T₁ om 10 (cf v1 9) — °) Śi K₁ M₁ उत्सी देयु — °) Śi K₁ ३ B₃ D₃ इह, K₂ B₃ ३ D₃ D₃ ३ सुवि, D₃ broken, T₂ G₃ अपि (for यदि) — After 10^{ab}, Śi K₁ ३ B₃ D₃ D₃ ३ ३ ins

116* तथा श्लेता न वर्षेरन्कर्म चेद्यफल भवेत् ।

[Śi न दृश्येरन्, D₃ न वर्तेत्]

— B₃ om 10^{cd} — °) K₁ D₃ अपि चास्य फल, T₂ G (except G₁) दृष्ट्वापि च फल — °) B D₃ D₃ M₃ om न K₁ ह्यधि, K₂ B₁ D₃ D₃ ह्यपि, B₃ वै वि, D₃ ह्यति, D₃ स्वभि (for ह्यभि) Śi K₁ → D₃ D₃ D₃ ३ गच्छति (for जानन्ति) — °) D₃ वृत्ति लोका, G₁ लोके वृत्ति (by transp) B D₃ D₃ ३ M₃ सतो (B₃ शता, M₃ सति) लोके हि दामिशा (D₃ काय)

11 °) Śi K₁ चैव, K₃ D₃ G₁ चाह, B₃ D₃ D₃ ३ T₂ G₂ → चापि, D₃ चार्थं (for चाय) Śi K₁ B D₃ D₃ → वादिकः D₃ वेदित, M₁ वाचक — °) K₂ D₃ D₃ ३ अपि दादौ, Cnp अपसदौ (as in text)

12 °) Śi चदासीनो, B D₃ D₃ B उपासीत् — °) B₂ निर्विशक K₃ ३ B D₃ D₃ ३ M₃ सुख स्वपत् (K₃ D₃ दयेत्, K₃ सचेत्, T G M₁ स्वपत्सुख — °) K₁ ३ B D₃ D₃ ३ G M₃ स (for सु) — °) K₂ D₃ T₁ ह्योदके (for इवाम्भसि)

13 °) Śi K₁ तथेति (for तथैव) D₃ बुद्धि (for बुद्धिर्) ! — °) D₃ अपुण्य (for अकर्म) — °) K₃ D₃ आसीनो, B₃ आसीवेत् T₂ G₃ ३ कृणुण (for न चिर)

14 °) K₃ B D₃ D₃ D₃ → M₃ इह (for अपि) Śi K₁ D₃ ३ अकस्मात्कस्यचिद्योर्, K₃ अकस्मादेव च कश्चि (slo).

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
 सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
 किञ्चिद्देवाद्भट्टार्त्तिकिचित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।

यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
 यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
 कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेप विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६ -
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृप्यमवाप्यते ॥ ३८

29 D₂ om 29^{ab} (along with 28) — ^a) Ś₁ ह्येव, K₃ S (except M₂) चैव (for एव) — ^c) G₂ 4 असिद्ध्या — ^d) Ś₁ K₁ कर्मसिद्धौ, B₁ 3 4 Dn T₂ G₃ कर्मनाशात्, B₃ Dc D₄ ० कर्ता नासीत्, D₂ कर्तृनाश

30 ^a) S एतद् (for एव) — ^b) K₂ B Dn D₄ ० दैवे* (for दिष्टे) G₂ 4 भवति (for वदन्ति) K₂ पुन (for उत) — ^c) Hypermetric! K₂ पौरुष*, B₂ Dn D₅ G₄ पुस* (for पुरुष) B₁ प्रभूत* (for प्रयत्नज) K₂ B Dc Dn₃ D₄ ० किञ्चित् (for के*) Ś₁ K₁ पौ(Ś₁ पु)रुष यत्नज विद्धि (Ś₁ किञ्चित्) — ^d) K₃ corrupt K₃ न चैवेतद्, D₅ S दैवमेतद् (T G₃ *मेव) (for त्रैधमेतन्) Ś₁ निरुध्य (sup lin च)ते, K₃ D₃ विकृप्यते, Dc D₅ हि दृश्यते, S विशिष्यते (M₂ प्रतीयते) D₂ त्रेधा ह्येतद्विभज्यते

31 ^a) D₃ किञ्चित् (for कार्यं) Ś₁ K₁ 3 न चैव (Ś₁ चैन, K₃ च वै) तावता कार्यं, B D₄ ० न चैवैतानि कार्याणि (D₄ ० कर्माणि) — ^b) Dc मस्यत (for मन्यन्त) D₃ किञ्चिदेव स्वभावत* — ^c) K₃ D₃ तद् (for तु) Ś₁ K₁ अस्ति पूर्वमद्य (K₁ *द्ये) तद् — ^d) K₂ [अ]दृष्ट, K₃ दृष्टं, T₁ G₁ M दैवात्, T₂ G₂ 3 दैव (for दिष्ट) K₂ B₁ D₃ ० दैव, K₃ चैतद्; S दिष्ट (for चैव) T₁ G₄ हठे; T₂ G₂ ३ हठं (for हठ*) — ^e) S₁ [S]पि, S वै (for हि) — ^f) S₁ D₄ ० दृष्टात् (for दिष्टात्) B₁ 3 4 Dc₂ D₅ चै(B₃म दै)वार्यं; B₂ D₄ ० दैवाच्च, Dc₁ सर्वार्थं, G₁ अन्नस्य (for चार्थस्य) T₁ M₁ सनिधि*, M₂ सनति

32 32^{ab} = (var) 3 181 32^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ चैव (for एव) S₁ K₁-3 Dc Dn D₂ 3 ५ स्वभावत*, B D₄ ० M₂ *कर्मणि, T₁ *कर्मणा, text as in T₂ G M₁ — ^d) K₁ T₂ G₃ 4 नैव, D₃ नार्थं (for नात्र) — ^f) Ś₁ K₁

तत्त्वनिपुणा K₂ Dn D₂ ३ ५ M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो जना*, B Dc D₄ ० एतद्धि (B₂ D₄ ० *द्वे) विदुषो जना*

34 ^d) T₁ G₁ 3 M₁ इद (for यदि) S (except G₃, T₂ before corr) किलासुख (for पुराकृतम्)

35 ^a) K₂ त्रिविधाम्, K₃ त्रिधानाम्, D₃ त्रिधाराम्, T₁ अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्) — ^b) D₅ ता न (for नानु) — ^c) Ś₁ M₂ तु, D₂ ३ वै (for च) — ^d) Ś₁ K₁-3 B₄ D₂ ३ यालात् (B₄ लस्), B₁-3 Dc D₄ ५ M₂ लोकस् (B₃म अधस्), Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्) Cnp यथा लोका* (as in text)

36 ^a) K₂ D₃ G₁ चैव, Dn एव (!) (for त्वेव) D₂ कर्तव्य कर्म चैवेति — ^b) K₁ एव (for एव) D₅ कर्मणा मेव निश्चय* — After 36^{ab}, M₁ ins

117* आ मृत्यो* श्रियमन्विच्छेक्षेना मन्येत दुर्लभाम् ।
 — ^o) K₂ ह्यनीहो; T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे*, G₂ 4 M₂ ह्यनर्थो*
 — ^d) S वर्ततेस्मासु सप्रति — After 36, S (except G₄) ins

118* तत्तु नि सहाय न स्यात्स्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।
 37 G₄ om 37^a-41^b — ^a) T₁ [S]मि, G₁ [S]पि (for हि) K₃ [ए]ते, Dc D₅ [ए]व (for [ए]व) Ś₁ भव-
 तोपि भवत्येव, K₁ कुर्वतोपि भवतोपि, D₂ कुरुते लभते सिद्धि
 — ^b) K₃ Dc D₄ ० M₁ हि, T G₂ ३ [ए]व (for [ह]ह)
 — ^c) Ś₁ K₁ च (for तु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₄ विदित्यलसा*

38 G₄ om 38 (cf v l 37) — ^a) K₂ D₅ अर्सभवस्.
 Ś₁ यस्य हेतु, K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतु*, K₃ D₅ त्वत्र हेतु, B
 Dc त्व(B₁ वा, Dc तु)हेतु* स्यात्, T₂ G₂ ३ तस्य हेतु* — ^b)
 K₁ च (for तु) K₃ लक्षति, K₃ B Dc Dn D₄-५ लक्षयेत्
 — ^c) Ś₁ कृतकर्माणि, K₁ कृत्वा कर्माणि; K₃ कृते कर्माणि

यच्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १५
 यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पुरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
 स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुमिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
 यद्ब्रह्मं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्भावाविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
 सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
 मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २४
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिसुप्रजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
 इदं त्वक्कुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
 इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— ^b) K₃ D₆ D₆ मानव (for पुरुष) Ś₁ K₁ D₂ ३ प्राप्नोत्यनयपुरुष, T₁ फलमाप्नोति पूं — ^c) K₃ हठादिति (for हठे) K₃ D₂ मन्येत (for मन्यन्ते) — ^d) T₁ G₂ 4 M₁ तु (for हि)

15 G₁ om 15 — ^a) S (G₁ om) यश्चापि कश्चित्पुरुषो — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ D_n भजं, D₂ ३ वदं (for लभं) B₁ दिष्ट नालभते क्षित (sic), T₂ G₂₋₄ दि (G₄ इ) - एादुपलभत्युत, M₂ दिष्ट नाम लभेत वै

16 ^a) B₃ M₂ यत्स्वय, T G (except G₁) M₁ यत्नवान् (for यत्स्वय) K₃ D₆ कर्मणा, T₂ G₃ कर्मण — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₆ D_n D₂ ३ ६ (m as in text) प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु — ^d) K₂ ३ D_n श्रुत, T₁ स्फुट (for स्मृतम्)

17 K₃ om 17^a-18^b — ^a) B D₆ D_n D₄ ६ य (for ऽन्य) — ^b) B (except B₄) D_n D₄ ६ T₂ G (except G₁) M₂ अर्थं (for अर्थान्) K₃ B D_n D₃ 4 ६ T G (except G₁) न कारणात्, M₁ अकारण

18 K₃ om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^c) T₂ G यद्यत् (G₁ यदि), M₂ यच्च (for यानि) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₆ D_n D₂ ३ ६ पूर्व (D₂ सर्व) कर्मणा

20 ^a) Ś₁ B D_n ३ यद्यय, K₁ ३ D₂ ३ M₂ यद्यय, D₆ D₆ यत्स्वय, T₁ यद्धि यत्, G (except G₃) M₁ यद्धि य (for यद्यय) D₂ S (except G₁ M₂) कश्चित् — ^c) S (except T₁ M₂) धात्रा (for धात्)

21 ^b) B D₆ D_n D₄ ६ T₂ G₃ कर्मणि वर्तते, D₆ कर्म प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि) — ^d) K₁ स (for [अ]य)

22 ^b) Ś₁ K₃ D₆ D₂ ६ योज्य, G₂ 4 युक्तो, M₂ युज्य (for योक्ता)

23 ^a) Ś₁ स न पार्थ, D₆ मनसात्मा — ^c) Ś₁ K₁ ३ B D_n D₂₋₄ ६ वीर, K₃ D₆ D₆ वीर (for धीर)

24 ^c) Ś₁ आगार नं, K₁ ३ D₃ ६ आगारनं M दीना (for णा हि) — ^d) Ś₁ K₁ हेतुका, K₃ दैविकी, D₃ T₁ G₁ हेतुकी

25 ^b) K₂ सतति, D₃ मेव च (for मन्तत) T₁ G (except G₃) M₁ काष्ठे वा पावक तत — ^c) T G एव (for धिया) — ^d) Ś₁ K₂ उपायाश्, D₂ ३ उपायाश् Ś₁ K₁₋₃ D₆ D₂ ३ ६ चार्थं, B₃ चापि, M₁ तस्य (for चास्य)

26 B₃ ३ om (hapl) 26^{ab} — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ ६ सिद्धिस्त्येह कारणं, B₁ 4 D₆ D_n D₄ ६ M₂ कारणैस्त्वस्य सिद्धये, G₁ कारणेष्वर्थमि — ^d) Ś₁ K₁ ३ B₁ D_n D₂₋₆ कर्मणाम्, C_{np} कर्मणाम् (as in text)

27 ^b) K₂ ३ D₆ D₃ ६ ६ T₁ G₄ कर्ता (for कर्त्रा) K₁ म्वनिष्ठि, K₂ त्वनिष्ठि, K₃ D_n D₄ ६ म्वनुष्ठि, D₃ M₂ सुनिष्ठि (for विनि) Ś₁ कर्ता म्वाद्यनुष्ठि, D₂ कर्ता म्वाद्यनुष्ठि (for विनि) — ^c) Ś₁ त्वाद्यनुष्ठेनेति, K₂ तु कुं, T₂ G M₁ चाकुं T₁ इद चाकुन्वा नेति

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
 सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
 किञ्चिद्देवाद्द्वार्त्किञ्चिद्विचिदेव स्वकर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।

यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
 यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
 कर्तव्यं त्वेव कर्मति मनोरेप विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६ -
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणोह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

29 D₂ om 29^{ab} (along with 28) — ^a) Ś₁ द्वेव, K₃ S (except M₂) चैव (for एव) — ^o) G₂ 4 असिद्धया — ^d) S₁ K₁ कर्मसिद्धौ, B₁ 2 4 Dn T₃ G₃ कर्मनाशात्, B₃ Dc D₄ 6 कर्ता नासीत्, D₃ कर्तृनाश

30 ^a) S एतद् (for एव) — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 देवे (for दिष्टे) G₂ 4 भवति (for वदन्ति) K₂ पुन (for उत) — ^c) Hypermetric! K₂ पौरुष, B₂ Dn D₆ G₄ पुस (for पुरुष) B₁ प्रभूत् (for प्रयत्नज) K₂ B Dc Dns D₄ 6 किञ्चित् (for के) Ś₁ K₁ पौ (Ś₁ पु)रुष यत्नज विद्धि (Ś₁ किञ्चित्) — ^d) K₂ corrupt K₃ न चैवेतद्, D₆ S चैवमेतद् (T G₃ मेव) (for त्रैधमेतत्) Ś₁ निरुच्य (sup lin चय)ते, K₃ D₃ विक्रम्यते, Dc D₆ हि दृश्यते, S विशिष्यते (M₂ प्रतीयते) D₂ त्रेधा द्योतद्भिर्भज्यते

31 ^a) D₃ किञ्चित् (for कार्यं) Ś₁ K₁ 2 न चैव (Ś₁ चैन, K₃ च वै) तावता कार्यं; B D₄ 6 न चैवैतानि कार्याणि (D₄ 6 कर्माणि) — ^b) Dc मस्यत् (for मन्यन्त) D₃ किञ्चिदेव स्वभावत् — ^c) K₃ D₂ तद् (for तु) Ś₁ K₁ अस्ति पूर्वमदष्ट (K₁ ष्टे) तत् — ^d) K₂ [अ]दष्ट, K₃ दष्ट, T₁ G₁ M दैवात्, T₂ G₂ 4 दैव (for दिष्ट) K₂ B₁ D₃ 5 दैव, K₃ चैतत्, S दिष्ट (for चैव) T₁ G₄ हठे, T₂ G₂ 3 हठ (for हठ) — ^e) S₁ [S]पि; S वै (for हि) — ^f) Ś₁ D₄ 6 दृष्टात् (for दिष्टात्) B₁ 3 4 Dc₃ D₆ चै (B₁am दै)वार्यं, B₂ D₄ 6 दैवाच्च, Dc₁ सर्वाथं, G₁ अन्नस्य (for चार्थस्य) T₁ M₁ सनिधि, M₂ सनति

32 32^{ab} = (var) 3 181 32^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ चैव (for एव) S₁ K₁₋₃ Dc Dn D₂ 3 5 स्वभावत्, B D₄ 6 M₂ कर्मभिः; T₁ कर्मणा, text as in T₂ G M₁ — ^d) K₁ T₂ G₃ 4 नैव, D₃ नार्थं (for नात्र) — ^f) Ś₁ K₁

तत्त्वनिपुणा K₂ Dn D₂ 3 5 M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो जना, B Dc D₄ 6 एतद्धि (B₂ D₄ 6 द्वे) विदुषो जना

34 ^d) T₁ G₁ 2 M₁ इद (for यदि) S (except G₂, T₂ before corr) किलासुख (for पुराकृतम्)

35 ^a) K₂ त्रिविधाम्, K₃ त्रिधानाम्, D₃ त्रिधाराम्, T₁ अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्) — ^b) D₆ ता न (for नातु) — ^c) Ś₁ M₂ तु, D₂ 3 वै (for च) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₂ 3 वालात् (B₄ लस्), B₁₋₃ Dc D₄ 5 M₂ लोकस् (B₃am अधस्), Dn [ए]वात्मा (!) (for लोकास्) Cnp यथा लोका (as in text)

36 ^a) K₂ D₃ G₁ चैव, Dn एव (!) (for स्वेव) D₂ कर्तव्य कर्म चैवेति — ^b) K₁ एव (for एव) D₆ कर्मणा मेव निश्चय — After 36^{ab}, M₁ ins

117* आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ।
 — ^c) K₂ ह्यनीशो; T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे, G₂ 4 M₂ ह्यनर्थो
 — ^d) S चर्ततेऽसासु सप्रति — After 36, S (except G₄) ins

118* तत्तु निःसशय न स्यात्स्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G₄ om 37^a-41^b — ^a) T₁ [S]भि, G₁ [S]पि (for हि) K₃ [ए]ति, Dc D₆ [ए]व (for [ए]व) Ś₁ भव तोपि भवत्येव, K₁ कुर्वतोपि भवतोपि; D₂ कुरुते लभते सिद्धि — ^b) K₃ Dc D₄ 6 M₁ हि, T G₂ 3 [ए]व (for [ह]ह) — ^c) Ś₁ K₁ च (for तु) — ^d) Ś₁ K₁ 3 D₂ विदित्यलसा

38 G₄ om 38 (cf v l 37) — ^a) K₂ D₂ असंभवत् Ś₁ यस्य हेतु, K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतु; K₃ D₆ स्वत्र हेतु, B Dc स्व (B₁ वा, Dc तु) हेतु स्यात्, T₂ G₂ 3 तस्य हेतु. — ^b) K₁ च (for तु) K₂ लक्षति, K₃ B Dc Dn D₄ 6 लक्षयेत् — ^c) Ś₁ कृतकर्माणि, K₁ कृत्वा कर्माणि; K₂ कृते कर्माणि

अलक्ष्मीराविशत्येन शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ३९
 अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
 एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
 अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
 वृकोदरस्य वीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुद्ध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३

पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा वीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूर्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
 वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
 तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
 सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

— ^a) B Dn D₄ ० अवाप्तुते

39 G₄ om 39 (cf v l 37) — ^a) Ś₁ K₁ नाश-
 यति, B (except B₁) D₄ ० लघयति (for आविशति) Ś₁
 एव, K₁ ३ एव (for एन) — ^d) Ś₁ K₁ एव (for दक्षो)
 Ś₁ बुद्धिम्, K₁ प्तिम्, D₆ भूमिम् (for भूतिम्)

40 G₄ om 40 (cf v l 37) — ^a) K₃ D₂ अनर्थं
 सशयावस्था, Dn अनर्थो सशयावस्था (l) — ^b) Ś₁ K₁ ३
 D₀₁ D₆ शृण्व (K₁ ३ ण्व)ते, B D₀₂ D₄ शृणुते, Dn सि-
 ष्यते (l), D₂ G₁ M₃ वृणुते, D₆ शृणु मे, T₁ शृण्वतो (for
 वृण्वते) K₁ ३ D₀ D₂ ४ ५ मुक्तसशया T₂ G₃ गृणत्यामुक्तं,
 G₂ गृह्णत्यामुक्तं — ^c) K₂ ३ T₁ वीरा (for धीरा) M₁
 करा (for रता) — ^d) K₂ B (except B₃) Dn D₂ ४ ०
 ननु, G₁ न च (for न तु) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₂ ३ निःसशया

41 G₄ om 41^{ab} (cf v l 37) — ^a) Ś₁ K₁ एका
 र्थेन, D₄ एकत्वेन — ^b) K₁ सप्रत, B (except B₁) D₀
 D₄₋₆ T₂ G₃ M₃ सप्रति — ^c) K₃ ३ B (except B₄) D
 (except D₂, D₁ missing) T₂ G₃ स (for the first न)
 Ś₁ K₁ D₂ ३ निःसशयो D₀ च (for the second न) Ś₁
 om (hapl) 41^a-42^a — ^d) K₁ महिमा ह्ययमेव ते
 (cf 42^b)

42 S₁ om 42^a (cf v l 41) — ^a) K₂ सिद्धयेव
 — ^b) Ś₁ K₃ ३ D₀ D₂ ३ महिमान, K₁ साभिमान, B Dn
 D₄ ० T₂ G₁ ३ अभिमान, D₆ अभिमानात् (for महिमा तु)
 S₁ K₃ D₃ नमेव, K₁ B Dn D₂ ४ ० T₂ G₃ तदेव, K₃ मयेव
 (for तथैव) D₀ च (for ते)

43 ^c) K₃ D₃ बुद्ध्येत, T₂ G बुज्येत (G₁ बुद्ध्ये) (for
 बुद्ध्येत) — ^d) T₁ G₁ ४ M₁ कथ कर्म, G₂ कृत कर्म G₂ ४
 M यथायत्

44 ^a) K₂ B Dn D₂₋₄ ० M₃ [हृ]ह, K₃ D₀ D₂ [हृ]त्र

(for [ए]व — ^b) S कृष्ट्वा (for भित्त्वा) T₁ वीजानि
 (for वीज) K₁ ३ वपत्युत, K₂ च यत्पुन, T₁ उपत्युत

— ^c) K₁ [S]त्र, K₂ D₂ प्र, T₁ G₁ M₁ स, T₂ G₂₋₄ स
 (for सथ) Ś₁ कार्षिकं, K₁ कर्षिकं — ^d) Ś₁ K₂ D₀₃
 D₂ ३ भावक (Ś₁ sup lin कारण as in text), K₃ पावक,
 B (except B₂) साधक, D₆ मातृक, M₂ भावन

45 B₁ om 45^{ab} — ^a) Ś₁ गृह्णीत — ^b) Ś₁ K₁
 निरर्थो, K₂ D₂ ३ निर्दोषिस्, M₂ अनुणस् (for अनेनास्)
 S₁ K₁ ननु (for तत्र) Ś₁ K₃ कार्षिकं, K₁ कार्षिकं — ^d)
 B₁ Dn₃ तत्कृत (by transp) B D₀ Dn D₆ ० T₂ G₃
 सफल T₂ G (except G₁) स्वया (for मया)

46 ^a) S₁ B D₀ D₆ G₂ M₁ तच्चेद फलम् — ^b) B
 Dn D₄ ० अप (for नाप) K₁ नर, K₂ B D₄₋₆ [S]स्ति
 न, Dn न मे (l) (for स्ति न) — ^c) K₃ G₄ वेक्ष्यैव,
 B D₀ D₆ वेक्षेत

47 ^a) Ś₁ नास्म, Dn₃ नास्ति, D₂ G₁ ३ M₁ नात्र (for
 नार्थे) — ^b) Ś₁ G₄ [हृ]ह, K₁ B D₀ D₄ ० T₂ G (except
 G₄) M₁ हि, D₂ च (for ह) — ^c) K₃ नातु; D₀ नाव
 (for नात्र) Ś₁ K₁ B Dn D₂ ० T₂ G₃ ४ कर्तव्यो, K₂ ३ D₀
 मतव्यो (for गन्तव्यो) — ^d) Ś₁ K₂ ३ D₂ ३ G₁ M₂
 अतौ, Ś_{1m} K₁ B₄ D₆ ० अन्यौ, B₁ ३ (m as in text) ३
 D₀ अर्थो (for एतौ) Ś_{1m} K₁ B₁ ३ ४ Dn D₆ ० ह्यत्र, B₂
 तत्र, G₁ यस्य, M₂ अस्य (for ह्यस्य) Ś_{1m} K₁ B Dn D₄ ०
 कारण (for कर्मण) — ^e) T₂ G (except G₁) न प्रवृत्तिर्
 (for अयं)

48 ^a) B₁ ३ D₆ समवायो हि, D₂ हि समवाये — ^b)
 B (B_{2m} as in text) Dn D₄ ० कर्ममिदय (B₃ 'द'), D₆
 'सिद्धिन्ति — ^c) T₁ G₄ M₁ पर (for मय) K₃ Dn
 D₄₋₆ च (for धा) — ^d) S₁ K₁₋₃ Dn D₂ ३ हि न; B₃

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
 अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
 युक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४९
 अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
 यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 सास्त्रैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासौ प्रयोजयेत् ॥ ५१
 व्यसनं वास्य काङ्क्षेत् विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरेषुणे ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आनृष्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
 न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
 एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सोऽस्मा *अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सांकाध्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ५८

T₁ G₂ न तु (by transp) — ¹) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₂
 D_n D₂ ३ ६ कचित्, T₂ G₁ ३ M ह्युत, G₂ [S]प्युत (for
 ऽच्युत)

49 ^०) K₁ D₄ G₁ उपाय च; K₂ T₁ G₂ उपायाश्च
 — ^b) K₁ S (except M₂) सिद्धये (for वृ*) — ^c) K₂
 D₄ G₁ वीरो; G₂ ४ वीतो (for धीरो) — ^d) K₁ B₂ ३
 D₄ यथोक्ताह, B₁ ४ S यथायोग (for *शक्ति)

50 ^a) K₂ कर्तुमानेन (sic), T₁ G₁ M अभ्युपायेन, T₂
 G₂₋₄ अभ्युपायेन (for अप्रमत्तेन) — D₂ om (hapl) 50^{ad}
 — ^c) B₁ *योगेन, M₂ *योगे तु — ^d) Ś₁ दृष्टम्, K₁ दृष्ट,
 K₂ ३ D₂ दृष्टम्, B (except B₁) D₂ D₂ ३ T₂ G₂ सिद्धि,
 D_n D₄ दृश्यम् (for सर्वं) Ś₁ पराक्रम, B₂₋₄ D₂ D₂ ३
 *क्रमे, B₁ *क्रमा M₂ सिध्यत्येव पराक्रमा

51 ^a) B (except B₂) D₂ D₂ G₁ यस्तु, D_n यत्र,
 D₄ T₁ यत्तु; M₁ येन (for य तु) K₂ D₂ T₁ G₁ वीरो,
 D_n धीमान् (!) (for धीरो) K₂ ह्यवे*, D_n अवे* (!) (for
 ऽन्ववे*) — ^b) B₁ श्रेयान्स (for श्रेयात्) — ^c) M₂
 स्वल्पेप्यर्थे (for सास्त्रैवार्थं) K₂ तथा (for ततो) — ^d)
 Ś₁ K₁ ३ कर्मणासौ, K₂ कर्म चास्मिन्, D₂ कर्म नासौ, T₂ G
 कर्म वासौ (G₄ वा स)

52 ^a) Ś₁ K₁ D₂ नाप्यवेक्षेत, K₂ वाय व्यक्तत (sic),
 K₂ कस्य लिप्सेत; B (except B₂) D₂ D₄ चास्य कांक्षेत, D₂
 चास्य वेक्षेत, D₂ नास्य वीक्षेत; T₁ G₂ ४ नाभिकाक्षेत, G₁ M
 चाभिका — ^b) Ś₁ D₂ ३ निघन वा, K₁ न निपात, K₂
 निवात् वा, D_n निवात् वा (!)

53 ^b) K₂ अतरेक्षणे; D₂ D₂ अतरेषणे, D₂ अतरेषण, D₂

मन्त्रक्षणे, S अतरेक्षण — ^c) K₁ तत् (for नर) — ^d)
 D₂ D₂ परमात्मन S₁ वा (for च) K₁ परेषामात्मनस्तथा
 54 ^a) K₂ D_n ns त्वै* (for चै*) K₁ D₂ न (for
 [अ]व) — ^d) K₂ B D_n D₄ ३ T₂ (by corr) G₂ शोभना
 (for भारत)

55 Ś₁ om (hapl) 55^{ab} — ^a) K₁ तत्र (for एव)
 K₁ सिद्धिगति, K₂ सासारिका, B₂ सस्थितिजा, B₂ D₂ D₂
 सास्थितिका, D₂ हि सस्थिका, S (except M₂) सुसस्थिता;
 C_{np} सासिद्धिकी (for सस्थितिका). — ^b) S पाठव (M₂
 सत्तम) (for भारत) — ^c) Ś₁ K₂ ३ D_n D₂ तत्र (for
 चित्रा) K₁ B D₄ ३ चित्रावस्था; M₂ विचित्रा हि (for चित्रा
 सिद्धि) Ś₁ K₂ D_n G₁ सिद्धिर्गति — ^d) K₂ D₂ S
 भागदा

56 In D₂, the portion of the text from 56^b up to
 ३ ३४ २३^{ab} is lost on a missing fol — ^b) Ś₁ K₁ धारया-
 मास; D₂ चाल*, T₂ G (except G₁) वर* B D₄ ३ वै गृहे
 (for पण्डितम्) — ^c) Ś₁ सोस्मायाहमिद, K₁ सोस्मायार्थ
 मिस, K₂ B D₂ D_n D₄₋₃ सोपि सर्वमिमा; K₂ विस्मायर्थ-
 मिस, D₂ सोस्मायार्थमिति, T₂ G सर्वं चार्थमिद (T₁ G₁ *म),
 M₁ स स्म चार्थमिम, M₂ सोस्माचार्थमिद

57 D₂ missing (of v l 56) — ^c) K₂ D_n सका
 शाद्, K₂ सकथाम्; B₁ ३ D₄ सकथ्यम्, S (except T₂ G₂)
 सकथम् (for साकथ्यम्) — ^d) K₂ B₁ D_n एत्ता (for एतत्)
 B₂ पुरा (for तदा)

58 D₂ missing (of v l 56) — ^a) T₁ G (except
 G₂) मा (for मा) — ^d) T₁ एव (for अङ्गे)

३४

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
राज्यस्य पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्येषु परितप्यसे ॥ ५

भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
आहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव बिल्वानि पङ्कनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद्वचसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्श्यामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धारताराष्ट्राग्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om in K₃ K₄ D₁ s missing — Major parvan Ś₁ K₁ D₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₄ D₅ (both om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy name K₃ B₄ D₅ D₆ D₇ ६ द्रौपदीवाक्य, D₂ कर्मप्रशसा; T₂ G₁ s M₁ द्रौपदीमतोपन्यास — Adhy no (figures, words or both) D₇ S 32 — Śloka no D₇ 62

34

☞ This adhy is missing in K₄ D₁ (of v 1 3 1 1, 22 30), the MSS are mostly ignored here 1-29^{ab} is missing in D₃ (cf v 1 3 33 56), the MS is ignored up to the end of the lacuna

1 ^b) S₁ K₁ s D₅ D₂ s महामना, B₁ s D₇ D₄ ६ ह्यमर्षण (for स्यमर्षण) — ^a) D₂ वचनम् (for राजानम्) M₂ राजानमिदमब्रवीत्

2 ^a) T₂ G₂₋₄ राजन्व (G₂ 4 नस्तत्) पदवीं — ^b) T₂ G₄ भज (for व्रज) — ^c) D₅ D₆ धर्मार्थकामहीनाना

3 ^b) A few MSS नार्जवेण D₅ न तेजसा, G₄ तथौजसा (for न चौजसा) — ^c) K₁ (? gloss) मायाम् (for कूटम्) — ^d) S₁ D₅ कृत (for हृत) K₃ B D₇ D₄ ६ M₂ वै, D₅ D₆ मे, D₂ च, T₂ G (except G₁) तत् (for न)

4 ^a) D₅ तत्र, G (except G₃) M₁ महद् (for तदद्)

5 ^a) K₃ धर्मेण स प्रति. — ^b) T₂ G₂ s प्रभावाद्,

M₁ प्रभाव — ^a) S (except M₂) अर्थान् (for अर्थम्) — ^a) K₃ B D₇ D₄ ६ दुःखेषु; T G दुःखेन (for दुर्गेषु)

6 ^a) N (K₄ D₁ s missing) [S]नवधानेन — ^a) K₂ s D₂ G₄ धन्विना

8 ^a) K₁ B₁ D₂ s T G₂ s M₁ एव (for एव) — ^b) K₃ (marg sec m) प्राप्त (for महद्) — ^c) K₁ B₁ D₂ S (except G₁ M₂) धर्मकाम, K₃ कर्मकाम्य, B₂ धर्मकाम्ये, B₃ धर्मकार्ये K₃ om from तस्य up to यद्वय न (in 10^a) D₂ प्रदीपस्य, G₄ प्रपन्नस्य, M₂ परीतस्य (for प्रसीतस्य) ☞ C₇ धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छाया विश्वस्तस्य । ☞

9 K₃ om 9 (cf v 1 8) — ^a) Ś₁ B D₇ D₄ ६ कर्षं, K₁ हर्षयत् (for कर्षं) Ś₁ D₇ D₂ स्, K₃ D₅ स, B₁ s T₂ G M च, D₅ सु (for स्व) T₁ कथयामास मिं — ^b) G₂ 4 न जयाम (for नन्दयाम) D₅ D₂ G₂ स्, D₅ स्व (for च) K₁ वाधं (for शात्रं) — ^c) B₁ 4 D₇ D₄ भवता, T₁ अभव (for भवत) K₃ B D₅ D₇ T₂ G₃ शास्त्रैर्

10 ^a) K₂ om यद्वय न (cf v 1 8) K₁ न यद्वय (by transp) Ś₁ तु; K₃ D₅ D₂ S (except T₂ G₃) हि (for न) D₅ तदेव (for तदैव) K₁ s D₅ S (except T₂ G₃) एनान् (for एतान्) — ^b) D₂ G₁ न (for नि) D₄ G₁ हन्मि हि — ^c) K₃ D₂ S (except T₁) आस्थाय (for आदा)

अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुधौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकश्चितः ।
कच्चिद्राजन्न निवेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निवेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्छक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्परो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानिव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेद्बुध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।

सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षन्तां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥ १९
आत्मार्यं बुध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गु स पण्डितः ।

11 °) K₃ D₀ D₂ M₂ अथेनाम्; M₁ अगेनाम् (for अथैनाम्) — °) K₃ B D₀ D_n D₄ ० हुर्वलां, G₁ M₂ अधीरा (for अवीरा)

12 °) Ś₁ K₁ D₀ D₂ सजय; K₂ ३ B D₀ D_n D₄ ० T₁ G₁ ३ M₂ सजया — °) T₂ G (except G₁) अपि (for अमि)

13 °) Ś₁ K₁ भजन् (for भवान्) — °) T₂ G (except G₁) वृत्ति (for व्रत) Ś₁ K₁ ३ B D₂ ४-० कश्चित (B₄ कालत्) (for कश्चित्) — °) T₂ G₂ राजा (for राजन्) — °) T₁ पापजीविका, G₂ ४ क्लीबजीविया — After 19, D₂ ins

119* अशक्यमिति वा कश्चिद्विद्वान्नैव स्मरिष्यसि ।;
while T₁ M₂ ins

120* दुर्मनुष्या हि निवेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ।

[Prior half = (var) 14^a, posterior half = (var) 13^d T₁ दुर्मनुष्यो, and आपन्न]

14 Ś₁ om 14 — °) K₃ D₀ D₂ ० दुर्मनुष्यो — °) K₁ B (except B₁) D₀ सर्वघातक, K₂ D_n D₄ स्वार्थघातक, K₃ D₀ G₁ सर्वघातिना — After 14^{ab}, B₂ ३ ins

131* प्रतिपन्ना विपीदन्ति पङ्के गौरिव हुर्वला ।
B₃ cont

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था धृतराष्ट्रजा ।
— °) K₁ ३ D₀ D₂ ० T₁ G₁ अशक्तः D₀ स्वयम्; D₂ प्रियम् (for श्रियम्) — °) K₃ D₀ D₂ ० कुरुते

15 °) D₀ D₂ तृष्टि (for रष्टि) — °) K₃ B (B_{3m} as in text) D_n D₂ ० ० T₂ G (except G₁) M₂ अस्मासु (for आत्मनि) — °) S (except G₁) आत्मार्यम्

T₂ G (except G₁) नाव (for अव)

16 °b) S (except M₁) ह्यमी (for अमी), and S (except M₂) अहिसत (for अल सत) — °) S₁ K₁ इह, K₂ ३ D₂ इति, B D₀ D_n D₄-० M₁ इव (for एव) — °) K₃ नो महन्नप (for नाहवे वध)

17 °) K₁ S सर्वथा (K₁ T₁ M₁ *था, M₂ *तो) (for सर्वशो) K₃ D₂ S [S]पि (for हि)

18 °) T G एतान्निह (for एवैतान्)

19 °) K₁ सर्वत, G₂ सर्वथा B₂ T₂ G₂ ४ एव (for एतन्) — K₃ om 19^c-20^b, K₃ om (hapl) 19^{cd} — °) Ś₁ *जिहीर्षता; D₂ *जिगीषता

20 K₂ om 20^{ab} (of v 1 19) — °) Ś₁ K₁ विचित्रे, S (except M₂) जीविते (for विदिते) K₃ T₁ कृत; B D₀ D₄ T₂ G₂ नृप (B₂ कार्य) (for कृत्य) — °) Ś₁ K₁ ३ B D₀ D_n D₄-० G अपि (for अप-)

21 °) Ś₁ K₁ कर्मणोर्भ्यो; K₂ B D₀ D_n D₄-० कर्षणार्थो, D₂ G₁ कर्शनार्थ — °) G₁ M₁ मित्राणाम् (for मित्राणाम्) — °) D₀ न स धर्मो स्पृते नून — °) D_n (by transp) धर्म स; D₂ च धर्म B₁ ३ कुधर्मत्, D₂ S (except G₁) कुवर्त्तं तत् K₃ स धर्म कुवर्त्तं तत्, D₀ एतद्राजन्नधर्मवत्

22 D_n om 22 — °) B₂ M₂ सर्वदा — °) T G (except G₄) M₁ धन; M₂ कर्म (for धर्म) — °) Ś₁ K₃ B₂ जहीत्स, K₁ जहीमत्, K₂ B₂ D_n D₄ ० सजत्स; M₁ जुहत्स (for जहतत्स) K₁ त हि, B₁ तन्न, T₁ तौ तु (for तात) Ś₁ K₁ B₂ D₂ कामार्थो — °) Ś₁ K₁ सुख दुःखे (by transp)

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
 यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
 अतिबेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्भूमार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्वृहन्तं धर्ममृच्छति ।
 अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भ्रसेव पण्डितः ॥ ३२
 इमाञ्शकुनिकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
 कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

23 ^a) S₁ [अ]नर्थज्ञः, D₂ T G₂ s M धर्मार्थ — °) S₁ दु-खं (for धर्मं) — D₃ resumes from धर्मस्य ! — ^d) S₁ K₁ अतः (for अन्धः)

24 S₁ om 24 — ^a) K₂ B Dc Dn D₄ s T₂ G₃ चास्मार्थम्, T₁ सर्वार्थं, G₁ चार्थस्य (with hiatus!), G₂ s M₂ चार्थार्थं, M₁ चास्मार्थं (for चार्थार्थम्) — °) K₁ रक्षितो, K₂ s Dn D₂₋₄ s M₂ रक्षेत K₁₋₃ Dn D₂ s [S]रण्ये, S पुण्य (for ऽरण्यं) — ^d) K₂ s Dn D₂₋₄ गास् (for स्यात्)

25 K₁ reads 25^{ab} after 26^{ab} — ^a) T₁ G (except G₃) M₁ तु (for हि) — ^b) S₁ D₅ नेतरान् D₅ उपं (for अनुं) — S₁ Dc₁ D₃ om (hapl) 25^c-26^b, T₁ om 25^c-27^b

26 S₁ Dc₁ D₂ om 26^{ab}, T₁ om 26 (cf v l 25) — ^a) B (except B₃) कामार्थं, T₂ G₂ कामार्थो K₁ D₄ s यस्य धर्मश्च कामार्थं, Dn₃ यश्च धर्मश्च कामार्थी — After 26^{ab}, K₁ reads 25^{ab} — ^d) K₁ मित्रार्थाभ्यां स हीयते

27 T₁ om 27^{ab} (cf v l 25) — ^b) Dc कामार्थं — °) S ङीडतो (for कामं) — After 27, G₄ reads 29

28 D₃ om 28^c-30^b T₂ G₂₋₄ read 28 after 30 — ^b) D₅ T₁ न प्रमाद्यति पण्डितः — °) D₂ G₁ s M तौ हि, T₁ स्थो हि, T₂ G₃ स्मार्थं, G₄ तर्हि (for सा हि) — ^d) S (except M₂) यथारणि (by transp)

29 D₃ om 29 (cf v l 28) G₄ reads 29 after 27 — ^a) K₁ स यथा, G₂ सर्वथा — ^b) M₂ धर्मश्चार्थस्य दृश्यते — °) K₃ Dc D₂ G₂ योनी तौ (as in text), M₂ अन्योन्ययोनी तौ राजन्, the rest योनीतौ — ^d) B₂ G₂ s इव (for यथा)

30 D₃ om 30^{ab} (cf v l 28) — ^b) G₂ चोपं (for उपं) — ^d) M₂ नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते) K₂ s B Dc Dn D₄₋₆ G₁ दृश्यं (for विद्यं) — After 30, T₂ G₂₋₄ read 28

31 ^b) S₁ K₂ s B Dn D₂ s 4-6 इच्छति Dc न धर्मं हतुमिच्छति — °) N (K₄ D₁ missing) T₂ G₃ इच्छति (for ऋं) T₁ M₁ धर्मार्थी, G₂ कामार्थं — ^d) K₁ D₃ अन्यद्, T₂ G (except G₁) अर्थम् (for अन्यम्) N (K₄ D₁ missing) T₂ G₃ इच्छति — After 31, T₂ G (except G₁) ins

123* कामार्थी चैव यः काम न कामादन्यमृच्छति ।

[T₂ G₃ इच्छति (for ऋच्छति)]

32 ^a) S₁ K₁ न कामेन च (S₁ न) (for न हि कामेन) — ^b) B (except B₁) T₁ G₂ s M₁ सिध्यते Dc सिध्यत्यफलं — °) B Dc D₂ s उपभोगाद्, G₁ उपभोगः Dc भवति (for फलस्य) S₁ K₁ s D₂ s इह, K₂ अथ, B Dc Dn D₅ G₄ M₁ एव, M₂ आहुः (for इव) — ^d) D₃ काष्ठ, G₂ कस्माद् (for काष्ठाद्) K₁ भस्मीति (for भस्सेव) K₂ इह, D₂ M₁ एव (for इव) S₁ Dc पिण्डित, K₁ पण्डितैः ; K₂ पण्डितान्, B₁ विददति, B₂ पिण्डितैः, B₃ पण्डितः, D₂ जायते, D₃ पण्डित, M₂ पण्डिता

33 ^a) S₁ K₃ Dc Dn D₂₋₄ s T₁ M₁ शकुनकार् — °) T₂ G (except G₁) एष (for एतद्) — ^d) K₂ Dn D₄₋₆ हि, D₂ [ए]व (for च) S₁ K₁ s D₃ वि(S₁ K₁ नि)हिंसतः, K₂ Dn D₅ ता, D₂ M न, T G क B₁ सूतेषु विहित सत्वा

34 ^a) S₁ K₁ कामलोभाच्च — ^b) K₂ B Dc Dn D₄₋₆

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्नार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।

व्यस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाञ्छु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्दर्माद्विशिष्यते ।

प्रकृतिं (for प्रवृत्ति) — °) Ś1 स शशु, K2 D2 स शक्य, M1 न शक्य, M2 (sup lin) न वध्य — °) G2 चैव हि (for चेह च)

35 °) K1 D2 T1 विदित, D3 विहित (for विदितो) — °) Ś1 K1 s D2 अर्थ, Dn1 D6 नार्थो, T1 कामो, T2 G कामाद् (G1 अर्थे) (for अर्थो) — °) Ś1 K2 D2 s प्रति पत्ति च (for प्रकृतिं चापि) T1 त्व (for अर्थस्य) — °) Ś1 K2 D2 s s विवृद्धिं (for विकृतिं) Ś1 K1 चैव, K2 B3 Dc D2 s चास्य (for चापि)

36 °) K2 B Dc Dn D4-6 नाशो विनाशो Dc च (for वा) — After 36^{ab}, D2 ins

124* द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मनः ।

— °) K2 B Dc Dn D4-6 अनर्थ इति B4 मस्यते

39 °) K2 B2 D2 s S (except T2 G2) पूर्वं — °) S (except M2) एव च (for आचरेत्) — °) K2 वयसि (for अहनि), of 40° S (except G1 M2) अहन्यहन्यनुचरेत् — 39^d = 40^d

40 Ś1 K1 s D2 s G1 om. (hapl) 40 — °) K2 B1 T2 G2 पूर्वं (for 'र्वं) — 40^d = 39^d

41 °) K1 T2 G (except G1) om the first च — °) M2 जयता (for वद) — °) Ś1 धर्मज्ञान; K1 s G1 कालज्ञ

42 °) T G M1 मोक्ष (G1 'क्षे) Dc G1 परमश्रेय

— °) B (except B1) D4 s एषा (for एष) M2 नित्य (for राजन्) Ś1 K1 s D2 s T1 सुखार्थिन, D6 शुभार्थिना — °) K1 s B1 Dn D4 s प्राप्ति, S (except M2) प्राप्त S (except M2) च (for वा) — °) K1-s B (except B1) Dc Dn D2 s-6 सोपाया

43 °) Dc तत्राद्यु, Dn1 तयाद्यु, D2 T G (except G4) M1 तदाद्यु; M2 तच्चाद्यु K1 क्रियते — °) Dn2 D4 M2 प्राप्ति वा Ś1 K1 उपदिश्यता (for अधि) — °) S (except M2) जीविका

44 °) B2 Dn D4 s से (for ते) — °) B1 G1 s चरित च Dn2 ns D6 मे (for ते) Dc सततं चरितं शुभे — M2 om 44^a-46^b — °) K2 Dn D4 s T2 G2 जानतस्; B2 T1 M1 जानतस् S (M2 om) तुप्रश (for त्वयि श)

45 M2 om 45 (of v1 44) — °) Ś1 K2 Dn D4 s यज्ञा — °) Ś1 वेदपारगमात्पर — °) K2 राज् (for राजन्) — °) K2 B (except B1) Dn D4 s G4 M1 बल (for फल) T2 G2 चेह वै, G1 चेह वा; G2 चैव वै, G4 चैव च

46 K1 om. (hapl) 46-47, M2 om 46^{ab} (of v1 44) — °) T2 G2 s स च (for एष) G4 स चार्थानर्थे-हीनेन — D6 om (hapl) 46^a-47^d — °) B1 s सुखिन, Dc आत्मन (for अखिला) — °) D2 गुणा धरेषु सस्थिता; S (except M2) गुणा सीदति निधने.

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
 न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
 प्रतिपिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
 भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५१
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्माद्बुद्धिजेते जनः ॥ ५२

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्मोद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
 स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्गह धुर्यवत् ॥ ५५
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन् भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
 निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
 भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

47 K₁ D₈ om 47 (cf v l 46) — ^b) Ś₁ D₃ T₂ G (except G₁) नान्य, D₆ नान्य (for नान्यद्) Ś₁ D₃ तस्माद् (for धर्माद्)

48 ^a) Some N MSS भैक्ष्यं — ^b) Ś₁ K₁ 3 D₆ D₃ 3 M₁ केनचित् — ^c) S₁ K₁ जेतु (for वेत्तु) T₁ तदा, T₂ G (except G₁) ततो, M₁ तथा, M₂ स्वया (for सदा)

49 ^a) T₁ द्वितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा) — ^b) Ś₁ D₃ यथा (for यया) D₃ 3 S (except M₂) सिध्यति वै द्विजा — K₃ om 49^{cd} — ^c) D₂ 3 ओजसैवार्थं — ^d) Ś₁ K₁ D₃ भरतर्षभ

50 ^a) Some MSS भैक्ष्यचर्या — ^c) T₂ G₃ M₂ क्षत्रियस्तु — ^d) T₁ M₁ धर्मः स्यात्, T₂ G₃ धर्मस्य Ś₁ K₁ परम् (for बलम्) D₃ औजस — After 50, Ś₁ K₁ 3 B (except B₃) D₆ D_n D₃₋₅ T₂ (om line 2) G₂ 3 (om line 2) 4 ins

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।

धार्तराष्ट्रवन पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L 1) T₂ G₃ सनातनान् (for समागतान्) — (L 2) K₃ राष्ट्रे, D₃ राष्ट्र (for राष्ट्रे) D₆ D_{n1} बल (for चन) K₁ राजन् (for पार्थे) G₂ 4 धार्तराष्ट्रान् प्राप्य पार्थं सर्वान्विनाशय]

51 T₂ G₃ om (hapl) 51^a-52^b In D₃, the portion of the text from 'मेव up to 3 37 32^b is lost on a missing fol D₂ om 51^{ab} — ^a) K₃ एव, G₁ एवद्, M₂ एत (for एव) B₃ उदारा धर्मेविद्वांसो — ^b) K₁ D₆ D₃ आहुर (for प्राहुर) K₃ T₁ G₁ 3 M₂ द्विजा

तय (for मनीषिण) — ^c) D₃ स्वधर्मं (for उदार)

52 D₃ missing (cf v l 51) T₂ G₃ om 52^{ab} (cf v l 51) — ^a) B₁ 4 अनुगच्छस्व, T₁ G₁ 3 4 M₁ प्रतिपद्यस्व, M₂ अवबुध्यस्व — ^b) T₁ G₁ 3 4 स्वार्थं (for वेत्थ) S₁ K₁ धर्मं सनातन — ^c) G₁ कर्मा हि (for 'कर्माभि)

53 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) S (except M₂) राज्ञा (for तव) — ^d) B₁ 4 S (except G₁) transp धात्रा and धर्म

54 D₃ missing (cf v l 51) — ^a) Ś₁ K₁ D₃ अस्माद् (for तस्माद्) N (K₄ D₁ 3 missing) अपचित (for विचलित) — ^b) Ś₁ K₁ D₃ हास्यो भविष्यसि — ^c) B₂ मनुष्येन्द्र (for ष्याणा) — ^d) B₁ च्यवन (for चलन)

55 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) D₂ त्यजेद — ^c) G₂ धियम्, M₂ धैर्यम् (for वीर्यम्) K₁ 3 B₂ D_n D₃ 3 कौरव्य (for कौन्तेय)

56 D₃ missing (cf v l 51) — ^c) D₆ T G₃ 4 [S]प्यं, G₂ [S]प्यं, M₂ ह्यं (for व्यं)

57 D₃ missing (cf v l 51) — ^a) D₃ वाच, S जिह्वा (M₂ ह्य) B₃ ल्ङ्वा, D₃ ऋद्धा, M₁ कृत्वा, M₂ छित्वा (for दत्त्वा) — ^b) D₆ क्षुद्राणां Ś₁ K₁ 3 D₆ D₂ 3 पापचेतसा, K₂ लब्धं, D₃ (m as in text) क्षुब्धं ❀ C_n शल्यकः श्वानि च क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वा दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्द्विजिह्वा वाच दत्त्वा शत्रून् जहि हति प्राञ्च । ❀ Similar explanations have been given by Arjunamisra and Caturbhujā

58 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) K₃ सर्वत

निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्यो भव पाण्डव ॥ ६१
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
 अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 वीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।

न तत्र विपणः कार्यः खरकण्ठयितं हि तत् ॥ ६४
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 मित्रैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्रामिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गमस्तिभिः ।
 अग्निं चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
 एतद्ब्रह्मपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

— ^a) Ś1 K1 s Dc Ds s पाण्डुनदन; Ks Dn D4. s पार्थिव-
 र्षभ

59 Ds missing (cf v1 51) — ^a) Ś1 K1 Dc Ds
 बलवता, Ks विलपता — ^b) M2 विशा (for मही) S1
 K1 इति बृहानुशासन — ^c) Ś1 Ks निर्वृतिम्, K1 निवृत्तिर
 (for निकृतिम्) S (except M2) आस्थितान्

60 Ds missing (cf v1 51) — Ś1 K1 om
 (hapl) 60^{ab} — ^b) B (except B2) Dn D4. s योधो
 (for योद्धा) Dc धनजय (for धनु) — ^c) Ks D2 न;
 Dc [अ]न्य (for वा) M2 नर (for पुमान्) — ^d) Ks
 यो, Ds S (except M2) [S]न्यो (for वा)

61 Ds missing (cf v1 51) — 61^{ab} = 67^{ab}
 — ^b) Ś1 K1 s Ds न (for सु) — ^c) B1 चोत्साहात्
 Ks B1m Dc Ds s Cnp अप्रमादी महो (Do सवो; Ds
 मवो) साही — ^d) Ks शत्रून्प्रभव (for सखस्यो भव)
 S (except M2) पार्थिव (for पाण्डव)

62 Ds missing (cf v1 51) — ^a) Ks धर्मस्य
 (for अर्थस्य) — ^b) Ds धिगय; G4 वितलं (for वितथ)
 Dc यत्तो, T2 Gs तु सतो, G2 4 हि ततो (for यदतो)
 — ^d) B3m Ds तालं (for वृक्षं)

63 Ds missing (cf v1 51) — ^a) K1 s B Dc
 Dn D4-s [S]पि (for हि) — ^b) M2 भूयासम् (for श्रेया
 सम्) — Ś1 om 63^c-64^d — ^c) K1 s Ds वीजोपपत्त्या
 काँ

64 Ds missing (cf v1 51) Ś1 K1 om 64 (for
 Ś1 of v1 63) — ^a) T2 Gs सत्त्वेन (for अर्थेन) B2 s
 15

Ds T2 Gs समो नार्थो, T1 समानार्थो — ^b) T1 G1 M यत्र
 लभ्यो धनोदय, T2 Gs-4 यत्र लब्धो महोदय — ^c) D2 [अ]
 न्वेषणा कार्या (for विपणं कार्यं) — ^d) Ks Dc D2 T2
 Gs s M2 कहुयन

65 Ds missing (cf v1 51) — ^a) Ks B2 Dc
 Dn1 D4-s T2 G (except G1) एतन् (for एव) — ^c)
 Ds T2 G (except G1) बृहद्धर्ममवाप्नोति — ^d) Dn2
 D4 s सबद्ध Ks s B Dc Dn D4-s G1 निश्चित, Ds
 निश्चय

66 Ds missing (cf v1 51) — ^a) Ks अमित्रेण
 च सयुक्त. — ^b) Ś1 B1 s विदति; Ks भेदति — ^c) M1
 स्वकान् (for त्यक्त) — ^d) Ks Dn D4 युवान; M1 दुर्ब-
 लान्; Cnp दुर्बल (as in text) B4 Ds s कुर्वते Ks B
 Dn D4. s G4 वश

67 Ds missing (cf v1 51) Ks om 67 — 67^{ab}
 = 61^{ab} — ^b) Ś1 K1 Ds अश्ल (for सुबल) Ś1 अस्ति
 (for अपि) — Ś1 Ks Ds om (hapl) 67^c-68^b, K1
 om 67^{cd} — ^c) S मात्रामि (for हो)

68 Ds missing (cf v1 51) Ś1 Ks Ds om 68^{ab}
 (of v1 67) — ^a) Ks Ds T G2-s M सहितैर (for सहतैर)
 G1 सर्वा सह हितैरेव (sic) — ^c) M1 जेतु (for हन्तु)
 — ^d) Dc Ds अपि (for इव)

69 Ds missing (cf v1 51) — ^c) S (except
 M2) हति (for अस्ति) G4 सयैकस् (for सयैव) — ^d)
 K1 s B Dn D4 s सददा सवितुर (by transp), T2 G
 (except G1) सूर्यस्य सदृशो

विधिना पालनं भ्रूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
 अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
 भवतश्च प्रशंसामिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
 ससेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
 यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभाच्च भयादपि ।
 अत्रुतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
 यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाभुवन् ।

सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्भामान्नाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सद्बद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
 इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
 अपि चैतत्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
 स भवान्प्रथमास्याय सर्वोपकरणान्वितम् ।

70 D₃ missing (cf v l 51) — °) K₃ यथा (for एतद्) K₂ D₁ ns D₃ चापि, T₁ वापि (for वापि) K₁ B Dc Dns D₄₋₆ त्व (B₄m D₅ तु) वितथ, T₂ G₃ श्रवितथ (for वापि तपो) Cnp एतन्नावितथ — °) Ś₁ K₁ निश्चित (for न श्रुतम्). — After 70, K₂ B Dc₃ Dn D₅ 6 ms
 126* न तथा तपसा राज्ञोऽकान्नामोति क्षत्रिय ।
 यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D₃ missing (cf v l 51) — °) S₁ K₃ D₂ लक्ष्म (for लक्ष्मीच)

72 D₃ missing (of v l 51) — °) D₀ ते (for च) — °) S कथयत्या (for कथा) — °) T₁ 'दिता', M₁ 'सते (for 'गता) T₂ G राजन्प्रथममागता

73 D₃ missing (of v l 51) — °) S (except M₁) इमाम् (for इदम्) D₂ 6 अप्यधिक, T₂ G₁ 3 M₁ अभ्यधिका — °) Ś₁ K₁ 2 B Dc Dn D₄₋₆ कुरुवश्च (for यु) — °) G₃ 4 सद्बुता M₁ सत्यसंधत, M₂ 'संधतान्

74 D₃ missing (of v l 51) — °) Ś₁ K₁ 3 Dc₂ D₂ लोभा (for मोहा) — °) Ś₁ K₁ 3 Dc D₂ 6 क्रोधा (for लोभा)

75 D₃ missing (of v l 51) — °) T₁ किंचिद्, T₂ G₃ राज्य, G₁ 2 4 M₁ राजन् (for राजा) D₁ T₁ M₁ भूतिम् (for भूमिम्) T₂ G₃ भवामुयाद् — °) Ś₁ K₁ तत्सर्वं (by transp) T G M₁ जुदति तत् (for तन्नुदते) M₂ पश्चाद्बुदति तत्सर्वं

76 D₃ missing (of v l 51) — °) S₁ K₁ D₂ वित्त, T₁ राजन् (for ग्रामान्) — °) T₁ ग्रामान् गाश्च सह — °) T₁ G₁ 3 M₁ वीर (for सर्व) — °) D₂ मेघेभ्य, T₂ G तमोभिर (for तमोभ्य)

77 D₃ missing (of v l 51). — °) T₂ G (except

G₁) राजन् (for सर्वे) — °) Ś₁ सर्वाश्च, K₂ D₂ ns D₀ समृद्धा, B₂ D₁ D₄ सद्बुद्धा (for सद्बुद्ध) K₂ 3 B₂ 3 Dn D₄₋₆ G₄ M₂ 'बाल' (for 'बाला') B₄ G₃ सबालबुद्ध (G₂ 'द्धा') सहिता, D₂ सहिता सबालबुद्धा — °) Ś₁ K₁ T₁ M₁ त्वा — After 77, T₂ G₂₋₄ ms

127* धातैराष्ट्रीं महाराज न शसन्ति मतिं जना ।

followed by stanzas 83-85

78 D₃ missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v l 77 — °) Ś₁ K₁ क्षीरमासुक्त, B₁ 3 Dc₂ D₂ क्षीरमासिक्त, T₂ G₂₋₄ वा पय' सि (G₂ 4 स) क, G₁ क्षीरमासुक्त

79 D₃ missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v l 77 — °) N (K₄ D₁ 3 missing) transp निर्वचन and लोके — °) Ś₁ पुर, K₂ B₁ 2 Dn₁ ns D₅ पुरश्च, K₃ D₂ चिरात्, B₃ 6 Dc Dn₂ D₄ 6 पुनश्च (for चिर) Ś₁ K₁ भवति (for चरति) — °) Ś₁ चैत्, K₁ G₄ चैत्, K₂ B Dc Dn D₄ 6 T₂ G₃ चैता, D₂ चैव, D₅ चैत्ता (for चैतत्) — °) Ś₁ K₁ अपि, K₂ B (except B₃) Dn D₄ 6 अधि (for इव) — After 79, K₁ 3 B Dc Dn D₄₋₆ ms

128* इमामवस्था च गते सहासाभिररिदम ।

इन्त नष्टा स सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।

which is followed by 130* in K₁

80 D₃ missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v l 77 — °) S₁ K₁ B₂ D₂ 'नि च (for 'न्वि तम्) S प्रति (T₁ अनु) ज्ञाय तथेति नः — °) D₂ वि, T G₅ हि (for स्नि) — °) Ś₁ K₂ D₂ 'वातक, T₁ M₁ 'पादक' (for 'पादकम्) K₁ मवानर्थविधातक, K₂ B Dn D₄₋₆ विघ्नोर्थविभावक (B₂ 'भाजक, B₂m 'तारक'), D₀

त्वरमाणोऽभिनीर्यात्तु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानघैव गजसाह्वयम् ।
अन्नविद्धिः परिवृतो भ्रातृमिर्दृढधन्विभिः ।
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्धिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृद्रन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गाध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविपाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृपमेण च ।
कथं स्वियुधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं भारत सत्यमेत-

घन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ।

न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

किल स्वार्थोपपत्तये

81 D₃ missing (of v1 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v1 77 — ^a) Do D₅ द्विजान्स्वस्ति (for द्विज श्रेष्ठान्) — ^b) D₅ अघैव च गजाह्वय — ^c) Ś₁ K₁ सह (for सह) — ^e) K₁ De D₂ वीर (for वीरैः)

82 D₃ missing (of v1 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v1 77 B₃ om (hapl) 82^{ab} — ^a) G₂ तरसा (for तेजसा) — ^b) K₁₋₃ B₂ De Dn D₂ 4 6 T₂ G₂ असुरानिव (K₃ सुरेभ्य इव) वृत्रहा — ^{ad}) K₂ Dn₁ n₂ श्रेय (for श्रियम्) Ś₁ K₃ M रार्थी (for रार्थान्) — For 82^{cd}, T₂ G₃ subst धार्तराष्ट्र महाराजन्न शसति तथा जना, and read 82^{cd} (as in text) after 85

83 D₃ missing (of v1 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v1 77 — ^a) D₂ D₂ गाजीव — ^b) S (except G₄ M₂) गृध्र (for गाध्र) — ^c) S₁ K₁ वेगम् (for स्पशम्) — ^d) K₁ न च (for मर्त्य) — After 83, Dc ins

129* क परेर्हियमाणानामात्मभावेन ससहेत् ।

84 D₃ missing (of v1 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v1 77 — ^b) Ś₁ K₁ 3 B Do Dn D₄ 6 T₂ G₃ च सोश्वो (for सदश्वो) Ś₁ K₃ De D₂ 5 कश्चन (for भारत)

85 D₃ missing (of v1 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v1 77 — ^a) Do चैव (for सह) — ^b) Ś₁ K₁ 3 Dc D₂ 3 प्रवेरण, B₁ 2 Dn D₄ T₂ G₃ वृषमेण; D₅ भरतस्य (for ऋषमेण) — ^c) Ś₁ K₁ D₅ कथचिद् T G

विद्धि (for युधि) — ^a) K₂ 3 B Dn D₄ 6 M₂ न राज्य (by transp) — K₁ ins after 128* K₂ B De Dn D₄₋₆, after 85

130* शत्रुहस्तगता राजन्कथ स्वित्वाहरेर्महीम् ।
इह यत्प्रमुपाह्वय बलेन महतान्वित ।

Colophon K₄ D₁ 3 missing — Major parvan S₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य (G₂ अरण्य) — Sub parvan B₄ D₅ (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन, likewise T₂ G₃ only द्वैतवननिवास — Adhy name B₄ Dn₃ भीमवाक्य; Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशसा, D₂ त्रिगुणप्रशसा, T₂ G₂ 5 M₁ भीमस्वा (M₁ स्या) निप्रायकथन, G₁ भीमसेनमत — Adhy no (figures, words or both) Dn S 33 — Śloka no Dn₁ n₃ 89, Dn₂ 90

35

✍ This adhy is missing in K₄ D₁ 3 (of v1 3 1 1, 22 30, 34 51), the MSS are mostly ignored here

1 Before 1, K₁ 3 B Do Dn D₄₋₆ ins

131* वैशापायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महाबुभाव
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।

अजातशत्रुसदनन्तर वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

— ^b) K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) T₂ G₁ 3 सा (for

न्यमानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १
 अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष-
 ब्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
 तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-
 त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ २
 सहामायः शकुनिः पार्वतीयः
 सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
 अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-
 त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३
 अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-
 त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
 शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा
 मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४
 यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
 मानेन वीर्येण च तात नद्भः ।
 न ते वाचं भीमसेनाभ्यक्षये

मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५
 स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न्यपातयद्वसने राज्यमिच्छन् ।
 दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
 यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६
 त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
 पुनर्धृतायागतानां सभां नः ।
 यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
 एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७
 वने समा द्वादश राजपुत्र
 यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितं चरेथाः
 सर्वैः सह भ्रातृमिश्रबगूढः ॥ ८
 त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
 मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
 अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं

मा) T G 'शरै' (for 'शल्यै') — °) K₂ s B D (D₁ s
 missing) T₂ G त्वा (for त्वा) K₂ s B₂ s Dn D₄ s
 एव (for एतन्) — °) Ś₁ om हि K₁ वै, D₆ ते (for हि)
 B₁ D₆ समागात्, S (except M₂) समागा' (for व आगात्)
 D₂ ममानयाद्व्यसन यत्तदागात्

2 °) S अन्वपद्ये D₆ जिहीर्षु — °) Ś₁ D₂ T₂
 G₃ 4 M₂ 'राष्ट्र' (for 'राष्ट्रस्य') M₂ 'पुत्रै' — °) K₁-s B
 Dn D₂ 4-6 T₂ G तन्मा, T₁ M त मा

3 °) Ś₁ सदा सदा, K₁ सभासद, K₂ sm B D (D₁ s
 missing) सभामध्ये (K₃ orig सत्य सदा), M₂ स वै सर्वात्
 (for सदा सभाया) K₃ प्रक्षिपन् — °) N (K₄ D₁ s
 missing) 'जैषीत्' (for 'देवीत्')

4 °) K₂ B Dn D₄ s G₁ च, T G₂-4 M तु (for हि)
 — °) Ś₁ K₁ D₆ कामानु (Ś₁ 'न्न)लोमान्, K₂ Dn D₄
 कामानुकूलान्, K₃ जयानुलोमान् Ś₁ K₁ D₆ नयुजो (for
 अयुजो) K₃ जये च, Dn₃ च तत्र (for युजश्च) — °) D₂
 S (except M₂) शक्यो (for शक्य) B₂ S (except M₂)
 न भविष्यद् M₂ एनान् (for आत्मा) — °) K₂ B Dn
 D₄ s हन्यात्, T₂ G₃ हते (for हन्ति) K₃ D₆ D₆ मन्युस्तु
 (D₆ 'श्च) धैर्यं पुरुषस्य हति

5 °) Ś₁ K₁ D₂ s मानुषेण, T₁ पूरुषेण — °) Ś₁
 K₁ s B Dn D₄-6 वाचो (for वाच) — °) Ś₁ D₂ भवि
 तेति सत्य (for भवितव्यमासीत्)

6 °) K₃ D₂ 'राष्ट्र' सपुत्रो

7 °) G₂ घूत च (for घृताय) K₂ Dn T₁ आगतात्सा
 (T₁ 'स्तान्') D₂ सभायां, M₁ सभाया (for समा न)
 — °) K₃ D (D₁ s missing) G₆ यन्मा ब्रवीद् Ś₁ K₁
 'राष्ट्र' सपुत्र — °) Ś₁ M₂ एकग्लहाद्, K₁ s D₂ 'ग्लहार्थे',
 T₂ G₂-4 एतद्ग्लहार्थं S₁ K₁ T₁ G₂ M₂ भारताना, D₆
 मवता (for भरताना)

8 °) B M₂ विजितम्, D₂ विहितम् (for विदितम्)
 — °) K₃ B (except B₄) D₆ D₆ तथा' (for अथा') Ś₁
 विदितै, K₁ अविदित' (om च), K₂ s Dn D₂ 4 T₁ M
 चाविदित' S₁ च तैरथ, M₂ चरेस्व (for चरेथा) — °)
 T₂ G₂-4 सहैतया (for सर्वै सह) Ś₁ छग्ररूप, T₁ G₁ s
 छग्ररूप, T₂ G₃ 4 M₁ छग्ररूप

9 °) T₁ त चेत्सुक्त्वा, G₁ त चेत्सुक्त्वा, G₂ 4 M₂ त वै
 त्वा (M₂ त्वा), M₁ त चेत्सु त्वा (for त्वा चेच्छ्रुत्वा) — °)
 Ś₁ K₁ एव भोत्स्यते, K₃ अवज्ञास्यति; D₂ अवगच्छते, T₁
 विवोच्यते, T₂ G₂-4 युष्येरन्वै, G₁ M₂ अववोच्यते, M₁ अनु

निश्चित्य तत्रप्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
 चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं
 युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
 तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
 वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 वसेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरुणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
 तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
 तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं च देशाननुसंचरामो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-

न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वा-
 न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १३
 तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो
 यद्दर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वमिपद्य पश्चा-

वेत्स्यते (for अवभोत्स्यन्ते) K₃ D₅ M₁ भरताना K₂ s
 B₁ Dn D₄ च, S वै (for स्म) — °) K₁ चरे (for चरे
 था) Ś₁ समासथा, K₁ s B₁ Dn D₄ तथा त्व, K₃ यथा
 त्व, D₂ तदा मे (for तत्तत्त्व) — °) T₁ om तत् B₈
 D₂ M₂ [ए]तत्; T₂ G₂₋₄ त्व (for तत्) D₂ प्रब्रवीहि (for
 प्रतिजानीहि)

10 °) Ś₁ चरेन्नो; K₁ s चरेन्नो, K₃ चरेन्नो, B₂ चरे
 षन्नो, D₂ नरेऽथ नो, T₁ G₁₋₃ चा (T₂ G₃ च) चरेन्नो, G₄ चरे-
 षन्नो, M₁ चारैश्चेन्नो, M₂ चारैश्च नो (for चरैश्चेन्नो) K₃ T₁
 G₁ M₁ अविदित — °) K₃ D₅ युक्तो, T₁ व्यक्तो (for युक्तो)
 — °) T₂ G₂₋₄ ब्रवीहि — °) K₃ तदैव; D₅ तथैव (for
 तवैव) D₂ G₁ M [ए]ता (for ता)

11 T₁ om 11^a-12^b — °) Ś₁ K₁ s Dc D₅ M₂
 चैव, K₃ B Dn D₄ s चैतद्, D₂ वै ते (for चैव) K₃ B
 Dn D₄ M₂ भारत, T₂ G M₁ कौरवा (for भ्रातर) — °)
 S (except M₂, T₁ om) चरेम (for वसेम) S₁ K₁
 पुनश्च, D₅ पुरा स्म, T₂ G पुन स (for पुरा स)

12 T₁ om 12^{ab} (cf v 1 11) — °) T₂ G M₁
 यस्मिन् (for तस्मिन्) M₁ om from प्रव्रजिता (in 12^b)
 up to चापि न (in 13^a) Ś₁ K₁ s Dc D₂ s स्म (for
 च) — °) K₃ Dn D₄ s T₁ G₁ तु (for च) — °) S
 (M₁ om) दुर्गाणि (for कृच्छ्रा) T G घोर (for कृच्छ्र)

13 M₁ om सुयोधनश्चापि न (cf v 1 12) — °) Ś₁

K₁ s ऐच्छद् (for इच्छन्) — °) T₁ G₁ s 4 M₁ च (for
 स) Ś₁ K₃ D₂ अभ्यगच्छत्, T₁ अद्य ग — B₁ om 13^{cd}
 — °) K₁ D₂ s अभ्य (for अन्व)

14 °) Ś₁ तास्मान्, K₁ त सत्यम्, T G ता (G₁ स) सि
 द्विम् (for त सधिम) S₁ अवस्थाय (for आस्थाय) — °)
 S कस्य (for राज्य) — °) T₂ G₂₋₄ M₂ उत्कृज्य (for
 उत्क्रम्य) K₁ प्रशाले, K₃ B Dn D₄ s M₂ प्रशालेत् (for
 प्रशिष्यात्)

15 °) Ś₁ B₁ Dc कर्माकरिष्ये, T₁ G₁ s 4 तथा (T₁
 G₁ दा) करिष्ये, M₁ तथाकरिष्यो — °) Ś₁ K₁ फल्गुनेन,
 K₂ B D (D₁ s missing) T₂ G₃ फाल्गुनेन K₃ बाहून्
 विधक्षन् चारितमर्जुनेन — °) S (except G₄ M₂) को (for
 किं) G₂ दुष्कर (for दुष्कृत) Ś₁ T G₂₋₄ भीम तथा, K₃
 D₅ भीमसेन (for भीम तदा) T G [अ]करिष्यत्, M [अ]करि-
 ष्य (for [अ]भविष्यत्)

16 °) K₃ B Dn D₅ (by corr) s क्रियाया — °)
 Ś₁ नाब्रवीत्, T₂ G₂ s नोब्रवीत्, G₄ नोब्रवी; M₂ माब्रवी
 S (except G₄ M₂) पुरुषम् (for पौरुषम्) K₃ B₂ आद-
 दान, D₅ (after corr) आदधान, S मा विजानन् (M₂
 मा तदानीं) (for आविदान) — °) K₁ प्रतिपद्य; Dc अभि-
 पद्य; D₂ अभिपत्य; S (except T₂ G₃) अतिपात्य (for स्वभि-
 पद्य) — °) T₁ G₁ s 4 M₁ वा स्थिदानीम् (for माभिदा-
 नीम्) Dc मात्र स्वम् (for वेत्स्व)

किं मामिदानीमतिवेलात्थ ॥ १६
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
 दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरूवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
 पत्किं फलानामिव वीजवापः ॥ १८
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
 वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।

महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भ्रजन्ते
 देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 वृणे धर्मममृताञ्जीविताच्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।

संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।

अनन्तेनाग्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १

प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालवन्धनः ।

17 ^a) K₃ भूयो हि, Dc₂ दूये हि (for भूयोऽपि) B₂ 4 वीर्यं (for भीमं) — ^b) K₂ Dc₂ M₁ भूयो, K₂ जात, D₅ (before corr) भूये (for दूये) K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) T₂ G₃ हि पीत्वा (for विदित्वा), of 19^b — ^c) K₂ B Dn D₄ 6 G₁ परिकृष्यमाना — ^d) Ś₁ अमृष्य, K₁ अवीक्ष्य (for सदृश्य) K₃ ते, T₁ G (except G₂) M₁ ता, M₂ न (for तत्) T₂ G (except G₁) अपीह (for इति स्म)

18 ^b) Dc D₅ कर्तुं (for कृत्वा) T₂ G₃ यदथ (for यदुक्तं) Dc D₅ मिथ्या (for मध्ये) — ^c) T₂ G (except G₁) सुखोदयाय

19 ^a) Ś₁ K₁ निकृतो निकर्ते, K₂ B Dc Dn D₄ 6 निकृतो निकृतेद्, K₃ निकृतौ हि कर्णे, D₂ corrupt, D₅ निकृतानि कर्तुं — ^b) K₃ वैरं च निर्यातयितुं समर्थं — ^c) B (except B₂) om हि

20 ^b) K₁ Dc D₅ S सनमति — ^c) K₂ B D (except D₂, D₁ 3 missing) अचिराद् (for अतिरागाद्) — ^d) B₁ दिवीव चंद्रम्, D₄ 6 देवा दिवीवेद्रम् K₂ B Dn D₄ 6 उपं (for अनुं)

21 ^b) Ś₁ K₁ वृणोमि (for वृणे) K₁ सत्याद्, D₅ न धर्मम्, G₂ 4 सत्यम् (for धर्मम्) S₁ K₁ 3 Dc D₅ हि (for च)

Colophon K₄ D₁ 3 missing — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₄ D₅ M₁ (all om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy name B₄ Dc D₅ G₁ युधिष्ठिरवाक्य, T₂ G₂ 3 M₁ युधिष्ठिरस्वा (M₁ 'स्या)भिप्रायकथन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₃ S 34 — Śloka no Dn 22

36

This adhy is missing in D₃ (cf v l 3 34 51), the MS is mostly ignored here — 1^a-20^c is missing in D₁ (cf v l 3 22 30), D₁ is ignored up to 20^c

1 K₄ begins from 1 (cf v l 3 1 1) — ^a) T₁ मया (for कृत्वा) Ś₁[प]क, K₂ Dc T₂ G₂ 3 M[ह]न (for [प]व)

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णास्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्वाज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।

हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाह्वृजितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
अहाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो वीमत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूर्ध्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च बृद्धा माता च वीरसूः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्भवीम्युत किंचन ।

G₁ विशालेन (for [ए]त्र कालेन) M₂ चदसि (for कालेन)
— ^b) S₁ K₁ ३ B D (D₁ ३ missing) इतकेन (to avoid
hiatus!) — ^c) D₈ हरति नां (for अनन्तेनां)
3 ^a) Cnp सूच्येव (for सूच्येव) Ś₁ मूलस्य; K₃ ४
'पूर्णाया', D₂ चूर्णाया, D₅ Cnp पूर्णस्य, S (except T₂ G₂)
'चूर्णानि' ❧ Cn पूर्णस्वेयपपाद । ❧
4 B₁ om 4^{ab} — ^b) K₄ B (B₁ om) T₂ G₂ M₂
घा स्यात्, T₁ G₁ ३ ४ M₁ घायु- (for वापि) — ^c) D₂ स
च कालं (for स काल वै)
5 ^a) Ś₁ K₁ ३ B D (except D₂, D₁ ३ missing)
T₂ G₂ प्रतीक्षमाण Ś₁ K₁ D₂ कालेन (for कालो न)
6 ^a) Ś₁ K₃ ४ Dc D₂ ६ आस्थित (for आश्रितम्)
— K₂ om (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d)
— ^d) Dc यतां (for घटां) — After 6, Ś₁ K₁ ins
132* कालो नून मनुष्यस्य नित्य सनिहितोऽमृत ।
7 K₂ om up to सोऽव (of v 1 6) — ^a) K₄ यो
नायाति, T₁ यो न याती T₁ न (for प्र) — ^b) K₁
अस्फुटो, B Dc D₆ सस्पृष्टो; D₄ सस्पष्टो, D₆ सस्पृष्टे S₁
G₂ ४ M₂ भूति, K₄ भूतं (for भूमि)
8 ^b) T₂ G₂-४ अप (for अल्प) — ^c) K₂ B₂ ४
Dn D₄ ६ transp तस्य and जन्म — ^d) K₃ ४ D₅ ६ दुयौ
(K₄ sup in 'जां')त, T₂ G₂ ३ दुर्जीव- (for दुर्जात-)
K₁ ४ B₂ D₂ ६ ०-यायिनः, T G₂-४ जीविन- (for जायिनः)

9 ^b) S₁ K₂ भवतु K₂-४ B D (except D₂, D₁ ३
missing) पार्थिवी. — ^d) K₂ ३ B (except B₂) D (D₁ ३
missing) T₂ G₂ सुक्ष्व (for भुक्त्वा) K₁ ३ B₂ बाहुजित,
T₁ बहुमत, T₂ G (except G₄) M बाह्वृजित
10 ^a) K₂ Dn D₄ वै (for चेत्) — ^b) S (except
M₂) अरि (G₄ 'रीनु) नृप (for अरिंदम) — ^d) Ś₁ D₆
स्वर्गेणापि Ś₁ [अ]समन्वित; K₂ समस्मित, K₄ समतत,
T₁ सुसमति, G₁ सुनिमित, G₂ ४ M₁ सुसमित, M₂ सम स्मृत
11 ^a) M₂ अमर्षिणो हि — ^c) T G अपि; M₁ अस्मि
(for अस्मि) — ^d) B₂ (? gloss) रात्रौ (for नक्त)
12 ^b) Dc D₆ विरिष्ठो, M₂ वर्षिष्ठो (for वरिष्ठो)
— ^d) S₁ K₁ ४m नुष्म, K₂ क्षित, K₄ D₂ सप्त (for नून)
Dc D₆ इवावटे
13 ^a) B₁-३ Dc D₈ ० न, B₄ M₂ [S]नु- (for ऽभि)
S₁ [S]भिमन्येत; T G₁-३ M₁ नुदेस्सर्वांन्, G₄ जयेद्वाजन् (for
ऽभिमनुते) — ^b) S₁ D₂ राजल्लोके, T₁ G₁-३ M₁ लोके
राजन्, M₂ सर्वाल्लोक
14 ^a) K₄ B (except B₁) D₄ ० M₂ तवैते (for
तवैव) K₄ बलम् (for प्रियम्) K₄ B₂ D₆ (with
hiatus!) इच्छति (for इच्छन्त)
15 ^b) D₂ ४ ० सृञ्जयै सह (by transp) — ^c) K₂
B₂ ४ Dc Dn च, K₄ [S]ति; B₂ D₂ [S]पि (for ऽभि) S
(except M₂) इयमेका च सप्तसा

सर्वे हि व्यसनं प्राप्तः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ॥ १६
 नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषाद्गुणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
 छेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षेत्रे "अजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
 अश्रौपीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
 क्रूराभिकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२

अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
 बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
 पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरह्वरियम् ।
 विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
 मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
 अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
 तथैव बहवोऽस्मामी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
 राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
 न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

17 ^a) K₃ B₃ Dc Dn D₂ T₂ G₃ M₃ नात्, D₅ तत्
 (for नेत) K₁ 4 D₂ राजन् (for काचिद्) — ^b) K₁ D₂
 काचिदापद्, K₄ आपत्काचित्, D₄ ६ अवस्था स (for आप-
 द्राजन्) — ^c) Dc 'प्राणै (for 'बलै) — ^d) K₃ युद्धे
 नाच्छिद्य भुं

18 ^a) D₅ 'दोष (for 'दोषाद्) — ^d) M₃ नाद्य (for
 नान्य) S₁ प्रशंसति, T₂ G₂₋₃ प्रशान्ति हि (for प्रशंसति)
 — After 18, K₂ 4 B Dc Dn D₄₋₅ ins

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चित् ।

अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ।

[= (var) 5 130 6 — (L 1) K₄ B Dc D₅ [अ]-
 ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित) — (L 2) K₄ D₅ चक्ष्मार्थ-
 दर्शिनी]

19 ^b) Ś₁ K₁ 3 4 Dc D₂ ६ क्षत्रेन्वजायया, K₂ B Dn
 क्षत्रेपु जा° (B₂ क्षत्रे र्वजा°), D₃ क्षत्रे तु जा°, D₀ क्षत्रे तु जा°,
 T G₃ क्षत्रे द्वाजा°, G₁ 2 4 M₃ क्षत्रे व्यजा°, M₁ क्षत्रेभ्यजा°
 (for क्षत्रे *अजा°) Some MSS 'जायिथा' — ^c) B₂
 G₁ यस्या G₂ 4 योनौ हि (by transp)

20 ^a) K₄ तान् (for त्व) — ^b) Ś₁ K₁ D₂ [ए]व
 (for वै) — ^c) G₁ 3 विकृति (for निकृति) K₂ B₂ 4
 Dn -ल्पज्ञान् (for -सयुक्तान्) — D₁ resumes from
 20^d — ^d) Ś₁ न समात्मकान्, M₂ निश्चयारत्मकान् (for
 अशमात्मकान्) — After 20, K₁ 2 4 B D (except D₁,
 D₃ missing) ins

134* धार्तराष्ट्रन्महाराज क्षमसे किं दुरामन ।,

while K₃ ins

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यश ।

विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव स ।

21 ^a) Ś₁ मन्वाह, K₁ नलैव (for कर्तव्ये) Ś₁ K₁ 3
 Dc D₁ 3 ६ पुहषश्रेष्ठ, K₄ सति राजेंद्र — ^b) T₁ G₁ 4
 समास्से (T₁ 'से), G₂ समान (for किमास्से)

22 ^b) Ś₁ M₁ तु, K₁ 2 B D (except D₂ ६, D₃
 missing) T₂ G₃ च, M₂ हि (for तु) — ^c) M₃ भेतुम्
 (for छन्नम्) — ^d) T₁ सहर्तुम्, T₂ G₂₋₃ सयतुम्, G₁
 सयातुम् (for सवर्तुम्)

24 ^a) K₁₋₃ Dc D₄ S (except T₂ G₃) साल (for
 शाल) S [अ]नूप (M₂ 'प्य) — ^b) Ś₁ K₁ D₁ 3
 शाशी पुष्प°, K₃ साक्षी पुष्प°, K₄ बहुपुष्पफलैश्चित, D₅ शाखा
 पुष्प इवासवान्, G₁ 'फलान्विता

25 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ हि (for च) Dc
 सिंहविक्रातौ — ^b) S₁ K₁ 3 Dc₂ D₁ 3 सद्यौ (for
 सहितौ)

27 ^b) Ś₁ ह्याकुमारा, K₁ 2 B Dc Dn D₄ T₂ G₂ M₁
 ह्याकुमारम्, K₃ 4 D₁ ६ आकुमारा, D₂ ६ 'र, G₁ 'रान्
 T₁ G₁ इव (for इमा) — ^c) N (D₃ missing) M₃ ना-
 (K₁ न)ज्ञात° (for अज्ञात°) Dc शक्यामि, T G पश्यति
 (for पश्यामि) — ^d) G₁ विनिग्रह (for निगूहनम्)

28 ^b) K₄ राज्याद्दे, Dc राष्ट्राद्या (for राष्ट्रेभ्यो) — ^d)
 S धार्व° (for धृत)

29 ^a) K₄ D₂ धुप, Dc D₁ न्युप (for ऽन्युप) Ś₁

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुवहूञ्जनान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्वात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
अस्माभिरुपिताः सम्यग्वने भासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरात् ॥ ३१
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।

पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
अथ वानहुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मत्रिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

निःश्वस्य पुरुषच्याघ्नः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येत्कृत्यताम् ।

K1 Dc D1 -शाम्येरन्, D2 (m as in text) -शाम्येव (for
-शाम्यन्ति) — ^b) K1-3 B Dc Dn D4-6 T2 G2 निकृता
वा, K4 अस्माभिस्तु; M1 निराकारै (for निकृतानां) — ^c)
K2 निवर्तव्य; K3 तु क; Dc न क, D1 2 3 विक' (for
निक') K4 ततस्त्रै प्रतिकर्तव्य — ^d) K3 विप्रियैषिभि

30 ^a) D2 ये (for ते) S1 पाप्मासु; K1 चास्मासु, T1
[S]भ्यस्मासु, K1 M1 अस्मासु (for ऽप्यस्मासु) — ^b) K3
युगपञ्च (for सुयहूञ्) K2 B1 2 Dn D1 4 6 M2 चरान्
(for जनान्) — ^d) Ś1 तत्र स्यात्; D2 Dc Dn D4 G4 तत
स्यात् K3 सुमहालय

31 ^b) Ś1 समा, T1 G1 2 वासा (for मासा) K1
त्रयोदश समा वने — ^c) Ś1 K4 D1 T2 G (except G1)
परिणामेन K3 परिमाणीकृतान्पश्य — ^d) D2 M2 तावत्
(for तावत्) K4 त्रयोदश समा इव

32 ^a) Ś1 K1 4 Dc1 Dn2 D1 5 6 T G (except G1)
M1 मास (for मास) — ^c) Ś1 K4m D2 प्रतीकानीव; K1
पूतिक इव; K2 पूत्तिका इव; K4 Dc पूत्तिकानीव, B2 3 पूति
कामिव, D4 पूत्तिकानिव, M2 पूत्तिकामिव — ^d) T1 तदेत,
T2 G (except G1) तथैव (for तथेद) T3 G (except
G1) इव (for इति)

33 ^a) K1 वानर्नहो (sic), K3 D2 3 G2 M2 वानहुहो,
B2 वानन्वहो — ^b) Ś1 B1 साधवो; K1 मधवो, D2 माधवे
Ś1 K (except K2) B2 D2 साधुवाहिन; B1 'वासिन'; D1
'वाहित — ^c) K (except K4) B Dc Dn D4 6 T1 G1
M पतस्माद् (for एक) — ^d) K3 Dc D2 एनसा Ś1 D2
प्रवि, K2 Dc विप्र, D1 6 T1 M1 परि (for प्रति)

16

34 ^a) K4 मूल, S (except G4) रिपु (for शत्रु)
— ^c) K2 B2 Dn D4 हि (for तु) — ^d) T1 M1 धर्मो
नान्योस्ति (by transp)

Colophon D2 missing — Major parvan Ś1 K1
Dn2 D2 T G2 4 आरण्य, D1 वन, G2 अरण्य — Sub
parvan D2 (om sub parvan name) mentions only
द्वैतवन; likewise G1 only द्वैतवननिवास — Adhy name
K4 B4 D1 T2 G2 भीमवाक्य, Dc D2 भीमसेनवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Dn S 35,
D1 36 (as in text) — Śloka no Dn 35, D1 33

37

1^a-32^b is missing in D2 (of v1 3 34 51),
the MS is ignored up to 32^b

1 After 1, K2 BD (except D1 2, D2 missing) S ins

136^a श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।

आयत्यां च तदाखे च य पश्यति स पश्यति ।

धर्मस्य जानमानोऽह गतिमग्र्यां सुदुर्विदाम् ।

कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L 1) Dc वर्ण (for राज) Dc D2 राक्षां चैव (for
वर्णानां च) K2 B Dc Dn D4-6 वि(D2 छ)/निक्षया (for
पृथक्पृथक्) — (L 3) T2 G2 शायमानेन, G2 4 शायमानोह
(for जानमानोऽह) M2 'विदां (for 'विदाम्) — (L 4) T1
वाल्यात्, G1 वधात् (for वलात्) S विवर्तन (for विमर्दनम्)]

2 ^a) K2 4 D2 6 (before corr) T1 M2 सु (for स)

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
 महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
 आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
 त्वं तु केवलचापल्याद्वलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
 आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
 भूरिश्रवाः शलश्वैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
 धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
 सर्वे एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
 राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
 दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
 पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
 दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
 प्राणांस्यक्षयन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
 समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
 द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मान्यक्षयन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५
 अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्मृतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

3 Before 3, K (except K₂) B D (except D₂, D₃ missing) ins युधिष्ठिर उ — M₂ om (hapl) १^c-4^d — °) D₆ एतत् (for अनन्तत्) K₃ स्वम् (for सम्) K₂ B Dc Dn D₁ G₄ M₁ वस्व (for धस्व)

4 M₂ om 4 (cf v l 3) — °) K₂ महोपायानि, K₁m महामात्राणि, T₁ पयानि, G₂ १ M₂ पायानि S₁ K (except K₂) Dc D₁ १ कार्याणि

6 °) K₂ B Dn D₄-6 M₂ यत्, Dc यत्र, T₁ G (except G₁) तत्तु (for स्व तु) M₂ कार्पण्यात् (for चापल्यात्) — °) K₂ B₁ Dn दपोश्चित — °) S₁ K D (except D₆ D₂ missing) M₂ कार्यं (for कर्म)

7 D₄ om (hapl) 7^{cd} — °) B D₆ transp द्रोण and कर्ण — °) D₁ तथैव च, T G (except G₁) प्रताप वान् (for च वीर्यं)

9 D₂ om 9^a-10^b — °) K₂ राजानो राजपुत्राश्च — °) K₂ ये चास्मद् (for येऽस्माभिर) — °) K₂ सश्रिता, D₂ साश्रिता, G (except G₂) M₂ ते ध्रिता — °) S₁ K₁ १ Dc D₁ सप्रति, K₂ Dn त प्रति, M₂ तान्प्रति (for सांप्रतम्)

10 D₂ om 10^{ab} (cf v l 9) — °) K₂ Dn मगरे

(for रक्षणे)

11 K₄ om 11 — °) Dc D₂ १ M₁ सर्वं (for सर्वं) — °) S₁ K₁ १ सविभक्तानि, D₁ १ नि, T₁ G₁ भि K₂ मात्रा हि; D₂ महता (for मात्राभिर) — °) D₁ १ भागैर (for भोगैर) K₁ नित्यश (for सर्वं)

14 S₁ D₄ om (hapl) 14^{ab} (along with 13) — °) K₂ (mag sec m) D₁ १ भर्तुं (for राजं) K₂ अवश्य राज्यकामैस्ते — °) K₁ १ Dn₂ D₁ T₁ G₁ १ निवेश्य इति, M₁ निवेश्यामीति — °) S (except T₁ M₁) च (for सु) K₂ ब्राह्मणा अपि जीवित

15 S₁ om 15 — °) K₂ सर्वास्त्रं, T G विदुषु M₁ दिव्यास्त्रविदुषु सर्वं — °) K₂ इति सर्वं, B₁ १ १ D₂ M₂ अपि सर्वं, B₂ सर्वैरपि K₂ B Dc D₄-6 M₂ सुरासुरै (for सवासवै)

16 °) K₁ प्रति; K₂ तत्र (for नित्य) S₁ L (except K₂) B₂ D (except D₄ १, D₃ missing) सरन्ध; M₂ सरभी — °) To avoid hiatus N (except B₂ D₄, D₂ missing) T₂ G₂ M₂ शश्वेयं, G₁ स्वभेद्यं (for अभेद्यं)

19 Before 19, all MSS except T₂ G₂ (D₂ missing)

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
 युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
 भीष्माद् द्रोणात्कृपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 यत्ते भयमभिन्नम् हृदि संपरिवर्तिते ॥ २३
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
 तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्या युधिष्ठिरम् ।
 अन्नवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
 श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनामिभविता शत्रूत्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
 वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
 ऋपिरेप महातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरशः सनातनः ॥ २९
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोरुपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
 वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासाथार्थं यद्युक्तं भवेद्भ्रः पृथिवीपते ॥ ३१
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
 मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

ing) ins वैश' ठ' (1esp वैश) — °) K₂ तस्यो; K₃ स्वस्यो (for प्रस्यो) S (except M₂) बभूव शांतिसयुक्तो — °) D₅ न वै प्रो (for न चैवो) S (except M₂) गुरोर्वचनवास्ति — After 19, B₂ ins an addl colophon
 20 °) G₂ ४ तत (for तयो) D₄ T₁ G₂ ४ M₁ एव (for एव) — °) T₂ G (except G₄) M₁ तथा (for तदा) S (except M₂) राजन्ययोर (for पाण्डवयोर)
 21 °) K₁ S (except T₂ G₂) अभि° (for प्रति°)
 22 Before 22, all MSS except G₁ (D₃ missing) ins व्यास ठ (1esp व्यास) — °) Śi K₁ ४ (by marg corr) D₁ ३ हृदि तस्थित; K₂ Dn हृदयस्थित (for हृदि मानस) — °) K₄ D₁ भरतर्षभ (for स्मि नर)
 23 °) D₁ तथा (for कृपात्) — °) D₁ तथैव च (for च भारत) — Alter 23^{ab}, K₂ B Dc Dn D₄-6 ins 137* दुर्योधनास्त्रपसुतात्तथा दुःशासनादपि । — °) M₂ सप्रति (for सपरि) Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भय स
 24 °) S (except M₂) प्रशम (for ऽह नाश°) — °) K₁ ३ B Dn D₃ ० कर्मणा (for हेतुना) — After 24, K₁ B D (except D₂, D₃ missing) ins 138* प्रतिपाय तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वर जहि । [B₁ D₅ प्रतिपय, Dc अभिपय Dc रिपु (for ज्वर)]

25 °) K₁ ३ B₁ Dc D₅ ३ आनीय, K₂ उत्तीर्य, K₄ S आनाच्य (for उक्षीय)
 26 Before 26, B₄ D₁ ins व्यास ठ' — °) K₂ Dn घनुर्धर, K₃ युधिष्ठिर (for घन)
 27 °) T₂ G (except G₁) मयीम् (for °मतीम्)
 28 °) Śi K₁ कुर्वीर; K₂ ३ Dn D₁ ४ कुर्वेर (for धनेश) D₂ इद्द चैव वरुण च — °) B₂ D₅ ० T₂ G₂ ४ पांडव (for पाण्डव)
 29 °) Śi K₂ Dn त्व(Si अ)जेयो जिष्णुरच्युत, K₁ D₁ ३ अजेयो (K₁ हि जयो) वि(D₂ जि)ष्णुरच्युत, G₁ जिष्णुरीश सना
 30 °) T₁ देवा (for रुद्रा°) B (except B₁) D₆ M₂ अस्त्राणि रुद्रादिद्राच — °) K₂ आदाय स (for समादाय)
 31 °) K₄ B₂ D₁ ० S नि(T₁ वि)वासाथं तु (G₄ प्रवासाथार्थं) — °) K₄ (marg sec m as in text) वेत्य त्व; Dc D₅ भवेयु, G₁ भवेय (for भवेद्)
 32 32^a=1 156 8^a — D₃ resumes from नो भवेत् (in °) — °) K₂ हि, K₄ D₂ तु (for च) Śi K B₁ D (except D₄ ०) सर्वेषां (for शान्ताना)
 33 °) Śi K₁ उपसमोग, K₂ B₂ D₃ °मोगश्च; S रोधश्च — °) MSS वीरुदौ, वीरुधौ etc — °) K₂ B Dn D₁-० विमर्षि च; T₂ G (except G₁) त्व विमर्षि

विभर्षिं हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
 धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृपयो यथा ॥ ३८
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
 तत्र ते न्यवसन्नाजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
 चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः ।
 पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— ^a) K₄ वेदाध्ययनतत्परान्.

34 Before 34, N (K₄ D₆ marg) ins वैशं उं
 (resp वैशं) — ^b) B (except B₂) D₆ D₄ M₂ विभुः;
 T G M₁ शुचि (for प्रभु) — ^c) Ś₁ योगत कृष्णो; K₂
 Dn D₄ लोकतत्त्वज्ञो; K₄ योगशास्त्रज्ञो — ^d) K₂ B₁ Dn
 योगी (for योग)

35 ^a) B₂ D₅ T G °राज, D₆ D₄ °राजे (for °राजे)
 T₁ M तथा, T₂ G (except G₁) ततो (for तदा) S₁
 K₁ ; Dn D₁₋₃ धर्मराजाय धीमान्स — 35^b=1 157 1^d
 — ^c) T₁ G (except G₂) M₁ अनुज्ञाय K₄ M₂ स
 (for च)

36 ^{ab}) K_{4m} तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp) — ^a)
 Ś₁ K B₂ ; Dn D₁₋₆ G₁ सदाभ्यं; B₁ ; D₆ M₂ तदाभ्यं

37 ^a) K₄ व्यासवाक्यप्रमुदितो — ^b) S₁ K₁ वन
 (for वनाद्) — ^c) K₂ B Dn D₂₋₄ ° M₂ °कूले; D₆ D₆
 °कूल (for °तीरे) — ^d) K₄ (m as in text) S (except
 M₂) कानन महद् (for नाम काननम्)

38 ^a) Ś₁ K₁ B₂ °राज (for °राज) — ^b) K₂ Dn
 °विशारदा

39 ^a) T₂ G (except G₁) तत काम्य समासाद्य
 — After 39^a, K₄ ins

189*

वेयो देवपति यथा ।

सप्राप्य तद्वन रम्य

— ^b) T₁ G₁ यत्तास्ते, T₂ G₂₋₄ M₁ वन ते (for पुनस्ते)
 K₂ ; B₁ ; Dn T₁ G₁ M₁ भरतर्षभ — ^c) K₃ अवसत;
 K₄ B₂ D₁ न्यवसत, D₂ निवसतो; M₂ प्रविशत (for न्य
 विशन्त) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dn सपरिच्छदा; D₁ सपुरोहिता
 40 ^b) K₁ ; ; Dn D₁₋₃ ° ° T₂ G₂ किंचि (for
 कं) — ^c) Ś₁ K₁ M₂ धीना, K₂ ; D₂ ; धीरा; T₁
 शूरा (for वीरा) — ^d) K₂ ; Dn T₁ M₂ शृण्वतो B
 D₄ ° M₂ वेदनि (B₄ D₆ M₂ °नि)स्वन

Colophon — Major paavan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄
 आरण्य; D₁ वन (1) — Adhy name K₂ Dn₁ काम्यक
 गमन, B₄ काम्यक, D₆ व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्ति, Dn₂
 काम्यकवनागमन, D₁ व्यासवाक्य; D₂ व्यासगमने विद्याप्रदान
 (sic), D₃ प्रवेश; D₅ काम्यकवन; T₂ G₂ ; काम्यकवन
 प्रवेश; G₁ व्यासागमननिवर्तन — Adhy no (figures,
 words or both) K₁ Dn S 36, D₁ 37 (as in text)
 — Śloka no Dn 45, D₁ 43

38

2 ^a) K₄ विधिना; D₅ विविक्त K₂ B₂ D₂ विदित
 प्राज्ञम्, T₂ G₂ विदितप्राज्ञम्, G₂ विततं, G₄ वितथं — ^b)

सान्त्वपूर्वं सिद्धं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
 स गृहीतीमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
 धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
 मीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
 ब्राह्मं देवमासुर च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
 सर्वाङ्घ्राणा प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
 ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
 संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवचेषु वर्तते ॥ ६
 सर्वयोधेषु चैवास्व सदा वृचिरनुत्तमा ।
 शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
 अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
 त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
 तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिपन्मया ।
 तथा प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
 तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
 देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
 तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
 धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
 न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
 इन्द्रे ब्रह्माणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
 वृत्राङ्गीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
 शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽङ्घ्राणि प्रदास्यति ।
 दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरदरम् ॥ १३
 एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
 दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।

K₁ B D₀ D_n D₁₋₃ T₁ G₁ s M पुरुषर्षभ (B₂ & D₂ M₂ 'भ' ; D_{n2} D₁ s T₂ G₁ s M₁ भ) , B₂ & D₀ भरतर्षभ
 4 Before 4, most N MSS ins युधिष्ठिर उ' — °) Ś₁ पक्षे कर्णे; K₄ च कर्णे च (for कृपे कर्णे) — °) K₄ विशेष-
 पत (for च भारत)

5 °) Ś₁ K B₂ D (except D₄ e) दैव ब्राह्म (by
 transp) N मानुष (S₁ ष्य) , G₂ & चासुर (for आसुर)
 T₂ G₂ ब्राह्म दैवासुर चैव — °) Ś₁ K D_n D₁ s सयज्ञ सवि-
 किरिसस; B D₄₋₅ वायव्य सचि , D₀ स[र]इस्य चि , D₂
 मन्त्रसक[? read समन्त्रक]चि' , T G (except G₁) स(T₂
 G₂ स)प्रयोग चि — °) K₂ D_n तम् (D_{n2} ते) (for
 च) — °) K₂ D_n अभिजा ; K₄ ते वै जा ; T G₁₋₃ ते
 विजा; G₄ विजानति हि (for तेऽभि)

6 °) B₂ भृत्य (for गुरु) K₂ T₁ G₂₋₄ M₂ चैषु (for
 तेषु) G₁ गुरुवेषु प्रवर्तते — After 6, K₄ D₂ ins
 140* ऐकात्म्य च गता सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 °) K₄ D₂ समा (for सदा) K₂ D_n प्रीतिर; K₂
 छतिर (for वृत्तिर) — After 7^{ab}, K₁ s B D (except
 D₁₋₃) ins

141* आचार्या मानितास्तुष्टा शान्ति व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8^{ab}, K₂ D₂ D_n ins

142* सप्रामनंगरा पार्थ ससागरवनाकरा ।

— °) M₁ त्व हि (for स्ववि) K₁ s & D₂ स्वपा ; D₁ s
 त्पा (for व्यपा) Ś₁ अयि स्वमाश्रयोऽस्माक, K₂ D_n भवा

नेव प्रियोऽस्माक — °) Ś₁ समाश्रित , K₂ समर्पित (for
 समाहित) — Ś₁ om (hapl) 8^c-10^b — °) K₂ B₂
 D_n अत्र, K₄ D₂ तत्ते (for तत्र) K₄ B D₂ e प्रवश्यामि
 9 S₁ om 9 (of v l 8) — °) K₄ M₂ तथा गृहीतया
 स', T G M₁ गृहीतया तथा स'

10 Ś₁ om 10^{ab} (of v l 8) — °) G₂ & आत
 (for तात) — °) K₁ s & D₂ s M₂ सप्रयुक्त; D₀ D₂
 सुसयुक्त. (for सयुक्त सु) — K₁ om (hapl) 10^c-11^d
 — °) K₂ & D₂ s प्रतिपालयन्; D₁ परिपालयन्, D₂ S
 (except M₁) परिपालय

11 K₁ om 11^{ab} (of v l 10) — °) Ś₁ K₂₋₄
 B D T₂ M₂ साधु (D₁₋₃ मौन) (for सार) K₂ D_n
 व्रते स्थित , B₁₋₃ D₀ D₁ 4-6 T₂ (after corr) समाहित
 (for समन्वित) — °) B₂ D₄ e transp गच्छ and तात

12 °d) T₁ transp भीतै and देवै Ś₁ K₁ B₁ s तथा;
 S (except M₂) पुरा (for तदा) K₂ D_n transp तदा
 and चल K₂ D_n शक्रे (for इन्द्रे) — °) T₂ G (except
 G₁) एवाङ्घ्राणि (for एकस्थानि) K₄ B₁ T₂ G (except
 G₁) दिव्यानि (for सर्वाणि) — After 12, S ins

143* धनेन ब्रह्मणा तात सर्वं सप्रतिपद्यते ।

[M₂ स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half)]

13 °) K₂ शक्रमेवाभिर्वीक्षस्व — After 13^{ab}, K₄
 D₂ s ins a passage given in App I (No 3)

14 °) K₄ तु धर्मज्ञस्व (for धर्मराजस्व) — °) G₂ & तद्

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
 निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
 धनुर्गण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
 कथञ्चि सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १६
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
 वधाय धार्तराष्ट्रणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
 तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
 अनुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
 क्षिप्रं प्रामुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
 तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।

मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्भ्रनंजय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
 मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
 नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्) D₁ उपाध्यापयत्, T₁ अध्यापयति T₂ G₃
 प्रभुम् — °) S₁ K₂ ३ D (except D₁ ३ ०) [अ]नेन (for
 तेन) — °) S₁ K Dn D₁₋₃ ३ T₁ G₁ M₁ छत् (for
 यत्) — °) K₂ ३ B Dn D₄ ३ T₂ G₃ ३ तदा (for ततो)
 T₂ G₃ धीर (for वीर)

15 °) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁₋₃ द्रष्टुकामः ; D₄ ३ देव द्रष्टु
 (by transp) — °) K₄ Dc₂ D₂ गांजीवम्. — °) K₂
 B Dn D₃₋₃ T₁ अक्षय्ये

16 °) K₄ B₂ ३ Do D₁ ३ "तनु" (for "तल") — °)
 = 1 212 5^b, 216 16^b T G₁₋₃ खन्नी, G₄ M खङ्ग (for
 बद्ध) — °) B₂ ३ T₂ G (except G₁) हुत्वाग्नीन्, M
 हुताग्निर्

17 K₂ M₁ om (hapl) 17^a-18^b — °) Ś₁ [ए]वम्
 (for [ऊ]र्ध्वम्) S₁ K₁ अवेक्ष्य च ; T₂ G (except G₁)
 उदैक्षत ; M₂ निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च)

18 K₂ M₁ om 18^{ab} (cf v1 17) — After 18^{ca},
 K₄ D₂ ३ S ins a passage given in App I (No 4)
 — S om 18^{ca} — °) K₂ ३ Dn D₃₋₃ क्षिप्रमामुहि — °)
 Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf 145*), Dn₁ यद्यदिच्छसि भारत
 — After 18, N (except Dc) ins

144* अनुवन्ब्राह्मणा पार्थमिति कृत्वा जयाशिष ।
 [K₄ B D₄ ३ इति कृत्वा जयाशिप्ते माक्षणा वाक्यमनुवन्]
 K₁ ३ B Dn D₄₋₃ cont

145* सलाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ।
 19 S transp 19^{ab} and 19^{ca} — °) K₂ B Dn
 D₄ ३ त तथा (B₁ ३ ३ D₄ ३ तदा) प्रस्थित वीर. — °) S
 सिंहस्कंधोरस तदा — °) S प्रयात पुस्वर्षभ

For stanzas 20-25, S subst a passage given

below as 153* (cf v1 25)

20 °) Do यद्यत्, D₄ यत्त् (for यत्ते)

21 °) K₂ मा स्माह ; K₂ मा चाह — °) K₂ ३ D₃
 पुनर्जन्ममवा (D₃ समा) मुयात्. — °) Ś₁ K₁ [S]पि वा नित्य
 — °) K₂ B Dn D₄₋₃ मैक्ष्येण (for युद्धे न) — After 21,
 N (K₁ om lines 2-4) ins

146* इदं च मे पर दुःख यत्त्वां पार्थ सुयोधन ।

दृष्ट्वा मा गौरिति प्राह प्रहसन्नजससदि ।

तस्माद्दुःखादिदं दुःख गरीय इति मे मति ।

यदस्मान्प्रति सभ्येषु बह्व्युक्तमभाषत ।

[(L 1) K₂ B Dn D₄ ३ मे परम, D₂ ३ च प म (for
 च मे पर) K₁ यदा पार्थ, K₂ B D (except D₁₋₃) य स
 पाप, K₂ यत्त्वा वै (for यत्त्वां पार्थ) — (L 2) B₂ ३ जन*,
 D₂ कुरु* (for राज*) — (L 4) K₂ B Do Dn D₄₋₃ यत्
 त्परिषदो मध्ये, K₄ यसादसान्प्रदस्यैष, D₁ यसादन्यत्प्रहस्यैव (for
 the prior half)]

22 °) K₂ B Do Dn D₄ ३ कथ (for कीर्त*)

23 °) K₂ नोत्र ; Do D₂ ३ ३ नोप (for नोत्) — °)

K₂ भूतिर ; D₂ पुष्टिर (for बुद्धिर)

24 °) K₂ [S]सि हि (for मेऽसि) — °) Ś₁ K₂

D₁₋₃ ३ कौरव, K₁ ३ ३ B Do Dn D₄ ३ भारत (for
 पाण्डव) — After 24, N (Ś₁ K₁ ३ ३ D₁₋₃ om line 2)
 ins

147* बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतत्त्वयानघ ।

प्रयादा विघ्ननेवाशु विजयाय महायल ।

[(L 1) K₁ विरोधोत्, K₂ Dn₁ n₂ विरुद्ध न, K₄ (m
 as above) विरुद्धो न, D₁ विरोधेन (for विरुद्धेन) B₁ D₄ ३
 बलवद्भिर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन — (L 2) K₂ B D₄ ३

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिर धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादिपाकामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुभिमणः ॥ २७

चाशु, De [ए]वास्तु (for [ए]वाशु)]
25 Śi K₁ s D₁ s om 25^{ab} — ^b) K₁ D₂ वनाहन,
B₁ ह्यनामय — After 25^{ab}, K₁ D₂ ins
148* धमस्त्वा द्विपत पातु भास्करश्च विभावसु ।
— K₁ D₂ cont K₁ B (B₁ om line 2) De Dn D₁-e
ins after 25^{ab}
149* ह्री श्री कीर्तिर्धृति पुष्टिस्मा लक्ष्मी सरस्वती ।
ह्यमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनजय ।
[[(L 1) K₁ B₁ Dn D₁ s धृति (for धृति)]]
— K₁ s B (B₁ om line 1) D (except D₁ s) cont
after 149*
150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारक ।
प्रपद्येऽह वसुभूदानादित्यान्त्वमरुद्भृगुना ।
विश्वेदेवांस्तथा साध्यान्द्यान्त्यथं भरतर्षभ ।
[[(L 1) D₁ s Cnp ज्येष्ठापचायी K₁ B₁ D₁ s 'मा
सित (for कारक)]]
— ^a) K₁ स्वाम् (for तेऽस्तु) K₁ B₁ s तु (for ऽस्तु)
Śi K₁ s B₁ s De D₂ s s अत (for भान्त) — ^a) Śi
K₁ s D₁-s सर्वेश ; B₁ पार्थिव (for भारत) — ^a) Śi
देवेभ्यश्चैव, K₁ पार्थिवेभ्यश्च — After 25, K₁ B De Dn
D₁-e ins

151* एवमुक्त्वाशिष कृष्णा विरराम यशस्विनी ।
while G₁ ins after 25^a (transposed)

152* अचरोधाहने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इद दुःखतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनाम् ।

For stanzas 20-25, S subst the foll passage
of 33 lines (with some v l which have been ignored)

153* प्राञ्जलि पाण्डव कृष्णा देवानां कुर्वती तम ।
चारिभ परमशक्तभिर्मङ्गलाभिरभापत ।
(25^{ab}) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाहनम् ।
धर्मस्त्वां सुपतां पार्थ भास्करश्च विभावसु ।
मग्ना त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनजय । [5]
ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थित ।
प्रपद्येऽह वसुभूदानादित्यान्त्वमरुद्भृगुना ।
विश्वेदेवांस्तथादित्यान्द्यान्त्यथं भरतर्षभ ।
(25^{cd}) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
(25^{ef}) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिन । [10]

अचरोधाहने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इद दुःखतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनाम् ।
(21^{ab}) मा स्माह क्षत्रियकुले जातुचिरपुराभवम् ।
(21^{cd}) ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुषजीविका ।
ध्वसित स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]
वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ।
जेता य सर्वदात्रुणा य पावकमत्तर्षयत् ।
जनस्त्वा पश्यतीदानीं गच्छन्त भरतर्षभ ।
अस्मिन्न महारण्ये भ्रातर सुहृदश्च ते ।
त्वक्तथा कथयिष्यन्ति चारुणा श्रघयस्तथा । [20]
(20^{ab}) यत्कृन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनजय ।
(20^{cd}) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।
घसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादिति ।
(22^{ab}) नून ते भ्रातर सर्वं त्वक्तथाभि प्रजागरे । [25]
(22^{cd}) रस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन् पुन पुन ।
(23^{ab}) नैव न पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
(23^{cd}) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।
आशा सजायते वीर त्वत्परण्य प्रपद्यति ।
(24^{ab}) त्वयि न पार्थ सर्वेषा सुखलुङ्खि प्रतिष्ठिते । [30]
(24^{cd}) जीवित मरण चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।
(24^{ef}) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ।
कृतास्व स्वस्तिमन्त त्वां दृक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K₁ B De Dn D₁-e ins

154* एवमुक्त्वाशिष कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^a) T G₁ s M₁ प्रदक्षिण तत (by transp),
G₁ प्रदक्षिण पुन — After 26^{ab}, K₁ B₁ De D₁-s s
ins

155* कृष्णाकटाक्षपाथेय इदि कृत्वा ततोऽजुन् ।

— ^a) S सुमना प्रीतिमांस्तदा — After 26, T G₁ s s
M₁ ins

156* शनैरिव दिश धीर उदीचीं भरतर्षभ ।

सहरस्तरसा वृक्षाल्लितावलीश्च भारत ।

असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहायल ।

27 ^a) A few MSS अप (for अपा) — T₁ G₁
om 27^{cd} — After 27, K₁ B D (except D₁-s) ins

157* सोऽगच्छत्पर्वतांस्ताव तपोधननिषेवितान् ।

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाह्वैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमन्द्रितः ॥ २९
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्भनंजयः ।
 अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
 ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ३१
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
 कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निवद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संप्राप्तेण कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्दनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
 इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा वाचमथाभीक्षणं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिस्त्रदन ॥ ३६
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३७

दिव्य हैमवत् पुण्य देवयुष्ट परतप ।

[Cf 28, 29]

28 T₂ G₃ om 28^a-29^b — °) Ś₁ स गच्छन्, K₁ Dn₁ आगच्छत्; K₂ B₂ s Dn₂ ns D₄₋₆ अगच्छत् K₄ D₁ रम्यम् (for पुण्यम्) — °) S (T₂ G₃ om) सु (for [ए]व) K₄ 'बल (for 'मना) — °) K₄ स तत्र जवगो भूत्वा — °) S₁ K₁ महाबला, D₆ महा(m यथा as in text)निल

29 T₂ G₃ om 29^{ab} (cf v 1 28) — °d) Ś₁ अनुं, K₃ अत्यक्रामत (om स), K₄ अभ्यं (for अत्यं) K₁ D₆ Dn₁ D₅ T₁ G₁ M सु (for स) T₂ G₂₋₄ दिवारात्र (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नक्षत्राणि (for दिवारात्रम्) T₁ अरिदम (for अतन्द्रित)

30 °) B (except B₁) इन्द्रकीलकमासाद्य — °) K₁ Dns M₂ तत्रां (for ततो) — °) K₂ s Dn D₄₋₆ 'रिक्षेति, B 'रि(B₂ s 'री)क्षे च (for 'रिक्षे हि) D₂ ह; T₁ सु, T₂ G₂ s [S]थ, G₁ s M स (for हि) — °) D₁ तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स) D₃ स, S च (for स) — After 30, K₂ s B D (except D₁ s) ins

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डव ।

— K₄ D₂ (both om lines 3-4) cont S (except G₂ M₂) ins after 30

159* गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डव ।

प्रत्येन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।

ऊर्ध्वंश्चाहुर्न चाह्नानि प्रास्पन्दयत किंचन ।

समाहितात्मा नियत सहस्राक्षसुतोऽच्युत ।

[(L 4) T₂ G₃ सहस्राक्ष सरन्सित (for the posterior

half)]

31 °) K₁ इति, K₂ B Dn D₄₋₆ अद्य (for ततो) G₄ सव्यसाची तपोपश्यद्

32 °) Ś₁ K₁ B₂ s निवद्धासितनुं, M₂ बद्धासि' सतल'

33 °) K₂ B₂ Dn D₂ s एव (for अयम्)

34 °) G₂ s नेहात्र — °) K₂ s B D₆ Dn D₄₋₆ न संप्राप्तो (B₂ 'स्ति), D₁₋₃ न च युद्धेन.

35 M₂ om 35^{ab} — °) Ś₁ K₁ s s D₄ अनन्या (K₁ D₂ 'नता)मोजसा, K₂ Dn ओजसा तेजसा, B D₆ D₆ अनतमोजसा (B₂ अनिष्टेनौजसा), D₁ s अनन्य(D₅ 'न्या)मोजसा; D₂ अनन्याश्रोजसा, D₃ अलभ्यमोजसा, T₂ G₂ इत्यल तेजसा (for इत्यनन्तौजस) N T₁ वीर (D₆ वीरो) — °) N नान्य; T₁ चान्य (for चान्य) Ś₁ K₁₋₃ D₆ Dn D₁₋₃ पुमान्कचित्, K₄ B D₆ T₁ पृथग्जन — °d)

K₁ s D₆ D₂ s यथा Ś₁ K₁ s s D₁₋₃ तत्वम्, K₂ B D₆ Dn D₄₋₆ हसन् (for वाचम्) N इवाभीक्षण (Ś₁ 'क्षो), T G₂ s अभीक्षण स; M₂ तथाभीक्षण (for अथाभीक्षण) G₂ न चोवाच ततोभीक्षण ब्राह्मणोत्तममर्जुन — °) D₆ वीरवत् (for धैर्याव) Ś₁ सुकृतिं, K₁ s s B Dn D₁ s सुधृत, K₂ सुधृतिं; D₂ s सुकृतं, G₁ सुदृढनिश्चय, M₁ 'निश्चित

36 °) S₁ K₁ s D₆ D₁₋₃ उवाच त (by transp) — Ś₁ om 36^a-37^a — After 36^{ab}, K₂ B D₂ s read 39^{cd}, repeating it in its proper place — °d) B₂ कामान्वृणीष्व लोकास्त्व प्राप्तोसि परमां गति (cf 39^{ef})

37 Ś₁ om 37^a (cf v 1 36) — °b) K₂ B (except B₁) Dn D₂ s transp प्रत्युवाच and सहस्राक्ष K₁ महा

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नन्नं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
 कामान्द्रुणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 न लोकात्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
 न च सर्वाभिरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
 भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।

अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं ज्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
 अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्यौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याङ्घ्रिकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १

कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
 किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।

मुज (for धन) — °) Ś1 K4 B3 Dc D1-3 T1 प्रयतो
 (for ण)

38 °) K4 B Dn D1 4 ० वै (for मे) — °) K4 B4
 S चैव (M2 स्वेन), B2 चेम; D2 श्रेष्ठ (for चैन) Ś1 K1 3
 D1-3 वरक्षेप प्रदीयता, Dc वरश्रेष्ठ प्रयच्छति

39 K4 D1 om (hapl) 39^a-40^b — 39^f = 34^d
 — °) B2 Dn D4 ० स्व (for च) For 39^f, K4 subst
 a v1 of 36^{od}

40 K4 D1 om 40^{ob} (of v1 39), T1 om 40-41
 — 40^e = 42^e — °) Ś1 K2 B4 Dn D3-3 लोभात्न (for
 लोकात्न) — °) B1 Dn पुन (for कुत)

41 T1 om 41 (of v1 40) — °) G (except G3)
 M विजने (for विपिने)

43 °) Ś1 K1 रुद्र; K3 (? gloss) प्र्यषक (for प्र्यक्ष)
 B2 हर (for शिवम्) B4 प्र्यषकं शूलपाणिन — °) K3
 कौन्तेय (for ते तात)

44 °) Ś1 K1 3 Dc Dn3 D1-3 ० M1 देवस्य (for
 कौन्तेय)

45 °) N G1 फाल्गुन (Ś1 K1 भगवान्, K3 अर्जुन
 [? gloss]) (for फल्गुन) — °) K2 B Dc Dn D4-3 T2 G3

पुन, D1 गत (for तत) — °) Dc एकस् (for एव)
 — °) Ś1 K1 D1-3 योगबलान्वित

Colophon om in B1 D4 ० G4 partly broken
 — Major parvan Ś1 K1 Dn3 T G2 3 आरण्य, M2 अर-
 ण्यक — Sub-parvan K1 कैरात, T2 G1 3 M2 किराताज्ञे-
 नीय — Adhy name K4 अर्जुनयोगाश्रय, Dc इन्द्रकील-
 नुगमने इन्द्रदर्शन, D1 ३ ० इन्द्रकीलगमन (D3 °गम), D2
 इन्द्रकीलगमने इन्द्रामगन (sio), T1 G1 M शक्र (T1 इन्द्र-
 दर्शन, G2 इन्द्रार्जुनसमागम — Adhy no (figures,
 words or both) Dn S 37, D1 38 (as in text)
 — Śloka no Dn 59, D1 53

39

2 D3 om 2 — °) K2 B Dn D4-3 T2 G3 यथा च
 (for कथं स)

3 °) S [अग्नि (for तेन) K4 तात, D3 ० कर्म (for
 तत्र) — Ś1 om (hapl) 3^e-4^b — °) S रुद्रो (for
 स्त्राणुर)

कथं च भगवान्स्थानुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
 शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
 चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
 गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।

पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
 युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
 दिव्यं तद्ब्रह्मरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
 दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
 त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
 नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
 ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
 शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्विवि ॥ १४
 पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
 मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

4 S₁ om 4^{ab} (cf. v 1 3) — °) Ś₁ K₁ हि (for च) K₂ Dn₁ n₈ त्व हि सर्वं भविष्यति — °) Ś₁ K₁ मानुष्य Ś₁ K₁ किं न; T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव) T₂ G₂₋₄ हि (for ह)

5 °) Ś₁ K₁ ३ ४ महाब्रह्मन्, B₄ Dc D₁₋₃ ३ ४ इह (B₄ अह, D₁ ३ ४ इह) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ) K₂ B₁₋₃ Dn D₄ अत्यद्भुततम ब्रह्मन् — °) K₂ ३ (by corr) B Dc D₁ ४-६ लोमं (for रोमं)

6 °) B₂ Dc D₅ S (except T₂ G₃ M₂) तच्छ्रुत्वा — °) K₄ D₁ शूराणा पार्थिवाना च

7 °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ३ यथापि कृं — °) S₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ ३ अपि मे (for अखिल) — °) M₁ कर्म (for जिष्णो) — °) K₄ शौर्यं च (for शूरस्य) — °) T₁ transp तन्मे and सर्वं Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ३ तस्मात्त्वमपि कीर्तय

8 °) Ś₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ ३ राजन् (for तात) K₄ अह ते कथयिष्यामि — °) K₂ Dn D₄ ३ T₂ G₃ पौरवं (for कौं)

9 °) N (K₄ maig) G₁ M₁ *संस्पर्शसयद्धा (Ś₁ B₂ D₂ *वद्ध, Dc M₁ *वधा), K₄ M₂ *स्पर्शनसभाप (M₂ वधा) — °) K₂ B Dn S (except T₁ G₁ M₁) त्र्यम्बकेण (as in text), the rest न K₂ Dc₁ D₅ महानघ, S (except

G₄ महाहवे — °) Dc D₅ राजन् (for सम्यक्)

10 S₁ K₁ om 10^{ab} — °) K₂ D₁ T₂ G (except G₁) च, M₂ तु (for स)

11 °) G₂ ४ च (for तद्) — °) K₂ B Dn D₄ ३ कनकसर, K₂ ४ Dc₂ D₁ ३ T₂ G₁ ३ पुरुषर्षभ — °) Ś₁ K₂ Dc D₅ प्रागुदीचीमरिदम, K₁ D₁₋₃ प्रागुदीचीं धनजय — °) Ś₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ ३ प्रतस्थे (for ह्युदीचीं)

12 T₂ G (except G₁) ऐन्द्रिः स्थिरो महाराज (for °), श्रिया परमया युक्तः (for °), and कृतं (for धृतं in °) — °) Ś₁ K₂ ३ B (except B₂) D₅ कटकिन Ś₁ K (except K₂) Dc D₂ ३ ३ दुर्गं (for घोरं) — °) G₂ M₂ एकमेकोन्व°

13 °) S °नि(G₁ M₁ ३ *वि)नावित — After 13, M₁ ins

160* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिरुपशोभितम् ।

मत्तै किपुरुषैश्चैव पानभूमिगतैस्ताहा ।

तथ्रियाभिः समन्ताच्च व्यावृष्य परिवीक्षितः ।

जगाम नरशार्दूलो देव द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13° = 1 173 6°

14 Ś₁ K₁ om (hapl) 14^{ab} — °) S वीमत्सी (for कौन्तेये)

15 °) K₂ ४ B₂ Dn D₁ ३ [अ]नु (for सु) — °)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
 तत्रापश्यद् द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्यु नादितान् ।
 नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैह्वर्यसंनिभाः ॥ १७
 हंसकारण्डबोद्धीताः सारसामिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥ १८
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
 दर्भचीर निवस्थाथ दण्डाजिनविभूषितः ।
 पूर्णे पूर्णे विरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पूर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
 वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्टितः ॥ २३
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
 विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फलगुनस्य ह ॥ २५
 एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
 तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।

8 सतत (for वि) — ^a) Ś1 K1 B4 D1-3 सर्वश
 16 ^a) K2 4 B Dn D4 6 T1 G1 4 M सोतीत्य
 17 ^a) T1 G1 पुण्य, T2 G2-4 M2 तत्र, M1 पुण्यान्
 (for [अ]पश्यद्) — ^b) Dc1 D1 3 विहगैर् K4 corrupt
 — ^c) K2 Dn D4 8 विपुलावर्ता — ^d) Ś1 K1 3 Dc
 D1-3 6 सप्रमा, K2 4 B Dn D4 6 वैह्व(or 'ह्व)र्यविम(K4
 सल्लि)लप्रभा
 18 ^a) Ś1 K1 हसं
 20 S1 om 20^{ab} (along with 19^{cd}) — ^b) T2 G
 (except G1) रथस्तत्
 21 After 21^{ab}, K2 B Dn D4 6 read 22^{cd} — ^c)
 Ś1 K1 3 4 Dc D1 3 5 तु, K2 B2 Dn D2 4 6 हि, B1 3 4
 T1 च (for [ए]व) — ^f) Ś1 K1 3 4 B1 4 Dc Dn3
 D1-3 6 अभ्यगात्, B2 Dn1 अत्ययात्, Dn2 D4 6 अभ्ययात्
 K2 द्वितीयं च समम्ययात्
 22 ^b) T2 G (except G1) क्रमेण (for पक्षेण) Ś1
 B D5 T1 G1 आचरत् — K2 B Dn D3 6 read 22^{cd}
 after 21^{ab} — ^c) S जीर्णं (for शी) — ^d) Ś1 K1 T2
 G (except G1) मुक्त्वान्
 23 ^a) S1 K2 Dc1 D1-3 5 [S]पि, M2 द्वि (for तु)
 S1 अय, T1 अति (for अय) K1 चतुर्थे प्रथमं प्राप्तौ — ^b)
 K2 4 B Dn D4 6 मासे भरतस्तत्तम (K2 B2 3 'म) — ^{cd})
 K4 निराहार (for महा), and स तदा (for अभवत्) — ^f)
 B2 Dc2 D2 G4 पदागुष्टाय Ś1-निष्ठित, K B Dn1 22

D2 5 6-धिष्ठित, T2 G2 पीडिता
 24 ^a) S1 K1 Dc2 D5 चैव, K2 तस्य, K4 D1-3 तत्र, M2
 चापि (for चास्य) — ^c) Ś1 Dc 'दर, K1 3 D1-3 5 'धर'
 (for 'रुह')
 25 ^b) S1 K1 transp जग्मु' and देव — After 25^{ab},
 K (except K2) B Dn D4 6 M1 (most of which om
 25^{cd}) ins
 161* निवेदयिष्व' पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ।
 [K4 व्यवस्थित, B2 समाहित]
 — K2 4 B Dn D4 6 om 25^{cd} — ^c) T2 G नीलकण्ठ
 S महादेव — ^d) Dc D5 S अ(Dc D5 ते)निवाद्य प्रणम्य
 च — ^e) Dc D1-3 5 फाल्गुनस्य K2 4 B Dn D4 6 त
 (K2 B2-4 ते) प्रणम्य महादेव शशसु' पार्थकर्मं सत्
 26 ^a) S (except M1) एक (for एष) — ^b) B2
 G4 'पार्थम् (for 'पृष्ठम्) K1 3 B4 Dn D4 G4 आस्थित',
 K4 आगत (for आश्रित) — ^d) K4 Dc1 Dn3 D1 3 S
 धूमापयन् K4m धूमसुल्पादयन्दिश
 27 ^b) Dc D5 कर्म (for सर्वे) S (except T1 M) विजा-
 नीनो मनीषित — After 27, K1 3 B D (except D1-3)
 ins
 162* तेषा तद्वचन श्रुत्वा मुनीना भावितात्मनाम् ।
 उमापतिभूतपतिवैश्वमेतदुवाच ह ।
 28 Ś1 देवदेव आह, K1 3 Dn महादेव उ', K2 4 D1
 ईश्वर उ, D2 G4 श्रीमहेश्वर उ (G4 om उ') — After

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७
 महेश्वर उवाच ।
 शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
 अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८
 नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।

यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
 प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
 पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
 कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
 विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २
 श्रीमद्गुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।

निष्पपात महाचिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३
 देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
 नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
 किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीमिश्रानु सहस्रशः ।
 अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥ ५
 क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

the ref, K₁ ३ B D (except D₁₋₃) T₂ G (except G₁)
 ms

163* न वो विषादं कर्तव्यं फल्युन प्रति सर्वेश ।

[Some MSS फाल्युन T₂ G (except G₁) सर्वथा]

29 ^a) Ś₁ D₅ T₁ स्वर्गे (for स्वर्ग) — ^b) K₂ B Dn

D₄ ६ तथा, D₁₋₃ च ना (for न चा) — ^c) K₂ B₁ ३ ४

Dn D₄ ६ T₂ G M₂ तस्य, B₂ M₁ अस्य (for त्वस्य) T₁ ३

(before corr) G₂ ४ M₁ प्राप्तु, G₁ M₂ प्राप्त (for सर्व)

— ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ६ तदद्य (Dc तदस्य, D₅

तत्सर्वं) करवाण्यह

30 S₁ om 30 Most MSS om वैशं उ — ^a)

K₂ ४ B Dn D₁ ४-६ तच्छ्रुत्वा K₁ ४ Dc D₁₋₃ ६ भगव-

द्वाक्य, K₂ तस्य वचन, K₃ ऋषयो वाक्य, M₁ सत्यवचन

— ^d) N (except K₁ Dc, S₁ om) यथास्वान् K₁ Dc

T G पुनराश्रम (T₁ G₁ मात्), K₂ B Dn D₄ ६ लयान्

Colophon — Major parvan S₁ K₁ Dn₃ T₂ G₂₋₄

आरण्य — Sub parvan K₁ ३ B₄ Dc कैरात, K₂ B₂

Dn₁ n₃ D₄ ६ T G₁ ३ किरातार्जुनीय, D₅ कैरातार्जुन

— Adhy name B₄ D₅ शत्रु (D₅ महादेव) वाक्य, D₁

G₂ M₁ अर्जुनतपश्चरण (D₁ श्र्या), D₂ इद्रकील अर्जुनतप-

श्र्या, D₃ तपश्चर्या, T₂ G₃ तपश्चरण — Adhy no (figures,

words or both) K₁ Dn T₂ G M 38, D₁ 39 (as in
 text), T₁ 36 — Śloka no Dn 35, D₁ 33

40

2 Ś₁ om 2 — ^a) D₂ T₁ G₂ ४ रूपम् (for वेषम्)
 — ^b) Dc T G₂ ३ M₂ सनिभ — ^c) K₂ B₁ ४ Dn
 D₄ ६ विपुलो (for वपुषा)

3 ^a) S₁ K₁ D₁₋₃ चित्र, K₄ D₅ श्रीमान् (for श्रीमद्)
 — ^b) S₁ K₂ Dn D₁₋₃ महावेगो (for महा-
 चिष्मान्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ T₁ दहन कक्षवानिव; K₂
 B Dc Dn D₄₋₆ दहनो देहवानिव

4 ^a) Ś₁ K₂ Dc (before corr) दिव्या (for देव्या)
 — ^c) T₁ नानाचराचरैर्हृष्टै — ^d) B₁ ४ D₁ ६ अनुगतैस्
 K₁ ३ B₁ ४ D₄ ६ तथा, Dc D₅ प्रभु, D₁ सदा (for तदा)

5 ^a) K₁ ३ B Dn D₄ ६ T₂ G₃ सच्छन्न — ^b) K₂ ४
 B D (except D₅) T₁ अपि (for अनु) — ^c) S₁ M₁
 महाराज (for तदा राजन्) — ^d) N (except Ś₁ K₁) M₂
 देशो (for देवो)

6 ^a) K₂ D₁ वल (for वन) — ^d) D₁ om च K₁
 D₁ ३ ६ च व्युपारम्, K₂ चाथ सारसान् (for चाप्युषां)
 — After 6, K₄ D₂ ms

नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
 स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
 वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोपेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
 तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमृमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३

तौ भुक्तौ सायकौ ताम्भ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
 यथाशनिविनिष्पेपो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्वो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
 ददर्शथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेपप्रच्छन्नं स्त्रीसहायमभित्रहा ।
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
 को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
 न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ॥ १८
 किमर्थं च त्वया विद्वो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
 मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
 कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।

164* प्रेषयित्वा तु दितिञ्च मूकं वा पार्थनिश्चितम् ।

मयेप्सित मदीयैस्तु वस्तु सह महाचढ ।

तस्मादर्जुनबाणैस्त्व निर्विद्वो हि ममैव च ।

देह त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यसि दानव ।

7 °) Ś1 K1 T2 G3 आगम्य — °) K2 B Dc3 Dn D4-6 दनो (for दिते) — °) K1 T G (except G1)

अद्भुतविक्रमः; D6 अमितविक्रमं

8 °) D2 S (except T2 G3 M2) तर्कं (for तर्कं) — °) B2 3 तूर्णं (for हतु) — °) N (except Ś1 K1)

फाल्गुनः

9 °) K4 D2 गाजीव — 9^b = 9^b — S1 om 9^{cd} — °) K1 3 B3 Dc3 D1-3 5 T1 M2 विनादयन्

10 °) S1 K3 मनागपि मृगाधमः; D1-3 मृगाधमनिरा गस — °) Ś1 नयामि, K B D नेताथ (K4 D5 'सि) (for नेष्यामि)

11 °) K2 B2 Dn D4 6 transp स and दृष्ट्वा — °) K1 अर्जुनः; K2-4 B D फाल्गुन — °) S1 K1 3 Dc D1-3 5 M2 भगवान् (for सहसा)

12 °) Ś1 सर्वं (for पूर्वं) — °) K2 B Dn D4 6 इद्रकी (B2-4 नी) लसमप्रभ — °) S1 K1 4 B4 Dc D5 तु, K2 3 B1-3 Dn D1-4 6 च (for [ए]व) — °) Ś1 K2 4 Dc D1-3 [ए]व (for [अ]थ) K2-4 B D फाल्गुनः

K1 फल्गुन परवीरहा — After 12, K1 ins

165* सुमोच निश्चित बाण वज्रादानिसम बलम् ।

13 °) S1 K4 B (except B2) D2 T1 G2 4 M एक लक्षे, Dc लक्ष्य — °) Ś1 K2 Dc D1-3 6 प्रजहारां

14 °) K1 (? gloss) सनिपात अभिघात (of 15°) — °) S शैलपृष्ठनिभे तदा

15 °) S1 K1 3 B4 Dc D1 6 यथा (K3 महा) शनिविनिर्घोषो, K2 4 B1-3 Dn D3 4 6 यथाशनेविनिर्घोषो (B2 निष्पेपो), D2 अशनेरिव निर्घोषो — °) Ś1 Dc D2 5 स निर्घात, D1 3 विनिर्घात (for सनिपात) — °) Ś1 K1 3 Dc D1-3 5 शून्यते शरयोर्भुवि

16 °) S सुदारण (for विभीं)

17 °) K2 B Dn D4 6 स ददर्श (for ददर्शय) — °) Of 5° S1 K1 B1 Dn D1 *सच्छन्नः; K4 किरातं धर्मवत वै

18 °) D2 रमते, M2 आगत (for अटते) — °) Ś1 K1 वने स्त्रीगणसेवित, Dc वारक्रीगणसंवृत — °) MSS *प्रसः, *प्रस also

19 °) K2 B Dc Dn D4 6 वराहो मत्, D5 मृगो शम्भत्

20 °) K4 Dc S चापि (for वापि) — 20^b = 23^d — °) Ś1 T2 G2 3 त्वा (for त्वां) K4 एव च ते वधिष्यामि, and marg तेन त्वा ध्वसयिष्यामि — °) MSS

तैव त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सन्यसाचिनम् ॥ २१
 यथैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 समैव च प्रहारेण जीविताद्भवरोपितः ॥ २२
 दोषान्स्त्रान्नाहर्हसेऽन्यस्यै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
 अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्षयसे ॥ २३
 स्थिरो भवस्व मोक्षयामि सायकानशनीनिव ।
 घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वसपि सायकान् ॥ २४
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।

शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ २५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
 मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिनिवाचलः ॥ २७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोषीभूतं धनञ्जयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
 गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्द्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

*श्रय, *श्रय, *श्रयात् also

21 T₁ om 21-22 — After 21, K₁ (om lines 5-8) 2 B D (except D₁₋₃) ins

166* न मरुते त्वया वीर भी कार्या वनमन्तिकत् ।

इय भूमि सदास्माकमुचिता वसता वने ।

त्वया तु दुष्कर कस्मादिह वास प्ररोचित ।

वय तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ।

भवास्तु कृष्णवर्त्माभ सुकुमार सुखोचित । [5]

कथ शून्यमिम देशमेकाकी विचरिष्यति ।

अर्जुन उवाच ।

गाण्डीवमाश्रय कृत्वा नाराचाश्चाभिसनिभान् ।

निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावक ।

एष चापि मया जन्तुर्मृगरूप समाश्रित ।

राक्षसो निहतो घोरो हन्तु मामिह चागत । [10]

किरात उवाच ।

मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्त्राडित पूर्वमेव हि ।

बाणैरभिहत शेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L 3) B₂ 3 प्रचोदित, D₀ D₅ प्रयोजित (for प्ररो)]

— (L 4) D₀ D₁₃ D₅ *स्तपोवने — (L 7) B₂ शराश्चाभि-

समप्रमान्. — (L 8) B (except B₂) D₀ D₄ 5 पावक

— (L 9) B₂ 4 D₀ D₅ *स्थित (for *श्रित) — (L 11)

D₁₂ धन्व* (for धनु*) B₄ D₀ D₅ मयैवैष धनुर्मुक्तेः]

22 T₁ om 22 (cf v1 21) — °) Ś₁ K₂ 3 D₀

D₁₋₃ 5 ममैष लक्ष्य (or *क्ष)भूतो वै, K₁ ममैष लक्ष्यते भूतो,

B D₁ D₄ 6 ममैष लक्ष्य (or *क्ष)भूतो हि — °) B D₁

D₄ 6 मम पूर्वपरिग्रह — °) S₁ K₁ मम चैक, K₂ 3

D₁₋₃ मम चैव, D₀ D₅ मम चैव (for ममैव च) — °)

K₂ 4 D₂ अवं, B (except B₂) D₁ D₁ 3 4 6 G₁ व्यप*

(for व्यवं)

23 °) Ś₁ K₁ [S]₁ न्यस्य (for सन्यस्यै) — °) K₁ B
 D₀ D₁ D₄₋₆ अवलितोसि, K₄ अभिषक्तोसि, D₁₋₃ G₁ 2 3
 (before corr) M₁ अभिषक्तोस्मि (D₁₋₃ *पि), T₂ G₂
 (after corr) अधिक्षितोस्मि — 23^d = 20^b

24 °) Ś₁ स्थितो (for स्थिरो) S₁ भव त्वं, K₂ 4 D₂ T₂
 G₂ 3 M₁ भव वि- (for भवस्व) — °) K₂ 3 D₁₋₃ 5 M₂
 अशनीरिव, K₄ अशनिप्रभान् — After 24, K₁ B D
 (except D₁₋₃) T₂ G₂ (both latter om lines 3-6) ins

167* तस्य तद्वचन श्रुत्वा किरातस्वार्जुनस्तदा ।

रोषमाहारयामास ताडयामास चेयुभिः ।

ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।

भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।

प्रहरस्व शरैरेतान्नाराचान्मर्मभेदिन । [5]

इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुन ।

[(L 5) K₁ D₁₁ D₂ शरान् (for शरैः)]

25 °) B₁ D₁ D₄ 6 राज° (for गर्ज°) — °) K₄
 *विषप्रख्यै° (for *विषाकारै°) — °) K₄ D₅ युयुधाते (for
 ततश्चाते)

26 °) K₁ D₅ बाणवर्षं, D₀₁ T₂ (before corr) शर
 वर्षं, T₂ (by corr) G₂ शरान्घोरान् — °) B (except
 B₂) त (for तत्)

27 °) Ś₁ K (except K₄) D₀ D₁₋₃ 5 बाण° (for
 शर°) K₂ 3 (except G₂) तु, K₄ त, B₁ च (for तत्)
 — °) K₂ प्रगृह्य च (for प्रति°) S₁ *मृत, K₁ *धृत् (for
 *धृक्) — 27^d = 1 179 14^d, 181 4^d 4 54 13^d

28 °) K₄ B₁ 3 T₂ G M₂ त, B₂ 4 D₁ D₄ 6 T₁ M₁
 तु (for तत्)

29 °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ 5 *वत्पर्वताश्रय°, K₄ B
 (except B₂) D₁ D₄ 6 *वच्छिखरान्श्रय — °) S₁ K₄ B₄

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
 न हि मद्राणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।

अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ३७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
 संप्रायुध्यद्गनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्थान्तममीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
 ततो वृक्षैः शिलामिश्र योधयामास फल्गुनः ।
 यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
 किरातरूपी भगवाँस्ततः पार्थो महाबलः ।
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

D₂ विद्यय, D₁ ऽ निविष, D₂ चाव्यय (for [अ]विह्वल)
 30 ^a) G₂ ऽ भव (for भवेत्) — ^b) D₂ देव, M₂
 इह (for यक्ष) Ś₁ K₁ [अ]थ वासुरः; K₂ ऽ D₀ D₁₋₃ ऽ
 [अ]थ वा पुनः, K₄ [अ]सुरोपि वा, D₁₁ n₂ D₄ सुरोसुरः.
 B₁ रुद्रो यक्षेश्वरेश्वर — ^c) D₀ D₂ [S]त्र, G₁ च (for
 हि)

32 ^a) D₀ कुबेरो (for देवो वा) K₁ transp वा
 and यक्ष K₂ शोडशक्तो (sic) त्तिदेवो वा, K₄ देवो वा
 दानवो वापि — ^b) S रुद्रो वान्यो (T₁ रक्षो) (for रुद्रा
 दन्यो) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₂ ऽ ऽ यदि (for व्यय) K₄ रुद्रो
 वापि स्वय स्थित

33 ^a) Ś₁ K₁ प्रीत (for हृष्ट) — ^c) K₂ व्यसृज्य,
 T₂ G₂ असृजत् K₄ M₂ शतश (for षा) Ś₁ K D₀
 D₁₋₃ ऽ तत्र (for राजन्) G₂ असृजच्च महाराज, G₂ अषा-
 सृजत्तथा राजन्

35 ^b) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुन T₁ ऽ (before
 corr) G₂ ऽ तथा (for तदा) — ^c) K₂ विषाद (for
 वित्रास) K₁ ऽ D₁₋₃ तु; K₄ वि (for च) Ś₁ स वित्रास
 जगामाथ, B Dn D₄ ऽ भीक्षैनमाविशन्तीव्रा — ^d) K₄ (m
 as in text) यन्मे बाणा क्षय गता (= 37^b)

36 ^a) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ऽ पुरा तावक्षयौ — ^d) S मे
 येन (for येनास्य)

37 ^d) K₄ गृह्णाति (for ग्रसति)

38 ^a) Ś₁ K (except K₂) D₂ M₂ अयमेन, B Dn
 D₄ ऽ हत्वा चैनः; K₄m D₁ अयमेव — K₁ om (hapl)
 38^b-39^a — ^b) Ś₁ तोत्रा (for शूला) — After 38,
 B D (except D₁₋₃) ins

168* प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिर्बापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युति ।

39 K₁ om 39^a (of v 1 38) — ^a) Ś₁ B₂ स
 प्रयुद्धो; K₂ ऽ B₃m स (K₄ B₃ स) प्रयुद्धो; K₄m B₁ ऽ D
 सप्रयुद्धो (D₀₁ D₁ ऽ ऽ क्तो); G₁ M₁ स (M₁ स) प्राविध्यद्
 — ^d) K₄ D₀ D₁ ऽ ऽ M जग्रास (as in text), the rest
 जग्राह (of 40^a) K₄ वनगोचर

40 ^a) Ś₁ K₁ क्तत् (for ग्रस्त) — ^b) K₁ व्यदृश्यत्,
 K₄ (m as in text) D₁ अदृश्यत् (for अलिष्ठत्) — D₁
 om 40^a — ^c) K (except K₁) D₂ ऽ G₁ M स
 (for वै)

41 ^a) K₂ G₁ तस्य मूर्ध्नि (G₁ षा) समासाद्य — ^c)
 M₁ विलीनोसिवरो, M₂ विफलोसिवरो K₂ D₀ T G
 (except G₂) M₂ [S]थ, M₁ [S]पि (for हि)

42 ^b) N (except Ś₁) फाल्गुन — ^c) N (except
 S₁) T₂ (by corr) G₁ ऽ M य (D₂ ऽ त) ददा (for यथा)
 K₂ D₁ T₁ G₂ ऽ M महाकायान् — ^d) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ऽ ऽ
 प्रतिगृह्णात्यथो

43 ^a) Ś₁ K₁ ऽ B Dn D₁ ऽ ऽ सकारौ (for सस्य

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ४३
 ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
 सुमुहूर्ते महद्युद्धमासीच्छोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
 जहाराथ ततो जिष्णुः किरातपुरसा बली ।

पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्वलात् ॥ ४७
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
 ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबमौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
 निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शैर्)

44 ^a) K₃ °स्पशैर्, Dc D₅ °प्रख्यैर् (for °समैर्) — ^d)
 S₁ K₁ धर्षं, K₄ G₁ मर्दं, Dc₃ D₁ दर्शं, G₄ ताडं (for
 अर्दं) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुन

45 ^b) K₄ B Dn D₄ °समपद्यत — ^{cd}) K₄ transp
 पाण्डं and किरां Ś₁ K₁ युध्यते°

46 ^a) K₄ B₁ s₄ Dn D₄ °तु (K₄ हि) तद्युद्ध, Dc
 D₅ अभ्युद्ध, S तयोर्युद्ध (for महद्युद्ध) K₃ D₁ °सुहूर्तं
 सुमहद्युद्ध, B₃ सुहूर्तमिव तद्युद्ध, D₃ सुहूर्तं समभवद्युद्ध (hy-
 permetric) — ^b) D₃ आसीत्सु, K₄ B Dn D₄ °अभ-
 वत् (for आसीत्तल) S आसील्लोक (G₁ °द्रोम, M₃ °छोम)-
 प्रहर्षण — Dc₃ om 46^{cd} — ^c) K₃ Dc₁ D₅ भुजाभ्यामेव
 ससक्त, K₄ भुजप्रहारानसरब्ध, T₃ G M₃ भुजप्रहारससक्त
 (M₃ °भूत)

47 ^a) K₁ ° B D (except D₃ ° s) M₁ जघानाथ,
 T G₁₋₃ महाराज, G₄ अताडयत्, M₃ प्रजहार (for जहाराथ)
 — ^o) K₃ स, K₄ Dc₃ G₁ त, Dc₁ तु (for च) K₁
 पादव चापि तिष्ठत, D₂ ° पादव चैव चेष्टत — ^d) Ś₁ K₁
 [S]प्यहरद्, Dc₃ S (except M₁) [S]भ्य (G₃ ह्य)हनव्,
 D₃ व्यहरद्; D₃ [S]य हरद्, K₂ B Dn D₁ 4-5 M₁ बली

48 ^a) T₃ G (except G₁) युद्धं (for भुजं) — ^b)
 Ś₁ K₁ Dc D₁₋₃ [उ]रसत् (D₁ °सान्), T₁ [उ]रसा K₄
 T₃ G₃₋₄ तदा, T₁ तयो (for तथा)

49 ^a) K₁ ततस्त च, T₁ तत एत; G₄ ततोर्जुन — ^b)
 K₂ B₁₋₄ Dc D₅ गात्रैः प्रपी (B₃ सुता)डित, K₃ T₃ G
 (except G₁) गात्रेषु पीडित — ^c) K₃ D₃ T₁ [अ]त्यक्रमत्,
 B Dn D₄ °व्यक्रमत्, T₃ G M [अ]त्यक्रमत्. — ^d)
 T₃ G₃ तेजस्तस्य Ś₁ K₁ ° व्यमोहयत्

50 ^a) B₁ ° Dn [S]भि, B₃ ° D₅ T₃ G₃ [S]ति
 (for ति) — After 50^{ab}, K₃ ins

169* सुमुहूर्ते तथा ध्यात्वा सचेता पुनरुत्थित ।

तत प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशन ।

[Line 1 = (var) line 1 of 171*]

— ^o) N (except K₁) फाल्गुनो — ^d) Ś₁ K Dc₃ D₁₋₃ °
 महा° (for देव°)

51 ^a) D₁ पार्थ, G₁ M₁ चैव (for चैव) G₄ निरुच्छ्वा-
 स° कृत इव — ^b) T₁ om from महात्मना up to भगवन्त
 in line 3 of 171* K₃ D₃ ° G₁ ° महामना° (for °त्मना)
 — After 51^{ab}, K₁ reads line 1 of 173* (repeating it
 after 54), while D₁ ins

170* आत्मान दर्शयामास फाल्गुन परवीरहा ।

धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शकरो ।

तावदास्थाय रूप स्वमुवाच भगवान्भव ।

— K₁ reads 51^{cd} first as in text and then as in B D
 (except D₃ °) — ^{cd}) B D (except D₃ °) पपात
 भूम्या निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् — After 51, K₁ B D
 (except D₃ °) S ins

171* स मुहूर्ते तथा भूत्वा सचेता पुनरुत्थित ।

रुधिरेणाभ्रुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखित ।

शरण्य शरण गत्वा भगवन्त पिनाकिनम् ।

मृन्मय स्थण्डिल कृत्वा माल्येनापूजयद्रवम् ।

तच्च माल्य तदा पार्थ किरातक्षिरसि स्थितम् । [5]

अपश्यत्पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिं गत ।

पपात पादयोस्तस्य तत प्रीतोऽभवद्भव ।

[T₁ om up to भगवन्त in line 3 — (L 4) Dc G₃ °
 मृन्मय S (except T₃ G₃ °) सखिले T₁ हर (for भवम्)
 — (L 5) T₃ G (except G₁) तथा (for तदा) — (L 7)
 The posterior half = 51^d]

— K₁ (om line 2) B D (except D₃ °, D₁ om line
 2) cont K₃ ins after 51

172* उवाच चैन वचसा मेघगम्भीरगीर्हर ।

जातविसयमालोक्य तत क्षीणाङ्गमटनिम् ।

ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१

भगवानुवाच ।

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।

शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२

समं तेजश्च वीर्यं च समाद्य तव चानघ ।

प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३

ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वाऽन्दिवौकसः ॥ ५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।

ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।

प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६

अर्जुन उवाच ।

कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।

व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७

भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।

दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

[(L 1) K₁ प्रणत, K₂ मनसि, Dc₂ भगवान् (for वचसा)
— (L 2) K₂ B (except B₂) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य)
K₂ B₂ s Dc D₁ s s तप (for तत)]

52 K₁ 4 D₂ M₂ (!) श्रीभगवानुवाच, K₂ s रुद्र उ^a,
B (except B₁) Dn D₄ s भव उ^a, D₁ ईश्वर उ^a, T₁ G₁ 4
महेश्वर — ^a) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुन

53 ^b) D₁-s s सम चाद्य तवानघ — ^c) S प्रीतस्तेन
(for 'स्तेऽहं' — ^d) K₄ B D (except D₁-s s) S (except
T₁ G₁ M₁) भरतर्षभ

54 T₂ G₂ 4 om 54^{ab} — ^a) N (except Ś₁ K₁
Dc₁) T₁ G₁ ददामि — ^b) K₂ दिव्यान्वखाणियैर्भवान्, K₄
चक्षुः पूर्वविभावनः S (T₂ G₂ 4 om) चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान्
— ^c) T₁ G₁ 'प्यसे, G₂ 4 प्यते — ^d) T₁ G₂ देवा, T₂
G₁ s 4 M₂ देवान् (for सर्वान्) — After 54, K₂ reads
57^{ab}, followed by line 2 of 174* — B D (except
D₁-s) ms after 54 K₁ ms after 51^{ab} (repeating
line 1 only after 54)

173* प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।

त्व हि शक्तो मदीय सच्छस्त्र धारयितु क्षणात् ।

[(L 1) K₁ B₄ Dc D₅ अवधा* (for अनिवा*) — (L 2)
K₁ Dn अस्त्र (for शस्त्र) K₁ D₆ क्षम (for क्षणात्)]

55 ^b) Many MSS गिरिश — ^c) N (except Ś₁
K₁) फाल्गुनम् — ^d) D₁ T G₂ s M₂ महाद्युति*

56 ^a) D₁ जानुभ्या धरणीं गत्वा — ^b) Ś₁ च प्रणम्य,
K (except K₄) Dc D₁-s s [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य)
Ś₁ K₁ s D₂ s वै (for च)

57 K₂ reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after
54 — ^a) K₂ B (except B₂) Dn D₄ s सर्वदेवेश
— N T₂ G₂ 4 ms after 57^{ab} (Ś₁ K₂-4 D₂ s om line 1,
K₂ transp line 2, see above)

174* देवदेव महादेव नीलभीव जटाधर ।

कारणात् च परम जाने त्वा श्यम्बक विभुम् ।

देवाना च गर्ति देव त्वद्यसूतमिद जगत् ।

अजेयस्त्व त्रिमिलोकैः संदेवासुरमानुषैः ।

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]

दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नम ।

ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।

पिनाकगोत्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ।

प्रसादये त्वा भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।

गणेश जगतः शशु लोककारणकारणम् । [10]

प्रधानपुरुषातीत पर सूक्ष्मतर हरम् ।

[(L 1) K₁ D₈ *कठ (for *भीव) — (L 2) K₂-4

Do D₁-s s अपि पर (for च परम) Ś₁ K₁ कारण च पर

जाने Ś₁ K₁ हर (for जाने) D₂ युधि, T₂ G₂ s प्रभु

(for विभुम्) — (L 3) Ś₁ K₁ s त्व (for च) Ś₁

K₁ s 4 Dc D₁-s T₂ G₂ गतिर्देव, K₂ B₁ s 4 Dn₁ n₂

D₄ s गर्ति देव — (L 4) Ś₁ K₂ s D₁ *मानवै (for *मानुषै)

— (L 5) K (except K₁) Dc D₁-s s T₂ G₂ s शिव-

रूपाय विष्णवे — (L 6) K₄ (margin sec m) B₁ हरिभद्राय

वै, B₂ Dc T₂ G₂ s हरिरूपाय वै (T₂ G₂ s ते) — D₂ om

lines 7-8 — (L 7) K₂ D₁ s शूलपाणिने — (L 8)

K₂ B (except B₂) D₁ मार्जनीयाय, T₂ G₂ s मगल्याय च

— (L 9) Om in K₄ D₅ Ś₁ K₂ त्वा (for त्वा) — K₂

om (hapl) from the posterior half of line 9 up to 57^c

Ś₁ K₁ s Dc D₁-s सर्वभूत(Ś₁ *देव)नमस्कृत (*त or *त),

T₂ G₂ s सर्वलोकमहेश्वर — (L 10) Dc महेश्वरमुमापति (for

the posterior half) — (L 11) Ś₁ K₂ *पुरुषादित्य

(K₂ *त्व), K₁ 4 D₁-s *पादिस्य]

— ^a) Ś₁ प्रसीद क्षतुमर्हसि

58 ^a) N (except K₄ D₁ s s) भगवन् — ^b) G₄

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४९

भगवानुवाच ।

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
वदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्वहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

सप्राप्तोह महा — °) Ś1 K1 देव- (for तव)
59 °) Ś1 S (except G1) स्वा (for त्वा) — °) Ś1
K1 D1 सर्वभूतगुरे विभु, K2 D2 °) विभु गुरु, K3 नमस्कृत;
K4 De T1 देवनमस्कृत (T1 त), B Dn D4 °) G2 लोक-
नमस्कृत (B2 G2 त), D5 भूतमहेश्वर

60 °) B Dn D4-6 [अ]यम् (for यद्), and यस् (for
स्य) — °) B Dn D4 °) प्रतिपन्नाय; G1 मे प्रपं, G4 M1
त्वा (M1 स-) प्रपन्नोस्मि — °) Ś1 K1 3 D1-3 प्रसीदस्वाद्य

61 Dns om 61 — °) T G (except G1) प्रहसन्
(for स्य) — °) K2 D1-3 कौरव, K3 भारत, K4 B Dc
Dn (Dns om) D4-6 फाल्गुन — After 61, all MSS
except Ś1 K1 3 D1 3 ins

175* परिप्वज्य च बाहुभ्या प्रीतात्मा भगवान्हर ।

पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वज ।

[(L 1) D2 युज्य साल्मिद वच (for the posterior half)

— (L 2) Om in D2 K4 उवाचेद (for सान्त्वपूर्वम्) K4
साल्पूर्वमिद वच, De D5 उवाचेद वृषध्वज]

— S (except M2) cont

176* गद्गाङ्गितजट शर्वं पार्थस्यामिततेजस ।

प्रगृह्य रुचिरं बाहु वृत्त ताम्रतलाद्गुलिम् ।

[(L 2) Prior half = 61°]

Colophon K4 reads it in marg — Major parian

Ś1 K1 T G आरण्य. — Sub parian K1 3 B2 4 Dc

शक्राभिषेके सुमहद्वज्जुर्जलदनिखनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतच्चदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्भस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

D2 5 कैरात, B2 Dn D4 °) T1 G2 किरातार्जुनीय, T2 G2 4 कि-
रातार्जुन — Adhy name D1 शिवार्जुनयुद्ध, D2 M1 किरा-
तार्जुनीययुद्ध (D2 युद्धे सूकवध) — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 39, D1 40 (as in text)
— Śloka no Dn 84, D1 74

41

1 Ś1 K1 M2 श्रीभगवान्, K2 D1 महादेव उ°, K3 Dc Dn
D2-4 °) देवदेव उ°, K4 ईश्वर उ°, B देव (B2 शिव) उ; T1
रुद्र, T2 G शकर, M1 देव — 1° = 3 37 29°

2 °) Ś1 Dc G1 पुरुषोत्तम — °) Ś1 K2 3 4m Dc
D1-3 5 transp तेजसा and धार्यते K4 जगद्भाष्यातितेजसा

3 °) Some MSS निखन — °) Ś1 K1 (before corr)
शस्तास, K2 B1 4 D3 शास्तास, K3 न्यस्तास, M1 शातास (for
शस्तास)

4 °) B1 3 Dn D4 °) transp एतत् and तत् B2
तदेव देवगाडीव, B4 T2 G3 4 एतसे देवगाडीव — °) K3
च, T2 G (except G4) तद् (for यद्) Ś1 K1 गुप्त (for
ग्रस्त) K4 तद्दिद प्रसित ताव — °) Cnpस्वया (for मया)

— Ś1 om 4° — °) G (except G2) तूणी (for तूणौ)
K4 चैव (for चापि) K2 तूणिरावक्ष्यौ भूय — °) K2 तथो
चितौ, Dc2 T2 G M1 करो, T1 वधो — After 4, B

D (except D1-3) S ins

177* भविष्यति दरीर च नीरज सुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमर्दिदम् ॥ ६
अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्भोर पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं मीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दुहेयं येन संग्रामे दानवात्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्रोत्रप्रदर्शनाः ।

शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कडुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्दिनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२
भगवानुवाच ।

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्दिनिर्देहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

5 °) S₁ K₁ १ D₁₋₃ १ राजर्षे, K₃ D₀ देवर्षे, B Dn D₄ ० ते पार्थ K₄ प्रीतोह शौर्यभावेन — °) B Dn D₄ ० भवान् (for तव) N (except S₁ D₀ 2 D₁ १) M₁ °परा क्राम — °) S₁ K₁ वचन मत्तः; K₂ D₁₋₃ च वर मत्त, K₃ वरमस्त्रत (for वरमस्मत्त) K₄ वर गृहाण मत्तस्त्व, G₄ वर गृहाण चास्त्र — °) S₁ K D₀ D₁₋₃ ० पुरुषर्षभ (K₄ सुनिसत्तम), B Dn D₄ ० पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ)

6 °) B Dn D₄ पुरुष (for सदृश) — °) S भारत (for मानद) — °) B (except B₃) Dn T₂ G₃ वर्तते (for विद्यते)

7 °) Hypermetric ! S₁ K₁ प्रभो, D₂ १ S (except T₁ G₁ M₂) वर (for भगवन्) — °) T₂ G transp दिव्य and घोर S₁ K₁ विभो (for प्रभो)

8 °) S₁ K₁ यत्ते, K₂ यत्र, B (except B₃) यत्तु (for यत्तद्) — After 8, K₁ 4 B D (except D₁₋₃) ins

178* कर्णभीष्मरूपद्रोणैर्विवाता तु महाहव ।

त्वत्प्रसादान्महादेव जयेय तान्यथा युधि ।

[(L 1) B₂ सु, B₄ D₀ D₅ मे (for तु) K₄ तथान्यैर्यो-
धमत्तमे — After line 1, K₄ ins

179* ब्रह्मास्त्रज्ञानतपश्चैर्विवाता मे महाहव ।]

9 °) S जयेय (for दहे) K₄ संग्रामे दानवाश्चैव
— °) G₁ transp दानवान् and राक्षसान् S₁ K₁ तदा
(for तथा) K₂ राक्षसाश्च महाप्रभो — °) K₄ यक्षाश्चापि,
S राक्षश्चैव (for भूतानि च)

10 °) B Dn D₄ ० M₂ यस्मिन्, T G M₁ यत्र (for यत्)

— °) K₁ [उ]त मन्त्रिते, K₂ D₂ [अ]नुमन्त्रितान्, K₄ B Dn D₄ ० M₂ [अ]नु (M₂ °भि)मन्त्रिते, D₀ D₅ [अ]भिसन्निभा

11 °) S₁ K₁ यदि (for येन) G₄ दुर्योधनेन भी°

12 °) K₃ परम (for प्रथम) — °) S₁ K₁ १ D₀ D₅ विमर्दे वै, K₂ १ m B₃ D₁₋₃ विमर्देयु, B₁ विनिर्वृत्त, B₄ m रिपून्हनु; G₄ विनिर्मुक्त, M₂ हि निर्वृत्ते

13 S₁ T G₂₋₄ M₂ श्रीभगवान्, K₁ 4 G₁ श्रीभगवानु-
वाच, K₂ रुद्र उ°, K₃ D₂ ३ देवदेव उ°, B D₀ 1 Dn D₄ ०
भव उ°, D₁ महादेव उ° — °) N (except S₁ K₁) T₁
M₂ ददासि — °) S₁ K₂ D₁ पर, K₁ D₅ वर, K₃ प्रभो,
B D₀ Dn D₄ ० विभो (for महत्) — °) S₁ K₁ B
(except B₃) D (except D₁₋₃ १) M₁ चासि, G₄ [S]पि च
(for चापि)

14 °) K₅ S (except G₄) तद् (for [ए]तद्) S₁ K₁
सहस्राक्ष (for महेन्द्रोऽपि) — °) S₁ K₁ नापि (for न च)
— °) K₂ १ D₅ च, B (except B₃) Dn D₄ ० [अ]पि (for
the first वा) S₁ K (except K₄) D₁₋₃ चापि देवाना,
T₁ वासवो वायु (for वाथ वा वायु) — °) T₁ न तद् (for
कुतो) S₁ K (except K₄) D₁₋₃ १ ज्ञास्यति, D₀ ज्ञास्यसि
(for वेत्स्यन्ति) K₂ D₂ १ T₂ G मालुषा (for मानवा),

15 °) T G₁₋₃ M त्वया (for त्वेतत्) S₁ K (except
K₄) D₀ D₂ ३ ० वीर, D₁ तात (for पार्थ) G₄ नाल्पते
जसि वै पार्थ — K₃ om 15°-16° — °) M₂ एतद् (for
जगद्) B Dn D₄ ० M₂ वि (M₂ हि)नासायेत्, T G हि
निर्देहत् S₁ K₁ १ D₀ D₁₋₃ १ एतद् (for सर्वम्)

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
 उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २०
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
 अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।

मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
 स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेधिवत् ॥ २३
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्युनः ।
 प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रशुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महदितिजपिशाचस्रदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

16 K₃ om 16^{ab} (of v1 15), D₄ om 16^c-17^b
 — ^a) D (except D₁₋₃ s, D₄ om) G₄ अत्र (for अस्य)
 — ^o) Ś₁ K₁ चैव (for वाचा) — ^b) K₃ B₄ D₆ निपातिते,
 some printed ed (erroneously) निपातयेत्

17 D₄ om 17^{ab} (of v1 16) — ^o) Ś₁ K₁ s B
 D (except D₁₋₃) T₂ G₃ M₂ उपसगम्य Ś₁ देवेशम् (for
 विश्वेशम्) — ^a) S₁ K₁ s D₆ T₂ G₃ चचो, K₂ 4 B Dn
 D₁₋₃ s [अ]थ सो (for च सो)

19 ^a) K₄ (m as in text) B Dn D₄ s च तत्पा(K₄
 त पार्थं (for महा) — ^b) K₄ (m as in text) तदस्त्रं त्र्य-
 वके पुरा — ^{cd}) S₁ K (K₄ maig) D₆ D₁₋₃ s पार्थं
 (for चापि), and भरिमर्दन (for अर्जुनस्तदा)

21 ^a) S₁ B₂ Dn₂ D₁ s निर्घोषा, K₁ 4 G₂ निर्घोषो,
 D₆ T G₁ s M₁ घोषश्च, D₃ 4 घोषाश्च — ^o) M₂ निर्-
 घात (for संप्राप्ते) — ^d) K₄ मुवि (for अभूत्) B Dn
 D₄ s निर्घाताश्चापतन्मुहुः, M₂ तदा समभवद् भृश

22 ^a) D₁ s प्राज्वलद् — ^b) S₁ K₁ महात्मन, K₂ s
 D₆ D₁₋₃ s महौजस (for [अ]मितौजस) — Ś₁ K₁ om
 (hapl.) 22^c-24^b, K₃ om (hapl.) 22^c-23^b — ^o) B
 Dn D₄ s वै स्वित, D₁₋₃ s धिष्टित (for विष्टित) K₄
 D₆ D₁ s T₂ G₃ पार्थं (for पार्श्व) K₃ मूर्तिमतस्थित
 पार्श्वे.

23 Ś₁ K₁ om 23, K₂ om 23^{ab} (of v1 22)
 — ^a) B Dn D₄ s स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ — ^b) N (Ś₁ K₁
 om) फाल्गुन — ^d) K₃ 4 D₆ Dn₂ T G₂ s नाशमेधि
 चान्, B (except B₂) Dn₁ D₄ सीधिवत् (Dn₁ वान्),
 D₆ मागत G₄ तत्सर्वं द्वाग्निनीनशत्

24 Ś₁ K₁ om 24^{ab} (of v1 22) — ^a) B (except
 M₂) स्वर्गच्छेत्यभ्यनुज्ञात — ^b) K₃ s D₆ D₁₋₃ s T₁ महा-
 त्मना, B₂ T₂ G₃ M₂ त(G₂ 4 य)धार्युन — ^o) K₄ Dn
 D₆ s T G M₂ राजन्, B D₄ M₁ देव (for पार्थ) — ^d)
 S भवम् (for देवम्)

25 K₁ D₂ om 25 — ^a) K₄ B (except B₂) D₆
 D₁ 4 G₁ त्रिदश (for त्रिदिव) — ^b) K₄ B₂ M 'द्युतिर
 (for मतिर) — ^o) T₂ G₃ 4 दीप्त, G₁ मत्त, G₂ देव
 (for दितिज) — ^d) K₄ B₂ हर, T₂ G₂₋₄ वर, G₁ M₁
 पुन (for भव)

26 ^o) Ś₁ K (except K₄) D₂ s अश्वयत्, D₁ अगत
 (for ईश्वर) — ^o) S₁ K₁ प्रवर, K₃ ज्वलन, K₃ 4 D₂ s
 पवन (for पत्तन)

Colophon — Major partan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄
 आरण्य — Sub partan K₁ B₁ s 4 D₆ D₂ कैरात, B₂
 Dn₁ n₂ D₄ s T G₁₋₃ M₁ किरानार्जुनीय — Adhy name

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्वेवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वाभिर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैहृयवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणधृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नदैर्नदीमिश्र दैतैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।

कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवाच ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृमिलोकभावनाः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रील्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वाश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मारुतण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

K₃ B₁ D₁ पाञ्चपतास्रप्राप्तिः, K₄ कैरातवरप्रदान, D₂ हृदकीले
देवदेवात्पाञ्चपतास्रप्राप्तिः, D₃ अर्जुनस्य पाञ्चपतास्रप्राप्तिः, T₂
G₁₋₃ M दिव्यास्त्राभाम् (M₁ दिव्यास्त्रदान) — *Adhy no*
figures, words or both) Dn B 40, D₁ 41 (as in
text) — *Sloka no* Dn₁ ns 29, Dn₂ D₁ 28

42

1 °) T₁ G₂ त (for स) Ś₁ K₁ D₂ ३ स्वेव; K₃
तत्र (for स्वेव) — °) T₁ २ (before corr) G₂ 4 M
गोदृषं (for वृषभ) — °) K B Dn D₄ ६ ईयिवान्
(for एयि)

2 °) S इत्यसकृदप्रभुः (G₄ °कृद् भुवन्)

4 °) K₃ 4 (sup *lm* as in text) कृतस्र — °) B Dn D₄ ६ आहवे (for आत्मना) D₂ यत्स्पृष्ट परमात्मना
— °) T₁ विनिवृत्य तु तान्सर्वान् — °) K₁ निखिद्धि
(*sio*) K₃ 4 D₁ २ 4 ६ T₁ G₂ M निवृत्त — After 4,
K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ (maig *sec m*) ins

180* इत्येव चिन्तयानस्य पार्यस्थामिततेजस ।

5 °) Some MSS वैदूर्य — °) S₁ राम, S शोत°

(for भास°) T₁ G₂ 4 M₁ दिश

6 °) S मरुद्गणैः (for च दैवतैः) — °) Ś₁ K₁ आगत;
B₂ D₁ आगत (for आगमत्)

7 °) K₄ यक्षरक्षोगणैर्वृत°

8 °) T₂ G (except G₁) अधिप° (for ईश्वर) K₄
साक्षात् (for श्रीमान्) — °) T₁ द्रुतम् (for द्रष्टुम्) S₁
K₂ ३ D₁₋₃ आगमत्; K₁ आययौ (for आगत)

9 °) K₁ ३ D₂ M₂ ततो (for तथा) K₂ ३ D₁ ३
T₂ G (except G₁) लोकात्क (for °कृत्) — °) Ś₁ K₁ २, 4
B₄ Dn D₂ ६ मूर्त्यमूर्ति°; K₃ मूर्तामूर्त, B₁₋₃ मृत्युमूर्ति°
मूर्त्यमूर्त°, D₂ मूर्त्यमूर्त्य°

10 °) D₂ T₂ G₁ ३ 4 [ए]व (for [अ]व)

11 °) K₃ ३ D₀ अथ, T G चैव, M₁ अपि (for
स) — °) Ś₁ K₁ S (except G₁) मार्ताण्डो

12 °) S₁ च (for वि) K₃ 4 B D (except D₁₋₃,
M ते भानुमति चित्राणि,

13 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ ३ देरावण° — °) Ś₁ D₁ महें-
द्राण्या

14 °) = 3 4 4 17° S पादरेणा. — °) K₂ तारका-
राक्ष°, K₃ हृद्, K₄ (marg *sec m*) °चद्र° (orig gloss)

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
 संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
 अथ भेषखनो धीमान्ग्याजहार शुभां गिरम् ।
 यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
 अर्जुनार्जुन पश्यास्माल्लोकपालान्समागतान् ।
 दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
 पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
 नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
 त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
 क्षत्रं चाभिसमस्पर्श भारद्वाजेन रक्षितम् ।
 दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
 निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
 पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २०

अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वैरक्षसाम् ।
 त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
 गर्तिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिर्कशन ॥ २१
 अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
 त्वया साक्षान्महादेवस्तोपितो हि महामृधे ।
 लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
 गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
 अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
 प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
 ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
 पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
 पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
 पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वरः ॥ २६
 मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

8 नागराजस्य (M₂ तारकानाथ) — ^d Ś₁ K₁ 2 Dc₁ D₁₋₃ 5 [आ]श्रित, B₁ 4 D₄ 6 T₂ G₃ M₂ स्थित (for [आ]स्थित) K₃ सितमभ्रश्रियान्वित, K₄ सिताभ्रमिव चाश्रित

17 ^b K (except K₄) Dc D₁₋₃ 5 इहा^o (for समा^o) — ^d K₄ अर्होथै, B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ अर्हति (for अर्हो हि) K (except K₃) D₁ T₂ (by corr) G₃ दर्शने

18 ^e K₁ 2 B Dn D₄ 6 G₁ 2 4 त्वया च (G₁ 2 4 स) वसुसभूतो, T₁ त्व वा वसुपु सभूतो, T₂ G₃ त्वया वसुश्च सभूतो — ^f K₂ B Dn D₄ 6 T₁ G M₁ महावीर्यं (T₁ M₁ र्यं) पितामह, K₃ महाबलपराक्रम — After 18, K₁ 2 B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G (except G₁) ins

181* भीष्म परमधर्मात्मा ससाध्यश्च रणेऽनव ।

[G₂ 4 जेतव्यं (for ससाध्यं) Dc T₂ (before con) G₄ त्वया (for रणे)]

On the other hand, K₄ D₁₋₃ ins after 18

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्यं पितामह ।

19 ^d K₂ B₂ मनुष्यत्वमुपागता, D₂ ये मानुष्यमुपागता — ^f S₁ K₁ ससख्या, K₂ B Dn D₄ 6 दानवा, D₃ त्वत्साध्या (for ससाध्या)

20 ^e D₁ 3 पितुर्मम सुतश्चैव — ^e K₂ 3 B Dn D₄ 6 च, T₁ तु (for स) K₄ Dc₁ D₁₋₃ तु (for सु) Dc₂ D₅ सु (D₅ तु) महातेजास

21 ^a Ś₁ K₁ 2 Dc D₁₋₃ 5 T₁ क्षितिसभूता — ^b K₂ B₂ Dn D₄ 6 दानव — ^d D₅ T G₁ 4 निर्जिता, G₃ M₂ निर्जितान् — ^e S₁ K₁ 2 Dc D₁₋₃ 5 धर्मज्ञ, K₄ दुर्धर्ष (for कौन्तेय) — ^f K₂ 3 D (except D₅) यथास्वाम् K₄ अरिमर्दन, a few MSS कर्षण

22 ^e T₁ G M₁ अक्षया तावकी (T₁ G₄ ती, G₂ का) कीर्ति — ^b S₁ K₁ यास्यति (for स्था) Ś₁ K₂ 3 B D फाल्गुन, K₄ पादव — ^d T₂ G₃ 4 महाहवे

24 Before 24, most N MSS ins वैशं उ^o — ^e T₂ G (except G₄) पार्थोपि (for तत्पार्थो) — ^b Some MSS नदन — ^e T₂ (before corr) G (except G₃) सोपरोध (for चार) — ^d K₁ Dn₁ विनिवर्तन, T₂ G M₂ स (G₁ च) निवर्तन K₂₋₄ B Dn₂ D₃ 4 6 समोक्षवि (K₂ 4 D₃ स) निवर्तन

25 ^d Ś₁ उद्गारयत्, K₂ चोदीरयत्, B₂ M₂ उच्चारयत् (for उच्चारयत्)

27 ^b S₁ K₁ दारुणान्, K₂ 3 वरुणान् K₂ 3 B Dn D₄ 6 T₂ G₃ अ (B₂ वि) निवारितान्, K₄ अतिमद्रितान्, Dc

प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
 एमिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
 तस्मादिमान्महासच्च मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
 अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्मामिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
 ततोऽब्रवीद्वराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ ३५
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगति गतः ॥ ३६
 देवकार्यं हि सुमहन्वया कार्यमरिदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सजीभव महाद्युते ॥ ३७
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ३८
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्निरिर्मूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

Dc अतिदारुणान्, D1-3 अरिवारणा(Dc 'रिता)न् — 4) Ś1 K1 G2 M3 'निवर्तन

28 a) K4 S महौजसा (for महात्मनाम्)

29 b) K1 समुद्धत, K4 समुद्यतान् (for समुत्थि) K3 B Dn D1-3 ० मयसादसमुत्थि(K3 Dn छि')तान्, K3 मयसादसुपस्थितान् — ०) T1 [हृ]ह न, T2 G3 [ए]भिने; G2 4 [ए]हि न, M3 (by transp) हि न — 4) Ś1 K1 4 D1-3 जरातिग, K3 प्रजातक (for [आ]ततायिन)

30 After 30, T G ins

183* तत्तस्मान्वास्मान्दिग्भानस्मानस्त्रविदा वर ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्गुणाद्वासविस्तदा ।

31 a) Ś1 K1 3 Dc D1-3 transp वरुणेन and यमेन — After 31, K3 B D (except D1-3) ins

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

32 D1 om 32^a-33^b — After 32, K1 3 B D (except D1-3) ins

185* दर्शनासि खिद दिव्य प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

33 D1 om 33^{ab} (cf v.l. 32) — ०) K3 B Dn D4 ० मत्तश्चैव भवानाशु — K3 B Dn D4 ० ins after 33^a Dc1 (om line 1 and repeating 33^b after line 3) ins after 33^{ab}

186*

गृहात्वस्त्रमनुत्तमम् ।

अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ।

तदिद प्रतिगृहीष्व

— ०) K3 B D (except D1-3 2) 'कर — 4) Ś1 पुरा-
 तन, K1 अरातिन, K3 B Dc Dn D4 ० अरातिनुत्, D6
 अभिन्नहन् — After 33, K1 3 B D (except D1-3)
 ins

187* महात्मना शक्रेण त्रिपुर निहत यदा ।

तदैतदस्त्र निर्युक्त येन दग्धा महासुरा ।

त्वदर्थमुद्यत चेद मया सत्यपराक्रम ।

त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।

34 b) Some MSS नदन — ०) K3 B3 3 Dn3 ns
 D4 ० अभि, K3 B1 4 Dn1 अधि (for अपि)

35 a) T2 G दिव्य, some MSS 'नि'स्वन

36 Before 36, a few MSS ins इद् व^० (resp
 इद्) — b) Ś1 K1 4 B1 4 D3 ईशो न (for ईशान^०)
 B3 प्रतापवान् (for पुरातन^०) — ०) K4 त्व हि (for परा)

— 4) K3 Dc D5 तस्माद् (for साक्षाद्)

37 ०) Ś1 K1 च, K3 B D (except D1-3) तु (for
 हि) K3 महता (for सुमहत्)

38 b) K3 G (except G3) आगतस् S (except M3)
 मम (for महीम्) — 4) S सर्वाणि (for दिव्यानि) K3
 Dc D5 सर्वश (for कौरव)

40 K4 om 40^{ab} — ०) K3 Dc D5 तत् प्रणम्य
 तान्सर्वान्

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे कामसनोजवाः ॥ ४१

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्वं ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदानपाटयन्निव ।
दिशः संपूर्यन्नादैर्महामेघरत्रोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो मीमा गदाश्वोप्रदर्शनाः ।

दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रम्लुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

41 ^{b)} Ś₁ K₁ प्रतिसुच्य, K₂ *मानं, K₃ B₃ D₄ ०
*गृह्य, Dc Dn D₁₋₃ १ *मान्य — ^{d)} D₁ ३ G₁ ३ M₂ काम
(for काम)

42 ^{a)} T₂ G (except G₁) महाराज (for मुद लेभे)
— ^{b)} K₃ लब्धार्थः A few MSS *र्षभ — ^{c)} K₁ ३ कृता
स्त्रम् Ś₁ K₁ ३ Dc D₂ ३ १ एव, K₂ ४ B Dn D₄ ० अथ,
T₁ G₁ M₂ इति (for इव) K₁ om च — ^{d)} Ś₁ K₁ ३ ४
Dc D₁₋₃ १ मेने स (for स मेने) K₂ B₁ ३ Dn D₄ ०
*मानसं

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ T G आरण्य
— Sub-parvan Ś₁ K B₁ ३ ४ Dc Dn D₂₋₆ कैरात (to
it all MSS except B₁ ३ ४ add समाप्त), B₂ किरातार्जुनीय
— Adhy name D₁ वरप्रदान, D₂ इन्द्रवरुणधनदयमसमा-
गमे अस्त्राणा लब्धि, T₂ G₁₋₃ M₁ लोकपालास्त्रदर्शन (G₁ M₁
*प्रदान) — Adhy no (figures, words or both) Dn S
41, D₁ 42 (as in text) — Śloka no Dn 49, D₁ 43

43

1 ^{d)} K₂ B (except B₃) Dn D₄ ० *रथ प्रति, K₄
*समागम

2 ^{a)} T₂ G (except G₁) तस्य (for ततश्च)

3 ^{a)} B₁ T G ततो (for नभो) — ^{c)} K₁ च (for
स-)

4 ^{a)} K (except K₂) D₂ ३ पाशाश्च D₁ दिव्याश्च
वारुणा पाशा, G₄ दिव्य-प्रसादात्पाशाश्च — ^{d)} T₂ G₃ ऋट
यश्च, G₂ ४ शक्तयश्च

5 ^{a)} K₁ ३ B₂ Dn D₄ ० T₂ G (except G₁) चैव (for
तत्र) — ^{b)} T₂ G₃ शक्तियुक्ता K₁ Dc₃ हलागुडा, K₂
गुडागुला, B Dn D₄ ० T₂ (after corr) G₃ तुलागुडा,
Dc₁ D₁ ३ १ हलागुडा, T₂ (before corr) G₁ ३ ४ M
हुलाहुला — ^{d)} Cf ३ 45 4^d K₂ B Dn D₄ ० महामेघ-
स्वनास्तथा, K₂ वह्निज्वालाविभीषणा, K₄ D₂ ३ बहिर्मेघनिभा
(K₄ *स्वना)स्तथा, Dc D₆ प्रावृण्मेघनिभस्वना, S शस्त्रमेघ
निभास्तथा (G₁ ३ *दा), text as in Ś₁ K₁ D₁ — Cf
Hopkins, JAOS 14 (1890) clx

6 ^{d)} Ś₁ K₁ D₂ सहिताश्च Ś₁ K₁ ४ B₁ ३ D₁₋₃ महा-
वला, K₂ ३ B₂ Dc Dn D₄₋₆ तथोपला, M₂ महोपला

7 ^{c)} N (except K₁ Dc₁) ये (for य) — ^{d)} Dc
दिव्य च परम सुख

8 ^{a)} K₄ तदा पार्थ, S महीपाल (for महानील)
— ^{d)} S (except M₂) कनकभूषित

ध्वजमिन्दीवरइयामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्नथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरामिश्र त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माहोकादेवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।

दैवतैर्वा समारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथ वा स्पृष्टुमारोहं कुत एव तु ॥ १७
 त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरूरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाद्भुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशाः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

9 ^b Ś1 K1 मातलि हेमभूषित, K₃ 4 Dc D₅ मातलि हेम (K₄ स्वर्ण)भूषण; D₁ तप्तहेमविभूषण, S हेमनाला (T₁ M 'जाल)विभूषित — ^a) S देवराजमतर्क

10 ^b N (except Ś1 K1 s) फल्गुनस्य S (except M₂) स (for [अ]थ) — ^c) K₂ Dn₂ n₂ प्रस्थितो; K₃ 4 B₁ 4 D₁₋₃ G₁ 'सुतो, D₅ यतो (for 'श्रितो)

11 Before 11, all MSS except D₅ T₁ G₂ ins मात लिः (resp मातलि) — ^a) Ś1 K₁ s 4 B₃ 4 Dc Dn D₁₋₃ T G₂ 4 श्रीमान् (as in text), the rest श्रीमन्

12 ^a) Ś1 K₁ Dc Dn₂ त्वाम् (for माम्) — ^d) Ś1 K₃ M₁ त्रिदिवालय

13 ^b) D₁ S (except T₂ G₂) सर्पिं (for क्रवि)

14 ^c) K₂ B₃ s D₅ S आरोहस्व, D₅ ह्य (for ह स्व)

15 ^a) K₂ B (except B₃) Dc₁ D₁ s शीघ्र त्वम् (for शीघ्र त्वम्) — ^b) S₁ K₁ s Dc D₁₋₃ s आरोह रथमुत्तम; K₃ त्वमारोह रथोत्तम

16 ^c) Ś1 K₁ दानवैश्च, K₃ D₄ T₁ G₂ देवतैर्वा T₂ G दुरारोह (for समारोह) — ^d) Ś1 K₁ दैवतैर्वा S महा रथ (M 'थे)

17 M₂ om 17^{ab} — ^a) Ś1 K₃ D₃ शक्यम् — ^b) S (except T₂ G₂, M₂ om) द्वेष (for एष) Ś1 K₁ s Dc D₁₋₃ s रथोत्तम (for महा) — ^d) K₂ Dn D₄ M₁ च, B (except B₂) वा, T G हि (for तु)

18 ^b) D₄ 0 T G₂ s स्थितवाजिनि, M₂ रथवाहिनि G₁ रथस्ते दृतवाहिनि — ^d) G (except G₂) सफल (for सत्यथ) Ś1 K₁ विमान सुकृती यथा

19 ^d) K₂ D₅ सयन्म, K₄ चोज्यैव, S (except M₂) जग्राह (for येमे च)

21 ^a) K₄ पितृन्पूज्य (for तत पितृन्) — ^b) S₁ K₁ s Dc₂ D₅ च देवता (for यथा) — ^c) K₄ M₂ शैलराजान (for राज त)

22 ^a) K₂ 4 Dn D₂ s T G पुण्य (for धर्म)

23 ^a) K₄ D₁₋₃ S (except M₂) महा (for सत्वा) — ^d) S (except M₂) अपि (for सह) K₃ प्राप्तुवति गति पुण्यामिह सत्त्वा परं तप

24 ^b) T₁ G₁ मुनिसंश्रित Ś1 K (except K₁) B₁ D₃ s s तीर्थवद्; D₁ G₂ 4 M₂ 'वान् — ^c) S₁ K₁ s B₁ Dn D₂ s s 6 [अ]मग्रयित्वा Ś1 T₁ M₂ स्वा (for स्वा) — ^d)

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
 तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
 सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
 तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०

तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयाचिषा ॥ ३१
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
 एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सिंतं वैजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

G1 २ 4 अस्म्युषितस् (for अस्म्यु^०)

25 After 25, K1 २ B D (except D1-3) S ins

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्तत् ।
 सुसुगन्धाश्च वार्योवास्त्वच्छरीरविनःसृता ।
 अमृतास्वादनीया मे पीता प्रस्रवणोदका ।
 शिशुर्यथा पितुरङ्गे सुसुखं चर्तते नग ।
 तथा तवाङ्गे ललित शैलराज मया प्रभो । [5]
 अप्सरोगणसकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ।
 सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L 2) G2 ४ त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीर^०) — (L 3)

K2 Dc Dn1 अमृतास्वादनीया मे, Dc अमृत स्वादनीय मे, T G
 (except G1) अमृतास्वादसदृशा Dc पीत प्रस्रवणोदक, T G2-4
 M1 पीता (G2 ४ शैल) प्रस्रवणोद्भवा — (L 4) Dc मातुर
 (for पितुर) T1 चागे, T2 G2-4 चांके, G1 त्वके (for अङ्गे)
 B1 Dc [S] नष (for नग) S सुख शेते तटे तथा — (L 5)
 S मया (for तथा) T2 G2 डुलित, M1 शयित S
 (except G2 M2) नहा- (for मया) — (L 6) Dc S
 *घोषनिनादिते — (L 7) T2 G (except G1) अशु^०
 (for अस्म्यु^०) M सानूनि (for सानुषु) T2 G सुसुखे
 तव सानुनि]

26 ^b) S आमन्त्रयत शशुहा (G4 *हन्)

27 ^a) Ś1 K3 Dc D1-3 बहु^०, K4 दिव्यं, D5 नरं (for
 [आ]दित्यं^०)

28 ^a) Ś1 K1 ३ ४ Dc D1-3 २ G2 गत्वा, K2 B (B2 m
 as in text) Dn D4 ६ यातो, T1 पृत्वा (for यात्वा) — ^b)

Dn धर्मं (for भूमिं) ॥

29 ^a) K1 D1 G1 (by transp) सोम (K1 म) सूर्यो,
 T2 G2-4 सोमसूर्यो — ^b) T2 G2 ४ द्योतेते S नोत (for
 न च) — ^{cd}) S युक्ता (for तत्र), and *लक्षणा (for
 *लब्धया)

30 ^c) T G आकाशे, M1 अत्यत, M2 द्वीपवद् — ^d)
 K2 B D (except D1-3) तनूनि, G2 ४ उहूनि (for अणूनि)

31 ^a) S1 K1 D1-3 विमानानि, K2 ४ सुभास्वति, S च
 भास्वति — ^b) Ś1 K1 D1-3 स्र (for च) — ^d) S1 K1 ३
 Dc D1 २ द्युतिमति; K2 Dn1 दीप्तिमत^०

32 ^c) K2 D1-3 तापसाश्च S1 K1 B2 स्वर्जितस्वर्गा,
 K2 Dn च जित स्वर्ग, K2 चार्जित स्वर्ग — ^d) T2 G (except
 G1) ससुपेताश्च स^०

33 ^b) K (except K1) B D (except Dc D1) T1
 G1 M *ज्वलित^० — ^d) K2 ४ B4 Dn D1 २ ४ ६ T2 G2
 गणान्

34 ^b) N (except Ś1 K1 ३) फाल्गुनो — ^c) Ś1
 सपुष्य, K1 अष्टच्छन् (for पप्रच्छ) — ^d) Ś1 K1 ३ D1-3
 चास्येदम् (for चाप्येनम्)

35 ^b) S विष्टिता (for [अ]वस्थिता) — ^c) K2 Dn
 तान् (for यान्) K2 Dc Dc दृष्टवानपि यानि (K2 *न्हि) स्व

36 ^b) K2 B Dn D4 ६ शुभ, K2 स्थिर, S (except
 M2) मत्त (for सित) K2 ४ m D1 ३ S वैजयिन, Dc D2
 वैजयिक — ^c) Ś1 K1 ३ D2 ३ ऐरावण K4 Dc चतुर्दंष्ट
 — ^d) Ś1 K1 ३ D1-३ स्तुधमान महर्षिभिः

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।

ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्द्वणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४

नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानवहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तदिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

38 ^a) K₂ B₁ s Dn D₆ T₂ G₈ अभि , K₄ अनु
(for अति) — After 38^{ab}, K₂ B D (except D₁₋₃)
ms

189* एव स सक्रमस्त्र स्वर्गलोके महायज्ञा ।
— ^a) Ś₁ K₁ D₁₋₃ नान्ना (for ताम)

Colophon lost in B₁ G₁ partly broken — Major
parvan Ś₁ K₁ Dn₁ ns T G₂₋₄ आरण्य — Sub par
van K₂ B₂ s D₂ D₁ s s इन्द्रलोकगमन, K₄ अर्जुनस्यैव
लोकगमन, D₂ अर्जुनद्वद्रलोकगमन, T₂ G₁₋₃ M₂ इन्द्रलोका
भिगमन — Adhy name. D₂ अमरावतीदर्शन — Adhy
no (figures, words or both) K₁ Dn S 42, D₁ 43
(as in text) — Śloka no Dn 42, D₁ 38, D₆ 40

44

1 ^a) K₂ B₁ Dn D₄ s G₁ transp स and ददर्श
2 ^a) K₂ B Dn D₄ s T₂ (by corr) G₃ च (for स)
— ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ पुण्याणा (for द्रुमाणा)
— D₂ om (hapl) 2^{cd} — ^c) Hypermetric ! K₂ B Dn
D₄ s T₂ G₃ उदीज्यमानो; K₃ उदीक्ष्यमाणो, K₄ उपसेव्यमा
नो, D₂ तदीज्य, D₅ तान्वीज्य

3 ^a) K₂ D₂ S पुण्यम् (for दिव्यम्) — ^c) Ś₁ K₁ s
D₁₋₃ दिव्यविहगैर

4 ^a) = 3 43 17^a Ś₁ K₁ s D₁₋₃ T₁ M शक्य, G₁ शक्त
— ^b) 8 नापि चानाहिता — ^c) K₂ s T G M₂ पुण्यकृति
(M₂ कीर्त्ति)ना M₁ स हि लोक पुण्यकृता — ^d) K₂ B
D (except D₁ s) युद्धे (for युद्ध)

5 ^a) Ś₁ नाट्टिकैर, K₁ B Dn D₄ s नामविकैर; K₂
नाट्टिकैर — ^b) K₂ D₁ T₂ G₂ s वेदश्रुतिविवर्जितै (K₂
जकै), T₁ न वै श्रुतिविवर्जितै — ^c) G₂ नानापुताङ्गैश्च (for
पुताङ्गैश्च) K₁ सर्वे (for तीर्थे) T₁ नापुताङ्गै सुतीर्थेषु

6 ^a) Ś₁ D₂ यज्ञहवि, K₂ B₂ D₂ D₄ s Cnp हरै, K₂
जिह्वारपि, K₄ D₁ यज्ञहभि, D₂ हलि (for हनै) ✽ Cn
यज्ञहरैरित्यपपाठः । ✽ Ś₁ K₁ D₁₋₃ कुद्धै, D₂ द्रष्टु (for
क्षुद्धै) — ^b) Ś₁ K₁ s D₁₋₃ s शक्य (K₂ D₅ क्यो) द्रष्टु;
K₂ G₁ s M द्रष्टु शक्य, D₂ क्षुद्धै शक्य, T₁ द्रष्टु यज्ञ — ^c)
K₄ न पापैर, D₅ मानसैर; G₂ सुरापैर (for पानपैर) — ^d)
Ś₁ K (except K₂) B₂ s D₂ D₁ s s च; D₂ न (for वा)

7 ^b) K₁ समन्वित, K₂ B₄ D₂ s T₁ G₂ s M विना
दित, K₄ विभाविता

8 ^a) K₂ D₂ D₁₋₃ s तान्यभिजातानि, S स्थितान्यपि
(T₁ G₁ भि) प्रयातानि — ^d) K₂ B₂ D₂ T₁ M₁ तथा
(for तदा) K₁ ददर्शयुतशोर्जुन

पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिखनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
 तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्चिनावपि ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
 तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ १४
 तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
 विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
 स्तूयमानं द्विजाय्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
 ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
 स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
 ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
 शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
 मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
 अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
 सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
 अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्थायतौ शुभौ ।

9 After 9, De₂ ins -

190* पुष्पोत्करैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभ ।

13 ^b) K₂ 4 B (except B₂) Dn D₄ 6 T₁ G₁ M तथा (for अपि) — 13^d = 5 17 8^d

14 ^a) Ś₁ K₁ D₁ 2 बहुशो, G₁ सत्रासन् (for बहवो) — ^b) K₃ B₁ D₆ D₆ G₄ तथा (for नृपा) Ś₁ K₁ D₁₋₃ दिलीपनहुपादय — ^c) A few MSS तुम्बुरु — ^d) K₃ M₁ गधर्वाश्च Ś₁ K₂ B₂ 3 Dn₃ D₄ हाहाहुहू, K₁ 4 हहाहुहू, K₃ D₂ 3 T₂ G₃ 4 हहाहुहू, B₁ 4 Dn₁ n₂ हाहाहुहू (unmetrical!) Cf 1 59 49^d, and PW 8 v हहा

15 ^a) K₁ 2 4 B₁ 4 Dn₁ n₃ D₂ 3 5 T₂ G₃ transp सर्वान् and स K₃ ताक्ष सर्वान्समा, D₁ तान्स चान्यान्समागय — ^c) S₁ K₁ D₁ 3 तत्रा (for ततो) — ^d) K₂ Dn 8 (except G₄) अरिंदम

16 ^a) K₂ Dn देवेश (for देवेन्द्र)

17 ^a) = 3 42 14^a S (mostly) पाण्डुरेणा — ^c) S₁ K₁ B₃ दिव्यगन्धाधिवासेन, B₁ 2 4 दिव्य गन्धाधि, T₁ दिव्यगधसु, M₂ दिव्यगधाबु — ^d) K₃ Dc D₆ च धूयता, S च (G₄ [अपि] वीजित (for विधू))

18 ^b) K₂ B₂₋₄ Dn D₁ 3 स्तुतिवदिभिः, B₁ Dc D₆ वादिभिः, D₁ बदिकै — ^d) K₂ 4 B₁ 3 D (except

D₁₋₃) T₂ G₃ सभवै

19 ^b) K₂ 3 Dc Dn D₃ 4 6 [अभ्यगमद्, K₄ D₂ न्यपतद्, S प्राणमद् K₄ D₂ वशी (for बली) — ^{cd}) K₂ 4 B Dn D₄ 6 M₁ वृत्तपीनाभ्या (for अनुवृत्ता), and बाहु (for भुजा) S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 भुजाभ्या पीनवृत्ताभ्या प्रत्यगृह्णात्स चापि त

20 ^a) K₂ 3 Dc₁ D₁ 5 तत्र (for तत) — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 T₁ देवर्षिगणसेविते (B₄ T₁ पूजिते), T₂ G देवराजर्षिसेविते

21 ^b) G₁ परिर्भय दृढ हरि

22 ^a) Ś₁ K₁ T₁ च (for स) — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 गत, D₁ तथा (for तदा) — ^c) S₁ D₂ अध्याक्रामद्, K₁ यथाक्रामद्, K₃ अभ्या, K₄ D₁ अध्याक्रामद्, B₁ प्राध्यक्रामद्, T₁ 3 (before com) G₂ 4 आरुक्षुर, M₁ समारुक्षद् T₂ G₃ आरुरोहाप्रमेयात्मा

23 ^a) T₁ M₁ प्रेम्णाप्रत शक्र — ^b) K₁ 3 B₂ D₁₋₃ M₂ transp शुभ and मुख — After 23^{ab}, K₁ ins

191* दिव्यकान्ताकराहृतवान्व्यजनमारुते ।

— Ś₁ om (hapl) 23^d-25^a

24 S₁ om 24 (cf v 1 23), K₁ om 24^d-25^b.

ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविह हिरण्ययौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्चनैः ॥ २५
 समयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८

धृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च हुण्डुगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
 चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १

पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।

— ^a) Hypermetric! K₂ B Dn D₂ ४ ६ प्रमार्जमान, T₁ G₁ ३ ४ M₁ परिमार्जश्च; T₂ G₂ परिमृज्याथ, M₂ परिमार्जयश्च
 — ^b) D₂ om च T₁ बाहू ज्याघातलालनैः — ^c) D₁ ३ ज्याहारा, D₂ आसना; M₂ शरज्या

25 S₁ om 25^a, K₁ om 25^{ab} (cf v 1 23, 24)

— ^b) K₂ B Dn D₄ ६ परिसात्वयन्- (for बलसूदन), cf 23^a — ^d) Ś₁ सस्मारयन्, K₁ G₁ सस्पर्श, K₂ B Dn D₄ ६ चास्फोटं, K₄ सतोलं, D₂ सस्फोट D₂ श्रुभौ (for शनैः)

26 ^a) D₁ ३ स्वयमेव (for समयन्निव) — ^c) S (except M₂) त्रिसयो — ^d) Ś₁ चावर्षत, D₁ ३ S ततर्ष च (for चातृप्यत) K₂ Dc D₂ नातृप्यद्वलवृत्रहा

27 ^b) K₁ शोभयामासतु — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ व्योम (for व्योम्नि) — ^d) S (except G₁) पौर्णमास्यामिवो

28 ^c) K (except K₂) Dc Dn₁ D₁ ३ ४ मुवहं

29 ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ६ विप्र (for पूर्व) — ^d) K₁ ज्योत्स्ना गौरी, K₂ B Dn D₄ ६ दहगौरी, K₃ लार्घ्या गौरी; K₄ D₁₋₃ ददा गौरी, D₂ D₂ वपुर्गौरी, T₁ सुस्तुगौरी; T₂ G₂ ३ धृत्रगौरी, G₄ धृत्रकेशी (for हुण्डु) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ ६ विभावरी (for वरू)

30 ^b) Ś₁ K₁ B₄ (m as in text) D₁₋₃ ६ पूर्वचित्तिः,

K₃ विप्रचित्ति (for कुम्भ), of 29^b and v 1 Ś₁ K₁ ४ D₁₋₃ तयैव च, K₂ प्रभावनी, B₄ (m as in text) सहामता, D₂ M₂ प्रभाकरी (for प्रजा) — ^d) Ś₁ K₁ Dn₁ T₂ G₁ ३ मधुरस्वना

31 D₂ transp 31^{ab} and 31^{cd} — ^b) K₂ B₂ D (except D₁₋₃ ६) सहस्रता, K₄ B₁ ३ सुविस्मिता, B₄ S शुचिस्मिता (for वरा) — ^{cd}) N चित्तप्रसादने G₁ चित्तप्रमथनार्थाय पुसां च विधिना कृता

32 ^a) K₂ कटाक्षभावमधुरैश, K₄ रूपयौवनमाधुर्यैश्, B₁ ३ S कटाक्षभाव — ^d) N (except Ś₁ K₁ D₂) मनोहरैः

Colophon G₁ partly lost — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂ ४ आरण्य; Dn₂ वन (I) — Sub-parvan K₂ Dc Dn D₁ ३-६ M₁ इन्द्रलोकाभिगमन, K₄ चद्रलोकगमन (slo), B इद्र (B₁ स्वर्ग) लोकगमन, G₁ **लोकाभिगमन. — Adhy name D₂ अर्जुनइद्रसभागम; T₂ G₂ ३ M₁ इद्रदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Dn S 43 (G₄ 40!), D₁ 44 (as in text) — Śloka no Dn D₁ ६ 32

After adhy 44, S ins two addl adhy given in App I (No 6), of v 1 3 45 8

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
 शक्रस्य हस्ताद्यितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ ४
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
 ततः शक्रोऽन्नवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवामुहि ॥ ६
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
 ददर्शाधीसनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
 ततः शक्राम्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
 तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

- 2 ^b) K (except K₃) D₁ 3 T G₂ 3 M₁ *गृह्य T₂
 G₂ 3 *स्मज
 3 ^c) Ś₁ K₁ B₄ D₁ 3 उपाशिक्ष^o
 4 T₂ G₃ om (hapl) 4^a-5^b — ^a) G₂ 4 स शक्र-
 हस्ताद् — ^b) Ś₁ K₁ D₁-3 सुदारुण, K₂ D_{n1} n₂ M₁ च
 (M₁ सु) दुःसह, K₃ D₅ सुदुर्जय, D₆ दुरासद (for दुह^o)
 — ^c) D₅ 8 (T₂ G₃ om) अदार्णि च *नादा — ^d) Cf
 3 43 5 8 (T₂ G₃ om) *वर्हिण (G₂ *वृहित, G₄ *वृहण)
 लक्षणा
 5 T₂ G₃ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{cd}) K₁ 2 B D
 (except D₁-3 5) M पचाब्दान् B₂ 3 सुधी*, T₂ G₂-4
 सुख (for सुखी) G₁ पञ्चाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्
 6 ^a) Ś₁ K₁ D₃ वाक्य (for पार्थ) — ^b) Ś₁ K₁ 3
 D₃ (by transp) गीत नृत्तं, K₂ 4 B Dc Dn D₄ 5 G₁ 4
 T₁ नृत्य गीत, D₁ 3 5 गीत नृत्य
 7 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₃ वादित — ^c) T₁ G₁ M तदाजाय
 च; T₂ G₂-4 मदाज्ञया च (for तदर्ज^o)
 8 ^a) D₁ 3 G₁ घनजय (for निरा^o) — After 8,
 K₂ B D (except D₃ 3) ins
 192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ।
 दुःशासनवधामयीं शकुने सौवलस्य च ।
 ततस्तेनातुला प्रीतिसुपगम्य कचिक्रधिद् ।
 गान्धर्वमत्तुल नृत्य वादित्र चोपलब्धवान् । [5]
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका

न्वादित्रगीतार्थगुणाश्च सर्वान् ।

न शर्म लेभे परवीरहन्ता

भ्रातृन्सरन्मातर चैव कुन्तीम् ।

Colophon

[(L 4) B₂ उपलभ्य, D₆ D_{n1} D₄ उपागम्य — (L 5)
 D₆ D_{n1} D₄ नित्य (for नृत्य) — (L 7) B₂ 3 D₆ D₁
 *गीतानु^o (for *गीतार्थ^o) — After line 9, D₅ ins
 192a* तदिन्द्रस्तस्य विज्ञाय चिकीर्षितमनुत्तमम्]

A passage (comprising two adhy and des
 cribing the temptation of Arjuna by Urvaśī) given in
 App I (No 6) is ins in K₂ B Dc Dn D₁ 4-6 after
 192*, and in K₄ D₂ 5, after st 8 of this adhy, but
 in 8, after adhy 44 ! There is no reference to this
 episode in Kṣemendra's Bhāratamañjarī Note the
 phalaśrutī at the end of this interpolation

9 Before 9, K₁ 2 B D (except D₃) ins वैश^o उ^o.
 — ^a) K₄ कदाचिद्गवास्तत्र — ^b) T G (except G₁)
 अय (for उत)

10 ^a) G₁ नमस्कृत्वा — ^d) K₂ B (except B₂)
 Dn D₄ 5 G₂ M₁ हि, D₆ तु, G₁ च (for ह)

11 ^b) K₁ 4 B₄ D₁ विष्टरोत्तमे, 8 चास्तुतोत्तरे

13 ^a) B₂ M न्वस्य, T G चास्य (for स्व^o) K₂ Dc
 D₅ किं वानेन कृतं कर्म — ^b) B D₄ 5 वै के (B₁ के वै)
 (for वा के) Ś₁ K₁ D₅ M₂ लोका वा के न निजिता, K₂
 Dn के लोका वै विनि^o, T₂ G (except G₁) लोकपाल
 विनिर्जित — ^c) K₂ B₄ Dn स, K₄ Dc D₄ 5 यद् (for
 य) T₂ G (except G₁) एन (for एच) K₂ 4 B Dn

य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
 लोमशं ग्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
 अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 ताविभावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
 स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।

यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
 तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
 भूमेर्भारवतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
 उद्धृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ २४
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

D₁ ६ M अलु (for उप)

14 ^b) S₁ K₁ B (except B₁) D₆ M₁ 'निसूदन, T₂ G₃ 4 विमर्दन, G₂ 'विनाशन — ^d) D₁₋₃ प्राह (for आह)

15 ^a) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे) T₂ G (except G₁) यत्तन् (for यत्ते) — ^b) K₃ D₅ T₂ G (except G₁) मन स्वेतद् S₁ K₁ D₆ D₁₋₃ विधित्त, K₃ विचेष्टित, D₅ ४ यव स्थित — ^c) S [S]भूत् (for वै) — ^d) K₂ B (except B₂) D_n D₁ ६ मानुष (for क्षत्रिय)

18 S₁ om (? hapl) 18^{ab} (along with 17^{cd}) G₄ reads 18 after 16^{ab} (with v 1), repeating it here — ^a) = 5 94 42^a K₄ तौ हि, D₂ ३ यौ तु, T G (except G₁) एतौ (for यौ तौ) — ^c) K₂ D_n D₄ अलु (for अभि) — ^d) G₄ (first time) यतो जातो महा भुज — After 18, K₁ (om line 1) ३ B D (except D₁₋₃) ins

19* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।

कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K₁ repeats 18^{cd} !

19 ^a) T G न स शक्यं (G₂ न शक्यं स) सु

20 ^a) D₆ D₁₋₃ प्रवर्तते T₂ G (except G₁) यत् प्रवृत्ता गता सा

22 ^a) D₆ उद्धृत्ता, D_n 2 T G₂₋₄ M उद्धृत्ता, D_n 3 D₁ ३

उद्धृत्ता — ^c) S विप्रियेष्वस्थिता — ^d) S₁ K₁ ३ D₆ D₁₋₃ ६ दर्पिता (for मोहि)

23 D₁ om (hapl) 23^{ab} — ^a) S₁ K₁ 4 तर्कयति, D₂ T₂ G₁ ३ 'यत् — ^b) S₁ K₁ ३ D₆ D₂ ३ ६ 'वीर्यं (for 'दर्प) — ^c) K₂ B D_n D₄ ६ T₂ G₃ गणयत्येते (for यन्ते च) — ^d) S₁ K₁ इति (for हि ते)

24 ^a) K₁ ३ B D (except D₂ D₁ ३) सर्वे (for सर्वे) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) हि (for स्म) — After 24, S₁ K₁ ३ D₁₋₃ read 28, K₁ repeating it in its proper place

25 ^a) S₁ K₃ D₆ D₁₋₃ ६ यस्तु (for योऽसौ) — ^b) S₁ K₁ B M मधुनिसूदन, K₃ D₆ 'निहा हरि — ^c) K₂ M₁ देवेश (for देवोऽसौ) — ^d) S₁ K₁ भगवानमितो हरि, K₃ D₆ D₅ नजितोऽयम्

26 ^b) S₁ K₁ ३ D₆ D₁₋₃ ६ मही (for रसा) — ^c) S₁ K₁ ३ D₆ D₅ निर्दग्धा (for निहृता)

27 ^a) T₂ G (except G₁) कर्म (for कार्य) — ^b) S क हि द्विजोत्तम — ^c) K₂ B D_n D₄ ६ न सशय (for असशयम्) — After 27, K₁ ३ B D (except D₁₋₃) ३ ins

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तु सदानुगान् ।

निवातकवचान्सर्वासागानि च महाहृदे ।

किं तु नारूपेन कार्येण प्रवोध्यो मधुसूदन ।

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २७
 अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
 ताभिहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २८
 भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
 काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 स वाच्यो मम संदेशाद्भर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
 नाशुद्धवाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
 भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृचवादिन्नगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
 तीर्थेष्वामृत्यु पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
 भ्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
 गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
 वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
 स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
 ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसः सुमहाप्राशि प्रबुद्धं प्रदहेज्जगत् ।

[(L 4) K₄ Dn D₆ सुमहाराशि]

28 D₆ om 28 Ś₁ K₁ (with v 1) s D₁₋₃ read 28 after 24, K₁ repeats it here B₃ repeats 28 (with v 1) in marg — ^a) Ś₁ च शक्ताना (for समस्ताना) K₁ (first time) अय च तेषा सक्ताना, B₃म अय तेषा तु क्षत्रणा — ^b) K₁ (first time) 4 D₁₋₃ 6 'समापने, S 'निवारणे, of v 1 31 K₁ (second time) शक्रप्रतिमतेजसा — ^d) K₄ S मानुष

29 ^a) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) om च

30 ^c) K (except K₁) B D फाल्गुने (K₂ s स्वर्जुने) — ^d) Ś₁ K₃ D₀ D₁₋₃ s क्षिप्रम्, K₁ पुनर् (for शीघ्रम्)

31 ^d) K₁ वीरा शक्याः; S (by transp) शक्या युद्धे K₄ 'समापित्तु, T₂ G 'समापित्तु; cf v 1 28

32 ^{ab}) Ś₁ K (except K₁) D₀ D₁₋₃ s transp गुडाकेशो and महाबाहुर Ś₁ K₁ s D₀ D₁₋₃ s परतप (for महामना) — ^c) N (except Ś₁ K₁ D₃) नृत्य — ^d) K₁ s B D₀ D₁ n₂ D₆ ईयिवान् (for एयि) K₄ पर पार समेयिवान्

33 D₁ om 39^{cd} — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂ M₂ अर्हसि (for अर्हति)

34 ^a) D₁₋₃ रम्ये (for पुण्ये) — ^c) S धर्मेण (for राजेन्द्र) K₁ राजेन्द्र भोक्ष्यसे राज्य

35 ^a) K₃ T₂ G₃ [ए]न, G₁ M₁ [ए]त्द (for [ए]न)

Ś₁ K₁ पर्यटनं (for द्विज) — ^b) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for पर्य) K₂ B Dn D₄ 6 'तल — ^c) Ś₁ K (except K₂) B₃ D₀ D₁₋₃ s अर्हसि — ^d) Ś₁ K₁ s D₀ D₆ 'समन्वयात्

36 ^a) N (except Ś₁ K₃) च सदा, M₂ देशेषु (for हि सदा) — ^b) T₂ G₂ s वने, G₄ M₂ समे (for देशे) — ^c) K₄ D₁₋₃ वीरास् (for रौद्रास्) — ^d) G₂ 4 transp सदा and भवान् K₂ B Dn D₄ 6 तेभ्यो रक्षा विधास्यति — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ ins after 36 (T₂ G₂₋₄ om lines 3-4)

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण श्रीभत्सुरपि लोमशम् ।

उवाच प्रयतो वाक्य रक्षेथा पाण्डुनन्दनम् ।

यथा गुप्तस्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।

दान दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महासुने ।

37 Before 37, most MSS ins वैश' उ (resp वैश') — ^a) K₂ B Dn D₄ 6 तथेति स (B₁ Dn स) प्र ; T₁ G₁ M तथेत्यथ प्र — ^b) T₂ G (except G₁) 'यथा' (for 'त्पा')

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ T G₃ 4 आरण्य, B₃ वन (1), G₂ अरण्य — Sub parvan K₃ 4 D₁₋₃ 6 T₂ G₃ M₁ इन्द्रलोकाभि (K₃ D₆ om अभि) गमन, to it K₃ D₁₋₃ add समाप्त — Adhy name B₁ लोमशगमन, D₀ लोमशानुशासन, D₂ लोमशतीर्थयात्रा, D₃ लोमशद्वाद

४६

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।

धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।

द्वैपायनाद्विश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

श्रुतं मे श्रुतं कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।

कच्चित्त्वापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।

मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं वातयिष्यति ॥ ४

यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।

त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५

अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।

कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।

येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।

अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्ब्रथी ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।

महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।

अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०

भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।

सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्वशः ॥ ११

अपि सर्वेश्वरत्वं हि न बाञ्छेरन्पराजिताः ।

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

लोकगमने हृदवाक्य, T₂ G₃ M₁ लोमशविसर्जन, G₁ M₂ लोमशविसर्गे — *Adhy no* (figures, words or both) D₂ S 45 (as in text), D_{n1} ns 47, D₁ 48 — *Sloka no* D_n 34, D₁ 29

46

1 ^c) K₂ B D_n D₄ G₁ महाप्राज्ञ, D_c D₅ M महाराज — ^d) S (except M₂) तत्र (for विप्र)

2 ^{ab}) S पार्थ श्रुत्वा महाबाहो (T₁ M₂ तदा राजा, G₁ M₁ महाराज) धृतराष्ट्रो विकासुत

3 Before 3, a few MSS ins धृतराष्ट्र उ (resp धृतराष्ट्र) — ^d) K₂ 4 B D (except D_{n2} D₁ 4) T₂ G₃ M₁ याथा (for यथा)

4 ^a) K₄ D_{c1} प्रवृत्तो Ś₁ K₁ D₁₋₃ ग्राम्यभोगेषु; D_c धर्मेण — D₂ om 4^c-6^d

Stanzas 5-17 = (var) 5 51 1-16

5 = (var) 5 51 1 — Ś₁ has lacuna for 5^{ab}, D₂ om 5 (cf v1 4), K₂ om 5^c-6^b — ^d) K₄ transp योद्धा and व्रस

6 6^{ab} = (var) 5 51 3 — D₂ om 6, K₂ om. 6^{ab} (cf v1 4, 5) — ^c) S₁ K₁ 4 D_c D₁ 3 कर्णि(K₁ D₁ णं)नालीकान् — ^b) Ś₁ K₁ शिलीमुखान् — ^c)

20

S ना^c (for को) — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₂ D₄ 6 M₁ मृत्यु- (for मृत्युर)

7 7^a = (var) 1 1 183^a — ^b) K₂ B D_n D₄ 6 मृत्युवशानुगा — ^c) D₄ 6 M₂ तेषा (for येषा) — ^d) S ससु (for प्रत्यु^c)

8 = (var) 5 51 2 — ^a) K₂ B (except B₄) D_n D₄ 6 तस्यैव (for तस्यैव) T₂ G₃ हि न, G₄ न हि (for च न) — ^b) Ś₁ K (except K₁) D₂ G₂ 4 धन्विन — ^c) D₁₋₃ वै (for ऽपि) — ^d) K₁ T₁ उपयाद्; K₂ D₁ उपयाद् K₁ रणे, B₂ वशी, S (except M₁) युधि (for रथी)

9 = (var) 5 51 40 — ^c) K₄ सुमहान् (for महान्स्याद्) — ^d) Ś₁ K₁ न च, K₂ B D_n D₄ 6 तत्र; M₁ न हि (for न तु) K₄ त, D₁₋₃ वै (for नो)

10 = (var) 5 51 5^{abcd} — ^d) M₂ दृढधन्वा जितकृम

11 = (var) 5 51 5^{c1}-6^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ 2 4 भवेत्सु, K₂ B D_n D₄ 6 सभवेत् (for भवेत्सु) — ^b) K₁ M₂ सर्वत; K₄ T G M₁ सर्वस्य (for सर्वश) M₂ ह्यपराजय (for ऽप्य^c)

12 = (var) 5 51 6^{odef} — ^a) Ś₁ K₁ अथ (for अपि) — ^b) S₁ K₁ 4 B₁ D_n D₁₋₃ 2 ते बाह्वलपराजिता;

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमर्तर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वात्राजस्रये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात् किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थिवजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
 अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णेषु सर्वतो भारती चमूः ॥ १७

यदुद्धपन्प्रवपंश्चैव बाणा-

न्थाताततायी समरे किरीटी ।

सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

K₂ ते वाछति परां, K₃ वाछत्यप्यपरा, B₂ ३ वाछेरन्नपरां
 — ^a) Śī K₁ नैषा वा, K₂ Dn D₅ एतेषा, K₄ D₁₋₃ एषा वा
 (for तेषा वा) N (except Śī K₁ ३) फाल्गुनस्य

13 = (var) 5 51 7 — ^b) Śī K₁ B₃ 4 Dc₁
 D₁ ६ ७ चास्य (for वास्य) — ^a) Śī K₁ ३ 4 B₄ D₁₋₃ ६
 मा (Śī मा) वै प्रति Dc समुच्चित्, T₂ G₃ घत् K₂
 B₁₋₃ Dn D₄ ६ मा चैव प्रतिसहित्

14 = (var) 5 51 9 — ^a) K₁ ३ Dc D₅ M₂
 त्रिदशेश विनिजित्य

15 = (var) 5 51 13 — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 वज्रो — ^c) K₂ D₁₋₃ च (for तु) — ^a) Śī K₁ ३ 4m
 Dc D₁₋₃ ६ मुक्तास, K₂ B Dn D₄ ६ क्षितास (for
 अस्तास)

16 ^c) S करो (for मुजो) — ^a) Śī K₂ G₄
 तप्यति K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃ ६) मन्
 (for मे) T₁ शरास्तप्यति मेदिनी

17 = (var) 5 51 16 — ^a) K₂ B₄ Dc Dn
 D₄₋₃ तद्, K₃ मे, K₄ [हृ]य, B₁₋₃ सा (for वा) Śī K₁
 D₁₋₃ मे शरं (for वा रथं) — ^b) Śī B₁ 4 Dc₂ D₁ ३ ६
 S भयार्ता D₅ भारती चमू (for सव्यं), see below — ^c)
 K₂ ३ Dc₁ Dn D₅ 4 ६ च; Dc₂ D₅ [ण]व (for [हृ]व)
 — ^d) S₁ K₁ सर्वथा D₅ सर्वत मन्व्यसाचिना

18 S₁ has lacuna for 18 — ^a) K₂ Dn D₂₋₃
 यदुद्धमन्, B₁ द्दहन्, D₁ हहन्, T G समुद्धरन्, M₁ यदो
 हहन्, M₂ यधोद्धवन् (for यदुद्धवन्) K₃ (corrupt)

भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
 कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुर्जुनम् ।

सन्समञ्जसवपंश्चैव बाणान्; K₄ अस्यन्नमर्षेण शराननेकान्
 — ^b) K₄ स त्वां, B₁ ३ D₆ तानां, S (except M₁) तथा
 (for स्यातां) — ^c) T₂ G (except G₁) हि (for वि)
 — ^d) K₂ तत्कथ रक्षणीय, S तद्वदवारणीय — After 18,
 N (except K₂) M₁ ins an addl colophon (adhy
 no Dn 48, D₁ 49, M₁ 46)

19 ^a) T₂ G (except G₁) यथा, M₁ तद् (for यद्)
 — ^c) Śī K₁ 4m D₂ ३ यथार्थत्वं, S यथातथ्य (G₁ वृत्)
 — ^d) K₂ B₁ T₁ M₂ तन्; T₂ G (except G₁) तु (for
 [ए]तन्) K₂ 4 D₁₋₃ भविष्यति (for मही)

20 ^b) S (except G₁ M₂) तु (for ते) K₂ Dn
 D₄ ६ महौ (for ऽमितौ) — ^c) S transp कृष्णा and
 नीता

21 ^{ab}) Dc D₆ ता वाच S₁ K₁ S (except G₁) वै
 (for ते) K₂ S (except G₁) कटुकोदया, Dc D₅ दारुणो
 दया K₄ (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रा रज
 स्वला — ^d) Śī K₁ ३ 4 न क्षस्यतीति, K₂ B₄ Dn D₅ ६
 जुगुप्सती

22 ^a) K₁ ३ B Dn D₁ 4-0 M मे (for ते) K₄
 श्रूयते च महा — ^b) Śī K₁ ३ Dc D₁₋₃ ६ धीमता (for
 संयुगे) — ^c) K₁ तपसा (for धनुषा)

23 ^a) B₁ D₁ ६ कैरात K₄ वधुर् (for वेयम्) — ^b)
 N (except Śī K₁ ३ D₃) फाल्गुन — After 23 S ins
 196* लेभे पाशुपत चापि परमास्त्र महाघृति ।

24 ^b) K₂ B Dn D₄ ६ G₁ M₂ अच्युत (for अर्जुनम्)

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
 नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षादर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
 महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो प्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
 यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः ग्राह वचो महत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दक्षितावुभौ ॥ २८
 ऊरू मेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्धृतदेविनः ॥ २९
 सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
 सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
 मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

— ^a) A few MSS 'र्षभ'
 25 ^a) T₂ G₃ उत्पत्स्यते, G₄ उत्पद्यते (for उत्सहते)
 K₃ B Dn D₄ 'चान्य', K₄ [S]न्यो वै, M₃ [S]न्योपि
 — ^b) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनात्
 26 ^b) Ś₁ विदीर्णो, K₁ D₃ न दीर्णो K₁ ३ ४ B Dc
 Dn D₄-६ द्रष्ट (D₃ स्त्र)मूर्तिना; K₄m D₃ ३ प्रस्तमूर्तिना
 K₃ जीर्णो प्रस्तश्च मूर्ति — ^c) K₃ B Dn D₄ ६ S वीर
 (for वीर)
 27 ^b) Dc D₃ तुमुल K₁ S रोम (for लोम) — ^c)
 M₂ अप (for परि)
 28 ^a) K₃ B Dn D₃ ४ ६ यनु, K₃ एव S₁ K₁ ३ ४
 Dc D₃ विस्फुरमाणोष्ठो, K₃ B Dn D₁₋₄ ६ प्रस्फुरमाणौ-
 (D₁₋₃ णो)ष्ठो — ^b) T₂ G₃ प्रति (for ग्राह) K₃ B₂
 Dn D₄ ६ [S]धैवत्, T₂ G₃ [S]वदत्, G₄ वदन् (for महत्)
 — ^d) K₄ (m as in text) दक्षितं बलात् (for दक्षितावुभौ)
 29 ^a) S₁ पार्थ, B₃ पार्थ; D₁₋₃ राजन्, M₃ मद (for
 पाप) — ^b) K₃ ४ B D (except D₁₋₃) भीमवेग (K₄
 रूप)या (for वज्र)
 30 ^c) K₄ S सर्वास्त्रविदुष सर्वे
 31 D₃ om ३१ — ^a) Ś₁ K₁ सर्वे (for मन्ये) N
 (except K₃ Dn₁, D₃ om.) G₁ समुद्भूता — ^b) S
 (except G₁) सगरे (for संयुगे) — ^d) K₁ ३ B (except
 B₁) D (except D₁, ३, D₃ om) भार्या

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
 ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलकादयः ।
 तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
 स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्देहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
 पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

32 ^c) Ś₁ Dc Dn₃ ns D₃ ४ ६ पर्याप्त (for पर्याप्त)
 — ^a) K₃ कृष्णा सा हि, K₄ D₃ यस्मात्कृष्णा, B₁ S यत्सा
 कृष्णा, D₁ ३ कृष्णा यत्सा (for यत्कृष्णा सा) T G₃ ४ M₁
 सभा गता, G₁ [अथ] भारत
 33 ^b) Ś₁ K (except K₃) Dc D₁₋₃ ३ तिष्ठेयुर्, K₄
 (marg sec m) धियेरन् (for तिष्ठेर्न्) — ^c) K₁ D₂
 T G (except G₁) गुरुः श्रेष्ठो, K₄ कुरुश्रेष्ठो — ^d) Ś₁ K₃ ४
 B₃ तिष्ठति
 34 ^b) K₁ (by transp) शुश्रूषति न, K₄ न शृणोति हि
 — ^a) Dc D₁₋₃ T₂ G₁₋₃ अचेतस, G₄ अरिदम
 35 ^a) S₁ K₁ ४ B₁ D₁₋₃ [S]प्यस्य, G₁ स्वस्य (for
 चास्य) — ^c) Ś₁ ये (for ते) K₃ ३ Dn D₄ ६ G₁ तस्य
 (for ऽप्यस्य)
 36 ^a) S₁ B₃ D₃ स्वैर (for स्वैर) Ś₁ च हि, K₃ ३
 B Dc Dn D₄ ६ G₁ M₁ द्रपि; K₄ D₃ [अपि] हि (for अपि)
 — ^d) B₃m D₄ ६ मन्युनाति (B₃m 'भि)समीरिता
 37 ^c) K₄ (marg sec m) बुदिता, D₃ G₂ ४
 विदिता, M 'बुदिता — ^d) Ś₁ K₁ ३ Dc D₃ ३ ६ घात^a;
 B₁ D₁ पात, B₃ G₃ ४ साध^a (for साद^a)
 38 ^a) Dn D₃ तस्य (for यस्य) — ^b) Ś₁ K
 (except K₃) Dc D₁₋₃ ३ सारथिश्च (for सुहृच्चैव) — ^c)
 K₁ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ M सन्, T₂ G₃ स्यात्
 (for स) — ^d) Ś₁ K (except K₃) D₃ ३ तेन (for तस्य)

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहायार्थे बह्वेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
प्रत्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा क्रुष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभ्रञ्जनपुरुषर्षभाः ॥ ४
तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साम्योऽनग्रयस्तथा ॥ ५
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्वातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्दद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्यन्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

39 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₄ तु, K₂ B₁ Dn हि (for च)
— ^b) K₂ न सशय', B₂ [द्]ह सयुगे (for [द्]ह सजय)
— ^c) Ś₁ K₂ 4 B₁ Dc D₁₋₃ य' (for यत्) B₂ Dc
स्मृति, G₁ श्रुत, M₂ श्रुत

40 ^a) Ś₁ K₂ 3 B D फाल्गुनेन, K₄ पाण्डवेन K₂ 4
(by corr) D₁₋₃ G₄ सहायेन, T₂ G₂ [अ]सहायेन (for
सहायार्थे) — ^d) T₂ G₂ 4 विना (for बह्वेरे)

41 Dc₁ repeats 41^{ab} as in Dn! — ^a) B₂ 3
समर्था, D₄ शमार्था (for सर्वथा) K₂ B (except B₁)
Dn D₄ 6 T₂ G (except G₁) न हि (for नास्ति), and
पुत्रा' (for पुत्र) K₄ सर्वेन सतिमे पुत्रा — ^b) G₄ बहुभि'
(for बान्धव) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 सहा
मात्या ससौबला', K₄ T₂ G₂ 3 सामात्या सहबाधवा' — ^c)
Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ 5 transp पार्थे and भीमे

Colophon om in K₂ — Major part in Ś₁ K₁ Dn₂
T G₂₋₄ आरण्य — Adhy name K₄ Dc धृतराष्ट्रवाक्य,
B₂ Dc धृतराष्ट्रपरिदेवन, D₁ धृतराष्ट्रविलाप', D₂ धृतराष्ट्रसजय-
सवाद', T₂ G₂ M₁ धृतराष्ट्रशोकवाक्य, G₁ धृतराष्ट्रसताप
— Adhy no (figures, words or both) Dn 49,
D₁ 50, S (as in text) 46 (M₁ 47) — Śloka no
Dn D₁ 33

47

2 ^a) K₂ B₂ Dn D₄ 6 च, M₁ तु (for हि) Ś₁
K₁ 2 B₁ 3 Dn₂ D₁ 4-6 T G₂ 4 राजपुत्र (for राजा पुत्र) K₂
B₂ 3 Dn D₄ 6 तम् (for स्वम्) — ^b) Ś₁ B₂ Dc₁ चेतन

3 ^a) T₁ 2 (before corr) G₁ 2 4 M वन्य वाप्य
(for वानेयम्) — ^d) B₁ Dn₁ n₂ D₂ 3 5 नो (for मे)
K₂ 4 T₁ एतदाख्यातुमर्हसि

4 D₂ om 4^{a-5} — ^a) Dc S चा (T₁ G₂ M₂ व) ने
याश्च (for वानेय च) T₁ G₁ M ते तु (for चैव) — ^c)
K₁ ह्यभुजन् (for अभुजन्) D₁ भरत' (for पुरुष') K₄
ह्युपभुजन्परिर्षा', S अभुजत (T₁ भुजते ते, G₂ M₂ अभुजत)
महारथा'

5 D₂ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^a) T₁ G₁ M₁ म्
शूरान्, T₂ G₂₋₄ शुस्वाथ (for तु शूरान्) — ^b) T₂ G₂ 4
M तदानीं वस'

6 ^a) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₄) G₁ तत्र,
K₄ राजन् (for तद्दद्)

7 ^b) T G मनोरथान्, M₁ महारथा (for वनेचरान्)
— ^c) S₁ विशिर्वर, K B D (except D₂) विधिधर
(for विधिवद्) — ^d) Ś₁ K₄ D₂ 6 निवेदयन्, h₂ D₂ 6
न्यवेदयन्

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
 कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
 पुत्रानिव प्रियाञ्जातीन्भ्रातृनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाप्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्भृगाणां
 क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
 सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

अन्नवीत्संजयं सूतमामन्व्य भरतर्षभ ॥ १
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

8 °) Ś1 K1 transp तत्र and कश्चित् B1 4 दुर्बलो,
 D1-3 5 मलिनो (for दुर्वर्णो) — °) T G (except G1)
 व्याधितो K2 4 B D (except Dc2) वापि दृश्यते — °)
 K1 2 B4 D (except Dc1 D2) पुन , B2 भवेत् (for नर)
 — After 8, 8 ins

सजयसवादे पादवभक्षकथन , D2 पादवव्यवहार , T2 G1 3
 पादवाम्यवहारकथन — Adhy no (figures, words or
 both) Dn 50, D1 51, T1 46, T2 G M2 47 (as
 in text), M1 48 — Śloka no Dn D1 12

48

1 K1 2 B D (except D2 3) ins after वैशं च T2
 G (except G1), after 199*

197* न सत्राविनय कश्चिददृश्यत तदा द्विज ।
 9 °b) K2 B (except B1) Dn D1 4 6 transp ज्ञातीन्
 and भ्रातृन्

10 °) T G (except G1) यतींश्च (for प) K2 4
 B1 Dc D2 तु (for च) — °) K2 4 B (except B1)
 Dn D4-6 G1 द्विजातींश्च (for द्विजांश्चैव) — °) K2 B2 3
 Dn D1 4 6 मानुषद् (for मातेव) K4 भोजयेत्पुत्रान्

11 °) D2 5 धनुर्धराणा सहितो मृगाणा — °) Dc
 क्षेम, D4 क्षेप (for क्षय) Dc D2 कुयुर (for चक्रुर) B2
 अभि (for उप°)

12 °) K1 तेषा तथा (by transp), K4 एव तथा, B1
 तथैव तेषा, B2 तदा तेषा, Dc D2 तदा (Dc1 तथा) चैषा,
 T2 G2 3 यथाजोष — K1 transp 12° and 12° — °)
 K2 Dc D2 [अ]थ (for [ए]व) K2 3 B Dn D1 4-6 S
 (except G1) तथा, K4 ततो (for तदा) K3 व्यतीता, B4
 [अ]भ्यतीयुर — Ś1 om 12° — °) K2 3 व्यधीयता; T2
 G2 4 अधीयता K4 अधीयता जुह्वता चैव राजन्

198* तेषा तद्धरित ध्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा मनुनाभिपरिष्ठुत ।
 [(L 1) T2 G (except G1) तु (for तच्) K1 B
 (except B2) Dc T2 G (except G1) इन्द्र (for अद्भुतम्)
 — (L 2) T2 G (except G1) च (for [अ]भि)]
 D1 om 1 — °) T G M2 स (for सु) K1 2 B (except
 B1) D (except Dc1 D2, D1 om) M1 दीर्घमुष्ण च नि°
 — °) K2 Dn D2 पुरुषर्षभ — K1 2 B Dc Dn D4-6 T2
 G (except G1) ins after 1 D1 (which om 1) ins
 after 198*

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
 सचिन्त्य दुर्नय घोरमतीत भूतज हि तत् ।
 तेषामसङ्खवीर्याणा शौर्यं धैर्यं हृति पराम् ।
 अन्योन्यमनुराग च भ्रातृणामतिमानुषम् ।
 [(L 1) K1 2 Dn2 28 D2 रात्रिं (for रात्रौ) T2 G2 4
 आप्नोमि, G2 आप्नोति — (L 2) T2 G2 निर्णय (for दुर्नय)
 — (L 3) T2 G2-4 तेषामशक्य (G2 °पा शक्य तु) वीराणा

Colophon — Major parvan Ś1 K1 T G2-4 आरण्य
 — Adhy name K4 M1 धृतराष्ट्रपरिताप, D2 धृतराष्ट्र

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्भदौ ॥ २
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
 शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
 न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
 वृष्णयो वा महेश्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां स्रतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
 तेषां मध्ये महेश्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 *पुदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
 ततोऽहः मुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १०
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहत्सुस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रास्ते न निवारितः ॥ ११
 श्रुत्वा हि निर्जितान्धूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदन्ध्र्युतः ॥ १२
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
 तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
 समागम्य वृत्तस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यैर्धैर्यधनु (T₂ G₃ धृति)भ्रता]

— Thereafter T₂ G (except G₁) ms 193*

3 ^a) Ś₁ Dc D₆ M₂ दूरपाती, K₁ s 4 D₂ s °पाते, B_{4m} T G (except G₁) दुराधयौ — ^b) B₁ उभौ च, T₂ G₂ s तौ युद्धे (for युद्धे च) — ^d) D₁ तपस्विनौ, S रथे स्थितौ

4 ^o) D₁ रण, S युधि (for सिंह-) — ^c) Dn₁ हि प्र, S अनु (for इह) — ^f) K (except K₄) B (except B₁) Dc Dn D₄ s मम (for तदा) K₄ (m as in text) पुत्र (for सैन्य)

5 ^a) S (except M₁) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ — ^c) S₁ K₁ स- (for त) — ^d) K₃ 4 D₁ s क्षस्यते, T₂ G (except G₁) क्षमेते S₁ सुमर्षिणौ, K₁ Dc D₁ s ह्यमर्षं (K₁ षिं)णौ, K₃ हि मोक्षणे, K₄ D₂ s S [S]त्व(G₁ त्व)मर्षणौ, B₁ तरस्विनौ

6 ^a) K₂ B₄ Dn D₈ s 6 [S]थ (for वा) — ^b) B₁ 4 पचाला K₁ महारथ, S (except T₁ G₂) [अ]मितौजस (for महौ) — ^d) Ś₁ K₁ s D₁-s पाछिता (for रक्षिं) — ^e) B₁ D₁-s वीरा (for पार्था)

7 ^a) Dn₂ T₂ G (except G₁) प्रतीताना — ^d) K₃ B (except B₁) Dn D₄-s सर्वैस्तेरपि S (except M₂)

दुःसह (for सयुगे)

8 8^b = 1 2 18^b, 114 9^d, 141 18^b 4 21 4, etc — ^c) K (except K₂) D₃ T₁ G₂ M सैक्यया, G₂ सैन्यया, G₄ महत्या

10 ^a) B₂ तत्राह, Dc अतो, M तदा — ^d) K₁ Dc transp मया and या, K₄ transp मया and पुरा

12 ^a) S₁ तान्, K₁ M₁ वि-, K₃ B₃ [अ]पि, G₂ 4 यन्, M₂ च (for हि) K₃ सर्वान् (for धूते) — ^b) T₂ G धर्मचारिण (for मधु)

13 ^a) S₁ केकया, K₂ Dc Dn D₁-s 6 केकया, K₄ B₂ D₄ 6 केकया

14 ^a) K₃ Dc D₁ तत् (for यत्) K₃ B (except B₁) Dn D₄ 6 राजन् (for तत्र) — S₁ om (hapl) 14^b-15^a — ^b) K₁ समागतै, S तथागतान् (for परा) — T₂ G₃ om (hapl) 14^c-16^b — ^c) K₁ 4 S (T₂ G₃ om) कथित (for विदित) — ^d) T₁ G₂ 4 M यन्मया K₁ तव, D₆ च ये (for च ते)

15 T₂ G₃ om 15, Ś₁ om 15^a (cf v.1 14) — ^a) G₂ 4 तत् (for वृत्) — ^c) N (except K₁) M₁ फल्गुनस्य — ^d) D₆ ततोभ्याह S₁ स (for च)

16 T₂ G₃ om 16^{ab} (cf v.1 14) — ^a) T₁ G (G₂

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
 यत्र सर्वान्महीपालान्छस्त्रतेजोभयादितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोद्दान्सचोलद्रविडान्प्रकान् ॥ १८
 सागरानूपगाश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्मलेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
 पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पल्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्चकान् ॥ २०
 हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान्मठान्मुण्डान्त्वीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ २१

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
 आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
 सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेपामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
 रामेण सह कौरव्य मीमारुजनयमैस्तथा ।
 अकूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौवलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

om) M₁ अमर्षी स (for षितो) B₁ T₁ G₁ ४ ह, B₃ Dc₃
 [S]पि, D₁ M₂ च (for हि) B₃ D₁ हि (for [S]पि)

18 ^a) T G सर्वे (for सर्वान्) — ^a) Ś₁ अगवगपुद्गरो
 रथान्, K₁ अगवगान्कलिंगाश्च, K₃ सवगागासजलान्, K₄
 Dc₁ D₂ सवगागपुलिदोङ्गः, Dc₃ D₃ गसपुद्गोद्दान्, D₁ गम-
 रुद्धोद्दान्, T₁ सवकांगान्मरुत्पौद्दान्, T₂ G₃ गान्सपौद्दाश्च,
 G₁ सवत्कानगरुत्पुद्दान्, G₂ सवकांकमरुत्पुद्दान्; G₄ अगवग
 करुत्वाश्च, M अगवगमरुत्पौद्दान् — ^a) S₁ K₁ सचोलान्द्र-
 (K₁ न्द्रा)मिडान्द्रकान्; K₂ Dn D₃ सचोलद्रविडाधकान्,
 K₃ सचोदद्विग्राधकान्; K₄ सचोदद्विग्राधकान् (m द्रमिडा-
 धकान्), B₃ ३ सचोलद्रविडाधकान्, Dc₁ D₁-३ सचोदद्वि-
 डाध (Dc₁ D₁ ध)कान्, Dc₂ सचोलद्रविडाधकान्, T₁
 सचोलद्रमिडाधकान्, T₂ G₂ ३ सचोलद्रमिडाधकान्, G₁ ४ M₁
 सचोलद्रमिडाधकान्, M₂ सचोलद्रमिडाधकान् S (mostly)
 चोल (for चोल)

19 ^a) K₂ ३ B D सागरानूपका (K₂ ३ D₄ ६ रूपका,
 B₁ नृपजा)श्चैव, G₁ सागरानापागाश्चैव — S₁ K₁ om
 (? hapl) 19^bc — ^b) K₂ प्रातनिवासिन, K₄ Dc₁ प्रत्यत्;
 B₁ ३ Dc₂ D₃ पर्वत्, Dn D₁-३ प्राताभि — B₁ om
 (hapl) 19^cd — ^a) S₁ K₁ ३ D₁-३ तथा, K₄ यथा (for
 ये च) N लकानिवासिन; T₂ G (except G₁) सुदुर्ल

20 ^a) K₂ B₃ ४ Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि) K₄
 पश्चिमावतैराज्यानि — ^b) M सागरातिके — ^c) K₂ दुर्वान्,
 B₃ M₁ दावान्, M₂ चैव (for सर्वान्)

21 T₂ G₂ ४ om 21^{ab} — ^a) Ś₁ दीनाश्च, K₂ Dn
 (Dn₁ m as in text) सुस्माश्च — ^b) K₂-4 D (except

Dc) T₁ G₁ M तुषारान् (for तुखा) S₁ K₁ चीनाश्च (K₁
 दीनान्वै) तुखारास्तथा; K₄ तुषारान्सैन्धवानपि, G₂ तुषाराश्चैव
 सैन्धवान् — ^a) Ś₁ K₁ जाहुडान्द्रमिडान्दीनान्, K₃ जाहुडा
 न्मागधान्द्रुणान्, K₄ जागलान्मठान्द्राधि; B₁ जागुडान्मागमन्पु-
 दान्; B₄ जास्थान्सलान्मुदान्, Dc₁ जागुडान्महान्कुडान्,
 Dc₂ न्मठान्द्रुडान्, Dn₂ न्मठान्मुडान्, D₁-३ ३ जाहुडान्
 (D₁ जान्द्रुडान्, D₂ जागणान्) रा (or र)मठान्द्रुणान्; T₁ G₁
 M जागरान्मया (M₂ न्द्रमिडा)न्पुडान्, T₂ G₃ सैन्धकान्पौड-
 कास्तत्र, G₂ सागरानूपजान्पौद्दान्, G₄ सैन्धवान्पुडकास्तत्र — ^a)
 K₂ ३ B₂ Dn D₁-३ क्षीराज्यमथ, T₂ G₂ ३ क्षीराज्यान्वथ
 T₁ G₂ M₂ ककणान्, T₂ G₃ ४ कौकणान्, G₁ शकणान् Ś₁
 क्षीराज्यान्सैन्धवास्तथा, K₁ तथा क्षीराज्यतगणान्

22 K₂ om 22^{ab} — ^{ab}) N (K₂ om) कैक (कैके or
 कैक)थान्मालवाश्चैव तथा काश्मीरकानपि — After 22^{ab},
 M₂ ms

200* ताक्षान्याश्च सुबहुनाहूतान्भरतर्षभ ।
 — ^a) N अद्राक्षमहमाहूतान् — ^a) B₄ तथा देशविदेश-
 कान्

23 ^a) T₂ G (except G₁) येपा (for सा ते) K₁ ३
 B₂m Dc B (except M₁) आसा (for आत्ता) — ^a) Ś₁
 K₁ ते महीं (for तामहम्)

25 ^a) Ś₁ K₂ D₁-३ यो वान्य S (except M₁) प्रति
 योत्स्यति

26 ^a) S (except M₁) हस्तिन — ^{ab}) T₂ G
 (except G₂) धार्तराष्ट्रात् T₂ G (except G₁) स (for
 प्र) M₂ जितारि पृथिवीपाल सुहृदो नदयिष्यति

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ २७
 प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
 तद्भर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
 पाञ्चाली चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
 दुर्योधनस्तव क्रीधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
 ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्पन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
 परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
 एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुपर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७

रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः

27 °) B (except B₂) शृणुष्व K₂ B (except B₂) Dn₁ n₂ D₅ [ए]तेषु (for ते°) K₂ B₂ D (except D₁₋₃ 5) वीरेषु (for सर्वे°) — °) S₁ K (except K₂) B (except B₂) Dc D₁₋₃ 5 M₂ वै (for च)

28 Before 28, a few N MSS read युधिष्ठिर उ° — °) K₂ प्रतिवाचमिमा सत्या — °) K₂ नसत्या च; B₂ Dn D₄ 6 T₂ G₃ इमा सत्या (for सत्यामेता) T₁ 2 (before corr) G₁ 3 4 M₂ सत्यामभिगतो (T₁ G₁ 4 °हितो) ह्यसि, M₁ सत्या मम हितो ह्यसि

29 °) K₄ S (except M₂) राज्ञा (for राज) Ś₁ तथा, D₁₋₃ यया (for मया) S च य(G₁ त)व् (for ह्ययम्)

30 °) S धर्मराजस्य व° — °) S₁ K₁ श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°) — °) S₁ K₁ Dc च (for ते) — °) K₂ B Dn₂ M Cn सम° (for शम°) ❀ Cn समयामासु° सम युक्तमित्याचक्ष्यु° । समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम् । ❀ — /) T₂ G कालयुक्तम्

31 °) S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) M₁ प्राहुर (for चाहुर) G₁ पाचालीं चाष्टव क्लिष्टा — °) B₁ G₁ M₁ प्रतिजानामि G₂ 4 ते नित्य Ś₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 सत्य ते (Ś₁ च) प्रतिजानीम, K₂ B₂₋₄ Dn D₄ 6 प्रतिजानीमहे सत्य

32 °b) K₂ येषा त्व, K₄ यस्किचित्; D₁ ते स्म ते, D₂ ये तत्र, D₃ यस्मान्ते, G₄ ये च ते K₂ B₂ 3 D (except D₁₋₃) [S]क्षिता, S कुरव (for कुपिता) Ś₁ transp कृष्णे and दृष्ट्वा, Dc D₂ transp दृष्ट्वा and त्वा — °) B₂ 4

Dn₂ n₂ G₁ M हरिष्यति, T G₂₋₄ भविष्यति Ś₁ K₁ Dc वृका द्विजा, K₂ 4 Dn D₅ चुक°, T₂ G₃ मृगा द्विजा

33 °) K₄ Dc D₅ T₂ G₁₋₃ M₂ गृध्रगोमा° G₄ गृध्र गोमायुवायसा — °) K₄ (m as in text) अगौरगानि कर्षन्तो — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 कृष्टासि, K₄ (m as in text) आकृष्टा (for त्व कृष्टा) B₂ मही° (for सभा°) B₁ यैस्त्व कृष्टासि भाविनि, S यैस्त्व नीता सभापुरा (M₂ गता)

34 Dc₂ om (hapl) 34^{ab} — °) S₁ K₁ 3 Dc₁ D₁₋₃ 5 कल्याणि (for पाञ्चालि) — °) Dc₁ D₅ क्षिरोक्षि° (for गात्राणि) — °d) Ś₁ transp कृष्य° and भक्ष्य°

35 °) K₁ 2 B₁ 3 Dn D₁ 4 6 T₂ G₂ 3 M₁ [अ]सि (for [अ]पि) — °) K₁ 4 (m as in text) उत्कृत्य, K₂ उत्कृत्य (for उत्कृत्त) — 35^d = 3 18 5^d

36 °) Ś₁ K₁ D₁ 3 6 तामुचुः, K₂ B Dc Dn D₄ 5 त ऊचु, K₃ ऊचुस्ते, K₄ D₂ तामुक्त्वा, T₂ G₂ ते चोचुः Ś₁ K₁ 3 B₂ 3 Dc D₁₋₃ 5 भरतर्षभ, K₂ 4 B₄ Dn D₄ 6 भरतर्षभा — °) K₂ 4 B₂₋₄ Dn₁ n₂ D₁ 4-5 T₂ G₂ Cn_p चाहवलक्षणा, T₁ G₁ 2 4 M₁ चाहित, Ś₁ K₁ 3 B₁ Dc Dn₂ D₂ 3 M₂ Cn as in text [Nil and Arj, mis understanding the word, have the gloss अहतलक्षणा = अखण्डितध्वजा]

37 °) Ś₁ K₁ 3 Dc D₁ 3 6 पुरस्कृत्य समेष्यति

38 °) S राम च कृष्ण च धनञ्जय च — °) Some MSS कैकय- S °राजपुत्रान् — °) S °पुत्रान् K₂ 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
 एतान्सर्वाल्लोकवीरानजेया-
 न्महात्मनः सानुबन्धान्तसैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
 त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 यन्मात्रवीद्विदुरो द्यूतकाले

त्वं पाण्डवाञ्जेप्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
 महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
 मन्ये तथा तद्भवितेति ह्यत
 यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेत-
 द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।

दुःखार्ता भरतश्रेष्ठानि निषेदुः सह कृष्णया ।
 धनंजयं शोचमानाः साशुक्रण्डाः सुदुःखिताः ॥ ३
 तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः सममिपुषुवे ।
 धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
 अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
 निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

D₅ मत्स्य ; K₄ D₂ S मद्र (for धर्म*)

39 ^a) K₄ D₂ ः एतान्हि (K₄ एव हि) सर्वान्समरेष्व
 जेयान् — ^c) K₁ प्रत्युपेयात्, K₂ B Dn D₄ ः [S]स्युदी-
 यात् — ^d) Ś₁ K₁ 4 D₁ 2 क्रोष्टा (for कुद्धान्)

40 ^a) K₂ B₁ 3 Dn D₁ 3-5 यन्मा मवीद्, B₄ यन्मा
 मद्र , T₁ यो मामद्र* — ^b) T₂ G (except G₁) पाडवं
 — ^d) K₂ Dc T₁ M₁ महाहवो, D₅ महाभय K₄ घोररूप
 (for शोणि)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य
 — Adhy name K₄ G₁ M धृतराष्ट्रसजयसवात्* (G₁ सला
 प), D₁ सजयधृतराष्ट्रयोर्वाक्य, D₂ ः धृतराष्ट्रविलाप*, D₅
 धृतराष्ट्रवाक्य — Adhy no (figures, words or both)
 Dc₂ M₁ 49, Dn (Dn₁ sup lin) 51, D₁ 52 T G
 M₂ 48 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 46

49

1 ^{1ab} = ^{2ab} — ^b) B₁ इद्र* (for शक्र) — K₂

21

B₁ om (hapl) 1^{a-2b} — ^d) K₁ 2 B Dn D₄₋₆ T₂ G
 अकुर्वन्त

2 K₂ B₁ Dc₂ om 2^{ab} (for K₂ B₁ cf v l 1)
 — 2^{ab} = 1^{ab} — ^c) K₂ B₁ Dn आवसन्, K₄ निवसन्
 — ^d) K (except K₂) B₂ 4 D (except D₁₋₃ ः) M
 भरतर्षभा , B₂ पाडव

3 B₂ om (hapl) 3^{a-5d} — ^b) D₁₋₃ S स्तुद् (for
 ह्व) K₄ Dc D₅ S शाद्वले — ^c) T₂ G₂ पुरुषश्रेष्ठा
 — ^d) S₁ D₁₋₃ transp सह and कृष्णया — ^f) K₄ S
 साच (K₄ श्रु) नेत्रा (for साशुक्रण्डा)

4 K₂ D₂ (both hapl) and B₂ om 4 (for B₂ of
 v l 3) — ^a) K₁ 4 D₄₋₆ तद्वियोगान्वितान्, B Dn
 दितान् (for द्धि तान्) S सर्वेषा (for तान्सर्वाञ्) — ^d)
 B₁ 2 Dn D₄ ः राज्यभ्रशाश्च

5 B₂ om 5^{abcd} (of v l 3) — ^c) T₂ G (except
 G₁) नियोगात्ते K₄ D₅ महाबाहुर, M₁ महाभाग — ^d)
 K₂ 4 B₂ 4 Dn D₂ 4 ः T₂ G₂ 4 M₁ भरतर्षभ* (or *भ) ;
 K₂ पुरुषर्षभ

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
 सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
 योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्भीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
 यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
 वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
 भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।

अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमः ॥ १२
 क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
 मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

6 ^a) D₁ ४ तस्मिन्वि° — ^b) D₀₁ D₁ ६ पुत्रास्तथा
 — ^d) K_३ B_३ ४ D_n D_{1-३} ६ न सशय, K_३ ४ B_३ D_३
 नसशय

7 ^a) K_३ B_३ D_n D_६ ६ धर्मात्मा (for तेजस्वी) — ^b)
 N विचिन्तयन् (for अ°) — ^c) K_४ गर्हय याति श्रीभक्तु°
 — ^d) = (var) 1 138 22^d

8 ^{cd}) S₁ K₁ जितामाजौ S₁ K_४ Dc D₁ परा प्राप्ता; K₁
 सर्वान्प्राप्ता, K_३ D_३ परान्प्राप्तान् — S ins after 8 (G₁
 om line 1, ins after 9^{ab})

201* यस्य प्रभावान्नि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।

जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।

[Line 1 = (var) 9^{ab}]

9 ^a) G₁ यस्य प्रसादाद्धि वयं (of 201*) — ^b) S₁
 K₁ ४ वपुष्मतः, K_३ Dc D_६ S (except G₁) महाबला (for
 धनु) — After 9^{ab}, G₁ ins line 2 of 201* — ^c)
 K_३ नीता सर्वे मृत्युलोक — ^d) S₁ धार्तराष्ट्रश्च सौबल, M_३
 ंश्र महाबला

11 ^a) T_३ G (except G₁) M₁ मया (for वयं) — ^d)
 K_३ T_३ G_३ प्रशासेमा, G_३ ४ M₁ प्रशाधीमा

12 ^a) K_३ Dn D_४ ६ बाला (for राजन्) S₁ K₁ ३ ४
 D_३ ६ अहीना (K_३ न°) पौरुषाद्राजन् (K_{4m} अहीनपौरुषा
 सर्वे) — ^d) D_३ रिपुभ्यो, G_३ बाहुभिर् (for बलिभिर्)
 N °त्तरा (for °त्तमा°)

13 ^a) S₁ K (except K_४) Dc D_{1-३} G_४ क्षत्रधर्मं
 — ^b) S₁ K₁ त्वमु (K₁ °म°)पेक्षितुम्, K_३ Dc Dn D_{1-३} ६

त्वमेव°, K_३ ४ त्वमेवे°, D_४ ६ नन्ववे°

14 ^a) S₁ K_४ न, K₁ D_३ त्व (for स) K_३ B Dn
 D_४ ६ T₁ G₁ राजा (for राजन्) — ^b) K_३ ४ D (except
 D_{1-३} ६) G₁ ४ धर्मात् (for धर्म्यात्) T G (except G_३)
 विनशा (for नीनशा) — ^c) S (except G₁ ३) समाद्
 (for समा) S₁ K₁ यश्च (for राजन्) K_३ ४ प्राग्द्वादशे
 भ्य° सामात्यान् (K_३ °शभ्य° समाभ्य°) — After 14^c, Dc
 D₁ ins

202*

हृदयेन विचिन्त्यताम् ।

तदुत्तिष्ठ महाबाहो

— ^d) D_{1-३} निहन्महे

15 ^a) S₁ K₁ ३ D_३ T G वचनात् (for च वनात्)
 D₁ निवर्त्य वनात्पार्थ — ^c) S₁ व्यूढानीके; K₁ ३ ४ Dc
 D₁ T₁ G₁ ३ M_३ नीका K_३ सर्वे वै मिलितान्सर्वान् — ^d)
 N (except S₁ K₁) M_३ महामते (for हवे) — ^e) S₁
 नाशयामि, K₁ B₁ T G M₁ गमयाम, K_३ Dc D_{1-३} ६ M_३
 गमयामो

16 ^a) K_४ T₁ वधि° (for हनि) — ^b) G_४ महाहवे
 (for ससौब) — Of 5 48 26^{cd} — ^d) K_३ Dc D_६
 S यश्चान्य°, K_४ यथान्य° B_३ D₁ ३ T G (except G₁)
 योत्स्यति

17 ^a) S (except M_३) प्रशमिते (for प्रशमिते)
 — ^b) K_३ B Dn D_४ ६ वन (for वनात्) Dc D_६ S तत्
 (for पुन) — ^{cd}) K_३ Dn₁ २३ दोषा भविष्यति

18 D₁ om 18^a-19^b — ^a) S₁ K (except K_३)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
 एवमेतद्भवेद्राज्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
 एकात्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
 एवं ब्रुवाणं मीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयत्राजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ २५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्त्रयोदशदूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वता ॥ २६
 यच्च मा भ्रापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनुतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृति पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
 एवं ब्रुवति मीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संग्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
 अक्षद्युतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

Do D₂ ३ ५ पार्थ, T₂ G (except G₁) दानै (for तात)
 — ^a) S₁ K₁ D₂ गच्छेयु, K₂ गच्छेया

19 D₁ om 19^{ab} (cf v l 18) — ^a) Dc G₄ एव
 (for एतद्) Ś₁ राष्ट्र; K (except K₂) D₂ ३ राज्य (for
 राजन्) — ^o) D₁ ३ सूत्रत्वाद् (for 'सूत्र' स्याद्)

20 ^b) S इति निश्चित — After 20 K₁ (which
 om 21-24) ins a passage given in App I (No 7)

21 K₁ om 21-24, Dc₂ om 21^a-22^b, Ś₁ om
 21^{ab} — ^a) T₂ G₃ ४ M₂ भरतधर्मेषु — D₂ om (hapl)
 21^a-22^c — ^d) K₂ ३ B D (Dc₂ D₂ om) ह, K₄ तु
 (for हि)

22 K₁ om 22, D₂ om 22^{ab}, Dc₂ om 22^{ab} (of
 v l 21) — ^b) S (except G₁) दृश्यते (for श्रूय)

23 K₁ om 23 (cf v l 21) — ^a) K₂ B (except
 B₂) Dn₂ n₃ D₄ ६ प्रमाणास्ते — ^b) K₂ ३ Dn₂ D₁ ३
 उच्यते (for अच्युत) — ^o) D₂ ३ त्रयोदशसम कालो;
 S त्रयोदशादित (G₁ शदिन, M₁ शोदित) कालो

24 K₁ om 24 (cf v l 21) — ^o) S (except
 G₁ ४) कृत्वा (for सर्वा) — A passage given in App
 I (No 7) is ins in K₂ B (except B₁) D (except
 D₁-३) after 24 in K₁ (which om 21-24) after 20

25 Before 25, N (except B₂) T₁ G₁ ३ M ins

वैश उं (1esp वैश) — ^o) Ś₁ K₁ ३ T₁ राजन्, K₄
 वाक्य (for राजा) — ^a) Some MSS पाठव

27 ^a) K₂-४ B₂-४ Dn D₄ ६ यत्त्वम्, S (except T₁
 G₁ M₂) यदि (for यच्च) K₁ B₁ ४ Dc Dn₁ D₁-३ ५ मा
 भापसे, K₂-४ B₂ ३ Dn₂ n₃ D₄ ६ आभापसे, S त्व मन्यसे
 (for मा भापसे) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ प्राप्तकालम्, B₂ Dc
 D₁ ३ ४ ५ T₁ G₂ प्राप्तकाल — ^o) S₁ K₂ ४ B₂ Dc
 D₁-३ ५ कर्तुं, K₁ हतु (for वक्तु) — ^d) S₁ K₂ B D
 (except Dn₁ D₁-३) मम (for मयि)

28 ^o) K₂ B₂ Dn₁ n₃ D₄ ६ दुर्धर्ष G₁ निहनिष्यसि
 दुर्धर्ष

29 ^o) K₂ ४ (before corr) Dn₂ T₂ G₂-४ M₂ महा-
 बाहो, D₁ राज, D₂ ३ G₁ योगी, T₁ M₁ तेजा (for
 भागो) — ^d) Ś₁ महामति, K₄ B₂ D₁ ३ महासुनि (for
 नृषि)

31 ^o) K₂ आसने (for आशस्त) K₂ B₄ D₅ चैवम्
 (for चैनम्) D₁ आसने समुपासीनम् — ^b) Ś₁ उपास्-
 श्यो, D₁ आशस्त च (for उपासीनो) — ^d) D₁ तन्मृषि
 (for कृपण) K₂ सोम्यभाषत; D₁ प्रत्यं, T₂ G (except
 G₁) सम

32 ^o) K₁ ३ Dn₁ n₃ D₄-६ द्युते च (for 'द्युतेन)

33 ^o) K₁ G₁ च (for हि) K₂ अनक्षत्तयाह वै

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
 अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४
 बृहदश्व उवाच ।
 यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५

अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— °) T₂ G (except G₁) [अ]पि (for च) — After 33, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) S (T G M₂ om line 10) ins

203* पुनर्द्युतेन मा जिखा वनवास सुदारुणम् ।
 प्रात्राजयन्महारण्यमजितै परिवारितम् ।
 अह वने दुर्वसतीर्वसनपरमदुःखित ।
 अक्षघृताधिकारे च गिर शृण्वन्सुदारुणा ।
 आतीना सुहृदा वाचो ब्रूतप्रभृति शसताम् । [5]
 अह हृदि श्रिता स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
 यस्मिंश्चैव समस्ताना प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
 विना महात्मना तेन गतसर्व इवाभवत् ।
 कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सु कृताञ्च पुनरागतम् ।
 म्रियवादिनमस्तुद्र दयायुक्तमन्दित्रम् । [10]

[(L 3) S (except G₄) सीह (for अह) S (except G₄ M₂) दुर्वसति T₁ G₁ M₁ शये, T₂ G₂₋₄ M₂ वने (for वसन्) — (L 4) S अक्षघृताभि (M₂ 'नु)पणेण T₁ गिरे श्यान्सुदारुणा — (L 5) K₁ मर्मग, B₁ 2 4 सक्षगा, B₂ D₆ मर्मगा, D₆ D₄ सक्षगा, D₅ सक्षग (for शसताम्) S संप्राप्ताना च सुहृदा शृण्वन्सत्याभिसाश्रिता (T₁ 'ल हि सश्रिता, G₂ 2 'श्रित, G₄ 'श्रिता) — (L 6) B₁ 3 कृता, D₆ श्रिता (for श्रिता) T₁ G₁ घृतान्मभृति धर्मघ्नी, T₂ G₂₋₄ M घृतत्व (G₂ M₁ 'तप्र)भृति मर्मघ्नी (M₂ 'म्रा) (for the prior half) K₂ D₆ D₅ सर्वा रात्रीर्, S रात्री सर्वा (for सर्वरात्रीर्) — (L 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ता (for the prior half) T₂ G M₂ सदा, M₁ सर्वे (for प्राणा) — (L 8) S महात्मना तेन विना (G₁ by transp विना तेन) गतसत्वा इवा (G₄ 'हा)सदे — (L 10) K₂ B₁ D_n 'दित (for 'दितम्)]
 — S cont

204* इति सर्वे महेश्वास चिन्तयाना धनजयम् ।
 अनेन तु विषण्णोऽह कार्णेन सहाजुज ।
 वनवासान्निवृत्त मा पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जयन्त प्रीयमाणा वै देवने आभृभि सह ।

यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विद । [6]
 आहुतश्च पुनर्द्युते नास्ति शक्तो निर्वर्तितुम् ।
 पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
 एतत्सर्वमनुध्यायश्चिन्तयानो दिवानिषाम् ।
 न मत्तो दुःखिततर पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L 1) T₁ M₂ महेश्वासा, T₂ G₂ 4 महात्मान (G₄ 'न)
 — (L 7) T₁ चाप्यर्थ, T₂ G₂ नात्यर्थ, M₁ नास्त्यर्थो T₂
 G₂₋₄ वसु किंचित् (G₂ 4 'चन) विद्यते]

34 °) T G नास्ति, M₁ अपि (for अस्ति) — °) K₂
 B (except B₁) D (except D₆ D₁ 5) क्वचित् (for
 भवेत्) — After 34, K₄ D₂ ins

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।
 while D₁ 3 ins

206* इति ब्रुवाण राजान बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनि ।
 and finally, S ins

207* एव ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषि ।
 शोक व्यपनुदन्नाडो धर्मराजस्य धीमत ।

35 After the ref, S ins

208* न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमता वर ।
 आगमिष्यति बीभत्सुरमित्राश्च विज्ञेय्यते ।

[(L 2) T₁ G₁ M विज्ञेय्यति]

— D₈ om 35^c-41^b

36 D₈ om 36 (cf v 1 35) — °) K₂ D₆ वर्तं ;
 D_n D₄ वर्णं (for कयं) — °) T G नृप (for ऽनघ)
 — 36^{cd} = 38^{cd} — °) K₂ D₂ 'पति, K₄ D₀₁ D₁ G₁
 'तले (for 'पते)

37 D₈ om 37 (cf v 1 35), G₂ om (hapl)
 37-38 — °) B [ए]वम् (for [ए]नम्) — °) M त नृप
 (for पार्थिवम्)

38 D₂ G₂ om 38 (cf v 1 35, 37) — °) D₁ 2
 आभृभि सह यत्नत — 38^{cd} = 36^{cd} — °) K₂ G₁
 यदश्वया (for यस्त्वत्तो) — °) K₄ 'तले, D₁ 2 'पति (for पते)

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवात् ॥ ३९
स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्छिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
तथैवासीद्विदभेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

39 D₂ om 39 (cf v1 35), K₁ om 39-42 — ^a) K₂ 4 महीपाल — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 G₂ 4 श्रुत (for स्म ह) — ^c) T G₂ M₁ नलो (for नलो) K₂ B Dn D₄ 6 M 'कोविद'; D₁ 'तस्यविष्', G₂ 'दर्शन'
40 K₁ D₂ om 40 (cf v1 39, 35) — ^a) Ś₁ K₂ 4 D₁ 3 M₂ राज्य; B₂ 4 T₁ G₁ राजन् (for राजा) — ^b) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 वास सुदुःखार्त — ^c) D₂ तदा, G₁ सुधी (for सह) S₁ न्यवसत्सह भार्यया

41 K₁ om 41, D₂ om 41^{ab} (cf v1 39, 35) — ^a) Ś₁ K (K₁ om) B₁ Dc Dn D₁ 4 5 न तस्य दासा (Ś₁ D₂ दासो, K₂ corr to देशो) न रथो; B₂-4 D₂ M न तस्याश्वा न च रथो (M था), D₂ न तस्याश्वो नानुचरो; G₁ न चाप्यश्वान च रथा — ^b) B₂ D₁ T G वाचव — ^c) S₁ K₂ 4 B₁ D₁-3 दृश्यते स्म, T₁ G₁ M अश्रूयत; T₂ G₂-4 नाश्रूयत (for क्षिप्यन्ते स्म)

42 K₁ om 42 (cf v1 39) — ^a) Dc स भवान् (for भवान्हि) S₁ D₁ M सहितो (for सश्रुतो) B₂ भवानसि वृत्तो वीरै, D₂ 3 कृष्णया सहितो वीर — ^b) Ś₁ T₁ 'समते; K₂ 'सनिजे', T₂ G₂ निर्मितै — ^c) D₂ T₂ G₂ 3 M नार्हति

43 ^a) B₁ S तदाख्यातुमिहा (T₁ 'तु स्वम)र्हसि

Colophon om in K₄ B₁ — *Major parvan* Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य — *Sub parvan* N (except S₁ Dn₂, K₄ B₁ om) T₂ G₂ 3 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D₂ आदौ बृहदश्वगमन — *Adhy no* (figures, words or both) D₂ M₁ 50, Dn (Dn₁ sup *lin*, Dn₂ in words) 52, Dn₂ (in figures) D₁ 53, T G M₂ 49 (as in text) — *Śloka no* Dn 59, D₁ 45

50

Here begins the celebrated Nala Damayanti episode

1 ^a) Here and below some S MSS नल for नल — ^b) Ś₁ युक्तो, K (except K₂) Dc D₁-3 5 सर्वै (for ह्यै), cf 9° — ^c) K₄ D₁ 3 अक्ष; B₁ अर्थ, D₂ अक्ष (for अश्व) — After 1, S ins

209^a यज्वा दानपतिर्दक्ष सदा शीलपुरस्कृत ।

2 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ 3 तेजसा

3 ^a) Ś₁ श्रावो, K₂ क्रावो (for शूरो) — K₄ om 3° — ^b) K₂ D₂ G (except G₂) अक्षो (for अक्षौ)

4 ^a) K₂ D₂ M नर (for वर) — ^b) K₂ 4 D₁ 3 सजितेन्द्रिय

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाग्रजः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोपयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्मीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११

तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैपधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
 तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

5 For 5^b, of 1 2 184^b, 114 9^d, 141 18^b 3 50
 9^d, 71 19^d 4 21 47^b, etc — °) K₃ शूर सर्वैर्युक्तः,
 K₄ B₁ G₁ शूरः सर्वगुणोपेतः, T₁ शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः — °)
 T₂ G transp स and च
 6 °) Ś₁ K₁ 3 प्रजार्थं — °) Ś₁ D₃ स, K₄ च (for
 सु) — °) D₁ देवर्षिर् (for ब्रह्म) — °) D₂ 3 पार्थिवः,
 M₂ भार्गव (1) (for भारत)
 7 °) K₃ transp त and स — °) D₃ G₂ राजेन्द्र
 — °) Ś₁ K₁ B₃ 4 D₁ 3 सुवर्चसा, K₃ 4 (before cor))
 समाहित (cf 6^b) — After 7, K₁ reads 9^d
 8 G₁ om 8^b-10^a — °) K₄ D₁ 3 श्रीन् (for च)
 — °) K₃ चतुरोभून्महा, K₄ D₁ 3 उदारान्सुमहा
 9 G₁ om 9 (cf v 1 8) — °) Ś₁ दम (for दम)
 — °) K₃ सुवर्णं सूर्यवर्चसं — K₁ reads 9^d after 7 — °)
 K₁ (in addition to text reading) D₄ 6 सर्वान् (for
 सर्वैर्) — °) Cf 5^b K₄ B₃ 4 M चैमान् (for भीमान्)
 10 G₁ om 10^a (cf v 1 8) — °) T₂ G₃ दमय-
 स्यति (for यन्ती तु) — °) S (except M₃) वपुषा (for
 यशसा) — °) K₃ D₃ लोकेस्मिन् (for सु) — °) D₃
 तादृग्रूपवती क्वचित् (= 13^b)
 11 °) D₂ अथैता व D₁₋₃ प्राप्ता (for ते) — °)
 D₂ 3 दासीभिः Ś₁ K₄ D₁₋₃ कृता K₃ दासीदासम
 लकृता — °) T₁ सम (for शत) Ś₁ K₁ B₁ च शत,
 D₁₋₃ सतत, S (except G₁ M₃) च तदा (for च तथा)
 K₂ B₃₋₄ D_c D_n D₄₋₆ शत शत सखीना च, K₃ सर्वा सखि-

गणा चैता — °) Ś₁ K₃ 4 B D (except D₁) पर्युपासत्,
 K₁ 3 G₁ पासत्
 12 °) Ś₁ तत् स, T₁ G₁ तत् सा, T₂ G₂₋₄ सा तदा
 (G₃ तथा) (for तत्र स्म) K₂ B D (except D_{c2} D₁₋₃)
 राजते (for भ्रा) — °) B₂ 3 D_{c2} D_{n1} सौदामिनी
 13 °) D₂ 3 मनुष्येष्वपि Ś₁ वाक्येषु, K₃ राजेन्द्र, K₄
 वा नान्या, B₁ 8 वा चान्या (G₁ नैवान्या, M₂ वाथान्या)
 (for चान्येषु) K₁ मानुषीष्वपि चान्यासु, D₁ मानुषीषु तथा
 न्यासु — °) K₂ B (except B₃) D_n D₄₋₆ T₂ G₂₋₄
 [अ]थ वा, K₄ [अ]पि वा, D₃ न वा, G₁ तथा (for न च) T₁
 पूर्वा श्रुताथवा — °) Cf 1 61 97^d Ś₁ K₁₋₃ B₁ 2 4 D_c
 D_n D₂ 4 6 M₂ प्रसादनी, K₄ D₁ 3 6 M₁ प्रसादिनी, B₃
 G₂ 4 प्रमथनी, T₁ G₁ प्रमथिनी Cf Hopkins, *Great
 Epic* (1920), p 411, No 66 — °) D_c इव (for अपि)
 14 °) D₂ 3 नलस्तु B₂ T G (except G₁) शार्दूल
 — °) Ś₁ K₁ 3 4 D_c D₁ 3 6 गुणैर्, K₂ B D₂ 4 6 G₁
 लोकेषु (for रूपेण)
 15 °) Ś₁ K₁ B₃ D_c D₄ 6 च (for तु) — °) D₁ 3
 जना पुन ; B₃ पुनर्जना
 16 °) K₁ 4 D₁₋₃ G₄ दृष्टकामो (as in text), D₃
 दृष्टपूर्वो, the rest दृष्ट कामो — °) K₁ transp शृण्वतो
 and सतत — °) K₁ 4 D₁ सन्यवर्धत; T G सोम्यवर्धत (T₂
 G₃ त)त, M₁ सोम्यवर्धत
 17 °) D₃ अगच्छन्न (for अशक्नुवन्) K₁ transp
 नल and तदा K₄ D₃ हृदि (for हृदा) — °) Ś₁ K₄

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
 स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
 न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥ १९
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंखति कर्हिचित् ॥ २०
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शार्थं तान्खगान् ॥ २२
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।

हृष्टा ग्रीहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
 अथ हंसा विसृष्टुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाव्रवीत् ॥ २५
 दमयन्ति नलो नाम निपथेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगाराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्मामिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

(before corr) D₃ s T₃ G₃ 'समीपस्थ', K₃ अत'पुरप्रवि
 श्याय — ^a) K₃ ततोसिद्धत दुर्भना, G₁ corrupt — After
 17, M₂ ins

210* कस्यचित्स्वयं कालस्य नलं पार्थिवसत्तम ।

18 ^a) N (except Ś₁ K₁ 4 D₁ s) G₂ M₂ ततो (for
 तदा) — ^b) N (except K₁ s D₁ s) परिच्छदान् (of
 3 58 11^d)

19 ^b) B Dn D₄₋₆ (by transp) नल तदा, T₃ G₃ s
 ततो नल — ^c) B₃ 4 Dn D₄₋₆ इतव्योस्मि न ते राजन्
 — ^d) K₄ प्यामिति ते, B Dn D₄₋₆ 'प्यामि तव; M₁
 प्यामि च ते

20 ^b) G₂ तेनघ (for नैषध) — B₁ om 20^{cd} — ^d)
 Ś₁ K (except K₂) सा न (by transp), D₂ s नानु, T₁
 न स K₂ काश्यति, T₁ रंस्यति (for मं) Dc न च सा
 कामयिष्यति — After 20, Dc₁ D₈ S (except M₂) ins

211* तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।

विधास्यामि नरण्याद्य सोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L 1) Dc₁ D₈ तथा वय, T₁ G₁ 4 तदानघ (for तथा)
 — (L 2) Dc₁ D₈ विधास्याम T₁ नो, T₃ G₃ मा (for
 मा) Dc₁ स मासुल्लङ्घमर्हति, D₈ लोत्र जानात्ततो भवान्]

21 ^c) G₁ स तु हस सं — ^d) K (except K₁)
 B₃ 4 D (except Dn) विदर्भाम् Ś₁ K₁ पुन', T₁ तदा
 (for तत')

22 ^a) K₁ B₃ Dc नगर — ^b) Ś₁ Dc D₃ दमयत्या
 स्रदतिके, K₃ 'त्यासनातिके; B D₄ 6 M 'तीसमतिके — ^d)
 S₁ K₃ 4 Dc D₁₋₃ ददर्शार्थं च, K₁ s B Dn D₄ 6 G₁ M

सा ददर्श च Dn₁ n₃ तान्खगान् D₅ ददर्शार्थं वनान्खगान्
 23 ^b) Dn₃ D₃ सखी' (for सखि', shortening *metri-
 causa*) — ^c) B₁ स्वय (for हृष्टा) K₂ खमृगान्, D₃

च खगान् (for खगमान्) D₁ खगान्ग्रीहीतु हृष्टा सा
 24 ^a) M₁ ते तु (for अथ) — ^b) S₁ सर्वथा, M₂
 सतत (for सर्वत) — ^c) K₂ B (except B₃) Dc₃ Dn
 D₈ तदा (for तत) S₁ एकैकशस्तत' सख्य', K₁ D₈ T₁
 G₁ s 4 शश्व कन्यास्ता, K₃ 4 D₁₋₃ T₂ G₃ शश्व कन्यास्तान्
 — ^d) K₁ खगमान्, K₄ हसात्ता', D₁ हसाश्च, D₂ s हसास्तु,
 T₂ G₃ हसान्वै (for तान्दसान्)

25 ^a) B₃ Dc G₁ s त (for य) — ^b) T G₂₋₄
 अतिक; M अतिकान् (for 'के) G₁ उपाधावत्तदतिके

26 Before 26, T₃ G (except G₄) M₂ ins हस'
 — ^d) D₁ मानवा (for मानुषा) T₁ G₁ न समस्त(G₁
 'मोस्त्य)स्य मानुष' — After 26, K₁ s B (except B₁)
 D (except D₁₋₃) repeat 14^{cd}

27 ^a) K₁ transp तस्य and यदि B₂ D₈ तस्यैव,
 D₂ s G₂ तस्य स्व (for तस्य वै) D₂ s भार्या सा, G₂ वै
 भार्या (for भार्या त्व) — ^b) D₂ सभाग्या, D₈ सभाया
 (for भवेथा) Some MSS वर्णिनी

28 ^{ab}) M₁ तु (for हि) K₃ G₄ गधर्वान्मनुष्योरगं;
 D₂ s गधर्वसयक्षोरगं — ^c) G₁ दृष्टात्र ते (for दृष्ट)

29 ^b) K₁ नराणा (for नरेषु) D₁ नल पुमान्, T₃ G
 (except G₁) वरो नल (by transp) — ^c) K₂ 4 B
 (except B₃) Dn D₁₋₃ s T₂ G₁ s विशिष्टया, Dc द्वेषु
 (for द्याया) — ^d) K₂ Dn₃ n₃ (before corr) Cn

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीच्च तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्त्रले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्याय ॥ ५० ॥

५९

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत् नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

सग्राम , Cnp सग्राम (as in text) D₃ पुण्यवान्
30 ^b) K₃ सुविस्मिता (for विशा पते) — ^c) Ś₁ K
(except K₂) D₂ ३ अब्रवीत्साधु तत्र त्व, D₂ ^c) वीत्त द्रुत हस
— ^d) N (except Ś₁ K₁ ३) M₁ स्वम् (for तम्) K₂ B₁
Dn D₂ ३ ३ नले (for 'ल)
31 ^b) K₂ ४ B₁ २ Dn D₄ ६ विदर्भस्य; D₂ वैदर्भेषु
— ^c) S₁ D₁ निषध (for 'धान्) — After ३१, D₁ ins
212* वयं हि देवगन्धर्वा शसाश्चेन्द्रेण कारणात् ।
अस्मान्सस्पृश्य पाणिभ्या यथा मोक्षे व्रजामहे ।
एवमुक्तस्ततो हसान्प्रममजाय नैषध ।
नैषधेन तु सस्पृष्टा इन्द्रलोक पुनर्गता ।

Colophon B₁ reads it in marg — Major parvan
Ś₁ K₁ Dn₁ n₂ T₁ G₁ ३ ४ आरण्य — Sub parvan N
(except Ś₁, B₁ marg) T₁ G₂ M₂ (all om sub-parvan
name) mention only नलोपाख्याय — Adhy name B₄
दमयतीहससवाद , D₂ नलेन हसप्रेषणे दमयती प्रति हसेन नल
सदेशकथन , T₂ G₂ ३ हसदौ (G₂ 'दू)त्य — Adhy no
(figures, words or both) K₁ T G M₂ 50 (as in text),
D₂ M₁ 51, Dn₂ n₃ 53, D₁ 54 — Śloka no
Dn₁ 33, Dn₂ n₃ 32, D₁ 34

51

1 ^a) G₄ तत् (for तु तत्) M₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा)
— ^c) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) तत् (for

तदा) G₁ चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 5^c — ^d) D₁
सुमध्यमा (for बभूव सा)
2 ^c) Ś₁ K₁ ३ D₂ D₃ 'पराधीना (for 'परा दीना)
— ^b) D₂ D₃ 'वदनाकृति — ^d) D₂ तथा, G₁ सदा (for
तदा) K₃ सा नि श्वासपरायणा
3 ^b) D₂ ३ 'चेतना (for 'दर्शना) — After 3^{ab}, N
ins

213* पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ।

[K₂ D₁ ३ 'चेतसा (for 'चेतना)]

— ^d) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ बध्नाति (for विन्दति)
— K₁ reads 3-13 in the following sequence 3,
9^{cd}-10^{ab}, 4^{cd}-9^{ab}, 11^{cd}-12^{cd}, 10^{cd}-11^{ab}, 4^{ab}, 13¹

4 For sequence in K₁, cf v 1 3 — ^a) M₁ वापि
(for शेते) — ^b) K₂ B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ३) रुदती
(for व^c) K₂ B₂₋₄ Dn D₄ ३ पुनः (for मुहुः) — ^c)
K₄ D₁₋₃ G₁ अवस्था (for अस्वस्था) S₁ महाकारा, K₁ G₁
तथा , K₂ तदा दृष्ट्वा, M अनाहारा (for तदाकारा) — ^d)
G₁ ३ सख्यस्ता, M तसख्य (for सख्यस्ता) K₄ ययुर
(for जञ्जुर) D₁ सख्यस्ता जञ्जिरैर्गितै , D₃ सख्यो ज्ञात्वा
तर्दिगितै

5 ^b) K₁ ३ B₂ ४ Dn D₄ ६ सखीजन — ^c) S₁ K₁
D₂ D₃ नस्वस्था (S₁ 'स्ता), K₃ ४ T G₂₋₄ M₁ चास्व (K₄ 'व)
स्था, D₂ G₁ चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 1^c K₂ B₂₋₄ Dn
D₁ ३ ६ न्यवेदयत्तामस्व (D₁ 'व)स्था — ^d) S₁ K₁ ३
D₂ D₄₋₆ G₁ दमयती K₂ B₂₋₄ Dn D₁₋₄ ६ नरेश्वर

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ ६
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
 स संनिपातयामास महीपालान्विशं पते ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अमिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
 हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्हृदयैः खलंकृतैः ॥ १०
 एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितौ गतौ ॥ ११
 नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।

देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १२
 तावचित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३
 नारद उवाच ।
 आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
 लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४
 बृहदश्व उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराञ्छुखाः ।
 अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
 क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

6 °) T₂ G₂ मूपतिर् (for नृपतिर्) — °) K₁ s D₂ s
 T₁ G₁ दमयत्या, K₄ B₂ 4 Dn D₅ ° T₂ G₂ 4 दमयतीं
 — 6^{cd} = (var) 3 57 2^{cd} — K₃ om (hapl) 6^d-7^c
 — °) D₂ s सुहृद्भक्त्या, D₄ S (except G₁ M₁) सुमहत्स्व
 — After 6, K₂ B D (except D₂ s) T G ins
 214* किमर्थं बुद्धिता मेऽद्य नातिस्वस्वेव लक्ष्यते ।
 [T₁ किमसद्, T₂ G₂-4 किमत्र T₂ G₂-4 स्वस्वोपलक्ष्यते]
 7 K₃ om 7^{abc} (cf v 1 6), D₂ om (hapl) from
 7^b up to महीपालान् (in 8^b) — °) K₂ B D (except
 D₁ s, D₂ om) आत्मना

8 D₂ om up to *पालान् (cf v 1 7), Ś₁ om
 8^a-10^b, D₂ om (hapl) 8^a-9^b — °) K₂ s B D
 (D₃ om) मत्र (for *पात), cf 3 53 3^d — °) K₂
 B Dn D₄ ° पति (for पते) — °) Hypermetric! K₂ S
 एपोनुभूयता वीरा; D₂ अन्वीयतामय वीरा, D₅ आहूयता
 महावीरा — °) K₄ D₁ स ह, D₂ प्रभु (for प्रभो)

9 Ś₁ om 9, D₂ om 9^{ab} (cf v 1 8) For sequence
 in K₁, cf v 1 3 — °) K₂ T₂ G₂ s [अ]य (for तु)
 — °) K (except K₂) D₂ D₁-3 s अभिपेतु K₂ B
 Dn D₄ ° M ततो, D₂ यथा, D₅ तथा (for तदा) T G
 वीरा (for भीम) — °) K₁ corrupt

10 For sequence in K₁ cf v 1 3 Ś₁ om 10^{ab}
 (cf v 1 8) — °) K₁ वेणेन — °) K₂ B (except B₁)
 Dn D₄ ° पर (for नाद) K₄ दमयत्या स्वयंवर (= 9^b)
 — °) M भरण — °) K₂ शोभमाना समस्त, D₂ M
 बलैर्हृदयैः (D₂ रथैः) रल्लुता, T G ध्वजैश्चित्रैः (T₁ र्हृदयैः) रल्लुतैः

— After 10, K₂ B D (except D₁-3) ins

215* तेषा भीमो महाबाहुः पार्थिवाना महात्मनाम् ।
 यथाहैमकरोत्पूजा तेऽवसन्तत्र पूजिता ।

11 For sequence in K₁, cf v 1 3 D₂ om 11
 — °) K₁ s B (except B₁) D₂ Dn D₆ सुराणास्त्विति
 — °) K₄ transp महात्मानौ and इन्द्रलोक Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 समा, T₂ G (except G₁) उपा (for इतो)

12 For sequence in K₁, cf v 1 3 — °) K₂ B
 Dn D₄ ° T₂ G (except G₂) महाप्राज्ञौ D₂ M₂ महा-
 प्रभौ, T G M₁ महाशुती

13 For sequence in K₁, cf v 1 3 — °) D₂ T₁
 अर्चयित्वा (for तावचित्वा) K₂ 4 Dn G₁ तावर्चयित्वा
 मघवा (K₄ देवैर्दस्, G₁ भगवान्) — °) Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 ततो वचनमन्नवीत — °) Ś₁ K₂ 4 D₂ D₁-3 s
 चैव, K₁ देवस् (for चापि) — °) D₁ s भुवि, T G₂-4
 प्रभु (for विभु) G₁ तथा सर्वगत प्रभु

14 °) Ś₁ K (except K₂) B₁ D₂ D₁-3 s वीर (for
 देव) — °) Ś₁ K₁ लोकेषु, G₂ लोकेश (for लोके च) K₄
 B₁ s D₂ T G (except G₂) भगवन् (for मघ) K₁ सर्वे,
 D₂ T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने) — °) K₂ लोका, K₄ भूपा
 (for नृपा)

15 S om the ref — °) T₁ M बल (for बल)
 Ś₁ K (except K₂) D₁ शक्रः प्रोवाच शशुहा — °) D₁
 समामे स्वकजीवित

17 °) D₂ D₄ नाह, G₁ s नेह (for न हि) — °) K₂
 B Dn D₄ ° M transp अतिथीन् and दयितान् B₂ ह्व;

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
 शृणु मे भगवन्नेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
 विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
 तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
 तां रत्नभृतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
 एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साधिकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
 ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वा चैवान्नुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
 नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्दीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अद्भुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
 भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

D३ विभो (for मम)

18 Before 18^{ed}, K₂ B D (except D₁₋₃) ins नारद
 उ° — °) K₂ B D (except D₁) M₁ मव° (for भग°)

19 °) K₂ B (except B₁) D_n D₄ ° राशो दुहिता,
 K₃ °राजपिसुता, K₄ D₁ T₁ G₁ °राजतनया

20 ^d) Ś₁ K₁ सहस्रदा, D_c D₈ च वासव (for च
 सर्वेश)

21 °) G₁ रत्नभूमि — ^b) D₃ मनीषिण (for मही°)
 — ^d) A few S MBS बल, some MBS °सूदन

22 °) T₁ एतेषु, M₂ एतच्च (for एतस्मिन्) S₁
 K₁ ३ 4 B₁ D₁₋₃ एव क (K₂ B₁ एतत्क)ययतस्तस्य (Ś₁ K₁
 °त्र), T₂ G₂ ३ एतेषु कथ्यमानेषु

23 °) K₂ ३ B₂₋₄ D_n D₄ ° ते, B₁ T₁ तु, D₁ च
 (for तत्) — °) K₂ B₂ 4 D_n D₄ ° श्रुत्वैव चाब्रुवन्
 K₄ T G सर्वे, B₁ द्रष्टु (for दृष्ट) — ^d) T₁ G₂ 4 M
 गच्छाम Ś₁ T₁ अच्युत, B₃ इत्युत (for अप्युत)

24 °) K₂ 4 B₁ ३ D_c D₁₋₃ विदर्भान् (for °भान्)
 K₂ B (except B₁) D_n D₃ 4 ° अभिजग्मुस्ते (for अभितो
 जग्मुः) — ^d) K₂ B (except B₁) D_n D₃ 4 ° यत,
 T G यथा (T₁ तथा, G₁ यदा) (for यत्र)

25 °) T₁ (by transp) राजा नलोपि — °) K₁ S
 (except G₁ M₂) अमेयात्मा (for अदीना°) — ^d) B₁
 यतव्रत°, T₂ G अनुस्मरन् (for अनुव्रत)

28 °) B अतरीक्षे K₄ D₂ ३ [S]वष्टभ्य (for वि)
 — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂ ३ त्रिविष्टपाव, T₁ नम
 स्थलात्

29 °) K₂ B₂ D_n D₄₋₆ G₁ निषध (for नैषध)
 — ^b) D₁ नल सत्यपराक्रम — ^d) K₄ B₃ D_n नरेश्वर
 (for नरो°)

Colophon — Major parvan S₁ T G₂₋₄ आरण्य
 — Sub parvan N (except Ś₁ D_n) T₁ (om sub
 parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
 name D₂ दमयतीस्वयवरे नलागमे इद्रवरुणधनदयमाप्ति
 समागम — Adhy no (figures, words or both)
 D_c M₁ 52, D_n ३ ns 54, D₁ 55, T G M₂ 51
 (as in text) — Śloka no D_n 31, D₁ 30

52

1 D₂ om 1 — °) S₁ K (except K₂) B₁ D_c
 D₁ नृप (for नरु) — °) N (except Ś₁ K₁ B₁, D₂
 om) अथैवान् (for °नान्) — ^d) K₂ B (except B₁)
 D_n D₄ ° M₁ उप (for अव-)

2 °) G₁ भवतश्च (for वै भवन्त) — °) G₁ वा
 (for च) K₂ B (except B₁) D_n D₄₋₆ तदो (for तत्र)
 D_c तत्वेन परिपृच्छामि

बृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
अमरान्त्यै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
देवा ऊचुः ।

करिष्य इति संश्रुत्या पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तः स देवैस्तैनैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

3 °) K₂ B₂ 4 D₀ S (except M₂) उक्तो (for उक्ते)
— °) G₁ भगवान् (for मघ°) K₂ B₂ 3 D_n D₄ 6 अन्य°
(for प्रत्य°)

4 °) B₁ 4 D₀ D₅ तु (for च) — T₁ om 4^{bo}
— °) D₂ 3 य सर्वांतकरो नृणा

5 °) K₂ D_n त्व (for स) K₂ D₅ त्व (for वै)
K₂ 3 B (except B₁) D_n D₂₋₀ G₁ समा° (for स्वमा°)
K₂ D₅ सर्वान् (for अस्मान्) — °) G₁ निबोधय (for
निवेद) — °) Ś₁ K₂ G₁ सहेन्द्रास्त्वा, K₂ 4 B₂₋₄ D_n
D₄ 6 म(K₂ B₂ स)हेन्द्राद्या — °) D₅ समायाता, T G
दमयति

6 6 = (var) 22 — °) Ś₁ K (except K₂) D₀
D₁ 3 5 एषाम् (for तेषाम्) K₁ एकतरं (for अन्यतम)
— °) K₂ B₁ 3 वरयेति (for वरयस्व) K₂ D₀ M च (for
ह) D₂ 3 वरय स्वय (for वरय ह)

7 °) K₁ 4 B₁ D₁ 3 तु (for स) — °) K₁ B₂ 4 D_n
D₀ एकार्थं समुपेत, K₂ B₂ D_n 1 ns D₅ र्थसमुपेत; B₁ D₂ 5
G₁ र्थं (D₂ र्थं, D₅ र्थं) समवेत — °) B₂ D₁ अहंसि
(for अहंथ) — After 7, all MSS except Ś₁ K₄ D₁₋₃
ms

216* कथं तु जातसकल्पं स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वरा ।

[(L 1) K₂ B₂ 4 D₀ तु, S हि (for तु) S (except

M₁) सकल्पा K₂ S (except G₂ M₂) नर (for पुमान्)
— (L 2) B₄ क्षमध्व B₂ D₅ मनेश्वरा, D₀ [अ]मनेश्वरा
(for महे°) K₂ T₂ G तदै (K₂ हि, G₁ व) पश्यामनेश्वर,
T₁ पश्य मामनेश्वर, M तदै पश्य दुरेश्वर]

— S cont

217* एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om the ref — After 8, T G ms

218* स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ।

[(L 1) T₁ G₂ न्यवेदय, G₁ निबोधय]

9 K₁ om 9^a-11^b T₂ G₂ 4 om the ref — °)
K₄ एवमुक्तोय, D₁ 3 कस्तु B₂ वै देवैर्, G₁ M₂ देवेन
(for देवैस्तैर्) Ś₁ K₄ B₁ D₀ D₂ 3 5 तु, K₂ च, D₁ स
(for तैर्) — °) Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃ व्रजश्रेव स उक्तवान्, D₀
D₅ °ध प्रत्युवाच ह — After 9 T₂ G₂ ms

219* अस्माकं मायया छद्मस्त्वं प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।

इति शक्रो नैषधं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।

[With line 2, cf 10^{ab}]

10 K₁ om 10 (cf v l 9) — °) K₂ M transp
जगाम and स

11 K₁ om 11^{ab} (of v l 9) — °) K₂ m राजा
(for तत्र) — °) Ś₁ T₂ G (except G₂) °जन° (for
°गण°) — B₂ om 11^{cd} — °) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ रीष्य-

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
 अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः खेन तेजसा ॥ १२
 तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
 ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
 प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
 अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
 न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
 अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १८
 कस्त्वं सर्वानवघाङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
 प्राप्तोऽस्यमरवद्बीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोऽग्रशासनः ॥ २०
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
 देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पति वरय शोभने ॥ २२
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
 एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

माना स्ववपुषा

12 °) S₁ K₁ 4 B₃ 4 D₃ 6 च भा (as in text),
 K₃ B₁ D_n प्रभा, K₃ च सा, D₃ विभा, M₃ विभा, the
 rest च ता D₁ आक्षिपतीमिवाभिल्या, D₃ 3 पतीं प्रभा
 भानो — °) 8 शशिन

13 °) K₃ D₀ T₃ G (except G₄) चार* (for धार*)

15 °) K₄ तु सुप्रीता, B₁₋₃ च सप्रीत्या (B₃ ता), T₃
 G (except G₁) तदा प्रीता — °) K₃ T G त (for ता)
 — °) K₃ B D_n D₃ 4 6 भ्यपूजयन्

16 G₄ om 16-17 — °) T G (G₄ om) transp
 कान्तिर and धैर्य — °) T G (G₄ om) नु (for ऽय)
 D₀ D₃ 3 [S]थ (for the first नु) K₃ B₂₋₄ D_n D₄ 6
 [S]थ वा यक्ष (for नु यक्षो नु) S₁ K₄ B₁ D₃ 3 G₁ वा,
 K₃ [S]थ, D₀ D₃ [S]थ (for the second नु) — °) K₃
 B D_n D₄ 6 वा, D₀ D₃ [S]थ (for नु)

17 G₄ om 17 (of v 1 16) — °) K₁ 3 B
 (except B₁) D_{n1} n₃ D₄ 6 तास्त, K₃ चैन, D₃ M₃ स्वेव,
 T G (G₄ om) स्वेव (for स्वेन) — °) S₁ श्रुत्वा, K
 (except K₃) B (except B₁) D_n D₄ 6 तस्य (for सर्वा)
 — After 17, T₃ G₂ 3 repeat 15^{cd}.

18 °) K₃ B (except B₁) D_n D₄ 6 स्मयमान नु
 (for मानेव) — °) D₃ वीक्ष्य (for वीरम्) — °) B₃

(m as in text) विस्मया[त्?], D₃ लज्जया, M भामिनी

19 °) S₁ K₁ कथ (for कस्त्वं) K₃ D₃ 3 वघाङ्ग
 — °) K₃ D₃ G₃ 3 वर्धन — °) G₁ च्छाम हेनघ

20 °) S₁ चागमन (for आग) T₃ G₃ चैव (for
 चेह) — °) S₁ चासि न, D₀ आसीने, M₃ आसीन्न (for
 चासि न) D₃ कथ वा नासि लक्षित, T₃ G (except G₁)
 कथमासीवलक्षित — °) 8 (except G₁ M₁) च (for
 हि) S₁ K₁ मद् (for मे) — °) D₃ 3 राज्ञश्चैवोऽग्रशा
 सनात्

21 °) K₁ D₃ 3 T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह)
 — Before 21^{cd}, K₃ B D (except D₁ 3) नल उ

22 = (var) 6 — °) K₃ द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्)
 — °) K₁ एकतर, K₃ एकतम (for अन्य) G₁ वीर (for
 देव)

23 °) B D₄ 6 प्रभावेण — °) D₃ न लक्षित (for
 अल) — °) K₃ B (except B₁) D_n D₄ 6 न (for
 हि) K₃ नैव (for कश्चिन्) — °) K₃ B D_n D₄ 6
 अपश्यन् (for नाप) K₃ D₁ 3 नाप (D₃ पि) वारयत्, S
 (except G₁) नाम्य

24 °) D₃ दर्शे ह्यह (for दर्शमह) — °) 8 (except
 M₃) तु मे वाक्य (for शुभे बुद्धि) — °) D₀ प्रकुरु स्व
 K₄ D₃ यथेप्सित

५३

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
 प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
 अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
 सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
 यदि चेद्भ्रजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
 विषमग्निं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठतु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५

येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवघाद्भि वरयस्य सुरोत्तमान् ॥ ७
 ततो वाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिसिता ।
 प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
 अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 आपान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
 ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।

Colophon — *Major parvan* S₁ Dc₁ T G आरण्य
 — *Sub parvan* N (except S₁ Dn₃) T₁ (om sub
 parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy
 name* B₄ दमयन्तीदर्शन; D₃ दमयतीस्वयंवरं नलदमयन्ती
 समागमे नलवाक्य — *Adhy no* (figures, words or
 both) Dc₂ M₁ 53, Dn (Dn₁ sup lin) 55 D₁
 56, T G M₂ 52 (as in text) — *Śloka no* Dn
 25, D₁ 24

53

1 ^b) T G प्रहसतीदमब्रवीत् — ^o) Ś₁ वर (for प्रण)
 D₁ महाराज (for यथा) D₂ प्रणय भावयत्यस्मिन्
 2 ^a) Dc D₁ ३ transp चैव and हि K₁ किंचित् (for
 चान्यत्) — ^b) T₁ यथास्ति (for ममास्ति) K₁ पार्थिव
 (for किंचन) — ^c) K₂ B (except B₁) Dn D₄ ३ तत्सर्वं
 (by transp), K₃ सर्वतस्, D₁ सर्वं तु, D₃ सर्वं नस् K₁
 T₁ G₂ ४ M विस्त्रब्ध, G₁ विश्रब्ध
 3 ^a) Ś₁ K₄ B D₂ ३ यत्; K₃ D₁ ३ M₂ शुत्वा, Dn₃
 यच्च (for यत्त्) — ^b) Ś₁ D₄ G₁ ३ M मा (for मा)
 — ^c) K₃ महाराज (for मया वीर) — ^d) K₃ ४ D₁-३ ३
 सनिमत्रिता
 4 ^a) Ś₁ K₃ ४ Dc D₁-३ ३ वै, K₁ मा, K₂ B Dn
 D₄ ३ स्व (for चेद्) K₁ Dc वै (for मा) — ^d) T₁ G₁
 मृत्यु (for वव)

5 In G₁ the portion of the text from st 5 up to
 समाह्वान in 8^b of adhy 56 is lost on a missing fol
 (190) — ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁-३ M उक्ते तु
 (for उक्तस्तु) — ^b) K₁ T₂ G (G₁ missing) प्रत्यभाषत
 (for प्रत्युवाच ह) — ^d) T G अर्हसि (for हृच्छ)
 6 G₁ missing (cf v l 5) Ś₁ om (hapl) 6^a-7^b
 — ^a) S (except M₁, G₁ missing) मृताम् (for कृताम्)
 — ^d) D₁ T₁ M मनस्तेषु प्रवर्तता
 7 G₁ missing (cf v l 5) Ś₁ om 7^{ab} (cf v l 6)
 — ^b) B₃ ४ मृत्युम् (for मृत्युम्) K₁ ३ Dc D₁ ३ हृच्छ-
 ति, B Dn₁ ns D₆ अष्टे; D₃ अर्हं (for ऋच्छ) — ^c)
 S₁ K (except K₂) Dc D₁-३ ३ पाहि (for त्रा) — After
 7, K₁ ३ B D (except D₁-३) ins a passage given in
 App I (No 8)
 8 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) K₃ ३ B₂ Dn
 D₁ ३ ३ G₂ वाष्पाकुला, B₁ वार्याकुला, T₁ वाष्पाकुला, T₂
 G₃ वाष्पाकुल — ^c) Ś₁ K Dn D₁ ३ ४-३ प्रत्या, D₃ अपा
 (for प्रव्या)
 9 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) K₃ B₂ ३ Dn
 D₄ ३ उपायोय (for अस्त्युपायो) Ś₁ नलो (for मया)
 — ^c) B₁ यथा (for येन)
 10 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) B₂ Dc स्वचैव
 (for स्व चैव) — ^b) K (except K₁) B D देवाश्चन्द्र (B₁
 देवा सास्ति, D₃ देवा इत्)पुरो; M₂ लोकपालाश्च साप्तिका
 (= 8 51 22^b)

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
 तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३
 देवा ऊचुः ।
 कश्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिसिता ।
 किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४
 नल उवाच ।
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
 सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
 अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
 तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
 एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
 मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

11 G₁ missing (cf v l 5) D₅ om 11^{ab} — °) K₁ M₁ तत्राह — °) Ś₁ त्वा (for त्वा) D₁ s ० नरेश्वर — °) T G (G₁ missing) नैष (for नैव)

12 G₁ missing (cf v l 5) — °) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ महायया, B₃ G₄ विशा पति — °) Ś₁ नलस, K₁ जवात्, K₃ 4 D₁₋₃ ततस (for पुनस) — D₄ om 12^a-13^a — °) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ सवासवा, M व्यवस्थिता (for समा)

13 G₁ missing (cf v l 5) D₄ om 13^a (cf v l 12) — °) T₃ G₃ तत्रा (for तम) M अथा (for तथा) — °) 3 54 20^b Ś₁ K₂ B D₅ Dn D₁ 4 ० महेश्वरा, K₁ M नरेश्वर (for सहे) — °) B₃ 4 M₁ अथा; T G (G₁ missing) तथा (for ततो) — °) K₂ 4 Dn D₄ ० M₂ स (for तत्)

14 G₁ missing (cf v l 5) K₂ B (except B₂) Dn D₄ ० om the ref — °) S₁ K₁ वीर (for दृष्ट) Ś₁ K₁ दृष्ट, K₃ 4 D₅ D₁₋₃ वीर (for राजन्) — °) K₁ नल (for सनघ)

15 G₁ missing (cf v l 5) — °) T₂ G₂ s त्वहम् (for अहम्) — °) D₂ s M₂ सुमहत् (for सुमहा) N (except Ś₁ K₁ D₁) spells कक्ष

16 G₁ missing (cf v l 5) — °) K₄ D₁ transp तत्र and कश्चित् — °) Ś₁ K (except K₂) D₅ D₁₋₃ s M विना (for ऋते)

17 G₁ missing (cf v l 5) — °) S₁ K (except K₂) D₅ D₁₋₃ s तस्या (for चास्या) — °) D₂ s om च Ś₁ K₁ s B₁ अस्मि (for अपि) — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ ० M transp दृष्ट्वा and सर्वा

18 G₁ missing (cf v l 5) — °) T₁ G₂ 4 M₁ मामेवागतं — °) D₁₋₃ M₂ वृणोति K₂ B (except B₁) Dn D₄₋₆ सा सुरोत्तमा

19 G₁ missing (cf v l 5) — °) K₂ D₅ मा (for मा) — °) K₃ S (except M₂, G₁ missing) सुरसत्तमा (for सहिता सुरा), cf 18^a — °) K₂ B Dn D₄ ० M₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ)

20 G₁ missing (cf v l 5) — °) Ś₁ G₄ M₂ त्वा (for त्वा) — °) K₁ नरेश्वर; D₅ न सदाय (for नरो) K₂ B Dn D₄ ० वरयिष्यामि नैषध (B₁ सत्तम) — °) K₃ एव (for तव) D₅ भाग (for वाहो) — °) K₃ 4 (by transp) न दोषो K (except K₁) D₅ भवितेति हि, B₂ D₁ तेति च, D₅ ता त्विह, T₂ G₃ 4 ता तव

21 G₁ missing (cf v l 5) — °) T₂ G (G₁ missing) एव, M₁ एतद् (for एव) — °) K₂ B₁ Dn D₄ ० उपा (for उदा) — °) K₁ s B Dn D₄₋₆ मया शेषे, M अत पर — °) D₅ भवत्सु M सुरसत्तमा (for त्रिदशेश्वर)

Colophon G₁ missing B₁ reads it in marg

५४

बृहदश्व उवाच ।

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्मीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविद्युस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षिताः ।
 सुरमिस्रग्धराः सर्वे समृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५

तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवन्तः सुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

— Major parvan Ś₁ K₁ B₁ D₂ T G₂₋₄ आरण्य
 — Sub parvan N (except Ś₁) T G₃ M₁ (all om
 sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
 name B₄ नलदौत्य, D₂ दमयतीस्वयंवरे नलदमयतीवाक्ये
 विषुधान्प्रति नलप्रत्यागमन — Adhy no (figures, words
 or both) Dc₂ M₁ 54, Dn (Dn₁ sup lin) 56, D₁
 57 T G₂₋₄ M₂ 53 (as in text) — Śloka no Dn
 31, D₁ 21

54

☞ This adhy is missing in G₁ (cf v 1 3 53 5),
 the MS is mostly ignored here

1 ^a) D₂ तु स (for शुभे) — ^b) Ś₁ K₄ D₂ पुण्य
 क्षणे, T₁ M पुण्यक्षणे (T₁ के) — ^d) K₁ ४ राजन् (for
 राजा)

2 ^a) K₃ ते श्रुत्वा K₄ तु मही* (for पृथिवी) D₂
 एतच्छ्रुत्वा मही*

3 ^a) K₄ Dc D₁₋₃ रवित — ^b) D₂ मणिरत्नविभू
 पित — ^{cd}) T₂ G (G₁ missing) त (for ते) K₃ तदा
 (for महार) K₂ Dn transp महार and नृपा

4 ^d) = 4 17 19^d, 65 13^b, 67 29^d Cf 1 73
 17^b K₂ B₁ Dn D₂ प्र, T₁ स, T₂ G₃ स (for सु)

5 M₁ om 5 — ^a) K₁ ३ B Dc Dn D₄ ६ पुण्या;

D₁ ३ यूना (for पूर्णा) — ^b) K₄ (by corr) D₁₋₃ यथा
 (for इव) — After 5^{ab}, T₂ G (G₁ missing) ins

220* प्रविवेश नलो देवै पुण्यश्लोको नराधिप ।

— ^a) K₃ सुपूर्णा, K₂ Dn₂ G₂ सपूर्णा B₁ Dc D₂ S (G₁
 missing, M₁ om) ऋ(B₁ नृ)पभस्कधैर — ^a) B₂
 सिंहैर (for न्याधैर) — After 5, D₁ ins

221* देवगन्धर्वपतयो दृष्टुर्विस्मयान्विता ।

पौरजानपदाश्चैव ये तत्रासन्समाहिता ।

6 ^a) B₁ नृपा सु (for तत्र स्म) S (except M₂,
 G₁ missing) तेषा (for पीना) — ^b) B₂ परिघोपमबाहव

— ^c) K₂ Dn₂ ns D₄ ६ आकारवर्णसुश्लक्षणा, B₁ D₁ ६
 वत् सुश्लिष्टा; Dn₁ वत् सुश्लक्षणा

7 ^b) Ś₁ K₁ ४ Dc D₂ (before cor) सुनसानि, M₁
 सुहा^१ K₂ B Dn D₄ ६ (after corr) ६ सुनासाक्षिभु
 नाणि च — ^c) B₁ Dc दृश्यते (for शोभन्ते)

10 ^d) K₂ B (except B₁) D₄₋₆ T₂ (before corr)
 इह, K₄ अथ (for इव)

11 T₁ G₂ om 11^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ ४ D₁ ३ [अ]थ
 सा, D₂ [अ]थ वै (for ततः) — ^b) B₁ अस्तौ; Dc D₂
 T₂ G₂ ३ M₁ इव (for स्थितान्) K₃ ४ B₂ *कृत्ति(B₂
 कृती)स्थितान् — ^d) Ś₁ K (except K₄) B₁ Dn

D₁ ३ ६ M₂ नाभ्यजानन्, Dc₁ नाकासीच्च T₂ G₂ ३
 तथा; G₄ तदा (for नृपम्) — After 11^{cd}, S (G₁
 missing) ins

संदेहादथ वैदर्भी नाम्यजानान्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाज्जानीयां कथं विधां नलं नृपम् ॥ १२
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवल्लिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १४
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १५
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
वाचा च मनसा चैव यथा नामिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
खं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
निश्चयं दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्तबन्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निविशेषवयोवेषरूपाणा तत्र सा शुभा ।
— Ś₁ om (hapl) 11^e-12^d, K₃ om 11^e-12^b — °)
D₁ पश्यते, D₃ (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे)
12 Ś₁ om 12, K₃ om 12^{ab} (cf v 1 11) — °)
K₁ तु, T₂ G₃ त; G₄ सा (for [अ]थ) K₄ D₁₋₃ सा तु
(D₁ सा त, D₂ सा च, D₃ सैव) चितयती बुद्ध्या (cf v 1
13^e) — D₁ om (hapl) 12^b-13^a — °) K₂ B D
(except D₂ s, D₁ om) भाविनी (B₁ कामिनी), T₂
G₂ s M₁ मानिनी — °) K₂ B Dn D₄ s M₁ हि (B₁
न) (for तु)
13 D₁ om 13^a (cf v 1 12) — °) Ś₁ K (except
K₂) D₂ s सैव (Ś₁ °व) चितयती बुद्ध्या (cf v 1 12^a)
— D₂ om 13^{ad} — °) K₂ B Dn D₄ s M₂ तर्कयामास,
T₂ G₂ s गणं Ś₁ K (except K₂) B₁ D₁₋₃ भामिनी,
Dc भाविनी (cf 12^b)
14 °) D₂ s स्थविरेषु M₂ वै (for मे)
15 °) S (except M₂, G₁ missing) एव विचिन्त्य
(for सा विनि°) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ मनसा, T₂
G₃ विबुधा (for बहुधा) — °) = 1 57 41^b Dn₃ सा
विचार्य (for विचार्य च)
17 °) K₁ s D₃ सत्येन (for सत्येन) — °) Ś₁ K₁
D₃ देवा सप्रति सतु मे
18 Ś₁ om (hapl) 18-19 — °) = 16^a B D₄ s
वचसा (for वाचा च) K₂ Dn मनसा वचसा चैव — °)
K₄ B₁ s Dn₁ S (except T₁, G₁ missing) नातिचरामि,

D₁ नान्य वृणोमि K₁ 4 Dc D₂ s s त (for [अ]ह)
— 18^{cd} = (var) 19^{cd}
19 Ś₁ K₂ 4 D₁ om (hapl) 19 (for S₁, cf v 1
18) — 19^{cd} = (var) 18^{cd} — °) T₂ G₂ s वै (for
मे) B₂ Dc M₂ विबुधास (for मे देवास) D₂ पतित्वे तेन
सत्येन (= 17°) — °) D₂ विबुधा (for तमेव) — After
19, K₁ s B Dn D₄₋₆ ins
223* यथेदं व्रतमारुह्य नलस्याराधने मया ।
[(L 1) B₁ 4 D₅ आदिष्ट (for आरभ्य) D₆ वरणे (for
[आ]राधने)]
— 223* is followed by a repetition of 19^{cd}!
20 °) S₁ K₁ B₁ पश्यतु, K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₂₋₄ s
कुर्वतु; K₃ D₁ s पुष्णतु (for पुष्यन्तु) — °) = 3 53
13^b K₁ s B D (except D₁₋₃) M₂ महे° (for सहे°)
— °) Ś₁ K₄ D₂ s G₂ 4 अपि (for अभि)
21 °) K₄ D₂ s तु (for तत्) — °) K₂ B₁ Dn D₄
प्रति (for परि) — °) M₂ च पर (for परम) Ś₁ K₂ 4
D₁₋₃ तस्या (for तथ्यम्) G₂ 4 निश्चय परमत्पथं
22 Dc D₄ s om 22^{ab} — °) T₁ मनोविशुद्ध्या T₂
G (G₁ missing) भक्तिं च D₁ महाबुद्धिं च भक्तिं च
— °) T₂ G (G₁ missing) बुद्धिं (for भक्तिं) K₂ B Dn
नैषधे (for भारत) — °) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ s
समस्त The same MSS (except D₆) लिङ्गधारण
23 °) M₂ विविधान् (for विबुधान्) M₁ देवान् (for
सर्वान्) — °) K₄ निस्वेदान् K₃ स्तब्धचक्षुष्य — °)

छायाद्वितीयो म्लानस्रप्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजचास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साञ्चिति भारत ।
विसितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वचरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

Do1 हृषितस्रजोनुलिसागान्, D1 हृषितस्रनुलिसागान्; D3 हृषितास्रजोधारान्, T1 corrupt, T2 (by corr) G2-4 अम्लानस्रजोहीनात् (T2 G3 पेतान्)

24 ^{ab}) K2 छायात्नितो हि (for द्वितीयो) T1 (corrupt) छाया सा तृतीयामाम्लानस्रज्, G2 4 M1 छायाद्वितीय (M1 य) म्लानस्रज् D3 रजःस्वेदसमाहृते, T1 G3 'समन्वित T2 G3 छायाद्वितीयमम्लानस्रजःस्वेदसयुत — °) K3 4 B2 D1-3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ठ, T2 G (G1 missing) भूमिस्थ S (except M2, G1 missing) नैषध चैव — °) B1 सूचिते, S (G1 missing) त

25 T1 om 25^a-26^d — °) K2 B Dn D4 ० तु तान्, K3 4 Dc D1-3 ० T2 G तदा (for ततो) — °) Dc D5 भाविनी, D2 ० भामिनी, M1 नैषध (for भारत) — S1 om (hapl) 25^{cd} — °) M1 वरयामास त स्रज — °) K2 B (except B3) Dn D4 ० पादच, K4 D1 M2 पार्थिव (for भारत)

26 T1 om 26^{abcd} — °) K1 B4 वस्त्रात (!) — °) T2 G (G1 missing) कठ° (for स्कन्ध) S1 K (except K2 D1-3 स्रज (for [S]स्रजश्च) K2 B D (except D1-3) तस्य (for चास्य) — °) S1 K (except K2) D1 ० [अ]सृजत् (for स्रज) S1 D4 परमशोभना, D2 प्राक्षिपद्वरवर्णिनी — °) S1 K (except K2) Dc D1-3 धर्मेवसला, D5 धर्मत स्थिता, M2 धर्ममस्थिता (for वर°)

27 ^a) B1 वचसा, S (except M2, G1 missing) सजज्ञे (for सहसा) — °) K1 ० B Dn D4-० मुक्त- शब्दो (by transp) S1 K (except K2) D1-3 जनाधिपै, T1 M1 नरोत्तै, T2 G (G1 missing) नरोत्तमै — °) K2 B2 4 Dn D4 ० तत्र (for चैव) — °) S1 K1 ईरितै- शब्दै — °) D2 transp नल and नृप — After 27,

K1 ० B D (except D1-3) ins

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृप ।
आश्वासयद्वरारोहा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
यश्च भजसि कथ्याणि पुमास देवसनिधी ।
तस्मान्मा विद्धि भर्तारिमेतत्ते वचने रतम् ।
यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । [5]
तावत्स्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्भवीमि ते ।
दमयन्तीं तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलि ।
तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा स्वप्तिपुरोगमान् ।
तानेव शरणं देवाञ्जग्मनुर्भनसा तदा ।

[(L 4) K1 एन, K2 B1 ० Dc D6 एव, B2 4 D4 एत (for एतत्) — (L 7) K2 दमयति, Dn2 D4 'यतीं]

29 ^a) K1 दर्शनं प्रति यज्ञस्य — °) K4 मति (for गति) K2 स्थिति (for शुभाम्)

30 After 30^{ab}, K2 reads 31^{cd} — 30^b = 31^d — °) K1 (corrupt) ता लोकानात्मप्रभवाश्च, K2 D1 ० S (G1 missing) लोकानात्मभवाश्चैव

31 ^b) S (G1 missing) मनसः (for परमा) S1 K1 D1 गति (for स्थितिम्) — After 31^{ab}, Dc1 D1 ins

225* वरहय ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दन ।
— K2 reads 31^{cd} after 30^{ab} — 31^d = 30^b

32 ^a) M1 om च K2 B D (except D1 4 ०) स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्या — °) D5 एतान् (for एव) D1 ० [अ]स्मै (for [अ]स्य) — °) K1 सर्वे ते (for देवास्ते) S1 K1 4 Dc D1-3 ० ययु (for गता) — After 32, S (except M2 G1 missing) ins

226* एतस्सर्वं नलोऽपश्यद्दमयन्ती च भारत ।
यथा स्वप्न महाराज तथैव वदद्भुजना ।
तत् स्वयवर चक्रे भीमो राजातिमालुषम् ।

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याः प्रसुदिताः प्रतिजगमुर्ग्रथागतम् ॥ ३३
 अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तथा राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
 अतीव मुदितो राजा आजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो ददशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विना पते ।
 दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [६]
 अन्वीक्ष्य नैषध वद्रे भैमी धर्मेण भारत ।
 [(L 6) = var 25^{cd}]

33 ^{ab} K₂ 4 B Dc₂ Dn D₄ ० [अ]स्य (for [अ]स्या)
 S (except M₂, G₁ missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते
 च स्वयवरे — ०) K₂ B Dn D₄ ० च मुदिताः ; K₃ सत्
 सर्वे (for प्रसु^०) S (except M₂, G₁ missing) सर्व एव
 महीपाला — ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ ६ M₂
 विप्र^० (for प्रति^०) — After 33, K₁ ३ B D (except
 D₁₋₃) S (except M₂, G₁ missing) ins

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामना ।
 विवाह कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half),
 of 25^d]

K₁ ३ B D (except D₁₋₃) cont

228* उष्य तत्र यथाकाम नैषधो द्विपदा वरः ।

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगर स्वकम् ।

[(L 1) K₁ B₁ Dc तस्य (for उष्य) Dc यथाकाल]

34 ^a) K₂ B Dn D₄₋₆ T G (G₁ missing) तु, Dc
 च (for तत्) — ^b) B₃ नराधिप^०, M₂ [S]पि भारत — ^c)
 K₂ B D (except D₂ ३ ३) राजन् (for राजा) — ^d) A
 few S MSS बल^० (for बल^०) G₂ यथा शच्या पुरदर

35 ^a) T₂ G₂ आजते (for मुदितो) — ^c) Ś₁ K
 (except K₂) Dc D₁₋₃ ६ रजयन्वसुधा वीरो — ^d) K₃
 Dc प्रति^० (for परि^०)

36 ^a) D₂ इयाजा (for ईजे चा^०) Ś₁ K₁ (by
 transp) [S]पि च, Dc D₂ चैव — ^b) K₂ 4 नायुष
 — ^{cd}) K₂ 4 B Dn D₄₋₆ T₂ G₂ (by transp) बहुभि
 (B₁ ३ विविधै^०) र्धीमान्क्रतुभिश्च Ś₁ K₁ प्राप्त^०, G₂ 4 स्वास^०,
 M स्वास^० (for चास^०)

37 ^a) B₃ पुरेषु, D₃ पुण्येषु (for पुनश्च) — ^b) T
 G₂ ३ M₁ जले^० (for वने^०) — After 37, Dc₁ Dn D₁₋₃
 ins

229* जनयामास च नलो दमयन्त्या महामना ।

इन्द्रसेन सुत चापि इन्द्रसेना च कन्यकाम् ।

38 ^a) D₀₁ D₁ G₂ 4 स (for स) D₁₋₃ तु (for च) —
 — ^b) D₃ तु (for च)

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृतः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्व्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेद्भयार्थं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवोकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
 अंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्थते ।
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

of 8 lines given in App I (No 9)

- 2 ^{ab} T₂ G (G₁ missing) प्रेक्ष्य (for शक्र), and शक्रः स (for सप्रेक्ष्य) D₁ परवीरहा, S (mostly) बलवृत्र हा — °) Ś₁ सहासीन, K₁ s B₃ T G (G₁ missing) सहानेन — ^d) M₁ क यास्यसि कले वद
- 3 °) K₂ B Dn D₄ s S (except M₂, G₁ missing) हि (for [अ]ह) — ^d) K₂ B Dn D₄ s ता, T₁ हृद्- (for तद्) K₃ (corrupt) ममापि मनस्तद्गत
- 4 °) K₄ D₁₋₃ ततो (for तम) — ^b) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₄ s T₂ G₂ s M निर्वृत — ^{cd}) T G (G₁ missing) नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युति (T₁ G₂ ते)
- 6 °) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ तत्र, D₁ s ततस् (for ननु) T₂ G₂ तस्य (for तस्या)
- 7 ^b) K (except K₂) D₁ s स (for से) — °) K (except K₁) B Dn D₂ s-6 M₂ ज्ञाते (for ज्ञाते) — Dc₂ (which om 8) ins 230* after 7
- 8 Dc₂ om 8 T G (G₁ missing) transp 8^{ab} and 8^{cd} — °) K₂ Dn D₄ M₂ का च, K₂ D₂ s कश्चित्, T₁ G₂ s किं च, M₁ का स्विन् Dc₁ धर्मगुणो — K₁ s B Dc Dn D₄₋₆ T G (G₁ missing) ins after 8 (Dc₂, which om 8, ins after 7) M ins line 1 only after 8^{ab} 230* योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानुवाचपञ्चमान् ।
 नित्यं नृसा गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

[(L 1) M₁ सागान् (for सर्वान्) — (L 2) T G (G₁ missing) नित्य- (for नित्य) — (L 3) B₁ D₂ T G (G₁ missing) अहिंसाया रतो Dc नित्य (for यश्च) T G (G₁ missing) धर्म (for सत्य)]

— Thereafter K₁ ins 231*

9 °) B Cn दाक्ष्य (B₁ दान), M₂ सन्त्यह, Cnp सत्य (as in text) B₂ Dn ज्ञान, B₁ दाक्ष्य (for दान) — ^b) Ś₁ K (except K₂) B₁ s Dc D₁₋₃ s शौर्यं (for शौच) Ś₁ K₁ s क्षमा दम, T₁ सदा क्षमा, T₂ G (G₁ missing) दया क्षमा (for दम शम) — K₂ B Dc Dn D₄ s ins after 9 K₁, after 230*

231* एवरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 which is a v 1 of 10^{cd}

10 °) K₂ B₁ G₂ s M₂ संशपेन्, B₂ शपते, Dc शम-येन् — ^b) K₂ B Dn D₂₋₄ s G₄ om च — D₄ om 10^{cd} — °) K₄ एवभूत् T G (G₁ missing) हि (for वै) — ^d) T₁ शासितु, G₄ चासितु, M₁ पीडितु (for शपितु)

11 °) T G (G₁ missing) असकृन् (for कृच्छ्रे स) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃ s) विपुले हृदे, K₂ s D₂ विपुलहृदे

12 °) T G (G₁ missing) गतेषु तेषु दे° — °) S (G₁ missing) सत्यतु (for सहर्तु)

५६

बृहदश्व उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
 स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संघ्यामास्ते स नैषधः ।
 अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षद्युते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजबलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

13 ^a) K₄ D₂ ध्वसं (for अश) — ^b) D₁ ३ रस्यति
 — ^d) K₁ २ B₂ Dn D₄ ६ (by transp) साहाय्य कर्तुम्,
 T G (G₁ missing) कर्तुं मे साह्यम्, M साह्य मे कर्तुम्
 — After 13, T G (G₁ missing) ins
 232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवाश्र भविष्यसि ।

Colophon om in D₂ ३ G₁ missing — *Major parvan* Ś₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś₁ B₄, D₂ ३ om) T G₃ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B₄ कलि-
 द्वापरमन्त्रण, T₂ G₃ इन्द्रकलिसवादा — *Adhy no* (figures,
 words or both) Dc₂ M₁ 56, Dn (Dn₁ sup ln) 58,
 D₁ 59, T G₂₋₄ M₂ 55 (as in text) — *Śloka no*
 Dn 14, D₁ 13

56

1 The portion of the text from 1^a up to समाह्वान
 (in 8^b) is missing in G₁ (of v l ३ 53 5) — ^b) T
 G (G₁ missing) तदा (for सह) — ^c) Ś₁ K₁ कलिस
 (for तत्स)

2 G₁ missing (of v l 1) — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 T₂ G₃ प्रेक्षुर् (for प्रेक्षी)

3 G₁ missing (of v l 1) — ^b) K₄ m D₂ ६ शय्याम्
 (for सध्याम्) K₂ अध्यास, K₄ D₂ ३ S आस्ते स, K₄ m
 D₂ भेजे स, B (except B₁) Dn₁ n₂ Cn अन्वास्त (Cnp
 सोऽऽस्ते स), Dn₂ D₄ ६ अन्वास्य (for आस्ते स)

4 G₁ missing (of v l 1) — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 च (for तु) — ^b) K (except K₄) B D (except D₁-३ ६)

T₂ G₃ ४ च, G₂ M₂ तु (for ह) — ^d) D₁ अक्षैर् (for
 एहि)

5 G₁ missing (of v l 1) — ^a) B₂ D₂ जित्वा (for
 जेता) — ^b) K₄ च, Dc स (for हि) — ^d) K₂ ३ ६ m
 B Dn D₂-६ T₂ G₃ राज्य (for राजन्) — After 5, K₄
 ins

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत ।
 K₄ (om lines 2-3) cont K₃ D₁ ins after 5

234* पुष्कर उवाच ।
 पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्त पणाय मे ।
 वित्तहीनेन च नलं क्रीडते न मया सह ।
 पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।
 भविष्येऽह वृषश्रेष्ठेन दीव्य पणेन वै ।

[(L 2) D₁ कथ क्रीडेन् (for क्रीडते न) — (L 4) K₄
 भविष्येह नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै]

6 G₁ missing (of v l 1) — ^b) D₁ T₂ G (G₁
 missing) अस्यगात् — Ś₁ D₂ om (hapl) 6^{cd} — ^d)
 T G (G₁ missing) M₁ त वै, M₂ बहून् (for गवा) D₁ ३
 M₂ अस्यगात्, T G (G₁ missing) अन्वियात्; M₁ अन्वगात्

7 G₁ missing (of v l 1) — ^a) S₁ K (except
 K₂) D₁-३ च (for तु) — ^c) T G (G₁ missing) प्रीत्या,
 M₂ आत्रा (for आता) K₂ Dc Dn₂ D₂ एहि दीव्याम (K₂
 Dn₂ 'व)हे राजन् — ^d) K₁ T G₃ ६ पुन पुन (for
 मुहुर्मुहुः)

8 G₁ missing up to समाह्वान in 8^b (of v l 1)
 — ^b) D₁ समाह्वय T G (except G₁) महायथा — ^c)
 B₂ S वैदर्भ्यां 'माणाया — ^d) S (except M₂) प्राप्त (for
 पण) — After 8, K₃ ins

वैदम्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
 ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः स्रत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 असृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनिः ॥ १३

ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
 राजनपौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
 तथा तदमवद् धूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिरं बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

235* आहूते न निवर्षेत धृतादपि पणादपि ।
 while S (M om line 2) ms
 236* तत स राजा सहसा देवितु संप्रचक्रमे ।
 भ्रात्रा दैवामिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिप ।
 9 ^b) Ś1 K1 रक्षाना चैव, T₂ G₃ यानयुग्यसु G₂ 4
 वासस — ^a) B₂ हीयते, D₂ G₁ दीव्यते (for जीयते)
 Dc D₁ 5 पुनः पुन (for नलस्तदा)
 10 ^a) K₄ (marg sec m as in text) दीव्यते तम् (for
 दीव्यमानम्) N अरिंदम (K₁ 3 B Dc Dns D₄ 'म) (for
 अचेतसम्)
 11 ^a) K₂ 4 Dn D₅ 5 T G 'जना सर्वे — ^b) Ś1
 K₁ 3 4 Dc D₁-3 5 दुःखशोकसमन्वित (K₄ D₂ 3 5 'ता)
 — ^c) K₁ transp राजान and द्रष्टु D₂ इच्छति (for आग
 च्छत्) — ^d) S₁ K₁ 3 4 D₁-3 आतुरा' (K₁ 3 D₁ 'र)
 12 G₁ om 12 — ^a) D₂ तत्र (for सूत) — ^c) K₂
 B D (except D₁-3) देवि (for सर्वो) T G (G₁ om)
 पौरजानपद सर्वो (T₁ 'दा सर्वे) — ^d) D₂ 3 द्वारे
 14 ^a) Ś1 K₃ D₁ 2 तत स, K₄ ततस्ता; T₁ स हृष्टा
 — ^b) T₁ चार्ता (for वाचा) Ś1 K (except K₂) D₁-3 5
 मूर्छिता, some MSS कर्षिता
 15 ^{ab}) K₁ 3 एष (for राजन्) K₁ 3 Dc M₁ उप
 स्थित Ś1 K₄ D₁-3 मन्त्रिणस्था (Ś1 'स्त्वा; D₂ स्ते) महा
 राज दिदृक्षव उपस्थिता — Ś1 K₂ 4 D₁-3 om 15^{cd}
 — ^c) K₁ T₁ G₁ M₁ सर्वो (for सर्वै) — ^d) T₂ G (ex-
 cept G₁) राजन् (for राज) K₁ पुरसर, B₂ 'पुरस्कृतै
 — Alter 15^{cd}, K₁ ms the reading of 15^{ab} given by

Ś1 K₄ etc (see above), while S ms
 237* वृद्धैर्ब्राह्मणसुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वित ।
 आगत महित राजस्वधरासादावलम्बितम् ।
 — ^a) Ś1 K (except K₂) D₁-3 तान् (for त)
 16 ^a) Ś1 G₁ रुचिरापांगा — ^b) K₂ B Dn D₄-5 तथा
 विधा (B₂ सुहृसुहृ); S (except M₁) शुचिस्मिता (for
 सुम)
 17 ^b) D₂ 3 G₂ तथैव (for ते चैव) — ^d) D₂ 5 T
 G भालय
 18 ^a) K₄ T₂ G₂ तदा (for तथा) T₂ G (except
 G₁) सम (for तद्)

Colophon — Major parvan Ś1 Dns T G आरण्य
 — Sub parvan N (except Ś1 D₂) T G₃ (all om
 sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
 name B₂ द्यूत; D₂ नलशरीरे कलिप्रवेदो अक्षक्रीडाया नलपरा-
 जय — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁
 sup luv) 59, D₁ 60, T G M₂ 56 (as in text), M₁
 57 — Śloka no Dn 18, D₁ 20

57

1 ^a) T₂ G तथा (G₁ सुत) (for ततो) — ^d) T₁ G₁
 वैवेन (for देवने) D₂ गतचेतन, T₂ G₂-4 कृतचेतस (G₂
 'न)
 2 ^b) Ś1 K₁ वैदभी ससुता, K₂ राज्ञी भीमसुता — 2^{cd}

५७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्मीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेने ब्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्रसु ॥ ४
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराब्रजन् ॥ ५
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६

वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारममिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
 निश्चम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्ण्येयं नलशासनात् ।
 हतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
 बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्ण्येयमानयामास पुरुषैराप्तकारिमिः ॥ १०
 वाष्ण्येयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्छृङ्गया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणोह जीयते ।

= (var) ३ 51 6^{cd} — ^a) K₁ नैषध (for पार्थिव)

3 ^a) K₁ शकमाना च, K₃ 4 D₃ आशकमाना K₃ D₃ क्तकार्यं (of 2°) — ^b) S₁ K₁ चिकीर्षत K₃ सत्कथ, D₃ तत्पर — ^c) M₁ "लक्ष्ये" (for "लभ्ये") — After ३, K₁ 3 B D (except D₂ D₁₋₃) ins

238* बृहत्सेनामतिथया ता धात्रीं परिचारिकाम् ।

हिता सर्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम् ।

4 ^b) K₄ आसाध, D₁ ३ आनीय B₃ नृपशासनात् — ^c) Ś₁ B₄ D₆ G₁ दिव्य, D₁ ३ वित्त (for द्रव्य) — ^d) D₁₋₃ तु (for च) — After 4, S ins

239* इत्येव सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।

उवाच देव्या वचन मन्त्रिणा सा समीपत ।

[(L 2) G₂ M transp देव्या and वचन]

5 K₁ om 5^{ab} — ^c) M₁ अपीदानीं विधेय स्याद् — ^d) K₃ B D (except D₁₋₃) नलम् (for पुनर्) D₁ अद्युचन् (for आद्यजन्)

6 K₄ om 6^{ab} — ^a) T G M₂ प्रकृतीस्तास्तथा (G₄ M₂ "तो) दृष्ट्वा — ^d) D₃ स (for न) K₁ स (for च) Ś₁ K₃ 4 D₃ D₁ M स, D₂ त, D₃ ता (for तत्) K₁ प्रत्य-पद्यत

7 ^a) D₁ प्रतिवाक्यमदातार — ^b) Ś₁ K₁ ३ प्रसमीक्ष्य, G₂ अपि वीक्ष्य (for अभि")

8 ^a) M निशाम्य S (except M₁) हि (for च) D₁ ३ निशम्य चाक्षान्वै सर्वांश्च — ^b) Ś₁ K₁ "पराक्रमान् (K₁ "क्रम)

9 ^a) S (except M₁) गत्वा (for गच्छ) — ^b) M₁ मम (for नल) — ^c) Ś₁ आनाय — ^d) Ś₁ K₁ D₁ बृहत् (for महत्)

10 ^a) K₃ B₄ D₂ 1 n₂ D₆ तु सा, D₂ तत् (for तु तत्) — ^b) D₁ ३-४ T₂ G₃ M₂ दमयत्या — ^c) K₃ सूत तम् (for वाष्ण्येयम्) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ सूतमानाययामास — ^d) K₁ आद्यु" (for आस)

11 ^a) K₄ वासुदेव (for वाष्ण्येय तु) D₂ ३ च (for तु) T₂ G₃ 4 तथा (for ततो) — ^b) = 1 92 30^b, 166 5^d Ś₁ B D₂ D₂ 4 सात्वयत् (B₁ सारथि), K₁ सात्वय्या, D₁ ३ सात्वित (for सान्त्वयन्) T G M₁ शृङ्गया परया (T₁ M₁ मधुर, G₁ स्निग्धया) गिरा, M₂ शृङ्ग मधुरया गिरा — ^d) D₃ देश" (for प्राप्त") T₂ G₃ अर्दिम (for अनिन्दिता)

12 ^a) K₄ D₄ ६ सदा, G₂ यदा (for यथा)

13 ^b) K₃ B D₂ D₄₋₅ M₁ [पु]व; T₁ G₁ M₂ हि (for [ह]ह) — ^c) K₁ D₁ भूयो वै, K₂ D₂ D₄ ६ (by transp) वै घृते, G₄ भूयोपि — ^d) K₁ G₄ घृते रागो, K₄ D₃ (by transp) भूयो रागो, D₁ रागो घृते Ś₁ T₂ G₁ ३

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
 यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
 नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
 यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुष्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा महाजवान् ।
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्पेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २०
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य द्यूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 अटमानस्ततोऽप्योध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २२
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

[S]पि, K₁ B₁ s D₃ G₂ M₂ वि, K₃ हि, K₄ [S]स्य,
 G₄ [S]य (for स्मि) D₂ (corrupt) वैराग्येण ह भूयते

14^a) K₂ Dn D₃ s G₁ तथा (for यथा) K₃ 4
 D₁₋₃ M₁ हि (for च) — ^b) K₂ B Dn D₄₋₃ पतति, T₂
 G₂ s पतते (for वर्तन्ते) — ^d) D₁ वर्तते (for दृश्य*)

15^a) G₁ सुहृत्स्वजन* — ^b) T₁ ययाय न, T₂ (orig)
 G (except G₃) M यथा य न D₂ s स*, G₁ य* (for च)
 — After 15^{ab}, K₁ s B D (except D₁₋₃) S ms

240* ममापि च तथा वाक्य नाभिनन्दति मोहित ।

[Cf 16^{ab} — S (except T₁ M₁) transp अपि and
 च Dc D₄ G₄ यथा (for तथा) M₁ जानाति (for नन्द
 ति) T₂ G (except G₁) नैषध (for मोहित)]

— S cont

241* यथा राज्ञः प्रदीप्ताना भाग्यानामद्य सारथे ।

[T₁ G₁ तथा (for यथा) M तथास्य राशो दीप्ताना (for the
 prior half) T₁ अस्य, G₁ अत्र (for अथ)]

— ^c) K₁ s B D (except D₁₋₃) दोषो (for शेषो) T₁
 नूनमन्ये विरोधोस्ति

16 M₁ om 16^{ab} — ^a) K₂ B (except B₃) Dn
 D₄₋₃ यत्तु मे; D₁ ममैव, M₂ तत्र मे (for यत्र मे) — ^c)
 K₁ D₂ s स्वा (for स्वा) — ^d) K₁ B₂ D₁₋₃ मे (for मद्)
 — ^f) K₂ D₃ विनमेद् (for विनशेद्) K₃ B D (except
 D₁₋₃) अपि (for इति) S विनाश प्रति सारथे

17^b) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) G₂ मनो (for
 महा) — ^c) Cf 20^c S रथम् (for इदम्) K₃ (marg
 sec m as in text) नगर (for मिथुन) — ^d) K₄ विदर्भ

(for कुण्डिन)

18^b) Ś₁ K (except K₂) B₁ D₀ D₁₋₃ स्यदन बालकौ
 (Ś₁ क) तथा — ^c) K₂ B Dn D₄₋₃ चेमान्, S (except
 M₁) चैव (for चैतान्) T₂ G (except G₁) विनिक्षिप्य
 (for यथाकाम) — ^d) K₄ D₁ s वसेहान्यत्र M₁ वात्रैव,
 M₂ चान्येन (for वान्यत्र) Ś₁ K₁ s मम वाक्येन गच्छथा
 (K₃ त)

19^a) M₂ ततो (for तु तद्) — D₂ om 19^c-20^d
 — ^d) S₁ M₂ नित्यश, K₁ सर्वश; K₂ 4 D₁ s मुख्यत

20 D₂ om 20 (of v 1 19) — ^c) Cf 17^c B₂
 भादाय (for आरोप्य) — ^d) Ś₁ K₂ 4 B D₁ s 4 s विद-
 भां तेन Ś₁ K₁ s D₁ s याथिना.

21^a) D₂ s ततो (for तत्र) Ś₁ K₁ s D₀ D₁ स
 विन्यस्य (for विनिक्षिप्य) M₁ हयास्तु तत्र निक्षिप्य

22^b) Dc प्रति (for नृपम्) — After 22^{ab}, T₂ G
 (except G₁) ms

242* ऋतु यास्यामि मनसा चिन्तयानो सुहृर्षुहु ।
 — ^c) K₄ तत् सूतो (S) [अ]योध्याया — ^d) D₂ तथा;
 G₄ तत् (for तदा)

23 D₀₁ om 23 — ^a) K₁ s D₁ च, K₄ तु (for स)
 — ^b) K₂ स्वराण्वित (for सुद्) — ^c) Ś₁ K₁ D₂ s तत्र
 (for तस्य) D₁ ह्येमे तत्र भृतिं सोपि; S भृतिं च स ददौ चास्य
 — ^d) Ś₁ सात्मजेन K₂ s B₁ D₀₂ D₀₁ D₁₋₃ s महीपते,
 S नि(T₁ तु, G₁ M च) योजित

Colophon om in K₁ D₀₁ — Major parvan N

५८

बृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णोथे पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।

पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्रसु किंचन ॥ १

हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।

द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २

शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्भूतं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।

व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४

ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५

एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।

निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६

दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्टतोऽन्वियात् ।

स तथा बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७

पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।

नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्ब्रह्म्यतां मम ॥ ८

पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।

पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९

स तथा नगराम्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn₂, K₁ Dc₁ om) T G₃ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name D₂* पुष्करेण सहाक्षशीढाया दमयतीविलापे दमयतीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₃ 60, D₁ 61, T G M₂ 57 (as in text), M₁ 58 — *Śloka no* Dn 25

58

1 ^a) K₃ प्र (for तु) — ^b) T₁ धीमत (for दीव्य*) — ^c) = 4 63 32^b, 66 26^b B₁ यद्दान्यद्, T G यथापि

2 ^b) K₄ पुष्करो वाक्यमब्रवीत् — ^a) Ś₁ K₁ तु (for [अस्ति])

3 ^b) Ś₁ B₁ एतद् (for अन्यद्) K₃ 3 B₂ 4 Dc Dn D₂ 3 3 6 जित (for हृत) D₄ पूर्वं सा विजिता मया — ^c) K₁ 3 B₂ 3 D₃ 6 M₁ दमयत्या

4 ^a) Dc उक्तस्तु, D₃ उक्तश्च (for *स्य) — ^b) D₂ मन्युमत् D₃ नल परममन्युना (cf 5^b) — K₃ om (? hapl) 4^c-5^b — ^c) S₁ K₄ D₂ 3 G₄ विदीर्यतेव, Dc व्यदीर्यतास्य

5 K₃ om 5^{ab} (cf v. 1 4) — ^b) Dc D₃ G₁ *मन्युना — After 5^{ab}, T G ms

243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धन मम नराधम ।

पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मेना ।

उत्तरीय तदा वस्त्र तस्याश्चाभरणानि च ।

[(L 2) T₁ पणनिव च निक्षिप्य, G₁ पणोऽस्त्विति विनिक्षिप्य

— (L 3) T₁ G₁ तथा (for तदा)]

— ^o) T G उद्धृत्य — ^a) S₁ K (except K₂) Dc D₁-3 महामना (for *यशा)

6 ^a) K₂ B Dc Dn D₄-6 T₂ (orig) ह्यसवीत, D₁ सुसवीत, D₂ 3 परीधान (for अस*) S (T₂ by corr) एकवासोभि(G₄ *सो हि, M₁ *स सु)सवीत — ^b) K₃ सुहृच्छोकसमन्वित, S सुहृदा शोकवर्धन — ^c) K₂ B Dn D₂ 5 6 T₁ ततो, K₃ महा, S (except G₁) नलो (for तदा) T₁ राजन् (for राजा) — ^d) Ś₁ स (for सु) S त्यक्त्वा तु विपुल धन

7 ^a) S₁ Dc₁ T₁ एकवस्त्रा, K₃ 4 G (except G₃) M₂ *वस्त्र B (except B₃) Dn D₄ 6 [अ]य, D₁-3 तु, D₃ च (for त) — ^b) Ś₁ [S]न्यगात्, K B₁ 3 4 Dc Dn D₁ 2 4-6 M [S]न्यगात्, B₂ D₃ T₁ [S]न्ययात् — ^c) G₂ 4 तथा (for तथा) T G M₂ नगरा(T₂ G₃ नैषधा) म्याशे (for बाह्यतः सार्धं) — ^d) T₁ ना नार्त्तौ (for त्रिरात्र) K₁ नैषध सहितोवसत्

8 ^a) Dc स्तु महाभाग — ^o) G₁ अनुब्रजेन्नल यस्तु — ^d) K₄ (by transp) मम वध्यता, T G₂-4 M वध्यता मिति G₁ गच्छेद्ब्रह्म वध्यतामिति

9 ^a) T₂ G (except G₁) च (for तु) — ^b) S₁ D₁ प्रजा, K₃ 4 D₂ 3 द्यूत (for तस्य) — ^c) K₂ B Dn D₄-6 न तस्य (B₁ तस्य न) (for न तस्मिन्) — ^d) T₁ नराधिप (for युधि*)

10 ^a) T₁ M₂ तथा, G₁ नलो (for तथा) K (except K₁) B Dc D₁-3 नगराम्यामे — ^c) K₁ मूवो (sic) D₂

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
 क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाव्रवीत् ॥ १६
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयादितः ॥ १७
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृश्वन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

राजन् (for राजा) — After 10, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) ins

244* पीड्यमान क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L 1) K₁ क्षुध सपीड्यमानश्च फल B₂ वर्त* (for कर्ष)
 — (L 2) K₁ ततोन्वगात्, B₂ ततोन्विगात् (for तमन्व*)]

11 °) K₁ 2 B Dn D₄₋₆ T G क्षुधया; M₁ तथा स-
 (for क्षुधास) Ś₁ मानश्च, K₄ मानोपि — °) Ś₁ तिथ, K₄ D₂ तिथो (for तिथे) Ś₁ पथि, K (except K₂)
 D₁₋₃ [S]ध्वनि (for [S]हनि)

12 °) Ś₁ B Dn₁ n₂ D₁ 4 G₁ भक्ष्यो, K₁ भक्ष्य
 K₁ समादेश, K₂ ममाद्याह, K₃ D₁ ममाद्योय, Dc ममापीह,
 T G M₂ ममाद्यापि, M₁ मम द्यञ्ज — °) Ś₁ K₂ बहु (for
 वसु)

13 °) Ś₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ T₂ G₁ 3 M₂ उत्तरीयेण, K₂
 B Dc Dn D₄₋₆ परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T₁ G₂ 4
 M₁) — °) Ś₁ समवावृणोत्; K₂ 4 B D (except D₂ 3)
 T₁ स स (K₄ न)मावृणोत्, T₂ M₂ स समास्तृ, T₂ (by
 corr) G₂ स समावृणोत् (for समावास्तृणोत्) M₁ चक्षेणैव
 समावृणोत् — °) S₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ T₂ (by corr) G
 (except G₂) M₂ तस्योत्तरीयम्, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ तस्य
 तद्वस्त्रम् K₄ D₂ आसाद्य — °) K₂ B Dn D₄₋₆ transp
 जग्मुः and सर्वे K₃ D₁ विहायस, D₂ 3 विहगमा; T G₁ 3
 M₁ विहायस

14 °) Ś₁ तसु, K₁ त तु, K₂ B Dn D₄₋₆ वाक्य (for
 ते तु) — °) Ś₁ K₂ B Dn D₄₋₆ एतद् (for वाक्यम्)
 K₂ B (except B₂) Dc Dn D₅ S (except G₁) ततो

(for तदा) — °) B₂ विष्टया (for दृष्ट्वा) Ś₁ K₁ दीन
 (for भूमौ) — °) Ś₁ K₁ स्थितमेनम्, K₃ 4 Dc D₁₋₃
 (by transp) दीन स्थितम्

15 °) K₁ तव वासोपहाराणि — °) K₄ अस्माक हि
 कथ प्रीति, D₂ नागच्छति तत प्रीति — °) M₁ सु
 (for स)

16 °) Ś₁ K₂ Dn D₄₋₆ समीप (for समीक्ष्य) — °)
 D₂ गत (for च वि) — °) K₁ 2 B Dn D₁ 4-6 G₂ M₂
 तदा, G₁ [S]पि वै (for ततो) K₂ B Dn D₂₋₆ M₃ राजन्
 (for राजा) — °) Ś₁ D₂ तथा, T₁ तदा (for अथा)

17 °) G₂ 4 M₂ एषा (for येषा) — °) K₂ 3 Dn
 D₁₋₃ 5 विदेय, Dc विदेत (for विदे च) — °) K₂ 4 B
 Dn D₄₋₆ T₂ G₂ क्षुधयान्वित, D₁ क्षुत्तृषादित, M₁ च क्षुधा
 न्वित K₁ क्षुधितो दुःखितस्तथा

18 °) G₄ एषा B₂ प्रकोपात् (for कृते न), of 17°
 — °) D₂₋₄ S (except T₂ G₂) मम (for मयि) — °)
 K₂ B (except B₂) Dn D₄₋₆ transp ते and इमे — °)
 K₂ B Dn D₄₋₆ वासो भीरु, K₃ वासो व्यप, T G घास
 श्रापि

19 °) T₁ G (except G₂) ते स, M ते सा (for
 तेऽह)

20 °) D₂ 3 बहुश (for बहव) — °) K₁ M₂ मुख,
 M₁ दिश (for पथम्) — °) B₂ T₁ G (except G₂)
 अवतीचुक्ष

21 °) S (except T₁ G₂ M₂) महाब् (for महा)
 — °) K₂ B Dn D₄₋₆ बहुमूलफला; Dc D₁ हुमा पुष्प-
 फला, M₂ अमी पुष्पफलहुमा

५८

वृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 घृतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्भृतं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूपणानि महायशाः ॥ ५
 एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलं श्रियम् ॥ ६
 दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृथुतोऽन्वियात् ।
 स तथा बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषथोऽवसत् ॥ ७
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्ब्रह्मतां मम ॥ ८
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
 स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn₂, K₁ Dc₁ om) T G₃ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ पुष्करेण सहाक्षक्रीडाया दमयतीविलापे दमयतीवाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn₃ 60, D₁ 61, T G M₂ 57 (as in text), M₁ 58 — Śloka no Dn 25

58

1 ^a) K₃ प्र (for तु) — ^b) T₁ धीमत (for दीव्य*) — ^c) = 4 63 92^b, 66 26^b B₁ यद्वाहन्यद्, T G यथापि

2 ^b) K₄ पुष्करो वाक्यमब्रवीत् — ^d) Ś₁ K₁ तु (for [अ]स्ति)

3 ^b) Ś₁ B₁ एतद् (for अन्यद्) K₃ 3 B₂ 4 Dc Dn D₃ 3 8 6 जित (for हृत) D₄ पूर्व सा विजिता मया — ^c) K₁ 3 B₂ 3 D₃ 6 M₁ दमयत्या

4 ^a) Dc उक्तस्तु, D₃ उक्तश्च (for 'स्य) — ^b) D₂ मन्युमत् D₃ नल परममन्युना (of 5^b) — K₃ om (? hapl) 4^c-5^b — ^c) Ś₁ K₄ D₂ 3 G₄ विदीर्यतेव, Dc व्यदीर्यतास्य

5 K₃ om 5^{ab} (of v.l 4) — ^b) Dc D₂ G₁ 'मन्युना — After 5^{ab}, T G ins

249* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धन मम नराधम ।

पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्नना ।

उत्तरीय तदा वस्त्र तस्याश्चामरणानि च ।

[(L 2) T₁ पणशिव च निक्षिप्य, G₁ पणोस्त्विति विनिक्षिप्य

— (L 3) T₁ G₁ तथा (for तदा)]

— ^c) T G उक्त्य — ^d) S₁ K (except K₂) Dc D₁-3 महामना (for 'यशा')

6 ^a) K₃ B Dc Dn D₄-6 T₂ (org) शसवीत, D₁ सुसवीत, D₂ 3 परीधान (for अस) S (T₁ by corr) एकवासोभि (G₄ 'सो हि, M₁ 'स सु) सवीत — ^b) K₃ सुहृच्छोकसमन्वित, S सुहृदा शोकवर्धन — ^c) K₃ B Dn D₂ 6 6 T₁ ततो, K₃ महा, S (except G₁) नलो (for तदा) T₁ राजन् (for राजा) — ^d) Ś₁ स (for सु) S त्यक्त्वा तु विपुल धन

7 ^a) Ś₁ Dc₁ T₁ एकवस्त्रा, K₃ 4 G (except G₂) M₂ 'वस्त्र B (except B₃) Dn D₄ 6 [अ]थ, D₁-3 तु, D₆ च (for त) — ^b) Ś₁ [S]न्यगात्, K B₁ 3 4 Dc Dn D₁ 3 4-6 M [S]न्यगात्, B₂ D₃ T₁ [S]न्यगात् — ^c) G₂ 4 तथा (for तथा) T G M₂ नगरा (T₂ G₂ नैषधा) न्यायो (for बाह्यत सार्धं) — ^d) T₁ ता रात्री (for त्रिरात्र) K₁ नैषध सहितोवसत्

8 ^a) Dc स्तु महाभाग — ^c) G₁ अनुवजेष्टलं यस्तु — ^d) K₄ (by transp) मम वध्यता, T G₂-4 M वध्यता मिति G₁ गच्छेद्ब्रह्म वध्यतामिति

9 ^a) T₂ G (except G₁) च (for तु) — ^b) S₁ D₁ प्रजा, K₃ 4 D₂ 3 घृत (for तस्य) — ^c) K₃ B Dn D₄-6 न तस्य (B₁ तस्य न) (for न तस्मिन्) — ^d) T₁ नराधिप (for युधि*)

10 ^a) T₁ M₂ तथा, G₁ नलो (for तथा) K (except K₁) B Dc D₁-6 नगराभ्यासे — ^c) K₁ भूत्वो (sic), D₂

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
 क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
 ततस्तान्तर्रीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्मान्तर्रीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथात्रवीत् ॥ १६
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयादितः ॥ १७
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निवोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

राजन् (for राजा) — After 10, K₁ ३ B D (except D₁₋₃) ms

244* पीड्यमान क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L 1) K₁ क्षुध सपीड्यमानश्च फल B₃ वर्त (for कर्ष) — (L 2) K₁ ततोन्वगात्, B₃ ततोन्विपात् (for तमन्व)]

11 °) K₁ ३ B Dn D₄₋₆ T G क्षुधया; M₁ तथा स- (for क्षुधास) Ś₁ मानश्च; K₃ मानोपि — ^b) Ś₁ तिथ; K₄ D₃ तियो (for तिथे) S₁ पयि, K (except K₃) D₁₋₃ [S]वनि (for [S]हनि)

12 °) S₁ B Dn₁ ns D₁ ४ ६ G₁ भक्ष्यो, K₁ भक्ष्य K₁ समादेश, K₃ ममाद्याह, K₃ D₁ समाधोय, Dc समापीह; T G M₃ ममाद्यापि, M₁ मम ह्यच — ^d) S₁ K₃ बहु (for वसु)

13 °) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ T₃ G₁ ३ M₃ उत्तरीयेण, K₃ B Dc Dn D₄₋₆ परिधानेन (for अन्तर्रीयेण as in T₁ G₃ ४ M₁) — ^b) Ś₁ समवावृणोत्, K₃ ४ B D (except D₃ ३) T₁ स स(K₄ म)मावृणोत्, T₃ M₃ स समावृत्, T₃ (by corr) G₃ स समावृणोत् (for समवावृणोत्) M₁ चक्षेणैव समावृणोत् — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ T₃ (by con) G (except G₃) M₃ तस्योत्तरीयम्; K₃ B Dc Dn D₄₋₆ तस्य तद्वस्त्रम् K₄ D₃ आसाद्य — ^d) K₃ B Dn D₃₋₆ transp जसु and सर्वे K₃ D₁ विहायस, D₃ ३ विहगमा, T G₁ ३ M₁ विहायस

14 °) S₁ तत्तु; K₁ त हु, K₃ B Dn D₄₋₆ वाक्य (for ते हु) — ^b) S₁ K₃ B Dn D₄₋₆ एतद् (for वाक्यम्) K₃ B (except B₃) Dc Dn D₃ S (except G₁) वतो

(for तदा) — °) B₃ दिष्ट्या (for दृष्ट्वा) S₁ K₁ दीन (for भूमौ) — ^d) Ś₁ K₁ स्थितमेनम्, K₃ ४ Do D₁₋₃ (by transp) दीन स्थितम्

15 ^b) K₁ तव वासोपहारिण — °) K₄ अस्माक हि कथ प्रीति; D₃ नागच्छति तत प्रीति — ^d) M₁ सु (for स)

16 °) Ś₁ K₃ Dn D₄₋₆ समीप (for समीक्ष्य) — ^b) D₃ गत (for च वि) — °) K₁ ३ B Dn D₁ ४-६ G₂ M₃ तदा, G₁ [S]पि वै (for सतो) K₃ B Dn D₃₋₆ M₃ राजन् (for राजा) — ^d) Ś₁ D₃ तथा, T₁ तदा* (for अथा*)

17 °) G₃ ४ M₃ एषा (for येषा) — °) K₃ ३ Dn D₁₋₃ ६ विदेय, Dc विदेत (for विदे च) — ^d) K₃ ४ B Dn D₄₋₆ T₃ G₃ क्षुधयान्वित; D₁ क्षुत्तृषादित, M₁ च क्षुधा न्वित* K₁ क्षुधितो हु*खितस्तथा

18 °) G₃ एषा B₃ प्रकोपात् (for कृते न), of 17° — ^b) D₂₋₄ S (except T₃ G₃) मम (for मयि) — °) K₃ B (except B₃) Dn D₄₋₆ transp ते and इमे — ^d) K₃ B Dn D₄₋₆ वासो भीरु, K₃ वासो व्यप, T G वास-श्चापि

19 °) T₁ G (except G₃) ते स; M ते सा (for तेऽह)

20 °) D₃ ३ बहुना (for बहव) — ^b) K₁ M₃ मुख; M₁ दिक्ष (for पथम्) — °) B₃ T₁ G (except G₃) अवतीन्द्रश्च

21 °) S (except T₁ G₄ M₃) महात् (for महा) — ^d) K₃ B Dn D₄₋₆ बहुमूलफला, Dc D₁ हुमा पुष्प फला; M₃ अमी पुष्पफलभुमा

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
 एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
 अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
 ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैपथं करुणं वचः ॥ २३
 उद्वेपते मे हृदयं सीदनत्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
 हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
 न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
 औपथं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

22 ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ असौ, K₄ T G M₂ एष (for अय) T G M₂ यास्यति (for गच्छति) K₂ B₂ s Dn₃ D₄₋₆ कोशला, K₃ कौशलान्, K₄ B₄ Dn₁ n₂ D₂ s कोशलान्, D₆ कौशला, D₁ कोशल M₁ रमणीय दिव सम — ^c) G₁ M₂ तत (for अत) — ^d) T G M₂ दक्षिणे for 'णे) M₁ विदर्भाणा महाद्युते — After 22, K₁ s B D (except D₁₋₃) ins

245* एतद्वाक्य नलो राजा दमयन्तीं समाहित ।

उवाचासकृदारतो हि भैमीमुदिश्य भारत ।

[(L 2) K₁ s B₂ D₄₋₆ उवाच चासकृदारत]

23 23^{ab} = 3 56 14^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ s पीडिता, B Dn D₄ s कर्षिता, D₁ मूर्छिता — ^c) K₄ D₄ D₁ s [हृ]द (for त) — ^d) D₅ परम, G₁ कृपण (for करुण)

24 ^a) B₄ सवेपते, Dn D₁ s उद्वेजते — ^b) K₂ D₁ 4 s T₁ सर्वत, B_{2m} भारत (for सर्वश)

25 ^a) G₁ हृतराज्य K₂ B (except B₂) Dn D₄₋₆ S (except T₁ M₁) हृतद्रव्य — ^b) K₄ क्षुत्पपीडित, B₂ क्षुधयान्वित, D₆ D₂ क्षुत्समान्वित, G₂ 4 तृदसम (G₄ श्रमा) निवत — ^d) B₂ M (by transp) स्वामह, G₄ विसृज्य Ś₁ T₁ स्वा, G₂ हि (for स्वा) K₁ s B (except B₁) Dn D₂ 4-6 निर्जने (for वि*)

26 ^a) K₁ D₂ च (for ते) — ^d) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ G₁ M [अ]ह, B₂ त (for ते)

27 ^a) S₁ K (except K₂) D₆ D₁₋₃ हि (for च) — ^b) K₄ D₁₋₃ भेषजामृत, T₁ G₂ 4 M₂ भेषज मत, T₂ G₂

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
 अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
 पन्थानं हि ममाभीक्षणमाख्यासि नरसत्तम ।
 अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्त्रजेदिति ।

भेषज मत, G₁ ह्येष मन्मत — ^c) S (except M₁) नित्य हि (for औपथ) — After 27, D₁ ins an addl colo phon (adhy no 62)

28 ^a) = 1 143 16^a T₂ G₂ s सत्यम् (for एवम्) D₂ एव (for एतद्) — ^c) Ś₁ रम्य, K₁ 4 M₁ किञ्चित्, T₁ वित्त (for मित्र) — ^d) K₁ 4 विद्यते भेषज मत (K₄ वजा मृत)

29 ^a) Ś₁ K (except K₂) D₆ D₁₋₃ त्यक्तुमिच्छामि — ^b) K₂ B₁ 4 Dn D₄₋₆ किमल (for किमर्थ) Ś₁ K₁ s भाषसे (for शङ्क) — ^c) D₆ प्रजङ्गाम्, D₆ प्रमङ्गम् (for त्यजेयम्) — ^d) K₂ B D (except D₁) चैव (for स्वेव)

30 ^a) Dn₂ M₂ मा (for मा) — ^{ad}) K₄ एव पथा विदर्भाणा किमर्थमुपदिश्यते

31 ^b) K₂ s Dn D₄₋₆ तु, B₂ च (for त्व) Ś₁ K₁ 4 D₁ s इच्छसि (for अर्हसि) — ^c) G₁ तेजसा T G (except G₁) त्वपकृष्टस्त्व — ^d) S₁ K₂ Dn₂ D₆ मा (for मा)

32 ^a) K₄ D₁ s पथानो — ^b) S₁ K₁ D₆ विबुधोत्तम, K₂ B Dn D₄₋₆ च (D₅ त्व) नरोत्तम, K₂ 4 D₂ s M₁ विबु धोपम; D₁ यस्सुरोपम (for नर) — ^c) D₂ s शोको; M₁ शका — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ अमरोपम, G₁ अनलप्रभ Ś₁ K₂ 4 D₆ D₁ वर्धयिष्यति (K₄ D₁ सि) शक्या, K₁ वर्धयिष्यसि मानव, D₂ s वर्धते चानिना प्रभो, M₁ वर्तते त्वयि नैषध

सहितावेव गच्छावो विदर्मान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विपमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २

बृहदश्व उवाच ।

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभाष्टुपसंप्राप्य तदा स निपधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निपसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

33 ^a) B₁ D₁ G₄ वा (for चा^a) — ^b) M₁ इति, M₂ ह्य (for तव) K₁ ३ B D (except D₁₋₃) M ज्ञातीन् (for राजन्) K₂ भवेदिति, D₂ ३ कथंचन, T G भविष्यति (for ब्रजेदिति) — ^c) D₂ ३ गच्छामो, T₁ G (except G₂) गच्छाव — ^d) Ś₁ K₂ ४ B Dc₁ D₁ ३ ६ विदर्भां यदि

34 ^a) Ś₁ K₁ त्वा (for त्वा) T G तत स राजा त्वा द्वा — ^b) Ś₁ पूजयित्वा च मानद — ^c) D₂ ३ ततस् (for तेन) — ^d) K₄ D₁ मे (for ने)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₄ Dn₂ T G M₂
आरण्य — Sub parvan NT₁ (om sub parvanname)
mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ नल
परिस्थाने भक्षरूपाणि द्वापरेण नलवस्त्रापहारेण दमयतीवाक्य
(sic) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
(sup lin) 36 (1), Dn₂ ns 61, D₁ 63, T G M₂ 58
(as in text), M₁ 59 — Śloka no Dn 36, D₁ 7

59

1 For नल उ, S subst

246* बृहदश्व¹ ।

इत्युक्तं स तदा देव्या नलो वचनमग्रवीत् ।

[T₁ M₁ तथा (for तदा)]

— ^a) K₂ B Dc Dn D₄₋₅ T₂ G₂ तव पितुस् (for पितुस्ते

तत्) K₁ D₁ T₁ G₁ ते तु, K₄ (m as in text) स्वेत्त्, D₂ ३ त्वेव, G₂ ४ M ते वै (for ते तत्) — ^b) Ś₁ (corrupt) मे (for मम) — ^c) D₂ M₁ च (for तु) — ^d) K₁ तव शोकविवर्धन (= 2^d)

2 ^a) Ś₁ K₁ भूत्वा (for गत्वा^a) — Ś₁ T₂ G₂ om (hapl) 2^{od} — ^c) K₁ कथं दीनो, K₂ B (except B₂) Dc₂ Dn D₄₋₅ परिच्युतो, D₁ परिभूतो, M₁ कृपणोच

3 All MSS except B₄ om the 10f — ^a) D₂ ३ एव (for इति) M₂ ततो (for नलो) — ^d) D₁ वास सार्धेन; D₂ ३ वस्त्रार्धेन तु S सवृत

4 ^b) K₁ समतत (for इतस्तत) — ^d) D₂ प्रपा (for समा) K₂ D₂ उपस्थितौ; Cnp उपोपतु (for उपेयतु) M₂ समामासेदतु कचित्

5 ^a) D₁ ३ ता प्रपाम् K₄ तु सु^a, D₁ अनु^a (for उप^a) — ^b) G₁ वनमध्ये खिलीकृता — ^c) Ś₁ K₁ ४ B₂ D₁ M₁ राजन् (for राजा) — ^d) D₂ महीपति (for तले)

6 Dc₂ om (hapl) 6 — ^{ab}) K₂ D₂ ४ ६ चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो) K₂ Dn D₂ विकटो, T₁ G₁ M₂ विकचो (for मलिनो) K₂ Dn D₂ T₁ G₁ M₂ मलिन, B (except B₂) D₄ ६ विकट (for विकच) K₂ ४ B D₁₋₃ ६ पाशु गुठित, S पासुकुठित^a

7 ^b) T G M₂ पतिता (for [अ]पहृता) S₁ K (except K₂) B₂ D₁₋₃ सदा (for तत) M₁ निद्रयोपहृता तदा — ^d) Ś₁ D₂ ३ सुकुमारा S₁ K (except K₂) D₁₋₃ मनस्विनी

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
 शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
 स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
 मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
 मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
 मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।

उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
 सोऽवस्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्रताम् ।
 चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्रार्थस्यावकर्तनम् ॥ १४
 कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
 चिन्तयैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आससाद सभोदेशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
 तेनार्थं वाससश्चित्वा निवस्य च परंतपः ।
 सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
 ततो निवद्धृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
 दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

8 °) Dc शोकोन्मथितचित्तोसौ, G₁ M₁ शोकोन्मथन
 (M₁ शोकोपहत)चित्त सन् — °) T₁ पुन, G (except
 G₂) M-पुर (for पुरा)

9 °) D₁ निवास च अरण्यस्य, D₂ ३ वनेन च परि
 क्लिप्त

10 10^{ab} = 5 34 19^{ab} — °) Ś₁ K₃ 4 स्यात्तु, K₁
 T G (except G₁) स्यात्तु, D₁ स्याच्च (for किं नु) — °)
 Dc वै, Dn₂ D₆ G₁ च (for वा)

11 °) K₁ मयेय, Dc यामिय Ś₁ K₁ om हि T₁
 G₁ M₂ तु (for हि) K₂ ३ B₂-4 Dn D₄-6 T₂ (by corr)
 G₃ [ए]व, B₁ T₂ G₂ 4 [इ]य (for [इ]द) D₁-३ मामेवा
 ल्यनुरक्तेय — °) K₃ 4 Dc प्राप्नोति (for आप्नो) T₂ G
 M दारुण (G₁ सुस्मिते) (for मत्कृते) — °) D₃ कथ, T₁
 G₁ स्वय (for स्विय) K₁ महियोगाद्विय गच्छेत्, K₂ महि-
 हीना न्वय गच्छेत् — °) K₄ स्वगृह (for स्वजन)

12 K₂ om 12^{ab} — °) N (K₂ om) T₁ G₁ मयि
 (for मया) — °) K₄ M₁ इद (for इय) K₁ 4 प्राप्नोति,
 G₁ (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति) K₁ ३ [अ]निदिता;
 B Dn D₄-6 T₂ G (except G₁) [अ]नुयता, D₂ M₁ [अ]-
 नुत्तम — °) Dc च (for तु) Ś₁ उत्सर्गे दमयत्यास्तु — °)
 K₂ विन्देतेपि, K₄ D₁ विदेष्वापि, Dc थापि, D₃ द्वापि D₃
 transp सुख and क्वचित्

13 K₂ om 13^{ab} — °) Ś₁ विधुषो, K₁ मनसा (for
 बहुधा) — 13^b = 1 57 41^b — °) K₁ ३ B D (except
 D₀ D₁-३) G₁ उत्सर्गं Ś₁ K₁ ३ B D (except D₁-३)
 G₁ मन्यते (for ऽमन्यत) — °) K₂ 4 Dn D₁ 4-6 G₃ M₁
 नराधिप — After 13, K₁ ३ B D (except D₁-३) ms

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितु पथि ।

यशस्विनी महाभागा मद्रक्तेय पतिव्रता ।

एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जेते ।

14 °) Dc वि (for सोऽ) — °) D₂ तथा चाप्ये
 — °) S₁ K₁ [अ]भ्यगाद्, B₂ G (except G₃) [अ]त्यं,
 D₁-३ तदा (for [अ]ध्यगाद्) — °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁-३
 वस्रस्यार्थाव(S₁ 'र्ध')कर्तन, G₁ वस्रार्थस्यावकृतन

15 °) Ś₁ [S]धेकृत्येय, K₁ Dc [S]वकृत्येय; K₃ विक-
 र्तेय, K₄ T₁ M₁ [S]वकर्तेय, D₃ निकृत्येय, T₂ G₂-4 [S]व-
 कृत्येय, G₁ M₂ [S]वकर्तेय (for विकर्तेय) — °) T₂ G
 (except G₁) M₁ ध्यात्वैव (for चिन्तयै) N विधित्वैव
 नलो राजा — °) K₁ Dc स तां; D₃ प्रया (for सभा) D₂ ३
 ता पर्यटत् (for पर्यचरत्) T₁ M₂ नृप (for तदा) D₁
 ता प्रया पर्यटस्तदा

16 °) T₁ M₂ (inf lin) सत्वर, G₁ सत्वर, M₂
 सर्वश (for भारत) — °) D₁ प्रयादेशे, D₂ ३ सभामध्ये
 (for सभो) — °) B (except B₁) विकोष

17 °) Dc G₂ वाससि (for 'सश्र) K₃ तेनार्थं वास
 आच्छिद्य — °) K₃ इयवस्य, D₁ T₁ G₁ निश्चस्य, G₂ 4 नि-
 रस्य K₂ D₃ [ए]व, Dc [अ]य (for च) Ś₁ K₃ परतप;
 K₁ नरर्षम, K₂ D₄ ६ पर तत — D₂ om 17^c-24^b
 — °) Ś₁ छित्वा चोत्सृज्य, K₁ स तामुत्सृज्य — °) Ś₁ K₂ B
 (except B₁) Dc Dn D₄-6 गतचेतना, D₁ हतचेतन

18 D₂ om 18 (cf v 1 17) — °) K₂ B Dc Dn
 D₄-6 निवृत्तहृदय, K₄ निवद्धजेहेन, D₁ निरुद्धहृदय, T₂
 G₂-4 M [S]वव(G₄ M₂ 'वधु')द्ध — °) Dc D₃ आगल

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
 इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
 उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २०
 कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेधिते ॥ २१
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेत्र मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
 सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २४
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

K₁ शुभा, K₂ सती; D₁ ३ प्रया (for सभाम्) — °) K₁ ३ ततो, K₄ B₁ D_n D₁ ६ तदा (for तथा) — °) T₁ G₁ M₂ °द स नराधिप

19 In G₁, the portion of the text from st 19 up to 3 61 35° is lost on missing fol D₂ om 19 (cf v l 17) — °) T₁ G₄ यावन्न वायुरा(G₄ वायुर्ना)दित्य — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ मे पश्यता (D₁ °त; D₂ °त, K₄ [अ]पश्यत ता, D₀ मे पश्यति (by transp) — °) D₁ ३ प्रया (for सभां)

20 D₂ om 20 (cf v l 17) G₁ missing (cf v l 19) — °) Ś₁ K₁ ३ D₂ वस्त्रार्थं — °) B₁ ३ D₀ S (G₁ missing) मया हीना (for वरारोहा) — °) Ś₁ K (except K₂) D₀ D_n D₁ ३ ४ ६ T₂ G₂ M₂ बुद्ध्वा; T₁ G₂ ४ M₁ व्या (for °द्ध्वा)

21 D₂ om 21 (cf v l 17) G₁ missing (cf v l 19) — °) Ś₁ K (except K₂) D₀ D₁ ३ एकाकिनी (for एका सती) — °) = 1 109 5^b 4 5 13^d T₁ M समाकुले — After 21, K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ (marg sec m om line 4) G₂ ins

218* आदित्या वसवो रुद्रा अधिनी समरुद्रगौ ।
 रक्षन्तु त्वा महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
 एवमुक्त्वा प्रिया भार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 कलिनापहृतज्ञानो नल प्रातिष्ठदुद्यत ।

[(L 4) B₄ नल प्रातिष्ठतान्यत]

22 D₂ om 22 (cf v l 17) G₁ missing (cf v l 19) — °) D₁ ३ प्रया, M सुहुर (for सभा) — °) Ś₁ K₁ सोपकृष्टस्तु क (= 24°) — °) K₄ सौहार्देना K₂ B₂ ४ D_n D₄₋₆ M₂ [अ]वकृष्यते

23 D₂ om 23 (cf v l 17) G₁ missing (cf v l 19) — °) Ś₁ द्विरेव; K₂ D₀ D₂ T₁ G₂ द्विधैव; B₁ ३ द्विध — °) K₄ M₁ पुनर, D₂ यहिर (for सुहुर) — °)

K₁ सभा पुन, K₂ B D_n D₄₋₆ M₂ सभा प्रति, D₁ ३ प्रया पुन, T G (G₁ missing) सुहुर्युहु

24 G₁ missing (cf v l 19) D₂ om 24^{ab} (cf v l 17) — °) K₂ B₂ D_n D₄₋₆ अव (for सोऽप) D₀ च (for तु) — °) K₁ बाला (for भार्या) — °) K₁ B₂ D₀ D₂ मुहु (for बहु)

25 G₁ missing (cf v l 19) — °) S (except M₂, G₁ missing) [अ]विष्टस (for स्पृष्टस) — °) T₁ M बहु, T₂ G (G₁ missing) मुहु (for नृप) — °) K₂ B D_n D₄₋₆ जगामैका; K₄ D₁ T₁ M₁ °मैव, D₀ मैको; T₂ G₂ °म वै (for मैव) K₁ कानने (for [ए]व वने) S₁ घोरे, B₁ नान्या (for शून्ये) — °) T₂ G (G₁ missing) मोहित (for दुःखि)

Colophon G₁ missing — Major parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N T₁ (om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ नलेन वस्त्रार्थच्छेदने दमयतीपरित्यागे नलविलाप — Adhy no (figures, words or both) D_n (D_{n1} sup lin) 62, D₁ 64, T G₂₋₄ M₂ 59 (as in text), M₁ 60 — Śloka no D_n 29, D₁ 25

60

~~23~~ This adhy is missing in G₁ (cf v l 3 59 19), the MS is mostly ignored here

1 °) D₀ अवबुध्य (for अद्य) K₂ महाराज (for वरा)

2 °) K₂ B (except B₂) D_n D₄₋₆ अपश्यमाना (for सा) T₂ G (G₁ missing) M₁ भर्तार सा स्वपश्यती — °) K₂ B D_n D₄₋₆ T₁ M₂ शोकदु ख (by transp)

६०

बृहदश्व उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
 सापश्यमाना भर्तार दुःखशोकसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतासि विजने वने ॥ ३
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५

शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
 पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेप तिष्ठसि नैषध ।
 आचार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभापसे ॥ ८
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्माभेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
 कथं नु राजंस्त्वृपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।

— °) K₃ साक्रोशं, D₁ आक्रोशं — °) T₁ M₂ हा राजञ्जि
 ति भारत

3 M₁ om (hapl) ३^b-4^a — °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁
 स्वामिन्किं वि(D₁ त्व)जहासि मा — °) D₂ ३ भीताह, T₂
 G (G₁ missing) हीनासि (fol भीतासि)

4 Ś₁ om (hapl) 4, M₁ om 4^a (cf v 1 ३) — °)
 K₄ Dc₁ D₃ G₂ 4 सत्यवानसि, T₁ M₂ इति विश्रुत — °)
 K₃ D₃ मा त्व, D₂ M₁ ३ सास्व (fol [अ]सत्य) K₄ कथ मुक्त्वा
 तथा सार्ध्वी; D₁ कथमुत्सृज्य ता सुप्ता, T G (G₁ missing)
 कथ तथाविधस्त्व हि — °) K₄ Dn D₂ ३ कानने (D₂
 orig नैषध) (for मा गत) D₁ गतवान्काननादत्

5 °) Ś₁ K₁ 4 क त्वम्, D₃ वनम् (for कथम्) S₁
 K₁ यातोसि (fol गन्ता) D₁ क परित्यज्य गतासि, M₁
 पुन कथ नु भविता — °) K₂ B Dn D₄₋₆ दक्षा, M₁
 त्यक्त्वा (for वश्या) D₂ ३ च सुव्रता (for अनुव्रता)
 — 5^{cd} = 1 141 3^{cd} — °) K₁ B₂ T₁ M नापकृते, Dc
 T₂ G (G₁ missing) नापकृत, Dn₃ D₁ ३ [ऽ]नपकृता, D₂
 मम कृते (for ऽनपकृते) — °) S₁ K₁ [अ]पि कृते, D₁ ३
 T₂ G (G₁ missing) [अ]पकृते, D₂ [उ]पेक्षितो (for [अ]-
 पकृते) D₁ ३ भवान्, D₂ T₂ G (G₁ missing) ह्यसि (fol
 सति)

6 °) Ś₁ K₁ वक्ष्यसे, K₂ B Dc Dn D₁ ३ ३ शक्यसे;
 D₂ वदस्व D₄ T₂ (by corr) G₃ शक्यमेता (for शक्य-
 से ता) K₂ सा, D₁ ३ T₁ G₂ 4 M₂ न (for ता) K₂ B
 (except B₁) Dn D₄₋₆ सम्यक् (for सत्या) — °) Dc

transp कर्तुं and मयि B₁ कर्तुं मे निषधेश्वर, D₂ साप्रत च
 मया सह — °) K₂ B Dn D₄₋₆ तेषा, K₃ स्वय (for त्वया)
 — After 6, K₂ B D (except D₁₋₃) ins

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्याना पुरुषर्षभ ।

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 °) K₂ 4 B₁ Dn₁ n₂ D₁ ३ M₂ एतावत्, T₁ ते भवान्
 (for एतावान्) — °) K₂ ३ B (except B₁) Dn D₂ 4-6
 अति (for अस्मि) T₂ G (G₁ missing) भृश भीतासि दु*

8 °) K₁ ३ 4 Dc D₁₋₃ T₁ M₂ तिष्ठति; K₂ B Dn
 D₄₋₆ G₄ दृष्टोसि K₃ 4 Dc D₁ ३ T₁ M₂ नैषध G₂ न
 तिष्ठसि नरेश्वर — After 8^{ab}, D₂ ३ ins

250* आचार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दुःखित ।

— °) K₂ (marg sec m) D₁ आच्छाद्य (for आचार्य)

9 °) K₂ 4 D₁₋₃ तव (for वत) — °) K₁ M₂ किं
 (fol यन्) — D₂ om 9^c-10^d — °) Ś₁ K₁ ३ समा
 लोक्य, K₂ B Dn D₄₋₆ गम्य, T₁ साद्य (*लिङ्ग्य)

10 D₃ om 10 (of v 1 9) — °) D₁ T₂ G (G₁
 missing) तथा (for न चा) — After 10^{ab}, B₄ ins

251* सत्यवागसि मा त्यक्त्वा गतसत्य कथ भवान् ।

— °) Dc भविता सम्यक् (fol त्यक्) — °) G₂ M₂ त्वा
 (for त्वा) K₂ T₁ G₂ 4 M₂ शोच्ये, B (except B₁) Dc
 रोदिमि (for शोचिमि) Ś₁ इति त्वा शोचयाम्यह; K₁ इति
 त्वामनुशोचिमि, K₂ इति मत्वा तु शोचिमि, K₄ इति शोचा
 म्यह नृप, D₁ इति शोचाम्यनुव्रत, D₂ इति मत्वा तु रोदिमि,
 M₁ इति मत्वानुशोच्ये

सायाह्वे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्ते च मन्थुना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
 सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
 यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
 तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवाचलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६

11 ^{b)} S₁ K B₂ → D_n D₁₋₃ श्रमकथित, B₁ पीडित
 — ^{c)} K₄ मूले स्व, D₀ मूले तु — ^{d)} S (G₁ missing)
 निवस्यसि (for भवि) D₂ मामपश्यसि दुःखित

12 ^{a)} T₁ M₂ एव (for तत) Ś₁ K₁ तीव्रदुःखार्ता,
 K₂ & D₁₋₃ [अ]तीव दुःखार्ता, D_{n2} n₂ M₁ [अ]तीव शोका
 र्ता — ^{b)} T₁ प्रदीप्तेन S₁ K₁ & D₀ D₁₋₃ सप्रदीप्तेव
 (K₃ D₀ न) मन्थुना — ^{d)} K₄ D₁₋₃ धावत्सुदुःखिता
 — After 12, D₂ & n₂

252* मा स्व सभाषय विभो अनाथा निर्जने वने ।

इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।

सहसा मुह्यते बाला मुहु रोदिति शोचती ।

[(L 1) D₀ सभाषय विभो मा स्व (for prior half), and
 विजने (for निर्जने) — (L 2) D₂ लोचना (for चेतसा)
 — (L 3) Of 13^{ab} D₂ वामा (for बाला)]

13 D₂ om 13 — ^{b)} K₁ T₁ दुःखिता (for विह्वला)
 — ^{c)} K₁ & D₁ & चापि, K₃ बाला, D₀ तेन (for भीता)
 — ^{d)} G₂ शोचति (for रोदिति)

14 ^{a)} Ś₁ K₁ & D₀ G₂ सातीव; D_n अतीव (for सा
 तीव) — ^{b)} D₂ & तिष्ठति (for नि श्वस्य) B D₄ &
 दुःखिता (for विह्वला), cf v 13 — After 14^{ab}, D₂ &
 n₂

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।

[D₀ भर्तृशोकपरायणा]

— ^{c)} Ś₁ K₁ तथा च (for उवाच) K₂ & D_n D₁₋₃ &
 नि श्वस्य, B D₄ & निष्क्राता (for निष्क्रम्य) — ^{d)} S₁ K₁
 रुदती स्म, K₃ D₀ रुदत्यथ, K₃ रुदित्वा स्म, K₄ D₁ रुदती
 मा, D₀ रुदतीति, D_n रुदत्यथ (D_{n2} तीव्य), D₂ & रुदती सा
 (for रोदमाना)

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेपति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
 उन्मत्तवद्धीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
 हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
 तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
 सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

15 ^{a)} B₁ शापदुःखार्तो, D₁ & तापदुःखार्तो — ^{b)}
 Ś₁ K₁ & तिष्ठति (for विन्दति) S (except M₁, G₁
 missing) नैष नदति नैषध — B₁ om 15^a-16^d — ^{cd}
 B (B₁ om) D (except D₁₋₃ &) नो (for तद्) Ś₁ K
 D₁₋₃ & transp दुःखाद् and दुःखं K (except K₁) B
 (B₁ om) D_{n1} n₂ D₄ & अवि (for अभि)

16 B₁ om 16 (cf v 1 15) — ^{b)} K₂ D₁ G₂ एन
 (for एव) — ^{c)} K₁ अभ्यधिक (for दुःखतर)

17 ^{a)} D₀ स, D₂ & हि (for तु) — ^{c)} Ś₁ K₁ & &
 D₀ D_n D₁₋₃ & अन्वेपमाणा (Ś₁ K₁ & D₀ ना), K₃ B
 D₄ & अन्वेपयसि (for पति स्म) — ^{d)} D₂ जीविते, T₁
 (sup lin as in text) चेष्टिते (for सेविते)

18 ^{b)} D₁ दमयती (for विल) K₂ D_n D₀ इत्स,
 D₂ & यत्स (for तत्स) — ^{c)} D₂ & महाराज (for राजन्नि
 ति) — ^{d)} Ś₁ K (except K₄) D₀ भारत (for धावति)

19 ^{a)} B D₂₋₃ T₁ स, D₀ सा (for हा) K₂ D_n D₀
 क्रदमाना (for शुष्यमाणा) D₀ अत्यत (for अत्यर्थ) K₃
 मद्गुष्कमाणा भर्तारं, K₄ D₁ सभ्य (D₁ रू)ष्यमाणा पत्यर्थ
 — ^{b)} A few MSS वासर्तौ, D₁ ता सर्तौ — ^{c)} K₂ & D₀
 D_{n2} शोचती — ^{d)} K₂ & D₀ D₂ & विलपती B₁ & T₁
 M पुन पुन, T₂ G (G₁ missing) सुमध्यमा

20 ^{a)} B (except B₄) D₀ D₄ & T₂ G (G₁ miss
 ing) भीरुम् (for भैमीम्) D₀ सहसाजगरो भैमी; T₁ M
 सहसैवानवधार्गी — ^{b)} Ś₁ मध्ये सपरि, K (except K₁)
 B D₀ D₁ & अभ्यासपरि, D₀ अभ्यासवश — ^{c)} D₀ [अ]
 भिसुखो (for [अ]जगरो) — ^{d)} D₀ दमयती (for महा)

21 ^{a)} G₄ सगृह्यमाणा (for सा ग्रस्य) — ^{b)} B D_n
 D₄ & T₂ (by con.) G₀ परिहृता (for परा)

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
 कथं भविष्यसि पुनर्मांनुस्मृत्य नैषध ।
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
 तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
 तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तासुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
 मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
 निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७

मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
 समाश्रास्य कृताहारामथ प्रपच्छ भारत ॥ २८
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छयमाना विशां पते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवघाङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
 अरालपक्षमनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

22 ^b) B₁ ३ ४ D₄ ६ T₂ (by con) अनागस, S अनागसी (for अनाथवत्) — ^c) S₁ K₂ B₂ ४ Dn D₅ T₂ G₃ विजने (for विपिने) — ^d) K₁ नैष, K₂ Dn D₄ ६ नातु (for नाभि)

23 ^a) K₂ कथ भवसि च पुनः — ^b) K₃ D₂ इहो त्सृज्य; T₁ M₂ अभिस्मृत्य — After 23^{ab}, Dn ins

254^b कथ भवाञ्जगामाद्य मासुत्सृज्य वने प्रभो ॥
 — Ś₁ D₃ om (hapl) 23^c-24^b — ^c) K (except K₄) Dc Dn₁ D₁ ३ ६ G₂ M₁ शापान् (for पापान्)

24 Ś₁ D₃ om 24^{ab} (cf v l 23) — ^a) B₁ Dc च (for ते) — ^b) K₁ परिश्रातस्य, Dc D₂ ६ M₁ *ग्लानस्य — ^c) S (except T₁, G₁ missing) का (for क) Ś₁ नृप (for राज) — ^d) K₂ D₆ मा विना, B Dn D₄ ६ T₁ M ते (B₂ चा)नघ (for मानद)

25 Before 25, S (G₁ missing) ins बृहदश्व — ^a) K₂ Dn D₅ तत कश्चिन्, T₂ G (G₁ missing) ता तु कश्चिन् (for तामकस्मान्) — ^b) D₂ विजने (for गहने) — T₁ om 25^c-26^d — ^c) B₃ Dc D₄ ६ आक्रन्दितम्, D₃ आरुधतीम् T₂ G (G₁ missing) अभि (for उप) K₂ B₁ ३ ४ Dn D₅ आक्रन्दमाना मश्रुत्य — ^d) S₁ K₁ वेगेनाभि

26 T₁ om 26 (cf v l 25) — ^a) K₂ B₁ Dn D₅ ६ तु दृष्ट्वा, Dc (by transp) दृष्ट्वा स — ^d) Ś₁ K₂ ४ Dc Dns D₁ २ ४ ६ M₁ समतिक्रम्य, T₂ G (G₁ missing) समभिद्रुत्य K (except K₃) B₄ Dn D₁₋₃ ६ वेगत M₂ सचरन्गहने वने — After 26, M₂ ins

255^a समतिक्रम्य वेगेन सत्वर स वनेचर ।

27 B₂ om 27^{ab} — ^a) T₂ G₂ ३ मुखे त (for

मुखत) — ^b) S₁ K₂ ३ B₁ Dn D₁ ६ T₁ M₂ च (for ह) — ^c) Ś₁ B₂ निशाम्य, K₁ विशाव्य, K₂ ३ निशम्य, D₁ विहस्य (for विशस्य) K₃ T₂ G₂ ३ *जीवक, G₄ जीविक, some MSS जीविन (cf 37^d)

28 ^a) D₃ मोचयित्वा K₃ [अ]थ, B Dn D₁ ४ ६ स, D₂ तु (for च) K₂ D₅ T₂ G (G₁ missing) मृग, D₃ शुभा (for च ता) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B Dn D₄₋₆ ह, K₂ D₂ ३ हि, Dc वै (for च) — ^c) M₁ च ता भीरुम् (for कृताहाराम्)

29 ^a) M₁ (mf ln) कासि (for कस्य) D₂ ३ हि विशालाक्षि (for मृग) — ^b) K₁ D₁ चाभ्यागत, K₄ चैवा गता, B₂ D₄ ६ T₁ G₂ ४ चासा — ^c) D₂ ३ कष्ट (for कृच्छ्र) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) भाविनि

30 ^b) K₁ मनस्विनी (for विशा पते) — ^c) K (except K₂) D₁ ६ सर्वमेव T₂ G₃ यथातथ्यम् — ^d) Dc Dns [S]थ (for स्य) D₂ ३ भामिनी (for भारत)

31 31^b = (var) 1 96 54^d 4 8 11^b — ^c) K₂ Dc D₅ सुविभक्तानव — 31^d = (val) 1 213 69^d 4 8 12^d — After 31, K₁ ins

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
 दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्युना ॥ ३४
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रघर्षयितुमातुरः ।
 दुर्घर्षां तर्कयामास दीप्तमग्निशिखामिव ॥ ३५
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।

अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुपा किल ॥ ३६
 यथाहं नैपधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

बृहदश्व उवाच ।

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहव्याध्रवराहर्क्षरुद्रीपिनिषेवितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 शालवेणुधवाश्वत्यतिन्दुकेक्षुदकिंशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३
 जम्बवाप्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

तदा , T G (G₁ missing) तत्त्वं* (for तद*) K₂ B Dn
 D₄ ४ भाविनी, Dc G₄ M₁ कामिनी

34 ^a) K₂ B Dn D₄ ४ T₂ G₃ दमयत्यपि, D₅ यतीति
 (for यन्ती तु) K₃ दहम्, D₃ दह्या, D₅ दुःखम् (for दुष्टम्)
 — ^b) D₂ उपलक्ष्य — ^c) T₁ M₂ *शोक, T₂ G₂ 4 M₁
 कोप (for रोष*)

35 ^a) Ś₁ K₁ ३ हि (for तु) Dc₁ Dn₁ D₂ क्रुद्ध
 (for क्षुद्र*) — ^b) B₂ D₁ उच्यते* (for आतुर*) — ^c) Ś₁
 K₂ दुर्घर्ष, D₄ ४ उद्धर्षाद् (for दुर्घर्षां)

36 ^a) K₃ दमयतीति, B (except B₂) D₄ *यत्यपि,
 D₂ यती च (cf 34^a) — ^b) B₂ पतिना च विना*, B₄
 पतिराज्यनिरा — ^c) Dn₂ D₅ अतीव; D₁ अतीते — ^d)
 K₂ B₁ 4 Dn D₅ रुपान्विता (for रुपा किल)

37 ^a) K₂ B₄ Dn D₅ यद्यह T₁ राज्ञो (for अन्य)
 — ^b) K₄ न कामये, M₂ विचिन्तये — ^d) K₂ Dn D₁₋₃ ६
 गतासुर, B₄ दग्ध सम् D₁₋₃ मृगजीवक*, T₁ मृतजीवन, T₂
 G (G₁ missing) गत* (cf 27^d, 38^b)

38 K₁ 4 D₅ om 38^{ab} — ^b) K₂ D (except Dc)
 तथा (for तथा) T₂ G (G₁ missing) मृगजीवक (cf
 27^d, 37^d) — ^c) D₅ स पपाताड्यु मे

Colophon om in D₂ Dn₂ has a lacuna in place
 of it G₁ missing — Major parvan Ś₁K₁T G₂₋₄

आरण्य — Sub parvan N (except Dn₂, D₃ om) T₁
 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान
 — Adhy name K₃ मृगव्याधशपा, D₂ दमयतीविलापे
 नलावलोकने ग्राहेण दमयतीग्रहणे व्याधेन ग्राहवधे दमयत्या
 व्याधशपा — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ (sup ln) ns 63 D₁ 65, T G₂₋₄ 60 (as in
 text) M₁ 61, M₂ 62 — Śloka no Dn 39, D₁ 38

61

G₁ is missing up to 35^c (cf v 1 3 59 19),
 the MS is mostly ignored up to the end of the
 lacuna

1 ^c) K₄ B₂ (m as in text) घोर (for शून्य) — ^d)
 S₁ जिह्ठीक, K₁ सिह्ठीक; K₂ D₅ सिह्ठीका, K₄ शृगाल*, D₂
 जिह्ठीका*, G₂ झल्लिका*

2 D₅ om 2^{ab} — ^{ab}) Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃ मृग, K₁ मरु
 (for मरु) K₂ B Dc Dn D₄ ४ सिंहद्वीपिरुख्याग्र (B₂
 सिंहव्याग्ररुद्रीपि) महिपर्क्षगणै (B₂ Dc मृगै) युत — T₂ G₂
 om (hapl) 2^{cd} — ^c) Dc D₄ ४ गणै कीर्ण

3 Some MSS show the spelling साल and [हं]गुदि
 — ^d) K₂ B D स्वदनैश्च Ś₁ K₁ ३ (except T₂ G₂, G₁
 missing) सशालमलै; K₂ Dn₁ ns सशालमलै*

काशमर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नैद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्द्रीश्राद्भुतदर्शनाः ।
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
 सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ७
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।

महिषान्वराहान्नोमायूनुक्षवानरपन्नगान् ॥ ८
 तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ ९
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्षिता ॥ १०
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११
 दमयन्त्युवाच ।
 सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्गतोऽसिह त्यक्त्वा मां निर्जेने वने ॥ १२

4 ^{ab}) Ś₁ K₁ °रोध्रवदि (K₁ °द)रै° साल°, K₂ D₁ °
 T₁ ° (by corr) °लोध्रखदिरशाल°, K₃ °रोध्रखदिरै° शाल°,
 K₄ D₂ °°रोध्रखदिरशा (K₄ सा)ल°, B Dc Dn D₄ °लोध्र
 खदिरशाल°, D₅ जवूलोधाक्षखदिरशाल° — K₁ ° D₁ om
 (hapl) 4^a-5^b — ^{cd}) S (mostly) कार्मेर्या Ś₁ Dc₂
 काशमर्यासलली (Dc₂ °मलक)प्लक्ष°, K₂ Dn D₅ पन्नकामलक
 प्लक्ष- B °कदबोडुबरावृत, T₂ G₂ °-कदबोडुबरान्वित

5 K₁ ° D₁ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^b) S (except
 T₁, G₁ missing) परिष्कृत (for समा°) — ^{cd}) S₁ पिद्दाल
 सालखर्जूर°, K₁-° Dc₂ Dn D₅ ° T₁ प्रियालतालखर्जूर-
 हरीतकि°, K₄ D₁ प्रियालुसेलु (D₁ °साल)खर्जूर°, B प्रियाल
 (sio)तालखर्जूरहरीतकि (B₁ °°क)शि°, D₂ ° प्रियालशाल-
 (D₂ °°द्रुम) खर्जूर° S (mostly) °विभीतकै°

6 ^a) Ś₁ K₁ °शतानीकान्, K₂ D₅ G₂ °°शतानद्धान्,
 D₂ °समानद्धान्, M₁ °शरानद्धान्, M₂ °शतोन्नद्धान् — D₄
 om (hapl) 6^b-6^c — ^c) K₂ B₂ ° Dn D₁ परि° (for
 पक्षि°) B₂ M₁ विकृजपक्षिसघुष्टा (M₁ °घान्); Dc D₅ नि
 कुजपक्षिसघुष्टा, T₁ M₂ सिंहर्क्षेन्याघ्नसघुष्टान् — ^c) K₂ D₅
 नद्य (for नदी°) K₂ Dn D₅ वाप्य° (for वापी°) — ⁱ)
 T₁ घन्यानपि (for विवि°) B₁ D₁ मृगद्विपान् T₂ G (G₁
 missing) विविधाश्वरतो द्विजान्

7 ^a) K₂ B Dc₂ D₄ ° S (G₁ missing) सु- (for सा)
 — ^c) Ś₁ K₁ T₂ G₂ तडाकाश्च, K₂ तडागाश्च; T₁ M तडाकानि,
 G₂ ° तडाकाश्च — ^d) K₁ °कुजाश्च, K₂ °कूटाश्च G₂ सर्वत°
 — ^e) K₂ Dc Dn D₄ ° निर्झराश्वैव, K₂ ° D₁ ° सगमा°,
 B₂ ° जगमा°, D₅ विविधा° S (G₁ missing) सरिस्त्र
 रासि च तथा (T₂ G₂ °दा) — ⁱ) D₅ S (G₁ missing)
 °दर्शना (or °ना)

8 ^a) K₁ चाय, B Dc D₄ T₂ G (G₁ missing) तत्र

(for चात्र) — ^b) G₄ विदर्भाणा च न° — ^o) Hypermet
 ric! Ś₁ महिषान्व****यून्; K₂ ° B₁ Dc Dn D₁ ° महिषाश्व
 वराहाश्च — ^d) Ś₁ K₁ ° B₂ ° D₂ ° ऋक्षपन्नगवानरान्
 (B₂ ° राक्षसान्), K₂ Dn D₅ ऋक्षाश्च वनपन्नगान्, K₄ B₁ D₁
 गोमायूनुक्षपन्नगान् (B₁ °वानरान्), Dc₂ G₄ ऋक्षवानरपुग
 वान्, T₁ ऋक्षपुगवानरान् — After 8, K₄ reads 11

9 ^{ab}) Ś₁ K B₂ Dn D₁-° °लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या
 श्रिया) K₁ B (except B₂) Dc D₄ ° परमया (for च
 परया) B₂ (sup in) शुभा (for युता) — ^c) S (G₁
 missing) विचचारैका — ^d) K₄ पतिम् (for नलम्) D₅
 सती, M₂ सदा (for तदा) — After 9, B₄ ins

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 ^a) Ś₁ नातृप्यत्सा, K₁ निचृत्यात्सा, D₂ नाविभेत्सा,
 D₅ नाभ्यसूया (for नाविभ्यत्सा) — ^b) Ś₁ K₁ ° D₂ °
 तत्रापि Ś₁ K₁ B₂ ° D₄ ° कर्हिचित्; K₄ वा क्व, D₁ कुत्र°
 (for कस्य°) — K₄ om 10^{cd} — ^d) Ś₁ °दुःखिता, Ś₁ m
 K₂ ° Dn D₁ ° पीडिता, K₁ B ° कषिता

11 K₄ reads 11 after 8 — ^d) K₂ Dn D₅ °मया
 श्रिता, K₂ T₁ °समाश्रया, T₂ G (G₁ missing) M सुपा
 श्रिता

12 B₂ Dc Dn₂ D₄ S om the ref — After the
 ref, B₄ ins

258* यथोक्त च स्वया कान्त मत्समक्ष च मध्यियम् ।

सप्तमर्हसि कल्याण वच° पाथिवनन्दन !,
 repeating it after 14! — ^a) K₂ Dn D₅ व्यूहोरस्क; B₂
 सिंहस्कध — ^b) K₂ B (except B₄) Dn D₄ ° नैषधाना
 Ś₁ G₄ नराधिप, D₅ पते प्रभो D₂ निषधाधिपते प्रभो
 — ^c) S₁ गत° सोसि, K₂ ° Dn D₅ गतोस्वय, K₄ T₂
 (before corr) G₂ ° M₂ गतो मेसि, D₁ ° T₁ गतोसि स्व;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 कथमिद्धा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
 यच्चयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिवर्षभ ॥ १४
 यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे ॥ १८
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराद् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १९
 न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्याभिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभापसे ॥ २१
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
 यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मानार्हं रुदतीमरिर्कशन ॥ २३

D₃ गतो यासि, M₁ गतोसीति — ^d) K₂ Dn D₆ विद्युज्य
 (for त्यक्त्वा मा) K (except K₁) B₁ & D (except
 D₁ & e) T₁ विजने (for निर्जने)

13 ^b) Ś₁ वीरदक्षिणै, K₁ s & Dn D₁₋₃ s G₂
 भूरि, K₂ B₁ s D₄ e चात्, T G₂ s M₂ स्वाप्त — ^c)
 G₂ किमिद्धा त्व नर — D₅ om (hapl) 13^d-14^a

14 D₅ om 14^a (cf v l 13) — ^a) K₂ B (B₁
 marg) D₆ Dn D₄ e नरश्रेष्ठ, D₂ s महाराज — ^b) K₁
 मत्समीपे, T₂ G (G₁ missing) वने स्वस्मिन् T₁ महावने
 — ^c) Ś₁ K₂ & B₁ Dn D₂ s s स्मृतम् (for कर्तुम्) — ^d)
 K₂ B₃ Dn D₆ वचन, T₁ तत्सर्व, M₂ तत्सत्य T₁ पार्थिवो
 त्तम, T₂ G (G₁ missing) पुरुषर्षभ — After 14, B₄
 repeats 258^a

15 ^a) K₂ B D₆ Dn D₄ e यथोक्त; D₅ यथोक्तैर् K₄
 भूप (for हसै) D₂ यथोक्त च विहगैश्च — ^b) D₆ ममापि
 (for समीपे) K₁ s B₃ पार्थिव, D₂ नैषध (for भूमिप)
 — ^c) K₂ मत्समीपे K₂ Dn D₆ मत्समक्ष यदुक्त च — ^d)
 K₁ तत्समीक्षितु

16 ^a) D₁ द्वेकतो (for ए) | B D₆ D₄ e T₁ एकतश्चतु
 (B₂ स्वा)रो वेदा (cf l 1 208^a and v l) — ^c) Ś₁
 K₁ B₁ & D₃ अधीता, T₁ स्वाधीवास, G₂ स्वधीत Ś₁ K
 Dn D₁ s मनुजव्याघ्र; D₂ s पुरुषव्याघ्र, T₁ ते नरश्रेष्ठ
 — After 16 B₃ ms

259^a अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्रानु सत्यमेवातिरिच्यते ।

[= (var) 1 69 22 C 12 6002 C 13 3651^{cd}-
 3652^{ab}, etc]

17 K₃ om 17^{ab} — ^c) Ś₁ K₁ & D₁₋₃ राजैर् (for

शत्रुघ्न)

18 ^a) M₁ नाथ (for वीर) K₂ & B₃ Dn D₂ s M₂
 नल, B₁ & D₆ D₄ e तत्र (for ननु) D₁ हा वीर नरना
 थाह, D₃ हा वीर जीवितात्काम — ^b) Dn₁ n₂ D₆ नष्टा
 (for इष्टा) K₁ T₂ G₂ & transp किल and तव — ^d)
 B (except B₁) D₆ D₄ e कस्मान्न (for किं मान) K₂ T₁
 G₄ M₁ मा (for मा)

19 ^a) K₂ Dn D₂ s भक्षयति (!), B D₆ D₄ e कर्षं (for
 भर्त्सं) D₆ [ए]व, D₆ [अ]ष्ट (for [ए]ष) S₁ K₁ & D₁₋₃
 दुष्टो, K₂ व्यापो (for रौद्रो) G₄ भर्त्सयत्यतिरौद्रोय — ^d)
 D₃ प्रतिभापसे (for त्रातुमर्हसि), of 18^d

20 ^a) N काचिद्धि; G₂ सुभगा; M₁ काचिद्धै — ^b) S₁
 K₁ s & B D₆ D₁ & e प्रियेत्यसकृदब्रवी (K₂ & D₆ D₁
 'ब्रवीष), K₂ Dn D₂ s s प्रियास्त्रीत्यब्रवी सदा (D₂ 'त्यस-
 कृदब्रु, D₃ 'त्यसकृद्ब्रुवन्, T₂ G₂ प्रिया इत्यब्रवीत्सदा — ^d)
 D₃ दारुणा नृप; G₂ (by transp) नृप भारती K₂ D₆ मम,
 K₂ ह्व, T₁ नल (for नृप)

21 ^a) T₁ उन्मत्तवद्विलपन्ती — Ś₁ K₁ om 21^c-22^b
 — ^c) K₂ Dn D₆ [S]सि त्व (for नाथ) — ^d) = 18^d,
 24^d D₄ G₄ M₁ मा (for मा) T₁ M प्रतिनन्दसे

22 S₁ K₁ om 22^{ab} (cf v l 21) — ^a) T G₂ M₂
 मा (for च) — ^c) D₆ सप्रुतामेका

23 ^b) Ś₁ K₁ s हरिणेक्षण; K₄ D₁ s हरिणेक्षणा, D₂ s
 हरिणेक्षण; T₁ G₂ पृथुलोचना — ^c) K₂ Dn D₆ मामार्चं;
 T₁ मे नाथ, G₂ मानार्हा Ś₁ K₁ नाभास्यसि कस्मात्त्व, K₄
 D₁₋₃ न मां नयसि कस्मात्त्व — ^d) K (except K₁) Dn
 D₂ s e T₂ G₂ रुदंतीम् Some N MSS कर्षण

24 ^b) D₆ अहमै (for मामिहै) D₆1 एकाकिनी B₁

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
 कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
 नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाधोरे सिंहव्याघ्रनिपेविते ॥ २५
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निपधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककशिता ।
 कच्चिदृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
 को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नलम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परञ्च्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेपसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
 अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दण्डो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
 निपधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेपतीमेकां कृपणां शोककशिताम् ।
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
 अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती Ś₁ K B₁ Dn D₁₋₅ ह्य (K₂ s B₁ Dn D₆ अ) हमेका-
 किनी सती — °) Ś₁ K B₈ Dn D₁₋₅ s दमयत्यभिभाषे
 स्वा (Ś₁ त्वा), B₁ s & Dc D₄ s T₁ स्व (B₁ स्वा, B₂ स,
 T₁ स्वत्) पत्नीमभिभाषती — °) = 18^d, 21^d Dc₁ G₂
 M मा (for मा)

25 M₁ om 25^{ab} — °) K₂ B Dc Dn D₂ 4-6
 °पसपन्न (Dn₁ °ज्ञा), K₂ D₂ °पपन्न च, T₂ G (G₁ missing)
 M₂ °पसपन्ना — °) B D₄ °दर्शन, Dc Dn₂ D₂ s & s
 °शोभन, Dn₁ शोभना; T₂ G (G₁ missing) M₂ °शोभना
 — After 25^{ab}, T₂ G₂-4 M₂ ins

260* अनुग्रहा महाराज किं मा न प्रतिभाषसे ।

[Posterior half = 18^d, 21^d, 24^d]

— °) D₁ कदा (for नाद्य) K₂ स्वा (for त्वा) K₂ Dn
 D₅ प्रति (for अनु) — °) T₂ G₂ 4 अद्य (for अस्मिन्)
 — °) Ś₁ K₁ वनेष्यस्मिन्

26 °) Ś₁ D₂ च (for वा) — °) D₂ s मनुजाधिप,
 T₁ G₂ 4 वसुधा — °) B Dc D₂ s उपस्थित, D₂ प्रस्थि-
 तो वा B₂ s Dc D₄ s नरस्याघ्न, T₂ (by con) G (G₁
 missing) M नृपश्रेष्ठ — °) K₂ Dn₂ D₂ °विवर्धन, D₁
 °विवर्धन, S (G₁ missing) °निवर्हण (T₁ °विनाशन)

27 °) Ś₁ K₂ 4 Dc₂ D₁ s S (G₁ missing) किं (for
 क) Ś₁ K₁ पश्यामि (for पृच्छामि) S₁ B₁ Dc D₂ शो-
 कार्ता — °) Ś₁ B D₆ त्वदर्थ, K₄ स्वकृते Some MSS
 कशिता, K₁ °पीडिता — °) T₂ G₂ 4 M [इ]ति (for [इ]ह)

28 °) B₄ मा (for मे) K₁ को नु मे कथये** , K₂
 Dn₁ n₂ D₅ को नु मे चाद्य प्रष्टव्य, Dn₂ को नु मे वा* कथयेत्
 — °) K₂ Dn D₅ प्रस्थित, K₂ 4 B D₁₋₃ धिष्ठित (for

विहित) Ś₁ बल, B₁ 4 Dc D₄ s S (except M₁) नृप
 (for नलम् — °) T₁ महाकुलं; T₂ G (G₁ missing)
 अनुरूप (for अभि°) — °) Dc D₄ s Cnp परव्यसन
 नाशन

29 °) Ś₁ K₁ यमन्वेपि च — °) Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃
 बाल, K₂ D₅ महा, T₁ M₂ बाले (for नल) — °) T₁
 इति च (for स इति) — °) G₂ मधुरा गिर°

30 °) K₂ पत्रश्रेष्ठो, D₁ चतुर्दतो — °) K₂ D₅ ज्ञेति,
 B Dc Dn D₄ s [अ]भ्येति, D₂ s याति (for प्रैति) K₄
 शार्दूलो मामभिमुख — °) Ś₁ B₄ प्रेक्षाम्येनम्, K₁ प्रक्षा°,
 K₂ Dn D₅ T₂ (before corr) व्रजा°, K₂ B₂ s Dc D₂ s
 प्रक्ष्या°, K₄ प्रख्या°, D₁ s 4 M₂ प्रेक्ष्या° — After 30, B₄
 ins

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूल च महाहनुम् ।

तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिप ।

31 °) T₁ G₂ M₂ तनया — °) K₁ दमयतीं तु (for
 °यन्तीति)

32 °) Dc D₂ सार्या — °) Ś₁ °कषित°, K₁ s B₂
 °कषिण, K₂ D₁ s °कर्षण, K₄ कर्शन, D₂ s कषिन°
 — °) T₁ दुःखं, some MSS कषिता — °) Dc मृगेन्द्र
 स्व (for मृगेन्द्रेह) — D₂ om (hapl) 32^f-33^c
 — After 32, S (except M₂, G₁ missing) ins

262* सिंहस्कन्धो महाबाहु पद्मपत्रनिभेक्षण ।

33 D₂ om 33^{abc} (cf v l 32) — °) Ś₁ K₁ अथा
 रण्यस्य नृपते, K₂ Dn D₅ अथ वा त्व वनपते — °) K₁
 शससे, D₅ दृष्टवान्; S (G₁ missing) पश्यसि — °) Ś₁
 खादस्व, K Dn D₁ s s खादय; B₂ वदस्व, G₂ अदस्व, G₄

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराद् स्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरगमाम् ॥ ३४
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिमिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किंशुकाशोकवकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्री निबोध माम् ।
राज्ञः स्तुपां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनस्यकः ।

आदस्व, M₁ अदस्व Ś₁ K (except K₂) D₁ ३ मृगेंद्राघ,
B₂ नृपश्रेष्ठ T₁ M₂ मा भक्षयित्वा शार्दूल — ^a) K₂ Dn D₆
D₆ दुःखादस्माद्भिर्मोचय

34 ^a) K₂ [S] पित स्वाद्य, T₁ विलपतीं (for विलपित)
— ^b) D₆ ममैव, T₁ मामेका, M₂ ममैषा K₂ Dn D₆ न
मामाश्वासयस्य — ^c) K₂ Dn D₆ यामी (Dn₂ मि)मा;
B₂ (m as in text) D₁ याम्येता, D₆ चयेता, T₂ G (G₁
missing) यात्येष S₁ K Dn D₁₋₃ ३ स्वादु (for मृष्टं)
— ^d) K₄ अपेता, D₆ अपारा (for आपगा) B₁ सागरा
गता, T₂ G (G₁ missing) सागरोपमा

35 G₁ resumes from 35^{ed} — ^a) T₂ G (G₁ miss
ing) पृच्छे (for पुण्य) — ^b) K₁ T₁ M₁ उच्छ्रित — ^c)
Ś₁ K₁ ३ विजयन्दिर, T₂ G (G₁ missing) विराजित (for
जन्दिर) K₁ D₃ ४ B (G₁ missing) दिवस्पृग्भिर्, K₂
Dn D₆ इवानैकर, K₄ नैकवर्णै, B₂ मुनियुतैर (for दिव)
— ^d) Ś₁ एकवर्णैर, K₄ शोभनैश्च; B₂ दिवस्पृग्भिर् (for नैक)
B Dc D₄ ६ T₁ G₁ M₂ मनोहरैः D₆ नैकवर्णमनोपम

36 ^b) Ś₁ K₁ ३ विविधद्रुमभूषित, B₁ विविधोपलसे
वित, B₃ Dc D₁ ४ T₁ G₂ शोभित — T₁ om (hapl)
36^c-38^b — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₆ इवोरियत; B Dc D₁ ३
T₁ M₂ इव स्थित, D₄ ६ अवस्थित (for इवोश्चितम्)

37 T₁ om 37 (cf v 1 36) — ^{ab}) Cf 2^{ab} K₄
मृगान्वित, D₁₋₃ मृगैर्युत, G₁ समाकुल (for मृगायुतम्)
Ś₁ K₁ ३ सिंहमातगशार्दूलवराहर्क्षगणायुत (K₂ मृगायुत);
L₃ सिंहशार्दूलमातगवराहर्क्षमृगातक — ^c) K₂ पृभिर्मुनैर्बहु

38 T₁ om 38^{ab} (cf v 1 36) — ^{ab}) Ś₁ K₁ विशो
काशोक, B Dc D₄ किंशुकाशोकसरलै (B₂ वनैः) पुना
गैर, D₁₋₃ ३ वकुलैः पुनागैर K₄ अभि (for उप) — After
38^{ab}, K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄ ६ ins

263* कर्णिकारधवस्रक्षै सुपुष्पैरुपशोभितम् ।
— K₁ ४ om 38^{ed} — ^d) B₁ ३ M₁ शिखिभि (for शिखरै)
S₁ B₂ Dc D₄ om च S₁ उपशोभितै, K₂ Dn D₆ ६ च
समाकुल, T₂ G₂ ४ M₁ च विराजित, G₁ चापि शोभित, G₂
च विनादित, M₂ चाभिश्शोभित — After 38^{ed}, T₂ G₂-4
M₁ ins

264* पृथिव्या रुचिराकार चूडामणिमिव स्थितम् ।
— ^a) Ś₁ अह, B₂ अमु; D₃ इद (for इम) — ^b) Ś₁ प्रेक्षा
मि, K₁ ४ B Dc D₄ T₁ G₄ प्र (B₁ प्रे)क्ष्यामि, K₂ वक्ष्यामि
K₄ नल, B₂ D₁₋₃ T₁ G₁ ३ M पतिं, G₄ प्रिय (for प्रति)
K₄ (by corr) प्रवक्ष्यामि पतिं नल

39 ^b) K₄ (marg sec m as in text) दिविविदश
(for दिव्यदर्शन) Some MSS विश्रुत — ^c) T₂ G
(except G₁) नमस्ते (for शरण्य) — After 39, K₄ reads
41^{ed}

40 ^a) K₂ ४ D₄ त्वाभिगम्याह; B₂-4 Dc D₆ त्वाभि
गम्येह (D₆ ह), D₁₋₃ स्वामुपागम्य, T₂ G₂-4 स्वामह मैर्मी
B₁ प्रणमेद्वाभिगम्याह, G₁ प्रणमाम्यभिगम्याह — M₁ om
40^{ed} — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ T₁ M₂ राजसूया
B₂ राजभार्या राजवधू — ^d) K₁ ४ विश्रुता

41 ^a) K₂ Dn D₆ विदर्भराजाधिपति — ^b) K₄ मही
धर (for महा) — D₁₋₃ read 43^{ed} after 41^{ab}, K₄
reads 41^{ed} after 39 — ^d) K₁ ३ D₂ ३ T₁ G₂ ४ चातु
र्वर्णस्य

42 ^a) B (except B₂) M वाजपेया — ^b) Ś₁ K₁
यज्ञाना (for ऋत्) — ^c) Some MSS श्रेष्ठ — ^d)
= 1 58 50^d D₁₋₃ पृथुवक्षा शुभेक्षण

43 ^a) K₁ द्वाध्वर्ण्य, K₄ सुवृत्त — D₁₋₃ read 43^{ed}
after 41^{ab} — ^c) Ś₁ K Dn D₁₋₃ ३ ६ वीर्यैः सपन्न; Dc

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४३
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निजितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
 निषधेषु महाशैलश्चशुरो मे नृपोत्तमः ।
 सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
 नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।

तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
 खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
 किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D₄ सुसदाचार, T G सत्यवाग्च्छूर

44 ^b) T G₂₋₄ निहृतरिगण (T₁ G₄ ण) — ^a)
 B₁ 4 M भगवत्सुपस्थिता, B₂ 3 Dc D₄ भवत् समुपस्थिता
 (B₂ पागता), T G भगवन्समुप

45 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ महाराज, B₁ महारसेन, Dn D₅ ०
 महाराज, T₁ G₁ M₂ महीपाल — ^b) K₂ B₂ Dn D₅ ०
 मे नरोत्तम, D₄ नृपसत्तम — ^c) Hypermetriol Ś₁
 K₁ 3 4 B (except B₂) Dn D₅ T G (all om सु) गृहीत-
 नामा (K₂ T₁ म), K₂ D₅ गृहीतमानो, D₁ (? gloss)
 सुप्रसिद्धनामा D₂ विप्रैर्द्र, T₂ G (except G₁) विद्वद्भिर्
 D₃ (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता — ^d) B₂ 4 T₂ G₃ 4
 श्रुत, M₁ स्पृत (for स्म ह)

46 ^a) D₅ महा- (for सुतो) — ^c) B Dc D₄ इह
 (B₁ इद्), S (except M₁) तु यो (for पितु) K₁ स्वस्य,
 K₂ चाय, B M₁ स्वतु, D₅ स्व वै, T G M₂ राज्य (for स्व यो)
 — ^d) S₁ K₂ राज्य स्व (K₂ स)मनुशासति, K₁ B₁ 3 Dc
 D₄ M₁ यो राज्यमनुशास्ति ह (K₁ M₁ वै), D₁₋₃ राज्य स्वमनु-
 शास्ति च, T G M₂ पितु स्वमुप (T₁ M₂ समुप, G₁ समनु)-
 शासति

47 ^a) K₂ Dn D₅ ० नलो नामारिहा श्याम (Dn₃ श्री
 मान्) — ^b) D₁ 3 प्रकाशित (for इति श्रुत) Ś₁ K₁ 4
 स्म ह, K₂ Dc D₂ 4 T₂ G₃ M₁ स्पृत (for श्रुत) — ^c)
 M₁ पुण्यश्लोक इति ख्याता (see below) — ^d) G₄ ब्रह्मण्य-
 (for पुण्यकृत्) B Dc Dn D₄₋₅ [S]भिमान्, D₁ [S]सिद्धत्
 M₁ ब्रह्मण्यो वेदवित्तम (cf 265*)

48 ^b) G₂ त्वेव, M₂ एव (for चैव) — After 48^{ab},
 T₂ G₃ 4 ins

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तम ।

[Of v 1 47]

— ^a) K₂ Dn D₅ ० अबला श्रेष्ठा (for अचल) — M₂
 om (hapl) 48^a-50^c — ^d) K₁ उपागत (for इहागताम्)

49 M₂ om 49 (cf v 1 48) — ^a) B₂ D₅ त्यक्त
 श्रिया, T G₃ M₁ त्यक्ता श्रिया G₂ 4 इह प्राप्तम् (for भर्तृ)
 — ^b) B₁ दिता, G₂ 4 द्रुता (for निवृताम्) — ^d) T₂
 G₃ वने, G₂ 4 नल (for त वै) S₁ K B₂ D (except Dc
 D₄) त्व मा पर्वतसत्तम

50 M₂ om 50^{abc} (cf v 1 48) — ^a) Ś₁ K₁ 3
 खमुत्पतद्भिर्, K₂ B₁ 3 Dc₂ Dn D₅ ० समुल्लिखद्भिर्, K₄
 D₁₋₃ समुत्पतद्भिर् — ^b) T₂ G₃ गिर (for नृप) — ^c)
 Ś₁ K₁ नगश्रेष्ठ, K₂ D₁ नरश्रेष्ठ; G₁ नृपश्रेष्ठ. — ^d) K₂ Dn
 D₅ ० वनेस्मिन्वा नलो नृप

51 ^a) B₁ G₂ महैर्द्र, B₂ D₄ स चेंद्र, Dc corrupt,
 T₂ G₃ 3 सुगेंद्र — ^b) T₁ G₁ M₂ अरिदम (for अमर्षण)
 — ^c) D₁ 3 विद्वत्श्च (for विक्रान्त) K₂ Dn D₁ ० ०
 सखवान्, B₂ T₂ G₃ सखवाग्, T₁ M₂ सत्यवान् K (ex-
 cept K₁) B₁ Dc Dn D₄₋₅ ० T₂ G₁ 3 वीरो, D₁₋₃ सौम्यो
 — ^d) K₁ T₂ G (except G₁) transp भर्ता and मम
 — G₁ om 51^c-53^b — ^e) B₂ स्वयाचल, Dc₂ T₂ G₃
 नव; G₂ 4 नव — D₁ 3 ins after 51 D₂ subst
 for 51^{ef}

266* यदि इष्टं क्वचित् स नलो राजा मम प्रिय ।

T G₂₋₄ M ins after 51

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपति ।,

— a line curiously ignored altogether in P P S
 Sastri's ed of the Southern Recension !

52 G₁ om 52 (cf v 1 51) — ^a) S (except M₂,
 G₁ om) विलपती किमेका मा — ^b) N (except Dc D₄)
 चिह्नला (for दुःखिताम्) — ^c) T₂ G₃ भीतामाशासयस्वाद्य

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५४
वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिवर्हिणीम् ॥ ५५
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदक्षुभिः ॥ ५९
वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिपेवितम् ।
शाखासृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

— ^a) K₄ S (G₁ om) स्व (foi स्वा) T G₃ M₂ मानद (foi दु-कृताम्) D₁ सुतामिव सुदुः*

53 G₁ om 53^{ab} (cf v 1 51) — ^b) K₃ T₁ धर्म (foi सध) — ^c) K₁ B₂ D₀ Dn₃ D₁₋₄ अस्मिन्धोरे, B₂ यद्यप्यस्मिन्, T₂ G₃ यद्यस्वस्मिन् T₂ G₃ 4 गिरौ (for वने) Ś₁ अस्मिन्धोरेवते राजन्, K₄ वने धोरे महाराजन्, T₁ G₃ यद्यस्मिन्वपिने राजन्, M₂ यद्यप्यस्मिन्वोददेशे

54 ^a) K₃ 4 B₁ 4 Dn D₅ 6 कदा सु, B₂ D₁ 3 कदा चित् — ^b) K₃ *स्वनसंभवा, B *स्वननिस्वनां, D₀ D₄ *घन नि-स्वना

55 ^a) T₂ G (except G₁) M₁ वैदम्येहीति (for भी लेव) K₃ Dn D₅ 6 विस्पष्टा (for कथिता) — ^b) D₁ 3 धृता, T₁ अस्य, G₁ तस्य (for शुभा) T₂ G (except G₁) M₁ राज्ञा महात्मना — D₁ om 55^{cd} — ^c) S आत्माभि धायिनी (G₁ याहिनी, M₂ सारिणी)मृद्धा — ^d) Ś₁ K Dn D₃ 3 5 6 विनाशि (K₃ D₃ श)नीं, B₄ D₀ D₄ *निबर्हणी — After 55, N (except D₁) ins

268* भीतामाश्रासय च मा नृपते धर्मवत्सल ।
[K₃ B₁ Dn D₅ 6 आसयत मा K₃ B₁ वत्सला]

56 ^a) Ś₁ K (except K₂) B₂ नृप (for गिरि)

57 ^a) Si K Dn D₁₋₃ 3 5 6 *शोभित, D₀ D₄ T₂ (before corr) G₁ दर्शित; T₂ (after corr) G₃ *सनिभ

58 Ś₁ K₃ om (hapl) 58^{ab} — ^a) Some MSS वशिष्ट K₃ सवैस, G₃ *सरशैस (hypermetno) M₂ *सुख्यैस

59 ^a) D₃ अबुभक्षैर्वायुभक्षै — ^b) K₁ D₄ पर्णाहारै

— ^o) K₃ महाबोधै, T₁ राज (for भागै) — ^d) T₂ G₃ मार्ग

60 ^b) D₀ D₁ 3 सजितेन्द्रियै — ^c) D₀ पुण्य (foi रम्य) — ^d) D₀ D₂ ददर्श मुनिमण्डल

61 ^a) G₁ सा च दृष्ट्वाश्रमं — ^b) B₂ मृगचार, D₀ चारुमृगं — G₁ reads 61^{cd} after 62, M₂, after 63 — ^d) T₂ G (except G₁) [उ]पशोभित; M समाश्रसत् (for समन्वित) — Ś₁ K Dn D₁₋₃ 3 5 6 subst foi 61 T₁ (om line 1) ins after 63

269* नानामृगगणैर्जुष्टं शाखासृगगणैर्युतम् ।
तापसैः सयुपेत च सा दृष्ट्वा समाश्रसत् ।

[(L 1) K₁ 3 Dn D₅ 6 *मृगगणाद्युत — (L 2) D₂ 3 सै सयुत तच्च]

— After 61, T₂ G (except G₁) ins

270* सा दृष्ट्वाश्रमपदं दमयन्ती समाश्रसत् ।
[Cf 61^a and 269* (line 2)]

62 ^a) K₃ सुकेशी चैव, K₄ सधूमकेशी (foi सुभ्रू सुकेशी) — ^b) K₂ D₅ युचि शुद्धद्विजा, K₃ सुकुमारा शुभानना, T₂ G₂₋₄ सुकुचा सुसुजा, G₁ सुकुमारी द्विजा — ^c) K₄ मनस्विनी, B D₀ D₄ स्व (B₁ 4 अ)विष्मती (for वर्च) — ^d) Ś₁ D₁ 3 सु (Sim श्री)सितायतलोचना, K Dn D₂ 3 5 6 स्व (K₃ अ)सितायतलोचना, T₂ G₂ 3 स्वचितोद्यत गामिनी — After 62, G₁ reads 61^{cd}

63 G₁ om 63 — ^a) Ś₁ K₁ 3 4 Dn D₁₋₃ 3 5 T₁ तप, K₃ यद्य (for मन) — After 63, M₂ reads 61^{cd}, while T₁ ins line 2 of 269* On the other hand, T₂ G₂₋₄ ins after 63

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावन्ता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोच्युस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्रसिहि मा शुचः ॥ ६८

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
 अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
 साप्रवीत्तानृपीनाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
 निषधाधिपतिर्धोमान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्रासिता तदा भैमी तापसै सह सगता ।,
 — a line again ignored in P P S Sastri's ed of the
 Southern Recension (cf 267*)

64 °) T₂ G (except G₁) M₁ अभिवाद्य (om सा)
 K₁ s T₂ G (except G₁) ततो वृद्धान् — °) K₄ धितया
 वनसस्थिता — K₂ om 64^c-71^b — °) K₄ D₂ T₁
 G₁ s तथा, D₁ तदा, D₃ स्थिता (for च सा) B Dc D₄ s
 तै सर्वैस्तापसोत्तमै — After 65, T₁ M₂ ins

272* पूजा चक्रे यथान्यायमृषीणा सा मनस्विनी ।

[Cf 65^{ab} and v 1]

65 K₂ om 65 (cf v 1 64) — °) T₁ G₁ M₂ ततस्ते
 पूजिता विप्रा प्रयतैर्द्रियमानसा — °) D₃ अवोचस्ते, G₂ s
 अवोचुस्ते (for अथो) — °) Ś₁ K₁ B₂ D₁ करवाम (Ś₁
 °णि) ते, B₁ s s Dc D₄ s T G °म च (for °महे)

66 K₂ om 66 (cf v 1 64) — °) B Dc D₄ महा-
 भागा (for वरा) — °) B₂ s Dn₂ ns D₄ s G₁
 तपस्वग्निषु T₁ M धर्मे च (for धर्मेषु) — °) T₁ G₁ M₂
 सर्वेषु मृगपक्षिषु, T₂ G₂-4 नित्ययज्ञेषु चानघा — After
 66^{cd}, S ins

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुन ।

[T₁ °योगेषु (for °देहेषु) T₂ G₂ s M₁ चाप्युत (for वा
 पुन)]

— °) S प्रियतपा (for महा) — °) Ś₁ K₁ B₂ s Dc
 Dn₂ ns (by con) D₁ s स्वधर्मा

67 K₂ om 67 (cf v 1 64) Before 67, T₂ G
 (except G₁) M₁ ins बृहदश्व — °) T₁ G₁ M₂ लैश्वोक्त.
 Ś₁ K₁ सर्व (for भद्रे) — °) S तपस्विभिः, a few MSS

यशस्विनि

68 K₂ om 68 (cf v 1 64) — °) B₂ D₄ s सा
 विश्वसिहि (for सना) Some MSS शुच

69 K₂ om 69 (cf v 1 64) — °) Ś₁ K₂ s B D
 देवी स्व (for महती) K₁ देवी स्वसुड (sic) वास्य (for महती
 देवता वा) Ś₁ B Dc Dn D₃-s उताहो (Ś₁ D₃ °त वा)
 स्य, K₂ s D₂ सुता वास्य (for देवता वा) M₁ गिरे शुभे
 (for महीभृत) — °) Ś₁ नो; B Dc Dn D₄ s च, D₂ s
 हि (for नु) — °) Ś₁ स्वाप्यम्, K₁ B₂ Dc Dn₂ D₄ s
 का स्व, D₂ स्वार्थम् (for सत्यम्) B₂ Dc Dn₂ D₄ s द्युचि
 स्मिते (for अनिन्दिते)

70 K₂ om 70 (cf v 1 64) — °) K₁ T₂ G₂ s
 transp अरण्यस्य and अस्य — Ś₁ K₂ om (hapl) 70^{cd}
 — °) K₄ D₃ चास्यापि, D₁ चास्यास्य, D₂ चैवास्य (for चाप्य
 स्य) — °) B₂ s [अ]स्मि, T₂ G₂ s M₁ हि (for [अ]पि)
 K₁ s Dn D₂ s s नैव नद्याश्च (K₄ D₃ °स्तु) देवता, D₁ नया
 नैवास्मि देवता

71 K₂ om 71^{ab} (cf v 1 64) — °) D₂ s विजा
 नीध्व — °) G₁ तपस्विन (for तपो) — °) Ś₁ K₁
 तस्वत, K₂ सर्वत

72 °) B₂ नाम्ना भीमो (for भीमो नाम) K₂ Dn D₂
 महीपति (for महा) K₄ भीमो भीमपराक्रम (epic tag!)
 — K₂ om 72^c-77^b

73 K₂ om 73 (cf v 1 72) — °) T₂ G (except
 G₁) M₁ नैक (for वीर) K₄ नित्य (for विद्वान्) — °)
 K₄ transp मम and भर्ता

74 K₂ om 74 (cf v 1 72) — °) D₂ देवानामर्चन

गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
 सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमग्रमः ॥ ७७
 स कैश्चिक्कृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नाराधमैः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७८
 तस्य मामवगच्छध्वं मार्यां राजर्षमस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।

पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
 अन्वेपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
 कच्चिद्भ्रगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधानां जनाधिपः ॥ ८२
 यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं धोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
 यदि कैश्चिद्दहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ८४
 को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षमम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
 एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

पर, M₂ गुरुपादाचनरत — ^b) K₄ (before con) B₃
 D₂ वल्लभ — K₃ om (hapl) 74^{ad} — ^a) Ś₁ K₁ 4
 Dn D₁₋₃ 5 महातेजा मद्वावल

75 K₂ om 75 (cf v l 72) — ^a) K₁ B₂ 4 Dn
 D₅ T₁ G₁ सत्यवान् B (except B₄) Dc D₄ 6 अन्न
 (for धर्म)

76 K₁ om 76 (cf v l 72) T₂ G₂₋₄ om 76^{ab}
 — ^a) Dc₂ D₆ M₁ नर* (for नृप) — ^a) K₄ B (except
 B₄) Dc D₁ 4 6 स मे (for मम)

77 K₂ om 77^{ab} (cf v l 72) — ^a) B₁ (? gloss)
 रणे (for मृधे) — ^a) B₁ 3 Dc D₁ सोमसमद्युति*, B₂
 D₄ 6 सोमानलद्युति*

78 ^a) T₁ G₁ M₂ धूर्तैर् (for कैश्चिन्) B₄ D₃ निकृत
 प्रज्ञै — ^b) Ś₁ K₁ 3 4 D₁ नृपोत्तम, B₁ 4 T₁ नराधिप,
 B₃ M नराधिपै* K₂ Dn D₈ अनार्यैरकृतात्मभिः; D₂ 3
 वचयित्वा महायशा* (D₃ मना*) — ^c) K₂ Dn D₅ G₄
 हत, T₂ G₂ हतो (for जितो) K₁ (? gloss) घनानि (for
 वसूनि) — After 78, S ins

274* त्रिवासितश्च नगराद्दन्वाससुपेयिवात् ।

79 ^b) Ś₁ G₁ च, K₁ ह (for वै) — ^a) K₂ Dn D₆
 M₂ भर्तृदर्शनलालसा, B Dc D₄ 6 भर्तृव्यसनकर्षिता Cf
 Hopkins Great Epic, Parallel Phrases, No 165
 (p 124)

80 K₁ om 80^{bc} — ^a) T₁ पर्वताना च, G₁ तपोवनानि
 (for पल्वलानि च) S₁ K₂ 4 Dn D₁₋₃ 5 च सर्वाणि; K₃

गिरींश्चैव, B₂ विचित्राणि, M₁ च पुण्यानि (for च रम्याणि)
 81 ^a) Cf 49^c T₁ G₁ M₂ अन्वेपती तु (T₁ स),
 T₂ G₂ M₁ अन्वेपती तु, G₂ 4 अन्वेपयती (for 'माणा)
 B₁ 3 त वीर (for भर्तार) — ^b) G₁ वीर (for रण)
 — ^c) D₂ वै (for च) B₂ Dc D₄ 6 घर्मात्मान कृतञ्च (D₆
 कृतप्रज्ञ) — ^d) D₁ 3 सु* (for [होह]) T₁ चरामीह सुदुःखिता
 82 ^a) K₂ Dn D₈ रम्य (for पुण्य) — ^b) T₁ G₁ 2
 M₂ महत् (for नृप) — G₄ om (hapl) 82^c-84^b
 — ^c) G₁ transp भवेत् and प्राप्त — ^d) S (except
 M₂, G₄ om) नरा* (for जना*)

83 G₄ om 83 (cf v l 82) — ^a) T₂ G₂ 3 M₁
 तत्कृते* K₂ अहो (for हृद) K₂ 3 B D (except D₁₋₃)
 M₂ ब्रह्मन्, T₁ दुर्ग, G₁ दुःख (for विप्रा) — ^b) K₁ स-
 प्रासा मृशं, G₁ प्राप्त नाभृश — ^c) B₁ रौद्र (for वीर)
 — ^d) D₅ सिंहशार्दूल, G₁ शार्दूलवृक*

84 G₄ om 84^{ab} (cf v l 82) — ^b) B (except
 B₃) D₄ 6 पश्यामि (for द्रक्ष्या*) — ^a) Ś₁ K (except K₂)
 समापनात्, D₂ 3 S विमोक्षणात् — After 84, K₄ D₁ 3
 ins

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुं प्राणसक्षये ।

पद्माजीवति निस्त्रेजा कलेव शशिनो दिवा ।

85 ^a) B₂ न (for को) B Dn₃ D₄ 6 हि (for तु)
 — ^b) K₂ G₂ पुरुषोत्तम

86 ^a) Ś₁ K D (except D₆) G₁ तथा (for एव)
 — ^a) Ś₁ K D (except D₂₋₄ 6) सत्यदर्शिन*

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ८९
 द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९२

87 ^a) D₁₋₈ पश्य* (for द्रक्ष्य*)

88 ^a) T₂ G₂₋₄ M₁ मर्तारं तु (M₁ ते) महाभागे — ^b)
 Ś₁ D₁ *विघासिन, K₁ D₂ ३ *विनाशन, K₂ D_n D₆ *निपा
 तिन — ^c) Ś₁ नृप धर्मवता, K₁ सर्वधर्मभृता — ^d) D₀
 S (except G₁) द्रष्टासि (for द्रक्ष्यसे)

89 ^b) B₁ D₀ *समावृत्त, B₂ D₁ T₁ G₁ M₂ *विभू-
 चित — ^c) Ś₁ तदेको, G₁ स्वमेव, G₂ M₁ तमेव K₁ ३ D_n
 D₂ ३ ६ G₁ नगर श्रेष्ठ, B D₀ D₄ ६ *रं भूय*, D₁ च नरश्रेष्ठ
 — ^d) D₃ द्रक्ष्यसे विगतज्वर (=88^d), G₁ प्रविशतमरिंदम

90 ^c) T G एष्यसि (for द्रक्ष्यसि) — ^d) M₂ कल्याण-
 जनन नृप

91 ^a) D₂ ३ नरश्रेष्ठ, T₂ G नलस्यैना (G₁ *स्येमा)
 — ^c) Ś₁***स्तापसास्ते, K D (except D₄ ३) तापसात-
 हिता सवे — ^d) K₁ तत, K₂ 4 D_n D₁ ६ तथा (for
 तदा) D₂ ३ साग्निहोत्रसमाश्रमा

92 ^a) B₁ ३ ४ प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा) — ^b) S₁ K
 B₁ ३ 4 D₀ D_n D₁₋₃ ६ ह्यभवत्, S ख(G₁ चा)भवत् (for
 *अभवत्) D₀ T₂ G₂ ३ M तत (for तदा) B₂ D₄ ६
 प्रहृष्टा विस्मान्विता — ^d) Ś₁ K₁ ३ सुतप्रिया, T₁ G₁
 M₂ स्नुषा नृप — After 92, T₁ G₁ M ins

276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्वृष्टवत्यहम् ।

93 ^b) D₀ अथाभवत्, T₁ G₁ दृष्ट्वागत

94 ^b) K₁ नानापक्षि, K₂ D₀ D_n D₁ ६ नदीद्विजं, B₄
 नानाजनं — ^c) K₂ D₀ D_n D₄ ६ कनु (for नदी) K₂
 B₂ D_n D₆ ते ह, K₄ D₆ च ते (by transp), D₀ तेष
 B₂₋₄ पुण्या, D₂ ३ दिव्या (for हृष्टा) K₁ नदी सुमहती

किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
 क नु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
 क सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
 नदी ते च नगा हृष्टाः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
 घ्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिसिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
 सा गत्वाथापरां भूमिं वाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
 अहो बतयमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

हृष्टा — ^a) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ सा (D₁₋₃ सा)लवृक्षोपशोभिता
 (K₁ ता) — After 94, S (except M₁) ins

277* इत्येव नरशावूलं विस्मिता कमलेश्चला ।

95 D₀ transp 95^{ab} and 95^{cd} — ^b) K₂ ३ B₂
 सुविस्मिता (for शुचि) — ^c) S₁ K₁ *पराधीना, T G₂₋₄
 *वशा दीना, G₁ M *कृशा दीना — ^d) S विवर्णा परुषाभवत्
 (G₁ *गभिरणा तथा)

96 ^a) K₄ T₁ G₁ M₂ च (for [अ]य) Ś₁ K (except
 K₂) D₁ ३ T₁ परा (for [अ]परा) — ^d) K₂ B₂ तदा (for
 तत)

97 ^a) Ś₁ K₄ D₁ तरुसा च, K₁ तरुत च; D₂ ३ तरु साथ
 (for तरुश्रेष्ठम्) — ^b) Ś₁ K₁ [अ]प्यशोक (for अशोक) Ś₁
 K D_n D₁₋₃ ६ M₂ वने; B₂ तत; D₀ वन; G (except G₂)
 तथा (for तदा) — ^c) K₂ B₂ T₂ G (except G₁) M₁
 *पीडन T₁ रम्य (for हृद्य) — ^d) Ś₁ K₂ 4 D₀ T₁ G
 (except G₂) M₁ विहंगैर् (for विहंगैर्) K₂ उप, B₁ ३
 D₄ ६ T₁ M अभि (for अनु)

98 D₁ om 98^{ab} — ^d) Ś₁ प्रमिदराह, K₁ द्रसिण
 राह, K₂ B₄ D_n D₆ पर्वतराह, K₃ D₀ D₂ ६ T₂ G₂ द्रविड
 राह, K₄ B₁₋₃ D₄ D₁ ३ स द्रुमराह G₁ श्रीमद्विर्पादपैर्दृत
 — After 98, K₄ D₂ ins

278* तसुवाच ततोऽशोक विदर्भाधिपनन्दिनी ।

कृताञ्जलिपुत्रा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।

[(L 1) D₂ मनीपमुपसगम्य विदर्भा]

On the other hand, D₁ ins after 98

279* तसुवाच महावृक्ष दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ९९
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनादितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
 एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकाश्च पर्वतान्त्रम्यान्नैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४

कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
 ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ १०५
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिसिता ।
 ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णा हृदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
 प्रोद्भुष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहङ्गपाकीर्णा पुलिनद्वीपशोमिताम् ॥ १०८
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्वं विवेश ह ॥ १०९
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

Finally, T₁ G₁ M₂ ins after 98

280* अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।

त्वन्नामान कुरु क्षिप्र प्रियसदर्शनाद्धि माम् ।

[= Lines 5-6 of passage No 794* of Ad₁ (p 348) !

— (L 2) M₂ कुरुश्च त्व (for कुरु क्षिप्र) T₁ सदर्शनेन मा]

99 °) K₁ S (except T₂ G₂) अशोका (for वि)
 K₄ T₁ मे, Dc₁ मा (for मा) — °) K₁ भयाबाध*, K₄
 Dn₃ (by corr) भयाबाध, B₃ भयक्रोध, D₁ भया चापि,
 T₁ भयाबाध*, M₂ भया चैव — °) D₁₋₃ कच्चित्त्वं; D₄ °
 कदाचित्, G₄ कच्चित् Dc T₁ G₁ नल, D₂ असि (for नृपम्)

100 °) B (except B₂) D₄ ° T₁ G₁ M₂ प्रभु (for
 पतिम्) — °) B₂ D₄ ° मप्रिय, T₂ G (except G₁) मे
 पति

101 °) B D₄ ° वीनम्; M₁ भीमम् (for वीरम्)
 — °) D₂ ° प्य सहसागत

102 °) K₄ D₁ अशोक मम, D₂ ° T₁ M अशोकवर
 Dc अशोक क्रमत कुरु, G₁ अशोक कुरु मा तथा — °) K₂
 Dn D₅ अशोक शोकनाशन, K₃ ° B D₁₋₃ मम शोकविना
 शन (B₂ D₁₋₃ न), M₁ मम शोक विनाशय

103 °) K₂ Dn D₅ वै (for त्रि) T₁ G₁ उपगम्य,
 T₂ G₂₋₄ परिगृह्य (for परिगम्य) Ś₁ K₁ T₂ G (except
 G₁) M₁ च (for ह) Dc परिगम्य जगाम ह, D₂ आर्ताभ्य
 र्थं गतान्यत — °) B D₄ ° दारुणतम, T₁ G₁ M₂ दारुण
 देश — °) D₂ ° transp देश and भैमी T₁ G₁ M₂
 वंदर्भी (G₁ वैदेही) कमलक्षणा

104 °) D₂ वनानि (for नगान्) S₁ D₂ ° एकान्,
 G₄ एक (for नैकान्) — °) Ś₁ एकश्च, D₁ अनेका, D₂
 पर्वतान्, D₃ सरासि (for नैकाश्च) — °) D₂ ° श्व वन-
 खडाश्च — °) D₁ अनेकान्, D₂ ° रम्याश्च (for नैकाश्च)

105 °) D₂ ° गुहान्त्रम्यान् (for नितम्बाश्च) — °)
 K₃ corrupt, Dc नदी, D₃ हृदा, G₁ नगा (for नदा)
 D₁ om च K₂ B₂ Dn D₅ ° T₂ (before corr) G₂ °
 M₁ नदीश्चाद्भुतदर्शना — °) K₂ ता, B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ °) G₁ तान्, T₂ G₂₋₄ M₁ [ए]का (for सा) — °)
 B D₄ ° सती; T₁ M₂ शुभा, G₁ सदा (for तदा)

106 °) S (except G₁ M₁) सा गत्वा वृमध्वान
 — °) K₃ D₄ सुविसिता (for शुचि)

107 °) T₂ G₂₋₄ शिवा (for शुभाम्) — °) Ś₁ ऋदि-
 नी, K₁ ऋद्वी (sic), Dc Dn₃ T₁ M ह्रादिनी, T₂ (by
 corr) G₂ ° ह्रादिनी; G₁ ह्रादनै (for हृदिनी) Ś₁ K₁ °
 तापसैर्वृता, T₁ G₁ M₂ पादै, T₂ G₂ वैतसै; M₁ पक्षिसकुला

108 °) D₂ ° क्रौञ्चमिथुनैश्च, G₁ कारद्वैश्च — °) K₄
 B₂ Dc D₁₋₃ ° S चक्रवाकोप(S कैश्च)शोमिता — °) B
 Dc D₂₋₄ ° समा (for ह्वा) — °) K₂ Dn D₅ विपुल-
 द्वीप, T₂ G (except G₁) M₂ पुलिनद्वीपराजिता

109 °) G₁ सु (for [ए]व) — °) G₁ M₂ दमयती
 (for नल) T₂ G तपस्विनी (G₁ शुचिसिता) (for यश)
 — °) K₁ T₁ G₁ M₂ उपसृत्य, K₂ Dc Dn D₁ 4-6 उपसर्प
 (sic), K₄ D₂ उपासपद् ✽ Cn उपसर्प उपससर्प । अभ्या-
 सलोप आर्ष । ✽

110 °) Ś₁ K₁ ° 4 D₁₋₃ उन्मत्तरूपा — °)

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्धीताः प्रदुद्रुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ १११
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
 चक्रुस्तस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
 कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
 त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कश्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११३
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
 यूनुः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
 विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

K₃ कृशां विवर्णां मलिना, D₂ D₁₋₄ कृशा विवर्णमलिना (D₂ s
 'वदना)

111 ^b) G₁ विरूपा केपि दुद्रुवुः — °) T₁ तापपरा',
 M₂ भीता परा' (for चिन्तापरा') K₂ D_n D₅ जग्मु (for
 तस्थु)

112 ^{ab}) D₂ s केचित्त्राभ्यसूयति केचिद्धिदति चापरे
 — °) S₁ K₃ B₁ a Dc D₁ चक्रुस्तस्या, K₃ D_n D₅ अकु
 र्वत, D₂ s चक्रुः केचिद्, S कुर्वत्यास्या (G₁ 'त्यन्ते, G₂ 'त्य-
 स्या, M₁ 'तोस्या) D₂ तस्या, D₃ तत्र (for केचित्) — °)
 K₁ ता च, D₃ चैव (for चापि)

113 °) T₁ चैते, G₁ सर्वे, M₂ चैव (for स्मेह) — °)
 T₁ M₂ नरा सार्थनि (T₁ स्वार्थवि)वासिन', T₂ G₂₋₄ वय
 भीताश्च शोभने

114 °) T₂ G₃ देवता त्व (for वद सत्य) G₄ देवता
 सीह सुभगे — °) G₄ स्व वनस्य (for पर्वतस्य) K₃ [अ]पि,
 B₃ D₂ T G₂₋₄ [अ]स्य, G₁ च (for [अ]थ) — °) K₄
 transp स्वा and वय K₂ D₁ किं वा मृगयसे वने
 (= 119^b)

115 T₁ om 115-116 — °) D₀ पञ्चमी (for राक्ष-
 सी) B D₄ s वासि, M₂ चापि (for वा स्वम्) — °) K₄
 उताहो स्त्रिव्, M₂ एवमुताहो (for उताहोऽसि) D₀ सुरागना
 B₃ D₄ s T₂ G M₁ उताहो (G₂ 4 'त वा) स्विसुरागना
 — °) K₃ D_{n2} D₂ s s G₁ रक्ष वा', K₄ Dc D_{n1} n₂ T₂
 G₂₋₄ M₂ रक्ष चा'; D₁ रक्षया' (for रक्षत्वा') B₃ वरागने
 (for अनिन्दिते) M₁ त्वा वय शरण गता' (= 114^d, 116^d)

116 T₁ om 116 (cf v 1 115) — °) T₂ G₂ s
 M₁ सर्वेश, G₁ सर्वत, G₄ सदृश G₁ स्वार्थं (for सार्थं)
 D₂ s यथाय सर्वसार्थश्च — °) K₃ D₁ क्षेम, D₃ 'म (for
 'मी) B D₄ s सर्वे, M₂ क्षिप्रम् (for शीघ्रम्) T₂ G

क्षेम गच्छेदशक्ति — °) T₂ G (except G₁) त्रायस्व (for
 विधत्स्व) — °) = 114^d K D (except D₄ s) यथा
 श्रेयो हि नो भवेत् (K₃ यथा श्रेयो भवेच्च न)

117 °) Ś₁ D₃ यथोक्ता — °) K₁ शुभानना, G₁
 शुचिस्मिता (for नृपा') — °) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃
 सार्थं (for साध्वी) — °) K₂ Dc D_n D₅ 'व्यसनपीडिता,
 B D₃ 4 s G₁ 'व्यसनकर्षि (or 'धि)ता, T₁ M₂ शोकनि-
 पीडिता, T₂ G₂₋₄ 'दर्शनलालसा (cf 118^f) — °) D₁ s
 S (except G₁) 'वाहश्च सार्थश्च — °) Dc जना वा, D₃ ये
 चान्ये (for जना ये) B D₄ s तत्र, Dc येत्र; D₃ वात्र,
 T₂ G₃ घास्य (for चात्र)

118 °) Ś₁ युवान स्थविरबाला', K₁₋₃ Dc D_n D₁ s
 T₂ G₂₋₄ युवस्थविरबाला (Dc ला)श्च, K₄ B₃ D₂ 4 s
 M यूनु' स्थविरबालाश्च, D₃ युवा स्थविरबालाश्च — °) K₄
 [ए]व, S (except G₁) [अ]स्य (for च) K₃ 4 B Dc
 D₂ 4 s M पुरोगमात् — °) D₂ s G₁ विजानीध्व — °)
 D₁ राजसुष्या G₁ राजपदी — 118^f=(var) 3 62 1^d

119 ^b) Ś₁ K₁ च मम (for राजा च) — After
 119^{ab}, K₄ ins

281* क नु मा कितवश्छिस्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्ता प्रिया प्रिया ।

वैषम्यमपि सप्रसा गोपायन्ति कुलस्त्रिय ।

आत्मानमात्मना सत्योत्थितसर्गा न सदाय ।

क नु सा क्षुत्पिपासार्ता भ्रान्तारारते तपस्विनी । [5]

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क चासायोपतिष्ठति ।

[L 1-2 = (var) 3 67 9 — L 3-4 = (var)
 3 68 8^{abcd} — L 5-6 = (var) 3 64 10]

— °) T₁ G₁ महाराज (for 'भागस्त) — °) Ś₁ मृगा', D₃
 मृगा' (for मार्गा') K₃ corrupt

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पार्थिवशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ १२०
 ताम्बुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रचः ॥ १२१
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।

पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिपेविते ।
 तथा नो यक्षराडघ मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
 साब्रवीद्राणिजः सर्वान्तिसार्थवाहं च तं ततः ।
 क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गीं सार्थवाहवचस्तदा ।
 अगच्छत्तेन वै सार्थं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
 तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
 ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

120 ^a) B₂ D₄ ० M₁ जानीय (for 'त) — ^b) D₆
 शस्य D₀₁ मत्, D₂ मा (for मे) D₃ पति (for प्रियम्)
 — ^c) D₂ ३ नृप (for नल) S₁ K D (except D₄ ०)
 पुरुष' — ^d) T₂ G₃ 'मर्दन

121 ^a) T₁ G₁ M₂ दमयतीं नराधिप

123 M₂ om 123 (along with 122^{bcd} and 124^a)
 — ^{ab}) Ś₁ K₁ 4 D₁ G₄ कुञ्जरद्वीप; B₁ 2 D₂ D₃ 4 ० 'द्वी
 पिमहिषाम्ना (D₂ 'ष शा'दूल', T₁ G₁ गोमायुकुञ्जरद्वीपि-
 महिषर्क्षमृगान् S (M₂ om) अह (for अपि) — ^{cd})
 K₂ Dn D₆ कृष्णे, K₄ D₂ घोरे, T₂ G (except G₁) शून्ये
 (for कष्टे) To avoid the hiatus, all MSS except T₂
 G₃ 4 M₁ ins हि between the two halves of the line!
 — After 123^{cd}, K₁ B D (except D₁-3 ०) ins

282* ऋते त्वा मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।,
 while T₂ G₂-4 M₁ ins

283* यतो वयं न पश्यामो नल पार्थिवमत्र वै ।

— ^a) Ś₁ K₁ यथा नो, T G ततोस्य (T₁ य, G₁ नो)

— ^f) K₂ D₀₁ D₂ T₁ G₂ 4 M₁ माणिभद्र

124 M₂ om 124^a (of v 1 123) — ^a) G₁ व्रजत'
 (for वणिजः) K₂ सार्थ (for सर्वांश्) — ^b) K₁ तद्वचः;
 T₁ G₁ 2 4 तत्त्वत' (for त तत') — ^d) K₂ 4 Dn D₆
 अहंसि (for अर्हथ)

125 ^b) Ś₁ K Dn D₂ ३ ० ० सत्यदर्शिनः, D₁ प्रिय
 दर्शन — ^d) B Dc D₄ ० नृवरा, G₁ जनपां (for मनुजां)

Colophon om in Ś₁ K₁ — *Major parvan* Dn₂
 T G₂-4 आरण्य — *Sub parvan* N (Ś₁ K₁ om) T₁
 G₁ M₁ (all om sub parvan name) mention only
 नलोपाख्यान — *Adhy name* D₂ नलावलोकने दमयती
 विलाप' — *Adhy no* (figures, words or both)
 Dn 64, D₁ 66, T G M₂ (after corr) 61 (as in
 text) M₁ 62, M₂ (before corr) 63 — *Śloka no*
 Dn 134

62

For stanzas 1-17, K₄ D₁-3 subst a passage
 of 96 lines (forming by itself a separate adhy)
 given in App I (No 10), a passage which is totally
 different in wording from the constituted text, but
 has on the other hand many lines in common with
 the K₂ Dn passage (in other words, with the Vulgate
 version), cf passages No 11-12 of the same App

1 M₂ om 1^c-17^d — ^c) Ś₁ K₁-3 Dc Dn D₆
 जगाम सह तेनैव, B D₄ ० जगाम तेन (B₄ 'मानेन) सार्थेन,
 T₁ अगच्छद्वाजशार्दूल, G₁ अगच्छत्तेन राजेन्द्र — ^d) Ś₁ K₁-3
 Dc Dn D₆ सार्थेन पतिलालसा, T₁ M₁ दुःखबोकसमन्विता
 (M₁ परायणा)

2 M₂ om 2 (of v 1 1), M₁ om 2-17 — ^c) Ś₁
 K₁ तडाक; T G तडाक — ^d) T G 'सौगधिकायुत

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
 तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
 सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
 संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
 उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियुथमुपागमत् ।
 पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ६

मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्भिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
 सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
 हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
 वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
 केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ८
 गोखरोद्ग्राश्वबहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
 भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
 घोराच्चादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

3 M om 3 (cf v1 1, 2) — °) S₁ K₁₋₃ B Dc Dn Ds 'पुष्प' (for 'मूल') — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn Ds 'पक्षिनिवेधित', G₁ 'मृगगणैर्वृत'

4 M om 4 (cf v1 1, 2) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn Ds निर्मलस्वादु, B₄ त दृष्टारण्यं — °) Ś₁ K₂ s Dc Dn Ds मनोहारि सुशीतल, K₁ सुमनोहारि शीतल; B₁ s 4 D₄ s मनोरमसुखावह; B₂ (m as in text) मनोहरसुखावृत

5 M om 5 (cf v1 1, 2) — °) B₂ G₁ दृष्ट्युर (for विविशुर) — °) B D₄ s उवास स महासार्थ — °) K₁ गिरिम् (for वेलाम्) Ś₁ शैलमासाद्य पश्चिम, T G निशामासाद्य पश्चिनीं

For 6-10^{ad}, D₅ subst a passage given in App I (No 11), which is a variant version of lines 13-96 of passage No 10 of the same App

6 M om 6 (cf v1 1, 2) — °) S₁ तथा, B D₄ [S]नद्य (for तदा) T G नि शब्दे (T₁ 'न्द' तिभिरे तदा — °) Ś₁ K₁ हस्तियूथ उपा — °) T G 'तयात् (for 'नदीं) Ś₁ K₁ s अथ सार्थं गिरिनिभा (Ś₁ 'भ) — °) Ś₁ K₁ मदप्रस्रवणा (K₁ 'विणो) गजा, K₃ 'प्रशाविणाविला', B₁ s D₄ T₁ G₁ 'प्रस्रव (G₁ 'वि)णाविल, T₂ G₂₋₄ 'प्रस्रवणोत्सवण (G₂ 4 'द्वल) — Dn₁ ns ins after 6 D₆, after 10

284* अथापश्यत सार्थं त सार्थजान्सुबहून्नाजान् ।
 ते तान्प्राभ्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघासन्तो मदोक्त्वा ।
 तेषामापतता वेग करिणा दु सहोऽभवत् ।
 नगाम्रादिव शीर्षाना शृङ्गाणा पतता क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागाना मार्गा नद्या वनोद्भवै ।,

which in D₆ is followed by passage No 12 of App I

7 M om 7 (cf v1 1, 2) — °) S₁ K₁ सार्थं (for मार्गं) T₂ G₁ s 4 निरुध्य (for स') G₂ सुप्त त (for

ससुप्त) — °) Ś₁ K₁ s तीरमुत्तम (K₃ 'र), K₂ Dc तीर उत्तरे (for सार्थमुत्तमम्) — °) K₂ B₂ s Dn₁ D₄ s तत, G₁ सुप्तान् Ś₁ K₃ Dn ममर्दु, K₁ मम* T₂ G₂ 4 तरसा — °) S₁ K₁ T G (except G₁) वेष्ट (for चेष्ट)

8 M om 8 (cf v1 1, 2) — °) Ś₁ K₃ Dc₃ हाहा राव, K₂ B₂ 4 Dn G₁ हाहाकार, Dc₁ दाहाहारा, T G₂₋₄ महारव K₂ Dc₁ विसुत्त, D₄ s वियुजत — T₁ om (hapl) 8^b-10^a — °) T₂ G₂ 4 बुध्यत, G₁ वणिज, G₂ वध्यते (for सार्थिका) K₁ साक्षिका शरणैषिण — °) T₂ G निद्रया (for निद्रान्धा) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn बहवो (for महतो) Dn [S]भवन् (for भयात्) — °) G₁ नखै (for करै) — °) Dc राजैर (for हता) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dn₁ ns गजै, Dc हता (for नरा) T₂ G केचित्पद्भिर्नरा हता

9 T₁ M om 9 (cf v1 1, 2, 8) — °) Ś₁ K₁ s Dn निहतोद्ग्राश्वबहुला; K₂ गोखरोद्ग्राश्व बहुलान्, Dc गोख रोद्ग्राश्वबहुला — °) Ś₁ 'जनवत्सला, K₁₋₃ Dc Dn 'जन (Dc 'ध्वज)सकुला', B₁ s 4 D₄ s 'नरसकुल — °) Ś₁ K₂ भयार्ता धावमानाश्च, K₁ s B₄ Dc Dn भयादाधावमानाश्च (B₄ 'स्ते), B₁ s D₄ भयार्तमाद्रवत्सार्थ (D₄ 'न्सर्वे), B₂ Dc 'तमद्रवत्सर्वं — °) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc Dn 'हतास T₂ G तथा (for तदा)

10 M om 10 (cf v1 1, 2), T₁ om 10^c (cf v1 8) — °) B₁ 4 D₄ s कष्टा वाच, B₂ s कष्टा वाचो; T₂ G (except G₁) घोरं नाद G₄ प्र (for वि) — °) K₂ (corrupt) वृक्षेथारुज्य सतृषा, B Dn D₄ s वृक्षमा (Dn वृक्षेष्वा)रुक्ष सरब्धा, Dc वृक्षेथारुक्ष सविप्रा — K₂ Dn ins after 10^{cd} D₆, before 10^{ef}

285* एव प्रकारैर्वहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभि ।
 — °) K₂ Dn D₅ राजन् (for तथा) K₂ Dn T G विनि हत (for तस्मि) — °) K₂ नमस्त (for समृद्ध) G₁ सार्थ

वृक्षेष्व्वासज्य संभगाः पतिता विषमेषु च ।
 तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
 अथापरैद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
 भ्रातर पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योऽपि मे निर्जनेऽप्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
 यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४

न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थ्य देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
 एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
 हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
 गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्वे चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 वस्त्रार्थकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
 तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

वाह समहल — After 10 D₆ ins 284* — A passage of 37 lines given in App I (No 12) is ins in K₂ Dn after 10, in D₆, after 284* Cf Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 70

11 M om 11 (of v 1 1, 2) — °) Dc Dns तथा (for अथा) — °) K₂ B D₄ ° T₁ G₂ हतशिष्टो जन (K₂ 'एजन ; T₁ 'एा जन , G₂ 'एजना/खदा — °) Ś₁ K₁ s D₆ तस्माद्देशाद्, K₂ Dc देशात्तस्माद्, B D₄ ° वनदुर्गाद् (for वनगुल्माद्) D₄ ° विनिःसृत्य — °) Ś₁ K₂ शोचस्ते, K₁ ह्यशोचन्, K₂ B₁ 4 Dc₁ Dn₁ D₆ G₄ शोचते, B₂ s D₄ ° शुशोच, Dc₂ प्रोचुस्ते (for शोचन्तो) — °) G₁ दयित (for पितर), and पितर (for सखाय) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₆ T G₂ नरा (for जना) — After 11, T G ins

286* हन्यमाने तथा सार्थे दमयन्ती शुचिसिता ।
 ब्राह्मणै सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om 12 (of v 1 1, 2) — °) T₁ पूतद् (for नु मे) K₁ वैशस (for दुष्कृत) — G₁ om (hapl) 12^c-15^b — °) S₁ [S]स्मि (for स्य) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ स हतो (for हतोऽय) — °) B D₄ ° T₂ G₂ मदभाग्य K₂ B Dn D₄ ° तद, K₂ च (for तु)

13 G₁ M om 13 (of v 1 12, 1, 2) — °) S₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ नूनमद्यापि वै मया — °) Dc₁ T₂ G (G₁ om) काले, Dn₁ ns (by corr) D₄ ° T₁ काल

14 G₁ M om 14 (of v 1 12, 1, 2) — °) Dn D₆ या (for यन्) — °) T G (G₁ om) नान्यद् (for न हि) S₁ K₂ [अ]दिवकृत, T G (G₁ om) दै (T₁ दे) वकृतात्

— °) K₂ B D₄ ° दृश्य (for विद्य)

15 M om 15 (of v 1 1, 2), G₁ om 15^{ab} (of v 1 12) — °) K₂ हि (for च) — °) Ś₁ अप°, K₂ Dn D₆ पाप° (for व्यप)

16 M om 16 (of v 1 1, 2) — °) Dc तेषा नून (by transp)

17 M₁ om 17, M₂ om 17^{abcd} (of v 1 1, 2) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₄ ° दुःखताः; T₁ दुःखेन (for दुःखानि) — °) Dc विलप्य च (for सा विलप्य) K₁ वरा नना — After 17^{ab}, K₂ Dn D₆ ins

287* प्रछापानि तदा सानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ इतशेषे — °) B₁ अगमद्, M₂ आगच्छद् — °) Ś₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₄-6 चद्रले (B₁ s 4 D₄ ° विद्युले) खेव शारदी, M₂ दुःखशोकसमन्विता

18 Before 18, D₁₋₃ ins

288* बृहदश उवाच ।

एव सा दुःखसतसा भर्तृव्यसनकर्षिता ।

— °) K₂ Dns M₁ गच्छती K₄ D₁₋₃ न (for सा) K₂ 4 Dn D₁₋₃ ° बाला (for कालात्) — °) D₂ बृहत् (for महत्) — °) Dc चेदिराष्टस्य — °) Ś₁ K (except K₂) Dn D₁₋₃ ° सत्यदर्शिन — For 18^{cd}, of 3 61 125^{ab} — After 18^{cd}, S₁ ins

289* सा तु तस्मात्सर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गानोपुरम् ।

— °) K₁ M वस्त्रावकर्त°, K₂ Dn D₆ अथ वस्त्रार्थे, K₂ Dc एकवस्त्रार्थे; K₄ D₁₋₃ कृतवस्त्रार्थे, B D₄ ° वस्त्रार्थकाय, T G वस्त्रार्थेन च (T₁ सु) सवीता

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतहलात् ॥ २०
 सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत् ॥ २२
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाग्नेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रमे ॥ २४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
 असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
 तमेकवसनं वीरमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।

19 °) K₂ D_n D₆ विह्वला (for विचर्णा) — °) K₂ M₁ मुक्तकेशाम् Śī K D_c D_n D₁₋₃ ६ अमाजिता, B₁ ३ ४ वरागना, B₂ D₄ ६ वरानना (for अमार्जनाम्) T₁ G₂ M₂ मलिना मुक्तमूर्धजा

20 °) M₁ निर्विशर्ती K₄ तदा (for तु ता) T₂ G (except G₁) ता तु प्रविशतीं दृष्ट्वा — °) Śī K (except K₂) D₁₋₃ "पुर — °) Śī K D (except D_c) तत्र (for ततो) — °) Śī राजपुत्र्य, K₁₋₃ राजपुत्रा, K₄ D₁₋₃ राजपुरी, D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्रा, T₂ (by corr.) G₂ पौरपुत्रा, G₁ राजपुत्रा, G₂ ४ M₂ ग्राम्यपुत्रा

21 °) B D₄ ६ transp जनैः and वृता — After 21, K₁₋₃ B D (except D₁ ३) ins

290* धात्रीमुवाच गच्छेनामानयेह ममान्तिकम् ।
 जनेन क्षिश्यते बाला दुःखिता शरणाधिनी ।
 यादृग्मा च पश्यामि विद्योत्थयति मे गुहम् ।
 उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[[(L 1) K₂ D₆ चैवनाम्, D_c च इमान्, D₈ गच्छेनाम् (for गच्छेनाम्) K₃ [ए]तां, B D₄ ६ [ह]ति (for [र]ह) — (L 2) K₁ ३ क्षिश्यते, B₂ क्षिष्यते, B₃ कृष्यते (for क्षिश्यते) B₁₋₃ D_c D₄ ६ [S]नाथा (for बाला) B₄ D_c जनैरा (D_c "नेना) क्षिश्यतेनाथा — (L 3) K₂ B₂ D_c D_n D₈ तादृग्मा (B₂ D_c "पा) — (L 4) K₁ B उन्मत्तवेश, K₂ D_n D₈ उन्मत्तवेषा कल्याणी D_c श्रीरिवोत्पललोचना]

22 °) Śī K₄ D₁₋₃ त, K₁ ता (for सा) Śī K₁ D₁ ३ [अ]य, K₂ तु, K₄ च, D_c तत्, S ता (for त) — °) K₂ D₄ ६ आरोढ, B₃ ४ आरूढ (for आरोप्य)

23 °) K₂ D₆ एवमप्यसुषे काले — °) D₆ नभो- (for भासि) — °) D₁ कस्य कस्य, T₂ G₁ ३ ४ (by transp) कस्य कासि K₂ D₆ भाविनि, D₁ कन्वके (for

कस्य वा)

24 °) B D₆ S (except G₁) च (for हि) — °) D₂ ३ अलक्ष्य नरेभ्यश्च — °) D₁₋₃ पंभे (for "प्रमे)

25 °) K₂ transp श्रुत्वा and तस्या — °) Śī मानुष्यह विजा

26 °) K (except K₄) D₂ ३ ६ T₂ (before corr.) G₂ ४ M₁ सैरन्ध्री, B D_c D₄ सैरन्ध्रीं (spelling seen in the Virāta also) Śī K (except K₂) D₁₋₃ ६ व्रतसपन्ना — °) Śī यथाहर्ष, K₄ D₁ यथाह, D₂ ३ यथाहर्ष (for मुजिष्या) B₂ कामचारिणी K₃ भुजिष्या वासिनी — °) B₁ ४ D₄ ६ "शिनीम् (for "शनाम्) — °) Śī "प्रतिश्रयात्, G₁ "तनाश्रया

27 °) Śī भर्ताहम्, K₁ तथाहम्, K₂ B D_n D₄ ६ M₁ (inf inf) भक्ताहम् (for भर्तारम्) K₁ अनु (for अपि) T₂ G₂₋₄ अह चानुगता वीर — °) G₁ सीतेव (for छायेव) K₂ ४ B₂ D_n D₁ ३ ६ G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा) K₂ D_n D₆ पथि (for सदा) K₃ छायेव अनुगता सदा, B₁ ३ ४ D₄ ६ छायेवानपगामिनी — M₂ (which om 28^a-29^b) ins 291* after 27

28 M₂ om 28^a-29^b — °) K₂ B₁ D_n D₆ सु, D₁₋₃ S (M₂ om) हि (for स्म) — °) D_c वि (for स) — °) K₂ D_n D₆ "मेक उपेयिवान्

29 M₂ om 29^{ab} (cf v l 28) — °) T₂ G₂₋₄ छन्नम् (for वीरम्) G₁ तमेकमवनीवीर — °) T₂ G (except G₁) अति (for इत्) — T₁ G₁ ins after 29^{ab} M₂ (which om 28^a-29^b) ins after 27

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।
 दुःखित सर्वमुख्य्य प्रविशेदा महावनम् ।
 तत्सह दुःखित दृष्ट्वा प्रविशन्त च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
 स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
 तमेकवसनं नम्रमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
 न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४

वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
 मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
 अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
 उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दृष्ट्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
 यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

— ^a) K₂ B₂ Dn D₅ G₁ अप्यगम, T₂ G₂₋₄ M₁ अप्यागता (for अन्व) B D₄ पति, D₅ प्रति, T₁ M₂ तदा (for वनम्)

30 ^a) B₂₋₄ D₅ T₁ G₁ M पुनर् (for वने) T₂ G₂₋₄ महारण्ये (for वने वीर) — ^o) Ś₁ K₂ Dn D₂ s s T₁ G₁ s M₂ सु, K₁ s B₄ स (for सु) — ^d) K₁ D₄ तदाप्येक, K₂ वस्त्रमेक; D₁ तदा मा स, D₅ सामप्येक, S (except M₁) वासश्चैक K₁ विसर्जयेत्; K₂ s G₁ विसर्जयत्, D₂ व्यसर्जयेत् D₂ तदाप्येनो विनिर्गत

31 ^a) K₁ D₅ S (except G₁ M₂) तमेकवसना D₁ वीरम् (for नम्रम्) — ^b) Ś₁ lacuna K Dc Dn D₁₋₃ s उन्मत्तवदचेतस (K₁ D₂ न; B₂ s G₁ M₁ उन्मत्त ग(M₁ चाह)तचेतन — ^d) D₂ अनुयामि, D₃ न स्वपामि; D₅ हानुयामि (for न स्वपामि) K₂ s निशा K₂ s Dc₂ Dn D₅ तदा (for सदा)

32 ^b) K₁ मा; K₂ D₂ s स (for मा) — ^d) S (except G₁) अनागतीं

33 ^b) K₁ गणयती (for दह्य) K₂ D₅ दिनक्षय, K₂ क्षिपा, B₂ Dn D₄ s T₂ G M₁ दिवानिशा, B₂ T₁ दिनक्षप, D₁ s क्षिप, M₂ क्षपा — After 39^{ab}, K₁ B D (except D₁₋₃ s) ins

292* साह कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— ^d) Ś₁ K₁ D (except D₄ s) प्रिय प्राणेश्वर प्रसु — After 33, S (except M₁) ins

293* इत्युक्त्वा सानवधाक्षी राजमातरमप्युत् ।

स्थिताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂₋₄ Dn D₁ s s आर्ता (for आर्ता)

27

— ^d) K₂ D (except D₄ s) आर्तस्वरा, K₂ s T₁ M₂ स्वरा, B₂ s तरा D₁ मृश (for स्वयम्) Ś₁ K₁ भैमीमावैत रस्वना, T₂ G (except G₁) आर्ता भैमी स्वय तदा

35 ^a) K₄ D₁₋₃ वस स्व मयि, T₂ G (except G₁) वस त्वमिह — ^b) Ś₁ K₁ D (except D₄ s) परमा त्वयि, B₂ त्वयि वर्धते — D₂ om (hapl) 35^d-36^c

36 D₂ om 36^{abc} (of v 1 35) — ^a) K₂ B D (except D₁ s, D₂ om) M₁ अपि (for अथ) B₂ D₄ s च (for वा) G₁ सोयम् (for स्वयम्) — ^b) B (except B₂) D₄ s M₁ अचेतन; G₁ ततस्ततः (for इत) — ^c) G इह वै वसित भद्रे — ^d) D₁₋₃ भर्तारमनु(D₂ मुप)लप्स्यसि, G₁ लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यसि

38 Cf 4 8 29, 32 — ^a) K₂ D₂ s उत्सृष्ट (for उच्छिष्ट) T₂ G₂ s न च, G₂ न तु (for नैव) — ^d) Ś₁ आभाष्येय, K₁ s s Dc D₁ s आभाषेय, K₂ Dn D₂ s s प्रभाषेय K₁ S कदाचन

39 ^a) K₄ (m as in text) प्रश्नवीद् (for प्रार्थयेद्) — ^b) K₂ वृष्य, D₁ M₁ चष्य* (for दृष्य*) D₂ s पुनर् (for पुनार्) Ś₁ क्वचित् (for भवेत्) — After 39^{ab}, K₁ s B D (except D₁₋₃) ins

294* वष्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ।

— ^c) Ś₁ K₁ D₁ र्थं च, K₂ र्थं च, K₄ र्थं हि, G₂ र्थाय — ^d) K₁ पृच्छेय, B₁ s Dc₂ पश्येह, B₄ यजेय, D₂ s प्रेषये

40 ^a) S₁ अर्चव* (for यद्येव) K₂ Dn D₅ वस्त्वामि, S वस्तव्य (for कर्तव्य) — ^b) B D₄ s वस्त्वा (for वसा*) K₂ Dn D₅ स्वस्सकशो न सशय — ^c) B₂ ततोऽन्यथा; Dc₂

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।

उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्धिभ्रमनाः स्वयम् ॥ ४३

M₂ अथोन्यथा B₂ D₄ ० वासे — ^d) G₂ रोच" (for वर्त")
B₁ ३ D₆ D₄ ० हृदय

41 ^a) T G (except G₁) इत्युक्ता दमयन्त्या तु

43 ^a) B (as usual) सैरिन्ध्रीम् K₄ B₁₋₃ D₁₋₄ ०
अभि (K₄ D₁ 'नु) जानीहि, D₆ ० अवजानीषे — After 43^{ab},
K₁ ins 296* — K₂ B D (except D₁₋₃) ins after
43^{ab} K₁, after 43^d

295* वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

[K₁ भविष्यति (for भवत्वियम्)]

— K₁ reads 43^{cd} after 296* — ^d) K₂ ३ D₆ D_n D₅
सदा (for स्वयम्) Ś₁ K₄ D₁₋₃ निरुद्धिभ्रमनामय, K₁ 'द्वेग
मना' सदा, B₄ D₄ ० 'द्विमा यथासुख — K₂ B D_n D₄ ०
ins after 43 K₁, after 43^{ab}

296* तत परमसहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीसुपादाय सखीभिः परिवारिता ।

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत् ।

सर्वकामैः सुविहितैर्मिच्छेद्गावसत्तदा ।

On the other hand, D₆ (D₆ om lines 3-4) D₅ ins
after 43

297* तत सुनन्दा राजेन्द्र सप्रहृष्टमनाकृती ।

सैरन्ध्रीसहितागच्छस्वमेवावसथ तदा ।

तत सुनन्द्या साधं दमयन्त्यवससुखम् ।

सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins after 43

298* सह सा न्यवसद्राजन्ताजपुश्या सुनन्द्या ।

चिन्तयन्ती नल वीरमनिश वामलोचना ।

Colophon om in D₂ ३ D_n has a lacuna in place
of it — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub
parvan N (except D_n, D₅ ३ om) T G₁ ३ (all om
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) D_n (inf in) ns 65,
D₁ 68, T G M₂ (after corr) 62 (as in text), M₁
63, M₂ (before corr) 64 — Śloka no D_n 74

63

1 After the ref, D₁ ins

299* नलस्य चरित राजन्ध्रुणु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— ^{ab}) T₁ विसृज्य (for उत्सृज्य) T₁ G₂₋₄ उत्सृज्य तु नलो
राजा दमयन्तीं विशा पते — ^d) T₂ G₂₋₄ विजने (for गहने)

2 ^a) K₂ T₁ तत, B D₄ ० अथ (for तत्र) K₂ D_n
D₆ शब्द वै; D₁ ३ T₁ ३ (by corr) G₁ ३ ४ M मध्येमे
(for मध्येऽग्नौ) — ^b) K₂ D_n D₆ मध्ये, T₁ हृद (for
शब्द) S (except G₁ M₁) सत्व" (for मूत" — ^c)
Ś₁ K₂ ३ अभिधावन्, K₁ D₃ अभ्यधावन्, G₁ ४ अभिधाय
(for अभिधाव)

3 K₁ om ३ — ^a) G₁ नलेनेक्त. (for नलश्रोक्त्वा)
— ^b) Ś₁ प्रविश्य नत्, K₂ G₄ प्रविश्य ता, K₄ प्रजाधिप, D₆
T₁ G₁ M प्रविश्य स, D₅ ० प्रतिश्रुत D₂ ३ मध्येमे प्रवि
वेश ह — ^c) T₁ M₁ नागराज तु, G₁ M₂ 'राज त — ^d)
T₁ G₁ M₂ पर्वतोपम, M₁ मडलीकृत

4 ^a) M₁ पक्षग (for स नाग) — ^c) K₂ D_n D₅

उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्नोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्घ्रुमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।

तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
 यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
 विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावित्त्वां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

transp विद्धि and मा B₃ 4 S नागा (for राजन्) — ^d)
 Here and below, S (as usual) कर्को (for कर्को)

5 ^a) K₂ प्रद्यो, K₃ (marg sec m as in text)
 दग्धो, D₆ दग्धो K₃m B Dn D₈ ० महर्षिर्, K₄ विप्रर्षिर्,
 G₁ राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्) — ^b) K₃ D₈ नीराग, K₃m
 B D (except D₁ 2) नारद* (for अनागा*) G₁ वीरनागा
 महातपा* C_n मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनाग इति पाठान्तरम् ।
 — ^c) K₄ तेनेमा प्रापितोवस्था — After 5, K₁ 2 B D
 (except D₁-3 5) ins

300* तिष्ठ स्व स्थावर इव यावदेव नल* क्वचित् ।

इतो नेता हि तत्र स्व शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ।

[(L 1) B₁m Dc पति (for एव) K₁ B₃ 4 D₄ नर
 (for नल)]

6 ^a) Ś₁ त्रि (for न) K₁ 2 Dn D₈ शक्नोस्मि (for
 शक्नोमि) — ^b) S₁ मदाद् (for पदाद्) — ^c) K₄ D₁ 2
 उपदेक्ष्यामि G₁ भूयस् (for श्रेयस्) — ^d) K₃ D₁ T₃
 G₂-4 अर्हसि B₁ 5 4 D₄ ० नो; T₁ तत्; M₁ मा (for मा)
 T G₂-4 प्रमो (for भवान्)

8 ^a) K₂ B₁ Dn D₈ देश दावविचर्जित

9 ^a) D₁ आक्रोशादेशम्, D₈ (sup lin) आक्रोशादेशम्,
 T G₂ 3 M आकाश देशम् T₃ (marg sec m) अन्य
 देश समासाद्य — ^c) D₂ G₁ त नाग, T₁ M₂ नृपति — ^d)
 T₁ M₂ नागो वचनमब्रवीत्

10 ^a) Dc नाग (for गच्छ) — ^c) Ś₁ K B₃ 4 Dn
 D₁-3 5 महायादो — ^d) G₁ भूयो (cf v1 6) Ś₁ K₁ 3
 T G (except G₄) दास्यामि T₁ G₁ 2 M₁ तत्पर

12 ^a) G₁ तस्माद् (for तस्यौ) — ^d) S₁ K₁-3 Dn
 D₆ G₁ ददर्श स, D₈ स ददर्श (for ददर्श च)

13 ^a) K₁ S कर्को — ^b) T₁ G₁ 4 इदम् (for नलम्)
 — ^d) Ś₁ K₁ D₄ G₂ 4 M₁ स्वा (for स्वा) — After 13,
 D₁ ins

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजपैत्रे कीर्तन कलिनाशनम् ।,
 repeating the phalaśruti after 3 78 9 (q v)

14 ^a) Ś₁ K₄ D₁ ० चापि (for चासि) Ś₁ ससक्तो,
 K₁-3 D₂ ३ सयुक्तो, K₃m 4 B Dc Dn D₄ ० निकृते, D₁
 सतसो D₈ यत्कृते दशसयुक्तो — ^c) S₁ K₁ D₈ G₁ च, D₈
 तन् (for स) — ^d) B₁ 3 S (by transp) दु ख स्वयि
 S₁ K₁ Dc निवत्स्यति

15 Ś₁ K₁ 4 D₈ om (hapl.) 15 — ^a) K₂ सवृत्
 गात्र — ^b) B₁ T₂ G₁ 3 स्व (for स्वा) K₂ विमोक्षसि,
 K₃ B₁ T₂ G₃ क्षयसे, B₂ D₄ विमुचसि; Dc D₁ T₁ G₁ 2 4
 M विमोक्षयसे, Dn₂ क्षयसि — ^c) T G₁ 3 4 तु स्वा, G₂
 स्वा न, M₁ तु त्वा; M₂ कृत्वा (for स्वयि) — ^d) S क्लेशो
 स्मिन् (for दुःख वै) B₂ स्वयि (for वै स) K₂ समव
 त्यति, B₄ सनिवत्स्यति, Dc स निवत्स्यते, T G₂ 3 स नियो
 क्ष्यति, G₁ सनियोक्ष्यते, G₄ M₁ सनियोक्ष्यति, M₂ स
 नियोक्ष्यते

16 ^a) Dc₂ निष्क्रातस; D₈ M₂ विकृतस् (for निकृतस्)
 — ^b) T₁ M अनेन, G₁ मया हि (for अनर्हो) B D₄ ० S
 नराधिप — ^c) K₂ D₈ स्व, B₂ T₁ स्वा, G₂ [अ]य (for स)
 D₁ क्रोधादव्यग्रचित्ता स्व; G₁ क्रोधादस्यूता राजन् — ^d)

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शश्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
 राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्रुजयमवाप्स्यसि ॥ १८
 गच्छ राजन्निः सृतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्चहृदयेन वै ।
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०

भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
 समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
 स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
 अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
 एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
 अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D₁ वै, G₁ नु, M₂ ते (for मे)

17 ^a K₃ मा (for न) B Dc D₄ महावीर (for नर) — ^b D₁ सर्पतो (for शश्रुतो) B Dc D₄ शश्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा — ^c K₁ B (except B₄) Dc D₄ ब्रह्मविद्भ्यश्च, K₂ विद्भिश्च, D₁ M विद्यैव, D₂ sm T G (except G₁) विरच च

19 ^a D₂ स्थानाद् (for सूतो) — ^c B₁₋₃ समीपे ऋतुं (sic) — ^d K₂ B₄ Dn₁ n₂ n₃ (before cor) D₅ चैवाक्षं (for वेदाक्षं) — ^f B₂ 4 Dn₁ अद्य वै (for अद्यैव) Ś₁ निषधेश्विव, D₄ 6 T₁ M₁ निषधाधिप, M₂ वसुधाधिप

20 ^d G₁ स ते मित्र भविं

21 ^c K₂ B₂ 4 Dn₁ n₂ D₅ सममेप्यसि (for समेष्यसि च) K₄ स, D₁ हि (for च) G₁ सयोक्ष्यसे सदरैश्च — ^d D₂ T₂ G च (for स्)

22 ^a S₁ K₂₋₄ B₂ Dn₂ D₂₋₅ T₁ G₁ स्वरूपं च, G₄ स्वस्वरूप — ^c B Dc D₄ 6 स्मर्तव्यश्च, D₃ स्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस्य) T₁ G₁ M₂ स्वया चाह (for तदा तेऽहं) — ^d M₁ इदं वासो (for वासश्चेदं) K₄ चिवासय, D₁ 4 T G

निवासय, M₂ निवासकृत्

23 ^b Ś₁ K₂ 4 B₂ 4 D (except Dn₁ D₁ 2 5) T₁ M₂ स्वरूपं D₂ प्रतिलप्यसि — ^c K₂ 3 Dn D₅ T₂ G₃ 4 तस्मै, D₁ 2 चास्मै (for अस्मै)

24 ^a K₂ Dn D₅ च सदृश्य, T₁ समुद्दिश्य (for समां) — ^c G₁ कर्कोटकस्तदा राजन् — 24^d = 1 92 16^b, 93 43^b, 94 27^d, etc, etc

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ कर्कोटकसमागम — Adhy no (figures, words or both) Dn 66, D₁ 69, T G M₂ (after corr) 63 (as in text), M₁ 64, M₂ (before corr) 65 — Śloka no Dn Dc 26, D₁ 27

64

2 ^d Ś₁ K₁ B₂ G₁ मे (for मत्)

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरख माम् ॥ ४
ऋतुपर्णं उवाच ।
वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वाम्मुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वाष्ण्यजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्ण्यजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन् राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं भुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतर च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारामतन्द्रितः ।

4 ^b) Ś₁ K₁ यच्चाप्यन्यस्य दुष्कर, K₂ Dn D₅ यच्चैवान्य
सुदु, K₃ 4 D₂ यच्चान्यत्सु (D₂ च) दु, D₁ 3 यच्चान्यच्च
सु (D₂ न्यत्सर्वे) दु; T₁ M₂ यच्चाप्यन्यै सुदु — ^c) B₁
सर्वं यदि यतिष्ये तत् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5 G₂ M₁ (mf
ln as in text) भज (for भर) — After 4, S (except
M₁) ins

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिप ।

उवाच सुप्रीतमनास प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L 2) T₁ G₁ M₂ नल प्रेक्ष्य (for त प्रेक्ष्य च)]

5 K₄ T₁ G₁ 4 M₂ om the ref B₂₋₄ ऋत (for
ऋतु) — ^b) Ś₁ K₁ G₁ भविष्यति (for करिष्यसि) — ^d)
S₁ B₁ 2 4 Dn D₂ 4 6 G₁ 2 4 भ्रियते, Dc धार्यते (Dc
'ति), D₁ दीयता, M₁ नीयता (for धीयते)

6 ^a) Ś₁ B₄ योगत्व, K₂ 4 D₂ संयोग, G₄ योग स्व; M₁
शीघ्र स्व (for योग त) — ^b) S₁ K₂ 4 Dn₁ D₁ 2 T₂ G₂
शीघ्रइया — After 6^{ab}, B₁ (which om 6^{cd}) reads
3 65 21^{cd}, repeating it in its proper place — ^d) K₂
D₁ 2 5 B शत (for शता)

7 ^a) K₂ Dn₁ ns D₂ वैव (for चेमौ) — ^b) K₁
जीविनः; K₂ जीवनै, Dn₁ (before corr) ns D₂ 4 6
जीवनौ — K₁ om (hapl) 7^c-8^d — ^c) G₂ ताम्ना च
(for पताम्ना) — ^d) S₁ D₂ G₁ स्व (for वै)

8 K₁ om 8 (cf v 1 7) Ś₁ K₂ 4 D₁ 2 4 6 G₄
om the ref — ^a) G₁ तत्र (for तेन) — ^b) B Dc
D₄ 6 नित्य (for तत्र) K₂ वसस्तेन सुपूजित, G₁ न्यवसत्तेन
वै सदा — ^d) K₂ जीवनौ, B₄ Dn₂ ns D₂ 4 6 जीवन

9 ^a) K₂ 4 T₂ G न्यवसद् (for निवसन्) Ś₁ मा स
तत्राभवद् राजा, K₁ 3 Dn D₁₋₃ 5 स स (Dn स वै; D₁ स
सु, D₂ शश्वत्, D₂ सम) तत्रावसद् राजा — ^b) B₁ भन्वचित-
यत् — ^c) T₁ 2 (before corr) G (except G₂) M
साये साये Ś₁ K₄ G₂ तदा, Dc यदा; D₂ तथा (for सदा)
D₁ महाराज (for सदा चेम) K₄ D₂ राजा; B (except B₁)
D₄ 6 चैत, S खैत्र (T₁ G₁ M₂ 'न) (for चेम) — ^d) T₂
G₂ 2 च (for ह)

10 ^d) B (except B₂) Dc T₁ G₁ तिष्ठते

11 ^b) K₄ D₁ निशाम्य; Dc निर्जने (for निशाया)
K₂ B₄ Dns D₂ 4 6 जीवनौ — ^c) K₄ B₁ 3 4 D₄ 6
एता, Dc इमा, D₁ एका, T₂ G₂₋₄ M₁ एव (for एना)
— After 11, K₂ 4 B Dc Dn D₄₋₅ ins

303* आद्युष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचति ।

[K₄ B₂ Dc सा (for वा) Dc वै त्वम् (for एवम्)]

12 ^a) T₁ भवोचत् (for उवाच) S (except G₁)
ततो (for नलो) — ^d) D₁ B (except T₂ G₂ M₂) तस्या
S दृढतरश्च K₂ Dn D₂ 4 वच (for च स); then reading
probably तस्यादृढतर (= तस्य+अदृढ) ❧ Cn अदृढतर
दमयन्त्या मिथ्याप्रतिज्ञात स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः ! ❧

13 ^a) K₄ स वै केनापि दोषेण — ^c) Ś₁ K₂ Dc₁ Dn
D₂ 5 G₁ विप्रयुक्त-स, K₂ Dc₂ D₁ स्तु; K₄ 'स्य — ^d)
K₄ वस (for भ्रम)

14 D₂ om 14^{ab} — ^c) K₂ D₂ अस्या (for तस्या)
— ^d) B₂ D₄ एन, G₄ एव (for एक) B₁₋₃ D₁ 4 6 T₂
G₂ 3 स (for स)

क्रोधादक्षययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
 न ते भयं नरच्याघ्न दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
 राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
 अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D₁ चै, G₁ तु, M₂ ते (for मे)

17 ^a) K₃ मा (for न) B Dc D₄ महावीर (for नर^o) — ^b) D₁ सर्पतो (for शत्रुतो) B Dc D₄ शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा — ^c) K₁ B (except B₄) Dc D₄ षड्विंशश्च, K₃ विद्भिश्च, D₁ M विचैव, D₂ am T G (except G₁) विस्व च

19 ^a) D₂ स्थानाद् (for सूतो) — ^c) B₁₋₃ समीपे ऋतुं (sic) — ^d) K₂ B₄ Dn₁ n₂ n₃ (before corr) D₅ चैवाक्षं (for वेदाक्षं) — ^e) B₂ & Dn₁ अद्य वै (for अद्यैव) Ś₁ निषधेश्विव, D₄ T₁ M₁ निषधाधिप, M₂ वसुधाधिप

20 ^a) G₁ स ते मित्रं भविं

21 ^a) K₂ B₂ & Dn₁ n₂ D₅ समेभ्यसि (for समेभ्यसि च) K₄ स, D₁ हि (for च) G₁ सयोक्ष्यसे सदरैश्च — ^d) D₂ T₂ G च (for स)

22 ^a) Ś₁ K₂₋₄ B₂ Dn₂ D₂₋₅ T₁ G₁ स्वरूपं च, G₄ स्वरूप — ^c) B Dc D₄ स्मर्तव्यश्च, D₅ स्मर्तव्यस्तु (for सस्मर्तव्यस्तु) T₁ G₁ M₂ त्वया चाह (for तदा तेऽह) — ^d) M₁ इदं वासो (for वासश्चेद) K₄ विवासय, D₁ & T G

निवासय, M₂ निवासकृत्

23 ^b) Ś₁ K₃ & B₂ & D (except Dn₁ D₁ & s) T₁ M₂ स्वरूप D₅ प्रतिलप्स्यसि — ^c) K₂ & Dn D₅ T₂ G₃ & तस्यै, D₁ & चास्यै (for अस्यै)

24 ^a) K₂ Dn D₅ च सदृश्य, T₁ समुद्दिश्य (for समां) — ^c) G₁ कर्कोटकस्तदा राजन् — 24^d = 1 92 16^b, 93 49^b, 94 27^d, etc, etc

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan N T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only नक्षोपाख्यान — Adhy name B₄ कर्कोटकसमागम — Adhy no (figures, words or both) Dn 66, D₁ 69, T G M₂ (after corr) 63 (as in text), M₁ 64, M₂ (before corr) 65 — Śloka no Dn D₅ 26, D₁ 27

64

2 ^a) Ś₁ K₁ B₂ G₁ मे (for मत्)

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यस्तुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरस्व माम् ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरक्षाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वाष्ण्येजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्ण्येजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन् राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
ऋतु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतर च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

4 ^b) Ś1 K1 यच्चाप्यन्यस्य दुष्कर; K2 Dn D5 यच्चैवान्य
स्तुदु; K3 4 D2 यच्चान्यस्तु (D2 ष) दु; D1 8 यच्चान्यश्च
सु (D3 न्यत्सर्व) दु; T1 M2 यच्चाप्यन्यै सुदु — ^c) B1
सर्वं यदि यतिष्ये वस् — ^d) S1 K D1-3 5 G2 M1 (inf
lin as in text) भज (for भर) — After 4, 8 (except
M1) ins

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

उवाच सुप्रीतमनास्त्र प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L 2) T1 G1 M2 नल प्रेक्ष्य (for त प्रेक्ष्य च)]

5 K4 T1 G1 4 M2 om the ref B2-4 ऋत (for
ऋतु) — ^b) Ś1 K1 G1 भविष्यति (for करिष्यसि) — ^d)
S1 B1 2 4 Dn D2 4 6 G1 2 4 ध्रियते, D0 धार्यते (D0
ति), D1 दीयता, M1 नीयता (for धीयते)

6 ^a) S1 B4 योगस्व, K3 4 D2 सयोग, G4 योग स्व, M1
शीघ्र स्व (for योग त) — ^b) Ś1 K3 4 Dn1 D1 2 T2 G3
शीघ्रहया — After 6^{ab}, B1 (which om 6^{cd}) reads
3 65 21^{cd}, repeating it in its proper place — ^d) K3
D1 2 5 8 शत (for शता)

7 ^a) K2 Dn1 n3 D5 वैव (for चेमौ) — ^b) K1
जीविन, K2 जीवनै, Dn1 (before corr) n3 D2 4 6
जीवनौ — K1 om (hapl) 7^c-8^d — ^c) G1 तस्या च
(for एताभ्या) — ^d) Ś1 D2 G1 स्व (for वै)

8 K1 om 8 (cf v1 7) Ś1 K3 4 D1 2 4 6 G4
om the ref — ^a) G1 तत्र (for तेन) — ^b) B D0
D4 6 नित्य (for तत्र) K3 वसस्तेन सुपूजित, G1 न्यवसत्तेन
वै सदा — ^d) K2 जीवनौ, B4 Dn2 n3 D2 4 6 जीवन

9 ^a) K2 4 T2 G न्यवसद् (for निवसन्) S1 मा स्म
तत्रानवद्राजा, K1 3 Dn D1-3 5 स स्म (Dn स वै; D1 स
तु; D2 शश्वत्; D5 सम) तत्रावसद्राजा — ^b) B1 अन्वचित
यत् — ^c) T1 2 (before con) G (except G2) M
साथे साथे Ś1 K4 G2 तदा, D0 यदा, D2 तथा (for सदा)
D1 महाराज (for सदा चेम) K4 D2 राजा, B (except B1)
D4 6 चैत; S सैव (T1 G1 M2 न) (for चेम) — ^d) T2
G2 3 च (for ह)

10 ^a) B (except B2) D0 T1 G1 तिष्ठते

11 ^b) K4 D1 निशाम्य, D0 निर्जने (for निशाया)
K2 B4 Dn2 D2 4 6 जीवनौ — ^c) K4 B1 3 4 D4 6
एता, D0 इमा, D1 एका; T2 G2-4 M1 एव (for एता)
— After 11, K2 4 B D0 Dn D4-3 ins

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचति ।

[K4 B5 D0 सा (for वा) D0 वै त्वम् (for एवम्)]

12 ^a) T1 अबोधत् (for उवाच) S (except G1)
ततो (for नलो) — ^d) D1 S (except T2 G3 M2) तस्या
S दृढतरश्च K2 Dn D2 4 चच (for च स), then reading
probably तस्यादृढतर (= तस्य+अदृढ) ❀ Cn अदृढतर
दमयन्त्या मिथ्याप्रतिज्ञात् स्वस्थानुसंधायेयमुक्तिः । ❀

13 ^a) K4 स वै केनापि दोषेण — ^c) Ś1 K2 D01 Dn
D2 5 G1 विप्रयुक्त, स, K3 D02 D1 स्तु, K4 स्य — ^d)
K4 वस (for ज्ञम)

14 D2 om 14^{ab} — ^c) K2 D5 अस्या (for तस्या)
— ^d) B2 D4 एव; G4 एव (for एकं) B1-2 D1 4 6 T2
G2 3 स (for स्म)

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १४
 स वै भ्रमन्महीं सर्वा क्वचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
 एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।

क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिषि ॥ १८
 इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

15 ^a) K₂ १ Dn D₆ वि- (for वै) M₁ कृत्वा (for सर्वा) — ^b) S नासाद्य (for आसाद्य) K₄ वेतन (for किंचन) — ^c) D₂ दुःख तु (for तदुःख) — ^d) T₁ M₂ अभि (for अनु) D₆ भूय एवेत्यनुस्मरन्

16 K₄ om (hapl) 16^a-19^b — ^a) M₁ च (for तु) — ^b) D₂ कृच्छ्रेष्वनु — ^c) = 18^c B₃ D₄ ६ S (except T₁ M₂) भाग्येन — ^d) = 17^d D₂ सुदुःख (for दुष्कर)

17 S₁ K₃ 4 D₄ om 17 (S₁ K D₄ hapl, for K₄ cf v 1 16) — ^a) G₁ एकास्मा न लभेत्ता च — ^b) D₃ दुःखाणाम् (for मार्गाणाम्) B₃ ३ अथोचिता, D₁ एव शोचते G₁ ३ मार्गाणा तथोचिता — ^c) B D₆ Dn D₆ परीतागी, G₁ परीता च — ^d) = 16^d G₁ स तु (for यदि)

18 K₄ M₁ om 18 (for K₄ of v 1 16), D₆ om 18^{ab} — ^a) = 16^c S₁ K (K₄ om) B D (except D₁) भाग्येन — ^d) Ś₁ मदभाग्येन, K₁ मदपुण्येन, D₃ ता तु शोचामि

19 K₄ om 19^{ab} (cf v 1 16) — ^a) B₂ D₄ ६ एष (for एव) — ^c) K₂ Dn D₆ न्यवसत् (for अवसत्) — ^d) D₆ transp राज्ञ and तस्य

van N (except Dn₂) T₁ G₁ M₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ ऋतुपर्जनगरे नलनिवास — Adhy no (figuras, words or both) Dn₁ (sup ln) n₂ 67, D₁ 70, T G M₂ (after corr) 64 (as in text), M₁ 65, M₂ (before corr) 66 — Śloka no K₂ 20, Dn D₁ 19

65

1 ^b) K₁ च वन, S [S]दर्शन (M₁ [S]प्रख्यता) (for प्रेष्यता) — ^c) D₃ (marg sec m) सप्रेषं (for प्रस्थापं) — ^d) Ś₁ K₁ D₆ लालस

2 ^a) T₂ G₂ ३ स (for च) — ^b) K₁ B₂-4 D₄ M₂ तु, K₄ D₆ तु; D₂ [अ]ति- (for च) M₁ दत्त्वा च वसु पुं — ^c) B D₄ ६ यूय (for चैव)

3 ^a) B₁ T₂ G₂ तस्मिन् K₂ B₂ D (except D₁-३) सपसे (for निष्पन्ने) — ^b) D₆ वस्तुधाधिपे — ^c) T₂ G₂ सहसा वसु दास्यामि — K₁ om (hapl) ३^a-4^c, Ś₁ D₂ om (hapl) ३^d — ^d) K₂ D₆ transp च and व S (except G₁ M₁) वा (for वस) D₁ यो वस्ता चानयिष्यति — ^e) K₂ B₂ Dn D₄ ६ अग्रहाराश्च — ^f) K₂ ग्राम नगरसन्निभ, B₂ 4 ग्रामाङ्गरसमितान् — After ३, S ins

304* हिरण्य च सुवर्णं च दासीदास तथैव च ।

Colophon Dn₂ has a lacuna in place of it — Major parvan S₁ K₁ T G₂-4 आरण्य — Sub par-

विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
 मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८
 सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्ती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
 चारुपद्मपलाशार्क्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
 विदर्भसरसस्तस्माद्देवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
 विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्रिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

4 K₁ om 4^{ab} (cf v 1 3) — ^a) Ś₁ B D₄ ६ T G
 शक्यमिह (for शक्याविह) S₁ [आ]गत् (for [आ]नेत्तु)
 — ^b) Ś₁ K₄ B₂ ३ D₁ G₂ ४ दमयतीं S₁ च मे सुता, D₁
 नल च वा, G₂ ४ नल तथा (for नलोऽपि वा) — ^c) T₁
 M₂ प्र- (for S₁वि) Ś₁ गवां सहस्र दास्यामि, K₂ ज्ञातेपि च
 प्रदास्यामि — ^d) K₂ चैव शत, K₄ शतशत, G₁ शतदश
 (for दशशत) B₂ गवा दशगुण शत

5 ^e) T₂ G (except G₁) M₁ राष्ट्रपु — ^d) K₄
 transp सह and भार्यया — After 5, Dn D₁ ms
 305* नैव कापि प्रपश्यन्ति नल वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, 8 ms

306* कृशा विवर्णा मलिना भर्तृशोकपरायणाम् ।

Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy 18, 19, 21, 29 of the Sundarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed Gorresio)

7 = (var) Rām 5 18 4 — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 मद (for मन्द) — ^c) K₂ ३ B₁ ३ D (except D₁ ३)
 निवद्धा; B₄ विवद्धा (for पिनद्धा)

8 = (var) Rām 5 18 22 — ^e) T₁ वैदर्भी (for
 भैमीति) — ^d) D₂ G₁ कार्णैरुपपादिभि — After 8,
 K₄ reads an addl colophon

9 = (var) Rām 5 18 23^{cd}, 27^{ab} — M₂ om
 the ref — G₄ द्विज (for सुदेव उ) — ^a) S (except
 T₁ M₂) वै (for मे) — ^b) G₁ दिव्य (for तथा) — ^c)
 L₄ [प]व; D₂ [प]ना (for [ह]मा) — ^d) K₄ नल* (for

लोक)

10 = (var) Rām 5 18 24 — ^a) K₂ Dn₁ n₂ पूर्ण
 चद्रमिभा — ^c) S₁ K₁ D₂ ३ कुर्वती, K₂ ४ B₂ → D₁ ४ ६
 M₂ कुर्वती, D₂ कुर्वती D₂ D₁ देवी, M₂ तत्र

11 = (var) Rām 5 18 26 — ^a) B₁ ३ ४
 Dn विशालार्क्षी — ^b) K₁ G₁ रति यथा, T₁ M₂ [ह]व ता
 रति (for रतीमिव) — D₂ G₄ om 11^{cd} — ^c) K₂ Dn
 D₂ दृष्टा समस्तलोकस्य

12 = (var) Rām 5 19 15^{cd}, 18 16^{cd} — ^b)
 B₂ D₁ T₂ G₂ ३ M₁ दैवयोगाद्, G₄ देवदोषाद्, M₂ देवयो
 गाद् (for दैवदोषाद्) K₄ मृणालीमिव चोद्धृता — 12^{cd}

= (var) Rām 5 15 37^{ab} — ^c) D₄ ६ मलर्पकाभि*
 — ^d) K₂ व्याकुला, B₁ ३ तारुणी, Dn D₂ चोद्धृता (for ता
 मृशाम्) Ś₁ K₁ ४ D₁ ३ व्याकुलामिव पद्मिनीं, K₂ (cor-
 rupt) मृणाली च वचोद्धृता; D₂ मृणालीमचिरोद्धृता, S (except
 T₁ G₁ M₂) प्रम्लाना नलिनीमिव

13 = (var) Rām 5 21 14^{ab}, 15^{cd} — ^a) K₂ ४
 Dn₁ D₂ पूर्ण (for पौर्ण) Ś₁ कला (for निशा) — ^b)
 K₁ दिवाकर — ^c) B D₄ ६ बाला (for दीना) G₁
 शोकेन पक्रिला दीना — ^d) K₁ M₂ शुष्कतोया, B (except
 B₂) शुष्कस्रोतो, T₂ G₂ कृशस्रोता, G₂ ४ कृतस्रोता

14 = (var) Rām 5 21 14^{cd}-15^{ab} — ^a) D₁
 विध्वस्तपत्र, G₄ पर्णविहगा — ^b) D₁ वित्रस्तविहगाकुला
 — ^c) Ś₁ K B₂ D T₂ G₂ परामृष्टा (B₂ D₄ ६ परिक्षिता)
 — ^d) Ś₁ K₂ आकुलाम् G₂ आकुला पद्मिनीमिव

15 = (var) Rām 5 21 16^{cd}-17^{ab} — ^a) D₂ T

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हामण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
 दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
 धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
 सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शिनो यथा ॥ २१
 अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिरप्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मोनीम् ॥ २२
 तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
 नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चयमसितेक्षणा ॥ २३
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
 अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्यानतत्पराम् ॥ २५
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
 उपगम्य ततो भैर्मीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
 अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G₃ 4 सुकुमारा G₁ विशालाक्षीं (for सुजा^o) — ^b) Ś₁
 K₃ B (except B₃) D₆ D₃ 4 6° गृहोचिता; M^o गृहोपमा
 — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D_n D₃ 5 [अ]ङ्गेण (for [व]ष्णेन) — ^d)
 M₁ नलिनीम् (for मृणालीम्) K₂ 3 B₁ D₆ D_n D₅ इव
 चोद्धृता (for अचिरो^o)

16 16^b=Rām 5 18 16^d

17 =(var) Rām 5 19 23^{cd}-24^{cd} — Ś₁ K₁ 3
 read 16^{cd} after 17 — ^c) Ś₁ K₁ भीम, K₄ D_n
 D₆ दीन (for दीना) D₃ देह सधारयती हि — ^d) G₁
 काक्षिणी

18 =(var) Rām 5 19 25^{cd}-26^{cd} — ^a) K₁
 हि भूषण, T₁ G₁ हि परम (for नाम पर) K₄ D₀₁ भार्या-
 (for नार्या) Ś₁ भर्तार परम नार्या — ^b) K₁ परम (for
 भूषण) — ^c) K₂ 4 B₃ D (except D₄₋₆) हि (for वि-)
 K₃ एषा हि तेन रहिता — ^d) S₁ K₁ B₁ D (except D₄ 6)
 शोभमाना, T₂ G₂ 3 शोभनार्हा, G₄ भूषणार्हा (for शोभना
 पि) M₁ वि (for न)

19 =(var) Rām 5 19 26^{cd}-27^{cd} (repeated in
 Rām with v l) — ^a) K₂ D_n D₅ [ऽ]त्यत (for सत्यर्थ)
 T₂ G₂ 4 दुष्कर कर्म कुरुते — ^b) K₂ T₁ हीनो अद्यानया
 K₂ [अ]निल, G₁ M₁ प्रसु (for नल^o) — ^d) K₂ D_n
 D₅ अपि (for अव)

20 =(var) Rām 5 19 27^{cd}-28^{cd} — ^a) T₁ 2
 (before corr) G (except G₁) ह्यसित^o (for असित^o)

— ^b) T₁ G₂ शतपत्रनिभेक्षण — ^d) K₃ B (except B₃)
 D₃ 4 6 G₁ 2 व्यथित (for व्यथते)

21 21^{ab}=(var) Rām 5 19 28^{cd} — ^b) T₁ G₁
 गच्छति (for यास्य^o) K₄ D₁ 2 भामिनी (for वै शुभा)
 — ^d) S₁ K₄ D₁₋₃ 5 G₁ शशिना (for शशिनो)

22 =(var) Rām 5 19 23^{cd}-23^{cd} — ^a) S₁
 भैम्या (for लामान्) — ^b) D₂ सुखम्, G₁ प्रियम् (for
 प्रीतिम्) — ^c) G₁ राज्यात् (for राज्य) — ^d) K₂ B₁ D_n
 D₅ लब्ध्वा च, T₂ G (except G₁) प्राप्येव (for लब्ध्वेव)

23 =(var) Rām 5 19 32 — ^a) T₂ G वृत्ता
 — ^b) Ś₁ K₂ B₁ 3 D₆ D_n D₅ G₁ सवृत्ता; T₂ G₂₋₄
 लक्षण

24 =(var) Rām 5 29 6 — ^a) T₁ युक्त चास्या^o;
 G₁ युक्तमस्या^o; G₄ वियुक्तस्या^o — ^b) T₁ M₂ तस्य सत्त्वं,
 T₂ G₂ वीर्यसत्त्वं — ^c) K₁ भर्तृ

25 25^{ab}=(var) Rām 5 30 7^{ab} (ed N S P),
 25^{cd}=(var) 5 29 7^{ab} (ed Gorresio) — ^a) K₁ D_n
 D₁₋₃ 5 8 अहम्, B₄ स्वयम् (for अयम्) B₂ D₄ 6 [प]ना
 (for [प]ना) — ^{cd}) T₂ G (except G₁) M₁ अदृष्टदुःखा
 दुःखार्ता ध्यानरोदनतत्परा

26 ^b) B₁ धृता, D₆ शुभा (for च ताम्) — ^c) Ś₁
 K₂ B₃ D_n D₁ 5 T₂ G₂ उपागम्य T₂ G देवी (for भैर्मी)
 — ^d) D₅ T₁ G₁ 2 M₂ वाक्यम् (for ब्राह्मणो)

27 Before 27, B₁ (marg) D₆ D₁₋₃ M₁ ins सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
 कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
 अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्षिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिताम् ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
 जनित्यै प्रेषयामास सैरन्त्री रुदते भृशम् ।

ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

द° (resp सुदेव) — °) T₁ मातुस्ते (for आ°) G₂ 4
 विदित (for दयित)

28 °) S राजा (for राज्ञि) — °) K₂ 4 B₂ D (except
 Dc₁) T₂ G जननी (for जनित्री) T₁ जनितुभ्रातृभिश्च ते
 — K₃ om 28^{cd} — °) K₂ B₁ 2 4 Dn D₂ 4 6 G₁ तौ
 (for ते) — After 28^{cd}, M ins

307* किं तु राजा दृढ भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।

[Posterior half = 28^b]

— °) K₂ 4 Dc₁ M₂ बंधुवर्गे B₁₋₃ Dc₂ D₂ 4 6 ते (for च)
 — °) K₄ सत्वहीना (for गत°) — After 28, K₂ B
 (except B₁) Dc Dn D₂ ins

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ।

29 Before 29, S₁ K₁₋₃ BD (except D₁ 2) T₁ G₁
 M₂ read बृहदश्च द — °) K₂ 4 Dc₂ Dn D₂ त (for तु)
 — °) K₄ विना पते (for युधि) — °) K₄ D₂ M₂ तदा
 (for तत°) K₂ Dn D₂ पर्यपृच्छत् तान्सर्वान्

30 °) K₂ D₁ 2 बाला (for राजन्) — °) Ś₁ K₁
 B₁ 2 D₂ 3 कथिता — K₄ om (hapl) 30^c-31^b — °)
 S₁ K₁ मित्र (for इष्ट)

31 K₄ om 31^{ab} (cf v l. 30) — °) T G₂ 4 M₂
 रुद (M₂ दोर्षी तामथो दृष्ट्वा, G₁ 2 M₁ रुदतीं ता (M₁ by
 transp ता रुदतीं) तथा दृष्ट्वा — °) Ś₁ K₁ 3 B₁ 2 4
 D₂ 4 6 कथिता (or ता), K₂ Dc Dn D₁ 2 T₁ G₁ M
 कर्षिता — °) M₁ तयै (for सहै)

32 °) K₂ Dn D₂ जनित्या, B₁ 2 4 जनन्यै, B₂
 D₁ 4 6 जनन्यै K₂ B₂ Dn D₁ 2 कथयामास — °) B

28

Dc सैरन्त्री (also in the Virāṭa, *passim*), G₁ सैरन्त्री Ś₁
 K₁ B₄ T₁ G₁ रुदती (G₁ तीं) भृश, K₂ D₂ रोदित्तीति वै,
 K₄ Dc रुदतीति वै, D₁ T₂ G₂ रुदि (D₁ °द) तीति च, G₂
 रोदतेति च, G₄ रोदित्तीति च; M₁ रोदते भृश — °) K₂ Dn
 D₂ T₂ G सहा° (for समा°) — °) B₂₋₄ Dc D₁ 2 4 6
 वेत्य, G₁ 2 4 विद्वि (for वेद)

33 °) Ś₁ चेदिपुरात्, K₂ M₂ चात पुरे; M₁ चांतपुर
 K₁ तुत (sic), K₄ तत, G₁ M₂ तथा (for तदा) — °)
 K₄ सम गता (for सहाभवत्)

34 °) K₂ B D (except D₁₋₃) भाविनी (for भा
 मिनी)

35 °) K₁ भर्तुश्चासितलोचना

36 °) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ तत्त्व, K₄ B Dn D₁ 4 6
 श्रोतु, D₂ 3 ज्ञातु (for स्वत्तो) K₄ D₁₋₃ तत्त्व, B Dn
 D₂ 6 स्वत्त् (for ज्ञातु) — °) D₂ सत्येन (for तस्ये°) Ś₁
 K₁ D₁ 8 (except G₁ M₁) च (for हि) K₂ 4 Dc समा°
 (for ममा) — °) T₂ (by corr) पृच्छे स्वा (for पृच्छ
 न्या) T₁ G₁ स्व द्विजोत्तम; G₄ दिव्यरूपिणी, M₂ देव
 वर्णिनी

37 °) T₁ G₁ M₂ ततो (for तया) — °) D₁ सुदेवो
 हि द्विजोत्तम — °) K₂ Dn₂ D₂; T₁ G₂ आचष्टे, Dc चाचष्ट
 — °) T₁ G₁ M₂ दमयतीं

Colophon om in D₂ Dn₂ has a lacuna in place of
 it — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub
 parvan N (except Dn₂, D₂ om) T₁ G₁ (all om

६६

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।

सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १

राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।

भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २

स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।

दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३

ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।

सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४

अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।

अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिपुरुत्तमः ।

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५

मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणैव चन्द्रमाः ।

चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६

प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।

न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।

असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७

अनेन वपुषा बाला पिपुनानेन चैव ह ।

लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।

सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy*
no (figures, words or both) Dn₁ (*sup lin*) ns 68,
 D₁ 71, T G M₂ (after com) 65 (as in text), M₁
 66, M₂ (before corr) 67 — *Śloka no* Dn D₁ 39

66

1 ^a) G₁ धृतिमान् (for धर्मात्मा) — ^b) K₂ Dc Dn
 D₅ भीमो नाम महाद्युति, G₁ श्रीमान्सत्यपराक्रम

2 D₂ om 2^{ab} — ^a) B D₄ ६ वीरो, T₁ G₁ धीमान्
 (for नाम) — ^c) D₂ नलस्य राज्ञो दयिता — ^d) T₁
 विश्रुता, G₁ समता (for धीमत)

3 ^a) K₂ 4 Dn D₂ २ ६ द्यूतेन, B₂ वै द्यूत (for वै द्यूते)
 S राजा (for भ्रात्रा) Dc D₁ स द्यूते निजितो भ्रात्रा — ^b)
 S महामना (for मही) — ^c) T₁ दमयत्यास्तु यो भर्ता,
 G₁ दमयत्या च सहित — ^d) K₂ B D (except Dc₁ D₁ ३)
 प्राज्ञायत, K₄ प्रज्ञायेत K₁ D₅ कुत्रचित्, K₂ Dn कस्यचित्;
 B₂ कचन, D₂ (m as in text) G₄ किञ्चन T₁ G₁ नलो
 न ज्ञायते नृप

4 ^a) Some MSS दमयत्यर्थ — ^c) D₂ [अ]स्माभिस
 (for बाला) — ^d) Dn₂ D₃ पुत्रि, S देवि (for पुत्र) D₂
 स्वपुरेत्र निवे

5 ^b) Dc D₅ मानुषे K₂ B (except B₁) Dn D₅ न
 हि, D₅ नात्र, T₁ G₁ M₂ नैव (for नेह) Ś₁ K₁ ३ 4 D₂
 मानुषी नोपपद्यते — ^c) Ś₁ K D (except D₄ ६) ह्येप
 (K₂ एप) (for चैव) — ^d) T₁ G₁ २ 4 विपुत्रु (T₁ 'रु)त्तम

— After 5^{cd}, T₁ ins

309* स द्यूते बहुशो नाथ लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— ^a) G₁ स द्यूते बहुशो नाथ (of 309*)

6 ^a) Dc तस्या, D₁ [S]व्यस्या (for ह्यस्या) — ^b)
 K₂ 4 B₂ 4 Dn D₅ छन्नोभ्रेण, D₁ २ महाभ्रेण; D₅ स्तोका
 भ्रेण — ^c) D₅ चिह्नरूपो; T₁ ऋद्धिभूतो T₂ G M₁
 स चा (G₁ सदा)त्यर्थ (for विभू)

7 ^a) T₁ G₁ २ च (for [ह]व) K₂ B₁ २ 4 D
 (except D₁ ३ ६) कलुषस्येन्दोर; T₂ G₃ (corrupt) कलु
 षेन्दोर, G₄ (corrupt) कलुषो वेदो — ^b) T G₁ ३ लेख
 न विरा, G₄ लेखा नातीव राजते — ^c) K₂ D₅ क चास्या, B₄
 नैतस्या, D₂ न तस्या, T₂ G₂ 4 अस्यास्तु (for न चास्या) K₂ 4
 Dc D₂ ३ (marg sec m) ६ T G M₂ दश्यते, K₅ गम्य;
 D₁ M₁ विष (for नश्य) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ ३ (marg
 sec m) दिव्य (for रूप) — ^d) K₁ रूप T₂ G₂ 4 मल
 समन्वित — ^e) K₂ B (except B₁) Dn D₅ ६ अभि
 (for अपि) — ^f) T₁ भवत्यस्य स्वभावत्

8 ^b) T₁ विपुना, G₁ 4 विपुषा K₂ D₁ ३ तेन (for
 [अ]नेन) K₂ D₁ ३ T G चैव हि, K₄ B Dc Dn D₄ ६
 सूचिता (for चैव ह) K₂ (corrupt) पिपुनानेस्तरतिता,
 D₅ तिलकेन च चैव ह — ^c) G₁ चैव (for देवी) — ^d)
 Ś₁ निन्दुतो, K₁ निहुतो, K₂ B₂ 4 Dn D₅ G₁ निभृतो,
 K₂ 4 D₂ निहितो, D₂ निहतो

9 N (except B₂ ३) G₄ om the rel — ^a) K₂
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा — ^d) G₁ 4 विपुद्, G₂ विपुत्र (for पिपु)

स मलेनापकृष्टेन पिपुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
 पिपुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिपुनानेन सूचिता ।
 अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
 सुते दशार्णाधिपतेः सुदाश्रुत्वा रुदर्शने ॥ १२
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
 यथैव ते पितुर्गृहे तथेदमपि भामिनि ।
 यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
 तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।

अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
 अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युपितेह वै ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोषितां मातर्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
 चाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
 प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

10 ^{a)} T₁ *गृष्टेन (for कृष्टेन) — ^{b)} T₁ G₂ विपुस, G₁ विप्रुद, G₄ विप्रुद (for पिपुस) D₅ तस्या, T₂ G₃ 4 अस्या (for तस्या) K₁ 4 तस्यावरोचत, T₁ सद्यो विरोचत, G₁ तस्या अरो, G₂ अस्यावरो — ^{o)} Ś₁ K₃ B₄ D₂ 3 तथा; K₁ 2 B₂ Dn D₅ यथा (for तदा) — ^{a)} Ś₁ नभस्येव K₄ B₁ 3 (m as in text) Dc D₁ S दिवाकर
 11 ^{a)} K₂ T₁ G₂ 4 विह्व; G₁ विप्रुद (for पिपु) — ^{b)} B₄ T₂ G (except G₁) विशा पते, D₄ 6 [अ]य भारत (for च भारत)
 12 ^{a)} T₁ विह्वतानेन, G₁ विप्रुषा; G₂ 4 विह्वना^a — ^{a)} K₂ 4 B D (except D₂ 3 5) राजस्तस्य म — ^{f)} T₁ G₁ M₂ चारुलोचने
 13 ^{a)} Ś₁ K₁ च (for तु) — ^{a)} K₄ D₂ 3 5 दशा णस्य, T₁ णे तु T₁ M₂ (by transp) गृहे पितु
 14 K₂ om 14^{ab} — ^{b)} B₁ तवे^a (for तथे) K₃ B₂ Dn D₂ 6 [ए]व (for [ह]दम्) K₃ B Dn D₂ 4 6 G₁ मम, D₁ इति (for अपि) B D (except D₁ 2 6) G₁ भामिनि — D₂ om 14^{cd} — ^{o)} B₁ यथेद S₁ K B₁ 2 D (except D₄ 6 D₂ om) च, B₄ [ह]द (for हि) — ^{a)} D₂ [ए]व ते (for तव) K₁ तथैव तव भामिनि
 15 ^{a)} B₂₋₄ G₁ सा प्र, Dc D₁ T₁ सप्र; M₂ ततो हृष्टेन — ^{c)} Hypermetric! K₂ B Dn D₂-6 S प्रणम्य (for अभिवाद्य)
 16 ^{b)} T₂ G₂₋₄ सुखमस्युपिता Ś₁ K₁ 2 Dn D₂ T₂ G₂ त्वयि, B₂ [ह]ति वै (for [ह]द वै) — ^{a)} K₄ B₁ transp

सदा and स्वया

17 ^{a)} Ś₁ K₃ B D₄ 6 सुखतर G₁ कामो (for वासो) — ^{o)} K₂ Dc D₁ 4 5 चिरविप्रोषिता, K₄ D₂ चिर विप्रोषिता, B₁ चिर पर्युषिता
 18 G₁ transp 18 and 19 — ^{a)} K₁ B₄ अपि, T₁ G₁ M₂ चैव (for च हि) K₃ T₁ G₁ द्वीनौ (for नीतौ) — ^{a)} T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव)
 19 G₁ transp 18 and 19, B D₄ 6 G₁ transp 19^{ab} and 19^{cd} — ^{ab)} K₂ 4 Dc D₂ S (except M₂) चापि, B D₄ चैव; D₂ वा मे (for चापि) K₄ D₂ कर्तु (for किञ्चिन्) S मम (for मयि) K₄ D₂ किञ्चिद् (for कर्तुम्) — ^{o)} Ś₁ K₄ B Dc Dn₁ ns D₂ 6 6 विदर्भा (for 'भान्) B D₄ 6 गतुम् (for यातुम्) — ^{a)} T₁ M₂ transp शीघ्र and यान
 20 ^{a)} T₂ G₂₋₄ प्राह (for उक्त्वा) T₁ G₁ M₂ बाव मित्येवमुक्त्वा ता — ^{b)} K₄ T₁ तदा (for नृप) — ^{a)} Ś₁ स्थिता, G₁ तथा (for तत) D₂ 3 पुत्रस्यानुमतेन ता — After 20, M₂ ins
 310* प्राहिणोहमयन्तीं ता तदा विप्रपुरस्कृताम् ।
 21 ^{a)} K₁ 2 B Dn D₂ 4-6 T₂ G₁ 3 M₁ प्रा (for प्र) — ^{b)} Dn D₂ 6 श्रीमती B₂ D₄ शीघ्रवाहिना — ^{a)} Ś₁ K₁ T₁ सान्नपानपरिच्छदा (T₁ द), K₂ D₄-6 T₂ G₂ सान्नपानपरिच्छदा (D₂ द), K₃ G₂ 4 स्वन्नपानपरिच्छद, D₂ 3 G₁ शुभाद्येन (D₂ स्वर्णजाल, G₁ स्वनमान) परिच्छदा
 22 ^{a)} K₁ transp तत and सा — ^{b)} Ś₁ K₂₋₄ B₂

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।

विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेदमनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत् ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
वाष्पेण पिहिता राजभोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २

तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररूरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेय्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

Dn₃ D₂ ६ (before corr) ४ ६ विदर्भान् K₃ Dn D₅ पुन^r,
B₂ D₂ ४ ६ शुभा — ^d T₁ G₁ M₂ वैदर्भी (for प्रहृष्ट)
K₂ Dn D₅ G₄ सम^r (for प्रत्य^r)

23 °) Ś₁ K D (except D₄) चोभौ (for चैव)

24 ^b) D₄ T₂ G₂₋₄ M₁ तप^r (for यश^r) — T₂ G₂
om (hapl) 24^a-26^b — °) Hypermetric! K₂ ४ B
Dn D₄-६ परेण विधिना देवी (K₄ दृष्ट्वा, B D₄ ६ तात), K₃
Dc₂ D₂ S (T₂ G₃ om) विधिना तेन (K₃ नापर, D₂ ना
पार, T₁ M^r नानेन) कल्याणी, text as in Ś₁ K₁ Dc₁ D₁ ३!

25 T₂ G₃ om 25 (of v 1 24) — °) Ś₁ D₂ स्व-
तनया, K₁ सुतनया, K₃ [ए]व कल्याणी, K₄ [अ]य तनया
(for [ए]व तनया) — ^d) D₂ ग्रामाणि नगराणि च

26 T₂ G₃ om 26^a (cf v 1 24) — °) Ś₁ व्युषिता,
K₁ ३ व्युषित्वा, Dc₁ सा व्युष्ट्वा, D₂ साध्युक्ष्य, G₂ M₂ साप्यु-
ष्य, G₄ M₁ सा व्युष्य (for सा व्युष्ट्वा) D₅ ६ T₁ रजनी
Dc D₁ ता तु (for तत्र) — ^b) K₂ B D (except D₁ २)
भाविनी — ^d) Dc D₁ भैमी (for इट)

Colophon om in K₂ Dn D₂ ६ — Major parvan
S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ K₁ ३ B Dc
D₁ ३ ४ ६ T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention
only नलोपास्थान — Adhy name D₃ दमयतीविदर्भं

गमन — Adhy no (figures, words or both) D₁ 72,
T G M₂ 66 (as in text), M₁ 67 — Śloka no D₁ 28

67

1 ^b) D₅ (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि) — ^{cd})
K₁ ३ ४ B Dn D₁-३ ६ चैतस्य (for वै तस्य) T₁ G₁ M₂
नलस्यान्वेपणे यत् क्रियतामि (G₁ कर्तव्य इति साम्रत, T₂ G₂₋₄
M₁ नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुन^r (M₁ तत^r)

2 All MSS om the ref ! — °) T₂ G (except
G₁) M₁ सा (for तु) B₃ दमयतीं तथेत्युक्त्वा — ^b) T₂
G (except G₁) M₁ देवी सुमृश^r — °) Ś₁ K₁ वाष्पेन
विहिता, K₂ ४ B Dn D₃ ४ ६ T₂ G₃ नापिहिता K₂ ३
B₃ D (except D₄ ६) राज्ञी, K₄ देवी

3 °) K₃ ततो (for तु ता) Ś₁ प्राप्ता (for दृष्ट्वा) — ^b)
T₂ G₂₋₄ सहसात् — °) G₁ अभूत्तत्र (for अतीवासीद्)
— ^d) B D₄ ६ चैव (for च प्र-)

4 °) S₁ K₁ ४ D₂ महाभागा, K₂ Dn D₅ T₂ G₁ ३
राज, Dc D₁ बाहु (for राज) — °) S नृप नृरा (T₁
M₂ सुता) (for तव सुता)

5 °) Ś₁ Dc₁ मा, K₃ ४ Dn D₂ ३ मा (for मा) — ^b)
T₂ G₂₋₄ विभो (for नृप) — °) B₂₋₄ D₄ ६ T₁ M₂ प्रय-
त्ता, D₁ प्रयातु च, D₂ प्रगच्छतु, T₂ G₂ प्रेय्यता च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
 दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः सेत्यथाब्रुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
 क्व नु त्वं कितव छिच्चा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्थेनामिसंवृता ॥ १०

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
 एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टमृभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्त्व ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 स कुरुष्व महेष्यास दयां मयि नरर्षभ ।
 आनुशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

प्रयतन्तु) G₁ ब्राह्मणा सर्वतः प्रेष्या — ^a) Ś₁ K D
 (except D₄ ०) मार्गणे (for दर्शने), cf v 1 6

6 K₄ om (hapl) 6 Before 6, T₁ G₁ ३ 4 M₂
 ins ब्रुवदश्च — ^a) G₂ 4 M₂ तथा (for तया) K₂ Dn
 D₆ प्रदेशितो, K₃ D₂ ३ नोदितो, B₂ बोधितो — ^o) Ś₁
 D₂ T₁ G₁ ३ प्रस्थापं D₂ प्रस्थापयन्नुवाचेद — ^a) K₁ ३
 D (except D₄ ०) *मार्गणे, cf v 1 5

7 ^b) Ś₁ K D (except D₄ ०) ब्राह्मणास्तदा, T₁ G₁
 *णास्तु ते, G₁ द्विजपुगाव (for ब्राह्मणर्षभा) — ^o) K₁ अथो
 पृष्ट्वा, K₂ D₆ अथोत्सृष्ट्वा, Dn₁ n₂ n₃ (before corr) अथो
 सूत्वा, D₂ ततो दृष्ट्वा, T₁ तथासाध; T₂ G₂₋₄ M₂ अथापृच्छय,
 G₁ तत्रापृच्छय, M₁ समापृच्छय (for अथो दृष्ट्वा) — ^a) K₂
 Dn D₆ ते तथा; D₂ स तथा (for सेत्यथा*)

8 ^b) T₂ G₂₋₄ सर्वदेशेष्विदं (G₄ प्वय) पृथक् — ^o)
 Ś₁ K₁ मृयास्य, K₂ 4 Dn D₄ ० Cn मृयास्त (D₄ स्त), K₃
 मृयु स्व, B₁₋₃ D₆ मृयास्त्व, D₂ मृयाच्च, S (except M₁)
 मृत वै, text (ब्रुवध्व) as in B₄ M₁ Cnp ❀ Cn ब्रुव
 ध्वमिति पाठे त्वार्थस्तद् ❀ B D₄ ० राजमसत्सु, D₂ ० जन
 सच तु (D₂ धेपु) Dc D₁ मृयास्त (D₁ स्व) राजमसत्सु,
 D₂ कथयध्व स सत्सु

9 = 3 72 18 — ^a) Dc D₁ कुत्र (for क्व नु) Ś₁
 K₁ किं (for त्व) T₂ (by corr) G₂ छिच्च (for छिच्चा)
 — ^b) T₂ G₂₋₄ वासोर्धं K₂ D₆ तदा (for मम) — ^o)
 D₂ विजने (for विपिने)

10 = (var) 3 72 19 — ^a) D₂ सा वै त्वया, G₁
 सा तथैव K₂ Dn D₆ त्वया दृष्टा, K₄ त्वयादिष्टा, D₂ यथा
 दिष्टा, G₁ समादिश्य — ^b) K₂₋₄ B D₂₋₆ तथास्ते, Dc Dn
 D₁ तथा ते (Dn₂ वै) S₁ K₁ Dc Dn₂ D₁ तत्; G₁ त्व
 (for त्वत्) K₄ (by corr) G₁ प्रतीक्षणे, Dc *क्षते, a

few MSS प्रतीक्षणी — ^o) T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]निश (for
 भृश) — ^a) K₂ 4 Dn D₆ *नापि, D₂ *न च, D₄ *नासि;
 T G (except G₁) *नैव (for *नाभि)

11 = (var) 3 72 20 — ^o) B₂ D₂ मे (for वै)
 T₂ G₂₋₄ देव (for वीर) — ^a) K₁ ३ 4 D (except
 D₂) वदस्व; T₁ G₁ M₂ प्रयच्छ (for ददस्व) K₃ M₂ मे
 (for च)

12 ^a) K₂ Dn D₆ एवम् (for एतद्) T₂ G₂₋₄ M₁
 चान्यच्च (for अन्यच्च) B₁ ३ Dc D₁ 4 ० वक्तव्य — ^b)
 K₃ B₂ मम (for मयि) — ^o) S₁ K₁ ३ 4 D₂ *मयाय* (for
 धूय) K₃ B₁ Dc D₁ [S]पि (for हि) — ^a) K₁ ३
 दहति (for दहति) — After 12, M₁ ins

311* तथा दहति शोकाभिर्द्वन्द्वय मम नित्यश ।
 13 ^a) K₄ सततं व्या; M₂ कर्तव्या K₄ रक्षितव्या च
 — ^b) K₄ S (except T₁) पत्नी पत्या (G₂ 4 पत्नया) हि
 (G₁ च) नित्यदा (K₄ सर्वदा, T₂ G₂ नित्यत्)

14 ^a) Ś₁ K₁ ज्ञातप्रज्ञ (for ख्यात प्राज्ञ) K₁
 नस्त्व (for *नश्च) — ^b) K₁ T₁ G₁ ३ M च वै, K₂ ३
 Dn D₂ ० भवान्; T₂ G₂ ४ च सन् (for च त्व) K₄ D₂
 सर्वदा (for त्व सदा) Dc D₁ सानुक्रोशमति सदा त्व
 apparently does not make position here! — ^o) T₂
 G₂₋₄ सवृत्तो (for सवृत्तो)

15 ^a) K₂ Dc Dn D₁ ० तत् (for स) T₁ ३ (by
 corr) G₂ 4 M₂ कुरु त्व (for कुरुष्व) Ś₁ महीष्वास, K₂
 Dn D₆ नरव्याघ्र — ^b) G₂ 4 कृपा मयि K₁ ३ 4 B D₄ ०
 नरेश्वर; G₄ नराधिप — ^a) K₄ श्रुत्, B Dc D₁ 4 G₁ मया,
 T₁ M₂ श्रुतो (for हि मे) K₂ ३ B₁ D (except D₄ ०)
 T₂ G₂ श्रुत्, K₄ T₁ M₂ मया (for श्रुतम्)

16 ^a) D₂ सतत (for यदि च) — ^b) Ś₁ K₂₋₄ D

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ १६
 यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
 यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
 पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
 यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D₈ 4 6) कश्चन (for हि कश्चन) — °) K₂ D_n D₈ नर (for नर) — °) Ś₁ K₁ क्व (for कश्) K₂ 3 D_n D₈ नु, K₄ स (for the second च)

17 °) Ś₁ K₃ T₂ G₃ M₁ यश्च वो, K₂ D₀ D_n D₁ 6 6 यश्चैव, K₄ यश्चैव, B D₄ यदि वो, D₂ ययेव, D₃ यथैव (for यच्च वो) B₂ ब्रूयात् (for श्रुत्वा) — °) B₂ श्रुत्वा प्रति, G₂ 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp) D₂ त्वया प्रतिवचो मम — °) K₂ 4 D (except D₄ 6) तस्य (for क्षिप्र)

18 °) D₀ D₁ अथ (for यथा) K₁ 2 4 B D_n (D_nam as in text) D₄ 5 T₂ G₁ 3 M₂ Cnp वच (B₂ च न); K₃ यूय, D₀ D₁ वाच (for च व) K₃ B₂ D₂ T₁ वि (for न) Ś₁ यथा वो न नु जानीया — °) Ś₁ स्वरित, K₁ चरित, K₂ D_n D₆ ब्रुवतो, T₂ G₃ चरद्भिर B₂ D_n D₆ मम शासनात्, M₂ भीमचोद — °) D₀ D₁ सद्भिर, G₂ 4 चेह (for चैव) — °) Ś₁ यथा, D₀ D₁ इह (for तथा)

19 °) K₃ B (except B₃) D₁ M₁ चासौ (for वा) — K₃ om (hapl) 19^b — °) T₁ वापिधनो, M₁ चाप्यधनो D₀ D₁ T₂ G₂₋₄ [S]पि वा (for भवेत्) — °) M₂ अथ (for यदि) S₁ K₁ वासौ विरूप, K₂ 4 D_n D₂ 3 5 वाप्यसमर्थ (for वाप्यर्थकाम) — °) Ś₁ K₁ 3 B D₀ D₁ 4 6 तस्य (for अस्य) T₂ G₃ विवक्षित (for चिकी)

20 Before 20, T₂ G₂ 3 M₁ ins बृहदश्व — °) K₄ स्वगच्छत, D₀ D₁ नु गच्छते, D₂ स्वगच्छन्तै — °) B T₁ 3 (by corr) G₁ दिश — °) B₁ 4 D_n D₄₋₆ G₁ transp तथा and तदा K₁ B₂ D₃ G₄ तदा (for तथा) K₂ T₁

तथा, B₂ नृप, D₀ D₁ भवेत् (for तदा)

21 °) K₃ T₁ च, G₁ सु (for स) — °) D₆ T₂ G₃ 4 तदा (for तथा) — °) T₁ अन्विषते, T₂ G₂₋₄ M₁ अन्विच्छते — °) D₂ विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुस्) B₂ द्विजोत्तमा

22 °) T₂ G₂₋₄ तस्या (for तच्च) K₄ D₂ तत, M₁ तदा (for तथा) D₆ सर्व (for सर्वे) — °) Ś₁ K₁ 3 4 D₂ 3 5 वीर, G₁ सर्वे (for विप्रा) — °) K₂ D₃ 5 तथेरित; D₀ D₁ यथेप्सित, D₃ T₂ G₂₋₄ यथोदित

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś₁ K₁ T G आरण्य — Sub parvan N (D₂ om) (om subparvan name) mentions only नलोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) K₁ T G M₂ 67 (as in text), D_n (D_{n1} sup lin) M₂ (before corr) 69, D₁ 73, M₁ 68 — Śloka no D_n 50, D₁ 22

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किञ्चिद्दतुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
 अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
 वैषम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
 रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
 प्राणयात्रां परिप्रेप्तोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

ऋतुपर्णम्, Ks. 4 M1 भागस्वरिर् (Ks रिम्), B भागस्वरिम्,
 Dn Ds 6 भागासुरिम्, Ds भागासुरिर्, Ds (? gloss) ऋतु
 पर्ण, T1 भागस्वरिर्, G1 भागस्वरिर्; Gs भागस्वरिम्, Gs
 भागस्वरिर्, Ms as in text! De D1 मार्गं चाभिमुखं स्थितं,
 Ds भागैर्वस्वरित स्थितं; T2 Gs भास्वरीं समुपेतुषा Cf
 v1 3 69 10 70 2, 6, 71 30, 72 11, 74 28,
 76 18

3 °) De Dn D1 s 5 Ms श्रावित च; Ds श्रावितस्य K1
 त्वदीय मे (for मया वाक्य) — °) K1 सदावाक्य (for
 त्वदीय स) Ś1 मे, Ks Ds च; B1-5 सु (for स) Ks
 त्वदीय च सभासने; T2 G (except G1) त्वदीय जनससदि
 — °) Here and below B (mostly) ऋतुपर्णो K Ds 5
 T2 G (except G1) M1 महाभागे — °) Ks यथावद् (for
 यथोक्त)

4 °) K1 महामाना; Bs सहीपति, Ds महानृप (for
 नरा) — °) T1 G1 M1 न चास्य (G1 तत्रासौ) पार्षद
 कश्चिद् — °) Gs भाष्यमाणे T2 Gs-4 M1 (by transp)
 [S]सकृन्मया

6 °) Ks Dn2 ns Ds ततस् (for सूतस्) Ds न च
 तत्र नृपेद्रस्य — °) T1 G1 दीर्घयाने, Ms शीघ्रयान Ks 4
 Dc D1 s 5 T Gs-4 च (for सु) Ks B Dn Ds 4 6
 शीघ्रयानेषु कुशलो — °) Ks 3 B4 Dns Ds-5 मिष्ट (for
 मृष्ट)

7 °) Ks B3 Dn Ds पुन पुन (for सुहुर्मुहुः) — °)
 D1 न्याकुल (for कुशल) Ds स च (for चैव)

8 8 ff = (var) 3 72 25 ff — °) B3 T3 (by

cor1) Gs-4 गोपयति — G1 om 8^{cd} — °) Ds 6 सद्यो
 (for सत्यो) — °) Ks 4 Dn D1 3 s (before cor1) 5
 जित (Ks त) स्वर्गो — °) B Dc D4 6 T1 Gs Ms साध्यो
 (B सत्या), T2 G1 3 4 M1 चापि (for चैव) — °) Ks
 Dn Ds G1 कुप्यति M1 कथचन — After 8, K1 B D
 (except Ds 3 s) S ins

312* प्राणाश्चारिन्नकचान्धारयन्ति वरस्त्रिय ।

[K1 S (except Ms) कवचा Dc D1 प्राण चा (D1 पाश्चा)-
 रिन्नक चैव Dc D1 कुल (for वर) B4 S धारयतीह (Gs
 ति हि) सस्त्रिय]

9 °) Bs पत्या (for यत्सा) Ks [अ]नेन, Ks T2 G
 (except G1) वने; K1 [अ]न्येन (for तेन) — °) S1 K1
 ततो (for तत्र)

11 Ks Ds transp 11^{ab} and 11^{cd} — °) = 10^d
 Ś1 K Dn D1-3 5 क्षुधित व्यसनाद्भुत (K1 नान्वित; Ks
 Ds 5 नद्भुत)

12 °) T2 Gs-4 एतच्छ्रुत्वा शुभ वाक्य — °) T2 Gs-4
 M राज्ञे (for राज्ञश्) K1 4 Bs चैव (for चैव)

13 Before 13, T G1 5 M ins बृहदश्व — °) T1
 G1 Ms एव (for एतत्) Ks विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी)
 — °) Ks Ds T2 Gs-4 ततोऽभ्येत्य, Dc D1 वचोऽभ्येत्य, Ds
 महाराज (for रहो) — °) Ds सर्वं मात्रे न्यवेदयत्
 — After 13, G1 ins

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्वाह्यणस्य कथचन ।

14 °) Gs Ms भीमो (for भीमे) Ks 3 B3 Dn Ds
 G1 कथा (for कथ) — °) S1 K Dc Dn D1-3 5 नियो-

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
 त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
 यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
 तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
 तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
 समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
 विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
 अर्चयामास वैदर्भीं धनेनातीव भामिनी ॥ १७
 नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
 त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
 यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
 एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
 ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
 ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
 आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
 यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
 यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
 न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
 एवं तथा यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

क्ष्येह (Śi 'क्ष्येते'), B D₄ ६ समा(D₄ मया)योक्ष्ये — ^a)
 S₁ K Dc D₁₋₃ ६ सुदेव ब्राह्मण यथा (Śi K₁ ४ D₂ तथा)
 15 ^a) S₁ K₁₋₃ D₂ ६ च, D₈ (by corr) T₂ G₃ स,
 G₁ M तु (for न) — ^b) K₃ नैव तत्, K₄ D₃ मे मर्ति, G₁
 धर्मत (for मे मतम्) — ^c) Śi K₃ B₂ Dn D₁₋₃ T₁
 G₁ 2 4 प्रकर्तव्य, K₁ Dc₂ D₄ 'पत्तव्य, K₃ 'मतव्य, K₄ B₄
 T₂ G₃ M 'वक्तव्य — ^d) B₃ यदि मत् (for मम चेत्)
 B₁ D₆ S transp प्रिय and इच्छसि
 16 ^a) B D₄ यथैवाह समा, Dc₃ यथा त्वाह समा;
 D₃ ६ यथाह सुसमा (D₆ ससुपा)नीता — ^b) S [इ]ह (for
 [आ]शु) K₂ D₆ बधुवत् (for बान्धव) — ^c) S श्व (for
 [आ]शु) — ^d) S₁ समायानु, K₃ समानीते, G₂ ४ M₁ तमा
 नेतु — ^e) Dc T₁ G₁ अयोध्यानगरीमित (T₁ G₁ 'रीं प्रति)
 — After 16, S ins

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 ^a) K₃ B Dn D₄ ६ तु (for च) — ^c) Śi K₁ ३
 अतर्पयत् (K₃ 'च्च), K₂ Dc D₁ ३ ६ तर्पयामास — ^d) K₁
 भारत, K₂ B D (except Dn₁ D₁₋₃) भाविनी — After
 17, S ins

315* उवाच चैन महता सपूज्य द्रविणेन वै ।

18 ^a) G₂ M₂ चैवा (for चेहा) B₂ ब्रह्मन्, Dn₃ तत्र
 (for विप्र) — ^d) K₂ Dn D₆ यदन्यो न (for यथा नान्य)
 — ^e) K₁ (corrupt) यच्छच्च ह समे

19 ^{ab}) S₁ G₂ उक्त्वा (for उक्तो) Śi साशीर्वादै

(sic) (for तामाशी) K₂ Dn D₂ ६ स एवमुक्तोया (D₂ 'क्त्वा
 चा)श्वस्य (for ^a) K₁ ३ B₂ Dc D₁ ३ ४ ६ T₁ M₂ सम
 गलै, D₂ तथाविध (for सुम) — ^c) K₂ ४ Dn₁ n₂ D₆
 उपाययौ, B₄ Dc D₁ S अनु (G₁ अथ)ययौ — ^d) S₁ स
 महामना, K₁₋₃ Dn D₄₋₆ सुमहा, K₄ G₁ M₁ तु (G₁ तु)
 महातपा, Dc D₁ स (D₁ सु) महायथा

20 ^a) T G₂₋₄ M भूयश् (for ततश्च) D₄ आनाय्य,
 T₁ चानीय (for चानाय्य) K₂ ४ Dc Dn D₁₋₃ ६ G₁ तत्
 सुदेवमाभाष्य (K₄ 'नामान, Dc D₁ ३ G₁ 'मानाय्य)

21 ^b) S (except T₁ M₂) अयोध्या तत्र त नृप — ^d)
 S चिकीर्षति (G₁ वरिष्यति) (for चिकीर्षती) Śi K₁ सा
 नाय्य सपुरोहित, K₂ D₆ सपत्नमिव कामग, K₃ B Dc Dn
 D₁₋₄ ६ सपत्नमिव कामग (K₃ D₃ त); K₄ इद द्विजवरो
 त्तम — ^e) D₂ ३ (marg sec m) करिष्यति (for
 आस्था)

22 ^a) K₃ D₁ तत्रागच्छति — ^c) K₂ Dn G₁ तथा
 च, M₂ याथावद् (for यथा च) K₁ यथा च गणिते काले,
 D₃ ६ यथावगणित काल — ^d) B₁ स, T₂ G₂₋₄ M₂ च
 (for स)

23 Śi K₂ D₂ om (hapl) 23^{abcd} — ^a) K₁ ४
 B₃ ४ Dc D₁ ३ ६ T G₂ ३ M यदि सभाव (or वि)नीयस्ते
 (T₁ M₂ या ते) — ^d) B₂ वर वै (for भर्तार) K₁ वर
 मेष्यति (for वरयि) — ^e) M transp न and स K₁ ३
 B₄ D₃ T₁ स, K₄ D₁ वि (for स) — ^f) B Dn D₂ ४ ६

६९

बृहदश्व उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयन्श्चक्षणाया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्वा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
एवमुक्तस्य क्रौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्रायमृपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं वत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविद्या नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।

T₂ (by corr) G₂ नलो जीवति वा न वा, D₂ नलो जीवेन्मृ
येत वा

24 °) K₁ & D₁ तयोक्तं; K₂ Dn D₂ यथोक्तो; D₂
नियुक्तो

Colophon om in D₂ — *Major parvan* Ś₁ K₁ T
G₂-4 आरण्य — *Sub parvan* N (D₂ om) T₁ (om
sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy
name* B₂ सुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or
both) Dn (Dn₁ sup lin) M₂ (before corr) 70,
D₁ 74, T G M₂ (after corr) 68 (as in text), M₁
69 — *Śloka no* Dn D₁ 27

69

1 °) T₂ G₂ वाच — °) B (as usual) ऋतुपर्णो
T₁ G₁ M₂ जनाधिप — After 1^{ab}, T₂ G₂-4 ms

816* सारथीन्स समानीय चार्णेयप्रभृतीन्नुप ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्या स्वयंवरम् ।

2 °) K (except K₁) B Dc Dn D₂-6 विदर्भां (B₂
वैदर्भी) K₂ B Dc Dn₂ n₂ D₂ °) M₂ गतुमिच्छामि
— °) K₂ एकाह्वा, D₁ 2 एकाह्वात् — °) K₂ वश्य (for
मन्य)

3 °) S₁ K₁ एवमुक्तेषु, B₁ D₂ °) कस्तु — °) B₂ &
Dc₁ Dn₂ D₂ S च (for इ) — °) B₂ & व्यदीर्यतेव द्वय
— °) K₂ D₂ प्रदध्यै, T₂ G₂ & स (G₂ स) प्रदध्यौ (for
प्रदध्यौ च) Ś₁ महामतिः; K₁ महीपतिः, K₂ महाश्रुतिः, T₁

29

G₁ M₂ महायशाः

4 °) K₁ 2 Dn D₂ °) चदेदेतत्, K₂ न चैवेद, D₁-₂
कथ चैतत्, T₂ G भवेदेव (G₁ वचो नैतत्) (for भवेदेतत्)
— °) T₂ G (except G₁) किं तु (for कुर्याद्) — °) G
(except G₂) M असदर्थ — °) B D₂ °) उपाय परिचितित

5 °) Ś₁ तव, D₂ कर्म, T₁ G₁ M सा तु (for वत)
— °) Ś₁ K₁ 2 B₁ 2 & Dn D₂ °) T₂ G₂ भर्तुकामा K₁
मनस्विनी, K₂ Dc T₁ G₁ M यशं — °) Ś₁ निहिता, K₁
निहता (for निकृता) — °) Ś₁ K D (except D₂ °)
कृपणा पापबुद्धिना

6 °) Ś₁ K₁ & B₂ T₂ G₂ स्त्रीस्वभावश्च चपलः; K₂ स्त्री
स्वभावाच्च [च]पला; T₁ G₁ 2 & M₂ स्त्रीभावश्चपलो लोके.
— °) D₂ एतद् (for एवम्) D₂ स्यादेव चैव सा कुर्यात्
— °) K₂ Dn₁ n₂ विवासाद्, D₂ ममापि, D₂ विवास-
(for विवशा) K₁ काममोहिता (for गतं) — °) T₂ G₁
M₂ दोषेण (for शोकेन) K₂ सतसा, K₂ विवशा (for
सविद्या) — °) Ś₁ एकाह्वात् (for नैराश्यात्)

7 °) Ś₁ न चैव, K₂ & Dn D₁-₂ °) नैव सा; K₂ S न
सैव (G₁ नस्त्वैन) (for न चैव) — °) G₁ transp तथ्य
and पथ्य Ś₁ K Dn D₁ 2 °) य (S₁ K₁ 2 त) दत्र सत्य
वासत्य, B D₂ °) यदत्रासत्य (B₂ थ्या) तथ्य (B₂ पथ्य)
च, Dc सत्य यदत्रासत्य वा, D₂ सत्य वा यदि वासत्य — °)
K₂ निश्चित — °) T₂ G₂-4 कार्यं यद् (for वै कामम्) — °)
K₂ आत्मनश्च, Dc₁ D₂ °) आत्मार्थं च, T₂ G₂ ममार्थं च, G₂
मदर्थं च

8 °) D₂ स वि (for इति) — °) K₂ Dn D₂ जना
धिप; Dc जरेश्वर (for नरा)

कृताञ्जलिहवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
 प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
 एकाह्वा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
 ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
 अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनुपाज्ञया ॥ १०
 स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
 अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
 तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
 वर्जिताल्लक्षणैर्हनैः पृथुग्रोथान्महाहनून् ।
 शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
 दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।

9 K₁ om (hapl) 9^{ab} — ^a) D₀ अभि° (for प्रति°)
 Ś₁ K (K₁ om) D (except D₄ ०) वाक्य (for सत्य)
 — ^b) N (K₁ om) गमिष्यामि — ^c) K₃ 4 D₁ २ एका
 हात्, B D₄ ० एकाहात् — ^d) K₃ 4 D₁ विदर्भानगरीमित
 (K₃ °रिं नृप), B₁ ३ 4 D₄ ० विदर्भनगर नृप, D₂ विदर्भो
 नगराधिप; D₃ विदर्भानगरीं स्वतः, T₂ G₂₋₄ M₁ विदर्भनगर
 ध्रुव — After 9, D₃ (marg sec m) ins

317* एवमुक्तेऽब्रवीद्राजा बाहुक प्रहसस्तदा ।

यद्येव भविता श्यो वै किं ते काम करोम्यहम् ।

10 ^b) D₂ (by transp) राजश्चक्रे, S चक्रे राजश्च — D₁
 om (hapl) 10^c-11^b — ^c) G₁ उपागत्य — ^d) Ś₁
 भर्गश्चरि°, K₁ भगस्वरि°, K₂ Dn D₃ 4 ० T₂ (before corr)
 G₃ भागासुरि°, K₃ 4 D₂ ३ M भार्गस्वरि°; B₁ ३ 4 भाग-
 सुरि°; D₀1 भागासुरि°, D₀2 भृगासुरि°, T₁ G₁ ३ 4 भागस्व-
 (G₁ °स्करि°, text as in B₂ !

11 D₁ om 11^{ab} (of v 1 10) — ^a) S₁ K₁ ३
 D₂ ३ ३ स चार्यमाणो, B₄ M स त्वार्य°, G₁ सत्वर्य° K₄
 बहुधा, D₀ च भृशम् (for बहुश) — After 11^{ab}, K₁ B
 D (except D₁₋₃ ३) ins

318* अश्वान्निज्ञासमानो वै विचार्य च पुन पुन ।
 — ^c) D₃ T₁ M₂ अभ्य, D₅ अथा° (for अध्व°) — ^d)
 K₄ D₁ २ सुवेगान् (for समर्थान्)

12 K₃ om 12^{bc} — ^b) = 17^b D₃ 'समायुतान्,
 M₁ 'जवान्वितान् — ^a) K₄ पृथुनासान्, D₃ 'बोणान्; D₅
 'श्रेष्ठान् D₃ महान्नृन्, D₅ महाबलान् — ^c) D₀ देशान्,
 S शुभान् (for शुद्धान्) — After 11, S ins

319* दृश्यमानान्कृशानङ्गैर्जीवेनाप्रतिमान्पथि ।

[M कृशैर् (for कृशान्) T₁ जुवि (for पथि)]

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
 कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।

महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४

बाहुक उवाच ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।

अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।

यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वान्शतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

13 ^{ab}) T₂ G₂₋₄ तान्दृष्ट्वा दुर्बलान् राजा (G₄ 'लान्धात्)
 प्राह कोप° — ^c) K₄ D₁ ३ कर्म (for कर्तुं) — ^d) K₂ B
 Dn D₄ ० T₂ G₂₋₄ न (for हि) D₀ corrupt

14 ^b) S₁ K₁ ३ वहिष्यति, K₂ D₁ ३ T₂ G₂₋₄ वहतीमे;
 D₃ वास्यतीमे S (except T₁) रथ (for मम) Cf 22^b
 — ^c) K₂ B D₀ Dn D₄ ० महदध्वानमपि च, D₃ ३ महा
 नध्वायमपि च, T₁ G₁ M₁ महातमपि चाध्वान, T₂ G₂₋₄ M₂
 महानध्वा स चैकाह्वा — ^d) K₂ B Dn D₂₋₄ ० T₁ M
 गतव्य, G₁ गताह

15 After the ref, K₂ B₄ Dn D₅ ins

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयो ।

द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been
 divulged here! ❀ Cn एको ललाटे इति श्लोक कश्चिन्न
 दृश्यते । ❀]

— ^a) B₂ वै तान् (for हया) — ^b) Ś₁ K₂ ३ B₁ D₀ D₁ ३
 विदर्भान्नात्र — ^c) K₃ B Dn D₄ ० यान् (for अथ) T₂
 G (except G₁) अथान्यान्ब्रूहि राजेन्द्र — ^d) K₃ कान्, T₂
 G (except G₁) हयान् (for ब्रूहि) K₂ B Dn D₂ 4-०
 G₁ M₂ तान्, K₃ अन्यान् (for कान्) Ś₁ K₁ D₁ योजया-
 न्यह, D₃ योजये हयान् — After 15, D₃ (erroneously)
 ins an addl colophon

16 T₁ G₄ राजा (for ऋतु उ°) — ^b) K₂ B Dn
 D₃ ० कुशलो ह्यसि — ^c) G₁ समर्थान् (for समर्थास्त्व)
 — ^d) D₃ तान्विनि- (for तानेव)

17 All MSS om the ref ! — ^b) = 12^b M₁
 'जवान्वितान् — ^c) K₄ स नलो (for कुशलो) — ^d) K₄
 रथे तत, D₃ नलो रथे (by transp), D₅ तथा नर, T₂

योजयामास कुशलो ज्वयुक्तात्रथे नलः ॥ १७
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते ह्योत्तमाः ॥ १८
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ १९
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
 छतमारोप्य वाष्णीयं ज्वमास्थाय वै परम् ॥ २०
 ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन ह्योत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोच्याधिपतिर्धोमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्णीयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २३

किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्द्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
 उताहो स्विक्रवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
 अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
 अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
 भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

G₂₋₄ रथोत्तमे, M₂ रथेन तु

18 °) T₂ G₂₋₄ सन्नद्धस्तु, M₁ तथा युक्त (for ततो युक्त)

19 °) T₂ G₂₋₄ प्रीतो (for श्रीमान्)

20 °) D₁ तस्मिन्त्ये, D₂ रश्मिभिस्तु — °) Dc गतुम् (for यातुम्) D₂ नलो याति सुवेगत, T₂ G₂₋₄ नलो गतु प्रचक्रमे — °) Ś₁ नैषध, K₁ नैषध (for वै परम्)

21 °) K₂ 4 Dn₁ D₁ 2 ते नोद्यमाना K₂ 4 D (except D₂ 4 °) विधिवद्, T₁ G₁ M₁ बहुधा — °) N अयां (for ह्वा) — °) Dc (? erroneous gloss) बाहुक (for रथिनं) D₂ B (except M₁) मोहयति च

22 °) K₁ B₁ 2 4 Dc D₂ T₁ (by transp) दृष्ट्वा तु, K₄ D₁ 2 च दृष्ट्वा B₂ दृष्ट्वा तथा तु ता — °) B₁ 2 4 Dc वहवो; Dn₂ D₂ 4 वहतो, T₁ व्रजतो (for वहतो) Ś₁ K₂ 4 D₁ 2 मनोमारुतरहस — °) Ś₁ K Dn D₂ T₂ G₁ 2 4 श्रीमान् (for धीमान्) — °) G₁ गत (for ययौ)

23 °) K₂ 4 Dc D₁ 2 T₂ G₂₋₄ च (for तु) T₂ G₂₋₄ तत् (for त) K₂ 2 D₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — °) T₁ G₁ M₁ हयाना ग्रहण K₁ च त, Dc Dn₂ च यत्

24 °) K₁ श्लेष (for अय) — °) K₂ B Dc Dn D₂ 2 तत् (for हि)

25 °) K₂ तु, K₄ T G₁₋₂ [S]पि; D₁₋₂ M₁ हि (for स्य) — °) B Dc D₁ 2 मानुष्य B₁ अनुसप्राप्तो, T₁ G₁ परम प्रातो (for समनु) — °) D₂ परमगदित, D₂

*दुःखित (for परमशोभनम् = परम् + अशोभनम् Commonly, though erroneously, taken as a compound परम् + शोभनम्!)

26 °) D₁ रथे, G₁ नलो (for भवेद्) G₁ भवेत् (for नल) — °) K₁ अय (for सोऽय) — °) K₂ Dn D₂ अनु (for सम)

27 °) Ś₁ K₂ D₁ अथ वाय, K₂ Dn (Dn₂ as in text) D₂ अथ चेद् (for अथ वा या) Ś₁ K Dn (Dn₂ as in text) D₁₋₂ 2 विद्या (for वेद) Dc अथ वा नलतु ल्योय, T G अथ वाय नलाद्यास (T₁ G₁ द्वेद्) — °) Ś₁ K₁₋₂ Dn (Dn₂ as in text) D₂ वेत्ति; D₂ विद्यात्, D₂ विद्यात् (for विद्या) K₂ तामेव, Dc वेत्ति च (for तामेव) G₁ विद्यामेव स वा

28 Ś₁ K₁ D₁ 2 G₂ om (hapl) 28^{ab} — °) K₂ चय, B Dc D₄ 2 चापि, T₂ G₂ 4 M₁ चाद्य (for चेद्) — °) K₂ 4 Dn D₂ 2 बाहुकस्य, T₂ G₁ 2 अद्य (G₁ स्ति) मन्ये (for अस्य मन्ये) — °) K₄ यथा (for नाय) Ś₁ K₁ 2 स्वतोनेन नल (Ś₁ लो) मन्ये — °) K₂ B₂ Dn D₂ 2 च (for तु)

29 °) Ś₁ K₁ 2 वसुधातले, T₂ G₂ 4 वसुधामिमा (for पृथिवी) — K₁ om 29^c-30^d — °) T₂ G₂₋₄ सयुक्ताश्च Ś₁ D₂ 2 विभूषणै; K₂ Dn D₁ 2 निरूपणै; T₁ M₁ विरूपिता; G₁ निरूपित, M₂ विरूपकै B Dc D₄ 2 प्रच्छन्नाश्चापि रूपत

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
 एवं विचार्य बहुशो वाष्ण्यैः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

30 K₁ om 30 (of v1 29) — °) D₂ त वेत्तु (for भवेत्तु) K₂ B₄ D_n D₅ न, B₁ स्व (for तु) — °) D_o D₁ गात्रवैषम्यता, T₁ G₁ चि (G गा)त्रवैरूप्यक — °) D₅ प्रमाणतस्तत्प्रमाण, T₂ G₂₋₄ M₁ प्रमाणपरिहीन (M₁ °ण)स्तु — °) D₅ न भवेत्तु (for भवेदिति) N (except Ś₁ K₂, K₁ om) मतिर्मम (for हि मे मतिः)

32 °) D_o D₄ ६ बहुधा (for 'शो) T₂ G₂₋₄ इत्येव बहुशो धीमान् — °) Ś₁ T₁ परिचितयत्, K₂ D_{n1} n₂ D₅ ६ T₂ G₂ M₁ पर्य (D_{n2} °रि; D₅ °धि)चितयन्, B₁ ३ ४ D_o प्रत्यचितयत्, D₁ सम; D₂ त्वम्य — °) K₁ धीमत (for सारथि)

33 S₁ K₄ M₁ om (hapl) 33 — °) K₁ D₂ T₂ G₂₋₄ ऋतुपर्णस, K₂ D_n D₅ ६ °श्च K₁ ३ D_n D₁₋₃ ६ T₂ G₂₋₄ राजेंद्रो, B₂ राजर्षि, T₁ G₁ M₂ दृष्ट्वै — °) S (M₁ om) वीर (for राजा)

34 °) K₂ D_n D₅ ऐकाग्र्य च, T₁ G₁ M₂ बल शौर्यं K₂ D_{n2} D₅ ययोत्साह, K₅ M₁ अथो — °) K₂ D₅ T₂ G₂₋₄ संप्रहणे D_o D_{n2} n₂ D₂ च यत्, T₂ G₂₋₄ तथा — °) D_o पर प्रयत्न स, T₂ G₂₋₄ कौशल चापि स — °) Ś₁ G₄ च, T₁ G₁ ३ M₂ स (for ह)

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (except B₄, D₂ om) T₁ M₁ (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ ऋतुपर्णप्रयाण — Adhy

no (figures, words or both) D_n (D_{n1} sup lin) M₂ (before corr) 71, D₁ 75, T G M₂ 69 (as in text), M₁ 70 — Śloka no D_n 36, D₁ 34

70

1 °) M₁ वनान्युपवनानि च — °) K₄ (before corr) D_{o1} T₂ (before corr) G₂ ४ अमि (for अति) — °) K₁ D₁₋₃ M स्वचर, K₄ विचरन्, T₂ G₁ ३ स्यदन्

2 °) Ś₁ नृपे (for रथे) — °) = 6° K₄ D₅ ६ S तथा (for तदा) K₂ ४ D₂ भार्गस्वरि, B D_{o1} D_n D₅ ४ ६ T₂ (after corr) G₂ भागा (B₁ °ग, B₂ ४ °ग; D₅ °नि)सुरि, D_{o2} ऋगासुरि, D₁ ६ M₁ भार्गस्वरि; T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ भागस्व (G₁ °स्क)रि, M₂ भार्गस्वरि Ś₁ भार्गश्चरितो नृप, K₁ भगस्वरिरथो नृप, K₂ सुरथेन महाजना — K₂ om 2°-3° — °) B₁ ३ अथो, B₄ D_{n1} n₂ D₄ ६ T₂ (after corr) G₂ अथो; T₁ तथा, T₂ (before corr) G₂ ४ तदा (for अथा)

3 K₂ om 3 (of v1 2) — °) K₄ D₁ नृप, D₅ तथा (for तदा) — °) Ś₁ K₂ च (for [ह]ति) — °) D₂ प्राह (for आह)

4 °) D₂ महावाहो (for 'बुद्धे) — °) T₂ G₂₋₄ M₁ मनो (for महा) — °) S₁ K₁₋₃ D_{n1} D₁ ३ ६ G₁ एन, B₂ ४ D_o T G₂₋₄ M₁ एतन् (for एत) D₅ वै (for मे) D₂ वाष्ण्यै त्वन्नवीद्राजा — °) D₂ ३ T₁ G₁ आ (D₂ चा)

वाष्णो यो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 आससाद् वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।

पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
 पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुद्भ्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कथ्यसे शत्रुकर्षण ॥ ११
 अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

नीयताम् (for आनयताम्) K₁ १ B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₂ M₂ इह (for इति) D₅ पटमानयतीति मे, T₂ (before corr) G₂ ४ M₁ 'यतेति ह

5 °) B₂ D₅ तु (for त) Ś₁ K₁ नलस्त च प्रत्युवाच
 — °) K₂ T दूर- (for दूरे) — °) D₂ G₁ च (for स)
 K₄ D₁ १ २ transp स्वया and पुन K₂ B₁₋₃ Dc Dn
 D₂ ४ ६ नाहर्तुं (D₂ नेतु) शक्यते पुन, K₂ न शक्य स
 पुनस्त्वया

6 °) K₁ Dc Dn₁ n₂ T₁ G₁ १ ४ M₂ उक्ते (for
 उक्ते) G₂ ४ [अ]सीव (for [अ]य) — °) = 2° B₂ T₁
 M तथा (for तदा) Ś₁ भार्गस्वरिं, K₁ भगस्वरि, K₂ D₁
 Dn D₂ ४ ६ भागासुरि, K₂ ४ D₂ भार्गस्वरि, B₁ भागासुरि ;
 Dc₂ भोगासुरि, D₁ ६ M भार्गस्वरि ; T₁ भागस्वरिं, G₁ भाग
 स्वरि T₂ G₂-४ नातिप्रीतमना नृप — °) K₄ D₁ राजा
 (for राजन्) — °) K₄ फलित तु (for फल) M₁ विभी
 (for विभी)

7 °) D₁ १ [S]प्युवाच त (for ऽभ्यभाषत)

8 °) K₂ सर्वं सर्वं; B₂ Dn₂ (by corr) D₅ सर्वं सर्वो;
 D₄ सर्वं सर्वं B D₄ ६ न जानीते — °) G₁ (corrupt)
 न ज्ञान पुरुष क्वचित्

9 °) S₁ B₁ ३ D₄ ६ T₂ G₂ पत्राणि (for पर्णानि)
 — After 9^{ab} B₄ ins

321* सख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पते ।

On the other hand, after 9^{ab}, D₁ reads 10^{ab}, which
 in turn is followed by a variant of 10^{cd}

322* प्रविलुप्तस्य शाखे द्वे पञ्चान्या या प्रशाखिका ।

— K₁ om 9^{cd} — °) S₁ K₂ Dn D₂ [अ]पि (for च)
 — °) T₁ G₁ १ ४ कृत, M स्मृत (for शतम्) K₂ तत्रैक्षे
 नाधिक शत — °) K₁ ४ B एकमत्राधिक; K₂ D₂ एक

विशां, K₂ एव पत्रां, Dn₂ एकमात्रा, G₄ एक पत्रां Ś₁
 K₁₋₃ Dc Dn D₂ चात्र (for पत्र) — After 9, D₁ ins
 323* अयुत चैव पत्राणामनयोरपि शाखयो ।,
 while D₂ ins

324* लक्ष्य क्षशीतिसाहस्र पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D₁ reads 10^{ab} after 9^{ab} — °) T₂ (by corr)
 G₂ [S]पि (for Sथ) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ ३ अयुत चापि (K₁
 चास्ति; K₂ D₂ ३ चैव) पत्राणा, K₂ D₂ अयुत चैव पर्णाना;
 T₁ फलकोट्यथ पत्राणि, T₂ (before corr) G₂ ४ M फल-
 कोट्यपि (M 'य) पत्राणा, G₁ फलकोटिसहस्राणि — °)
 K₂ ४ D₂ ३ ६ अनयोरपि शा — °) K₂ परिसुद्भ्यस्य, K₄
 प्रथिते द्व्यस्य; D₁ १ प्रतिमुद्भति; D₂ (by corr) प्रचिनुद्वेन,
 G₁ प्रभिन्नान्यस्य — °) T G याश्चान्या प्रतिशाखिका, M₁
 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ (before corr)
 आसा (for आभ्या) — °) K₂ एकोन, G₁ M₁ पचाना
 (for पञ्चोन)

11 °) Ś₁ K Dn D₁₋₃ ६ रथमवस्थाप्य — °) B
 Dn₂ D₂ ४ ६ शससे S₁ K₁ ३ B₁ ३ ४ D₁₋₃ शत्रुकर्षण
 — After 11, K₂ ४ Dn D₂ ins

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयिष्या विभीतकम् ।

[Of 12^{cd}]

12 °) Ś₁ K₁ अथास्य, K₂ ४ B₁ ३ Dc Dn₁ n₂ D₁ ६
 अथात्र, D₂ अथातु, D₂ यथात्र, M₁ (corrupt) अथ के
 — °) S (except M₁) विजानाम्यपरोक्षता — Dn₂ om
 12^{cd} — °) K₂ ३ B D (except D₁ ३, Dn₂ om) M₁
 शातयिष्ये T₁ M₁ विभीतक

13 °) B₂ D₄ ६ इह; D₁ T₁ M₂ एतन् (for एव) B₂
 वेदिह, G₂ चेति च (for वेति च) K₂ B₁ G₄ ह, B₂
 D₁ ४ ६ M₂ वा, Dc वै (for च) — °) K₂ पश्य स्व च

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
 एवं विचार्य बहुशो वाष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२

ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्णेयसारथिः ॥ ३३
 बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

उत्तरीयमथापश्यद्भटं परपुरंजयः ॥ २
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
 निगृह्णीष्व महाबुद्धे ह्यानेतान्महाजवान् ।

30 K₁ om 30 (of v1 29) — ^a) D₂ त वेत्तु (for भवेत्तु) K₃ B₄ Dn D₅ न, B₁ स्व (for तु) — ^b) D₀ D₁ गात्रवैषम्यता, T₁ G₁ चि(G गा)त्रवैरूप्यक — ^c) D₅ प्रमाणतस्त्रयमाण, T₂ G₂₋₄ M₁ प्रमाणपरिहीन(M₁ ण)स्तु — ^d) D₈ न भवेत्तु (for भवेदिति) N (except S₁ K₃, K₁ om) मतिर्मम (for हि मे मति)

32 ^a) Dc D₄ ० बहुधा (for 'शो) T₂ G₂₋₄ इत्येव बहुशो धीमान् — ^b) S₁ T₁ परिचितयत्, K₃ Dn₁ n₂ D₅ ० T₂ G₃ M₁ पर्य(Dn₂ रि, D₅ थि)चितयत्; B₁ ३ ४ Dc प्रत्यचितयत्, D₁ सम, D₂ स्वम्य — ^d) K₁ धीमत (for सारथि)

33 Ś₁ K₄ M₁ om (hapl.) 33 — ^a) K₁ D₂ T₂ G₂₋₄ ऋतुपर्णस्य, K₂ Dn D₃ ० श्व K₁ ३ Dn D₁₋₃ ० T₂ G₂₋₄ राजेंद्रो, B₂ राजर्षिर्, T₁ G₁ M₂ दृष्ट्वै — ^c) 8 (M₁ om) वीर (for राजा)

34 ^a) K₂ Dn D₅ ऐकाग्र्य च, T₁ G₁ M₂ बल शौर्य K₂ Dn₂ D₅ यथोत्साह, K₃ M₁ अयो — ^b) K₃ D₅ T₂ G₂₋₄ संग्रहणे Dc Dn₂ n₃ D₂ च यत्, T₂ G₂₋₄ तथा — ^c) Dc पर प्रयत्न स, T₂ G₂₋₄ कौशल चापि स — ^d) Ś₁ G₄ च, T₁ G₁ ३ M₂ स (for ह)

Colophon om in D₂ — Major parvan S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (except B₄, D₂ om) T₁ M₁ (all om sub parvan name) mention only नह्ये पाख्यान — Adhy name B₄ ऋतुपर्णप्रयाण — Adhy

no (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin) M₂ (before corr) 71, D₁ 75, T G M₂ 69 (as in text), M₁ 70 — Śloka no Dn 36, D₁ 34

70

1 ^b) M₁ वनान्युपवनानि च — ^c) K₄ (before corr) Dc₁ T₂ (before cor) G₂ ४ अग्नि (for अति) — ^d) K₁ D₁₋₃ M खचर, K₄ विचरन्, T₂ G₁ ३ स्वदन

2 ^a) Ś₁ नृपे (for रथे) — ^b) = 6^b K₄ D₃ ० S तथा (for तदा) K₃ ४ D₂ भार्गस्वरि, B Dc₁ Dn D₃ ४ ० T₂ (after corr) G₃ भागा(B₁ ग, B₃ ४ ग, D₃ णि)सुरि, Dc₂ मृगासुरि, D₁ ५ M₁ भार्गस्वरि, T₁ ३ (before cor) G₁ ३ भागस्व(G₁ स्करि, M₂ भार्गस्वरि S₁ भार्गस्वरितो नृप, K₁ भगस्वरिरथो नृप, K₂ सुरथेन महाजना — K₃ om 2^c-3^d — ^c) B₁ ३ अयो, B₄ Dn₁ n₃ D₄ ० T₂ (after corr) G₃ अधो, T₁ तथा, T₂ (before corr) G₂ ४ तदा (for अथा)

3 K₃ om 3 (cf v1 2) — ^b) K₄ D₁ नृप; D₅ तथा (for तदा) — ^c) Ś₁ K₃ च (for [ह]ति) — ^d) D₂ प्राह (for आह)

4 ^a) D₂ महाबाहो (for 'बुद्धे) — ^b) T₂ G₂₋₄ M₁ मनो (for महा) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dn₁ D₁ ३ ५ G₁ एन, B₃ ४ Dc T G₂₋₄ M₁ एतन् (for एत) D₅ वै (for मे) D₂ वाष्णेय त्वद्वीद्राजा — ^d) D₂ ३ T₁ G₁ भा(D₂ चा)

वार्षेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 आससाद वने राजनफलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।

पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
 पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कथसे शत्रुर्कृशन् ॥ ११
 अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

नीयताम् (for आनयताम्) K₁ 2 B Dc Dn D₄ 6 T₂ G₃ M₂ इह (for इति) D₅ पटमानयतीति मे, T₂ (before corr) G₂ 4 M₁ यतेति ह

5 ^a) B₂ D₅ तु (for त) Ś₁ K₁ नलस्त च प्रत्युवाच — ^b) K₃ T दूर (for दूरे) — ^d) D₂ G₁ च (for स) K₄ D₁ 2 5 transp स्वया and पुन K₃ B₁₋₃ Dc Dn D₃ 4 6 नाहत्तु (D₃ नेतु) शक्यते पुन, K₃ न शक्य स पुनस्त्वया

6 ^a) K₁ Dc Dn₁ n₂ T₁ G₁ 2 4 M₂ उक्तो (for उक्ते) G₂ 4 [आ]सीत् (for [अ]थ) — ^b) = 2^b B₃ T₁ M तथा (for तदा) Ś₁ भार्गस्वरि, K₁ भगस्वरि; K₂ Dc₁ Dn D₃ 4 6 भागासुरि, K₂ 4 D₂ भार्गस्वरि, B₁ भागसुरि, Dc₂ भोगासुरि, D₁ 6 M भार्गस्वरि; T₁ भागस्वरि; G₁ भागस्करि T₂ G₂₋₄ नातिप्रीतमना नृप — ^c) K₄ D₁ राजा (for राजन्) — ^d) K₄ फलित तु (for फलं) M₁ विभी (for विभी)

7 ^b) D₁ 2 [S]भ्युवाच त (for अन्यभाषत)

8 ^a) K₂ सर्वं सर्वं, B₂ Dn₂ (by corr) D₅ सर्वं सर्वो; D₄ सर्वं सर्वं B D₄ 6 न जानीते — ^d) G₁ (corrupt) न ज्ञान पुरुष क्वचित्

9 ^a) Ś₁ B₁ 2 D₄ 6 T₂ G₃ पत्राणि (for पर्णानि) — After 9^{ab}, B₄ ins

321* सख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पते ।

On the other hand, after 9^{ab}, D₁ reads 10^{ab}, which in turn is followed by a variant of 10^{cd}

322* प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे पश्चान्या या प्रशाखिका ।

— K₁ om 9^{cd} — ^c) Ś₁ K₂ Dn D₅ [अ]पि (for च) — ^d) T₁ G₁ 2 4 कृत, M स्मृत (for शतम्) K₂ तत्रैक्षे नाधिक शत — ^e) K₁ 4 B एकमत्राधिक, K₂ D₅ एक

विद्या, I₂ एव पत्रा, Dn₂ एकमात्रा, G₄ एक पत्रा Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₅ चात्र (for पत्र) — After 9, D₁ ins

323* अयुतं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।

while D₃ ins

324* लक्ष्यं ह्यसीतिसाहस्रं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D₁ reads 10^{ab} after 9^{ab} — ^a) T₂ (by corr) G₂ [S]पि (for ऽथ) S₁ K₁ 2 4 D₂ 3 अयुतं चापि (K₁ चास्ति, K₂ D₂ 5 चैव) पत्राणा, K₂ D₅ अयुतं चैव पर्णाना, T₁ फलकोट्यय पत्राणि, T₂ (before corr) G₂ 4 M फलकोट्यपि (M थ) पत्राणा, G₁ फलकोटिसहस्राणि — ^b) K₂ 4 D₂ 5 6 अनयोरपि शा — ^c) I₂ परिमुह्यस्य, K₄ प्रथिते ह्यस्य; D₁ 2 प्रतिमुह्यति, D₃ (by corr) प्रचिनुह्येन, G₁ प्रभिन्नान्यस्य — ^d) T G याश्चान्या प्रतिशाखिका, M₁ ये चाप्यन्ये प्रशाखिके — ^e) Ś₁ K D₁₋₃ 6 (before corr) आसा (for आभ्या) — ^f) K₂ एकोन, G₁ M₁ पचाना (for पञ्चोन)

11 ^a) Ś₁ K Dn D₁₋₃ 6 रथमवस्थाप्य — ^d) B Dnsm D₂ 4 6 शससे S₁ K₁ 2 B₁ 2 4 D₁₋₃ शत्रुकर्षण — After 11, K₂ 4 Dn D₅ ins

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् ।

[Cf 12^{cd}]

12 ^a) Ś₁ K₁ अथास्य, K₂ 4 B₁ 2 Dc Dn₁ n₂ D₁ 5 अथात्र, D₂ अथानु, D₃ अथात्र; M₁ (corrupt) अथ के — ^b) S (except M₁) विजानाम्यपरोक्षता — Dn₃ om 12^{cd} — ^d) K₂ 2 B D (except D₁ 2, Dn₃ om) M₁ शातयिष्ये T₁ M₁ विभीतक

13 ^b) B₂ D₅ 6 इह, D₁ T₁ M₂ एतन् (for एव) B₄ चेदिह; G₂ चेति च (for वेति च) K₂ B₁ G₄ ह, B₂ D₁ 4 6 M₂ वा, Dc वै (for च) — ^d) K₂ पश्य स्व च

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्धेन नादृश्यत्कथयन्नैपधेन वै ॥ ३४
 ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
 संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
 मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
 विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।
 ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।

ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— ^b) K₂ प्रायच्छत्, T₁ G₁ सयच्छत् — ^d) K₄ प्रविशत्,
 T₁ M₂ विवेश च, G₂ M₁ आविवेश T₁ G₁ M विभीतक
 — After 34^{cd}, D₁ ३ ins
 333* कलिससर्गदोषेण अपवित्रो विभीतकः ।
 — ^e) K₂ T₂ G₂ ३ M₁ नो दृष्ट (for नादृश्यत्) S₁ K₁
 कलिं त्वन्धे तु (K₁ च) नापश्यन्, K₂ Dn D₅ कलिस्त्वन्धेस्त
 दादृश्य, K₄ न्यैर्न चादृश्यत्, D₁ २ न्यैरनादृश्य, T₁ G₁ M₂
 ततस्तेनैव नादृश्यत् — ^f) K₂ B D₄ ६ T₂ G₂ ३ M₁ ह
 (for वै)

35 D₁ om 35^c-36^b — 35^a=39^a — ^e) Ś₁ K₁
 B₁-३ D_० G₁ ४ संप्रणष्टे, K₄ D₄ T₁ संप्रविष्टे K₂ B₂ D
 (except D₄ ६, D₁ om) T₂ G₂-४ राजा (for राजन्)
 — ^d) K₂ B₂ Dn₁ n₂ D₅ G₁ संख्यायास्त, K₃ नार्थं,
 B₁ ३ ४ D_० M₁ य च, D₄ ६ यत, T₁ M₂ य तु B D_०
 D₄ ६ फलान्यथ, T₂ G विभीतक (G₁ फलानि च)

36 D₁ om 36^{ab} (cf v l 35), D₅ om 36^a-37^b
 — ^b) K₂ B₂ Dn D₄ ६ [अ]थ (for च) T₂ G₂-४ M₁
 बलेन (for परेण) K₂ B D (except D₂ ३ D₁ ६ om)
 वै, T₂ G₂-४ M₁ च (for ह) K₄ तेजसा परमेण ह — ^c)
 K₂ चेतो (for तेजस्वी) — M₂ om (hapl) 36^a-38^a
 — ^e) T₂ G₂ विभीतकोप्रशस्तं सवृत्तं स कलिं — After
 36, K₄ D₁-३ ins

334* ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽसिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D₅ om 37^{ab}, M₂ om 37 (cf v l 36) — ^c)
 K₂ Dn₁ n₂ D, सनोदयामाम, D₁ सबोधं

38 M₂ om 38^a (cf v l 36) — ^b) K₂-४ B D
 यशा (for मना) — ^d) K₂ (sup lin) D_० Dn₂ T₂
 G₂ M₂ अप्यागमद्, D₅ अभ्यगमद्, G₁ अप्यपतद् K₂ ३
 (sup lin as in text) ४ B D गृह, G₁ हुमाद्, M₁ स्वय
 39 39^a=35^a — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ ४ Dn D₂ ४-६
 पति (for पते) — ^c) G₁ विमुक्तः B D₄ ६ राजा, T₂
 G₂-४ M₁ तत्र (for राजन्) — ^d) T₂ G₂-६ विपर्यय

Colophon om in D₅ — Major parvan S₁ K₁ T
 G₂-४ आरण्य — Sub-parvan N (except K₂, D₅ om)
 T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only
 नलोपाख्यान — Adhy name B₄ कलिनिर्गम — Adhy
 no (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin)
 M₂ (before corr) 72, D₁ 76, T G M₂ (after corr)
 70 (as in text), M₁ 71 — Śloka no Dn D₁ 43,
 D₅ 42

71

1 ^a) Ś₁ K₂-४ B₂ ४ D_० Dn₂ D₁ ४-६ विदर्भा D₂
 विदर्भाया तु सप्राप्त — ^c) G₁ तदा (for जना) B₁ महा
 राज (for जना राज्ञे) K₄ D_० D₁ ३ ६ ८ राजन् (for राज्ञे)
 — ^d) K₂ Dn D₅ प्रत्यपादयन्, D₅ च निवेदयन्
 2 ^a) K₂ जप्त, D_० D_३ राजन् (for राजा) — ^d) K₂
 D_० Dn D_३ ६ स विदिशो, K₂ माय, K₄ स प्रा, B₂ ४ D₄ ६

नादयत्रथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
 दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
 अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैपधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
 न च पर्युपितं वाक्यं स्वैरेण्यपि महात्मनः ॥ १३

चोप , D₁ ३ स(D₂ च)प्र , T₁ G₂ चाथ दिशो, T₂ G₃ ता
 प्र^०, G₁ अपि दिशो, G₄ स्स वि (for सोप^०) K₄ B D
 (except D₄ ०) दिश (for दश) S₁ K₁ सर्वत सदिशो
 दश [सोपदिशो, syllabic haplogy for सोपदिशो
 दिशो?]

3 ^b) Ś₁ चुकुवु (for शुश्रुवु) K₃ नलाश्वास्ते विशुश्रुवु,
 D₂ नलास्त्रत्र प्रशुश्रुवु — ^c) K₂ B₂ D_n D₄ ० श्रुत्वा तु, K₄
 B₁ ३ D₀ D₂ ३ श्रुत्वाथ D₃ तत्राहृष्यत्, M₂ सप्रद

4 ^a) K₄ B₃ D (except D₁ ४ ०) G₁ M₂ तु (for च)
 — ^b) Ś₁ D₃ ३ तत्; D₂ तु, T₁ G₁ M₂ वै (for तम्)
 — ^c) T₂ G₃ ४ निनद, G₁ निनदो (for नदतो) — ^d) Ś₁
 G₁ गभीरो — After ४, K₂ ३ B D (except D₁ ३ ०)
 ms

335* पर विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नाद महास्वनम् ।

6 ^{ab}) Ś₁ शैल (for शाला^०) T₂ G₁ ३ ४ चापि (for
 चैव) K₄ कुरता (for वारणा^०) D₂ प्रासादशिखिन शाला
 स्थाणुश्चैव च वारणा — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D (except D₄ ०)
 तस्य (for तत्र) — ^d) T₂ G₂₋₄ मनोहर, some MSS
 महीपते

7 ^a) K₂ D_n D₃ तच्छ्रुत्वा; K₄ श्रुत्वा तु, D₂ श्रुत्वाथ
 (for ते श्रुत्वा) — ^d) B₁ D₁ मेघनादम्; B₂ मेघनाद (for
 मेघोदयम्) D₁ ह्वोन्मुखा, D₀ T₁ M₂ अवेक्ष्य वा (D₀ ह),
 G₁ ह्वेच्छया Ś₁ K₁ मेघोदयवशाद्यथा, K₂₋₄ D₀ D_n D₂ ३ ३
 मेघनाद ह(K₄ दमि)वोत्सुका, T₂ G₂₋₄ M₁ हृष्टे(G₂ ४
 ह्रै)व जलघोदय; text as in B₂ ३ D₄ !

8 ^a) K₄ श्रुत्वा तु, D₂₋₃ यथाय, T₁ G₁ यथैव (for

यथामौ) — ^b) M₂ रोदसी (for मेदिनीम्) B D ०
 transp पूरयन्निव and मेदिनी — ^c) K₂₋₄ B D G₄ M₂
 ममाह्लाद — ^d) M₂ नान्य (for नल) K₃ D₃ T G एव
 (for एष) D₃ M₂ महीपते, M₁ तथा नृप

9 ^a) K₃ D_n D₁₋₃ अथ K₄ चद्रार्कवक्त्र — ^d)
 = 10^d, 11^d, 12^d Ś₁ K₁ ३ ४ B D विनक्ष्या(K₁ D₁ ३
 नक्ष्या, K₄ D₂ नक्ष्या)मि न सदाय

10 ^a) Ś₁ K₁ D₁ प्रवेक्ष्यामि — ^d) N (except K₃)
 न भविष्यामि (for विनशि^०) Ś₁ असदाय

11 Ś₁ G₁ om (hapl) 11 — ^a) B₁ मेघगभीरं;
 D₃ M₁ हसनिर्घोषो — ^c) K₂ D (except D₁ ३ ४ ०)
 प्रख्य — K₁ om (hapl) 11^d-12^d — ^d) K₂ ३ D₀
 D_n D₃ प्रवेक्ष्यामि हुताशन, K₄ B D₁₋₄ ० विनक्ष्या(D₁₋₃
 नक्ष्या)मि न सदाय

12 K₁ om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^b) K₂ ३ B D_n
 D₃ ४ ० S (except T₁ G₁ M₂) विक्रम — ^d) Ś₁ K D
 (except D₃ ४ ०) विनक्ष्या(K₁ ३ D₁ नक्ष्या, D₂ नक्ष्या)मि
 न सदाय

13 ^a) M₁ वाक्य (for किञ्चिन्) — ^b) Ś₁ K₁ D₄ ०
 [अ]नपाकृत, K₂ D_n D₃ [अ]पकारता, K₃ च पापकृत्, T G
 [अ]नुपाकत (G₁ [अ]नृत कृत) B न च (B₂ ४ om च) स्वरा
 म्यपाकृत — ^c) Ś₁ K₁ वच (for न च) Ś₁ चापि; K₁
 चापि (for वाक्य) — ^d) S₁ सुरेण्यपि, K₂ D₃ स्वेच्छयापि
 K₃ ४ D (except D₃ ४ ०) कदाचन

14 ^a) K₄ वाग्मी च, T₂ G₂₋₄ वीरोपि — ^b) Ś₁
 K₃ ४ D₂ दाता चाप्यधिको नृपै, K₁ धाता चाप्यधिक नृपै,

प्रभुः क्षमावाञ्चीरश्च मृदुदान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च ह्रीबवन्मम नैषधः ॥ १४
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
बृहदश्व उवाच ।

एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेदम पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवाष्णोयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वाष्णोयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्यथा स्थापयामासत् रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।

उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्वर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयत्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसामिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K₂ Dc Dn D₁ ६ दाता चाभ्यधिको नृप (Dc गुणैः , Dn₁ नृपैः) — °) T G अहो (for रहो) G₄ [S]तीवानु° (for ऽनीचानु°) — °) K₂ 4 Dc D₁-३ ६ बलवान् (for ह्रीबवन्) K₃ क्रियन्मन्मथनैषध

15 °) K₄ चेद, T₂ G₂ ३ M₁ इव (for इव)

16 All MSS om the ref ! — °) Ś₁ विलप्य°, D₂ प्रल्प्य° — °) G₁ भामिनी (for भारत) — °) G₁ महावेदम

17 °) G₁ नृपम् (for रथम्) T₂ G₂-4 M₁ आलोक- (T₂ G₂ °रोह) यती ददशे भैमी राजन्मनस्विनी — °) T₂ G महाराज (G₁ सवाष्णोय) (for मही°) — G₄ om (hapl) 17^d-19° — °) T₁ M₂ सवाष्णोय सबाहुकं, G₁ महीपाल सबाहुक

18 K₂ G₄ om 18 (for G₄ of v l 17) — °) T₂ G₂ ३ महारथात् (for रथो°) — °) Dc [आ]शु (for [अ]थ) — °) K₂ B₁ Dn °मास वै रथ, K₄ D₁ ६ °मास त रथ, D₃ (sup lin as in text) °मास भूरथ, T₁ (inf lin as in text) °मास कूरथ

19 G₄ om 19^{ab} (cf v l 17) — °) T₁ रथात्तस्माद् (for रथोप°) — °) K₄ D₆ महारथ, B Dc D₄ ६ T₁ महीपति (for नरा°) — K₁ om 19°-20^b — °) K₂ ३ B₂ 4 Dc₁ Dn D₄ ६ T G (G₄ om) महाराज — °) = (var) ३ 50 5^b, 9^d (q v) B₃ 4 Dc D₄ ६ °परा क्रम

20 K₁ om 20^{ab} (cf v l 19) — °) B₁ 4 G₁ युत, T₂ G₂-4 मुदा, M₁ तदा (for तत°) D₁ पूजयामास

भारत — After 20^{ab}, Ś₁ K₂ ३ Dn D₁ ३ (marg) ६ ins 336* स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपति । न च किञ्चित्ततोऽपश्यत्येक्ष्यमाणो सुहृद्युद्धु । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।

— °) B Dc Dn₂ ns D₄ ६ T₁ G₁ श्रीमत (for स्त्रीमन्त्र) Ś₁ K₁-३ D₂ T₁ न स विदति, K₄ D₆ स न विदति; T₂ G₁ M₁ न ह्यविदत (G₁ नाभ्यविदत), M₂ न स्म विदते

21 °) Ś₁ K Dn D₁-३ ६ स (for च) — °) B Dc D₄ ६ S (T₁ corrupt) दुहित्वर्थे K₁ ३ 4 S तन्ना (G₁ था) गत

22 °) S₁ वै राजन्, K₁ वै राजा; B D₄ ६ [अ]दौ राजा, Dc राजन्स, Dn₂ T₂ G₂ ३ राजासौ (for राजा स) — °) S₁ K₁ स धीमान्सत्यविक्रम (K₁ °सगर) — °) D₂ स (for स्म) K₃ 4 Dn₂ (before corr) D₂ किंचन; G₂ कश्चन D₆ न पश्यति कदाचन — °) T₁ G₂ °कथा (for °कथा) — After 22, T₂ G₂ ३ M ins

337* न चान्य किञ्चिदारम्भ स्वयवरविधिं प्रति ।

23 °) K₂ ३ B Dc₂ Dn D₄ ६ विगणयद्, T₁ व्यगण यद्, G₁ [S]प्यगणयद् — °) N (except Ś₁ K₁ Dn₂) कोशला

24 °) D₆ स (for च) Ś₁ K Dc D₁-३ ६ T₁ G₂ 4 M स्वय (for स्मयन्) — °) Ś₁ K₁ Dc मनसामि (Dc सा स) विचिन्तयन्, K₂ B₁ 2 4 D₁ ६ ६ °सा समचितयत्, K₃ G₁ M₁ सापि (M₁ मि) व्यचिन्तयन्, K₄ B₃ Dn D₂-4 °सा समचितयन् (sic), T G₂ °मापि (T₁ °सा हि) व्यचिन्तयत्

ग्रामान्वहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामिति वदन्कान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेदम् समाविशत् ॥ २७
 ऋतुर्णो गते राजन्वाष्णोयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
 स मोचयित्वा तानश्चान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

दमयन्ती तु शोकात् दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्णोयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनिखनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैपथम् ॥ ३१
 वाष्णोयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनास्य रथनिर्घोपो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
 आहो खिद्यतुर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 ततोऽयं रथनिर्घोपो नैपथस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
 एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशा पते ।
 दूर्ती प्रस्थापयामास नैपधान्वेषणे नृप ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

— 24^d=25^d — After 24, B₂ D₄ ० ins

338* राहश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्नोऽयमभिववादक ।

25 ^a Ś₁ (by transp) ग्रामानतिक्रम्य बहून्, K₁ पुर
 ग्रामानति — ^b) Ś₁ अध्यगच्छद्, K₁ D₁ नाधिगच्छद्
 Ś₁ K₁ यथागतः, D₀ यथासुख — ^c) B₂ T₁ अपि कार्यं,
 B₄ स्वरूपकार्यं, T₂ G₂ ३ अल्प कार्यं S₁ K₁ ३ D₁ ३ अनि
 दिष्ट, D₂ इदं चैतत् (for विनिर्दिष्ट) D₀ अनल्पकार्यं निर्दिष्ट,
 G₁ अल्पकार्यनिविष्ट त — 25^d=24^d — After 25, K₂ 4
 B₂-4 Dn D₂ 4 ० ins

339* पश्चाद्दुर्के ज्ञास्यामि कारण यद्भवित्यति ।

26 ^b) Ś₁ K₁ 4 विसर्जयत्; D₂ (by corr) समर्चयत्
 — ^c) Ś₁ K₁ B₁ ३ D₁ ३-३ G₁ विश्राम्यताम् K₂ Dn D₀
 ह्युवाच; K₂ 8 इति तदा; K₄ D₀ D₁-३ ह्यवदत् — ^d)
 Ś₁ K₁ D₀ D₁ T₁ श्रावोसीति K₂ चदन्सुहृद् (for पुनः पुनः)

27 ^a) D₂ transp स and सत्कृत — ^d) K₁ समा
 सदत्, B D₄ ० सदाविशत्, D₀ समाविशत्, D₂ G₁ गमत्

28 T₁ om (hapl) 28-29 — ^c) K₁ ३ B Dn D₀
 रथमादाय — ^d) G₂ अश्वशालाम्, B₂ D₁ ३ उपाविशत्

29 D₁ T₁ om 29 (for T₁ of v 1 28) — ^a) B
 D₄ ० 8 (T₁ om) मोक्ष (for मोच) — ^b) Ś₁ K₁ ३ 4
 B₁ ३ 4 D₀ D₂ 4 ० परिवर्च्य; K₂ B₂ Dn D₀ उपचर्च्य; D₂
 परिवार्य — D₂ om from 29^{cd} up to 12^d of the next
 adhy — ^c) Ś₁ K₁ अथ, K₂ सम (for स्वय) Ś₁ K₁
 B₂-4 D₄ M₁ चैनात् — ^d) D₂ रथोपस्थमुपा

30 D₂ om 30 (of v 1 29) — ^a) K₂ B Dn₂ n₂
 D₄ ० [अ]पि; K₂ D₁ च (for तु) — ^b) Ś₁ भार्गोश्चरि, K₁
 भगस्वरि, K₂ D₀ Dn D₄ ० T₂ (after corr) G₂ भागा

सुरि, K₂ भार्गस्वरि, K₄ भार्ग, D₁ ३ ३ M₂ भार्ग, T₁ ३
 (before corr) G₂ 4 भाग, G₁ भागस्वरि, M₁ भार्गसुरि
 — ^d) G₁ बाहुक रथमागत

31 D₂ om 31 (of v 1 29) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₁ 4
 D₀ 2 Dn₁ n₂ D₂ T₂ G₂ नि खन — ^c) K₂ नलस्य च, D₀
 सेह, Dn₁ T₁ G₂ ३ स्व — ^d) B₁ D₀ transp च and
 पश्यामि

32 D₂ om 32 (of v 1 29) — ^b) B₄ D₂ ३ लक्षिता
 (for शिक्षिता) — ^c) Ś₁ K D₀ Dn D₁ ३ G₄ तेनाद्य
 — K₂ om (hapl) 32^d-33° — ^d) B D₄ T₂ G₂ महा
 रथन (for महानभूत्) D₁ नैपथस्येव इत्यते

33 D₂ om 33 (of v 1 29), K₂ D₂ om 33^{bc} (for
 K₂ of v 1 32) — ^a) K₁ Dn₁ n₂ D₁ ० अहो, B₄ सघो
 (for आहो) D₀ [S]तौ (for ऽपि) — ^b) K₁ transp
 नल and तथा — ^c) Ś₁ Dn D₀ G₁ M₁ तथाय, T₁ यथाय
 (for ततोऽय) — ^d) B D₄ ० नलस्येवेह लक्ष्यते (B₂ ३ क्षये)

34 D₂ om 34 (of v 1 29) — ^a) K₂-4 D₀ Dn
 D₀ स; D₁ ३ प्र; T₁ G₁ M₂ च (for दि) — B₄ D₄ ० एव
 वितर्कयती सा — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₀ Dn D₀ शुभा (for
 नृप) K₂ नैपधान्वेषणेन तु, K₄ D₁ ३ केशिनी नाम सुप्रिया
 (D₂ नामत)

Colophon om in D₂ ३ G₄ broken — Major par
 van S₁ T G₂ ३ आरण्य — Sub parvan N (except
 Dn₂, D₂ ३ om) T₁ G₁ (all om sub parvan name)
 mention only नलोपाख्यान — Adhy no (figures,
 words or both) Dn M₂ (before corr) 73, D₁ 77,

७२

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वाहुकः ॥ १
 अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
 अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
 तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५

T G₁₋₈ M₈ (after corr) 71 (as in text), M₁ 72
 — Śloka no Dn 37, D₁ 36

72

1 D₈ om 1-12^a (of v l 3 71 29) — ^b) Ś₁
 रथवाहन, T₁ G₁ M₈ 'सारथि' — ^c) B₈ स निविष्टो (for
 उप) — ^d) T₁ G₁ M₈ ह्रस्वो विकृतबाहुक
 2 D₈ om 2 (cf v l 1) — ^c) Ś₁ ह्येत, K₁ त्वेन
 — ^d) T₁ G₁ यथा वक्ष्यत्यनिन्दिते, M₈ याथातथ्यमनिन्दिते
 3 D₈ om 3 (of v l 1), D₈ 8 om (hapl) 3-4
 — ^b) K₈ आवेदय (for भवेदेष) — ^c) N (except Dc,
 D₈ 8 8 om) G₁ यथा (for तथा) Ś₁ K₈ 4 Dc D₁
 G₁ हि (for च) K₈ 4 B Dn D₁ 4 6 मनसस्य (for मे
 मनस)
 4 D₈ 3 8 om 4 (of v l 1, 3) — ^a) K₈ चैव,
 T₁ G₁ त्वेन (for चैन) — ^b) K₈ तथा (for यथा) — ^d)
 G₁ पृच्छे (for बुध्ये)
 5 D₈ om 5 (cf v l 1) All MSS om the ref !
 — ^a) K₈ Dn D₈ तत् (for एव) T₈ G₈ भूत्वा (for
 गत्वा) — ^b) D₄ G₈ दूती वाक्यमथाब्रवीत् — ^d) Ś₁ K₈
 Dc₁ Dn ह्युपैक्षत, K₁ [अ]भ्युपैक्षत, K₈ [अ]भ्युदीक्षते, K₈
 ह्यवेक्ष्यते, Dc₈ [अ]भ्युदैक्षत, D₁ 8 ह्युदैक्षत, D₈ [अ]भ्युदैक्षत,

केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
 श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयाधिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्गुर्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G₈ 4 न्यवै (T₁ 'वे)क्षत, G₁ M ह्यवै, G₈ [अ]भ्यवै
 6 D₈ om 6 (of v l 1) Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) !
 — ^c) T₁ G₁ सौम्य (for साधु) — ^d) K₁ मनुजर्षभ
 7 D₈ om 7 (of v l 1) — ^a) T₁ कदा हि, G₁
 कदापि — ^b) K₈ 4 B₁ 3 4 Dc 'मिहमागता' (sic) !
 — ^c) K₈ सस्य (for तत्त्वं)
 8 D₈ om 8 (of v l 1) — ^b) K₈ Dn D₁ कोदा
 (Dn₈ 'स'लेन; K₈ 4 B₈→ Dc D₈ 8 कौशल्येन, B₁ T₈
 G₈ कौसलेन, D₈ 8 T₁ कौशलेन K₈ 4 D (except D₄ 8,
 D₈ om) महात्मना — ^d) K₁ T₁ G₈ इव (for इति) B
 D₄ 8 भामिनि, T₁ G₈ M₁ भामिनी K₈→ Dc Dn D₁ 8 8
 भविता श्व इति द्विजात्
 9 D₈ om 9 (of v l 1) — ^a) K₁ श्रुतस्य K₈ 4
 Dc Dn D₈ 8 [ए]तत्, K₈ G₁ तत्, D₁ [ए]व (for त) T₁
 तत्र स्थितो, T₈ G₈ चाभ्यागतो, G₈ 4 स्वभ्यागतो, M₁ त
 द्यागतो (for त प्रस्थितो) — ^c) T₈ G₈ 8 M₁ वातममैर
 — ^d) B D₈ अप्यस्य, G₁ अश्वस्य (for अस्य च)
 10 D₈ om 10 (of v l 1) Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) !
 — ^a) B₈ T₁ द्वितीयो (for तृतीयो) Dn₈ D₁ T₁ वा; T₈
 G₈ 8 वै (for व) G₁ अथ कोसौ नृपसुत — ^b) Dc
 सगत, G₁ सकृत् (for स कुत) K₈ वागत (for वा पुन)
 — ^c) M₁ स्वयि (for स्व च) H₁ चेह, H₈ चाम्य
 (for चेद)

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०

बाहुक उवाच ।

पुण्यश्लोकस्य वै स्रुतो वाष्णोय इति विश्रुतः ।

स नले विदुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः सदत्वे च सुनिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्युवाच ।

अथ जानाति वाष्णोयः क्व नु राजा नलो गतः ।

कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३

बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैप जानाति नैपधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तग ।

न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६

केशिन्युवाच ।

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७

क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दह्यमाना दिवारारं वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १९

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०

तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रव्रवीहि महामते ।

11 D₂ om 11 (cf v l 1) — ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ M₁ transp वै and स्रुतो — ^c) B₁ 2 4 D₄ 6 प्र (for वि) — ^d) K₂ B₂ 4 Dc Dn D₄ 6 T₂ (after con) G₂ भागासुरिम्, K₂ D₂ भाग्रेस्वरिम्, K₄ D₁ 5 भागं, T₁ 2 (before corr) G₂ 4 भागं, G₁ भागस्करिम्, M₁ भागंस्वरिम्, M₂ भागं D₁ उपाश्रित

12 D₂ om 12^a (cf v l 1) D₁ om 12^{ab} — ^a) T₁ G₁ M₂ अन्न (for अन्न) — ^b) N T₂ (by corr) G₂ 4 M₂ सूदत्वे, G₁ सूदने (for सूदत्वे) Cf 3 73 22^a and v l, where also there is confusion between सूत and सूद K₂→D (except D₄ 6, D₁ om) G₁ प्रतिष्ठित; B₁ सुनिश्चित; B₂ विनिश्चित, T₂ G₂ विनिष्ठित T₁ सितत्वे पि च निष्ठित; G₂ सूदकर्मसु निष्ठित — ^c) B₂ ऋतुपर्णस्य — ^d) K₂ वै, T₂ G₂ [ऽ]पि (for च) Ś₁ K₁ घृत (for वृत) D₂ corrupt

13 Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) D₁ कुतो (for क्व नु) G₁ (by transp) गतो नलः; M₂ नलो नृप — ^c) K₂ 2 B D (except D₁ 2) T G कथ च (for कथ चित्) K₂ 4 Dn D₆ S (except M₂) वैतेन, B Dc D₂ 4 6 वा तेन, D₁ एतेन (for वैतेन) — ^d) K₂ Dc₂ M₂ नु, D₂ च (for नु)

14 ^b) Ś₁ K B₂ Dn D₁ 5 T₁ G₁ M शुभकर्मणः; Dc शुभलक्षण, T₂ G₂₋₄ प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ) D₂ तस्यैव शुभ — ^c) K₂ 4 D₂ स्रुतो (for ततो)

15 ^a) Dc₁ D₂ चास्य (for चान्यः) — ^b) T₁ न नु,

G₁ न च (for नल) B₂ नल जानाति वै नृप — ^c) G₄ लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्)

16 ^a) D₂ आत्मान (for आत्मैव) Ś₁ K₂₋₄ Dn D₁ 2 5 T₁ G₁ तु (for हि) K₂₋₄ Dn D₁ 4 6 वेद (for वेत्ति) — ^b) D₆ यो चास्य, T₂ G₂ या चास्य, G₁ यश्चास्य (for या चास्य) Ś₁ K₁ G₄ तदनन्तर Dn₂ न चैवान्योपि कश्चन, D₁ दमयती स्यादनन्तरा, D दमयतीं पतिं प्रभु — ^c) K₂ Dn D₆ वै स्वानि, K₂ Dc D₁ 2 6 T₂ G₂₋₄ चैतानि (for वै तानि) — ^d) S₁ नर, K₂₋₄ B₁ 2 4 D (except Dc) नलः N (except B₂ Dc₁) T₁ शसति K₂ 4 कस्यचित्

17 S₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) K₂ Dn D₆ गतोसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G₁) ब्राह्मणो गतवास्तदा — ^c) T₁ G₁ तानि (for नारी) — ^d) M₁ पठन्युक्तः (for कथ)

18 = 3 67 9

19 = (var) 3 67 10 — ^a) Ś₁ K₁ तथा (for यथा) — ^b) K₂₋₄ B D (except D₁) T₂ G तथास्ते Ś₁ K₁ Dc D₆ तत् (for स्वत्) Some MSS प्रतीक्षणी — ^c) K₂ Dn D₁ 5 दिवा रात्रौ

20 = (var) 3 67 11 — K₄ om 20^b-21^a — ^c) K₂ 2 B₄ Dn D₂ 4-6 मे वीर, Dc वीर स्व (for वै वीर) — ^d) K₁ Dc D₂ ददस्व च, K₂ Dn D₁ 2 5 वदस्व च; B₁ 2 T₂ G₂ प्रयच्छत; D₄ 6 प्रयच्छ हि

21 K₄ om 21^a (of v l 20) — ^a) B₂ ततस्व (for तस्यास्व) T₁ M₂ आख्यातु, T₂ G₂₋₄ M₁ आख्यास्ये (for आख्यान) — ^b) Ś₁ K D (except D₄ 6) प्रवदस्व, B₂

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३
स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
वाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
वैषम्यमपि संग्रामा गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५

रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्देह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
अष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २८
एवं भ्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
न वाष्पमशक्तसोढुं प्ररूरोद च भारत ॥ २९
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्वीहि, B₃ 4 T₁ G₁ प्रव्रवीमि, G₂ 'वीधि M₁ यथामति
— D₂ om (hapl) 21^d-22^e

23 ^a) K₄ D₂ G₁ एवमुक्ते तु, Dc D₃ T₁ 'क्तु
— ^o) T₁ G₁ 4 transp हृदय and व्यथित — ^d) D₃ M₂
वि (for च)

24 ^a) Ś₁ स न गृह्या', K₂ B₃ 4 Dn D₆ T₂ G₃ स
निग्राह्या', K₃ B₁ 3 सनिग्राह्या'; D₃ सगृह्य चात्मनो, T₁
G₁ 2 4 सनिगृह्य मनो- D₁ वेग (for दुःख) — ^d) Ś₁ K₁ 4
D₁ 2 बाहुकश्चै' (for पुनरेवे')

25 = 3 68 8^{abc} — Before 25, K₂ BD (except
D₂ 6) T G₁₋₃ ins बाहुक उ' (resp बाहुक') — Ś₁ K₁
om 25^{od} In D₃, the portion from मात्मना (in 25^e)
up to त्वरि in 21^e of the next adhy is lost on a miss-
ing fol (105) G₁ जित्वा (for सत्यो) — ^d) K₃ 4 B₂
Dn D₁ 2 5 M₂ जित स्वर्गो; T₁ जितस्वर्गो G₁ स्वर्गं
गच्छत्यसदाय

26 26^{ab} = (var) 3 68 8^{ef} — D₃ missing (cf
v 1 25) — ^a) K₂ 4 Dc Dn D₂ 5 T₂ G₂₋₄ M चापि,
B₄ सर्वा, T₁ G₁ साध्व्यो (for चैव) — ^b) K₄ D₂ न कुप्यति
T₂ G₂₋₄ M₁ कथचन — ^c) Ś₁ K₃ B D (D₃ missing)
'कवचान् (Dc 'क चैव), K₃ कवच — ^d) K₁ [इ]ति
मश्रिय, K₃ Dn D₂ 5 वरस्त्रिय, K₄ Dc D₁ कुलस्त्रिय (for
[इ]ह सत्स्त्रिय) — After 26, k₄ B₄ Dn D₄ 5 S repeat
3 68 9 (some MSS with slight v 1)

27 = 3 68 10 — D₃ missing (cf v 1 25) K₄
D₃ om 27

28 = (var) 3 68 11 — D₃ missing (cf v 1

25) — ^b) K₁ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) K₁ 2 Dn D₆ T₂ G₂₋₄
M₁ तथाविध, D₀₁ यथागत — ^c) K₂ Dn D₃ राज्यव्रट
(for अष्टराज्य) — ^d) Ś₁ K₁ 3 दुःखित K₃ 4 Dc D₁ 2 5
न्यसनप्लुत

29 D₃ missing (of v 1 25) — ^b) K₂ D (except
D₂ 4 6) परमदुर्मना — ^c) K₁ D₁ रोद्धु (for सोढु)
— ^d) B D₄ 6 [अ]थ (for च)

30 D₃ missing (of v 1 25) — ^a) D₂ G₁ तत्र
(for तत) — ^c) T₂ G₂ 3 यत्नेन (for तत्सर्वं) — ^d)
K₂ B₁ 2 Dn D₆ M₂ transp चैव and तस्य S₁ K₁ 5
B₄ D₅ M₁ तत्; K₂ ह; T₂ G₃ 4 वै (for तम्) T₁ G₁
विकारश्चैव भाभिनी

Colophon om in D₂ D₃ missing — Major
parvan Ś₁ Dn₂ D₆ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan
N (D₂ om, D₃ missing) T₁ G₁ (all om sub parvan
name) mention only नलोपाख्यान — Adhy no
(figures, words or both) Dn M₂ (before corr) 74,
D₁ 78, T G M₂ (after corr) 72 (as in text), M₁ 79
— Śloka no Dn 30, D₁ 29

73

1 1-21^e missing in D₃ (cf v 1 3 72 25)
— ^{ab}) Ś₁ [इ]ति (for तु) S (except T₁ G₁ M₁)
केशिन्याम्नद्रच श्रुत्वा दमयती विशा पते — ^c) Dc चैन
(for त चै)

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
 गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
 अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
 यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
 तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
 याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।

यचान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
 निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
 केशिन्युवाच ।
 दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
 ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथासद्गुप्तसर्पति यथासुरम् ।

2 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) D₂ transp गच्छ and भूय Dc गच्छ (for भूयस्) — ^b) T₂ G₂₋₄ बाहु कस्य समीपत — ^d) T₁ उप (for अस्य) D₂ M₂ चरित तस्य लक्ष्य

3 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) G₂ 4 transp किञ्चित् and कुर्यात् D₂ वै कुर्यात् (for कुर्यात्स) D₁ G₂ 4 च (for स) T₂ G₂ यदा च कुर्यात्किञ्चित्; G₁ कुर्यात्किञ्चित् च चरित — ^b) B D₄ 6 कौशल (for कारण) K₂ B D₀₁ D₂ D₄ 6 भाविनि (or नी), Dc₂ भावित, T₂ G₂₋₄ चाधिक G₁ स तस्यास्ति परीक्षण — D₂ om (hapl) 3°-4^b — ^d) Ś₁ K₁ 2 Dc Dn D₁ 8 लक्षयती; K₂ 4 सलक्षती, B₁ सलक्षते, B₂ सवक्षयते, T G₂₋₄ M₂ सलक्ष्ये (or क्षे)था, G₁ लक्षयेथा, Cnp सलक्ष्य ते (as in text)

4 D₃ missing (cf v l 1) D₂ om 4^{ab} (cf v l 3) — ^a) T₁ G₁ 2 न चास्याप्रति, M₁ न चास्यै प्रति — ^b) K₂ B₁ 2 4 Dn D₄ 6 केशिनि; B₂ Dc D₅ भाविनि — ^d) Ś₁ स्वरया स्वरमाणया, K₁ 3 स्वया सत्वर; K₂ Dn D₁ सर्वथा स्वर; K₄ सकृदस्वर, Dc M सक्रमस्वर, D₂ 5 सर्वं सत्वर, T₁ सकृदस्वर, T₂ G₂ 4 सकृच्च स्वर, G₁ किञ्चिदस्व, G₂ असकृच्चर

5 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) G₁ समाक्ष्व (for समीक्ष्य त्व) — ^b) K₄ Dc T₂ G स्वरित (for चरित) D₁ चरितानि च वेदय — After 5^{ab}, K₂ B₂ Dn D₅ ins (a v l of 7^{cd})

340* निमित्तं यस्वया दृष्ट बाहुके दैवमानुषम् ।

— ^c) K₂ अथा (for यथा) G₁ यथाप्यन्यदपश्येथा — ^d) K₂ 4 B₂ तदाख्येय, G₁ तत्रा^o L₁ त्वयानधे

6 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) K₂ Dn D₅ च, K₂ 4 D₁ 2 G₁ सु (for [आ]शु) — ^c) Ś₁ L₁ 2 4 B₁ 3 4 Dn D₅ T₂ G₂ निशाम्य K₂ Dn D₅ [अ]य, G₁ तु (for च) B D₄ 6 यथान्याय, D₂ तथा तस्य (for हय) K₄ (by corr) निशाम्य चाह राज्ञश्च, Dc निशाम्य तानि चान्यानि — ^d) D₂ आगता (for अगमत्)

7 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) B₂ यथादृष्ट, D₄ 6 न्याय, G₁ तस्य — ^b) D₂ निवेदयत् — With 7^{cd} of 340* above — ^c) K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 T₂ G₂ M₂ तथा, K₂ B₂ D₁ स्वया, K₄ यथा, D₆ मया (for तदा) D₂ निमित्तं च यथावृत्त — ^d) S₁ K₂ देव, K₁ 3 4 B₂ Dn D₁ 6 दैव (for दिव्य) D₂ बाहुकेनैव मानुष

8 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ D₅ तस्योपचारे, K₂ शुद्धोप; Dc शुद्धोप, T₂ G₂ 4 शुच्यपदानो, G₁ शुभापदानो; G₂ दिव्यापदानो, M₁ दिव्योपचारे T₁ दृढ शुच्यपचारेण — ^c) K₁ दृष्टपूर्वा, K₂ G₂ दृष्टपूर्व; Dns D₂ दृष्ट पूर्व — ^d) K₄ M₂ यथाविध

9 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) T₁ G₁ स्वयम् (for ह्रस्वम्) T₂ G₂₋₄ तु द्वार (for संचार) — ^c) K₂ D₁ तत्र, Dc त च (for त तु) K₄ transp तु and दृष्ट्वा K₄ T₂ G₂ 3 तथासगम् — ^d) K₂ न सर्पति, K₄ D₂ स सर्पति; G₁ अर्पयति (for उस्वर्प) — ^e) Ś₁ K₁ 3 [S]प्यत्र, S (except T₁) तस्य (for स्प्यस्य) Ś₁ K₂₋₄ D (except D₂ 4 6) सुमहान् (for सुमहद्) — ^f) T₁ G₁ कुर्वते, T₂

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
 प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
 स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवामवत्तदा ॥ ११
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
 तृणमृष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ १२
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
 अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
 यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यन्त्यसौ शुभे ॥ १४

छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
 अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
 भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
 एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७
 बृहदश्व उवाच ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टामिद्विचिन्तम् ॥ १८
 सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
 केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

G₂₋₄ M भवते (for जायते) K₂ B₁ Dc Dn D₅ विचरो जायतेधिक (B₁ 'क), K₃ 4 D₁ 3 विचरो जायतेधिक

10 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) K₂ D₅ त्वनेकश (for अने) — ^c) Ś₁ K₁ 2 D (except D₄ 6, D₃ missing) तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₂ 4 Dc Dn D₅ बहु च, K₃ 4 B₂ D₄ 6 च बहु, B₁ बाहुक (for सुबहु) K₂ D₅ पायस, T₁ G₁ पेशल; T₂ G₂ 3 पाशुक, G₄ पाचक (for पाशवम्) D₁ 2 माल चैव (D₁ बहु) प्रभूतवत्

11 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) D₁ प्रक्षालनार्थं च, T₂ G (except G₁) चैव जलार्थाय — ^b) D₄ 6 [अ]थ, T₁ G₁ 2 [अ]पि, T₂ G₂ 4 M [अ]भि- (for [उ]प-) K₂ Dn D₅ कुभास्तत्रोपकल्पिता — ^c) Ś₁ K₁ वीक्षित, T₁ G₁ वेक्षित (for [अ]वेक्षित) K₂ Dn D₅ ते (K₂ स) तेनावेक्षिता कुभा — ^d) Ś₁ K₁ 3 4 तत (for तदा) K₂ Dn D₅ पूर्वमाणाभवस्तत

12 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) K₂ D₅ सविस्वज्य च; K₃ समाधिस्य, D₂ T₁ G₄ 'श्रुत्य — ^c) K₁ B D₄ 6 उपादाय (B₂ अवेषथाय), Dc समास्थाय; M₂ समाधाय — ^d) Ś₁ समृद्धेऽग्नौ, K₁ समिद्धेऽग्नौ, K₂ D₅ समिध्यत, K₃ समिद्धे त; K₄ नोपध्मात्, B₁ 2 4 Dn D₄ 6 सवितुस्त, B₂ Dc समिधे त, D₁ 2 समृद्धयर्थं, G₁ ह्यविध्यैनं Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 समासृजत्, K₄ समादधे, D₅ अवासृजत्

13 D₃ missing (cf v l 1) — After 13^{ab}, T₁ G₁ read 17^{cd} followed by 341* — ^c) Ś₁ T₁ तम् (for तद्) K₂ D₁ तदद्भुतमिदं दृष्ट्वा, T₂ G₂₋₄ तस्येतचरितं दृष्ट्वा

14 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ transp तस्मिन् and सुमहत् — K₁ om (hapl) 14^b-15^c — ^c) B₂ D₄ 6 उप (for अपि) — ^d) B₂ Dc D₄ 6 T₂ G₂₋₄

न च (for नैव) K (K₁ om) D (except D₄ 6, D₃ missing) [अ]ती दहते, G₁ दहोदसौ (for दहत्यसौ)

15 D₃ missing (cf v l 1) K₁ om 15^{abc} (cf v l 14) — ^a) G₁ शयेन (for छन्देन) K₄ T₁ G₁ [ए]व (for च) — ^b) Ś₁ T₁ G₁ भवत्या (for वहत्या) D₄ 6 बहु; G₁ ध्रुव, M₁ घट (for द्रुतम्) T₂ G₂₋₄ भवत्यावर्जितादयात् — ^c) Ś₁ (corrupt) अवतीर्य (for अतीव) K₂ तस्य (for चान्यत्) — ^d) D₂ 'यं पश्यती दृष्ट

16 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) D₀ यानि; D₂ यत, M₂ यत्सु (for यत्स) — ^b) K₄ पाणिभ्या (for हस्ता) T₂ G₂ 4 ममृदे, G₂ अमृशत् (for ममृदे) — ^c) T₂ G₂₋₄ मृद्यमानानि K₃ पुष्पाणि, G₄ बाहुभ्या — ^d) Ś₁ चान्यथा, K₂ Dc₂ Dn D₂ T₂ G₂₋₄ नान्यथा, T₁ G₁ तान्यपि (for तान्यथ)

17 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₂ भूयश्चापि, K₁ भूयस्तानि, G₁ भूवा भूय Ś₁ K₁ 2 सुगंधानि — ^b) K₁ [अ]पि, K₂ 3 B₄ D (except D₂ 4 6, D₃ missing) T₂ G₂ हि, B₁ वै, M₂ [उ]त (for च) T₁ हृषितानि तथैव च — T₁ G₁ read 17^{cd} after 13^{ab} — ^c) Ś₁ K Dc Dn D₁ 2 3 'लिंगानि, B D₄ 6 T₁ G₁ 'रूपाणि (for 'कर्त्तानि) — ^d) K₁ पुनरागता, S मृशविस्मिता (M₂ 'मागता) — After 17, S ins

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकरस्य समीपत ।
 18 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — Ś₁ K₁ om (hapl) 18^{cd} — ^d) Dc कर्म चेष्टित

19 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ आरु (for मा शङ्क) — ^b) Ś₁ K Dn D₁₋₃ 3 बाहुक पुनरि

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाच्छतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
 सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
 प्राश्य मत्वा नलं हृदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
 वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च म्रुखं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
 इन्द्रसेनां सह श्रीत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।

अभिदुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥ २४
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वर प्ररुरोद ह ॥ २५
 नैपधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
 इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 ततो हृष्टैव सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

नितै — °) Ś₁ D₁ केशिनी — °) Ś₁ K₂₋₄ D (except D₄ e) T₁ G₁ M₂ स्वती, G₂ शसती

20 D₂ missing (cf v l 1) D₂ om from 20^b up to 1^a of the next adhy — °) T₁ [प]व सवृत्, T₂ G M सुसस्कृत (G₁ [प]व साप्रत) (for [उ]पसस्कृतम्) — °) Ś₁ K₄ B₁ Dn₂ M₂ श्रित; B₂ च त, T₂ G₂ द्रुत; G₂ ४ दृत् (for श्रुत्) K₃ G₁ महानसाश्रि (G₁ श्रु)त मास — °) Ś₁ समादायेह, K₁ B₂ य हि, K₃ Dn D₂ आनयस्वेह; D₂ समादायैव, T₂ G₂₋₄ M₁ आदायेहै (G₂ 'येहो, G₄ 'येहै) हि K₂ भाविनी, B D₂ Dn₂ n₃ D₄₋₅ भाविनि (B₂ केशिनी)

21 D₂ om 21 (of v l 20) D₂ resumes from sam 21^a (cf v l 3 72 25) — °) K₂ ३ (by corr sec m) Dn D₂ बाहुकस्याग्रे (for के व्यग्रे) — °) K₂ M₂ उप (for अप) Ś₁ K₂ ४ D₁ M ह (for च) — °) K₂ ४ D (except D₄ e, D₂ om) लक्षणान् — °) T₂ G₂₋₄ तदा (for तत) — °) K₂ कुसुमत्तम, G₁ पुगव

22 D₂ om 22 (of v l 20) — °) K₄ (by corr) सूचिता; T G₂₋₄ M साशिता (for सोचिता) G₁ प्राशिता नलसिध्यर्थ — °) K₂ ४ B D (except D₁ ३, D₂ om) T₁ M₂ सूत (for सूद)

23 D₂ om 23 (of v l 20) — °) K₂ D₂ वैकल्प, B D₂ ह्यैव च, D₂ ह्यैव च K₂₋₄ B D (D₂ om) T₂ G₁ ३ परम, T₁ च पुनर; M₂ तु पर — °) T₁ G₁ चदन (for च मुख) — °) T₂ G₂ ४ मानिनी; G₂ भामिनी (for भारत)

24 D₂ om 24 (cf v l 20) — °) G₁ M₂ तद्

(M₂ दा)भिज्ञाय T₂ G₂₋₄ ता विज्ञाय च नैपध, M₁ तदा विज्ञाय नैपध — °) D₁ सोमिदुत्य (for अभि) D₂ नलो, S (except T₁ G₁) तदा (for ततो) — °) Ś₁ K₁ परिष्वज्याङ्क

25 D₂ om 25 (of v l 20) — °) S₁ M₂ भृश- (for भृश) — °) Ś₁ स स्वय; K₁ B₂ D₂ सस्वन, K₂ ४ B₂ Dn D₁ ३-० G₄ सुस्वर

26 D₂ om 26 (of v l 20) — °) T₁ G₁ M₂ [अ]ध; G₄ तौ (for तु) — °) D₂ असृजत् (for असकृत्) T₁ G₁ तथा

27 D₂ om 27 (of v l 20) — °) Ś₁ K₂ Dn D₂ च, K₃ D₂ (by corr) तु, B₁ D₄ ० स्व (for सु) — °) Ś₁ K D (except D₄ e) T₁ G₁ M₂ अतो (for ततो) D₁ निमित्त (for हृष्टैव)

28 D₂ om 28 (of v l 20) — °) K₂ D₂ सवदती (for सप) — °) S (except T₁ G₁ M₂) दोषवद् (for 'त्त) — °) D₂ transp गच्छ and भद्रे B D (except D₁ ३ ३, D₂ om) S (except T₁ G₁ M₂) ययासुख (for नमोऽस्तु ते)

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś₁ Dn₂ D₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (D₂ om) T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn M₂ (before corr) 75, D₁ 79, T G M₂ (after corr) 79 (as in text), M₁ 74 — Śloka no Dn 29

७४

बृहदश्व उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
 दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
 मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वानुज्ञातुमर्हसि ।
 विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्भे संविधीयताम् ॥ ४
 एवमुक्त्वा तु वैदम्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
 सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
 ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
 दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
 सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
 अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
 अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
 किं तु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवानिद्रया हताम् ॥ ११
 साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

1 D₂ om 1^a (of v l 3 73 20) — ^a) D₂ एव (for सर्वं) S (except T₁ G₁ M₂) तद् (for तु) — ^c) S (except T₁ G₁) आगत्य Ś₁ K₁₋₃ D_o D_n D₅ सर्वं, K₄ D₁₋₃ शीघ्र (for क्षिप्र)

2 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ 3 नलशकासमन्विता, K₂ 3 D_o D_n D₅ 5 'दर्शनकाक्षया (D_o 'क्षिणी)

3 ^a) K₄ M₁ [S]पि, B D_o D₄ 6 [S]थ (for मे) — ^c) K₄ D₂ 5 रूप मे, B₃ 4 D_o S (except M₁) रूपेण

4 ^a) D₁ स च, D₂ त च (for स वा) — ^b) D₂ M₁ मा (for मा) D_o om वा K₂ चैवाज्ञातुम्, K₃ वा चाज्ञातुम्, D₁ 2 5 6 चानुज्ञातुम्, M₂ वानुज्ञातुम् — ^c) K₃ D_o D₁ चाथ (for वाथ) Ś₁ K₁ 3 D₂ M₂ वा ज्ञातु, D_o विज्ञात (for वाज्ञात) D₆ T₂ G₂₋₄ विदित वा यथाज्ञात; T₁ G₁ विदित मे यथाज्ञात (G₁ 'था ज्ञात्वा)

5 ^b) K₄ जननी (for सा देवी) — ^c) D₂ स्वम् (for तम्) — ^d) S₁ अभिजानात्, D_o D₅ अनुजानात्, G₁ अन्वजानन् K₂ B₄ D_n D₅ T₂ G स (for च) K₄ अनुजानीष्व पार्थिव

6 ^b) D₁ [पु]व पुन पुन, T₁ G₁ M₂ कुरुनदन (for भरत) — After 6, N ins

342* ता स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृप ।

आविष्ट शोकदुःखाभ्या बभूवाश्रुपरिभ्रत ।

[(L 1) D₂ ता स, D₅ तस्मिन्, D₄ 6 ता तु (for ता स) Ś₁ om (hapl) from the posterior half of line 1 up to 7^a D₄ 6 तदा (for नलो) K₁ तदा (for नृप) — (L 2) K₄ D₂ दु खशोकाभ्यां (for शोक) D₂ 6 मन्तुना भिपरिभ्रत]

7 Ś₁ om 7^a (of v l 6), K₄ D₁ 3 om 7 — ^a) K₅ D_o D₃ च (for तु) — ^b) D_o T₂ G₂ तथा (for तदा) — ^c) T₁ G₁ M₂ 'समायुक्ता

9 ^a) K₂ D_n D₅ पूर्व दृष्ट (for दृष्टपूर्वस) — ^c) D_o G₁ गहने, D₂ विजने (for विपिने) — T₁ om (hapl.) 9^d-11^c — ^d) B₂ D₅ transp गत and य

10 T₁ om 10 (of v l 9) — ^a) S₁ K₃ (by corr) D_o D₁ अनागसा, S (except G₁, T₁ om) 'सीं — ^b) M₁ विपिने B₁ T₂ G₂₋₄ M₁ श्रमकशिता, G₁ M₂ शोक मोहिता — ^d) D₂ S (T₁ om) 'श्लोकादृते नलात्

11 T₁ om 11^{abc} (of v l 9) — ^a) K₂ B₁ D_n D₁ 6 किमु (for किं तु) N (except Ś₁ K₁) बाल्यात्, T₂ G₃ 4 चीर्णं (for कार्यं) — ^b) G₁ अपकार — ^c) K₄ गतवान्, D₂ विजने (for विपिने) — ^d) K₄ विपिने (for गतवान्) K₂ D_n D₅ [अ]दिता (D_n 3 'न्विता) (for हताम्)

12 ^a) Ś₁ अपात्याय, D₂ विहायेह (for अपाहाय) — ^b) K₂ 4 D (except D₁ 6 6) transp मया and पुरा

अनुव्रतां सामिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
 अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
 भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
 दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १४
 अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ १५
 मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं मीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
 त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
 स मच्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्राविव समाहितः ॥ १८

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्थान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
 विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं मीरु कर्हिचित् ॥ २१
 दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशामनात् ।
 भैमी किल स भर्तार द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
 स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिविषमामाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७४ ॥

— °) D₂ अनुजाता T₁ G₁ M₂ अभिमता, T₂ G₂₋₄ M₁
 अभीकामा

13 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ ३ अग्नि पाणौ गृहीत्वा तु, K₂ 4
 B D₀ D_n D₁ 4-6 अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु (B₁ ३ च)
 — °) K₁ B_{4m} D_n D₂ 4-6 देवानां (for हसा) Ś₁
 K₁ 4 B₁ ३ 4 D_n D₂ 4 ० T₁ G₁ अग्रतः, K₂ D₆ वचनः,
 K₃ B₂ D₀ D₅ नात् (for 'ने) Ś₁ K₁ पुरा; K₂ D₆ यथा;
 K₃ 4 B D₀ D_n D₂ 4 ० T₁ G₁ तथा, D₁ २ तदा (for
 स्थिताम्) — °) N (except D₀ D₁ ३) भविष्या G₁
 सश्रुत्य (for सत्य च) Ś₁ K₁ तत्, K₂ D_n D₁ ३ ० तु;
 K₃ 4 D₂ यत् (for च) — °) D₁ कृतव्रता, D₂ तु सोगमत्
 (for क तद्गतम्)

14 °) B₂ S (except T₁ G₁ M₂) दमयत्या ब्रुवत्या तु,
 D₀ दमयत्यब्रुवत्यास्त्रे — °) G₁ श्रुत्वा तु शोकज वारि — °)
 K₂ D₂ आपतद्; K₄ D₁ प्रापतद्, M₂ प्राद्रवद् K₄ जल
 (for बहु) Ś₁ उदक प्राशुचन्सुहु, G₁ नेत्राभ्यामसृजद्बहु

15 °) N (except Ś₁) कृष्णसाराभ्या — °) K₂
 हि तत्, K₄ तु यत् (for तु तत्) D₂ नेत्राभ्या च जल तदा,
 S रक्तान्ता सलिल तु तत् — °) D₂ T₂ G₂₋₄ राजा (for
 दृष्ट्वा) D₂ पतित सहसा दृष्ट्वा — °) B D (except D₀
 D₁) शोकार्ताम् T₁ G₄ शोकार्ता (for शोकार्तं) G₁ शो
 कार्तां तासुवाच ह

16 °) Ś₁ K₁ ३ B D₀ D₄ T₁ G₁ 4 प्रणष्ट — °) Ś₁
 K₁ transp नाह and तत् — °) T₁ G₁ च, M₂ तु

(for तत्)

17 °) K₂ D_n यत्रया धर्मकृच्छ्रे तु, K₃ D₀ त्वया तु पाप
 कृच्छ्रेण, K₄ D₁ २ त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D₁ 'च्छ्रे तु), B
 D₂ 4 ० त्वया धर्मभृता श्रेष्ठे, D₆ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण, G₁
 त्वया च धर्मविच्छ्रेष्टे, G₂ त्वया तु धर्मरतया — °) D₄ ०
 हि (for [अग्नि] — °) K₄ D₂ त्वया दुःखात् (for दुःखिं)
 — °) Ś₁ K₁ ३ 4 D_n D₁ २ ३ (by corr) दिवानिश्, G₄
 सवासस

18 °) D₀ मच्छरीरेपि त्व, D₂ ३ मच्छरीरे तथा (D₂
 त्वया) शापात् — After 18^{ab}, K₄ D₂ ३ ins

343* कर्कोटकविषादग्धो मम सत्येन शोभने ।

— °) T₂ G₂₋₄ स (for स्वत्) K₄ सदग्ध, D₂ सतस
 (for सतत) — °) B₂ D₀ D₄ ० योमां; T₁ G₁ M₂
 अमां (for सोऽमा) K₁ २ 4 D_n D₁ २ ३ सोमावशि-
 रिवाहित

19 °) T₁ G₁ च वि (for चैव) — D₂ om 19^{cd}
 — °) K₄ वा तेन; D₁ T₁ चान्येन, T₂ G₂₋₄ चैतेन (for
 चानेन) — °) K₄ न सुख, D_n D₁ ३ न शुभे, S शोभने
 (for नौ शुभे)

20 °) D₀ उपा (for हहा) K₂ D_n D₁ ३ ० ततो
 हसिह चागत — After 20^{ab}, K₃ ins

344* आविष्ट शोकदुःखाभ्या व्यापधारपरिभुत ।

23 °) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या — °) B D₀ D₁ 4 G₄
 चैतत्; T₂ G₁₋₃ चैव — °) Ś₁ भार्गवरि, K₁ भगस्वरि;

७५

दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ १
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अम्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
 तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४

त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्वा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमर्धैर्नराधिप ॥ ५
 तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
 तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
 स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K₂ Dc Dn D₄ ६ T₂ (by corr) G₃ भागासुरिं, K₃ 4
 D₁₋₃ ३ M₁ भार्गस्वरिं, T₁ ३ (before corr) G₂ 4 भागस्वरिं;
 G₁ भागस्करिं, M₂ भार्गस्वरिं — After 23, Ś₁ K₃ ms
 345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निमृत्तैव वधूश्चरेत् ।

24 ^a) B₄ D₁ 4 T₂ G₃ च, Dn₃ n₃ [इ]ति (for तु)
 — ^b) D₂ M₁ परिदेवन — ^c) Ś₁ मैमी, K₁ नल (for भीता)

Colophon om in K₂ 4 Dn₁ n₂ D₂ ३ ३ — *Major parvan* Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub-parvan* S₁ K₁ ३ B₁₋₃ Dc D₁ 4 ६ T₁ G₁ (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₃ M₂ (before corr) 76, D₁ 80, T G M₂ (after corr) 74 (as in text), M₁ 75 — *Śloka no* Dn₃ 25, D₁ 24

75

1 ^b) K₂ B Dn D₄ ६ दोषेण (for पापेन) — ^c) K₄ D₁ ३ T₁ तु (for हि) Ś₁ K₁ ३ Dc मया देवान् समुत्सृज्य (K₁ परित्यज्य)

2 ^a) K₃ 4 D₄ ६ G₂ 4 M तवाधि, T₁ विवाहा (for तवाभि) — ^b) T₂ G₂₋₄ transp सर्वत and ब्राह्मणा

3 ^a) Ś₁ K₁ स्वा, D₂ तु (for स्वा) — ^b) K₃ वै द्विज (for पार्थिव) — ^c) S₁ K₁ ३ 4 B Dc M अभ्यगच्छत्, D₂ G₁ अभ्या, D₃ अध्या N (mostly) कोसलाया T₂ G₂₋₄ स (G₂ 4 स्वा) दृष्टवान्कोसलेषु

4 ^a) K₂ Dn D₃ वाक्ये कृते, K₄ (after corr) D₂ वाक्येरिते, B₄ Dc D₃ G₁ M न ते, T₂ G₂₋₄ न व (for

वाक्ये हृते) S₁ D₁ ३ तस्मिन् (for सम्यक्) K₁ B₁₋₃ D₄ ६ तेन वाक्येन सम्यक्ते — ^b) D₃ अभिज्ञाने (for प्रति) S₁ K₁ तथागते, K₃ B₄ Dc D₃ तथा कृते, K₄ हृते स्वया, D₁ स्वया कृते, D₂ कृते स्वया, T₂ G₂₋₄ समाहृते — ^c) K₄ D₃ नैषधागमने

5 ^a) S त्वद् (M₁ यद्) (for त्वाम्) — ^b) Ś₁ एकाह, K₃ D₁ ३ एकाह्वात्; G₁ एकाह्वौ D₁ पृथिवीतले

6 ^a) T₁ G₁ M₂ च मा (M₂ मा), T₂ (before corr) G₂ 4 [अ]पि मा, T₂ (after corr) G₃ [अ]पिमौ, M₁ चाह (for चेमौ) B₁ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ 4 M₂ भजेता, B₂ शपेह, B₃ M₁ भजेय (for भजेऽह) Ś₁ K D (except D₄ ६) स्पृशेय तेन सत्येन पादावेतौ महीपते — ^c) B₄ नापकृत, T G ना (T₁ नौ, G₁ न) समत, M न विकृत (for नासत्कृत) — ^d) Ś₁ K₁ ३ मनसाभिचरा, K₁ D₂ ३ (sup ln) सापि स्मरा, D₁ सा विस्मरा, T₁ M सा विचरा — After 6, G₁ M read 9

7 D₂ T₁ om (hapl) 7-8 G₁ M transp 7 and 8 — ^a) M₂ अतश्च (for अय) — 7^{cd} = (var) 8^{cd}, 9^{cd} — ^c) G₁ M₂ स वि (for एष) K₂ Dn D₃ transp मुञ्चतु and मे

8 Ś₁ om (hapl) 8-10, D₂ T₁ om 8 (cf v 1 7) G₁ M transp 7 and 8 In K₄, 8^{ab} is cancelled — ^a) Dn यथा (for तथा) — ^b) D₁ प्रायेण, S (except T₁) परितो (G₁ करेण) (for परेण) K₁ तथा, D₃ त्रिषा (for सदा) — K₄ om 8^{cd} — 8^{cd} = 9^{cd}, cf 7^{cd} — ^c) N (S₁ K₄ D₃ om) य मुचतु मम प्राणान्

9 Ś₁ D₃ om 9 (for S₁ cf v 1 8) G₁ M read 9

स विद्युश्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विद्युवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभापत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
 न ह्येकाह्वा शतं गन्ता त्वद्वृत्तेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
 तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पयात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५

तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिदमः ॥ १६
 ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
 स्वरूपिणं तु भतरिं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
 भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
 सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
 ततः खोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ २०
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्यौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
 ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

after 6 — 9^{cd} = 8^{cd}, of 7^{cd} — °) N (S₁ D₈ om)
 स मुचतु मम प्राणान् (of v 1 8)

10 Ś₁ om 10 (of v 1 8) — °) K₃ जगत् (for
 त्रय) — °) K₁ तैर्द्वैर्भुतु; B D₄ ° ते ब्रुवतु; D₂ विवदतु
 B D₄ ° यथासत्यम् — °) D_n एतद् (for एते) K₂ D_n
 D₈ G₁ देवास्त्र, K₃ चास्यत्, B₁ ° D₁ ° चाथ, B₂ स्वथ, D₂
 सघस्र, T₁ वाक्य (for वाय)

11 °) K₂ D₈ D_n D₈ उक्तस् (for उक्ते) K₂ D_n
 D₈ तया, K₃ ° D₈ D₁-₃ तदा, D₂ ° न तथा (for ततो)
 — °) D₂ ° रिक्षेभ्यभाषत

13 °) B₂ D₈ तु नल (for अतुलो) Ś₁ [S]नच, K₂
 D₈ मया, G₁ महान् (for अनया) — °) Ś₁ न ह्यस्या हृदय
 गता, K₄ B₃ D₄ ° न ह्येकाहाच्छत गता, B₁ ° न ह्येकाहाद्य
 त गता, T₂ G₂-₄ नैकाह्वा दूरतो गता — °) K₂ D_n ° न
 D₈ स्वासृते T₁ M₂ इति (for इह) K₄ स्वदन्य क पुमा
 निह, G₁ ऋतेन्य पुण्यवानिति

14 °) K₄ D₂ स्व चास्या हि; D₁ उभाभ्या च (for स्व
 च भैम्या) D₈ विशा पते (for मही) — °) T₂ G₂-₄
 न तु (for नात्र) — °) K₃ transp सह and भार्यया (un
 metrical)

15 °) K₄ D₂ एव, B D₄ ° ततो (for तथा) — °)
 B₂ शुचि; T₁ शुभ, G₁ सुख, M₂ शुभ (for शिव) D₁
 नवुश्च मरुत् शिवा

16 °) K₂ D_n D₁ ° सद्भुतमय, K₃ T₁ G₂ M₂ तमद्भु-

ततम — °) T₂ G₂ ° M₁ विशा पते (for [अ]थ भारत)
 — °) K₁ ° D₈ G₂ M₁ दमयत्या; D_n T₁ G₁ ° यती D₁
 विशाकाया, T₁ विशकर्ती, G₁ मन कृता — °) Ś₁ K₁ G₄
 व्यपकर्षद्, K₂ D_n D₈ उपा, D₁ अपां, D₂ त्वपां A few
 MSS अरिदम

17 °) K₂ ° (m as in text) B₂ ° D_n ° न D₈ °
 अजर, G (except G₂) अरज — °) K₁-₃ D_n D₁ ° G₂
 M₁ नागराज त, K₄ D₈ D₂ ° T₁ M₂ ° राज तु (for 'राजान)
 — °) D₈ D_n D₃ नलो (for ततो) K₂ D_n D₈ transp
 वपु and स्वकं

18 °) T₁ G₁ M₂ स्वरूपेण

19 °) B D₄ ° भजमाना, D₈ D_n ° भ्राजमाना D₂
 यथामर, T₁ ° (before corr) G₂ ° M पुर

20 °) Ś₁ K₁ ° ° B₂ ° D₈ ° M सोरसि, B₁ शिरसि,
 G₁ चोरसि K₃ विन्यस्ता — °) K₃ महात्मन (for शुभां)
 — °) T₁ G₁ M परिश्रातेव दुःखेन, T₂ G₂-₄ परिश्राता सुदुः
 खेन — °) S₁ D₂ विशश्वास, K₁ निशं; K₄ निश्वसच्च

21 °) B D (except D₁-₃ °) ° दिग्धानी — °) K₂
 B₁ ° ° D (except D₁-₃ °) शुचिस्मिता, B₂ [आ]यतेक्षणा,
 S (except T₁ G₁ M₂) शुभानना — °) K₂ B D (except
 D₁-₃) T₁ G₁ M₂ ° व्याघ्रस् — °) K₂ B D (except
 D₁-₃) शोकपरिप्लुत, S (except T₁ G₁ M₂) चाश्रुपरिप्लुता

23 °) K₄ B₂ D₈ D₁ ° ° G₄ M₁ महाराज — °)
 K₄ D₂ मरु, D₁ नल, G₁ सुदा (for अह) D₁ नृप (for

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ २३
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वमृषतुमुदितौ नृप ॥ २४
 स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
 सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५

दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
 अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
 सैवं समेत्य व्यपनीततन्त्री
 शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
 राजा भैमी समवाप्तकामा
 शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।

अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
 वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
 तस्यानु दमयन्ती च वनन्दे पितरं शुभा ॥ २
 तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्) T₂ G₂₋₄ कृतार्थं तमह नल — °) D₁ सुखो (for सहो) — °) Ś₁ कले, K₁ ३ काले; K₂ ४ (before corr) B D कल्य (K₄ marg sec m तल्पे), G₁ नल (for काल्य) Ś₁ K₁ ३ D₂ द्रक्ष्ये, K₄ Dn₁ D₁₋₃ G₁ ३ ४ दृष्ट्वा, B₂ प्रष्टा (for द्रष्टा) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ४ सुखोचित, D₂ सहोचित, G₁ सहोषित

24 °) Ś₁ K₂ Dc T₁ रात्रौ (for रात्रि) — °) B₂ परस्पर (for पुरा) — °) K₂ सद्भिर् (for वने) — °) Ś₁ K₁ ऊचतुर — After 24, N ins.

346* गृहे भीमस्य नृपते परस्परसुखैषिणौ ।

चसेता हृष्टसकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 °) D₁ चतुर्थे तु (for स चतुर्थे) Dc नलो (for ततो) — °) K₂ स नल सह; K₄ (by corr) D₂ सगल्य सह, M₁ सह सगम्य (by transp) — °) K₄ Dc D₁ ३ ४ T₂ G₂₋₄ M समृद्धार्थो (for सुसि) T₁ G₁ सर्वकामस मुदात्मा

26 °) K₂ ३ Dc Dn D₂ ३ आसाद्या (for अवाप्या) T₁ वाचाप्याययिता शुभ (भृश also) — °) Ś₁ भवशीजात — °) L₄ D₂ जल (for तोय)

27 Ś₁ om 27 — °) B₄ सोय, Dc D₂ सा वै, S (except T₁ G₁ M₂) सा त (for सैव) K₁ व्यपीत, D₁ मनेता (for समेत्य) K₂ Dn D₂ व्यपनीय तद्वा (K₂ द्वा, D₂ द्वौ), Dc D₄ ० नीततद्वा K₂ (marg sec m) सैव

समेत्याद्य नलेन राजन् — °) K₁ D₁ S (except T₂ G₂ M₁) विबुद्ध, B₂ D₂ ० विबुद्ध (for विवृद्ध)

Colophon — Major parvan Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (except B₄) T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ दमयतीसमागम, D₂ विदर्भानगरे दमयतीनल सयोग, T₁ दमयतीनलसमागम — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin) M₁ 76, D₁ 81, T G M₂ (after corr) 75 (as in text), M₂ (before corr) 77 — Śloka no Dn 53, D₁ 28

76

1 °) Ś₁ K₁ Dn₁ n₂ D₂ व्युषिता, B D₂ ४ उपितो — °) T₁ G₁ विशा पते (for स्वल) — K₂ om 1^{c-2} — °) K (K₂ om) Dn D₂ काले, B Dc D₂ ० कल्प्य, D₁ ३ कल्पे, D₂ कल्पो (for काल्य) G₁ वैदर्भीमहित कार्य — °) D₂ T₁ G₁ विप

2 K₂ om 2^{ab} (cf v l 1) — °) T₂ G₂₋₄ ततो भीम महाराज — °) G₁ transp प्रयत and श्वशुर B₂ ३ Dc D₄ ० T G₂₋₄ M प्रणत, D₂ प्रयत — °) K₁ ३ ४ Dn D₂ ३ ४ ततोनु, G₁ तथा च (for तस्यानु) — °) B₁ तदा (for शुभा) B₂ वन्दे चरणौ पितु

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
 नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
 तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्शनिस्वनः ।
 जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
 सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
 द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।

दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
 तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्वृद्धिसंमतः ॥ ९
 स सत्कृतो महीपालो नैपथं विस्मयान्वितः ।
 दिष्टया समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
 कश्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैपथ ।
 अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निपथाधिप ॥ ११
 यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
 नल उवाच ।
 न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

3 °) T₁ परि (for प्रति) — D₂ om (hapl) 3^b-3^c — °) D_o सुभृश, T₁ तदा त, G₁ तथा स (for यथार्हं) D_o वर्षं (for पूज) Ś₁ [अ]य, K B D_e D_n D₄₋₆ च, D₈ स (for तु) — °) D₈ स समासाद्य त प्रभु — °) G₂ ४ दृष्ट्वा (for तत्र) — °) D₁ शुचिस्मिता, T₂ G₂₋₄ सुदाम्बित (for पति) — After 3 8 ins

347* अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वर ।

4 °) D_o वैदर्भ्यां सहितो राजा

5 °) K₁ २ ४ D_n D₁₋₃ ४ हर्षज स्वन — °) D₂ तथाविध (for गतम्) T₂ G₂₋₄ जनाश्च सर्वे सद्यथा राजा चोत्सवमाचरन्

6 °) K₂ D_n D₁ २ ४ ० अशोभयत; K₄ B₄ यत् T₁ G₁ M₂ नगरीं — °) T₁ G₁ २ ४ M₂ पताकाध्वजमालिनीं (G₂ ४ न) — °) Ś₁ K₁ सिक्तस (K₁ मा)सृष्टपुष्पाढ्य; K₂ ४ D_n D₈ सिक्ता सु (K₄ स)सृष्टपुष्पाढ्या, B₂ सिक्तससृष्ट पुष्पाढ्यै, D₂ सिक्त ससृष्टपुष्पाढ्य — °) Ś₁ D₈ G₁ तदा कृता, K₁ ३ D_o D₄ ० कृतास्तथा, K₂ D_e D_n D₈ स्वल-कृता, K₄ D₂ सतस्तदा, T₁ M₂ तथागता

7 °) K₂ D₂ 8 (except T₁ G₁ M₂) द्वारे द्वारे Ś₁ K₁ स (for च) D₁ सर्वेषा; M₂ सूत्राणा (for पौराणा) — °) K₂ D_n पुष्पभगोपि (D_n भगोप) कल्पिता, D_n D₈ भारोपकल्पिता (D₈ त); D₈ मग्या प्रकल्पिता, G₁ भाग प्रकल्पित — °) K₁ D₁ [अ]पि; B₂ D₄ ० G₄ तु (for च) K₂ ४ D₁ २ ३ (marg sec m) वेदमनि, B₄ D₄ ० पुण्यैश्च (for सर्वाणि) — °) S₁ K₂ D_o [अ]पि (for च) D₈ देवतायतनान्यपि, T₁ G₁ M₂ देवतानि च भारत

8 °) S₁ K₁ G₁ छग्रना, T₁ छन्निक, G₂ छन्नक — °)

K₄ समासक; D_o T₂ G₂₋₄ सहोपेत — °) D_o T₂ G₂ ३ जहृषं B₄ D₁ स (for च) D_o परतप, D₄ ० T₂ G₂ ३ नराधिप, T₁ G₁ परतप, M₂ जनाधिप K₁ जहृषे वसुधाधिप

9 °) G₁ २ ताम् (for तम्) K₂ D_n D₈ T₂ G₂ नल — °) K₂ ४ D₁ क्षामया D₂ ४ ० पार्थिव, T₂ G₂ पार्थिव — °) K₂ ४ D₁ क्षामया — °) S₁ समितै, K₁ D₈ समितै, K₂ D_n समित, B₂ T₁ सत्तम, G₁ वित्तम, M₁ समत

10 °) G₂ ४ M₁ सत्कृत्य (for तो) — °) K₂ B₂ D_n D₄₋₆ विस्मितानन (D_n D₄ न), D_o विस्मितो नल — After 10^{ab}, D_n D₁ ३ (marg sec m) ins

348* उवाच वाक्य तत्त्वज्ञो नैपथ घदता वर ।

— °) T₁ G₁ M₂ स्व (for स्वैर) — T₁ om (hapl) 10^d-13^a — °) K₄ D₈ भवानित्यभिनदित, G₁ M₂ हस्त्युक्त्वा च नल नृप

11 T₁ om 11 (of v.1 10) — °) K₂ D_n 12 D₈ किंचित्तु, B₁ ३ D₁ कश्चित्तु, D_o कश्चिच्च Ś₁ K₁ किंचि (K₁ कश्चि)दूनापराध ते — °) B₄ D_n ३ वासे D_o उपितो (for वसतो) — °) K₄ मे गृहे K₁ ३ D_n D₁ ३ T₂ G₂₋₄ वसुधाधिप

12 T₁ om 12 (of v.1 10), Ś₁ K₁ om 12^{ab} — °) G₁ ते (for चा) — °) K₂ D_n D₈ यद्यबुद्धानि, B₁ यद्यबुद्धानि D₁ G₁ कश्चित् — °) D_o कार्या (for कृता) Ś₁ K₂ B₂ D_n D₂ G₁ कार्याणि (for [अ]का) — °) K₂ ३ D_n D₈ G₁ स्व (for मे)

13 T₁ om 13^a (of v.1 10), K₂ om (hapl) 13^b-14^c — °) B₂ D₁ ३ T₂ G₂ ३ अरुपम् (for स्वल्पम्)

कृतेऽपि च न मे क्रोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
 पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
 अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
 सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।
 न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
 इदं चैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय नैषधः ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
 ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 स्रतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
 ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
 नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D₅ om 13^c-14^b

14 K₂ om 14^{ab}, D₅ om 14^{ab} (cf v l 13)
 — ^a) K₁ अपि, K₄ B Dn D₂ 4 6 T₂ G₃ M₁ ह्यपि
 (for ह्यसि) B₂ यथा (for सखा) D₁ मेपि, D₂
 मेति, T₁ चासि, G₁ M₂ चापि (for मेऽसि) — ^b) B₁
 जनार्दन (1), B₂₋₄ D (except D₁₋₃, D₅ om) T₂ G₃
 जनाधिप (for नरा) — ^c) B Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 अत-
 श्चोर्ध्वं D₁ S (except G₄) च (for तु) B Dc महाभाग,
 Dn₂ n₃ D₄ 6 महाराज; D₅म अपि विभो (for तु भूयस्त्व)
 — ^d) K₂ D₅ प्रीतिमान्ऋतुमर्हसि (of 349*) — After
 14, Dn₂ n₃ ns

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्व प्रीतिमान्ऋतुमर्हसि ।

[Prior half = 14^c Cf v l 14^d]

15 ^a) K (except K₄) B D (except D₁₋₃ 5)
 सुविहितैः, G₄ च सहित — ^b) = 3 43 24^d B₁ 4 T₂
 G अध्यु* (for अस्त्यु*) — ^c) T₁ G₁ M₂ स्वे (for स्व-)

16 ^a) D₃ G₁ हि यज् (for ह्य-) — ^c) B₄ उपा
 हर्तुम्, D₅ T₂ (before corr) G₂ 4 M₁ अपाकर्तुम् — ^d)
 D₄ 6 यदि मन्यसि पां

17 All MSS except B₄ D₅ om the ref The
 portion from 17^c up to 22^d of adhy 77 is lost in D₃
 on a missing fol (109) — ^a) = 1 13 37^b, 53 13^d,
 96 52^d, etc S (except T₁ G₁ M₂) शास्त्र* (for विधि*)

18 D₃ missing (cf v l 17) — ^a) K₂ न कर्मणा
 गृहीत्वा च, Dn D₅ गृहीत्वा चाश्वहृदय — ^b) Ś₁ तथा, K₁
 नृपो; K₂ 4 Dn D₁ 2 5 राजन्, T₁ ततो, T₂ G₂ 4 प्रीतो,
 G₁ ददौ (for तदा) Ś₁ भा*श्वरिं, K₁ भगिस्वरिं, K₂
 भागंसुरिं, K₃ भागस्वरिं, K₄ D₁ 2 5 M₁ भागं, B₃
 भागपुरिं, Dc Dn D₄ 6 T₂ (after corr) G₂ भागासुरिं,
 T₁ 2 (before corr) G₂ 4 भागस्वरिं, G₁ भागस्करिं;

M₂ भाङ्गस्वरिं — After 18^{ab}, K₁ 2 4 B₁ 3 4 D
 (except D₁ 2 5, D₃ missing) ns

350* निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाश्वहृदयं नृप ।

— ^a) K₁ 2 Dn D₅ M₁ ह, B Dc D₄ 6 तद्, T₂ G₂₋₄
 तु (for हि) T₁ G₁ M₂ प्रययौ स्वपुरीं (G₁ स्वा पुरीं, M₂
 स्वपुर) प्रति

19 D₃ missing (cf v l 17) — ^a) K₂ Dn D₅
 गते राजन् (for प्रति) — ^d) B₁ दीर्घं (for दीर्घम्)
 D₁ उवास स (for इवावसत्)

Colophon om in D₂ D₃ missing — Major
 parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य, Dn₂ अरण्य — Sub
 parvan N (D₂ om, D₃ missing) T₁ G₁ (all om
 sub parvan name) mention only नलोपाख्यान
 — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁
 sup ln) M₁ 77, D₁ 82, T G M₂ (by corr) 76
 (as in text), M₂ (before corr) 78 — Śloka no
 Dn₁ n₃ 21, Dn₂ 22, D₁ 20

77

1 In D₃, stanzas 1-22 are lost on a missing fol
 (cf v l 3 76 17) — ^c) D₁ जगामाल्यं, D₂ पुरास्त्वयं*

— ^d) K₄ D₂ ययौ स, D₁ कुडिनान् (for जगाम)

2 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) D₁ चापि (for
 परि) — ^c) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव)

3 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) T₂ G₂₋₄ महापुरीं
 (for मही*) — Dn₁ om 3^{cd} — ^c) K₂ B₁ Dn₂ n₃
 D₂ G₁ [अ]य; B₁₋₃ D₄ 6 सु, T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]भि (for
 [अ]ति) — ^d) S₁ K₁ D₂ महामति, K₂ 3 Dn₂ n₃ D₁ 4

७७

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय मीममामन्व्य नैपधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम नियधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिपोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पद्मशतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्वहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां धृतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैपधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्टया त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैपध ।
दिष्टया च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

महीपति (for महा) K₄ तत्रैव च महामति, D₆ सह
सैन्येन भूपति

4 D₃ missing (cf. v1 1) D₂ om 4^{ab} — ^b)

Ś₁ बलः; K₁ B D₄ ० बली (for नल); cf. 3 50 1^b

5 D₃ missing (cf. v1 1) B₂ M₁ om 5^{ab} — ^a)

S (M₁ om) दमयत्या D₆ च किं; D₂ तथा (for च यच्च)

D₁ दमयत्या रहित चान्यत् (hypermetre) — ^b) B (B₂

om) D₃ D₄ ० T₁ G₁ M समाजित K₂ ० D₆ D₁ n₂

D₆ मम (D₆ न मे) किंचन विद्यते, D₁ २ मया वित्त (D₁ धन)

सुपार्जित; T₂ G₂₋₄ जय स्व सुसमाजित — ^a) D₂ एष मे

वै पण सर्व

6 D₃ missing (cf. v1 1) — ^a) D₆ तत (for

पुन) — ^c) = 18^c K₁ २ D₁ D₆ पणनैकेन (for एक

पाणेन) — ^d) K₂ D₆ D₄ ० पणयोश्च D₂ पणामहे

7 D₃ missing (cf. v1 1) — ^a) B₂ आसाद्य, D₆

आकृष्य (for आहृत्य) — ^c) T₁ G₁ प्रतिपाण Ś₁ K₁ ३

सु दातव्यः; T₁ G₁ प्रदातव्य — ^d) T₂ G₂₋₄ प्राणो (for

पर) B₂ G₂ पणम् (for धनम्) Ś₁ K₂ पर धर्ममिति स्मृत;

K₁ परो धर्म इति स्मृति, K₂ D₁ D₆ परमो धर्म उच्यते; D₁

परो हि धर्ममुच्यते (metrical defective)

8 D₃ missing (cf. v1 1) — ^a) Ś₁ K D₆ D₁ २

व्यवसित, M₁ इच्छसि पुनर् (for वाञ्छसि तद्) B D₄ ०

द्यूत स्व, D₁ स्व द्यूत (for तद् द्यूत) — ^b) B D₄ ० प्राणघृत,

D₆ युद्धपूर्वं, G₁ भवान्युद्ध — ^c) S₁ D₆ द्वैरथो नास्ति,

K₁ B₂ 4 D₃ द्वैरथेनास्ति, T₁ नापि, G₁ नाप K₄ यदा

(for [अ]स्तु वै) Ś₁ K₁ D₁ २ वा, G₂ सा (for वै) K₂

द्वैरथेनास्तु शातिर्वा — ^d) T₂ G₂₋₄ पुष्कर (for वा नृप)

9 D₃ missing (cf. v1 1) — ^a) D₁ वश्य भोग्यम्;

G₁ वीरभोज्यम् T₂ G₂₋₄ परहस्तगत राज्य — ^b) K₂ B₂

D₁ D₆ अर्थितव्य, D₁ आर्द्रितव्य; T₂ G₂₋₄ आर्जितव्य K₄

T₁ G₁ २ M₂ यथातथ — ^c) Ś₁ तेनान्युपायेन, K₁ ३ 4

D₁ ० केनाभ्यु; K₂ B D₆ D₄ ० तेनाभ्यु; D₁ D₂ 8 केना

भ्यु — ^d) K₂ G₁ अनु (for इति)

10 D₃ missing (cf. v1 1) — ^a) D₆ तयोर् (for

द्वयोर्) K₂ 4 D₂ तरा; D₁ तमे (for तरे) — ^b) D₁ २

इति (for अथ) — B₂ om 10^{cd} — ^c) K₂ D₁ D₆ सु

(for वा) — ^d) Ś₁ K₁ बध्यता, K₂₋₄ B (B₂ om) D₆

D₁ D₄ ० M₂ नाम्यता, G₂ 4 नद्यता K₁ मन (for धनु)

D₁ नाम्यता धनुस्तम; D₆ युद्धे चानन्य तदनु, G₁ युद्धेनान-

म्यता धनु

11 D₃ missing (cf. v1 1) — ^b) D₁ प्रहसन्निव

पुष्कर; T₂ G₂₋₄ पुष्करो राज्यगवित — ^d) T₂ G₂₋₄ M₁

निपधाधिप, G₁ M₂ पृथिवीपति

12 D₃ missing (cf. v1 1) D₁ om 12^{ab} — ^a)

D₂ T₁ G₁ M₂ इव्य (for वित्त) — K₂ om (hapl)

12^c-14^b — ^c) S (except T₁ G₁) वै (for च) B₂ 4

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिवर्हण ॥ १२
 धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
 मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
 नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
 देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्रणैः ॥ १४
 जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
 श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
 इ्येष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
 स्मर्यंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
 ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
 सरल्लकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
 जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमन्नवीत् ।
 मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्ठकम् ॥ १९
 वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
 तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
 न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
 कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

De₁ G₁ पुष्कर, G₄ सुकृत — °) D₁ [अ]सि, T₂ G (except G₁) वै (for च) K₁ Dn₃ G₁ ध्रियसे, De T₁ २ (after corr) G₂ ४ प्रीयसे; D₁ दृश्यसे, D₅ [अ]प्यायसे, T₂ G₃ ध्रियसे — °) K₁ Dn D₅ सदारोह (K₁ 'रि) महाभुज; K₃ ४ D₁ T₁ 'रोरिनिवर्हण'; B₃ (corrupt) सदा वा विनिवर्तन, T₂ G (except G₁) लाभाय मम नैषध — After 12, 8 ins

351* पुनर्द्युते च ते बुद्धिदिप्या पुरुषसत्तम ।

13 D₃ missing (cf v l 1) K₂ om 13 (cf v l 12) — °) K₄ D₂ पाणेनानेन, T₁ G₁ जितेना' Ś₁ K₁ D (except D₂ ४ ६, D₃ missing) M₁ वै भैमी (for वैदर्भी) — °) D₁ वितेन, T₁ G₁ धनेन (for जितेन) — °) G₁ क्षिप्र (for व्यक्त). — °) K₃ ४ De इवामरा, T₁ G₁ M शची यथा

14 D₃ missing (cf v l 1) K₂ om 14^{ab} (cf v l 12) — °) Ś₁ K₁ Dc [ऽ]पि (for हि) Ś₁ M त्वा (for स्वा) G₁ corrupt — °) K₁ सप्रक्ष्यामि, B₁ २ De Dn D₅ प्रतीक्षेपि; G₂ ४ M₁ प्रतीक्षे च M₁ [ए]व (for च) G₂ ४ परतप (for च नैषध) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६) G₂ देवनेन (or 'ने न) (for 'ने च) — °) T₂ G₂ ४ भवत्येव (for न भवति) T₂ (after corr) G₂ सुहृद्रणै (for [अ]सुहृद्रणै) B₂ Dc D₄ ६ अभवन्न सुहृद्रणै

15 D₃ missing (cf v l 1) — °) T₁ G₁ [अ]द्यैव; M₂ [अ]द्याह (for स्वद्य) — °) S₁ K₁ या (for सा)

16 D₃ missing (cf v l 1) — °) B₂ 4 D₄ ६ T₂ G₂ २ M transp तु and तस्य K₄ B₂ 4 Do D₁ २ ४ ६ T₁ G₁ M₂ ता वाच, K₂ तद्वाचो (for ता वाचो) B₁ श्रुत्वा तस्यामुभा वाच — °) K₂ २ T₁ G₁ यद्दग्द (K₂ G₁ 'द्द' प्रलापिन, B₂ ४ यद्दग्दप्रणादि (B₂ 'ति) न, D₂ बुध्यावद्द प्रलापिर्ना, T₂ G₂ 4 इयमयद्दप्रलापिन, M₂ यद्दग्द प्रलापिन

— °) T₂ G₂ २ M₁ तत् (for स)

17 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₂ D₂ सु; K₄ स, B₂ ३ De D₁ ४ ६ च (for तु) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६, D₃ missing) T₁ M₂ नलो (for ततो) T₂ G नल (for नृप) — °) K₁ Do₁ D₅ G₁ पणाव, T₁ M पणाव; T₂ (before corr) वैधेय; G₂ वधाय, G₂ वैधेय (for पणाव) K₂ G₄ व्याहरसि — °) Ś₁ K₁ २ ४ B₂ Dn D₁ २ ३ जितो न, K₂ ततो न; T₁ M₂ जितो वै, G₁ कैतन्ये, M₁ जिते वै

18 D₃ missing (cf. v l 1) — °) De पुन (for तत्) Ś₁ K₁ प्रवर्तित, K₄ M₂ प्रवर्तता — °) = 6° B D₄ ६ वीरेण (for भद्र ते) — °) K₂ Dn D₅ 'निचय' — °) K₁ 3 B₁ ३ D₄ ६ T G₂ पाणेन, B₂ G₁ पणेन (for प्राणेन) K₂ पणतो, K₄ पाणितो, D₄ ६ गणितो M₂ यत् (for च)

19 D₃ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ G₁ जित्वा तु, T₂ G₂ ३ M₁ स जित्वा Do प्रहसन् (for पुष्कर) — °) De पुष्कर चेदमन्नवीत् — °) Ś₁ न च, M₂ जित (for मम) De transp सर्वं and राज्य — °) T₂ G₂ 4 प्राप्त निहतकण्ठक

20 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₁ 8 राजापसद — °) B₁ २ D₄ ६ यस्यास्त्व

21 D₃ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K Dc Dn D₁ २ ६ (by transp) स्वया तत्, B D₄ ६ T₂ G₂ च स्वया — °) K₂ B₁ ३ ४ Dc Dn D₂ 8 (except T₂ G₁) विजित (for निर्जित) B₁ ३ ४ Dc D₄ ६ तदा, B₂ T₁ G₁ M स्वया (for पुरा) — °) T₁ M₂ तु, G₁ च (for तत्) De D₄ ६ S (except T₁ G₁ M₂) स्मर्यं (for कर्म) — °) K₂ Dn D₁ ६ च (for तु) K₁ स्व, T₁ G₁ M₂ नीच (for मूढ) D₂ स्व मूढ न च बुध्यसे — °) K₁ D₁ २ पाप (for दोष)

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्राहासति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैपथेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्मिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५

कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राजा मासमुप्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुर हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुपर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा विचवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुर श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निपधाधिपः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

22 D₃ missing (of v l 1) — ^a) K₂₋₄ D₀ Dn D₁ s T₁ G₁ M चै; B₂₋₄ D₄ s T₂ G₂₋₄ च (for स्व) K₂ s D₀ Dn D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ जीव स्व, B₁ सजीव, T₁ G₁ M₂ स्व जीव (for जीवस्व) — ^b) K₂ Dn D₆ अवसृजामि, T₂ G₂₋₄ अप्युत्सृजामि Ś₁ चै (for ते) — After 22^{ab}, K₁ s B D (except D₁ s s, D₃ missing) ins

352* तथैव सर्वसभार स्वमश्न वितरामि ते ।
— ^a) Ś₁ K₁ यथैव B₂₋₄ D₄ s च स्वयि, M₁ (by transp) मम च — ^d) B₂ D₄ s मम चैव, B₃ s मम वीर, T₂ G₂₋₄ M₁ स्वयि चैव (for स्वयि वीर)

23 D₃ resumes! — ^a) K₂ B₁ Dn D₆ सौहादं (for सौभ्रात्र) Ś₁ K D (except D₄ s) चापि; T₂ G₂ हि च (for चैव) K₄ ते (for मे) D₀ नित्य (for स्वत्तो) — ^b) T₂ (before corr) G₂ s प्रयास्यति — ^c) T₁ G₁ M₂ च (for हि) — ^d) K₂ D₄ M स जीवस्व; T G स (T₁ G₁ स) जीव स्व (for सजीवस्व) Ś₁ K₄ D₀ D₁ s स(Ś₁ स)जीव शरदा शत; K₁ s Dn D₃ s स(D₃ स्व)जीव शरद शत

24 ^a) K₂ B₁ s D₃ शतयित्वा — ^c) T₂ G₁ M₂ पुष्कर क्षमयामास, T₂ G₂₋₄ वचनैस्तोव — ^d) T₁ G₁ M₂ सात्त्वयित्वा (for परि)

25 ^a) D₁ अद्य; D₂ M₂ एव (for एव) T₁ G₁ नलेन सात्त्वितो तेन (sic) — ^b) K₄ B₂ s D₀ D₃ s s ह (for तस्म) K₂ प्रत्युवाच स त नल — ^c) D₀ यदा राजन्, D₂ महाराज

26 ^b) K₁ वर्षशत D₃ s T₂ G₂₋₄ M₁ सुख, T₁ समी (for सुखी) — ^c) Ś₁ K₁ वितरति, K₂ 'से

27 ^a) D₀ सत्कथा (for स तथा) T₁ G₁ M₂ स तथा सात्त्वितो राजा (G₁ ज्ञा) — T₂ G₂ om. (hapl) 27^b-29^a — ^b) Ś₁ समाश्रय; B₁ समाश्लिष्य (for मास')

K₂ B₂₋₄ D₄ s ततो नृप, K₄ D₃ s G₄ M तदा नृप, G₁ नराधिप — ^{cd}) K₂ Dn D₆ transp स्वपुर and पुष्कर K₂ B₂₋₄ स्वजनान्वित, D₀ स्वजनवृत

28 T₂ G₂ om 28 (cf v l 27) — ^a) Ś₁ K D (except D₄ s) G₁ s मार्य (for राजन्) — ^b) T₁ नादितै; G₁ s विजितै (for विनीतै) — ^d) G₁ वपुष्मान् S₁ K₁ s s D₂ s पुरुपर्षभ, K₂ B D₄ s भरतर्षभ; T₁ G₁ M₂ कुरुनदन G₂ s ययौ वीरश्रिया ज्वलन्

29 T₂ G₂ om 29^a (cf v l 27) — ^c) Ś₁ K₂ s D (except D₁ s) G₁ M₁ पुरिं, B₁ स्वक (for पुर) K₁ s T₂ G₂₋₄ M₁ श्रीमद्, B₁ धीमान्, B₂ राजा, D₃ G₁ रम्या, T₁ M₂ रम्य (for श्रीमान्) — ^d) B₂ चात्यर्थम्, G₁ अत्यतम् (for अत्यर्थम्) Ś₁ K₄ B₁ D (except D₁ s) M₁ उपशोभिता; T₂ G₂ उपभोगिता — ^f) B₁ s D₄ s T₁ G₁ M₂ पौरान्स, B₂ स पौरान् (for पौराश्च) — K₂ B D (except D₂) ins after 29 K₁, after 4^{ab} of the next adhy

353* पौरा जानपदाश्चापि सप्रहृष्टतनूहहा ।
ऊचुः प्राञ्जलय सर्वे सामात्यप्रसुखा जना ।
अद्य स निर्धृता राजन्युरे जनपदेऽपि च ।
उपासितु पुन प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।
On the other hand, K₄ ins after 29

354* आश्रासयत्तदामात्यान्सर्वाजानपदास्तदा ।
Finally, S (except T₂ G₂) ins after 29.

355* हितेषु चैवा सतत पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon Dn₁ reads it in marg — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ D₆ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan N T G₁ s (all om sub parvan name)

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिवर्हण ॥ १२
 धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
 आम्रुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
 नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
 देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
 जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
 श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वयद्गप्रलापिनः ।
 इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
 स्यस्यन्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
 ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
 सरत्तकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
 जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्नदमब्रवीत् ।
 मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्ठकम् ॥ १९
 वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद् वीक्षितुम् ।
 तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
 न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निजितः पुरा ।
 कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Do₁ G₁ हुष्कर; G₄ सुकृत — °) D₁ [अ]सि, T₂ G (except G₁) वै (for च) K₁ Dn₈ G₁ ध्रियसे, Do T₁ ३ (after corr) G₂ ४ प्रीयसे, D₁ इयसे, D₅ [आ]प्यायसे; T₂ G₂ प्रीयसे — °) K₁ Dn D₅ सवारोघ (K₁ °रि) महासुज, K₃ ४ D₁ T₁ °रोरिनिवर्हण, B₃ (corrupt) सदा वा विनिवर्तन, T₂ G (except G₁) लाभाय मम नैषध — After 12, S ins

351* पुनर्द्युते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D₃ missing (cf v l 1) K₂ om 13 (cf v l 12) — °) K₄ D₂ पाणेनानेन, T₁ G₁ जितेना° Ś₁ K₁ D (except D₂ ४ ६, D₃ missing) M₁ वै भैमी (for वैदर्भी) — °) D₁ वित्तेन, T₁ G₁ धनेन (for जितेन) — °) G₁ क्षिप्र (for व्यक्त). — °) K₃ ४ Do इवामरा, T₁ G₁ M शची यथा

14 D₃ missing (cf v l 1) K₂ om 14^{ab} (cf v l 12) — °) Ś₁ K₁ Do [S]पि (for हि) Ś₁ M त्वा (for स्वा) G₁ corrupt — °) K₁ सम्रह्यामि, B₁ ३ Do Dn D₅ प्रतीक्षेपि; G₂ ४ M₁ प्रतीक्षे च M₁ [ए]व (for च) G₂ ४ परतप (for च नैषध) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६) G₂ देवनेन (or °ने न) (for °ने च) — °) T₂ G₂ ४ भवत्येव (for न भवति) T₂ (after corr) G₂ सुहृद्गणै (for [अ]सुहृद्गणै) B₃ Do D₄ ६ अभवत् सुहृद्गणै

15 D₃ missing (cf v l 1) — °) T₁ G₁ [अ]वैव, M₂ [अ]द्याह (for स्वद्य) — °) Ś₁ K₁ या (for सा)

16 D₃ missing (cf v l 1) — °) B₂ ४ D₄ ६ T₂ G₂ ३ M transp तु and तस्य K₄ B₂ ४ Do D₁ ३ ४ ६ T₁ G₁ M₂ ता वाच, K₃ तद्वाचो (for ता वाचो) B₁ श्रुत्वा तस्याशुभा वाच — °) K₃ ३ T₁ G₁ बह्वयद् (K₃ G₁ °द्) प्रलापिनः; B₃ ४ बह्वयद्प्रणादि (B₄ °दि) न, D₂ बुध्वायद् प्रलापिर्न; T₂ G₂ ४ ह्यस्यद्प्रलापिनः, M₂ बह्वयद् प्रलापिन

— °) T₂ G₂ ३ M₁ तत् (for स)

17 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₃ D₂ सु; K₄ स, B₂ ३ Do D₁ ४ ६ च (for तु) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६, D₃ missing) T₁ M₂ नलो (for ततो) T₂ G नल (for नृप) — °) K₁ Do₁ D₅ G₁ पणाव, T₁ M पणाय; T₂ (before corr) वैधेय, G₂ वधाय, G₄ वैधेय (for पणाव) K₃ G₄ व्याहरसि — °) Ś₁ K₁ ३ ४ B₄ Dn D₁ ३ ६ जितो न; K₂ ततो न; T₁ M₂ जितो वै, G₁ कैतव्ये; M₁ जिते वै

18 D₃ missing (cf v l 1) — °) Do पुन (for तत) Ś₁ K₁ प्रवर्तित, K₄ M₂ प्रवर्तता — °) = 6° B D₄ ६ वीरेण (for भद्र ते) — °) K₃ Dn D₅ °निचयै — °) K₁ ३ B₁ ३ D₄ ६ T G₂ पाणेन; B₂ G₁ पणेन (for प्राणेन) K₃ पणतो, K₄ पाणितो, D₄ ६ गणितो M₂ यत् (for च)

19 D₃ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ G₁ जित्वा तु, T₂ G₂ ३ M₁ स जित्वा Do प्रहसन् (for पुष्कर) — °) Do पुष्कर चेदमब्रवीत् — °) Ś₁ न च, M₂ जित (for मम) Do transp सर्वं and राज्य — °) T₂ G₂ ४ प्राप्त निहतकण्ठ

20 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₁ S राजापसद् — °) B₁ ३ D₄ ६ यस्यास्व

21 D₃ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K Do Dn D₁ ३ ६ (by transp) स्वया तत्, B D₄ ६ T₂ G₂ च स्वया — °) K₂ B₁ ३ ४ Do Dn D₅ S (except T₂ G₂) विजित (for निजित) B₁ ३ ४ Do D₄ ६ तदा, B₂ T₁ G₁ M स्वया (for पुरा) — °) T₁ M₂ तु, G₁ च (for तत्) Do D₄ ६ S (except T₁ G₁ M₂) सर्वं (for कर्म) — °) K₃ Dn D₁ ६ च (for तु) K₁ रूप, T₁ G₁ M₂ नीच (for मूढ) D₂ त्व मूढ न च बुध्यसे — °) K₄ D₁ ३ पाप (for दोष)

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैपथेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्निवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५

कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राजा मासमुप्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुर हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुपर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुर श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निपधाधिपः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

22 D₃ missing (of v1 1) — ^a) K₂₋₄ D₀ D_n D₁ s T₁ G₁ M त्वै, B₂₋₄ D₄ ० T₂ G₂₋₄ च (for त्व) K₂ s D₀ D_n D₅ T₂ G₂₋₄ M₁ जीव त्व, B₁ सजीव, T₁ G₁ M₂ त्व जीव (for जीवस्व) — ^b) K₂ D_n D₅ अवसृजामि; T₂ G₂₋₄ अप्युत्सृजामि Ś₁ वै (for ते) — After 22^{ab}, K₁ s B D (except D₁ s s, D₃ missing) ins

352* तथैव सर्वेसभार स्वमश वितरामि ते ।

— ⁰) Ś₁ K₁ यथैव B₂₋₄ D₄ ० च त्वयि, M₁ (by transp) मम च — ^a) B₂ D₄ ० मम चैव, B₂ s मम वीर; T₂ G₂₋₄ M₁ त्वयि चैव (for त्वयि वीर)

23 D₃ resumes! — ^a) K₂ B₁ D_n D₅ सौहादं (for सौभ्रात्र) Ś₁ K D (except D₄ ०) चापि, T₂ G₂ हि च (for चैव) K₄ ते (for मे) D₀ नित्य (for त्वत्तो) — ^b) T₂ (before corr) G₂ s प्रयास्यति — ⁰) T₁ G₁ M₂ च (for हि) — ^a) K₂ D₄ M स जीवस्व; T G स (T₁ G₁ स) जीव त्व (for सजीवस्व) Ś₁ K₄ D₀ D₁ s स(Ś₁ स)जीव शरदा शत, K₁ s D_n D₅ s स(D₃ त्व)जीव शरद शत.

24 ^a) K₂ B₁ s D₃ श्रातयित्वा — ⁰) T₁ G₁ M₂ पुष्कर क्षमयामास, T₂ G₂₋₄ वचनैस्त्रोष — ^a) T₁ G₁ M₂ सात्वयित्वा (for परि)

25 ^a) D₁ अथ, D₂ M₂ एव (for एव) T₁ G₁ नलेन सात्वितो तेन (sio) — ^b) K₄ B₂ s D₀ D₃ s ० ह (for तम्) K₂ प्रत्युवाच स त नल — ⁰) D₀ यदा राजन्, D₃ महाराज

26 ^b) K₁ वर्षशत D₃ s T₂ G₂₋₄ M₁ सुख, T₁ समी (for सुखी) — ⁰) Ś₁ K₁ वितरसि; K₂ से

27 ^a) D₀ सत्कथा (for स तथा) T₁ G₁ M₂ स तथा सात्वितो राजा (G₁ ज्ञा) — T₂ G₂ om. (hapl) 27^b-29^a — ^b) Ś₁ समाशाय, B₁ समाश्रित्य (for मास)

K₂ B₂₋₄ D₄ ० ततो नृप, K₄ D₂ s G₄ M तदा नृप, G₁ नराधिप — ⁰) K₂ D_n D₅ transp स्वपुर and पुष्कर K₂ B₂₋₄ स्वजनान्वित, D₀ स्वजनवृत

28 T₂ G₂ om 28 (of v1 27) — ^a) S₁ K D (except D₄ ०) G₁ s सार्धं (for राजन्) — ^b) T₁ नादितै, G₁ s विजितै (for विनीतै) — ^a) G₁ वपुष्मान् S₁ K₁ s s D₂ s पुरुपर्षभ, K₂ B D₄ ० भरतर्षभ; T₁ G₁ M₂ कुरुनदन G₂ s ययौ वीरश्रिया ज्वलन्

29 T₂ G₂ om 29^a (of v1 27) — ⁰) S₁ K₂ s D (except D₁ s) G₁ M₁ पुरी, B₁ स्वक (for पुर) K₁ s T₂ G₂₋₄ M₁ श्रीमाद्, B₁ धीमान्, B₂ राजा, D₂ G₁ रन्या, T₁ M₂ रन्य (for श्रीमान्) — ^a) B₂ चात्यर्थम्, G₁ अत्यतम् (for अत्यर्थम्) Ś₁ K₄ B₁ D (except D₁ ०) M₁ उपशोभिता, T₂ G₂ उपभोगित — ¹) B₁ s D₄ ० T₁ G₁ M₂ पौरान्स; B₂ स पौरान् (for पौराश्च) — K₂ B D (except D₂) ins after 29 K₁, after 4^{0b} of the next adhy

353* पौरा जानपदाश्चापि समहृष्टतनूहहा ।

ऊचुः प्राञ्जलय सर्वे सामास्यप्रसुखा जना ।

अथ स निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।

उपासितु पुनः प्रासा देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K₄ ins after 29

354* आश्वस्यत्तदामाल्यान्सर्वाज्ञानपदास्तदा ।

Finally, B (except T₂ G₂) ins after 29

355* हितेषु चैवा सतत पितृवावहितोऽभवत् ।

Colophon D_{n1} reads it in marg — *Maṅgala parvan* Ś₁ K₁ D_n D₅ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub-parvan* N T G₁ s (all om sub parvan name)

७८

वृहदश्व उवाच ।

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्दक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५
दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
एकाकिनैव सुमहत्क्षलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
रमसेऽस्मिन्महाराण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवाङ्गपारगैः ।

mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B₄ नल राज्यप्राप्ति', D₂ अयोध्यागमने अक्षक्रीडाया नलेन पुष्करपराजये नलराज्यप्राप्ति' — *Adhy no* (figures, words or both) Dn M₁ 78, D₁ 83, T G M₂ (by corr) 77 (as in text), M₂ (before corr) 79 — *Śloka no* Dn D₁ 33

78

1 °) B₁ प्रविष्टे, T₁ प्रशास्ते 8 (except T₁ M₂) नगरे (for तु पुरे) Ś₁ K₁ 3 4 B₂ D₁ 2 प्रयाते पुष्करे हृष्टे, B₂ सप्रशाते प्रहृष्टे च — °) D₂ om from वृत्ते up to तीर्थ (in 19°) K₂ सप्रहृष्टः, B₄ सप्रवृत्त, T₁ सुप्रवृत्ते, G₂₋₄ M सुप्रवृत्त — °) B₁₋₃ D₄ 6 G₁ राजन् (for राजा) — °) B₁ M₂ अथा', T₂ G₂ 2 समा' (for उपा') — After 1, T G ins

356* पुण्यश्लोक तु राज्यस्य श्रुत्वा भीमो महीपति ।

मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।

अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।

सुता प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय भीमते ।

2 D₂ om 2 (cf v.1 1) — °) T₂ G₂₋₄ M₁ तथा (for पिता) — K₂ om 2°-3° — °) K₁ 3 B Dn₁ D₂ 4 6 M प्रास्थापयद् B₁ अदीनात्मा (for अमेया') — 2°=1 2 184^b, 114 9^d, 144 18^b 4 21 47^b, etc

3 K₂ D₂ om 3 (cf v.1 1, 2) — °) T₂ G₂₋₄ अतीव मुदितो वीरो

4 D₂ om 4 (cf v.1 1) — °) Ś₁ K₁ B₂₋₄ D₄ 6 तत् (for तथा) — °) Ś₁ K₁ 3 4 Dc D₂ M च; B Dn D₁ 6 स (for स्य) K₂ D₂ जम्बूद्वीपे रराज स', D₁ °) दे

चराचरे, G₁ °) द्वीपादिराजसु — After 4^{ab}, K₁ ins 353* — °) K₁ D₁ चैवा', D₂ स चा, G₁ चैत्या (for स्वे चा') K₂ D₂ राज्य, G₁ राजा (for राज्ये) K₂ B₁₋₃ Dn D₂ 4 6 पुन शशास तत्रा (B₁ 3 D₂ 4 6 वै रा) ज्य; T₁ M पुन स्लेन्य वसद्राज्ये — °) Ś₁ K₁ प्रत्यावृत्त्य, B₁ गत्य K₁ महामना 5 D₂ om 5 (cf v.1 1) — °) D₁ G₁ विविधै (repeated 1), T₂ G₂₋₄ विधिना (for विधिवत्) Ś₁ भूरि दक्षिणै, K₁ 3 4 Dn D₁ 6 G₂ चास'; B₂ 3 D₂ प्राप्त'; T₂ G₂ 4 वास', G₁ आस' K₂ समासवरदक्षिणै — °) K₂ Dc सुहृदो; K₂ स्वपुर, B₁ 3 4 स्वराज्य; D₂ 6 स्व राज्य (for ससुहृद्) K₂ Dc द्रक्ष्यसे; K₂ B₁ 3 4 D₂ 6 प्राप्स्यसे, K₄ प्रेक्षसे, D₂ प्रवसन्, T₁ G₂ यक्ष्यसे, T₂ G₂ 4 M रक्ष्यसे, G₁ रक्षसे M₁ [S]चिर

6 D₂ om 6 (cf v.1 1) — °) B₄ तत्तादृश (for एतादृश) T₂ G₂₋₄ एव च व्यसन प्राप्तो — °) K₂ D₁ 3 नरश्रेष्ठः, B₁ 3 Dc D₄ 6 G₁ M₁ नृपश्रेष्ठ

7 D₂ om 7 (cf v.1 1) — °) B D₂ 6 वै, D₁ [अ]पि (for [ए]व) G₁ एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्मं यद्गृत — °) M₂ एतादृश (for आसादित) — °) K₂ T₂ G₂₋₄ प्राप्त K₄ B₂ Dc₂ Dn₂ D₂ T₂ G₂₋₄ चाम्युदय G₁ तथा (for पुन')

8 D₂ om 8 (cf v.1 1) — °) G₁ सह (for चैव) B₁ (m as in text) D₁ भारत, B₂ 3 D₄ 6 पार्थिव; T₂ G₂₋₄ भार्यया (for पाण्डव) — °) Ś₁ रमया', K₁ 3 रम्या; Dc वससे'; G₁ समये' (for रमसे') T₂ G₂₋₄ कथाप्राप्ति समाकर्ष्य

9 D₂ om 9 (cf v.1 1) — °) = Gitā (Vulg) 2 28 Ś₁ K (except K₁) B₂ D₁ 3 परिवेदना — After

नित्यमन्वास्थ्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वासिहि मा शुचः ॥ ११
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वेत्स्यते नृपु चाभ्यताम् ।
अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

9, Dn₂ ins

357* अक्षणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।

नलेन याचित राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dn₂ cont K₂ Do₁ Dn₁ n₃ D₁ ins after 9 K₄, after 360*

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ।

[In D₁, this *phalaśrutī* occurs twice, of 301*]

10 D₂ om 10 (cf v l 1) — °) K₄ B₂ राजन्,

B₂ 4 D₄ 6 सात; D₁ चैव, M₂ चेह (for चापि) K₁ इति

हास पुर चासि — °) Ś₁ K₁ कलेर् (for कलि) K₁ उत्तम,

K₂ B D₀₁ Dn₁ D₅ M अच्युत; D₄ 6 अच्युत (for उच्यते)

— After 10^{ab}, Dn₂ ins (another *phalaśrutī*)

359* य इह पठते नित्यं य इह श्रुणुयात्तर ।

न तस्य विद्यते राजन्भय वै कलिकारकम् ।

धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदाजैवरतस्य च ।

दान्तस्य च वदान्यस्य कलि पुंस करोति किम् ।

— °) B Dn₂ n₃ D₅ 4 6 G₂ M₂ आशसितु; G₁ अध्यासितुं

— After 10, K₄ ins

360* इदमेवान्यदत्रैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।

कलिना च नृपे दत्त राजन्वरमनुत्तमम् ।

अक्षणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।

नलेन पठितं श्लोकं कलिनाशाय भारत ।

followed by 368*

11 D₂ om 11 (cf v l 1) — °) S₁ K₁ सुस्थिर

त्व (1) Ś₁ K₁ 4 D₁ च समेक्ष्य — °) K₁ D₅ M₁ पुरुषो-

(M₁ वे)थेस्य K₄ सिद्धये, D₀ निक्षय, G₄ सर्वदा (for

नित्यदा) — D₅ om 11^{cd} — °) K₂ 4 B Dn D₁ 4 6

[ड]दये (B₁ [अ]पि च), T₁ 3 (after corr) G₁ 3 M₂

[अ]प्याये (for [आ]पि च) K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 चापि (for

चैव) Do D₅ व्यसने चोदये चैव, T₂ (before corr) G₂ 4

तस्याप्यायस्य वै चैव — After 11°, K₂ B₂ Do Dn D₅

ins

361*

न चिन्तयितुमर्हसि ।

श्रुत्वेतिहास नृपते

[(L 1) Dc नावनीदितुम् (for न चिन्*)]

— °) Dc D₁ शुच D₃ न विपीदितुमर्हसि, S तदाश्वासितु

मर्हसि (M₁ सुस्थिरो भय मा शुच) — K₂ 3 Dn ins

after 11 D₅ (which om 11^{cd}) ins after 11^{ab}

362* व्यसने त्व महाराज न विपीदितुमर्हसि ।

K₂ 3 Dn D₅ cont S₁ K₁ 4 B Dc D₃ 4 6 ins

after 11

363* विपमावस्थिते देवे पौरुषेऽफलता गते ।

विपादयन्ति नात्मान सत्त्वाप्रायिणो युषा ।

[(L 1) Ś₁ देशे (for देवे) B₁ 3 D₄ 6 वित्य, B₂ Do

विकल (for शकतां) K₂ पौरुषफलवति ते — (L 2) K₁

Dc सत्वोपा°, B₁ सिद्धपा° K₂ Dn₃ D₅ नरा, Dn₁ n₂

जना (for युषा)]

12 D₂ om 12 (cf v l 1) — °) K₄ D₁ य इह,

S (except G₁ M₁) ये चैतत् (for ये चेद) K₄ कीर्त (for

कथ*) — °) Ś₁ K₁ B₄ ये, D₁ हि (for वै) T₁ सश्रो

प्यति चाभीक्ष्ण वै, T₂ G₂ 4 सश्रोष्यतीव चा (G₄ ति च मे)

भीक्ष्ण — °) Ś₁ नाश्रीस्तेपा; K₄ D₁ लक्ष्मीस्तेपा Ś₁ K₄

B₁ 3 Dn₃ n₃ D₁ भविष्यति — K₂ M₁ om (hapl)

12^{af} — °) Ś₁ तेभ्यो, S (M₁ om) चास्य (for तस्य)

Ś₁ व्यवस्यति, K₁ [ड]पसमाते (corrupt), Do D₁ S (except

G₂, M₁ om) [ड]पपद्यते — °) S₁ K₁ धन्यता च भवि

प्यति; B₂ ता चागमिष्यति

13 D₂ om 13 (cf v l 1) — °) G₁ पुण्य (for

श्रुत्वा) — °) B₁ पुत्रपौत्रान् T₂ G₂ 3 श्रिय, G₁ सखीन्,

G₄ श्रिय (for पशून्) K₂ 4 D (except D₄ 6) चापि

(for चैव) — °) K₂ Dn D₅ लभते, B₁ T₁ G₂ 4 M₂

वेत्स्यते, B₂ लप्स्यते, B₃ वास्यते, T₂ G₂ लप्स्यते, G₁ लप्स्यसे

— °) K₂ आरोग्या, B₂ 4 D₄ 6 नीरोग, Dn₁ D₅ आरोग्य

Dn₂ n₃ आरोग्यप्रीतिमाक्षैव; T₂ G₂ 4 अरोगा प्रीतिमत्तश्च

— °) T₂ G₂ 4 भविष्यति — After 13, B₄ ins an

add colophon

14 D₂ om 14 (cf v l 1) — °) D₅ रूप (for भय)

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो हृष्टमना राजा बृहदक्षमुवाच ह ।
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्पृष्टं महातपाः ॥ १७
 बृहदक्षे गते पार्थमश्रौपीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतञ्चस्ततस्ततः ।
 तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९
 इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१
 तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२
 दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
 ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

K₂ Dn D₈ भयात्प्रत्यसि (for भय पश्यसि) G₁ यत्र (for यच्च) — ^b) Ś₁ T₂ G₃ 4 M आह्वयिष्यति, K₄ आकर्षयसि, G₁ आश्रयिष्यसि Ś₁ मा (for मा) — ^c) K₁ T₁ G₂ M अक्षज्ञा — ^d) K₁ भारत (for पार्थिव)

15 D₂ om 15 (cf v.l. 1) — ^a) K₁ (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्) — After 15^{ab}, T₂ ins 364^a उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न सशय ।

— ^d) Ś₁ K₁ 2 4 D₈ प्रपन्नय, K₈ सत्यमेतद्, B₁ प्रसन्नोऽसि 16 D₂ om 16 (cf v.l. 1) — ^a) T₂ G₂₋₄ राजन् (for राजा) — ^d) G₁ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्) K₄ [अ]धीष्व भो, D₁ वै प्रभो (for तस्वत्) — After 16, T₂ G₂₋₄ ins

365^a कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदक्षो महासुनि ।

17 D₂ om 17 (cf v.l. 1) — ^b) S₁ K₁ पार्थिवाय (for पाण्ड०) D₁ विशा पते (for महा०) — After 17^{ab}, S (except M₁) ins

366^a लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकं समपद्यत ।
 कथामेव तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदक्षो जगाम ह ।
 — ^{cd}) T₁ G₁ om 17^{cd} D₈ गतश्चायु सरो राजन्; T₂ G (G₁ om) उक्त्वा चायु शिरोगच्छद् D₈ तपस्तु (for उपस्पृष्टु) M₁ दत्त्वा चास्य महातेजा तत्रैवातरधीयत

18 D₂ om 18 (cf v.l. 1) — ^{ab}) Ś₁ K₁ D₈ पार्थस्वश्रौपीत् — G₁ om (hapl) 18^{cd} — ^d) S₁ K₁ तपस्विन, D₁ युधिष्ठिर, T₂ G (G₁ om) जितेंद्रिय (for मनी०)

19 D₂ om up to तीर्थे in 19^c (cf v.l. 1) — ^b) K₁ हतस्त, K₅ समतत. — ^c) Ś₁ K₁ शैलचरेभ्यश्च,

K₄ Dc D₂ शैलच(K₄ च, D₂ प)रेभ्यश्च, B₂ : Dn D₂ 4 6 T G (except G₂) शैलवनेभ्यश्च — ^d) B D₄ T₂ G₃ दृढव्रत; D₁ तथैव च

20 ^b) Ś₁ दुष्कृत; K₁ दुष्कर, S (except G₁ M₁) उदार (for दुराण) — ^c) T G M₂ transp न and तथा M₁ स (for न) D₂ G₄ दृष्टपूर्वं K₄ D₁ वा, D₂ वै, D₄ T₁ 2 (before corr) G₂ 4 M₁ न (for सन्य) — ^d) D₁ कचिद्; D₂ श्रुत D₄ 6 द्व (for इति)

21 ^a) K₂ Dc₂ Dn D₂ 8 G₁ तथा, M₁ स वै (for यथा) — ^b) B₁ G₁ नियतेंद्रिय — ^c) K₁ नर, K₂ 4 D₂ 8 वर (for चर) Dc मुनिवेषधर श्रीमान्, G₂ मुनिरैकशरन्धीमान्

22 ^a) Dc D₈ पाहवा, D₈ पाहव Ś₁ K₁ 2 4 G₁ राजा, Dc वीर (for राजन्) — ^b) S₁ तपमान — ^c) K₄ Dn₁ T₁ कौंतेय; T₂ (before corr) G₂ 4 चैकाते K₂ Dc D₂ 8 अन्वशोचत कौंतेया — ^d) D₄ 6 transp प्रिय and जय T₂ G₂₋₄ त प्रिय (for प्रिय वै) G₁ भ्रातर च धनजय

23 ^a) Dc च, D₈ 8 सु (for तु) — ^b) Ś₁ K₂ 2 Dn₁ D₂ 8 8 प्रवृत्त्यर्थ; K₁ तप्यमानो (for शर०) — After 23, S ins

367^a प्रतिगृह्णाक्षहृदय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
 आसीद्बृहमना राजन्भीमसेनादिभिर्भुव ।
 स्वभ्रातृन्सहितान्पदयन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
 अपदयन्ननुन तत्र यभूवाशुपरिभुत ।
 सतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [6]
 कदा दृश्यामि वै भीम पार्थमत्र तवालुनम् ।
 मन्कृते हि कुरत्रेष्टस्यते दुश्चर तप ।
 तस्याक्षहृदयज्ञानमाण्यासामि कदा न्वदम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।

भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभृता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

स हि श्रुत्वाक्षद्वय समुपात्त मया विभो ।

प्रहृष्ट पुरुषग्याघ्रो भविष्यति न सशयः । [10]

[(L 2) T₁G₁ २ M₁ राजा (for राजन्) — (L 3) G₁ M₁ स (for स) — (L 6) T₁G₁ M कुतीपुत्र धनजय (for the posterior half) — (L 7) T₁G₁ M यत्कृते T₂ G परम (for दुश्कर) — (L 8) M [अ]प्यह (for त्वह) — (L 9) T₁G₁ M उपादत्त (for समु) T₁G₁ M₂ विभु]

Colophon *Mayor parvan* Ś₁ K₁ D₆ T G₂₋₄ आरण्य
— *Sub parvan* All MSS. (om sub parvan name)
mention only नलोपाख्यान (B₄ prefixing काम्यके to it)
followed by समाप्त (B₁ २ M₂ om समाप्त) — *Adhy*
name M₂ बृहदश्वगमन — *Adhy no* (figures, words
or both) K₁ T G M₂ (after corr) 78 (as in text),
Dn₁ (*sup lin*) 76, Dn₂ M₁ 79, Dn₃ M₂ (before
corr) 80, D₁ 84. — *Śloka no* Dn₁ ns 27, D₁
25 — *Aggregate Śloka no* K₄ 1251

79

1 K₂ (which om the portion of the text from st
1 of this adhy up to line 127^{ab} of adhy 81) ins a
line which, along with the continuations added in
the margins (*sec m*), reads as follows

368*

वैशंपायन उवाच ।

तीर्थानां चैव महात्म्य पुलस्त्येनाभिभाषितान् ।
कदापितीर्थयात्राया नारदो भगवावृषिः ।
तीर्थानि पर्यटन्नात्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यटच्छुधिष्ठिरः ।

वैशंपायन उवाच ।

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
वभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे वभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमाक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

तीर्थभिधान पुण्य च नारदाय महात्मने ।

नारद उवाच ।

तत्तेऽह कथयिष्यामि शृणु धर्मभृता वर ।

पुलस्त्युवाच ।

— °) Dn D₆ अकुर्वन्ते (for अकुर्वन्त) T G₁ २ M₂
किमकुर्वं (M₂ 'वं)त पार्थस्ते — °) M₁ विना (for ऋते)
2 °) D₃ ६ सपन्नजित् (for गतिरासीद्) Ś₁ K₁ B₁
Dc D₁ २ अभिन्नजित्, K₄ D₃ ६ M₂ अनतः; B₂ G₁ अनेक
— After 2°, K₄ ins

369*

रुद्राणां चैव शकरः ।

त्रिदशानां महेंद्रश्च

— °) S (except G₁ M₂) मा (for मे)
3 °) Ś₁ K₁ देवेंद्रसम् — °) Ś₁ K₁ B D₆ ६ समरे
(for सम्रामे) — °) Ś₁ विना तेन, D₆ विना तात; T₂
G₂₋₄ विनाकृता K₄ महर, B₁ D₁ २ च ते (for वने) K₁
तेन, T₁ G₂ M₂ पार्था, G₁ पार्थ (for वीरा)
4 °) Ś₁ D (except D₄ ६) T₁ transp काम्यकात्
and पाण्डवे Ś₁ K₁ राजन्; K₄ B₁ पार्थे (for तात) N
(K₂ om) सत्यविक्रमे (for सव्य) — °) Ś₁ K₁ २ D
(except D₄) M₁ पाडवेयास्ते K₄ जाता विमनस सर्वे
— °) K₄ भ्रातृ

5 °) Ś₁ D₂ ३ सूत्रमणयः, D₆ विच्छिन्नसूत्रा मणय
— °) T₂ G₂ भिन्न (for छिन्न) Dc (by transp)
द्विजा इव; G₂ इवाहजा, — °) K₄ इह, S तत्र (for अथ)

6 °) K₂ D (except D₁ २ ४ ०) तु (for च)

7 °) M₁ त विना (for तमृते); cf v1 12°, 13°, 14°,
19°, 22°, 25°, 29° Ś₁ पुरुषग्याघ्राः; K₂ ४ B₁ D
(except D₄) T₁ G₁ M ते नरग्याघ्रा T₂ G₂₋₄ ऋते तेन
नरग्याघ्रा — °) D₃ सुखम् (for सुवम्) Dn₂ D₂
अप्रासवतः; D₁ अचामुषत -Dn₃ D₁ ३ ते (for वै) K₄

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
 सुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
 निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
 विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।

शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिाम् ॥ १२
 बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
 न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
 यस्य स धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
 न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
 तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसतीह दुःखिता

8 K₁ om 8 — ^a) K₄ D₁ ३ परिक्राता — ^b) K₄ तीक्ष्णबाणैः, G₂ ४ शुद्धा बाणैः Ś₁ महामृगान् — ^c) D₁ भरतव्याघ्रा, D₄ ६ T G₂-4 M₃ श्रेष्ठा M₁ न्यघ्नन्भरत-
 शार्दूल — D₁ ३ om 8^a-9^a — ^d) Ś₁ तथा (for मृगान्)

9 D₁ ३ om 9^a (of v.1 8) — ^a) K₂ ४ व्याघ्र — ^b) K₂ D₈ पाडवा जनमेजय, K₄ M₁ वन्याहारा भरिंदमा, D_० T G M₂ वन्याहारा ब्र(T₁ 'राण्य')रिंदमा — ^c) K₁ ४ विप्रहृत्य, K₂ B₂ Dn D₁ ६ उपाकृत्य, B₃ विनि सृत्य, D₂ उपाहृत्य, D₃ विप्रकृत्य; D₅ उपकृत्य, T G₃ ४ M प्रवि-
 सृत्य; G₁ परिसृत्य, G₂ प्रविहृत्य (for विप्र^०)

10 ^a) K₂ Dn D₈ सर्वे स (for एव ते) — ^b) B₂ ४ D₄ ६ शोकार्ता (for सोत्कण्ठा) — ^c) S₁ अहृष्टमनस (1), T G M₂ विषण्णवदना (T₁ M₂ 'मनस)

11 ^a) Ś₁ D₁ अथैन, K₁ अथ त (for अथ वि) 8 (except M₁) राजन् (for वीर) K₂ D_० Dn D₈ विशेष तस्तु (D_० ३ 'श्च) पाचाली — ^b) K₂ D_० Dn D₈ स्मरती (for पाञ्चाली) D₃ पाचाली आयुध प्रति — ^c) K₂ Dn D₈ उद्विग्न, D_० उद्विग्ना; D₃ आत्मान (for स्मरन्ती) Ś₁ M₁ पाडव ज्येष्ठम्, K₄ D₁ पाडवज्येष्ठम् — After 11, D₁ ३ read 14^c-15^d

12 ^a) M₁ त विना (for तमृते), cf v.1 7^a, etc K₂ ४ B₄ D (except D₄ ६) T₁ श्रेष्ठ, M₁ ज्येष्ठ — ^d) K₄ काम्यक न विराजते, S (except T₂ G₂) वन नामाति मामिद — ^e) T₂ G₂-4 एव (for इव) K₂ D₈ S (except M₁) प्र- (for च) — After 12, M₁ ins

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 ^a) S₁ K₁ ३ B₁ ४ Dn D₈ वै, K₄ ते (for मे) — ^d) M₁ त विना (for तमृते), cf v.1 7^a, etc

14 ^a) Ś₁ D₁ नीलाजनसमप्रख्य, K₄ D₄ ६ नीलाबुद-
 च्यप्रख्य — ^b) K₂ ४ B₄ D (except D₄ ६) M₁ 'गामिन
 — For sequence in D₁ ३, cf v.1 11 — ^c) M₁ त विना (for तमृते), cf v.1 7^a, etc — ^d) D₁ ३ वन न (for काम्यक) D₁ ३ प्रतिभाति, D₃ नाद्य भाति, M₁ नाम्यभाति G₂ ४ मा (for मे)

15 For sequence in D₁ ३ of v.1 11 — ^a) K₂ ४ Dn D₈ वा (for स) — ^b) Dn₃ श्रूयते चाशनिस्वन, D₃ श्रूयतेस्यास्य निस्वन — ^c) K₁ ४ ते; K₂ B Dn D₄ ६ वै (for त) M₁ तस्याह (for त राजन्) M₃ लभे शर्म न ते राजन् — ^d) M₁ सव्यसाचिन B D₄ ६ त सारती किरिदिन

16 ^b) B₂ S (except T₁ G₁) निशाम्य, D₂ निवास (for निशान्य) — ^c) Ś₁ K₁ महाबाहुर (for महाराज) — ^d) K₄ वाक्यम् (for इदम्)

17 Before 17, K₂ B₃ ४ Dc₁ Dn₃ D₄ ६ ins भीम उ, Dc₂ Dn₁ n₂ D₃ भीमसेन उ, G₁ M भीम — ^a) D_० D₁ ३ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ मम (for मन-)

18 ^a) K₁ ४ transp समौ and भुजौ — ^c) D₁ T₁ G₂ मीर्वाकिणकृती वृत्ती — ^d) Ś₁ स्वद्रायुधरौ समौ; D₁ स्वद्रायुधरौ उभौ; K₂ ४ D_० Dn D₃ ३ स्वद्रायुध(D_० स्वद्रयुद्ध धनुर्धरौ, B चाररूपौ (B₂ उद्रायुध गदाधरौ, D₁ ३

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खङ्गायुधगदाधरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
 नकुल उवाच ।
 य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।

गन्धर्वमुख्याञ्छतशो हयाल्लेभे स वासविः ॥ २३
 राजंस्तित्तिरिक्लमापाञ्चश्रीमाननिलरहसः ।
 प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 काम्ये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
 तस्य जिष्णोर्दृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

खङ्गयुद्धविदारदौ, G₄ M₃ खङ्गायुधगदायुधौ

19 K₄ (which om 19^a-20^d) reads सुवर्णकठकावेव
 कृतावापीजहायथौ (corrupt) as pāthāntana probably
 for 19^{ab} — °) = 7^a M₁ त विना (for तमृते), cf v 1
 7^a etc — °) K₁ नष्टसूर्यसम, S निम्न D₁ जगत् (for
 वनम्) K₂ Dn D₅ नष्टसूर्यमिवावर

20 K₄ om 20 (of v 1 19) — °) B₁ D₀ D₄
 पचाला — °) S विभ्ययु- (for विभ्यति)

21 °) Dn₂ ns D₂ 4. °) T₂ G₂ 3 बाहु — °) Ś₁
 निहत्याजौ; K₁ हतानाजौ (for जिता)

22 D₁ 2 om 22 — °) M₁ त विना (for तमृते), cf.
 v 1 7^a etc N (except Ś₁) T₂ G₂ फल्गुन — °) B₂
 Dn₂ रति (for धृतिम्) S₁ धृति न लभते वने — K₂-4
 Dn D₅ om 22^{cd} — °) = 12^{cd} S₁ D₅ अपि (for
 इव) D₅ शून्यमेव जगत्सर्वमस्त्रिल प्रतिभाति मे — N (Ś₁
 K₄ D₁ 2 om line 1) ins after 22 (K₂ Dn D₅, which
 om 22^{cd}, ins after 22^{ab})

371* पश्यामि च दिशं सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
 ततोऽन्नवीत्साक्षुकण्ठो नकुल पाण्डुनन्दन ।
 [(L 2) S₁ अक्षु (for साक्षु)]

23 K₁ 4 Dn₁ ns D₁ om the ref — N ins after
 नकुल उ (K₁ 4 Dn₁ ns D₁, which om the ref, ins
 after 371*)

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाङ्गिरे ।
 देवा अपि युष्मा श्रेष्ठ तमृते का रतिर्वने ।

[(L 1) K₁ B₁-3 D₀ D₄ °) यस्य, K₄ यदि (for यस्मिन्)
 Ś₁ K₁ 4 D₀ D₅ transp दिव्यानि and कर्माणि D₂ विद्याश्च,

D₅ कर्माणि (for दिव्यानि) D₅ दृष्टानि (for कर्माणि)
 — (L 2) K₄ D₁-3 युष्मा श्रेष्ठे, B₄ सुरा श्रेष्ठाश्च (for युष्मा
 श्रेष्ठ) S₁ K₁ गतिर् (for रतिर्)]

— °) S₁ K₁ 2 Dn D₅ transp य and उदीचीं — °)
 B₁ S (except T₂ G₂ M₁) transp जित्वा and युधि
 — D₅ om from शतशो up to 24 — °) K₂ D₀ Dn
 D₅ महाद्यु (D₀ °) ति (for स वासवि)

24 D₅ om 24 (cf v 1 23) — °) K₄ तदा, B₂
 D₁ 2 3 राज्ञे, M₁ हयान् (for राजन्) Some MSS तित्तिरं
 — °) B₂-4 Dn D₄ °) श्रीमतोनिल — 24^d = 26^d

25 °) M₁ त विना (for तमृते), cf 7^a etc S₁ K₁
 D₁ भीमकर्माण — °) B₄ अनवर (for अवरज) K₄ सर्व-
 शास्त्रभृता वर — °) K₁ चरये काम्यके, T G₂-4 (by transp)
 काम्यके काम्ये — °) Ś₁ K₁ 3 B₂ 4 D₅ G₁ 2 M₁ अम
 रोपम

26 °) D₁ 2 कन्या च — °) Ś₁ K₂ B₁ Dn D₅ महा
 रथ, K₂ °) बल, T₂ G₂-4 °) बलान् — °) K₄ महा, D₀
 परान्, D₅ पुनर् (for पुरा) B₄ D₀ D₅ राज्ञे, D₅ जज्ञे
 (for राज्ञे) S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामध्यगस्तदा — 26^d
 = 24^d

27 °) K₁ युधि, D₁-3 पुरा (for मृधे) — °) T G
 एक सुभद्रामारोप्य, M₂ एक सुभद्रामहरद् — °) B₁ 4 सन्ननि
 (for समते) — After 27, B₄ D₀ S (except M₁) ins

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मन ।

आचार्यैदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।

[(L 1) B₄ D₀ येन राज्य समाच्छिद्य]

28 °) D₁ शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप) Ś₁

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्राभुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः ।
 निम्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेघ्यानवहुविधान्मृगान् ॥ ८
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदिमाः ।
 विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 अथ विप्रोयितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विवाहुर्वहुवाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।

शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
 वह्वाश्वर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
 न तथा रमणीयं मे तमृते सच्यसाचिनम् ॥ १३
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
 यस्य स धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
 न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सच्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्व्रवीषि सुमध्यमे ।
 तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसतीह दुःखिता

8 K₁ om 8 — °) K₄ D₁ ३ परिक्रान्ता — °) K₄
 तीक्ष्णवाणैर्, G₂ ४ शुद्धा वाणैर् Ś₁ महामृगान् — °)
 D₁ भरतव्याघ्रा, D₄ ० T G₂-4 M₂ श्रेष्ठा M₁ न्यमनभरत
 शार्दूल — D₁ २ om 8^a-9^a — °) Ś₁ तथा (for मृगान्)

9 D₁ ३ om 9^a (of v l 8) — °) K₂ ४ व्याघ्र
 — °) K₂ D₅ पाडवा जनमेजय; K₄ M₁ वन्याहारा अरिंदिमा,
 D₅ T G M₂ वन्याहारा छ(T₁ "रण्य"रिंदिमा — °)
 K₁ ४ विप्रहृत्य; K₂ B₂ D_n D₁ ० उपाकृत्य, B₃ विनि सृत्य,
 D₂ उपाहृत्य, D₃ विप्रकृत्य, D₅ उपकृत्य, T G₂ ४ M प्रवि
 सृत्य, G₁ परिसृत्य, G₂ प्रविहृत्य (for विप्र)

10 °) K₂ D_n D₅ सर्वे सः (for एव ते) — °) B₂ ४
 D₄ ० शोकार्ता (for सोत्कण्ठा) — °) Ś₁ प्रहृष्टमनस (1),
 T G M₂ विपण्णवदना (T₁ M₂ "मनस)

11 °) Ś₁ D₁ अथैन; K₁ अथ त (for अथ वि) S
 (except M₁) राजन् (for वीर) K₂ D₅ D_n D₅ विदोष-
 तस्तु (D₅ "श्च) पाचाली — °) K₂ D₅ D_n D₅ स्मरती
 (for पाञ्चाली) D₅ पाचाली आयुध प्रति — °) K₂ D_n
 D₅ उद्विग्न, D₅ उद्विग्ना; D₅ आत्मान (for स्मरन्ती) Ś₁ M₁
 पाडव ज्येष्ठम्, K₄ D₁ पाडवज्येष्ठम् — After 11, D₁ ३
 read 14^a-15^a

12 °) M₁ त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc
 K₂ ४ B₄ D (except D₅ ०) T₁ "श्रेष्ठ, M₁ "ज्येष्ठ — °)
 K₄ काम्यक न विराजते; S (except T₂ G₂) वन नाभाति
 मामिद — °) T₂ G₂-4 एव (for इव) K₂ D₅ S
 (except M₁) प्र (for च) — After 12, M₁ ins

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ४ D_n D₅ वै, K₄ ते (for मे)
 — °) M₁ त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc

14 °) Ś₁ D₁ नीलाजनसमप्रख्य, K₄ D₄ ० नीलाहृद-
 चयप्रख्य — °) K₂ ४ B₄ D (except D₄ ०) M₁ "गामिन
 — For sequence in D₁ ३, cf v l 11 — °) M₁ त
 विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc — °) D₁ ३ वन न
 (for काम्यक) D₁ ३ प्रतिभाति, D₃ नाथ भाति, M₁
 नाभ्यभाति G₂ ४ मा (for मे)

15 For sequence in D₁ ३ of v l 11 — °) K₂ ४
 D_n D₅ वा (for स) — °) D_n श्रूयते चाशनिस्वन, D₅
 श्रूयतेस्यास्य निस्वन — °) K₁ ४ ते; K₂ B D_n D₄ ० वै
 (for त) M₁ तस्याह (for त राजन्) M₂ लभे शर्म त ते
 राजन् — °) M₁ सच्यसाचिन B D₄ ० त स्मरती
 किरीटिन

16 °) B₂ S (except T₁ G₁) निशम्य, D₂ निवास्य
 (for निशम्य) — °) Ś₁ K₁ महाबाहुर (for महाराज)
 — °) K₄ वाक्यम् (for इदम्)

17 Before 17, K₂ B₂ ४ D₅ D_n D₅ ० ins
 भीम उ", D₅ D_n 1₂ D₅ भीमसेन उ; G₁ M भीम
 — °) D₅ D₁ ३ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ नम
 (for मन-)

18 °) K₁ ४ transp समौ and भुजौ — °) K₁ T₁
 G₄ मौर्वीकिणकृतौ वृष्टी — °) Ś₁ खड्गायुधधरौ समौ, K₁
 खड्गायुधधरौ उभौ; K₂ ४ D₅ D_n D₅ ० खड्गायुध(D_n)
 खड्गायुध(धनुषधरौ; B चारुत्वौ (B₂ उमायुध-) गदाधरौ, D₁ ३

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविधोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहु पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां घृतनासु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीर न लभे काम्यके धृतिम् ।
 शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
 नकुल उवाच ।
 य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।

गन्धर्वमुख्याञ्छतशो हयाल्लेभे स वासविः ॥ २३
 राजंस्तित्तिरिक्लमापाञ्च्रीमाननिलरहसः ।
 प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैकी वासुदेवस्य संमते ॥ २७
 तस्य जिष्णोवृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

खड्गयुधविदारदौ, G₄ M₂ खड्गायुधगदाधरौ

19 K₄ (which om 19^c-20^d) reads सुवर्णकण्ठकावेव
 कृतावापीजहाययौ (corrupt) as pāḥāntara probably
 for 19^{ab} — °) = 7^a M₁ स विना (for तमृते), cf v 1
 7^a etc — °) K₁ नष्टसूर्यसम, S *निम D₁ जगत् (for
 वनम्) K₂ Dn D₅ नष्टसूर्यमिवावर

20 K₄ om 20 (of v 1 19) — °) B₁ Dc D₄
 पचाला — °) S विभ्ययु (for विभ्यति)

21 °) Dn₂ ns D₂ 4 6 T₃ G₂ 3 बाहु — °) Ś₁
 निहत्याजौ, K₁ हतानाजौ (for जिता)

22 D₁ 3 om 22 — °) M₁ त विना (for तमृते), cf
 v 1 7^a etc N (except Ś₁) T₂ G₃ फल्गुन — °) B₂
 Dn₂ रति (for धृतिम्) Ś₁ धृतिं न लभते वने — K₂-4
 Dn D₅ om 22^{cd} — °) = 12^{cd} Ś₁ D₅ अपि (for
 इव) D₃ शून्यमेव जगत्सर्वमखिल प्रतिभाति मे — N (Ś₁
 K₄ D₁ 3 om line 1) ins after 22 (K₂ Dn D₅, which
 om 22^{cd}, ins after 22^{ab})

371* पश्यामि च दिशं सर्वास्त्रिमिरेणावृता इव ।

ततोऽब्रवीत्साशुक्लण्डो नकुल पाण्डुनन्दन ।

[(L 2) Ś₁ अशु (for साशु)]

23 K₁ 4 Dn₁ ns D₁ om the ref — N ins after
 नकुल उ (K₁ 4 Dn₁ ns D₁, which om the ref, ins
 after 371*)

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।

देवा अपि युधा श्रेष्ठ तमृते का रतिर्वने ।

[(L 1) K₁ B₁-3 Dc D₄ 6 यस्य, K₄ यदि (for यस्मिन्)]

Ś₁ K₁ 4 Dc D₂ transp दिव्यानि and कर्माणि D₂ विद्याश्च,

D₅ कर्माणि (for दिव्यानि) D₆ दृष्टानि (for कर्माणि)
 — (L 2) K₄ D₁-3 युधा श्रेष्ठे, B₄ इरा श्रेष्ठश्च (for युधा
 श्रेष्ठ) Ś₁ K₁ गतिर् (for रतिर्)]

— °) Ś₁ K₁ 2 Dn D₅ transp य and उदीचीं — °)
 B₁ S (except T₂ G₃ M₁) transp जित्वा and युधि
 — D₃ om from शतशो up to 24 — °) K₂ Dc Dn
 D₅ महाशु (Dc 'म' ति' (for स वासवि)

24 D₃ om 24 (cf v 1 23) — °) K₄ तदा, B₂
 D₁ 3 5 राज्ञे, M₁ हयान् (for राजन्) Some MSS तित्तिर*
 — °) B₂-4 Dn D₄ 6 श्रीमतोनिल — 24^d = 26^d

25 °) M₁ त विना (for तमृते), cf 7^a etc Ś₁ K₁
 D₁ भीमकर्माण — °) B₄ अनवर (for अवरज) K₄ सर्व-
 शास्त्रभृता वर — °) K₁ चरये काम्यके, T G₂-4 (by transp)
 काम्यके कामये — °) Ś₁ K₁ 3 B₂ 4 D₃ G₁ 2 M₁ अम
 रोपम

26 °) D₁ 3 कन्या च — °) S₁ K₂ B₁ Dn D₅ महा
 रथ, K₄ बल, T₂ G₂-4 बलान् — °) K₄ महा, Dc
 परान्; D₃ पुनर् (for पुरा) B₄ Dc D₅ राज्ञ, D₅ जज्ञे
 (for राज्ञे) S शतशो घातयित्वाऽनिरृष्टनामध्यगस्रदा — 26^d
 = 24^d

27 °) K₁ युधि; D₁-3 पुरा (for मृधे) — °) T G
 एक सुभद्रामारोप्य, M₂ एक सुभद्रामहरद् — °) B₁ 4 सद्यनि
 (for समते) — After 27, B₄ Dc S (except M₁) ins

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य ह्रुपदस्य महात्मन ।

आचार्येदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।

[(L 1) B₄ Dc येन राज्य समाच्छिद्य]

28 °) D₁ शून्यामिव दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप) Ś₁

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिदम् ।

न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विषभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K₁ B₃ Dc Dn₁ D₅ इव, K₂ B₁ ३ ४ Dn₂ n₃ Dc मम,
K₄ T G₂₋₄ अपि (for उप)

29 ^b) B₂ D₁ ३ ६ [S]यन् (for ऽहम्) K₄ Dc अनि
दित (for अरिदम्) — ^c) M त विना (for तमृते), cf v l
7^a etc

Colophon om in Ś₁ K₃ — Major paivan K₁ T
G₂₋₄ M₁ आरण्य — Adhy name K₄ D₁ ३ धनज-
योत्सुका, B₄ काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्, T₂ G₃ पाण्डवोत्सुका
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ M₁
80, Dn₃ M₂ (before corr) 81, D₁ 85, T G M₂
(after corr) 79 (as in text) — Śloka no Dn 31,
D₁ 30

80

✍ This adhy is missing in K₃ (cf v l 3 79 1),
the MS is mostly ignored here

1 ^a) S कृष्णया (for पाण्डवा) — After 1, N
(except D₄ ६, Ś₁ K₁ om line 1, K₃ missing) ins

374* धनजयोत्सुकानां तु आधुना कृष्णया सह ।

ध्रुवा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L 1) D₁ ३ पव शोकयुतास्तस्ति (for the prior half)

K₄ D₁ ३ सह भार्यया (for कृष्णया सह) — (L 2) Ś₁ K₁
महायशा (for अप्यजायत)]

2 ^a) Ś₁ K₁ D₁ ३ M सूर्याग्निः; K₂ ४ Dn D₅ हुवाषिष

मिवानल — K₂ ४ D ins after 2 (Dc ins line 2
after 4, D₁ ३ om line 1, but ins line 2 after 4)
Ś₁ K₁ ins after 4

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराद ।

प्रच्युत्थाय यथान्याय पूजां चक्रे महात्मने ।

3 K₄ D₅ om 3-4, Dc om 3^{ab} — ^b) K₁ B₄
कुरुनदन — ^c) Ś₁ विभाति स्स सुद्विज्ञा, K₁ विवसौ हि
सुं, T₁ G₁ M₂ प्रवभा — ^d) Ś₁ पितामह (for शत)

4 K₄ D₅ om 4 (cf v l 3) — ^a) D₁ ३ यथेव
(for यथा च) Ś₁ वेदानि, K₁ वेदान्दि, T₁ च वेदै, G₄
M₂ च देवान् (for च वेदान्) — ^b) K₁ transp तथा and
सती K₂ B₁ ६ Dn D₅ ४ ६ T₂ G₃ पतीन्; T₁ पती (for
सती) — After 4, Ś₁ K₁ ins 375*, while Dc D₁ ३
ins line 2 only of that insertion On the other
hand, S ins after 4

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय त्वभ्यवादयदच्युतम् ।

नारदस्तु महातेजा स्वस्वस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T₂ G₂₋₄ cont

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।

यथाहं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दन ।

5 ^a) K₂ Dn D₅ ६ च वा, K₄ B₁₋₃ Dc D₅ ४ तत्,
B₄ M₁ शुभा; T G M₂ स त्त (for तु त्त) — ^c) K₄ B₃ ४
T₁ आश्वासयन् — ^d) B₄ D₁ ४ ६ इहा (for इवा) K₄
Dc D₅ उवाच वदता वर

6 B₁ om 6^a-9^b, K₄ Dc D₅ om 6^{ab} — ^a) G₁
महाप्राज्ञ — ^b) Ś₁ K₁ M₁ पुत्र (for राज) — ^d) T₂

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्यं छेतुमर्हसि ॥ ९
 प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवी तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कारुर्येन तुह्यद्वान्वक्तुमर्हसि ॥ १०
 नारद उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्देवं सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
 शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।

गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
 स पिदंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋषीश्च तोपयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
 कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
 स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च पर ययौ ॥ १६
 उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृता श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

M केनार्थी Ś1 B2 Dn1 M ददानि

7 B1 om 7 (of v1 6) — ^b) D2 प्रत्यभापत सत्तम
 — D2 om 7^a-8^a — ^c) N (except B D2 4, K2
 missing) भूत्वा (for वाक्य) — ^d) K2 Dn D2 G2 4 M1
 देवसमत, T2 G2 सत्तम

8 B1 D2 om 8 (of v1 6, 7) — ^a) K4 (by
 transp) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि दृष्टे B2 S (except M1)
 महाभागे — ^c) K1 सदेह, B2 D4 6 मन्यामि, D1 मन्याम
 (for मन्येऽहं)

9 B1 om 9^{ab} (of v1 6) — ^a) T2 G2-4 तेहम्
 (for त्वहम्) — ^d) Ś1 K2 4 D (except D2 4 6) तत्त्वं
 तद्, K1 तत्त्वविष् (for हृदिस्य) Ś1 अर्हति B4 G1 M2
 हृदि सत्ते (B4 वे) सुमर्हसि

10 D2 om 10 — ^{ab}) Ś1 K2 B2-4 Dn D2 G2 4
 प्रदक्षिणा; T1 प्रतीक्षण K4 D1 2 G1 M2 transp कुरुते
 and पृथिवी M1 पृथिवी (for कुरुते), and कुर्याद्वै (for
 पृथिवी) — ^d) D2 (by transp) ब्रह्मन् तद्, S (except
 M1) स्व ब्रह्मन् K2 B1 Dn भवान्; B2 फल (for ब्रह्मन्)

11 ^b) N (except B2-4 D4 6, K2 missing) M1
 धीमता (for भारत) — ^c) B2 4 D1 2 हि (for वै)

12 ^c) Ś1 पैत्र्य B1 पित्र्यं व्रतमास्थाय — ^d) S1 K
 (K2 missing) Dn D1-2 6 मुनिभि सह (for वत्सदर)

13 ^a) S1 K1 B2 Dn D2 6 6 तथा (S1 दा) राजन्
 (for महा) — ^b) B2 देवर्षिविजिते, B2 4 Do D2 6 M1
 पूजिते — D1 om 13^{cd} — ^c) S1 K (K2 missing)
 Do D2 6 भाग, T2 G2-4 देशे (for तेजा)

14 B4 om (hapl) 14^{bc} — ^b) T2 G2 (both
 marg) परमर्षिभि — ^c) K1 2 B1 3 Dn D2 6 तर्प
 (for तोष) — 14^d=17^d

15 ^b) K2 4 Do Dn D2 यशर, B2-4 D4 6 मना,
 D2 रथ (for तपा) — ^c) K1 ददर्शादित्यसकाश, B1 D2
 T2 G2-4 भुक्तकसांण

16 ^d) Ś1 K (K2 missing) Dn D1 2 4-6 G1 M2
 परस (for च पर)

17 ^c) S1 भाग; K (K2 missing) D (except
 D2 4 6) भाग (for राज) — 17^d=14^d

18 ^c) K2 B1-3 Dn1 n2 D1 4-6 चार्घ्यम् (for चार्घ्यम्)
 D2 शिरसा चार्घ्ययामास — ^d) B2 ब्राह्मणसत्तमे, T2 G2 4
 ब्रह्मर्षिसेविते

19 ^c) B2-4 D2 6 इति (for अस्मि) D1 धर्मात्मन्;
 D2 धर्मज्ञ (for भद्र ते) — ^b) K1 D1 2 तव दासोस्मि सु
 — ^d) D2 सशयै, T2 G2-4 किस्विधाव

20 ^c) Ś1 K1 गङ्गा (for राज) — ^c) K1 S (except
 M1) प्रयतो, B2 प्रणतो (for प्राञ्जलिर)

पूयन्ते सर्वपापानि नाकष्टेषु च पूज्यते ॥ ४५
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
 उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
 पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पिंपुरोगमाः ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
 तत्राभिपेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
 अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
 शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननस्यकः ।
 तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ५०

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
 न वियोनि व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
 फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
 सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ५३
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
 उप्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते) — ^d) D₃ मोद* (for पूज्य*)

46 °) S₁ B₁ D₄ ० अस्मिंस्तीर्थे Ś₁ K (K₃ missing)
 B₃ D (except D₄ ०) महाराज, S महाभाग — ^d) Ś₁
 K₁ 'समित', K₂ Dn D₆ भगवान्कमलासन., D₃ T₂ G₂₋₄
 देवदानवसत्तम, M₁ 'संवित'

47 °) D₂ पुष्करेण K₁ महाराज, Dc D₂ T₂ G₂ ३
 'भाग', M तपस्तप्त्वा — ^b) Ś₁ K₁ सर्पिणास्तथा, K₂ ५
 Dn D₃ ६ सर्पिणा पुरा, D₁ २ ऋषिपुरोगमा — °) K₄
 च समभिप्राप्ता, B D₄ ० परमिका प्रा, D₃ M₁ हि समनुप्रां,
 G₂ समनुसप्रां

48 °) Dc transp य* and कुर्यात् — ^b) T₂ G₃
 पितृदेवाश्च तर्पयेत् — ^{cd}) = ३ 80 87^{cd}, 88 4^{cd} K₁ ३
 B₁ ३ ५ Dc Dn D₆ अश्वमेधाद् (for 'मेध') Dn D₆ फलं
 प्राहुर्मनीषिण (for ^d) S लोचमेधमवामोति (T₂ G₃ सर्व-
 पापविनिर्मुक्त) ब्रह्मलोके च पूज्यते

49 °) G₂ पुष्कर तीर्थमाश्रित — °) B₂₋₄ D₄ ० तेना
 मोत्यजिताल्लोकान् — ^d) M₁ नदति (for मोदते) B₂₋₄
 D₄ ० ब्रह्मण सदने स्थितान्

50 °) Dc G₂ शाकैर् (for शाक-) K₂ Dn D₆ शाकै-
 मूलै फलैर्वापि — ^b) Dc D₄ ० वा वर्तते (for वर्तयते)
 — T₁ G₁ M om 50^{cd} — ^d) K₂ श्रद्धयाननुसूयवे, Dc
 श्रुत्वा वाननसूयवान्, D₆ श्रद्धावाननुसूयवे — °) K₄ B₃
 D₄ ० M₁ 'प्राप्तु' (for प्राप्तु*) S₁ K₁ सर्व (for प्राज्ञो)
 — After ५०, T₂ G₂₋₄ ins

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्वस्ति वाचयेत् ।

तेनापि पूजनेनाहु प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 ^{ab}) Ś₁ K₁ ३ B₁ D (except D₁ ३ ५) M₁
 ब्राह्मणा क्षत्रियो वैश्या शूद्रा वा राजं — °) B₂ ३ वै (for
 वि) K₂ Dn D₆ न वै योनौ प्रजायते — ^d) K₂ D₃ ३
 स्नात्वा (for स्नातास्) G₁ स्नात्वा तीर्थेषु भारत

52 °) K₂ ५ B Dc Dn D₁ ३ ५ T₁ G₁ M कार्तिकी
 (D₁ M₁ 'की'), D₃ 'के (for 'क्या) D₁ ३ च (for तु)
 — ^b) Ś₁ K₂ Dn D₃ ६ G₁ M₁ योभिगच्छति — After
 52^{ab}, K₁ ३ B₂₋₄ D (except D₃) read 53^{ef} K₂ B₂₋₄
 D (except D₁₋₃) om 52^{cd} — °) B₁ तु चा (for तत्रा)
 K₄ D₁ ३ राजन्, S (except T₁ M₁) तेन (for तस्य) — ^d)
 T₁ भविता, T₂ G M₂ लभते, M₁ भवते (for वर्धते) K₄
 B₁ D₁₋₃ भवतीत्य (D₃ 'हा') तुशुशुम्

53 Ś₁ K₄ D₃ om 53^{ef} K₁ ३ B₂₋₄ D (except
 D₃) read 53^{ef} after 52^{ab} — °) D₄ ० आप्नुयात् (for
 प्राप्तु*) K₁ D (D₃ om) स (for च)

54 °) Ś₁ B Dc Dn D₄ ० T₂ G₃ स्त्रिया वा, K₂ स्त्रिय
 वा K₂ पुरुषोपि वा, D₀₁ Dn 'षेण वा, D₆ षेपि वा — ^d)
 Ś₁ सर्वमेतत्, S तदशेष (for सर्वमेव) D₁ ३ विनश्यति
 B₁ D₃ तत्सर्वं सप्रणश्यति

55 °) Ś₁ K₁ S (except T₂ G₃ M₁) पुष्करे (for रं)

56 °) Ś₁ K₄ D₁ ३ प्रोष्य, K₁ प्रोक्ष्य, B Dn D₄ ०
 उद्धा (B₁ व्युष्य) (for उष्य), of v 1 59 Ś₁ M₁ रात्राणि
 (for वर्षाणि) K₂ Dc D₆ उषित्वा दश वर्षाणि, D₃ वसते
 दश रात्राणि — °) Cn ऋत्स्व, Cnp ऋत्स्व (as in text)
 — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₆ S (except M₁) स (for च)

57 °) K₄ उपाचरेत्, D₄ ० उपाश्रुते (for उपासते)

क्रतून्सर्वानवामोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे समयेव तत् ॥ ५७
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्कर पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
 जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च पृथुकालक्ष्मी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
 जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
 शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
 ततो गच्छेत धर्मज्ञं पुण्यस्थानमुमापतेः ।

— After 57, Dn ins

381* श्रीणि शृङ्गाणि मुञ्जाणि श्रीणि प्रस्त्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मसत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v l.) as 9 125 15^{ab} ॐ Cn

अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विपमश्लोकव्याख्यायां श्रीणि शृङ्गाणि इति श्लोकं
 पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं मन्त्रमुद्रिभिर्द्वैतव्याख्येयतया परिलयक्त
 इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । अयते शृणातेर्वा
 शृङ्गाणि मुमुञ्जभिराश्रयणीयानि पापहिसकानि वा । ॐ]

58 ^a) Ś1 Dn2 D1 2 T2 G1-3 पुष्कर (for दुष्कर)
 Ś1 K2 B1 4 Dn2 D1-3 5 G1 M2 पुष्करे (for पुष्कर) — ^b)
 B2 transp दुष्कर and पुष्करे Ś1 D1 T2 G2 पुष्कर (for
 दुष्कर) Ś1 K1 पुष्कर (for पुष्करे)

59 ^a) Ś1 तत्र, K1 यद्वा; B D4 उष्ट्रा (B1 व्युत्पद्य), Dc
 तस्माद् (for उष्ट्र), of v l 56 Ś1 K1 B1 वर्षाणि, K2
 रात्रि तु; B4 Do रात्राणि (for रात्र तु) — ^b) Ś1 नियतात्मन;
 K1 स्मकः — ^c) Ś1 D2 5 उपावृत्त, K2 4 Do Dn D1 5 5
 उपावृत्त्य — ^d) K1 2 T1 G1 M जम्बूमार्गः; D2 (sup ins
 as in text) जम्बूमार्गाद् B1 2 उपाविशेत्, D2 (m as in
 text) उपावृत्ते

60 ^a) K1 G1 2 M जम्बूमार्गः; Dn2 जावु S1 समा-
 श्रित्य, B1 उपाविश्य; 8 समासाद्य — ^b) B2-4 Do D4 5
 पितृदेवर्षिपूजित — ^c) G2 M2 स (for च) K (K2 miss
 ing) Dn D1 2 4 5 सर्वकामसमन्वित (Ś1 D1 2 'त्)

61 ^b) Ś1 K1 पूतात्मा भवते नरः, K2 Dn D2 पू (K2 मू)
 तात्मा जायते नरः, K4 D1-3 पूतात्मा मा (D1 2 म) नवो भवेत्

— G4 om (hapl) 61^d-62^c — ^d) Ś1 आप्नोति, B D2 5
 चाप्नोति (B1 गच्छति) (for प्राप्नोति) B2-4 Dc D2 5
 [अ]रुत्तमा (for चोत्तमाम्).

62 K1 om 62, G4 om 62^{abc} (cf v l 61) — ^a)
 T1 G1 2 M2 जवूमार्गाद् K2 B2 4 Dn D2 उपावृत्त्य — ^b)
 K2 4 D (except Dc) तण्डुलिका; B1 तुडलिका, T2 G2 5
 स्यडिलिका D2 यो गच्छेत्तदुकाश्रम — ^c) M1 तत्रास्य
 शीयते पाप — ^d) Ś1 K4 ब्रह्म (K4 स्वर्ग) लोकेषु पूज्यते, K2
 Dc Dn D2 G4 ब्रह्मलोकं च गच्छति; T ब्रह्मलोके च पूज्यते,
 G1 (by corr) विष्णुलोकं च गच्छति

63 ^a) K2 Dn1 n2 D2 T2 G2 4 आगस्त्य सर, B1 4
 आगस्त्यसर, Dc Dn2 अ (Dn2 आ) गस्त्यतीर्थम् — 63^b = 48^b

64 ^b) S1 K1 4 Dn2 G1 फल, D2 यदि (for पदम्)
 — ^c) K2 Dn D2 ततो गच्छेत्, D1 2 समाश्रित्य (for साद्य)
 — ^d) 8 लोकविश्रुत

65 ^b) T1 हि (for च) K4 D1 2 आद्य भारतसत्तम,
 Dc D2 आसाद्य पुरुष (D2 भरत) र्षभ — ^c) D1 B2 [S]त्तौ,
 D2 T1 [S]पि (for वै) — ^d) K2 Dn D2 सर्वपापैः प्रमुच्यते

66 ^a) K2 पितृ (for पित्र्) — Ś1 om (hapl)
 66^c-69^b — ^c) G2 'समृद्ध' स्याद्

69 ^a) N (except Dc D4 5, K5 om) धर्मज्ञ (for
 ज्ञ) — ^b) Ś1 K1 4 Dc D1 2 स्यात्पुतीर्थम्, K2 Dn D2
 स्याणोस्तीर्थम्, B1-3 स्यात तीर्थम्, D2 स्यातस्तीर्थम्; D2 5
 स्थान तीर्थम्; G2-4 M पुण्य स्थानम् B4 (corrupt) स्या-
 णोस्पूयक्षपापते — ^c) Ś1 K1 D1 2 रुद्र (for भद्र)

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
 नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
 चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
 पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरच्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
 त्रिरात्रमुपितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

70 ^a) B₂₋₄ D₄ ० तु (for च) — ^c) K₁ 'प्रसादेन
 — ^d) Ś₁ K (K₃ missing) Dc Dn D₁ २ ६ स (K₁ २
 Dn D₁ ६ च) विदति (for अवाप्नुयात्) — After 70, K₂
 B D (except D₁ २ ६) S ins .

382* समृद्धमसपन्न च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।
 [D₃ समृद्ध सर्वरत्नी च D₃ श्रिया युक्तो K₂ D₄ नरोत्तम,
 Dn नरोत्तम, M₁ नराधिप]

— S oont
 383* राज्ञश्चैवाधिपस्य हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 ^a) M₁ सप्राप्य (for चासाद्य) K₂ B₁ D₃ ६ नर्म-
 दामथमासाद्य (sic), B₂₋₄ Dn D₄ ० T₂ G₃ नर्मदा तु (Dn
 स) समा^a, D₁ २ नर्मदापथमा^a

73 B₁ om 73, T₁ om 73, with 72^{cd} — ^a) G₁
 M चमिला (G₁ चर्मस्था)मथ सप्राप्य — ^b) D₃ नदीं त्रैलो-
 क्यविश्रुता (= 71^b) — ^c) S₁ K₁ ४ B₂ Dn D₂ M 'ज्ञात,
 Dc₁ D₁ T₂ G₁ ३ ४ 'ज्ञाता, G₂ 'ज्ञानात् — ^d) B₂ स्वप्ति^a;
 D₃ ह्यग्नि^a (for अग्नि^a)

74 B₁ T₂ G₃ om (hapl) 74-75 — ^a) K₄ D₁ २
 धर्मज्ञो, D₄ 'ज्ञ, S (T₂ G₃ om) राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — ^c)
 D₄ M पृथिव्या (for 'व्या)

75 B₁ T₂ G₃ om 75 (cf v 1 74) — ^a) S₁ K₁
 आश्रम, M₁ आश्रमे Ś₁ Dn₁ D₄ ० वशिष्ठस्य — ^b) Ś₁
 K₁ विश्रुत

76 ^a) S₁ गगातीर्थम्, K₁ B₂ गगातीर्थम्, K₄ B₄ Dn₂ D₃
 D₁ २ T₁ G₁ पिग^a; D₃ ४ M₁ पिगतीर्थं, D₂ पिहतीर्थम्,
 T₂ G₃ कपि^a — ^b) B (except B₁) Dc D₃ ४ ० M₁ नरा-

धिप (Dc 'प), TG M₂ समाहित (for जितेन्द्रिय) — ^e)
 K₂ ४ Dc Dn D₅ S (except M₁) 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र)
 — After 76, D₃ ins

384* ततो गच्छेत् तद्भूत तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Of 98^{cd}) Thereafter D₃ reads 99-115, followed
 by 77-98 (om 77^d-79^e)

77 ^a) Ś₁ Dn D₅ S राजेन्द्र, K₄ D₃ धर्मज्ञ (for 'ज्ञ)
 — ^b) Ś₁ K₁ Dn D₅ तीर्थसुत्तमं (for लोक^a) — After
 77^{ab}, S ins

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।
 — ^c) K₂ Dn D₅ तत्र, Dc अत्र (for यत्र) — D₃ om
 (hapl) 77^d-79^e — ^e) Ś₁ K₁ चैव; G₁ M₁ राजन् (for
 वीर) — ^f) Ś₁ K₁ ४ Dc Dn D₁ ज्वलनो, D₂ ज्वलने
 (for अनलो)

78 D₃ om 78 (cf v 1 77) — ^a) K₃ ४ D (D₃
 om) तीर्थे नर^a (for तीर्थवरे)

79 D₃ om 79^{abcd} (of v 1 77) — ^b) Ś₁ सगमः;
 B₂ ३ Dc D₄ ० G₁ M₁ 'म (for 'मे) — ^c) Ś₁ K₂ ४
 Dc Dn तस्य, K₁ लब्ध्वा, D₁ ३ चैव (for प्राप्य) — ^d)
 Ś₁ K₁ २ D (except D₄ ०, D₃ om) स्वर्गलोक Ś₁ स
 गच्छति, K₁ Dc D₅ च गच्छति; K₂ Dn D₁ ३ च विदति
 (for मही) — ^e) S₁ K (K₃ missing) D (except
 D₃ ४ ०) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ — After 79,
 K₂ B D (except D₃ ४ ०) read 85^{cd}, while S ins
 386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमष्टुति ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तद्द्भुतमरिदम ॥ ८३
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
 तर्पयित्वा पिन्दुन्देवानुषींश्च भरतर्षभ ।

प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दृमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
 दृमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरच्याघ्न हयमेषमवाप्नुयात् ॥ ९०
 जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्ठकान् ॥ ९१

[M विराजते (for च राजेन्द्र)]

80 B₂ s om 80-85 — ^a) K₂ B₁ 4 Dc Dn D₅
 चातस, K₄ स्नात्वा (for तत्र) — ^b) Dc D₁ s S तर्पयन्
 — ^c) Ś₁ प्रभासति, B₄ D₅ ० विराजति — ^d) Ś₁ K₂ 4
 B₄ Dc Dn D₅ लोश्वमेध, K₁ हयमेध, B₁ D₅ (sup in
 as in text) 4 ० S चाजि D₁ 2 सोश्वमेधफल लभेत्

83 B₂ s om 83 (cf. v l 80) — T₁ अस्मिन्तीर्थे
 D₁ s 4 ० T₁ G₁ M₂ महाराज — ^b) G₂ 4 पुण्यलक्षण
 लक्षित — ^d) Ś₁ K₁ ह्योत्तम (for अरिदम)

84 B₂ s om 84 (cf v l 80) — ^a) Ś₁ K₂ B₁ 4
 Dn D₅ तत्र वै (for तत्रैव) Ś₁ K₁ कुरुसत्तम, K₂ Dn D₅
 पुरुषर्षभ

85 B₂ s om 85 (cf v l 80) — ^b) K₄ D₁ s
 सगमे K₁ प्रेत्य भारत, K₄ D₁₋₃ भरतर्षभ, T₂ G₂₋₄ प्राप्य
 कुलभ

86 ^b) K₄ लोकानामोति वारुणान्; D₁ s ऋषीन्प्रयत
 मानस — K₄ om 86^{cd} — ^d) K₂ B₁ Dn D₅ G₂
 दीप्यमान

87 ^b) T₁ विद्या पते (for युधि*) — 87^{cd}=3 80
 48^{cd}, 83 4^{cd} — ^c) K₁ s B₁ Dn D₅ S (except M₁)
 अश्वमेधाद्

88 ^a) K₄ D₁ s उपावृत्तो — ^c) K₄ D₁ s S कुल
 (for वर) — ^d) T₂ G सर्वदेवैरभिष्टुत — ^e) K₁ 4 B₁
 Dn₂ D₁ G₂ दमी, B₂₋₄ Dc D₅ 4 ० द्विमी; D₂ M₂ द्वमी;

D₅ दृमी, T₁ M₁ द्वमी, T₂ G₂ s दमी, G₁ रमी (for दृमी),
 of v l 90 M₁ चात्र (for नाम्ना) Ś₁ K₁ प्रथित, D₅
 विज्ञा (for विख्या) — ^f) S₁ K₁ s Dn D₅ 'प्रणाशन,
 K₄ D₁ s 'विनाशन

89 ^a) K₂ Dn D₅ तत्र (for यत्र) — ^b) K₄ B D₁₋₃
 M₁ महेश्वरमुपासते — ^c) K₂ Dn D₅ च पीत्वा च, B₁
 चार्चयिष्या (for [अ]र्चयित्वा च) B₂ तु (for च) — ^e)
 Ś₁ K₁ s Dn D₁ s ० यत्पाप (for पापानि) — ^f) S₁
 K₁ s 4 Dn D₁ s तस्मात्तस्य प्रणश्यति; B₁ कृतानि प्र[णु]-
 दन्नर, B₂ कृत्वा निर्देहते नर, Dc कृत्वा प्रणुदते नर, D₅
 कृतानि प्रणुदेन्नर

90 ^a) K₁ 4 B₁ Dn₂ D₁ दमी, B Dc D₅ 4 ० द्विमी
 (B₁ त्रिमी), D₅ दृमी, T₁ M₂ द्वमी; T₂ G दमी (G₁ रमी),
 M₁ द्वमी (for दृमी), of v l 88 — ^b) Ś₁ K₁ s 4 Dn
 D₅ s ० M₂ अभिष्टुत, B₁ अधिष्ठिता, D₀₁ अभिष्टुत; D₀₂
 दृता — ^c) B₂₋₄ D₀₁ D₄ ० M₁ श्रेष्ठ (for 'च्याघ्न)

91 ^a) Ś₁ K₁ चित्ता, K₂ Dn D₅ T₂ G₂₋₄ राखा; K₄
 (m as in text) दृष्टा, D₁ s दृष्टा; D₀ (m as in text)
 स्नात्वा (for जित्वा) K₄ (m as in text) B₂₋₄ Dc D₄ ०
 तत्र (for यत्र) Ś₁ K₁ यज्ञा, K₄ D₁ s यज्ञैर (K₄m
 'यज्ञे) (for प्राज्ञ) — ^c) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ तत्र (for पुरा)
 — ^d) K₂ 4 Dn D₁ s ० हत्वा दैतेयदानवान्

92 ^b) B₂₋₄ D₄ ० वसुधाराम् — ^c) Ś₁ तस्वैव; K₁
 तस्व वै, B₁ D₅ राजेन्द्र, D₁ तस्या तु; D₄ M₂ तस्या दि (for

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि ह्यमेधमवामुयात् ॥ ९२
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
 तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
 तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
 ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिपेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवामुयात् ॥ ९७
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिपेवितम् ।

तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं चैवामुयान्महत् ॥ १०१
 गिरिसुज्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवामुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्यां हि) — ^a) Ś1 K2 4 Dn D1 2 5 *मेधफल लभेत्
 93 D4 om (hapl) from कुरु up to स्नात्वा (in 94^c) — ^a) K4 D1 2 T1 G1 कुरुकुलश्रेष्ठ T2 G2-4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ — ^b) K1 तु भारतः; K2 Dn D5 समाहित, D6 च मानवः; D3 [अ]नुशोचते — ^c) S चापि (for चैव) K1 4 B Dc Dn2 D1 2 5 तर्पयित्वा पितृन्देवान्, D3 सतर्प्य पितृदेवाश्च

94 D4 om up to स्नात्वा (cf v.1 93) — ^a) B Dc D6 T G चापि (for चात्र) K2 Dn1 n2 D3 5 सरः; Dn3 G1 वरः, D1 2 पुन (for पर) B Dc D6 T G तत्र (B1 रूप) (for पुण्य) — Ś1 om (hapl) 94^c-95^b, K4 om 94^{cd}

95 Ś1 om 95^{ab} (cf v.1 94) — ^b) K4 B1 D1-3 *विनाशन

96 ^a) K2 Dn D5 भद्रतुंग, D3 ब्रह्मदत्त, T2 G2-4 ब्रह्मतीर्थ — ^b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 5 शुचि (Ś1 शुचि) शीलसमन्वित — ^c) S1 K (K3 missing) B2 3 Dn D1 2 5 गर्ति च परमा ब्रजेत्

97 ^a) S (except M1) कुमारकाणा — ^b) T1 विधि, G4 शक्र (for सिद्ध) — ^c) B2-4 Dc D3 4 6 नरश्रेष्ठ; M1 नरः शीघ्र for (नरः क्षिप्र) — ^d) Ś1 ब्रह्मलोकम्, K1 2 4 Dn D1 2 5 M1 स्वर्गलोकम् T G M2 वासव लोकमामुयात्.

98 ^b) Ś1 K1 2 Dn D5 सिद्ध (for देव) S तीर्थं देवविसेवित — S1 om (hapl) 98^c-100^b — ^c)

B1 3 4 Dc D4 6 transp तत्र and स्नात्वा K1 4 D1 2 मर्त्यो (for विप्रो) B1 D3 स्नात्वा तत्र नरो भावि — ^d) K2 Dn D5 निर्मल (for विमल) D4 6 इव (for यथा)

99 D3 reads 99-115 after 384* Ś1 om 99 (cf v.1 98) — ^a) G1 2 4 क्रमशो (for क्रमशो) B3 येत्र, Dc D3 ये प्र, T1 ये तु

100 Ś1 om 100^{ab} (cf v.1 98) — ^a) K2 4 Dn D5 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — B3 om (hapl) 100^b-103^a — ^c) T G न (for तु) — ^d) D3 ततो, T G भवेत् (for नरो) B1 D3 नृपतिसत्तम; D2 भारत

101 B3 om 101 (cf v.1 100) — ^a) D4 6 राजा (for राजन्) — ^b) K4 D1 2 S तप्तकुण्डलभूषण (G4 काचन भूषण, M1 काचनकुण्डल) — ^c) M1 नर (for महत्) Ś1 K (K3 missing) B1 Dn D1-3 5 फल प्रा(K1 Dn3 D3 फलमाप्नोति मानव)

102 B3 om 102 (cf v.1 100) — ^a) S1 K1 2 Dn D3 5 श्रीकुञ्ज तु (D2 च), K4 श्रीकुञ्ज तु, B1 2 4 Dc D3 4 6 M1 गिरिकुञ्ज, Dn D1 श्रीकुण्ड तु (D1 च) — Ś1 T1 om (hapl) 102^c-105^b — ^c) M2 नमस्कृत्या

104 S1 T1 om 104 (cf v.1 102) — ^a) K1 नरो नून; K2 B1 3 4 Dc Dn D3-5 नर क्षिप्र, K4 D1 2 नरो राजन्, B3 M नरव्याघ्र — ^b) K2 4 B1 2 4 D (except D4 6) वासव लोकमामुयात्, T2 G2 4 सौवर्णकमवा, G2 वाजपेयफल लभेत् — K1 B1 4 om 104^{cd} — ^c)

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
 चरुं नरेन्द्र सप्ताचैर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्ताचिपश्चरुः ॥ १०७
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र ब्रह्मापदमथाविशेत् ।
 अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

एकरात्रोपितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समम्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
 कामारुख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

B₂ विसुक्तात्मा — ^a) K₂ 4 B Dc Dn D₂ 5 G₁ गच्छेत,
 D₁ लभते, D₂ लभेत, G₄ भजेद्य D₄ 6 परमिका (for च
 परमा) — After 104, K₁ 2 B Dc Dn D₄ 6 ins

387* वितस्ता च समासाद्य सतर्ष्यं पितृदेवता ।
 नर फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।
 काश्मीरेण्येव नागस्य भवन तक्षकस्य च ।
 वितस्तास्यमिति ख्यात सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS repeat (with v1) 104

105 Ś₁ T₁ om. 105^{ab} (cf v1 102) — ^a) D₂
 गच्छेद्य (for गच्छेत) K₁ मद्धवा, K₂ D₂ मलवा, K₄ Dn
 वद्धवा; B₁ मनला; B₂ वरवा; B₃ Dc मनवा; D₁ 2 माड्य,
 D₃ मचल (m वटप); D₄ मवल; D₅ वद्धव (for मलदा)
 — ^b) D₁-3 विश्रुत — ^c) B₂ D₄ 6 T G₂ च (for तु)

106 ^a) Ś₁ K₁ सप्ताच (K₁ चैक) चरु राजन्; K₂ 4
 B D चरु सप्ताचिपे (K₄ D₁ 2 स्रुचे) राजन् — ^b) K₁
 G₄ विधि (for शक्ति) — After 106, K₁ 4 Dn D₁ 2 3
 (marg sec m) 6 ins

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसा गणा ।
 गुह्यका किंनरा यक्षा सिद्धा विद्याधरा नरा ।
 राक्षसा दितिजा रुद्रा श्रद्धा च मनुजाधिप ।
 नियत परमा दीक्षामास्थायान्द्रसहजिक्रीम् ।
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन्श्च च श्रपयस्तथा । [5]
 सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋत्विभस्तुष्टाव केशवम् ।
 ददावष्टगुणैश्चैव तेषां तुष्टस्तु केशव ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्द्रवा महीपते ।
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विधुदभ्रेषु वै यथा ।
 नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यात लोकेषु भारत । [10]

[(L 2) K₄ नृपा, K₄ D₁ 2 तथा (for नरा) — (L 3)
 D₂ नागा (for रुद्रा) — (L 4) K₁ D₂ नियता.. K₂ 4
 Dn सहस्रकीं, D₁ त्ना — (L 5) D₁ 2 विष्णो प्रसाद

कुर्वत (for the prior half) Dn तदा (for तथा) D₁ 2
 चरुमश्रपयस्तत, D₂ चरु सश्रपयस्तथा — (L 6) D₁ 2
 ऋत्विभस्तुष्टुवृत्तुत (for the posterior half) — (L 7)
 Om in K₁ D₁ 2 ततस् (for तेषा) — (L 10) K₂
 Dn₂ ns D₂ विश्रुत (for भारत)]

107 B₂ om (hapl) 107^{bc} — ^a) M सम (for
 श्रेयान्) Ś₁ K₄ D₁ 2 सप्तचै चरुः, K₁ 2 सप्तचश्चरुः, Dn
 D₂ सप्ताचिपे चरुः (D₂ वच), D₃ (marg sec m) सप्त
 ऋचस्तथा

108 B₁ om 108-109, T₁ om (hapl) 108^b-110^a
 — ^b) K₁ B₂ रद्रापदम्, K₂ B₂ Dc Dn₂ ns D₂ 6 रु (B₂
 Dc रौ)द्र पदम्, K₄ श्रेयापथम्; B₂ रद्रापदम्, D₂ 6 वचा
 पथम्, T₂ G₂-4 भद्रापदम्, G₁ भद्रापथम्, M भद्रापदम्
 D₁ तत्रापि नियतो वसेत् — ^c) Ś₁ अभिगत्वा, K₂ 4 Dn
 D₁ 2 3 अर्चयित्वा (for अभिगम्य)

109 Ś₁ B₁ T₁ om 109 (for B₁ T₁ of v1 108)
 — ^a) B₄ Dc त्रिरात्रोपोपितो — ^a) K₁ गोसहस्रफल, G₄
 अश्वमेध

110 T₁ om 110^a (of v1 108) — ^a) B₁ T₂
 G₂-4 ततो (for अथ) B₁ निवृत्तो (for गच्छेत) — Ś₁
 om (hapl) 110^a-111^b — ^c) D₁m अभय तत्र, D₂
 अभय यत्र (for प्रसूतिर्यत्र)

111 Ś₁ om 111^{ab} (of v1 110) — ^a) K₄
 D₁m 2 3 तस्थान; B₁ तु स्थान (for स्थान च) — ^b)
 B₂ 4 Dc D₄ 6 यत्र (for त्रिषु) — ^a) B₂-4 Dc D₄ 6
 अभ्यर्च्य च; D₂ T G M₂ त (M₂ अ)धाम्यर्च्य (for सम)

113 ^a) K₁ B₁ 2 D₄ 6 वस्य (for तत्र) — ^b) Ś₁ K
 (K₂ missing) Dn D₁ 2 3 M₁ देवनिषेधित, B Dc D₄ 6
 देवविंसमत, D₂ (marg sec m) सिद्धनिषेधित. — ^a)
 K₂ 4 Dn D₁ 2 3 प्राप्नोति (for आ)

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
 पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिदम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवामुयात् ॥ ११९
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
 सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
 स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्रामुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
 कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गवामयमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

114 ^a) K₂ D_n D₈ चैव (for गत्वा) — ^b) K₄ B₁ s D₁ २ तत्रैव (for तथैव) Ś₁ K₁ ४ B₃ D (except D₆ D₁) 'वालुक, K₃ 'वाकुल — ^c) K₃ पुष्पमिश्र, K₄ B₁ D₁ २ T₂ G₃ पुष्पन्यासम्, D_n D₈ पुष्पाभश्च, D₈ पुष्पाजन, T₁ G₁ M पुष्पजय (M₃ 'यम्), G₂ ४ पुष्पजायाम् (for 'न्यास) — ^d) T₂ G (except G₁) मरणे (for 'ण) K₂ D_n D₈ गत; K₄ D₈ नर' (for तत)

115 G₄ om 115^a-116^d — ^a) K₁ D₈ M 'विस्तारं, K₄ D_n D₁ २ ३ (before corr) ३ 'विस्तारा — ^b) K₄ D_n D₁ २ ३ आयता, M आयत — ^c) T G (G₄ om) एता हि (for एतावद्) Ś₁ K₁ एतावती देविका तु (K₁ च), K₂ D_n D₂ ३ ३ M एतावती (D₂ 'ता) देविका तु, K₄ D₁ एतावती देविका तु — ^d) K₄ D (except D₆ D₈) पुण्या 'सेविता, B₃ ३ पुण्या 'समिता, G₂ पुण्या राजर्षिसेविता, M₁ पुण्या राजनिषेविता

116 G₄ om 116^{abcd} (cf v1 115), D₃ om 116^b-118^b — ^b) T G (G₄ om) यथाश्रुत — ^c) K₂ D_n D₆ तत्र (for यत्र) — ^e) T₂ G₂ ३ उपासंत, G₄ उपागम्य (for उपासन्ते) K₄ उपासते दीर्घसत्र — ^f) Ś₁ K₁ ४ D₁ २ ३ दक्षिणा (K₁ 'क्षण, K₄ D₁ २ 'क्षिण)नियतव्रता; K₂ B D₆ D_n D₄ ६ दीक्षिता नियत

117 D₃ om 117 (cf v1 116) — ^d) G₁ २ आमोति (for प्रां) S₁ G₁ ४ भारत (for मानव)

118 D₃ om 118^{ab} (cf v1 116) — ^d) Ś₁ K₁ २ B D₆ D_n D₃-३ T₂ G₃ M₂ मेरु' (for मरु) — ^e) K₂ D₆ क्रमश (for चमसे) K (K₃ missing) D_n D₈ [अय,

D₆ स (for च) S चमसो' (for च शिवो') — After 118, S (except M₂) reads 122

119 ^a) B D (except D₁ २) तु (for च) — ^b) D₈ चाग्निष्टोमफल (marg sec m वाजिपेय), ३ गोसहस्र' — ^c) T₂ G शिलोद्भेदे — M₁ om (hapl) 119de — ^d) B₁ G₁ M₂ गोसहस्रमवामुयात् — G₁ om 119^{ef}

120 ^a) S शतहृद (for शश') — ^c) S₁ D₈ ४ 'प्रतिच्छन्ना, S शतरूप

121 ^a) Ś₁ K₁ B D₈ ४ ६ M₁ 'भाग (for 'राज) — ^b) Ś₁ K₁ G₂ त्वनु, T₁ G₁ शत, T₂ G₃ शत (for अनु) Ś₁ K₁ D₆ G₁ सबत्सरा K₂ D_n D₆ च ते, D₆ हृति, G₂ हि मे (for हि ते) — ^c) Ś₁ K₁ ४ B₃ D₆ D_n D₁-३ ३ दृश्यते, K₂ दृश्यते, T₁ जायते (for स्नायन्ते) — ^d) D₆ T₁ G₄ तथा; G₁ M तदा (for सदा)

122 S (except M₂) reads 122 after 118 — ^b) B D₆ D₈ ४ M₂ शिववत् (for शशि') Ś₁ K₁ ४ D₆ D₁ २ ३ नर' (for सदा)

123 ^a) N (except D₃, K₃ missing) T₂ G₂ ४ कुमारकोटीम् — D₆ om 123^{cd} — ^c) Ś₁ गनामेयम्, K₁ अनामयम्, K₄ D₈ S गवा मेधम् (for गवामयम्) K₂ D₆ D_n D₁ २ ४-६ गवामयुत (D₂ 'यन)मामोति

124 ^a) B₁ D₃ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — ^b) Ś₁ K₄ B D₂ ३ रुद्रकोटी G₁ २ समास्थित — ^d) Ś₁ मुनिकोटी, K₁ २ ४ B₁ D₃ मुनिकोटी (or 'टि), B₂ ४ ऋषिकोटी, D₆ D_n D₈ मुनिकोटि; D₃ मुनिकोट्य' K₂ ४ B₁ D₆ D_n D₁ ३ G₄ समागता, D₂ M₂ 'हिता; D₃ 'हित, D₃ (sup lin)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
एवं संप्रस्थिता राजन्पयः किल भारत ॥ १२५
ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
तेषां मन्वुप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।

अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्या नरः शुचिः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२९
ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्रहु सुवर्णकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफले लभेत् ॥ १३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि अशीनितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

T₂ G₁ ३ 'गता', G₂ 'गत' T₁ (corrupt) ऋषिकोससमा
गता — °) Ś₁ K (K₂ missing) B₁ D_n D₅ हर्षेण महता
विष्टा, B₂₋₄ D₀ D₄ ° हर्षेण च समावि , D₁ ३ हर्षेण महता
तिष्ठे (D₂ 'ष्ट)द्, M₁ हर्षेण महता युक्ता — °) K₂ D₀ D_n
रुद्र (for 'देव')

125 °) T₁ अहं पूर्वं समासाद्य — °) Ś₁ K₁ प्रेक्षामि
(for द्रक्ष्यामि) S (except T₁ G₁ M₂) द्रक्ष्यामीति
वृषभध्वज

126 K₁ om 126 — °) K₂ D_n D₅ G₄ योगी (for
योगे)

127 °) Ś₁ सप्त्या; T₂ G₁ ३ दृष्टा (for सृष्टा) K₂ D_n
D₅ कोटीति; K₄ D₀ D₁ ३ कोटी तु, D₄ ° तु कोटी (for
कोटिस्तु) B सृष्टा तु कोटिरुद्राणा (B₂ रुद्रकोटीणा) — °)
Ś₁ K₁ ४ T₂ G₂ स्थिता (for स्थिता) — °) K₂ पूर्व नर,
G₄ पूर्वमय Ś₁ K₁ B₃ दृष्ट, D₂ ३ दृष्टा (for दृष्ट)

128 °) K₄ D₁ ३ पव (for तेषा) T₁ G₁ M₂ दृष्टो
(for तुष्टो) Ś₁ K₂ D_n D₅ महादेव — °) Ś₁ D_n D₅
मुनीना (for ऋषीणाम्) Ś₁ K₁ ४ D_n D₁ ३ ३ भाविता
त्मना (of 126^d) — °) Ś₁ धर्मवृद्धिर्, B₂ D₄ ° धर्मे
शुद्धिर्.

129 K₄ om (hapl) 129^b-132^a, K₁ om
129^c-131^b

130 K₁ ४ om 130 (cf v 1 129) — °) Ś₁ सर-
स्वती; B₁ D₀ D₂ S त्या Ś₁ महापुण्याम्; G₁ 'राज — °)
B₁ ३ उपासते, D₂ उपासीत K₂ D_n D₁ ३ ° केशव समु-
पासते, M₁ जनार्दनमुपासते

131 K₄ om 131, K₁ om 131^b (cf v 1 129)
— °) K₂ D_n ऋषयश्च तपोधना — °) B₂ D₄ चैत्रे (for
चैत्र) Ś₁ K₁ G₂ चैत्र (Ś₁ चैत्र) शुक्लत्रयोदशीं

132 K₄ om 132^a (cf v 1 129) — °) Ś₁ लभेद्
(for विन्देद्) — °) D₄ ° शक्रलोक (for ब्रह्म) D₁ ३
T₁ G₁ M स गच्छति; T₂ G₂₋₄ गमिष्यति Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके
महीयते (K₁ 'ति)

133 °) K₁ समस्तानि (for सना) T G समवाप्नोति
मानव — °) Ś₁ K₁ ३ D_n D₅ T₁ M₂ तत्रावसानम्, T₂
G तत्र च ज्ञानम्

Colophon K₂ missing — Major parvan Ś₁ K₁
D_n T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D_n T₁ तीर्थ-
यात्रा Ś₁ K₁ ३ B D₀ D_n ३ D₁ ३ ४-६ T₂ G₁₋₃ (all
om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा,
K₄ D₂, likewise, only पुलस्त्ययात्रा — *Adhy no* (figures,
words or both) D_n ३ ८२, D_n M₂ (before corr)
८३, D₁ ८६, S (M₂ alter corr) ८१ — *Śloka no*
D_n ३ २८, D_n २९, D₁ १४५

81

1-127^b is missing in K₂ (cf v 1 3 79 1),
the MS is mostly ignored here up to the end of
the lacuna

1 °) M₁ पापानि (for पापेभ्यो) K₁ ३ D_n यत्र मुच्यते;

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मच्चक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M₁ यत्र नश्यति (for विप्रमु) — ^a) K₂ Dn दर्शनात्, T₁ तद्गत्वा (for तद्गता) K₁ ज्ञानमात्रेण सर्वश, M₂ प्रविष्ट स्यैव भारत

2 ^a) D₁ 2 G₁ 'क्षेत्रे — ^a) Ś₁ D₁ K₁ 2 सोपि पापात्, K₂ B₂ 4 Dn सर्वपापै, K₄ सर्वपापात् B₃ विमुच्यते — After 2, K₄ Dn D₁ 2 ms

389* पासवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिता ।

अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमा गतिम् ।

दक्षिणेन सरस्वत्या इषद्वत्युत्तरे च ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

[Lines 3-4 = (var) 175]

3 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D₅ वै स, D₁ वास (for मास) B₂ D₄ 6 S (except T₁ G₁ M₂) वीर (for वीर) — ^b) B₂ जनेश्वर, D₅ M₁ नराधिप; T G M₂ युधा वर (for युधि) — D₂ om 3^c-4^b — ^c) K₁ 2 D₅ तत्र (for यत्र) — ^d) K₁ सिद्धा (sio) चारणतापसा, B D₄ 6 यत्र सिद्धर्षि-चारणा

4 D₂ om 4^{ab} (of v l 3) — ^a) M₂ चैव (for यक्षा) — ^c) T₁ ब्रह्मक्षेत्रे Ś₁ K₁ महत्पुण्यम्

5 ^a) = 3 80 45^a T₁ मनसाप्यभिकामस्य; T₂ G₂ मनसा गतुं, G₁ 2 4 मनसा मुक्ति — ^b) S (except M₁) युधा वर (for युधि) — Ś₁ om 5^c-6^b — ^d) D₅ S स्वर्गलोक, D₁ 2 स्वर्गलोके D₁ महीपते, S स गच्छति

6 Ś₁ om 6^{ab} (of v l 5) — ^{cd}) S₁ K (K₃ missing) D (except D₂ 4 6) फल प्राप्नोति च तदा (K₁ नर, K₄ D₁ 2 तथा) राजसूयाश्वमेधयो

7 ^a) S₁ मदाक्रुक, K₁ मदक्रुक, K₂ अक्रुक; K₄ मचक्रुक; B₂ मरुतक, B₄ मचक्रुक (m अरणक), D₅ D₄ मचक्रुक; Dn मकु (Dn₁ 'क)णक; D₁ मत्क्रुक, D₂ मकुणक, D₃ व बहुक (sio), T₂ G₂ स्यमतक, G₂ चमन्तुक, G₄ तुमन्तुक; M₁ मचन्तुक, M₂ चमदुक (for मचक्रुक) — Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₅ नाम (for राजन्) D₃ ततोर्ध्वचक्रुक राजन्

8 ^b) Ś₁ K₁ T G₂ 4 विष्णुस्थानम् Ś₁ K₁ अरिदम

9 ^a) Ś₁ D₁ च गत्वा, K₁ 2 च नत्वा, K₄ D₂ 3 [अ]भिगम्य, B D₅ D₄ 6 च इष्ट्वा (for [अ]र्चयित्वा) K₄ D₂ [अ]य, D₂ [अ]पि (for च) — ^b) K₁ 4 D₁ 2 त्रैलोक्य (for त्रिलोक) — ^d) D₅ D₁ T G स (for च)

10 ^a) K₄ D₁ 2 S (except T₁ M₁) परिप्लव — ^d) D₁ S (except T₁ M₁) आप्नोति, D₅ चां (for प्रा) K₂ Dn D₅ भारत (for मानव)

11 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁ 2 5 G₂ पृथिवी, T₁ M₁ 'व्या (for 'व्यास) B₁ 4 आगम्य (for भासाद्य) — ^b) G₁ 2 4 M₂ गोसहस्रमवाप्त्यात् — ^c) T₂ G₂ शल्मलिक, G₂ शल्लिक, M₂ शाकलिनी — ^e) K₂ 4 Dn D₁ 2 5 दशाश्वमेधे स्नात्वा च, G₁ 4 'मेधके स्नात्वा — ^f)

सर्पद्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य ह्यमेधफलं लभेत् ।
 अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
 ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्थ मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
 ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
 तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ १९
 कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाचर्य पितृदेवताः ।
 जामदग्नयेन रामेण आहूते वै महात्मना ।
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्मश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
 ततो रामहृदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।

Dn Ds तदेव फलमामुयात्

12 Ds om 12^a-14^d — °) Ś₁ सर्पिद्वीं; K₂ Dn D₄ s सर्पदेवीं, B₁ सर्पिदावीं, B₂ सर्पदीवीं, B₃ सर्पिद्वीं, B₄ सर्पिदेवीं; Dc सर्पिद्व्या, D₄ s सर्पिद्वीं — °) T₂ G₃ s (for च) B Dcs T₂ G₃ गच्छति (for विन्दति)

13 Ds om 13 (cf. v l 12) G₁ damaged — °) K₁ तरदुक, K₄ D₄ तुदुक, B₁ s अनतक, B₂ अवतक, Dc वमतक, D₃ तरदक, T G₂ s अरदुक; G₁ M₂ अरदुक, G₄ अरिदुद; M₁ अरिदुक (for तरन्तुकम्)

14 Ds om 14^{abcd} (cf v l 12) — °) T₁ G₁ पचवटी; M^o वट — °) Dc D₄ om आगम्य (for आसाद्य)

15 M₂ om 15-16 — °) Ś₁ B₄ Dc D₁-s वराह^o (for वाराह) — °) M₁ transp पूर्वं and यत्र B (except B₁) D₂ s o पुरा (for पूर्व) S विशु^o (G₄ सुवि) (for सवत्) — °) D₃ (sup lin as in text) यत्र (for सत्र) K₂ s Dc Dn D₃ नरश्रेष्ठ

16 T₁ G₁ s M₂ om 16 (for M₂ of v l 15) — °) T₂ G₃ अनुमजेत्, G₃ समाजजेत् (for विशेत्) — °) K₄ स्नात्वा च फलमामोति — °) D₁ भारत (for मानव) — °) D₃ एकाह च; T₂ G₃ एकाहैन (for एकहसे)

17 °) K₁ s Dn D₃ नराधिप (for कुरु) — °) S पौडरीकम् — °) Ś₁ Dc तु स, K (K₃ missing) Dn D₁-s G₁ च स; B₁ सदा; B₂ s D₄ s स च (for नर)

18 °) B₃ s D₄ s T₂ G₃ सु (B₃ म)जावट — °)

K₂ s Dc Dn D₃ स्याणो स्थान (K₄ Dc by transp स्थान स्याणोर) महात्मन — °) K₂ Dn D₃ उपोष्य (for तत्रोष्य)

19 M₂ om 19 — °) K₁ D₃ यक्षिणीं लोकविश्रुता, K₂ D₁ s यक्षिणी विश्रुता, B₂ s D₄ s यक्षीं परिश्रुता — °) Ś₁ K₁ s B Dn D₃-s स्नात्वा (for तां च) D₁ s तत्र स्नात्वाभिगत्वा च — °) Ś₁ D₁-s सर्वकामान्, K (K₃ missing) B Dn D₃ सर्वान्कामान्, Dc सर्वकामम्; T₁ पुण्यलोकम्; M₁ सर्वलोकान्

20 °) S₁ K₁ D₁ s M₁ नराधिप (for समा^o)

21 °) B₃ समिता, Dn त (1) (for ते) B D₃ s o तु (for च) — °) Ś₁ K₁ आहृतानि, K₂ Dn हृत तस्यु (1), K₄ आहृतानि; B₃ D₃ M₁ आहृतो वै; Dc प्राहृतो वै, D₁ s आहृत तन्, D₃ हृत तस्यु, T G₂ s M₂ आहृते सु, G₁ (corrupt) हृदाते सु (for आहृते वै) — °) Ś₁ T₂ G₂-s अश्वमेधफलं लभेत्, K₁ मवामुयात्

22 °) B Dc Dn D₃ s o M रामहृद, G₂ s रक्तहृदान् T₁ पश्येत्, G₂ s पश्यत् — °) K₂ Dn D₃ समाहित (for नरा^o), cf 20^d — °) K₂ Dn D₃ सत्र, D₃ अत्र (for यत्र) — °) K₄ D₃ उत्सायं, B₃ उत्सृज्य, T₂ G (except G₁) आसाद्य (for उत्साद्य) Ś₁ K₁ s B₁ Dn D₃ वीरेण — °) Ś₁ K₁ प्रकल्पिता (for निवे^o)

23 °) T G रुधिरस्तेति K₂ B₃ Dn D₃ विश्रुत, T₁

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्चुर्महीपते ॥ २३
 राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
 अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ २५
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
 यच्च रोषामिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
 ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेद्युर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
 प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
 यच्च रोषामिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९

ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
 हृदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ।
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
 एवं दत्त्वा वरात्राजत्रामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ३३
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 स्ववंशमुद्वरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M₃ न श्रुति — ^a) N (K₃ missing) प्र (for च) — ^f)
 K₂ B₄ Dn D₁ २ ६ नराधिप (for मही^a)

24 For 24-32, of passage 71* of the Ādi (vol
 1, p 33), and Sukthankar, "Epic Studies (VI),"
 ABORI 18 6 — Before 24, B₁ ३ ४ Dc Dn ins
 पितर ऊचु — ^a) B D₄ ६ [S]नघ (for विभो) — ^f)
 T₂ G (except G₁) M₃ यदिच्छसि B D₄ ६ महामते

25 ^a) S तु (for स) — ^a) K₄ D₁ २ तान्, Dc स्वान्
 (for स)

26 ^a) K₄ D₁ २ भवस्योद्य यदि प्रीता — ^c) K₂ B₁ ३
 Dn D₅ पितृप्रसादम् — ^a) K₂ ४ Dn D₅ तपसाप्यायन,
 D₁ तपसोप्या, T₁ G₂ ४ तप स्वाध्यायन

27 27^{ab} = (var) 29^{cd} — ^c) S (except G₁ M₁)
 तु (for च) Ś₁ K₁ D₃ तत पापाप्यमुच्येय — ^a) K₁
 भवता (for युष्माक) Ś₁ ह्यय, Dn D₅ [अ]प्यह (for
 ह्यहम्)

28 ^a) B D₃ ४ ६ तोष^a (for हर्ष^a)

30 K₁ om 30^{ab} (with 29) — ^a) K₂ तु (for स्व)
 — ^b) Ś₁ न (for च) K₂ ४ Dn D₁ २ ६ पतितास्ते स्व
 कर्मणि, B Dc D₃ ४ ६ M₁ निहतास्ते स्व(D₃ sup ln

^aस्तेन)कर्मभि (D₃ णा)

31 ^a) K₂ ४ Dc Dn D₅ S (except M₁) हृदेषु तेषु
 T G₂₋₄ M₁ (by transp) स्नात्वा य — G₁ om 31^{cd}
 — ^c) K₂ B₄ Dn D₅ च मनः, D₁ २ मनसा (for मनस)
 T₁ समीप्सित मन काम, M₃ स हृप्सित मन काम — ^f) K₄
 Dc D₁₋₃ S (G₁ om) स्वर्गवास

32 ^a) K₄ B D₄ T₁ G₂ ४ वर (for वरान्) — ^c)
 K₂ Dn D₅ प्रीत्या (for प्रीतास्) — ^a) K₁ ३ Dc Dn D₅
 अतर्हिता (for 'द्वेषु) K₁ ययु, K₂ B Dn D₅ S (except
 G₁ M) तत; K₄ स्वय (for तदा)

33 K₄ om 33^a-34^b — ^a) D₃ S शुचि (for शुभ^a)
 — T₁ om 33^a-35^b

34 T₁ om 34, K₄ om 34^{ab} (of v1 33) — ^a)
 K₁ D₀₁ Dn D₃₋₅ वंशमूलक आ — ^c) D₃ G₁ स (for
 स्व) T₂ G₃ श्रीमान् (for राजन्) K₂ Dn स्वय समुद्रो
 द्राजन्

35 T₁ om 35^{ab} (of v1 33) — ^{cd}) K₄ B Dc
 D₁₋₄ ६ M₁ शरीरशुद्धिमा (M₁ 'द्धि प्रा)मोति The same
 MSS except Dc स्नातस्सिन् (for तस्मिंस्तीर्थे) — ^f)
 D₁ ३ G₄ शुद्धा^a (for शुभा)

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लोकानुद्घरते स्वकान् ।
 श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च दैवतानि पितृंस्तथा ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
 गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिपेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।

देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
 तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
 यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
 तत्राभिपेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
 ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

36 M₂ om 36^a-37^d — ^a) S₁ K (K₃ missing) D
 (except D₄ e) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — 36^d = 37^b
 — Ś₁ D₂ om (hapl.) 36^c-37^b — ^c) B₂ s T₁ M₁
 लोकयात्रोद्धृता, G₄ लोको यत्रोद्धृता — 36^d = 5 13 9^b
 37 Ś₁ D₂ om 37^{ab}, M₂ om 37^{abcd} (of v l 36)
 — ^b) = 36^b K₁ तीर्थं ते लोकविश्रुत, K₂ Dn D₅ तीर्थं
 त्रैलोक्यपूजित, T₁ G (except G₃) तीर्थसेवी कुरुद्वह (= 41^b)
 — After 37^c, K₃ Dn D₂ s ins

390* स्नात्वा नियतमानस ।

अर्चयित्वा पितृन्देवान्

38 D₂ om 38^c-39^c — ^a) D₁ कपिल; S कपिल
 (for कपिला) — G₄ om 38^c-39^b — ^d) Ś₁ K₁ पितृ
 न्देवास्तथैव च, K₂ s Do Dn D₅ पितृन्स्नात्वा दैवतान्यपि (Do
 नि च), B₂ देवानि स्वपितृस्तथा, D₁ पितृश्च देवतास्तथा,
 D₄ e देवानिह पितृस्तथा, G₁ देवताश्च पितृस्तथा — ^f) K₄
 D₁ s S (G₄ om) भारत (for मानव)

41 ^a) D₁ s M तत (for तत्र) T₂ G₂ चासाद्य Ś₁
 शङ्खिनीं त्व समासाद्य, K₁ B Do D₅ s e T₁ शङ्खिनीतीर्थमा
 साद्य — ^b) B D₄ e नराधिप, D₁ यथाक्रम (for कुरु)
 — ^d) S₁ K₁ तीर्थम्, B D₅ s e वीर्यम् (for रूपम्)

42 K₄ D₂ s om 42, G₄ om 42^b-44^c — 42^{ab}
 = (var) 13^{ab} — ^b) Ś₁ B₂ D₂ s अह (Ś₁ अरं) तर्कं, K₂
 Dn₁ n₂ D₅ तरङ्गक, B₁ D₃ अनतक, B₂ s अवर्णक; Dn₂
 D₅ मचक्रुक, T₁ अरुदक, T₂ G₃ अरुदक, M अनुत्तम (for

अरन्तुकम्) K₁ ब्रह्मावर्तं नरोत्तम — ^c) K₁ s Dn D₁ s
 G₂ तच्च, B₂ D₅ (sup lin as in text) यस्य, M₁ तत्र (for
 तस्य) T₁ G₁ M₂ समासाद्य, T₂ G₃ महापुण्य (for सरस्व
 त्या) — D₂ s G₂ om 42^{ef}, G₁ om 42^f-44^c

43 G₁ s om 43 (cf v l 42) — ^a) S₁ ब्रह्मज्ञ, K₂
 B₄ Dn D₅ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — K₂ om (hapl)
 43^b-44^a — ^b) Ś₁ D₅ नरोत्तम, Dn नरोत्तम (for नरा)
 K₄ द्वारपालमरन्तुक (= 42^b) — ^d) T₂ G₂ s लभते रूपमुत्तम

44 G₁ om 44^{abc}, K₂ G₄ om 44^c (of v l 42,
 43) — ^a) S₁ K₄ धर्मात्मन्; Dn D₅ T₁ M राजेन्द्र, T₂
 G₂ s धर्मात्मा (for धर्मज्ञ) — ^b) Cf v l 46^b K₄ वसु
 तीर्थम् (for सुतीर्थकम्) — ^c) K₂ Do Dn D₅ T G₂-4 तत्र
 (for यत्र) D₁ s S राजन् (for नित्य) — ^d) A few
 MSS देवतै K₁ देवता पितृभिः सह

45 ^d) D₂ T₂ G (except G₁) स (for च)

46 ^a) K₁ G₂ s ततोऽम्बुवश्यं, K₂ Dn D₅ बुम (K₂ मा)
 त्या; B₂ श्वत्या, B₃ भ्युपत्या, Do बुवत्या; D₂ s e ततो
 युवत्या; T₁ M₁ वपश्यन्, M₂ वपश्य K₄ D₁ s ततो
 भवस्य धर्मात्मन् — ^b) K₂ Dn D₅ सुतीर्थकमनुत्तम (= 44^b)
 — ^c) K₁ s B₁-s कामेश्वरस्य, K₄ B₂ s Do Dn D₄ e
 काशी, G₂ M केशे Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁ s तीर्थं
 च (for तीर्थेषु)

47 ^b) K₁ M₂ तत्र (for यत्र) K₄ निश्चित; B D₅ s e
 पाधिप; T₂ G₂-4 धीमत (for भारत) Ś₁ स्नात्वा यस्त्र

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्रुते श्रियम् ॥ ४७
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
 पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
 श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिन्स्तीर्थे महीपते ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
 अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
 तस्मिन्स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
 आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिपेविता ॥ ५५
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
 देवान्पितृंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
 तत्र स्नात्वाच्यित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।

भारत — °) T₂ G₂₋₄ प्रजा (for प्रजा) K₁ [अ]भिवर्धते,
 D₂ स* (for वि°) Ś₁ प्रजाभिर्विधिना राजन् — °) K₁
 D₁ ३ प्रामुते, K₄ चामुते; B₂ चामुयात्, D₂ लभते D_n D₂
 अतर्न्वी (D₂ महर्ती) श्रियमश्रुते

48 G₄ om 48^a-50^b — °) K₂ D₂ सीत°, D_n D₂
 सीता° (for शीत°) — °) K₄ (by transp) तत्र तीर्थं, S
 (except G₁ M₁, G₄ om) तीर्थं तत्र — °) T₁ लभेद् (for
 महद्) M₂ मनुष्याणा सुदुर्लभ

49 G₄ om 49 (of v 1 48) — °) K₄ गमनाद् (for
 दर्शनाद्) K₂ D_n D₂ ६ G₁ M एकं, D₁ ३ चैक, T₁ एन
 (for एव) K₂ D_n D₂ पुराभिगमनादेक (D_n २ व) — °)
 ❀ A₁ दण्डेनैक नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया । ❀
 Ś₁ K (K₂ missing) D_n D₂ दण्डमेक, D₁ ३ स्नात्वा चैक, D₂
 दण्डेनैव, G₂ कुलमेक (for दण्डेनैक) — °) G₁ ३ M केशेना°
 (for केशाना°) D₂ चैतस्मिन्, D_n (D_n 1 by corr) D₁ ३
 चैकस्मिन् (for चै त°)

50 G₄ om 50^a (of v 1 48) — °) K₄ transp
 तीर्थं and तत्र B D₂ D₂ ६ तत्र तीर्थेवर चान्यत् (D₂
 स्नात्वा; D₂ राजन्) — K₂ om 50^b-51^a — °) Cf 51^a
 and v 1 K₁ B₂ D₄ ६ स्नान(D₂ स्नानु)लो°, B₁ स्नानलो°,
 D₂ नखलो°, D_n 1 नः श्वाविहो°, D₁ स्नान लो D_n 2 महद
 न्यत्र दुर्लभ (= 48^a) — °) K₄ B D_n D₂ तत्र — After
 50, B D (except D₂ ६) T₂ G (except G₁) ins

391* गतिं गच्छन्ति परमा स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B₂ D_n D₁ ३ ० प्रीति (for गति) T₂ G₂₋₄ स्नाता (for
 स्नात्वा)]

51 K₂ om 51^a (cf v 1 50), D₂ D₂ om 51^a
 — °) Cf 50^b and v 1 K₁ B₁ ३ D₂ D₂ ६ स्नान(D₂
 स्नानु)लो°, K₂ D_n श्वाविहो°, B₄ स्नात्वा लो, D₁ ३ स्थाने
 लो° — °) Ś₁ विहिंसति, K₁ विहसति, D₁ ३ न्यस्तलोमा,
 T₁ निर्हरत, T₂ G₂ ४ हरंतीह (for निर्हरन्ति) D₂ M₁ प्रह
 यामेन निघ्नति — °) Ś₁ K₂ B D₂ D_n D₂-० स्वलोमानि,
 K₁ स्वालोमानि, D₁ ३ निरजस्का, T₁ M₂ श्वानलोमा, T₂
 G₁ ३ ४ श्वानलोमाद्, G₂ corrupt

52 °) T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव) — °) K₁ D₂ महा
 मते, M₂ महायशा° (for मही°) D₁ ३ तीर्थं भुवि सुदुर्लभ
 — °) D₁ ३ गत्वा तत्र नर° — °) K₁ लभते; B₄ ४ D₂
 गच्छति, D₁ ३ गच्छते, D₂ गच्छेच्च

53 °) B तत्र (for यत्र) D₂ D₂ ६ कृष्णा मृगा — °)
 N (K₂ missing) शरपीडिता — S₁ K₁ G₁ om 53^a
 — °) Hypermetrie 1 K₂ B D (except D₁-३) S (except
 M₁, G₁ om) वि (for अव°) K₄ D₂ अवगाह्य सरसद्धि,
 D₁ ३ अवगाह्य जल तद्धि

54 °) K₂ B D_n D₄-० समाहित (for जित°)

56 °) S₁ श्यामक, K (K₂ missing) D₂ D₁ ३ ६-
 श्यामाक (for श्यामाक°) D_n श्यामाक भोजने तत्र (1)
 — °) N (K₂ missing) T₂ G₂ समुद्दिश्य, G₁ ३ च वो
 दिश्य, M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य) — D₂ G₄ om
 56^a-57^a

57 D₂ G₄ om 57 (cf v 1 56) — °) Cf v 1 61^b
 Ś₁ स्नान्पितृन्दैवतानि च, K₁ D₂ T₁ G₂ M₂ पितृन्स्नान् दै
 (K₁ T₁ M₂ दे)वतानि च, K₂ ४ D_n पितृन् दैवतानि च,

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
 केदारं चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
 ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
 कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
 लभते सर्वकामान्धि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।

रुद्रकोटिस्तथा रूपे हृदेषु च महीपते ।
 इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पिन्द्वेवांश्च भारत ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
 कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
 शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

D₁ १ पिप्लुंश्च देवतानपि (D₂ 'नि च), T₂ G₃ पिप्लुस्तान्देव
 तानि च

58 °) K₁ B D₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — °) Ś₁ K₁
 D₅ ब्रह्मस्थानमनुत्तम — °) Ś₁ K₁ एतत्; B₂₋₄ D₆ D₄ ०
 एव (for एव) G₄ ब्रह्मणोदरमित्येव — °) D₂ (? gloss)
 प्रख्यात (for प्रकाश) S (except M₁) भरतर्षभ (for भुवि
 भा)

59 °) Ś₁ K₁ 4 D₆ सप्तर्षि; K₂ समेषु (for सप्तर्षि)
 — °) Ś₁ K₂ D_n D₅ नरपुंगव, K₁ B₂₋₄ D₄ ० T₁ भर
 तर्षभ; K₄ D₆ M₁ कुरुनन्दन, G₄ कुरुसत्तम — °) K (K₅
 missing) कपिल(D₅ छ)स्य महा, T G M₂ कपिष्ठ(T₂
 G₃ 4 कर्पिज)लमहात्मने

60 °) Ś₁ K₂ D₅ G₂ अधिगत्वा; K₁ 4 B₁ D₁ १ अभि
 गत्वा, D₅ M₂ अधिगम्य (for अभिगम्य) Ś₁ K₁ २ B₁
 D₁ २ ६ G₂ च; K₄ [आ]शु (for [अ]थ)

61 °) K₁ D₂ D₁ २ (sup lsm) 4 ० कपिलस्य च,
 K₂ D₅ कपिष्ठलस्य; D₅ कपिपापिष्ठ; T₂ G₃ कर्पिजलस्य

62 °) Ś₁ शनकं, K₁ T₁ M₂ शरक, K₂ D_{n1} २ D₅
 T₂ G₂₋₄ शकर, M₁ शरभ (of v 1 63^b, 67^a) — °) B₄
 D₁ S कृष्णपक्ष (T₁ तत कृष्ण) — °) B₁ २ 4 D_{n1} २ D₄
 लभेत् K₁ सर्वकामाश्च, B₂ कामान्दै; T₁ कामानि

63 °) K₁ शनके, B₁ D_{n1} T₁ M₂ शरके; B₂ सषके,
 D₅ सरके, T₂ G शकरे; M₂ शरभे (of v 1 62^b, 67^a)
 — °) S₁ K₁ D₅ भद्रकोट्या; K₂ B₁ २ 4 D₆ D₁ २ 4
 रुद्रकोटी, K₄ D_n D₅ (sup lsm) 'कोट्या; D₅ (orig) M₂

कोटि (for 'कोटिस) T₂ G₂₋₄ रुद्रकोट्या तु (G₂
 'कोट्यस्तु) पुण्याया — °) B D₅ 4 ० ममतत् (for मही)
 — D₅ om (hapl) 63^c-65^b — °) S₁ K₁ 4 D₁ २
 इलास्पद, T G शुद्धा (G₁ इला)स्पद

64 D₅ om 64 (of v 1 63) — °) Cf v 1 57^b
 Ś₁ K₁ D₆ पिप्लुस्तान्देवतानि च; K₄ स्वपिप्लुश्चैव तानि च, B
 D_n D₄ ० दैवतानि पिप्लुनपि (B₂ चूस्तथा, D_n D₄ ० 'दूनय),
 D₁₋₃ स्वपिप्लुदै (D₅ 'न्दे)वतानि च, M₁ पिप्लुदेवास्तथैव च
 — T₁ M₂ om (hapl) 64^c-65^d

65 D₅ om 65^{ab}, T₁ M₂ om 65 (of v 1 63, 64)
 — °) Ś₁ D₆ D₁ २ T₂ G₂ 4 किंजपे च (D₆ 'प्येन)
 — °) B D₄ ० तथैव च (for च भारत) D₅ तदानत तथैव
 च

66 °) Ś₁ कोलश्या; K₂ B₂ 4 D₁ कलस्या B₁ २ 4
 D₆ D_n D₅ 4 ० T₂ (by corr) G₃ वार्युपस्पृश्य — °)
 Ś₁ K₁ ब्रह्मचारी (for श्रद्ध)

67 °) K₁ T₁ M₂ शरकस्य, D₆ T₂ G₂₋₄ शकरस्य, M₁
 शरभस्य (of v 1 62^b, 63^b) — °) K₂ D_n D₁ २ ६ G₂
 M₁ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D₅ 4 ० कुरुश्रेष्ठ शुभ तीर्थ — °)
 D₂ अवाजन्मेति(1), D₁ २ अन्यज्ञ, D₅ मम जं

68 K₁ om (hapl) 68^a-70^b — °) D₅ transp
 तत्र and स्नात्वा K₄ D₁ २ तस्मिन् (for तत्र) — °) Ś₁
 K₂ 4 D (except D₄ ०) om च — °) D₆ D₁₋₄ आप्नोति
 (for प्रा) K₂ D_n D₅ [अ]नुत्तमान् (for दुर्ल)

69 K₁ om 69 (of v 1 68) — °) B₁ S शुक्लपक्ष

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
 तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ७१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनपुत्तमम् ।
 यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
 दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
 तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थसुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
 गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाचर्येद्देवान्पितृंश्च प्रयतः शुचिः ।
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
 कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K₂ Dn D₅ च (for तु) — ^d) S पौंडरीकं (G₄ सर्वयज्ञं^o)

70 K₁ om 70^{ab} (cf v l 68) — ^a) T G तत्र
 (for तत्स) B D₄ त्रिविष्टप — ^d) K₁ 2 Dn D₅ T₂
 G₂₋₄ पापप्रणाशिनी

72 ^b) T₁ G₁ 2 4 M₂ फलजी (G₂ M₂ ल जी) वनम्
 (of ^d) — ^c) K₂ B D (except D₆) T₁ सत्र, K₄ अत्र
 (for यत्र) — ^d) G M₂ फलजी (G₂ M₂ ल जी) वनम्
 (of ^b) — ^f) K₁ 4 B D₃ 4 6 M₂ सहस्रिक — After
 72, T₂ G ins

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G₁ om 73^{ab} — ^a) B₂₋₄ दृषद्वत्या — K₁ om
 73^c-74^d — ^d) K₅ T₂ G₂ 4 मानव (for भारत)

74 K₁ D₂ om 74 (for K₁ of v l 73), D₆ om
 74^c-75^b — ^c) B₁ (m as in text) गोसहस्र च रां
 — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₁ 5 T₁ M विन्दति; B₂ 3 D₄ 6 आप्नोति
 (for प्राप्नोति)

75 K₁ transp 75^{ab} and 75^{cd} D₆ om 75^{ab}
 (of v l 74) — ^a) B₂ D₄ पाणिख्याते; B₂ T₁ G₄ M
 पाते; G₁ पादे, M₂ पाने K₂ तर्प्य (for स्नात्वा) — M₂
 om (hapl) 75^b-75^c — After 75^{ab}, K₂ Dn D₅
 repeat 73^{cd} — ^c) B D₄ 6 T₂ G₂ 4 अवाप्तुते (B₄ अवा
 प्नोति) राजसूय, D₅ अवाप्तुयाद्राजसूय — ^d) T₂ G₂ 4 स
 (for च) K₂ Dn D₆ विन्दति (for गच्छति)

76 M₂ om 76 (cf v l 75) — ^a) B D₂ 4 6
 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^b) B D₂ D₃ 4 6 लोकविश्रुत
 (for तीर्थसु) — ^c) T G₁₋₃ यत्र (for तत्र) D₁ 2 T
 G₁₋₃ सर्वाणि (for राजेन्द्र) M₁ तत्र सर्वाणि तीर्थानि

77 M₂ om 77 (cf v l 75) — ^a) K₄ D₁ 2 T₂
 G₁₋₃ नरशार्दूल, M₁ वेदविदुषा — ^b) G₁ 2 4 द्विजार्थ
 (for द्विजार्थम्) — After 77, K₁ ins

393* स वै स्नात्वाचर्यित्वा च मिश्रके पितृदेवता ।

78 M₂ om 78^{abc} (cf v l 75) — ^a) T G गत्वा
 (for गच्छेत्)

79 T G om 79 — ^a) Ś₁ मधुवट, K₂ B₂ D₆
 मतीं, M₁ पदी; M₂ हृतीं K₂ B₁ 3 Dn M चैव (for
 चापि) — ^b) K₂ D₆ Dn M तीर्थे; B D₆ स्थान, D₄
 ज्ञान (for तीर्थ) D₃ अनुत्तम (for नर शुचि) — ^c) K
 (K₂ missing) D₆ Dn D₁₋₃ 5 स्नात्वाचर्यित्वा च — ^d)
 Ś₁ K₂ 4 D₆ Dn D₁₋₃ 5 M₂ पितृन् (Dn₅ D₅ पितृ)
 देवाश्च पूरुषः, K₁ देवान्पितृश्च पूरुष; M₁ पितृश्च प्रयतस्तु च

80 ^b) B दृषद्वत्या — ^c) Ś₁ K₁ स्नात्वात् (for स्नाति)
 Ś₁ सु, K₁ तु; K₄ D₆ D₁₋₃ यो (for वै)

81 ^d) K₂ 4 D₆ Dn D₅ देहत्यागे कृता मति; B D₅ 6
 G₁ M देहत्यागाय (M₂ गश्च) निश्चय

82 ^c) K₂ 4 D₆ Dn D₅ 5 ततो (for कृतो) Ś₁ K₁
 Dn D₆ तु (for च) S (except M₁) कृतो वै देवराजेन

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोमहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्रह ॥ ८३
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र गङ्गाहृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
 शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
 देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७

कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
 पवनस्य हृदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
 अमराणां हृदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
 शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नधिष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
 ततो नैमिपकुञ्जं च समासाद्य कुरुद्रह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिपेयास्तपोधनाः ।
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

— °) K₂ B₁ D_n D₈ M₁ अभिगत्वा K₂ T₂ G₂ M₁ तत्र,
 T₁ चैव (for तस्य)

83 G₄ om 83-84 — K₄ om (hapl) 83^b-84^c

— °) S (except M₁, G₄ om) गच्छेत्परमिका सिद्धि
 — °) B₁ 4 D₈ M₁ सुधिष्ठिर; B₂ 5 D₈ 6 नरेश्वर (for
 कुरु) — After 83, K₂ B Dc Dn D₈ 6 M₁ ins

894* देवीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G₄ om 84, K₄ om 84^{abc} (of v 1 83) — °)

Ś₁ K₁ बहु च; K₂ D₈ आह च; D₁ 2 अर्हं च, D₂ अह च, T₂
 G₂ हयश्च; M₂ अह च D₄ T₂ G₁ 3 सुदिनश्च, M₁ अ सुदिन
 (for सुदिन) — °) B D₄ 6 M तु (for च) K₂ Dc Dn
 D₁ 2 3 द्वे तीर्थे लोकविश्रुते, D₃ तीर्थे चैव सुदुर्लभे, T₁ द्वे
 तीर्थेषु सुदुर्लभे — °) T G₂ 3 तत्र (for तयो)

85 T₁ om 85-90 — °) D₄ 6 नृगधूम, S (T₁
 om) वयम्, — °) B D₄ 6 रुद्रपदे (for गङ्गा) Ś₁ K
 (K₂ missing) Dc Dn D₁-3 4 तत्रानियेकं कुर्वीत — After
 85^c, G₁ reads 89^b-90^b, om 85^d-86^b — °) Ś₁ K (K₂
 missing) D (except D₄ 6) गगाया नृप (Ś₁ K₁ कुरु)सत्तम;
 T G (T₁ G₁ om) अर्चयित्वा च भारत, — °) Ś₁ K (K₂
 missing) D (except D₄ 6) अर्चयित्वा (for शूल) B
 D₄ 6 M₁ महात्मानम् (for महा)

86 T₁ om 86, B₂ G₁ om. 86^{ab} (for T₁ G₁ of v 1
 85) — °) Ś₁ K (K₂ missing) Dn D₁ 2 3 देव्या
 स्तीर्थे, B Dc D₄ 6 कोटि (for देव) — °) Ś₁ K (K₂
 missing) D (except D₄ 6) सयो (for अथ) B D₄ 6
 M₁ गत्वा (for गच्छेत्)

87 K₄ T₁ om 87 (for T₁ of v 1 85) — °) T₂
 G₂ 3 विष्णुहृदे — °) B D₄ 6 S (T₁ om) समभ्यर्च्य;
 D₃ पूजयित्वा (for अर्चे) — °) Ś₁ K₁ Dc च गच्छति,
 K₂ Dn D₁ 2 3 स गच्छति (for अवा)

88 D₁ T₁ om 88 (for T₁ of v 1 85) — °) Ś₁
 K₁ च कुल; D₂ स्वजन (for स्वकुल) Ś₁ K₁ महत्, K₂ Dn
 D₈ तत्, D₈ नृप (for नर) — °) K₂ Dn D₈ हृदे
 स्नात्वा — °) K₂ B₄ Dn D₈ विष्णु (for वायु)

89 D₈ T₁ om 89 (for T₁ of v 1 85), T₂ G₂ om
 89-90, G₁ om 89^a — °) Ś₁ अमरेषु, G₂ अमरे च (for
 अमरेषु) K₁ 2 B₂-4 Dn D₈-6 समभ्यर्च्योम (D₈ "र्च्यं न")-
 राधिप — °) G₂ 3 M₂ प्रसादेन (for प्रभा) — After
 89, Ś₁ K₁ B₁ 2 Dc D₈ ins

395* अमरे सह सयाति विमानवरमास्थित ।

90 T G₂ om 90 (of v 1 85, 89) — °) K₂ B₄
 Dn D₈ तीर्थे (B₄ Dn₂ तीर्थे) च (for राजेन्द्र) — °) Ś₁
 शालिशर्पे, K₁ शरीये; K₂ B Dc Dn D₁ 2 3 4 5 सूर्ये, K₄
 D₈ 5 होत्रे

91 D₂ om 91 — °) T₂ G₂-4 श्रीकुञ्जे च K₂
 Dn₂ ns D₈ T₁ G₁ M₁ सरस्वत्या, B₁ समासाद्य Ś₁ श्री-
 कुञ्जर सरस्वत्या — Dc om (hapl) 91^b-93^a — °) T₂
 G₂ 3 तीर्थे. — Ś₁ M₁ om (hapl) 91^c-93^b — °) K₂
 Dn D₈ नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्) — °) S (M₁ om)
 दोममवाप्नुयात्

92 Ś₁ Dc M₁ om 92 (of v 1 91) — °) T₁
 G₁ M₂ नैमिपकुञ्ज; T₂ G₂-4 नैमिपकुञ्ज — °) B D₄ 6

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
 ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
 नतो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवामुयात् ॥ ९६
 सप्तसारखतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
 यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥ ९७
 पुरा मङ्गणको राजन्कुशाग्नेषोति नः श्रुतम् ।
 क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
 प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विसम्योत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृपिभिश्च तपोधनैः ।
 विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
 ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
 अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३
 ऋषिरूवाच ।
 किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।

सुदुर्लभ, S (M₁ om) यथाक्रम (for कुरु) — ^d Some MSS नैमिशेयास K₂ Dn D₆ तपस्विन (for तपो)
 — After 92, T₂ G₂₋₄ ins
 996* तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 93 Ś₁ M₁ om 93^{ab}, D₆ om 93^c (cf v.1 91)
 — ^a K₁ 4 B₂₋₄ D₃ 4 6 T₁ M₂ तत्र (for तत) B₃
 D₁ T₁ कुञ्ज, D₃ कुञ्ज, D₆ कुजाः, T₂ G₃ 4 कुञ्ज (for
 कुञ्ज), cf 94 K₁ T₁ G₁ M₂ सरस्वत्या, Dn₁ ns D₆
 G₄ M₁ त्वा — ^c Ś₁ ऋषीणा सावकाशा स्याद्, D₆ णाम
 वकाशस्य; T₂ G₂₋₄ णासुपकार स्याद् — ^d D₁, 2 पुष्टि
 करो Ś₁ K₁ T₁ G₁ M₂ भवेत् (for महान्)
 94 K₄ om (hapl) 94^b-95^c — ^b S₁ K₁ 2 D
 (except D₄ 6) T₁ G₁ M₂ अग्निष्टोमफलं (= 94^d)
 — After 94^{ab}, K₁ 2 B D (except D₁ 2 5) T₂ G₁ 2 4 ins
 397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 — ^a Ś₁ K₁ 2 D (except D₄ 6) T₁ G₁ M₂ गोसहस्र-
 फल; T₂ G₂₋₄ अग्निष्टोम (cf 94^b)
 95 K₄ om 95^{abc} (cf v.1 94), D₃ om 95^{cd}
 — ^a K₂ Dn D₆ ततो गच्छेत राजेंद्र — ^b Ś₁ K₁ 2 D₆
 Dn₁ ns D₁ 2 5 T₁ G₁ M₂ तीर्थम् (for स्थानम्) Dn₂ ब्रह्म-
 तीर्थमनुत्तम — ^c K₁ S (except G₁) यत्र (for तत्र)
 S (except G₁ M₁) वर्णावर D₆ तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 — ^e Ś₁ K₁ D₄ T₁ G₁ तु (for च) — ^f T₂ G₂₋₄
 गच्छेत्परमिका गति
 96 ^a B D₄ 6 T₁ G₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ)

✍ This story of Maṅkaṅka (st 98-115)
 recurs almost *verbatim* in B 9 38 39 ff, which is
 a part of the Baladevatīrthayātrā
 98 ^a T₂ G₁₋₃ M तत्र (for तस्य)
 99 ^b Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁₋₃ 5 प्रनृत्तवान्
 (for महा) — Ś₁ K Dn₁ ns D₁ 2 5 om 99^{cd}
 — 99^d = (var) 1 122 18^b, 126 1^b, etc
 100 D₂ om 100^a-101^a — ^a K₂ B₄ Dn D₆ M₁
 तु (for वै)
 101 D₂ om 101^a (of v.1 100) — ^a B D₃ 4 6
 ततो देवैर् (for सुरै राजन्) M₁ ततो ब्रह्मादिभिर्देवै — ^d
 Ś₁ K₁ 4 D₆ D₃ 4 मुनेर् (for ऋवेर्) — ^e S (except
 M₁) यथा न नृत्यते दे
 102 ^a Ś₁ K (K₃ om) D₆ Dn D₁, 2 त प्रनृत्त
 समासाद्य, B D₃ 4 6 M₂ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा — ^{cd} B₁₋₃
 D₃ 4 6 M₁ नृत्यतमवधीचैन सुराणा हितकार्थया
 103 ^a K₂ 4 Dn D₁ 2 3 (sup ln) 6 भो भो;
 B₁₋₃ D₆ D₃ (orig) 4 6 हहो; T G₂ 3 M₂ विभो; G₄
 विप्रो (for अहो) — ^c D₃ किमिव (for किमर्थ) K₁
 D₆ D₁ 2 च, D₃ ते (for च)
 104 After the ref, S₁ K₁ B D (except D₁ 2 5)
 ins
 398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 [= B 9 38 45^{ab} — K₁ मुनिपुंगव, D₃ उत्तम
 (for द्विज*)]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४

पुलस्त्य उवाच ।

तं प्रहस्यान्नवीदेवो मुनिं रागेण मोहितम् ।

अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५

एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।

अकुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६

ततो भस्म क्षताद्राजनिर्गतं हिमसंनिभम् ।

तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोगतः ॥ १०७

नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतर महत् ।

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८

त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९

देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०

सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।

त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११

ऋषिर्वाच ।

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।

तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३

आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।

सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४

न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

— °) Ś: K₁ D₁ ३ मे विप्र, K₂ B Dc Dn D₄ ६ मे भ्रमन्, T₁ देवेश (for मे देव) — °) B₂₋₄ D₄ ६ क्षतात् (for करात्) — °) D₁ ३ हि, D₃ ४ ६ M₁ स (for [अ]ह) K₂ B Dn D₁ ३ ४ ६ M [S]ह, D₂ य, D₆ [S]स्मि (for वै)

105 All MSS except T₂ G₂ M om the ref — °) K₄ Dc D₁ ३ S मुनि (as in text), the rest ऋषि — °) Ś: च, K (K₃ om) Dn D₁ ३ ६ तु; Dc न (for वै) — °) D₁ ३ T₂ G₂ ३ M₂ पश्या (for गच्छा) B₁ ३ ४ D₄ ६ M₁ [ह]ह (for [ह]ति) Ś: K₁ वै (for माम्) Dc गच्छामीति प्रपश्य मा

106 °) B Dc D₃ ४ ६ T₁ G₁ M₁ वै तदा (for धीमता) — °) S (except M₁) अगुष्टाग्रेण — °) Ś: D₁ ३ स्वाङ्गुष्ठ, T₂ G₂₋₄ स्वाङ्गुलिष्व Dc T G [S]भवत्, D₁ ३ पुन; D₂ यथा (for अनघ) M₂ स्वाङ्गुष्ठास्वाधितोभवत्

107 °) B D₄ ६ निःसृत (for निर्गत) — °) Ś: K₁ ४ यद्; K₂ B₁ Dc Dn₁ D₃ ४ ६ S (except T₁) त (for तद्)

108 Before 108, T G₂ ४ ins ऋषि — °) K₄ B₁ ४ Dc D₁ ३ ४ ६ M₁ अन्य(Dc न्या)द् K₂ ४ B₂₋₄ D देवात् (for देवम्) K₂ B₂ Dn D₆ पर मेने (for अह मन्ये) — Ś: om 108° — °) K₁ D₁ ३ G₁ चराचरस्य M₁ त्रयाणामपि लोकाना

109 °) K₂ ४ Dn D₁ ४ सर्वम् (for सृष्टम्) K₂ ४ Dn D₁₋₃ सृष्ट, Dc S (except M₁) सर्वं (for विश्व) — °)

S₁ K₁ ४ Dc D₁ ३ स्वामेव सर्वं विदति, K₂ Dn D₆ त्वमेव सर्वान्मयससि — °) Ś: K (K₃ missing) Dn D₁ ३ ६ पुनरेव, Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति)

110 °) S (except G₄) शक्य ते (for शक्यस्त्व) — °) S पर (for परि) — °) K₂ Dn D₆ सर्वे प्र, K₄ B₂₋₄ D₃ ४ ६ T₁ G₁ M₂ सर्वेद, B₁ D₁ ३ सर्वे स, Dc सर्वेण (for सर्वे च)

111 °) K₁ G₄ M₁ सर्वं, K₄ D₆ शर्वस्, Dc कार्यस्, G₁ गतिस् (for सर्वस्) — °) K₄ D₁ ३ मोदते अकुतो; S (except M₁) निवसत्य — °) Dc₁ S (except M₁) उक्त्वा (for स्तुत्वा) — °) K₄ ऋषिभि, Dc S (except M₁) ऋषि स (by transp) K₄ B Dc [S]ब्रवीत् (for अभवत्) K₂ Dn D₁ ३ ६ ऋषिर्वचनमब्रवीत्

113 All MSS om the ref (here as in the previous stanza) — K₄ om 113^{ab} (with 112) — °) T₂ G₂₋₄ सहस्रधा (for 'घा)

114 °) T G₂ ४ चैव (for चेह) — °) K₂ Dn D₆ त्वया सह T₂ G₂₋₄ मुने वने (for महा) — °) S यो मामर्चयिता द्विज (T₁ यते नर, G₂ M 'यते द्विज)

115 °) S तस्य (for तेषा) — °) Dc त, T G₂ ३ वै (for ते) B D₄ ६ गच्छेत्सारस्वत ऋषि, M₁ गच्छेत्सारस्वताश्चैव — °) B D₄ ६ M₁ लोकात्त्रा (B₂ D₄ ६ क ना) स्यत्र सनाय — After 116, N (K₃ missing) T₂ ins

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत् ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
 कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंघ्यं किल भारत ।
 सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
 अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अग्नि लोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्रामिपेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
 तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजन्मिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
 पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यतीर्थं नरोत्तम ।
 एतन्मध्ये पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

- 116 Before 116, T G₂₋₄ ins पुलस्त्य — ^a) B₁ D₆ च (for तु) D₆ T₃ G₁ 3 4 [उ]शनस (for [औ]श^a)
 117 ^o) K₁ D₁ 2 तस्यै, K₂ 4 D₆ D_n D₈ T₁ G₁ नित्य (for तत्र)
 118 ^a) Ś₁ K₁ D₂ नाम (for तीर्थं) — ^b) D₂ तीर्थं पापप्र^a, T G₂₋₄ सर्वपापप्रगाशन
 119 ^b) D₀₁ नरोत्तम, D₀₂ नराधिप (for नर^a) B₁ 3 4 स्नात्वा भरतसत्तम, B₂ D₄ स्नात्वा च भरतर्षभ — ^c) S₁ K₄ D₁ 2 अग्निष्टोमम्
 120 S₁ D₁ 2 om 120^c-121^b — ^o) K₁ D₆ नरो राजन्; K₂ D_n D₆ नरश्रेष्ठ, K₄ B₃ T₁ M₁ नरव्याघ्र (for महा^a) — ^d) K₁ 2 D_n D₆ अग्निगच्छति (for अग्नि^a)
 121 S₁ D₁ 2 om 121^{ab} (cf v1 120) — ^o) S₁ K₁ स्वकुल, D₈ (sup lin as in text) च कुल (for [आ]-सप्तम) D₈ वीर (for चैव) — ^l) Ś₁ K₁ D₆ (sup lin as in text) सप्तम नात्र सशय
 122 ^o) T₂ G₂₋₄ समासाद्य, M₂ इति ख्यात — ^d) S (except M₁) धीमत^a (for वै नृप) — After 122^{cd}, D₈ ins (the superfluous gloss)
 400* पाप प्रणश्यते तत्र ज्ञातमात्रस्य भारत ।
 [Cf 124^{ab}]
 124 ^a) Ś₁ तेन; K (K₃ missing) B D (except D₂) M₁ तत्र, M₂ तात (for तस्य) — ^o) K₂ 4 D_n D₁ 2 6

चास्य (for चापि) — ^d) T₁ स (for च) K₁ विदति (for गच्छति) B D₄ 6 लभते स्वर्गमेव च, M₁ लभते नात्र सशय.

125 ^b) Ś₁ K (K₃ missing) D_n D₁₋₆ T₂ G₁₋₃ M₂ सरस्वती

126 K₄ om (hapl) 126-127, D₁ om 126^{ab} — ^a) K₁ D_n D₈ उत्तम — ^o) D_n 2 ns D₆ जाप्य^a; T₁ जप^a (for जप्य^a) — ^d) Ś₁ नून, K₁ B₃ 4 D₆ D₄ 6 नैव (for नैन) Ś₁ भवेत् (for तपेत्) K₂ D_n D₈ नैतस्य मरण भवेत्, D₂ नैवात्मा मरण व्रजेत्

127 K₄ B₃ om 127 (for K₄ of v1 126) K₂ resumes from 127^{cd} — ^a) T G₂₋₄ श्रुत, M₂ पीत (for गीत) — ^b) B₂ व्यासेन च महर्षिणा, T₂ G₃ 4 नापि च धीमता — ^o) K₂ D_n D₈ एव स (D_n 2 सु) (for वेदे च) K₃ पूर्व सारस्वत राजन्

128 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ 2 T₁ G₁ पुण्यतर, K₂ D_n तीर्थं तम, T₂ G₂₋₄ तीर्थतर — ^b) K₁ नास्तीवान्यत्, K₂ M₁ नान्यतीर्थं, G₁ नास्ति तीर्थं Ś₁ K₁ 2 D_n D₆ कुरुद्ध, K₂ D₆ D₁ 2 नराधिप, B₁ 4 M₁ युधिष्ठिर — T₁ M₂ om (hapl) 128^c-130^b — ^o) K₂ D_n D₆ तन्मध्ये तत् (for एतन्मध्ये)

129 D₄ om 129^a-130^b, T₁ M₂ om 129 (cf v1 128) — ^b) To remove the hiatus between the padas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
 मधुसूत्रं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
 विरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महृत्पया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्ग्रह ।
 विप्राणामनुकम्पार्थं दर्शिता निर्मितं पुरा ॥ १३३
 व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४

क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्शिता ।
 येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवामुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
 ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रामिपेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युजितेन्द्रियः ।

Ś1 खपि, K1 छपि, K2 Dn Dc G4 येपि, K3 येच (for अपि)
 K1 2 Dn D2 G1 4 नरा; D2 (sup lin) दिव (for जना)
 D1 2 स्वशरीरेण मानवा — °) K4 नरं स्नात्वा (for नरं)
 — °) Ś1 K1 2 Dn D2 2 एवमाहुर् (for प्राहुरेव)

131 M1 om 131^{ab} — °) Ś1 K1 2 Dn D2 गच्छेत
 राजेन्द्र — °) K2 Dn D2 तीर्थं मेच्य, D1 2 तीर्थसिद्धी (for
 तीर्थं देव्या) — T2 G2 om 131^e-132^a — °) Ś1 K2
 D1 2 सरस्वत्य (K2 स्यो)रुणां — °) G2 4 M1 सप्तमे

132 T2 G2 om 132 (of v1 131) — °) Ś1 K1
 D2 भारत (for मानव) B D4 6 M1 फलं चैव समश्नुते
 — °) Ś1 सप्तमं च (for आसप्तमं) B D4 6 M1 पुनात्यासप्तम
 चैव कुलं नास्त्यत्र संशय (= 121^{af})

133 °) K2 Dn D2 अर्षकील; K2 B Dc D1-4 6
 अवकीर्णं; T1 G1 चीर्ण — G2 4 हि (for च) — °) Ś1
 (sup lin) दक्षिणा; K2 Dn ब्रह्मणा, B शाङ्गिणा (M1
 दक्षिणा)

134 °) K1 3 4 B Dc Dn2 n2 D2-4 G2 च (for
 वा) — °) To remove the hiatus between the pādas, Ś1
 K1 2 B Dc Dn D1 2-3 [अ]प्युपवासेन, D2 [अ]प्युप; T2
 G1 2 4 M2 सुप; K2 Dn D2 [अ]प्युत वासेन — After
 134^{ab}, Ś1 D1 2 read 135 — °) K2 तत्र स्नात्वा महाशुभ

135 Ś1 D1 2 read 135 after 134^{ab} — °) Ś1 K1 2 4
 D2 वा (for ऽपि) D2 क्रियामन्त्रैरुपेतश्च — °) D2 ब्राह्मण-
 स्यान्न संशय; T2 G2-4 स्नात्वा च भरतर्षभ — °) K2 चीर्णव्रती;
 D2 चीर्णं व्रती K2 Dn D2 विद्वान् (for विप्रो) Ś1 K1 2 4

D1-3 चीर्णव्रतोपनयन (K1 ने; D2 न) — °) G4 दृढमे
 तत् B1 Dn T1 G1 4 पुरातने, B2-4 Dc D4 6 न Ś1
 K1 2 4 D1-3 उपवाससमन्वित

136 °) K2 [अ]त्र (for [अ]पि) — °) T G शाङ्गिणात्र,
 M1 दक्षिणात्र, M2 दर्शिता च (for समानीताश्च) K4 सुव-
 मिणा, B समाहि (G1 ह)ता (for च दक्षिणा) D2 आनीता
 सुमहात्मना — °) K2 Dn D2 6 तेषु; B2 D2 S (except
 M1) यत्र; D4 6 तत्र (for येषु) B2-3 Dc D4 6 T1 G2
 M1 स्नात्वा (for स्नाते) Ś1 K1-3 B2 Dn D1 2 6 नरश्रेष्ठ
 — °) K1 फलं, K2 तु वै, D2 पुन, T2 G2 [ऽ]पि स; G4
 हि स (for च स) Ś1 K1 D1-3 चत्वार्यामिति मानव; M1
 चतुर्णां स च विन्दति

137 °) K Dn D1-2 6 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — °)
 K1 2 Dc D1-3 M शतसहस्रिक; D2 चक्ष; G2 बहुसहस्रक
 — °) K1 4 D1-3 G1 4 साहस्रिकं, K2 Dn1 T G2 3 सह-
 स्रकं; M2 सहस्रिकं

138 °) Ś1 K1 एतमोहि K2 om (hapl) 138^e-
 139^f, G2 om 138^{ed}. — °) Dc D2 4 M1 च (for the
 first वा) — °) B1 2 4 Dc गुणितो, B2 D4 6 समितो

139 K2 om 139 (of v1 138) — °) K2 Dn
 तीर्थोन्निपेकं — After 139, B reads 147-148

140 °) Dc D2 4 6 G1 M विमोचन उप — Ś1 K1
 T1 G1 M2 om (hapl) 140^e-141^b — °) B1-3 Dc
 D4 6 पापै (for दोषै), T2 G (G1 om) प्रतिग्रह (G2 ह)ा;
 G4 ह)गते पापै — °) T2 G (G1 om) च (for स),

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
 ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
 औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
 औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्रह ।
 कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
 ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
 अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
 सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्रह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
 शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
 तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

141 Ś₁ K₁ T₁ G₁ M₂ om 141^{ab} (of v1 140)
 — ^a) K₂ Dn D₃ ४ G₄ पचवटीं, K₃ T₂ G₂ ३ नदीं, K₄
 D₁ ३ sm नद — ^b) K₄ D₁ ३ चारी समाहित

142 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D₀ D₁₋₃ तत्र, T G₁ M₂ ततो
 (for यत्र) — ^o) Ś₁ अर्चित्वा त महादेवः; K₁ तमर्चित्वा
 महादेव. — ^d) G₂ ३ गिरमिष्टामवाप्नुयात्

143 ^a) Ś₁ K₂ ४ D₂ G₄ M₂ ओजस, K₁ तेजस, K₃
 B Dc Dn D₃ ४ ० तैजस — ^b) K₂ Dn D₃ दीप्यमान
 स्वतेजसा, Dc दीप्यते तेजसा स्वयं, T₁ G₁ २ M₂ स्ना (T₁ न-
 त्वा दीप्यति तेजसा, T₂ G₃ ४ स्नात्वा विन्य (G₄ तीर्थं) जिते-
 न्द्रिय — T G₃ om 143^e-144^d — ^o) K₁ सेनाधिपत्ये,
 B सेनापत्येन, G₂ ४ सेनापत्ये च — ^f) K₃ ४ D₁₋₃ पुरा
 (for तदा)

144 T G₃ om 144^{abcd} (of v1 143) — ^a) Ś₁
 K₃ ४ D₂ G₄ M₂ ओजसस्य, K₁ तेज, K₂ B D₃ ४ ० तैज
 D₁ ओजसस्य च पूर्वे तु, D₃ corrupt — ^f) Ś₁ K₁ २ Dn
 D₃ T₂ G₃ ब्रह्म, B D₄ ० रुद्र, Dc देव (for कुरु)

145 S₁ om 145 — ^o) B Dc D₄ ० अग्निष्टोममवा
 — ^d) Some MSS स (for च)

146 ^a) Ś₁ अनवक, D₁ चानवक, M₁ अगस्क (for
 अनरक) T₂ G M₂ ततो गच्छेत राजेंद्र (G₁ M₂ नरक)
 — ^b) S (except M₁) कुरुद्रह (for नरा)

147 S reads 147-148 after 139 — K₁ om 147-

148 — ^a) K₄ B₁ ३ ४ D₃ तस्मिन्, B₂ Dn₂ D₄ ० यत्र
 (for तत्र) — ^o) D₃ T₁ G₁ M₁ कुरुश्रेष्ठ K (K₁ om)
 B D (except D₃) अन्वास्ते पुरुषव्यात्र (K₄ D₁ ३ श्रेष्ठ)

148 For sequence in S of v.1 147 K₁ om
 148 (cf v1 147) — ^a) K₃ Dn D₃ तत्र (for चैव)
 Ś₁ यत्र नित्यं च सांनिध्य — In D₃, the portion of the
 text from 148° up to 60^d of the next adhy is missing
 — ^o) T G M₂ अर्चयित्वा, M₁ अभिगत्वा S₁ ततो, D₄ ०
 तु ता, T₁ M₂ नदीं, G₁ दिन (for च ता)

149 D₃ missing (of v1 148) — ^a) D₀ तथैव
 च, S (except M₁) तत्र चैव (by transp)

150 D₃ missing (of v1 148) K₁ om 150
 — ^b) Ś₁ K₃ Dn D₁ ३ ० T₁ G₁ ४ M₁ अरिंदम — ^c) Ś₁
 K₂ ३ Dn₁ ns D₃ रोच, Dn₂ राज (for शोभ) — ^d)
 K₂ Dn D₃ च गच्छति (for प्रप)

151 D₃ missing (of v1 148) — ^a) K₄ B D
 (except D₂ ३) G₁ ३ तीर्थेषु (for तीर्थे तु) — ^b) T₁ M₁
 सन् (for स) Ś₁ K₁ ३ स्नात्वा भरतसत्तम, B Dc D₁ ०
 स्नातमात्रो (Dc त्रे) नराधिप — ^c) K₄ B Dc D₁ ०
 सर्वदुःख, D₁ अपि (for परि) — ^d) D₁ ३ M₂ शिववत्
 (for शशि) K₁ तदा, K₃₋₄ Dn D₁ ३ ० M₂ नर (for सदा)

152 D₃ missing (of v1 148) — ^a) K₂ स्वनि
 पुनर, K₃ B Dc D₃ ० त्वस्वि (D₃ स्वि)पुर (for स्वन्नि)

गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 गाणपत्यमवामोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवामुयात् ॥ १५५
 बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
 बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
 सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
 त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।

अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ।
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोरागेर्महात्मनः ॥ १६०
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 सोमलोकमवामोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पाचनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
 यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

Ś1 K3 गत्वा, K1 प्राप्य (for गच्छेत्) — ^b) Ś1 K1 3
 तीर्थान्नेषी (for तीर्थे) — After 152^{ab}, Ś1 K Dn Ds 3 ins
 401* प्रदक्षिणमुपावृत्त्य गोतइलफल लभेत् ।
 — ^c) T G वामन (for पावन) — ^f) K2 3 B1 4 D
 (except Dn D1) T1 M भारत (for मानव)

153 D3 missing (of v1 148) — ^a) T2 G2 3
 M हृद च — ^c) T G च (for तु) — ^f) K1 B Dc
 D4 3 अश्व (for स्वर्ग) K4 D1 3 स्वर्गलोके महीयते

154 D3 missing (of v1 148) — ^a) Ś1 K1 om
 च T1 नृप (for स्वकम्) K2-4 B D (D3 missing) कुल
 चैव समुद्धरेत् (D1 त्रिषु लोकेषु विश्रुत)

155 D3 missing (of v1 148) D2 om 155^{ab}
 — ^a) T2 G2-4 M1 तत्र (for तत्र) Ś1 K1 M1 स्थाणुपद ;
 T G M2 वन

156 D3 missing (of v1 148) — ^a) Ś1 K4 D1
 M बदरीपचन; K1 पचक; K2 Dc Dn2 D4 3 G1 पावन;
 D2 3 पावन, T2 G2-4 कानन Ś1 K1 गत्वा — ^b) Dn
 गत् (1); D1 तदा (for तत्र) T2 G2-4 वसिष्ठाश्रममतत्
 D1 2 om 156^{cd} — ^c) Ś1 K1 4 B2 4 Dc D2 बदरान्,
 K2 3 B1 3 Dn D4 3 बदरी B2 D4 3 भक्षये B2 यत्र;
 T2 G2 3 राजन् (for तत्र)

157 D3 missing (of v1 148) — ^b) K2 बदरा,
 B2 Dn D1 3 बदरी, D4 3 बदर B1 3 4 भक्षयित च
 T1 G1 M बदरावस्य य (M2 त) लफल; T2 G2-4 बदर्या तस्य
 यफल — ^c) Ś1 K2 B1 3 Dn Ds तेन, K1 B4 तत्र (for
 चैव) T G पोषितस्यैह (T1 G1 सौव) — ^d) S तुल्य

158 D3 missing (of v1 148) Dc om 158^{ab}
 — ^a) Dn D1 3 इन्द्रमार्गं, S इन्द्रतीर्थ — ^b) Ś1 K1
 त्रिरात्रोपोषितो नर (= 156^d) — ^d) S1 B2-4 D4 3 स्वर्ग
 (for शक्र)

159 D3 missing (of v1 148) Ś1 K1 om 159
 — ^b) To avoid hiatus, K4 Dc र्वेक (for एक) ।

160 D3 missing (of v1 148) — ^a) S1 K1 2
 Dn Ds राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — ^c) Ś1 आदित्यस्याश्रमो मस्य;
 S अश्रम गत्वा (M1 गच्छेत्) — After 160, Dc ins
 402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्थान महदवामुयात् ।

[Cf v1 161]

161 D3 missing (of v1 148) K2 3 om (hapl)
 161^b-162^a — ^b) S स्थान महदवामुयात् (cf 402*)

162 D3 missing (of v1 148) K2 3 om 162^a
 (of v1 161). — ^a) S तीर्थं नरो गत्वा — ^b) Ś1 K1 3
 B2 Dn D4 नराधिप (for कुरु) G1 वाजपेयफल लभेत्
 (= 164^d) — G1 om 162^c-164^d — ^d) S (except
 M2, G1 om) स वै (for नरो)

163 D3 missing (of v1 148) G1 om 163
 (of v1 162) — ^b) Ś1 [आ]श्रम तत्र, B Dc D4 3
 नराधिप (for महा).

164 D3 missing (of v1 148) G1 om 164^{abcd}
 (of v1 162) — ^a) K2 B1 3 Dn Ds यात, K2 T1
 राजा, K4 B2 4 Dc D1 3 4 M जात (for राजन्) — ^b)
 K2 T1 om स K1 4 D1 3 5 T1 M1 तपस्य (for स्तो)
 — ^d) K1-3 B1 4 D (except D4 3, D3 missing) वाजि

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
 संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥ १६८
 उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
 मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
 यत्किञ्चिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
 अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेधफल — °) K₂ B Dc D₂ मति (for गतिं)

165 D₃ missing (cf v l 148) G₁ om 165
 — °) Ś₁ K₁ B Dc D₄ ० गत्वा (for गच्छेत्) — °)
 B₁ ३ D₄ ० T G ब्रह्मचर्यया, B₄ नियताशन ; M₂ ब्रह्मचार्यय
 — °) K₄ D₄ ० T₁ M₂ त्रिरात्रमुषितो — °) Ś₁ K₁ सत्य
 वाञ्छि (K₁ "ङ्घ्रि"यत्तद्विय ; K₂ Dn D₁ ३ ० नियतो नियताशन
 — °) Ś₁ पुत्र, K₄ D₂ पुण्य ; D₁ राजन् (for दिव्य) — °)
 K₂ ३ Dn D₅ स्वर्गलोक ; Dc स्वर्ग लोक, T₁ पुण्यलोक Ś₁
 K₁ ब्रह्मलोके व्रजेत्तथा

166 D₃ missing (of v l 148) — °) Ś₁ K₄ B
 Dc Dn₃ D₁ ३ T₁ M₂ सनिहिताम् ; K₁ हितम्, K₂ Dn₂
 G₁ हतीम्, K₃ D₅ ० हताम् K₁ मया (for अपि) — °)
 K₃ ३ Dn₁ n₃ तत्र (for यत्र) — °) = 169° Ś₁ K₃ B
 Dc D₄ ० M₂ समेप्यति, K₁ अमावास्या (for समा) — °)
 K₁ ब्रह्मलोक व्रजेत्तथा

167 D₃ missing (of v l 148) K₁ om 167
 — °) Ś₁ K₂ 4 B₁ ३ Dn D₁ ३ ० सनिहत्याम् — °)
 K₃ तस्य, K₄ Dc D₁ ३ तत्र (for तेन) Ś₁ अश्वमेधसहस्र तु,
 S शतस्याम् — °) Ś₁ K₂ 4 Dc Dn D₁ ३ ० तेने (K₂ 4
 Dn तत्रे)ष्ट शाश्वत भवेत् ; S फल प्राप्नोति मानवः

168 D₃ missing (of v l 148) K₃ om 168
 — °) B अतरीक्ष — °) K₂ Dn D₅ हदास् (for नदास्)
 Ś₁ K₁ तथा कृपा, K₄ B₃ 4 D₁ 4 ० तडागानि, D₂ S तदा
 कानि (for तदा) — °) Ś₁ K₁ हदा (for सर्व)

169 D₃ missing (cf v l 148) D₅ om (hapl)
 169^{ab} — °) Ś₁ K₁ तडागानि च, K₂ ३ Dn M₂ उदपा
 नानि K B₄ Dn D₁ वाप्यश्च, B₁ कृपाश्च — °) Dn
 तीर्थो (for पुण्या) S₁ K₁ पुण्यापुण्यमलाभस (K₁ सा),
 K₂ सर्वप्रसवणानि च (= 168^d) — After 169^{ab}, Ś₁ K₁ ३
 B Dn D₄ ० ins

403* निःसशयममावास्या समेप्यन्ति नराधिप ।
 — Dc om 169^{cd} — °) = 166° Ś₁ K₁ ३ B Dn
 D₄ ० नरस्याग्र ; K₃ ३ D₁ समेप्यति (for समा) — °)
 K₁ B₁ ३ Dn D₁ ३ G₁ सनिहत्या, D₄ ० सनीताया Ś₁
 B₁ 4 युधिष्ठिर, B₂ ३ D₄ ० नरेश्वर (for न सशय)
 — After 169, N (except Dc D₁ ३, D₃ missing) ins

404* तीर्थसनयनादेवं सनीता भुवि विश्रुता ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
 अमावास्या तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 यः श्राद्धं कुरुते मर्येस्तास्य पुण्यफलं श्रुणु ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [6]
 स्नात एव तदामोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।

[(L 1) K₂ D₅ तीर्थसनयनादेव, K₄ तीर्थे सनय°, B₂ Dn₃
 तीर्थसनह°, Dn₃ तीर्थसनिह° K₂ Dn D₅ सनिहत्येति विश्रुता ;
 K₄ सनातिरिति वि° — (L 2) Ś₁ K₁ ब्रह्म° (for स्वर्ग)
 — (L 3) Ś₁ K₁ B₃ अमावस्या तु, B₁ ३ 4 वास्याया (for
 वास्या तु) Posterior half = 167^b — (L 4) Ś₁ K₁
 B₂ तत्र (for मर्येस्त) — (L 5) Ś₁ K₁ अश्वमेधस्य (for
 सम्यगि°) — (L 6) K₂ Dn D₅ समाप्नोति (for तदा)]

170 D₃ missing (cf v l 148) D₂ om 170^{ab}
 (cf v l 169) — °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ T₁ G₁ M₁ स्त्रियो
 वा K₂ B₂ Dn D₅ पुरुषेण वा — °) T₂ G ददा° (for
 नश्य°) — °) K₂ 4 Dn D₁ ३ ० प्रसवते (for स गच्छति)

171 D₃ missing (cf v l 148) — °) Ś₁ K₁
 अभिगम्य — °) K₂ Dn D₅ प्रभु (Dn₃ च)क्षुक, K₃ B
 D₄ ० अचक्रक ; K₄ अवक्रुक, Dc अवस्तुक ; D₁ ३ चमस्तुण,
 T₁ चमदुक, T₂ G अस्तु (G₄ तु)क, M₁ अशदुक, M₂ मचदुक
 (for अरन्तुकम्) — °) Ś₁ कोटिकोपम् ; K₁ कोटीतीर्थम् ; K₂ ३
 B D (D₂ missing) T₂ G₃ कोटितीर्थम्, K₃ कोटीरूपम् ;
 G₁ M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्ब्रह्म सुवर्णकम् ॥ १७१
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाम्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण ह्यद्वतीम् ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तर
 रामहृदानां च मच्चक्रुकस्य ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

172 D₃ missing (of v1 148) — ^a) S (except T₁ G₁ M₂) गंगाहृद च M₂ कृपञ्च (for तत्रैव) — ^b) T₂ G₂₋₄ तीर्थं परमपावनः; M₂ तत्रैव भरतपैत्र — ^c) Ś₁ K₁ ज्ञात्वा सु; K₂₋₄ B D (D₃ missing) ज्ञायीत (for ज्ञातस्तु) Ś₁ K₁ राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — ^d) Ś₁ K₁ जितेंद्रिय (for समा) — ^e) N (except Ś₁ K₁ D₁ 2) मानव (for शाश्व)

173 D₃ missing (of v1 148) — ^a) T G₂₋₄ M नैमिष K₂ Dn D₃ तीर्थम् (for पुण्यम्) G₁ पृथिव्या नैमिशाण्य — ^d) D₃ ० विशा पते (for विशि)

174 D₃ missing (of v1 148) K₃ om from 174^a up to 10^d of the next adhy — ^a) Ś₁ K (K₃ om) Dn D₁ 2 ० कुरुक्षेत्राद् — ^b) B₁ 2 4 Dc D₄ ० वायुनापि समीरिता

175 D₃ missing (of v1 148) K₃ om 175 (of v1 174) — ^a) K₂ 4 Dc Dn D₁ 2 उत्तरेण ह्य हत्या दक्षिणेन सरस्वती — Cf 369* (lines 3-4)

176 = (var) 3 81 2 D₃ missing (of v1 148) — K₃ om 176 (of v1 174) — ^a) K₂ D₁ 2 4 ० कुरुक्षेत्रे — ^b) K₄ ह्येता; Dc G₁ M₁ अप्येता; D₁ 2 अथैता (for अप्येका) — ^d) T₂ G₂ 2 M₁ वि (for म) B Dc D₄ ० स्वर्गलोकं महीयते

177 D₃ missing (of v1 148) K₃ om 177 (of v1 174) — T₂ G₂₋₄ transp 177^{ab} and 177^{cd} — ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्मवेद्या; B₄ वेदि; T₁ G₁ 2 ब्राह्मी वेदि (G₂ दि); T₂ G₂ 4 ब्रह्मादिनि; M₁ ब्राह्मी वेदी Ś₁ K₁ कुरुक्षेत्रे — ^b) Ś₁ K₁ पुण्ये Ś₁ K₁ ब्रह्मर्षिसेविते, D₁ 2 महर्षिसेवित, T₂ G₂₋₄ देवर्षि — ^c) B Dc Dn D₄ ०

तस्मिन्वसति, T₁ M₁ सदा, G₄ मदा (for तदा) K₂ Dn D₃ मर्या (for राजन्) Ś₁ K₁ ये वसति महात्मान — ^d) S₁ K₁ B₂ D₄ ० कदा (for कथं)

178 D₃ missing (of v1 148) K₃ om 178 (of v1 174) — ^a) K₁ तरङ्कारदुकयो, T₁ G₂ अरुदुकारदुकयो, T₂ G₂ 4 अरुदुकारदुकयो, G₁ अरुदुकारदुकयो, M₁ अरुदुकारदुकयो, M₂ अरुदुकारदुकयो — ^b) G₁ राम (for राम) S₁ K₁ मचक्रुकस्य, K₄ मचक्रुकस्य, Dc सचक्रुकस्य; D₁ 2 मचक्रुकस्य, T₁ G₁ 2 4 मचक्रुकस्य, T₂ G₂ सु पचक्रुकस्य, M मचक्रुकस्य — ^c) Dc पव (for एतत्) — ^d) D₁ 2 प्रजापतेरुत्तर

Colophon om in K₃ D₃ missing — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा N (K₃ om, D₃ missing) G₁ (all om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ 83, Dn₂ M₂ (before corr) 84, D₁ 87, S (M₂ after corr) 82 — Śloka no Dn 210, D₁ 199

82

In D₃, stanzas 1-60 are missing (of v1 3 81 148), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 K₃ om 1-10^d (of v1 3 81 174) — ^a) K₂ 4 Dc Dn D₂ 2 ततो गच्छेन्महाराज (D₂ प्राज्ञ) — ^b) K₂ Dn D₁ 2 अनुत्तम (for पुरा) — After 1^{ab}, N (K₃ om,

८२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
 ततो गच्छेत धर्मज्ञं कारापतनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
 सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
 ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 प्लक्षादेवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५

तत्राभिपेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६
 ईशानाध्युपितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 पट्टसु शम्भ्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
 कपिलानां सहस्रं च वाज्जिमेघं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरच्याघ्न दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
 सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
 त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिपेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः ।
 गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
 ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D₃ missing) ins

405* यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तम तपः ।

तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L 1) Ś₁ D₀ महाभाग, K₁ ४ राज (for 'भागम्')
 — (L 2) D₄ ० महत् (for कृतं) D₁ ३ तेन (for स्वेन)
 K₂ D_n D₅ विश्रुत (for चिह्नि^०) }
 — T₁ om (hapl) 1de — °) K₂ ४ B D (except
 D₀, D₃ missing) चैव (for राजन्)

2 K₃ om 2 (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ ३ D₀ D_n
 D₅ T₂ G₂₋₄ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — °) Ś₁ कारपाचनम्, K₁
 D₀ T₂ G₃ कारुष वनम्, K₂ D_n ज्ञानपावनम्, K₄ D₂ ० कर
 पावनम्, B₁ ४ कारापचनम्; B₂ कारापावनम्, B₃ कालापव-
 नम्, D₀ कालच्रवनम्, D₄ कारापठनम्, G₃ ४ मारापतनम्,
 M₃ कारपतनम् D₁ करपानमनुत्तम, G₁ कायापतमनु^०

— After 2^{ab}, B₂₋₄ ins

406* कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— °) Ś₁ K₁ सूर्यं, B D₀ D₄ ० विष्णुं (for मुनिं)

3 K₃ om 3 (of v l 1) — °) Ś₁ K₁ गच्छेत् (for
 राजन्) — °) Ś₁ K₁ तत्र प्रयतमानसः — °) K₂ ४ D_n
 D₁ ३ ५ तत्र (for यत्र)

4 K₃ om 4 (cf v l 1) — °) K₂ D_n D₅ च
 (for सः)

5 K₃ om 5 (cf v l 1) — °) K₂ ४ D_n D₁ ३ ५

चापि (for हि सा) K₄ नदी (for सरित्) — °) K₂ B₁ ३ ४
 D_n D₅ प्लक्षा देवी स्मृ (B₁ सु) ता राजन्, B₃ प्लक्षा देवी क्षता
 राजन्, D₀ D₁ ३ ४ ० प्लक्षा देवी श्रु (D₁ स्रु) ता राजन्, T₁
 प्लक्षादेवस्य ता राजन्, T₂ G₂₋₄ प्लक्षदेवसुता (G₃ तो) राजन्,
 G₁ M प्लक्षा देव (M₁ वी) स्रुता — °) D_n पुण्या देवी
 (for महा^०) ।

7 K₃ om 7 (of v l 1) — °) G₂ कवेराध्युषितः
 G₃ कवेराभ्यु^० Ś₁ K₁ चापि (for नाम) — After 7, M₁
 reads 10^{cd}.

8 K₃ om 8 (of v l 1) — °) K₁ D₀ सहस्रस्य
 (for स च) — °) G₂ ४ वाजपेय (for वाजि^०) K₄ D₀
 फल विन्दति मानव — °) K₁ ४ T₂ G₂ ३ पुरातन, K₂ D₀
 D₁ ३ ५ चै

9 K₃ om 9 (of v l 1) — °) D₀ D₁ ३ शतगधाः
 T₂ G₂ शतकुम्भाः; G₄ चितकुम्भान् — °) K₁ B₂ ३ D₂ ०
 (by corr) T₂ G₃ पंचयज्ञं, K₂ पक्षां, K₄ गधा, D_n
 यक्षा; T₁ G₁ ३ ४ यज्ञाश्च, M₁ यज्ञाश्च — After 9^{ab},
 Ś₁ K₁ repeat 6^{cd} — °) D₁ ३ अभिगत्वा D₀ नरच्याघ्न

10 K₃ om 10^{abcd} (of v l 1) — °) T G₂ ४
 विशूलखात Ś₁ K₁ आसाद्य (for तत्रैव) — After 10^{ab},
 D₁ ३ read 21^d-22^a — °) B D₀ दुर्लभ (for भारत)
 Ś₁ K₁ तीर्थं भरतसप्तम — M₁ reads 10^{cd} after 7 — °)
 K₂ ३ D (D₃ missing) च (for स)

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
 आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
 शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
 ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
 वरांश्च सुबहूल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।

उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
 अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
 धूमावतीं ततो गच्छेत्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावतीं नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

11 ^a) B₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) B₁₋₃ Dc ततो राज-
 गृह गच्छेत् (B₁ गत्वा — ^b) S (except T₃ G₃ M₄)
 तीर्थं (for स्थान — ^c) D₆ S (except G₄) विख्यात
 — ^d) Ś₁ K₁ Dc₁ D₆ G₃ M भारत, T₁ G₁ ३ विश्रुत, T₃
 G₃ दुर्लभ (for विश्रुता)

12 T₁ om 12^a-16^b — ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ M₃
 तु, B₃ D₄ ० च (for हि) G₁ सहस्राणि (for सं हि)
 — ^b) K₃ Dn D₃ ३ M₁ सुव्रता, B D₄ ० भारत; M₃ तपिका
 (for सुव्रत) T G °न भरतर्षभ (cf v l 13) — K₄ om
 12^a-13^d

13 T₁ om 13, K₄ om 13^{abd} (cf v l 12)
 — ^b) Ś₁ K₁ B₄ D₃ T₃ G₂₋₄ भक्तासु (for भक्त्या) — ^c)
 T₃ G₂₋₄ °न भरतर्षभ (of v.l. 12) — ^e) K₃ तदा, Dc
 T₃ G₂ ४ तत्र, M₁ अत (for तत्)

14 T₁ om 14 (cf v l 12) — ^b) K₁ तपस्विन
 (sio) (for ब्रह्म) Ś₁ K₁ M₃ नराधिप, K₃ D₁ जितेन्द्रिय
 (for समा) — ^d) K₄ Dc भक्षयन् Ś₁ K₁ ३ Dn D₆
 भक्षयित्वा नर शुचि

15 T₁ om 15 (cf v l 12) — ^a) K₃ Dn D₆
 किंचिद् (for सम्यग्), and कृत (for फलम्)

16 T₁ om 16^{ab} (cf v l 12), M₃ om 16-17
 — ^a) Ś₁ K B₁ ३ ४ Dn D₆ सुवर्णाख्य; B₃ D₄ ० क्षीं,
 D₁ ३ M₃ सुवर्णाख्य (M₃ °क्ष) — ^e) Ś₁ K Dn D₁ ३ ३
 तत्र (for यत्र)

17 M₃ om 17 (cf v l 16) — ^b) B D₄ ० M₁
 दैवरपि (for दैवतेषु) K₄ D₁ ३ दे (K₃ दै)वतैरपि दुर्लभान्
 — ^c) S उक्त च — ^d) Ś₁ सोनघ, K₁ मेनघ, Dc चानघ
 (for भारत)

18 ^a) D₁ न, D₃ तु (for च) S₁ K₁ ३ ४ B D₃
 [अ]ज्ञात; K₃ Dn D₆ स्व, Dc [अ]र्थात्, D₁ [अ]न्यत्, T₁ G₁
 M₁ [अ]न्यै (for [अ]स्मत्) K₄ G₁ प्रियतमो M₃ न मे
 स्वत् प्रियतर — ^b) D₁ ३ लोके विष्णोर्, M₃ (by transp)
 कृष्ण लोके B₃ ४ Dc₁ D₁ ३ T₁ M₃ भविष्यति — ^c)
 K₃ ४ Dn D₁ ३ ० T G₁ ३ सर्वं (for कृत्स्न)

19 K₃ T₁ om (hapl) 19-20 — ^a) G₄ अत्र
 (for तत्र) Ś₁ K₁ [अ]भिपेक्षे; D₁ ३ [अ]भिगत्वा, M₃
 [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य — ^b) D₁ ३ M₃ अर्च
 (for पूज)

20 K₃ T₁ om 20 (cf v l 19) — ^a) G₁ गत्वा
 (for गच्छेत्) — ^b) B Dc D₄ ० त्रिरात्रमुषितो — ^c)
 T₃ G लोका (for कामा)

21 ^a) K₄ Dn₃ G₁ दक्षिणार्धे च (G₁ तु) — K₃ om.
 21^a — For sequence in D₁ ३ cf v l 10 — ^c) B₃ ३
 D₄ ० प्रसादाद्, T₃ G °वेन (G₁ दाद्य)

22 For D₁ ३ cf v l 10 — ^b) K₄ D₁ ३ गच्छेद्भरत-
 सत्तम; S (except M₃) ततो गच्छेत भारत — ^c) K₃ Dn
 G₁ महाप्राज्ञ — ^d) K₃ Dc Dn D₆ प्रमोचनी; B₁ ३ ४
 प्रणाशिनी — ^e) D₁ महाप्राज्ञ, T₃ G₂ ३ महाराज (for नर)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
 स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
 तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ २४
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
 देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
 कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
 उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८

तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
 ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवामुयात् ॥ ३०
 गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशाश्वमेधानाम्प्रोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
 रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— 1) D₁ ३ न संशय , T G नरो भुवि (for नरा^१)

23 After 23^{ab}, S (except M₁) ins

407* अशीतिं योजनशत पुष्कर स्वर्गमुच्यते ।
 अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 षट्ति प्रयागाद्वाजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
 सयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वार त्रिविष्टपम् ।

— 2) Ś₁ K₁ नराधिप (for न संशय)

24 2) G₂ 4 ततो^१ (for तत्रा^१) — 3) K₄ न संशय,
 B₁ नराधिप, D₁ ३ नरा शुचि (for समा^१) M₂ पितृदेवाचैर्न
 रत — After 24^{ab}, M₃ ins

408* कोटितीर्थं महाराज शुचिं प्रयतमानसः ।

— 1) T G पौंड^१ (for पुण्ड^१) Ś₁ लभते पौंडरीक च; K₁
 लभेत पौंडरीकाक्ष, B D₄ ६ लभते पुंडरीक तु, M₁ लभेद्धि
 पौंडरीक च — 2) M₂ स्वर्गलोक च गच्छति — After 24,
 K₃ 4 B Dc Dn D₄ ६ ins

409* उष्यैका रजनीं तत्र गोसहस्रफल लभेत् ।

25 M₃ om 25-26 — 3) T₂ G₂ 4 चक्रावर्ते K₁ ३ 4
 T₂ G तर्पयेत् — 4) Dn D₁ ६ पुण्ये लोके G₂ विधीयते

26 M₃ om 26 (of v l 25), Ś₁ om 26-30 — 4)
 D₁ ३ transp कनखले and स्नात्वा

27 Ś₁ om 27 (of v l 26) — 1) D₁ ३ कपिला
 वटश्च K₁-३ Dc Dn D₈ ततो गच्छेत्, K₄ D₁ ३ च तत्रैव,
 M₃ तु गच्छेत (for च गच्छेत) — 2) K₃ Dn D₈ उपोष्य
 (for उष्यैका) K₁ उपोष्य रात्रिं तत्रैका, K₄ उपोष्यैका च
 रजनीं, S (except M₂) तत्रोष्य रजनीमेका

28 Ś₁ om 28 (of v l 26) — 1) D₁ ३ तत्रैव

(for राजेन्द्र) — 2) K₄ D₁ ३ तक्षकस्य (for कपि^१) — 3)
 K₄ D₁ २ ६ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ, S (except M₂) तीर्थं तु
 (M₁ तद्) भरतश्रेष्ठ — 4) K₁ सर्वतीर्थेषु, K₃ 4 D₁ ३ T₁
 M₁ त्रिषु लोकेषु; G₁ स्वर्गं

29 S₁ om 29 (of v l 26) — 1) K₂ Dn D₈
 विदति (for प्राप्नोति)

30 S₁ om 30 (of v l 26) — 1) K₂ Dn₁ n₃ D₈
 ललितक, K₃ ललितिका, K₄ G₁ ललितं, B₃ ललितिक, D₁
 ललितिका, D₁ ३ ललतिक, T₁ कुलिनिका; T₂ G₂ 4 तु
 ललिता, G₂ नलिनिका, M₁ विलपि^१; M₂ विदितं — D₄
 om (hapl) 30^b-33^a — 2) B Dc शातनोस — 3)
 S (except M₂) नरव्याघ्र (for नरो राजन्)

31 D₄ om 31 (of v l 30) — 1) K₁ ३ 4 B D
 (D₈ missing, D₄ om) M₁ गगायमुनयो, K₂ सुगगयो,
 G₁ समुद्रयो, G₄ सागरयो, M₂ समगया (for संगमयो)
 K₃ Dn D₈ मध्ये, B D₈ चापि (for चैव) — 2) Ś₁ पुन,
 K₄ नृप (for नर) — 3) Ś₁ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोक
 च गच्छति

32 D₄ om 32 (of v l 30) — 3) K₄ Dn सुगध
 विश्रुत — 4) Ś₁ स्वर्गलोके T₂ G₂-4 स्वर्गलोक च गच्छति

33 D₄ om 33^a (of v l 30), Ś₁ D₂ M₃ om 33
 — 1) T₂ G₂ ३ मन्नावर्त, G₄ मन्ना — After 33^{ab}, K₃ ins^१
 410* गोसहस्रमवाप्नोति कलेन **तोत्तम ।

— 1) S (M₃ om) देवलोके Dn च गच्छति (for मही^१) ।

34 K₃ om 34 — 1) Ś₁ K₁ [ए]व राजेन्द्र (for नर^१)
 — 2) Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ Dn D₈ स्नात्वा (for स्नातो^१) K₁ ३

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
 ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३७
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।

अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोप्य रजनीः पञ्च विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४१
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमात् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वामिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
 ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

B₁ ३ ४ D (except D₂ D₅) प्राप्नोति (for आप्नोति)

35 T₂ G₂ ४ om 35-36 — ^a) B D₄ ० भद्र (B₁ तत्र) कर्णहदे स्नात्वा (B₃ भद्रकर्णं नर स्नात्वा) — ^b) B D₂ D₅ ० देवमर्च्यर्च्यं शकर, D₁ ३ तीर्थसेवी नराधिप, M₂ अर्चयित्वा यथा — ^d) Śī K D (except D₄ ०, D₅ missing) M₂ नाकपृष्ठे च पूज्यते (M₃ मोदते)

36 T₂ G₂ ४ om 36 (cf v l 35) — ^a) K₁ कुज स्रक, K₂ Dn D₄ ० कुब्जाम्रके; B₃ कुब्जाश्रम, D₂ कुब्जाम्रक; T₁ कुजावस, G₁ कुजावन, G₂ कुब्जवर्ती; M₁ कुजवर; M₂ कुजावक — ^b) K₂ D₂ Dn D₁ ३ M₂ नराधिप (for यथा); of v l 37 — ^d) Śī K₁ नारं (for स्वर्गं)

37 ^a) G₂ ४ पद (for 'वट') K₄ D₁ ३ T₁ M गत्वा (for गच्छेत्) T₂ G₂ मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (of v l 39^a) — ^b) S (except G₁ M₁) यथाक्रम (for नरा); of v l 36 — After 37^{ab}, D₁ ins

411* तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— ^a) Śī K₁ सामुद्रक, Dn₂ G₂ त्रिकम् — After 37^c, K₂ Dn D₅ ins

412* ब्रह्मचारी समाहित ।

अश्वमेधमवाप्नोति

— ^a) K₂ D₂ Dn₁ D₅ ० विद्यात्; K₃ B D₂ Dn₂ D₃ D₁ ३ ४ विद्यात्, T₂ G₂ ३ गच्छेत् (for विन्देत्)

38 G₄ om 38 K₄ reads 38-40 after 45 — ^b) S₁ K₁ ४ जितेंद्रिय* (for समा) — ^a) Śī K D₂ Dn D₁ ३ सोम* (for स्वर्गं) G₂ स्वर्गलोके महीयते, M पुना त्यासप्तम कुल

39 K₂ om 39-42, M₂ om (hapl) 39^b-41^a — ^b) Śī K₁ ३ B D (except D₂, D₅ missing) समुप स्पृश्य (for उपस्पृश्य च) T₁ G₁ M₂ सु (for च) Śī

K₂ Dn D₅ यामुने, K₁ यामुना T₂ G₂ सिद्धगन्धर्वसेवित — T₂ G₂ om 39^c-41^b — ^c) G₂ ४ 'मेधमवाप्नोति — ^d) B₁ ३ ४ D₅ ब्रह्मलोके K₄ D₄ स्वर्गलोकं च गच्छति

40 K₂ T₂ G₂ M₂ om 40 (cf v l 39) — ^a) K₂ दधिसंक्रमण, K₄ दीर्घं, Dn₂ D₃ देवी*, D₅ दधिसंक्रमण, T₁ दर्वीवगमन; M₁ दर्वीसंक्रमण — ^b) K₂ Dn D₅ 'पूजित — ^d) S₁ K₁ D₂ ब्रह्म* (for स्वर्गं) K₄ D₁ ३ कुल चैव समुद्वरेत् (=37')

41 K₂ om 41, T₂ G₂ om 41^{ab}, M₂ om 41^a (of v l 39), G₄ om 41-42 — ^b) K₄ D₁ ३ 'चारण' — ^c) D₂ उपोष्य (for तत्रोप्य) D₄ ० उपोष्य रजनीमेका; T G₁-3 M₂ तत्रोपित्वा निशा (T₂ G₂ नर) पच — ^d) K₂ Dn D₅ S (T₂ G₂ ४ om) विवेद् (for विन्ध्याद्)

42 K₂ G₄ om 42 (of v l 39, 41) — ^a) D₁ ३ अतर (for अथ) K₂ B₁ D₂ M₁ देवी; D₁ ३ नदी, T G₂ M₂ वेदि (for वेदी) — S₁ K₁ om (hapl) 42^b-43^a, K₂ om 42^b-45^a, M₁ om 42^b-44^a — ^d) T G₂ ३ om च D₂ Dn D₅ स्वर्गलोकं च गच्छति

43 Śī K₁ om 43^a, K₂ D₂ M₁ om 43 (for Śī K₁ ३ M₁ cf v l 42) — ^b) Śī K (K₂ om) D₁ ३ वासिष्ठी, Dn₂ T₁ वसिष्ठ — ^c) Śī K₂ Dn D₁ ३ वासिष्ठी — ^d) D₂ Dn₂ S (except G₂, M₁ om) सर्वे (for सर्वे)

44 K₂ om 44, M₁ om 44^a (of v l 42) — ^a) Dn D₁ ३ ऋषिकुल्या समासाद्य (=43^a), S (M₁ om) नर स्नात्वर्षिकुल्याया [ऋषिकुल्या = ऋषिकुल्याया (haplology)?] — After 44^a, Dn D₁ ३ ins

413*

नर स्नात्वा विकल्प* ।

देवान्पिबुध्वा अर्चयित्वा

— ^a) K₂ तत सव्या समासाद्य — ^d) K₄ D₁ ३ जितेंद्रिय

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
 भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेषफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
 कृत्तिका मघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
 ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
 महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
 एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
 षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
 रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
 ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
 ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
 नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्थार्थं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
 तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
 अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा) — After 44, T G₂₋₄ ins

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K₃ om 45^a (of v 1 42) — ^a) T₁ G₁ M मृगु-
 तुद — ^a) Ś₁ चीरप्रमोक्ष, B₄ तीर' — After 45, K₄
 reads 38-40

46 ^a) B₁ ३ ४ D₀ कृत्तिकायामुपोष्यैव, T G₃ ४ ^aमाघ
 योज्यैव, G₃ मनसा चैव — ^b) Ś₁ K₁ B₃ ४ D₄ ० M₁
 दुर्लभ (for भारत) — K₃ om 46^c-47^d — ^a) Ś₁ K₁
 T₂ G₃ ४ ^aष्टोममवाप्नोति — ^a) K₄ B D₀ D_n om प्र-
 D_n मानव (for पुण्य) Ś₁ K₁ G₄ स्वर्गलोकं च गच्छति

47 K₃ om 47 (of v 1 46) — ^a) K₂ D_n D₅ तत्र
 (for ततः) — ^a) B₁ ३ ४ D₀ D₄ ० M₁ उपस्पृशेत् B₂
 T₁ G₄ M₃ स (for च) Ś₁ K₁ ता विद्या, K₂ D_n D₁ ३ ५
 वै विद्या, K₄ विद्या वै (for विद्याना) — ^a) Ś₁ K (K₃
 om) D_n D₁ ३ ५ यत्र त(Ś₁ य)त्रोपपद्यते

48 ^a) S (except M₁) लोकान्प्राप्नोति पुष्क (M₃ मग)-
 लान्

49 ^a) T G₂₋₄ एक' (for षष्ठं) — ^b) K₄ D₄
 (by transp) उष्य मास, D₁ उष्य काल, M₃ समासुष्य
 K₄ उमालये T G₂₋₄ तीर्थंसेवी नराधिप — After 49, B
 Do ins

415* तीर्णस्तारयते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।
 दृष्ट्वा माहेश्वर विन्य पद सुरनमस्कृतम् ।
 कृतार्थं सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं नरः ।
 — ^a) Ś₁ D₀ D₂ M₁ विद्याद्, K₂ B₁ D_n D₅ T G M₂
 विदेद्, K₄ लभेद् (for विन्ध्याद्) — After 49, K₁ ins

416*

50 Ś₁ K₂ ३ D_n D₆ ins after 50^{ab} K₁, after 49

416* दशपरान्दश पूर्वान्नरानुद्धरते कुलम् ।

[Ś₁ कुलानुद्धरते नर (for the posterior half)]

— ^a) Ś₁ K₁ वैतसक, K₃ वेतसिका, B₂ कुलसिका, B₃ T₁
 G₄ वैतसिका, D₅ वेतसक, M₃ वेतसिक — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₅
 M₂ ^aवित, G₁ ^aवित — Ś₁ K₁ om (hapl) 50^c-51^b
 — ^a) M₁ लभेच् (for गच्छेच्) K₂ D_n D₅ T₂ G₂₋₄
 om च B D₄ ० गतिं च परमा धजेद्

51 Ś₁ K₁ om 51^{ab} (of v 1 50) — ^b) K₂ सिद्धि',
 D₄ ० तीर्थं — D₂ om (hapl) 51^c-53^b — ^a) K₂
 D_n D₁ ५ G₄ पुरातनैः

52 D₂ om 52 (of v 1 51) — ^a) K₂ अय वै T₁
 G₁ ३ M₂ ब्राह्मण T₂ G₂ गच्छेद् (for गत्वा) B D₀
 D₄ ० ततो ब्राह्मणिका गत्वा; T₂ G₃ ४ तथैव गत्वा ब्राह्मण
 — ^b) Ś₁ K₁ B D₄ ० G₁ समाहित' (for जिते')

53 D₂ om 53^{ab} (of v 1 51) — ^a) K₂ ३ D₀
 D_n D₅ G₂ ततस्तु S नैमिष — ^b) B D₄ ० द्विज' (for
 सिद्धं) — ^a) B₂ D₁ ३ ४ ० निवसते — ^a) K₂ D₀ D_n
 D₁ ३ T₂ G₂₋₄ सह (for वृत्)

54 ^a) Ś₁ K₁ नैमिषे, S नैमिष Ś₁ K₁ ३ D_n 13 D₅
 मृगयानस्य, B₁ पार्थमासाद्य — ^a) B₁ ३ ४ D₄ ० T₂ G₃
 सर्वपापात्

55 S नैमिषे (in ^b and ^a)

56 ^a) To remedy the "bad" compound (docum-
 ented by S) Ś₁ K₁ ३ D_n D₅ कृताभिषेकस्तथैव, K₃ अभिषेका

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्स्वर्गलोकस्य एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
 ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्घृताम् ।
 पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवामुयात् ॥ ६१

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरस्वतीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यवलवाहनः ॥ ६३
 देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
 तस्मिन्स्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
 शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतमत्तम ।
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

अरस्तत्र, K₄ D₁ २ अभिषेके कृत्रे तत्र, B₁ अभिषेक कृतसत्र,
 B₂ ३ D₀ D₄ ० अभिषेकं तत्र कृ(D₀ न)त्वा, B₄ अभिषेक
 तत् कृत्वा — °) K₃ D₀ D_n G₂ ४ M₂ गवामधेस्य (for
 गवाम) K₂ गवामयुतदानस्य — °) D₀ T₂ G₂₋₄ om
 प्र K₁ ४ D₀ D₁ २ ४ मानव (for भारत)

57 °) ४ नैमिषे — °) Ś₁ B₂ स्वर्गलोकस्तु, B₁ D_{n1}
 'लोकेषु; D_{n2} n₂ सर्वलोकेषु, G₁ M₂ सर्वलोकस्य — °)
 K₂ ४ D_n D₁ २ transp. पुण्य and मेध्य K₃ सेव्य (for
 पुण्य) — °) ४ नैमिष

58 D₅ om 58^{cd} — °) G₁ ब्रह्मलोक च Ś₁ K₁ M₁
 भवेच्च स, K₂ B D_n D₄ ० भवेत्सदा (for च जायते)

59 D_{n3} om 59^{ab} — °) K₃ B₂₋₄ D₁ २ M₁ तर्पयन्
 (for येत्)

60 °) Ś₁ बाहुला, K₃ बाहुका; G₂ बहुवा — °) B
 D₄ ० तीर्थसेवी नराधिप — After 60^{ab}, Ś₁ K₁ ३ B₂ ४
 (marg) D_n D₄₋₅ ins

417* तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।
 — °) K₄ D₁ २ अग्निष्टोमस्य य — °) T₂ G₂₋₄ om प्र
 Ś₁ K₁ ३ M₂ भारत, K₂ D_n D₅ कौरव (for मानव)

61 D₂ resumes (of v 1 3 81 148) — °) K₂
 D_n D₅ क्षीरवतीं; K₄ D₁ २ चीरवतीं; B D₀ D₄ ० ची(D₄ ०
 चि)रनदीं, T₂ G₂ शरनदीं, G₂ शरावतीं, G₄ शतवतीं; M₂
 शीघ्रवतीं — °) K₂ D₀ D_n D₅ G₁ पुण्यतर्पण; K₄ B₂ ३
 D₀ D₂ ४ ० M₂ 'जनैर, T₂ G₂ ४ 'जलेर — °) K₂ D_n

D₅ T₁ M 'चनपर' — °) K₁ ३ ४ D₁ २ वाजिमेधमवा'
 62 °) B₂ विमलालोकमां, D₁ २ विमलातीर्थमा, T
 G₂₋₄ विश्वालोके समासाद्य — °) Ś₁ K₁ विरोचति K₂ ३
 D₀ D_n D₅ ब्रह्मचारी समाहित, D₁ २ ब्रह्मचारी जितेंद्रिय
 — °) T G तत्रोपिवा निशामेका — °) Ś₁ K₁ गोसहस्र
 फल लभेत्

63 Ś₁ K₁ om 63^{ab} — °) K₂ गोप्रचारे, B₁ (sup
 lin) २ 'चार; D₂ 'भार; G₄ 'कार (of 65) — °) D₁ ३
 सरयूतीर्थ'

64 °) T₂ G₂₋₄ स च वीर' (for देह त्यक्त्वा) Ś₁ K₁
 B₂₋₄ D₄₋₆ M₁ पुरा राजन्, K₂ B₁ D_n D₅ महाराज, K₃
 दिव याति; D₀ दिव गत्वा (for दिव यातस्) — °) Ś₁ K₁
 M प्रभावेन (Ś₁ 'ण) — °) T G व्यवसायेन चानघ.

65 °) K₂ B₁ ३ गोप्रचारे, G₄ कारे (of 63) — D₂
 om 65^{cd} — °) T₂ G₂₋₄ विष्णुलोके म'

66 K₂ om 66^{ab} — °) K₄ D₀ D₁ स्व (for च)
 B₂ स्वक (for नर) Ś₁ K₁ कुल चैव समुद्धरेत्

67 °) K₂ B D₂ ४ ० G₁ शतसाहस्रक Ś₁ K D₀ D_n
 D₅ ० तीर्थ; D₁ २ चैव — °) Ś₁ K D₀ D_n D₅ ० त(Ś₁
 K₁ ४ D₀ अ)श्व भरतर्षभ — °) Ś₁ K₁ गोसहस्रमवाप्नोति
 — °) D₀ D₂ ४ ० M₂ om प्र M₂ पुरुषर्षभ Ś₁ K₁
 नरो नास्त्यत्र सशाय'

68 °) K₂ B D₀ D₂ ४ ० धर्मज्ञ (for राजेन्द्र)
 — After 68^{ab}, D_n D₅ ins

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 क्रोडितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ६८
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
 कपिलाहृदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
 मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
 अग्निष्टोमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अश्वमेधमवामोति गमनादेव भारत ॥ ७१
 तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानव ।

— ^a) B₂ G₂ ह्यर्चं (for अर्चं) S₁ K₁ शुचिस्त्र नराधिप,
 K₃ Dc M₁ गुहमर्च्यं नराधिप (M₁ यथाविधि) — ^c) K₂ 4
 B Dn D₅ विद्यात्, K₃ Dc D₁₋₄ विद्यात् (for विन्देत्)
 — ^f) D₄ ० स्त्री चापि जायते

69 T₁ G₁ transp 69 and 70 — ^b) Ś₁ K₁ Dc₂
 D₃ देवमर्च्यं, K₄ D₁ 2 पूजयित्वा, G₂ ह्यर्चयित्वा — ^c)
 Hypermetric! K₃ कपिलाहृद सस्पृश्य, K₄ D₁ 2 हृदसु (K₄
 हृदे ङ) पस्पृश्य; B₁₋₃ Dc D₄ ० S कपिलाना हृदे ज्ञात्वा,
 D₃ कपिलस्य हृदे ज्ञात्वा — ^d) D₃ वाजपेयफल, T₁ G₁
 गोसहस्रफल Ś₁ K₁ 2 Dn राजसूयमवामुयात् — After
 69, Ś₁ K₁ 2 Dn D₅ ins

419* अविमुक्त समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

दर्शनादेवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याय ।

प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्ष प्राप्नोति मानव ।,

while M₂ ins 421*

70 K₃ om 70 T₁ G₁ transp 69 and 70 — ^a) S₁
 K₁ मार्कण्डेयस्य. — After 70^{ab}, T G₂ 4 ins

420* अश्वमेधमवामोति विष्णुलोकं च गच्छति ।

— D₅ om (hapl) 70^c-72^b — ^c) S₁ K₁ M₁ ज्ञात्वा
 ऋष्टोममामोति — T G₂-4 ins after 70 M₂, after 69

421* वाराणस्या विशेषेण यत्र विश्वेश्वरं शिव ।

देव्या सह महाबाहो गङ्गा समवगाहते ।

तत्र मास वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहित ।

यावज्जीवकृत पाप मासेनैकेन शुध्यति ।

71 D₅ om 71 (of v1 70) — ^b) K₂ 4 B Dn
 D₁ 2 4 G₁ समाहित (for जिते) — ^d) K₄ ब्रह्मलोक
 च गच्छति, Dn₁ n₃ कुल चैव समुद्धरेत्, T₁ गयायानेन भारत

पितृणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्तुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्भूमिरण्योपशोभितम् ।

पौण्डरीकमवामोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ७४

तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५

ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।

एकरात्रोपितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

72 D₅ om 72^{ab} (of v1 70) — ^a) K₂ B₁ 2 4

Dc G₁ M₁ यत्रा^o K₄ D₁ 2 S [अ]क्षयवटो — ^c) M₁
 पितृभ्यस् S₁ K₁ पितृणा दत्तमक्ष ह, K₂₋₄ Dc Dn D₁ 2 5
 तत्र (K₂ 4 यत्र) दत्त पितृभ्यस्तु (D₁ 2 अत्र), T G M₂ तत्र
 (G₁ 2 अत्र) दत्त पितृणा तु (M₂ च) — ^d) Ś₁ K₁ [ह]ति
 वै (for प्रभो) K₂₋₄ Dn D₅ भवत्यक्षयमुच्यते (K₄ मन्वय);
 D₃ क्षय भवति भारत ( ), T G अक्षय्यमुपपद्यते

74 Ś₁ K₁ read 74^{ab} after 105 — ^a) T G₂₋₄ ब्राह्म
 (for ब्रह्म) K₂ B₂ Dn D₅ गत्वा (for गच्छेत्) — ^b)
 T G₁₋₃ M₂ ब्रह्मरण्यो^o Ś₁ K₁ D₄ ० सेवित (for शोभि
 तम्) — K₁ om 74^{cd} — ^c) K₂ 4 Dc Dn D₁₋₃ 5
 ब्रह्मलोकम्, B₂ 3 D₄ ० पुण्डरीकम् — ^d) Ś₁ चैव; Dn₃
 D₁ 2 T₂ G₂ ह्व, M₂ एक (for एव) K₂ Dn₃ D₂ 4 5
 G₂ 4 शर्वरी — After 74, D₃ repeats 74^{ab}, followed
 by a variant of 72^{cd}

75 ^a) K₂₋₄ D (except D₄ ०) M₂ ब्रह्मणा तत्र सरसि
 — ^b) K₂ 4 B Dc Dn D₁ 2 5 यूप (K₂ 4 प) श्रेष्ठः सधु
 च्छ्रित, K₃ प्रायः पुण्योपकल्पित, D₃ यूपश्रेष्ठ समन्वित;
 D₄ ० यूप श्रेष्ठ समुत्थित — ^c) K₂ Dn D₅ प्रदक्षिणी
 — ^d) K₄ D₂ वाजिमेधफल, D₃ राजसूय^o

76 ^b) Ś₁ K B Dc Dn D₄₋₆ M₁ धेनुक (Ś₁ वैनव,
 K₄ धेनव, D₁ 3 धैनव, D₅ वेणव) विश्रुत, D₃ धेनुलोकं च
 विश्रुत — ^d) Dn₂ n₃ D₃ 5 तिलधेनुक — ^f) B₁ G₂
 वसेद्, T₁ भवेद्, T₂ G₂ 4 विशेद् (for व्रजेद्) M₁ सोम
 लोकं स गच्छति

77 ^a) K₄ Dn D₂ T₁ G₁ 2 M₂ महद्वाजन् (for महा
 राज) — ^b) D₁ 2 च (for हि) S₁ K₁ 4 Dn D₅ अद्यापि
 सुमहाङ्कृत; K₂ 3 अत्रा (K₂ धा)पि सुमहद्भृशः Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
 ब्राह्मणेन भवेचीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वेषां प्रणश्यति ॥ ८०
 गच्छेत् तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिंसंकरात् ॥ ८३
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

महदद्भुत — °) B D₃ 4 6 चत्सा वै (for वत्सेन) Ś1
 K1 3 Dn D₆ कपिलायां सवत्सायां, K₃ सवत्सा कपिला तत्र,
 K₄ D1 3 कपिला सा सवत्सा तु, D₆ (corrupt) कपिला
 सहसा वत्सा वै — °) Ś1 K1 3 Dn D₆ च(K₃ स्व)रत्सा
 पर्वते कृत, K₃ पर्वते विचरेत्पुन, D₆ पर्वते हि चरेत्पुन, D₃
 पर्वते विचरन्पुन — °) K₃ पदानस्य, B D₄ 6 पदान्यस्या,
 D₆ पदान्यासा, M₃ पदान्यद्य (for पदानि स्म) T₁ सवत्सा
 गा प्रदाति स्म — °) K₃ चापि, M₁ [S]त्रापि (for Sद्यापि)
 K₃ T G M₁ तत्र वै (for भारत) M₃ दृश्यते भरतर्षभ

78 D₁ om 78 — °) G₁ पादेषु (for राजेन्द्र) — °)
 G₁ स्वर्गच्छेत् (for पदेषु) S कुरुनदन (G₄ सत्तम) — °)
 Ś1 K1 T₁ M₁ पुस; K₃ किंचिद् (repeated!), B D₄ 6
 पाप (B₃ तस्य) (for कर्म)

79 °) D₆ D₃ शूलिन (for धीमत) — °) T₂ G₃
 स्नायिता — °) Dn₃ D₁ 3 नमस्कृत्य (for अभि) D₆
 D₄ 6 सगम्य वृषमध्वज

80 °) D₆ व्रत (for भवेच्च) S transp भवेत् and
 व्रत — °) Ś1 K1 च (for तु) — °) K₄ B₃₋₄ Dn₃
 D₃ 4 6 सर्वं (for सर्वं)

81 °) D₃ T₁ transp गच्छेत् and तत K₃₋₄ D₆
 Dn D₁ 3 5 उद्यत च ततो गच्छेत्, T₂ G M₃ उदय तु (M₃
 त) ततो गच्छेत् (G₁ ततोधिगच्छेदुद्यत), M₁ उद्यतमय गच्छेत्
 — °) Ś1 K1 शीतनादित, K₃ D₁ गीतनादिन; D₃ T₁
 G₁ 3 4 M₃ वादित — °) Ś1 K1 3 Dn D₆ सावित्र्यास्तु
 D₁ 3 तस्मिन् (for तत्र) K₃ सावित्र्या पर्वत तत्र; M₁
 सावित्र्यास्तत्र तु पद

82 °) Some MSS (as usual) शसित — °) D₁

T G₁ उपासिता (for उपास्ता च) Ś1 K1 3 Dn D₆ तेन
 द्युपास्ता भवति — °) S₁ K₁ 3 4 Dn D₆ संध्या (for तेन)
 83 °) D₆ दृश्यते (for विश्रुत) — °) K₄ D₁ 3
 [अभिगत्वा — °) Ś1 K D (except D₃) योनिंसकटात्
 84 °) Ś1 K₁ B शुक्लकृष्णावुभौ, D₃ इत्यकृष्णा, M₃
 कृष्णपक्षा G₁ कृष्णपक्षचतुर्दश्या — °) S₁ D₁ G₁ गगाया
 S₁ K₄ D₁ नृप (for नर) — °) S₁ K₁ लोके, K₄ D₁ 3
 वैव (for राजन्)

85 °) D₃ M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि) — After
 85^{ab}, T₂ G₃ ins

422* यावज्जीवकृत पाप मासेनैकेन मुष्यति ।

ततो गया समासाद्य ब्रह्मचारी समाहित ।,
 of which the second line is a v l of 71^{ab} — °) T
 G₁₋₃ M₃ गौरि वा वरयेत्कन्या; M₁ 3 (inf lin) यजेद्वा
 चाजिमेधेन

86 °) K₃ M₃ नराधिप, B D₄ 6 शुचिर्नर — °) K₃
 D₆ परमा (for महती) K₃ 4 D₆ लभेत् (for व्रजेत्)
 — After 86, T₂ G₃₋₄ read 88

87 K₄ om 87 — °) Ś1 धर्मस्वस्य; K₁₋₃ Dn D₆
 धर्मप्रस्य K₃ D₆ D₁ 3 नराधिप — °) K₃ B₃ 4 D
 (except D₃) तत्र (for यत्र) — K₁ (om line 5) 3
 B₃ 4 D₆ Dn D₄ 6 ins after 87^{cd} D₃, after 87^{ef}

423* तत्र कूपोदक पीत्वा तेन स्नात शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवास्तु सतर्प्यं मुक्तपाप दिव व्रजेत् ।
 मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मन ।
 त प्रविश्याश्रम श्रीमच्छमशोकविनाशनम् ।
 गवामयस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानव ।

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य तपोदेषु काशीवानिव मोदते ॥ ८९
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्रीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहत्याया ॥ ९०
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
 दृष्ट्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
 ततो गच्छेत् ब्रह्मपेगौतमस्य वनं नृप ।
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत् परमां गतिम् ।
 अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
 जनकस्य तु राजपैः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

[(L 1) B₈ & D_n कृत्वा (D_ns गत्वा) (for पीत्वा)
 — (L 2) D₈ & ० च (for तु) — (L 4) D₈ श्रेष्ठ (for
 श्रीमत्) — (L 5) D₀ गवामेधस्य, D_{n1} गवामयन, D₈
 गोमेधस्य च (for गवामयस्य)]

— K₁ cont (with a gloss)

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गलककुद शिरः ।

उर शिरश्च चत्वार स वृषो नीढ उच्यते ।,

which is followed by a repetition of 81^{cd} (with v1)
 — On the other hand, S (except T₁) ins after
 87^{cd}

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मश्वमेधफल लभेत् ।

[M₁ अभिगत्वा तत्र धर्ममश्वं etc.]

— K₁ om 87^c-88^d, K₄ S (except T₂ G₈) om 87^e
 — ०) K₂ B D₀ D_n D₈ ० धर्मं तत्रापि सस्पृश्य (B₁ & ०
 गम्य), T₂ G₈ गत्वा च तत्र धर्मात्मन् — 1) K₂ ३ D₀ D_n
 D₈ मेधमवाप्नुयात्

88 K₁ om 88^{abcd} (of v1 87) T₂ G₂₋₄ read
 88 after 86 — ०) Ś₁ K₂ D_n D₈ ब्रह्मज्ञानमनुत्तम, D₈
 ब्राह्मण च यत्नत — ०) S₁ K (K₁ om) B D₀ D_n
 D₁ ३ & ० M₂ तत्राभिगम्य राजेन्द्र (B D₄ ० ब्रह्माणम्), D₈
 सावित्र्यास्तु पद तत्र (of 81^c) — ०) Ś₁ K₂ D_n D₈
 पुरुषर्षभ; K₃ & D₁ ३ भरतर्षभ; D₀ नियतव्रत (for अमितौ)
 B₁ ३ & D₄ ० अर्चयेन्नियतव्रत, B₃ अर्चयित्वा यत्नत, D₈
 दृष्ट्वा भरतसत्तम — ०) D₁ ३ सूयमवाप्नोति — 1) S₁ K₁ ३
 D_n विदति (for प्राप्नोति) B₁ ३ & D₄ ० भारत (for
 मानव) D₁ ३ तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D₁ नच)

89 B₈ om 89^{bc} — ०) Ś₁ K B (B₈ om) D₀ D_n
 D₁ & ० ततस्तत्र, D₈ ततो देव, D₈ नरस्तत्र, T₁ च देवेषु, T₂
 G₂₋₄ च तोयेषु, G₁ ततोदेषु (for तपोदेषु) — ०) S कक्षी
 (for काक्षी) T₂ G₃ & रोचते (for मोद^c)

90 ०) K₃ उदक, B₂ D₄ नित्यक (for नैत्यक) — ०) Ś₁
 K₁ & D₀ D₁₋₃ प्राक्षीयात् — ०) Ś₁ K B D (except
 D₁ ३) ब्रह्म^c (K₄ आर्त्^c) (for भ्रूण)

91 ०) K₄ B D₄ ० M₂ गच्छेद् (for गत्वा) — ०)
 K₃ & D₀ D_n D₈ T₁ M₁ तैथिक, K₃ तैत्तिक, D₁ तैथैक,
 D₈ तेथिक (for नैत्यक) K₄ D₁ ३ भजते (for सुजते)
 D₈ तैथिक भुक्तवास्त्र — ०) K₂ D_n D₈ M₂ भारत (for
 मानव) D₈ फल लेभेत तैथिक — After 91, D₈ ins

426* भुक्तवास्त्र मणिना तीर्थाभिगम्य मानवः ।

92 ०) B₁₋₃ D₄ ० [अ]स्य (for [अ]पि) — ०) K₃ &
 B D₀ D₁ ३ & ० विष न क्रमते भुवि (B D₀ D₄ ० नृप),
 G₄ न तस्याक्रमते विष, M₂ विष नाक्रमते नृप — ०) K₂ D_n
 D₈ गोसहस्रफल लभेत् (=91^b)

93 ०) K₃ राजेन्द्र, D₄ ० विप्रर्षेय; T₂ G₃ धर्मज्ञ (for
 ब्रह्मर्षेय) — ०) Ś₁ K₁ ३ D_n D₈ प्रिय, K₄ महत्, M₂ नर
 (for नृप) T G M₁ नौतमस्याश्रम तत — ०) Some
 MSS अहिल्याया T₂ G₈ & हृद (for हृदे) G₄ गत्वा
 (for स्नात्वा) — ०) K₃ D₀ S (except M₂) गच्छेत्,
 B₁ ३ & D₈ व्रजेत् (for व्रजेत्) — ०) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ &
 D_n D₁ ३ & ० अभिगत्वा, G₂ अभिक्रम्य K₃ D_n D₈ ०
 [आ]श्रम; G₁ श्रुत (for श्रिय) — 1) Ś₁ K₁ ३ D_n D₈
 आत्मन (for उत्तमाम्) T₂ G₂₋₄ शोभते नात्र सदाय

94 94^a=108^c — ०) Ś₁ K D (except D₄ ०)
 तत्रोपदान, and विश्रुत — D₈ om 94^c-95^d — ०)=95^c
 Ś₁ कुवाण; K₁ ३ & कुर्वीत (for कृत्वा तु) — S₁ om
 (hapl.) 94^d-95^c — ०) K₁ M₂ विष्णुलोकम् K₃ D₈
 मेधफल लभेत्

95 D₁ ३ om 95 (for D₆ cf v1 94), Ś₁ om.
 95^{abc} (of v1 94), D₈ om 95^{cd} — ०)=94^c D₁
 M₂ कुर्वीत (for कृत्वा तु)

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवामुयात् ॥ ९५
 ततो विनशन् गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवामोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवामोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
 ततोऽधिवंश्यं धर्मज्ञं समाविश्य तपोवनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
 पुण्डरीकमवामोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
 ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
 अश्वमेधमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०१
 दिवोकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
 न दुर्गतिमवामोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
 महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
 तत्र फोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
 ह्रियमाणाहता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
 तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
 पुण्डरीकमवामोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

96 ^b) G₂ प्रणाशन — Ś₁ K₄ om (hapl) 96^d-97^e
 — ^a) K₂ s D₆ M₂ सूर्यलोक (cf 97^d) — After 96, S
 (except T₁ G₁ M₁) ins

427* ततो विषाश धर्मज्ञं समाविश्य ततोऽनघ ।
 गुह्यलोकं महाराज मोदते नात्र संशय ।

[(L 1) T₂ G₂ विषाश T₂ G₂ समाविश्येत्, G₂ समा-
 साद्य G₄ M₂ तपोवन (for ततोऽनघ) — (L 2) = (var)
 98^d G₂ M₂ गुह्यकेषु, G₄ गुह्यलोक]

97 Ś₁ K₄ om 97^{abc} (cf v1 96), K₂ s D₂ s M₂
 om 97, B₂ om 97-100 — ^a) K₁ गण्डकीं य, D₁ कीं
 या, T₁ कील, T₂ G₂-4 कीय (for कीं तु) G₁ गण्डकीय
 सर्वतीर्थ — ^b) G₁ शुद्ध ब्रह्मजलो — 97^d = 99^d
 — After 97, Ś₁ K₁ read 100^a followed by 99^{bcd} (om
 hapl 98, 99^a and 100^{bcd}), and K₂ D₂ D₂ M₂
 read 100

98 Ś₁ K₁ B₂ T₂ G₂ om 98 (for Ś₁ K₁ B₂ of v1
 97), M₁ om (hapl) 98-99 — ^a) K₂ D_n G₂ s M₂
 वग, K₄ D₀ D₁ s वश, B₂ रम्य (for वश्य) D₂ शर्वज्ञ
 (for धर्मज्ञ) G₁ ततो विद्मन्धर्मज्ञ — ^b) D₁ s समासाद्य
 K₄ D₁ s T₁ तपोवन; D₂ तपोवन; D₆ G₄ ततो वन For
 98^d, cf. line 2 of 427* — ^c) D₀ D₂ s भाग (for राज)

99 Ś₁ K₁ om 99^a, B₂ om 99 (cf v1 97), M₁
 om 99 (cf v.l. 98) — ^a) K₂ किपुण्या; K₄ किपुमा;
 B₂ कषदा (B₂ om किपुनां and कपुमा); D₂ s कर्षदा, D₁ s
 कथक (for कम्पना) S (M₁ om) अय कपुनमासाद्य
 — ^b) D₁ s B (M₁ om) नद निषेवित; D₂ तीर्थ निषेवित
 — ^c) T G पौंडरीकम् — ^d) = 97^d K₂ s B₂-4 D₀

D_n D₂ स्वर्गलोक, B₁ D₂ s G₄ सोम*

100 B₂ om 100 (cf v1 97) — ^a) Ś₁ K₁ B₂
 D_n D₁ s T₁ M विशलयाम् (for विशालाम्) — Ś₁ K₁
 om 100^{bcd} (cf v1 97) — ^d) D₁ सूर्यलोक K₂ s D₀
 वाजिमेध च विदति

101 G₄ om 101-102 — ^b) K₂ D_n D₂ धराधिप,
 G₂ युधिष्ठिर (for नरा) — K₂ om (?hapl) 101^c-102^b
 — ^d) Ś₁ K₁ सूर्यलोक च गच्छति (= 97^d, 99^d)

102 G₄ om 102, K₂ om 102^{ab} (cf v1 101)
 — ^b) K₂ D₀ D_n D₂ M₂ नराधिप, K₄ D₁ s युधिष्ठिर
 (for नरा शुचि) — ^d) Ś₁ K₁-3 D (except D₁ s s)
 T₁ M वाजिमेध, T₂ G₂ s स्वर्गलोक D₂ च विदति, G₂
 च गच्छति G₁ वाजिपेयफल लभेत्

103 ^a) Ś₁ K₂ s D₂ s M₂ अथ मापपद (M₂ वण),
 K₁ D₀ D_n D₁ s-6 अथ सोमपद, B अथ मासपद (for
 महेश्वर*) — ^c) K₂ s B₁, s D_n D₂ s-6 माहेश्वर*. — ^d)
 Ś₁ K₁ D₁ वाजपेयफल ल*

104 ^a) Ś₁ K₁ s B₂ s D_n D₄-6 M₂ कोटी, B₁ s
 D₂ कोटि (for कोटिस्) B₂ [इ]ति; D₂ च (for तु) — ^c)
 S (except M₂) रूपेणासुरेण — ^d) K₂ D_n D₂ असुरेण;
 T₁ G₁ राजन्वो वै, T₂ G₂-4 M₁ रजन्वा वै D₀ D₄ s
 महात्मना — ^e) Ś₁ K₁ s D₂ ह्रियमाणा एता; K₂ D₂
 गोसूता, T₁ गो हत K₄ T G₁-3 पूर्व (for राजन्)

105 ^a) N (except Ś₁ K₁) M₂ कुर्वीत (for कुर्वाणस्)
 — D₁ s om 105^{bc} — ^b) D₄ s नराधिप, T₁ युधा धर;
 G₂ कुरुह (for युधि) — ^c) Ś₁ K₁ S पौंडरीकम् — ^d)
 K₂ T₂ G₂ s स (for च) S₁ K₁ विदति (for गच्छति)

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
 सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः रूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९

जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सिताल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
 भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
 राजस्यस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

K₄ D₁ ३ विष्णुलोके महीयते — After 105, Ś₁ K₁ read 74^{ab}

106 G₁ om (hapl) 106-107 T₂ G₃ read 106-107 after 120 — ^a) K₄ B D₀₁ D₁₋₄ ६ M₂ ततो गच्छेन्नर- (K₄ °द्वप) श्रेष्ठ — ^b) K₂ D_n D₃ ६ च, K₃ ह, S (except M₂, G₁ om) वै (for तु) — Ś₁ K₁ om 106^{cd} — ^d) K₂ D_n D₅ विष्णुर, K₃ रविर् (for हरिर्) — After 106^{cd}, K₂ ३ B₁ ३ ४ D₀₁ D_n D₃ ४ ६ ins

428* यत्र ब्रह्माद्यो देवा ऋषयश्च तपोधना ।

आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।

[(L 2) B₁ ३ उपागता (for उपासते)]

— ^e) Ś₁ K₁ ३ D₀₁ शालिग्राम, S (G₁ om) साल° D₃ M₂ ख्यात — ^f) K D_n D₃ ६ G₄ विष्णुर (for विष्णोर) K₄ अद्भुतदर्शन, D_n अद्भुतकर्मणः

107 G₁ om 107 (cf v1 106) For T₂ G₃ cf v1 106 — ^a) K₁ D₁ ३ अभिगत्वा T₂ G₂ ३ हृषीकेश (for त्रिलो°) — ^b) = 109^b D₁ ३ त देव (for वरद) B D₄ ६ अच्युत (for अव्ययम्) — D₀₂ M om (hapl) 107^c-109^b — ^d) G₂ स (for च) D₁ ३ विष्णुलोके महीयते

108 D₀₂ M om 108 (cf v1 107) — ^a) = 94^a Ś₁ K D_{n2} n₃ D₁₋₃ T₂ G₁ ३ तत्रोदपान (D₃ °ण), D_{n1} D₅ °पदान, G₂ ४ °द्वाने — ^b) Ś₁ K D_n D₁ ३ ३. ६ °प्रमोचन, T₂ G₃ °प्रणाशन, G₂ ४ °प्रणाशन — K₂ D_{n1} n₃ om 108^{cd} — ^c) T G चापि (for तत्र) — ^d) K₁ D₅ G₁ तदा, B₃ शुभा, B₃ शुचि (for सदा) — After 108, Ś₁ K₁ D₁ ३ ६ read 113^{ab}, repeating it in its proper place

109 D₀₂ M om 109^{ab} (of v1 107) — ^a) D₁ ३

अभिगत्वा D₀₁ T G त्रिलोकेश (for महा°) — ^b) = 107^b K₂₋₄ D_n D₁ ३ ६ रुद्रम् (for विष्णुम्) — ^c) B₁₋₃ D₁ ३ ४ ६ विराजते Ś₁ K₁ मेरुस् (for सोम) — ^d) K₂ D_n D₅ मेघैर्, D₀ ऋक्षैर् (for ऋणैर्) Ś₁ K₁ तस्मि स्तीर्थे युधिष्ठिर

110 ^a) K₁ जाति स्मरेद्, K₂ ३ B₂₋₄ D_n D₅ जाति स्मरम् M₁ तु स्पृष्ट्वाप (for उपस्पृश्य) — ^c) Ś₁ K B₃ D_n D₃₋₆ M₂ om प्र- T₂ G₂₋₄ जातिस्मरो भवेद्वाजन् — ^d) Ś₁ K₁ स्नात्स्, M₂ ज्ञात्वा (for स्नात्वा) Ś₁ K₁ तस्मिन् (for तत्र) D₀ विष्णुलोकं च गच्छति, T₂ G₂₋₄ पुरुषो नात्र संशयः

111 ^a) K₂ D_n D₃ ६ माहेश्वरपुर गत्वा, K₃ ४ D₁ ३ वटेश्वरपुरो ग च, T₁ °पुरे स्नात्वा, T₂ G₁ ३ ४ °पुरे योगी — ^b) G₂ द्वैर्चयित्वा; M₂ समभ्यर्च्य Ś₁ K₁ हर विष्णु, K₂ D_n D₅ वृषध्वज; K₃ ४ D₀ D₁ ३ G₂ च केशव, T₂ G₃ ४ M₁ [अथ केशव, M₂ हरिं प्रभु — ^{cd}) Ś₁ K₁ ईप्सिताल्लभेत्कामानुपवातपरायण — After 111, D₅ ins

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 112 ^b) = 113^b K₁ T₂ G₂₋₃ °प्रणाशन — ^c) Ś₁ K D_n D₃ ६ T₁ G₁ °गम्य (for °वाद्य) K₁ महा; D₁ ३ नर (for हरिं)

113 Ś₁ K₁ D₁ ३ ६ read 113^{ab} after 108, repeating it here — ^a) Ś₁ K₁ ३ D_n D₅ कुशिक° (for भरत) K₂ D_n D₅ गच्छेत् (for गत्वा) — ^b) = 112^b Ś₁ K₁ सर्व पापप्रणाशन, T₂ G₂₋₄ महापातकनाशन — K₃ T₂ G₂₋₄ om 113^{cd} — ^c) T₁ G₁ M अभि (for तत्र) Ś₁ K₁ सेवीत — ^d) K₂ D_n D₅ महापापप्रणाशिनी — ^e) Ś₁ K₁ वाजि° (sio) (for राज°) ।

114 ^a) K₂ ३ D_n D₅ G₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ)

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
 अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
 उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
 तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानामोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानामोति भरतर्षभ ॥ ११७
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
 तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८
 निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९

ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२२
 ततो गच्छेन राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
 तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाहृदे ।

115 °) T₁ तत (for अथ) Ś₁ K₂ D_n D₅ जेष्ठिल',
 K₃ ज्येष्ठिल, B D₄ ६ गोष्ठिल; D₆ गोष्ठिन', T₂ G₂ ३ M₂
 ज्येष्ठिल'; G₁ जातिल, M₁ ज्योतिल' D₁ ३ अथ ज्ये(D₂
 ष)ष्ठि समासाद्य — T₂ G₂ om (hapl) 115^b-117^a
 — ^b) Ś₁ K₁ ३ D_n D₅ परमदुर्लभ; D₆ परममगल, T₁
 परमसमित, G₁ M₂ भरतसत्तम K₂ ४ D₁₋₃ तीर्थसेवी
 कुरुद्वह — D₁ ३ om 115^c-116^b — °) K₂ ४ D_n D₅
 G₂ ४ तत्रोष्य (for उपोष्य) — ^d) Ś₁ K₁ D_n D₄ ६ गोसह
 स्रफल ल

116 T₂ G₂ om 116, D₁ ३ om 116^{ab} (cf v l
 115) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ प्राप्नोति; B D₄ ६ आमुयात्
 K₄ B D₆ D₄ ६ ६ (T₂ G₂ om) भरतर्षभ — After 116,
 N ms

480* त्रिरात्रोपोषितस्त्र अग्निष्टोमफल लभेत् ।

[K₄ D₂ वद्धि (for अग्नि) K₄ D₁₋₃ षोममवाप्नुयात् (for
 षोमफल लभेत्)]

117 T₂ G₂ om 117^a (cf v l 115) — °) K₂
 कन्यासवेद्य'; D₆ कन्यासमेद'; D₁ ३ 'सवमथासाद्य, G₂
 सवेद्यमानस्य; M₂ 'वेद्या समासाद्य — T₂ G₂₋₄ om 117^{cd}
 — ^d) K₂ ४ D₂ M₂ प्राप्नोति (for आप्नोति) Ś₁ K₁ ३ D_n
 D₅ T₁ पुरुषर्षभ

118 °) Ś₁ K₁ ३ D₁ कन्याना, T₂ G₂ ४ कन्यका, G₂
 कन्यका (for कन्याया) D₆ D₆ यत् (for ये) — ^b) N
 M₁ दानम् (for पानम्) Ś₁ K B₁ D_n D₁ ३ ३ M₁ अण्वपि;
 B₂ अर्थं च; D₆ अद्योद्य; D₂ एकेपि (for अद्य च) — °)
 D₆ D₁ ६ अक्षयम् K₂ ४ D₂ G₁ ३ ४ M इह (for
 हृति) T₂ G₂ इतीहाह्वर — ^d) S (except M₂) मुनय'

(for ऋषय)

119 °) Ś₁ निचीरा च, K₁ निचीरा च, B₁ ३ निश्चीना
 तु (B₂ च), T G M₁ निश्चिरा तु K₂ ४ D_n D₁ ३ ६ ततो
 निर्वीरमासाद्य, K₂ ततो निचीरामासाद्य, M₂ ततोभिगम्य
 निश्चीरा (cf v l 120^b) — ^b) K₂ D_n D₁₋₃ ६ M₁ विश्रुत
 — ^d) Ś₁ K₁ कुल चैव समुद्वरेत्, K₂ D₆ पुनात्यासप्तम
 कुल

120 °) G₁ ३ ४ [हृ]घ्न (for दान) — ^b) Cf 119^a
 K₂ निचीरा'; K₄ D_n D₅ निर्वीरा', D₁ ३ निर्वीरा' सगमे,
 D₂ निश्चिता', T₁ G₁ निश्चिरा', M₂ निश्चिरा' सगमे T₂ G₂₋₄
 निश्चीराया नरर्षभ — ^d) Ś₁ K₂ B D_n D₄₋₆ शक (D₄ ६
 ब्रह्म)लोकमनामय — After 120, T₂ G₂ read 106-107

121 °) K₁ वाजिपेयम्; K₂ T₂ G₂ ३ वाजिमेधम् D_n
 वाजपेयफल लभेत्, G₄ वाजिमेधफल लभेत्

122 °) K₂ देवरूप T₂ G₂ देवर्षिकूटमासाद्य — ^b)
 B₂ D₄ ६ देवर्षि

123 °) Ś₁ तत्र (for ततो) Ś₁ K₁ ४ D₆ D₁₋₃ M₁
 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — °) K₄ तत्र (for यत्र) K₁ ३
 पुरा (for परा) B₂ ३ D₆ D₄ ६ प्राप (D₆ प्राप्य) (for
 प्राप्नो)

124 °) K₂ ४ वसन् (for वसेद्) B₂ D₄ ६ वीर',
 T₂ G₂ धीमान् (G₁ धीर); M₂ धीर' (for वीर) — °) S
 (except M₂) अश्वमेधेन — ^d) K₂ सत्युपयमधि'; T₂ तम-
 नेनाधि'

125 °) Ś₁ लभेद्; K B D_n ३ D₁₋₃ ६ ६ विद्याद्;
 D₆ D₄ विद्याद् (for विन्देद्) D_n ३ नरो नास्त्वत्र सशय
 (= 126^d)

न दुर्गतिमवमोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
 कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवामोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
 अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवामोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
 पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
 तत्रामिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
 पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥ १३०

शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
 तत्रामिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवामोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
 ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवामोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्रामोति कुरूद्रह ॥ १३४
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्वतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

126 ^a) N (except D₁ 2) अभिगम्याथ (for अभि-
 गत्वा च) D₁ 2 T₂ G₂₋₄ तु (for च) M₂ अभिगम्य
 कुमार च — ^b) T₂ G₂ पुरां, G₄ सरां — K₃ om (hapl)
 126^d-127^e

127 - K₃ om 127^{abc} (cf v.1 126) — ^a) Ś₁ अग्नि
 धाम, D₁ 2 वास, T₂ G₂ 3 धार — ^b) Ś₁ D₁ 2 G₄
 विश्रुत, K₂ D₂ विश्रुता D₃ विष्णुलोकेति विश्रुत — K₂
 om (hapl) 127^e-129^d — ^c) D_n तत्रामिषेकं कुर्वाण !
 — ^d) K₄ नरो नास्त्यत्र सशय* (= 126^d), B न दुर्गतिम-
 वामुयात्; D_n D₂ ह्य (D_n 2 ns अ) अग्निष्टोमवामुयात्, D₃ M₁
 न च दुर्गाणि पश्यति (M₁ सेवते), D₄ 6 न च दुर्गतिमामुयात्
 — After 127, K₁ B D₂ D_n D₄ 6 repeat 109^{ab}

128 K₂ D₂ om 128 (for K₂ of v.1 127) — ^b)
 D_n D₁ 2 4 5 समीपत — ^d) Ś₁ K₄ B₁ 4 D₂ D_n
 D₁₋₃ T₁ G₁ अ (B₁ 4 ह्य, D₂ त्व) अग्निष्टोमवामुयात्; T₂
 G₂₋₄ न दुर्गतिमवामुयात्

129 K₂ om 129 (of v.1 127) — ^b) K₁ 3 T₂
 G₂₋₄ प्रस्रुता; T₁ प्रस्रुता (for प्रस्रुता) Ś₁ K₂ D₂ भाविनी;
 K₃ 4 भावनी

130 ^a) Ś₁ D₁ 2 M₂ तत्र — ^b) Ś₁ D₂ T₂ G₂ अधि-
 गच्छति, B D₄ 6 उपलक्षयेत् — After 130, Ś₁ K B₁ D
 (except D₂ 4 6) M₁ ins

431* ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतरपरः ।

[D₁ 2 M₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) Ś₁ D₁ 2 M₁ तीर्थं त्रैलोक्य-
 विश्रुत, K₁ तीर्थसेवी नराधिप]

131 K₄ om 131-132 — ^{ab}) B₂₋₄ D₂ 4 6 M₂
 ततो गौर्यास्तु शिखरं देव्यास्त्रैलोक्य* — ^c) Ś₁ तत्रां, K₁ 3

M₁ तमां (for समां) K₁ तत* (for नर*) Ś₁ K₁ श्रद्धी;
 B₁ 4 शुद्ध*, D₂ स्वगी, D₃ T₁ G₂ M₁ श्राद्धी, T₂ G₂ दृष्टा,
 M₂ श्रीमान् (for श्राद्ध*) — ^d) K₂ पुन कुण्डेषु, B D₄ 6
 तत कुण्डेषु, G₂ देवं (for स्तन*) K₁ सवसेत् D₂ तत*
 कुण्ड समाविशेत्, G₄ स्तनकुण्डे समां — After 131, N
 (except K₄ D₂-6) ins

432* स्तनकुण्डसुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।

[K₂ पुन (for स्तन-) K₁ 3 D₂ D₂ वाजिमेध* (for
 वाजपेय*)]

132 K₁ 3 4 om 132 (for K₄ of v.1 131) — ^b)
 D₂ वाजिमेधफलं लभेत् — D₂ om 132^{cd}

133 M₂ om 133^{ab} — ^a) K₂ B₁₋₃ D₂ ताम्रारुणा
 — K₃ om (hapl) 133^b-134^a — ^d) K₂ B₂ D_n D₁ 6
 ब्रह्मलोक, B₄ (sup in) स्वर्गं

134 K₂ om 134^a (of v.1 133) — ^a) T₂ G₂
 नन्दिन्याश्च, G₂ M₁ नन्दिन्याश्च (for नन्दिन्या) — ^b) K₁ D₂
 M₂ त्रिदशपूजित, K₂ D_n D₂ देवनिषेवित — ^d) Ś₁ K₂ D_n
 D₂ 5 om प्र- K₂ D_n D₂ नराधिप, G₂ न सशय* (for
 कुरू*) — After 134, D₄ 6 ins

433* वाजिमेधफलं प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 ^a) K₂ कालके, D₂ 4 कलिगा, T G₂ कालिका,
 G₁ कालिन्या; M₁ कालिन्या*, M₂ कालिका (for कालिका)
 — ^b) K₁ B D_n 2 ns D₂ कौशिक्यारुणयो*, K₂ D_n D₂
 कौशिका*; K₄ कौशिक्यामुभयो, D₁ 3 कोशकारणयो* K₁
 तथा, B₄ D_n D₄ 6 T₂ G₂ गत*, T₁ पुरा; G₁ 2 4 पुन*
 (for यत) — ^c) Ś₁ K₂ D_n D₂ राजन् (for विद्वान्)

136 ^b) Ś₁ तदा, D₁ 3 4 तथा, G₂ यत्र (for तत*)

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
 स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
 सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्यणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

तत्रामिपेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
 लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

S धजेत् (for बुध) K₃ कूप देवनिषेवित (of 134^b)
 — °) B₄ गत्वा (for ज्ञात्वा) K₃ 4 Dn D₁ 3 5 T₃ G₂₋₄
 °श्रम गत्वा — °) K₄ T₁ M₃ दिवि (for सुवि)

137 °) Ś₁ काकमुखे, B₁ कोक'; T₃ G₂₋₄ कोकामृते
 K₁ 3 4 Dn D₁ 5 कोकामुख (K₁ क)मुपस्पृश्य, K₃ कोका
 तीर्थे ततो गत्वा; D₀ D₂ M₃ कौ (M₃ को)कामुख उ (D₂ 'खमु)
 पस्पृश्य — °) K₄ D₀ जितेंद्रिय, B D₃ 4 6 समाहित
 (for यत) M₃ उपवासपरायण — °) Ś₁ K B₄ Dn D₁ 8
 om प्र — °) K₂ 3 B₄ D₀ Dn D₅ T G₂₋₄ पुरातनै,
 D₁ 3 न — After 137, T₁ G₁ 3 4 ins

434* मृगतुङ्ग समासाद्य विपाप्मा भवति द्विज ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।

[Cf. 138 and v1]

138 °) K₃ शक्रनदी, K₄ D₁ शक्रनदा, D₀ D₃ 5
 सकृन्नदी (D₃ 'दी'), Dn₁ (before corr) n₃ प्राकृन्नदी च,
 D₂ शक्रनिदा, T₃ G₂ मृगतुङ्ग (of 434*), G₁ सकृन्नला
 — °) B₁ पूतात्मा, T₃ विपाप्मा (for कृतात्मा) — °) B
 स्वर्गलोक, T₃ G₂ ब्रह्मलोक Ś₁ पूज्यते सुवि मानव
 (= 136^d), D₃ शक्रलोके च पूज्यते, D₀ स्वर्गलोके
 महीयते

139 °) Ś₁ स्वर्णद्वीप समासाद्य — °) K₂ B₁ Dn D₅
 मेध्य, S (except G₂) देव Ś₁ काकनिसूदन, K₁ 4 D₄ 6
 कौजनिषूदन; Dn₂ D₅ निषूदन, G₂ मुनिनिषेवित (of
 140^b) Some MSS निसूदन D₀ देवकुजनिषेविते, D₃
 मेध्यकुजनिषूदन

140 °) Ś₁ K₄ D₁ 3 उदालक; K₁ D₃ उदालके, K₃
 M₃ औदालके D₀ तदा राजन्; G₁ समासाद्य, M₃ महातेजा
 (for महाराज) — Ś₁ om (hapl) 140°-141^b — °)
 K₁ 3 4 Dn D₁ 3 5 कृत्वा वै; D₀ D₃ कृत्वैव, M₁ कृत्वा तु
 (for कुर्वीत)

141 Ś₁ om 141^{ab} (of v1 140) — °) K₁ B
 D₄ 6 ब्रह्मतीर्थ — K₃ om (hapl) 141^b-142^a — °)
 B₂ 4 M ब्रह्मनिषेवित, T₁ धर्मनिषेवित, T₃ G₁₋₃ देवर्षि
 सेवित — 141°=143° — °) S₁ K (K₃ om) Dn
 D₁ 3 5 T₁ विमानस्थश्च पूज्यते (=143^d)

142 Cf 436^a — K₃ D₅ om 142^a (for K₃ of
 v1 141), D₅ T₁ om 142-143 — Ś₁ reads 142-143
 after पुलस्त्य उ° of the next adhy (83) — °) S₁
 K₁ 3 D (except D₄ 6, D₃ om) अद्य (for तथा) S₁
 चढ, T₃ G₂₋₄ M₃ पयां (for चम्पा) — °) Ś₁ ददार्पम्; K₂
 Dn D₂ M₃ ददार्तम्, K₃ ददार्थम्; K₄ D₁ ददार्पम्, D₃
 ददार्दिम् Ś₁ K₂ Dn D₁ 3 अभिगत्वा K₃ Dn D₁ 3 तु
 (for [ए]व) K₁ B D₀ D₄ 6 ददार्पण समासाद्य (B₁ 3
 चाभिवाद्य)

143 Cf 437* — K₂ D₅ T₁ om 143 (for D₅
 T₁ of v1 142) — °) B D₀ D₆ नवेडिका, D₁ 3
 लवेडिका, D₃ लवेडिका, D₀ D₄ लवेडिका S (T₁ om)
 ततो लवेडिका (G₁ M₁ लवलि°, G₂ 4 लेवलि°, M₃ लवेलि°
 गच्छेत् — °) Ś₁ B D₀ G₄ पुण्यनिषेविता, K₁ 3 4 D₀
 D₁₋₄ M₁ पुण्योपशोभिता — °) =141° K₄ D₀ 3 वाजि
 मेध°; D₁ 3 राजसूय

Colophon om in D₅ — Major parvan Ś₁ Dn₃
 T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan D₃ M₃ तीर्थयात्रा N
 (except D₅, D₅ om) T₃ G₂ (all om sub parvan name)
 mention only पुलस्त्य (B₄ अगस्त्य) तीर्थयात्रा — Adhy
 name T₁ तीर्थप्रदासा — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ n₃ 84, Dn₂ M₃ (before corr) 85, D₁
 88, S (M₃ after corr) 83 — Śloka no Dn₁ 163,
 Dn₂ 164, Dn₃ 165, D₁ 165

८३

पुलस्त्य उवाच ।

अथ संख्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लोहित्यं समासाद्य विन्धाद्रहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
 गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।

त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवामुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
 विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
 शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्चुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानश्रियोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य चाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कौशलायां नराधिप ।

83

1 After the ref, Ś₁ reads ३ ८२ १४२-१४३ — ^b) K₂ T G सवेद्ये (G₁ सवधे), B₁ D₆ सवेद्या; B₂ सविष्टे, M सवेध्ये (for सवेद्य) K₁ ३ B₂ ४ D₆ S तीर्थे उ (K₁ ३ B₄ T₂ G₂ थंसु) त्तमे — ^c) K₁ ज्ञात्वा, K₂ Dn D₆ विद्या; D₂ राजन् (for विद्वान्) — ^d) K₂ Dn D₆ लभते नात्र स^०, G₂ भवत्येव न स^०

2 ^a) K₄ रामचंद्र, T₂ G₂₋₄ रामस्य तु Ś₁ K₁ २ Dn D₆ प्रभावेण, T₁ प्रदानेन — ^b) K₂ ३ D₆ D₄ ६ तीर्थराज कृत, D₂ तीर्थराजा कृत; T₁ G₂ तीर्थराजीकृत T₂ G₂ इद (for कृत) — ^c) S₁ K₁ ४ B D₆ Dn₂ D₁ ३ ४ ६ स (for तल्ल) S₁ K₂ D₆ Dn D₂ ६ ६ T₁ लौहित्य, D₂ T₂ G₂ लोहित, G₄ लौहित — ^d) K₁ T G M₂ विदेद्रहु; K₂ D₆ M₁ विधा^०

3 ^a) Ś₁ K₁ सौत्रामणिमवा^० — ^d) K₂ Dn D₆ प्रजापतिकृते विधि; K₂ पितामहविधौ कृते; K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ M पितामहकृते विधि, B D₆ D₄ ६ शक्र (B₄ D₄ ६ स्वर्ग)लोक च गच्छति (B₂ स्वर्गलोक महीयते); T₂ G₂₋₄ पितामहस-लोकता

4 ^a) K₂ Dn D₆ तत्र (for स्वय) — ^c) T₂ G₂₋₄ M₂ अश्वमेधाद्

5 D₂ om 5-7 — ^a) K₂ ४ D₆ D₁ २ S (except M₁) च (for तु) K₂ ४ B₂ D₆ Dn₂ D₁ ३ ४ ६ S पर (for [अ]पर) K₂ ३ Dn D₆ पर (for द्वीप) — ^b) K₂ Dn D₁ ६ मानव, K₄ माधव (for भारत) — ^c) K₂-4

Dn D₂ ६ T₁ G₁ M त्रिरात्रमुषितो — ^d) Ś₁ K₁ स्वर्गलोक मवा^०, K₂ Dn D₆ सर्वपापैः प्रमुच्यते

6 D₂ om 6 (of v 1 5) — ^a) G₄ नदीं (for ततो) Ś₁ K D (except D₄ ६) M₂ गच्छेत् (for गत्वा) — ^b) K₂ Dn D₆ G₄ सर्व (for नदीं) B₂ G₂ M₂ प्रमोचिनी; D₁ ३ प्रणाशि (D₂ श)नी — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₆ ६ वैराज, D₆ G₁ M विरजस्, T₁ G₂ जा, T₂ G₂ जास, G₄ जा — After 6^c, D₁ ३ ins

435* त्रिरात्रोपोषितो नर ।

अश्वमेधमवाप्नोति

7 D₂ om 7 (of v 1 5), M₂ om 7^a-9^b — ^a) Ś₁ K₁ B₁ प्रभव च, K₂ Dn D₆ प्रतरष्य; T₂ G₂₋₄ प्रजायेद्य N (except D₁ २, D₂ om) कुल Ś₁ K₁ ३ B₂ D₆ Dn D₆ पुण्य, K₂ पुसा, K₄ पुण्या, B₁ ३ ४ D₄ ६ पूत्वा — ^b) Ś₁ प्रणश्यति, D₁ २ अपोहति (for व्यपो) — ^d) K₂ ४ B D₆ Dn D₄ ६ M₁ स्व; D₆ स (for च) Ś₁ K₁ नृप (for नर)

8 M₂ om 8^{ab} (of v 1 7), K₂ om (hapl) 8-10 — ^a) S₁ K (K₂ om) Dn D₆ ६ रथ्याया (for रथ्याश्व) — ^b) K₂ ४ Dn D₁ २ ६ नियत शुचि; T G स्नाति यो नरः

9 K₂ om 9 (of v 1 8), G₄ om 9-10, M₁ om 9^{ab} — ^b) K₂ Dn D₆ प्रभेदे; D₁ ३ प्रभवेत् B D₄ ६ कुरुगुव — ^c) K₄ D₁ ३ T₁ गुल्मम्

10 K₂ G₄ om 10 (cf. v. 1 8, 9) — ^b) K₁ कौ मलाया, D₁ कौशलाया, T G₂ कौसल्याया, G₁ कौमलाया।

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोपितो नरः ॥ १०
 कोशलायां समासाद्य कालतीर्थं उपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्धात्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२
 ततो बदरिकतीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् ॥ १४

मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

G₂ M कोशलाया — °) K₂ B D₂ वाजिमेष — After 10, K₂ 4 Dn D₂ (marg) T₂ G₂ read 12^{cd}, all these MSS except K₄ T₂ G₂ repeat it in its proper place

11 K₄ T₂ G₂ om 11-12 — °) Ś₁ K₂ 3 Dn D₂ कोशला तु (K₂ च), K₁ G₂ M₂ कोशलाया, D₁ 2 कौशिला तु; D₂ कोशल तु; T₁ कौशल्या तु, G₁ कौशला तु, G₄ कौशल्याया, M₁ कोशला तु — °) K₂ 3 B₂-4 Dn D₁-3 5 G₂ 4 M₁ कालतीर्थम्, D₂ यन्त्रिकालम् — D₂ om 11^{cd} — °) Ś₁ K₁ D₁-3 G₁ 2 M ऋषभै (for वृषभै) G₄ सर्वपापविनिर्मुक्तो — °) D₂ G₄ अवेन्द्रास्तत्र सदाय

12 K₂ T₂ G₂ om 12 (of v 1 11) — °) Ś₁ K₁ 3 पुष्पवत्यास (K₂ सम्) (for वत्याम्) — K₂ 4 Dn D₂ (marg) T₂ G₂ read 12^{cd} after 10, all these MSS except K₄ T₂ G₂ repeat it here — °) Ś₁ K₁ 3 Dn D₂ (K₂ Dn D₂ all second time) लब्ध्वा, 8 विदेत् (for विन्धात्) — °) Ś₁ K₁ पुनाति च कुल नर; K₂ Dn D₂ (all second time) पुनाति स्वकुल नृप

13 G₄ om (hapl) 13 — °) Ś₁ K₁ तीर्थ — °) Ś₁ K₁ 3 Dn D₂ स्नात्वा भरतसप्तम — °) B D₂ D₂ 4 6 दीर्घायुष्ट (D₂ sup *lm* प)म्, T₁ दिव्यमायुर, M दीर्घायुष्यम् — After 13, Dn D₂ ms a variant of 3 82 142

436* तथा चम्पा समासाद्य भागीरथ्या कृतोदकः ।
 वृषभालयमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D₂ cont with a variant of 3 82 143

437* लपेटिका सतो गच्छेत्पुण्या पुष्पोपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 °) K₂ 4 Dn D₂ अश्वमेध°, D₁-3 वाजपेय°

15 K₂ G₄ om (hapl) 15 — °) B₁-3 D₂ D₁ 3 4 6 केदार — °) Ś₁ K₁ B D₂ 6 भरतर्षभ, D₂ नरपुगव (for कुरु) — °) S₁ K₁ नरव्याघ्र, K₂ नरश्रेष्ठे, D₂ D₁ M₂ नरश्रेष्ठ, Dn D₂ 5 कुरुश्रेष्ठ (for नरो राजन्)

16 °) K₂ Dn₁ ns D₂ T₂ (orig) G₄ नदीतीर्थम्, K₂ 4 D₁-3 तीर्थम्; Dn₂ T₂ (after oorr) G₂ नीरम्, T₁ तीर्थ, G₂ तत्र तीर्थम् — T₂ G₂ om 16^c-18^d — °) Ś₁ K₁ 2 सूर्य (for स्वर्ग) B D₄ 6 परा सिद्धिं च गच्छति (=18^d), Dn D₂ पूजयित्वा वृषभञ्च

17 T₂ G₂ om 17 (of v 1 16) K₂ om from महादेवो up to सत्र (in 18^a) — °) 8 (T₂ G₂ om) वसते (for न्यवसत्) — °) G₂ 4 प्रह्लादिति Ś₁ K₁ 3 अपि; Dn D₂ G₂ 4 सह (for वृत)

18 T₂ G₂ om 18 (of v 1 16), K₂ om सत्र (of v 1 17) — °) D₂ स्वर्गलोक (for परा सिद्धिं) B₄ विदति (for गच्छति) K₂ 4 पूजयित्वा वृषभञ्च; D₂ D₁ 3 G₂ सिद्धिं च (D₁ 3 ससिद्धिं) परमा व्रजेत्, G₄ कुल चैव समुज्जरेत्

19 G₂ 4 transp 19 and 20 — °) K₂ 4 D₁-3 पाण्ड्येषु; T₂ G₂ 4 वृषभ (for ऋषभ) — °) M पौटेषु T₂ G₂-4 नृपपूजित K₂ 4 Dn₁ ns D₁-3 5 ऋषभ देव पूजित — °) K₂ D₂ वाजिमेषम्; M₁ पौटरीकम् — °) Ś₁ K₁-3 स्वर्गलोके च Ś₁ पूज्यते, K₁ 3 पूजिते, K₂ गच्छति.

Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS of 8 re-

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
 ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थं उपस्पृशेत् ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
 सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।

सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
 उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
 तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 त्रिरात्रमुपितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिंसंकरजस्तथा ।
 गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
 संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text

20 G₃ 4 transp 19 and 20 T₃ G₃ om 20 — ^a) Ś₁ K₃ कौवेरीं, K₁ कौवीरी (for कावेरीं) — ^b) T₁ त्रिस्वतामप्सरोगणैः, G₂ 4 आवृतामप्सरोः, M₂ वृतमप्सरसोः — After 20, M₂ ms

438* कावेर्यां सगमे चैव स्नात्वा दशरुणो भवेत् ।

सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महृदयामपोदति ।

21 K₄ om 21 — ^b) K₃ B₁ 3 4 D (except D₄ 6) T₂ G₂₋₄ कन्यातीर्थम् — G₄ om 21^c-22^d

22 G₄ om 22 (of v 1 21) — ^a) S₁ K₁ 2 तीर्थं समा* (for गोकर्णमा*) — ^d) Ś₁ K₁ 2 सर्वलोकेषु विश्रुतं, D₁ 2 सर्वभूतनमं, D₃ सर्वपापैः प्रमुच्यते

23 ^a) G₂ 4 M तत्र (for यत्र) — ^b) K₃ 4 B₂₋₄ D₀ D₃ सुनयश्च (for ऋषं) — G₄ om 23^c-24^d — ^{cd}) T₁ भूताश्रैव; M₂ भूतयक्षा (for भूतयक्ष-) T₂ G₃ सिद्धचारणगन्धर्वाः सर्षिसघाः सहोरगाः

24 G₄ om 24 (of v 1 23) — ^a) K₄ D_n D₃ गधर्व- — ^b) K₁ D₁ 2 3 G₁ M पतगा* (for पन्नगा*) T₁ G₂ सर्षिसघाः सहोरगाः; M₂ ऋषिसघाप्सरोगणाः — T₁ om 24^{cd} — ^c) K₃ 4 D₁ 2 S (T₁ G₄ om) चैव (for शैला) — ^d) Ś₁ K₁ 2 उपासति, D₂ उपासते K₃ य उपासत्युमापतिं, T₁ G₁₋₃ M₁ महादेवमुपासते

25 ^a) K₄ समासाद्य, D₀ समुद्दिश्य (for समभ्यर्च्य) S (except G₁) हृदयान् तत्र चाभ्यर्च्य — ^c) Ś₁ K B D₀

D₁ 2 4 6 G₁ M दशाश्वमेधानामोति, D_n D₃ अश्वमेधमाप्नोति — ^d) S (except G₁ M₁) कुल चैव समुद्वेद — ^e) Ś₁ K₁ 2 तस्य, B₂ तच्च (for उष्य) To avoid the solecism (उष्य), B₁ 3 4 D₃ 4 6 उपोष्य द्वादश रात्र, D₀ उपोष्य द्वादशीं राजन्, T₂ G₂₋₄ उषित्वा दशरात्रं तु — ^f) B₃ 4 D₀ कृतार्थो (for कृतात्मा) K₃ 4 B₁ 3 4 D₀ D₄ 6 जायते; D₃ तु भवेत्, M₂ भवति (for भवते) D₁ 2 नृप, M₂ प्रभो (for नर) D_n D₃ पूतात्मा च भवेन्नर, G₂ कृवी भवति मानव*

26 ^a) B D₄ 6 तस्मिन् (for तत) K₃ प्रवर, K₄ B₃ D₀ D_n D₃ एव च, T₁ (corrupt) सव्येति (for एव तु) — ^b) D_n D₃ पूजितं, G *सुत्तम्

27 ^a) D₃ S यत्र (for यस्तु) — ^d) B D₀ D₄ 6 जो द्विज (B₂ जो नर); T₁ G₁ 2 4 M *सम्भवं T₂ G₃ योनिंसंस्कारसम्भवं — ^e) Ś₁ K₁ 2 B₄ D₃ T₂ G₂₋₄ गाथा (for गाथा) K₃ D_n D₃ च (for the first वा) Ś₁ गीथिका, K₁ 2 D₃ T₂ G₂₋₄ गीतिका, D₀ गीथिका, D_n D₃ C_n गाथिका, C_np गीतिका (as in text) K₁ 4 B₃ D_n D₃ G₁ चापि, K₃ (marg sec m) तत्र (for वापि) — ^f) D₁ 2 सर्वं, T₂ G₂ 3 तत्र (for तस्य) D₃ तदा, T₂ G₂₋₄ नर (for नृप) — After 27, Ś₁ K₁ 2 B D (except D₁ 2) ms

439* अत्राहाणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।

[B D₀ D₄ 6 पठत सावित्री तु (for सावित्रीं पठतस्तु)]
 28 ^a) Ś₁ K₁ 2 व्रह्म* (for विप्र*) — G₄ om 28^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ 2 रूपभागी च भवति — ^d) D_n D₃ प्र (for [ए]व)

29 ^a) S₁ वीणा, K D (except D₁ 2) वेणा (for वेण्णा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 तर्पयन् (for वेत्) K₃ 4 D₀

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
 ततो वेष्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिपेक्षिताम् ।
 गवामयमवाप्नोति वासुकेलोकमामुयात् ॥ ३०
 वेष्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुपितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
 कुशमुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
 ततो देवहृदे रम्ये कृष्णवेष्णाजलोद्भवे ।

जातिमात्रहृदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ।
 अग्निष्टोमशतं विन्देद्भमनादेव भारत ॥ ३५
 सर्वदेवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 जातिमात्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३६
 ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
 दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुक्रस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिपेक्षितम् ।

Dn D₆ त्रिरात्रोपेक्षितो नरः — ^a) K₃ D₆ नृप (for नरः)
 B विमानमधिरोहति

30 ^b) K₃ पुण्याः S नदीं (for नित्यं) — ^c) K₃ D₆
 गवा मेधम् (for गवामयम्) Ś₁ K₁ २ D₁ २ भवाप्यैव
 (for अवाप्नोति) D₃ गोमेधस्य फल प्राप्य, S भवाप्य गोमेध
 फल — ^d) Dn D₆ उत्तम (for आम्रयात्) B D₆ D₆ ०
 वायुलोकं च गच्छति; D₃ G₃ वायु (G₃ चसोर) लोकमवामुयात्

31 ^a) Ś₁ K₁ २ सिधुना, K₃ ४ D (except D₂)
 वेष्णायाः; T₂ G₃ M₃ वेष्णाया — ^b) K₃ ४ Dn D₂ २ B
 (except M₂) वाजिमेधफल, B₃ D₆ गोसहस्रं Ś₁ K₁ २
 वाजपेयमवामुयात् — After 31^{ab}, D₁ २ ius

440* बाहुवासगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B₂ ३ G₁ ४ om (hapl) 31^{cd}, B₁ ४ read it in marg

32 D₁ २ M₁ om (hapl) 32-33 — ^a) K₁ D₃
 स्थल, K₄ B₁ २ ४ D₆ D₄ स्थूणा (for स्थान) — ^b) Ś₁
 K₁ २ B₂ Dn D₆ ० G₄ M₂ त्रिरात्रोपेक्षितो — ^c) Ś₁
 K₁ २ छन्धा, K₃ ४ B D (D₁ २ om) विधाद् (for
 विन्देद्) — ^d) B₂ ३ विदति (for गच्छति) Ś₁ K₁ २
 लोके महीयते

33 D₁ २ G₄ M₁ om 33 (for D₁ २ M₁ of v.l. 32)
 — ^a) K₁ शश; B₁ दक्ष (for कुवा) D₆ G₂ कुवा (G₂
 कुवा) इव समासाद्य — ^b) D₆ पुण्य राजसुपस्पृशेत् — D₆
 om 33^{cd} — ^c) K₃ ४ B D₄ ० त्रिरात्रोपेक्षित — ^d)
 Ś₁ स्वश्वमेध; K₄ G₁ वाजिमेध, B D₃ गोसहस्र; D₃ T₂
 G₂ ३ हयमेध T₁ विदेदद्दु सुवर्णक

34 ^a) K₄ T₁ G₂ ४ M₂ पुण्ये; D₆ चैव (for रम्ये)

— ^b) Ś₁ K₁ २ D₆ Dn D₃ ० वेष्णा, K₃ ४ D₁ २ वेष्णा
 (for वेष्णा) — After 34^{ab}, T₂ G₃ ४ repeat 31^{ab}
 (v.l. गोसहस्रं for वाजपेयं) — ^c) K₄ D₁ २ पितामहं,
 B₁ ३ D₆ D₄ ० ज्योतिमात्रं, B₂ ४ ज्योतिमात्रं, Dn D₆
 जातिस्मरं Ś₁ K₁ २ Dn D₆ G₄ स्नात्वा (for चैव) — ^d)
 K₄ [अ]पि च (for नृप) S₁ K₁-३ Dn D₆ G₄ भवेज्जातिस्मरो
 नर (G₄ नृप) (= 36^d)

35 T₂ G₃ ४ om 35-36 — ^a) K₃ ४ Dn D₃ ० ०
 G₂ M₂ फल (for शत) Ś₁ K B D₆ Dn D₄ ० M₂
 विधाद्; D₆ D₃ ० M₁ विधाद् (for विन्देद्) — ^d) B₄
 तत्र तु (for भारत)

36 T₂ G₃ ४ om 36 (of v.l. 35) — ^a) Dn D₃
 तत् सर्वं (for सर्वदेवं) — ^b) K₄ भवेज्जातिस्मरो नर
 (= 36^d) — Ś₁ K₁ २ ४ Dn D₂ २ om 36^{cd}

37 Ś₁ K₁ om 37 T G read 37-39 after 42
 — ^a) K₄ D₁ २ तत्र (for ततो) K₃ चाप्या, K₄ D₁ २
 प्राप्य; B D₆ Dn D₄ ० वर्षीं (Dn₃ तर्षीं); M₂ व्यास (for
 स्वाप्य) K₃ B₂ D₃ समासाद्य; T₂ G₃ महस्पुण्य (for
 महा) — ^c) D₃ ० T₁ G₁ M₂ परे

38 For sequence in T G, of v.l. 37 — ^b) Ś₁ K
 D (except D₄ ०) पुण्य राजन् (for महा) — ^c) Ś₁
 K₁-३ Dn D₆ ० T₁ G₂ तस्य (for तत्र)

39 For sequence in T G, of v.l. 37 — ^a) D₁ २
 प्राप्य (for गत्वा) — ^b) Ś₁ K₁ २ शुक्रं (for शुक्रं) T
 G विदेदद्दु सुवर्णक (of 40^d) — T G om 39^{cd}

40 ^a) T₂ G₃ ४ M₂ तत्र (for तत्) K₁ B (except

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवामोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
 ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवामोति मानवः ॥ ४२
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
 तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
 उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
 अकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिनारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ४७
 ततः स चक्रे भगवानुषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
 आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
 देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
 तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
 तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
 मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवामोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
 ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G₂ शूर्पाकर, K₂₋₄ B₁ ३ ४ D (except Dn) सूर्पाकं
 — ^a) D₃ M₁ विद्याद्, T G M₂ विदेद् (for विन्ध्याद्)

42 D₁ om (hapl) 42^a (together with 41^{bcd}),
 D₂ M₁ om (hapl) 42^{ab} (together with 41^{cd}), G₄
 om 42 — ^a) K₃ सुर^१, T G₂ ३ देवपद, M₂ गति Dn
 D₅ गत्वा (for गच्छेत्) — ^d) Ś₁ K B₂ Dn D₁ ३ ५ T G₃
 तदेवामोति D₁₋₃ भारत (for मानव) — D₄ ० repeat
 39^{cd} for 42^{cd} — After 42, T G read 37-39

43 ^b) K₄ D₁₋₃ समाहित (for जिते) — ^c) D₀ T₁
 G₁ M^१ पयद्यत्र, T₂ G₃ पयामास (for पयत्तत्र) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ B D₄ ० M₁ मुनीन्, D₀ D₁₋₃ ऋषीन् (for ऋषि)
 Ś₁ K₂ सारस्वतान् (for स्वत) S₁ K₁ ३ तथा (for पुरा)

44 ^a) K₃ ४ D₁₋₃ ततो (for तत्र) Ś₁ K₁ ३ Dn D₅
 वेदेषु नष्टेषु, M₂ वेदान्पुनर्नष्टान् D₁ ३ च (for तु) — ^b)
 Ś₁ K₃ G₁ मुनिर्, K₃ ४ D₀ D₂ M₂ ऋषिर्, D₁ ३ ५ ऋषेर्
 (for मुनेर्) — ^{cd}) K₃ ४ D (except D₁ ४ ०) M₂ ऋषी
 णामुत्तरीयेषु (M₂ मत्तरीये तु) The same MSS except
 M₂ उप (Dn D₅ सूप्) त्रिष्टेषु भारत

45 ^a) Ś₁ न्याय्य (for न्याय) — ^b) T₂ G₂₋₄ सकृद्
 (for सत्यग्) K₂ D₀ D₁₋₃ G₁ उच्चरि (for उच्चारि) K₄
 B₁ ४ Dn D₂₋₄ ० ह, D₁ हि (for च) — ^d) K₃ ४ D₀
 Dn D₁₋₃ तत्सर्वं, B D₀ T₁ M (by transp) तस्य तत्
 Ś₁ K₁ ३ तच्च तस्योपतिष्ठते

46 ^c) T₁ G₁ M₁ तथा, T₂ G₂₋₄ यथा (for हरिर्)

K₂₋₄ D (except D₀) तत्र (for देवो)

47 Ś₁ K₁ ३ om (hapl.) 47^b-48^a — ^b) D₀ सह
 शतक्रतु — ^c) Dn₂ ns D₃ T₂ G₁₋₃ मासु — ^d) K₄
 D₁₋₃ G₄ यजनार्थं (or थं), Dn₁ T G₁₋₃ M₂ यजनार्थं
 Some MSS शुति

48 Ś₁ K₁ ३ om 48^a (cf v 1 47) — ^d) K₃ ४ B₁
 देवदृष्टेन, B₁ ३ ४ D₀ D₁₋₄ ० M₂ वेद^१

49 ^a) Ś₁ तत्रैव, K₃ ४ D₀ D₁₋₃ M₂ वै देवान्, Dn D₅
 तत्राग्नि (for वै तत्र) T₁ आज्येन रूप्यभागेन — ^b) K₃ ४
 D (except D₄ ०) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु) K₁ त, T₁
 G₂₋₄ च (for तु) — ^c) K₁ ३ त्रिविष्टप, Dn D₅ ५ स्वम
 (D₃ भु) वन (for त्रिभु) — ^d) Dn D₅ क्रम (for सुवम्)

50 ^a) Ś₁ K D₀ Dn D₁₋₃ ५ प्रणश्यत्यखिल, B D₄ ०
 विनश्यते सद्यः — ^d) K₁ ३ D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄
 स्त्रियो वा

51 ^c) Ś₁ K लोके वसेद्राजन् — ^d) Ś₁ K₁ ३ M₁
 पुनीयाच्च D₄ ० पुन (for नर) K₃ ४ D₀ Dn D₁₋₃ ५
 T G M₂ कुल चैव ससुद्धरेत्

52 G₄ om 52 — After 52^a, D₁ ३ ins
 441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।

तत्राभिषेक कुर्वीत

[Cf 55^a-56^a]

On the other hand, T₁ ins after 52^a

442*

ब्रह्मचारी त्रितेन्द्रिय ।

तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
 आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
 तत्रामिषेकं कुर्वाणः पितृदेवाचने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मर्त्यस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
 पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कौटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
 तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
 ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
 अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु

— ^b) T₂ G₁₋₃ पितृ (for पितृन्)

53 ^a) B₄ T₂ G₂₋₄ तत्र; Dn₁ n₃ D₅ अत्र (for तत्र)
 K₃ पुण्यजल; T₁ कालाजन, T₂ G कारजर Dn₁ n₃ D₅
 नाम (for गत्वा)

54 ^a) K₁ ३ यत्नौन; Dn₁ n₃ D₅ योजात (D₅ 'त');
 G₁ योसाक, M योस्मान (for आत्मान) Dn D₅ चाप';
 T₂ G₂₋₄ वार' (for साध') — ^b) T₁ कालाजने; T₂ G
 कारजरे — ^c) Ś₁ K₁ ३ महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत)
 K₄ D₁₋₃ महीयते स्वर्गलोके

55 ^b) K₁ ३ नरोत्तम (for विश्वा पते) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 B₄ Dn D₁ ३ सर्व (for नदीं) K₁ ३ G₂ 'प्रमोचिनीं, Dn
 D₅ 'प्रणाशिनीं

56 ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ कुर्वीत (for कुर्वाण) — ^a) T₁
 लभेत् (for व्रजेत्) Ś₁ K₁ ३ परा सिद्धि च गच्छति; T₂
 G₂₋₄ तथा ज्ञानाद (G₂ ज्ञानम)नुत्तमम्

57 ^a) K₃ 4 D (except D₄ ०) G₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र)
 — ^a) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) K₃ 4 D₀ Dn D₁ ३ ३
 M₂ नित्य; M₁ सेनो (for देवो) Ś₁ K₁ ३ B₂ G₁ 'देवो
 (for 'सेनो) D₃ (sec m on pasted slip) यत्र वै चागता
 राजन् — ^a) K₃ 4 D₀ Dn D₁ ३ ३ G₄ गुह' (for नित्य)
 Ś₁ K₁ ३ विश्रु; K₃ D₀ [S]नव; B₂ स्थित, T₁ गुह' (for
 नृप)

58 ^a) K₃ 4 D₀ Dn D₁ ३ M₂ तत्र गत्वा; D₃ तत्र
 ज्ञात्वा, D₅ तत्र तीर्थे (for पुमास्तत्र) Dn D₅ M₂ नृपश्रेष्ठ
 — ^a) Ś₁ K₁ ३ तीर्थे समासाद्य — D₁ ३ om from 58^d
 up to अभिगम्य (in 59^c) — ^a) G₁ ब्रह्मचारी समाहित'
 (= 63^b) — After 58, T₁ ins

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।,
 while G₁ ins

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D₁ ३ om up to अभिगम्य (cf v 1 58) — ^a)
 K₄ D₃ M₂ 'वृत्तो (for 'वृत्य) D₃ (sec m on a pasted
 slip) तत्र चैव वसित्वा तु — ^b) K₃ D₄ ० श्रेष्ठ' (for ज्येष्ठ')
 — B₃ om 59^{cd}

60 ^a) T₂ G₂₋₄ यत्र (for तत्र) D₀ हदो, Dn D₅
 कूपे (for कूपो) — ^b) B₃ Dn₁ n₃ D₅ विश्रुता — ^c) B
 D₀ D₄ ० M यत्र; T₁ तस्य (for तत्र)

61 G₄ om 61 — ^b) K₄ D₃ G₁ M₂ चापि, D₁ ३
 M₁ चैव; D₄ चापि (for चापि) Ś₁ K₁ ३ Dn D₅ पितृ-
 देवाचने रत, K₃ D₀ ब्रह्मचारी समाहित' (= 63^b) — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ प्रीतो; D₃ कृत्वा (for पूतो) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 गच्छेच्च (for 'त)

62 ^a) Ś₁ K₁ ३ गच्छेच्च धर्मज्ञ; K₄ B₂ D₁₋₃ 'हरश्रेष्ठ,
 Dn D₅ T₂ G₂₋₄ तराजेन्द्र — ^b) Ś₁ K₁ शृङ्गवीरपुर, T G
 शृङ्गवेर', M शृङ्गवेर' Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₄ ० प्रति (for
 महत्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ तीर्थे (for तीर्थो) B₁ M₁ 'प्राज्ञ;
 B₃ 'प्राज्ञो (for 'राज) — After 62, Dn D₅ ins

445* तस्मिन्तीर्थे महावाहो ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 ^b) K₁ B D₀ D₄ ० जितेंद्रिय' (for समा') — After
 63, B D₀ Dn D₄ ० ins

446* ततो मुञ्जवट गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमता ।

[Cf 3 82 79^{ab}]

64 ^b) K₃ 4 D₁₋₄ ० सप्तम्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च)
 K₄ T₂ G₂₋₄ यथाविधि (for नरा') Ś₁ K₁ ३ Dn D₅ अभि-
 वाद्य च भारत — ^a) K₄ D₁₋₃ S (except T₁) 'वृत्तो (for

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
 ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
 तत्र वेदान्प्रनष्टास्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
 उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
 ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ४७
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
 आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
 देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
 तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
 तत्र मासं वसेद्भीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
 मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
 ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G₂ शूर्पाकर, K₂₋₄ B₁ ३ ४ D (except D_n) शूर्पाकं
 — ^a) D₃ M₁ विद्याद्; T G M₂ विवेद् (for विन्द्याद्)

42 D₁ om (hapl) 42^a (together with 41^{bcd}),
 D₂ M₁ om (hapl) 42^{ab} (together with 41^{ed}), G₄
 om 42 — ^a) K₃ सुर^०, T G₂ ३ देवपद, M₂ गति D_n
 D₅ गत्वा (for गच्छेत्) — ^a) Ś₁ K B₂ D_n D₁ ३ ५ T G₃
 तदेवाप्नोति D₁₋₃ भारत (for मानव) — D₄ ६ repeat
 39^{cd} for 42^{cd} — After 42, T G read 37-39

43 ^b) K₄ D₁₋₃ समाहित (for जिते^०) — ^o) D_o T₁
 G₁ M पयद्यत्र, T₂ G₃ पयामास (for पयत्तत्र) — ^a) Ś₁
 K₁ ३ B D₂ ६ M₁ मुनीन्, D_c D₁₋₃ ऋषीन् (for ऋषि)
 Ś₁ K₃ सारस्वतान् (for स्वत) Ś₁ K₁ ३ तथा (for पुरा)

44 ^a) K₃ ४ D₁₋₃ ततो (for तत्र) Ś₁ K₁ ३ D_n D₅
 वेदेषु नष्टेषु, M₂ वेदान्पुनर्नष्टान् D₁ ३ च (for तु) — ^b)
 S₁ K₃ G₁ मुनिर, K₃ ४ D_c D₂ M₂ ऋषिर्, D₁ ३ ५ ऋषेर्
 (for मुनेर्) — ^{cd}) K₃ ४ D (except D₁ ४ ६) M₂ ऋषी
 णामुत्तरीयेषु (M₂ मत्तरीये तु) The same MSS except
 M₂ उप (D_n D₅ सुप) विष्टेषु भारत

45 ^o) Ś₁ न्याय्य (for न्याय) — ^b) T₂ G₂₋₄ सकृद्
 (for सम्यग्) K₃ D_o D₁₋₃ G₁ उच्चरि^० (for उच्चारि^०) K₄
 B₁ ४ D_n D₂₋₃ ६ ह, D₁ हि (for च) — ^a) K₃ ४ D_c
 D_n D₁₋₅ तत्सर्वं, B D₅ T₁ M (by transp) तस्य तत्
 Ś₁ K₁ ३ तच्च तस्योपतिष्ठते

- 46 ^o) T₁ G₁ M₁ तथा, T₂ G₂₋₄ यया (for हरिर)

K₂₋₄ D (except D₅) तत्र (for देवो)

47 Ś₁ K₁ ३ om (hapl) 47^{b-48^a} — ^b) D_o सह
 शतक्रतु — ^c) D_n ३ D₅ T₂ G₁₋₃ मासु — ^a) K₄
 D₁₋₃ G₄ यजनार्थं (० 'र्थे), D_n T G₁₋₃ M₂ याजनार्थं
 Some MSS 'द्युति'

48 Ś₁ K₁ ३ om 48^a (of v l 47) — ^a) K₃ ४ B₂
 देवदृष्टेन, B₁ ३ ४ D_o D₁₋₄ ६ M₂ वेद^०

49 ^o) Ś₁ तत्रैव, K₃ ४ D_o D₁₋₃ M₂ वै देवान्, D_n D₅
 तत्राग्नि (for वै तत्र) T₁ आज्येन रूप्यभागेन — ^b) K₃ ४
 D (except D₄ ६) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु) K₁ त, T₂
 G₂₋₄ च (for तु) — ^o) K₁ ३ त्रिविष्टप; D_n D₅ ६ स्व
 (D₃ भु)वन (for त्रिभु^०) — ^a) D_n D₅ क्रम (for सुखम्)

50 ^o) Ś₁ K D_c D_n D₁₋₃ ६ प्रणश्यत्यखिल, B D₁ ६
 विनश्यते सद्य — ^a) K₁ ३ D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄
 स्त्रियो वा

51 ^o) Ś₁ K लोके वसेद्वाजन् — ^a) Ś₁ K₁ ३ M₁
 पुनीयाद्य D₄ ६ पुन^० (for नर) K₃ ४ D_c D_n D₁₋₃ ६
 T G M₂ कुल चैव समुदरेव

52 G₄ om 52 — After 52^a, D₁ ३ ins
 441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।

तत्राभिषेक कुर्वीत

[Cf 55^{a-56^a}]

On the other hand, T₁ ins after 52^a

442*

ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
 आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
 ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
 पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
 तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
 ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
 विभूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
 अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु

— ^b) T₂ G₁₋₃ पितृ (for पितृन्)

53 ^a) B₄ T₂ G₂₋₄ तत्र; Dn₁ ns D₆ अत्र (for तत्)
 K₈ पुण्यजल, T₁ काळाजन, T₂ G कारजर Dn₁ ns D₆
 नाम (for गत्वा)

54 ^a) K₁ ३ यस्मौन, Dn₁ ns D₆ योज्ञात (D₆ त),
 G₁ योस्माकं, M योस्मान (for आत्मान) Dn D₆ चापि;
 T₂ G₂₋₄ तत्र (for साध) — ^b) T₁ काळाजने; T₂ G
 कारजरे — ^c) Ś₁ K₁ ३ महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत)
 K₄ D₁₋₃ महीयते स्वर्गलोके

55 ^b) K₁ ३ नरोत्तम (for विशां पते) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 B₄ Dn D₁ ६ सर्वं (for नदीं) K₁ ३ G₂ प्रमोचिनीं; Dn
 D₆ प्रणाशिनीं

56 ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ कुर्वीत (for कुर्वाण) — ^a) T₁
 लभेत् (for व्रजेत्) Ś₁ K₁ ३ परा सिद्धिं च गच्छति, T₂
 G₂₋₄ सथा ज्ञानाद् (G₂ ज्ञानम्)नुत्तमम्

57 ^a) K₈ ४ D (except D₆ ६) G₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र)
 — ^c) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) K₈ ४ D₆ Dn D₁ ३
 M₂ नित्य; M₁ सेनो (for देवो) Ś₁ K₁ ३ B₂ G₁ देवो
 (for सेनो) D₆ (sec m on pasted slip) यत्र वै चागता
 राजन् — ^a) K₈ ४ D₆ Dn D₁ ३ ३ G₄ युद्ध (for नित्य)
 Ś₁ K₁ ३ विशु; K₈ D₆ [S]नच, B₂ स्थित; T₁ युद्ध (for
 नृप)

58 ^a) K₈ ४ D₆ Dn D₁ ३ M₂ तत्र गत्वा; D₆ तत्र
 ज्ञात्वा, D₆ तत्र तीर्थे (for पुमास्तत्र) Dn D₆ M₂ नृपश्रेष्ठ
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ तीर्थे समासाद्य — D₁ ३ om from 58^a
 up to अभिगम्य (in 59^c) — ^a) G₁ ब्रह्मचारी समाहित
 (= 63^b) — After 58, T₁ ins

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।,
 while G₁ ins

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D₁ ३ om up to अभिगम्य (of v 1 58) — ^a)
 K₄ D₆ M₂ वृत्तो (for वृत्य) D₆ (sec m on a pasted
 slip) तत्र चैव वसित्वा तु — ^b) K₈ D₆ ६ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ)
 — B₂ om 59^c

60 ^a) T₂ G₂₋₄ यत्र (for तत्र) D₆ हृदो, Dn D₆
 कूपे (for कूपो) — ^b) B₂ Dn₁ ns D₆ विश्रुता — ^c) B
 D₆ D₆ ६ M यत्र; T₁ तस्य (for तत्र)

61 G₄ om 61 — ^b) K₄ D₆ G₁ M₂ चाभि; D₁ ३
 M₁ चैव; D₆ चापि (for चापि) Ś₁ K₁ ३ Dn D₆ पितृ
 देवार्चने रत, K₈ D₆ ब्रह्मचारी समाहित (= 63^b) — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ प्रीतो; D₆ कृत्वा (for पूतो) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 गच्छेत् (for त)

62 ^a) Ś₁ K₁ ३ गच्छेत् धर्मज्ञ; K₄ B₂ D₁₋₃ शरश्रेष्ठ;
 Dn D₆ T₂ G₂₋₄ तं राजेन्द्र — ^b) Ś₁ K₁ शृङ्गवेरपुर; T G
 शृङ्गवेर; M शृङ्गवेर Ś₁ K₁₋₃ D₆ D₆ ६ प्रति (for
 महत्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ तीर्थे (for तीर्णो) B₁ M₁ प्राज्ञ;
 B₂ प्राज्ञो (for राज) — After 62, Dn D₆ ins

445* तस्मिन्तीर्थे महाबाहो ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 ^b) K₁ B D₆ D₆ ६ जितेन्द्रिय (for समा) — After
 63, B D₆ Dn D₄ ६ ins

446* ततो मुञ्जवटे गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।

[Of 3 82 79^{ab}]

64 ^b) K₈ ४ D₁₋₄ ६ समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च)
 K₄ T₂ G₂₋₄ यथाविधि (for नरा) Ś₁ K₁ ३ Dn D₆ अभि
 वाच च भारत — ^c) K₄ D₁₋₃ B (except T₁) वृत्तो (for

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवामुयात् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
 लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्ररास्तथा ॥ ६७
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
 तत्र त्रीण्यग्निक्कुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्थान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
 तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

वृत्) — After 64, Ś1 K B2 4 Dc Dn Ds 5 ms
 447* तस्मिन्तीर्थे तु जाह्नव्या जात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 [Ś1 K1 3 च (for तु) B2 नर कृष्या, Dc नर कूर्च्य
 (Dc2 'ज्य') (for तु जाह्नव्या)]
 65 b) K2 ऋषिसंस्तुत, D1 3 'भिष्टुत, S (except M1)
 'नि' स्तुत
 66 a) K2 B Dc D4 6 M2 सिद्धाश्च — b) B D4 6
 नियता, M1 निरता (for नैर्ऋता) K2 4 Dc Dn D1-3 5
 T G M2 पितरो लोकसमता (T2 G 'सत्तमा' — d) K1-3
 S तत्रैव B D4 6 च महर्षयः, T2 भरतर्षेभ and परमर्षयः
 also (as in text)
 67 G4 om 67 — b) Ś1 K1-3 Dn Ds [S]मला,
 Dc गणा (for ऽपरे) — c) T2 G2 3 सुपर्णनागा (for
 नागा सुपर्णा) B1 सरितः सागराश्चैव (=68c) — d) K
 B2-4 Dc D4 6 चक्रव (K4 'व'रा), D1 3 च प्रवरा, M1
 च खचरा (for चक्रवरा) B1 तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे (=67b),
 T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः
 68 a) Ś1 K2 4 Dc D1-3 M1 लौला (for चैव)
 — b) Dn Ds [अ]पि च (for तथा) — Ds om 68c-69d
 69 Ds om 69 (cf v1 68) — a) K4 D1 2 8
 (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि (K4 D1 2 'त्र')कुण्डानि — b)
 Dn2 T2 G2-3 तेषा (for येषा) K4 B1 3 4m Dn1 n2
 D1 2 5 T1 G1 M मध्येन, Dc मध्ये तु (for मध्ये च)
 — c) K1 T G2-4 अपि (for अभि) K4 B1 3 4 Dc Dn
 D1 2 5 वेगेन (Dc प्रयाग) समतिक्रान्ता — D1 2 om
 69d-70a
 70 D1 2 om 70a (cf v1 69), K3 om 70 — a)

Ś1 K1 3 यत्र, K4 Dn Ds 5 8 देवी (for तत्र) — b) D1 2
 सर्व (for त्रिषु) — D1 2 om 70cd — c) M2 समागता
 महाभागा — Ds om 70d-71a — d) S1 समिता, K1 3
 ससिता, S सवत (M2 यमुना) B2 4 Dc लोकपावनी,
 Ds 'सावनी
 71 Ds om 71a (cf v1 70) — a) Ś1 K1 3 4
 Dca Ds 6 मध्ये, T1 सार्धं (for मध्य) — b) Dc युधिवी
 (for पृथिव्या) — c) K1 B2 Dn1 n2 D4-6 'स्वानम्' (for
 'स्वान्तम्' — d) K2 4 Dc D1-3 मुनयो (for ऋषयो)
 72 a) K4 D1 3 प्रयागे, Ds प्रयोगे K2 अपतिः; B2
 D1-3 T1 M2 सप्रति, G4 सुप्रति — b) B Dc1 Dc M1
 वभौ (for तथा) — c) Ś1 K1 3 चैपा (for चैव) K2 4
 Dc D1-3 भोग (K2 तोय, Ds भग)वत्यपि या चैपा — d)
 K2 वेदिरेका; K4 D (except D4 6) वेदिरेया, S नदी प्रोक्ता
 (for वेदी प्रोक्ता) B1 3 4 M2 'पते' (for 'पवे')
 73 a) Ś1 K1 3 ततो, T2 G2-4 यत्र (for तत्र) D1 2
 T2 G2-4 M2 देवा (for वेदा) K4 transp वेदा and
 यज्ञा — c) K2 'सति, B Dc D4 6 T G2 M2 'यत (for
 'सन्ते) — d) Ś1 K1 3 M1 मुनयश्च Dn Ds तपोधना
 — f) K1-3 B D (except Ds 5) 'चरा, M 'परा (for
 'चरा) Dn Ds G1 नृपा (for नृप) T1 तथा चक्रुराधिप
 74 a) B2 Dn Ds T1 नाम (for नास्ति) — c) N
 (except D1-3) प्रयाग, M2 'ने — d) K2 B D (except
 D1-3 6) प्रवदत्यधिक Ś1 वभौ; K1 3 T2 G2-4 प्रभो,
 K4 भवेत्, D1 3 मुनि (for विभो)
 75 a) Dn Dc G2 यमनात्स्य K4 श्रवणाद्य प्रयागस्य
 — c) Ś1 K1 B2-4 Dc Dn1 मुक्तिकालमनात्, B1 Dca 2

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
 तत्रामिपेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वेदवचनात्तान् न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि पष्टिकोऽथस्तथापराः ।
 येषां सानिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनमंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रामिपेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेघ्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

D1 २ ४ ० मृत्युकालमयात् B1 Dn Ds चापि (for वापि)
 — ४) B Ds ० सर्वपापैः, Ds सर्वपापात्, M1 नर पापैः

76 Dn1 om 76 — ४) Ś1 K1 २ Dn (Dn1 om)
 Ds लोकविश्रुते, D1-३ शसितव्रतः, G4 सागरस्य च; M1 स
 श्रितव्रत — ०) Ś1 K Dc D1-३ तुल्य (for पुण्य) Ks ४
 Dc D1 २ T G1 ३ ४ M फलमवाप्नोति, B Ds ० सु (Bs स)
 महदा; Ds रूपमवा (for स फलमा)

77 ४) Ś1 K1 २ Dn Ds ० Ms अमि (K1 अपि also
 as in text), M2 इति Ś1 K4 Dn Ds सत्कृता, Ds समता
 (for सत्कृता) — ०) Ks ४ D1-३ यत्र दत्त, B1-३ Dns
 Ds ० दत्त तत्र (by transp), B4 Dc S (except G4)
 अत्र दत्त B Dns Ds ० स्वल्पमपि, S (except M1) हि
 (T1 G1 M2 सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v1) in
 many of the Purānas e.g. Agni, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc — ०) B1 ३ T2 G3 देव (for वेद) — ४)
 B D1-4 प्रयागे (for प्रयाग) Ks ४ नरण; B4 (m as in
 text) S गमन (for नरण) Ds प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf
 Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour of the UP
 Hist Society*, vol 10, pp 65 ff

79 ४) Ś1 K2 ३ B Dn Ds पष्टि (Bs शत), M1 दश
 (for पष्टि) — ०) Ś1 K1 २ येषां सत्रैव सानिध्य

80 Ds om (hapl) 80-82 — ०) Ś1 T चातुर्वेदे च,
 Ks D1 २ चतुर्वेदेयु; K4 B2-4 Dc Dn Ds-० चा (Ds ० च)
 तुर्विद्ये च (Ks ० वेदु), B1 सर्ववेदेयु, G1 ३ M1 चातुर्वेदे च,
 G2 चातुर्वेद्या च; G4 Ms चातुर्वेद्य च — ०) T2 G2-4 तत्र
 (for एव)

81 Ds om 81 (cf v1 80) — ०) B Ds ० ततो
 (for तत्र) — ४) Ś1 K1 २ om स Ks D (except
 Ds ०, Ds om) S (except M1) *फल लभेत् (for
 *मवाप्नुयात्)

82 Ds om 82 (cf v1 80) — ०) Ś1 K1 २ ततो,
 G1 यत्र (for तत्र) T2 G2-4 गगा, G1 प्रभवत् — ४)
 K2 ३ Bs T1 गगाया — After 82, K1 २ B Dc Dn
 Ds ० ins a passage given in App I (No 13)

83 ०) K4 Dn1 D1 २ ० S सिद्धि (G2 *द्धि) (for
 सिद्ध) K3 ४ B D T1 G1 M च (for तु) B1 २ ४
 Ds ० विज्ञेय, T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — ४) Ś1 K1 २
 तीर्थ, K3 G4 तीर (for *तीर) — After 83, T2 G2-4
 Ms read 86^{ed}, all MSS except Ms repeating it in
 its proper place

84 ०) T2 G3 सर्व (for सत्य) — ४) T2 G2-4 आत्म-
 नोपि (for आत्मलस्य) Ś1 K Ds वा, T2 G2-4 यत् (for
 च) — ०) B Dc Ds ० सूक्त चैव (for सुहृदा च) D1 २
 M1 वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) Ds
 सुहृदा सत्यशीलाना — ४) D1-३ वा (for च) Ś1 K1 २
 शिष्यायानुगताय च

85 ०) Ks ४ B D धन्यम्, T2 G3 ४ धर्मम्, M सत्यम्
 (for धर्म्यम्) Ś1 K B2-4 D Ms मेघ्यम् (K1 वापि), B1
 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — ४) Ś1 K B4 Dc Dn Ds-०
 Ms स्वर्ग्यम्; B2 ३ स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेघ्यम्) Dn
 Ds अनुत्तम (for इद सुखम्) D1 ३ इद स्वर्गस्य वै सुख
 — G4 om 85^{ed} — ०) N इद पुण्यमिद (B1 ३ ४ *त्म,
 Ds ० त्र) B2 Ms धर्म्यम्, T1 G1-३ राजन् (for रम्यम्)

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमचामुयात् ॥ ६४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदितिगोश्वराः ॥ ६५
 लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
 सनत्कुमारप्रमुखाश्चैव परमर्षयः ॥ ६६
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
 तत्र त्रीण्यग्निक्वण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
 प्रयागादग्निष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
 तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

वृत्त्य) — After 64, Ś1 K B2 4 Do Dn D3 5 ins
 447* तस्मिन्तीर्थे तु जाह्नव्या ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 [Ś1 K1 2 च (for तु) B2 नर कुप्वा, Do नर कूर्च्य
 (Do2 °ज्य) (for तु जाह्नव्या)]

65 °) K2 ऋषिसंस्तुत, D1 2 °भिष्टुत, S (except M1)
 °नि स्तुत

66 °) K2 B Do D4 6 M2 सिद्धाश्च — °) B D4 6
 नियता, M1 निरता (for नैर्ऋता) K2 4 Do Dn D1-3 5
 T G M2 पितरो लोकसमता (T2 G °सत्तम) — °) K1-3
 S तत्रैव B D4 6 च महर्षयः, T2 भरतर्षभ and परमर्षयः
 also (as in text)

67 G4 om 67 — °) Ś1 K1-3 Dn D5 [S]मला,
 De गणा (for स्परे) — °) T2 G2 3 सुपर्णनागा (for
 नागा सुपर्णा) B1 सरितः सागराश्चैव (=68°) — °) K
 B2-4 Do D4 6 चक्रचरा (K4 °वरा), D1 2 च प्रवरा, M1
 च खचरा (for चक्रचरा) B1 तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे (=67°),
 T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः

68 °) Ś1 K2 4 Do D1-3 M1 दौला (for चैव)
 — °) Dn D5 [अ]पि च (for तथा) — D5 om 68°-69°

69 D5 om 69 (cf v1 68) — °) K4 D1 2 S
 (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि (K4 D1 2 °त्र)कुडानि — °)
 Dn2 T2 G2-4 तेषा (for येषा) K4 B1 2 4m Dn1 n2
 D1 2 5 T1 G1 M मध्येन, Do मध्ये तु (for मध्ये च)
 — °) K1 T G2-4 अपि (for अभि) K4 B1 2 4 Do Dn
 D1 2 5 वेगेन (Do प्रयाग) सप्तक्राता — D1 2 om
 69°-70°

70 D1 2 om 70° (cf v1 69), K3 om 70 — °)

Ś1 K1 2 यत्र, K4 Dn D3 5 S वेदी (for तत्र) — °) D1 2
 सर्वे (for त्रिषु) — D1 2 om 70° — °) M2 समागता
 महाभगा — D5 om 70°-71° — °) Ś1 समिताः K1 2
 सस्मिता, S सतत (M2 यमुना) B2 4 Do लोकभाविनी,
 D3 °भावनी

71 D5 om 71° (of v1 70) — °) Ś1 K1 2 4
 Do2 D3 6 मध्ये, T1 सार्धं (for मध्य) — °) Do युधिवी
 (for युधिव्या) — °) K1 B2 Dn1 n2 D4-6 °स्थानम् (for
 °स्थान्तम्) — °) K2 4 Do D1-3 मुनयो (for ऋषयो)

72 °) K4 D1 2 प्रयागे, D8 प्रयोगे K2 अप्रति, K2
 D1-3 T1 M2 सप्रति, G4 सुप्रति — °) B Do1 D8 M1
 उभौ (for तथा) — °) S1 K1 2 चैवा (for चैव) K2 4
 Do D1-3 भोग (K2 तोय, D3 मग)वत्यपि या चैवा — °)
 K2 वेदिरेका; K4 D (except D4 6) वेदिरेपा, S नदी प्रोक्ता
 (for वेदी प्रोक्ता) B1 2 4 M2 °पते (for °पते)

73 °) Ś1 K1 2 ततो, T2 G2-4 यत्र (for तत्र) D1 2
 T2 G2-3 M2 देवा (for वेदा) K2 transp वेदा and
 यज्ञा — °) K2 °सति, B Do D4 6 T G2 M2 °सत (for
 °सन्ते) — °) Ś1 K1 2 M1 मुनयश्च Dn D5 तपोयना
 — °) K1-3 B D (except D3 5) °धरा, M °परा (for
 °चरा) Dn D5 G1 नृपा (for नृप) T1 तथा चक्रुर्नारायण

74 °) B2 Dn D6 T1 नाम (for नास्ति) — °) Ś1
 (except D1-3) प्रयाग, M2 °ने — °) K2 B D (except
 D1-3 6) प्रवदत्यधिक Ś1 वभौ; K1 2 T2 G2-3 प्रभो,
 K4 भवेत्, D1 2 भुवि (for विभो)

75 °) Dn D5 G2 गमनात्स्य K6 श्रवणाच्च प्रयागम्
 — °) Ś1 K1 B2-4 Do Dn1 सृत्तिकारुभनात्, B1 Dn2 2

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापालम्बमुच्यते ॥ ७५
 तत्रामिपेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजस्रयाश्रमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वैदवचनात्तात न लोफवचनादपि ।
 मतिरुत्कमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि पष्टिकोव्यस्तथापराः ।
 येषां सानिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्नात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रामिपेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

D₁ १ ६ ० मृत्तिकालम्भनाद्वापि B₁ D_n D_s चापि (for चापि)
 — ^a) B D_s ० सर्वपापै, D_s सर्वपापात्, M₁ नर पापै

76 D_{n1} om 76 — ^b) Ś₁ K₁ १ D_n (D_{n1} om)
 D_s लोकविश्रुते; D₁₋₃ शसितव्रत, G₄ सागरस्य च, M₁ स
 श्रितव्रत — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃ तुल्य (for पुण्य) K_s ४
 D_o D₁ १ T G₁ १ ४ M फलमवाप्नोति, B D₄ ० सु (B_s स)
 महदा, D_s रूपमवा (for स फलमा)

77 ^b) Ś₁ K₁ १ D_n D_s ० M_s अग्नि (K₁ अपि also
 as in text), M_s इति Ś₁ K₄ D_n D_s सत्कृता, D_s समता
 (for सत्कृता) — ^c) K_s ४ D₁₋₃ यत्र दत्त, B₁₋₃ D_n
 D_s ० दत्त तत्र (by transp), B_s D_o S (except G₄)
 अत्र दत्त B D_n D_s ० स्वल्पमपि, S (except M₁) द्वि
 (T₁ G₁ M_s सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v1) in
 many of the Purāṇas e.g. Āgṇi, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc — ^a) B₁ १ T_s G_o देव (for वेद) — ^a)
 B D₁₋₄ प्रयागे (for प्रयाग) K_s शरण; B_s (m as in
 text) S गमन (for मरण) D_s प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf
 Kshetresāchandra Ohattopādhyāya, *Jour of the UP*
Hist Society, vol. 10, pp 65 ff

79 ^b) Ś₁ K_s १ B D_n D_s पष्टि (B_s शत), M₁ दश
 (for पष्टि) — ^c) Ś₁ K₁ १ येषा तत्रैव सानिध्य

80 D_s om (hapl.) 80-82 — ^a) Ś₁ T चातुर्वेद्ये च,
 K_s D₁ १ चतुर्वेदेषु; K₄ B_{s-4} D_o D_n D_s ० चा (D_s ० च)
 तुर्विद्ये च (K_s षेषु); B₁ सर्ववेदेषु; G₁ १ M₁ चातुर्वेद्ये च;
 G₂ चातुर्वेद्या च; G₄ M_s चातुर्वेद्य च — ^c) T_s G_{s-4} तत्र
 (for एव)

81 D_s om 81 (cf v1 80) — ^a) B D_s ० ततो
 (for तत्र) — ^a) Ś₁ K₁ १ om स K_s D (except
 D_s ०, D_s om) S (except M₁) फल लभेत् (for
 मवाप्नुयात्)

82 D_s om 82 (cf v1 80) — ^a) Ś₁ K₁ १ ततो,
 G₁ यत्र (for तत्र) T_s G_{s-4} गगा; G₁ प्रभवत् — ^a)
 K_s १ B_s T₁ गगाया — After 82, K₁ १ B D_o D_n
 D_s ० ins a passage given in App I (No 13)

83 ^a) K_s D_{n1} D₁ १ ० S सिद्धि (G_s द्वि) (for
 सिद्ध) K_s ४ B D T₁ G₁ M च (for ह) B₁ १ ४
 D_s ० विज्ञेय; T_s G_{s-4} तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — ^a) Ś₁ K₁ १
 तीर्थ, K_s G₄ तीर (for तीर) — After 83, T_s G_{s-4}
 M_s read 86^{ed}, all MSS except M_s repeating it in
 its proper place

84 ^a) T_s G_s सर्व (for सत्य) — ^b) T_s G_{s-4} आत्म-
 नोपि (for आत्मजस्य) Ś₁ K D_s वा; T_s G_{s-4} यत् (for
 च) — ^c) B D_o D_s ० सूक्त चैव (for सुहृदा च) D₁ १
 M₁ वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D_s
 सुहृदा सत्यशीलाना — ^a) D₁₋₃ वा (for च) Ś₁ K₁ १
 शिष्यायानुगताय च

85 ^a) K_s ४ B D धर्म्यम्; T_s G_s ४ धर्मम्, M सत्यम्
 (for धर्म्यम्) Ś₁ K B_{s-4} D M_s मेध्यम् (K₁ चापि), B₁
 M₁ स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — ^b) Ś₁ K B_s D_o D_n D_s ०
 M_s स्वर्ग्यम्; B_s १ स्वर्गम्; T₁ सत्यम् (for मेध्यम्) D_n
 D_s अनुत्तम (for हृद सुखम्) D₁ १ हृद स्वर्गस्य वै सुख
 — G₄ om 85^{ed} — ^c) N हृद पुण्यमिद (B₁ १ ४ तम;
 D_s ० तर) B_s M_s धर्म्यम्; T_s G₁₋₃ राजन् (for रम्यम्)

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विगीश्वराः ॥ ६५
 लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्ररास्तथा ॥ ६७
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
 तत्र त्रीण्यधिकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्थान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
 तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

दृश्य) — After 64, S₁ K B₂ 4 Dc Dn D₃ 5 ins
 447* तस्मिन्तीर्थे तु जाह्नव्या आत्वा पापै प्रमुच्यते ।
 [Ś₁ K₁ 3 च (for तु) B₂ नर कुप्यां, Dc नर कूर्चं
 (Dc₂ 'ज्यं) (for तु जाह्नव्यां)]
 65 ^b) K₂ ऋषिसंस्तुत, D₁ 2 'भिष्टुत, S (except M₁)
 'भि स्तुत
 66 ^a) K₂ B Dc D₄ 6 M₂ सिद्धाश्च — ^b) B D₄ 6
 नियता, M₁ निरता (for नैर्ऋता) K₂ 4 Dc Dn D₁₋₃ 5
 T G M₂ पितरो लोकसमता (T₂ G 'सत्तमा' — ^d) K₁₋₃
 S तत्रैव B D₄ 6 च महर्षयः, T₂ भरतर्षभ and परमर्षय
 also (as in text)
 67 G₄ om 67 — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₆ [S]मला,
 Dc गणा (for अपरे) — ^c) T₂ G₂ 3 सुपर्णनागा (for
 नागा सुपर्णा) B₁ सरित सागराश्चैव (=68^a) — ^d) K
 B₂₋₄ Dc D₄ 6 चक्रध(K₄ 'व'रा), D₁ 2 च प्रवरा; M₁
 च खचरा (for चक्रचरा) B₁ तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67^b),
 T G₁₋₃ M₂ सिद्धाश्च परमर्षय
 68 ^a) Ś₁ K₂ 4 Dc D₁₋₃ M₁ दौला (for चैव)
 — ^b) Dn D₅ [अ]पि च (for तथा) — D₃ om 68^c-69^d
 69 D₃ om 69 (cf v 1 68) — ^a) K₄ D₁ 2 S
 (except M₁) त्रीणि चान्यत्रि(K₄ D₁ 2 'त्र)कुडानि — ^b)
 Dn₂ T₂ G₂₋₄ तेषा (for येषा) K₄ B₁ 2 4m Dn₁ n₂
 D₁ 3 5 T₁ G₁ M मध्येन, Dc मध्ये तु (for मध्ये च)
 — ^c) K₁ T G₂₋₄ अपि (for अस्मि) K₄ B₁ 3 4 Dc Dn
 D₁ 3 5 वेगेन (Dc प्रयाग) समतिक्राता — D₁ 3 om
 69^d-70^a
 70 D₁ 3 om 70^a (cf v 1 69), K₃ om 70 — ^a)

Ś₁ K₁ 2 यत्र, K₄ Dn D₃ 5 S देवी (for तत्र) — ^b) D₁ 2
 सर्व (for त्रिषु) — D₁ 2 om 70^{cd} — ^c) M₂ समागता
 महाभागा — D₃ om 70^d-71^a — ^d) Ś₁ समिता; K₁ 1
 सस्मिता, S सतत (M₂ यमुना) B₂ 4 Dc लोकभाविनी,
 D₃ 'भावनी
 71 D₃ om 71^a (of v 1 70) — ^a) Ś₁ K₁ 3 4
 Dc₂ D₃ 6 मध्ये, T₁ सार्धं (for मध्य) — ^b) Dc पृथिवी
 (for पृथिव्या) — ^c) K₁ B₂ Dn₁ n₂ D₄-6 'स्थानम् (for
 'स्थानतम्) — ^d) K₂ 4 Dc D₁₋₃ मुनयो (for ऋषयो)
 72 ^a) K₄ D₁ 2 प्रयागे; D₃ प्रयोगे K₂ अप्रति, B₂
 D₁₋₃ T₁ M₂ सप्रति, G₄ सुप्रति — ^b) B Dc₁ D₆ M₁
 उभौ (for तथा) — ^c) Ś₁ K₁ 2 चैपा (for चैव) K₂ 4
 Dc D₁₋₃ भोग (K₂ तोय, D₃ भग)वत्यपि या चैपा — ^d)
 K₃ वेदिरिका, K₄ D (except D₄ 6) वेदिरिया, S नदी प्रोक्ता
 (for वेदी प्रोक्ता) B₁ 2 4 M₂ 'पते (for 'पते)
 73 ^a) Ś₁ K₁ 2 ततो, T₂ G₂₋₄ यत्र (for तत्र) D₁ 2
 T₂ G₂₋₄ M₂ देवा (for वेदा) K₄ transp वेदा and
 यज्ञा — ^c) K₂ 'सति, B Dc D₄ 6 T G₂ M₂ 'मत (for
 'सन्ते) — ^d) Ś₁ K₁ 2 M₁ मुनयश्च Dn D₆ तपोवना
 — ^e) K₁₋₃ B D (except D₃ 6) 'धरा, M 'परा (for
 'वरा) Dn D₆ G₁ नृपा (for नृप) T₁ तथा चक्रुर्नदापि
 74 ^a) B₂ Dn D₆ T₁ नाम (for नास्ति) — ^c) N
 (except D₁₋₃) प्रयाग; M₂ 'ये — ^d) K₂ B D (except
 D₁₋₃ 6) प्रवदत्यधिक Ś₁ वभौ; K₁ 2 T₂ G₂₋₄ प्रभो,
 K₄ भवेत्, D₁ 2 मुवि (for विभो)
 75 ^a) Dn D₆ G₂ गमनात्तस्य K₄ श्रवणाच्च प्रयागश्च
 — ^c) Ś₁ K₁ B₂₋₄ Dc Dn₁ सृत्कालभनात्, B₁ Dn₁ 2 1

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालम्बनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्कर्मणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोऽथस्तथापराः ।
 येषां सानिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्तात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्तोऽश्वमेधमवामुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीना साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

D₁ ३ ४ ६ मृत्युकालमयात् B₁ Dn D₈ चापि (for वापि)
 — ^a) B D₄ ६ मन्त्रपायै*, D₈ सर्वपापात्, M₁ नर पायै

76 Dn₁ om 76 — ^b) Ś₁ K₁ ३ Dn (Dn₁ om)
 D₈ लोकविश्रुते; D₁₋₃ शसितव्रत*, G₄ सागरस्य च, M₁ स
 श्रितव्रत — ^c) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ तुल्य (for पुण्य) K₃ ४
 D₀ D₁ ३ T G₁ ३ ४ M फलमाप्नोति, B D₄ ६ सु (B₂ स)
 महदा; D₈ रूपमवा (for स फलमा*)

77 ^b) Ś₁ K₁ ३ Dn D₈ ६ M₂ अभि (K₁ अपि also
 as in text), M₂ हृत्ति Ś₁ K₄ Dn D₈ सत्कृता, D₈ समता
 (for सत्कृता) — ^c) K₃ ४ D₁₋₃ यत्र दत्त, B₁₋₃ Dn₈
 D₄ ६ दत्त तत्र (by transp), B₄ D₀ S (except G₄)
 अत्र दत्त B Dn₈ D₄ ६ स्वल्पमपि; S (except M₁) हि
 (T₁ G₁ M₂ सु) सुदम च

78 Stanza recurs (sometimes with v l.) in
 many of the Purānas of Agni, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc — ^a) B₁ ३ T₂ G₃ देव* (for वेद) — ^d)
 B D₁₋₄ प्रयागे (for प्रयाग) K₂ शरण; B₄ (m as in
 text) S नमन (for मरण) D₈ प्रयागेऽथैव वै प्रति Of
 Kshetresachandra Chatṭopādhyāya, *Jour of the UP
 Hist Society*, vol. 10, pp 65 ff

79 ^b) Ś₁ K₂ ३ B Dn D₈ षष्टि. (B₂ शत), M₁ दश
 (for षष्टि) — ^c) Ś₁ K₁ ३ येषा तत्रैव सानिध्य

80 D₃ om (hapl) 80-82 — ^a) Ś₁ T चातुर्वेदे च;
 K₃ D₁ ३ चातुर्वेदेषु, K₄ B₂₋₄ D₀ Dn D₄₋₆ चा (D₈ ६ च)
 तुर्वेदे च (K₃ 'थेषु); B₁ सर्ववेदेषु, G₁ ३ M₁ चातुर्वेदे च,
 G₂ चातुर्वेद्या च, G₄ M₂ चातुर्वेद्ये च — ^c) T₂ G₂₋₄ तत्र
 (for पत्र)

81 D₃ om 81 (cf v l 80) — ^a) B D₄ ६ ततो
 (for तत्र) — ^d) Ś₁ K₁ ३ om स K₃ D (except
 D₄ ६, D₈ om) S (except M₁) 'फल लभेत् (for
 मवामुयात्)

82 D₃ om 82 (cf v l 80), — ^a) S₁ K₁ ३ ततो,
 G₁ यत्र (for तत्र) T₂ G₂₋₃ गगा*, G₁ 'प्रभवन — ^d)
 K₂ ३ B₂ T₁ गगाया — After 82, K₁ ३ B D₀ Dn
 D₄ ६ ins a passage given in App I (No 13)

83 ^a) K₄ Dn₁ D₁ ३ ६ S सिद्धि (G₂ 'द्धि) (for
 सिद्ध) K₃ ४ B D T₁ G₁ M च (for तु) B₁ ३ ४
 D₄ ६ विज्ञेय, T₂ G₂₋₄ तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — ^d) Ś₁ K₁ ३
 तीर्थ*, K₃ G₄ 'तीर (for 'तीर) — After 83, T₂ G₂₋₄
 M₂ read 86^{cd}, all MSS except M₂ repeating it in
 its proper place

84 ^a) T₂ G₃ सर्व* (for सत्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ आत्म-
 नोपि (for आत्मजस्य) Ś₁ K D₈ वा, T₂ G₂₋₄ यत् (for
 च) — ^c) B D₀ D₄ ६ सूक्त चैव (for सुहृदा च) D₁ ३
 M₁ वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D₈
 सुहृदा सत्यशीलाना — ^d) D₁₋₃ वा (for च) Ś₁ K₁ ३
 शिष्यायानुगताय च

85 ^a) K₃ ४ B D धर्म्यम्; T₂ G₃ ४ धर्मम्, M सत्यम्
 (for धर्म्यम्) Ś₁ K B₂₋₄ D M₂ मेध्यम् (K₁ वापि); B₁
 M₁ स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — ^b) Ś₁ K B₄ D₀ Dn D₂₋₆
 M₂ स्वर्ग्यम्; B₂ ३ स्वर्गम्; T₁ सत्यम् (for मेध्यम्) Dn
 D₈ अनुत्तम (for हृद सुखम्) D₁ ३ हृद स्वर्गस्य वै सुख
 — G₄ om 85^{cd} — ^c) N हृद पुण्यमिदं (B₁ ३ ४ 'तम;
 D₄ ६ 'तर) B₂ M₂ धर्म्यम्; T₂ G₁₋₃ राजन् (for रम्यम्)

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
 जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
 गम्यान्पि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
 भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नात्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्वाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
 त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवामितोषिताः ॥ ९४
 अवाप्स्यसि च लोकान्चै वसुतां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
 नारद उवाच ।
 एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 ग्रीतः ग्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N M₂ पावन धर्म्यं (K₁ ३ ४ Dc D₄ धर्म, B₂ रम्य)-
 सुत्तम

86 ^a) B₁ ४ (sup lin as in text) ग्राह्य, S (except
 T₁ M₁) पुण्य (for गुह्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ प्रणाशन — M₂
 reads 86^{cd} after 83, T₂ G₂₋₄ read it (for the first
 time) after 83, repeating it here — ^c) Ś₁ D₁ ३ तु
 (for च) — ^d) K₃ ४ D (except D₄) निर्मल स्वर्गं (Dc
 सुख)मामुयात् — After 86, B Dc (om line ४) Dn
 D₄ ० ins'

448* श्रीमत्स्वर्गं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।

मेधाजननमग्र्य वै तीर्थवशानुकीर्तनम् ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमामुयात् ।

मर्ही विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।

शूद्रो यथेप्सितान्कामान्द्राहणं पारग पठन् ।

87 87^a=(var) 1 56 14^b — ^b) Ś₁ K₁ २ ४
 D₃ ३ तीर्थवश, S तीर्थ पुण्य Ś₁ K₁ ३ ४ B₂ Dn D₁₋₃ ०
 नर (for सदा) — ^c) B₂ ४ Dc Dn D₂ ० M₁ स, B₃
 D₃ T G M₂ च (for स) Dn₃ स्मरते नित्य, S (except
 M₁) बह्वी स्मरते (M₂ 'ति) (by transp) — ^d) S₁
 K₁ ३ ४ D₁₋₃ पूज्यं (for मोद')

88 ^a) S अन्या (for गम्या) — ^b) K₃ उत्तमानि,
 T₁ G₂₋₄ M₂ आगमानि (for अग) — ^c) Dn₃ तात (for
 तानि) K₃ Dc गम्यानि (for गच्छेत)

89 G₁ om 89^{cd} — ^d) K₃ भूतानि, Dn D₅ M₂
 ज्ञातानि, D₁ २ G₁ कृतानि, G₂ ४ श्रुतानि D₃ तथा चैव
 कृतैषिभिः

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁ २ कौतय (for कौरव्य) — ^d) Ś₁
 K₁ २ Dn D₅ वर्धयन्, K₄ 'ति, D₃ 'येत्

91 ^a) T G₁₋₃ भाषितै K₄ D (except D₁₋₃) M₁
 करणै K₃ पूर्व G₄ कारणै पूर्वमासीत — ^d) K₃ ४ Dc
 Dn D₃ ० शास्त्रानु, D₄ ० शिष्टार्थ, D₁ ३ शास्त्रानुवर्तिभि,
 S शास्त्रार्थदर्शिभि — After 91, T₂ G₂₋₄ ins

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्द्राहणै सह गम्यताम् ।

92 ^a) K₃ ४ D (except D₄) T₁ नावती T₂ G₂₋₄
 नाकृताचरो — K₄ D₁₋₃ transp 92^b and 92^d — Ś₁
 om 92^{cd} — ^d) T₂ G₃ क्र' (for वक्र)

93 ^a) G₁ त्वया यत्सत्यं, M₁ त्वया सम्यक्प्र' — ^b)
 K₄ B₁ Dc D₁₋₃ धर्मानुदर्शिना, B₂ D₄ ० 'नुवर्तिना — ^c)
 B Dc D₄ ० तर्पितास (for तारितास) Ś₁ तेन, K₃ सर्व, G₁
 ते च (for तात) Dn D₅ पिता पितामहश्चैव (D₅ 'महा ये
 च), T₂ G₂₋₄ पितरस्तात सर्वे च — ^d) T₂ G₂₋₄ तारिता
 (for सर्वे च)

94 ^c) D₄ ० transp धर्मेण and धर्मज्ञ — ^d) T₂
 G₃ ४ 'रक्षिता'

95 ^a) Dn₁ ns D₃ ० त्व (for च) S त्व (for वै)
 — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc वासवो यथा, B D₄ ० द्रा (B₁ द)यथा
 नथ — ^c) T₂ G₃ कीर्तिश्च महती — ^d) D₄ ० भुवि प्राप्स्यसि
 द्रां, T₂ G₁ ३ ४ प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K₃ om 96 — ^a) Ś₁ K₁ २ [अ]पि, T₁ M₂ ि
 (for [अ]भिः) Ś₁ K₁ २ Dc Dn D₅ [अ]नुज्ञाप्य, S (except
 M₂) [अ]नुज्ञात (for [अ]नुज्ञाप्य) — ^c) T₂ G₂₋₄ पश्यता
 मेव सर्वेपा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृपीन्यस्मात्तेन तेषुगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरभितद्युतिः ।

97 ^b) K₃ दर्शनं, K₄ B₁(m as in text) s ; D₁₋₄ s T₁ M₁ दर्शनात् — ^c) Ś₁ K₁ s दर्शनादेव — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₃ संचरिष्यति), D_n D₅ परिचक्रमे — After 97, B Dc Dn D₄ s ins

450* पूर्वमेधा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B₁ s Dc राज, B₂ s Dn₅ D₅ भाग (for भागा)]

98 K₃ om (hapl) 98^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ s पृथिव्या K₁ B Dc D₅ पर्यटिष्यति — ^c) Ś₁ K₁ s सहस्राग्र्य, K₃ B₂ Dn D₅ T₁ G₁ शत साम्र; K₄ B₁ शतस्याग्र, Dc शतचान्यत्, T₂ G₂₋₄ फल ग्राम (G₂ साम्र, G₃ साद्र), M₂ फलस्याग्र्य — ^d) Ś₁ K₁ पुण्य (for फल) K₃ G₄ प्रेत्य च; D₅ (by transp) स प्रेत्य; T₁ च प्रेत्य; T₂ G₃ प्रेत्येह, G₁ M₁ सप्रेत्य, G₂ प्राप्य च B₂ Dn D₅ M₁ भोक्ष्यति

99 ^a) K₃ s अथ; B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्च (for अतश्च) — After 99^{ab}, K₁ s B₂₋₄ Dc Dn D₄ s ins

451* भीष्म कुरुणा प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ।

— ^c) Ś₁ K₁ s नेता हु, D₁ s तेन चेत्, M₂ नेतासि (for नेता च) D₅ एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीन् (T₂ G₃ ऋषिर्ने) तासि यस्मात् — ^d) Ś₁ K₁ s त्वष्ट K₁ लभेत्, D₁ s s स्मृत (for फलम्)

100 ^a) N (except D₁₋₃) M₁ गणविकी — ^c) K₃ s Dn D₁₋₄ न गतानि मनुष्येन्द्रैः, S (except M₁) अगम्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^b) Ś₁ K₁ सैलमृत; K₃ भिसमृत, K₃ Dc D₅ s भिसश्रित; K₄ भिससृत; B₂ s नुसश्रित; Dn D₁ s भिससृत; T₁ नुधितन; T₂ G नुसचित, M₁ र्थसश्रय, M₂ सर्वतीर्थसमन्वित — ^c) Ś₁ B₁ D₁ T₁ प्रातर, K₁ Dn₅

कल्य, K₃ s D₂ s G₁ M काल्यम् (for कल्यम्) T₂ G₂₋₄ शृणुयाद्वा (G₄ चा) पि (for कल्यमुत्थाय) — ^d) T₂ G₃ s सोपि (for सर्व)

102 ^a) T₂ G₂ s ऋषिर्ग्यास (for ऋषिमुख्या) Ś₁ K₁ s M कोहड (M₁ कहोळो, M₂ कोहळो) देवर्मा च — ^b) G₄ om तु S₁ K₁ s कपणस्तथा, K₄ Dn D₁₋₃ s s त्वय काश्यप, B₁ त्वथ कौशिक, M₁ काश्यपस्तथा — K₃ om 102^c-103^d — ^c) S₁ K (K₃ om) Dc Dn D₂ s s M₁ आत्रेय कुड (M₁ कण्व) जडरो (= 1 48 8^c), D₁ आत्रेय-कुडजडरौ — ^d) M च (for [अ]थ) S₁ K (K₃ om) D₁₋₃ रुड काश्यप एव च (Ś₁ K₁ s उच्यते)

103 K₃ om 103 (of v 1 102) — ^b) Ś₁ K₁ मार्कण्डेयोश्च Ś₁ K₁ s D₁ s गौतम — D₃ om 103^c-104^b K₄ D₁ s transp 103^{cd} and 104^{ab} — ^c) K₄ D₁ s भार (for भर) Ś₁ K₁ s च धर्मात्मा (for वसि) S (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजा — ^d) S औद्दालकिस (T₂ G₃ लिक्स; G₄ लकस) (for उद्दालकस)

104 D₂ T₂ G₂₋₄ om 104^{ab} (for D₃ of v 1 103) K₄ D₁ s transp 103^{cd} and 104^{ab}, K₃ transp 104^{ab} and 104^{cd} — ^b) B Dn D₄₋₆ तप, Dc चद (for जप) — ^c) K₃ T₁ G₁ M₂ भ (M₂ भा) रद्वाजो; T₂ G₂₋₄ शौनकोश्च (G₄ कश्च) (for दुर्वा) — ^d) K₃ B Dc Dn D₄₋₆ जावाल्लिख, K₄ D₃ गौतम, T₁ G₁ s s M₂ दुर्वासा, T₂ G₃ सर्वत — After 104, K₃ ins

452* वसिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ^a) M₁ [S]पृषि (for ऋषि) — ^c) Ś₁ K₁ s एते सह B Dc D₄ s महाभाग

106 ^a) Ś₁ वो; K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for वै) T₂ G₃ लोकदेवाना, G₄ देवलोकाना (for लोमशो नाम). — ^b) Ś₁ K₁ s B Dn D₅ महर्षि — ^c) K₃ s B₂ Dc

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
 जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
 गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
 एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
 भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नात्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
 त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तत्र धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवामितोषिताः ॥ ९४
 अवाप्स्यसि च लोकान्चैव वसुनां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
 नारद उवाच ।
 एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N M₂ पावन धर्म्यं (K₁ ३ 4 Dc D₄ धर्म, B₂ रम्य) -
 सुत्तम

86 ^a) B₁ 4 (sup lin as in text) ग्राह्य, S (except
 T₁M₁) पुण्य (for गुह्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ प्रणाशन — M₂
 reads 86^{cd} after 83, T₂ G₂₋₄ read it (for the first
 time) after 83, repeating it here — ^c) Ś₁ D₁ २ तु
 (for च) — ^d) K₃ 4 D (except D₄) निर्मल स्वर्ग (Dc
 सुख)माप्नुयात् — After 86, B Dc (om line 4) Dn
 D₄ ० ins

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।

मेधाजननमभ्य वै तीर्थवशानुकीर्तनम् ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।

महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।

शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मण पारग पठन् ।

87 87^a=(var) 1 56 14^b — ^b) Ś₁ K₁ २ 4
 D₂ ३ तीर्थवश, S तीर्थ पुण्य Ś₁ K₁ २ 4 B₂ Dn D₁₋₃ ६
 नर (for सदा) — ^c) B₂ 4 Dc Dn D₂ ० M₁ स, B₃
 D₃ T G M₂ च (for स) Dn₃ स्मरते नित्य, S (except
 M₁) बह्वी स्मरते (M₂ ति) (by transp) — ^d) S₁
 K₁ २ 4 D₁₋₃ पूज्य (for मोद)

88 ^a) S अन्या (for गम्या) — ^b) K₃ उत्तमानि,
 T₁ G₂₋₄ M₂ आगमानि (for अग) — ^c) Dn₃ तात (for
 तानि) K₃ Dc गम्यानि (for गच्छत)

89 G₁ om 89^{cd} — ^a) K₃ मृतानि, Dn D₅ M₂
 आतानि, D₁ ३ G₁ कृतानि, G₂ ४ श्रुतानि D₃ तथा चैव
 कृतैषिभिः

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁ ३ कौतय (for कौरव्य) — ^d) Ś₁
 K₁ २ Dn D₅ वर्धयन्, K₄ ति; D₃ वेत्

91 ^a) T G₁₋₃ भावितै K₄ D (except D₁₋₃) M₁
 कारणै K₃ पूर्वैर् G₄ कारणै पूर्वमासीत — ^d) K₃ 4 Dc
 Dn D₃ ० शास्त्रानु, D₄ ० शिष्टार्थ, D₁ ३ शास्त्रानुवर्तिभि,
 S शास्त्रार्थदर्शिभि — After 91, T₂ G₂₋₄ ins

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ।

92 ^a) K₃ 4 D (except D₄ ०) T₁ नावती T₂ G₂₋₄
 नाकृताचारो — K₄ D₁₋₃ transp 92^b and 92^c — Ś₁
 om 92^{cd} — ^d) T₂ G₃ क्र (for चक)

93 ^a) G₁ स्वया यस्वत्य, M₁ त्वया सम्यक्प्र — ^b)
 K₄ B₁ Dc D₁₋₃ धर्मानुदर्शिना, B₂ D₄ ० सुवर्तिना — ^c)
 B Dc D₄ ० तर्पितास (for तारितास) Ś₁ तेन, K₃ सर्व, G₁
 ते च (for तात) Dn D₅ पिता पितामहश्चैव (D₅ महा ये
 च), T₂ G₂₋₄ पितरस्तात सर्वे च — ^d) T₂ G₂₋₄ तारिता
 (for सर्वे च)

94 ^a) D₄ ० transp धर्मेण and धर्मज्ञ — ^d) T₂
 G₃ ४ रक्षिता

95 ^a) Dn₁ n₃ D₅ ० त्व (for च) S त्य (for वे)
 — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc वामवो यथा, B D₄ ० शा (B₁ दा)धका
 नथ — ^c) T₂ G₃ कीर्तिश्च महती — ^d) D₄ ० भुवि प्राप्स्यसि
 शा, T₂ G₁ ३ 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K₃ om 96 — ^a) S₁ K₁ ३ [अ]नि, T₁ M₂ रि
 (for [अ]भि) S₁ K₁ ३ Dc Dn D₅ [अ]नुनाय; S (om
 M₂) [अ]नुनात (for [अ]नुनाय) — ^c) T₂ G₂₋₄ पश्यन्
 मेव सर्वेषा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्याय्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिविद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कलयमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुहालकस्तथा ॥ १०३
 शौनकः सह पुत्रेण च्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

97 ^b) K₃ 'दर्शन', K₄ B₁(m as in text) ; 4
 D₁₋₄ ० T₁ M₁ दर्शनात् — ०) S₁ K₁ ३ दर्शनादेव
 — ^d) S₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₃ सचरिष्यति); D_n D₅ परि
 चक्रमे — After 97, B Dc Dn D₄ ० ins

450* एवमेधा महाभाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B₁ ३ Dc 'राज, B₂ 4 Dns D₅ 'भाग (for
 भाग)]

98 K₃ om (hapl) 98^{ab} — ^b) S₁ K₁ ३ पृथिव्या
 K₁ B Dc D₀ पर्यटिष्यति — ०) S₁ K₁ ३ 'सहस्राय्य; K₃
 B₂ Dn D₅ T₁ G₁ 'शत साम, K₄ B₁ 'शतसाम, Dc शत
 चान्यत्, T₂ G₂₋₄ फल ग्राम (G₂ साम, G₄ साद्र), M₂ 'फल-
 स्याय्य — ^d) S₁ K₁ पुण्य (for फल) K₃ G₄ प्रेत्य च,
 D₅ (by transp) स प्रेत्य; T₁ च प्रेत्य, T₂ G₃ प्रेत्यह, G₁
 M₁ सप्रेत्य; G₂ प्राप्य च B₂ Dn D₅ M₁ भोक्ष्यति

99 ०) K₂ ३ अथ, B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्
 (for अतश्) — After 99^{ab}, K₁ ३ B₂₋₄ Dc Dn D₄ ०
 ins

451* भीष्म कुरुणा प्रवरो यया पूर्वमवाप्तवान् ।

— ०) S₁ K₁ 4 नेता तु, D₁ ३ तेन चेत्, M₂ नेतासि (for
 नेता च) D₅ एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीन्ने (T₂ G₂
 ऋषिर्ने) तासि यस्मात् — ^d) S₁ K₁ ३ स्वष्ट K₁ लभेत्,
 D₁ ३ 4 स्मृत (for फलम्)

100 ०) N (except D₁₋₃) M₁ 'गणविकी — ०)
 K₂ 4 Dn D₁₋₄ न गतानि मनुष्यैर्द्वै; S (except M₁) अग
 म्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^b) S₁ K₁ थैसमृत, K₃ 'भिसमृत; K₃ Dc D₃ ३
 भिसमृत; K₄ भिसमृत, B₂ ३ नुसभित, Dn D₁ ३ भि
 सवृत, T₁ 'नुचितन; T₂ G 'नुसचित, M₁ थैसश्रय, M₂
 सर्वतीर्थसमन्वित — ०) S₁ B₁ D₁ T₁ प्रात्, K₁ Dns

कत्य, K₃ 4 D₂ ० G₁ M कत्यम् (for कत्यम्) T₂ G₂₋₄
 शृणुयाद्वा (G₄ 'चा) पि (for कत्यमु'थाय) — ^d) T₂ G₃ 4
 सोपि (for सर्वे)

102 ०) T₂ G₂ ३ ऋषिर्न्यास' (for ऋषिमुख्या) S₁
 K₁ ३ M कोहड (M₁ कहोळो, M₂ कोहळो) देवशर्मा च — ^b)
 G₄ om तु S₁ K₁ ३ कपणस्तया, K₄ Dn D₁₋₃ ० ० त्वथ
 कश्यप, B₁ त्वथ कौशिक, M₁ काश्यपस्तथा — K₃ om
 102^c-103^d — ०) S₁ K (K₃ om) Dc Dn D₂ ३ ३ M₁
 आत्रेय कुड (M₁ कण्व) जठरो (= 1 48 8^c), D₁ आत्रेय
 कुडजठरौ — ^d) M च (for [अ]थ) S₁ K (K₃ om)
 D₁₋₃ रुरु काश्यप एव च (S₁ K₁ ३ उच्यते)

103 K₃ om 103 (of v l 102) — ^b) S₁ K₁ मार्क
 ङेयोथ S₁ K₁ ३ D₁ ३ गौतम — D₂ om 103^c-104^b
 K₄ D₁ ३ transp 103^{cd} and 104^{ab} — ०) K₄ D₁ ३
 भार' (for भर') S₁ K₁ ३ च धर्मात्मा (for वसि') S
 (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजा — ^d) S औहालकिस (T₂
 G₃ लिकस; G₄ लकस) (for उहालकस)

104 D₂ T₂ G₂₋₄ om 104^{ab} (for D₂ of v l 103)
 K₄ D₁ ३ transp 103^{cd} and 104^{ab}, K₃ transp 104^{ab}
 and 104^{cd} — ^b) B Dn D₄₋₆ तप', Dc वद' (for जप')
 — ०) K₂ T₁ G₁ M₂ भ (M₂ भा) रद्वाजो, T₂ G₂₋₄ शौनकोथ
 (G₄ कथ) (for दुर्वा) — ^d) K₃ B Dc Dn D₄₋₆ जाया-
 लिष्य, K₄ D₃ गौतम, T₁ G₁ ३ 4 M₂ दुर्वासा', T₂ G₃
 सवर्त — After 104, K₃ ins

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ०) M₁ [ऽ]प्यृषि (for ऋषि') — ०) S₁ K₁ ३
 एते सह B Dc D₄ ० महाभाग

106 ०) S₁ चो; K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for वै)
 T₂ G₃ लोकदेवाना, G₂ 4 देवलोकाना (for लोमशो नाम).
 — ^b) S₁ K₁ ३ B Dn D₅ महर्षि' — ०) K₃ 4 B₂ Dc

महर्षीणाभिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
 जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
 गम्यान्वपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
 एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैपिभिः ॥ ८९
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
 भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिशुनुदर्शिभिः ॥ ९१

नात्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
 त्वया तु सम्यग्बृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोपिताः ॥ ९४
 अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
 नारद उवाच ।
 एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N M₂ पावन धर्म (K₁ ३ 4 D₀ D₄ धर्मे, B₂ रम्य)-
 सुत्तम

86 ^a) B₁ 4 (sup lin as in text) ब्राह्म, S (except
 T₁ M₁) पुण्य (for गुह्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ 'प्रणाशन — M₂
 reads 86^{cd} after 83, T₂ G₂₋₄ read it (for the first
 time) after 83, repeating it here — ^c) Ś₁ D₁ ३ तु
 (for च) — ^d) K₃ 4 D (except D₄) निर्मल स्वर्गे (D₀
 सुख)मामुयात् — After 86, B D₀ (om line 4) D_n
 D₄ ० ins

448* श्रीमत्स्वर्गं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।
 मेधाजननमद्य वै तीर्थवशानुकीर्तनम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमामुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवामुयात् ।
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणं पारग पठन् ।

87 87^a=(var) 1 56 14^b — ^b) Ś₁ K₁ ३ 4
 D₂ ३ तीर्थवश, S तीर्थं पुण्य Ś₁ K₁ ३ 4 B₂ D_n D₁₋₃ ३
 नर (for सदा) — ^c) B₂ 4 D₀ D_n D₂ ० M₁ स, B₃
 D₃ T G M₂ च (for स) D_n स्मरते नित्य, S (except
 M₁) बह्वीः स्मरते (M₂ 'ति) (by transp) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ 4 D₁₋₃ पूज्य (for मोद)

88 ^a) S अन्या (for गम्या) — ^b) K₃ उत्तमानि,
 T₁ G₂₋₄ M₃ भागमानि (for अग) — ^c) D_n तात (for
 तानि) K₃ D₀ गम्यानि (for गच्छेत)

89 G₁ om 89^{cd} — ^a) K₃ भूतानि, D_n D₆ M₂
 ज्ञातानि, D₁ ३ G₁ कृतानि, G₂ 4 श्रुतानि D₃ तथा चैव
 कृतैपिभिः

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁ ३ कौतेय (for कौरव्य) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ D_n D₆ चर्चयन्, K₄ 'ति, D₃ 'थेत्

91 ^a) T G₁₋₃ भाषिते K₄ D (except D₁₋₃) M₁
 करणे K₃ पूर्वैर् G₄ कारणे पूर्वमासीत् — ^d) K₃ 4 D₀
 D_n D₃ ० शास्त्रानु, D₄ ० शिष्यार्थं, D₁ ३ दास्यानुवर्तिभिः,
 S शास्त्रार्थदर्शिभिः — After 91, T₂ G₂₋₄ ins

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणै सह गम्यताम् ।
 92 ^a) K₃ 4 D (except D₄ ०) T₁ नात्रती T₁ G₂₋₄
 नाकृताचारो — K₄ D₁₋₃ transp 92^b and 92^d — S
 om 92^{cd} — ^d) T₂ G₃ क्रूर (for वक्र)

93 ^a) G₁ त्वया यस्सत्यं, M₁ त्वया सम्यक्प्रं — ^b)
 K₄ B₁ D₀ D₁₋₃ धर्मानुदर्शिना, B₃ D₄ ० 'तुवतिना — ^c)
 B D₀ D₄ ० तर्पितास् (for तारितास्) Ś₁ तेन, K₃ सर्वे, G₁
 ते च (for तात) D_n D₆ पिता पितामहश्चैव (D₆ 'महा य
 च), T₂ G₂₋₄ पितरस्तात सर्वे च — ^d) T₂ G₂₋₄ तारिता
 (for सर्वे च)

94 ^a) D₄ ० transp धर्मेण and धर्मज्ञ — ^d) T₁
 G₃ 4 'रक्षिता'

95 ^a) D_n 1 n₃ D₃ ३ त्व (for च) S त्व (for च)
 — ^b) S₁ K₁₋₃ D₀ वासवो यथा, B D₄ ० ना (B₁ वा) धन
 नय — ^c) T₂ G₃ कीर्तिश्च महती — ^d) D₁ ० भुवि प्राप्स्यसि
 नां, T₂ G₁ ३ 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K₃ om 96 — ^a) S₁ K₁ ३ [अपि, T₁ M₂ रि
 (for [अ]भि) Ś₁ K₁ ३ D₀ D_n D₆ [अ]नुनाय, S (except
 M₂) [अ]नुज्ञात (for [अ]नुज्ञाप्य) — ^c) T₂ G₁₋₄ परव
 मेव सर्वेया

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्यार्घ्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कल्पमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

97 ^b) K₃ 'दर्शनं, K₄ B₁(m as in text) : 4
 D₁₋₄ 6 T₁ M₁ दर्शनात् — ^c) Ś₁ K₁ : दर्शनादेव
 — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₃ संचरिष्यति), D_n D₆ परि
 चक्रमे — After 97, B D_o D_n D₄ 6 ins

450* पूर्वमेधा महाभाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
 तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

{ (L 1) B₁ : D_o 'राज, B₂ 4 D_n D_o भाग (for
 'भाग)]

98 K₃ om (hapl) 98^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ : पृथिव्या
 K₁ B D_o D₆ पर्यटिष्यति — ^c) Ś₁ K₁ : 'सहस्राष्ट्य, K₃
 B₂ D_n D₆ T₁ G₁ शत साम, K₄ B₁ 'शतस्याम, D_o शत
 चान्यत्; T₂ G₂₋₄ फल ग्राम (G₂ साम, G₄ साम); M₂ फल
 स्याष्ट्य — ^d) Ś₁ K₁ पुण्य (for फल) K₃ G₄ प्रेत्य च,
 D₆ (by transp) स प्रेत्य, T₁ च प्रेत्य, T₂ G₂ प्रेत्येह; G₁
 M₁ सप्रेत्य, G₂ प्राप्य च B₂ D_n D₆ M₁ भोक्ष्यति

99 ^a) K₂ : अथ, B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्
 (for अतश्) — After 99^{ab}, K₁ : B₂₋₄ D_o D_n D₄ 6
 ins

451* भीष्म कुरूणा प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— ^c) Ś₁ K₁ 4 नेता तु, D₁ : तेन चेत्, M₂ नेतासि (for
 नेता च) D₆ एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीन् (T₂ G₂
 ऋषिर्ने) तासि यस्माच्च — ^d) Ś₁ K₁ : स्वष्ट K₁ लभेत्,
 D₁ : 4 स्मृत (for फलम्)

100 ^a) N (except D₁₋₃) M₁ गणविक्री — ^c)
 K₂ 4 D_n D₁₋₄ न गतानि मनुष्येभ्यै; S (except M₁) अग
 म्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^b) Ś₁ K₁ र्थसंभृत, K₂ 'भिसंभृत; K₃ D_o D₆ 6
 'भिसंभृत, K₄ भिसंभृत, B₂ : 3 नुसंभृत, D_n D₁ : नि
 संभृत; T₁ 'नुसंभृत, T₂ G 'नुसंभृत; M₁ र्थसंभृत, M₂
 सर्वतीर्थसमन्वित — ^c) Ś₁ B₁ D₁ T₁ प्रातः; K₁ D_n 3

कल्प, K₃ 4 D₂ 6 G₁ M कल्पम् (for कल्पम्) T₂ G₂₋₄
 शृणुयाद्वा (G₄ चा) पि (for कल्पमु'थाय) — ^d) T₂ G₂ 4
 सोपि (for सर्वे)

102 ^a) T₂ G₂ : ऋषिर्व्यास (for ऋषिसुख्या) Ś₁
 K₁ : M कोहड (M₁ कहोजो, M₂ कोहजो) देवशर्मां च — ^b)
 G₄ om तु Ś₁ K₁ : कपणस्तथा, K₄ D_n D₁₋₃ 6 6 त्वय
 काश्यप, B₁ स्वथ कौशिक, M₁ काश्यपस्तथा — K₃ om
 102^c-103^d — ^c) Ś₁ K (K₃ om) D_o D_n D₂ : 6 M₁
 आत्रेय कुड (M₁ कण्व) जठरो (= 1 48 8^c), D₁ आत्रेय
 कुडजठरो — ^d) M च (for [अ]थ) Ś₁ K (K₃ om)
 D₁₋₃ रुरु काश्यप एव च (Ś₁ K₁ : उच्यते)

103 K₃ om 103 (cf v l 102) — ^b) Ś₁ K₁ मार्क
 ङेयोथ Ś₁ K₁ : D₁ : 3 गौतम — D₃ om 103^c-104^b
 K₄ D₁ : 2 transp 103^{cd} and 104^{ab} — ^c) K₄ D₁ :
 भार (for भर) Ś₁ K₁ : 3 च धर्मात्मा (for वसि) S
 (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजा — ^d) S औद्दालकिस (T₂
 G₂ लिक्स, G₄ 'लकस्) (for उद्दालकस्)

104 D₂ T₂ G₂₋₄ om 104^{ab} (for D₂ cf v l 103)
 K₄ D₁ : 2 transp 103^{cd} and 104^{ab}, K₃ transp 104^{ab}
 and 104^{cd} — ^b) B D_n D₄₋₆ तप', D_o चद (for जप')
 — ^c) K₂ T₁ G₁ M₂ भ (M₂ भा) रद्वाजो, T₂ G₂₋₄ शौनकोथ
 (G₄ कश्च) (for दुर्वा) — ^d) K₂ B D_o D_n D₄₋₆ जावा
 लिख; K₄ D₂ गौतम, T₁ G₁ : 4 M₂ दुर्वासा', T₂ G₂
 सवर्त — After 104, K₃ ins

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ^a) M₁ [S]प्यपि (for ऋषि) — ^c) Ś₁ K₁ :
 एते सह B D_o D₄ 6 महाभाग

106 ^a) Ś₁ वो; K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for वै)
 T₂ G₂ लोकदेवाना; G₂ : 4 देवलोकाना (for लोमशो नाम).
 — ^b) Ś₁ K₁ : B D_n D₆ महर्षिः — ^c) K₃ 4 B₂ D_o

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
 मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्वेतान्यनुव्रज ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।
 तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
 यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
 तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
 यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
 यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
 तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
 स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
 ख्यार्तिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
 अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्, Dn D4 5 T G महाराज, M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव) — ^a) M1 चैवम् (for सार्धम्) T2 G2-4 लोमश सुमहात्पा

107 B2 om 107^{ab} — ^a) Dn D5 मयापि, T2 G2-4 एतेन (for मया च) — ^b) Ś1 K2 क्रम, K3 4 D5 क्रम, Dn D5 क्रमात् (for व्रज) — T2 G3 om 107^{cd} — ^c) Ś1 K1 2 परमा (for महतीं) T1 G1 सिद्धि (for कीर्तिं) — ^d) S (T2 G3 om) महाभिषक्

108 ^a) T2 G3 तीर्थज्ञो, G2 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) — K3 om (hapl) 108^b-109^a — ^c) S1 K1 2 भरतं, B1 2 Dn D5 त्व राजं (for त्व कुरुं)

109 K3 om 109^a (cf v 1 102), T2 G2-4 om 109^{cd} — ^c) K3 सर्वराजन्यो, K3 सर्वं राजन्ये, D5 च स राजन्यो, T1 G1 M2 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो) — ^d) K1 2 B Dc3 D1 2 4 6 राजसे T1 M2 रश्मिवानिव

110 K1 2 om 110 — ^b) B Dn3 D4 रथ (for यथा) — ^c) K3 4 B Dc Dn1 D2 6 यथा वैष्यो Ś1 Dn D1 2 6 महाराज

111 ^a) K4 स, B D4 6 चै (for च) — ^b) Ś1 K1 2 व्यदहत्, K4 D1-3 S अदहत्, B Dc Dn D5 6 निर्दहन् (for निर्दहत्) — After 111^{ab}, N (except D1 2) ins

453* श्रेणोक्त्य पाल्यामास देवराड्विगतञ्जर ।
 — ^d) K3 4 B D M त्व प्रजा (by transp), T2 G2-4 प्रजा स

112 ^a) S1 K1 2 स्वधर्मेण विजियोर्वीं, B1 मंविजितासुर्वीं, B4 मंणाजितासुर्वीं, T2 G3 मंविजित सर्वं — ^c) Dc कीर्ति S1 यास्यति, G1 प्राप्स्यसि B D4 6 वीर्येण, Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ M1 कर्मणा यास्यति ख्यातिं — ^d) K1 2 4

B1 2 D2 3 M वीर्योर्जुनो

113 S1 K1 2 T2 G2-4 om the ref — ^b) Ś1 K1 2 मुनिसत्तम (for भग) — ^c) K3 4 B Dn D3-6 M1 रान, Dc D1 2 G4 M2 राज, G1 ज्ञान (for त्मान)

114 Ś1 om 114^{cd} — ^c) K1 2 4 मय, K3 श्रिय, Dn D5 T G M2 श्रित (G4 श्रुत) (for श्रय)

Colophon — Major parvan S1 K1 2 Dn1 n3 T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan T1 तीर्थयात्रा All MSS except T1 (om sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्त (K1 B2 D4 G1 om समाप्त) — Adhy no (figures, words or both) Dn1 85, Dn3 M2 (before corr) 86, D1 89, S (M2 after corr) 84 — Śloka no Dn1 131, Dn3 130, Dn5 133, D1 112

84

1 ^d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा)
 2 Before 2, B1 2 4 Dc D4 6 109 युधिष्ठिर उ' — ^a) B D4 6 तु स नर (for स पुरय) — ^d) S (except M1) प्र (for वि)
 3 ^b) K1 2 4 B1 2 Dn3 D3 4 T2 G1 2 4 तपोधनः — ^c) K4 श्रुदास्रेषु, D1 2 मर्थेषु, D3 मर्थेषु — ^d) K4 D2 3 इव प्रभो, B D4 6 मम प्रभु (B2 ममप्रम); M1 इवान्वित
 4 ^a) D4 रेत्या (for रेत्या) — ^b) S1 K1 Dn1 2 D5 विधातिनी, G4 M1 निष् (M1 निम्)दनी — ^d) K4

८४

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 अस्त्रहेनोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
 कृती च शृगमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
 अहं क्षेतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
 अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
 नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
 तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसन्तुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
 योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः स्रतपुत्रो महारथः ॥ ८
 सोऽथवेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिखनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
 निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कर्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
 तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
 श्वेतवाजिवलाकाभृद्ग्राण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

S यथा (for तथा) K₃ 4 D₂ T G परतपौ (T₂ G₂ प^१)
 — °) T₁ G₂ 4 M त्रियुग

5 °) D₁ T₂ G₂ 4 यथा (for तथा) Ś₁ वेदात् (for
 वेद) — °) K₂ Dn₁ n₂ D₂ यो (for सो) T₂ G₂ 4 तथा
 (for सदा) — °) T₁ G₁ M₂ यथा (for तथा) Ś₁ K₁ 2
 तात् (for [अ]हम्) K₄ D₁ 2 T₁ अभि (for अपि)

6 °) B Dc D₄ 6 श (B स)वेमाराधयस्वेति — °)
 K₁ 2 4 B₂ 4 Dc Dn₁ n₂ D₁ 4 6 G₄ स, T₁ तु (for स)
 — °) Ś₁ इन्द्रारुणवर, K₄ D₂ S "दनवम" Ś₁ K₂ Dc
 शक्रः, K₂ Dn₁ n₂ D₁ 3 शक्र — °) B₁ 3 D₄ 6 "पुत्र"
 (for "सन्तु")

7 °) B सु (B₂ स), M₁ तु (for च) Ś₁ K₁ 2 G₁
 दुर्जयौ; M₂ "या" — °) B₂ G₁ घृता युधि; T₂ (before
 corr) सुवृता सु, T₂ (after corr) G₂ सुकृता सु, G₂
 सुघृता सु, G₄ सुवृता सु Ś₁ K D (except D₄ 6) महा
 रथा — °) K₂ D₁ 3 5 M₁ सर्वास्त्रकुशला, B D₂ सर्वेस्त्र-
 विदुष, Dn D₂ सर्वास्त्रविदुष, T₂ G₂ सर्वे सुकुशला K₂ 4
 Dc D₁ 3 रणे, G₂ सदा (for तथा) — After 7, S (except
 G₁ 2) in₂

454* सर्वे महारथा ख्याता सर्वे जितपरिश्रमा ।

[T₂ मुख्या (for ख्याता) G₄ सर्वे रथिमहायुस्या (for the

prior half) G₂ सर्वमितपराक्रमा (for the posterior half)]

8 °) Ś₁ K₁ 3 B Dc Dn D₂ 6 T G₁ 2 4 *कामाश्च,
 K₄ D₁ 2 कामस्तु, D₂ *काम स — °) K₂ B Dc Dn
 D₄ 6 T₂ G₁ 2 ये (B Dc D₄ 6 T₂ [by corr] वे, G₁ वै)
 महाबला — Dc om 8°-10^d, D₂ om (hapl) 8°-9°
 — °) D₂ M₁ सर्वे (for स च) — °) S₁ K₁ 2 *मना,
 K₂ B₂ *बल (for *रथ)

9 Dc om 9, D₂ om 9° (of v 1 8) — °) K B
 Dn₂ D₁ 2-6 T₂ G₂ सोस्त्र, Dn₁ n₂ योस्त्र — °) Ś₁ B
 D₄ 6 G₁ *धूमास्त्र; K₂ *धृजोस्त्र B Dn D₄ 6 M₂ सपातो,
 K₂ सत्रालो

10 Dc om 10 (of v 1 8) — °) K₄ B D (Dc
 om) S (except G₂ 4) युगते ज्व Ś₁ K B₁ 2 D
 (Dc om) M₂ महान् (for यथा) — D₁ 2 om (hapl)
 10°-11° — °) S (except M₁) महाबल (for न सशय)

11 D₁ 2 om 11^{ab} (of v 1 10) — °) Ś₁ K₁ 2
 स च (for त स) — °) Dn *ज्वलनो (for *जलदो) !
 — °) S₁ K₁ बलाकाभिर, K₂ *भ्यो, K₂ *भो, Dc *वान्;
 D₁ 2 M₁ धग्, D₂ *सग्; D₂ श्र — °) Ś₁ ज्वल, B₁ 2
 Dn₁ D₄ स्वण, B₂ र्जुन, D₂ *ज्वर

12 °) Ś₁ K₂ 4 Dn D₁ 3 M₁ सरस्व, K₁ B Dc D₄ 6

समेप्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
 मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिपः ॥ १०७
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुखाः ।
 तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
 यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
 तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
 यथा मनुयर्थेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
 यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
 तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
 स्वधर्मविजितासुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
 ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्याजुनो यथा ॥ ११२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
 अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीनितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्, Dn D4 5 T G महाराज, M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव) — ^a) M1 चैवम् (for सार्धम्) T2 G2-4 लोमश सुमहात्पा

107 B2 om 107^{ab} — ^a) Dn D5 मयापि, T2 G2-4 एतेन (for मया च) — ^b) Ś1 K2 'क्रम, K3 4 D3 'क्रम, Dn D5 'क्रमात् (for 'व्रज) — T2 G3 om 107^{cd} — ^c) Ś1 K1 2 परमा (for महतीं) T1 G1 सिद्धि (for कीर्ति) — ^d) S (T2 G3 om) महाभिपक्

108 ^a) T2 G3 तीर्थज्ञो, G2 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) — K3 om (hapl) 108^b-109^a — ^c) Ś1 K1 2 भरत', B1 2 Dn D5 त्व राज' (for त्व कुरु')

109 K3 om 109^a (cf v1 102), T2 G2-4 om 109^{cd} — ^c) K2 सर्वराजन्यो, K3 सर्वं राजन्ये, D5 च स राजन्यो, T1 G1 M2 अपि राजेन्द्र (for सर्वराजभ्यो) — ^d) K1 2 B Dc2 D1 2 4 6 राजसे T1 M2 रश्मिवानिव

110 K1 2 om 110 — ^b) B Dn3 D4 'रथ' (for 'यशा') — ^c) K3 4 B Dc Dn1 D2 6 यथा वैषयो Ś1 Dn D1 2 5 महाराज

111 ^a) K4 स, B D4 6 चै (for च) — ^b) Ś1 K1 2 च्यदहत्, K1 D1-3 S अदहत्, B Dc Dn D5 6 निर्दहत् (for निर्दहत्) — After 111^{ab}, N (except D1 2) ins

453* श्लोक्य पालयामास देवराडिगतज्वरः ।
 — ^d) K3 4 B D M त्व प्रजा (by transp), T2 G5-4 प्रजा स

112 ^a) S1 K1 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वी, B1 'मांविजिता सुर्वी, B1 'मेणांनितामुर्वी, T2 G3 'मंविजित मयं — ^c) Dc कीर्ति S1 यास्यति, G1 प्राप्स्यसि B D4 6 वीर्येण, Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ M1 कर्मणा यास्यति ग्याति — ^d) K1 2 4

B1 2 D2 2 M 'वीर्योर्जुनो

113 Ś1 K1 2 T2 G2-4 om the ref — ^b) Ś1 K1 2 सुनिसत्तम (for भग') — ^c) K3 4 B Dn D3-6 M1 'रान, Dc D1 2 G4 M2 'राज, G1 'ज्ञान (for 'स्मान)

114 Ś1 om 114^{cd} — ^c) K1 2 4 'मय, K3 'प्रिय; Dn D5 T G M2 'श्रित (G4 'श्रुत) (for 'श्रय)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn1 ns T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan T1 तीर्थयात्रा All MSS except T1 (om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1 om समाप्ता) — Adhy no (figures, words or both) Dn1 85, Dn3 M2 (before corr) 86, D1 89, S (M2 after corr) 84 — Śloka no Dn1 131, Dn2 130, Dn3 133, D1 112

84

1 ^d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा)
 2 Before 2, B1 2 4 Dc D4 6 ins युधिष्ठि उ — ^a) B D4 6 तु स नर' (for स पुरय') — ^d) S (except M1) प्र' (for वि')
 3 ^b) K1 2 4 B1 2 Dn3 D3 4 T2 G1 2 4 नपोधन- — ^c) K4 भृदादास्त्रेषु, D1 2 'मर्षु, D3 'मस्त्रेषु — ^d) B4 D2 2 इव प्रभो, B D4 6 'मम प्रभु' (B2 ममप्रभ); M1 ह्वाजित
 4 ^a) D4 'येता' (for शेता) — ^b) Ś1 K1 Dn1 2 D3 'प्रिवातिनी, G4 M1 'निपू (M1 'निपू' दनो — ^d) L1

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजत्राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां तं कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
 पाश्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ॥ ११

नुमतान्) M₁ ब्राह्मणाक्षैव ये पुण्या — ^b) M₁ तत्रासन्
 (for आश्रमान्) — ^c) M₁ अथ (for त्रिदश) T₂ G₂ ३
 तीर्थांश्च (for तीर्थानि) — ^d) Dn D₂ ३ S (except M₁)
 वदतो Do मम; Dn D₂ ३ S (except T₁) [S]नघ (for नृप)
 — After 2, B Do Dn D₄ ६ T₂ (marg) G₃ ins

455* याञ्छुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितस्मिह ।

द्वीपया चानया सार्धं ज्ञातुमिच्छे नरेश्वर ।

श्रवणाक्षैव तेषां स्व पुण्यमाप्ससि पाण्डव ।

गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 ^a) Ś₁ पूर्वां प्राचीं, T₂ G₂₋₄ शृणु पूर्वा — ^b) K₁ B
 D₁ ३ ६ M₁ ब्रह्मर्षि, T₂ G₂ ३ देवर्षि — ^c) K₄ B₂ Dn
 D₅ कथ (for कीर्त) — ^d) Ś₁ K₁ ३ यथाविधि, K₄
 D₃ ४ ६ यथाश्रुति, B₂ महामते

4 ^b) B (except T₂ G₃) नैमिषः Ś₁ K₁ ३ भरतर्षभ
 (for नाम भारत) — ^c) B Do D₄ ६ तत्र (Do₁ अत्र)
 (for यत्र) — ^d) B Dn D₃₋₆ पुण्यानि च (for सुपु)

5 ^{ab}) D₃ transp पुण्या and रम्या S (except T₂
 G₂) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₁ ३ *पूजिता (for *सेविता) B D₃ देवर्षिपितृसेविता
 (for ^b) — ^d) Ś₁ K₂ सावित्री; K₁ सावित्री; K₃ सानिव्य

6 ^a) K B₂ D₁₋₂, ३ T₁ G₁ ३ M₁ यस्या — ^b) K₂ ४
 D₁ ३ S सेवित, Do सस्रम — ^c) K₂ ३ D₅ G₁ ब्रह्म
 शिरो; K₄ D₁ गय (K₄m धर्म) शिरो; D₃ गयसरो — ^d) K₃
 त्रिदशालये.

7 ^a) Dn₃ n₃ यदर्थं — ^b) T₁ G₁ पुरा नरा (for
 तना) — 7^{cd}=8 82 85^{ab} — ^d) B₂ यद्यप्येको (by
 transp), T₁ G₁ M यदि कश्चिद् — After 7, K₁ ३ ४

(om line 2) Do (om line 2) Dn D₄ ६ T₂ G₂₋₄ (G₂ ४
 both om line 2) ins

456* यजेत वाशमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत् ।

उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L 1) = 3 82 85^{cd} T₂ G₂₋₄ गौरीं वा वरयेत्कन्यां
 (for the prior half)]

8 ^b) Ś₁ D₁₋₃ यथा (for तथा) Ś₁ K Dn D₁₋₃ ३
 M₂ नृप (for अनघ) — ^c) D₄ ६ देवैर् (for विप्रैर्) — ^f)
 K₃ B Do₂ Dn₁ n₃ D₃ ४ ६ G₂ अक्षय T₂ G₂₋₄ ध्रुव
 (for प्रभो)

9 ^a) Dn D₅ तत्र (for यत्र) Ś₁ K₁ पुण्याश्रमजला यत्र
 — ^b) Ś₁ K₄ Dn₁ n₃ D₃ G₂ M₂ फल्गु नाम, Do Dn₂ D₁ ३ ३
 फल्गुनांम — ^c) D₁ ३ ४ ६ चापि; S (except M₁) चैव
 (for चापि) — ^e) Ś₁ K₂ [S]भ्ययाद्यत्र; K₁ B Do Dn
 D₁ ३ ४-६ ध्यगां, K₃ D₃ प्यगां — M₂ om (hapl)
 9^f-11^e

10 M₂ om 10 (of v 1 9) — ^a) Dn तत्र (for
 तात) D₅ बहुभी राजा (for तात बहुभि) K₃ पुण्याभि,
 B D₄ ६ T₁ G₁ M₁ बहुला (for मि)

11 M₂ om 11^{ab} (of v 1 9), K₃ om 11^{ab}
 — ^a) K₄ B₁ ३ Do D₁₋₄ ६ पचालेषु — ^b) K₁ ४ Dn₁ n₃
 D₁₋₃ M₁ वनं; B₂ वृत, Do वृत्त (for वृत्तम्) — ^c)
 T₁ पिवत्सोम (for यजद्यत्र) — ^d) Dn D₂ ६ पुत्रेण
 (for शक्रेण) K₃ ४ B Do D₁ ३ ४ ६ यज्ञ परमशोभन
 — ^e) K₄ T₂ G₂ तत्र (for यत्र) D₁ ४ ६ [आ]त्म (for [अ]नु)
 — ^f) Ś₁ K B Do D₁ ३ ४ ६ जमदग्निस् (for जामदग्निस्)
 D₁ ३ ३ G₂ M₁ तदा (for तथा) B₂ [ए]व च (for जगौ)

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तन्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
 तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
 वयं तु तमृतै वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।

आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमानभरतर्षभ ।

स (D० स) वर्षेण; D० सनद्ध; M० सतत — ^b) Dn D० सुदीप्त — ^c) N अर्जुनोदीरितो मेघ — ^d) Ś1 K1 2 [अ]लंज्ञय (for संयुगे)

13 ^a) Ś1 K1 2 T1 M० इव (for एव) D० कार्याणि (for सर्वाणि) K० साक्षादेव स सं; D० साक्षादेवस्य सं — Ś1 om (hapl) from शक्रात् up to अस्त्राणि — ^a) Dn D० ततश्च, S यथावत् (M1 सयत्) (for तत्तवत्)

14 ^c) D1 2 नास्मिन् (for नास्ति) Ś1 स्वतिक्रियते, K1 तत्त्वकृता; K० 4 B D स्वति (D1 2 अति, D० स्वति) कृता; K० स्वतिक्रियते, T1 स्वति क्रिया, M1 स्वत्र क्रिया (for स्वति क्रिया) Ś1 K B1 2 D० 3 8 नाम (K1 तात), B० 4 Dn D1 4 6 [अ]र्थाना, D० [अ]स्त्राणा (for तस्य)

15 ^a) B० Dn1 2 D1-3 ते वय (B० म तस्वय) (for त वय) T1 द्रष्टुमिच्छाम (for पाण्डवं सर्वे) — ^b) K० 4 D (except D० 6) अरिदम (for धन^c)

16 ^b) MSS वर, वर also (for वर) — ^c) T G० 3 अवसान (for धान) T1 पश्याम (for गच्छां)

17 ^a) G० 4 यद्यद् (for अन्यद्) M1 तस्माद् (for साधु) — ^b) S ब्रह्माद्य (T1 ब्रह्मण्य) (for बह्वन्न) S (except M1) जलं (G1 बलं) (for फलं) K० B० 4 D1 T1 G० M० शुचि — ^c) Ś1 K1 2 तु, K० ते, D० मे, D० वा, M1 नः (for च)

18 ^a) Ś1 कचिद्; K० क च; B० 3 Dn० D० G1 2 किं चिद् (for कचिद्) — ^c) K० M1 'क्षेमा', G० 4 'क्षामा' (for 'क्षामो') — ^d) Ś1 K० वस्तुकामा; K1 वनिं, K० चम्, D० वर्षाकाले, Dn D1 वृष्टिकामा; D० 3 M वसु, D० वसु^c.

19 ^b) Ś1 B1 Dn D० 6 M० प्रति^c (for परि) T1 द्विजातिजनविश्रुतान्; M1 सर्वदिग्म्य परि^c

20 ^a) K० B1 4 D (except D०-8) मे (for नो)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 3 Dn० T G M1 आरण्य — Sub-parvan K० B1 2 D० Dn० D० G1 M० तीर्थयात्रा, Ś1 K1-3 B० 4 Dn1 2 D1-3 8 (marg sec m) (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थ यात्रा — Adhy name D० युधिष्ठिरवाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn1 (sup ln) 2 86, Dn० M० (before corr) 87, D1 90, S (M० after corr) 85 — Śloka no Dn 21

85

1 ^c) Dn तथा (I), T1 M ततो (for तदा)
 2 ^c) Ś1 K1 2 भिमताम्, B D० D० 6 नुगतान् (for

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजत्राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां तं कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ॥ ११

*नुमतान्) M₁ ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्या — °) M₁ तत्रासन्
 (for आश्रमान्) — °) M₁ अथ (for दिशस्) T₃ G₃ ३
 तीर्थांश्च (for तीर्थानि) — °) Dn D₂ ३ S (except M₁)
 वदतो Dc सम, Dn D₂ ३ S (except T₁) [S]नव (for नृप)
 — After ३, B Dc Dn D₂ ३ T₃ (marg) G₃ ins

455* याञ्छ्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवित्तासि ह ।

द्वैपथा चानया सार्वं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।

भ्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्ससि पाण्डव ।

गत्वा शतगुणं चैव तेष्य एव नरोत्तम ।

3 °) Ś₁ पूर्वा प्राचीं; T₃ G₂₋₄ शृणु पूर्वा — °) K₁ B
 D₁ ३ ६ M₁ ब्रह्मर्षि; T₃ G₃ ३ देवर्षि — °) K₄ B₃ Dn
 D₅ कथं (for कीर्तं) — °) Ś₁ K₁ ३ यथाविधि, K₄
 D₃ ४ ६ यथाश्चरति; B₂ महामते

4 °) S (except T₃ G₃) नैमिषः Ś₁ K₁ ३ भरतर्षभ
 (for नाम भारत) — °) B Dc D₄ ६ तत्र (Dc₁ अत्र)
 (for यत्र) — °) B Dn D₃₋₆ पुण्यानि च (for सुपु°)

5 °) D₃ transp पुण्या and रम्या S (except T₃
 G₃) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₁ ३ 'पूजिता (for 'सेविता) B D₄ देवर्षिपितृसेविता
 (for °) — °) Ś₁ K₃ सावित्री; K₂ सावित्रौ; K₃ सानिध्य

6 °) K B₃ D₁₋₃, ३ T₁ G₁ ३ M₁ यस्या — °) K₃ ४
 D₁ ३ S सेवितः; Dc सत्तम — °) K₃ ३ D₅ G₁ ब्रह्म
 शिरो, K₄ D₁ गय (K_{4m} धर्म) शिरो, D₂ गयसरो — °) K₃
 त्रिदशाल्क्ष्ये..

7 °) Dn₃ ns यदर्थं — °) T₁ G₁ पुरा नरा (for
 तना) — 7^{ed}=8 82 85^{ab} — °) B₃ यद्यन्वेको (by
 transp), T₁ G₁ M यदि कश्चिद् — After 7, K₁ ३ ४

(om line 2) Dc (om line 2) Dn D₄ ३ T₃ G₂₋₄ (G₃ ३
 both om line 2) ins

456* यजेत वाश्वमेधेन नील वा नृपमुत्सृजेत् ।

उत्तरयति सतत्या दत्ता पूर्वान्दिशावरान् ।
 [(L 1) = 9 82 85^{ed} T₃ G₂₋₄ गौरौ वा वरयेत्कन्यां
 (for the prior half)]

8 °) Ś₁ D₁₋₃ यथा (for तथा) Ś₁ K Dn D₁₋₃ ३
 M₂ नृप (for सनव) — °) D₄ ६ देवैर (for विप्रैर) — °)
 K₃ B Dc₂ Dn₁ ns D₃ ४ ६ G₂ अक्षय T₃ G₂₋₄ ध्रुव
 (for प्रभो)

9 °) Dn D₅ तत्र (for यत्र) Ś₁ K₁ पुण्याश्रमजला यत्र
 — °) Ś₁ K₄ Dn₁ ns D₃ G₂ M₂ फल्गु नाम, Dc Dn₂ D₁ ३ ६
 फल्गुनाम — °) D₁ ३ ४ ६ चापि, S (except M₁) चैव
 (for चापि) — °) Ś₁ K₃ [S]भ्ययाद्यत्र; K₁ B Dc Dn
 D₁ ३ ४-६ ध्यगा, K₃ D₃ 'प्यगा' — M₂ om (hapl)
 9f-11°

10 M₂ om 10 (of v 1 9) — °) Dn तत्र (for
 तात) D₅ बहुभी राजा (for तात बहुभि) K₃ पुण्याभि,
 B D₄ ३ T₁ G₁ M₁ बहुसा (for 'भि')

11 M₂ om 11^{ab} (of v 1 9), K₃ om 11^{ab}
 — °) K₄ B₁ ३ Dc D₁₋₄ ६ पंचालेषु — °) K₁ ४ Dn₁ ns
 D₁₋₃ M₁ 'वन; B₃ 'वृत्; Dc 'लित (for 'वत्तम्) — °)
 T₁ पिबस्वोम (for 'यज्ञद्यत्र) — °) Dn D₃ ३ पुत्रेण
 (for शक्रेण) K₃ ४ B Dc D₁ ३ ४ ६ यज्ञ परमशोभन
 — °) K₄ T₃ G₂ तत्र (for यत्र) D₁ ४ ६ [आ]म (for [ञ]वु)
 — °) Ś₁ K B Dc D₁ ३ ४ ६ जमदग्निष (for जामदग्निष)
 D₁ ३ ६ G₂ M₁ तदा (for तथा) B₃ [ए]व च (for जगौ)

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभ्रूतिमतिमानुपीम् ।
 कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्वाह्वणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १२
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १४
 अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
 हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
 अत्यन्यान्यर्षतात्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
 अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
 यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैपथस्तृपितो यत्र जलं शर्मं च लब्धवान् ॥ २०
 यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

12 °) K₃ D₁ ३ 'मित्रस्तु (for 'मित्रस्य) — °) T₁ G₁ स्वति', T₂ G₂₋₄ चाति' (for अति) — °) K₂ D₂ ३ B (except G₄) कन्या', K₄ B₁ ३ ४ D₂ D₂ कान्य' (for कन्य) — °) Ś₁ K₁ मित्रेण (for इन्द्रेण) — °) Ś₁ K₁ ३ D₂ D₂ T₂ G₂ अपकामद् — °) Ś₁ K₁ चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्)

14 °) K₂ सर्वलोक', B₁ सर्वमेव (for पूर्वमेव) — Ś₁ om (hapl) 14^a-17^b — °) K₂ ३ D₁ ३ प्रयाग इति

15 Ś₁ om 15 (of v l 14) — °) K₂ ४ D (except D₂ ४ ०) G₂ तु (for च) — °) B₄ S (except M₂) 'पद (for 'वरो) K D (except D₄ ०) M₂ नृप, B₄ T G M₁ महत् (for महान्), see below — After 15^{ab}, B₂₋₄ D₂ Dn D₄ ३ ins

457* तत्तथा तापसारण्य तापसैरुपशोभितम् ।

— °) K₂₋₄ Dn₁ D₂ ३ कालंजरे, T₂ G कारजरे K D (except D₄ ०) M₂ महान् (for नृप), see above

16 Ś₁ om 16 (of v l 14) — °) K₄ इति (for अति) K₂ B D₂ D₄ ० T₂ G₂ अस्त्यन्य' (K₂ अनन्य, D₂ अथान्य', D₄ T₂ G₂ अगस्त्य', D₂ आगस्त्य') पर्वतो राजन्, Dn अ(Dn₂ आ)गस्त्यपर्वतो रम्य' (1), D₁ ३ अस्त्य' पर्वतो यत्र, D₂ अस्त्यन्यपर्वताद्रम्य'

17 Ś₁ om 17^{ab} (cf v l 14) — °) K₁ ३ Dn D₂ T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) — °) B₁₋₃ D₂ तत्र (for यत्र) T₁ G₁ ३ ४ M₂ गता (for पुण्या) — °) K₁ B Dn D₁ ४ ०

G₁ सरस्यासी°

18 °) Dn D₁ ३ ० T₁ G₁ M सा, T₂ G₂₋₄ च (for [अ]सौ) B₄ पुण्यशालेति, D₂ ब्रह्मशालेति — °) K₂ Dn₁ n₂ D₂ T₁ G₄ आकीर्णं Ś₁ धृतपाप्मा विशाकीर्णा

19 °) Ś₁ K₂ ४ मगलो यश्च, D₁ ३ मुद्गलीयश्च; D₂ जागली' — °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dn D₁₋₂ ३ महात्मनः (for सना') — °) K₂ ३ D₁₋₂ T₁ G₁ केदारस्य, B₂ ३ D₄ ० 'स्तु

20 °) S₁ K₁ ३ 'फलागमः

21 °) Ś₁ K₁ ३ Dn D₂ ३ पुण्य, M₂ दिव्य (for रम्यं). — °) D₁ ३ 'सेवित (for 'शोभितम्) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ बहुला (for बाहुदा)

22 K₄ M₂ om (hapl) 22^a-23^a — °) T₂ G₂ ४ पूर्वस्या दिशि राजेन्द्र

23 K₄ M₂ om 23 (of v l 22) — °) Ś₁ Dn₂ D₂ ३ G₁ M₁ तिसृष्वन्यानि, K₁ 'स्तु, G₂ ४ त्रिवन्यानि च T₁ G₁ ३ ४ राजेन्द्र (for पुण्यानि) — °) D₂ शृणु; T₂ G₂₋₄ सर्वे (for दिक्षु) S₁ K₁ ३ सर्वासु (for तीर्थानि) D₂ सर्वेश'; D₂ पादच (for मे शृणु) — After 23^{ab}, D₂ ins

458* विसारेण यथावुद्धि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 — Ś₁ K₁ ३ om 25^{ab}

Colophon om in B₁. — Major parian Ś₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₁ आरण्य, B₂ वन — Sub parian B₂ ४ D₂

८६

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा भीमरथी चोमे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३
राजपैस्तत्र च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४

अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्मात्मनः ।

T₁ G₁ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁ ३ ४ B_३ D_n D_{1-३} (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — Adhy name T₂ G_३ धौम्यप्राचीतीर्थगमन — Adhy no (figures, words or both) D_{n1} (sup lm) n_३ 87, D_n M_३ 88, D₁ 91, T G M₁ 86 — Śloka no D_n 29, D₁ 25

86

1 ^{ab} T₁ G₁ ३ ४ M_३ दक्षिणेन Ś₁ K₁ ३ transp पुण्यानि and तीर्थानि K_३ ४ D_{1-३} पाठव (for भारत) T₁ तीर्थानि भरतर्षभ (for ^b) — G₁ om 1^{cd} — ^c) B D_३ ६ यथान्याय (for 'बुद्धि' — ^d) Ś₁ K₁ ३ D_n D_३ ५ तानि वै, K_३ ४ B Dc D₁ ३ ४ ६ भूमिप, G_३ M पार्थिव (for भारत)

2 K₁ om 2^{a-3^b} — ^c) T₂ G_३ ४ बहुधारा व* — K_३ om (hapl.) 2^{d-4^c} — ^d) K_३ D_n D_{1-३} ५ M₁ शिवा (for शुभा)

3 K₁ om 3^{ab}, K_३ om ३ (of v 1.2) — ^a) Ś₁ K_३ वेणा; K_३ D (except D₁) वेणा, B वेण्वा Ś₁ K_३ M भीम रथी; T_३ G है (G₁ है) मवती K_३ D (except D_३ ६) G₁ चैव (for चोमे) — G_३ om 3^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ पक्षि, K_३ पक्ष (for द्विज) — ^d) K_३ Dc D₁ ३ T_३ G_३ ५ 'शोभिते

4 K_३ om 4^{ab} (of v 1.2) — ^c) D_n D_३ T_३ G_३ ४ M तस्य (for तत्र) K_{1-३} Dc तु (for च) — ^d) Dc द्विज शोभिता — After 4, D₁ ins lines 1-5 of 459*

5 ^b) Ś₁ K₁ ३ महामना; K_३ ४ D (except D_३ ६)

'यशा' — ^c) Ś₁ अनुवेग, K_{1-३} D₁ ३ T_३ G_{३-४} 'वरा — ^d) Ś₁ K₁ ३ धरणीपते, K_३ B₁ ३ D_३ धरणीतले, S वसुधाधिप (M₁ 'तले)

6 ^b) Ś₁ K₁ ३ T₁ वि (for न) — K₁ ३ (both om lines 4-5) B_३ ४ Dc D_n D₁ ४ ६ ins after 6 (D₁ however ins lines 1-5 after 4)

459* पयोष्ण्या यजमानस्य वाराहे तीर्थे उक्तमे ।

उद्धृत भूतलस्थ वा वायुना समुदीरितम् ।

पयोष्ण्या हरते तोय पापमामरणान्तिकम् ।

स्वर्गाद्गुण्डममल विपाण यत्र शूलिन ।

स्वमात्मविहित दृष्ट्वा मर्त्यं शिवपुर ध्वजेत् । [5]

एकत सरित सर्वा गङ्गाद्या सलिलोच्चया ।

पयोष्णी चैकत पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ।

[(L 4) B_३ Dc D_३ ६ स्वर्गम् (for स्वर्गद्) B_३ ३ विश्राम (for विपाण) — (L 5) D₁ सथ (for मर्त्य) — (L 6) Dc सलिलोच्चया (for सलिले*)]

— On the other hand, B_३ T_३ G_३ ४ M_३ ins after 6

460* मरुत परिवेधार सदस्वाश्र दिवौकस ।

[B_३ तस्यासन्धिवीपते (for the posterior half)]

7 ^a) K_३ मागधस्य, K_३ मातस्य च (m मावरस्य), D_३ माधुरस्य; G₁ अमारस्य Ś₁ K₁ रम्य (for पुण्य)

8 ^a) B D_३ गात्रेषु, Dc गात्रे तु, Dc गा तत्र; D_n D_३ मार्गे तु (for पार्श्वे तु) Ś₁ K₁ ३ प्रवेणी (Ś₁ पूर्वण) कृत्त्रे पार्श्वे, K_३ पूर्वणोत्तरपार्श्वे च

9 ^a) G₁ ४ वेदि Ś₁ शीर्षार्थके (sic), K_३ ४ B₁ ३ ४ D_३ ६ शूर्पारके, T_३ G_३ M शूर्पारके; G_३ शूर्पारका K₁ ३ G_३ तत्र, K_३ तावज् (for तात) — ^d) K_३ ४ Dc D_३ ६ पुरी

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
 अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्गिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
 शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
 तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४

वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
 चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
 तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चद्रा, B Dn D₄ ० T₂ G₃ पुनश्चद्रा, D₁ २ सरिच्छद्रा K₄
 [अ]य (for च) Ś₁ K₁ २ पुरी चद्रनिभा नृप

10 ^a) B Dc Dn D₄ ० M₁ तत्रैव, T G₂₋₄ मर्त्येषु
 (for मर्त्येषु) Ś₁ K₁ २ ४ D₁ २ तीर्थो मर्त्ये च (K₄ D₁ २
 'षु), D₃ ० तीर्थावर्तेषु, G₁ तीर्थमध्येषु — ^b) G₁ पुण्य च
 (for कौन्तेय) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ० बहुलाश्रमा (Ś₁ K₄ 'मा,
 K₂ 'मा, D₁ २ 'मे), B D₀ विपुलाश्रम, T₂ G₂₋₄ प्रबलाश्रम
 (G₂ 'म)

11 ^b) K₄ च भारत, D₄ ० नराधिप (for नर^०) K₄
 S पाण्ड्येषु (K₄ पाण्ड्ये च) भरतर्षभ — ^c) Ś₁ K₂ ताम्रवर्णं,
 K₁ 'वर्ण्यं, K₃ 'पर्णा, D₀ Dn₂ D₁ २ ० T₁ M₁ 'पर्णी, D₃
 'पर्णा — ^d) Ś₁ K₁ २ B Dc D₄ ० तत् (for तत्) M₁
 देवाश्रमपद तथा

12 ^c) Ś₁ K D (except D₄ ०) गोकर्णं इति S₁ K
 B₁ २ ४ Dn D₃ ० ० विख्यातस् — ^d) B₃ विश्रुत, Dn D₅
 विश्रुत (for भारत)

13 ^b) K₃ श्रोत, B Dc Dn₃ D₄ ० तत्र, T₂ G₃ चात्र
 (for तत्) K₃ श्रवश्च स, D₀ शिलोच्छय (for शिवश्च स)
 Ś₁ K₁ २ शुचि, Dn शुभ^० (I), D₃ श्रय^० (for च स)
 — M₂ om 13^d-15^e — ^d) K₁ श्रीमान्मणिमयो गिरि
 (of 15^b)

14 K₁ M₂ om 14 (for M₂ cf v l 13) — ^a) Ś₁
 K₂ B₃ ३ तृणसोमाग, B₁ 'सोमाग्यं, B₄ 'सोमाकै, D₀ D₄ ०
 'सोमाकै, D₅ 'सोमागै, T G₂₋₄ 'धृमाग्ने Dn D₁ २ तत्र
 वृक्षतृणाद्यैश्च — ^b) Ś₁ K₄ B Dn D₁ २ ० T₁ सपन्नं, M₁
 आश्रम^० (for सपन्न) — ^d) Dc₂ G₂ ४ पुण्ये (for पुण्यो)
 Ś₁ K₂ D₁ ३ M₁ देवसभो, K₃ 'सहो, K₄ B₂ (m as in

text) Dn D₂ 4-० 'समो, D₀ G₄ 'समे, T₁ 'सखे, T₂ G₃
 'सभा, G₂ 'सहे Ś₁ K (K₁ om) B₂ (m as in text)
 D (except Dc) M₁ गिरि

15 M₂ om 15^{abc} (of v l 13) — ^a) B Dn₁ m
 D₃ वैदूर्यं — ^b) Ś₁ K₁ २ गिरि, B D₁ २ ४ शुभ^० (for
 शिव) — B₃ om (hapl) 16^c-18^b — ^c) G₂ आश्रम
 Ś₁ K₁ २ B₂ D₀ तत्र (for चैव) K₃ अगस्त्यस्याश्रमस्यैव

16 B₃ om 16 (of v l 15) — G₄ om 16^{cd}
 — ^c) B₄ Dn D₃ ० चैव (for शैलान्)

17 B₃ om 17 (of v l 15) — ^a) K₁ चमसो
 मज्जन; K₄ तमसा मज्जन (m as in text), B (B₃ om)
 Dc Dn D₄ ० T₂ (after corr) G₃ चमसोद्भेदन; T₁ G₁
 तमसो मज्जन, T₂ (before corr) तपसोन्मज्जन, G₂ ४ तपसा
 (G₄ 'सो) मज्जन — ^b) B₁ ३ D₄ ० तथैव, B₄ तत्रैव
 T₂ (before corr) G₂ ४ रचयत्युत — ^c) B (B₃ om)
 D₄ ० M चोदधे M₁ यत्र; M₂ तत्र (for तीर्थ) — ^d)
 T G₂₋₄ त्रिषु लोकेषु विश्रुत

18 B₃ om 18^{ab} (of v l 15), D₂ om 18 — ^b)
 Ś₁ K₁ २ Dn D₁ ० G₁ M₂ शिव (for शुभम्) — ^c) Ś₁
 K₂ ३ D₅ ऊर्जं, G₄ मज्ज^० (for उज्ज^०), of v l 20 also
 — ^d) Ś₁ K₃ D₀ D₃ G₄ M₂ क्षिप्र (for क्षिप्र)

19 ^a) S₁ K₃ ४ B₁ D₀ Dn D₁₋₃ ० देवर्षिवीरेण; B₂₋₄
 D₄ ० धीरेण — G₄ om 19^{cd} — ^d) K₃ ४ D₀ D₁ २
 जनाधिप (for युधि^०)

20 B₃ om 20^{cd} — ^c) S₁ K₁₋₃ D₃ ऊर्जयत (Ś₁
 'त, K₃ D₃ 'ते), G₄ मज्जयते, cf. v l 18 also T G₃ ४
 हि, G₁ [S]पि, G₂ [S]भि (for स्स) — After 20, T₁

उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
 ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म सनातनम् ॥ २२

पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २३
 त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्चणि पञ्चशीतितमोऽध्याय ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।

अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गवाभ्रवनीपेता बानीरवनमालिनी ।
 प्रत्यक्त्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २

निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ३
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
 दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४
 तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।

ms

461* एष नारायण श्रीमान्भीराणैव निकेतनः ।

नागपर्वङ्गसुख्यस्य ह्यागतो मधुरा पुरीम् ।

21 °) K₁ s B₁ T₁ G₁ s M₁ यत्र (for तत्र) — °)

K₂ s B₄ D (except D₂ s) G₄ यत्रासौ — G₄ om

21^{cd}, G₁ om (hapl) 21^d-23^c — °) S₁ K₁ s पुरातन-

22 G₁ om 22 (of vl 21), K₄ om 22^{ab} — °)

K₄ जगन्नाथ (for ते वदन्ति) D₁ s M महाबाहो

23 G₁ om 23^{ab} (of vl 21), G₄ om 23^{ab}

— After 23^{ab}, T₁ ms

462* मङ्गल भगवान्बिष्णुर्मङ्गल मधुसूदनः ।

मङ्गल पुण्डरीकाक्षो मङ्गल गरुडध्वजः ।

24 °) D_n D₆ T₁ G₂ त्रैलोक्ये — After 24^{ab}, N
(except K₂) ms

463* अश्वयात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञ परमेश्वर ।

[D_n s D₁ s व्ययात्मा (for महात्मा)]

— °) K₂ D₆ पुराण (D₆ तत्रैव) पुरुषोव्ययः

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ s D_n s T G₂-4

M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा N G₁ (om

sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ (D_n s om

तीर्थ)यात्रा — Adhy name T₂ G₂ धौम्यदक्षिणतीर्थकथन

— Adhy no (figures, words or both) D_n (sup

lm) n₁ 88, D_n M₂ 89, D₁ 92, T G M₁ 87

— Śloka no D_n s D₁ 27, D_n s 28

87

1 °) C_n आनतेंपु, C_np अवन्तिपु (as in text) | T₁
 प्रतीच्या राजशावृळ — B₁ om 1^{cd} — °) = 3 88 1^d
 S (except M₂) सीर्थान्यायः

2 G₄ om 2^{ab} — °) T₂ G₂ s प्रियङ्गवाभ्रवनीपेता
 — °) Ś₁ K₂ s D_n D₁-3 s °'फल', B₂ धन, B₄ D₆ s
 'मालिनी — °) K₄ तत्र, B₁ रम्या (for पुण्या) K₂ पुण्य-
 श्रोता नदीं पुण्या — After 2, K₁ B D₆ D_n D₆ s ms

464* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सरिद्वानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहा ।

नर्मदाया कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धिर्षिचारणै ।

जातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा धारिषु भारत ।

{(L 1) Posterior half = 3 87 1^d, 88 1^d — (L 3)
 D₆ महर्षिसिद्धचारणा (for the posterior half)]

3 °) Ś₁ K₁ s 4 D_n D₁-3 s M₂ श्रूयते (for ख्यां)
 — °) K₁ s तत्र Ś₁ विश्रवतो, K₂ D₆ s विश्रवसोर, B₂
 विश्रवनो Ś₁ K₁-3 D₆ मुनिः

4 °) K₄ B D_n D₆ वैदूर्य — °) Ś₁ K₁ s शुभः ;
 K₂ s D_n D₆ s M शिव (for शुभ), — °) B₂ D_n
 D₁ s निस्य — °) T₂ G₂-4 हरिचदना (for वच्छदा)

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
 अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 तात्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तिरप्य्यामि तां शृणु ॥ ११
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
 शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
 तत्रैव तृणसोमाग्रेः संपन्नफलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४

वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्तरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
 चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
 तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चद्रा, B Dn D4 ० T2 G3 पुनश्चद्रा; D1 2 सरिश्चद्रा K4
 [अ]थ (for च) Ś1 K1 2 पुरी चद्रनिभा नृप

10 ०) B Dc Dn D4 ० M1 तत्रैव, T G2-4 मर्त्येषु
 (for मर्त्येषु) Ś1 K1 2 4 D1 2 तीर्थो मर्त्ये च (K4 D1 2
 'पु), D3 ० तीर्थोवर्तेषु, G1 तीर्थमध्येषु — ०) G1 पुण्य च
 (for कौन्तेय) Ś1 K2-4 D1-3 ० बहुलाश्रमा (Ś1 K4 'मा,
 K2 मा, D1 2 'मे), B D0 विपुलाश्रम, T2 G2-4 प्रबलाश्रम
 (G2 'म)

11 ०) K4 च भारत, D4 ० नराधिप (for नर) K4
 S पाण्ड्येषु (K4 पाण्ड्ये च) भरतर्षभ — ०) Ś1 K2 तात्रवर्णं;
 K1 'वर्ण्यं, K3 'पर्णां, D0 Dn2 D1 2 ० T1 M1 'पर्णी, D6
 'पर्णां — ०) S1 K1 2 B Dc D4 ० तत् (for ता) M1
 देवाश्रमपद तथा

12 ०) Ś1 K D (except D4 ०) गोकर्णं हृति S1 K
 B1 2 4 Dn D3 ० विख्यातस् — ०) B3 विश्रुत, Dn D6
 विश्रुत (for भारत)

13 ०) K3 श्रोत, B Dc Dn3 D4 ० तत्र, T2 G3 चात्र
 (for तात) K3 श्रवश्च स, Dc शिलोच्चय (for शिवश्च स)
 Ś1 K1 2 शुचि, Dn शुभ (1), D3 श्रय (for च स)
 — M2 om 13^d-15° — ०) K1 श्रीमान्मणिमयो गिरि
 (cf 15^b)

14 K1 M2 om 14 (for M2 cf v1 13) — ०) Ś1
 K2 B2 ० तृणसोमाग, B1 'सोमाग्य', B3 'सोमाके, Dc D4 ०
 'सोमाके, D6 'सोमागै, T G2-4 'धूम्राग्रे' Dn D1 2 तत्र
 वृक्षतृणाद्यैश्च — ०) Ś1 K4 B Dn D1 2 ० T1 सपन्न, M1
 आश्रम (for सपन्न) — ०) Dc2 G2 4 पुण्ये (for पुण्यो)
 S1 K2 D1 ० M1 देवसभो; K3 'सहो, K4 B2 (m as in

text) Dn D2 4-० 'सभो, Dc G4 'सभे, T1 'सभे, T2 G3
 'सभा-, G2 'सहे Ś1 K (K1 om) B2 (m as in text)
 D (except Dc) M1 गिरि'

15 M2 om 15^{abc} (cf v1 13) — ०) B Dn1 n2
 D3 वैदूर्यं — ०) Ś1 K1 2 गिरि, B D1 2 4 शुभ (for
 शिव) — B3 om (hapl) 15^c-15^b — ०) G2 आश्रम
 Ś1 K1 2 B2 Dc तत्र (for चैव) K3 अगस्त्यस्याश्रमस्यैव

16 B3 om 16 (cf v1 15) — G4 om 16^{cd}
 — ०) B4 Dn D3 ० चैव (for शैलान्)

17 B3 om 17 (cf v1 15) — ०) K1 चमसो
 मज्जन, K4 तमसा मज्जन (m as in text), B (B3 om)
 Dc Dn D4 ० T2 (after corr) G3 चमसोन्मज्जन, T1 G1
 तमसो मज्जन, T2 (before corr) तपसोन्मज्जन, G2 4 तपसा
 (G4 'सो) मज्जन — ०) B1 2 D4 ० तथैव; B3 तत्रैव
 T2 (before corr) G2 4 रचयत्युत — ०) B (B3 om)
 D4 ० M चोदधे M1 यत्र, M2 तत्र (for तीर्थ) — ०)
 T G2-4 त्रिषु लोकेषु विश्रुत

18 B3 om 18^b (cf v1 15), D2 om 18 — ०)
 Ś1 K1 2 Dn D1 ० G1 M2 शिव (for शुभम्) — ०) Ś1
 K2 ० D6 ऊर्जं, G4 मज्जं (for उज्जं), cf v1 20 also
 — ०) Ś1 K3 Dn1 D3 G4 M3 क्षिप्र (for क्षिप्र)

19 ०) S1 K3 ० B1 Dc Dn D1-3 ० देवर्षिवीरेण, B2-4
 D4 ० 'धीरेण — G4 om 19^{cd} — ०) K3 4 Dc D1 2
 जनाधिप (for युधि)

20 B3 om 20^{cd} — ०) S1 K1-3 D6 ऊर्जयत (Ś1
 'त, K3 D6 'ते), G4 मज्जयते, cf v1 18 also T G2 4
 हि, G1 [S]पि, G2 [S]भि (for स) — After 20, T1

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
 बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
 इदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
 पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
 तत्र पुण्यहृदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०

जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
 केतुमाला च मेघ्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १२
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
 अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

इति श्रीमहर्षभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

5 ^b) Ś1 K1-3 D1 2 तस्य (for तत्र) Dn D3 5 पुण्य
 महीपते, T G तरुलता(T1 'कुला, G1 'वना)कुल (for तत्र च
 धीमत) — ^c) K3 मोःफुल्लनलिन रा'; Dn D5 फुल्लपद्म
 महाराज

6 ^c) K4 रम्ये, Dn D3-5 चैव, D6 तत्र (for दिव्ये)
 — ^d) K4 मुनिः, T G M3 देव (G1 पुण्य) (for नित्य)
 Dn D3 5 देवर्षिगणसेविते

7 ^a) K1 2 हादिनी; G1 हृष्टानि, M2 हृदनी — ^b) Ś1
 K1 2 राजर्षे — ^c) Ś1 K D (except Dc D4) राजन्, B1
 रम्या (for पारा) T1 विश्वामित्रा नदिवरा; T2 G3 4 विश्वा-
 मित्रेण तपसा, G2 विश्वामित्रस्य नीवारा — ^d) T2 G3 4
 निर्मिता सर्वपावनी

8 ^a) Ś1 गतो, K1-3 D4 6 सभा (for सता) — ^d)
 Ś1 K2 लेभे धर्मान्, K4 D1 2 लेभे लोकान्, T2 G2 3 M1
 लेभे पुण्यान्, G4 पुण्यान् लेभे B D4 6 च शाश्वतान् (for
 सना')

9 ^a) S1 K1 2 4 D1 2 यत्र (for तत्र) K3 4 Dn
 D1-3 5 G4 M1 पुण्यो हृद', B Dc D4 6 M2 पुण्या हृदा',
 T1 पुण्यतम' (for पुण्यहृद') S1 K1 2 चैव; B1 3 तत्र,
 Dn D1 5 ख्यातो (for तात) — ^b) S1 K1 2 4 B3 4 तत्र
 पर्वत', B1 पर्वतोत्तम' (for चैव पर्वत') — ^c) N T1 'फलो-
 पेतस् N त्वसितो (K3 प्रशितो, Dc D4 6 तुषितो) (for
 असितो)

10 ^a) M1 कक्षदेवस्य — ^b) S1 K3 पुत्र', K1 2 पूत'
 (for पुण्य) K3 यत्र (for तत्र) — ^c) B3 D4 6 T2

G2-4 तत्र (for चैव) — ^d) Ś1 K1 2 भारत (for पाण्डव)
 Dn D6 विख्यातस्तत्र पाण्डव — ^e) T1 अल्पेनैव च कालेन;
 T2 G2-4 अल्पाल्पेनैव सिध्यति (T2 G3 [by corr] सिद्धा 'स्य')

11 ^a) K1 3 4 D1 2 'मार्गे (for 'मार्गो) — Ś1 K1 2
 D6 G4 om (hapl) 11^b-12^a — ^b) K3 4 Dc D1-3 5
 (G4 om) मुनीना (for ऋषीणा) — ^c) K3 शम्यता, K4
 D3 श्रीम', Dc सरि', D1 2 तप', T2 G3 M श्राम्य', G1
 श्राव्य' (for शाम्य') — ^d) K4 'गण पुन'; B3 'गणावृत',
 Dc1 G1 'गणायुत, Dc2 'समायुत, Dn D4 6 'निषेवित',
 T2 G2 3 मृगपक्षिगणायुत'

12 D8 om 12^{ab}, Ś1 K1 2 D6 G4 om 12^c (of v1
 11) — ^a) K3 4 D1 2 T G1-3 M3 जम्बूमार्गो महाराज
 (=11^a) — ^b) Ś1 K1 2 4 Dn D6 T G तापसैयुत' (Dn
 युता, T2 G2-4 'वृत्त'), K3 D1 2 तपसायुत — ^d) Ś1 K1
 गगाहारे; K3 4 Dn D1-3 5 M1 'द्वार — ^e) Ś1 K1 2
 तीर्थ, T2 G2-4 रम्य (for पुण्य) B3 द्विजगणावृत, S मुनि
 निषेवित — After 12, B3 repeats 12^{ab} (v1) निषेवित
 for तापसायुता)

13 ^b) Ś1 K Dn D3 6 M2 नामत'; B3 विद्युत (for
 भारत)

14 ^a) K3 सश्रवार्थाय, B2-4 सभवा', Dn D3 6
 सश्रवा', T2 G2 3 सख्य पार्थ, G4 सख्यवप्राप्त — ^b) K1
 इम जगौ, B Dc D4 6 इमा जगौ, S उदाजगौ (T2 [alter
 corr] G3 उपाजगौ) — ^d) T G2-4 M2 श्यु, G1 जगौ
 (for वर)

८८

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 सरस्वती पुण्यवहा इदिनी वनमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
 तत्र पुण्यतमं तीर्थं षड्क्षवतरणं शिवम् ।
 यत्र सारस्वतरिष्ठा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
 पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्भ्याक्षेपेण भारत ॥ ४

एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५
 अग्रयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
 शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।
 विंशति सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७
 कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८
 सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।

15 °) T₂ G₃ हि (for [अ]पि) — °) B D₄ ० M₁
 तपं (for मन) — °) Dn₁ n₃ D₃ ० विप्रण (or °न) इयति
 पापानि (by transp) — °) K₁ ३ शोभते, B₃ ४ D₄-०
 T₁ G₁ M पूज्यं (for मोदं)

Colophon — Major parvan Śī K₁ ३ Dn₂ T G₂-४
 M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा N (except
 Dn₂) (all om sub parvan name) mention only
 धौम्यतीर्थयात्रा — Adhy name G₁ धौम्यतीर्थानुक्रमण
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 89,
 Dn₂ (wrongly) 99, Dn₃ M₂ 90, D₁ 93, T G M₁
 88 — Śloka no Dn 18, D₁ 16

88

1 °) K₄ D₁-३ तीर्थो (for पुण्यां) — B₃ om 1^{cd}
 — °) ३ 87 1^d K₃ B₂ ४ Dc D₄ ० T₁ G₁ M₁ तीर्थो
 (for पुण्यां) — After 1, B (B₃ om line 2) Dc Dn
 D₄ ० m₃

465* शृणुष्ववाहितो भूत्वा मम मन्त्रयत प्रभो ।

कथाप्रतिप्रहो धीर श्रद्धा जनयते शुभाम् ।

[(L 1) B₁ ३ ४ Dc राजन् (for भूत्वा)]

2 °) B Dc D₄ ० पुण्यजला; Dn D₃ ० महापुण्या; S
 पुण्यतमा (for वहा) — °) Śī K₁ ३ T₁ G₄ इदिनी Śī
 K₁ ३ ४ Dn D₁-३ ० तीर्थमालिनी, B D₀ वप्र, Dc D₄
 विप्र; M₁ मेघ; M₂ च प्रमाथिनी — °) B₁-३ D₄ ० महा
 पुण्या, M₁ वेगवहा (for महावेगा) — °) D₁ ३ ४ ० तत्र

D₁ ३ T₁ M₂ भारत (for पाण्डव)

3 G₄ om 3 — °) S₁ K₄ Dn D₁ ३ M₁ यत्र (for
 तत्र) Dn D₁ ३ ० पुण्यतर — °) Dn D₃ ० ० S (except
 M₁) शुभ (for शिवम्) — °) T₂ G₂ ३ M₂ सारस्वतीर्
 — °) K₄ अवभृतेर्, Dn D₃ ० °भृतेर्, M₂ °भृथान्

4 °) S₁ K₁ ३ ख्यापयते, K₃ तमक्षय, K₄ S (except
 G₄ M₂) च ख्यायते — °) B₁-३ सरो (for शिरो) B₂
 Dc D₄ ० महत् (for सनघ)

5 °) K₃ चार्थेयु; B D (except D₃) चार्थेसौ (B₃
 चाप्यर्थे) (for चार्थेयम्) — D₂ om 5^b-6^a, Śī om 5^{cd}
 — °) M श्लोकश्च (for गाथा), and गीयमानो

6 D₂ om 6^a (of v 1 5) — °) B₂ Dn D₄ ० सेविता
 (for ये चित्ता) — °) Śī K₂-४ D₁-३ ० शत सहस्रदक्षिणा;
 K₁ B Dc Dn D₄ ० ते तस्य कुरुशार्दूल — °) K₃ ४ D₃ ०
 सहस्र शत

7 °) Dc₂ T₂ G₂-४ अत्रैव; D₁ ३ तत्रै (for तत्रै)
 — °) Śī K₂ ३ D (except D₃ ४) T₁ M Cn विंशति,
 Cnp as in text — °) T₂ G उदाहरत्

8 G₄ om 8 — °) B Dc D₄ ० कृत्स् (for कृद्यो)
 — °) Śī Dn D₃ ० यथा (for मया) — °) K₃ अत्रैव,
 D₃ अत्यर्थम्, M₁ अद्यापि (for अत्यन्तम्) K₃ M₁ चाश्रम,
 G₂ आश्रय — °) Śī M₁ शरकस; K₁ B₂ ३ D₄ ० सरकस;
 K₂ चरकस; T G (G₄ om) M₂ शरकस (for सरकस)
 D₄ ० T G (G₄ om) M₂ तत्र (for तस्य) B D₄ ० भारत
 (for विश्रुत) K₃ ४ Dc Dn D₁-३ ० शरभगस्य वि

9 °) Śī K D₁ ३ तात (for पार्थ) B₂ D₄ ० T₂ G₂
 सेविता (for पूजि) — °) K₄ B Dc D₃ वालिस्वित्थैर्

वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ९
 दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ १०
 वेदज्ञौ वेदविदितौ विधावेदविदाबुभौ ।
 यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ११
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
 विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ १२
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥ १३
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४

अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुजैर्गौ ।
 इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ १५
 यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
 आगम्य सरितः सर्वा मधुना समर्पयन् ॥ १६
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
 किरातकिनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ १७
 बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
 पुण्यं तत्ख्यायते राजन्त्रद्वर्षिगणसेवितम् ॥ १८
 सनत्कुमारः क्रौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुरवाः ॥ १९
 भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।

10 ^a) Dn D₃ ६ महापुण्या (for पुण्य) — ^b) B Dn D₁ ३-६ यत्र (for तत्र) K₃ T G₃ ४ [आ]ख्याता (for ख्याता) — After 10^{ab}, B Dc Dn D₄ ६ M₂ (om lines 2-4) ms

466* न्यम्रोवाख्यस्तु पुण्याख्यं पाञ्चाल्यो द्विपदा चर ।

दाख्यधोषक्ष दाख्यश्च धरणीस्थो महात्मन ।

कौन्तेयानन्वयदास सुव्रतस्थामितौजस ।

आश्रम ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।

[(L 1) B₁ ३ ४ पुण्याक्ष ; Dc Dn₃ वै पुण्य , Dn₁ ns पाचाल्य (for पुण्याख्य) Dc पांचालो, D₃ पचाल्यो

— (L 2) B₁ ३ ४ दाख्यधोषक्ष दाख्यश्च, Dc दाख्यं दाख्यश्च (for the prior half) B₁ ३ धरण्याख्यो, Dc ^aणीस्थो (for ^aणीस्थो) Dc D₄ ६ ^aमना (for ^aत्मन)]

— K₃ ४ om 10^a-11^d, D₁ G₃ om 10^{cd} — ^a) Ś₁ K₂ नैव वर्णवर्णौ च, K₁ तेनैव वर्णसुवर्णौ च (hypermetrio !), B₁ नैतावर्णौ वर्णौ च, B₂-4 Dc Dn D₄ ६ नैता (Dc नैक, Dn D₄ ६ एता) वर्णवर्ण (B₃ वि) वर्णौ च, D₂ नारदः पर्वतश्रेष्ठ, D₃ नैवर्णवर्णवर्णौ च; D₆ तौ चार्कवर्णवर्णौ च — ^a) Dn D₃ विश्रुतौ (for सुपुण्यौ)

11 K₃ ४ om 11 (cf v. l 10) — ^a) B₂ D₄ ६ वेदज्ञैर्, K₁ ३ Dn D₁-३ ६ वेदविद्वांसौ — ^b) Dc ^aविशा रदौ, Dn D₁-३ ६ वेदविधा^a (by transp) — ^c) Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ ३ ४ ईजाते, B Dc D₃ ६ ६ यजत (for यजन्तौ) B₁-३ D₄ ६ तत्र; Dn D₃ ६ सुख्यै (for नित्य) — ^d) Ś₁ K₁ ३ पुण्ये, D₁ ३ पुण्यौ (for पुण्यैर्).

12 ^a) Ś₁ K₁ ३ सहिता; T₁ यद्वो (for यद्वुशो) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₃ सदिगणा पुरा, K₃ सवरुगायुता — ^c) Ś₁ K₁ ३ विशाखा, Dn₂ ns विनाम, D₆ विश्राम्य (for विशाख)

— ^a) Dn D₃ G₁ तेन (for तस्मात्) Ś₁ K₁ ३ सदा, K₃ ४ Dc D₁ ३ S स च, Dn D₃ ६ च स (for स वै)

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ राजन् (for महान्) — ^b) K Dc D₁ ३ M₁ ^aत्प्रा (for ^aयशा) — ^{cd}) B₂-4 D₃ ४ ६ T₃ G₂-4 transp पुण्येषु and रम्येषु Ś₁ [अ]यजते; K₁ ३ यय जत्, B Dc Dn D₄-६ M₂ यजत (B₁ ३ D₄ ^aत्) (for [अ] यजत) Ś₁ K₁ ३ विभु, K₃ ४ D₃ [अ]भिभु; B Dc Dn D₄-६ M₂ प्रभु; D₁ ३ [अ]भिभो (for [अ]भिभू)

15 ^a) B D₄ ६ चात्रैव (B₄ चात्रयत्र) राजेद्र (for चात्र महाराज) — ^a) Ś₁ K₁ ३ महावीर; T₂ G₃ महावीर्य; G₂ ४ महाराज, M₁ महाबाहो, M₂ तथा वीर (for तदा वीर) — ^a) S वीक्ष्य (G₁ यज्ञ) (for प्रेक्ष्य) Ś₁ वीर, Dn (Dn₃ ns in text) D₃ ३ वीक्षा, G₁ वीक्ष्य (for वीर्य)

16 D₃ om (hapl) 16^{ab} — ^a) B₁-३ Dc D₄ वै राजन्, D₃ ६ T G₂-4 M₁ वै देवा, M₂ देवाना (for वै देवान्) — ^a) Ś₁ K₁ ३ आगता, K₃ ४ D₁ ^aगस्य (for ^aगम्य) Ś₁ K₁ ३ विप्रा, K₃ विप्र, K₄ D (except D₄ ६) विप्रान् (for सर्वौ) — ^a) B Dc D₄ ६ M [अ]तर्पयन्दिवात् (for समत्)

17 ^b) K₃ ४ B₄ Dn D₁-३ ६ M₂ सेवित (for गोभि^a)

18 ^b) Ś₁ K₁ ३ B₂-4 D (except Dc) गगाद्वार

19 D₃ ६ om (hapl) 19^a-20^b, G₃ om 19^{ab} — ^a) Ś₁ K D₁ ३ आकुमार स, D₃ सुकुमार च (for सन कुमार) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc कौतिय; T₁ कृत्य — ^b) S (G₃ om) पुण्य कनखलस्तया — ^c) S₁ पुनर्यत्र, K₁ ३ पुरर्यत्र; Dc₁-Dn₃ D₁ पुनर्नाम — ^d) B Dn₂ ns यान, G [अ] स्यत (for जात)

20 D₃ ६ om 20^{ab} (cf v. l 19) — ^a) Ś₁ K

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २०
 यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
 नारायणः प्रभृद्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विशुम् ॥ २४
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५

तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्तौ मधुसूदनः ।
 पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र तौ संशयोऽस्तु मा ॥ २७
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्याय ॥ ८८ ॥

B Dc D₂ ४ तत्र (for यत्र) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ 'सवृत', B Dn D₄ ६ सेविते, Dc 'सवृते'; G₄ 'पूजित' — °) Dn D₆ राजन्स (by transp) S₁ K₁₋₃ नामत (for आश्रम) — ^d) B Dc D₄ ६ 'तुगे' गिरौ; T₁ G₁ M 'तुदो' गिरि

21 °) K₃ B Dn D₁ ३-६ M य स; Dc D₂ T₁ य स (for यच्च) K₃ B Dc D₃ ४ ६ भविष्य च — ^b) K₃ भविष्यत् (for भवच्च) B Dn D₄₋₆ T₁ G₁ M भरत (for पुरुष) — K₁ om 21^{cd} — °) B D₄ ६ विसुर; Dc भृगुर, T₁ पर (for प्रसुर) T₂ G₂ ३ जिष्णु (for विष्णु)

22 K₄ D₃ G₁ om (hapl) 22^c-23^d — ^d) S (G₁ om) भारत (for विश्रुत)

23 K₄ D₃ G₁ om 23 (of v.1 22) — ^{ab}) D₁ transp उष्ण and शीत T₂ G₂₋₄ M₃ कृष्ण (for उष्ण) T₂ (before corr) G₂ ४ श्वेत (for शीत) Ś₁ K₁ ३ B Dn D₁ ४ ६ T₂ G₂ ३ पुरा, G₄ वरा, M₃ च या (for [अ]परा)

24 D₃ reads 24-27^{ab} after ३ ८९ 11^c — °) Ś₁ K₁ ३ [S]त्र हि (for यत्र) — ^b) Ś₁ K₁ ३ [अ]मितौ (for महौ) — °) G₂ ४ प्राप्ता (for प्राप्य) D₁ ३ स च (for नित्य) B₂ D₄ ६ नमति स्म, T₁ G₁ नमस्यते, T₂ G₂₋₄ उपासते — ^d) B D₄ ६ M₁ नारायणमज (for देव नारा) Ś₁ K₁ ३ ४ B₁₋₃ Dc Dn D₆ प्रभु, D₁ विभो; T₂ G₂ सुवि (for विसुम्)

25 °) B₂ Dn D₁ सर्व (for पार्थ) — 25^d = 23^d

26 °) D₃ तीर्थ (for पुण्य) S₁ K B₂ ४ D परम (D₄ ६ तपुनर) (for तत्पर) — ^b) K₃ तीर्थ च; T₂ G₂₋₄

पवित्र (for तत्तीर्थ) — After 26^{ab}, B Dc Dn D₁ ६ ins

467* तत्पर परम देव भूतानामीश्वरेश्वरम् ।

शाश्वत परम चैव धातार परम पदम् ।

य विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शाश्वदृष्टयः ।

— ^d) S₁ K₁ ३ देव (for चैव)

27 °) K₃ M₂ यत् (for तत्) — ^d) S₁ K Dn D₁₋₃ ६ ६ अत्र (for तत्र) Ś₁ K₁ ३ मे, B₂ वा (for मा) B मा भूते सशयोत्र वै

28 °) Ś₁ K₁ ३ कुरु (for नर) — K₃ om 28^d-29^c — ^d) = 25^d B₁ D₁ ३ ४ ६ पुण्या (for तीर्थ) Dc सेवितानि महर्षिभि (of 29^d and v.1)

29 K₃ om 29^{abc} (of v.1 28) — °) S₁ K₁ ३ देवताकल्पै, Dn D₁₋₃ ६ G₁ M₁ देवकल्पैश्च — ^d) K₃ Dc महर्षिभि (for महर्षि), of v.1 28

30 ^b) B₁ ३ ४ Dc D₄ ६ सहितै (Dc₂ सेवितै) B D₄ ६ ब्रह्मवादिभि, Dc ब्राह्मणर्षिभि — °) Ś₁ K₁ ३ वेगैर (for भागैर) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ सोत्कण्ठो (for उत्कण्ठा) Ś₁ K Dn D₃ ६ M विहरिष्यसि (K₁ ३ ४ 'सि); T G विज-धिष्यसे (G₂ सि)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₃ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* T G₁ ३ तीर्थयात्रा N (om sub parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्त (B₂ Dn₂ D₄ ६ om समाप्त) — *Adhy. name* T₁ G₂ धौम्यतीर्थोत्क्रमण; G₂ धौम्यतीर्थकथन

८९

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नास्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थ तथागतम् ॥ ६

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
यच्चयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
येमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 M2
90, Dn3 91, D1 94, T G M1 89 — *Śloka no*
Dn1 n2 34, Dn3 35, D1 29

89

1 ^b) K4 Dc1 D2 ० कौरवनन्दन, T1 कौरव्यनन्दन — ^c)
Ś1 Dn T2 G3 4 स, K3 तु (for सु)
2 ^b) K4 D1 2 M2 ये (for ते) — D3 om 2^c-4^b
— ^c) Dn D5 उपातिष्ठन् B1 3 4 D4 ० M2 महाभाग,
B2 T2 G2-4 'राज, Dc D1 T1 'भाग, G1 M1 'स्मान
3 D3 om 3 (cf v1 2) — ^a) Ś1 Dn D1 4 सम
(for तम) — ^b) Dn D6 ० धर्मपुत्रो — ^d) T1 गमने
(for अटने) M2 महर्षिं लोकविश्रुत
4 D3 om 4^{ab} (cf v1 2) — ^b) B2 'मति', B3 Dc
S (except G1 2) 'स्मना, D4 ० 'मते, D5 'तपा (for 'मना)
5 ^a) S1 K1 2 इव (for अस्मि) — ^b) S1 K Dn
D1-3 ० T2 G3 सर्वान् (for सर्व) — ^c) Ś1 K Dn D3 ०
T2 G2-4 भवन (for सदन)
7 ^a) Ś1 K Dc D1 2 transp आह and तत्र B2 D4 ०
प्राह (for आह) S1 K B3 Dc D3 देवेन्द्रो (for देवेशो)

— ^b) K4 Dc Dn D3 ० प्रति (for इति) — ^d) K4 D1
महानुज, Dc सभागत, M2 महानुज (for सहा)

8 ^o) Ś1 K1 2 राजन्, B4 तावद् (for तात) — ^d) B4
अह (for महत्) K3 महात कुरुनन्दन, K4 B1-3 Dc
D1 2 4 ० सुमहत्पाण्डुनन्दन

9 ^a) Dn3 n8 D6 ऋषि' (for भ्रातृ) — ^b) T2
G2-4 सह (for चैव) — ^c) K3 B1 2 D4 ० S (except
M2) यस्, B4 तत् (for यत्) Ś1 K1 2 T1 स्वयोक्त; B4
च प्रोक्त (for स्वयोक्तो) S1 K1 2 स्वयं भ्रातुर (for महा)
— ^d) Ś1 K1 2 Dn D6 भरतर्षभ, B2 पादवो गत, Dc D1 1
G2 पाहुनन्दन, T2 G3 4 M1 पादवर्षभ

10 ^a) Ś1 तदस्त्र प्राप्त, K1 2 D1 2 प्राप्त तदस्त्र, T2 G1 2
तदस्त्रमात्त — ^b) Ś1 K1-3 D (except D3 4 ०) विभो
(for महत्) — ^d) Dn D3 ० भागमत् (for भागतम्)

11 ^c) Ś1 K1 2 त (for तत्) Cf v1 3 88 24

12 ^a) T2 G2 2 चास्त्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 K1-3
D1 2 वज्र चास्त्राणि च तथा, B4 Dn D3 वज्रम् (B4 वज्र चा)
स्त्राणि चान्यानि — ^b) S1 K1 2 ददानीतिर, K3 ददादीनि;
T1 ददानीति, G2 ददयादीनि — ^c) B2 2 Dn1 D1 ०
[अ]वास' (for [अ]धीत) — ^d) B D4 ० कुरुनन्दन (for

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्व वेदमाप्तवान् ।
 सुखं वसति वीमत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
 भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवोकसैः ॥ १७
 तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकोनवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

तपसो हि पर नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
 यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि स्वयसाचाविहागते ॥ २०
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 महर्षिरेप यद्भूयात्तच्छ्रेयमनन्यथा ॥ २२

[अ]मितविक्रम]

13 ^a) Dn D₅ ० तु (for च) — ^b) T₁ G₁ गीत ;
 M₁ दिश्य (for गीत) N (except S₁ K₂) नृत्य (for वृत्त)
 — ^d) S₁ K₁ २ गृह्णाद् (for 'विन्दद्')

14 ^a) G₂ [अ]वरस (for [अ]नुजस) T₁ अनुजस्तव
 सुवत्

15 ^a) K₂ B₁₋₃ Dc D₄ ० यच्च (Dc यश्च) मा स (for
 यदर्थं मा) K₃ नर (for सुर) — ^c) K₃ सवत्, Dc
 यच्च ते K₁ B₁ M₁ कीर्तयिष्यामि — ^d) T G तत् (for मे)

16 ^a) S₁ K₁ २ 'लोक हि, Dn₁ n₂ D₅ लोकेपि, Dn₂
 T₂ G 'लोकेषु (G₁ 'लोकास्व) K₄ भगवान्मानुषे लोके
 (m as in text)

17 ^b) T₂ G₂₋₄ कृतार्थः (for च) — ^d) S₁ K D₂
 दिवालयैः, D₁ सुरालयैः, B दिवोकसा

18 ^a) B Dc D₄ ० तत् (B₄ च), Dn D₅ [अ]पि (for
 तु) T₂ G₂₋₄ तप्तम् (for तु स्वम्) G₁ तपसा स्व च सीर्येन
 — ^b) S₁ K D (except D₄ ०) M₁ योजय भ्रातृभिः सह

19 T₁ om 19-20 — After 19^{ab}, K₁ २ B Dc Dn
 D₄ ० ms

468* सत्यसध महोत्साह महावीर्यं महाबलम् ।

महाहवेवप्रतिम महायुद्धविशारदम् ।

महाधनुर्धर वीर महास्त्र वरवर्णिनम् ।

महेश्वरसुतप्रश्रयमादित्यतनय प्रभुम् ।

तथा ज्ञानगति स्कन्ध सहजोत्कृष्णपौरुषम् ।

[(L 1) B₁ ३ Dc महात्मान (for महो) — (L 3)
 Dc कृतास्त्र (for महास्त्र), and 'वर्णिन (for 'वर्णिनम्)
 — (L 5) Dc क्षेन (for स्कन्ध) K₁ २ Dn तभ्रातृभिः सह
 स्व (K₁ २ 'द'); Cnp तथा ज्ञानं etc (as above) B₁ ३

Do सहसो (Dc जो) ज्वलकुडर, B₂ सहस्रनयनोपम (for the
 posterior half)]

— ^c) S₁ K₁ ३ ४ D₁ २ च (for स)

20 T₁ om 20 (cf v1 19) — ^a) S₁ K Dn
 D₁₋₃ ३ कर्णान् (for तस्मान्) — ^b) K₃ अनिदित (for
 अरिदम) M₁ मनसि स्थितमच्युत — ^c) B D₄ ० M₂
 प्येह (for 'प्यामि) — ^d) N G₁ साचिनि (for 'साचाव्)
 S₁ K₄ B Dc D₂₋₄ ० [अ]तो गते, K₁₋₃ Dn D₁ ० [उ]पागते,
 T₂ G₅ [इ]तो गते (for [इ]हागते)

21 S₁ K₁ २ om 21 — ^a) T₂ G₂₋₄ कुख (for
 वीर) — ^c) K₂ ४ B Dc Dn₂ D₁ ३-० महर्षिलोमशास्त्रे वै
 (K₂ ४ D₁ ३ ० शास्त्रे), Dn₁ n₂ D₃ स महर्षिलोमशास्त्रे वै

22 ^a) S₁ K D (except D₃ ० ०) G₁ ४ महाधिर (for
 महर्षिर्) S₁ K₂ Dc Dn₂ एव (for एव) B (B₄ marg)
 Dn₂ D₄ ० लोमशो ब्रूयाद् (for एव यद्भूयात्) B₄ वै, G₂ ४
 तद् (for यद्) K₃ ४ Dc Dn₁ n₂ D₂ ३ ० ब्रूयात्त्वा
 (Dn₁ n₂ D₃ ० ते) (for यद्भूयात्) — ^d) B₃ तच्छ्रेयम्,
 B₄ तज्ज्ञेयम्, T₁ तच्छ्रेयोय; G₄ तच्छ्रेयम् (for तच्छ्रेयम्)
 K₂ T G न चान्यथा (for अनन्यथा) Dn₁ n₂ D₃ ० न
 तच्छ्रेयमन्यथा

Colophon om in K₂ — Major parvan S₁ K₁ २
 Dn₁ n₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D₃ T₂
 G₁ ३ तीर्थयात्रा K₄ B₂ ४ Dn₁ n₂ D₁ २ ० (all om
 sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा
 — Adhy name S₁ K₁ २ लोमशावाक्य, B₄ इन्द्रवाक्य;
 T₁ लोमशागमन; T₂ G₂ लोमशाभिगमन; G₁ लोमशागमन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 91,

९०

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १
 त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
 श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
 स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
 यथा तीर्थानि गच्छेत् गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
 तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
 भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
 रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
 दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
 तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
 त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ७
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
 रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
 द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
 इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
 इयं राजर्षिभिर्भियाता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
 मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
 नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृद् ।
 स्नाति तीर्थेषु क्रौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
 त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
 यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dns M₂ 92, D₁ 95, T G M₁ 90 — Śloka no
 Dn 25, D₁ 23

90

1 °) K₁ D₁ १ [अ]स्ति, K₃ [अ]स्ति (for [अ]पि) Ś₁
 K D₁ १ १ [उ]क्त (for [उ]क्त) — °) Ś₁ K₁ १ B₃ D₁ १
 M₂ तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु) T₁ M₁ नराधिप (for
 युधि°) D₀ फल तीर्थेषु भारत — °) T₂ G भ्रातर मेनुजै
 सार्ध — °) Ś₁ K₁ १ ४ D₀ G₂ M₂ योजयेद् (for °चेद्)
 Ś₁ K₂ वक्ष्या (for धर्म्यया) K₁ B₃ D₀ Dns D₄ १ T G₃
 M गिरा, B₁ १ ४ G₁ १ ४ धिया (for श्रिया) D₁ १ योज-
 येथास्तपश्रिया

2 °) K₁ S (except M₁) धर्म पर B Dc D₄ १ वेत्सि
 (for वेत्थ) — °) T₂ G₂₋₄ चाभि, M₁ च वि (for चापि)
 — °) Dn D₀ M₁ धर्म राज्ञा (by transp), D₀ धर्म राज्य

3 °) B D (except D₁₋₃) परम (for यत्पर) — °)
 K₃ Dn D₃ १ T₂ G₂₋₄ पुरुष (for °वान्) — °) K₃ ४ B
 D (except D₁ १) पाहवान्, M₁ पाधिब

4 °) Ś₁ तीर्थेन (for तीर्थानि) — °) T₂ G₂₋₄ गत्वा
 (for गाश्च) — °) T₂ G₂₋₄ सर्वं त्वया (for सर्वां) — °)

Ś₁ K Dn D₁₋₃ १ अर्जुनो (K₃ विजने) (for विजयो)
 6 °) K₃ ४ B Dn D₄₋₆ G₁ M कौंठियान् (for °य)
 D₁ तथा रक्ष्यश्च कौंतेयो

7 °) T₁ G₂ ४ च (for हि) — °) Ś₁ [अ]भियुक्त,
 K₂ Dn D₀ १ [अ]भिरुक्त; Dc₁ हि गुप्तान्, Dc₂ गुप्तान्दि (for
 [अ]भिगुप्तान्) S₁ K₃ Dn D₃ १ १ कौंतेय — °) K₃ B₃
 Dns T₁ M₁ नाभिवर्तेयुर; Dc नाभिवर्धेयुर, Dn₁ ns D₀ न
 विवर्तेयुर Ś₁ Dn D₃ १ अतिक

8 After 8^{ab}, D₁ १ ins

469* आगतस्त्वा महाबाहो कुरु पुण्य युधिष्ठिर ।

9 °) Ś₁ K₂ द्विस्तीर्णानि, K₁ द्विवारथा (?), M₂ विली
 णानि K₁ महाबाहो, K₃ (corrupt) मयाबाहो — °)
 M₂ तीर्थानि (for दृष्टानि) — °) Ś₁ K₁ १ ४ D₃ इम (for
 इद्) K₃ ४m यास्यामि, K₄ B₃ Dc वक्ष्यामि (for
 द्रक्ष्यामि)

10 °) T G M₁ शुभावहा (G₂ युधिष्ठिर) (for भया°)

11 °) T₂ G₂₋₄ नानृवी (for नानृजुर) M₂ नानृवाप्मा
 च — °) K₁ तृतीय, B Dn D₁ १ ४ १ नाविद्यो

12 T₁ om (hapl) 12^{ab} — °) S (T₁ om) °रतिर
 (for °मतिर) — °) B₁ १ ४ Dn D₄ १ M₂ सर्वसगेभ्यो

13 °) T₂ G₂₋₄ पार्थिव (for पाण्डव)

यथा ययातिः क्रौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।

स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाम्यधिकं ततः ॥ १४

भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।

वासवः स्मरते यस्य को नामाम्यधिकस्ततः ॥ १५

यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।

धौम्यस्य वचनादेवा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।

तदैव गन्तासि दृढमेव मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।

लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

भिक्षाभ्रुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।

ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९

धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।

स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०

स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।

अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।

विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्भनैश्च समतर्पयत् ॥ २३

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।

लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

14 D₃ om 14^a-15^b — ^b) T G मुने (for क्वचित्) — ^c) Ś₁ K D₁ ३ मा; D₃ G₄ M₁ यद् (for य) — ^d) B D₃ D_n D₄ ६ T₂ (after corr) को नामाम्यधिकस्तत (= 15^d)

15 D₃ om 15^{ab} (for D₃ of v 1 14), Ś₁ om (hapl) 15 — ^b) K₂ ३ B₁ ४ D_n D₄-३ T₁ M चैव (for यस्य) — ^d) K₂ ४ T₁ G₁ ४ M₂ किं (K₂ G₁ M₂ को) नामाम्यधिक तत (= 14^d)

16 ^a) T₂ G₂-४ तद्, G₁ M₂ मा (for मा), — ^b) T G₂-४ गमन (for दर्शन) — ^d) D₁ २ तथैव (for कृतैव) — After 16 B₃ ins 470*

17 B₃ om 17^a-19^b — ^a) Ś₁ D₃ यद्; K₂ स (for तद्) Ś₁ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ यथा (for यदा) T G द्रष्टुं (G₁ दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्) — ^c) T₁ ३ (before corr) G₂ ४ तथैव (for तदैव) B₂-४ D₃ D_n D₄ ३ तीर्थान्येष, T₂ G₂-४ परमेव (for दृढ)

18 B₃ om 18 with the ref (of v 1 17), T₂ G₂ ४ om the ref — ^a) B (B₃ om) D₃ D_n D₄ ६ हु (for त)

19 B₃ om 19^{ab} (of v 1 17) — ^b) K₂ तपसाश्च ये; K₄ ये तपस्विन (for यतयश्च ये) D₁ ३ तथा (for च ये) — K₁ B D₃ D_n D₄ ६ ins after 19^{ab} (B₃, which om

17^a-19^b, ins after 16)

470* क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतातिमसहिष्णव ।

ते सर्वे विनिवर्तन्ता ये च मिष्टभुजो द्विजा ।

पञ्चाङ्गलेष्वापानाना मासाना च विकल्पका ।

तेऽपि सर्वे निवर्तन्ता ये च सूदानुयायिन ।

मया यथोचिता जीव्यै सविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L 2) D₃ *वर्तु (for *वर्तन्ता) — (L 3) K₁ D₃ ६ लेखमानाना, B पानलेखाना, D₃ *पानमोच्याना K₁ विकल्पन, D₃ विकल्पना — (L 4) B₁ ३ सूदान्भिरनुयायिन, D₃ मुदाभिरनुजीविन (for the posterior half) — (L 5) B₃ D₃ सूदा (for मया) B₃ D₃ यथोचिते B₃ D₃ जीव्यै, D₃ द्रव्यै (for जीव्यै)]

— ^c) Ś₁ K₁ ३ D₃ ३ [अ]न्ये (for [अ]पि) — ^d) K₄ D_n D₄ ६ G₂ पुरस्तरा, T₁ G₁ ४ ये च भक्तिपुर

20 ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ तेभि (for अभि) Ś₁ K₂ ४ चैव ह; K₁ ३ D₁ ३ चैव हि; B D₃ D_n D₄ ६ ते च (D₃-त्र) वै (for चैव ते) — ^c) T₁ G₁ ददाति (for दास्यति)

21 ^b) M₁ पृथिवीपति (for मनुजे) — ^c) S पाचालो

22 B₃ D₁ ३ G₄ om the ref — ^b) K₁ B D (except D₁-३ ६) प्रपीठिता, T G गुरौ (G₄ *रु) भारे समाहिते (T₂ G₂ *तर) — ^c) B₃ मुनयो (for यतयो) N (except Ś₁) M₁ सुख्या; G₄ विप्रा (for युक्ता)

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्रामुयाम फलं शुभम् ।

24 ^{b)} S₁ K₁ ३ आरुभि (for ब्राह्मणैः) B_३ वृत्
(for सह)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_२ T G_{२-४}
M₁ आरण्य — Sub-parvan B₁ D_१ D_४ ६ T G₁ ३
तीर्थयात्रा K_३ ४ B_{२-४} D_० D_३ D_{1-३} ६ (all om sub-
parvan namo) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy
name T_२ G_३ अर्जुनकथन — Adhy no (figures, words
or both) D_१ १३ ९२, D_३ M_३ ९३, D₁ ९६, T G M₁
९१ — Śloka no D_n २७, D₁ २४

91

1 ^{a)} K_{२-४} B₁ D_० D_१ D_२ ३ ६ T₁ प्रयात — ^०
K_४ D_० T₁ महाराज (for तदा राजन्)
2 ^०) B D_n D_४ ६ ऋषिणा चैव स^०
3 ^{b)} Ś₁ D₁ ३ इच्छसि (for अर्हसि) — ^०) G₁ M
transp हि and न — D_० om (hapl) ३^a-४^a — ^a)
S (except M₁) कुरुनदन (for नानि कौरव)
4 D_३ om ४, D_० om ४^a (of v 1 ३) — ^a) D₁ ३
T_२ G_{२-४} 'ब्रह्मनि, T₁ G₁ 'सृष्टानि; M_३ 'विष्टानि — ^०)
K_३ ४ B_३ ३ ४m D₁ ३ ६ अन्यैस् (for अल्पैस्) — ^a) B_३
भरतर्षभ (for मनुजे^०)

तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतात् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव पुक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽमिपत्स्यसे ॥ ११

5 ^{a)} K_४ D_२ १३ D_३ T_२ G_२ ३ भवतो (for 'न्तो)
G_४ भ्रातरो भवत' शूरा — ^{b)} M_३ परा' (for सदा) — ^d)
D_n D_० गच्छाम, D_{३-६} गच्छामो (for गच्छेम)

6 ^{b)} K_४ B_{1-३} D प्रामुयाम' Ś₁ K₁ ३ D_३ ४ फल सुख,
K_४ B D_० D_n D₁ ३ ४ ६ M_३ सुख (B_३ M_३ शुभ) फल
— D_२ om ६^a-७^०

7 D_२ om ७^{ab} (cf v 1 6) — ^{b)} D₁ शुभ, T₁ G₁
शुभास् (for शुद्धास्) — ^a) T_२ G_{२-४} 'सस्पर्श' (for 'सदर्श')
D₁ ३ पावन तीर्थदर्शन

8 ^{b)} Ś₁ K B_३ D_{1-३} ६ भीमत (for भारत) — ^०)
Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ तु (for च) — ^a) B_३ D₁ ३ ६ T₁ G₁
चैव हि; T_२ G_{२-४} चानघ

9 ^{a)} D_० द्वितीयस्य (for च वीरस्य) — ^{b)} K_४ भारत,
B_४ भीमत, S (except M_३) पाण्डव (for पार्थिव) — ^०)
B_{1-३} D_० D_n १३ D_३ ४ ६ T_२ G_३ M_३ प्राप्स्यसि, D_३
यास्यसि

10 ^{a)} D_० पुण्यानि (for तीर्थानि) — ^०) M महाराज
(for मही^०) — After 10, S ms

४७१* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
[Prior half=६^०]

11 ^{b)} T₁ प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्) Ś₁ K₁ ३
B_३ D_० D_३ ६ T G_३ नरा' (for जना^०) — ^a) T G तत्र,
M वच (for तत^०)

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविन्नकरैः सदा ।
 अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नन्नातुमर्हसि ॥ १२
 तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १३
 विधिवन्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
 धृतपाप्मा सहास्माभिलोमशेन च पालितः ॥ १४
 स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादिशुपरिप्लुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
 लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याङ्गथा गमनाय मनो दधे ॥ १६
 अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
 काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजगमुर्मनीषिणः ॥ १७
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।

सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाद्युवन् ॥ १८
 युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
 शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
 मनो ह्यदृष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
 भैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
 धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

12 ^a) M तु (for हि) — ^b) Ś₁ K₁ G₁ सह (for सदा) — ^c) Ś₁ K₁ ३ अव (for अतु)

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ तानि युक्तानि, K₄ तथासु, D₁ तथासु; D₃ तथेसु (for तीर्थान्यु) — After 19^{ab}, B₃ ins

472^a नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।

[Cf 17^{ab}]

— ^a) K₃ यान्युवाचाय, D₁₋₃ ३ यानि वक्ता च T₁ यान्या न्युवाच देवर्षिर

14 B₄ transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ महीपते (for नरा) — After 14^{ab}, K₁ 4 D₁₋₃ ins

473^a ऋषिकुल्याक्ष कात्स्न्येन लोढवस्य युधिष्ठिर ।

— ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ ३) T₁ G₁ M [अ]भि (for च)

15 ^a) K₃ सदा; B D (except D₁₋₃ ३) राजा (for तथा) — D₄ om (hapl) 16^d-16^e — ^b) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ ३ भरतर्षभ (D₃ ३ 'म') (for पाण्ड)

16 D₄ om 16^{ab} (cf v 1 15) — ^a) K₃ T G₃ 4 'प्राप्य (for 'ज्ञाप्य)

17 ^b) B₃₋₄ Dn D₄ पर्वतनारदौ (by transp) — ^c) Ś₁ K D₃ D₁₋₃ ३ M₁ पादवान् K₂ प्रष्टु; T₁ दृष्टा (for द्रष्टु)

19 Before 19, B₄ D₃ Dn D₄ ३ ins ऋषय ऊचुः

— K₁ om 19^{ab} — ^b) S₁ सेन सु, K₄ D₁ ३ T₁ M₁ मन सु, D₃ मनस्य, D₃ मानस, T₃ G₂₋₄ M₃ मनस (for मनसा) — ^a) = 21^a N M₁ यास्यथ (Ś₁ D₃ Dn₁ 'त), M₃ गच्छथ (for गच्छत)

20 G₁ om (hapl) 20-21 — ^a) K₁ ३ शरीर नियम Ś₁ K₁ ३ B₃ Dn प्राहुर, D₃ स्वाहुर (for ह्याहुर) — K₃ om 20^b-21^d, and (erroneously) repeats instead ३ 90 9^d-19^b — ^b) S₁ B₁ ३ 4 T₂ (after oorr) G₃ मानस (for मानुष) B₃ महत् (for धतम्) B₃ D₄ ३ ब्राह्मणाणा च सामत, D₃ 'गाना महत्त — ^c) K (K₃ om) B₃ D₁₋₃ M₃ मनोविशुद्धि, D₃ 'शुद्धया, T₁ 'शुद्ध — ^d) D₃ ३ बुधा (for द्विजा)

21 K₃ G₁ om 21 (cf v 1 20) — ^a) B₁ ३ 4 Dn D₄ ३ शौचाय (Dn₃ 'यं) (for शूराणा) — Ś₁ K₁ ३ om 21^{cd} — ^d) = 19^d K₄ M₃ गच्छथ, B Dn D₄ ३ द्रक्षथ (B₃ यास्यथ) (for गच्छत)

22 ^a) Ś₁ मनस, K₁ ३ मनुषै, K₄ D₂ ३ M₁ मानुषै (for मानसै) K₃ ये चाप्यनुगता पौरा

23 ^a) T₃ G₂₋₄ देव (for दिव्यं)

25 ^b) B Dn D₄ ३ तथा तैर्

26 ^a) B₃ काचनानि, G₁ कार्मुकाणि (for कटि) — ^b) T₃ G₂₋₄ M₃ जनेष (for 'दै') — ^c) Ś₁ B₄ D₃ D₄ ३

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः क्वचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २
लोमश उवाच ।
नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्यः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादहीस्ततोऽलजा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; K₃ उपचं, T₂ G₂₋₄ अम्यचं Śī K₁ ३ ४ D₀
तथा, B₂ D_n D₄ ६ तत (for तदा)

28 ^b) T G₂ ३ तूणावत् T₂ G₃ समार्गणैः

Colophon — Major parvan Śī K₁ ३ D_n T G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub parvan B₁₋₃ D₀₁ D_{n1} n₂ D₄ ६
T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont लोमशतीर्थयात्रा), K₃ ४ B₄ D₀₂
D_n D₁₋₃ ६ T₂ G₁ ३ (all om sub parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name T₂ G₃
पाण्डवप्रस्थान, G₁ पाण्डवप्रस्थापन — Adhy no (figures,
words or both) D_{n1} (sup ln) n₂ 93, D_n M₂
94, D₁ 97, T G M₁ 92 — Śloka no D_n 29,
D₁ 30

92

2 ^b) T₁ G₁ M तानधर्म- (M₂ में), T₂ G₂₋₄ तथाधर्म-
(for न च धर्म-) Śī K₃ B₂ D_n D₂₋₄ ६ गतान्; K₄
परान् (for रतान्) — ^a Śī K₂ तप्यते; K₁ स्पृश्यं, K₃
नदं; K₄ इश्यं, B₁ ४ D₀ D₅ वृष्य, D₁ ३ वर्धं, D₅
दीप्यं, T₁ वृध्यं (for ऋध्यन्ते)

3 ^{ab}) K₃ G₂ ४ transp राजन् and कार्य D₀ कर्तव्य
तत् (for कार्यं पार्थ) K₃ ४ D₁₋₃ कदां (for कथं) — ^c
D_n D₄ ६ वधेयुर्, T₂ G₂₋₄ सिधेरन् — ^d) Śī K D₁₋₃ ६
तेधर्मरुं, B₁ अधर्मरतयो, B₂ मतयो D₀ D₅ ६ T₂ G₃ ४
नरा

4 ^a) K₄ अधर्मेणैव ते तावत्, D₀ D₅ ६ अधर्मेणैधते
राजन् — ^d) Śī K₁₋₃ D₅ समूल Śī K D₁ ३ ६ च (for
तु) — After 4, 8 (except M₂) ins

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वान्सपत्नान्वाधन्ते राज्यं चैषा विवर्धते ।

6 ^a) Śī K D₁ ३ M₂ चैतत्, G₄ सर्वं (for चैव) — ^b)
Śī K B₁ ३ D₁ ३ सर्वं दृष्ट (by transp) D₀ चैव, G₄
चैव (for सर्वं) K₄ D_n D₁ ३ प्रभो (for विभो) — ^c)
T₂ G₃ धर्मान् (for धर्म) — ^d) Śī K₁ ३ अधर्मं भेजिरे;
G₁ धर्मं त भेजिरे (for धर्मं तत्यजिरे)

7 Śī om (hapl) 7^{ab} — ^a) D₅ देवास्तीर्थानि (by
transp) — ^b) G₂ पार्थिवां (for भारतां) — ^d) K₃
सर्वान् (for पूर्वम्)

8 K₃ om 8 — ^a) K₄ transp मान and समभवत्
— ^b) B₃ [S]स्य जायते, D_{n1} n₂ G₄ [S]स्यजायत; D₅ [S]
स्यजायते, T₁ द्यजायत, T₂ G₂ ३ [S]भिजायते, G₁ [S]स्य

तानलज्जान्गतहीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृप ॥ ९
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दोषोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यज्ञस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिसुप्तमाम् ॥ १५
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेप पन्थाः सनातनः ॥ १६
यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ १७
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशा पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९
यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनवान्धवः ।
मुत्सुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोवलात् ।

जायत — °) D₁ १ मोहस्, D₈ नश्यत्; T₁ G₂ अश्रीस; G₁ अभीस (for अहीस) Ś₁ राज्ञ, K₁ १ राजन् (for सज्जा) K₄ D₈ क्रोधोद्भवात्तया तेषा — °) Ś₁ K (K₈ om) लज्जा वृत्, D₈ प्रज्ञा वृत्, M₂ वृत्तमेपा (for वृत्त तेषा)
9 °) K₄ D₁ G₁ विलज्जान्, T G₂₋₄ M₂ निर्लज्जान् (for अलज्जान्) K₄ D₈ D₈ नष्टवृत्तान्, B Dn₁ n₂ अनहीकान्; D₁ T G₂₋₄ रावश्री, M₂ हतश्री (for गतही) D₈ ताद्यष्ट लज्जासिष्टवृत्तान् — °) K₄ D₈ वृथाचारान्, D₀ पापाचारान्, D₈ वृथादानान् (for हीनवृत्तान्) Ś₁ K₁ १ D₁ १ वृथा मतीन्, K₈ तथामतीन्; B₂ गतवृत्तान्, G₁ तथागतान्, G₄ वृथा स्थितान् (for वृथा) — °) K₈ १ D₈ सम (for क्षमा) D₈ सत्य (for लक्ष्मीश्च) K₁ १ च दर्पश्च, D₄ स्वधर्मश्च — °) K₈ १ D₁₋₃ १ च (for तु)

11 Ś₁ K₁ १ १ om (hapl.) 11^a (with 10^{bcd}), G₄ om 11^{eb} — 11^a = 10^a — °) Ś₁ K D₈ १ नृश; B D₀ Dn D₁ १ १ १ इत्तान् (B₂ सह), T₁ तदा (for तथा) — K₈ om 11^{cd}, Dn₂ D₈ १ om (hapl) from कौन्तेय (in 11^c) up to भूवान् (in 12^a)

12 K₈ reads 12^{ab} after 10^{eb} Dn₃ D₈ १ om मानाभिभूत्वान् (of v.1 11) — °) Dn D₈ १ १ १ (except M₂) सम (for प्रत्य) — K₈ om 12^{cd} — °) Dn₁ S निर्यज्ञस्कास् B₁ Dn D₈ तथा, D₄ १ तदा (for ततो) — After 12, 8 ins

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिता ।

13 °) Dn₁ n₂ D₈ १ १ M₂ देवास्तु (for देवा) K₈ D₁ १ च (for तु) T G M₁ ततो देवा सागराश्च — °) T₂ G₂₋₄ पुण्यं (for धर्म)

14 °) K₈ १ D₁ १ M₂ प्राजहु S₁ K D₀ D₁ M₁ सर्वदुःखानि (K₈ दुष्टानि)

15 ^{ab}) N M₂ आदानं (K₈ ते दान) (for हि दान), and निरादानं (for क्रियावन्त) — °) T₁ घृतिम्, G₄ धर्मम् (for भूतिम्) G₄ उत्तमम् (for उत्तमाम्)

17 ^a) G₂ १ यथा (for गय) S₁ K₁ १ गयः पूरुरवा यथा

18 ^a) K₈ D₁₋₃ नित्या, T G युक्ता (for नित्य)

19 ^a) T₂ G₂₋₄ तेलभत (for अलभन्त) — °) Ś₁ K₁₋₃ B Dn D₈ १ १ लब्ध्वा सु (Ś₁ K₁ १ च); D₄ लब्ध्वास्तु, D₈ लप्स्यसे (for लब्धासि)

20 ^a) K₄ B D₀ Dn D₄ १ १ अभवत्; D₈ कुरव (for अचरत्)

21 ^a) K₄ T G लप्स्यसे; B Dn D₈₋₆ M₂ वेत्स्यसि (for से)

22 ^{ab}) K₁ G₁ धार्तराष्ट्रः Ś₁ K₁ १ च (for तु) B Dn D₄ १ G₄ [अ]धर्मेण (for दर्पेण) D₈ १ transp दर्पेण and मोहेन K₁ G₁ वशीकृत — °) N नचिराद्धि (B D₀ Dn D₄ १ 'द्वै' विनक्ष्यति (D₈ १ नक्षिष्यति)

देवर्षयश्च कात्स्वर्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।

नचिराद्दिनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
बालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।

ज्जपुरापुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं बन्धेन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M₁ आरण्य — *Sub parvan* B₁₋₃ T₁ तीर्थयात्रा; K₃ 4
B₄ D G₁ (all om sub parvan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś₁ K₁ 2 B₄ लोमशवाक्य
— *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (*sup lin*)
94, Dns M₃ 95, D₁ 98, T G M₁ 93 — *Śloka no*
Dn 22

93

1 ^a) T₂ G₂₋₄ तदा (for तथा) — ^b) B₂ T₁ हि (for
ह) — ^c) K₁ 2 G₁ 2 पाला — ^d) S (except T₁ G₄)
नैमिशा

3 ^a) D₃ 3 चैव (for विप्रान्) — ^c) B₃ D₆ (with
hiatus) तीर्थे अश्वतीर्थे, D₂ तीर्थे च श्वतीर्थे, G₁ तीर्थे ये च
भक्त्या; G₄ M₁ तीर्थे च तीर्थे च — ^d) D₃ ज्ञातास्तीर्थे, D₆
महातीर्थे (for गवा तीर्थे) K₃ च कौरव, Dn D₃ 5 6
M₃ च भारत D₁ ज्ञाता सर्वे तु पाण्डवा

4 ^a) Ś₁ K₁₋₃ कालकूट्या, D कालकोट्या, G₂ 4 पाल
N G₁ 2 M₃ विपप्रस्थे (D₃ रवि, D₆ विपप्रस्थे) — ^b)
Dn कौरवा (for पाण्डवा)।

5 ^a) K B₂ D₆ D₁ 2 3 T₁ G₁ M₃ आह्वान्य, T₃ G₂₋₄
चाह्वान्य (for आहुत्य)

6 G₁ om (hapl) 6^a-8^b — ^a) T G (G₁ om)
चापि (for चैव) — T₁ om 6^a-8^b

7 T₁ G₁ om 7 (cf v l 6) — ^a) D₁ सजुष्टा, D₃
सजुष्टा, M₁ सजुष्टा (for जुष्टा च) Ś₁ वा (for च)
— ^b) K₄ (m as in text) देशान्, T₂ G₃ वेदि (for वेदीं)
Ś₁ K₃ 4 D₆ D₁₋₃ 3 विशा पते (for प्रजा)

8 T₁ G₁ om 8^a (cf v l 6), G₄ om 8 — ^a)
Ś₁ K D₆ D₁ 2 राजन् (for वीरा) — ^b) D₃ 3 om च

9 ^b) D₃ 3 [अ]नु, T G₃ [अ]पि (for [अ]भि) B
Dn D₁ 2 4 6 सस्कृत, D₃ 3 पालित, T₂ G सक्तता (G₁
रक्षित) (for सस्कृतम्) — ^d) D₁ G₄ द्युता (for द्युते)
— After 9, K₁ ins 476* (om line 2)

10 ^a) B Dn D₄ 6 नगो (for सरो) B₃ नाम (for
यत्र) — ^b) Ś₁ K₁ 2 यत्र पुण्या, B₃ D₆ पुण्या यत्र (for
पुण्या चैव) — B D (except D₁₋₃ 3) ins after 10^a
K₁ (om line 2) ins after 9

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनदोभिता ।
दिव्य पवित्रकृत च पवित्रघरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
 ब्राह्मणास्त्र शतशः समाजगमुस्तपोधनाः ।
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
 तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५

तत्र विद्याव्रतस्तातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
 अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्च्यतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
 घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
 अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संग्रदीयते ।
 अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

[(L 2) B₁ पवित्र चित्रकूट च (for the prior half)
 B₁ ३ Do पवित्रे भरणीधरे (for the posterior half)]
 — °) K₁ ३ स्वर्गपुण्य, B₁ Do Dn₂ सुपुण्य च, B₃ सुपुण्य
 वृ, G₄ सुपूर्णं तत् — °) Ś₁ K₁ ब्रह्मसरो नृप, K₃ D₁ सरो
 तुल, K₄ सरोमल, D₂ सरो धल; D₃ ६ सरोभवत्, S पुण्य
 (M धम)सरोतुल (T₁ जल)

11 °) S (except M₂) यत्र भगवान् (by transp)
 — °) Ś₁ K₁ ३ ३ B₁ ३ ३ Dn D₂ ६ G₄ तत्र (for यत्र)
 — °) K₄ B D (except D₁₋₃ ३) धर्मराज; T₁ राजधर्म;
 T₂ G₂ ३ M राजन्धर्म (by transp), G₁ राजा धर्म, G₄
 राजधर्म

12 °) K₃ D₂ ६ यत्र (for चैव) — °) T₂ G₁ ३ ३
 समुद्भेदो D₃ [ऽ]पि हृदयते (for विशा पते) — °) Ś₁ छत्
 (for छक्)

13 °) S (except M₂) राजन् (for वीरा) — °)
 Ś₁ K₁ ३ तथेजिरे, K₃ च भेजिरे (for तदेजिरे) D₁ ३ ३
 चातुर्मास्येन हृजिरे — °) Ś₁ K₁ ३ G₂ तत्र (for यत्र) K
 B₁ ३ D₁ ३ T₁ M अक्षयः; T₂ G₂₋₄ अक्षय्यो (for अक्षय)
 T₂ G₂₋₄ महावट (for वटो महान्) — After 13, B Do
 Dn D₄ ६ ins

477* अक्षये देवयजने अक्षय यत्र वै फलम् ।

ते तु सत्रोपवासास्तु चक्रुर्निश्चितमानसा ।

[(L 1) Do तत्र (for यत्र) — (L 2) Do नियत*
 (for निश्चित)]

14 °) S वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत

15 Ś₁ om (hapl) 16 — °) D₂ यत्र (for तत्र)
 K₁ (corrupt) *वर्णा; K₂ B Dn D₂ ६ *वृद्धा, K₃ ३ Do

D₁₋₃ ३ T₁ युक्ता — °) K₁ ३ B Dn D₄ ६ T G₂₋₄ कथा
 (for कथा) K₁ पुत्रा, K₂ पुण्य, B Dn D₄ ६ पुण्या;
 T₂ G₂₋₄ सर्वे (for पुण्या) — °) D₃ ६ सर्वे एव, M सद
 स्याद्या (for 'सिस्था)

16 °) Ś₁ B₂ (m as in text) 'तप', K₁ ३ 'उप'
 (sio) (for 'व्रत') — °) Ś₁ K₁ ३ M₁ कौमार — B₃
 om from 16^{cd} up to ३ ९४ 6 — °) T G आसुरैरजस,
 M आसुरैरजस (M₂ 'जस)

17 B₂ om 17 (of v l 16) Before 17, K₃ ३ B
 (B₃ om) D G₂ M ins शमठ उ (G₂ M om उ) — °)
 S आधू (T₂ G₂ अधू; G₁ नाधू; M आसू)रैरजस पुत्रो
 — °) S₁ K₂ D₁ G₁ 'सत्तम — °) Do S (except M₂)
 तस्य (for यस्य) — °) D₃ ३ पाहव (for भारत)

18 B₂ om 18 (of v l 16) — °) K₃ ३ Do G₄
 M तस्य (for यस्य) — °) T₂ G₂ ३ वसतो D₁ T₂ G₂ ३
 मूरिदक्षिण — °) S (except T₁) भासञ्जातसह*

19 B₂ T₁ (hapl.) om 19 (for B₃ cf v l 16)
 — °) K₄ D₁ ३ प्रकाराश्च, G₂ ३ प्रवाहश्च — °) Ś₁ K₁ ३
 च सर्वेश (for सह)

20 B₂ om 20 (of v l 16) — °) B (B₃ om)
 Dn D₄ ६ T₂ G₂ एव (for एतद्) — °) Ś₁ K D₁ च
 (for स) — °) Ś₁ K₁ ३ तत स्म, K₃ तत्र स्म; K₄ अन्यत्र,
 B (B₃ om) Dn D₄ ६ अन्ये च, Do अन्ये तत्; D₁ ३ तत्र
 स्म; D₃ ३ अन्य तु; G₁ अक्षतु (for अन्यत्तु)

21 B₂ om 21 (of v l 16) — °) K₁ ३ T₂ G₂ ३
 सत्रैव (for तत्र वै) — G₄ om 21^{cd} — °) B₃ D (except
 D₁ ३) च; T₂ G₂ स (for स) — °) K₄ D₃ ब्रह्मघोषेण

न स्म प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
 पुण्येन चरता राजन्भृदिज्ञः खं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
 तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४

न स्म पूर्वे जनाश्चकुर्वन् करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
 कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
 पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 बभ्रुवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायाम्नुवास ह ॥ १

तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

22 B₃ om 22 (cf v1 16) — ^a) Ś1 K1 ३ पुण्ये
 नाचरता, T₂ G₂ 'नोच्चारिता, G₂ ४ 'नोच्चरिता — ^b) K₂
 नभस्तथा, K₃ दिवस्तथा, D₃ ६ वियत्तदा; T G₂₋₄ M तथा
 (T₂ G₂ ३ 'दा) नृप — ^a) K₄ D₁ ३ T G₃ M₁ अस्यासीन्;
 D₃ ६ अस्य च (for अप्यासीन्) Ś1 K₁₋₃ तदासीन्महाद्भुत,
 G₁ तत्तदासीन्महाद्भुत

23 B₃ om 23 (cf v1 16) — ^a) Ś1 K1 ३ तत',
 Dn₂ G₁ यत्र (for तत्र) — ^b) Ś1 K1 ३ गयस्य (for
 मनुष्या) — ^c) S (except T₂ G₃) गुणैस् (for शुभैस्)

24 B₃ om 24 (cf v1 16) — ^a) K₂ B (B₃ om)
 न्वद्य, D₃ त्वद्य, D₆ त्वत्र; M₁ स्वस्य (for त्वद्य) — ^b) K₁ ३
 D₆ इच्छव' (for ईप्सव) — ^c) B₁ Dn D₄₋₆ तत्र Ś1
 K₁ ३ 'दिष्टाश्च, S 'शेषस्य

25 B₃ om 25 (cf v1 16) — ^a) K₃ पुरा स्म; B
 (B₃ om) Dn D₄ ६ तत्पूर्वे, D₆ स्म वृष्टे (for स्म पूर्वे) T₂
 G₂ ४ नरा' (for जना') — ^c) S₁ K₁ ३ यथा' (for यद')

26 B₃ om 26 (cf v1 16) — ^a) K₄ D (except
 D₃ ६) तु (for नु) — After 26, N (except D₃ ६)
 ins

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारका' ।

यथा वा वर्पते धारा असह्येया' स्म केनचित् ।

तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणा ।

[(L 1) Ś1 K₁ ३ च (for the first वा) — (L 2)

Ś1 K₁ ३ वर्षामतां (for वा वर्पते) B₃ च काश्चन (for स्म

केनचित्)]

27 B₃ om 27 (cf v1 16) — ^a) T₂ G M₂ स्युर
 (G₁ तु; M₂ सु-) बहुश' (for सुबहव') Ś1 K D₆ D₁₋₃ ६
 एव बहुविधा वाच' — ^b) B (B₃ om) Dn D₄ ६ T₁ G₁
 यज्ञा (for यज्ञे) Ś1 K B₂ Dn D₂ ६ ६ महीपते; B₁ ६
 D₆ D₁ ३ ६ महीपते — ^c) K₃ ६ D₃ तस्य (for अस्य) G₁
 गाथाश्च (for सरस)

Colophon om in B₃ — Major parvan Ś1 K₁ ३
 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₃ Dn₁ n₂
 D₄ ६ T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont लोमशतीर्थयात्रा); K₃ ६ B₁
 D₆ Dn₃ D₁₋₃ ६ G₁ (all om sub parvan name)
 mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K₃
 गयवृत्तात्, D₆ गययज्ञाख्यान, T₂ G₃ गययज्ञस्तुति'
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 95,
 Dn₃ M₂ 96, D₁ 99, T G M₁ 94 — Śloka no
 Dn 29

94

2 B₃ om 2-6 (cf v1 3 93 16) — ^a) K₂ ६
 B (B₃ om) Dn D₁ ३-६ तत्रैव (for तत्र वै) — ^b) T₂
 G₂₋₄ द्विपदा, G₁ M₂ गदता (for वदता) K₂ D₃ ६ वरः
 K₃ M₁ 'र (for 'र)

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गर्तं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रतिदृश्यते ॥ ७

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिभिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्नाजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणात्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितृन्ददर्शं गर्ते वै लम्बमानानघोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छलम्बमानान्स्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमृचूर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

3 B₃ om 8 (cf v 1 2) — °) K₄ D₁ ; T G₇ ; M₂
चोद्यते; B₁ ; D₀ D₄ ° चोद्यते; B₄ D_n D₄ चोदितो,
G₁ ; चोद्यते; M₁ चोरितो

5 B₃ om 5 (cf v 1 2) — °) Ś₁ K₁ ; 4 D₁ ;
उक्तवान् (for उवाच) — K₁ om 5^{od}

6 B₃ om 6 (cf v 1 2) — °) Ś₁ K₂ ; D_n D₄ °
तस्मिन्स; M₂ स तस्मै (by transp) Ś₁ K B₁ (m as in
text) D₀ D₁₋₃ ° नैच्छत् (for नादात्) — °) Ś₁ K B₁
(m as in text) D₀ D₁₋₃ पुत्र दातु तथाविध — °) Ś₁
K₁ ; दिविजस (for सोऽसुरस) T G₂₋₄ M तस्मै (for
तस्य) G₁ चुक्रोध वप्री तस्मै तु — °) K₄ S ब्राह्मणाय (for
'णस्य) — After 6, Ś₁ (om lines 1-2) K (K₂₋₄ om
lines 1-2) B (B₁ ; om lines 3-4) D (D₀ om lines
3-4, D₁₋₃ ; om lines 1-2) S (T₁ G₁ ; 4 om lines
3-4, T₂ reading lines 3-4 in marg) ins

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्माहसुरसत्तम ।

मन्युमान्प्रातर छाग मायाथी प्रचकार ह ।

मेघरूपी च वातापि कामरूपोऽभवत्क्षणात् ।

सत्कृत्य भोजयति त विप्रान्स स जिघासति ।

[(L 1) K₁ B D₀ D_n D₄ ° इल्वो ब्रह्माहसुर (for the
posterior half) — (L 2) K₁ B D₀ D_n D₄ ° षकरोत्त
(for प्रचकार ह) — (L 3) Ś₁ K₁ ; D₅ ° रूपश् (for 'रूपी)
B₂ ; D_n D₄ ° T₂ G₂ ° रूपी (for 'रूपो) — (L 4) K₂
भोजयामास; B₂ ; D_n D₄ ° T₂ G₂ च (T₂ G₂ त) भोजयति
(for भोजयति त) K₂ ब्राह्मणान्त जिघासया; B₂ ; D_n D₄ °
T₂ G₂ ततो विप्र जिघासति]

7 °) K₂ B D (except D₂ ;) M स चा° (for समा°)
Ś₁ K B₁ ; D₀ D₁ ; 5 त (for य) — °) B₄ स, D₀ D_n
D₁ ; G₁ स, T₂ G₂₋₄ च (for स) Ś₁ K₁₋₃ B₁ ; 4 D
प्रत्यदृश्यत; G₁ परिदृश्यते

8 °) D₁ ; T G ब्राह्मण भोजयित्वासौ (D₁ ; °त्वा त;
G₁ °त्वा स) — °) M सोसुर पुनराह्वयत् — After 8,
K₁ B D (except D₂ ; 5) S ins

480* तामिद्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।

श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षिप्र ब्राह्मणकण्ठक ।

[(L 1) B₂ ; D₀ [अ]सुरेण (for स्वरेण) K₁ B D₀
D_n D₁ ; 4 वाचम् (for गिरम्)]

9 D₃ om 9^{od}-10^b — °) M₁ (? gloss) कुक्षि (for
पार्श्व) Ś₁ K D₁ ; 5 स तस्य पार्श्वं निभिद्य — °) Ś₁
K₁ ; महामते; M₁ महीपते (for विशा पते)

11 °) K₁ ; D₅ एकस्मिन्, K₂ स तस्मिन् Ś₁ K D₁ ;
आगते, D₅ आगत (for एव तु) — 11^{od}=(var) 1 41
3^{od} — °) D₀ कौतिय; T₂ G गर्ते तु — °) K₄ B₄ (m as
in text) D₁ ; T G₁₋₃ M₂ अवाख्युषान् (for अधो°)

12 °) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ; M₁ लबतस्तानपृच्छत्स — °)
T₂ G₂₋₄ सगवतश्च (for भवन्त इह) K₂ इति; D₀ D_n D₄
G₁ हव (for इह) K₂ के परे; K₄ के परा; B₂m कल्पिता,
D_n D₄ कविता; D₂ G₂ किं पुरा, D₂ केचन; G₁ किं चर
(for किंपरा) — After 12^{od}, S ins

481* किमर्थं वेह लम्बच्च गर्ते युयमघोमुखान् ।

— M om 12^{od} — °) K₂ B D_n D₄-6 प्रत्यसुर Ś₁
K₁ ; ब्रह्मचारिण, K₂ ; D₀ D₁₋₃ ; G₄ ब्रह्मचारिण

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोऽस्मान्भिरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्रामुया गतिम् ॥ १४
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
 ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानुषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
 स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
 सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
 ववृधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्रेरिव शिखा शुभा ॥ २२
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
 दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
 सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न चत्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
 तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २६
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

14 G₁ om 14^a-16^d — ^a) T₁ त्व पुत्र प्रामुया गतिं,
 M लोकाश्चैवामुयामहे

15 G₁ om 15 (of v1 14) — After 15, K₃ ins

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्नाजन्त्येषितान् ।

[Line 1=(var) 495*]

16 G₁ om 16 (cf v1 14) — After 16, K₃
 (marg sec m) ins

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^a) K₃ D₃ T₂ G₂₋₄ सहस्य, B Dn D₄ ० सगृह्य,
 Dc तद्गृह्य, D₆ M₂ सहस्य, T₁ ससृत्, M₁ सस्सृत् S₁
 K₁ ३ 4 D₁ ३ ० तन्मयैर् (for तत्समैर्)

18 ^a) B D (except D₁₋₃ ०) 'राजस्य — ^b) S₁ K
 D₁₋₃ ० धीमते, G₁ ध्रम्य; M शाम्य (for ताम्य) B Dc
 Dn D₄ ० पुत्रार्थं तप्यत्स (Dc 'ते) तप

19 ^b) = 3 50 12^d S₁ K₃ B₁ D₆ सौदामिनी — ^a)
 Cf 1 65 11^a — ^a) K₃ M वरा (for शुभा)

20 ^a) S₁ K₁ ३ D₁ ३ तु (for च)

21 ^a) T₂ G₃ त (for ता) — ^b) G₁ पृथिवीपते
 (for वसु)

23 ^a) T₂ G₂₋₄ ता यौवनगता राजन्, G₁ शुभा ता यौ

वनगता — ^a) B Dn D₄₋₆ दास्य (for दासी) — D₃
 om from च (in 23^a) up to 24^d — ^a) K₃ B₂ Dn₁

उपातस्थुर, K₃ M उपतस्थे K₃ 4 Dc वरा गता, M वशानुग

24 D₃ om 24 (cf v1 23) — ^a) B₁ 4 Dc Dn

D₄₋₆ G₄ दिवि प्रभा, G₁ दिवप्रभ

25 ^a) S₁ K Dc D₁ ३ शुभा (for च ता) — ^b)

M तथा रूप (for शीलाचार)

26 ^a) T₂ G₃ 4 च (for तु) — ^b) S₁ [अ]प्सरसामतिः

K₃ T₁ [अ]प्यप्सररोपमा, D₆ [अ]प्सरसो ह्यति, T₂ G₂₋₄ [अ]प्य-

रलोपमा; G₁ [अ]तीव सुदरी D₃ रोहिणीव दिवि प्रभो

(=24^d) — ^a) S₁ K₁ ३ प्रति (for तथा)

27 ^{ab}) S₁ K Dc D₁₋₃ ३ ता यौवनवती दृष्ट्वा वैदर्भीपि

पतिर्नृप — ^a) B Dn D₄ ० G₁ इमा सुता (B₁ शुभा),

T₂ G₂₋₄ M₂ सुतामिमा (for 'मिति)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₃ T₂ G₂₋₄

M₁ आरण्य — Sub parvan Dc Dn₃ T₁ तीर्थयात्रा;

(Dc cont आगस्त्य) Omitting sub parvan name, B₃ 4

B₃ D₁ ३ mention only लोमदातीर्थयात्रा (B₃ B₃ cont

आगस्त्य), B₁ ३ 4 Dn₁ D₂₋₃ only आगस्त्य (or अगस्त्य),

and Dn₃ only अगस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy name T₂ G₁

९५

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत् ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७

प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभापत् ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानुपिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत् तपः सह पत्न्यानुकूला ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानुपिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।

लोपामुद्रोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both)
 Dn₁ (*sup* *lm*) 96, Dn₃ M₃ 97, D₁ 100, T G M₁
 95 — *Śloka no* Dn 30, D₁ 29

95

1 ^b) B₁ 4 M₃ क्षमामिव; T G अनिदिता (for क्षमामिति) Ś₁ K₂₋₄ D₀ D₁₋₃ 5 योग्य (K₄ ग) रूपामि वात्मन

2 ^a) Ś₁ K₁ 3 विवाहे, T₂ G निवेश (for निवेशे) — ^b) S₁ K D₀ D₁ 2 5 M₁ [S]पत्य (for पुत्र) — ^c) Ś₁ K₁ 2 त्वा (for त्वा) T₂ G₂₋₄ महाभाग; M₁ महाराज (for मही')

3 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 तु (for स) K₃ 4 D₁ 2 ऋषिणा (for मुनिना) — ^d) Ś₁ K₁ 3 चापि; K₃ 4 D₀ D₁ 2 5 चापि; B Dn D₃ 4 5 T₁ M चैष (for अपि)

4 ^a) D₁ 2 आहूय (for अभ्येत्य) — ^b) M₁ स मही (for पृथिवी)

6 ^a) S (except M₁) मत्कृते न (by transp) — ^d)

Ś₁ K D₀ D₁ 2 पाहि, D₃ रक्ष (for त्राहि)

7 ^a) Ś₁ K₁ 2 M₃ राजन् (for राजा) — ^d) M₁ प्रीति-पूर्वं T₂ G₂₋₄ महात्मने (for विशा पते)

9 K₁ om (hapl) 9^a-10^b — ^{ab}) S तत सा तानि वासासि तनूनि च मूदूनि (G₁ मूदून्याभरणानि) च — ^c) K₂ 3 D₀ D₂₋₄ M₁ रभोरुर — ^d) S दिव्यान्या (T₁ सवांण्या)भरणानि च

10 K₁ om 10^{ab} (of v 1 9) — ^d) D₃ चचार (for बभूव) Ś₁ K D₀ D₁ 2 5 [अ]स्व तदा नृप, D₃ वशावर्तिनी (for [आ]यतलो)

11 ^a) Ś₁ K₁ 2 अथासाय; T₂ G₁ 3 4 उपागम्य

12 ^a) D₀ Dn D₁ प्रीता (for प्रीत्या) — ^d) B D₃ 5 T₁ आचरत्, D₀ Dn D₃ 5 M₃ अचरत्; T₂ G₂₋₄ M₁ अग मत्, G₁ अहरत् (for अकरोत्) B₁ पुन, D₃ तदा (for प्रसु)

14 ^b) K₁ 2 दमेन (for शौचेन) — ^c) D₃ 5 प्रीत्या (for प्रीते) — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₁ 2 4 om [आ]

15 ^b) B (B₁ marg) D₀ Dn₁ n₃ D₄₋₆ भाविनी — ^d) S भर्तारमिदमब्रवीत्

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
 यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अगस्त्य उवाच ।
 न वै धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्त्व सुमध्यमे ॥ १९
 लोपासुद्रोवाच ।
 ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २०
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
 यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१
 लोपासुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
 न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २२
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभं ते तपोधन ।
 एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

16 B₂ om 16^{cd} — °) S तथा (for या तु) M₁
 [अ]पि या (for स्वयि)

17 T₁ om 17-18 — °) K₄ B₂ Dc D₈ T₂ G₁ s
 M₂ पितुर्गृहे (for पितुर्गृहे) — B₃ om 17^c-19^d, G₁ om
 17^c-19^b

18 B₂ T₁ G₁ om 18 (cf v1 17) — °) Ś₁ K₂
 D₁ s M स्वा (for स्वा) — °) K₂ s D₁ s [अ]पि (for
 वि) — °) K₂ उपासितु, K₂ उपपन्न, D₁ s s °मोक्त
 (for °सर्तु) — °) K₂ D₁-s G₂ s °भूषित, Dc M₁
 °भूषिता — After 18, B₁ s s & Dc Dn D₄ s T₂ (marg)
 G₂ ins

484* अन्यथा नोपतिष्ठेय च्चिरकापायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽय कथञ्चन ।

19 B₂ om 19, G₁ om 19^{ab} (cf v1 17) — °)
 B (B₂ om) D (except D₁-s s) ते (for वै)

20 °) Ś₁ समाहर्तुम्, D₃ s उपा° K₁ B Dc Dn D₄-s
 तपोधन (B₂ द्विजोत्तम), K₂ महेश्वर, S ममेप्सित — °)
 B वसु विद्यति (B₄ विद्यते वसु) किञ्चन, D₃ वसु विद्येत
 किञ्चन

21 G₂ ऋषि (for अगस्त्य उ°) — °) = 1 148
 16^c G₂ एव (for एतद्) K₁ °यैव, T₁ °तस्व (for °त्य
 स्व) — °) B₂ हि त्व, Dn D₄ s तु त्व, D₈ मम (for
 तु मे) — °) T₁ G₁ s s & M₂ मे न प्रणश्येत्, T₂ G₂ न
 प्रणश्येत (for मे न नश्येत) — °) Ś₁ मा, B₁ मे (for मा)

K₂ s D₂ प्रणोदय S तपस्तदुपधारय

22 °) B D (except D₁-s s) ऋतोर् (for ऋतौ)
 — °) K B₂ Dc D₁ s s S इच्छेय (for इच्छामि)

23 D₄ om (hapl) 23^{ab} — °) K₁ s B₂ Dn D₂
 G₁ कथञ्चन (for तपो°) — °) N (except D₂ s) एव
 (for एतत्) Ś₁ K₁ s s & D₁ s मे स्व, K₂ एतद्; D₂ s
 सर्वं (for तु मे) Dn₂ यथाकाल, D₂ s °तस्व — °) Ś₁
 K₂ s D₁-s s सपादयसि तच्छुः

24 °) S₁ K D₁-s s तथैय (Ś₁ K₁ °व) (for यद्येष)
 — After 24^c, Ś₁ K D₁ s s (om line 2) s s (marg
 sec m) ins

485* मम धर्मविलोपक ।

कामे हृते चरिष्यामि धर्म इष्ट यथास्मृति ।

यद्यय चेप्सित काम°

— °) Dn D₄ s G₁ हर्तुं (for हन्त) — °) Ś₁ K D₁-s
 धर्मम् (for कामम्)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ s Dn₂ T G₂-4
 M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा Omitting
 sub parvan name, K₂ s B₂ D₁-s s G₁ mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ D₂ cont आगस्त्य), B₁ s Dc
 Dn₁ n₂ D₄ s only आगस्त्य, Dn₂ only अगस्त्योपाख्यान
 — Adhy name B₄ लोपासुद्रागस्त्यसवाद°, T₂ G₂ लोपा
 सुद्रावाक्य, G₁ लोपासुद्रापरिणय° — Adhy no (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
तस्मै चाध्वं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।

अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६

स श्रुतर्वाणमादाय वद्व्यश्वमगमत्ततः ।

स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७

तयोरध्वं च पाद्यं च वद्व्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।

अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्नो विद्ध्यावां पृथिवीपते ।

यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।

words or both) Dn₁(sup ln) n₂ 97, Dn₂ M₂ 98,
D₁ 101, T G M₁ 96 — Śloka no Dn₁ 24, Dn₂
D₁ 25

96

1 °) T₂ G₂₋₄ तत्रैव (for कौरव्य) — °) Ś₁ K₁ ३
धनम् (for वसु) — °) D₂ राजान श्रुतवर्माण

2 °) Ś₁ K₁ ३ विदित्वा च, B₁ स्वाध, M₁ त्वैव T₂
G₂₋₄ स त विदित्वा नृपति — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ यो
निसुपस्थित — °d) Ś₁ K₁ ३ स च त विषयस्यान्ते पूजयित्वा
यथाविधि

3 Ś₁ K₁ ३ om g^{ab} — °) K₂ ४ तस्मादध्वं (sic),
D₂ तस्य चाध्वं, D₂ तस्मा अध्वं — °) K₂ ४ Dc D₁₋₃ ३
M₂ उपहृत्य (K₂ पाल्य; Dc गृह्य; M₂ उपानीय) महीपति
— °) B₂ Dc S (except G₁) प्रणतो (for 'य) — °) Ś₁
K Dc D₁₋₃ ३ आगमनक्रिया; T₂ G₂₋₄ आगमने द्विज
— After 3, M₂ ins

488* किमर्थमागमो ध्वान्धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

4 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ इह (K₂ ४ अह) (for अनु)
— 4^{cd}=(var) 9^{cd} — °) Ś₁ D₂ 'शक्त्या'; K₂ 'चद'
(for शक्त्य)

5 °) T₂ G₂₋₄ राजा तस्मै (by transp) — °) Ś₁

K₁ ३ B₂ D₂ T₁ ततो (for अतो) T₂ G₂₋₄ ततो ज्ञात्वा
समादत्स्व — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ बहु (for वसु) T₁
यदन्यत्राधिक वसु, T₂ G₂₋₄ यदत्र व्यतिरिच्यते, G₁ M यद
त्राभ्यधिकं वसु

6 °) S₁ तत्तत् (for समौ)

7 °) D₂ T₂ G₂ त (for स) G₂ ४ श्रुतर्वाणमथादाय
— °) K₁ B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ६ T₂ G₂ मत्तश्वम्; T₁ G₁
M₂ वाध्व्यश्वम्; G₂ ४ वाधीयम्

8 M₁ om (hapl) 8^a-13^b — °) K₂ ४ तयोरध्वं; B₂
ततस्त्वध्वं, D₁ ३ ततश्चार्धं; T₁ G₁ ३ ४ तत सोध्वं Ś₁
K₁ ४ D₁ ३ राज्य (for पाद्य) — °) MSS दान्ध, चाध्व्यश्व,
वाधीय (as in 7) — G₁ om (hapl) 8^c-10^b — After
8, G₂ ४ ins

487* वद काम मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

9 G₁ M₁ om 9 (of v l 8) — 9^{cd}=(var) 4^{cd}
— °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ यथाशक्त्या — °) K₂ B₂ D₂₋₃ G₂
मे (for नौ)

10 G₁ om 10^{ab}, M₁ om 10 (of v l 8) — 10^{ab}
=(var) 5^{ab} — °) Ś₁ K Dc D₁ ३ M₂ राजा ताभ्या
(by transp), D₂ ३ तयो राजा — °d) B₁ ४ Dn D₄ ६
T G₂ अतो (for ततो) K₁ ३ तु गृह्णाति, B Dn D₄ ६ T₂
G₂ तु (T₂ G₂ तु) गृह्णीत; T₁ समादाय (for 'दत्ता) K₁ ३
व्यतिरिच्यते; G₁ [अ]न्यतिरि Ś₁ K₂ ४ Dc D₁₋₃ ३ M₂

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
 पौरकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
 अगस्त्यश्च श्रुतवां च वध्यश्च महीपतिः ॥ १२
 त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३
 अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
 समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४
 अगस्त्य उवाच ।
 वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविर्हिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
 अतो ज्ञात्वा समादद्धं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
 ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
 इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
 अयं वै दानवो ब्रह्मन्निवलो वसुमान्भुवि ।
 तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९
 तेषां तदासीद्भुचितमिब्वलस्योपभिक्षणम् ।
 ततस्ते सहिता राजन्निव्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्तते (Dc₁ D₅ लं) ता K₁
 repeats 10^{cd} with v1 as in Ś₁ above (reading
 व्यतिरिक्तं)

11 11=6 T₂ G₂ M₁ om 11 (for M₁ of. v1 8)
 — ^b) T₁ G₁ ३ ४ M₂ तदा (for द्विजः) — ^d) D₁ ३
 अपश्यताम्, T₁ M₂ अमन्यताम्, G₂ ४ विविच्य च (for
 अमन्यत)

12 M₁ om 12 (of v1 8) — ^c) Ś₁ K₁ ३ B₁ Dc
 D₃ पौरकुत्स, K₂ पौरकुत्स्य, K₄ पौरकुत्सि, D₁ पुरुकुत्स, D₂
 पौरकुत्सु, T₁ G₂ M₂ पौरकुत्स्य — ^c) Ś₁ K₁ ३ [अ]य (for
 च) Ś₁ K₁ ३ श्रुतवांणो (for 'वां च) — ^d) MSS
 ब्रह्मश्च, चाध्यश्च, चाधीय etc (as in 7, 8) Ś₁ स (for च)

13 M₁ om 13^{ab} (cf v1 8) — ^a) Ś₁ K B Dn
 D₁ ४ ६ M₂ तु, T₂ G₂—४ स (for च) B Dn D₁ ४ ६
 दृष्ट्वा (for सर्वान्) — ^b) G₂ ४ पर्यं (for प्रत्यं) — ^d)
 B Dn D₄ ६ महामना, T₁ G₁ M₁ स चाहत, T₂ G₂—४
 स साक्ष्य (for सर्वां)

14 ^b) T₂ G₂—४ ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू) — ^c) B₁ ३ ४
 Dc Dn D₁ ४ ६ समस्ताश्च, D₅ समासीनान्, M₁ समाश्वती
 (for 'श्वस्तान्)

15 15=(var) 4, 9 — ^c) Ś₁ K₂ ३ D₃ ५ यथाशक्त्या

16 16=(var) 10 — All MSS except B₄ Dn
 D₁ G₁ om the ref D₅ om 16 — ^b) K₃ (by transp)
 राजा तेषां, S तेभ्यो (M₁ तान्या) राजा — B₃ om 16^{cd}
 — ^c) N (B₃ D₅ om) M₂ एतज्, T₂ G₁ ३ ततो (for

अतो) N (B₃ D₅ om) M₂ दृष्ट्वा (M₂ [अ]युपा) दृष्ट्वा
 (K 'दस्व, D₂ 'दत्त (for समादद्धं) — ^a) Ś₁ K Dc
 D₂ ३ यदव्ययं K₁ ३ अति, T₁ इति (for व्यति)

17 17=6, 11 — ^b) M₁ तदा (for द्विजः) T G
 तस्यापि स मुनिस्तदा (G₁ स तस्य मुनिसत्तमः) — ^d) M
 'पश्य (for 'मन्यं)

18 ^a) B₄ समेत्याशु, M₁ समेतास्ते — ^b) Ś₁ K Dc
 D₁ ३ तपोधन (K₄ 'ना) (for महा) M₁ नृपाले मुनि
 सत्तम

19 ^a) Ś₁ K₂ ३ D₁—३ ५ हि (for वै) — ^b) T₁ धन
 वान् (for वसुमान्) T₂ G M₁ धनवा (G₁ बलवा, M₁
 वसुमा) निव्वलो मुवि — ^c) Ś₁ K₁—३ D₅ उप; K₄ B Dn
 D₅ अति; D₃ अप (for अभि) D₁ ३ G₂ सवेद्य (for
 सर्वेऽद्य) — ^d) Dn₁ न₂ चार्था (for याचा)

20 D₅ om 20 — Before 20, K₄ Dn D₁ S (except
 T₁ G₂) ins लोमश उ (resp लोमशा), B Dc D₄ ६
 ins वेदा उ — ^a) Ś₁ रुदितम्, K₁ ४ B₁ Dc₂ Dn D₁ ३
 S (except M₁) उचितम् (for रुचितम्) — ^b) Ś₁ B
 Dc Dn D₄ ६ [ए]व, K₁ ३ [उ]त; K₃ [इ]ति, K₄ M₁ [अ]य;
 T G₂—४ च (for [उ]प)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T G₂—४
 M₁ आरण्य — Sub parvan D₂ T₁ तीर्थयात्रा Omitting
 sub parvan name, K₃ ४ B₂ D₁ ३ ६ mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ D₅ cont आगस्त्य); B₁ ३ ४ Dc

९७

लोमश उवाच ।

इवलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसंहितानृपान् ।
उपस्थितान्सहामाल्यो विपयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३
अथाब्रवीदगस्त्यस्तात्रार्जुनीनुपिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४

धुर्यासनमथासाद्य निपसाद महामुनिः ।
तं पर्यवेपदैत्येन्द्र इवलः प्रहसन्निव ॥ ५
अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
शुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इवलः ॥ ६
ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
इवलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
प्राञ्जलिश्च सहामाल्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निवलं तदा ।

Dn D₆ G₁ only आगस्त्य (or अगस्त्य) — *Adhy no*
(figures, words or both) Dn₂ 98, Dn₃ M₂ 99,
D₁ 102, T G M₁ 97 — *Śloka no* Dn D₁ 20

97

1 °) Ś₁ K₁ २ विदित्वा च, D₂ ३ स्वाध, M₁ १ वैव
— Ś₁ om 1^a-2^b — °) K₂ D₆ D₁ २ ३ उपस्थिते, D₂
तस्यौ, G₁ आगतास्वान् (for उपस्थितात्) — °) B Dn
D₂ ३ T₁ G₁ अपूजयत्, D₆ [अ]मिपूज

2 Ś₁ om 2^{ab} (of v 1 1) — °) K₁ २ ४ B D
(except D₂ ३ ३) T₂ G₂ ins तु between the pādas
(to avoid hiatus!) — B₂ om (hapl) 2^{cd} — °)
B (B₂ om) Dn D₁ ४ ६ M₂ तदा, T G M₁ नृप (for किल)

4 B₂ om 4^{cd} — °) Ś₁ K₁ २ मुनिसत्तमः ; K₂ द्विजं,
D₁ २ नृपसत्तम, D₂ राजससदि, G₁ राजसत्तम — °) B₁ M₂
न भवद्भिर् (M₁ by transp भवद्भिर्न) भय कार्यं, T G₂-४
मा विषादो नृपा वो हि — °) Ś₁ K₁-३ B₂-४ D₆ D₁ २ ६
खह, K₂ Dn D₂ ३ T₁ G₁ M₂ दृष्ट्वा, D₂ स्वय (for अह)
B₁ M₁ सुरद्विष (for महा)

5 B₂ om 5^{ab} — °) B₁ अतिक्रम्य, M अथाक्रम्य
(for अथासाद्य) T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G₂ मासाद्य)
— °) B₂ Dn D₂-६ महानृपि — °) Ś₁ सन्यवेशद्, K₁ ३
प्रत्यवेश्य ; B पर्यवेशद्

6 °) K₂ D₁ G₁ त कृत्स्न, B₁ D₂ कृत्स्न त, T₂ G₂ ३
तकृत्स्न (for कृत्स्न तु) — After 6^{ab}, T₂ G₂-४ ins

488* बह्वशापापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्मकयत् ।

[G₂ ४ मेस्ताति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्)]
— °) All MSS except T G₂ ४ चेत्त्वल् (for इ), to
avoid hiatus! — After 6, S ins

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्लतेजसी ।
तपसा दुर्जयो यावदेप त्वा नातिवर्तते ।
ततस्तस्योदर भेत्तु वातापिविंशमाहरत् ।
तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपा ।
स वीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृपि ।
एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
इत्युक्त्वा स्वकराम्रेण उदर समतादयत् ।
त्रिरेव प्रतिरन्ध्रस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

7 °) D₂ T₂ G₂ आसीद् (for असूद्) — °) B₂ ४
Dn D₂ ६ अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य) — After 7^{ab}, K₁ २
B D₆ Dn D₁ ४ ६ ins

490* शब्देन महता तात गर्जेन्निव यथा घन ।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुन पुनस्वाच ह ।
त प्रहस्याप्रवीद्राञ्जलिगस्त्यो मुनिसत्तम ।
कुतो निष्क्रमितु शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुर ।

[(L 1) B₁ २ राजन् (for तात) K₁ २ B₁ २ महा-
(for यथा) — (L 4) B₁ D₂ शक्तिर् (for शक्तो) K₁
ततोऽसुर (for तु तोऽसुर)]

— °) B D (except D₁-३ ३) G₂ तु (for च)

8 °) B₁ स प्राञ्जलि (for प्राञ्जलिश्च) B₂ स सामाल्यैर्,
S सहामाल्य — °) Ś₁ K₂ D₁ ३ स (for स्य)

9 °) B₁ S (except M₂) तमगस्त्यो (T₁ अगस्त्योय)
हसन्वाक्यमिवल्ल प्रत्यभाषत (B₁ पथत) — °) T G₂-४
ईषोस्वसुर T₁ G₁ २ M₂ विषा G₂ M त्वा — °) B₁

ईशं ह्यसुर विद्वस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविर्हिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११
अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ १३

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्पुक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वक्षन्त्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वात्राज्ञः सहागस्त्याभिमेषादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपासुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६
लोपासुद्रोवाच ।
कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवचरम् ॥ १७

M₁ धनार्थिन (for धने°)

10 °) B₂ D_n D₄ ० एते (for इमे) — 10^{cd} = 8 96 15^{cd}, of ibid 4^{cd}, 9^{cd} — °) Ś₁ K₂ s D₅ s यथाशक्त्या°

11 °) K₄ D₂ s s [S]भिमान्य, B₁ [S]नुमान्य; D₁ [S]भिगम्य, T₁ G₂ 4 M₂ [S]वमत्य, G₁ [S]पगत्य (for [S]भिवाद्य) — °) K₂ S (except M₁) ईप्सित (for दित्सित) T₂ G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्व) K₁ नो वेत्सि; K₂ B₁ D₀ D₁ s T₁ M मे वेत्सि, K₄ D₅ ते वेत्सि (for वेत्सि त्व) Ś₁ K₂ दिस्सा मुने ममावेत्सि — °) T₁ तत्ते, T₂ G तद्धि (for ततो) M दातास्मि (for दास्यामि) T₁ [अ]ह (for ते)

12 °) K₄ D₂ s S शत- (for दश) — °) Ś₁ G₁ M₁ वसु; M₂ नृप (for ऽसुर) — 12^{cd} = 13^{cd} — K₂ om (hapl) 12^c - 13^d, K₂ G₁ om (hapl) 12^{cd}

13 K₂ om 13^{abc} (cf v l 12) — °) S (except T₁) रथ and °मय D₅ चाथ (for चैव) — 13^{cd} = 12^{cd} — D_{n1} om (hapl) 13^{cd}, B₁ D₅ om 13^{cd} — °) S (except G₄ M₁) सहा° (for मनो°) T₂ G₂ s द्वौ (for च) — After 13^{cd}, S ins

491* लोमश ।

इत्स्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाथ माम् ।

रथ तु यमवोचो मा नैन विद्म हिरण्मयम् ।

भगवत्स्य ।

न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L 1) T₁ G₂ 4 M₂ यदाथ — After line 1, G₂

ins

492* सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्य गाश्र यद्वनम् ।

— (L 2) G₁ रथस्तु स ह याचामो (for the prior half) T₂ G₂ 4 नैव (for नैन) G₂ असत्य व्याहृत ब्रह्मप्रथो नैव हिरण्मय]

— B₁ D₅ om 13^{ef} — °) D₂ विज्ञास्यता; S विज्ञायता (of v l 14) S साशु (G₄ M₂ °शु) (for सद्यो) — °) B₂ s D (except D₂, D_{n1} D₅ om) व्यक्त (for व्यक्तम्) S एव (M₁ अस्ति) (for एष)

14 K₂ B₂ D_n D₄ ० om 14^{ab} (with the ref) S₁ K B D₀ D₁ ० om the ref — °) S विज्ञाय° (for जिज्ञास्य°), of v l 13 — °) B₂ 4 S स (for प्र)

15 °) B D₄ विराज(B₁ 4 D₄ जा)श्च सुराज(B₁ 4 D₄ °जा)श्च, D₀ D₅ वि(D₅ न)वाजाश्च सुवाजाश्च; D_n D₁ ० विरावश्च सुरावश्च, D₅ विचिञ्चौ च सुवर्णेन, T₁ M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T₂ G₁ s 4 व(G₁ वि)वाजी च सुवाजी च; G₂ ववाजिश्च सुवाजिश्च — °) Ś₁ K₁ s 4 D₂ 4 सुवहृन्त्या(K₂ D₅ 4 °ना)शु, K₂ चैव तानर्थान्, B D₀ D_n D₁ M₂ सवसूना(B₁ M₂ °न्या)शु, D_{n1} n₂ D₅ ० स वसूनाशु; D₂ स बहूनाशु, T₁ च वसूनाशु (for तौ वसूनाशु) — °) Ś₁ K₁ s B₂ D₀ D₁ ० s ० तान°, B₁ s 4 D_n D₄ M₂ ताव, T₁ तदा° (for तान्य°) — °) K₂ सहामाल्यान्, D₁ सहागस्त्यो — °) Ś₁ K B D₀ D₁ ० इति (K₂ एव) (for इव)

— After 15, T₂ G₂ 4 ins

493* इत्स्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्य इन्तुमैच्छत ।

भस्म चक्रे महातेजा हुकारेण महासुरम् ।

while M ins

494* मुनेराभ्रममशौ तौ निन्यतुर्वातरंहसौ ।

17 K₁ transp 17^{ab} and 17^{cd} — °) K₂ तत्पादय (for उत्पा°) D₅ [अ]सकृन् (for सकृन्) Ś₁ K₁ s °म;

अगस्त्य उवाच ।

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणासपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९
लोपामुद्रोवाच ।
सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०
लोमश उवाच ।
स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्छ्रद्धानया ॥ २१
तत आधाय गर्भं तमगमद्गनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ससनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
साङ्गोपनिपदान्वेदाङ्गपन्नेव महायशाः ॥ २३
तस्य पुत्रोऽभवद्वयैः स तेजस्वी महानृपिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितृस्तस्य निवेशने ।
इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकात्राज्यन्थेप्सितान् ॥ २५
अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वतृकुसुमान्वितः ।
प्राहादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाहताम् ॥ २७

K₂ सप्त (for 'सप्तम्) M₁ तस्यात्सहस्रमच्यपत्य स्वमुत्यादय
वीर्यवत्

18 °) D₁ ३ अपत्येन्न, D₂ ३ T₁ 'लेपु (for 'ले तु)
— °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ तव (K₁ ३ ४ Dc₂ D₅ शृणु)
वक्ष्यामि यामह (K₂ D₁₋₃ तवत् ; D₅ यवह), S वक्ष्यामि
श्रुपता (T₁ शृणु तन्; M शृणुता) मम

19 °) S तस्म तव (G₁ सप्त तपः *sic*) — °) K₂ ४
D₅ तु; D₁ ३ च; D₅ ले; M₁ वै (for स्युर) — °) Ś₁ K₁₋₃
वाय, Dc D₁₋₃ ३ M₁ वास्तु (for वापि) Ś₁ K₂ ४ B₁
D₁ ३ वान्, K₁ B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ जित्; K₂ D₂ ३ भाष्
(for 'वत्)

20 °) B D (except D₁₋₃ ३) M₂ [S]न्यस्तु, G₂
वास्तु (for मेऽस्तु) — °) K D₂ ३ G₂ M₁ [S]पि (for हि)

21 K₂ B₄ Dn D₄ ६ T₂ G₂ ४ M₂ om the ref
— °) B₂ S सप्तमसन् — After 21^{ab}, Ś₁ K₁ ३ ins
495* (with v l)

23 °) D₄ ६ T₂ G वापि (for चापि) — °) Ś₁ K₁ ३
प्रादुर्भूत्, T₂ G₂ प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्) — °) Some
MSS प्रभाषेण — °) T G दृढच्युर (for 'स्युर) — °)
K₄ B₂ D₂ निपदो (for 'निपदान्) — °) K₁ ३ B₂ D
(except D₁₋₃ ३) जपस्त्रिव B D (except Dc₂ D₁ ३)
M₁ महावपा, T G मना, M₂ 'स्मना

24 °) D₁ राजन् (for ऋषे) K₁ ३ ऋषेस्तस्यामवत्पुत्र

(normal rhythm!) — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ महाद्विज
D₁ तेजस्वी भगवानृपिः

25 °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ T G तु (for च) — B D
(except D₁₋₃ ३) S ins after 25^{ab} Ś₁ K₁ ३, after
21^{ab}

495* एव स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

[Cf 482* Ś₁ K₁ ३ स चाथ, G₁ M₂ एव स (for एव स)]

26 °) B₂ S चाय (for ख्यात) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६
तत ऊर्ध्वमय ख्यात — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ स्वगस्त्यसा
श्रमो भुवि, B₂ S अत ऊर्ध्वं विनाशिते, Dc तत ऊर्ध्वमय भुवि
— After 26^{ab}, S ins

496* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमत ।

— °) Ś₁ K₂ T₂ G₁ ३ M प्राहादि, K₂ प्रहादि, T₁ G₂
प्रहादि M चापि (for एव) — After 26^c, S ins

497*

महाज्ञो दुष्टचेतन ।

एव विनाशितो राजन्

— °) B D (except D₁₋₃ ३) [उ]पशामित, S महात्मना
(for विना)

27 °) K₄ D₁ ३ ३ ३ S (except M₁) रमणीय, B₂ ४
Dn D₄ रमणीयै K₁ ३ G₂ गुणान्वित; B₂ ३ D₄ ६ T₁
गुणैर्युत; G₁ गुणोच्युत — °) Dc गगा (for पुण्या) — °)
K₁ ३ रमणीयैर्गुणान्विता (K₂ 'गुणैर्युत), B Dn D₄ ६ देव
गर्ध्वसेविता — After 27, K₁ ३ B D (except D₁₋₃ ३)

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
लोमश उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्पुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदिशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।

विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महान्पुरुदारुधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संश्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिखनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

ins a passage given in App I (No 14)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 ३ Dn३ T G३-४
M1 आरण्य — *Sub parvan* B३ T1 G1 तीर्थयात्रा (T1
cont अगस्त्य) Omitting sub parvan name, K1-३ D३
mention only आगस्त्य (or अगस्त्य), K४ B३ Dc Dn
D1 ३ ४-६ लोमशातीर्थयात्रा (K४ Dc D३ cont आगस्त्य)
— *Adhy name* S1 K1 ३ चातापिवधः, B४ रामोपाख्यान,
Dn३ आगस्तिवातापिनक्षण, T G1 ३ हृध्मवाहोस्पति
— *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup
lan*) n३ 99, Dn३ M३ 100, D1 103, T G M1 98
— *Śloka no* Dn1 n३ 71, Dn३ 33, D1 70

98

2 ^a) B३ Dn D४ ६ G४ अमितौजसः; D३ अतिमानुषं
(for अमितात्मन)

3 ^a) Ś1 K D1-३ ३ राजन्, Dc तात (for घोरा) — ^c)
S1 K1 ३ कालेय इति विख्यातो, B D (except D1-३ ३)
G४ कालकेया इति ख्याता — ^d) Ś1 K1 ३ गणः दारुणः

4 ^a) D1 ३ तत्र (for ते तु) Ś1 K B1 साय (for
धित्य)

6 ^a) K४ D1 ३ लीन्पुरान्, T३ G३ लिपुटान् (for लींस्तु
तान्) G1 दिव्यान् (for सर्वान्) — ^b) Dc परमेष्ठिम्,
G1 ३ M परमेष्ठिर, G४ प्रजापतिर् (for परमेष्ठी) K D३ ३ ६
[अ]भ्युवाच, B Dn D४ ६ [इ]त्युवाच, T1 जगाद, T३ G३
मुवाच (for उवाच) — ^c) B1 ३ D1 ३ ३ G३ सर्वे (for
सर्व)

7 ^{ab}) Ś1 K1 ३ तत्रो (for तसु), and येन (for यथा)

8 ^b) Ś1 K1 ३ यूय प्र, K३ च समं, D1 ३ विप्र प्रं
(for वै सप्रं) — ^c) D1 ३ वै (for वो)

9 ^a) S1 K1 ३ दधीचास्थीन् (for स्वान्यं) — ^c) T1
स्वशरीरान्, T३ G1 ३ ४ M३ शरीरात्स (for स शरीर) D३ ३
G३ M३ परित्यज्य (for तसु)

10 ^b) Ś1 K३ सश्रियते, K1 B1 ३ ४ Dn1 n३ D1 ४-६
सस्त्रिक्रयता, K४ सश्रयता, D३ सपाद्यता — ^c) Ś1 K1 ३
हन (for हण) B Dc Dn D४ ६ M घोरा, D1 ३
तीव्र, T G भीम (for तीक्ष्ण) — ^d) K३ ४ D३ ६ पडन्न,
K३ M३ पडन्न, B Dc Dn D३ पडन्न, D1 ३ G४ पडन्न, D३
पडन्न; G1 पडन्न D1 ३ तीव्र (for भीम) Ś1 K1 ३
-विक्रम (for -निखनम्)

11 K३ om 11 — ^b) Dc D३ हनि (for वधि)

12 ^c) S1 K Dc D1-३ शतक्रतु (for नारा)

13 ^b) K४ D३ ३ वृते, B३ चित, T३ G M1 युत (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ १२
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
 षड्दोद्गीतनिनदैर्विष्णुं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
 महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
 करेणुमिर्वारणैश्च प्रमिन्नकरटामुखैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
 सिंहव्याघ्रैर्महानादानद्भिरनुनादितम् ।
 अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
 तस्य पादौ सुरा राजन्मभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वर सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं त्वहमुत्पृजामि ॥ २०
 स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
 प्राणान्वशी खान्त्सहस्रोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

युते) (for वृतम्) — G₄ om 13°-17^b — °) M 'निनद्
 — °) T G (G₄ om) M₂ स (for वि) M सारसैरपि
 (for सामगै) — °) Ś₁ K₁ ; D₂ ; जीव (for जीव)
 14 G₄ om 14 (of v 1 13) — °) D₂ शुकैश्च, T₂
 G₂ ; भ्रमरैश्च, G₁ कोकिलैश्च (for सृमरैश्च) Ś₁ K₂ चामरैश्च,
 G₁ भ्रमरैश्च (for चमरैश्च) M₂ सृमरैश्च सशबैश्च — °) Ś₁
 K D₂ ; चरितैश्च — °) S (except M₁, G₄ om) सृगैश्च
 16 T₁ G₁ ; om 16 (for G₄ cf v 1 13), K₂ B₁ ;
 D₁ ; G₂ om 16^{ab} De₁ D₄ transp 15 and 16, T₂
 G₂ transp 16^{ab} and 16^{cd} — °) Dn₁ n₂ D₄ ; सिंहैश्च
 (for सिंह) T₂ G₂ व्याघ्र- (for 'व्याघ्रैश्च) K₁ D₂ ; नादैश्च ;
 D₂ M₁ नाद ; T₂ G₂ नागैश्च (for 'नादान्) — °) T₂ G₂
 महद्भिश्च (for नवद्भिश्च) — °) Ś₁ चमरैश्च ; K₁ ; D₂ चामरैश्च ;
 Dc पामरैश्च (for अपरैश्च) Ś₁ K₁ ; चापि (for चापि) — °)
 K₄ B D (except D₂ ;) शायिभिः (Dc₂ गामिभिः)
 17 G₄ om 17^{ab} (of v 1 13) — °) Ś₁ K₂ ;
 नादित K₄ D₂ ; T₂ G (G₄ om) M सुमनोहर — °)
 B₂ ; त्रिपिष्टप, T₂ G सद प्रख्य — °) S (except M₁)
 आगता (for आगमन्)
 18 °) S साक्षात् (for लक्ष्म्या)

20 °) T₂ G₂ ; तद्वो (for यद्वो) — °) K₄ B₂ ; Dn
 D₁ ; ° स्वयम्, B₂ इह (for त्वहम्)
 21 °) K₄ D₁ ; स्वयम् (for सहस्रो) — °) Ś₁
 K Dc D₁-s ; सुरास्तोस्थीनि गतायुषस्ते यथोपजोष जगृहु-
 स्म तस्य
 23 °) S₁ K Dc D₂ ; ; ° वीर्यं (for 'रूप) — °)
 Ś₁ K₂ अश्ववीर्यहृष्ट (metrically bad!), T₂ G₂-s समुवाच
 हृष्ट — °) Ś₁ K₁-s D₁ ; शस्त्रं (for वज्रं) K शक्र,
 D₂ ; वीर (for देव)
 24 G₄ om 24^{ab} — °) D₁ ; सुख त्व, D₂ सुखी
 त्व (for सुख त्वै) K₂ त (for त्वै) — °) Ś₁ K₁ ; वरिष्ठ ;
 K₄ Dc Dn₂ D₁ ; ; S (except G₁, G₄ om) दिविस्थ-
 — Ś₁ om 24^{cd} — °) K₄ B₁ ; ; Dn D₁ ; ; ° तु
 (for स) B D (except D₁-s) तद् (for तु) — °)
 K₂ [S]भिगृ, B Dc Dn ह्यगृ ; D₂ [S]न्वगृ ; T₂ G₂-s
 स्वगृ (for 'स्वगृ') G₁ प्रहृष्टरूपं प्रथितो ह्यगृह्णात्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ; Dn₂ T G₂-s
 M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा Omitting
 sub parvan name, K₁ ; ; Dc Dn₂ D₁ ; mention only

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं ग्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

९९

लोमश उवाच ।

ततः स वज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतग्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
शुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिधानां खड्गानां वीरवाहुभिः ।
आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५

ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्मयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना देवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K₃ 4 D₀ D₃ cont आगस्त्य), likewise
B₃ D₂ ३ only आगस्त्य — Adhy name K₁ वृत्रवध*,
B₄ वृत्रवधोपाख्यान, T₂ G₃ दक्षीचाख्यान, G₁ वज्रोत्पत्तिकथनं
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 100,
Dn₂ n₃ M₃ 101, D₁ 104, T G M₁ 99 — Śloka no
Dn₁ n₃ D₁ 25

११

1 °) G₂ 4 तु (for स) Ś₁ K G₁ M सवज्रो (for
स वज्री) B D₀ ६ G₂ M₃ बलिभिद् (for बलिभिर्)
— °) Some MSS देवतैर् Dn₂ D₃ परि- (for अभि-)
D₁ ३ देवैः समभिरक्षित — °) Ś₁ K₁ ३ D₀ तदा (for ततो)
3 °) B₁ अपि दानवैः, B₂ 4 Dn D₁ ३ 4 ६ M दानवैः
सह (by transp)
4 °) T₁ M₂ सृष्टाना, T₂ G₂-4 विद्वाना — °) T₂
G₂ ३ तु (for सु) — °) K₄ T₂ (after corr) G₃
पातित, T₂ (before corr) G₂ 4 पातिना
5 °) N (except K₃ 4) M ins अपि between the

pādas (to avoid hiatus!) B₃ तले (for तलम्)
— °) B Dn D₄-६ महाराज (for मही*)

6 °) Ś₁ K₁ ३ वतैर्नु, D₀ वपंत, T G धावत — °)
Ś₁ K B₂ D₀ D₂ ३ इव द्रुमा* (for इवाद्रय*)

7 °) K₁ महता च, K₃ सहता च, B D (except D₁-३)
साभिमान (for सहि*) — °) Ś₁ D₁ T₁ G₄ सहिता, K₁ ३
सहता (for त्रिदशा*)

8 °) B₁ [S]पि, D₀ [S]ति, M [S]भि (for वि) Ś₁
K D₃ ३ तु, D₁ ३ [S]पि (for च) — After 8, B D
(except D₁-३ ३) ins

498* कालेयभयसन्नस्तो देव साक्षात्पुरंदर ।

जगाम शरण शीघ्र त तु नारायण प्रसुम् ।

9 °) B Dn D₂ 4 ६ व्यदधत् — °) Ś₁ K₁ ३ D₃
व्यवर्धयत् (K₁ न्, D₀ [अ]भिवर्धयन्

10 °) Ś₁ K₂ धिष्टित, K₁ दिष्टित, B D (except
D₁-३ ३) गोपित (for [आ]प्यायित) S transp दाक्रु and
दृष्ट्वा Ś₁ K Dn D₁ ३ G₁ तदा, D₀ तथा (for तत) — °)
B₁ ३ 4 D (except D₁-३ ३) मर्व (for न्व स्व) Ś₁ K₁ ३
T₂ G₁-३ समादध्युस, K₃ 4 D₀ D₁ M मम (K₄ मा)दध्युस.

ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ११
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशार्धिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३
 स शक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
 यथा महाञ्जैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्ताः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं
 वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिपुवन्तः ।
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
 जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६
 ते वक्ष्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
 प्रविश्य चैवोदधिप्रमेयं
 झपाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७
 तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
 स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्यन्तः ।
 तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८
 तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
 द्द्वोरा मतिश्चिन्तयतां वभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

B₂ स्वमादाय

12 °) Ś₁ K D₁₋₃ ऽ त (for तु) — °) M विविधान् (for महतो) Ś₁ K₁ ऽ [ऽ]य (for नि) — °) K₃ ऽ [अ]भि (for [अ]पि)

13 °) Ś₁ K₁ ऽ ऽ D₃ घोरसुप्त, B₂ शब्दः; D₃ °तर (for °रूप) S (except M₁) घोरसुदप्रकल्प (for घोररूप महा) D₂ श्रुत्वा च वाचमय घोररूप — °) Ś₁ K₁ ऽ योद्धु (for भये) Ś₁ B₂₋₄ D (except D₂ ऽ) त्वरितो (for त)

14 °) T₂ G₂ °माल (for °माल्य) — °) N महा (for महान्) — °) N (except K₁ ऽ ऽ) वि (for प्र)

15 °) Ś₁ K D_n D₁ ऽ च, B D₄ ऽ स; D₂ ऽ स तु (for न) K₁ ऽ शक्रस्य (for मेने स्व) Ś₁ च; K₃ ऽ D₁₋₃ ऽ T₁ स, B D₂ D_n D₄ ऽ न (for स्व) K₁ ऽ B₂₋₄ D_n D₁₋₃ ऽ ऽ वि (for प्र) — °) B D₂ D_n D₄ ऽ M₁ transp हत and भयात् Ś₁ K D₁₋₃ ऽ वृत्र भयात्तैव हतम (K₄ D₁₋₃ ऽ हत स्व) पश्यत्; M₂ वृत्र भयात् नित्य न मेने

16 °) Ś₁ K₁ ऽ सहिता (for मुदि) — °) D₂ T₁ G₁ ऽ ऽ अय (for अस्ति) — After 16^{ab}, Ś₁ K₁ ऽ read

44

18^{cd}, while S ms

499* वृत्र हत सदृशुः पृथिव्या
 वज्राहत शैलमिवावकीर्णम् ।

— °) Ś₁ K D₂ ऽ M क्षेपान् (for सर्वान्) T₂ G₁₋₃ M₁ तु (for च)

17 °) B D (except D₁₋₃) तैस (B₁ ऽ ते) त्रास्य (for ते वक्ष्य) B D_n D₄₋₆ समेतै (for तदानीं) — °) K₂ B D (except D₂ ऽ) G₄ नकं, K₄ वृत्र (for रत्न)

18 °) T₁ प्रयाता, T₂ G °प्रयत्नात् (G₁ °प्रयुक्ता), M₁ प्रवृत्ता, M₂ प्रयत्ना (for °स्यन्त) — Ś₁ K₁ ऽ read 18^{cd} after 16^{ab} — °) S₁ K₁ ऽ तत (for तत्र) — °) S₁ K₂ नृप, K₁ ऽ ऽ B D (except D₂) उप, T₁ अभि (for अनु) Ś₁ K B₁ D₁ ऽ °वर्णयत (for वर्णयन्ति)

19 D₂ om (hapl) 19^{ab} — °) S₁ K₁₋₂ D₃ ऽ क्षय (for क्रम) K₃ S (except T₁ G₁) °योगकालाद् (for °कालयोगाद्)

20 T₂ G₂₋₄ read 20^{ab} after 20^{cd} — °) B₂ ऽ चरध्व; D₃ यत (for स्वर) — °) K₂ B D_n D₄ ऽ च; T₁ तु (for हि) — °) A few MSS प्रणष्टु, and प्रणष्ट

तस्माच्चरध्वं तपसः क्षयाय ।
 ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
 जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
 दुर्गा समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
 रत्नाकरं वरुणस्थालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमदा उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
 कालेयाः संग्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
 ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
 आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
 वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
 च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।

फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
 एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्र्वाणवं दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
 वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
 एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
 निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्वहून् ॥ ६
 न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

De D₂ S (except M₁) हि (for the second pr)
 21 ^a) Ś₁ K₁ दैत्या (for सर्वे) — ^b) D₂ परम (for
 परम-) — ^d) S₁ K₁ २ ४ लय च, De लयस्य (for
 लय स्म)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ D₃ ०
 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan T₁ तीर्थयात्रा,
 followed by अगस्त्यचरित Omitting sub-parvan name
 K₂ ४ Dn₂ D₃ mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed
 by आगस्त्य, B De Dn₁ D₄₋₅ only आगस्त्य (or अगस्त्य),
 D₁ ३ only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś₁ G₁
 वृत्रवध — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₂ n₈ M₂ 102, D₁ 105, T G M₁ 100 — Śloka
 no Dn 23, D₁ 21

100

1 ^a) K₂ समुद्रात्, T G दात्, M₂ दाते Ś₁ K
 (except K₂) De D₁₋₃ G₂ साद्य (for श्रित्य) — ^b) Ś₁
 K₁ ३ ४ B₁ ३ Dn₁ n₈ D₃ G₁ वरुण, D₂ वरुणि K₂ B

Dn₁ n₈ D₂ G₂ निधिमभस T₂ G₂ वरुणालयमभस
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ De समवर्तत, K₂ ४ D₁₋₃ ५ समपद्यत;
 D₄ ० T G₁₋₃ सप्रवर्तते M सप्रवर्तत कालेया

2 ^a) B₂ समतिक्रुद्धा, T G₂ ३ सहिता क्रुद्धा — ^b)
 K₁ ३ महामुनीन्, T₂ G₂₋₄ सदा ऋषीन्

3 ^a) Ś₁ K₁ ४ अशीति, K₂ B D (except D₂) अशीति
 — ^d) M नियता ब्रह्मचारिणः (= 5^d)

4 ^a) Dn आश्रमे (for आश्रम) !

5 ^a) Ś₁ K₂ प्रवर्तते, K₁ प्रवर्ततौ, De₂ विकुर्वति, T₂
 G₂₋₄ प्रकुर्वति (for स्म कुं) — After 5^{ab}, S n₈
 500^b कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्त्वपोघनात् ।

— ^c) Ś₁ Dn₂ D₄ भार (for भरं) — ^f) Ś₁ सर्वदेवता,
 K₁ सति देवता ; K₂ ४ De Dn₂ D₃ स्म निपूदिता, B स
 (B₁ तु) निपूदिं, D₁ ३ विनिपूदिं, G₁ मनिवेदिं, G₂ मुनि
 पाति

6 D₂ om (hapl) 6^a-7^b — ^c) Ś₁ K D₁ ३ पर्यधानः
 B₂ Dn D₄ ० परिव्याधते — ^d) S समुद्राद्युपलाश्रयात् (T₁
 श्रया) — B₂ om 6^a-8^a — ^f) Ś₁ K D₁ ३ मुनि
 (for द्विज)

एवं प्रवृत्तान्द्वैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ७
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकश्चिताः ।
 महीतलस्थ्या मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
 क्षीणमासैर्विकृष्टैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
 आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैर्भ्रैस्तथैव च ।
 विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ १०
 निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
 जगदासीनिरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
 एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
 आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२

केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
 अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
 केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदयिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
 न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
 श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
 जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदश मनुजेश्वर ॥ १६
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
 नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
 ततो देवाः समेतास्ते तदोच्चुर्मधुसूदनम् ।

7 D₂ om 7^{ab}, B₂ om 7 (cf v l 6) — ^a) K₂ 4
 B₁ 2 Dc D₁ 2 2 T₁ चैतान्, T₂ G₂₋₄ चै तान् (for चैतान्)
 B₂ अन्ते, Dc M₂ अव, G₁ एव (for अन्व) — ^b) Ś₁ K
 Dc D₁ 2 2 मनुजाधिप (for 'जोत्तम) — ^c) D₂ S प्रवृत्ता
 (for प्रवृत्तान्) D₂ तास्त्र, D₂ ते तत्र, T G ते दैत्या, M₁
 दैत्यास्ते, M₂ दैतेया (for दैत्यास्तान्) — ^d) Ś₁ K₁ आश्र
 मेषु (for तापसेषु) — After 7, 8 (except G₁) ins

501* क्षयाय जगत क्रुरा पर्यटन्ति स्म मेदिनीम् ।

8 B₂ om 8^a (cf v l 6) — ^b) B₁ 2 D₂ 2 S
 नियमाहार Ś₁ K₁₋₃ कश्चिता

9 ^a) Ś₁ K₁ 2 क्षीणवासैर्, G₁ क्षतमासैर् (for क्षीणमा
 सैर्) — ^b) K₁ 2 निर्मज्ज तैर्, K₂ निर्मज्जाता; Dc विकपा
 तैर्, D₁ 2 विचष्टात्रैर्, T₁ मज्जामात्रैर्, G₂ निर्मज्जान्नि — ^c)
 Ś₁ K₂ 4 D₂ विकीर्णैर्; K₁ विकर्णैर्, D₁ 2 आकीर्णा Ś₁
 K₁ 2 4 B₂₋₄ Dc Dn D₂₋₅ आवभौ; K₂ B₁ आवृता; D₁ 2
 चास्त्रिभिर, G₁ रुचिरा (for आवृता) — ^d) K₂ T₂ G₂₋₄
 राजिभि' (for राशि)

10 ^a) B₁ चापविद्धैश्च; D₂ विप्रभ्रैश्च — ^b) B₁ च
 भारत (for तथैव च) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ 2 विकीर्णैर्; B₂
 आकीर्णैर् — ^d) T G₂₋₄ वभूव च (for भूर्वभूव) Ś₁ K₄
 D₂ 2 समाकुला K₁ 2 वभूव वसुधावृता

12 ^a) B₂ Dn D₂ स (for प्र) Ś₁ K D₂ 2 स,
 D₁ 2 M तु (for च) — ^c) Ś₁ K₂ D₂ 2 2 T₁ G₁ M
 प्र (D₂ 2 प्रा) द्रवति Ś₁ K₁₋₃ D₁ 2 T₂ G₂₋₄ दिशो दश

13 ^a) Ś₁ K₁ गुहान्, B₁ Dc₂ T₂ G₂ 2 M₂ गुहा (for
 गुहा) — ^b) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₁ 2 4 2 चापरे तथा,
 K₁₋₃ D₂ 2 च तथापरे (for चापरे श्रिता) — ^c) Ś₁ K₁₋₃
 च भयोद्विग्ना; M तद्वयादेव — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 2 अवा

सृजन्, K₂ T₂ G₂₋₄ समत्य (for समुत्सृ) M सहसासूत-
 मत्यजन्

14 ^a) Ś₁ K Dc D₁ 2 M तत्र (for अत्र) — ^b) B
 Dn D₂ 2 परमदयिता — The portion of the text from
 परमदयिता up to 3 104 18^c is lost in G₁ on a miss
 ing fol

15 D₂ om (hapl) 15^a-17^b G₁ missing (of v l
 14) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc₁ D₂ M चैतान् (for चैतान्) Ś₁
 K₁₋₃ अनुजजुस्ते, T G₂₋₄ M₁ अभिजग्मु (M₁ 'हु) स्ते — ^b)
 K₂ समुपासृतान्, D₂ 2 पस्थितान् — ^c) Ś₁ K₁ 2 जजुश्च
 S (except M₂, G₁ missing) श्रम च परम जग्मु — ^d)
 K₁ 2 आजजु, K₄ सजग्मु, D₁ न जग्मु (for आजग्मु)
 D₁ ते (for च)

16 D₂ om 16 (of v l 15) G₁ missing (cf v l
 14) — ^b) Ś₁ K₁ 2 सज्ञो (for यज्ञो) — ^c) K₁ 2
 ते (for आ) — ^d) S (G₁ missing) मनुजाधिप (T₁
 जा इव)

17 D₂ om 17^{ab} (of v l 15) G₁ missing (of
 v l 14) — ^a) Ś₁ K D₁ 2 तु (for च) — After 17^{ab},
 B D (except D₁₋₃ 2) ins

502* आरण्य आरण्य देव नारायणमज विमुमु ।

— ^c) B D (except D₁₋₃ 2) तेभिरान्य (B₁ Dc 'त्वा)
 (for नारा) K₄ B Dn D₁ 2 4 2 नमस्कृत्य (for पुर)

18 G₁ missing (of v l 14) — ^a) B Dn D₄ 2
 G₂ समस्ता (for समेता) — ^b) Ś₁ K D₂ 2 2 G₂ तसू
 चुर, B₁ तसूचुर; B₂ Dc तसूचुर — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 2
 गोसा; B₂₋₄ Dn D₄ 2 कर्ता (Dn₂ भर्ता) (for पाता) B₁
 त्व न कर्ता च स्रष्टा च — ^d) B Dn D₄ 2 M इर्ता (for

त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यचेद्भ्रं यच्च नेद्भति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुण्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थं समुद्भृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।

वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जग्म इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।

इतः प्रदानाद्द्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।

ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता) — °) Ś1 K Dc D1 ३ जगत (for इद) B Dn
D३ ४ ० विश्व; Dc D1 ३ कृत्वा (for सर्व) — °) Dn३ G२
नेगते, D1 ३ T1 नेगित, G२ नेगत (for 'ति) K1 यच्चैरे
भ्यश्च नेगते, M स्यावर जगम च यन् — After 18, S (G1
missing) ins

503* त्वयैव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (cf v l 14) — °) D1 ३ ५ M३
स्रष्टा (for नष्टा) — °) Ś1 D1 ३ समुद्रा, T1 'द्र, G२ 'द्रे
(for 'द्रात्) — D३ om 19^{cd} and repeats 18^{ef} in its
place — °) Ś1 वराह (for वाराह) B Dn D४-५ T1
M वपुर (for रूपम्) B Dn D४-५ M आश्रित्य (for
आस्थाय)

20 G1 missing (cf v l 14) — °) B३ Dn D४ ०
T२ G२-४ पुरा (for स्वया) — °) D1 ३ T1 G२ M1 नारसिंह-

21 G1 missing (cf v l 14) B३ om 21-23
— °) Ś1 K1 नाम, D६ चैव (for चापि) — °) K४ D३
वपुरास्थाय, T२ G२-४ रूपमास्थाय

22 B३ G४ om 22 (for B३ of v l 21) G1 miss
ing (cf v l 14) T1 om 22^{cd} — °) B1 जगत् (for
यज्ञ) B1 क्रुद्धस्, Dc D३ ५ T२ G२ ५ M शूरस् (for क्रूरस्)

24 G1 missing (cf v l 14) G४ om 24^{ab} — °)
Ś1 D1 ३ स्व, K२ ४ स्वा (for स्वा) Ś1 अपि, T1 M एव
(for देव) — °) B३ Dc D३ ३ transp लोकाश्च and
देवाश्च — After 24, T२ G२-४ M1 ins

504* शरणागतसत्राणे स्वमेकोऽसि इदम्वत ।

[G२ M1 धृत् (for दृत्)]

Colophon om in D1 ३ G1 missing — Major par
van Ś1 K1 ३ Dn३ T G२-४ M1 आरण्य — Sub-parvan
Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य Omitting sub
parvan name, K२ B३ ३ Dn३ ns D४ ५ mention only
आगस्त्य, K३ ४ D३ only लोमशतीर्थयात्रा, followed by
आगस्त्य, T1 only भगस्त्यचरित — Adhy name B४ Dc
वृत्रवधोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both)
Dn३ ns M३ 10३, T G२-४ M1 101 — Śloka no
Dn 26

101

☞ This adhy is missing in G1 (of v l ३ 100
14) The MS is mostly ignored here

1 °) S1 K1-३ B1 ३ ४ Dn D1 ४-५ T२ G२ ३ त्व, K४
Dc D३ ३ भवत् (for इत्) N (for B३ see below) T२
G२-४ प्रसादाद् (for प्रदानाद्) K२ ४ B३ D (except D३ ५)
G२ वर्धते (for वर्तन्ते) B३ स्वप्नसादात्प्रवर्तते

2 °) K३ Dc प्रवर्तते; B Dn D1 ४ ० विवर्धते, D६ वर्ध-
यति (for वर्तयन्ति) — °) To avoid the hiatus, S1 K1 ३
तेन्योन्य, K४ B D (except D३) M1 ह्यन्योन्य (for अ)
— °) K३ B1 ३ स्वप्नभावान् — °) = (var) 5^d B३
स्वया वै (for स्वयैव)

त्वत्प्रसादान्निरुद्धिग्रास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेप्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेप्यति ॥ ४
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
 विष्णुरूचा च ।
 विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६
 कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रवादितम् ॥ ७

ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रन्ति मुनीनिह ॥ ९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोपणे ॥ १०
 एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्त्राश्रमं ययुः ॥ ११
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणि दीप्ततेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

3 D₂ om (hapl) 3-5 — ^b) M इत्युत (for उत्तमम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ न हि जानति; K₃ 4 Dc D₁ ३ ३ जानीमो न च, B₄ कालका नाम (for न च जानीम) Ś₁ K₃ 4 D₃ ३ M केनेते, K₁ विध्यते; K₃ वध्यते, B₄ केपि[? पी]मे, D₁ केनैव; T G₂ ३ केनेति (for केनेमे) Dn₂ न च जानीमहे केन — ^d) S (G₁ missing) वै द्विजा (for ब्राह्मणा) S₁ K B_{1m} Dc D₁ ३ ३ वध्यते (K₁ केनेते; K₃ केनैव) ब्राह्मणा निशि
 4 D₂ om 4 (cf v l 3) — ^a) Ś₁ K Dc transp क्षीणे and ब्राह्म T₂ G₂-4 हि (for च) — S₁ K₂ om (hapl) 4^{cd}
 5 D₂ om 5 (cf v l 3) — ^c) G₂ 4 नाति, M₁ नाभि, M₂ नैव (for नाधि) — ^d) = (var) 2^d Dc T G₂ ३ त्वयैव (for त्वया वै)
 6 D₂ कृष्ण उ, T₂ G (G₁ missing) श्रीभगवान् (for विष्णुः) — ^b) S (G₁ missing) पृथिवी (for प्रजाना)
 7 ^{ab}) K₁ ३ D₁ ३ T G₂ ३ M कालेया D₁ ३ S (except M₂, G₁ missing) विख्याता, गणा, and वारुणा — ^d) K₂ B₂ ३ D (except D₂ ३ ३) प्रसाधित (for प्रबा)
 9 ^b) K B₁ D₁-३ ३ S (G₁ missing) नाना (for नक्र) — ^c) Ś₁ K₁-३ D₁ लोकस्य (for लोकाना) — ^d) Dn D₄ ३ ऋषीन् (for मुनीन्) Ś₁ K₁ ३ अथ (for इह)
 10 ^a) B₁ S (except M₁, G₁ missing) हि (for तु) — ^b) Ś₁ K₁ ३ समुद्रक्षयगा, S (G₁ missing) द्राक्षयिणे K₄ समुद्राश्रयमाश्रिता, D₃ (marg sec m) समुद्रस्य क्षय विना, D₅ समुद्रक्षयगासिन — D₅ reads 10^{cd} after 505*

— ^d) S₁ K Dc D₁-३ ३ सन्धीयता (for सप्रधा) — S om 10^{ef} — After 10, N (except Ś₁ K₁ ३) ins 505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोपणम् ।
 11 ^a) B₂ ३ ततो, B₄ Dn D₄ ३ G₄ तदा (for वचो) — After 11^{ab}, S (G₁ missing) ins 506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्मण समुपस्थिता ।
 ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
 सर्वलोकविनाशार्थं कालेया कृतनिश्चया ।
 तेपा तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनि सनातन ।
 उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्द्वच । [5]
 विदितं मे सुरा सर्वं दानवाना विचेष्टितम् ।
 मनुष्यादेश्च निघन कालेयै कालचोदितै ।
 क्षयस्तेषामनुपास कालेनोपहताक्ष ये ।
 उपाय सप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोपणे ।
 अगस्त्य इति विख्यातो वारुणि सुसमाहित । [10]
 तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।
 स हि शक्तो महातेजा क्षणात्पातु महोदधिम् ।
 समुद्रे च क्षय नीते कालेयास्त्रिहनिष्यथ ।
 ण्व श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मण परमेष्ठिन ।
 [(L 2) G₂ 4 ततस्ते, M ते नीचे (for ते तस्मै) — (L 7) M₁ मनुष्याणा च (for व्यदेश्च) — (L 9) M₁ [अ]पि (for वि) — (L 12) M₁ भाग (for तेजा)]
 — ^{cd}) B₁ आश्रित्य, D₁ ३ अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य) Ś₁ K D₅ परमेष्ठ-यस्यनुज्ञाता (for ^c) S (G₁ missing) समनुज्ञाप्य ब्रह्मण वारुणि समुपस्थिता
 13 K₄ om 13 13^b = (var) 3 103 3^b — ^d)

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

अंशितश्च सुरैश्चर्याल्लोकार्थं लोककण्ठकः ॥ १४

क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।

वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५

तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्धृतिं परमां गताः ॥ १६

अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।

ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १

लोमश उवाच ।

अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।

उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाव्रवीत् ।

यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।

प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K₈ B₄ D₆ D₁ २ अभिष्टुत, B₁ D₃ ६ अधिष्ठित, S (G₁ missing) तु तुष्टुवन् (for अभिष्टुवन्)

14 ^a) B₂ ४ Dn₁ ns G₃ नाहुषेण — ^b) Ś₁ K₁-३ स्व देवानां; K₄ D₈ ६ देवानां स्व (for स्व लोकानां) — ^d) K₂ लोकार्थं, K₈ B₂ ४ Dn D₄ ६ स्वर्लोकाल् (for लोकार्थं)

15 ^a) K₁ ३ ४ D₂ सुमहात्, T₁ G₄ तरण, G₂ सरण, M तरसा (for सहसा) — ^b) T G₂ ३ नभोगत, G₄ नभोत्तम (for नगो) — ^c) B₁ क्रम्य (for क्रामन्)

16 ^a) Ś₁ दक्षिते, K₁ सवृते, D₂ चादिते, D₈ च वृते, M₁ द्वावृते T₂ G₂-४ सा चावृते लोको — ^b) T₁ M₁ द्वा (for 'भ्य')

17 ^b) Ś₁ K₁ २ ऋषि (for गति) — ^c) B₄ D₆ प्रयाचाम — ^d) B D (except D₂ ३ ६) वर स्वा (by transp), T₁ वरद, T₂ G₂-४ स्वा वय, M₂ स्वा पर M 'दोत्तम (for 'दो ह्यसि)

Colophon G₁ missing — Major parvan Ś₁ K₁ २ Dn₂ T G₂-४ M₁ आरण्य — Sub parvan B₄ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K D₁ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थ (K₂ om तीर्थ)यात्रा (followed by आगस्त्य in K₈ ४), B₁-३ D₆ Dn D₄-६, likewise,

only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ K₁ २ कालेयवध, T₁ अगस्त्यचरित — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ T G (G₁ missing) M₁ 103, Dn₂ ns M₂ 10४, D₁ 106 — Śloka no Dn 18, D₁ 43

102

~~14~~ This adhy is missing in G₁ (of v 1 ३ 100 14) The MS is mostly ignored here

1 1^{cd} = (var) ३ 10४ 4^{ab} — ^c) T₂ G₂ ३ इच्छा महे (for 'म्यह) — ^d) M 'मते (for 'मुने)

2 ^a) T₂ (before corr) G₂ ४ 'सार (for 'राज) T₂ G₂-४ 'राज (for 'शैल) — ^b) Ś₁ K₂ एक; K₁ अर्थ (for मेरु) — ^c) N (except Ś₁ K₁ D₂) 'स्तमने

3 ^a) D₆ तत्र, M₂ अथ (for त तु) D₂ T₁ transp तु and दृष्ट्वा K₈ ४ B D₆ T₁ तदा (for तथा) — ^c) K₁ ३ transp हि and मेरुः Ś₁ यथा मेरुर्भवता — ^e) N प्रदक्षिणश्च

4 ^a) K₁ २ ४ B Dn₂ ns D₁-३ ६ T₁ शैल; D₆ शैल (for शैल) — ^f) B Dn D₄ ६ T₁ M₂ येद् (for येन)

5 ^a) K₂ क्रुद्ध (for क्रोधात्) — ^b) D₂ M₂ स महा

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रबुद्धः सहसाचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ५
 ततो देवाः सहिताः सर्वे एव
 सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं
 न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६
 अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
 तपस्विनं धर्मभूतान् वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७
 देवा ऊचुः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
 शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८
 तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।

सोऽभिगम्यात्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११
 यावदागमनं मह्यं तावच्चं प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निपूदिताः ।
 अगस्त्याद्द्वारमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः किमिच्छथ ।
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६
 एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे
 महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
 ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

चल', D₂ M₁ स महाबल — °) = 8^a K₁ & M₁ सूर्य'
 (for सूर्या) — °) T G₂₋₄ M₁ मैच्छत् (for सिच्छन्)
 6^b) B D (except D₁₋₃ s) विष्य (B₁ तदा) (for
 सेन्द्रा) K₂ B₂ समागत्य K₄ B₁ D₁₋₃ तम् (for महा)
 — °) Ś₁ K₁ स्म (for त) — °) D₁ s T G₂₋₄ [ए]व, M
 [अ]पि (for अ)
 7^c) K₁ & Dc₂ D₁₋₃ s वीर्यवीर्यं, B Dc₁ Dn D₄ s
 M वीर्यवत (for वीर्यवीर्य) — °) Ś₁ K₁ s च; K₂ &
 D₂ s T₁ M₂ त (for ते)
 9^c) S (G₁ missing) स्वट (T₁ सृ) ते हि (for ऋते
 त्वा हि) — °) T₁ G₂ & एत (for एन)
 10^a) Dc देव (for विप्र) — °) Dc अभ्ययात्
 — °) B₂ & Dc Dn D₄ s G₄ स्थित (for स्थित)
 11^a) Ś₁ K₁ s यात्, B₁ यात् (for दत्त) — °) Ś₁
 K₁ s गन्तामि (for गन्तास्मि)
 13^a) Dc ते, D₂ s तु (for स) — °) Ś₁ K D₁₋₃ s
 [अ]त्रिवरेण ह (Ś₁ K₁ s हि), B [अ]मित्रकर्षेण (B₂ & °ण)
 14^c) Some MBS प्रभावेण — °) Ś₁ K₁ M₂ मा

(for मा)

15^b) M₁ यथा (for सुरै) D₆ M₂ सर्वे; M₁ देवैर्
 (for सर्वैर्) Ś₁ K₁ B₁₋₃ निपूदिता; T₁ निवेदिता; M
 निपातिता — °) S₁ K₁ T G₂ s अगस्त्यद्वारमा, G₂ M
 अगस्त्य द्वारमा

16^b) Ś₁ K₁ s तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18^b) — Before
 16^{cd}, Dc ins अगस्त्य उ — B₂ om (hapl) 16^a-18^b
 — °) S₁ K Dc D₁₋₃ उप (for अभि) Ś₁ D₂ स्म (for
 स्य) — °) D (except D₂ s s) कम् (for किम्)
 — After 16^{cd}, Dc reads 18^{cd}, repeating it in its proper
 place — °) Ś₁ K Dc₂ D₁₋₃ s तदा (for ततस) Dn
 तेथ, D₄ ते त (for तेन) — °) Dn₁ n₂ D₄ s देवता (for
 देवास्त) — After 16, S ins

507* सर्वे प्राक्षलयो भूत्वा पुरदरपुरोगमा ।

17 B₂ om 17 (of v 1 16), K₂ om 17^{ab} — °)
 Dc D₂ M₁ एक, M₂ एत (for एव) D₂ s वय (for कृत)
 B₂ & Dn D₄ s हि कार्यं (for महर्षे) — °) Ś₁ K₁ s
 महात् (for महात्मन्) — °) T₂ G₂₋₄ M₂ कालोपसृष्टान्;

कालेयसंज्ञान्सुरविद्विपस्तान् ॥ १७

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि इत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T₁ कालेयसृष्टान्, M₁ कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्) K₈
सुरविद्विषास्तान्, K₄ असुरद्विषा गणान्, D₁ ३ सुरविद्विषाणान्,
D₈ विद्विषो गणान्, T₁ असुरद्विषस्तान्, M₂ सुरविद्विषाश्च
19 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ तप सिद्धैश्च मुनिभिः — °) K₈ ४ B₁ ३ ४ Dn D₃ ४-६ सुव्रत, T₂ G₈ M₁ सुव्रतै, G₈
सवृत्, G₄ सवृत्

22 D₈ om 22 (with 21^{oa}) — °) K₄ D₁ ३ कदरै-
रिव (for 'रेपु च) T₂ G₈ (after corr) [अ]पि, G₂ ३
(before corr) ४ M₁ [इ]व (for च) T₁ कदरेषु च नादित
— G₄ om 22^{oa} — °) K₈ B₃ Dn D₁ ४ ६ 'गणान्वित, B₂ °निषेवित, D₅ °गणैर्युत

Colophon G₁ missing — Major parvan Ś₁ K₁ ३
T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan Dc₁ तीर्थयात्रा,
preceded by आगस्त्य K₁ B Dn D_{8-६} (all om sub-
parvan name) mention only आगस्त्य; K₈ ४ D₁, like
wise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in
K₈ ४), and Dc₂ only अगस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy no
(figures, words or both) Dn₂ ns M₂ 105, D₁ 107,

T G (G₁ missing) M₁ 103 — Śloka no Dn D₁ 25

103

✍ This adhy is missing in G₁ (of v 1 ३ 100
14) The MS is mostly ignored here

1 °) B₂ D₁ ३ ६ ६ S (G₁ missing) स समुद्र (by
transp) — °) Ś₁ K₁ ३ मुनि (for ऋषि) — °) K₄
सर्वान् (for देवान्) — °) K₄ देवर्षीश्च, T G₂ ३ ऋषींश्चापि
2 °) Dn D₆ T₁ G₂ अह (for एष) T₂ G₂₋₄ हिता
र्थाय — °) Ś₁ K₈ भगवान्, K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ भवता (for
भवद्भिर)

4 °) S₁ B Dn₃ D₄ ६ T₂ G₈ M₁ त (for तु) — °)
B Dn D₄ ६ T₁ M सेंद्रा (for देवा) B₁ तथा सुरा, Dn
D₄ ६ T₁ M तदा मरा, T₂ G₂₋₄ सहामरा (for सवा)
— °) Ś₁ K₄ D₁ T G₈ [अ]भ्यर्ष, K₂ [अ]पि पू (for
[अ]प्यर्ष)

5 °) Dc देवता त्व (for त्व नस्त्राता) — °) K₈ ३ B
Dn₁ D₂ ६ ६ T₂ G₂₋₄ M₁ भावन, T₁ पावन

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमग्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
 तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वेगिभिरुबदद्भिः ।
 न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवोकसाम् ॥ ८
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा मीमनिस्वनाः ।
 चक्रुः सुतम्रलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गधारिणः ।
 निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।

विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
 तुपुशुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यत्तया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
 जीर्णं तद्वि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विपण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
 परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
 प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजगमुर्यथागतम् ॥ १८
 त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

- 6 ^a) K₂ & B Dn D₁ 4-5 G₄ M₁ स (for स-) T₂ G₂₋₄ महात्मभि (for महात्मा) — ^b) Ś₁ K₁ & मृदग (for गन्धर्वं) Ś₁ K Dc D₁₋₃ & चैव (for सर्वश) — ^c) Ś₁ K₁ & अतुं (for अवं)
- 7 ^a) B₄ S (G₁ missing) समुद्र (for महार्णव) — ^o) Ś₁ K₂ चापानि, B₁ सर्वाणि (for दिव्यानि)
- 8 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₂ & & S (G₁ missing) बला (for 'बलैर्' K₂ & B₂ & T₂ G₂₋₄ M वेगितैर्, D₂ वेगत (for वेगिभिर) K₁ उन्नमद्भि; B₂ उन्नवद्भि, D₂ तैर्नैर्दद्भि
- 9 ^b) Some MSS 'निस्वना' — ^o) Some MSS सुतम्रल
- 10 D₂ om 10 — ^d) Ś₁ K₁ & B M सूविता, K₂ पाविता
- 12 ^a) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ & शिष्टास (for शेषास) — ^d) Dn D₁ & & आस्थिता (for आश्रिता)
- 13 ^d) Dn D₄ & इद वचनमब्रुवन्
- 14 ^a) K₁ & B Dc Dn D₁ & & महाबाहो; D₂ T₁ M

- मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग) — ^o) T G₂₋₄ वि (for च) — ^d) Ś₁ कर्मण (sup lin विक्रमा as in text)
- 15 D₂ om 15 — ^a) Ś₁ K₁ & & विप्र, K₂ भाग, D₁₋₃ G₂ M₁ भाग (for बाहो) — ^b) Ś₁ K₁ & लोक भावन, D₂ T G₂₋₄ पावन
- 16 ^b) T₂ G₂₋₄ सत्तम (for पुंगव) — After 16^{ab}, S (except G₄, G₁ missing) ins
- 508* तास्तथा सहितान्देवानागस्त्य सपुरदरात् ।
 [T₂ G₂ तान्दि, M₁ तदा (for तथा)]
- 19 Ś₁ om 19^{ab} — ^b) B₂ & उपाजग्मु — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ मन्त्रयत K₂ D₁ & परस्पर (for पुन पुन) B₂ m भवद्भिर्यत्नमास्थितै (=16') — After 19^{cd}, S (G₁ missing) ins
- 509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशा सह विष्णुना ।
 — ^o) B प्रोचु (for ऊचु) — ^f) K₄ D₂ [अ]पि (for [अ]भि-)
 K₂ B₁ Dc Dn₂ पूरणे (for पूरणम्) — T₁ om from 19^f up to 3 104 1°

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
 महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
 ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
 कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
 कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५
 लोमश उवाच ।
 इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
 रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
 स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
 वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत् ॥ ७
 तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
 वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om in B₄ D₃ १ T₁ G₁ missing — *Major parvan* Ś₁ K₁ २ D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* K D₁ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₅ ४), B₂ ३ Dc Dn D₄ ६, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś₁ K₁ मन्त्र, Dc कालेयवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ T₂ G (G₁ missing) M₁ 104, Dn₂ ns M₂ 106, D₁ 108 — *Śloka no* Dn D₁ 20

104

☞ G₁ missing up to 18° of this adhy (cf v l ३ 100 14) The MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 T₁ om 1^{abc} (of v l ३ 103 19) — After 1^{ab}, T₂ G₂ ३ M ins

510* निर्हादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयस्त्वदा ।

2 °) Ś₁ D₂ तु, Dn₂ D₂ १ T₂ G₂₋₄ च (for वै) — °) K₄ राजाद्, B₂ T₂ G₂ राजो, G₂ भोगो, G₄ भागो (for राज्ञो) B₂ T₂ G₂₋₄ M₁ भगीरथ — After 2, Dc₂ Dn₂ ins

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गा तदा पूर्णो भविष्यति ।
 — K₁ B Dc Dn D₄ ६ ins after 2 (Dc₂ Dn₂, after 511*)

512* पितामहवच श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमा ।
 कालयोग प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B₄ ins colophon (omitted at the end of adhy 103) On the other hand, S (G₁ missing) ins after 2

513* पूरयिष्यति तोयौषै समुद्र निधिमम्भसाम् ।

[G₂ M₂ स मुनिर् (for समुद्र)]

3 °) K₄ D₂ ३ चाभवन् (for चात्र किं) Ś₁ K₁ २ D₂ M₂ वै (for किं) — °) Ś₁ K Dc D₂ तु (for च) — °) B Dc Dn D₄ ६ परिश्रयात्, D₂ T₂ G₂ परिश्रयात्, T₁ परिश्रमै

5 G₄ om 5 — °) T₂ G₂ ३ राजेंद्र (for विप्रेन्द्रो) — °) T G₂ ३ M धर्मराजेन धीमता — K₂ om (hapl) 15^{cd}

6 °) D₁ ६ 4 गुणोपेत

7 °) K₂ हैहयान्स (by transp) Ś₁ K₁ S (G₁ missing) हैहयान् Ś₁ समुद्राद्यान्, K₂ समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य) — °) Ś₁ मलकाश्रैव, K₁ ससका चैव, K₂ सलका चैव (for ताल) — °) K₂ 4 Dc D₁₋₃ M (by transp) कृत्वा च; B₁ कृत्वा तु; T₂ G₂₋₄ कृत्वा स B Dn D₄ ६ राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्) — °) Ś₁ K₁ ३ स (for स) S₁ K₂ 4 D₁₋₃ ६ चान्वशाः (Ś₁ गा)त्तः; K₁ नाम शाशत; K₂ Dc चान्वशासत; B₁ ३ अनुशासत, S (G₁ missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत)

8 °) Ś₁ K₁ २ उ (Ś₁ ह्यु)मे राजन्, K₄ Dc D₁ ३ क्षम वता, D₂ तु भवता — °) Ś₁ K₂ पाङ्कनदन, K₁ [अ]प्सरसोपमा; K₂ [अ]प्सरसा समे, K₄ D₂ [अ]प्सरसोपमे, D₂ [अ]प्सरसा समे; M कुरुनदन (for भरत)

9 °) B Dn D₄ ६ तप्यसे, Dc₁ तैपे च, Dc₂ प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
 पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
 स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
 आससाद् महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
 शंकर भवभीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
 त्र्यम्बकं शिवमुपदेशं बहुरूपमुपापतिम् ॥ ११
 स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
 तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
 एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ १४
 ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

एको वंशधरः शूर एकस्या संभविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
 स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
 तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
 वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ संवभूवतुः ॥ १७
 ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावुं व्यजायत ।
 शैव्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमार देवरूपिणम् ॥ १८
 तदालावुं समुत्सष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिखनाम् ॥ १९
 राजन्मा साहसं कार्पीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
 अलावुमध्यान्निष्कृष्य वीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
 सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

तताप) B Dn₁ ns D₆ स्म, D_{6a} च (for सु) — ^d)
 Ś₁ K₁ B₁ s M₁ कैलास ; K₂ कैलाश , K₃ & D_{6a} D₂ s
 कैलाश

10 T₁ om 10^a-12^b — ^d) M शर्वं (for त्र्यक्ष)
 Ś₁ K D₆ D₁ s त्रिपुरघातिन, M₁ त्रिभुवनेश्वर, M₂ त्रिपुर
 घातक

11 T₁ om 11 (of v l 10), B₂ om 11^{ab} — ^e)
 D₈ s शर्वम् (for भवम्) — ^b) B₁ Dn D₄ s पिनाकिं
 शूलपाणिन — ^c) M उद्रेषु (for उद्रेषा) T₂ G₂₋₄ त्रियबकं
 शिव श्रेष्ठ — After 11, K B₁ D₆ D₁₋₃ s ins

514* लोकधातारमजरमरेश पुरातनम् ।

दिग्वासस घृषरथमचिन्त्याद्भुतयोगिनम् ।

13 ^a) D₆ भव (for हर) — ^c) Ś₁ K₁ s अस्मिन्
 (for य) — ^d) T₁ G₂ s M₁ [प]व (for [ह]ह) K₁ s
 वर (for वरम्)

14 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ s पुत्रा षष्टिसह — ^b) K₁ B D
 (except D₁₋₃) परमं (for समर) — ^c) K₂ & D₁ s
 एकस्या (for स्या) Ś₁ K₁ s & D₆ D₁ s ते (for स)
 — ^d) K₃ & D₁ s पत्न्या (for दया) Ś₁ K B D₆ Dn
 D₃₋₆ नरोत्तम; D₁ s नृपवरात्मज, T₁ ते च नरोत्तम (for
 तव नरो)

15 ^a) T G₂₋₄ तथैव; M ते चापि (for ते चैव) Ś₁
 K₂ प्रागेव हि (for चैव सर्वे) K₃ D₆ D₁₋₃ s B (G₁
 missing) सहिता सर्वे (by transp) — ^c) T₂ G₂₋₄
 M₁ वनाकर — ^d) Ś₁ K₁ & G₂ एकस्या (for स्या) — ^e)

Ś₁ K₁₋₃ ततो (for तु त)

16 ^a) Dn D₁ s तत्र (for तात) — ^d) Ś₁ K₁ s
 नाति; K₃ सप्र, M₁ सोपि (for सोऽति) — After 16,
 S (G₁ missing) ins

515* काल शशुवरप्राप्त प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।

[M प्राप्ते (for प्रात)]

17 ^a) S₁ तस्यार्थे, B Dn D₄ s तस्य ते, T G₂₋₄ तस्येमे
 D₂ T₁ M₂ भरतश्रेष्ठ — B₂ transp 17^b and 17^d — ^b)
 Ś₁ K₁ s & D₆ D₁ s द्वे (for ते) B Dn D₄ s T G₂₋₄
 भार्ये कमललोचने

18 ^a) T₂ G₂ s काले तु (for कालेन) — ^b) K₁₋₃
 गर्भालावु, K₄ D₁ s M₁ लावु; T₂ G₂₋₄ गर्भतुय Ś₁
 K₂ s D₆ असूयत, K₄ D₁ s व्यसूयत — G₁ resumes
 from 18^d

19 ^a) K₃ तमलावु, K₄ तदलावु; D₁ s अलावु तत्, T
 G₂₋₄ तत्सुतुं (of v l 18) — ^b) T₁ M [S]य (for स)
 — ^c) Ś₁ K D₆ D₁₋₃ s ततो (for अथ) T₂ G₂₋₄ [अ]त
 रिक्षे (for क्षात्) — ^d) Some MSS 'नि खना

20 ^a) K₁ Dn₂ निष्काम्य, K₄ D₆ M₂ निष्काम्य; G₂
 निष्कृत्य — ^d) T G धार्यं (for गोप्यं)

21 ^a) Ś₁ K D₆ D₁₋₃ s भादेषु (for पात्रे) — ^c)
 D₁ s T₁ तत्र (for तत्) — ^d) K₁ s भागदा, K₄ Dn
 D₁ s-3 T₁ भारत (for पार्थिव)

22 ^a) D₂ T₂ G निर्दिष्ट; T₁ दत्त तत्, M दिष्ट तत् (for
 दिष्ट ते) — ^b) B₁ s & जना (for नरा) — ^d) Ś₁ K₁ &

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धध्वज्ज्वरतर्पणम् ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वाल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशंश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।

सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D₂ भूद् (for ते) D₃ ऽ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा

Colophon om in D₆ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
Dn₂ D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₄ D₆
तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K₁ ३ ४ D₁ ३ (om sub
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
by आगस्त्य in K₄), B₁₋₃ Dn D₄ ६, likewise, only
आगस्त्य — Adhy name K₃ सगरोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) Dn S 105 (Dn₂ ns M₂
107), D₁ 109 — Śloka no Dn D₁ 28

105

1 ^a) B₂₋₄ अतरीक्षात् G₁ ३ वै, M स (for च)
— ^b) M राजा वै (for स राजा) B₁ ४ D₆ Dn₁ ns D₃
T₂ G₁ ३ सत्तम (for सत्तम) Ś₁ K₁ ३ राजा राजन्यसत्तम
— ^c) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ५ श्रद्धावान् (for श्रद्धध्वद्) — After
1, K₁ ३ B (B₃ om lines 2-4) D (except D₁₋₃ ५) G₂
M₂ ins

516* एकैकशस्ततः कृत्वा बीज बीज नराधिप ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ।
धात्रीश्विकैकश प्रदाद्युन्नरक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबला ।

[(L 1) K₁ जीव जीव, B₁ D₆ बीज (B₁ 'ज) पूर्ण (for
बीज बीज) B₁ ३ ४ D₆ 'धिप (for 'धिप) — (L 2)
B₁ ४ कुम्भेषु (for कुम्भेषु) B₁ D₆ गर्मान् (for भागान्)
D₆ निदधे (for विदधे) B₂ D₆ पुन (for तत) — (L
4) K₁ कालेन महता षष्टि (for the prior half)]

2 B₃ om 2^a-3^b — 2^a=3 104 14^a — ^d) T G
सगरस्य महात्मन

3 B₂ om 3^ab (of v 1 2) — ^b) D₁ ३ आकाशे; D₆
आकाश — ^d) B₂ सहेश्वरान्; T G₂₋₄ सुरासुरान्, G₁ चराच' ;
M₂ सहासु' (for सहाम')

4 ^a) Ś₁ K B₁ ३ D₆ D₁₋₃ ५ T₁ [अ]भ्य(B₁ ३ D₁
[अ]प्य)धावत् (for [अ]प्यन्) — ^c) D₆ तथा सर्वाणि भूतानि

5 ^a) D₆ T₁ G₁ M₂ तदा; T₂ G₂₋₄ तथा (for ततो)
— ^d) Ś₁ K₁ ३ T₁ सर्वदैवता, D₆ T₂ G देवतै', M₂
'वेदितै'

6 ^a) K₂ D₆ D₃ T₂ G₂ महाभाग; B₂ ततो महा
— 6^b=1 6 5^b, 204 24^b — K₃ om (hapl) 6^b
— ^d) Ś₁ K₁ ३ 'क्रम (for गतम्)

7 After 7, M₂ ins

517* कपिल ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसशयम् ।

8 ^a) K₄ च ते, B₂ ४ D (except D₁ ३ ५) तु ते; G₁
तदा (for ततो) — ^b) B₁ ३ G₁ M मनुजोत्तम; T₁ 'जाधिप
— ^d) G₄ M प्रति' (for विप्र')

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्थागतम् ॥ ८
 ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
 दीक्षितः सगरो राजा ह्यमेधेन वीर्यवान् ।
 तस्याश्वो व्यचरञ्छूर्मिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
 समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
 रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
 ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा ह्योचमम् ।
 आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
 तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
 ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
 ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
 नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३

आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
 ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
 सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
 अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तत्र पार्थिव ।
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
 उवाच वचनं सर्वास्ता दैववशान्नृप ॥ १६
 अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
 यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
 प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
 भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ १८
 अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
 समासाद्य विलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

9 °) K₁ महतिभिर् (for बहु) T G₁ १ १ ततो बहु-
 तिथे काले — °) K₁ व्यचरन्, K₄ विचरन्, G₂ [ऽ]प्यचरद्
 (for व्यचरद्) Ś₁ K₁ Do भूमौ (for भूर्मि) — 1) K₂
 च, K₄ B Dc Dn D₄ १ स; D₂ तु; G₂ M₂ तै (for सु)
 — After 9, 8 ins

518* सर्वैरेव महोत्साहै स्वच्छन्दमचरो नृप ।

[T₁ महामार्गे (for महो) G₁ प्रचरान्, M₁ प्रसरो (for
 प्रचरो)]

10 °) B₁ Dc D₂ S स समुद्र (by transp) D₁ १
 च (for स)

11 °) T G₂ तत्र (for तात) — °) K₁ १ Dc S
 (except G₂ M₂) ज्ञात्वा; D₁ १ हृष्टा (for मत्वा) — °)
 Dc D₂ G₁ आगत्य (for आगम्य), of v 1 14 K₁ Dc
 D₂ आचक्षुर् (for क्युर्) — 1) Ś₁ K D₁₋₂ भूयो, T G
 पुत्रा (for सर्वे) — After 11, B₁ ins a variant of 17^{ad}
 (v 1 नागतव्यमृते हय for the posterior half), while
 8 ins

519* ससमुद्रवनद्वीपा विचिन्वन्तो वसुधराम् ।

12 °) D₂ ततः पित्राज्ञया सर्वे — °) Ś₁ K D₁₋₂ १
 मृगयतो (for अमार्गन्त) D₂ १ महीपाल; G₂ हय राजन्
 (for महा) — °) Ś₁ K D₂ १ सचेर; Dc सर्व हि; D₁ १
 चेक्ष (for सर्वं च)

13 °) Ś₁ K D₁ १ अभि (for अश्व) B₂ १ Dc वा
 (for च); of v 1 15

14 T₁ om (hapl) 14-15 — °) Dc G₁ आगत्य

(for आगम्य), cf v 1 11 Ś₁ K₁ १ पितर प्रोचु, K₂
 पितुरुद्दिशा — After 14^{ab}, S (T₁ om) ins

520* स्थित्वा सर्वे महीपाला सागरा सहितास्ता ।

— 1) Ś₁ K D₁₋₂ १ नि (D₂ ह्य) त्विलेय (for लेन)

15 T₁ om 15 (of v 1 14) — °) Ś₁ K₁ १
 (? gloss) मार्गिता (for विचिता), of 18^d — D₂ reads
 15^b-16^b after 17^a — °) Dc अव, T₂ G₂₋₄ अभि (for
 अधि) — °) B₁ १ १ Dc वा (for च), of v 1 13

16 For D₂, of v 1 15 — °) K₁ १ B₁ D₂ तेषा
 वचन (by transp) — °) Ś₁ K D₁₋₂ १ तनयान्, G₁
 सहितान् (for वचन)

17 After 17^a, D₂ reads 15^b-16^b — °) K₂ [अ]-
 प्यश्व, K₄ [अ]श्व मे; T₂ G₂ १ चाश्व (for श्वश्व)

18 °) B Dn D₂ १ १ T₂ G₂ पितु (for तत) — K₂
 T₂ G₂ om (hapl) 18^d-19^d — °) K (K₂ om) Dc
 D₁₋₂ १ G₂ M₁ सर्वा (for कृत्स्ना)

19 K₂ T₂ G₂ om 19^{abd} (of v 1 18) — °) G₂
 M₂ पश्यस्ततो (for पश्यन्त ते) — After 19^{ab}, T₁ G₁ १ १
 M ins

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिन ।

— °) D₁ १ G₂ १ तत्र (for तत्र) — °) B D (except
 D₁₋₂ १) G₂ M₁ [अ]प्यखनन्; T₁ खनन् (for खनन्त)
 — °) Ś₁ K₁ १ अकुर्वौ; K₂ चातुरौ; K₄ हसुकै; B₂ हेसुकै;
 B₄ हिंसुकै, Dc D₄ १ हेपुकै; D₂ हसुलै; D₂ सुसुलै; S
 सुलै (for हेपुकै) D₁ कुदालकैसुकैश्वेव; D₂ सकुदालकै

कुदालैर्हंपुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ १९
 स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
 अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
 असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
 आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
 छिन्नशीर्षां विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
 प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृतनरूहाः ।
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
 संकुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १

ततः कुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
 स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव — 1) B D (except D₁₋₃ ६) G₂ M यत्समास्थिता
 (for अखनस्तदा) T₂ G₁ ३ ४ तत (for तदा)

20 B₄ om 20 — 4) B (B₄ om) Dc Dn₁ n₃
 D₈ दीर्यमाण

22 5) S₁ K₁ ३ सभिन्नकुक्षिसधय, K₂ भिन्नयत्रास्थिस
 धय, K₄ 'जान्वस्थिसधय', B Dc Dn D₄₋₆ 'स्वगस्थिसधय'
 (B₁ 'जत्वस्थिसधय'), D₈ 'जास्वस्थिसधय', G₁ 'जास्वस्थि
 मज्जता'

23 6) T₂ G₃ चि, G₂ M₁ तु, M₃ नि (for हि) — 5)
 K₃ B D (except D₃ ६) वरुणा (for मकर')

24 5) Ś₁ K D₃ विशा (for मही-) — After 24^{ab},
 M₃ ins

522* विदार्यमाणा पृथिवीं सागरैर्बलदर्पितै ।

— 6) Ś₁ K₁ ३ ४ 'मध, D₁ ३ ६ 'तल, T G₂ ३ M₁ 'मथो
 (for 'मय) M₃ ते प्रविष्टास्तु पावाल — T₁ om 24^c-25^d
 — 7) Ś₁ K₃ ४ D₁₋₃ ६ M₁ महीपते, Dc महीतल; M₃
 विशा पते (for महीतले)

25 T₁ om 25 (cf v1 24) — 8) S₁ K₂ B D
 (except D₁₋₃) तेजसा (for तपसा) B₂ ४ Dn D₄ ६ M₃
 तु (for त) — 9) T₂ G ज्वलत्तम् (for ज्वालाभिर्) — S
 (T₁ om) ins after 25 (G₂ M₃, after 25^{ab})

523* दृष्ट्वा हि दृपिता सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om in B Dc Dn D₃₋₆ — Major parvan
 Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D₂ तीर्थ
 यात्रा K₃ ४ D₁ (om sub parvan name) mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (followed by भागस्स in K₃ ४) — Adhy
 no (figures, words or both) D₁ 110, S 106
 (M₂ 108)

106

1 6) Ś₁ K₁ ३ Dc त (for ते) Ś₁ K₁ ३ T₂ G₁ ३ ४
 M₁ तु, Dc ते (for त) Dc महात्मान, D₁ ३ महाराज (for
 हय राजन्) — 7) D₁ ३ ६ कालनोदिता — 8) B Dn
 D₁ ६ सप्र (for सम) — 9) To avoid hiatus, Ś₁ K₁ ३ ४
 श्व' , D₃ ६ ते'श्व'; S (except M₁) वाजि'

2 6) T₂ G M 'भाग (G₁ तेजा) (for 'राज) — 5)
 S₁ K₁ ३ D₃ ६ देवसत्तम, S (except G₁) राजसत्तम D₁ ३
 कपिलाख्यो महासुनि' — 7) D₃ देव (for मुनि) B Dn
 D₃ ४ ६ T₁ G₁ ४ M पुगव (Dn₁ 'वा) (for सत्तमम्)

3 6) N G₁ M₃ विवृत (for विवृत्) — 5) Ś₁ K₁ T₁
 'सृजत् (for 'सृजन्) — 6) K₃ स; G₄ M₁ च (for सु)
 D₁ ३ 'महत्तेजो (for महातेजा) — 7) D₁ ३ नृपालमजान्,
 D₆ समागतान् (for स सागरान्) — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्चारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
 आत्मानमात्मनाश्चास्य ह्यमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 पट्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।

त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
 खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्वलान् ॥ १०
 ततः पौराः समाजगुर्भयशोकपरिमुताः ।
 सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
 असमञ्जोभयाद्द्वोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
 असमञ्जः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

M₂ ins

524* पट्टि सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तम ।

4 K₁ om (hapl) 4^b-5^c — °) D₁ T₁ आगम्य,
 D₂ आगत्य; D₃ आसाद्य (for आगच्छत्) — °) Ś₁ K₂ तत
 तस्मै, M₂ तस्मै सर्वं (for तच्च तस्मै)

5 K₁ om 5^{abc} (cf v.l 4), D₅ om (hapl) 5^{abcd}
 — °) Ś₁ K₃ & D₃ ऋव (for द्रतम्) — After 5^{cd}, S
 (except G₁) ins

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दु खेन समभिमुत्त ।

— Ś₁ B₄ Dn D₄ & G₁ om (? hapl) 5^{ef} — °) K₁
 B₂ & Dc T₂ G₂ M₂ आत्मनात्मानम् (by transp), B₁
 आत्मैवात्मानम् — °) K₁₋₃ D₁ & & ह्यमेध व्यचिन्तयत्
 (K₁ & विचिन्तयन्)

6 °) Ś₁ K₁ & स्वसमजसुत, K₄ D₃ & सोसमज °, Dc
 समजस सुत, S असमजसुत

7 °) K₄ D₂ T₂ G₂ & पट्टिस्तात, D₁ & मम पट्टि (for
 पट्टिस्तानि) — °) S₁ K D₂ & M₁ मे महौ (for अमितौ)

8 °) D₃ तत्र, T G₁ & M₂ वस्त, G₂ & तावत् (for
 तात) — °) D₁ & पुरा (for [अ]नघ) — °) A few
 MSS सरक्ष्य

9 °) G₂ M₁ ऋविशार्दूल (for राजशार्दूल) — °) Ś₁
 K Dc पुत्र सगर (by transp) G₁ आत्मन, M₁ औरस,
 M₂ आत्मज (for आत्मजम्)

10 °) S₁ K₁₋₃ S असमज — °) Ś₁ K B₂ Dc D₁ &
 M₁ [अ]भवत्, T₂ G₂₋₄ स्वभूत् (for ब्रभूत्) — °) D₁₋₃ &

T₁ हि स (by transp) T₂ G₂ M₂ स पौराणा सु(M₂ हि)-
 दारकान् — After 10^{cd}, S ins

526* क्रीडत सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।

[T₂ G₂ M₁ [अ]भ्येत्य (for [अ]माद्य)

— °) Ś₁ K₃ D₁ & पुरेषु, K₃ B Dn D₄ & M₁ गले, K₄
 गते; Dc गले वि, D₅ पुरा वि, T G चूडासु, M₂ कुलेषु (for
 खुरे) D₁ & बालकान्, S क्रीडतो (for क्रोशतो) — °) Ś₁
 K₂ D₃ & T₂ G₂₋₄ दुर्मति (for दुर्वलान्) M₁ तत्र तत्र
 महीपते (of 526*)

11 °) S₁ K ते (for च) D₃ & G₁ & M₁ [अ]पि (for
 [अ]भि) D₁ [अ]भापत; T G₂ [अ]धावत् (for [अ]याचन्त)
 — °) T₂ G₂₋₄ तदा (for स्थिता)

12 Before 12, B₄ M₁ ins पौरा (B₄ cont ऊजु)
 — °) K D₁ & दितो, D₃ & दिकाद् (for दिभिर्) S₁
 K B₂ & Dn D₁₋₃ & भयात् (for भयै) — °) K₃ S अस
 मजमया — °) Ś₁ K M₁ तस्मान्, D₁ & राजन्, D₃
 अस्मान्, D₅ कस्मान् (for ततो) T₂ G₂ & [S]स्मान्
 (for नस्)

14 Before 14, B₄ M₁ ins सगर (B₄ cont उवाच)
 — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ & S असमज Ś₁ K D₃ & [अ]द्य
 नगरात्, G₂ M कुमारोद्य (for पुरा) — °) Ś₁ K Dc D₃ &
 पुत्रो मे, G₂ M नगराद् (for सुतो मे) T₂ G₂ & स (for
 वि) — °) S (except G₂ M₁) चेन् (for वो) D₁ & &
 मे प्रिय — °) Ś₁ K₃ शीघ्रमेतद् (by transp)

15 °) S₁ K प्वमुक्ते. — °) D₁ & राजा राजो भयात्तदा;

एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
 अंशुमांस्तु महेष्वासौ यदुक्तः सगरेण ह ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलामेन तथाश्चस्व परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
 तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 ह्यस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९
 लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।

प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
 ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
 स वत्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वत्रे पिद्वणां पावनेप्सया ॥ २४
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानधिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
 हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
 आजगाम हयं गुह्यं यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
 सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T₂ G₂₋₄ यथाज्ञा कृतवान्नृप

16 °) Ś₁ K प्रियकामेण (K₃ कामार्थं), M विप्रिये
 लिष्टन् (for हित°)

17 °) K₃ B₂ D₁₁ D₄ ° हि, D₁ ३ च (for ह)

18 °) T₂ (before corr) G₂ ४ देश (for तेऽह)
 D₁ ३ M₁ त्यागात्तव पितुश्चापि — °) M₁ शेषाणा (for पुत्रां°)
 — °) M₁ सुतानामश्वनाशाश्च — °) G₂ M₂ पौत्रक (for
 पु°) M₁ मनो मे तात मोहित

19 G₁ om 19-20 — °) G₄ अश्वस्य (for ह्यस्य)
 T G₂ ४ [आ]गमनाद् (for [आ]नयनाद्) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३
 T₁ G₂ पुत्र (for पौत्र) — After 19, Ś₁ K₁ ३ ins an
 addl colophon

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै ह्यमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३२
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५

तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
 गङ्गावतरणे यत् सुमहृच्चारोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथावल् ॥ ३८
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्यकः ॥ ३९
 अभिपिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।

बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

S₁ K D₈ सर्वं तस्मै (by transp)

31 ^a) K₂ 4 B₁ D₆ D₁₋₃ चापि (for चापि) — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₁ T₁ G₁ M₂ तदा (for तथा) — ^d) K₄ उपस्थित, G₁ महात्मनः (for उपागतम्)

34 ^c) D₁ 2 G₂ M₁ राज्य (for भार) — ^d) Ś₁ K₂ तत्, S नृप (for तदा)

35 ^e) Ś₁ K₁ 'राज्य; D₁ 2 G₁ तेजा, T₁ राजो (for राज)

36 ^b) Ś₁ K₂₋₄ भारत, D₈ वीर्यवान्; G₁ धार्मिक (for धर्म) — G₁ om 36^c-38^d — ^c) D₁₋₃ T G₂ 2 M सस्मिन् (for तस्मै) Ś₁ K₁ 2 समादाय; T₂ G₂ 4 वेश्य — ^d) To avoid hiatus Ś₁ K₁ 2 4 त्वशु, D₆ द्यशु (for अशु) Ś₁ K₁₋₃ D₈ 2 प्रस्थितो वन (K₂ भवत्, D₆ दिव) (for अपि सस्मिन्)

37 G₁ om 37 (cf v1 36) — ^b) Ś₁ K₂ नृप (for महत्) — ^d) S (G₁ om) गतिं तेषां विचिन्तयत्

38 G₁ om 38 (of v1 36) — ^b) S (G₁ om) महात् (for सुमहत्) — ^c) D₁ 2 गगावतरणे सक्तः — ^d) Ś₁ K₁ 2 चेष्टमानो — After 38, D₁ 2 ins

528* स राजपिदिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G₁ om 40^{ab} (with 39^{cd}) — ^a) S₁ K₁ 2 D₆ G₂ च (for तु) D₁ 2 अभ्यपिचत् त राज्ये — ^b) B₁ 3 D₁₋₃ 2 आस्थित (for आश्रित) — After 40^{ab}, S (except G₁) ins

529* भगीरथ महात्मान सत्यधर्मपरायणम् ।

— G₄ om 40^{cd} — ^d) T G₁₋₃ M₁ वसुधाधिप (T₁ G₁ 2 प) (for भरत)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ 2 D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D₂ तीर्थयात्रा K₂ 4 D₁ 3 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄ D₈), B₂ 3 D₆ D₂ 2 D₄₋₆, likewise, only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ गगावतार, K₁ 2 गगावतरण, K₂ सगरोपाख्यान, B₄ भगीरथान्विषेक. — Adhy no (figures, words or both) D₂ 106 (as in text), D₂ 2 108, D₁ 111, S 107 (M₂ 109) — Śloka no D₂ 2 70, D₂ 2 71, D₁ 44

एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्पुत्रः ॥ १५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
 अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७
 सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाश्चस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
 तस्माद्दुःखामिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 ह्यस्यानयनात्पौत्रं नरकान्मां समुद्धर ॥ १९
 लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।

प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
 ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
 स वज्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वज्रे पितृणां पावनेप्सया ॥ २४
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
 हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
 आजगाम हर्यं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
 सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T₂ G₂₋₄ यथाज्ञा कृतवास्यप

16 °) Ś₁ K त्रियकामेण (K₃ कामार्थं), M विविधे
 तिष्ठन् (for हित°)

17 °) K₃ B₂ Dn D₄ ° हि, D₁ ° च (for ह)

18 °) T₂ (before corr) G₂ ° देश- (for तेऽह)
 D₁ ° M₁ त्यागात्तव पितुश्चापि — °) M₁ शेषाणां (for पुत्रा°)
 — °) M₁ सुतानामश्वनाशाश्च — °) G₂ M₂ पौत्रक (for
 पु°) M₁ मनो मे तात मोहित

19 G₁ om 19-20 — °) G₄ अश्वस्य (for ह्यस्य)
 T G₂ ° [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्), Ś₁ K₁ ° ° D₁₋₃ °
 T₁ G₂ पुत्र (for पौत्र) — After 19, Ś₁ K₁ ° ins an
 addl colophon

22 °) Ś₁ K₁ ° ° D₂ D₃ तस्मै (for अस्मै)

23 °) B Dn D₂ ° ° राज (for तेजा) — M₁
 om (hapl) 23^b-25^a

24 M₁ om 24 (of v.1 23) — °) K₃ ° D₂ °
 त तु (for तत्र) — °) B Dn D₄ ° वरक, D₁ ° च वर
 (for उदक) — °) K₄ B D₂ Dn D₄ ° T₁ G₄ पावनेच्छया,
 D₁ ° नाय वै

25 M₁ om 25^a (of v.1 23) — °) K₃ ° D₂
 Dn₂ D₁₋₃ ° T₂ G₂ ° ददामि Ś₁ K₁ ° D₂ D₁₋₃ ° तुय्य
 (for तव) — °) D₁ यद्य, T G₂₋₄ यत्त (for यद्यत्)

26 D₂ om 26^a-28^b — °) Ś₁ K D₃ कृतस्वयां
 B₂ तथा पिता; D₅ स्वया कृत (for स्वया पिता)
 27 D₂ om 27 (of v.1 26) — °) Ś₁ K₁ °
 D₁ ° ° प्रभावेण, D₃ G₁ प्रसादेन — After 27^a, S₁ ins
 527* शलभत्वं गता एते मम क्रोधहृताशने ।

[G₂ कृता ये ते, M₁ गता ये ते, M₂ अवापुस्ते]
 — °) K₃ ° M₂ कृतवार्थं, B₁ पुत्र° (for पाव°)
 28 D₂ om 28^a (of v.1 26) — °) K₃ T G₁ ° °
 याज्ञिय; G₂ M याज्ञीय — G₄ om 28^a — °) D₁ °
 चास्य; T G (G₄ om) तस्य, M₁ तत्र (for तात)

29 D₂ om (hapl) 29, D₂ om (? hapl)
 29^a — °) K₃ सुस्वर, K₄ महामना, D₁ ° पितृसदा,
 M महायशा (for महात्मन)

30 °) B₂ D₂ पितु- (for तत) — °) Ś₁ K D₂ D₃ °
 G₂ ° M महीपते (Ś₁ K₁₋₃ ° ते) (for महा°) — °) Ś₁
 K₁ ° M₁ [अ]भि (for [अ]पि) K₂₋₄ D₁ [उ]पासाय — °)

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै ह्यमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३२
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५

तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत् दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहत्कारोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथावल् ॥ ३८
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्यकः ॥ ३९
 अभिपिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।

बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

Ś1 K D३ सर्वं तस्मै (by transp)

31 °) K३ ५ B1 Dc D1-३ वापि (for चापि) — °)

Ś1 K1 ३ B1 T1 G1 M३ तदा (for तथा) — °) K४ उपस्थितः; G1 महात्मान (for उपागतम्)

34 °) D1 ३ G२ M1 राज्यं (for भार) — °) Ś1 K३ तत्, S नृप (for तदा)

35 °) Ś1 K1 राज्यं, D1 ३ G1 तेजा; T1 °राजो (for राज)

36 °) Ś1 K३-४ भारत, D६ वीर्यवान्, G1 धार्मिकः (for धर्म) — G1 om 36^c-38^d — °) D1-३ T G३ ३ M तस्मिन् (for तस्मै) Ś1 K1 ३ समादाय, T३ G३ ५ वेश्य — °) To avoid hiatus, S1 K1 ३ ५ त्वशु, D६ अशु (for अशु) Ś1 K1-३ D३ ३ प्रस्थितो वन (K३ भवत्, D६ दिव) (for अपि सस्थित)

37 G1 om 37 (of v1 36) — °) S1 K३ नृप (for महत्) — °) S (G1 om) गतिं तेषां विधितयन्

38 G1 om 38 (of v1 36) — °) S (G1 om) महात् (for सुमहत्) — °) D1 ३ गगावतरणे सक्तः — °) Ś1 K1 ३ चेष्टयानो — After 38, D1 ३ ins

46

528* स राजपिदिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G1 om 40^{ab} (with 39^{cd}) — °) Ś1 K1 ३ Dc G३ च (for तु) D1 ३ अभ्यपिच्यत् तं राज्ये — °) B1 ३ D1-३ ३ आश्रित (for आश्रित) — After 40^{ab}, S (except G1) ins

529* भगीरथ महात्मान सत्यधर्मपरायणम् ।

— G४ om 40^{cd} — °) T G1-३ M1 वसुधाधिप (T1 G1 ३ प) (for भरत)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 ३ Dn३ T३ G३-४ M1 आरण्य — Sub parvan D३ तीर्थयात्रा K३ ५ D1 ३ (om sub parvan name) mention only लोमशातीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K४ D३), B३ ३ Dc Dn1 n३ D४-६, likewise, only आगस्त्य — Adhy name Ś1 गगावतार, K1 ३ गगावतरण, K३ सगरोपाख्यान; B४ भगीरथामिषेक — Adhy no (figures, words or both) Dn1 106 (as in text), Dn३ n३ 108, D1 111, S 107 (M३ 109) — Śloka no Dn1 n३ 70, Dn३ 71, D1 44

पिदृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमाद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिमिभेधैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्युहैर्जलकुकुटैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।

चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
 जलस्थानेषु रम्येषु पक्षिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नरैरप्सररोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
 क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

- 1 ^a) B₁ महाभागश्च (for महे) — ^b) Ś₁ K Dc D₃ 5
 भगीरथ, S महायत्ना (for रथ) — K₄ om 1^a-3^a
 — ^d) S₁ K (K₄ om) D₁ 2 "हृदय" (for "नयन")
- 3 K₄ om 3^a (cf v 1 1) — ^b) = 1 53 6^b T₁
 G₁ विदीर्यता, T₂ G₃ 4 विदार्यता (for विद्) — ^d) K₁ 4
 B₄ Dn D₁ 4 6 नरेश्वर
- 4 ^c) K₃ D₃ "श्रेष्ठो (for "श्रेष्ठ) D₁ 2 सोधापश्यन्नरैर्द्रस्तु,
 T₁ G₁ सोपश्यन्नरश्रेष्ठ — ^d) S₁ K₁ 2 Dc D₃ 5 नगेश्वर,
 K₃ महागिरि, K₄ नरेश्वर, M₁ नरेश्वर (for नगो")
- 5 G₄ om 5-10 — ^b) Ś₁ K₂ "बद्धैर्, K₁ "बलैर्,
 K₃ 4 M₁ "नद्धैर् (for "सद्धैर्) — Ś₁ K₁ 2 read 5^{cd}-
 6^{ab} after 7^{ab} — ^d) S₁ K प्रनृत्यत्, B Dc Dn D₄-6 G₁
 परिषिक्त, D₃ स नृत्यत् (for परि")
- 6 G₄ om 6 (cf v 1 5) For Ś₁ K₁ 3 cf v 1 5
 — ^b) B₁ 2 4 Dn₁ n₂ D₄ 6 प्रासादैर्, Dc सोदैर् (for
 सोदकैर्) — ^c) K₃ Dn D₄ 6 "सलीन" — ^d) Ś₁ K₂ 3
 B₃ 4 Dn D₁ 2 4-6 G₁ सिंहव्याघ्र, B₂ Dc सिंहव्याघ्रैर्
- 7 G₄ om 7 (cf v 1 5) — After 7^{ab}, Ś₁ K₁ 2
 read 5^{cd}-6^{ab} D₃ transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^c) Ś₁
 K₁ 2 गगावनेस् (for भृङ्गराजैस्) D₁ 2 गजैर् (for तथा)
 Ś₁ चप-, K₁ 2 चच; K₃ चापैर्, D₁ 2 M₂ मत्तैर्, D₃ चाश्म,
 T G (G₄ om) राजन्, M₁ भातैर् (for हसैर्) — ^d) Ś₁
 K Dc दात्युह-, T₁ G₁ 2 M₂ नत्युहैर्
- 8 G₄ om 8 (cf v 1 5) D₃ transp 7^{cd} and 8^{ab}

— ^b) B D (except D₁-3 5) जीवजीवकोकिलै, T₁
 कोकिलैश्च निषेवित, G₁ कोकिलैश्च सुकृजितै

9 G₄ om 9 (cf v 1 5) — ^b) Ś₁ K₁ 3 "हस" (for
 "भिश्च) — T₁ om (hapl) 9^c-11^b — ^d) D₁ 2 आरावै
 (for व्याहृतै) Ś₁ K₁-3 D₃ सुनि (K₃ D₃ च वि) नावित
 (for समल")

10 G₄ T₁ om 10 (cf v 1 5, 9), Ś₁ om (? hapl)
 10^c-11^b — ^c) K₁ आशागज, K₂ आशागण, K₃ B Dn
 D₄ 6 दिग्वारण, K₄ दिशागज, Dc D₁ 2 5 दिशागज, D₃
 दिग्गजाना, T₂ (after corr) G₃ दिक्कुर (T₂ before corr
 दिग्गजेन), G₁ 2 M₁ दिग्गजैर् (for दिशागज in M₂ only)
 Cf Jacobi, *Das Rāmāyana*, p 6f — Cf also 1 60
 64^c — ^d) G₂ M₂ घृष्ट" (for घृष्ट")

11 S₁ T₁ om 11^{ab} (cf v 1 9, 10) — ^b) D₃ M₁
 "हुम, D₃ "सत्व (for "रस) K Dc समाचित, D₃ समा
 श्रित, M₁ "लताकुल (for समा") — G₄ om 11^c-12^d
 — ^c) K₂ B D (except D₁-3) विषोल्बण T G₂ 3 M₂
 भुजगैर्

13 ^a) Dc नृप" (for नर") — ^b) B₂ Dc D₁ 2 G₁
 M₂ समास्थित, D₃ उपास्थित" Ś₁ K₂-4 D₃ तपोयोगसम
 न्वित — ^c) B D (except D₁-3 5) "समक्ष (for "भक्षो
 Sभूत्) — ^d) Dn₁ n₂ D₃ T₂ G₂-4 M₂ सहस्र

14 ^b) S₁ K D₃ तत्र, D₁ 2 T₂ (before corr) G₁ 2
 दिव्या (for दिव्ये)

15 ^b) K₂ 3 T G किन्विद्, D₃ किं स्विद् (for किं च)
 K B₂ 3 Dc D₁-3 5 S (except M₁) ददामि — ^c) S₁

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६
पटिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७
तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे चासौ न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिपिञ्चसि ॥ १८

स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाञ्जीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
करिष्यति च ते कामं पितृणां हितकाम्यया ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

K₁ ३ D₅ यद्ब्रवीषि, K₄ तद्ब्रुहि वा, D₁ ३ तद्वै ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि) D₂ मुनि (for नर^०) G₂ तद्ब्रुहि नृपतिश्रेष्ठ
16 All MSS om the raf l — ^b) D₂ तथा, S (except M₁) नदीं (for तदा) — After 16^{ab}, S (except G₄) ins

530* तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलि ।
[G₁ तथा, M₁ नदीं (for तदा) G₂ राज्ञ (for राजन्)]
— ^a) K₁ D₁ ३ T₁ G₁ M₁ स्मना (for नदि); of v l 17
17 ^b) Ś₁ K₁-३ नदि (for स्मनाम्); of v l 16
— ^c) K₂ B D (except D₂ ३) T₁ G₁ M₁ कपिल (for का^०) B₁ ३ ४ D (except D₁ ३ ३) T₁ G₁ M₁ देवम् (for तेज)

18 ^a) Ś₁ K₁ ३ गर्व (for एव) — ^b) B₁ D₃ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ M स्वर्गवासो — ^c) D₁-३ सहस्राणि (for शरी) — ^d) D₁ ३ S जलैस्त्व (by transp) D₃ S (except M₁) नाभिर्षपसि (D₃ से) — After 18, S₁ K D₃ ins

581* तावत्स्वर्गे न वस्यति मम पूर्वपितामहा ।;
while B D₂ D₃ D₄ ३ ३ ins

582* तावत्तेषा गतिर्नास्ति सागराणा महानदि ।
19 ^a) K₂ B D₃ D₄-३ अर्थेन याचामि, D₁ अर्थे याचयामि, D₂ अर्थेभियाचेह, T G₃ अर्थे हि याचामि — ^d) D₁ ३ स्वर्गवाहिनि, D₃ शिरसा नदि (for वै महा^०)

20 Before 20, all MSS except T₁ G₁ ३ ins लोमश उ — ^a) Ś₁ K₁ ३ वचो राजन्, K₃ महाराज (for वचो राज्ञो) — ^d) K₂ ३ प्रीता सा; D₂ प्रीतात्मा; D₃ प्रतीवा

(for सुप्रीता) G₂ प्रत्य (for सम) Ś₁ साधुत्व सा स्वभाषत, K₁ प्रीता त सा स्वभा^०, K₂ प्रीता त्व साधु भा, D₃ प्रीता सम्यगभा^०, D₄ सा प्रीत्या तमभा, M₁ प्रीता समनुभाषत
21 K₃ reads 21^{cd}-22^{ab} after 25^{ab} — ^c) D₁ ३ त (for तु) S₁ K₁ ३ दुष्पार, K₂ दुर्वार, D₁ ३ दुःसाह, D₃ दुर्वीज, G₄ निर्धार्य K₄ D₅ दुर्धरो मम वेगस्तु, D₂ मम वेग तु दुर्वार्य — ^d) S₁ K₁ ३ पतत, K₄ तीं (for न्त्या) J₁ शुवि, K₄ M₂ च्युता, B D₂ D₃ द्रुत, D₃ D₁ ३ ४ सुव; D₂ ३ (sup lin) नृप, D₃ च्युत

22 For K₃ of v l 21 — ^{ab}) K₄ क्षमस् (for शक्तस्) K₅ न तु मा शक्यते कश्चिच्च्युता धारयितुं यत्वात्

23 ^a) B D₃ D₄ ३ T₂ G₃ स करिष्यति (for करिष्यति च) D₅ हि (for च) D₁ ३ साद्य, T₂ G₃ ३ कर्म (for काम) — After 23, S ins

583* तपसाराधित शशुर्भगवाँल्लोकभावन ।

24 ^a) B D₃ D₄ ३ ततो राजन्; S (except G₂ M₁) महाराज (for वचो राजन्) — ^b) D₂ भगो (for राज्ञो) G₁ भगीरथनृपसदा — ^c) Some MSS कैलाश

25 ^a) N (except K₁) तपस् (for तपस्) N तीव्र (for तेन) Ś₁ K₁ ३ ४ समासाद्य, K₂ B D₃ D₄-३ उपागम्य; D₂ उपागम्य (for समा^०) — After 25^{ab}, K₃ reads 21^{cd}-22^{ab}, while S ins

584* गङ्गावतरण राज्ञयावत् महीपति ।
— ^d) D₃ D₁-३ ३ M₁ धारणे (for ण) K₂ B₁ D₂ D₁ ३ G₄ नृप (for नृप) — ^e) Ś₁ K₁ स्वर्गवास; B D₂ D₃ D₄-३ G₄ स्वर्गे वास — ^f) Ś₁ K₁ ३ ४ D₅ नरसत्तम, K₃

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्धोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तम', D₂ ४ ६ स नरोत्तम

Colophon om in D₂ ६ — Major parvan Ś₁ K₁ २
Dn₂ T₁ G₂—4 M₁ आरण्य, D₆ वन (1) — Sub-parvan
B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K₂ ४ Dc D₁ २
(om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by आगस्त्य in K₄ Dc), B₁—3 Dn D₆, like
wise, only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ K₁ ३ गगाव-
तार', K₂ सगरोपाख्याय; T₂ G₂ ३ भगीरथवरलाम् — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ 107 (as in text),
Dn₂ n₂ 109, D₁ 112, S 108 (M₂ 110) — Śloka
no Dn D₁ 27

108

2 °) D₂ ६ T₂ G₂ ४ 'भाग (for 'बाहो), cf v 1 13
— M₂ om (hapl) 2^b—4^c — °) T₂ G₂ शुभा (for
शिवाम्)

3 M₂ om 3 (cf v 1 2) — °) K₁ स वृत', G₁
सर्वत' (for सवृत) Ś₁ K₂ पर्वतैर्, K₁ (ong) परम; K₁
(sup in) D₂ पर्वतैर् (for पार्षदैर्) K₄ B₂ ३ Dc Dn

D₁ ३—६ M₁ वृत पा(Dn₂ D₂ ४ M₁ प)रिषदैर्धोरै
4 M₂ om 4^{ab} (of v 1 2) — °) B Dc Dn D₂—६
G₂ ४ M₁ तत्र (for तत') K₄ T₂ G₂ श्रुत्वा (for स्थित्वा)
Ś₁ K₁ ३ ४ B₂ नरश्रेष्ठ, T₂ G₂ ३ नृपश्रेष्ठ — After 4^{cd},
S ins

535* पितृणा पावनार्थं ते तामह मनुजाधिप ।
— °) B Dc₁ D₄ त्रिविष्टपात्

5 °) T₁ G₁ M₂ ततो (for वचो) — °) D₁ ३ शक्रेण
उदीरित (with hiatus!) — °) K₁ ३ ४ तामन्व ; D₂
तावत्', S (except M₁) हि सम' (for समनु'); but of 6^b

7 °) B₂ M₂ प्रच्युता ता (by transp) B₁ ३ ४ Dn
D₁—4 ६ अयो, B₂ S (except M₁) तथा (for ततो) — °)
S₁ K Dc S (except T₁ G₁) देवै (for देवा) B₂ Dn₂
सर्वे, D₁ ३ सह (for सार्धं) S₁ K₁ ३ ४ Dc G₁ महर्षयः
T₂ G₂—4 M प्रजापति (for महर्षिभि) — °) B Dn
D₁ ३ ४ ६ T₂ G₂ ४ 'यक्षाश्च, D₂ G₂ M₁ 'यक्षैश्च (for
'रक्षांसि) — °) D₂ सजग्मुश्च, G₂ M समागच्छन् B D
(except D₂) T₁ G₁ ४ दिदक्षव

8 °) S₁ Dn₂ समुद्भूत', K₁ ३ Dc₂ D₁ ३ 'वृत ; K₂ ४
Dn₁ n₂ D₂ 'द्वृत', B 'द्वृत', Dc₁ D₂ ४ ६ G₄ 'द्वृत'

9 °) Ś₁ K₁ ३ महा (for हरो) — °) Ś₁ K₂ पुण्य

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्कयः ॥ १०
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्वलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
 क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
 एवं प्रकारान्स्वबहून्कुर्वन्ती गगनाच्छ्रुता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथान्वीत् ॥ १२
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
 त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
 समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
 पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पिट्ठणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ।
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

(for मुक्ता)

10 °) B₁ [अ]व (for वि) D₃ G₂ M₁ बभौ सा विप्र
 सर्पती — °) G₂ तथा, M₁ तत्र (for त्रिधा) — G₄ om
 10^{ad}, D₄ om 10^d-11^e — °) T G₁₋₃ पक्तिभि (for
 पङ्कय)

11 D₄ om 11^{abde} — °) Ś₁ K₁ ३ + T₁ [ह]व च
 (for the first क्वचित्) — °) K₃ D₁ ३ सु; B D₀ D_n
 D₃ सा (for स्व) — °) T₁ वा, G₄ स, M स्व (for सा)
 Ś₁ K₃ D₃ क्वचित्तया प्रयातेन, K₁ तथा प्रयातेषु, K₃ ४ *तथा
 प्रयातेन, D₁ ३ त्स (D₃ रसा) तोयनिनदा, D₃ *तथा प्रयातेषु
 — °) D₄ इसती (for नदन्ती) — After 11, 8 (except
 G₁) ms

536* क्वचिदाकाशमावर्ते सक्षिपन्तीव सर्वश ।

[T₁ आवर्ते, T₂ (after corr) G₃ आहत्य (for आवर्ते)]

12 °) Ś₁ K₃ ४ B D_n D₁₋₃ G₄ M कुर्वती D₁ ३ ०
 गगनच्छ्रुता — °) 8 (except M₁) उवाच ह (for अथा)

13 °) Ś₁ K₁ ३ बाहो; K₃ ४ D₀ D₃ ३ T₂ G₃ M₁
 *भाग (for *राज)

14 °) Ś₁ K₁₋₃ M₁ राजन् (for राजा) — After
 14^{ad}, M ms

537* प्रापयामास धर्मज्ञं पितृदेवान्तिक नदीम् ।

[M₃ ज्ञाव (for प्राप*), and देहा* (for देवा*)]

— °) K₃₋₄ B D (except D₁ ३) M₁ ज्ञाव (for पाव*)

— °) Ś₁ K₂₋₄ D₀ वै; K₁ D_n D₄₋₆ G₁ च; M₁ स
 (for ह)

16 °) Ś₁ K₁ ३ स (for च) B D_n D₃ ० समासाद्य
 समुद्र च — °) K₃ ४ D₃ सागर (for समुद्र) — After
 16, D₁ ३ ms

538* जह्नुना च घृता मुक्ता जाह्नवी तेन सस्मृता ।

17 °) K₄ B₁ ३ D_{n3} स्वेन (for त्वे च) — °) Ś₁
 K₁ ३ समच*, K₃ च सम*, K₄ D₃ स सम*, D₁ ३ ता सम,
 D₃ समुप*, M₁ हि सम* (for समु*)

18 °) K₄ D₀ D₃ पृथिव्याम् — After 18, 8 ms

539* कालेयाश्च यथा राजस्त्रिदशैर्धिनिपातिता ।

[T₂ G₂₋₄ महाराज (for यथा राजन्)]

19 °) Ś₁ K D₃ ० कालेयार्थे (D₃ ३ *र्थ), B D₀ D_n
 D₄ ० कारणार्थं, D₁ ३ देवार्थं वै (for कारणार्थे) — °) Ś₁
 K₁₋₃ वातापी च — °) K₃ राजन्महा (for स ब्रह्महा) Ś₁ K
 D₀ D₃ ३ [अ]सुर, T₁ तथा, G₁ विमो (for प्रभो)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_{n3} T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan D₀ M₁ तीर्थयात्रा, followed
 by आगस्त्य K₃ ४ D₁ ३ ० (all om sub parvan name)
 mention only लोमनाथीयात्रा (followed by आगस्त्य
 in K₃ ४ D₃ ३), B D_n D₂ ३ ०, likewise, only
 आगस्त्य K₃ ४ B₁ ३ ४ D₀ D_n D₂₋₃ M₁ oant समाप्त
 — Adhy name Ś₁ K₃ गगावतार; K₁ D₁ ३ T₂ G₃
 गगावतरण, K₃ सगरचरित्र — Adhy no (figures, words
 or both) D_{n1} 108 (as in text), D_{n3} n₃ 110, D₁
 119, 8 109 (M₃ 111) — Śloka no D_n 21

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्भङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवन्दीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घो रैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिवक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तमः, D₂ ४ ० स नरोत्तम

Colophon om in D₂ ५ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
Dn₂ T₁ G₂₋₄ M₁ आरण्य; D₆ वच (1) — Sub parvan
B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K₂ ४ Dc D₁ ३
(om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by आगस्त्य in K₄ Dc), B₁₋₃ Dn D₆, like
wise, only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ K₁ ३ गगाव
तारः, K₂ सगरोपाख्याय, T₂ G₂ ३ भगीरथवरलाम् — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ 107 (as in text),
Dn₂ ns 109, D₁ 112, S 108 (M₂ 110) — Śloka
no Dn D₁ 27

108

2 °) D₂ ० T₂ G₂ ४ भाग (for 'बाहो'); cf v 1 13
— M₂ om (hapl) 2^b-4^c — °) T₂ G₂ शुभा (for
शिवाम्)

3 M₂ om ३ (of v 1 2) — °) K₁ स वृत्, G₁
सर्वत (for सवृत्) Ś₁ K₂ पर्वतैर्, K₁ (orig) परम, K₁
(sup lin) D₂ पर्वतैर् (for पार्षदैर्) K₄ B₂ ३ Dc Dn

D₁ ३-० M₁ वृत् पा (Dn₂ D₂ ४ M₁ प) रिषदैर्घो रै
4 M₂ om 4^{ab} (of v 1 2) — °) B Dc Dn D₂-३
G₂ ४ M₁ तत्र (for तत) K₄ T₂ G₂ श्रुत्वा (for स्थित्वा)
S₁ K₁ ३ ४ B₂ नरश्रेष्ठ; T₂ G₂ ३ नृपश्रेष्ठ — After 4^{cd},
8 ms

686* पिष्टुणा पावनार्थं ते तामह मनुजाधिप ।

— °) B Dc₁ D₄ त्रिपिष्टपात्

5 °) T₁ G₁ M₂ ततो (for वचो) — °) D₁ ३ शक्रेण
उदीरित (with hiatus!) — °) K₁ ३ ४ तामन्वः; D₂
तावत्, S (except M₁) हि सम (for समनु), but of 6^b

7 °) B₂ M₂ प्रच्युता ता (by transp) B₁ ३ ४ Dn
D₁₋₄ ० अथो, B₂ S (except M₁) तथा (for ततो) — °)

S₁ K Dc S (except T₁ G₁) देवै (for देवा) B₂ Dn₂
सर्वे, D₁ ३ सह (for सार्धं) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc G₁ महर्षयः,
T₂ G₂-४ M प्रजापति (for महर्षिभिः) — °) B Dn

D₁ ३ ४ ० T₂ G₂ ४ यक्षाश्च, D₂ G₂ M₁ यक्षैश्च (for
'रक्षांसि) — °) D₂ सजग्मुश्च; G₂ M समागच्छन् B D
(except D₂) T₁ G₁ ४ दिवक्षव

8 °) Ś₁ Dn₂ समुद्भूत, K₁ ३ Dc₂ D₁ ३ वृत्; K₂ ४
Dn₁ ns D₂ वृत्, B वृत्, Dc₁ D₂ ४ ० G₂ वृत्

9 °) S₁ K₁ ३ महा (for हरो) — °) Ś₁ K₂ पुण्य

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
 क्वचिदासोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 खफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
 क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
 एवं प्रकारान्सुवहून्कुर्वन्ती गगनाच्छ्रुता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथान्रवीत् ॥ १२
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्पहम् ।
 त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा बभूव राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
 समुद्रं च समाग्राद्य गङ्गाया गच्छितो नृपः ।
 पूर्यामाम वेगेन समुद्रं परुणालयम् ॥ १६
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयन् ।
 पिबुणा चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
 पत्तसे सर्वमाग्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
 समुद्रश्च यथा पीतः कारुणार्थं महान्गता ।
 चान्तापिथ यथा नीतः क्षयं स व्रजाम्पहम् ।
 अगस्त्येन महागज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकजनतमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः क्रौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
 नन्दासपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
 स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
 अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नुपः ॥ २
 वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
 नाशक्रुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
 वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
 सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते ह्य्यवाहनः ॥ ४
 एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
 लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिर्कर्शन ।
 तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
 अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।
 अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी क्रोपनो भृशम् ॥ ७
 स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ।
 य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ॥ ८
 वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
 व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
 एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
 कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

1 °) D₁ १ प्रति (for तत्) S₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ प्रयाता
 कौन्तेया — °) Ś₁ K₂ अमरं, K₁ असुरं, K₄ T₁ G₂ ४
 परमं, D₁ ३ चापरं (for अपरं)

2 °) D_n D₄ ६ पर्वत स (by transp), D₁ ३ ते पर्वत,
 G₁ देवकूट Ś₁ K₁ D₂ ततो गिरिवरे पुण्ये — °) T₂ G₃ ४
 महागिरिं (for अनामयम्) Ś₁ K₁ D₃ हेमकूटे विशा पते
 — °) K₄ D₁ ३ T₁ नृप, D₃ ३ अपि (for नृप)

3 °) K₃ बहुवाता, K₄ B₁ ४ D₃ G₁ M₂ Cnp वाचा
 यत्रा, B₂ ३ Dc G₂ वाता यत्रा, D_n D₄ ६ वाताबद्धा,
 D₁ ३ सदा चैवा, T₁ वाचाला चा, T₂ (after corr) G₃
 वातबद्धा (for वाचो यत्रा) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁-३ ३
 M₂ समां (for तमा) — °) T₂ G₃ ३ [S]भवन् (for जना)

4 °) K B Dc Dn D₂-३ M तत्र (for यत्र) D₁ ३
 ववौ च प्रबलो वायु — After 4^{ab}, B D (except D₁-३ ३)
 ins

540* स्वाभ्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ।
 — After 4, B D (except D₁-३ ३) ins

541* मक्षिकाश्चादशस्त्र तपस प्रतिघातिका ।
 निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।

5 °) K Dc Dn₁ n₂ D₃ ३ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D_n
 अद्भुतानुपलक्ष्य स, D₁ ३ दृष्ट्वा तत्राय भारत — °) K₃ G₂
 पुनरेव स्म, K₄ D₃ ३ परिपप्रच्छ, B Dc Dn D₁ ३ ४ ६ पुनरे-
 वाय, T₂ G₃ ४ वास्य — °) B₂ युधिष्ठिर (for तद्)

K₄ D₃ ३ स चापीदसुवाच ह — After 5, S (except M₂)
 ins

542* युधिष्ठिरः ।

यदेतन्नगवक्षिन्न पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ।

6 °) Ś₁ K₁-३ B D₁ अरिर्कर्षण, T₂ G₂-४ भरतर्षभ
 — °) G₁ ३ ४ M₂ वदतो (for गं)

7 °) K₁ ४ T₂ G₂-४ वृषभं, T₁ पर्वत (for ऋषभं)
 B₂ ४ S तु (M₁ वै) (for ऽभूद्) — °) S₁ K₂ T₂ G₁ ३ ४
 वृषभो (for ऋषभो) Ś₁ राक्षस (for तापस)

8 °) Ś₁ K₁-३ D₃ ३ च (for वै) K₄ वै (for ऽन्यै)
 — °) Ś₁ K₁ ४ यदीह, K₃ यदिच्छाद् (for य इह) D₁ ३
 यदि व्याहरेत् कश्चिद् — °) Ś₁ M₂ उत्पलान् (for उपलान्)
 Ś₁ K₄ Dc D₃ G₁ M उत्सृजेत् (for जेस) B Dn D₄ ६
 G₂ M₂ तथा (for तदा) K₃ उपलास्व ससुत्स्रज, D₁ ३
 उपलैरभिहन्यते; T₁ G₂ उपलानुत्सृजेत् वा

9 °) S₁ K₁ वाच (for वात) S (except T₂ G₂)
 शब्द (for शब्दम्) — °) K₁ व्याहरेत्, K₃ विहरन् K₃ ४
 B Dc Dn D₃-६ G₂ M चेह, D₁ एव, D₂ एष (for चैव)
 Ś₁ K₁ ३ तपसो, D₃ पुरुष (for पुरुषो) — °) D₁ ३ परि
 (for विनि) K₃ मेघंरिह निवा, B Dn D₄ ६ S (except
 M₁) मेवशब्देन वा, D₃ मेघो ह्यपि निवां

10 °) Dc ष्वमादीनि — °) S₁ K Dc महात्मना
 (for महर्षिणा) — °) B Dn D₃-६ T₂ G₂ क्रोधात् (for
 कोपात्)

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्ति श्रुतिः ।
 अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
 ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूरूपकम् ॥ १२
 तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
 नाशक्रुवन्मिद्रुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
 नातप्तपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ।
 आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्भियतवाग्भव ॥ १४
 इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजहुरुत्तमान् ।
 तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णैव च भूरियम् ।

यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्वमे विशां पते ॥ १६
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते ह्यववाहनः ॥ १७
 इहापुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
 कुरुश्रेष्ठामिपेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १८
 ततो नन्दापुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्तुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

11 °) Ś1 K Dc D1-3 ॥ चाभि, B Dn D4 ॥ स्वभि (for अभि) B D (except D3 ॥) T1 गता देवा (for गतान्देवान्) — °) Ś1 K इहाश्वमे, D1-3 ॥ इति श्रुत (for इति श्रुति)

12 °) D1 ॥ M1 तद् (for ते) B Dn D4 ॥ T1 G1 M2 स्वनिच्छन्तो (for अनि°) Ś1 K1 ॥ 4 D3 ॥ ते स्वदर्शनमिच्छन्तो, K3 ते [5] दर्शनमभिप्रासा, T2 G2-4 तेनादर्शनमि — °) Ś1 K Dc D3 इदं (for शक्र°) — °) Ś1 K1 ॥ B4 D (except D3 ॥ ॥) G1 गिरि (for गिरि°)

13 °) Ś1 K3 Dc D3 ॥ तदा (for तदा) — K4 D3 om (hapl) 13°-14° — °) Ś1 K (K4 om) Dc D3 न शक्रुवति (for नाशक्रुवन्) Dc D2 अति, T1 G1 M2 अपि (for अभि) — °) B1-3 T2 G2 अभि° (for अधि°)

14 K4 D3 om 14°° (cf v1 13) — °) D1 ॥ गिरिषोभिषीक्षितु

15 °) Ś1 K1 ॥ सगधर्वा, K4 B Dn D4-5 तदा सर्वे; T G1 ॥ ५ तथा सर्वे, M2 तथा वध्रे (for सदा सर्वे) — °) Ś1 K1 ॥ पृषाम् (for देवाम्) — °) Ś1 K Dc D3 ॥ M1 भरतर्षम (for ऽद्यापि भारत)

16 °) T G M1 कुशाकारेण (G1 आकाशरेण) T1 दुर्गोय, T2 (before corr) G M दुर्गेय (for दूर्वेय) — °) D3 सस्तीर्णा चापि, T2 G3 ॥ स्वास्तीर्णैव च S मेदिनी (for भूरियम्) — °) D1 ॥ यूपकाराश्च °)

17 °) T1 G1 M चापि (for the first च) | — °) Ś1

K1 ॥ एव (for तेषा) D1 ॥ तेषा चैव प्रभावेण

18 °) Ś1 K1 ॥ मन° (for सद्य) T2 G पाप (for पाप्मा) Ś1 नि°, B D (except D3) [अ]भि, T1 [अ]प, M2 च (for वि) T2 (before corr) °धीयते (for हन्यते) — °) K3 G2 M1 स्व (for वै) — °) G2 M1 अस्मिन् (for तस्मात्)

19 °) T1 ॥ 2 (before corr) G4 °हुतो गत्वा (for °हुताङ्गस्त्व) — °) Ś1 K1 ॥ उपयास्यसि, K2, 4 T2 G2-4 अनुया°, D2 पुनरेष्यसि (for अभिया°) — °) S (except M1) महारमना (for अनुत्तमम्)

20 K3 4 B D (except D1-3 ॥) om the ref — °) Ś1 K D1-3 समाङ्गान्य, D3 समाप्याथ, T1 G1 स गात्राणि (for हुत्व) — °) T1 G1 सव्यगाहुत्व भूपति — °) B Dn D1 ॥ 4-6 M1 शीत (for शिव°) B Dn D4 ॥ शुभा (for नदीम्)

Colophon om in Dn D3 ॥ ६ — Major parvan Ś1 K1 T2 G2-4 आरण्य — Sub parvan B1 4 Dc G1 M1 तीर्थयात्रा K3 4 B2 D1 ॥ ६ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K3 ऋषमोपाख्यान; T2 G3 हेमकूटदर्शन — Adhy no (figures, words or both) D1 114 (in words) and 119 (in figures), S 110 (M2 112) — Stoka no D1 20

११०

लोमश उवाच ।

एषा देवन्दी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
 आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
 ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
 तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनावृष्ट्या भयाद्यस्य वर्ष बलवृत्रहा ॥ ३
 मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
 निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
 युधिष्ठिर उवाच ।

ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
 किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
 अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां वर्ष बलवृत्रहा ॥ ७
 कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
 लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
 लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
 एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
 वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
 लोमश उवाच ।

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 °) D₂ T₂ G₃ [ए]ष, D₈ [अ]त्र (for [ए]व) — °) S₁ ऋषिं, K₁ ३ ४ B Dc Dn₂ D₁₋₃ ६ ७ Cnp ऋष्यं (K₄ ऋष्यं), K₃ D₄ ऋषं (for ऋश्यं) ❀ C_n ऋश्येति तालव्यादि । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ❀

3 °) K₃ तपसोष्म, B₁ ४ Dc सोस्य (for सो य) S₁ K₁ ३ D₁ प्रभावेण, Dc वस्य — °) T₂ G₃ हर्षं (for वर्षं) — ३^{cd} = (var) 7^{cd} — °) T₂ G₃ ४ यत्र (for यस्य) — °) Dc₂ M₁ बलं (for बलं)

4 °) D₁ ३ मुनेनृप, G₂ महात्मन (for सुत प्रभु) — °) Here and below, T G (as usual) रोमं (for लोमं), the variant is mostly ignored in the sequel

5 °) K₃ B Dc D₃ ४ ७ प्रवं, Dn₂ n₃ G₃ निर्वं (for निवं) — °) B₂ सुता नृप, D₃ सुता ददौ (for ददौ नृप) K₃ D₂ प्रभु (for नृप) — °) S₁ K₁ ३ पाद (for पादो)

❀ For higher criticism of the Rṣyaśrīṅga episode, cf Lüders, "Die Sage von Rṣyaśrīṅga," *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil-hist Kl, 1897, Heft 1, pp 87-135, 1901, Heft 1, pp 28-56

6 K₃ reads (irrelevantly) 6-10 before 1 — °) S₁ ऋषिं, K₁ ३ ४ B Dc Dn₂ n₃ D₁₋₃ ६ ऋष्यं (K₄

ऋष्यं), K₃ Dn₁ D₆ ऋष्य शृग — °) K₃ ४ D₃ G₁ ३ ४ विरुद्धं T₂ G₃ ससर्गात्, G₂ ४ ससर्गं — °) D₃ क्य स भगवान्प्रभु

7 °) K₁ ३ M₁ transp शक्र and तस्य G₃ यस्य (for तस्य) — 7^{cd} = (var) 3^{cd}

8 K₄ om (hapl) 8^{a-9^b}, G₄ om 8-9 — °) S₁ K₁ ३ कथं च रूपा (K₁ प) (for कथरूपा च) Dn D₃ ४ ७ सा शता, M₂ शता च (for शान्ताभूद्) — °) D₁ ३ यत् स्विनी, T₂ G₃ ३ पतिव्रता (for यत्) — °) S₁ K₁ ३ मृग रूपस्य, T G₁ ३ मृगीभूतस्य D₃ वै द्विज, T₂ G₃ वै तदा (for तस्य वै)

9 K₄ om 9^{ab}, G₄ om 9 (cf v 1 8) — °) S (except G₁, G₄ om) यथा (for यदा) B₄ Dc पार्थिव (for धार्मिक) S₁ K (K₄ om) श्रूयते धार्मिको यदा — °) S₁ K D₁ ३ न (for वै) S₁ K वृष्टवान् (for विषये) — °) S₁ K विषये, D₁ ३ प्रावर्षत् (for नावर्षत्)

10 °) K₃ विषये, K₄ श्रूये, D₁ ३ [अ]क्षिपेण (for शुश्रूषोर्) — °) N ऋष्य (K₃ ऋषि) (for ऋश्य) S₁ K₁ ३ मृगव्यवस्थित (K₁ ति), D₁ ३ मृगव्यवेष्टित (for मृगस्य वै)

11 °) S₁ (corrupt) विभवादस्य, T₁ G₂ ४ M विभद् कस्य K₄ B₁ राजर्ष, B₂ Dn D₃ त्रिप्रपद, D₁ ३ राजेंद्र — °) K₁ ३ विभवाद; D₁ ३ महर्ष (for तपसा)

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमञ्जुतेः ॥ ११
 शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाहृदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
 महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
 तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्स्यपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिवत्तदा ॥ १४
 सह तोयेन तृपिता सा गर्भिण्यभवनूप ।
 अमोघत्वाद्विधेश्वैव भावित्वाहैवनिर्मितात् ॥ १५
 तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।

ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
 तस्यश्र्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
 तेनश्र्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
 न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नूप ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
 लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

12 ^a) D₁ ३ जज्ञे (for जात) — ^b) N ऋष्य (K₂ ऋषि) (for ऋश्य) — ^c) Ś₁ महापुत्रो, K₁ हृदा; K₂ ब्रह्मपुत्रो; K₃ महाहृदे (*sup lin* 'हृ'), K₄ बलो, B₁ ३ Dc महाहृदं स, B₂ Dn D₂-३ G₁ हंस्य, T₁ व्रतो (for हृदे), of 19^a

13 ^b) D₂ ६ तप आस्थित (for तपसि स्थित) — ^c) Ś₁ K₁ ४ D₂ T₂ G₂ ४ M₂ काल (for काल) — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K D₂ ६ मुनिर् (for ऋषिर्) K₂ ४ B₂ समित, D₂ ६ T₂ G₂-४ M₂ सत्तम Dc Dn B₂ D₂ ६ ऋषि स (Dc Dn₂ by transp स ऋषिर्) देवसमित, G₁ स ऋषिर्देवसत्तम

15 ^a) Ś₁ K₁ ३ सा हि (for सह) — ^b) S₁ K₁ ३ ह्यतर्वत्स्यभवत्, B Dc Dn D₂ ६ गर्भिणी च्वा (B₁ ४ Dc₂ सा) भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्) S₁ K₁-३ B₂ ४ Do Dn D₂-६ तस, K₄ B₁ ३ D₁ G₁ तदा (for नूप) — After 15^{ab}, K₂ ३ B Do Dn D₂(*marg sec m*) ४ ६ T₂ (*sec m*) G₂ ins

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

देवकन्या मृगी मूला मुनि सूय विमोक्ष्यसे ।

[Occurs (with v 1) in a Padmapurāna MS (Bong Rec) , vide Lüders, *op cit*, pp 99 ff]

— ^c) Ś₁ K₂ ऋषेक्षैव, K₁ ४ च बीजस्य, K₂ च जीवस्य; D₁ ३ च वृष्टे, D₂ ६ हि वीर्यस्य (for त्रिषेक्षैव) — ^d) Ś₁ K₂ D₂ भवित्वा; K₁ भविताद् K₁ ४ B D₂ S (except G₁ M₂) देव K₂ निमित्त; K₃ B₁ ४ निमित्त, B₂ निर्मिता

16 ^b) D₁ ३ तस्य चैव ऋषे सुत — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ B D (except Dn₁ ns) ऋष्य; K₂ ऋषि (for ऋश्य) Ś₁ K₂ D₂ ६ इति ख्यातो, K₁ ३ ४ D₁ ३ T₁ सतो नित्य (T₁ सतो) (for तपो) — ^d) Dc बाल (for वन) K₂

चैव, D₁ ३ तस्मिन् (for एव) B₁ ३ [अ]भ्यवर्धत, B₂ ४ Do Dn D₂ ६ [अ]भ्यवर्तत, T₁ विवर्धत (for ऋष्य) Ś₁ स तदा पाढवर्षभ ।

17 Ś₁ om 17^a-18^b — ^a) K₁ ३ T₁ G₁ तस्य शृग (T₁ G₁ ग) स शिरसि, K₂ B D तस्यै (D₂ 'पि) शृग (B₁ शृग तु) शिरसि, T₂ G₂-४ तस्य शृग शिरसि चै — ^c) K B₁ ३ ४ D (except Dn₁ ns) तेनर्ष्य, T₁ स ऋश्य K₂ D₂ T₂ G M इत्युक्त, K₄ D₂ T₁ इत्येव, D₁ ३ इत्येत् (for इत्येव) — ^d) K₄ नाम्ना (for तदा) K₂ D₂ S (except T₁) स तदा (K₂ भवत्) पाढवर्षभ, B₂ तदाभूत् धितो हि स, D₁ ३ नाम्ना चक्रे पिता तत

18 Ś₁ om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^b) K D₂ ६ M₁ विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र) T₂ G₂ ४ मानव (for मानुष) — ^d) D₁ ३ व्यवस्थित, T₁ G₁ व्यवर्धत (for [S]भवन्नूप)

19 ^b) Ś₁ K₁-३ D₁-३ ६ स राजा राजसत्तम — ^d) To avoid hiatus, S₁ K D₁-३ ६ ६ स्व (K₂ व) गगनाम्, B Dn₁ S गगानाम् (for अङ्गानाम्) — After 19, T₁ ins

544* प्रेमोषितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।

[Cf ३ 110 21^{ab}]

20 ^a) N G₁ कामाद्, M₂ कामा (for काम) N (except Ś₁ K₁) T₂ G₂ कृत, T₁ G₁ ३ M₂ कृता (for कृतो) — ^b) D₂ ब्राह्मणेषु (for 'भ्य) K₂ श्रुत (for श्रुति) B Do Dn D₂ ६ ब्राह्मणस्येति न श्रुति (B₂ ४ Do 'त) — After 20^{ab}, S ins

545* दैवोपहतसरत्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— ^d) Dc₁ om 20^d Dc₂ T₁ तथा; Dn सतो (for तदा) B₁ ३ ४ Dn D₂ वै जगत पति, S भरतसत्तम

21 S₁ om (hapl) 21-22 — ^a) K₂ S 'चारेण

न वर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीद्व्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
 कथं प्रवर्षेत्यर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
 तमूचुश्चेदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
 स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्यर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
 राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहूः प्रजाः ॥ २७
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
 तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेद्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for °चाराच्च) — °) T₂ G₂ s राष्ट्रे (for राज्ञो) G₁
 (sup lni) युधिष्ठिर (for यह)

22 Ś₁ om 22 (ef v 1 21), G₁ om 22-23 — °)
 D₁ नृपोष्ट (for पर्यष्ट) — G₄ om 22^{od} — °) K₁ s
 T₁ G₂ समर्थः; T_{3m} र्थं (for °र्थान्) B D (except
 D_{1-s} s) °पते (for °पति)

23 G₁ om 23 (of v 1 22) — °) K₃ वर्षेत, D₁ s
 वर्षेत्, T₂ G (G₁ om) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेत्) — °) K₃
 Dc D₂ °चित्यं, T₁ G₂ °मृश्यं, T₂ G₃ M₁ °मृग्यं, M₂
 °गम्यं (for °दृश्यं) — °) K₄ G₄ त ऊचुस्, Dc₁ नोचुस्त
 (for तमूचुस्) Ś₁ K₁ s तत्र, K₄ त च, B₄ Dn D_{4-s} ते
 तु, Dc₁ राजन् (for तेन) — °) K₃ प्रसन्नाश्च, B₄ स्वमतेन,
 Dc₁ ब्राह्मणास्ते, D₁ s ब्राह्मणाश्च (for स्वम)

24 °b) D₁ s एकस्तत्राद्यवीद्वाक्य राजान मुनिपुगव
 — °) D₁ s °णा समितिजय

25 °) N ऋष्यं (K₁ s ऋषिं) Ś₁ K_{1-s} B₂ D₃
 T₁ G₂ M₂ °वरम् (for °सुतम्) — °) T₁ G₁ आह्वयस्व
 (for आनं) D₁ s °होह (for च) — °) K₁ वानीयं,
 K₄ मानेयं, D₁ s चार्तायां, T₂ G_{2-s} °रेणेयं (for वानेयं)
 Ś₁ K₂ वरणीयमभिज्ञ च

26 °) D₁ s स च वै यत्र भवति — °) Dc₂ D₁ s
 विषयाते (for विषय ते) — °) K₃ नास्त्यत्र, T₂ G M मे
 नास्ति (M₂ नास्ति न) (for मे नात्र) D₂ निश्चित मनः (for
 नात्र मशयं)

27 °) T₂ G₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) T G₁ s s M वन
 (for वचो) K₁ s Dc D_{1-s} T₂ G₂ s M राजा (for राजन्)
 K₃ G₂ तच्छ्रुत्वा च वचो (G₂ वचन) राजा — °) K₄ D₃

चक्रे, S गत्वा (T₁ G₁ राजा) (for कृत्वा) — °) S कृत्वा
 (for गत्वा) D₁ s आगम्य; M₁ आयात् (for आगच्छत्)
 — °) B Dc Dn D₄ s G₁ श्रुत्वा, D₁ s मत्वा, T G_{2-s}
 M₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — °) B Dc Dn D₄ s G₁ °जहृत्
 (for °जगृहृ) Ś₁ K D₃ s त प्रजा (K₃ by transp
 प्रजास्त, D₃ ते पूजा) जगृहृस्तदा; D₁ s प्रजा° सर्वा° प्रजहृषिरे
 (hypermetric !) — After 27, S ins

546* स च ता प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 °) D₁ s मन्त्रिणश्च समाहूय — °) D₁ s सचिव
 (for सचिवान्) B₁ D₁ s T₂ G₂ s (T₂ G₂ both before
 corr) M₂ मन्त्रकोविद — °) N (except Dn₁ ns) ऋष्यं
 Ś₁ K₁ s ऋष्यशृग समागम्य — °) T₁ G₂ मन्त्रनिश्चय (G₂
 °य), T₂ G₂ s मन्त्रिणश्च ये Ś₁ K₁ s चक्रतुर (K₁ चक्रुस्तन्)
 मन्त्रनिश्चय

29 K₁ s om 29 — °) Ś₁ K₄ G₂ M₁ सोम्यं (for
 सोऽध्यं) K₄ Dc₂ D₃ उपायान् B_{1-s} त, Dc₂ तु (for
 तु) — °) K₄ B_{1-s} T₁ G₄ M₁ सहाच्युत (M₁ त); D₃
 नृपोत्तम — T₂ G₂ s om 29^{od} — °) K₃ विमलयज्ञैर,
 T₁ G₂ M₂ सचिवैर्नित्य, G₁ सकलैर्नित्य (for अलमर्थज्ञैर)
 — °) T₁ हिते च, G₂ मन्त्रज्ञै (for नीत्या च)

30 °) D₃ तत्र (for तत) K₃ Dn D₃ चानायं B₁ s s
 आज्ञाप (for आनायं) M आनाया (M₂ आनायया) नाम
 पुरुषै — °) K₃ D₁ s विख्यातास, D₃ निपुणास (for
 निष्णातास)

31 °) N ऋष्यं (K₂ ऋषिं; K₄ ऋष्यं) (for ऋष्यं)
 — °) K₁ s Dc G₁ s [अ]ति, K₃ D_{1-s} च, T₁ तु, T₂
 G₂ s [अ]पि (for [अ]भि-) S₁ K₁ s Dc विष्म्य; S

ता राजभयमीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमृचुस्तत्कार्यं विवर्णां गतचेतसः ॥ ३२
 तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
 प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
 अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्जातुमर्हसि ।

ततः शक्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
 तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्म पार्थिवः ।
 धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
 नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोमितम् ।
 नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २

अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
 चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 ततो निवृष्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य चै मुनेः ॥ ४
 ततो दुहितरं वेद्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

विषय (for विश्वास) — After 31, Ś1 K1 3 D3 5 ins
 547* नियोजयामास च तास्तस्य धालस्य लोभने ।

32 D5 om 32^c-33^b — °) Ś1 K2 तत्काल, D1 3
 तत्काले (for तत्कार्यं) — °) K3 S विषण्णा (for विवर्णां)
 Ś1 K1 3 विचरतमचेतस, D1 3 विषण्णवदनाच्चिष

33 D5 om 33^{ab} (of v1 32) — °) K3 काचिद्
 (for त्वेका) K3 ब्रवीद्योषा; D1 वरारोहा, D3 जराविष्टा
 (for जरद्योषा) — °) K3 B4 आनेतु त (by transp) B3
 मुने सुत (for तपो)

34 °) B Dn D3 4 6 T1 G1 M3 स्वमनु (for समनु)
 — °) K1 शिष्ये, K2 शक्ये, K3 D1 6 शक्याम, K4 शिष्ये;
 B शक्यामि, Dc शक्यसि, Dn D4 शक्यामि, D3 शिष्यम्,
 D5 शक्यो (for शक्ये) B D (except D3 5) [आ]न* (for
 लोम) — °) N (except B1 3 Dn1) ऋष्य (K1 ऋषि*)
 K3 तपोधन; Dc मुने सुत (for ऋषे सुतम्)

35 °) B D (except D1-3 5) प्रेतम् (for प्रायम्)
 K4 तस्या सर्वानुपायार्थान्, T2 G3 4 स तस्या समभिप्रायम्
 (G4 प्रेतम्) — °) Ś1 D5 अनु*, M1 अभि* (for अन्व*)
 K4 अभिप्रेत्य महीपति

36 °) Ś1 K1 3 4 D3 विशा पते (for मही)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 3 Dn3 T G3-4
 M1 आरण्य — Sub parvan M1 तीर्थयात्रा, followed by

ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K1 B1 3 4 Dc Dn D2-6 T2 G3 (all
 om sub parvan name) mention only ऋष्य (T2 G3
 'श्य)शृङ्गोपाख्यान; K5 4 B2 D1, likewise, only लोमशतीर्थ
 यात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान — Adhy name
 T2 G3 योषित्वरेण — Adhy no (figures, words or
 both) Dn3 n3 S 111 (M3 113), D1 115 — Śloka
 no Dn 58, D1 37

111

2 G4 om 2^a-3^b — °) K3 नृप शोभित, B3 Dn
 D4 6 M3 उपशोभितै

3 G4 om 3^{ab} (of v1 2) — °) Ś1 K1 4 B1 4
 M तम् (for तद्) — °) K5 4 सु (for च) D1 3 G2
 M रम (for हरम्)

4 °) D1 3 निबध्याथ ततो माया — °) D1 3 साद्रे,
 D5 व्य* (for अ) Ś1 K2 काश्यपाश्रम, K4 काश्यपाश्रमात्

5 D5 om 5^{ab} — °) N (except K3 Dn3 D3, D5
 om) G1 M1 वेद्या — °) Ś1 साद्य, K2 4 श्वास्य; K3
 'दश्य, D1 3 दिश्य; D3 शाल्य; M 'ध्याप्य (for धाय)
 B D (except D1-3, D5 om) कार्यता (for कृत्यताम्)
 G1 (corrupt) समघाये निकृतता — °) T1 G1 M [आ]
 श्रम; T2 G2-4 [आ]त्सज (for [अ]न्तर)

दृष्टान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृपेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां

कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।

कच्चिद्भवात्रमते चाश्रमेऽस्मि-

स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७

कच्चित्तपो वर्धते तापसानां

पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।

कच्चित्तया प्रीयते चैव विप्र

कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्धो भवाङ्गयोतिरिव प्रकाशते

मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।

पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-

द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९

कौश्यां वृक्षामास्त्व यथोपजोषं

कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।

क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं

व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववचम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-

स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।

तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो

न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं

भल्लातकान्यामलकानि चैव ।

परूपकानीद्बुदधन्वनानि

6 ^a) D₁ ३ पद्धिरेव ततो गत्वा — ^b) S₁ K D₃ G₁
तपोयुक्तस्य D₁ ३ ऋश्यशृङ्गमुवाच सा, D₃ पुरुषान्प्रददर्श ह
— ^{cd}) S₁ K₁ ३ च, K₃ तत् (for त) K₁ ३ गम्य (for
'साद्य) T₂ G₃-४ ददर्श (for ददर्श) D₁ ३ रहोपगम्य
चकिता काश्यपस्य महात्मनः

7 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526,
Gāthā 18 — ^a) D₃ चनेपु (for मुने) — ^b) D₁ ३
साधो; D₃ वने (for च वो) D₁ ३ फलमूल (for मूलफल)
B D₀ T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजा (=8^b) — ^c)
D₁ ३ स्वे (for ऽस्मिन्) — ^d) S₁ K₁ ३ D₃ M च (for
वै) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ T₂ G₃ ४ M₁ आगतासि K₄ त्वा
साप्रत ब्रष्टुमुपागतासि

8 ^b) B₁ ३ ४ D₀ कच्चिच्च मूल च फल प्रभू (D₀ सू) त, B₃ T₃
G कच्चिच्च वो मूलफल प्रभूत (G₁ प्रसूत, G₂ समृद्ध) (cf 7^b),
D₁ ३ पिता च ते कुशली विप्रमुख्य — ^c) S₁ K D₁ ३
चापि (for चैव) — ^d) N ऋष्य* (K₁ ऋषि*, B D₀ Dn
D₃ ० to avoid hiatus चर्ष्य*; D₃ ३ वै यथावत्), T₁ G₁ ४
M (to avoid hiatus) चर्ष्य* (for ऋश्य*)

9 ^a) K₁ ३ B D₀ Dn D₄-३ ऋक्षया, K₃ T₁ वृद्धो, T₂
G शुद्धो (for ऋद्धो) — ^b) K₄ वन्येनाह त्वमभिवा* — ^c)
S₁ K D₁-३ ३ ० च ते, S ते वै (for वै ते) — ^d) K₃ यथो-
चित, G₁ यथा च मे (for 'धर्म) K₃ D₀ D₁ ३ T G₃ ४

M मूलफलानि, G₁ स्यात्कुशलानि (for फल*)

10 ^a) Ś₁ इत्याम्; K₃ B D₀ D₁-३ वृष्याम्, K₄ Dn
वृष्याम् (for वृष्याम्) — ^b) K₃ ४ D₃ ३ शुभाया; T₂ G₃ ३
सुखाय (for सुखायाम्) — ^d) K₃ D₀ Dn₃ T₁ om हि
T₂ G₃ इ, G₂ [इ]ह (for हि) G₁ वने वद स्व (for हि
देववरवम्) D₃ *कल्प* (for 'वरवम्)

11 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol. 5, No 526,
Gāthā 19^{cd} — ^b) D₁ ३ न दूरतो दृश्यते योजनानि — ^c)
S₁ K D₁-३ ह्यभि*, B Dn नाभि* (for ऽनभि*) D₃
ह्यभिषादयतो (for ऽनभिवादन नो) Ś₁ K₁ ३ च, B D₀
Dn D₄ ० G₁ मे, D₁ ३ ते (for नो) — ^d) Ś₁ K₃ ४
D₁-३ अपि स्पृशाम*, B₂-४ Dn D₄ ० उपस्पृशामि; D₃ अभि-
स्पृशाम* — After 11, K₁ ३ B D₀ Dn D₃ (margin
see m) ४ ० ins

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।

व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिव्रज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v1) in a Padmapurāṇa MS
(Beng Rec), vide Lüders, op cit, pp 99 ff]

12 ^a) K₃ ४ B Dn₃ D₁-३ ३ इदामि — ^c) Ś₁ सरूप*,
K₃ सरूप*, B D₀ Dn D₄ ० करूप*, D₁ प्ररूढ*, S (except
M₁) दिव्त्वानि चैव (for परूपकानि) — ^d) Ś₁ K₁-३ मिया
लाना, B₁ ३ ४ D₀ Dn₁ ns D₃ ४ ० पिपलाना, B₁ ३

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा

भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।

तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि

शृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति

चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।

पानानि चाश्याणि ततो मुमोद

चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले

विभज्यमाना फलिता लतेव ।

गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा

समाश्लिषच्चासकृदश्वशृङ्गम् ॥ १५

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-

न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।

विलज्जमानेव मदाभिभृता

प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६

अथश्र्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य

पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।

अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम

कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७

तस्या गतायां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चाभवदश्वशृङ्गः ।

तामेव भावेन गतेन शून्यो

विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८

ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः

प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।

स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो

विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

D₅ T₁ प्रियालकाना (D₅ कान्) T₂ G₂₋₄ काक्षित वै (for कामकार) For 12^d, Dn₂ D₁ 2 read प्रियालतिदूकमधूनि यानि, and cont

549* गृहाण कामाक्षि समोपकारा

कुरुष्व काम यदभीप्सित मे ।

13 ^a) Ś₁ K₁ 2 विमृष्य वेद्या; K₅ 4 D₅ 5 विसृज्य वे(K₅ वै)श्या, B₂ Dn D₄ 6 विवर्जयित्वा, D₁ 2 विहाय राजन् (for विसर्ज) — ^b) K₁ B₂ 3 Dn D₄ 6 भक्ष्याप्य नर्हाणि ददौ (B₂ णि प्रददौ) (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ) K₅ B₁ D₅ 5 T₂ G₂ 4 च तस्मै; B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 ततोस्य (Dc₂ तु तस्य), G₁ नृपोस्मै (for ततोऽस्मै) — ^c) Ś₁ ताम्, D₅ तान् (for तानि) N (except B₂ Dc₂ Dn₁ n₂) ऋष्यं, T G M₂ शृगाय (G₁ शृगक्ष) — ^d) Dc स्वं, T₂ G₂ स (for सु) D₅ रुचिप्रदानि, S (except M₁) च मोदकानि (for रुचि ददुर्हि)

14 K₁ om 14^b — ^c) Ś₁ K₁ पापानि; K₂ याना; B D (except D₁₋₃ 5) G₁ पेया (for पानां) Ś₁ K₁ 2 ददौ बहूनि, D₅ ततो मुमोद, T₁ G₁ तदा मुमोद — ^d) Ś₁ K₁ मुमोद (for चिक्रीड) Ś₁ K₁ 2 D₅ 5 चापि, K₂ सापि; K₄ चापि; D₁ 2 चैव (for the first चैव)

15 ^a) D₁ 2 [आ]रमती सलील (for [अ]रमतास्य मूले) Ś₁ K₁ 2 सा (K₁ स) कामुक भारत चास्य मूले — ^b) Ś₁

K B₂ D₅ 5 'लव्य (K₅ लव्य), B₁ 4 'लज्ज', D₁ 2 M₁ नभ्यं, G₂ नद्यं (for 'भज्य') — ^c) T₂ G₂₋₄ निषेज्यं; a few MSS 'माना — ^d) N (except B₂) ऋष्यं

16 ^a) T₂ G₂ 4 स्तयका (for तिलकां) — ^b) Ś₁ K D₅ 5 प्रोक्षितान्, B Dc Dn D₄ 6 T G₂ सुपुष्पितान् Ś₁ K₁ 2 S (except G₁ M₂) अवनम्यां, D₁ 2 चैव विना मयाना (for अवनाम्यावभज्य) — ^c) D₁ 2 रहोगता सा मदा (sic)

17 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₁ अथार्ष्यं, K₅ Dc Dn₂ n₂ D₂₋₄ अथार्ष्यं D₅ निरीक्ष्य (for समी) — Ś₁ K₂ om from पीड्य (in 17^b) up to विचेतन (in 18^b) — After 17^a, K₁ reads 18^{bcd} — ^b) K (K₂ om) D₅ गात्रम् (for कायम्) — ^c) K₅ D₅ T₁ M अवेक्ष (as in text), T₂ G₂ अन्वेषं, G₄ अन्वेक्ष, the rest अवेक्ष्यं

18 K₁ reads 18^{bcd} after 17^a Ś₁ K₂ om up to विचेतन (of v1 17) — ^b) Ś₁ K Dc Dn₁ n₂ D₁₋₅ ऋष्यशृग — ^c) K₅ 4 D₂ 5 5 गत स; T₂ G₂₋₄ गतोय (for गतेन) Ś₁ K₂ Dn D₁ 4 6 T₂ G शून्ये

19 ^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ लोमभिर (for रोमभिर) Ś₁ K₂ D₅ आनखादि, K₅ आजटाभि, K₄ Dc आनखाम; D₁ 2 आनखात् — ^d) S विभदक

20 ^b) Ś₁ K₁ 2 एका (for एक) Ś₁ K D₅ 5 'बुद्धि

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्भुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।

मुनिर्णिकं सुकस्रुवं होमधेनुः
कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १

समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for 'चित्तम्' — ^a) S (except G₄) विमदक M तमु
वाचाय (for पुत्रमुवाच)

21 ^a) B₁ विद्यते, T₂ G₂₋₄ कल्पिता (for कल्प्यन्ते)
— ^b) T₂ G₂₋₄ नां (for चां) — ^c) B सुकस्रुव — ^d)
Ś₁ सर्वात्मा (for सवत्सा) Ś₁ K₂ B₂ Dn D₁ १ ४ ०
[अ]द्य, K₁[अ]द्य, D₂ न (for च) Ś₁ B₂ Dn D₂₋₄ ० च
(for [अ]द्य)

22 ^a) Ś₁ इहास्य (sio), K₁ १ इहाद्य, D₀ एवासि,
D₁ १ इवाद्य (for इवासि) — ^b) Ś₁ T G₂ ४ M₁[अ]पि
(for [अ]सि) — ^c) Ś₁ K D₁ १ ३ (before corr) ३ M₁
[ऽ]निमित्त (K₁ 'द्यमात्र' (for ऽतिमात्र) K₂ स्वमहादि
(sio), D₁ १ T₁ G₁ M किमिहाद्य, T₂ G₂₋₄ किमिवाद्य
N G₁ किं नु (D₁ कच्चिद्), T G₂₋₄ खिल', M₁ पुत्र (for किं
नु, as in M₂ only!) — ^d) Ś₁ K₁ M त्वा (for त्वा)
G₁ M₂ किम् (for क) D₁ १ T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]सि, D₂
[अ]पि (for [अ]द्य)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ १ Dn₂ T₂ G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub parvan M₁ तीर्थयात्रा, followed by
ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K₂ D₁ (om sub parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपा
ख्यान, B D₀ Dn D₂₋₆, likewise, only ऋष्यशृङ्गोपाख्यान

— Adhy name B₄ विभाण्डकप्रश्न — Adhy no
(figures, words or both) K₁ 16 (=116), Dn₁ 110,
Dn₂ n₂ S 112 (M₂ 114), D₁ 116. — Śloka no
Dn 23, D₁ 28

112

1 Cf Jātaka (ed Fausholl), vol. 5, No 526,
Gāthā 28 — ^b) D₁ १ नाचाति, M₁ नाति (for न
वै) — ^c) Ś₁ K₁ १ 'यतेक्षण' (for 'यताक्ष) — ^d) K₂
सुरासुराणाम्, Dn D₄ ० G₄ स्वत सुराणाम् G₁ लोभ' (for
शोभ')

2 ^a) K₂ समिद्धरूप — ^b) D₁ स (for सु) K₂ ४
(marg sec m) 'क्षितरश्', K₂ (orig) 'क्षिधरश्', D₂
क्षरतश्, M₁ 'क्षिकृतश्' (for 'क्षतरश्') K₂ ४ (marg sec
m as in text) D₂ च गौर', D₁ च गात्रे, M₂ चकोराद् (for
चकोरै) K₁ B₁ D₀ सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K₁ 'ते)व गौर,
K₂ 'कृष्णाक्षतलश्चकोराद्, B₂₋₄ Dn D₂ ४ ० सुशुष्ण (B₂
'कक्ष)कृष्णाक्षिरतीव (D₂ 'तरश्, sup lin 'रतीव) गौर (B₂
दीप्त); T₁ G₁ सुशुष्णकृष्णाक्ष (G₁ 'क्षि)तरश्चकोराद्, T₂
G₂₋₄ सुशुष्णवाकृष्णतार (G₂ 'तरा)क्षकोराद् (T₂ [after corr]
G₂ 'क्ष गौर', text exactly as in Ś₁ only! — ^c) Ś₁ K
D₂ ३ transp प्रसन्ना' and सुगन्धा'

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
 द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
 मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
 विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
 कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथास्य चीरान्तरिता प्रमाति
 हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
 अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 विकृजितं पादयोः संप्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निवद्भौ
 कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
 विचेष्टमानस्य च तस्य तानि

कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 प्रव्याहृतं हादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माधवमासि मध्ये
 समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
 तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
 निपेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
 सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

3 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 29 — D₁ ३ read 3 after 5 — °) Ś₁ K₁ ३ Bim ३m आश्वयंरूपा (Ś₁ रूप), K_३ ४ (marg sec m) D_{1-३} T_३ G आधारभूता (G₁ ३ ४ त'), B_३ अवाल' (m आधार), T₁ आधाररूप; M₁ आधाररूप K_३ आश्वयंभूतान्प रिशुष्य कटे; D_३ आश्वयंरूपाणि विमुष्य कटे — °) B_३ ३ अतरीक्षे — °) T_३ G_{३-४} [अ]य वृत्त(G_३ रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्) K_३ ३ B Dc Dn D_{३-६} कटात्; D_३ कक्षात्, M_३ कर्णे (for कण्ठम्) — °) S₁ क्लोम, K D_{1-३} ६ G₁ M₁ 'लोमौ; G_४ रूपौ (for रोमौ) Ś₁ 'हर (for हरौ) S मे (for च)

4 °) S₁ कश्चित्, K₁ ३ कश्चित्; S (except T₁) कटी (for कटिश्च) D_३ तु (for च) Ś₁ K₁ ३ कस्य (for तस्य) K_३ [अ]विकृतिः; D_३ [अ]तिशय (for [अ]तिकृत) Ś₁ K₁ ३ प्रणाम (for प्रमाणा) — °) B Dn D_३ ६ G₁ M₁ चीरा तरत, T_३ G_३ ४ M_३ 'तरता K₁ ३ ४ D_{1-३} वि (for प्र) — After 4, D₁ ३ ins

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया
 विभाति माला कनकप्रभासा ।
 कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना
 यथाक्षमाला भवता निवह्ना ।

5 Ś₁ K₁ ३ om 5 — °) K_३ ४ B_३ (sup lin as in text) Dc D_३ T₁ ३ (before corr) G_३ ४ M_३ विकृजित (for विकृजित) K_३ ४ D_{1-३} ६ सवि (for सप्र) — °) B₁ पाणौ च; D₁ पाण्यौ च (for पाण्यो) K_३ ४ M₁ तद् दभतुर; D₁ तौ सस्वनतुर, D_३ तद्द्विद्वृत्तन् (sic), T₁ तस्याश्च

तन्, G₁ ३ ४ तद्वच्च तन्, M_३ तद्वद्भुस (for तद्वत्स्वनवन्) — After 5, D₁ ३ read 3

6 °) D₁ ३ तस्य तात, M (by transp) तानि तस्य — °) S₁ K₁ ३ transp हसा and मत्ता D_३ शरदीव (for सरसीव) — °) D₁ ३ 'द्भुतरूपवति — °) Ś₁ K₁ ३ तत्तरसम (for तद्वन्मम)

7 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 30 — °) D₁ ३ वक्त्रं हि चन्द्रप्रतिमं च तस्य — °) Ś₁ K_३ प्रह्लादयत्, K_४ प्रत्याहृत; T₁ G₁ M_३ सव्याहृत, T_३ G_३ ४ सव्या', G_३ सुष्या' D_३ चित्त (for चेत) — °) K_३ reads 8^d before 7^d K₁ T₁ व्ययते', K_४ [S]न्यथता (for व्यथितो') K_३ शृण्व ततो मे व्यथितातरात्मा

8 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 36 — °) B₁ ३ Dc D_३ T₁ ३ (before corr) G_{३-४} M माधवमालमध्ये, D₁ ३ माधवे चैव मासि — °) D_३ ६ समीरिते Ś₁ [अ]वि; K₁ ३ D_३ ६ [ए]व, K_३ ४ [अ]ति; B₁ ३ Dc D_३ G_३ [अ]व; B_३ ४ Dn D₁ ३ [ह]व (for [अ]भि) All MSS except K_४ G_४ M₁ भाति (for वाति) Cf Lüders, op cit, 1897, p 123 — °) B Dn D_{३-६} S (except M₁) साति, Dc ताम् (for वाति) D₁ तथा च साप्युत्तम K_३ गधवति (for पुण्यगन्धी) — °) K_३ reads 8^d before 7^d Some N MSS मान (for माण') Ś₁ K₁ पुनरेव (for पवनेन) K_३ निपेव्यमाणस्य वनेन तात

9 °) K_३ Dc असयताश्च, B_३ सुसंवृताश्च D₁ ३ M₁ चास्य (for चापि) — D_३ om from जटा up to वृत्तम् (in 10°) K_४ विमुक्ता, Dn D_३ ६ 'पक्ता (for भक्ता)

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
 कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
 समावृतौ तस्य सुरुपवद्भिः ॥ ९
 तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
 समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
 तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
 समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
 तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णः ।
 तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
 वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पादं बहु मन्यतेऽसौ

फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
 एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि तानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
 साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
 तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
 प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
 ममाभवद्भृश्रलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनासि कृतो विचेता

— ^b) Ś1 द्विधी*, K1 ३ G1 ३ द्विधा* (for द्वैधी*) K3 B Dc Dn D4 ० नाति, D1 ३ साति- (for भान्ति) S ललाटदेशे (for समा ललाटे) — ^c) K4 B1 4 D1 ३ S (except T1 G1) वि-, D3 तु (for च) S (except M1) वर- (for इव) K1 ३ B Dc Dn D3 4 ० T2 G1-3 M1 चक्रवालै, D1 ३ चक्रवर्कै (for चक्रवालै*)

10 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526, Gāthā 37 — D3 om up to वृत्तम् (of v l 9), Ś1 K1 ३ om 10 — ^b) K4 B Dn D4-5 हरत्, D1 ३ T1 G1 ३ हत, T2 G2-4 हत (for हनत्) — K4 repeats 10 (reading 'वद्भि' [of 9^d] for 'मुच्चै' first time)

11 ^a) K1 ३ D3 G3 तथापि, B1-3 Dn D4 ० तच्चापि, D1 ३ तथा हि, D5 तच्चाव- (for तच्चापि) Ś1 K1 ३ 4 D3 हित्वा, G1 गत्वा (for इत्वा) Ś1 K1 ३ D3 स, K4 D1-3 स (for ससौ) — ^b) D5 हरिद्वन (for वातेरितो) Ś1 K प्रधूर्णन्, B D G1 4 [अ]वधूर्णन् (D5 चूर्णयन्), T2 G3 [अ]वधूर्ण, G2 [अ]वधूर्णित (for [अ]वधूर्ण) — ^c) Ś1 K D1 ३ ३ सप्रेक्ष्य त (Ś1 ते), B Dc Dn D4 ० त प्रेक्षत (for त प्रेक्ष्य मे) — ^d) Ś1 K3 पुरा, T2 G3 4 तदा (for परा) D1 ३ पुनश्च (for रति*) S1 K1-3 D3 मेभूत् (for च जाता) — After 11, K4 reads 16-17

12 ^b) Ś1 K1 ३ गृह्णाति (for गृह्णाभि) Ś1 T G2-4 M नम्य (for नान्य) G1 जटासु नम्याभ्यवस्त्र वक्त्रं. — ^c) D1 T1 G1 M वक्त्रे च (for वक्त्रेण) — ^d) T2 G2-4 च (for प्र)

13 ^a) T1 परिगृह्णाते (for बहु मन्यते) Ś1 K D3 ३ स (for ससौ) — ^b) K4 D5 समा (for मया*) — ^d) K2 ३ B Dn D4 ० समाददान्मे; Dc स चाददान्मे, D1 ३ च मे प्रयच्छत्, D3 विधान्यदान्मे, D5 नवाददान्मे (for नवान्य दान्मे) Ś1 अदन् (for अदान्)

14 ^a) Ś1 K2 D1-3 ३ G2 M3 युक्तानि (for युक्तानि) B2-4 Dc Dn D4 ० G1 ३ यानि, D1 ३ तात (for तानि) — ^b) K3 D1-3 ३ फलानि (for रसेन) — After 14, K1 ms 551*

15 ^c) S (except T1 G1) तानि (for यानि) D1 ३ T G3 4 [अ]भ्यधिक (for क*)

16 For sequence of K4 of v l 11 — ^b) D1 T G ग्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि*) D1 ३ चाद्य मे (for पट्टै*) — ^c) T2 (before corr) G1 ३ 4 [ए]व (for [इ]ह) Ś1 K D3 तपस्वी, D1 ३ तरस्वी (for स्वमेव) — ^d) Ś1 K D1-3 स्वमः T1 तम् (for स)

17 For sequence of K4 of v l 11 — ^b) K2 B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात

का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात

प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्सा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

Do Dn D4-8 'दृष्टतीव; G2 तप्यते च, M2 तप्यमेव (for तप्यतीव) — °) G1 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्) M1 एव (for आशु) — °) Ś1 K2 M1 त चेह, K1 4 ते चेह; K2 तथैव, G1 त नेह; G2 त चैव (for त चेह)

18 °) T1 M गच्छाव (for गच्छामि) Ś1 K D2 8 इच्छामि विघ्नातुमह हि (K1 2 च) तात — °) Ś1 K2 2 D2 सा स्याद् (for सा) K4 Dn D4 6 ब्रह्म* (for व्रत*) Ś1 K1 2 4 D1-3 8 हि (for च) — °) Ś1 K1 D1 8 स (for स) B2 4 Dn D4 6 आर्यधर्मा; T1 G2 M उग्रधर्मा; T2 G2 उग्रधर्म, G1 इत्युग्रधर्मा; G4 आर्यधर्म* (for उग्रकर्मा) — K2 B2 4 Dn D2 (marg sec m) 4 6 ins after 18 K1, after 14

561* चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्त यदि त न पश्ये ।

Colophon G4 partly broken — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M1 'इय)श्रुंगोपाख्यान K1 4 B1-3 Do Dn D2-8 (all om sub parvan name) mention only ऋष्यश्रुंगोपाख्यान, K2 D1, likewise, only लोमशातीर्थयात्रा, followed by ऋष्यश्रुंगोपाख्यान (D1 vice versa) — Adhy no (figures, words or both) K1 17 (=117) Dn2 n3 S (G4 broken) 118 (M2 115),

D1 117 — Śloka no Dn 19, D1 21

113

1 For stanzas 1-4, of Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 56 — °) B4 'द्भुतदर्शनानि — °) K2 अघोररूपाणि, K4 B2 4 Do Dn D4-8 T2 G1 2 M2 अतुल्यवीर्याणि; D1 2 तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि) B Do अतिरूप*, Dn D4 8 अभिरूप (for अतिघोर) — °) T2 (before corr) तात; G4 तथा (for सदा)

2 Cf v.1 1 — °) Ś1 T2 G2 8 स्वरूप* (for सुरूप*) D1 2 हि तानि, T2 G2-4 कृतानि, G1 M2 तु तात, M1 च तात (for च तानि) D2 तानि नो, S कृत्वा (G1 भूत्वा) (for तात) — °) Ś1 K1 2 तैर्लोभयित्वा; K2 ते लोभ्य चैतान्; K4 Do D2 तैर्लोभ्यमानान् (Do 'माना), D2 विलोभयित्वा, S प्रलोभ्य (T M1 विलोभ्य; G1 विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते) D1 2 तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D2 वी) — T1 om 2^d-3^d — °) B2 D (except D1-3 8) S (except M1, T1 om) रूपाणि (for कर्माणि) D1 2 वने चरति (for मुनीन्वनेषु)

3 Cf v.1 1 — T1 om 3 (of v.1 2) — °) Ś1 K D2 8 T2 G2 कदा* (for कथ) — °) K1 2 4 B1 G1 तपसा, K2 D2 ता (D2 त)पसा; B2-4 Dn D2 4 6 तापस*

पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयांबभूव ।
 नासादयामास यदा ज्यहेण
 तदा स पर्याववृत्तेऽऽश्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोपा मुनिमृश्यभृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यभृङ्गः प्रहृष्टः

संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजगुरुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपसः) K₅ चाप्यपाप, B₁ D₆ तानपास्य (D₆ 'स्येत्'), B₂ ३ Dn D₃ ४ ६ तात्र पश्येत्, B₄ तात्र पास्ये, D₅ तापयति, T₁ G₂ ३ पातयति, G₁ ४ प्रापयति (for तान्यपाप) D₁ ३ M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D₁ ३ 'पापे)

4 Cf v1 1 — ^a) S₁ K₁₋₃ 'जनैराचरिं', D₁ ३ 'ज्जनेनावगं' (for 'ज्जनेनाचरिं') — ^b) K₁ ३ B₁₋₃ D₆ Dn₂ D₅ G₂ M पानानि (for पापानि) B₂ तत्र, D₆ G₁ तात, T₁ पुत्र (for तानि) — ^c) D₆ पूतानि, T₁ क्र, T₂ G₃ म' (T₂ वृ' also), G₁ भृ', G₂ भृ' (for स्मृ') S₁ K₂ ३ D₁₋₃. ४ तान्युत्तमगधं, K₁ ४ चित्रोत्तमगधं

5 B₁ D (except D₁₋₃ ३) S om the ref — ^b) S (except G₄) विभङ्गक K₂ T G₂ ३ त (for ता) — ^c) K₁ तदा, Dn₂ सदा, D₁ यथा (for यदा)

6 ^b) K₅ ४ D₆ D₁₋₃ ३ विविधानि (for विधिना) K₁ B Dn D₄ ६ [अ]श्रवणेन, K₂ श्रमं, D₆ D₁₋₃ ३ G₂ ४ [आ]श्रमाच्च (D₁₋₃ 'मास्य, D₅ 'मेभ्य, G₂ ४ 'मेसौ), T₁ श्रमकेन, T₂ G₃ ममेति, G₁ काननानि, M₁ श्रमेण, M₂ चा श्रमेण (for श्रमं) — ^c) Ś₁ K₂ T₂ G₃ सा वेशयोषा, K₁ सा वेप्यं, K₄ G₁ सा वेश्या योषिन्, D₁ विवेश योषा, D₆ सा वैशमयोषा, T₁ G₂ ४ M सा वेशयोषिन् D₁ ३ ऋषिम् (for मुनिम्) N ऋष्यं (for ऋश्यं)

7 ^a) N ऋष्यं (for ऋश्यं) — ^b) G₂ ४ स श्रातं

(for संभ्रान्तं) K₂ D₆ D₁ न्यपतत्, B₂ G₄ [S]भ्यगमत्, D₆ [S]प्यवदत्, T₁ G₂ ह्यभवत्, M₂ [S]प्यभवत् (for ऽभ्य पतत्) — ^c) B₁ ३ चैन (for चैना) Ś₁ K₁ ३ B₁ D₂. ३ T₁ G₁ ३ ४ M₂ भवदाश्रमाय; K₄ Dn₃ 'त' श्रमाय — ^d) D₅ [अ]भ्युपैति, D₆ समेति (for ममैति)

8 Before 8, S (except T₁ G₄) ins लोमश — ^a) D₁ ३ [आ]मज त, T₁ G₁ [आ]शु पुत्र; M₁ [ए]व पुत्र (for [ए]कपुत्र) — ^b) Ś₁ K₁ प्रालोभ्य, K₂ प्रलोभ, K₃ पुण्यप्र, K₄ पुण्येन, K₅ D₆ ३ प्रलोन्य (for प्रवेश्य) S (except M₂) वेगेन (for यो) S₁ K₁ ३ विमुच्य मान, K₄ D₁ ३ विमु (D₁ 'मो) ह्यमान — Ś₁ om 8^{ab} — ^c) K₁ ३ B D G₁ M₂ 'मोदं' (for 'लोभ')

9 ^a) T₁ G₂ → M₁ दर्शनाय, M₂ दर्शनेषु (for 'दर्शनेषु) — ^b) B₁ ४ D₆ हृहाति, Dn D₄₋₆ अथाति- (for अतीव) — ^c) K₁ Dn₃ D₁ G₁ नीराद् (for तीराद्) — ^d) K₄ B₂ → Dn D₄₋₆ नाय्या' (for राजा')

10 ^a) D₆ तत्र, D₁ ३ तात, D₄ ते तु (for त तु) — After 10^a, T₁ reads 12^a (with v1) for the first time, repeating it in its proper place — ^b) S विभङ्गक D₁ ३ यज्ञरूप (for एकपुत्रम्) — ^c) B₁ वषर्ष (for ददर्श) B₁ देव, D₁ चैव, D₂ चैन, S (except M₂) देवै (for देव) K₂ B₁ D₆ D₁ T₁ G₂ ४ प्रहृष्टम्, B₂ ४ Dn₃ D₅ M₂ प्रवि

स लोमपादः परिपूर्णकामः

सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।

क्रोधप्रतीकारकर च चक्रे

गोमिश्र मार्गोष्त्रभिकर्षणं च ॥ ११

विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा

पशुन्प्रभृतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-

विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः

पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।

किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे

दासाः स्म सर्वे तव वाचि वद्धाः ॥ १३

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः

स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।

अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं

ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४

ततः स कोपेन विदीर्यमाण

आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।

जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-

स्तमङ्गराजं त्रिपयं च तस्य ॥ १५

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-

न्वोपान्तमासादितवान्समृद्धान् ।

गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो

राजेव तां रात्रिसुवास तत्र ॥ १६

संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः

प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।

ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे

धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

(for प्रवृ) — D₂ om 10^a-11^a — ^a) D₁ ऋपे सुत
तं सहसामिपूज्य — After 10, D₁ ins

552* समायाते ऋष्यश्रुद्धेऽथ राजन्

11 D₂ om 11^a (of v 1 10) — ^a) K₄ 'चेला' (for
'काम) — ^b) T₂ G₂₋₄ अवात् (for हवौ) N (except
B Dn₂ D₁) ऋष्य' (for ऋश्य') — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ तस्य
(for चक्रे) D₁ ३ करामदास' (for 'कर च चक्रे) — ^d)
N राश्वेव (D₁-३ गावश्च) (for गोमिश्र) Ś₁ च कर्मणा हि,
K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षण च)

12 ^a) S (except G₁ M₂) विभण्डक — ^b) K₃ पशु
पान्प्रवीरान्, B₄ 'पाश्व धीमान्, D₁ २ पालाश्च (D₁ 'पाल
काश्च) धीरान्, T₂ G₂₋₄ 'पालाश्च वीरान्; M₁ 'पाश्व धीरान्
— ^c) K₁ २ T₂ G₂₋₄ M₁ पुत्रगृद्धर; D₁ ३ मत्र चासौ, T₁
M₂ पुत्रगृद्धिर् — ^d) S विभण्डक

13 ^a) D₁ २ तत एव (for प्राञ्जलिभिर्) — ^b) T₂
G₂ ३ कर्षणानि (for ण च) — ^c) Ś₁ K₁ ४ B₁ D₀ D₂
S किं (for वै) D₂ transp वै and क्रियता K₂ किं कर्म
ते करवामो महर्षे — ^d) D₁ ३ प्रमूहि (for दासाः स्म) D₂
वालवृद्धा', M₂ चापि वद्धा' (for वाचि वद्धा') K₃ D₂ दासाः
सर्वे तव वाचि प्रथि (D₂ 'व) वद्धा — After 13, D₁ ३ ins

553* तत्कोपशान्तेः प्रतिकारमेव

ऋष्या सुखी सधभूजाय राजा ।

14 ^a) K₁ ३ T₁ G₂ ४ M₂ अथापयात् D₁ ३ तीव्र',
G₁ ४ वद्ध (for चण्ड) — ^b) Ś₁ K₁-३ D₂ मूलफलानि

(D₂ 'दि) (for फलमूलानि) K₄ B Dc Dn D₁ ३ ४ ६
मूलफल (Dc Dc फलमूल) गृहीत्वा (D₁ ३ विहाय), D₂
फलमूले गृहीत्वा, S मूलफल प्रगृह्य — ^d) S₁ चुक्रोध, K₂
D₁ ३ G₄ चुक्रोध (for चुक्रोध) Ś₁ K₁-३ D₁ ३ ६ T₁ भृश
तत स्म (K₃ D₂ स, D₁ ३ T₁ [अ]सौ); K₄ भृश महात्मा,
G₁ तदा भृश स

15 ^a) B₁ Dc Dn₂ D₄ G₂ ४ विदार्यमाण — ^b) Ś₁
K B₄ Dc D₁ ३ ६ आशस; T G त (G₂ तत्) शक' (for
आशक') K₃ नृपतिर्, T G [अ]गपतेर् (for नृपतेर्) Ś₁
K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ विनाश (for विधानम्) — ^c) K₃ यया
वरण्यात् (for जगाम चम्पा) D₂ वेश्या, T G₂ ४ पपा (for
चम्पा) S₁ K₁ ३ B Dc Dn D₁ ६ G₁ ३ ४ M₁ प्रतिधक्ष्य
माणश्च, K₂ प्रतिदिक्ष', K₄ प्रतिधक्ष'; D₂ ४ प्रतिवक्ष्य'; D₂
प्रतिवीक्ष्य, D₂ प्रदिदक्ष', T₁ प्रतियक्ष्य — ^d) B Dc Dn
D₄ ६ 'राज सपुत्रे सराष्ट्र, D₂ 'राज प्रति जातकोप

16 D₁ om 16^b — ^c) Ś₁ K₁ D₁ ३ घोवै (for गोपै-)
Ś₁ K₁ ३ तु (for च) T₂ G₂₋₄ विधिषै (for विधिवत्)
— ^d) D₁ ३ वृष्ट, D₂ वीर' (for तत्र)

17 ^a) S₁ K₃ ४ D₁-३ त प्राप्य, K₁ स प्राप्य; K₂ B
Dc Dn D₄ ६ अवाप्य (for संप्राप्य) S (except T₁) वृष्ट'
(for तेभ्य') — ^b) T₂ G₂₋₄ तस्य (for कस्य) Dc प्रहिता ;
T₁ M प्रकृवा; T₂ G₂ ४ प्रकृतान्, G₂ प्रकृतीन् (for प्रथिवा')
Ś₁ K₁ ३ स्म, T₁ स, T₂ G₂₋₄ च (for स्थ) B Dn D₂-६
गोपा; T₂ G₂₋₄ सर्वान् (for सौम्या') D₁ ३ प्रोवाच कस्यो

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मृदलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋष्यशृङ्गं वनस्थं
श्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागर समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पश्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्चरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तर तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

B (B₂ om) D (except D₁ 2) M₂ नारायणी, T G (G₄ om) M₁ नाडायणी (for नाडायनी) S₁ K₄ Dc₂ चद्रसेना; K₁ चद्रसेन, K₂ चद्रसीन, B₂ D₄ T₂ G₂ वैद्रसेना K₂ Dn D₂ 4 6 T₂ G₂ बभूव (for यथैव) — After 24^{ab}, D₁ 2 ins

557* राकोदितेन्द्रुष्यतुल्यकीर्ते

T G ins after 24^{ab} (G₄, which om 24^{ab}, ins after 23)

558* यथा सीता दाक्षर्येर्महात्मनो

यथा तव द्वौपदी पाण्डुपुत्र ।

— °) After शान्ता, B₂ 4 T₁ G₁ 2 M ins [अ]पि, T₂ G₂ हि (to avoid hiatus) N (except D₆, B₂ om) ऋष्य

25 B₂ om up to शोभयन् — °) B₂ D (except D₁₋₂) [अ]व; G₁ [अ]भि (for वि) — °) S₁ K₁₋₂ *तीर्थे, B Dn D₂ 6 T₁ कीर्ति; D₁ 2 2 तीर्थे (for कीर्ते) — °) B₁ Dc T₂ G डप (for अनु) S₁ K B₁ Dc D₁ 2 यातासि, D₂ -यात स (for सयाहि) D₂ राजा (for राजन्)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ 2 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₂ 4 M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M₁ इय)शृङ्गोपाख्यान S₁ K₁₋₂ B₂ Dc Dn D₂₋₄ 6 M₂ (all om sub parvan name) mention only ऋष्य (M₂ इय)शृङ्गोपाख्यान, K₄ B₁ D₁ 2, likewise,

only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान To ऋष्यशृङ्गोपाख्यान, S₁ K₁ 2 B₁ D₁₋₂ 2 M add समास — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 112, Dn₂ 113 (as in text), Dn₃ S 114 (M₂ 116), D₁ 118 — Śloka no Dn 25, D₁ 26

114

1 °) D₁₋₂ प्रयाता K₄ B₁ D₂ 2 S (except M₁) कौशिक्या — °) D₁₋₂ 2 पाठवा — °) S₁ K Dc₂ D₁₋₂ *पूर्वेण (for *पूर्व्येण) D₁ 2 तीर्थानि (for सर्वाणि) — °) D₁ 2 जग्मुर् (for जगाम) K₂ D₁ 2 2 T₁ च, B₂ 2 Dn D₄ 6 [अ]य (for [व]त)

2 °) K₂ सागर स; K₄ D₂ सागर स (by transp), B₁ सागर च S₁ K₁ 2 सागर समुपासाय — °) B₂ 2 G₁ M₂ नृप

3 °) S₁ समुद्रतीराणि, K₂ 4 D₂ 2 *तीर्थानि, B₂ *तीर्थेन — °) B₂ om 3^b S₁ G₁ T₂ (before corr) *धाधिप

4 °) K₂ Dn D₄ 6 G₄ तत्र (for यत्र) — °) K₂ तत्रा; D₁ यत्रा (for यत्रा) T₂ G₂ 4 वै (for सपि) — °) D₁ 2 देवाश्चापि युधिष्ठिर

5 °) T G₂ सन्निभि, G₁ आत्भि, G₄ शत्रुभि D₁ 2 तु सदा शृष्ट, T₂ G₂ समुदा युक्त; G₄ सोमपायुक्त — °) D₁ 2

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशां पते ॥ १६
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्देत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
 अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्वातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१

De आसीद् (for आस्व) D₁ १ तूष्णीं स्थास्यति सप्रति
 17 ^b) K₁ ४ B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ६ M दिव्य, D₁ G₂
 सर्वं (for रम्य) — °) B₂-4 Dn D₁ ३ ४ ६ राजेंद्र, T G
 धर्मात्मा (for कौन्तेय)

18 °) K₁ ३ अस्मिन्, K₂ B₁ D₆ तस्मिन् (for यस्मिन्)
 Ś₁ K₂ ४ D₁ ३ ६ तदा (for हि भूर्) G₁ भद्रात्मा (for
 भूर्देत्ता) — ^b) Ś₁ B₁ D₁ S कश्यपाय — ^d) Ś₁ K₂ D₆
 दक्षिणा भू, K₁ ३ B₂ Dn D₄-६ णार्थे; K₂ णाभूत्, B₂
 णार्थं (for णा वै)

19 °) Ś₁ D₁ ३ ६ अयां; K₁ अत्रा (for अवा)
 — ^b) D₆ वसुधरा, T₁ G₁ स्वयंभुवा (for मही तदा) — °)
 D₁ कुपिता राजन् (for चापि कुपिता) T₂ G₂-4 M वाचा
 (for चापि) T₁ G₁ मही तदा नु कुपिता — ^d) D₁ ३ M
 वच (for प्रभुम्) T₁ G₁ वाचोवाच स्वयंभुव

20 °) Ś₁ K₁ ३ M मा (for मा) D₁ ३ न च सामद्य
 भगवन् — After 20, M ins

560* इत्येवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।

निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याष्यमानापि भारत ।

21 °) Ś₁ अवसीद तु ता दृष्ट्वा, K₂ ता दृष्ट्वा चावसीदतीं;
 De सीदतीं ता तु गा दृष्ट्वा — ^b) De Dn₂ ns D₄ S (except

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्देदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान् नै भविष्यसि ॥ २३
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेद्य ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेपा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
 अग्निमित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नामिः ।
 एवं जुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

23 ^{ab}) G₁ प्रकाशतेच ते राजन् (for °) Ś₁ K₂ ४ D₆
 ततो बभूव सा वेदी सैषा (S₁ द्वेपा) राजन्प्रकाशते — °) De
 आरोहेमा, D₁ ३ प्रारोहस्व, S (except G₁) आरोहात्र (for
 आरुह्यात्र) — ^d) S (except M₂) र्व (for वै) — After
 23, N (except D₆, D₈ missing) ins

561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।
 एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[L 1] K₂ प्रकाशते, D₁ ३ समाश्रिता (for श्रिता)
 — [L 2] Ś₁ K₂ ४ D₁ ३ आरोह, B आरुह, De आहर (for
 आरुह्य) De त्वमेक भरतर्षभ (for the posterior half)]

24 ^b) S₁ K यदा (for यथा) Ś₁ K₂ B₁ De T₁ M₁
 एताम् (for एताम्) K₂ रोष्यसि; Dn D₆ ६ रोहसे (for
 रोष्यसे) K₂ [हृद्, K₂ न; T G₂ ४ [S]त्र (for स्य) — °)
 M सर्वेण (for मर्त्येन) S (except M₂) पुन (for तत)
 — ^d) K₁ ३ De देवी; some S MSS वेदि (for वेदी)
 — After 24, Dn D₁ ३ ६ (marg) ins

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।

सान्निध्यं कुरु वेवेश सागरे लवणाम्भसि ।

[L 1] D₁ ३ सर्व (for the second नमो)]

In D₁ ३, 562* is followed by 563*, which in its
 turn is followed in D₂ by 25^{cd}

25 D₁ om 25, D₂ om 25^{ab} — ^b) T G₁ ३ ४
 रेतस्य (for रेतस्) Ś₁ K₁ ३ ४ De स्वमृतस्यास्य; T G₁ ३ ४
 अस्य भूमिश्च (G₁ मि च), G₂ स्वमृतस्यैव, M₂ स्वमृतस्यास्य
 (for स्वमृतस्य) — D₂ reads 25^{cd} after 563* — °)
 K₂ सत्यवाक्य नरेन्द्र, G₁ पाण्डवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य)
 — ^d) Ś₁ B₁ ततो वेदी (for वेदीमिमा) — K₁ ३ B De
 Dn D₄ ६ T₂ (marg sec m) G₂ ins after 25 D₁ ३,

समेन देवयानेन पथा खर्गमुपेयुषः ।
 अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
 अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
 रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
 हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
 मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्महीः ॥ ८
 ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
 इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
 अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
 अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
 देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
 अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 उपस्पृश्यैव भगवन्नसां नद्यां तपोधन ।
 मानुपादसि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
 सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
 वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५
 लोमश उवाच ।
 त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

8 याज्ञि (G₄ M² जी)य (for यज्ञिय) K₃ 4 D₁ 2 गिरि-
 शोभनम्, B₂ 2 सुत्तमम् — °) Ś₁ K₁ 2 D₃ T₂ G₂ 3
 तीर्थम् (for तीरम्) T₁ G₁ आसाद्य (for एतद्दि) — °)
 Ś₁ K₁ 2 देव (for द्विजं)

6 °) K₁ B₂ D_n D₃ 6 समान, K₃ अनेन; K₄ समेत
 (sup lin as in text), B₂ 4 D_o शुभेन, D₁ 2 समित;
 D₃ सोमेन (for समेन) — °) K₁ 3 4 D_n D₁ 4 6 T₁
 यथा (for पथा) — °) D_o D₅ यत्र Ś₁ K B₁ D₃ 8
 देवर्षयो, T₁ G₁ M² चैवर्षयो, G₂ 4 एवर्षयो (for वै ऋ°)

7 °) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ आखु, K₄ M₁ हत्वा, B₁ अदात्,
 B₂ m 3 4 D_o आर्द्रं, D₅ अद्य, M₂ रौद्र (for रुद्र°) G₂
 पशुर् (for पशु) B₂ 4 m D_n D₄ 6 पशुमादाय राजेन्द्र
 — °) B₂ 3 D_o ममेति (for ऽयमिति)

8 °) Ś₁ K₁ 2 कृते, K₃ D_o D₃ हृते (for हृते) K₃
 B₂ T G₃ ततो (for तदा) — °) Ś₁ वदी; K₃ न स; B
 D_n D₁ 4 6 T₂ G₃ वशी (B₃ °धी), T₁ G₁ 3 4 M₁ मा
 धर्म्यांसी (G₄ °द्वि) नश पथ

9 Ś₁ om from अस्तुवन् up to यानेन (in 10^b)
 — °) K₁ 3 D_o D_n 3 D₁ 3 T₁ G₄ इष्ट्या; K₂ इष्ट्या,
 D₃ 8 इष्ट्या (for इष्ट्या) B₂ मानयित्वा तर्पयाचक्रिरे D₁ 3
 सुरा (for तदा) — After 9, D₃ ins

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिम जहि ।

अय ते पशुर्लियेवमूचुर्देवा समागता ।

10 °) Ś₁ om up to यानेन (cf v 1 9) Ś₁ सम्
 वान् (for जग्मिवान्) — °) K₄ B₂₋₄ D_n D₄₋₆ T₂ G₂ 4
 तत्र (for अत्र) T₂ G₂ 4 M₂ [अ]नुवश

12 D₃ om from 12 up to 3 118 15^c, the
 is generally ignored hereafter up to the end
 lacuna — °) B₄ अनु (for अत्र) B₂ 3 3 8
 (except T₂ G₂) उप (for अप°) B₄ स्पृशति (for
 °) Ś₁ K B₁ D₅ इमा सुश्रुत्य (K₁ सुस्तुत्य, K₃ सस्तुत्य, K₄
 गायन्स्य) यो (K₃ वै) गाथा तत्रो (K₃ 4 D₅ अत्रो, B₁ यत्रो°)
 पस्पृशते भैर, D₁ 3 इमा गायति यो गाथामप सस्पृशते तु य
 — °) D₂ सिद्धश्च (for पन्थाश्च) Ś₁ D₅ देवयानस्य पथा
 स्यात्, K₃ देवयाने पथं प्यास्यात् (sic), B₂ 3 D_n D₄ 6 T
 G₂ देवयानोस्य पथाश्च (for °) B₁ 3 D_o D_n D₄ 6 T₂ G
 चक्षुषाभिः; B₂ 4 °श्रान्ति, T₁ °पो वै (for °श्रैव) Ś₁ B
 प्रवर्तते, D₁ प्रवर्धते, G₂ 4 प्रजायते

14 G₁ (hapl) om 14^a-16^b — °) K₁ B₂₋₄ D_n
 D₄ 6 T₂ G₂ [इ]ह (for [ए]व) B D_n D₄ 6 T₂ G₂
 विधिबद् (B₁ सलिल) (for भगवन्) — °) K₃ 4 T₁
 नद्यामस्या (by transp), D_o तस्या नद्या N T₂ G₂ °यलात्
 (for °धन) — °) D₁ 3 T₁ M₁ अद्य (for अस्मि) M₂
 विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्) — °) M₁ अपेतान्,
 M₂ अपेत (for अपेत°)

15 G₁ om 16 (of v 1 14) — °) = 3 129 19^a
 T₁ G₂ 4 M₁ प्रपश्याम — °) Ś₁ K B₁ D_o D₅ भगवस्तत्र
 (for तव सुव्रत)

16 G₁ om 16^{ab} (cf v 1 14) — °) Ś₁ K B₁ 4
 D_o D₅ त्रिंशद्दशे (K₃ मि), D₂ त्रिशति वै — °) T₁
 G₁ 2 M₁ शृणोमि Ś₁ K₂ B₁ D₁ एत, K₃ एव, G₁ एष,
 M² एतत् (for एन) — °) Ś₁ यस्व, K₄ याम्ब, B₁ 4 आस्य,

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशां पते ॥ १६
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
 अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
 विपीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१

D० आसीद् (for आस्व) D१ ३ तूष्णीं स्थास्यति सप्रति
 17 ^{b)} K१ ३ B१ ३ ४ Dn D३ ३ ६ M दिव्य, D१ G२
 सर्वं (for रम्य) — ^{c)} B२-4 Dn D१ ३ ४ ० राजेंद्र; T G
 धर्मात्मा (for कौन्तेय)

18 ^{a)} K१ ३ अस्मिन्, K३ B१ D६ तस्मिन् (for यस्मिन्)
 Ś१ K३ ४ D१ ३ ६ तदा (for हि भूर) G१ भद्रात्मा (for
 भूर्दत्ता) — ^{b)} Ś१ B१ D१ S काश्यपाय — ^{d)} S१ K४ D६
 दक्षिणा भू, K१ ३ B२ Dn D४-६ णार्थं, K३ णाभूत्, B३
 णार्थं (for णा वै)

19 ^{a)} Ś१ D१ ३ ६ अथा; K१ अत्रा* (for अवा*)
 — ^{b)} D६ वसुधरा; T१ G१ स्वयंभुवा (for मही तदा) — ^{c)}
 D१ कुपिता राजन् (for चापि कुपिता) T२ G२-4 M वाचा
 (for चापि) T१ G१ मही तदा तु कुपिता — ^{d)} D१ ३ M
 वच* (for प्रभुम्) T१ G१ वाचोवाच स्वयंभुव

20 ^{a)} Ś१ K१ ३ M मा (for मा) D१ ३ न च सामघ
 भगवन् — After 20, M ins

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता वभौ ॥ २२
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान् नै भविष्यसि ॥ २३
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेद्य ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
 अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नामिः ।
 एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

23 ^{ab)} G१ प्रकाशते च ते राजन् (for ^{a)} S१ K३ ४ D६
 ततो वभूव सा वेदी सैषा (Ś१ शेषा) राजन्प्रकाशते — ^{c)} Dc
 आरोहेमा, D१ ३ प्रारोहस्व, S (except G१) आरोह्यात्र (for
 आरुह्यात्र) — ^{d)} S (except M३) स्व (for वै) — After
 23, N (except D३, D३ missing) ins

561* सैषा सागरमामाद्य राजन्वेदी मनाध्रिता ।

एतामास्व मद्र ते त्वमेकन्तर सागरम् ।

[L 1] K३ प्रकाशते, D१ ३ नमान्तिना (for ^{a)} न्य)
 — [L 2] S१ K३ ४ D१ ३ आरोह, B आरोह, Dc आरोह (for
 आरोह्य) Dc त्वमेकन्तर (for the post-aro-Lalf)]

24 ^{b)} S१ K चदा (for यथा) S१ K३ B१ Dc T१ M३
 पवान् (for प्वान्) K३ नैष्यसि, Dn D३ ६ गेहमे (for
 गेहमे) K३ [इष्टे, E३ न, T G३ ३ [S]त्र (for स्त) — ^{c)}
 M नवेन (for नवेन) S (except M३) पुन (for पुन)
 — ^{d)} K३ ३ Dc देवी, some S MSS वेदि (for वेदी)
 — After 24 Dn D१ ३ ६ (मार्ग) ins

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।

कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं

महेन्द्रमासाद्य निशासुवास ॥ २६

११५

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र ताम्रवित्तैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १
लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भगवन्म् ॥ ४
अकृतव्रण उवाच ।
आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

after 562*

563* अभिश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरमृतस्य नामि ।

एव जपन्पाण्डव सख्यवाक्य
ततोऽवगाहेत पतिं नवीनाम् ।

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपा पतिः । [5]

कुराभ्रेणापि कौन्तेय न स्पष्टव्यो महोदधि ।

[(L 1) Dc इडां च देहे (for इडा च देशे) B₁ corrupt,
D₁ ३ अभिश्च तेजस्तव देव देहे — (L 2) D₁ ३ T₂ G₃
विष्णुर् (for विष्णोर) — D₁ ३ ins after line 2

564* घृतबहिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो

स तेषा वै पयसा सनिधानम् ।

— (L 3) D₁ ३ एतद् भुवन् (for एव जपन्) B₄ एव भुवन्-
सख्यवाक्य च राजन् — (L 4) B₁ ३ Dc गार्हस्त्र (for गार्हैत)

— After line 4, D₃ ins

565* आ जन्मशतसाहस्राद्यत्पाप कुरुते नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्य आत्वा तु लवणाम्भसि ।

— (L 6) K₁ ३ कौरव्य (for कौन्तेय)]

— After 563*, D₃ reads 25^{cd}

26^b K₃ प्रीतमानान्वगच्छत्, B₁ सागरमाजगाम, Dc
D₄ मध्यगच्छत्, Dn D₆ मध्यगच्छत्, D₁ ३ मागमत्
(for गामगच्छत्) — ^c B₄ T₁ G₁ M₁ तु (for च)

Colophon — Major parvan S₁ K₂ T₂ G M₁ आरण्य
— Sub-parvan B₁ ३ ४ G₁ तीर्थयात्रा K B₂ Dc

Dn₁ ns D₁-s (all om sub parvan name) mention
only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ 118, Dn₂ 114 (as in text), Dn₃ S 116
(M₂ 117), D₁ 119 — *Sloka no* Dn 30, D₁ 31

115

~~■~~ This adhy is missing in D₃ (of v l 3 114
12), the MS is generally ignored here

1^a T G M₁ [ए]वम् (G₁ ४ [ए]कम्) (for ताम्)
Ś₁ स डडिस्वा च तत्रैका, D₁ ३ स च तत्रोपितो वीरो

2^a S₁ K₄ B₁ D₂ T₁ चापि, K₃ स्वस्य, B₂ ३ Dc Dn
D₁ ४ ६ तस्य (for चास्य) — T₁ om 2^{cd} — ^d B
Dn₁ ns D₆ ६ G₁ वसिष्ठान् G₂ वासिष्ठान्काश्यपस्तथा

3^a D₁ ३ तत्र, T₁ G₁ धीरम्, T₂ G₂-४ विप्रम् (for
वीरम्) — ^d D₁ ३ स पप्रच्छ (for अपृच्छद्)

4^a K₄ B₄ Dn D₁ ३ ४ ६ T₁ G₁ ३ तु (for तु)
K₁-३ Dc D₆ तापसाना कदा (K₁ ३ यदा) रामो — ^b
K₁ ३ Dc₂ भगवन्; K₃ Dc₁ D₆ भगवान् (for तापसान्)
— T₂ om (hapl) 4^c-5^d — ^c D₁ ३ M तमह तपसा
शुक्त

5 T₂ om 5 (cf v l 4) — ^a Ś₁ आयानेवापि, K₁ ३
अयानेवासि, K₃ अयत्निवास, D₁ ३ ३ S (except G₃, T₂
om) आ(D₁ अ)यत्नेवासि — ^c K₁ ३ च स्वयि (b₃
transp), B₄ स्वयि हि — ^d Ś₁ K₃ स्वा (for स्वा)

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

भवाननुगतो वीर जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३

ऋचीक उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४

अकृतव्रण उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमव्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिना वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

6 K₃ D₆ om 6^{ab} — °) Ś₁ K₄ चतुर्दश्यामष्टम्या वा (K₄ श्या तथाष्टम्या) — °) Ś₁ K₄ इतो रजन्वा पचम्या — °) B Dc Dn D₄₋₆ श्वर (for च) — After 6, S₁ K Do D₁ ३ ४-6 ins

566* तत्र ब्रह्मसि राम स्व कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 °) Ś₁ K₁ B₁ नित्य, B₂ ३ Dc Dn D₄₋₆ T₂ (after corr) G₃ राम (for वीर)

8 °) Ś₁ K₄ T₁ G₁ भगवान् (for स भवान्) B₄ Dn D₆ G₂ [अ]य (for [ए]तद्) — °) K₁₋₃ D₅ धातिता (for निर्जिता) — °) Ś₁ K₄ शूरा (for सर्वे) — After 8, K₁ ३ B Dc Dn D₄ ६ G₃ ins a passage given in App I (No 15)

9 °) K₂ B₁ ४ Dc कान्यकुब्जे, D₅ S कन्या — After 9^{ab}, B₁ Dc ins

567* कुशिकस्यात्मजो राजभ्रजे वनासमुज्ज्व ।

— °) Ś₁ B₁ ३ Dn D₄ ६ G₄ M₁ इ (for स)

10 °) B₁ transp तस्य and वसत B₂ कन्या (for तस्य) K₄ वने च वसतो जज्ञे, D₁ ३ G₁ वने निवसतस्तस्य — °) Ś₁ K₁ B₁ ४ Dc D₅ (by transp) जज्ञे कन्या (K₄ कन्या तस्य), B₂ जज्ञे तस्य, G₁ कन्यासीद्; G₂ ६ कन्याभूद् B₁ ४ D₁ ३ S [अ]प्सरयोपमा (for [अ]प्सर समा) — After 10^{ab}, B₄ ins

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासदशी भुवि ।

— °) K₄ तु, D₂ S वै (for च) — °) T₂ G₂ ४ पाथिव (for भारत)

11 °) Ś₁ K₄ B₁ स (B₁ च) राजपिर, K₁₋₃ B₂₋₄ D (D₅ missing) ततो गाधिर, T₂ G₂ ४ ततो राजन् (for ततो राजा) — °) K₁ ३ व्रणाण (for व्राह्मण) K₁₋₃ B₄ Dc D₅ तपसि स्थित (for सदित) Ś₁ K₄ गाधिब्राह्मणसत्तम — °) K₁ ३ विदित (for उचित) — °) K₁ ३ पूर्ववत् (for पूर्वैवत्) D₂ ३ यत्पूर्वै सप्रकीर्तित

12 Cf 5 104 26, 114 5, 117 5, etc — °) S पाडराणा (for पाण्डु) K Dc D₁ ३ ३ शुभाणा (K₂ शुभाना, Dc D₁ ३ इयाना) चद्रवचसा — °) D₁ ३ सहस्र शुल्कमित्येतद्विद्धि त्व हि द्विजोत्तम

13 °) Ś₁ तत्रश्व; K₁ तथापि (for न चापि) — °) K₁ [अ]थिय; B Dn D₄ ६ T₂ G₂ M₁ वैव (for वैय)

14 °) S पाडराणा — °) D₁ ३ ६ T₂ G₂ ४ [अ]स्तु (D₁ ३ हि) ते सुता (for सुतास्तु ते)

15 S om the ref — °) Ś₁ D₂ त तथा, K₁₋₃ तत्तथा (for तथेति) — °) S (except G₁) पाडराणा — °) Dn प्रविदी (1), D₁ ३ सप्रदी; T₁ दीयता मम (for मे प्रदी)

16 °) K₁ ३ सहस्राणि; Dc सहस्र ते (for सहस्र वै)

17 °) B Dc D₅ G₄ कान्य, T G₁ ३ कन्या (for कन्य) — °) Ś₁ K₁ ६ D₄ ६ गाधिसुता B₂₋₄ Dc Dn

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ।
 लब्ध्वा ह्यसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवोकसः ॥ १७
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
 यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ १८
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
 भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणांचितम् ।
 अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
 ततः स्त्रुपां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।

आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२
 भृगुरूवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गितां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
 आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
 कदाचिद्भृगुरागच्छतं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्त्रुषाम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

D4. ० G4 चास्मै (for तस्मै) — ^d K3 कन्या, T1 प्रीताश,
 M3 कन्याश (for जन्याश) K3 om from चासन् up to
 सहस्र तु (in 17°) K1 3 B1 D3 सुरर्षयं, T3 G3 सुता
 स्तदा (for सुरास्तदा) K4 D1 कन्या ता च (D1 प्रादात्)
 सुरर्षये, G3 तदा कन्या नृपोत्तम — ^e K1 3 4 D1 दत्त्वा,
 D2 दत्ता, T1 3 (before corr) G1 3 4 M1 लब्ध (for
 लब्ध्वा) K1 4 D1 3 5 T1 G1 M तत्, B4 Dc T2 G2-4
 च (for तु) — ^f K1 3 T2 G1 3 ता (for तान्) K1 3 4
 D1 3 [अ] भ्यर्च्ये (for दृष्ट्वा) D1 3 मुद ययौ (for दिवौ*)
 — After 17, T2 G2-4 ins

569* विस्वय परम जगमुस्तमेव दिवि सस्तुवन् ।

19 ^b D1 2 सभाप्रो मुनिपुगव — ^c D2 मुनि
 (for भृगु*) — ^d B3 Dn D4 ० ह (for च)

20 ^a S (except G1) समासीन — ^b G2 4 भृगु
 (for गुरु) D6 सुरासुर* — ^c Dc D1 G3 अर्चयित्वा स्त्रुपां
 (Dc भ्युपां)

21 ^a K1 3 4 विप्रपि (for भगवान्) — ^b K3
 प्रहृष्ट, D1 3 M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो) K1 3 वाक्यम्, Dc
 T1 गुरु, T2 G3 मुनिर् (for भृगुर)

22 ^a K1 3 B1 Dc T G तु, K4 च (for वै) K1 3 4
 D1 3 प्रचोद (for प्रसाद*) K D6 सा वर वरयामास
 — ^b Ś1 K1 4 भृगु त, K3 Dc D6 गुरु त (by transp)
 — ^d T G वै (for च) S1 K B1 D1 3 5 ददौ तच्च स
 (S1 K3 तच्चास्य, B1 त च स, D1 3 तच्चापि) भारत

23 S1 K D6 T G3 4 om the 1ef (K4 ins it in
 marg sec m) — ^c Ś1 K1 आलिङ्गयता, K3 'नेथा', K3
 T G1 3 M3 'नेथा, K4 D1 3 'गता, Dc1 Dn1 n2 D6 'येता

— ^d B2-4 उदुवर — After 23, K1 3 B Dc Dn D4 ०
 T2 (marg sec m) G3 ins

570* चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।

विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।

प्राशितव्य प्रयत्नेन तेत्युत्तवादर्शनं गतं ।

[(L 1) K3 D6 तवैव (for तवैव) — (L 2) Dc लया
 (for मया) — (L 3) Dc च (for the second प्र), and
 इत्यु (for तेत्यु*)]

24 ^a D6 आलिङ्गन Ś1 D6 G3 तु त राजन्, K1 B
 Dc Dn D4 ० T G3 चरौ चैव (B1 T1 राजन्), D1 3 तु राजेन्द्र
 (for तु ते राजन्) — ^b Ś1 K1 3 B2-4 Dn D4 ० T2 G3
 ते, G1 तु, G4 स (for स) — ^{cd} S1 त स, K3 तव; D6
 T2 G2 3 तच्च (for त च) — K3 B Dc Dn D4 ० subst
 for 24^{cd} (B1 3 ins after 24)

571* ततः पुन स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्दित्वा तु भगवानागत पुन ।

25 S1 om 25^{ab} — After 25^{ab}, K1 3 B Dc Dn
 D4 ० T2 (marg sec m) G3 ins

572* उपयुक्तक्षरुर्मद्रे वृक्षे चालिङ्गन कृतम् ।

विपरीतेन ते भुभ्रुर्मात्रा चैवापि वञ्चिता ।

[(L 1) Dc मात्रा (for भद्रे) — (L 2) Dn3 D4 ० T2
 G3 इभ्रु, Dc भद्रे (for इभ्रु*)]

— B4 om 25^{cd} — ^c Ś1 K1 3 क्षत्रवृत्तो वै (K1 'मौ'),
 K4 क्षत्रवृत्तिर्वै, D1 3 क्षत्रियमतिस

27 ^b T2 G2-4 तु, M1 वा (for स्ता) — ^c Ś1 K1 3
 ताटक (for ईदक) — ^d K1 3 मम (for काम) K3 3
 पुत्रो (for पौत्रो) T1 भविष्यति (for भवेदिति)

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिभन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८

स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहूनृपीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्माहातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।

आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकवतकं नृपम् ।

28 After 28^{ab}, S ins

573* काल प्रतीक्ष्य त गर्भं धारयामास यज्ञत ।
— 4) Dn D4 ० जज्ञे सा (by transp) — ०) T1 G1
यदासा, T2 G2-4 तपं (for वर्चं)

29 5) T1 G4 ० 'ध्ययने रत' (for ध्ययनेन वै) B2-4
Do Dn D4 ० T2 G2 ३ च (for वै) — 4) B2-4 Do G1
अभ्यव (for अत्यव) D1 ३ तोषयामास पादव

30 ०) B1 तस्य, D6 त च (for त तु) — 5) M2 प्रत्य
गाद् — D1 om 30^{cd} — ०) Dn2 T2 G2 ३ शास्त्राणि
(for चा) — 4) Ś1 वर्चसं, K4 D2 दर्शनं, B1 ३ तेजस

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 ३ T2 G2-4 M
आरण्य — *Sub parvan* K2 B1 ३ 4 Do Dn D1 ३ 4-० (all
om sub parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यानं;
K4 B2 D2, likewise only लोमशतीर्थयात्रा (followed by
कार्तवीर्योपाख्यान in B2 D2) — *Adhy name* T1 G1
जामदग्न्यं (G1 ऋ) चरित — *Adhy no* (figures words
or both) Dn1 114, Dn2 115 (as in text), Dn3 S
116 (M2 118), D1 120 — *Śloka no* Dn 46,
D1 32

116

☞ This adhy is missing in D2 (cf. v1 3 114

12), the MS is generally ignored here

1 ०) B2 4 Do Dn1 n2 D4 ० ततो चेदान्, T1 महा
तेजा (for ततो देवान्) — After 1, K4 D1 ३ ins

574* त तप्यमानं ब्रह्मर्षिभूजुर्देवा सवालवा ।

किमर्थं तप्यसे ब्रह्मन्कं काम प्राधितस्तव ।

एवमुक्त्वा प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तम ।

स्वर्गहेतोस्त्रपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षया ।

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य तदा देवास्तभूचिरे । [5]

नासततेर्भवेल्लोकः कृत्वा धर्मे शतान्यपि ।

स श्रुत्वा वचन तेषा त्रिदशानां कुरुद्रह ।

[(L 5) D2 ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरुजुर्देवौकस — (L 6)
D2 ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोका ततोह चाक्षया]

2 5) K1 4 B1 D1 ३ S (except G1 M1) अभिं (for
अधि) — B1 om (hapl) 2^{cd} — 4) Ś1 K1 ३ नृप
(for नृप)

3 ०) D1 ३ भय; G1 चापि (for त्वथ) K4 रेणुका तु
समायाच — ०) D1 ३ आश्रमे स (for मस्थस्य)

4 ०) S (except G4) तस्या (for तस्या) — ०) T
G2-4 च (for तु)

7 5) D1 ३ S (except T2 G2) हेमं (for पथं) — ०)
K2 4 G2 M1 ऋद्धिमत्ता

8 ०) B2 Dn D4 ० च (for तु) Ś1 K2 वै तस्मात्,
K4 S सा तस्मिन्, Dn (by transp) तस्मात्सा D1 ३ व्यस्ति

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचारान्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
 प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १०
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदुचुर्विचेतसः ॥ ११
 ततः शशाप तान्कोपात्ते शसाश्चेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
 ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।

तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्माहातपाः ॥ १३
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्माहात्मनः ।
 कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चात्रवीदिदम् ॥ १५
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
 स वत्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्माहातपाः ॥ १८
 कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव — ^b) S₁ K₁ ३ क्लिन्नागा चै, K₃ D₆ D₈
 क्लिन्नागी चै, K₄ D₁ ३ सक्लिन्नागी (for क्लिन्नाम्भसि) — After
 8^{ab}, T (T₁ maig) G₂₋₄ ins

575* अन्तरिक्षाक्षिपतिता नर्मदाया महाहृदे ।

उत्तीर्य चापि सा यत्राजगाम भरतपर्वभ ।

— ^c) T G [अ]य सप्रस्ता (for [आ]श्रम त्रस्ता) — ^d) T
 G₁ ३ ४ तस्यै (for ता वै) T₂ G₃ ४ स्वबु^०, G₁ [अ]नुष्टु^०
 (for [अ]न्वबु^०)

9 ^a) D₁ ३ दृष्ट्वा ता प्रच्युता धैर्याद् — ^b) K₁ ३ ब्रह्म
 (for ब्राह्मया) — ^c) D₁ ३ *वीर्यो (for *तेजा) — ^d)
 D₁ ३ जगाद स तु वीर्य^०

10 ^b) K₂ भरता, K₃ समन्वा, D₁ सुतपो, T₁ जमडो
 (for रुमण्वान्) D₂ भारत (for नामत) — ^d) D₆ T₂
 G₂₋₄ तदा (for तथा)

11 ^a) K₃ ४ B₁₋₃ Dn₂ ns D₁ ३ ४-६ पूर्व्या (for
 *पूर्व्याद्) — ^c) K₁ जातसदोहा, K₄ G₁ *समोहात्, B₂ ४
 Dn D₄ ६ *स (Dn₁ D₄ ६ *स)वेहा — ^d) T₂ G₃ ४ अचे^०
 (for विचे)

12 ^a) B₂₋₄ Dn D₄ ६ T₁ G₄ M क्रोधात् (for कोपात्)
 — ^b) D₆ सर्वे (for शसाश्)

13 ^a) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₄ M₁ [S]भ्ययाद् — ^b)
 D₁ ३ *म स्व युधिष्ठिर — ^c) B₂ ४ Dn D₄ ६ *वाहुर (for
 *मन्युर) — ^d) S₁ K D₆ प्रतापवान्, T₂ G₂₋₄ महायज्ञा

(for तपा)

14 D₄ om (hapl) 14^a-15^b — After 14^{ab}, G₁
 ins

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्कोभात्तु जमदग्निना ।

15 D₄ om 15^{ab} (of v 1 14) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 *बाहोर (for राज) — ^c) S₁ K₃ ४ D₆ व्यगच्छत्, K₁ ३
 D₂ G₄ M [S]भ्यग^०, B Dn D₁ ४ ६ T₂ G₁₋₃ [S]भ्यग^०, D₆
 [S]भ्यगाहै, T₁ ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्) — ^d) D₆ सुत
 (for हृदन्) Ś₁ K B₁ D₆ स प्रसन्नोऽत्रवीर्यसुत (B₁ *सुत)
 16 ^a) Ś₁ K B₁ D₆ राम (for तात) — ^b) T₁ G₁

कृत कर्म सुदुष्कर — ^c) D₁ ३ T₂ (before corr) G₁ ३ ४
 काम (for कामान्) S₁ K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — ^d)
 K₃ ४ यावतो, D₆ याश्च त्व, D₁ ३ यावत्त्व (for यावतो)
 Ś₁ K₁ ४ मत्त दृच्छसि, D₁ ३ मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा)
 17 ^b) S₁ K D₆ वध प्रति (for वधस्य वै)

18 ^c) Ś₁ K₁ ४ स (for च) D₆ D₁ ३ सर्वकामास्तान्,
 K₄ सकलान्कामान्, T₂ G₂₋₄ M₁ कामान्मर्वास्तान् (for
 सर्वान्कामास्तान्) Dn₂ तान्कामान् (by transp) T₂ G₃
 स (for तान्) T₁ ददौ तस्य स कामास्तान्

19 ^b) G₁ सु (for पि) — ^c) D₁ ३ ततो, G₂
 तदा, G₄ अथो (for अथा^०)

20 ^b) D₆ सुनिभार्या, G₂ ४ कृपिरर्घ्यात् (for कृपेर्भार्या)
 Dn D₁₋₃ T₂ G₃ ४ समार्चं (for समर्चं) S₁ K₃ ४ ऋपि

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोह्यतीं दृष्ट्वा क्रोपो रामं समाविशत् ॥ २२
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्वाहून्परिघसंनिभान् ।
 सहस्रसंमितात्राजन्प्रग्रह्य रुचिर धनुः ॥ २४
 अर्जुनस्याथ दायदा रामेण कृतमन्यवः ।

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवत् ॥ २५
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जघ्नुर्मर्यादागतमरिंदिमाः ॥ २७
 अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११६ ॥

पश्या सहार्चयत्, K₃ D₀ ऋषिभार्यां तमर्चं (D₀ समापं)वत्,
 D₁ १ सभार्यो मुनिरर्चयत्, T₂ G₃ ऋषिर्भोवात्समाचं — °)
 K₁ बाहुमत्, T₂ G₃ ४ युद्धमानसो मत्तो — °) K₃ ४ Dn₃
 D₁ १ ४ ० अथ, T₂ G₃-४ तत् (for तथा) Ś₁ अर्चनात्,
 K₂ T₂ G₃-४ M अर्चना (for अर्चनम्) T₁ नाभ्यनन्दत
 भारत

21 °) T₁ प्रग्रह्य, T₂ G₃-४ प्रमत्तद् (for प्रमथ्य) Ś₁
 आश्रमात्; M₂ चार्चना (for चाश्रमात्) G₁ ता पूजा कार्त्त
 वीर्योथ — °) Ś₁ K₁ १ कामधेन्वात्, K₃ होमधेनुर्, K₄ B D₀
 Dn D₂ १-० होमधेनोस्, D₁ T₁ होमधेनु K₃ महा, K₄
 B₄ Dn D₂ १ ० तथा; D₀ S ततो; D₁ यथा (for तदा)
 — °) K₁ १ द्रुमम् (for द्रुमान्)

22 °) D₁ १ T₂ G₃-४ M₂ तमा (for तदा) — °)
 B D₀ Dn D₄ ० G₄ रोह्यतीं (for रोहू) D₁ १ तथाविध
 तु त दृष्ट्वा

23 °) K₁ ४ B₂ ४ Dn D₄ ० मृत्यु° (for मन्यु) K₃
 B₂-४ Dn D₄ ० आपन्न (for आपन्न) — °) Ś₁ सगम्य;
 K₂ सक्रम्य (for वि) G₁ स्वयं च कार्तवीर्यस्य — °) G₁
 भार्गव (for महात्मा)

24 K₁ १ B₂-४ D₀ Dn D₄ ० T₂ (marg) G₃ ins
 after 24 B₁, after 24^{ab}

577* अभिभूत स रामेण सयुक्त कालधर्मेणा ।

B₄ cont

578* आगत्य कर्म तल्पिन्ने निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 °) D₁ १ च (for [अ]थ) — °) Ś₁ K₁ १ D₁ १
 तदा राजन् (for विना राम)

26 °) D₀ त ते जग्मुर्महावीर्या

27 °) S₁ K₃ पात°, K₁ १ ४ B D₀ Dn D₂-० M₂
 पीड°, T₂ G₃ साद° (for घात°) Ś₁ D₁ १ क्षुद्रा (for
 जग्मुर्) — °) M °दम (for °दमा) S₁ D₁ १ जग्मुर्-
 नागता नृप (S₁ पा°) — After 27, B₄ ins a colophon
 28 °) S₁ K₁ १ B₁ १ ४ D₀ Dn₃ ns D₂ ० T₁ वै
 तेषु (for चैतेषु) — °) D₁ १ मृते (for -यते)

29 °) K₄ D₁ १ तदा (for तथा) — °) S₁ K₃ ४
 अनागत, K₁ D₁ १ S (except M₁) अतदहं (for अन°)
 Ś₁ K D₃ महामान (for तथा°)

Colophon om in K₃ B₄ D₂ G₄ broken — *Major
 parvan* Ś₁ K₁ १ D₀ T G₃ ० M₁ आरण्य — *Sub
 parvan* S₁ K (K₃ om) B (B₄ om) D₀ Dn₁ ns
 D₂-४ ० (all om sub parvan name) mention only
 कार्तवीर्यो (B₁ °वीर्यवधो)पाख्यान, D₁, likewise, only लो
 मशवीर्ययात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान — *Adhy
 name* T₁ जमदग्निवध, G₁ जामदग्निचरित — *Adhy no*
 (figures, words or both)

Dn₃ S (G₄ broken)

— Śloka no

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्रिन्नाम्भसि विचेतना ।
 प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्मया लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुपेणश्च वसुधिश्चावसुस्तथा ॥ १०
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
 ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्रेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
 ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।

तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
 जहीमां मातर पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
 स वत्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
 कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव — ^b) Ś₁ K₁ २ छिन्नागा वै, K₃ Dc D₅
 छिन्नागी वै, K₄ D₁ २ सखिन्नागी (for छिन्नाम्भसि) — After
 8^{ab}, T (T₁ marg) G₂₋₄ ins

575* अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदाया महाहृदे ।

उत्तीर्य चापि सा यन्नाजगाम भरतर्षभ ।

— ^o) T G [अ]थ सत्रस्ता (for [आ]श्रम त्रस्ता) — ^d) T
 G₁ ३ ४ तस्यै (for ता वै) T₂ G₃ ४ स्वबुद्धं, G₁ [अ]नुबुद्धं
 (for [अ]न्वबुद्धं)

9 ^a) D₁ २ दृष्ट्वा ता प्रच्युता धैर्याद् — ^b) K₁ ३ ब्रह्म
 (for ब्राह्मया) — ^o) D₁ २ वीर्यो (for तेजा) — ^d)
 D₁ २ जगद स तु वीर्यं

10 ^b) K₂ महता, K₃ समन्वा, D₁ सुतपो, T₁ जमदो
 (for रुमण्वान्) D₂ भारत (for नामत) — ^d) Dc T₂
 G₂₋₄ तदा (for तथा)

11 ^a) K₃ ४ B₁₋₃ Dn₂ ns D₁ २ ४-६ *पूर्व्यां (for
 *पूर्व्याद्) — ^o) K₁ जातसदोहा, K₄ G₁ *समोहात्, B₂ ४
 Dn D₃ ० स (Dn₁ D₄ ० स)सेहा — ^d) T₂ G₃ ४ अचे
 (for विचे)

12 ^a) B₂₋₄ Dn D₄ ० T₁ G₄ M क्रोधात् (for कोपात्)
 — ^b) Dc सर्वे (for शप्ताश्)

13 ^a) B₂ ४ Dn D₄ ० G₄ M₁ [S]भ्ययात् — ^b)
 D₁ २ *म स्व युधिष्ठिर — ^o) B₂ ४ Dn D₄ ० वाहुर (for
 *मन्युर) — ^d) S₁ K D₅ प्रतापवान्; T₂ G₂₋₄ महायशा

(for *तपा)

14 D₄ om (hapl) 14^a-15^b — After 14^{ab}, G₁
 ins

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D₄ om 15^{ab} (of v1 14) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 *बाहोर् (for *राज) — ^o) S₁ K₃ ४ D₅ व्यगच्छत्, K₁ ३
 D₂ G₄ M [S]प्यगं; B Dn D₁ ४ ० T₂ G₁₋₃ [S]म्यगं; Dc
 [S]ध्यगाद्द्वै, T₁ अगच्छत् (for *अगच्छत्) — ^d) Dc सुत
 (for इदम्) S₁ K B₁ D₅ स प्रसन्नोऽब्रवीत्सुत (B₁ *सुत)

16 ^a) Ś₁ K B₁ Dc राम (for तात) — ^b) T₁ G₁
 कृत कर्म सुदुष्कर — ^o) D₁ २ T₂ (before corr) G₁ ३ ४
 काम (for कामान्) S₁ K धर्मोऽमन् (for धर्मज्ञ) — ^d)
 K₃ ४ यावतो, Dc याश्च त्व, D₁ २ यावत्स्व (for यावतो)
 S₁ K₁ ४ मत्त इच्छति, D₁ २ मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा)

17 ^b) S₁ K D₅ वध प्रति (for वधस्य वै)
 18 ^o) S₁ K₁ ४ स (for च) Dc D₁ २ सर्वकामान्;
 K₄ सकलान्कामान्, T₂ G₂₋₄ M₁ कामान्त्वर्षान् (for
 सर्वान्कामान्) Dn₂ तान्कामान् (by transp) T₂ G₃
 स (for तान्) T₁ ददौ तस्यै स कामान्

19 ^b) G₁ सु (for द्वि) — ^o) D₁ २ ततो; G₂
 तदा, G₄ अयो (for अथा)

20 ^b) D₅ मुनिभार्या, G₂ ४ ऋपरिध्यात् (for ऋषेर्भार्या)
 Dn D₄-० T₂ G₃ ४ समाचे (for समर्च) Ś₁ K₃ ४ ऋपि

स युद्धमदसंसक्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्भुमान् ॥ २१
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा क्रोपो रामं समाविशत् ॥ २२
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
 चिच्छेद निशितैर्भ्रैर्वाहून्परिघसंनिभान् ।
 सहस्रसंमितात्राजन्प्रगृह्य रुचिर धनुः ॥ २४
 अर्जुनस्याथ दायदा रामेण कृतमन्यवः ।

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जग्मुर्ग्रथागतमरिंदमाः ॥ २७
 अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
 स दृष्ट्वा पितर वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११६ ॥

पक्ष्या सहार्चयत्, K₃ D₀ ऋषिभार्यो तमर्चं (D₀ समापं)यत्,
 D₁ १ सभार्यो मुनिरचयत्, T₂ G₃ ऋषिर्भोवात्समाचं — ^c)
 K₁ बाहुमद , T₂ G₃ ४ युद्धमानसो मत्तो — ^d) K₃ ४ Dn₃
 D₁ १ ४ ० अथ, T₂ G₂₋₄ तद् (for तथा) Ś₁ अर्चनात्,
 K₃ T₂ G₂₋₄ M अर्चना (for अर्चनम्) T₁ नाभ्यनन्दत
 भारत

21 ^a) T₁ प्रगृह्य, T₂ G₂₋₄ प्रमत्तश् (for प्रमथ्य) Ś₁
 आश्रमात्, M₂ चार्चना (for चाश्रमात्) G₁ ता पूजा कार्ते
 वीर्येण — ^b) S₁ K₁ १ कामधेन्वात्, K₃ होमधेनुर्, K₄ B D₀
 Dn D₃ ४-० होमधेनोश्, D₁ T₁ होमधेनु K₃ महा , K₄
 B₄ Dn D₃ ४ ० तथा, D₀ S सतो; D₁ यथा (for तदा)
 — ^d) K₁ १ द्रुमम् (for द्रुमान्)

22 ^b) D₁ १ T₂ G₂₋₄ M₂ तमा (for तदा) — ^c)
 B D₀ Dn D₃ ० G₃ रोरूयतीं (for रोरू) D₁ १ तथाविध
 सु त दृष्ट्वा

23 ^a) K₁ ४ B₂ ४ Dn D₄ ० मृत्युं (for मन्युं) K₃
 B₂₋₄ Dn D₄ ० आपन्न (for आपन्न) — ^c) Ś₁ सगम्य,
 K₃ स्रम्य (for वि) G₁ स्वय च कार्तवीर्यस्य — ^d) G₁
 भार्गव (for महात्मा)

24 K₁ १ B₂₋₄ D₀ Dn D₄ ० T₂ (marg) G₃ ins
 after 24 B₁, after 24^{ab}

577* अभिभूत स रामेण सयुक्तः कालधर्मणा ।

B₄ cont

578* भागस्य कर्म तस्मिन्नि निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 ^a) D₁ १ च (for [अ]थ) — ^c) Ś₁ K₁ १ D₁ १
 तदा राजन् (for विना राम)

26 ^a) D₀ त ते जग्मुर्महावीर्यो

27 ^c) Ś₁ K₃ पात , K₁ १ ४ B D₀ Dn D₄₋₆ M₂
 पीड , T₂ G₃ साद (for घात) S₁ D₁ १ छुद्रा (for
 जग्मुर्) — ^d) M^{*} दम (for दमा) Ś₁ D₁ १ जग्मुर्
 नागता नृप (Ś₁ पा) — After 27, B₄ ins a colophon

28 ^a) Ś₁ K₁ १ B₁ १ ४ D₀ Dn₂ ns D₂ ० T₁ वै
 तेषु (for चैतेषु) — ^b) D₁ १ मृते (for गते)

29 ^b) K₄ D₁ १ तदा (for तथा) — ^c) S₁ K₂ ४
 अनागत, K₁ D₁ १ S (except M₁) अतदहं (for अन^{*})
 Ś₁ K D₃ महात्मान (for तथा^{*})

Colophon om in K₃ B₄ D₃ G₄ broken — Major
 parvan Ś₁ K₁ १ D₀ T G₂ ३ M₁ आरण्य — Sub
 parvan S₁ K (K₃ om) B (B₄ om) D₀ Dn₁ ns
 D₂₋₄ ० (all om sub parvan name) mention only
 कार्तवीर्यो (B₁ वीर्यवधो)पाख्यान; D₁, likewise, only लो
 मशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान — Adhy
 name T₁ जमदग्निवध; G₁ जामदग्न्यचरित — Adhy no
 (figures, words or both) Dn₃ 116 (as in text),
 Dn₃ S (G₄ broken) 117 (M₂ 119), D₁ 121
 — Śloka no Dn 29, D₁ 33

117

☞ This adhy is missing in D₃ (of v1 3 114
 12), the MS is generally ignored here

4 ^b) K₄ महत्सु च, D₁ १ सुमूर्ध्व (for सुहृत्सु च)
 Ś₁ K₁ १ वा (for च) — ^d) T G₂₋₄ तात (for एक)
 K₄ D₁ १ गतत्रया , B₂ m नराधमा (for [अ]नपत्रया)

राम उवाच ।

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हृत्स्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायार्दवने मृग इवेषुभिः ॥ १
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

विलप्यैवं स करुणं बहू नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृश्रुते महातपाः ॥ ५
ददाह पितरं चाशौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६

संकुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्वाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खण्डवायनाः ॥ १३

5 N T₁ om the ref — °) S₁ विलाप्यैव, K₁ s B
Dc Dn D₄₋₅ T₂ G₃ लालं K₁ सु, D₅ तु (for स)
— °) T₂ (before corr) G₄ बहुना विधिवन्नृप — °) S₁
damaged K D₂ s परतप (K₄ D₅ तप) (for महातपा)
6 °) T₁ G₂ M तेषा (for चापि) — °) S चासकृत्
(for भारत)

7 S₁ damaged — °) K₂ s B₁ s M₂ सकुद्धो, M₁
क्रुद्धोति (for सकुद्धो) T G भार्गव, M₁ बलवान् (for
ऽतिबल) B₂ s Dn D₄ s सख्ये, B₄ यात (for शूर)
— °) K₄ Dc D₁ s एवातको, M₁ एको महाबल, M₂
एकातको

8 S₁ damaged — °) T₁ G₁ ताश्वैवा (for तेषा चा)
K D₁ s s M तेषा ये चानुगा (M₂ येनुगता) केचित्
— °) K₁ s अपामृद्मन्, K₄ उपामृद्दाद्, Dc अथामृ, D₁ s
T₂ G₂ M अपामृ, D₅ अगृहीत (for अथामृ) — °) Dc
राम परपुरजय, M राम शस्त्रभृता वर

9 S₁ damaged — °) K₁ s D₅ तत, K₂ Dc विमु, D₂
प्रभो, T₂ G₂ पुन (for प्रभु) — °) B₁ s s Dc
रुधिर, B₂ D₄₋₅ रौधिरान् (for रुधिर) — Cf Suk-
thankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandar-*

kar Or Res Inst, vol 18 (1986), p 24

10 S₁ damaged. — °) K₂ Dn D₁ s s 4-5 मृग
(for पितृन्) K₂ s Dc D₅ मृगुकुलोद्बह, T G कुक्कुलोद्बह
— °) K₂ s 4 (marg sec m) B₁ D₁ s T₂ G₁₋₃ चर्चीक;
K₄ चाशक, B₄ चार्वाक (for चर्चीक) — °) B₂ Dn D₄ s
न्यवेद (for न्यवार) K Dc D₅ स च त प्रत्य (D₅ पर्य) वार;
B₂ स राम सन्यवेद

11 S₁ damaged — °) K D₅ ऋत्विजे (for ऋत्वि
ग्भ्यश्) B₂ Dn D₄ s प्र, D₁ s [अ]थ (for च) B₂ Dn
D₄ s ददौ महीं (by transp)

12 S₁ damaged up to व्यामा (in °) — °) K₁ s
T G₂ s M₂ चाप्यददात्, D₁ s M₁ च प्रददौ — °) Dc
Dn₁ D₄ s S काश्यपाय — °) B Dc T₁ G₁ व्यामा तु ता,
T₂ (before corr) G₂ व्यामयुता, G₄ व्यायतन ☞ Cn
व्यायामेति प्रमादपाठः । ☞ — °) S₁ K₂ Dc T₁ G₁ नरो
(for नवो) D₁ s हिरण्यमी (for विशा पते)

13 °) B₁ s Dc G₁ s M काश्यपस्य — °) S₁ K₂ s
तु ये (K₄ ते), K₁ D₁ s G₂ तथा (for तदा) — °) K₄
तेन वै, B₂ s Dn D₄₋₅ G₁ ते तदा (for तेन ते) D₁ s
व्यभजत ततो राजन् — °) S₁ K₁ s स्व (S₁ स्वा) उवाहना

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।

दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
 स तमानर्चं राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
 महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।

सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि

क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिपेकः

14 ^a) B₁ १ De D₅ T₂ (after cor.) G₂ ४ M₁ स
 (for स) D₂ महीं च तस्मै प्रादाय — ^b) B₁ D₂ D₄ ०
 T G₂ ० M कश्यपाय D₁ १ जामदग्नयो महातपा — Ś₁
 K B₁ १ ४ D₅ T₁ ins after 14^{ab} De G₁, after 14
 579* सप सुमहदास्थाय महाप्रलपराक्रम ।
 — ^c) K₁ ४ De₂ D₁ T₂ G₂ M₁ महेंद्र — T₁ transp
 महेन्द्रे and वसति (in ^d)

15 Before 15, K₁ १ ४ D₁ १ ins अकृतवग उ
 — ^b) Ś₁ K₁ १ ४ D₅ भरतवर्म, D₁ १ लोकविश्रुते
 — ^c) Ś₁ पृथुना (for पृथिवी) Ś₁ K D₁ १ ६ च (K₄ D₂
 वि) जिता कृष्णा (for चापि विजिता)

16 ^a) Ś₁ K₁ १ चतुर्दश्या (for 'दश्रीं') D₁ १ चतु
 र्दश्या ततो राम — ^b) Ś₁ K₁ D₅ 'मनाः; K₂ ४ D₁ १ B
 'तपा (for मना) — ^d) B₄ जुग (for 'नुजम्') Ś₁ K
 De D₁ १ ६ पाठ्य च (K₁ 'वाश्च) सहानुग (K₄ महाभुज,
 D₁ १ युधिष्ठिर, D₅ सहानुज)

17 ^a) K₄ De D₁ १ ६ अभ्यर्च्य (for आनर्चं) K₂ १
 B Dn D₄ ० G₄ राजेंद्र — ^b) B₁ प्रभु (for प्रभु) — ^c)
 K₂ ४ B स च (T₂ G₂—हि) तस्मै; D₁ १ द्वाहणाना (for
 द्विजाना च)

18 ^a) K₂ B Dn D₂ ४ ० अर्चित्वा जामदग्न्य स — ^b)
 De चापि (for तेन) Ś₁ K₁ १ च प्रभो, K₂ वाभिभू, B
 Dn D₄ ० चोदित; De तेन स; D₅ वै विभू (for चाभिभू)
 — ^c) Ś₁ उषित्वा, K₁ १ उषिता (for उच्य ता) D₁ १
 तामेव च निशामुष्य — After 18^c, D₁ १ ins

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
 राममामन्व्य धर्मात्मा

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ १ Dn₂ T G₂—4
M₁ आरण्य — *Sub parvan* B₄ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁—3
 B₁ १ De Dn₁ ns D₂—6 (all om sub parvan name)
 mention only कार्तवीर्यो(B₁ 'वीर्यवधो)पाख्यान, K₄ D₁,
 likewise, only लोमघातीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्य
 वधो(K₄ 'यस्यो)पाख्यान, and Dn₂ only कार्तवीर्यवध
 To कार्तवीर्योपाख्यान, Ś₁ D₁—3. 5 add समास — *Adhy*
name B₄ जामदग्न्योपाख्यान, T₂ G₂ जामदग्न्यविजयकथन;
 G₁ जामदग्न्यचरितसमाप्ति — *Adhy no* (figures, words
 or both) Dn₂ 117 (as in text), Dn₃ 8 118 (M₂
 120), D₁ 122 — *Sloka no* Dn 18

118

~~18~~ D₂ is missing up to 15^c (cf v1 3 114
 12), the MS is generally ignored up to 15^{ab}

1 ^b) K₂ [अ]रण्यानि (for रम्याणि) — ^c) Ś₁ K₂—4
 समानि (for सर्वाणि)

2 ^a) Ś₁ K₁ १ ४ D₅ स धर्मराज सु(K₁ 'राजाभि,
 D₅ राजश्च)कुं; D₁ १ ससुद्रतीर्थेषु कु — ^b) Ś₁ K₁ १
 T₂ G₂ ४ 'पौत्रै; K₂ 'पौत्रवान् (for पौत्र) — ^c) D₁ १
 ससुद्रगा 'तमा 'स्ता — De om 2^{cd} — ^d) T₂ G₂ १ M

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चाष्टुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
 द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विपाप्मा द्रविडेपु राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेमे ॥ ५
 स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः

कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
 दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
 स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य

पारिक्षित K₄ पुत्रपौत्र (for पाण्डु^३)

3 ^a) Ś₁ K₁ ३ भावान् (for भाव) — ^b) K₃ T₁ G₂ M₂ सुरान्पितृश्च (by transp), B₂ पितृश्च देवान्

4 ^a) Ś₁ K₃ T₁ G₂ M₁ द्रमिडेपु, K₁ विहमेपु, G₁ 4 M₂ द्रमिडेपु K₃ D₀ T G₂ M राजा (for राजन्) D₂ ततो वितीर्थानि ददर्श पच — D₂ om 4^{bcd} — ^c) K₃ 4

D₁ परम पवित्र, B D₀ D_n D₄ ० च महापवित्र, D₅ च अतीव पुण्य, M₁ च जगाम पुण्य (for च पवित्रं) — ^d) T₂ G₃ 4 अन्यानि (for नारी) K₃ अथ वाप्यग्र्यपश्यत्, D₆ अथ समेस्य पश्यन्; T₁ G₁ अथ चैवाग्र्यगच्छत्, T₂ G₂-4 अथ सोम्यगच्छत्, M अत्र (M₂ तत्र) चैवाग्र्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श) D₁ नाराधतीर्थानि ददर्श पच

5 ^a) S₁ ततो, D₆ तथा, T G₁ ३ 4 तेषु, M₁ तस्य (for तत्र) Ś₁ K₁ ३ 4m D₀ D_n D₁ ६ G₁ अग्र, T₂ G₂-4 अथ (for अग्र्य) — ^b) K₃ 4 निशम्य S₁ K B D₀ D_n D₄-० T₂ G₃ नरैर (K₁ करैर) (for परैर) B D_n D₄ ० अशक्य (for असह्यम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₆ सपूजयामास महर्षिसंघान् — ^d) K₃ तनु सदा (sic), K₄ M तत्र तदा (for पाण्डुसुत) B₂ च, M₂ [ड]ए (for स) S₁ K₁ ३ D₆ भन्वागतश्चापि महर्षिसंघैः, D₁ ३ मुद परा तत्र स चैव लेमे

6 K₃ om (hapl) 6^a-8^a — ^d) B D_n D₁ ३ 4-4 M₁ पृथिव्या (for न्याम्)

7 K₃ om 7 (of v1 6) — ^a) T₁ G₁ द्विजातिमुख्येषु महीपति स (= [var] ३^a) — ^b) Ś₁ K₃ सस्य (for सस्य) — After 7, M ins

581* ततस्तु कायेरिमनन्ततोया
 दिव्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।

सहानुज सप्रविगाह्य पुण्या
 ननन्द नष्टकमशोकपाप ।

8 K₃ om ३^a (of v1 6) — ^b) D₅ धन्यानि (for चा) K₁ निषेव्य (for बहूनि) D₀ D₁ ३ राजा, T₁ G₁ गच्छन् (for राजन्) K₃ बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन् — ^c) K₄ T₁ G₁ राजन् (for गच्छन्) — ^d) S (except G₁ ३) शूर्पारक(T₁ का)र (for रक)

9 ^a) B₂ ततोदधि, D₀ ततोदधे K₁ ३ B₁ D₁ T₁ G₂ M₁ किं (for कं) — ^c) T₂ (before corr) G₄ तत् (for तस) K₁ ३ transp सुरै and तप D_n D₅ ३ अग्र (for यत्र) — ^d) K₁ तम, B D_n D₄-० परैर (for तमैर)

10 ^a) Cf 5^a K₁ ३ 4 D₅ तामग्र्यतपोधनस्य — ^b)

वेदीं ददर्शयितपीनबाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः
 समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
 तेषूपवासान्विविधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४

स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिपिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवगणान्पितृवंश ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि चिप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिपेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेषे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
 युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

K₄ D₈ बाहुरग्या (for पीनबाहु) — °) K₅ B₂ S आर्चीक
 (for ऋचीक) — °) K₁ ५ चिता; K₃ ५ अ्रिता (for वृता)
 12 G₄ om 12^{ab} — °) K₃ B D₆ D_n D₄ ६ भव
 (for भग) — °) K₄ पत्युस्वपा (for पतेरपा) — °)
 T₂ G पार्थ (for धातु) — °) Ś₁ K चापि (for चैव)
 D₁ ३ सगणाधिपस्य (for सगणस्य चैव)
 13 G₄ om 13^{ab} — °) B₄ D_n पुण्याश्च, D₆ पूज्या
 (for पूष्ण) G₁ [अ]परास (for [अ]मरास) — °) Ś₁ K
 D₁ ३ ३ तीर्थो (for चाप्या)
 14 °) D₁ ३ दानानि (for रत्नानि) K₄ B महानुभाव,
 B D₆ D_n D₄ ६ महाति राजा; D₁ ३ तथा द्विजेभ्य (for
 महा) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁ ३ ३ पुण्ये, K₄ M रस्ये (for
 सर्वे) — °) Ś₁ K₁ ३ G₁ च (for स) K₂₋₄ D₆ D₁ ४ ३
 शूर्पारकम्, S (except G₂) शूर्पारकम् T₂ G₁ ३ आससाद
 (for आज)

15 °) K S (except G₄ M₂) तीरेण (for तीर्थेन) T₂

G₂₋₄ च (for तु) — G₄ om 15^{cd} — °) S (G₄ om)
 कथित (for प्र) T₂ G₃ ब्रुवद्भिस् (for महद्भिस्) — D₈
 resumes! — °) K₄ D₁₋₃ च ततो ज* (for समुपाज*)

16 D₈ (om hapl) 16^b-17^a — °) B₂ ऋवीश्व
 (for पितृ) — °) G₁ तैश्चापि (for ते चापि)

17 D₆ om 17^a (of v 1 16) — °) Ś₁ K₂ सदाहसु,
 K₃ D₁ G₄ क्षपाह स, T G₂ ३ क्षपाह स (for क्षपाहसु)
 D₆ T₂ G₂₋₄ तथा, T₁ M ततो (for तदा) — °) Ś₁
 दस, K₁ ३ जीव (for दीप)

18 °) S स (M त) मागत तत्र (for तमुग्र) Ś₁ K₂ ३
 D₂ ३ तपो वसत (for तप) D₁ ३ तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्न
 — °) D₁ ३ वृष्णिलोक; T₂ G₃ ४ वृष्णिवीर (for सर्व
 वृष्णि) D₁ ३ प्रवीरौ (for ससैन्यौ)

19 °) Ś₁ K₂ सुतीक्ष्णान्, K₄ निरीक्ष्य (for समीक्ष्य)
 — °) Ś₁ K D₆ D₈ ३ पकदिग्धान् (for दिग्धगात्रान्)
 — °) T₂ G₃ ४ सुदु क्लिता (for अनर्हतीं) — °) G₁ ४

सुदुःखिताशुक्रशुरार्तनादम् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
 अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
 स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
 वने च वासं परमप्रतीतः ।
 अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
 कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
 श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
 स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
 नेत्रोद्भवं संसुमुचुर्दशार्हा
 दुःस्वार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

११९

जनमेजय उवाच ।

प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।

किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
 ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान् K₃ M चक्रुरतीव नादान् (M₂ 'नाद' (for सुक्रु'
 etc) B₁ D₃ ६ T₂ G₂₋₄ आर्तनादान्, Dc T₁ G₁ 'नादा
 (for 'नादम्)

20 °) M₂ राजा ह (for तस स) — °) D₁ ३ वृष्णींश्च
 (for कार्ष्णिं च) K₄ D₅ शाश्व च, D₁ ३ सर्वांश्च (for
 साम्ब च) K₁ ३ T₂ G₃ पुत्र (for पौत्रम्) — °) Ś₁ K
 B₄ D₁₋₃ ६ राजा (for पूजा) — °) Ś₁ अधीन°, Dn₂ n₃
 D₆ G₄ अहीन° (for अदीन°) D₁ ३ चक्रे यथासविद धर्मसुनु

21 °) Dc D₁ ३ सर्वे (for सर्वान्) D₁ सर्वास (for
 पार्थान्) Ś₁ K D₅ तैश्चापि सर्वे प्रतिपूजि (K₁ 'पादि) तश्च
 (K₃ ४ 'त स') — °) Ś₁ K D₃ ६ ते, Dc सु (for तै)
 Ś₁ K₁ ३ D₁ T₁ G₁ ३ ४ M₁ 'सुतास (for 'सुतैस)

22 °) S₁ K D₃ ६ M तु, Dc Dn₂ D₂ च (for स)
 — °) G₁ M हृद च (for हृन्द्रस्य) — °) T₂ G₃ ४ कृष्ण'
 (for कृष्णे) B Dc Dn D₄ ६ निवेशन हृष्टमना' शशस

23 °) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ च (for तु) Ś₁ K₂ पुन'
 (for वच) — °) T₂ G₂₋₄ सुकृतीन्, G₁ [अ]तिकृशान्
 (for सुक्रु') — °) Ś₁ 'ज्ञवाश्च, K₂ 'ज्ञवासु (for 'ज्ञव स-)
 B Dn D₄ ६ G₂ महार्हा (for दशार्हा) — °) D₁ ३ सर्वे
 तदा (for दुःखं) S₁ K D₁₋₃ ६ दुःखकरा (K₃ D₂ 'कर,
 D₁ 'सर) रिपुणा (for वारि महा')

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ६
 तीर्थयात्रा K₄ B₂ D₁ ३ (all om sub parvan name)
 mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś₁
 K₁ ३ वृष्णिसमागम, K₃ वृष्ण्यागमन, B₂ कृष्ण्यागमन, D₃ ६
 वृष्णिपाडवयो° (D₅ 'डव) समागम, M₂ वासुदेवदर्शन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 117,
 Dn₂ 118 (as in text), Dn₃ S 119 (M₂ 121), D₁
 123 — Śloka no Dn D₁ 23

119

1 °) Ś₁ K₁ ३ B₂ Dn D₁ ३ ४ आमाद्य (for सप्राप्य),
 cf v 1 3 — °) Dn D₄ ६ पाडवा वृष्णयस (by transp)
 Ś₁ K₁ ३ T₁ तदा (for तथा) — °) K₃ D₅ चैव, D₁₋₃
 T₂ (before corr) G₄ तेषा (for चैषा) — °) S₁ K₁ ३
 के, G₁ ते (for कास्) Dn₂ D₄ ६ तथा (for तत्र) S₁
 K₁ ३ 'वने (for 'घन)

2 °) Dc [S]पि, T₂ G₂₋₄ च (for हि) — °) T₂
 G₃ ४ सर्वे शस्त्र° (for सर्वेशास्त्र°)

3 °) B₂ D₁₋₃ T₂ G₃ ४ आमाद्य (for सप्राप्य) cf

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
 वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवायोर्योपतस्थिरे ॥ ३
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
 वनमाली हली रामो वभापे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
 न कृष्ण धर्मश्रितो भवाय
 जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
 युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
 वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
 दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति
 न चास्य भूमिर्विवर ददाति ।
 धर्मादधर्मश्रितो गरीया-
 निति व मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
 किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
 अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
 धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
 चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
 धर्मादिपेतश्च कथं विवर्धेत् ॥ ८
 कथं नु भीष्मश्च कृपश्च चित्रो
 द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
 प्रवाज्य पार्थान्सुरसामाभुवन्ति
 धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
 किं नाम वक्ष्यत्यवनप्रधानः
 पितृन्समागम्य परत्र पापः ।
 पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति
 पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०
 नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म
 किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
 जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
 प्रवाज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

v1 1) Dc प्रभास ते समासाद्य — ^b) K1 D8 पुण्य तीरे,
 K3 पुण्ये तीरे, K4 पुण्यतीरे, B1 3 Dc S पुण्यतीर्थं, D1 पुण्य
 तीर्थं, D2 पुण्ये तीर्थं, D8 पुण्य तीर — ^c) N (except K1
 B1 Dc8 D1) वीरा (for वीरान्)

6 ^o) Dn2 n8 G1 वरीयान् (for गरी) — ^d) K1 3
 M [ए]व (for [ह]व) D1 3 धर्मं च विदामि महानुभाव

7 Ś1 damaged — ^a) K B3 Dc D2 5 धन वीक्ष्य,
 D1 2 धन चापि (for 'धने चापि) The same MSS
 मान (for माने) — ^b) K B3 Dc D1-3 5 युधिष्ठिर
 K B Dc Dn D2-6 चा (B1 वा) सुखम् K B3 Dc D6
 आत्तराज्य, D8 अतरोग्ण, D8 आसवत्, T1 आत्तसारे, T2 G2 4
 आर्तं (T2 रि) राज्ये D1 3 वा वनवासक्लिष्ट (for चासुख
 आत्त) — After 7°, T1 G1 ms

582* द्रुतस्वराज्यायतनार्थभाये

दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।

— ^o) K1 4 B Dc D1 3 T1 G1 किं स्वद्य, K2 3 Dn D4-6
 G2 किं स्वत्र, T2 G2 4 किंचिन्न, M2 किं न्वत्र D8 चर्तव्यम्,
 T1 कर्तव्यम्, G4 वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्) K1 3 4 Dc
 D1 3 5 S (except G1) इह, D8 ऊचुः (for इति) — ^d)

D1 3 सदाकला (for शङ्का मिथ)

8 ^a) B Dc Dn D4 M2 न (for हि) — ^b) K3 वृत् ;
 K4 D1-3 स्थित, B1 3 4 Dc Dn D4-6 धृत, T2 G3 रति
 G1 धृति (for रत) S1 K2 4 B1 D1-3 5 महात्मा (for
 प्रदाता) — ^c) Ś1 K1 3 B3 D1-3 चलेद्ध, K4 D8 M त
 (for द्वि) Dc राज्यार्थसुखाच्च T G चलेत् राज्यादिति
 सदायो मे — ^d) Ś1 K D1-3 5 6 अपेत K4 B2 Dn D4
 T2 G3 तु (for च) S1 K D1-3 5 6 नु कुर्यात् (for विवर्धेत्)
 T2 G2 4 धर्मादधर्मश्रितो गरीयान् (= 6°)

9 ^a) S1 K1 3 Dc G1 च, Dn1 n2 D8 तु (for नु)
 — ^b) K3 कुलस्य वृद्धा, K4 कुलप्रवृद्ध, D8 कुले च वृद्धा

10 ^a) T1 G1 सत्य (for सम्यक्) S1 K1 3 [ए]व (for
 [ह]ति) — ^d) B Dn D4 व्यप (for भव) Ś1 K1 3
 राज्यम् (for राज्यात्)

11 K4 om (hapl) 11 — ^a) B3 पश्यते, G1
 पृच्छति (for पश्यति) — ^c) Ś1 K (K4 om) D2 5 6
 इह, D1 3 G2 M1 अपि (for इति) — ^d) B1 4 हत;
 B2 3 Dc Dn D4 इति (for अथ) Ś1 K (K4 om)
 D1-3 5 6 [अ]धि; B1 4 Dc स्व, B2 3 Dn D4 स्म (for

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
 चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
 विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
 कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२
 व्यूढोत्तरांसान्प्रथुलोहिताक्षा-
 न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
 युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धान्
 निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
 मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
 समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं

शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
 त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
 शीतोष्णवातातपकश्शिताङ्गो
 न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
 प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
 वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
 स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
 सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
 यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
 न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
 तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
 दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि) Ś1 K1 ३ -राज्य (for राज्यात्)

12 ^a) S सपश्यतीद हि (G2 नि) कृत नृशस

13 ^a) K3 सिंहोन्नतासान्, B2 ३ व्यूढोत्तरासान्, D2 व्यूढोरसस्तान् (m as in text), T1 G1 ३ M व्यूढातरासान्, T2 G2 ३ व्यूढातरास्तान् D1 ३ मूढातरात्मा निकृतिस्वभावो — ^b) K4 B Dc Dn D3-6 M om न Ś1 स, K1 ३ न, T2 G2 ३ M2 च (for स्म) Ś1 K1 ३ 4 M न, G2 च (for स) Dn3 शृणाति (see below) D1 ३ भ्रातृ सुताना स नृशसकर्ता ❀ Cn शृणाति हिनस्ति । शृणोतीति लेखक-प्रमादः । न शृणोतीति शौडपाठे तु । ❀ — ^c) B1 ३ 4 Dn D1 4-6 प्रास्था (for प्रस्था^o) B3 प्रस्थापयामास (for यद्यत्स) S यत्र (for यत्स) K2 निशको, Dn स^o, D2 शृश यो, T G1-3 विशको, G4 सशोको (for ह्य^o) — ^d) Ś1 K1 ३ 4 D2 ३ 6 राज्य (for शस्त्रम्)

14 ^a) T2 G2 ३ सोय Ś1 K1 ३ D1 पृतना समृद्धा — ^b) S1 K D3 ३ याहुर (for भुजो) B3 D2 वि, Dc [S]भि (for नि) — ^c) Ś1 K1 [अ]पि, K2 D6 हि (for [ए]व) K3 D1 ३ T1 G1 M च, T2 G2-4 तु (for हि)

15 ^a) D1 ३ 'साति', T2 G2-4 'साद्धि' (for 'साध्व^o') B1 D1 ३ T2 G2 ३ तपस्वी (for तर^o) — ^c) D1 ३ ह्येना-निमान्स्मरन्घोरतापो — ^d) D1 ३ हन्यात्स वीर्याद् (for शेषं न कुर्याद्) S1 K1 ३ D3 ३ निश्चयो (for निश्चित)

16 ^a) K1 reads 16^{ab} after 17 S (except M1) वीर्यं च बले च D1 ३ न चास्य कश्चिद्धि बलेन तुल्यो — ^b) B Dc Dn D4 6 सम पृथिव्यामपि विद्यतेन्य, D1 ३ भवेत्पृथिव्यामथ वामरेषु — K4 om (hapl) 16^c-17^b — ^c) B Dc Dn D4 6 T G स शीत (for शीतोष्ण) S1 K2 B1 ३ D4-6 कर्षितागो — ^d) D1 ३ नि- (for न) Dn [अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु)

17 K4 om 17^{ab} (cf v1 16) — ^a) Ś1 K1 Dn3 D1 4 T2 G3 प्राच्यान् (for प्राच्या) — After 17, K1 reads 16^{ab}

18 ^a) K2 B Dc Dn D4 6 सिधुकुले, K3 4 D3 5 दत् (D5 [S]नत)वक्रान्, D1 ३ शूरवर्यो, T1 G1 M1 दन्तकूरे, T2 दडकूटे, G2 दतिकूटे, G3 4 दत्कूटे (for दन्तकूरे) K3 4 D3 5 अजयत्, T1 G2 4 'वज', G1 [S]त्यज, M1 ह्यज' (for व्यज') K3 4 D3 5 G1 समस्तान्, D1 ३ T G2-4 M समे तान् (for नृदेवान्) — ^c) Ś1 K1-3 D6 पश्य चैन, K4 Dc तैन (for तेम) Ś1 उद्यत, K3 4 D1 ३ वनस्थ (for लघ) — ^d) B Dc Dn D4 6 G2 4 M2 तरन्विन S1 K1 'वेद्य रूप, T2 G2-4 'रूपवेप

19 ^a) Ś1 K2 वीरान्, K1 जिग्याद्, K3 4 B D (except D3 6) जिग्ये (for वीरो) — ^b) D1 ३ चन्द्रतूण (for युद्ध) — ^c) Ś1 K D3 ३ माद्रीसुतो (for मोऽय वने) — K3 4

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
 झुटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
 त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य

देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
 एषां सुराणां तनयाः कथं तु
 वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
 जिते हि धर्मस्य सुते सभायें
 सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं

युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १
 ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
 तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

मूलेन (for मूलफलेन) D₅ S जिग्ये रणे त नकुल वनेस्मिन्
 (D₅ नकुल त वनेषु) — ^d Dn₂ चलत्यद्य, D₁ ३ चरत्यक
 (for चरत्यद्य) S सपश्यतेम मलदिग्धगात्र — After 19,
 Ś₁ ins

589* जिग्ये रणे त नकुल वनेषु
 सपश्यते मेऽद्य मन सुदीनम् ।

20 ^b K₃ सुतेय, D₁ ३ सुमध्यमा (for सुता या) — ^c
 B₂ सुघोर (for सुदुःख) — ^d K₂₋₄ D₅ ५ वमत्यद्य (for
 सह) B₂ transp कथ and मती

21 Ś₁ damaged K₂ D₅ om (hapl) 21 — ^a
 G₁ तथैव वायोर् (for ममी) — ^b D₁ S स्या (for [ञ]थ वा)
 — ^c S (except G₄) तेषा (for एषा) G₂ ४ वने (for
 तु) D₁ ३ एषा सुता दीर्घभुजा वनेस्मिन् — ^d D₁ ३ कथं
 (for वने) T₂ G₂₋₄ चरत्यमी (for वने चरन्ति) Dn [S]
 चरन् (1) (for चरन्ति) B Dc D₄ ५ भस्त, Dn ह्यस्त (1)
 (for अल्प)

Colophon lost in Ś₁ — Major parvan K₁ ३ Dn₂
 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan Dc तीर्थयात्रा K₅ ४
 B₁ ३ D₁₋₃ (all om sub parvan name) mention only
 लोमनातीर्थयात्रा — Adhy name K₁ ३ ४ रामवाक्य; B₄
 D₅ बलदेववाक्य, Dc प्रभासे बलदेववाक्य, Dn₅ प्रभासे

यादवसगम — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ 118, Dn₂ 119 (as in text), Dn₃ S 120 (M₂
 122) D₁ 124 — Śloka no Dn₁ ns 21, Dn₂
 D₁ 22

120

1 Ś₁ damaged — ^a D₁ ३ परिदेवितस्य — ^b
 K₁ ३ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ त्वन्न (for तत्र) — After 1^{ab},
 D₁ ३ ins

584* कुर्वीमहे यच्च हित भवेत्तु
 राज्ञे ह्यसायाजमीढाय नित्यम् ।

— ^c T G₁ ३ सम, G₄ M त्वन् (for ह्यन्) D₁ ३
 मया च रामाय वृत् स कालो

2 Ś₁ damaged — ^a M ते (for ये) K₂ Dn
 D₂ ४-६ [S]द्य, B₂ [S]न्न, B₃ तु (for हि) — ^b K D₁₋₃ ५
 न ते स्वय (D₃m ते नामना as in text) M ये (for ते)
 B₁ ३ चरति (for रभन्ते) — ^c K₁₋₃ D₁₋₃ ५ M तेषा
 (D₅ ५ येषा) समयो वि (M हि) चरति नाथा — ^d K₁
 Dn₂ D₅ शिब्या, D₁ ३ ३ (m as in text) शब्या (for
 शैब्या) ☉ Cn शिब्यादय इत्येव पाठ । शैब्यादय इति पाठे
 तु स्वार्थे ष्यञ् । ☉

शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
 कस्मादयं रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।

स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माद्यमपारणीयम् ॥ ७
 तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
 विहृत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोत्तमैरुन्मथितास्त्रि राम ॥ ८
 खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
 दुर्योधनं चापि कुरुंश्च सर्वान् ॥ ९
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

3 G₄ om ३ — ^a) K₃ 4 B₁ D₁₋₃ M₁ तेषा (for
 येषा) K₄ चरति, M₁ चरते (for रभन्ते) — ^b) S₁
 समतेन, K₃ सुमतेन, B₄ स्वयमेव, D₁ ३ स्वबलेन (for स्वमं)
 T₂ (before corr) समयेन लोका (for स्वमतेन लोके)

4 ^a) G₂ 4 तस्माद् (for कस्माद्) K₁ असौ, B₁₋₃
 Dc अमी, B₄ Dn D₄ ६ ह्यसौ, D₅ ह्ये (for अय) — K₃
 om 4^b-5^a — ^b) K₄ B D₄ ६ शांबौ — ^c) K₁ 4 B₁ ३
 M वसत्यरण्ये (as in text), D₁ ३ दीनोद्य राजा, the 1st
 वसत्यरण्ये — ^d) B₁ ३ 4 Dn D₁₋₄ ६ G₂ M₂ अभि (for
 अधि) K₁ B₁ Dn D_{3m} 4 ६ पार्था (K₁ थं), B₄
 पार्थान् (for नाथान्)

5 K₃ om 5^a (cf v 1 4) — ^a) D₁ ३ सा ह्यद्य, T
 G₂ 4 सा स्वद्य (for साध्वद्य) — ^b) Ś₁ K₄ D₅ नागायुध,
 D₁ ३ पादा युधि, D₅ नागा युधि (for नानायुध) S₁
 K₁ 2 Dn₁ D₅ चित्रकर्मा; M चित्रवर्मिणी (for चित्रवर्मा)

6 ^a) K₁ 2 D₁ ३ स्वमेव, D₅ त्व देव (for त्व ह्येव)
 — ^b) D₁ ३ वासुदेव (for शार्ङ्गं) — ^d) D₁ ३ सुरेंद्र,
 S (T₂ before coll) नरेन्द्र (for महेन्द्र)

7 ^a) S₁ K₁ 2 [अ]पि (for first च) K₃ B D (except
 D₁₋₃ ६) T₁ G₁ M स (for second च) — ^b) Dc [अ]द्य
 (for [अ]म) K₄ सख स, M₁ मखश्च (for ममश्च)
 D₁ ३ कृष्णस्य चान्मा मम चैव पार्थ — After 7^{ab} B₁ ३ 4

D (except D₁₋₃ ६) ins

585* यदर्थमैच्छन्मनुजा सुपुत्र

शिव्य गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ।

[(^b) B₁ Dn गुरु (for गुरुश्च)]

— ^c) D₁ 2 T₁ G₁ M₁ तदर्थम्, T₂ G₂ यदर्थं, G₂ 4 M₂
 तदर्थं (for यदर्थम्) Ś₁ K₁ ३ 4 अभ्युद्यमम् S₁ K D₅
 च (for तत्) D₁ ३ एको हि यद्य मन्थे, S एको हि (M₂
 [S]य य उद्यमन्थे (M₁ एकोभिसमुद्ग्रहन्थे) (for अभ्युद्यतमुत्तम
 तत्) — ^d) G₂ 4 करोतु K₃ कर्णस्तम्, D₁ ३ कर्णस्तम्, S
 कर्णोश्चम् (for कर्माद्यम्) S (except M₂) अवराणीय

8 ^a) Ś₁ K₂ प्राप्या (for तस्यां) G₁ शस्त्राणि (for
 वर्षाणि) — ^b) S₁ K B₂ 4 D₅ M₁ नि (for वि) Ś₁
 K₂ शस्त्राणि, D₅ द्वात्रूश्च (for सर्वाणि) D₁ ३ विधूय (for
 ऽभिभूय) — ^c) S₁ K₂ तस्य (for सर्प)

9 ^a) T₁ M सखे, T₂ (before corr) G₂ मघे (for
 सख्ये) — ^c) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ निहस्ये, G₁ वधिष्ये
 (for हनि)

10 ^a) S युधि (for ह्य) — ^b) Ś₁ K₂ भोजा, I₁
 भूजा, K₃ D₁ ३ भूपा, K₄ चेमे, B Dc Dn D₅ ६ भैमा, S
 मर्वे (for भौमा as in D₅ 4 only) — ^c) Ś₁ K₁ ३
 निहन्मि ह्येक (for निहन्तमेक) G₁ वीरं, G₂ M₁ योध
 (for योधं) — ^d) B₁ 4 Dc Dn₂ अग्नि, B₂ ३ Dn₁ न₃

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
 निम्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
 न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ १०
 प्रद्युम्नमुक्ताभिश्चितान्न शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
 कार्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११
 साम्बः सखतं सरथं भुजाभ्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविपक्षं हि रणोत्करस्य ॥ १२
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुञ्जम् ।

वृत्तोरुरत्यायतपीनवाहु-
 रेतन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
 गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
 को नाम जीवन्पुनरात्रजेत ॥ १४
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
 किं नाम लोकेष्वविपक्षमस्ति

D₄ ० अग्नि (for काले) Ś₁ K₁ ३ महान्कक्षम्, S महत्कक्षम् K₃ S अनल (T₂ G₃ लो) वै; K₄ अतराग्नि; B Dc Dn D₄ ० अतकाले, D₁-३ अतकार्णि

11 ०) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁-३ M विशिखान् (for निश्चितान्) — ०) Ś₁ K₁ ३ D₃ M द्रौणि (for द्रोणं) — ०) Ś₁ G₁ जानामि, B₁ T G₃ 4 *सि (for मि) B₁ तु, S (except M₂) हि (for च) K₁ B₂-4 Dn D₄ ० जयात्म, K₄ यदात्म, B₁ तवानु, D₂ T₁ तदात्म, G₁ ३ M₂ सदात्म (for तदात्म) — ०) K₂ Dn₁ n₂ [ए]व (for [ए]व) Ś₁ K₂ ३ D₃ T₁ G₁ यथा (K₃ 'दा') रथस्थ, T₂ G₂-4 रथातरस्य (for यथा रणस्थ)

12 ०) K₂ साश्व, B₁ ३ 4 Dc D₃ ० शाच (for साम्ब) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ रथस्थ, K₃ 4 D₃ ३ रणस्थ (for भुजाभ्या) — ०) Ś₁ K₂ 4 Dc D₃ ० शख, D₁ ३ साख (for शास्तु) D₁ ३ बल (for बलात्) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁-३ निहन्यात् (for प्रमथ्य) — ०) Ś₁ K D₃ ० हि मवो (K₄ 'हो') कटस्य, Dn₂ D₂ D₃ हरिणोत्क

13 ०) D₁ ३ एकेन येनाहवशोभिना तदा — ०) D₁ ३ (? gloss) शात्वस्य (for दैत्यस्य) D₁ ३ तरसा (for सहसा) B₃ (corrupt) प्रशख; B₄ प्रपख, D₃ प्रभख (for प्रणुञ्जम्) — After 13^{ab}, T G₂-4 ins

586* इत स पापो युधि केवलेन

युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यस्य ।

— ०) Ś₁ K₁ ३ 4 B₁ Dc D₃ ३ M वृत्तोरुरत्यायत; K₃ वृत्तो भयस्यायत; D₁ ३ खक्कायत, T₂ G₃ रुम्यायत — ०)

Ś₁ K B₁ D₃ ३ M एकेन (for एतेन) T₁ ३ (after corr) G₁ ३ 4 M सखे, T₂ (before corr) G₂ सखे (for सख्ये) S₁ [अ]श्वचक्र, B₂ m T₂ (after corr) G₃ [अ]श्वचक्र, T₁ ३ (before corr) G₁ ३ 4 M च वक्र (for [अ]श्वचक्र) D₁ ३ एकेन भद्रस्तरसा नृवीर — D₂ om 13^{af} — ०) K₄ Dc शाश्वस्य B Dn D₄ ० महारथस्य (for रणे मनुष्यो) D₁ कार्णि समासाद्य हि को विमुच्येद् — ०) D₁ om 13^f Ś₁ K₁ ३ D₃ D₃ ३ ध्रियेत, K₃ मृयेत; G₂ M प्रमुच्येत् (for धरेत) B Dn D₃ ० ० रणे (B₁ 'थे') समक्ष रथमभ्युदीयात् — After 13, S (except G₄ M₁) ins

587* यथैव यत्तस्य पुरदरस्य

हरिध्वज स्यन्दनमास्थितस्य ।

14 Ś₁ K₂ om 14^{ab}, G₄ om 14 — ०) D₄ कालो मनुष्येण (for काले मनुष्यो न) T₁ तु (for) Dn₁ विनिष्क्रमोस्य, D₁ ३ तु विक्रमेत (for विनि) — After 14^{ab}, D₁ ins

588* सप्राप्य वै ताहर्षी योधलक्ष्मीं

— K₃ D₃ om 14^{ab} — ०) Ś₁ कथ, K₄ यथा (for तथा) T₂ (before corr) G₂ सखे, T₂ (after corr) G₁ ३ M सखे — ०) B₁ ३ 4 Dc Dn D₄ ० T₁ व्रजेध (for 'व्रजेत')

15 ०) Dc भीष्म च द्रोण च (by transp) D₁ ३ कृप च द्रौणि (for महारथौ तौ) — ०) G₁ वा (for चा) D₁ ३ M₂ हि, T₁ स (for [अ]य) G₂ द्रौणि च वीर सहसोमदत्त — ०) T G वह्निजालौ (for 'वह्निजालै')

16 ०) B₄ G₄ लोकेषु विपक्षम्, D₄ G₁ लोके द्वविष

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमत्राणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
 ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
 कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
 गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
 शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
 रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
 कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
 समागता क्षत्रियशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
 ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
 ततोऽमिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु

यावद्भ्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
 द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
 अस्मत्प्रसुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
 स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
 मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
 वासुदेव उवाच ।
 असंशयं माधव सत्यमेत-
 द्भूमीं ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
 नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथंचित् ॥ २२
 न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
 द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
 मीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

ह्यम् — ^b) B Dc Dn D₄ ० सदैवकेषु (for सदै) — G₄ om 16^{cd} — ^d) K D₃ सख्ये (for युद्धे)

17 ^a) K₃ 4 D₂ ४ तथा (for ततो) — ^a) B कृत्तो*,
 Dc D₃ कृतो* (for हतो*) — ^d) K₁₋₃ D_{3m} तीर्णां (D₃
 [orig] तीक्ष्णा) (for कीर्णां) — After 17, S (except
 G₄) reads 19^{cd}

18 T₂ G₂ 4 read 18^d after 18^d — ^a) K₃ 4 B
 Dc T G₂ 3 M₂ गदोल्मुका, M₁ ल्मुक K₃ M₂ गावहु-
 K₄ गाहव, Dc M₁ गावह, D₃ G₁ गाविह, T G₂ ३ गावह-
 (for बाहुक) K₃ भानुनाशा, B₂ Dc नानथा, D₅ नीपा
 D₁ ३ गदोल्मुकौ माननीयो च सख्ये — ^b) D₁ ३ om 18^b
 S₁ K₁ ३ शूराश्च, T₂ G₂ कुरुश्च T G₁ ३ M सखे, G₂ सखे
 S₁ K₁ ३ निशठः (for निशठः) — ^d) B₁ Dc D₁ ३ M₁
 वै (for वि) D₁ ३ S (except M₂) लोके (for कर्म)

19 G₄ om 19^{ab} — ^a) K₁ 4 सा वृष्णिभोजान्धक,
 D₁ ३ सवृष्णिभोज्यधक, G₁ सवृष्णिगौधाधक K₁ योध
 मुख्य, K₃ 4 Dc D₁₋₄ M योधमुख्या — After 19^a,
 D₁ ३ ins

589* समाहित पृथिवीं साधु राजा ।

यतोभृता धर्मभृता वरिष्ठ

युधिष्ठिर पालयता महात्मा ।

— ^b) K₃ B₂₋₄ Dc D₃ 4 S (G₄ om) समागता, D₁ ३
 सहाधकैः B₂ D₁ ३ T₂ G₂ M₁ क्षत्रिया, Dn D₄ ० T₁
 सात्वत (for क्षत्रिय) K₃ Dc D₃ S (G₄ om) शूरसेना
 — S (except G₄) reads 19^{cd} after 17 — ^c) T₂ G₂ 4
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् — ^d) S₁ K₄ अपाकरोतु D₁ ३ लोके
 यशस्वी पुरुषप्रवीर — After 19, Dn₂ reads वासुदेव;
 followed by st 22

20 ^a) S₁ K B₁ D₃ T₂ G₂₋₄ पालयते, D₁ पारयता,
 D₂ पालयता (for पारयते) — ^d) S₁ K₁ 4 द्यूते यथोक्त-
 D₁ ३ द्यूत यदुक्त

21 ^a) S₁ damaged K₁ 4 Dc D₁₋₄ T₂ G₂ ३ M₁
 प्रसुक्तैः, M₂ विमुक्तैः (for प्रसुक्तैः) — ^d) M लोके यदा
 स्फीतमुपाकरोतु (=19^d) — After 21, S₁ K₁ ३ ins
 an addl colophon (adhy name माल्यकिचाक्य)

22 T₁ श्रीभगवान्, G₁ श्रीकृष्ण (for वासु उ)
 — ^c) K₁₋₃ B₂ Dc D₃ T₂ (before corr) G₂ M दाम्या,
 B₄ आ (for सा) — ^d) S₁ K₁ ३ Dc अधिप (for
 कृपभ)

23 ^c) K₁ ३ B₂₋₄ Dn D₁ ३ ० M₁ च (for वा)

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयथेदिपतिर्वयं च ।
 योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
 सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नैतच्चित्रं माधव यद्द्वीपि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विशाल्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेग्यसि केशवश्च ॥ २७
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
 दृढोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतात् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
 वृद्धान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
 राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
 ततः पयोर्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

24 ^a) Ś1 K1 पृथिव्या विश्रुतौ (unmetrical!), K2 विश्रुतौ पृथिव्या, K4 Dc प्रथितौ पृथिव्या — ^c) Ś1 विशि प्यान्; K प्रक्षिप्यान् (K4 प्रशास्यान्); B1 तु द्रासेन् (for प्रशासेन्) — ^d) D1 ३ M1 [S]तौ (for ऽयम्)

25 ^a) K2 Dc D1 ३ पचालपति — ^b) Ś1 K1 D2 सकेकयैश्च, K4 B1 Dc Dn1 n2 D2 ३ G1 सकेकयैश्च — ^c) B (B2 corrupt) Dn D4 ३ युष्येम, Dc योत्स्यामि (for योत्स्याम) Ś1 K1 ३ D1 ३ आक्रम्य (for विक्रम्य) B Dn D4 ३ रणे समेता (B2 'तान्' (for परास्तदा वै) — ^d) B Dn D4 ३ तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः

26 ^a) B Dn D4 ३ नेद (for नैतच्च) S1 K1 ३ Dc D2 ३ चिरान् (for चित्र) D2 (? gloss) सत्यके (for माधव) — ^b) T G 'मिद (for 'तम) — ^c) K2 ३ D2 ३ एव (for एकः)

27 ^a) T1 ३ (before corr) G2 ३ यदैव, G1 दैव (for दैव) D1 ३ पुरुषोत्तमोऽसौ (for पुरुष) — Ś1 K2 om (hapl) 27^b — ^d) Ś1 K1 ३ ३ D2 जेद्यति (for 'सि)

28 ^b) K1 ३ B D (except D1) T2 G2 दृष्टोऽसि (for दृढोऽसि) Ś1 नववीर', K Dc D2 नरवीर', D1-3 G1 M2 नरेदेव' (for नरलोक') — ^c) K1 ३ D1-4 T2 G2-4 प्रसाद,

D2 प्रमाण (for ऽप्रमाद) Ś1 K2 T2 G2 [न]प्रमेयान् — ^d) Ś1 K1 ३ द्रक्ष्यामि; K2 धक्ष्यामि (for द्रष्टासि) Ś1 K1-3 D2 सुखितान्; T2 G2-4 स्वजनै (for सुखिन) D1 ३ समस्तान् (for समेतात्)

29 B D (except D2 ३) G4 om the ref — ^a) Ś1 K D2 ३ ततो (for तथा) — ^d) B2-4 Dn D4 ३ ते चापि, D2 स चापि (for राजापि) B Dn D4 ३ विचेरु. (B1 'विवेश' (for 'चचार) D1 ३ राजापि सर्वैरभिवादितश्च

30 ^a) B1 कृष्ण च स, T G वृष्णीनथ (T2 G2 ३ 'ननु) (for कृष्ण स्वथ) — ^b) Ś1 K1 ३ D2 'पचितान् Ś1 K1 ३ स तीर्थान्, K4 सुतीर्थे, D1 ३ महात्मा; T1 स तीर्थो (for सुती) — After 30^b, K1 ३ B D (except D1 ३ ३, D2 marg) T G ins

590* जगाम पुण्या सरित पयोर्णीं

सन्नावृष्टस्य सह लोमशेन ।

[(L 1) T1 G2 ३ सरिता — (L 2) 'क सह वा, Dc 'मिश्र सह, G1 मि सह वै (for 'चल सह)]

— G4 om 30^c — ^c) K1 Dc D2 विमिश्रितोय, K2 ३ B Dn D4 ३ विमिश्रतोया, T1 सभूमितोदा D1 ३ महानदीं पुण्यतमा सुतोमा — ^d) K2 B Dn D6 T G1 ३ पय' (for तत') D1 ३ अभित ससार (for प्रति स ह्यु) Ś1 Dc स

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
 ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
 कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
 गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
 शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
 रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
 कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
 समागता क्षत्रियशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
 ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु

यावद्भ्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
 द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
 अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
 स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्धार्तराष्ट्रं हतद्वत्पुत्रा-
 मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
 वासुदेव उवाच ।
 असंशयं माधव सत्यमेत-
 द्ब्रह्मीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
 नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २२
 न ह्येष कामाक्ष भयान्न लोभा-
 द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
 मीमारुजुनौ चातिरथौ यमौ वा
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

क्षम् — ^b) B Dc Dn Ds ६ सदैवकेषु (for सदै^a) — G₄ om 16^{cd} — ^a) K Ds सख्ये (for युद्धे)

17 ^a) K₂ ५ D₂ ६ सया^a (for ततो^a) — ^o) B कृत्तो^a; Dc Ds कृतो^a (for हृतो^a) — ^a) K₁₋₂ D_{3m} तीर्णां (D₃ [orig] सीक्षणा) (for कीर्णां) — After 17, S (except G₄) reads 19^{cd}

18 T₂ G₂ ५ read 18^a after 18^d — ^a) K₂ ५ B Dc T G₂ ५ M₂ गदोल्मुका, M₁ ल्मुक K₂ M₂ गावहु, K₄ गाहव, Dc M₁ गावह; D₂ G₁ गाविह, T G₂ ३ शावह (for बाहुक) K₂ भानुनाथा, B₂ Dc नाथा, D₂ नीपा D₁ ३ गदोल्मुकौ माननीयो च सख्ये — ^b) D₁ ३ om 18^b Ś₁ K₁ ३ शूराश्च, T₂ G₂ कुरुश्च T G₁ ३ M सखे, G₂ सखे S₁ K₁ ३ निहठ (for निशठ) — ^a) B₁ Dc D₁ ३ M₁ वै (for वि) D₁ ३ S (except M₂) लोके (for कर्म)

19 G₄ om 19^{ab} — ^a) K₁ ५ सा वृष्णिभोजाधक, D₁ ३ सवृष्णिभोज्यधक, G₁ सवृष्णियौघाधक K₁ योध मुख्य; K₂ ५ Dc D₁₋₄ M योधमुख्या — After 19^a, D₁ ३ ins

589* समाहित पृथिवीं साधु राजा ।
 यशोभृता धर्मभृता वरिष्ठ

युधिष्ठिर पालयता महात्मा ।

— ^b) K₂ B₂₋₄ Dc D₂ ५ S (G₄ om) समागता, D₁ ३ सहायके B₂ D₁ ३ T₂ G₂ M₁ क्षत्रिया; Dn D₂ ६ T₁ सास्वत (for क्षत्रिय) K₂ Dc D₂ S (G₄ om) शूरसेना — S (except G₄) reads 19^{cd} after 17 — ^c) T₂ G₂ ५ धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् — ^a) Ś₁ K₄ अपाकरोतु D₁ ३ लोके यशस्वी पुरुषप्रवीर — After 19, Dn₂ reads वासुदेव, followed by st 22

20 ^a) Ś₁ K B₁ D₂ T₂ G₂₋₄ पालयते, D₁ पारयता, D₂ पालयता (for पारयते) — ^a) Ś₁ K₁ ५ द्यूते यथोक्त, D₁ ३ द्यूत यदुक्त

21 ^a) S₁ damaged K₁ ५ Dc D₁₋₄ T₂ G₂ ३ M₁ प्रमुक्तैः, M₂ विमुक्तैः (for प्रमुक्तैः) — ^a) M लोके यश स्फीतमुपाकरोतु (=19^d) — After 21, S₁ K₁ ३ ins an addl colophon (adhy name सादकियाक्य)

22 T₁ श्रीभगवान्; G₁ श्रीकृष्ण (for वासु उ) — ^c) K₁₋₂ B₂ Dc D₂ T₂ (before corr) G₂ M द्वाभ्या, B₂ आ (for स्वा^a) — ^a) S₁ K₁ ३ Do अधिप (for रूपभ)

23 ^c) K₁ ३ B₂₋₄ Dn D₁ ३ ५ M₁ च (for वा)

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
 योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
 सुयोधनस्त्यक्षयति जीवलोकम् ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नैतच्चित्रं माधव यद्भवीषि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
 प्रतिप्रयान्तवद्य दशार्हवीरा
 दृढोऽसि नार्थैर्नरलोकरुनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
 वृद्धान्परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मु
 राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
 ततः पयोर्ष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

24 °) Ś1 K1 पृथिव्या विश्रुतौ (unmetrical !), K2 विश्रुतौ पृथिव्या; K4 Do प्रथितौ पृथिव्या — °) Ś1 विशि-
 प्यान्, K प्रशिष्यान् (K4 प्रशास्यान्); B1 तु शासेन् (for
 प्रशासेन्) — °) D1 3; M2 [S]सौ (for ऽयम्)

25 °) K2 Do D1 3 पञ्चालपतिं — °) Ś1 K1 D6
 सकेकयैश्च, K4 B1 Do Dn1 n2 D3 4 G1 सकेकयश्च — °)
 B (B3 corrupt) Dn D4 6 युध्येम, Do योत्स्यामि (for
 योत्स्याम) Ś1 K1 2 D1 2 आक्रम्य (for विक्रम्य) B
 Dn D4 6 रणे समेता (B3 तां) (for परास्तदा वै) — °)
 B Dn D4 6 तदैव सर्वे रिपवो हि न स्यु

26 °) B Dn D4 6 नेद (for नैतच्च) Ś1 K1 3 Do
 D3 6 धिरान् (for चित्र) D4 (? gloss) सात्यके (for
 माधव) — °) T G *मिद (for *तम) — °) K2 4 D3 6
 एव (for एक)

27 °) T1 2 (before corr) G2 4 यदेव; G1 *धैव
 (for दैव) D1 3 पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुष) — Ś1 K2
 om (hapl) 27^{bc} — °) Ś1 K1 2 4 D2 जेष्यति
 (for *सि)

28 °) K1 3 B D (except D1) T2 G3 दृष्टोसि (for
 दृढोऽसि) Ś1 नववीर*, K Do D3 नरवीर*, D1-3 G1 M2
 नरेव (for नरलोका) — °) K1 3 D1-4 T2 G2-4 प्रसाद,

D6 प्रमाण (for ऽप्रमाद) Ś1 K2 T2 G3 [अ]प्रमेयान्
 — °) Ś1 K1 3 द्रक्ष्यामि, K2 धक्ष्यामि (for द्रष्टासि) Ś1
 K1-3 D3 सुखितान्, T2 G2-4 स्वजनै (for सुखिन) D1 3
 समस्तान् (for समेतान्)

29 B D (except D3 5) G4 om the ref — °)
 Ś1 K D3 6 ततो (for तथा) — °) B2-4 Dn D4 6 ते
 चापि; D3 स चापि (for राजापि) B Dn D4 6 विचेष्ट-
 (B1 विवेश) (for चचार) D1 3 राजापि सर्वैरभिवादितश्च

30 °) B1 कृष्ण च स, T G वृष्णीनथ (T2 G3 4 *नु)
 (for कृष्ण त्वथ) — °) Ś1 K1 3 D3 *पचितान् Ś1 K1 3
 स तीर्थान्; K4 सुतीर्थे, D1 3 महात्मा, T1 स तीर्था (for
 सुती) — After 30^{ab}, K1 3 B D (except D1 3 5,
 D2 marg) T G ins

590* जगाम पुण्या सरित पयोर्ष्णीं

सन्नाभृत्स्य सह लोमशेन ।

[(L 1) T1 G2 4 सरिता — (L 2) क सह वा, Do
 *सिश्च सह, G1 मि सह वै (for *भृत् सह)]

— G4 om 30^{cd} — °) K1 Do D6 विमिश्रितोय, K2 3
 B Dn D4 6 विमिश्रतोया; T1 सभूमितोदा D1 3 महानदीं
 पुण्यवता सुतोया — °) K2 B Dn D6 T G1 6 पय* (for
 तत) D1 3 भमित ससार (for प्रति स ह्यु) Ś1 Do स

१२१

लोमश उवाच ।

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।

तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ १

इह देवैः सहैन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।

इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २

आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।

तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।

वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।

सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५

तस्य सप्त यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्द्विरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६

तेषु तस्य मखाद्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिद्विजातयः ॥ ७

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८

तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

न्युवास, K1 B2 4 Dn D3-6 सोऽभ्यु, K2 सो व्यु, K3 पभ्यु, K4 मभ्यु, B1 T1 G1 सोऽभ्यु (for स भ्यु) — K1 2 B D (except D1 5, D3 marg) T G ins after 30 (G4, which om 30^{cd}, ins after 590*)

591* द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा

सस्तूयमानस्तुतिभिर्वराभि ।

[(L 1) K2 मुनिभिर्, T2 G3 विदितो, G4 मुदितो (for मुदितैर्) — (L 2) T G पुष्कलाभि (for वराभि)]

Colophon om in B2 — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 D6 T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan B1 Dc तीर्थयात्रा K2 4 B2 Dn1 n3 D1 2 4-8 (all om subparvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś1 K1 2 प्रभासतीर्थयात्रा, K1(addl) D6 वृष्णिगमन, K4 Dc B1 वृष्णिपादव(B1 'यादव)सवाद, B4 कृष्णप्रयाण, D1-3 यादव(D3 वृष्णि)पादवसमागम, D6 वृष्णिप्रत्यागमन — Adhy no (figures, words or both) Dn1 119, Dn2 120 (as in text), Dn3 S 121 (M2 123), D1 125 — Śloka no Dn D1 32

121

1 °) S1 D1 6 नृगेण, S (except M2) गयेन (for नृगेण) — °) K2 4 B D (except D1-3) S (except G4 M1) मुदम् (for मदम्), cf 7^c

2 °) B Dn D4-6 च, D1 2 S तु (for हि) — °) D1 2 S बहुभिर् (for महद्भिर्)

3 °) Ś1 K1 Dc D6 अमूर्तरयसश्चेह, K2 आपूर्तरयसश्चेह (m अमूर्तरयस पुत्र), D1 अमूर्तरयस चेह, D2 अमूर्तरयसा चेह, D3 अमूर्तरयसश्चैव, T G1-3 आपूर्तरयसश्चेह (G1 'श्चैव); M अमूर्तरयसश्चेह — °) Dn D4 6 प्रभु, S स्वय (for प्रभुम्)

4 °) Ś1 K D3 6 सवेषु (for यज्ञे) — °) Ś1 K2 4 D3 दीयते, K1 देयते (for नियत) — After 4, N (except K3) ins

592* चषालयूपचमसा स्थाल्य पात्र्य स्तुच स्तुवा ।

[K1 पात्र, Dc पात्री (for पात्र्य) K1 2 B1 3 4 D3 5 transp स्तुच and स्तुवा]

5 °) T2 G2 3 मुनय, M1 प्रयोगात् (for प्रयोग) — °) D3 T2 G1 3 4 M1 यज्ञस्य (for यूपस्य) — °) K1 2 चषाला हि, K3 D1-3 5 S (except G3 4) चषालेषु (for चषालाश्च) G4 M1 2 प्रतिष्ठिता (for [उ]परि स्थिता)

6 °) K1 2 D1 2 यस्य स, K4 गमस्य, T2 G3 4 ते तस्य (for तस्य स) — °) T2 G3 4 सर्वे (for सेन्द्रा)

7 °) D3 प्रसञ्जेषु, G1 महाश्रेष्ठ (for मखा) Dc तस्य सर्वमखाद्येषु; D1 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु — °) Ś1 K1 3 4 Dc D3 G2 M2 धरणीपते (G2 M2 ते) — After 7, B D (except D1-3 5) ins

593* प्रमख्यानामभ्येयान्प्रस्यगृह्णन्दिजातय ।

[B1 5 प्रमख्यकालेसभ्येयान्, B2 प्रमख्यानाम, B4 प्रमख्यकान, Dc प्रमख्याकालसभ्येय]

8 °) Ś1 K1 2 G4 च, D1 2 वै (for वा) D1 2 गायो (for लोके) — °) G2 च (for वा) K1 यथा वर्षां बुधाराश्च — °) K2 4 B Dc T2 G2 3 M1 स (for च)

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
 भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
 हिरण्मयीभिर्गोमिश्र कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणांस्तरपयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्थैरासीन्महात्मनः ।
 गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
 स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकातां तस्य गच्छेत्पयोण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
 तस्मान्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 उपस्पृश्य महीपाल धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४
 वैशांपायन उवाच ।
 स पयोण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।

समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
 ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि स्मणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
 ददमानोऽसकृद्विचं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राजां सलोकाताम् ।
 वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदांमवतीर्य च ॥ १८
 संधिरेप नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
 साक्षाद्यत्रापिवत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
 चुक्रोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

10 °) K₂ 3 B₂ Dn D₃₋₆ हि (for वै) — °) S₁
 K₁ 2 4 D₁ 3 न तु शक्यास्तु (K₄ D₁ 2 क्या हि), K₃ B
 Dc Dn D₃₋₆ न तस्य शक्या (for न सा शक्या तु) M₂ च
 यज्ञेषु (for तु संख्यातु) — °) G₄ दक्षिणा, M₂ संख्यातु
 (for दक्षिणा)

11 °) K₂ D₁₋₃ 5 तु, K₄ हि (for च) — °) K₂ 8
 स यज्ञेषु (T₂ G₂ 3 M₂ by transp यज्ञेषु स) विशा पते

12 °) D₁ 2 M₁ अल्पावकाशा पृ, G₁ अल्पया शेषया
 पृथ्वी — °) Ś₁ K₁ चित्थैर्, D₁ 2 विप्रैर् (for चैत्थैर्) M
 चासीत् (for आसीत्) D₁ 2 समागतै, T₂ G₂ 3 M समा
 चित्ता, G₄ समानृत (for महा)

14 °) S₁ K₁ 2 Dc D₁ T₁ G₁ अपि, T₂ G₂₋₄ अस्या
 (for अत्र) — °) K₂ B₂₋₄ D (except D₁₋₃) [S]च्युत,
 T₂ G₂ 3 नृप, M₁ [S]च्युत (for सनघ) — °) Ś₁ K D₆
 धृतपाप्मा, T₁ सूत

15 °) S₁ K₁₋₃ Dn₁ S (except G₁) नरश्रेष्ठ — °)
 B G₄ वैदूर्य, D₁ 2 वैदूर्य — After 15^{ed}, S ins
 594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठ स प्रतस्ये महीपति ।

[T₁ प्रतस्ये, M₂ (by transp) प्रतस्ये स]

— G₄ om 15^{ed} — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ अवगाहत्; B₂
 (m as in text) Dn D₄ 6 समागतत; Dc स जगाम स,
 D₁ 2 विब्राजमानस; G₂ M₁ समानवेषैः; M₂ समानवेषैः
 (for जगाम) — °) K₂ 4 B₂ 4 Dc Dn D₃₋₆ M [S]नघ,

D₁ 2 ययौ (for सनघ)

16 °) B Dn D₄₋₆ तत्रास्य (for ततो) — °) K₄
 T₁ यानि (for the first तत्र) K₁ B Dn D₄ 6 पुण्यान्या
 यतनानि च (= 1 207 4^d, 14^b, 210 1^b, etc)

17 °) K₂ B Dn D₄ 6 तत्र तत्र, S ददानो हि (T₁
 ददौ सो हि) (for ददमानो) B Dn D₄ 6 [अ]ददद् (for
 Sसकृद्)

18 G₁ om 18^{ab} — °) B Dn₁ वैदूर्य, D₁ 2 वैदूर्य
 (for वैदूर्य)

19 °) K₂ T₁ G₂ M₁ संधिरेपा, B₁ सलिलेषु (for
 संधिरेप) — °) T₁ G₁ 2 M त्रेताया (for या) — G₄
 om 19^{ed} — °) S₁ K₁ Dc M₁ पताम्; K₄ Dn D₆ एनम्,
 D₂ (sup lin as in text) एवम्, T₂ (by cor) एतद्
 (for एतम्)

20 °) K₁ शर्यातिवीर्यस्य, K₂ 4 B₂ शर्यातियज्ञस्य, T₁
 M शर्याति, G₂ शर्याति — °) D₁ 2 देशेय सप्रका
 — °) S (except M₂) चासव (for कौशिक)

21 °) T₂ G₂ चुक्रोध Ś₁ K D₂ 5 चैव, Dc तस्य
 (for चापि) — °) S महेंद्राय — G₁ om 21^{ed} — °)
 Dc नाम, D₁ 2 T₂ G (G₁ om) अपि (for चापि)
 Dc D₁ 2 च (for स) — S reads 23^{ab} (with v l)
 after 21, repeating it in its proper place

23 S repeats 23^{ab} here, reading it with v l (for

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २
स बल्मीकोऽभवद्वर्षिर्लताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।

तप्यति स्म तपो राजन्बल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिधृता सर्वाभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा बल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

the first time) after 21 — °) S (first time) महा
भाग (for कथं ब्रह्मन्) — °) Ś1 सोमपीथिनैः; K4 पाथिनौ,
B पीथिनौ

Colophon om in Ś1 K1 3 B3 — Major parvan
Dn2 D6 T2 G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan K3 4 D1-3
(all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थ-
यात्रा (followed by सौकन्य in D3), B (B4 om) Dc
Dn D4 6, likewise, only सौकन्य — Adhy name
K3 4 D3 गययज्ञवर्गन — Adhy no (figures, words or
both) Dn1 120, Dn2 121 (as in text), Dn3 S 122
(M3 124), D1 126 — Śloka no Dn D1 24

122

1 °) B1 4 वै, D3 तु (for [अ]भूष्) — °) D2 om
from नाम up to वीर- (in 2^b) S1 K Dc D1 3 6 नामत,
B Dn D4 6 भारत (for भार्गव), cf 6^d, and 7 I — °)
S1 K1 3 B3 D3 6 सौम्य, B2 Dn D1 4 6 तस्य (for सो
ऽस्य) — °) S1 K महामुनि (for 'द्युति')

2 D3 om up to वीर (cf 7 I 1) — °) D1 3
तस्थिवान् (for पाण्डव) — °) K3 4 D1 2 T2 G1 3 M3

स बहुन्कालान्, B सुचिर कालम् Dn D4 6 अतिष्ठ चिर
कालम् — °) S1 K D6 मही (for विशा) M1 एकपादेन
भारत

3 °) D1 3 वल्लीभिर (for लताभिर) K1 3 B2 4
Dn D4-6 इव, D1 बहु, T2 G3 चामि (for अभि) — °)
Some N MSS 'लकै (for 'लिकै)

4 T2 G3 om 4 — °) K1 सु, G1 [अ]पि, G4 च
(for स) — °) S1 K D1-3 सर्वत (K4 सवृत) (for
सर्वश) — °) K2 B2 Dn D4-6 G4 तप्यते K1 T1 ततो
(for तपो) B D (except D3 6) G4 वोर (for राजन्)

5 °) K3 4 D3 सर्वोत्तिर, S (except T2 G3) शय्या
तिर — °) D3 T1 G1 राजन् (for रम्य)

6 °) Ś1 K1 3 4 तु, D1 3 हि (for च) M1 शुभा
(for सुता) B D4 6 T G2-4 सुभ्रू, Dc Dn सुभ्रू, D1 3
तासा, D3 सिद्धा (for शुभ्रा) — °) S1 K Dc D3 6
नामत, T1 G1 पार्थिव (for भारत); cf 1^b, and 7 I

7 °) B Dn D4 6 दिव्या — °) B1 T2 G2-4 भार्गव
मा, T1 भार्गव च (for 'वस्य) D1 3 ददर्श ह (for ममा
सदत्)

8 °) Ś1 K3 B2-4 Dn1 Dc सुमती, K2 Dn3 D3 4 6
'मती (for 'दती) Dn3 T1 G1 M3 मा च वसुमती तत्र,
D1 3 मा च कृष्णमतीत्येव — °) K4 शीघ्रमाना, B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
 रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
 बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
 तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
 ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युत् ॥ १०
 तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
 क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
 ताभावाभापे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
 ततः सुकन्या बल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
 कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
 किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
 अक्लृप्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
 ततः शर्यातिसैन्यस्य शकन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
 ततो रुद्धे शकन्मूत्रे सैन्यमानाद्दुःखितम् ।

तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
 तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोपणस्य विशेषतः ।
 केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्वत् ब्रूत माचिरम् ॥ १५
 तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विब्रोऽपकृतं वयम् ।
 सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
 ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोप्रेण च स्वयम् ।
 पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
 आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
 पितर दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
 मयाटन्येह बल्मीके दृष्टं सन्वमभिज्वलत् ।
 खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रचत् ।
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

D₄ ० S पश्यती सु, D₁ १ वनोदेशे S₁ K₂ B₁ १ ४ D₀₁
 D_n D₂ T₁ मनोरमा, B₂ T₂ G M₂ हरा, D₁ १ रम; D₄ ०
 रमा — ०) T₁ G₄ वनस्पति G₂ ४ प्रचिन्वती; M प्रचि
 न्वाना

9 B₂ om 9-11 — ०) M₂ om सुकन्या (for रूपेण)
 — १) S₁ K D₂ ० सुरापान, B₁ सुरूपेण; D₀ समोहेन;
 D₁ १ मधुपान (for मदनेन) T₁ M₂ इमेन (M₂ मदेन)
 मदनेन च

10 B₂ om 10 (of v 1 9), M₁ om 10^a-11^d — २)
 G₄ चलतीम् (for चरन्तीम्)

11 B₂ om 11 (of v 1 9), M₁ om 11^{abc} (of v 1
 10) K₂ om 11^{cd} — ०) K₄ B D₀ D_n D₂-० विप्रर्षिस्
 (for ब्रह्मर्षिस्) D₁ १ ब्रह्मर्षि कामसतसस — ०) S₁ K₂
 आभाषव, K₄ बभाषे च (for आबभाषे) — १) S₁ K₁ १
 तस्य (for चास्य)

13 ०) D₁ १ T₁ G₂ सहसा (for स तथा) D₁ नेत्रे;
 T G₂ १ M₁ विद्धो, G₄ विप्रो (for विद्धे) — २) D₁ विद्धे
 (for नेत्रे) T₁ G₁ तथा नेत्रेतिमन्युमान् — ०) K₄
 शर्याति, T₁ G₂ M दार्याति; G₁ शौर्याति — १) K₄-४
 B D (except D₂) T₂ G₂ M न्यूत्रे

14 ०) D₁ १ शकन्मूत्रे सतो रुद्धे — १) K₄ M₁ सैन्य
 मेत्याह दु खित, B₂ सैन्यमानाह दुष्कृत, D₀ D₁ १ ४ ० T G
 M₂ सैन्यमासीसुदुःखित — २) S₁ K₂ ४ D₀ D₁ १ M₂

पर्यतप्यत, K₁ पृच्छश्च

15 ०) D₁ १ ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात् — १) K₄ M₂
 तदिद, B₁ १ तत्कृत, D₀ D_n D₂ ४ तद् हुत (for तद्वत्)
 D₁ १ T G नाचृत (T₁ G₁ १ तद् हुत, T₂ G₂ ४ हुत वै) वद
 वानघा

16 १) K₂ T₁ G₁ १ M विष्वा (for विष्वा) D₁ १
 नाचृत करवामहे — ०) D₀ सर्वेषा वै (for सर्वोपायैर्)
 — २) T₁ G₁ transp भवान् and तद् S₁ K D₀ D₂ १
 क्षमधि, G₄ तदभि (for तदधि)

17 ०) D₁ १ ततस्तु स महीपाल — ०) B₁ य थ (for
 पर्य) B₂ ४ G₁ सुहृद्गर्गान् — २) B₂ D_n D₂ ० G₁ पर्य
 (for प्रत्य)

18 ०) K₁ अनाहार्यो, D₁ १ परमार्त, T₁ आनाच्यातं,
 G₂ ४ सा तदारतं (for आनाहार्तं) G₄ तत सैन्य (for ततो
 दृष्ट्वा) — S₁ om 18^{bc} — १) G₄ ततो दृष्ट्वा (for तत्सै
 न्यम्) — ०) B D (except D₁-३) दृष्ट्वा (for चापि)
 — २) D₁ १ (with hiatus) सुकन्या इदमयव्रीत्

19 ०) S₁ K₁ १ मया किलेह; K₄ मयाटन्ये हि, D₁ १
 मया अमत्या, D₂ मयागलेह, G₂ मयाटन्या च — १) S₁ K₁
 G₁ दृष्ट्वा (for दृष्ट) — ०) S₁ K₁ १ D₁ १ ४ खद्योतवनविज्ञा
 नात्, K₂ ४ वदवज्ञानात्, S १ वदभि (M₁ वि)ज्ञाय

20 S₁ om 20^{ab} — ०) B₂ ४ D₄ ० transp शर्याति
 and बल्मीक K₄ D₀ १ शर्याति, S (except T₂ G₂) दार्या

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
 अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
 ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्यै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥ २५
 सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनघ्नयिका ।
 समाराधयत् क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्) K₄ B₂ 4 Dc₁ अभ्यगात्, D₄ ० अभ्य
 यात् (for आद्रवत्) — After 20^c, T₂ G₂₋₄ ins
 595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।

ज्ञानवृद्ध वयोवृद्ध

[(L 2) T₂ G₂ शील* (for वयो*)]

21 D₅ om 21 — ^a) K₅ अयाचत स, M* चताथ
 (for चदथ) — ^b) Ś₁ K₁ १ 4 Dc स महीपति* (for
 पृथिवी*) — After 21, D₅ ins

596* इमामेव च ते कन्या ददामि सुददन्नत ।

भार्यार्थी त्व गृहाणेमा प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22^{a,b}, B D (except D₁₋₃ १) ins

597* अपमानादह विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— ^d) S₁ K D₃ लोभमोहसमावृता, D₅ समावृत*, M बुद्धि-
 मोहबलात्कृता

23 ^c) B₂ Dn D₄ ० क्षस्यामीति (for क्षमि*)

24 Before 24, all MSS except G₄ ins (the super-
 fluous) लोमश उ

25 ^a) T G तु (for च) — ^c) Ś₁ K D₃ १ प्राप्ते
 प्रसादे K₄ राजन्स, B Dc Dn D₄ ० राजा वै, D₁ १
 राजासौ, D₅ राजा च, T G राजर्षि (for राजा स) — ^d)

K₃ 4 B D (except D₁ १) T₂ G₂ पुरम् (for पुनर्) K₃
 सैन्य* पुरमथाव्रजत्

27 ^b) S₁ K₁₋₃ D₁ १ अनसूयया, Dc₂ D₃ G₂ 4 M₁

अनसूयका, M₂ अनसूयता

Colophon — Major parvan S₁ K₁ १ T G₂₋₄ M₁
 आरण्य — Sub parvan B₄ T₁ तीर्थयात्रा, followed by
 सौकन्य S₁ K₁ १ (all om sub parvan name) men-
 tion only सुकन्योपाख्यान, K₃ 4 D₁ १, likewise, only
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B₁₋₃ Dc
 Dn₁ ns D₂₋₄ ० T₂ G₂ only सौकन्य — Adhy name
 T G₂ सुकन्याप्रदान — Adhy no (figures, words or
 both) K₁ 27 (= 127), Dn₁ (sup ln) 121, Dn₂
 122 (as in text), Dn₃ S 123 (M₂ 125), D₁ 127
 — Śloka no Dn 29, D₁ 31

123

1 ^b) S₁ K Dc D₅ नासत्याव, B₂ ३ D₃ 4 c त्रिदश्याम्;
 D₁ १ पुराणाम्, G₁ मीराणाम् (for सुराणाम्) D₁ १ उभौ,
 G₁ तदा (for नृप)

2 ^d) D₅ नृप (for [हृ]दम्), cf 1^b

3 ^a) Ś₁ K₁ १ अथ (for अस्ति) — ^b) Ś₁ K D₃ १
 किं वनेस्मिन् (D₃ वनेस्मिन्कि) चिकीर्षन्ति, B Dc Dn D₄ ०
 वनेस्मिन्कि करोषि च (D₅ वा), D₁ १ किं चात्र क्रियते मया
 — ^c) S₁ K D₃ १ इच्छाम (K₁ १ 4 व) म्वा यय ज्ञातु, D₁ १

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
 ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्या च च्यवनस्य माम् ॥ ४
 अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
 भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
 शोमेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ७
 कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ८
 असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।

साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
 पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ९
 एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
 रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
 तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिपग्वरौ ।
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
 ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
 एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
 सा तयोर्वचनाद्राजभुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाम्रवीत् ॥ १४

ज्ञातु स्वामिच्छतो भद्रे

4 °) B D_o Dn D₃ 4 °) T₂ G₃ सधीडा (for सवीता)
 — ^b) G₄ उवाच च (for तावुवाच) D₁ 3 उवाच सुरस
 त्तमौ — °) K₄ शर्याति, T₁ G₂ M शय्याति, G₁ शय्यातेस
 — ^d) B Dn D₄ °) transp च and माम् D₃ तु (for च)
 — After 4, S ins

598* नास्त्रा चाह सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्नतिष्ठिता ।

साह सर्वात्मना नित्य भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L 1) M₂ चापि (for चाह) M₁ transp सुकन्येति
 and नृलोकेऽस्मिन् M₁ च विश्रुता (for प्रति) — (L 2)
 T₁ G₁ M₂ भर्तारं प्रति वि (G₁ नि)ष्ठिता, M₁ पतिं प्रति स्मृति]

5 °) Ś₁ K D₁₋₃ °) वतो (for अथा) K₃ 4 D_o
 D₃ 3 T G₁ 2 M [ए]ना, T₂ G₃ [इ]मा (for [ए]ता)
 — ^d) Ś₁ K₂ गताध्वरे, K₃ रमने; D₃ °) धमे, D₃ शुभे, S
 गता वने (G₁ वरानने)

6 °) D_o य (for त्व) Ś₁ K₁ 2 D₃ भ्राजस्य (D₃ से)
 स्मिन्वनोद्देशे, K₄ B Dn D₄ °) भ्राजसेस्मिन्वने भीह, D₁ 2
 भ्राजये वनुमध्या त्व — ^b) = 3 50 12^d K₁ 2 B₁ 2
 सौदामिनी — °) G₁ 2 तुल्याणी (for तुल्या हि) — ^d)
 K₁₋₃ D₁ तव (for त्वया) K₄ B₁₋₃ D₁ पश्यामि B D_o
 Dn D₃ °) भाविनि (for भामिनि) — After 6, B D
 (except D₁₋₃ 6) S ins

699* अनाभरणसपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।

शोभयस्यधिक भद्रे वनमप्यनलङ्कृता ।

[(L 2) S शोभसेभ्य (T₁ G₂ ऋ)पिक S एवम् (for वनम्)
 T₂ G₃ पुनरलङ्कृता (for अप्यनल)]

7 G₄ om 7^{ab} — °) Ś₁ K शोभेस्त्वम्, B₂ 3 Dn
 D₁₋₄ °) शोभसे तु (D₁ 2 हि), D₆ शुभे त्व (for शोभे
 थास्तु) M₂ अहीनागी (for भनव*) — ^d) G₂ 4 त्वेव
 (for त्वेव)

8 °) D₁₋₃ त्वमुपाससि; T₂ G₃ 4 त्वमुपाससि, G₂ M₁
 त्वमुपासे हि (for त्वमुपास्से ह) — ^d) D₃ G₁ °) विवर्जित

9 ^b) Ś₁ K D_o वा, Dn तु (for च) — °) Ś₁ K D₃
 साद्य, B₂ D_o Dn D₁ 2 4 °) G₁ सा त्व (for साधु) Ś₁
 K₁ 2 व्यसनम् (for च्यवनम्) — ^d) G₂ M₂ वरयैक त्वम्
 (for वरयस्यैकम्)

10 °) B D (except D₁₋₃) [अ]पि (for तु) G₁
 सुकन्या चैवमुक्ता च; M₂ एवमुक्ता तु सा कन्या — °) D₁ 2
 प्रीत्या (for पत्यौ) Ś₁ K₁ 2 पत्यौ रताह च्यवने — ^d) D_o
 नैव (for मैव) K₃ 4 B₂₋₄ D सा (for मा) Ś₁ पहश
 कता (sic), K₂₋₄ D_o D₁ 2 पर्यशक्तता (D_o त), B₃
 शक्ति, B₄ परिशक्तिथा, D₃ परिशक्ति

11 ^b) M एव (for आवा) B₂ M₂ देवभिपक्तमौ,
 D₃ देवौ भिषग्वरौ

12 °) M त्वम् (for तस्य) — ^b) S एकतर B Dn
 D₄ °) वृणीष्वान्यतम पति — °) Ś₁ K₁ 2 4 आवाम्, D_o
 एवम्, D₁ 2 एव, T₁ एतम्, T₂ G₃ इमम् (for एनम्) — ^d)
 Ś₁ K D_o Dn सुमप्यमे, B D₄ °) पति शुभे, D₃ शुचिस्मिते
 (for वरा*)

14 K₁ Dn₁ om (hapl) 14^e-15^b — °) D₁ 2 S
 transp भर्त्रा and सा

15 K₁ Dn₁ om 15^{ab} (cf v1 14) — °) M₁

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
 ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्त्व विशत्वपः ॥ १५
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
 ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
 दिच्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
 यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वत्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
 लब्ध्वा तु च्यवनो भार्या वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
 हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
 यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानिमाम् ॥ २१
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
 मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्भवीमि वाम् ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्तुः ॥ २३

ततो* (for तद्) Ś1 K2-4 Dn2 n3 D1-3 5 T1
 G2 4 तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा(Ś1 *नोवां)क्य — १) Ś1 K2 3
 Dn2 n3 D1-3 5 तस्यास्तौ, K4 T1 G2 4 (by transp)
 तस्यास्तत्

16 १) T G3 4 M तत्, G1 ता (for ह) — १) K4
 B2-4 Dn D4-6 T2 G1-3 M1 प्राविशता, B1 Dc D1 2
 प्राविशतौ, G4 प्राविशतान् B1 Dc D1 2 उभौ, B2-4 Dn
 D4 6 M1 तदा (for प्रभो)

17 १) B Dn D4 6 तदा, S त्रय* (for तत्) — १) K3 D2 5 चैव (for सर्वे) — १) N (except B1 D1)*वेप*
 (for रूप) K1 3 D1 2 5 सर्वे (for चैव)

18 After 18^{cd}, S (except G1) ins
 600* तमश्विनोरन्यतम च्यवन वा मनस्विनि ।

[T1 G2 M यशस्विनि]

— १) D1 2 य तु (for यत्र) K1 4 B3 Dc D1 2 4 6
 चा* (for वा*) T1 G1 यमेवमभि*, T2 G3 यमेव त्व हि
 कामासि, G2 य त्वमेवमभि*, G4 यमेव त्वभि* — १) Dc
 D1 2 S शुभा(T1 G1 वरा)नने (for सुशो*)

19 १) K4 च (for तु) — १) K4 D1 2 साध्वी, M1
 हित्वा (for बुद्ध्या) — १) T G ततो, M देवौ (for देवी)
 K3 D1 2 S transp स्वकं and पतिम् K4 देवौ ताविदम-
 मवीत् — After 19, K4 D2 ins

601* यद्यह मनसा नान्य पतिमिच्छे स्वक विना ।

तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेता पतिं मम ।

[(L 1) D2 यथाहमगना नान्य (for the prior half)

— (L 2) D2 स्वक (for मम)]

K4 D2 cont D1 ins after 19

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसक्तौ ।

दर्शयामासतुस्तस्या सुकन्याया भृगो सुतम् ।

Thereafter K4 repeats 19^{cd} (1), and then cont

603* ततो देवा सुतुष्टाश्च च्यवन त पतिं ददुः ।

21 १) S1 K1 यदर्थं, K3 D3 यदह (for यथाह)

22 १) S1 K1 2 4 D3 सोमपा(Ś1 *पी)थिनौ

23 १) D1 2 जग्मतुस्तत* (for प्रति*) — १) K3 B
 D4 6 च (for [अ]पि) — After 23, D1 2 ins

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे विभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon — Major parvan Ś1 K1 Dn3 Dc T2
 G2-4 M1 आरण्य — Sub-parvan M2 तीर्थयात्रा, followed
 by सौकन्य Ś1 K1 2 (all om sub parvan name)
 mention only सुकन्योपाख्यान, K3 4 D1 2, likewise,
 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B Dc
 Dn D2 4-6, only सौकन्य — Adhy name T2 G3 च्यवन
 रूपप्राप्तिकथन, M2 च्यवनरूपलाभ — Adhy no (figures,
 words or both) Dn1 122, Dn2 123 (ns in text),
 Dn3 S 124 (M2 126), D1 128 — Śloka no Dn
 25, D1 28

124

1 Dn2 T G3 om the ref — १) B D (except
 D3 6) T2 (after corr) G4 शुभ्राय, T1 2 (before corr)
 G1-3 M सद्युत्य (for श्रुत्वा तु) K4 सर्वांनिर्, S (except
 T2 G3 4) शक्यातिर् — १) S (except M1) युवान (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीशिव ॥ २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्रक्त्रे महामनाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजञ्जुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि युञ्जीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्त्यानि तानि निबोध मे ॥ ७

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।

तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे मतिः ।

मिपजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवचरौ ।

यौ चक्रतुर्मा मधवन्वन्दारकमिवाजरम् ॥ १०

ऋते त्वां विवुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।

अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।

लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाग्नेडयति वासवः ।

च्यस्य) — °) Śi K Dc Ds s M प्रहृष्ट ; Dn Gs सु*
 (for स)

2 T₁ M₂ om ३^{cd} — °) B₂ s D (except D₁₋₃ s)
 सभार्य (for महीप) MSS शर्याति, शयाति, obo,
 hereafter these variants are completely ignored!
 — °) D₁ s कृत्स्ना लब्ध्वे मेविनी

3 Śi om ३^{cd} — °) T₂ G₂₋₄ M₂ कल्याणी — °)
 S (except G₁) कथा (for कथाय) K₂ B Dn D₆ s मनो
 रमा (B₁ महीपति) (for महा)

4 ^{ab}) Śi च्यवनश्च महाराज प्रोवाच परि* — °) B
 Dn₁ ns D₄ s अत्र (for उप)

5 ^b) B Dc Dn D₄ s अवनी* (for पृथिवी)

6 °) S (except G₄) याजीये — °) Śi K₁ s D₆
 द्विमात्र

7 °) D₁ s T₁G₁ अत्य (D₁ s यान्य)द्भुतानि (for अद्भु
 तानि च) — °) D₁ s तानि मे गडत् शृणु

8 ^d) Śi मा गृहाणे (sic), K₁ s मा गृहाण, K₂ D₆
 गृह्णान तु, B₂₋₄ Dc Dn D₄ गृह्णान स (for गृह्य) B₁
 प्रतिग्रह; D₁ s तयोर्देवि, D₆ तयो स्त्र K₄ D₁₋₃ मा गृहा

पैतयोर्ग्रह — After 8, S₁ reads 13^{cd}

9 ^b) K₂ s D₆ नासलौ देवतास्विह (D₆ *स्विनौ) — °)
 Śi K D₆ देवताना हि, B Dc Dn D₄₋₆ दिवि देवाना, D₁ s
 देवलोकस्य (for पुत्राणा) — °) T₂ G₂ s कर्मणा (for
 णा) Śi K₁ s s D₁₋₃ तेन गर्हितौ, K₂ B Dc Dn D₄₋₆
 तेन नार्हत (for नैव)

10 Śi om (hapl) 10-12 — °) B Dn D₄ s
 महोत्साहौ; Dc नावमस्था — °) K₂ D₆ वचसौ; D₁ s
 समतौ; T₂ G₂ s वचसौ, G₄ वित्तमौ

11 Śi om 11 (of v 1 10) — °) K₁ D₆ ऋते
 स्वा, M स्वदते (for ऋते स्वा) D₁ s तौ तस्माद्द्विभुधश्रेष्ठ
 — °) M₂ नैवा (for वै ना) B₄ स्वर, Dc₂ T₁ s
 (before corr) स्वय (for सवम्) D₁ s नेदग्बकु स्वमर्हसि
 — °) K₂ s D₆ s T₂ G₂₋₄ यरतप, Dc परतपौ, D₁ s सुतो-
 त्तमौ (for पुर*)

13 °) D₁ G₁ यथा, T₂ G₂₋₄ तदा (for यदा) — °)
 K₁ s S (except M₂) वासवे, B Dn D₄₋₆ देवराट् (for
 वासव) — °) Śi T₂ G₂₋₄ तु तद्वाक्य, D₁ तु त शक्रं, D₂
 च त शक्र (for तत शक्र); cf 14^a and 1

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
 समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
 वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

शरीरं यस्य निर्देषुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
 तस्यास्यमभवद्भोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
 हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
 चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
 इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
 बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
 लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोल्या ।
 व्याचाननो घोरदृष्टिर्प्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३
 स भक्षयिष्यन्तंक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाञ्छब्देन नादयन् ॥ २४

14 °) S₁ K₁ ३ D₁ २ M₁ तत ; K_३ ४ सुत (for तु
 त) — °) M₁ बल (for बल)

15 °) D₁ ३ प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि) — °) D₁ ३
 दुरासद् (for अनुत्तमम्)

16 G₁ om 16^{ab} — °) T_२ G_{३-४} [अ]थ (for स)
 — Ś₁ D₁ T_२ G_३ (hapl) om 16^{c-17^d}

17 Ś₁ D₁ T_२ G_३ om 17 (cf v 1 16) — °) D₁
 K_३ ४ D₁ कोपाद्ब्रमिद् (for वज्र घोररूप)

18 °) K_{२-४} B Dc Dn D_{३-६} त (for सं) G₁ त
 बाहु (for च्यवनो) D₁ ३ च्यवन स्तम्भयामास — °) D₁ ३
 जुहाव T_२ (by corr) [S]नले — °) B_२ T_२ (by corr)
 कृत्यार्थं D₁ ३ स (for सु) — °) Ś₁ K₁ देवात् (for
 देव) D₁ ३ देवेश हतुमुद्यत

19 °) D₁ ३ तत्र (for तत) Ś₁ K D_३ ६ तत्र कृत्यो
 ज्ञवो जज्ञे, B Dc D_३ ६ तत कृत्याय सजज्ञे — °) N
 (except D₁ ३) मुनेस् (for क्रवेस्) — °) D₁ ३ कायो
 (for वीर्यो) — °) T₁ G₁ महारव (for सुर) D₁ ३ महा-
 वीर्यो महाबल — °) Dc T G_३ ३ तस्य (for यस्य) — °) S₁ K₁ वै,
 K_३ D_३ M नृ, D₁ ३ स (for तु) — After
 19 Ś₁ K₁ ३ ४ D_{1-३} ins

605* तस्य प्रमाण वपुषा न तुत्यमिह विद्यते ।

20 °) B_२ D₁ ३ M तीक्ष्णोग्रदशन, T₁ तीक्ष्ण तद्दर्शन,
 G_३ तीक्ष्णाग्र दशन — °) S₁ K D_{1-३} ६ हनुरेक स्थितस्
 B₁ ३ ४ Dc Dn D_३ ६ M त्वस्य (for तस्य) — °) S₁ K

D_{1-३} ६ भूमावेको दिव गत

21 °) Ś₁ K B Dn D₁ ३-६ चा (K_३ त्वा)यता (for
 आ) Dc आयताश्चतुरो दष्टा — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ ४
 Dn D_३ ६ T G_३ ४ तस्य (for त्वस्य) — °) Ś₁ प्राकार
 दशना, K₁ ३ ४ D_३ 'दशिरा', K_३ B Dc Dn D_{३-६} प्रासा-
 दशिखरा, D₁ ३ प्राकारपरिखा, T_२ G_३ M_३ प्रासादसदृशा

22 Dc_३ om 22^{ab} — °) T G परिषसकाशौ — °) B
 व्यायतौ (for आयतौ) K_३ चायुत, D_६ अयुतौ, T_२ G_३ ४
 भीषणौ (for अयुत) Ś₁ सम, K_३ शम, G_३ शत (for
 समौ) — °) G₁ ३ ४ शशिरवि (by transp.) — °) B
 Dn D_३ ६ वक्त्र कालाप्रसनिभ

23 °) K_३ ४ D_६ विद्युच्चलित, D₁ ३ विद्युच्चपल ; D_३
 विद्युच्चल — °) T_२ G_३ ४ जगद्बली

24 °) Ś₁ Dc D₁ ३ स (for स) — °) S₁ K₁ ३ ४
 D_३ ६ घोरनादेन — °) K_३ B_२ Dc D₁ ३ ६ S (except
 M_३) पूर (for नाद)

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ ३ Dn_३ T G_{३-४}
 M₁ आरण्य — *Sub parvan* N (om sub parvan
 name) mentions only मौकन्य (K_३ D₁ लोमनातीर्थयात्रा,
 followed by मौकन्य) — *Adhy name* T_२ G_३ पुरदर
 वज्रन्मभन — *Adhy no* (figures, v ords or both)
 Dn₁ 123, Dn_३ 124 (as in text), Dn_३ S 125 (M_३
 127) D₁ 129 — *Stoṭa* १० Dn D₁ 25

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मर्दं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
 भयात्संस्तम्भितभ्रुजः सृक्किणी लेलिहन्स्रुहुः ।
 ततोऽन्नवीहेवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेप परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्र्ये न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
 सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५

सुकन्यायाः पितृश्रास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
 तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
 विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

125

2 °) D₁ १ स तथा (for भयास्य) — °) Ś₁ K₁ १ ४
 D₂ T₂ G₂ १ सृक्किणी; B सृक्किणी, D₃ सृक्किणी, G₁ सृक्किणी;
 M₁ सृक्किणी, M₂ सृक्किणी G₁ ४ परिलेलिहन् (for लेलिह-
 न्स्रुहु) — °) D₂ पाडवेय (for देवराजश्) Ś₁ K D₃
 प्रणतोऽन्नवीह्याडवेय (hypermetric!)

3 B₄ om ३-४ — °) D₁ १ भविष्येते वच सत्यं
 — °) Ś₁ K₁ १ D₂ सत्य (for ब्रह्मन्) K₂ ४ B Dn D₁-०
 वचो विप्र (D₁ १ सर्वमेतत्) प्रसीद मे

4 B₄ om ४ (of v l ३) — °) Ś₁ K₁ १ ४ मा (for
 न) — °) K₁ १ D₂ भवति (for भवसु) T₁ G₂ ४ M₂
 एषोपरो (for एष परो) Ś₁ K D₁ तपोधन (for परो विधि-
 — °) D₁ १ स्वाह (for चाह) B₁ देवर्षे, B₂ १ S ब्रह्म
 (for विप्र)

5 °) T₁ G₁-३ सोमपौ (for सोमाहौ) — °) Dn D₂
 यथा वाद्य, G₁ तथै (for यथै) K₄ D₁-३ T₁ transp
 कृतौ and स्वया — After 5^{ab} S ins

606* तथैव सामपि ब्रह्मन्श्रेयसा योक्तुमर्हसि ।
 — T₂ om 5^c-6^f

6 T₂ om 6 (of v l ५) — °) T₁ G (G₂ om)
 M₂ transp लोके and कीर्ति Ś₁ K₁ १ ४ D₂ भवेदिति;
 K₂ D₁ १ भविष्यति (for प्रथे) — °) D₁ १ एष; S
 (except G₂, T₂ om) ततो (for अतो) D₁ १ [ए]व (for

[ए]वद्) M प्रथित (for विहित) — After 6^{cd}, D₁ १
 ins

607* इह रिरसया देवा पितरश्च महर्षय ।

अर्चयन्ति महाप्राज्ञ क्रतु तव महाबला ।

— °) B Dc Dn D₂ १ S (except M₂, T₂ om) एव
 (for एतद्) Ś₁ K₁ १ यदि (for यथे)

7 °) B Dn D₂ १ भार्गवस्य (for च्यव) — °) Ś₁
 K₁ १ मन्युर्व्यगमम्, K₂ D₂ मन्युर्गुणाश्रम; K₄ D₂ मन्युर्व्य-
 पारम, Dc G₂ स मन्युरगम, D₁ १ T₂ G₂ स मन्युरगम,
 G₄ स मन्युर्व्यश्रम; M शम मन्युरगा

8 °) K₁ D₁ १ ४ पूर्व (for पूर्वं) D₁ १ महात्मना
 (for पुन पुन)

9 °) B Dn D₂ १ G₁ M₂ तदा मद, Dc ततो मद;
 D₁ १ मदमेव Ś₁ K₁ १ च (for वि) — °) B₁ १ म्या
 सह देवाभ्या

10 °b) B D (except D₂ १) T₂ G₂-३ transp सर्वे
 and लोके T₂ (before corr) G₂ ४ ददता (for व)
 T₁ १ (before corr) वर — °) G₄ तदारण्ये (for सहा)
 — °) B₂ Dc Dn D₁ १ ४ ० [अ]नुकृत्या, D₂ [अ]नुरक्तवान्
 — After 10, D₁ १ ins

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथा तस्यैव धीमत ।

ता श्रुत्वा चक्षुषोर्होमि नाम्बन्तीह मानवा ।

शर्याति च सुकन्या च च्यवन शक्रमश्विनी ।

ये भुक्त्वा सस्मरिष्यन्ति तेषा चक्षुर्न हीयते ।

तस्पैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पिद्वन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
 एतदृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
 आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
 चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।

वैखानसाश्च ऋषयो बालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
 शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्र युधिष्ठिर ॥ १७
 इह ते वै चरुन्प्राशन्नृषयश्च विशां पते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चैव तपोरतः ॥ १८

11 ^b) D₁ M दिव्य (for राजन्) T₁ G₁ विशा पते (for प्रका) — After 11^{ab}, Ś₁ K D₂ read 13^{abcd} — ^d) T₁ G₁ समर्चय (for च तर्पय) — After 11, T₁ ins 609* तर्पयाद्य पिद्वन्देवान्पयसा पावनेन च ।
 12 ^a) Ś₁ K₂ T₁ एत, K₁ एव (for एतद्) D₁ ३ एतस्पृश्य च राजेन्द्र — ^b) K₁ B₄ D₂ सिकताक्ष्य, K₂ शिति काक्ष, K₄ D₃ शितिकठश्, T₁ G₁ M₁ सिकताक्ष्यश् (G₁ सिकतस्य) D₁ ३ शितिकठस्य च प्रभो — ^d) Ś₁ K₁ ३ कुरुनवन, D₂ (by transp) दर्शन कुरु — ^e) K₂ ४ महाभाग, D₂ T G महीपाल (T₁ G₁ च सर्वेषु) (for महाराज) — ^f) T₁ G₁ महाराज (for सर्वेषु च) D₂ D₃ [एव, T₂ G₂ ४ [ए]षु (for च) D₂ [उ]दक (for जल) K₁ B D₂ स्पृशन् — After 12, K₁ ३ B₁ (om line 3) ३ ३ (om line 4) D (except D₁₋₃ ३) ins

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।

सधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

अथ हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशन ।

अत्रोपस्पृश चैव त्व सर्वपापप्रणाशने ।

[(L 1) B₁₋₃ यास्यति (for प्राप्स्यसि)]

— After 12, the sequence in D₁ is 13^{ef}-14^{ab} 13^{abcd}, 610*, 14^{cd} 15 etc

13 Ś₁ K D₂ read 13^{abcd} after 11^{ab} For sequence in D₁ of v. 12, D₂ reads 13^{abcd} after 14 — ^a) Ś₁ K₁ T₂ G₂ ३ M अर्चीक, B₂ D₁ G₁ आर्चिक, D₂ आवीक — ^c) Ś₁ K₁ नित्याश्, K₄ याज्याश्, D₁ चित्याश्, T₁ G₁ चित्याश्, M₁ चित्यश्, M₂ चित्यश् (for चैत्याश्) B₁ ४ D₂ चैव, T₁ G₁ ३ ४ M₁ चैता, M₂ corrupt (for चैते) Ś₁ K₁ D₂ बहुमतास्, K₂ B D₂ D₃ ३ ३ विधास्, M₁ शिवास्

14 For sequence in D₁ of v. 12 — ^a) K₁ ३

D₂ ३ S चद्रसरो, B₂ चद्रमस K₁₋₃ D₂ ३ राजन्, B नित्य (for तीर्थ) — ^b) K₂ D₂ S अर्चयन्त्य (K₂ आजहु ऋ ; D₂ आजहृत्) षय सदा — ^c) K₂ ४ B D₂ D₃ ४ ३ बाल (K₄ B D₂ ३ लि) खिल्या, D₁ पुरा केचिद्, M पुराणाश् (for च ऋषयो) T G वैखानसप्रमृतयो — ^d) K₂ ४ B D₂ D₃ ४-३ पाव (K₂ D₂ परा, K₄ D₂ पारा) का वायुभोजना — After 14, D₂ reads 13^{abcd}

15 Cf 381* and note thereon — Ś₁ om 15^{ab} — After 15^{ab}, B₂ ins

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्यस्वत्र कारणम् ।

[Cf Nil's gloss on B 3 125 18, and on B 3 82 38]

16 ^a) D₂ D₃ ३ ns D₄ ३ शान्तनु B D₂ D₃ D₄ ३ राजेन्द्र (for कौन्तेय) — ^b) N (except K₂ D₂) नराधिप — ^d) D₂ प्राप्य, D₁ ३ M₁ प्राप्तौ (for प्राप्ता)

17 ^a) S नित्याश्रया — ^b) K₂ D₂ M सहर्षिभि (for स) — ^c) Ś₁ अर्चीकपर्वतौ तेषु, K₁ ३ अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ, K₂ D₂ आर्चीकपर्वते पुण्ये, K₄ D₁₋₃ आ (K₄ अ) र्चीकपर्वते रम्ये, T₂ G आर्ची (T₂ G₂ अर्ची, G₁ आर्चि) के पर्वततरे — ^d) K₁ ४ तान्नमस्य, K₂ मान्नमस्य, K₃ D₂ D₃ तान्नमस्य, D₁ ३ स्थानमस्ति, T₂ G₂ ३ ते यजते; G₄ ते युज्यते (for तान्यजस्र)

18 ^a) T₁ इह कृन्ध, G इन्तरे वै (for इह ते वै) Ś₁ K₁ ३ D₂ (Deim as in text) D₃ चरव कार्या, M₂ न उच कार्या, K₄ D₁ ३ तरव कार्या; B₁ वै चरुः कार्यं, D₄ च तप प्रादान्, M₁ वै चरुप्रादा, M₂ वै चरुन्प्राश (for वै चरुन्प्राशन्) — ^b) S₁ K D₂ D₁ ३ अ (K₁ ४ D₂ आ) नित्यया (K₂ आतिथ्य च), B₁ आतिथेय, D₂ निथयश्च; S त्रिदशान् (M₁ स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च) — After 15^{ab}, T G read 20^{cd}-21^{ab} — ^c) H₁ D₂ D₃ G₂ ३ M₂ ३ न्नोता (for स्रोता) — ^d) T G₂ ३ हृन्मा D₂ विद, T₂ G₂ ३-३ चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्नाजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महान्ब्रह्मन्यौवनाशो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १

यस्य लोकास्त्रयो वरुणा विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भापितम् ॥ ३

(for चेह) K₄ D₁ तपोरता, S तपोधन (T₂ G₅ ना, G₁ र)

19 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₁ कर्पण — ^d) B D₀ D_n D₄ ०
त्वयैव सह पादव

20 ^a) K₄ B₂ 4 D₁ प्रश्रवण — ^b) B D_n D₄ ०
मनुजेश्वर (B₁ पुरुपर्यम) (for मनुजा) — ^{cd}) S अत्र (for
यत्र) D₁ 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागता

21 ^a) Ś₁ निवसन्; B D_n D₄ ० [S] न्यवसन् (for न्यव
सन्) — ^b) K₁ क्षत, K₂ धृतौ (sic) (for क्षान्ता) D₁
काक्षत सिद्धिसुत्तमा, D₂ काक्षित सिद्धिसुत्तम; S काक्षत
सर्वं (M ह) धर्मिण — ^c) Ś₁ K₁ 2 ऋद्धुद्धीनाम्, K₃ D₅
मृदुद्धीनाम् (for ऋद्धु) — ^d) D₂ S शिव (for शुभ)

22 ^b) K₂ B D₀₁ D_n D₄₋₆ महर्षि (for राजर्षि)
— ^c) D₁₋₃ नानायूप D₁₋₃ S पुण्या (for राजन्) — ^d)
D₁₋₃ S सर्वं (for पुण्या)

23 ^a) T₁ अत्रारामे महातेजा — Ś₁ K₁ 2 om 29^{cd}
— ^c) K₃ D_n D₄ ० M साहदेवि, B D₀ सह देवै (D₀₂
इह देवि); D₆ (m as in text) साहदेवि B₂ विफ्रात; D₁ 2
M₂ राजेन्द्र (for कौन्तेय) — ^d) D₀ D₁ 2 S (except T₁
G₁ M₁) वदता (for व) D₁ 4 G₂ M₂ वर

Colophon. — Major parvan S₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub parvan B₄ M₁ सीर्थयात्रा (followed
by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B₄ and only सौकन्य

in M₁) Ś₁ K₁ 2 B₁₋₃ D₀ D_n D₂₋₄ ० G₂ M₂
(all om sub parvan name) mention only सौकन्य,
K₃ 4 D₁ ०, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा,
followed by सौकन्य To सौकन्य, K B₁ 2 4 D₀ D₁₋₃ ०
G₂ M add समाप्त — Adhy no (figures, words or
both) D_{n1} 124, D_{n2} 125 (as in text), D_{n3} S 126
(M₂ 128) D₁ 130 — Śloka no D_n 26 D₁ 28

126

1 ^a) K₂ D₀ D₁ T₁ राजशार्दूल — ^c) Ś₁ K₁ 2 महे
पवासो; S (except G₄ M₂) महान्ब्रह्मन् — ^d) D₁ 2 M₁
युवनाशा (D₂ श्च) न्, G₄ M₂ यु (M₂ य) वनाशो B₂ T₁ G₁
महीपति (for नृपो) — ^e) K₁ D_n D₂ 4 ० चैनां; B₁ 4
D₀ चैव; T G च ता (for चैता) B₁ 4 D₀ पद (for परा)
B₁ कष्टा, D₂ कीर्ति; S ख्याति (for काष्ठा)

2 K₃ om 2^{cd} — After 2, S ins

612* सत्यकीर्तिर्हि मान्धातु कथ्यमान स्वयानघ ।

3 ^a) D₂ 'पाद' (for शब्द) Ś₁ K₁ 2 4 स; K₃
D₂ ० वै (for च) — ^b) Ś₁ K₁ 2 तुल्य (for तस्य) K₃
ऋत्तुभिर्भूरिवक्षिणै, D₂ ० लोकेषु परिगीयते — K₃ om
3^{c-4^d}, D₅ om 3^{cd}

4 K₃ om 4 (cf v 1 3) — After 4^{ab}, B₁ 4 ins

618* यथा चासौ समभवच्चरित तस्य धीमत ।

तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
 आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
 चैत्याश्चैते बहुशताह्निदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृपयः पर्युपासते ।

वैखानसाश्च ऋपयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
 शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्य युधिष्ठिर ॥ १७
 इह ते वै चरुन्प्राश्नन्पृथक् विशां पते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

11 ^b) D₁ M दिव्य (for राजन्) T₁ G₁ विद्या पते
 (for प्रका) — After 11^{ab}, Ś₁ K D₃ read 13^{abcd}
 — ^d) T₁ G₁ समर्चय (for च तर्पय) — After 11, T₁ ins
 609* तर्पयाद्य पितृन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 ^a) Ś₁ K₃ T₁ एत, K₁ एव (for एतद्) D₁ ३
 एतत्पश्य च राजेंद्र — ^b) K₁ B₄ D₆ सिकताक्ष्य, K₃ शिति
 काक्ष, K₄ D₃ शितिकठश्, T₁ G₁ M₁ सिकताक्ष्यश् (G₁ सिकतस्य)
 D₁ ३ शितिकठस्य च प्रभो — ^d) Ś₁ K₁ ३ कुरुनदन, D₃
 (by transp) दर्शन कुरु — ^e) K₃ ३ महाभाग, D₃ T G
 महीपाल (T₁ G₁ च सर्वेषु) (for महाराज) — ^f) T₁ G₁
 महाराज (for सर्वेषु च) D₆ D₃ [ए]व, T₂ G₃ ३ [ए]पु (for
 च) D₃ [उ]दक (for जल) K₁ B D₆ स्पृशान् — After
 12, K₁ ३ B₁ (om line 3) ३ (om line 4) D (except
 D₁-8 ३) ins

610* स्थाणोर्मेन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।

सधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशन ।

अत्रोपस्पृश चैव त्व सर्वपापप्रणाशने ।

[(L 1) B₁-३ यास्यसि (for प्राप्स्यसि)]

— After 12, the sequence in D₁ is 13^{ef}-14^{ab}, 13^{abcd},
 610*, 14^{cd}, 15 etc

13 Ś₁ K D₃ read 13^{abcd} after 11^{ab} For sequence
 in D₁ of v 12 D₃ reads 13^{abcd} after 14 — ^a) Ś₁
 K₁ T₂ G₃ ३ M अर्चीक; B₃ D₁ G₁ आर्चीक, D₆ आवीक
 — ^e) Ś₁ K₁ नित्याश्, K₄ याज्याश्, D₁ चित्याश्; T₁ G₁
 चित्याश्, M₁ चित्यश्; M₂ चित्यश् (for चैत्याश्) B₁ ३ D₆
 चैव; T₁ G₁ ३ ३ M₁ चैता, M₂ corrupt (for चैते) Ś₁
 K₁ D₃ बहुमतास्, K₃ B D₆ D₄ ६ विधास्, M₁
 शिवास्

14 For sequence in D₁ of v 12 — ^a) K₁ ३

D₃ ६ S चद्रसरो, B₃ चद्रमस K₁-३ D₃ ६ राजन्, S नित्य
 (for तीर्थ) — ^b) K₃ D₃ S अर्चयन्त्यु (K₃ आजहु ऋ; D₃
 आजहन्)पय सदा — ^c) K₃ ३ B D₆ D₄ ३ ६ वाल
 (K₄ B D₆ 'लि)खिल्या, D₁ पुरा केचिद्, M पुराणाश् (for
 च ऋपयो) T G वैखानसप्रभृतयो — ^d) K₃ ३ B D₆
 D₄ ३ ३ पाव (K₃ D₆ परा, K₄ D₆ पारा)का वायुभोजना
 — After 14, D₃ reads 13^{abcd}

15 Cf 381* and note thereon — Ś₁ om 16^{ab}
 — After 15^{ab}, B₂ ins

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्यस्त्र कारगम् ।

[Cf Nil's gloss on B 3 125 18, and on B 3
 82 38]

16 ^a) D₆ D₃ ३ ३ शतनु* B D₆ D₄ ६
 राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^b) N (except K₃ D₆) नराधिप
 — ^d) D₆ प्राप्य, D₁ ३ M₁ प्राप्तौ (for प्राप्ता)

17 ^a) S नित्याश्रया — ^b) K₃ D₃ M सहर्षिभि (for
 म) — ^c) Ś₁ अर्चीकपर्वतौ तेपु, K₁ ३ अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ, K₃
 D₃ अर्चीकपर्वते पुण्ये; K₄ D₁-३ आ (K₄ अ)र्चीकपर्वते रम्ये,
 T₂ G आर्ची (T₂ G₃ अर्ची, G₁ आर्चि)के पर्वतवरे — ^d)
 K₁ ३ ताम्रमस्य, K₃ माभ्रमस्य, K₃ D₆ D₃ ताम्रमस्य, D₁ ३
 स्थानमस्ति, T₂ G₃ ३ ते यजते, G₄ ते युज्यते (for तान्यजस्य)

18 ^a) T₁ इह कृष्ण, G इतरे वै (for इह ते वै) Ś₁
 K₁ ३ D₆ (Doim as in text) D₃ चरव कार्या; K₃ न वच
 कार्या, K₄ D₁ ३ तरव कार्या; B₁ वै चरुः कार्य; D₆ च तप
 प्राशान्, M₁ वै चरुप्राशा, M₂ वै चरुप्राश (for वै चरुन्प्रा
 शन्) — ^b) Ś₁ K D₆ D₁ ३ अ (K₁ ३ D₃ आ)तियेया
 (K₃ आतिथ्य च), B₁ आतिथेय; D₆ तियथश्, S त्रिदशाश्
 (M₁ स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च) — After 18^{ab}, T G
 read 20^{cd}-21^{ab} — ^c) K₁ D₃ D₆ G₃ ३ M₂ स्रोता (for
 स्रोता) — ^d) T G₃ ३ कृष्णा D₃ त्विह, T₂ G₃-4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसत्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।

मैत्राणामृजुवुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजत्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेंद्रासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाशो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १

यस्य लोकास्त्रयो वदया विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भापितुम् ॥ ३

(for चेह) K₄ D₁ तपोस्ता; S तपोधन (T₂ G₂ ना; G₁ र)

19 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₁ कर्षण — ^d) B Dc Dn D₄ ०
स्वयैव सह पादव

20 ^a) K₄ B₄ 4 D₁ प्रश्रवण — ^b) B Dn D₄ ०
मनुजेश्वर (B₁ पुरुषर्षभ) (for मनुजा) — ^{cd}) S अत्र (for
यत्र) D₁ 3 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः

21 ^a) Ś₁ निवसन्; B Dn D₄ ० [S]प्यवसन् (for न्यव
सन्) — ^b) K₁ क्षत, K₂ ध्रुवौ (sio) (for क्षान्ता) D₁
काक्षत सिद्धिसुत्तमा, D₂ काक्षित सिद्धिसुत्तम, S काक्षत
सर्वं (M ह) धर्मिण — ^c) Ś₁ K₁ 3 ऋद्धवुद्धीनाम्, K₂ D₂
मृदुवुद्धीनाम् (for ऋजु) — ^d) D₂ S शिव (for शुभ)

22 ^b) K₂ B Dc₁ Dn D₄₋₅ महर्षि (for राजर्षि)
— ^c) D₁₋₃ नानायूप D₁₋₃ S पुण्या (for राजन्) — ^d)
D₁₋₃ S सर्वं (for पुण्या)

23 ^a) T₁ अग्रारामे महातेजा — Ś₁ K₁ 3 om 23^{cd}
— ^c) K₂ Dn D₄ ० M साहदेवि, B Dc सह देवि (Dc₂
इह देवि); D₂ (m as in text) साहदेवि B₂ विक्रात, D₁ 3
M₂ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^d) Dc D₁ 3 S (except T₁
G₁ M₁) वदता (for द) D₁ 4 G₂ M₂ वर

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 3 T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub parvan B₄ M₁ तीर्थयात्रा (followed
by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B₄ and only सौकन्य

in M₁) Ś₁ K₁ 3 B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₄ ० G₂ M₂
(all om sub parvan name) mention only सौकन्य;
K₂ 4 D₁ ०, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा,
followed by सौकन्य To सौकन्य, K B₁ 3 4 Dc D₁₋₃ ०
G₂ M add समाप्त — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ 124, Dn₂ 125 (as in text), Dn₃ S 126
(M₂ 128) D₁ 130 — Śloka no Dn 26, D₁ 28

126

1 ^a) K₂ Dc D₁ T₁ राजशार्दूल — ^c) Ś₁ K₁ 3 महे
न्द्रासो, S (except G₂ M₂) महान्द्रासो — ^d) D₁ 3 M₁
युवनाश्व (D₂ श्व) न्, G₂ M₂ यु (M₂ य) वनाश्वो B₂ T₁ G₁
महीपति (for नृपो) — ^e) K₁ Dn D₂ 4 ० चैता; B₁ 4
Dc चैव; T G च ता (for चैता) B₁ 4 Dc पद (for परा)
B₁ कटा, D₂ कीर्ति, S ख्याति (for काष्ठा)

2 K₂ om 2^{cd} — After 2, S 1ns

612* सत्यकीर्तिं हि मान्धातु कथ्यमान स्वयानघ ।

3 ^a) D₂ पाद (for शब्द) Ś₁ K₁ 3 4 स, K₂
D₂ ३ वै (for च) — ^b) Ś₁ K₁ 3 तुल्य (for तस्य) K₂
ऋतुभिर्भूरिदक्षिणे, D₂ ३ लोकेषु परिगीयते — K₂ om
3^{c-4d}, D₂ om 3^{cd}

4 K₂ om 4 (cf v 1 3) — After 4^{ab}, B₁ 4 1ns

613* यथा चासौ समभवच्चरित तस्य धीमत ।

लोमश उवाच ।

शृणुष्व्वावहितो राजत्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विधिधैरासदक्षिणैः ॥ ६
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युन्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।

तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
 यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुपुपुस्ते महर्षयः ।
 रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युन्निः समतीत्य तान् ॥ ११
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— °) D₃ स (for वै) — °) D₂ M लोकेस्मिन् Ś₁ K₁ ;
 परिकीर्त्तते D₃ तस्य शक्रसमद्युते (= 3^b)

5 5^a = 1 91 1^a — 5^d = 1 144 16^d

6 ^b) 8 (except M₂) प्राप Ś₁ K₁ वर — °) D₀
 D₁ ; अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर् — °) B Dn D₀ अजयत्स्वातं ;
 D₀ मुख्यैश्चैवातं , D₁ ; अवाप्तवरं

7 ^a) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ५ स (K₁ सु) , B₁ ५ ४ च (for
 तु) — °) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ५ सु (for स) B Dn D₄ ६
 महाव्रत , D₀ ४ दृढ* (for दृढ*) — °) K₁ T₁ वने (for वन)

8 Ś₁ om 8^a — °) B₁ ४ Dn D₄₋₆ M₂ आप्त्वान्
 (for आप्त्वान्) — After 8^{ab} , K₂ B D₀ Dn D₈
 (marg) ४ ६ ms

614* स कदाचिन्नृपो राजसुपवासेन दुःखितः ।

— °) D₁ ; शुष्ककण्ठं सन् , T G पिपासु शुष्क* (T₁ लिख*)

9 ^b) Ś₁ K D₀ ५ भृगुरप्यथ — °) Ś₁ सौद्युन्नो, K₁
 *र्षी, K₄ *ज्ञैर् , M₂ *ज्ञ — °) B₃ महर्षं

10 ^f) G₂ ४ शक्रसमद्युति — After 10, S ms

615* तद्वारि विधिवद्वाजान्यस्मिन्नासीत्सुसंस्कृतम् ।

[T₁ रात्रौ पिहित , G₂ वारि विहित (for वारि विधिद्)]

11 ^o) K₁ ; रात्रि (K₂ *त्रि) जागरण श्रात , K₃ ४ D₀
 D₂ ५ ५ M₁ रात्रिजागरणश्रातान् , B₄ T₁ G₂ *श्रात* , Dn D₄
 G₁ ४ *णाच्छ्रातान् , D₁ रात्रौ जागरणश्रातान् , D₂ रात्रौ राजन्तु
 विश्रातान् ; D₀ रात्रिजागरणाच्छ्रातान् — °) D₀ समतीतवान् ,

T₁ स तु पार्थिव , T₂ G₁₋₃ स च पार्थिव , M₁ समुपेत तान्
 (for समतीत्य तान्) K₃ ४ D₂ ५ युवनाश्वोभ्यतीत्य तान् ,
 D₁ ; सुपुपु स (D₂ स) हिता नृप .

12 ^o) D₁ ; ततो राजन् (for पिपा*) — °) Some
 MSS पानीयार्थं — °) K₂ D₂ स ; D₁ ; स (for त)
 B₂₋₄ D₀ Dn D₄ ६ श्रात* (for श्रान्त) — °) Ś₁ K₁ ४ ४
 B₁ ४ D₀ D₁ ; पानीय सम (B₂ *यमन्व) याचत , K₃ D₀ वार्थं
 याचत पार्थिव

13 ^{ab}) K₃ ४ D₀ transp शुष्केण and कण्ठेन — °)
 K₃ ४ D₂ गिर , M₂ तत* (for तदा) D₁ ; नाश्रौयन्सुनयो
 राजन् — °) K₂ ४ D₂ वासित , B₃ D₀ D₄₋₆ वासत ;
 B₄ भाषत , Dn M₂ वाशत* , D₁ ; भाषित (for वाशितम्)

14 ^b) K₃ चारिपूर्णं , D₁ ; तोय* — °) Ś₁ जल (for
 पीत्वा) Ś₁ पीत्वा , K₁ ; चैन , T₁ चागो , T₂ G₂₋₄ चापो
 (for चाम्भो) B₁ ५ D₀ Dn₃ व्यपासृजत् , T₁ [S]व्यवास ;
 T₂ G₃ ह्यावास* , G₂ ४ [S]भ्यवास*

15 ^o) Ś₁ K D₂ ५ पीत्वा तु (for स पीत्वा) D₃ वारि
 (for तोय) — °) D₁ ; पर निर्वाणमगमत् — °) K₃ ४
 B₄ स सुखी , M₂ स सखी (for सुसुखी) D₁ ; सुखी चैवा
 भवत्तदा

16 ^b) K₁ ; G₂ स नराधिप , D₂ *धिप , G₂ M₁ ते
 नराधिप B₂₋₄ D₀ Dn D₄ ६ सुनय* सतपोचना — °)
 D₁ ; T₂ G₂ तत्र (T₂ G₂ *च्च) कलश , T₁ तत्र ददृशुः , G₁

कस्य क्रमेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्रौ मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अब्रह्मणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२

पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ २३
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टि परमाद्भुताम् ।
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
 ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्यं इवापरः ॥ २५
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्रं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
 मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

कलश तत्र (for त च कलश) — ^a T₁ सर्व एव महामते
 17 ^a K₂ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ ते (for च) — ^b D₁ ;
 T₂ G₂₋₄ समाहिता — ^c B Dc Dn D₂ ; 4 G₂ मम ;
 D₁ ; [अ]इम् (for मया) K₂ B D (except D₂) T
 G₂ ; [ए]व (for [ए]व) — ^d T₁ G₁ सर्व (for सत्य)
 18 ^b Ś₁ K D₂ ; M₁ वै (M₁ स) भृगुस् (for
 भार्गवस्) — ^c K₂ सुतार्थं ; D₁ सुतीर्थं (for सुतार्थं) Ś₁
 K₁ ; सभृता (for स्थापिता) Dc च (for हि) — ^d Ś₁
 K₁ ; सयुगा (for मृता)
 19 ^a Ś₁ K₁ यत्रा (for ह्यत्रा) — ^b K₁ ; युक्ताय
 (for आस्थाय) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ; केवल (for दारुणम्)
 — ^c T₂ G₁₋₃ अस्य (for तव) — ^d K₁ ; Dn₂ T G
 *क्रम , D₂ *क्रम
 20 ^a D₁ ; महाबाहुर ; T G कायो (G₂ वीर्यो) ; M₁
 बाहो (for महाबलो) T₂ G₂ महायोगस्, G₂ कायस्, M₂
 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्) — ^b D₁ ; सुतो ब्रह्म* , S
 तपोयोग — ^c Ś₁ Dc अति (for अपि)
 21 ^a K₂ B₂ Dc D₂₋₆ अब्रह्मणात् D₁ ; आप
 पीतास्त्रया राजन् — ^d K₂ D₂ अन्ययैवोपपादित
 22 T₂ om 22^a-23^d — ^a Ś₁ K Dc D₂ ; transp
 शक्य and कर्तुं B₁ एव (for एतत्) T₁ G₁ कर्म ततो
 (for कर्तुमतो) — ^c D₁ किं तु, D₂ किं तु (for नून)
 K₁ चैव कृत, D₂ कर्म* , T₁ M₂ देव (for वैव*) D₁ ;
 मन्ये (for ह्येतद्) — ^d K₁ एव, S (G₂ om) एतत्
 (for एव)
 23 T₁ om 23^abcd (of v 1 22), K₄ om 23 — ^a

Ś₁ K (K₄ om) D₂ ; यत् (for या) — ^c S₁ K₁ ; D₂
 महावीर्यं — ^d K₁ मत्तपोवीर्यसमता , D₁ ; S (T₂ om)
 न युक्तं कृतमद्य वै — ^e Dc D₁ ताभिस्, D₂ तेभ्यस्, G₂ ;
 M तस्मात् (for ताभ्यस्) — Ś₁ om (hapl) 23^f-24^c
 — ^f D₁ ; अति (for एव*) B Dc Dn D₂ ; ईदृश
 जनयिष्यसि
 24 Ś₁ om 24^{abc} (of v 1 23) — ^a K Dc D₁₋₃ ;
 चात्र ; S तात (for तत्र) — ^c K₂ ; तत , Dc₁ यस्, Dc₂
 यस्व ; M यदा (for यथा) — After 24, K₂ B Dc Dn
 D₂ ; ins
 616* गर्भधारणज चापि न खेद समवाप्स्यसि ! ;
 while D₂ ins
 617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा स्विति तथाग्रवीत् । ,
 and, finally, S ins
 618* न च प्राणैर्महाराज विद्योगस्ते भविष्यति ।
 [M₁ तदा, M₂ तथा (for न च)]
 25 ^c K₂ ; B₁ ; D₂ T₂ G₁₋₃ चामपार्श्वं ; D₁ ; चाम
 कुक्षि — ^d M₂ स्थित* (for सुत*) K₁ सद्य (for सूर्य)
 B Dn D₂ ; स्थित* (for [अ]पर)
 27 D₂ om 27^{ab} (along with 26^{bcd}) — ^e Ś₁
 तस्य (for तत) — After 27^{ab}, K₁ ; B₂₋₄ Dc Dn
 D₂ ; ins
 619* ततो देवा महेन्द्र तमपृच्छन्धास्यतीति किम् !
 [K₁ ; Dn₁ na Dc₁ क, Dc₂ के (for किम्)]
 — T₁ om 27^c-29^b — ^c Ś₁ कृतोस्या* , D₁ ; च तस्मा*
 (for ततोऽस्या) — ^d D₁ ; शक्रो (for शक्र) T₂

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
 सोऽभिपिक्तो मधुवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३

तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्म प्राप्य च पुष्कलम् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
 एकाह्वा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
 निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
 तस्य चित्त्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किचिदनावृत्तम् ॥ ३७
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
 तेन द्वादशवर्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G₁₋₃ स्वामभिसदधात्; M समभिसदधात्

28 T₁ om 28 (of v 1 27) — ^a) G₂ M [ए]व (for [ए]व) — ^b) K₃ 4 D₁₋₃ परिभाष्य स, B Dc Dn D₄ ० भाषिते चैव, T₂ G भाषित चैव, D₅ परिष्वज्य च (for परि भाष्ट स as in Ś₁ K₁ 2) D₁₋₃ वज्रभृत् (for वज्रिणा) M परितुष्ट इवाभवत्

29 T₁ om 29^b (cf v 1 27) — ^b) K₁ 2 Dc₃ आसाद्य स, D₅ प्रस्थाप्य स (sup lin समासाद्य), T₂ G₃ आस्वा-
 द्यास्य (for आस्वाद्य स) — ^c) B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० G₄ M₂ महातेजा, D₅ T₂ G₃ महीपाल — ^d) B Dc Dn D₄ ०
 किष्कूराजन्, T₂ G₃ णा स, G₁ शिशुनाशु, M किष्कूणा तु
 (for णा च) Ś₁ K D₁₋₃ ० किष्कूनथ चतुर्दश

30 ^a) T₁ सधनुर्वेद, M₂ तु धनुर्वेद — ^b) T₂ G₂₋₄
 सर्वाण्यं (for दिव्यान्यं) — ^c) Ś₁ K₁ 2 M महात्मान,
 T₂ G₃ महाराज — ^d) K₃ ध्यात मात्राणि, B₂ Dn D₄ ०
 T₂ G₃ ध्यातमात्रस्य, Dc ध्यानमात्रस्य, T₁ जातमात्रे च

31 ^a) D₁ 2 चाजगव (for आज) B Dc Dn D₄ ०
 आजगव नाम धनु — ^c) D₅ ० G₁ M₁ अभेद्य D₁ 2 चैव
 (for चैव) — ^d) Ś₁ K B Dc Dn D₅₋₆ उपशिष्रियु, T₁
 उपसश्रयाद्, G₂ M₁ समुपाश्रयन् (for उपसश्रयन्) D₁ 2
 उपतस्थे नराधिप

32 ^a) K₃ S (except G₄ M₂) भग (for मघं),
 cf v 1 3 51 14, 18 — ^c) K₄ D₅ कर्मणा (for धर्मेण)
 S [ए]वाजयं (M₂ [अ]पालयं) (for व्यजय) — ^d)
 D₁ 2 च क्रमै (for वि)

33 ^b) Ś₁ K₁ 2 प्रवर्तत — ^c) S₁ K₁ 2 राज्य च,
 K₃ 4 D₁ 2 ० सर्वाणि (for राजर्षि)

34 ^a) K₄ [ए]वा, T₂ G₃ 4 [ए]व (for [इ]व) — ^c)
 K₁ 2 बहुभिर् (for विविधैर्) — ^d) Ś₁ K₁ 2 विविधै (for
 बहुभि) S₁ K₁ 2 स्वाप्त, K₃ D₁ 2 T G₁₋₃ चाप्त, K₄
 G₄ भूरि (for स्वाप्त)

35 ^a) K₁ चित्तचित्त्यो, K₂ D₅ ० S कृतकृत्यो (M₂
 चित्ताश्रित्यो), K₃ 4 चैतनित्यो, B₄ चित्रचित्त्यो, D₁ 2
 विनिवृत्तो (for चित्त) — ^b) K₃ 4 D₅ सु, D₁ 2
 [ए]व, D₅ स (for च) B Dc Dn D₄ ० धर्मान्प्राप्य च
 पुष्कलान् — ^c) Ś₁ K₁ शक्रस्य शासन, K₃ D₅ शक्रस्या
 राधन Ś₁ K D₅ ० चैव, D₁ 2 राजा (for राजन्) — ^d)
 Ś₁ K₁ 2 G₄ प्राप्त (for लब्धं)

36 ^a) B Dn D₄ ० एकाह्वा (for ह्वा) K₃ D₅
 एकाह्वेन मही तेन — ^b) M₂ वै तदा (for धीमता) D₁ 2
 वीर्येणामितद्युद्धिना — ^c) B₂ Dn D₄ ० विजिता (for
 निर्जिता) Ś₁ K₂ राजन्, K₁ तेन, D₁ 2 तस्य (for एव)
 — ^d) K₃ M पट्टना; K₃ D₅ सचनाकरपत्तना, D₁ 2 स्थिता
 सर्वे महीक्षित

37 Dc₂ om 37^a-38^a — ^a) K₁ 2 B Dc₁ Dn
 D₁₋₄ ० चैलैर्, T₂ G₃ चित्रैर् (for चित्तैर्) K₄ ब्राह्मणेभ्यो
 महाराज — ^c) D₁ 2 व्याप्ता मही महाराज — ^d) T₁
 काचिद् (for किचिद्) B₂ अनामय, T G₁₋₃ M असवृता
 (M *त), G₄ अनावृता (for अनावृत्तम्)

38 Dc₂ om 38^a (cf v 1 37) — ^a) B₁ तत (for
 तेन) Dc₁ [अ]बुद् (for पद्) — ^c) B Dn D₁ 2 4 ०
 ब्राह्मणाना

39 ^b) S₁ K₁ 2 अनावृष्टी T G नराधिप (for महा)
 — ^c) Ś₁ वृष्टय, B₄ ष्टि (for ष्ट) K₃ T₂ G₃ वृष्टि सस्य

वृष्टं सस्यविवृद्धर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
 तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
 प्रजाश्वतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पङ्क्तिशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्रतः ॥ १
 लोमश उवाच ।

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

समृध्यर्थः; B₂ वृष्टि समाधिबृ, D₀ वृष्टिसस्याभिबृ; D₂ इष्ट
 च सस्यवृ; G₁ ; M वृष्ट सस्य(G₁ सर्व)समृ^० — ^d T₁
 G₁ वृत्रवैरिणि (for वज्र)

40 °) S₁ K₁ ; 4 D₂ तेनासौ (K₄ D₂ न वै) तुमुले
 युद्धे — ^b) K₁ ; गा(K₁ ग)धर्वाधि — ^d) Ś₁ K₁ निशितै
 (for निहत)

41 °) D₁ ; चापि (for तेन) — ^b) Ś₁ K₁ ; 4 D₂
 कृता, K₂ B₂ Dn D₄ ° त्राता (for जिता) K₄ तेन (for
 राजन्) B₁ ; Dn D₄ ° कृतात्मना (for महा) D₁-₃
 पालिता सुमहात्मना — °) Ś₁ K₂ ; 4 D₂ T₂ G₂-4 तेन स
 तपसा, K₂ स्वेनापि तपसा, B₄ तेनार्थं, D₂ स्वेनाति^०, T₁
 तेनार्थं; G₁ तेनास्य — ^d) Ś₁ K₁ ; B Dn D₄ ° तापि
 ताश (for स्थापिताश) K₂ D₂ च महौजसा, K₄ D₂ चापि
 सौजसा; B Dc Dn D₄ ° M₁ चातितेजसा; T G₂ ; M₂
 चात्मतेजसा

42 D₁ om 42^{ab} — ^b) B₂ D₁ S आदित्यतेजसा
 (G₁ स) — °) Dn D₂ ° यस्य, T₁ G₁ तस्य, T₂ G₂ 4
 पुण्य (for पश्य) S₁ K₁ ; पुण्यतमा देशा — ^d) Ś₁ K₁
 मध्यगा^०, D₁-₃ धीमत^० — After 42, T G ins

620* तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपति ।
 धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K₁ B Dc Dn D₂ (marg sec m) 4 °
 S ins

621* वैशंपायन उवाच ।

पवमुक्त्वा स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।

०४

पमच्छानन्तर भूय सोमक प्रति भारत ।

[(L 1) S तु (for म) Dc राजेंद्रो (for कौन्तेयो)
 B₂ ; D₂ S महात्मना (for मह)]

Colophon om in B₄ — Major parvan S₁ K₁ ;
 Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य — Sub parvan B₂ तीर्थयात्रा,
 followed by लोमशतीर्थयात्रा K₄ D₂ (both om sub
 parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy
 name Ś₁ K₁ ; माधावृकथा, K₂ ; B₁-₃ Dn D₄-₆ माधा
 तो(K₄ D₆ ° त्, B₁-₃ D₆ ° त्रु, D₄ ° तु)पाख्यान, Dc माधा
 वृशक्रोपाख्यान, D₁ माधातुरुपाख्यानसमाप्ति, D₂ ; माधातुरा
 ख्यान, M₂ माधावृचरित — Adhy no (figures, words
 or both) Dn₁ 125, Dn₂ 126 (as in text), Dn₃ S 127
 (M₂ 129), D₁ 131 — Śloka no Dn 47, D₁ 44

127

1 ^b) K₁ ; D₂ ; T₂ G₂ ; M ददता (for व^०) S₁
 K₁-₃ Dc D₁-₃ ° S वर (for वर)

3 °) K₁ Dc D₁ ; 4 किंचिन्; K₂ कष्टान् (for कचिन्)
 — ^d) To avoid the hiatus, Ś₁ तयो^०, K₁ ; तथा;
 K₂ ; D₂ ; स्वपि, B₁ T G M₁ [अ]पि च; B₂ Dc Dn D₄ °
 M₂ अपि (for अपि)

4 ^b) N (except K₂ Dc D₁) घट^० (for यत्),
 of 14° — °) D₂ T G तस्य (T₁ G₁ राजन्); M तस्या

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्त्रीशते समजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥ ५
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फजि ।
 स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
 परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपरिपन्मध्ये उपविष्टः सहत्विजैः ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
 तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिमिः ।

प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरानृपः ।
 ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्) — ^d S (except M₂) ज्येष्ठाया (for श्रीशते)

5 ^b K₅ 4 D₅ 6 [उ]पतस्थिरे, D₁ 2 ममासत, T₁ समाधिरे, T₂ G समाधिरे — ^c Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ सापन्न, K₁ 4 D₅ सापत्न्य (for सतत) — After 5, D₁ 2 ins

622* ममायमिति मन्वाना मनोभि पुत्रसौरसम् ।

6 ^a Ś₁ K D₁₋₃ पिपीलि(Ś₁ K₁ 2 'ल)को — ^b K₄ B₁ D₁₋₃ स्फिजे, D₀ 'चि, D_n D₄ 6 'चि, M₁ 'जौ (for 'जि) T₁ कदाचिदशत त्वचि — ^c Ś₁ व्यनदद्, T₁ G₂ ध्रुदद्, T₂ G₂ 3 धनदद्, G₄ [S]भ्यनदद् D_n D₄ 6 नाद (for राजन्)

7 ^a D₁ 2 मातरस्तास्त सर्वा — ^c Hypermetric ! B D₀ D_n D₄ 6 प्रचार्य, G₁ परीतो (for परिवार्य) Ś₁ K₁ 2 बाल त, D_n सहसा (for सहिता) K₄ D₅ परिवार्यं तु (D₅ च) त बाल; D₁ परिवार्यं त सहिता — ^d A few MSS तुमल

8 ^a Ś₁ K₁ 2 'शब्द (for 'नाद) S₁ K₁ 2 तुमुल (for सहसा) — ^c B D_n D₄ 6 अमात्यपर्वदो, D₅ आगत्य परिपन् K₄ G₂ M मध्य (for मध्ये) — ^d Ś₁ K₁ 2 ध्रुपविष्ट K₅ 4 D₅ 6 T₁ G₁ M₂ सहत्विज, B D₀ D_n D₄ 6 'जा', D₁ 2 G₂ सन्नदस्विज

9 ^a T₂ G₂ 4 च त सुत (for सुत प्रति)

10 ^a T₁ स सन्नमात् (for त्वर) T G₂ सहोत्थाय (for स चो) — ^c Ś₁ K₁ 2 तत्र (for पुत्रम्) — ^d B₂

D_n 2 n₃ D₄ 6 अरिंदम, D₀ अरिंदमा

11 ^b Ś₁ K₁₋₃ नृप, K₄ D₁₋₃ S तत (for नृप) — ^c Ś₁ ऋत्विज, K B D_n D₅₋₆ T G M₂ ऋत्विजा (K₅ ऋत्विभि), D₀ D₁ 2 M₁ ऋत्विग्भि (for जै) Ś₁ K D₁₋₃ 6 M₁ राजा, B₂ तत (for राजन्) — N B The reading ऋत्विजै was found in some MSS collated, but not included in the crit app — ^d S₁ K D₅ 6 सभाया (K₅ D₆ सामात्य) समुपाविशत्

12 Ś₁ लोमश उ, G₄ राजा — ^a D₁ 2 धिधिगस्तु, T₂ G₂ 4 धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह) T G₁ 3 4 [ए]कपुत्रत्वाद् — ^b M₂ अपुत्र वै (for अपुत्रत्व) — ^c D₀ नित्यातरत्वाद्, M₁ अनित्यत्वाच्च S (except M₂) मर्त्याना (for भूता)

13 ^b D₀ D_n D₄ 6 सदश, G₂ 4 [उ]पचिर्लि D₁ 2 M₂ मया (for प्रभो) Ś₁ K D₅ 6 सहशीना यतव्रत (D₅ 'त; D₆ 'त), G₁ अनपत्सोचित मया — D₁ 2 om 18^c-14^d — ^c K₁ होड्ड, K₂ होह, T₁ चाय; T₂ G₂₋₄ M₁ चोड, M₂ वोडा (for चोड) — ^d B D_n D₄ 6 तासा (for चा)

14 D₁ 2 om 14 (of v1 13) — ^c B₂₋₄ D₀ D_n D₄ 6 यतमानासु (for 'नस्य) — ^d = 1 9 3^d 4 18 36^d Ś₁ K₁ 2 दु खतर नृप, K₅ 4 D₅ 6 M 'तर (D₅ 'कर) तत

15 ^b D₀ द्विजोत्तमा; D₁ 2 द्विजर्षभ; G₂ नरोत्तम

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रव्रीतु मे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

ऋत्विगुवाच ।

यजस्य जन्तुना राजस्त्वं मया विततै क्रतौ ।

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९

वपायां ह्यमानायां धूममाघ्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।

उचरे चारय सौवर्णं लक्ष्मं पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

— ^a) D₆ चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र)

16 ^a) Ś₁ K B₁m १ १; D₀ D_n D_१ ४-६ T_१ G₁ १ ४
स्यातु; D_१ तस्मात् (for स्यात्) D_१ समा, T₁ कथ, G₁
क्रिया (for तथा)

17 ^a) B D₀ D_{n1} D_१ T₁ G₁ १ ४ चैतादृश; T_१ चेत्ता
(for वै ता) — M_१ om (hapl) 17^a-18^b — After
17, D_१ ins

623* क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M_१ om 18^b (cf v 1 17) — ^c) K_४ D_१ M_१
[ह]ि; B D₀ D_n D_१ ६ T G M₁ [ह]ति (for हि) D₁ १
कृतमेतद्धि भगवन् — ^d) Ś₁ K B₁ D₀ D_१ १ तद्भवान्; T_१
G_१ M भगवन् (for भगवान्) M प्रव्रीहि D₁ १ तद्वि-
दानीं व्रीहि मे

19 ^b) Ś₁ K_१ D₁ १ विहिते, G_४ च चित्ते (for वितते)
— ^c) T₁ राजन्, T_१ G धीमन् (for श्रीमद्) — ^d) M_१
उत्तिष्ठेद् (for भविष्यत्य) K_१ ४ D₀ D_१ वै (for ते)

20 ^a) Ś₁ K₁ १ वसाया — ^b) Ś₁ K₁-१ आघ्रातु, K_४
D_१ M_१ आघ्रातु (for आघ्राय) — ^c) T₁ तान् (for ता) Ś₁
सुमहावीरान्, K₁ १ D₁ १ सुमहावीर्या — ^d) Ś₁ तान् (for
ते) D₁ १ भविष्यति सुता प्रभो

21 ^b) G₁ जीविता स नरात्मज — ^c) K_१ D₁ १ १ S
लक्षण (for उचरे) — ^d) K_१ सव्ये; D_१ M₁ वामे; D_१
मध्ये, T G M_१ वाम (for लक्ष्म)

Colophon om in K_१ D_१ G_४ broken — Major
parvan Ś₁ K₁ T_१ G_१ १ M₁ आरण्य — Sub parvan
D_१ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁ १ (all om sub parvan name)
mention only सोमक, K_४ D₁, likewise, only लोमशतीर्थ-
यात्रा, followed by जन्तूपाख्यान, and B₁ १ ४ D₀ D_n
D_१ ४ ६ M_१, only जन्तूपाख्यान — Adhy name B_४
ऋत्विगुवाच्य — Adhy no (figures, words or both).
K₁ 28 (= 128), D_{n1} 126, D_{n2} 127 (as in text),
D_{n3} S (G_४ broken) 128 (M_१ 130), D₁ 132
— Śloka no D_n 21, D₁ 20

128

1 ^a) Ś₁ K₁ D₁ अथ यथा, B₁ यच्च यथा, B_१ यथा यथा
(for यद्यथा) D₀ काम, D₁ १ कर्म (for कार्य) — ^b)
B D₀ D_n D_१-१ तत्कुरुष्व (for तत्कुरुह) T_१ G_१ ४ यथा
(for the first तथा) D₁ १ तत्कर्तव्यं यथाकाम — ^c)
K_४ D₀ D₁ १ कामनया — ^d) Ś₁ K₁ १ ४ D_१ चिकीर्षामि
(for करि)

2 After the ref, G₁ ins

624* स सोमकवचं श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारग ।

— ^a) D₁ १ S (except G₁) स याजयामास तदा (M_१ ततः)
— ^b) T G_१-४ तदा (for बलात्) — ^c) Ś₁ K₁ १ D₁ १

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
 तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
 कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
 विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
 वपायां ह्यमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
 आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
 सर्वाश्च गर्भानलभस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
 ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
 जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
 जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्रयामेव भारत ।
 स तासामिष्ट एवासीन्न तथा न्ये निजाः सुताः ॥ ७
 तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।

तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८
 ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
 अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
 अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
 तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
 तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
 त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
 अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
 मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२
 धर्म उवाच ।
 नान्यः कर्तुः फलं राज्ञुपभृङ्क्षे कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

समाकर्षन्, K₃ 4 D₃ 5 M अपाकर्षन्, Dns D₆ T G₃ *कार्षु-
 (for *कर्षु) — °) K₁ 1 G₁ हतास्मि (for हता स्म) Ś₁
 K₁ 1 M₂ [ह]ति वाचस्य, K₃ 4 B D₁ 3 4 [ह]ति वासस्य,
 D₆ [अ]भिभाष्य, G₂ 4 [ह]ति वाश्यत (for [ह]ति वाशन्त्य)
 — °) T₁ G₂ तीव्रकोप- S₁ K₁ 2 4 B₁ 3 4 Dn D₃ 4
 समाहता, K₃ B₂ D₁ 3 समाहिता D₆ तीव्रशोका
 सुविह्वला

3 °) Ś₁ K₁ 2 प्रकर्षति, K₃ 4 D₃ पर्यकर्षन्, D₆ पर्य
 पृच्छत्, D₃ (hypermetric) कर्षयति स्म (for प्रत्यकर्षन्)
 B Dn D₄ 6 रुदस्य करुण वा (B चा)पि — T₁ om 3°-5^b
 — °) Ś₁ K₁ 2 [S]पि प्रकर्षति, K₃ D₃ 5 व्यपकर्षत्, K₄
 [S]पि व्यकर्षत्, D₆ [S]पि व्यकर्षयत् (for Sपि स्म कर्षति)

4 T₁ om 4 (cf v.1 3) — °) Ś₁ K₁ 2 अपाकर्षत्,
 B Dn D₁ 3 4 समाकृष्य (for अपाकृष्य) Ś₁ K D₆ D₃ 5
 सुत तदा, D₁ 3 S (T₁ om) तत सुत (for तु त सुतम्)
 — °) K₁ याजकश्च, K₂ याजकैश्च (for विशास्य) Ś₁ K₁ 2
 चैव, D₄ चैत (for चैन) B₄ Dn विधिवद् (for *ना)

5 T₁ om 5° (cf v.1 3) — °) Ś₁ K₁ 2 वसा
 (for वपा) S (T₁ om) जतोर्वपाया ह्येत्या — °) K₃ 4
 B₁ D₁-3 5 धूमम् (for गन्धम्) Ś₁ K₁ 2 धादाय (for
 आघ्राय) — °) B D (except D₁-3 5) परमाणना (for
 पार्थि*)

7 °) D₁ 3 transp ज्येष्ठ and समभवत् — °) D₁ 2
 जनन्या चैव (for जनि) N (except K₃ D₆) पार्थिव (for
 भारत) — °) K₃ Dn D₄-6 T₁ G₂ 4 M ते, G₁ मे (for

[अ]न्ये)

8 °) B₂ D₃ T₁ G₁ M₂ तस्य (for तच्च) S₁ K₁ 1
 B₁ T₁ एव, B₂ 3 D₃ 6 G₁ M₂ अपि (for अस्य) D₁ 2
 तदेव चास्य सौवर्ण — °) D₁ 2 लक्षण (for सौवर्ण)
 — °) Ś₁ K₄ D₃ इति, K₁ B D₁ 3 4 6 अपि, T₁ वृत् (for
 युत) — After 8, D₁ 3 ins

625* राजा पृथिव्या विख्यात सदा धर्मपरायण ।

9 °) K₃ D₆ S कालम् (for लोकम्) K₃ D₃ S
 (except T₂ G₂) अकरोत् (for अगमत्) — °) Dns
 D₃m 4 6 (before corr) भृशु, M₁ गुरुन् (for गुरु) K₃
 D₃ नृप (for परम्) — Ś₁ om (hapl) 9° — °) K₃
 अनुक्रमेण पश्चात्, D₃ S अन्वक्षमेव पश्चात्

10 °) K₃ D₃ S नरके पच्यमान त (G₄ तु); D₁ 2
 अथापश्यत त राजा — °) K₁ पश्य* (for पच्य) K₃ D₃
 स ददर्श पुरोहित, D₁ 2 पच्यत नरके गुरु, S ददर्श स तु सोमक
 (M₁ स्वपुरोहित) — °) K₃ कथ तु, D₃ S कथ तु (for किमर्थ)
 Ś₁ K₁ 2 4 D₃ सोमकस्तमुवाचेद, D₁ 2 अपृच्छच्च कथ त्व वै
 — °) Ś₁ K₁ 2 4 किमर्थं पच्यसे, D₁ 2 (by transp)
 पच्यसे नरके T₁ G₁ transp पच्यसे and द्विज

12 °) D₁ 2 S धर्मराजमाथाववीत् — °) D₁ 2 पाव
 (D₃ त)यस्वेह मा देव — After 12, S ins

626* सोऽहमात्मानमाधार्ये नरके मुच्यता गुरु ।

13 D₁ 3 S यम (for धर्म) — °) T₁ G₁ कर्म (for
 कर्तु) Ś₁ K₁-4 D₁-3 महाराज (for फल राजन्) — °)
 S₁ K₁ 2 4 D₁-3 फल मुके (for उप) D₆ D₁ 3 M कथ

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
 इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
 नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
 पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५
 धर्म उवाच ।
 यद्येवमीप्सितं राजन्भृद्भ्रुवांस्य सहितः फलम् ।
 तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्छुभान् ।
 सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
 एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
 क्षान्त उप्यात्र पद्मत्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
 एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
 पद्मत्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरुद्वह ॥ १९

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान् प्रजापतिः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अम्बरीपथ नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

वन — After 13^{ab}, D₁ ins

627* यदि तेऽस्य फलं राजशुभोज्यं कथंचन ।

— °) M दिव्यानि (for इमा) — °) Ś₁ रुदता वर, K₃ & B Dc Dn D₄-6 वदता वर, D₁ & सुवहूनि च K₃ वसम स्त्वावयोरिदं (sic) — After 13, D₁ & ins

628* दुष्कृत चास्य विन्देथा मुष्यते त्वद्दुर्वयं ।

14 °) K₁ D₁ कामयेल — °) K₃ Dc तन्मृते; G₁ ऋते च, M₂ ये विना (for ऋतेऽहं) — °) Ś₁ K₁ [हृ]ह (for [ए]व) D₁ & वस्तु विप्रेण वै सह

16 S (except M₂) यम (for धर्म) — °) B₁ & Dc D₁ भुक्त्वाय (Dc₃ भुक्तस्य), T₁ G₂ & भुक्त्वाय, T₂ G₃ भुक्त्वाय (for भुक्त्वाय) — °) T₁ G₁ भनेनेह (for सहा नेन) — °) Dc₂ G₁ यास्यसि (for प्राप्स्यसि) K₃ G₁ तद्गतिं (for सद्गतिम्)

17 S om the ref — °) D₁ & राजा धर्मेण भाषित — After 17^{ab}, N M₁ ins

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विसुप्तो गुरुणा सह ।

[Ś₁ K₁ पश्चात् (for तमा)]

— °) Dc यान् (for स्वान्) B लेभे लोकान्शुभा (B₂ कास्तु ता) प्राजन्, Dn D₄ & लेभे कामान्शुभाप्राजन् — °) B Dn D₄ & निर्जितान्स्वयं; D₁ & S स्वेन निर्जितान् — °) T₁ G₃ transp तेन and एव — °) S₁ K D₃ & गुरुणा गुरुवत्सल, D₁ & गुरुणा सोमको नृप

18 °) Ś₁ K₁ & D₁ & धर्मस्याश्रयो; T G य एषोत्र

(for य एषोऽग्रे) T₂ G₂-4 प्रकाशते (for विरा) M₂ य एष दिवि रोचते — °) D₁ & उपिश्वा तत्र; T₁ G₁ क्षातश्चो प्याथ, T₂ G₃ श्रोप्य च, G₃ & श्रोप्यात्र (for क्षान्त उप्यात्र) — °) K₄ प्राप्नोति परमा गतिं, D₁ & आमथास्वर्गतिं नर, D₃ प्राप्नोति सुकृतिनरं

19 °) B₂ नियताहार, D₁ & सयतास्मान Dc₃ पद्मत्रं नियताहार

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ & Dn₂ T₂ G₂-4 M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ & (all om sub parvan name) mention only सोमकोपाख्यान, K₃ D₃ &, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान, and K₄ B Dc Dn D₁ & & T₂ G₃ M₁ only जन्तूपाख्यान (followed by समाप्त in B₁ & D₁ & M₁) — Adhy name T₂ G₃ यमसोमकसवाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 127, Dn₂ 128 (as in text), Dn₃ S 129 (M₂ 131), D₁ 133 — Śloka no Dn 21, D₁ 23

129

1 °) K₄ D₁ & S (except G₄) इष्ट (K₄ ष्ट; G₁ & ष्ट) कृत — °) D₂ T G वर्षसहस्रक

2 °) K₃ am इष्टवती महायज्ञौ — After 2^{ab}, B₂-4

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुपयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीभिर्व चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।

पश्य रामहृदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्षीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उत्खलैराभरणैः पिशाची यदभापत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D₄ ० read 3^{cd} — ^a) S₁ K B₁ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ 4
M ह (for स) — After 2, K₄ D₁ 2 ins

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
धेपा लिङ्गैर्महाराज सक्तीर्णैव च भूरियम् ।
स्वय प्रकाशबहवो वृक्षाश्चैते विश्वा पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यशः ।
तसु साय तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशना । [5]
इहाहुताना कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहाजुज ।
ततो नत्वाहुताङ्गस्व कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्त्रत्र समाहुत्य गात्राणि सगणो नृप । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्या रम्या स्फीतजला नदीम् ।

Colophon

लोमना उवाच ।

एवैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मन ।

[K₄ भारत (for नित्यश) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13]

3 ^a) Ś₁ देवश्च नहुषश्चास्या, K₁ 3 B Dc Dn D₄ ०
देशश्च ना(K₁ 2 Dc₂ न)हुषस्याय — ^b) Ś₁ K₁ 2 B Dc
Dn D₄ ० यच्चन पुण्यकर्मणः — ^c) Ś₁ K₁ 3 अत्रेष्टा दश,
K₂ 4 अत्रेष्ट्वा दश, D₅ अत्र द्वादश — ^d) D₂ ब्राह्मणेभ्यो
(for सद) D (except D₂ ०) [5]भि (for नि)

4 ^b) D₁ 2 अमितद्युते (for अमितौ) — ^d) K₁
B₁ 3 D₄ ० यस्येद, B₄ Dc Dn तस्ये (for पश्ये) Ś₁ K₁ 2
D₃ यज्ञिय बहु (for यज्ञवा) D₁ 3 पश्येमा यज्ञसंस्थिति

5 ^b) K₁ G₄ विचिता (for नि) — ^c) K₂ 4 Dc
निमज्जतीमिवाक्राता — ^d) Dc पुण्य, D₁ 3 T₂ G M नृप,
T₁ तूपः (for यज्ञ)

6 ^a) K₁ B Dc D₄ ० शम्येकपत्रा या, K₂ समीषणा

यक्षी, D₁ 2 सा चैकपत्रा सा, G₁ शम्येकपत्राद्या, G₂ पत्रासा
— ^b) K₁ शरद, K₂ 4 B Dc Dn D₂₋₄ ० सरक (B₁
शरण), D₅ दारव; T₂ G₁₋₃ शकट (for शरक) Ś₁ K Dc
D₃ ० चेदम्, D₁ 3 वनम् (for चैतद्) — ^c) D₁ 3 यत्र
देवा सगधर्वा

7 ^a) S₁ K₁₋₃ D₅ G₄ अर्चीकं, B Dn D₄ ० चर्चीकं,
Dc चार्चीकं — ^b) D₁ 2 सुयज्ञैरचिता महीं — ^c) Hyper
metric! K₁₋₃ D (except D₁₋₃) प्रं (for अप) D₂
महाराज (for महीं) S अपसर्पणमुर्वीश — ^d) Ś₁ K₂ 4
रौ (K₄ रौ)च्यायम्, K₁ रौप्यायम्, D₁ 3 T G₂₋₄ M₂ ष्या
ख्यातम्, G₁ विख्यातम्, M₁ प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्)

8 8^{cd} (with 10^{cd}) cited in some MSS of the
Kāśikā on Pāṇini 2 1 45 and commented on in
Nyāsa (ad loc) — ^a) M अनुवशान् D₁ 3 गदत्,
D₃ पठती, T G₂₋₄ नृपते (for पठत) — After 8, D₂ 3
(marg sec m) ins

631* अत्र स्यासन्ति ये नित्य तेषा विष्णो भवेदिति ।

[D₂ भविष्यति (for भवेदिति)]

9 ^a) Ś₁ K₂ च विश्रुत्वा, T₂ G₂ 4 पय प्राश्य, G₂ पय
पीत्वा (for दधि प्राश्य) — ^c) Dc एतद् (for वदद्)
K₂ 3 B Dn₂ D₃ भूतं; Cnp भूति (as in text) — ^d)
Ś₁ K₁ 2 B₄ Dc D₄₋₆ अर्हसि (for इच्छसि) D₁₋₃ पुत्रा
नाप्स्यसि सुव्रतान्

10 10^{cd} is cited in some MSS of the Kāśikā
(ad Pāṇini 2 1 45) with v1 च द्रक्ष्यसि (for अतो
S₂न्यथा), of v1 8^{abc} — ^b) K₂ 4 D₁ द्वितीया T G₂₋₄
वत्स्यसे G₁ द्वितीय दिवस यदि — ^c) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ ३
(for वै) S₁ K₁ 3 तद्, S (except G₁) मे (for ते) K₂
Dc S (except G₁) नृत्त (for वृत्त) — ^d) D₁₋₃ M₁ G₄
रात्रि (for रात्रौ) S₁ Dc S (except G₂) नृत्तम् (for वृत्तम्)
— After 10, D₁ 3 ins

632* एवमेतद्विदित्वा स्व रात्रि वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
 अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्बहुर्ब्रह्माद्वैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्प्लक्षवातरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारभाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूपोल्लखलिनस्तात गच्छन्त्यत्रभृथासुवम् ॥ १४
 अत्रैव भरतो राजा मेघ्यमश्वमवासृजत् ।
 असक्तकृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ।

आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
 अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वल्लोकान्प्रपश्यति ।
 पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 सरस्वतीमिसां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

11 B₁ s om 11^{ab} — °) Ś₁ K₁ s अत्राद्येह, B₂ s Dn D₄ s अद्य चात्र, Dc अद्यात्र च; D₁ s अन्यत्रैव; D₂ s अत्र श्लोका, T₁ G₁ s अन्यत्राहो, T₂ G₂ s अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो) — °) K₂ s च भरतसत्तम (for भरत) D₁ s भयाच्चात्र नृपोत्तम — °) B Dn D₁ s 4-5 हु (for हि) — °) D₁ s विश्रुत (for भारत)

12 °) Ś₁ K₁ s अत्रापि, K₂ s अत्रैव S₁ K₁ s नहुषो, K₂ D₂ s नाहुषो — °) D₁ s भूरि, D₂ s बहु (for राजन्) — °) K₁ s B₁ s रत्नाक्षर; K₂ s रत्नाक्षर, B₂ s D (except D₂) T₁ G₁ s रत्नोक्षर — °) Ś₁ K₁ s पदम्; K₂ s B₁ D₂ s मदम् (for मुदम्)

13 °) B₁ s G₁ s यमुनातीरम् B D (except D₂ s) उत्तम (for उच्यते)

14 °) T₁ M सत्र (for अत्र) Ś₁ K₁-s B Dn D₂ s 6 यज्ञे राजान (for यज्ञो) — °) B Dc D₄ s खलिकास, T₁ खलितस (for खलिनस) K₂ चातु, S तत्र (for तात) — °) B D (except Dn) [अ]षभृथसुव

15 °) T₁ G₁ s तत्रैव (for अ) B₁ s 4 D (except D₁-s) G₂ M वै (for [ए]व) — After 15^a, B D (except D₁-s) ins

633*

राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।

इयमेधेन यज्ञेन

— °) D₁ क्लृप्तभारागा, G₂ कृष्णसारगाद्, G₄ सारगात् — °) Ś₁ K₁ कर्मणाप्य स, K₂ कर्मणापि स, K₃ कर्मणावाप्य, K₄ धर्मेण प्राप्य, B₁ Dn D₄ s धर्मेणाप्य च

16 °) D₁ s यत्रैव (for अ) D₂ M वै (for [ए]व)

— °) K₁ D₂ आस्त; K₂ अस्ति, Dc प्राप, M₁ नास (for आस्ते) B Dn D₄ s प्राप चैवर्षिमुख्येन — °) S₁ K₁ s [अ]नुपालित, B₂ [अ]पि पालित

17 T₁ G₁ om from st 17 up to st 12 of the next adhy — °) K₂ D₂ सर्वलोकान् K₂ D₁ प्रपश्यति, Dc₂ अत्राप्यसि — °) D₁ s मुच्यते दुष्कृतैश्चैव — °) B Dc Dn D₄ s अत्रापि समुपस्पृश (Dc स्पृशन्), T G (T₁ G₁ om) अत्राप समुपस्पृशन्

18 T₁ G₁ om 18 (of v l 17) — °) D₁-s पूज्य (for स्तूय)

19 T₁ G₁ om 19 (of v l 17) — Before 19, T₂ G₂ s ins युधिष्ठिर — °) = 3 114 15^a T₂ G₂ s M स तान् (for सर्वान्) — °) Ś₁ K D₂ s सत्यसगर, D₁ s [अ]ह तपोधन — °) D₁ s स्व पाठव चैव

20 T₁ G₁ om 20 (of v l 17) — T₂ G₂ s रोमश — °) Dc₂ G₂ s महामाग, T₂ G₂ s महाराज (for महाबाहो) — After 20^{ab}, S (T₁ G₁ om) ins

634* इह जात्वा तपोयुक्तास्त्रिलोकान्सचराचरान् ।

— K₂ om 20^a-21^b — °) D₁ s महा (for इमा) — °) Ś₁ Dc D₂ s पश्यैकशरणान्वि (D₂ श्रि) तान्, K₁ B₂ s Dn D₄-s पुष्यैकशरणावृ (K₁ निव) ता; K₂ (marg see m) D₁ s पश्यामोत्र महामते; G₂ पश्यैका शरणावृता — °) Ś₁ D₁ s तत्र, B₂ Dc₂ s (T₁ G₁ om) अ (for य) Ś₁ K₁ s D₂ स्यातो — °) Ś₁ K₁ s धूतपाप्मा, Dn M पूत Dc₂ T₂ G₂ s भविष्यति

21 T₁ G₁ om 21 (of v l 17), K₂ om 21^{ab} (of

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।

ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।

मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १

एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २

एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोघवती नदी ।

एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।

कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

द्वारं निपादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।

प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निपादा हि मां विदुः ॥ ४

एष वै चममोज्जेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।

यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५

एतत्सिन्धोर्महतीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।

लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६

एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

v l 20) — ^a) Ś1 K Ds सत्रैर् (for यज्ञैर्) — ^b) D1 ३ अयजश्च (for इष्टं) Ś1 K1 महर्षयः, B1 D1 ३ सुरर्षभा — ^c) B३ ब्राह्मणा ऋषयश्चैव, D1 ३ ऋषयश्च महाभागसु

22 T1 G1 om 22 (cf v l 17) — ^a) T२ G३ ४ वेदि (for वेदी) — ^b) M३ दश (for पञ्च) — ^c) Ś1 K1 ३ D३ M1 कुरोश्च, D1 ३ ययातेर् (for कुरोर्वै) — ^d) Ś1 K1 ३ प्रकाशते (for महा)

Colophon om in T1 G1 — Major parvan Ś1 K1 ३ T२ G२-४ M1 आरण्य, D३ वन (!) — Sub-parvan B1 ३ ४ Dc Dn1 ns D४ ३ तीर्थयात्रा K३ ४ B२ D1-३ ३ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थ यात्रा — Adhy name T२ G३ यमुनादर्शन — Adhy no (figures, words or both) Dn1 128, Dn२ 129 (as in text), Dn३ T२ G२-४ M1 130, D1 135, M३ 132 — Śloka no Dn1 ns D1 23, Dn२ 22

130

1 T1 G1 om 1-12 (cf v l 3 129 17) — ^a) D1 ३ महर्षयस् (for इह मर्त्यास्) Ś1 K२ तप सिद्धा, K1 B Dn D४-६ तनूस्त्यक्त्वा, K३ ४ Dc T२ (by corr) G३ तनु त्यक्त्वा (T२ [before corr] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्त्यक्त्वा) — ^{cd}) Ś1 K Dc1 D1-३ ३ मर्तुकामा इहायाति पृथिव्या (D1 ३ ष्या) स्वर्गकाक्षिण

2 T1 G1 om 2 (cf v l 1) — ^b) D1 ३ दक्षेण परम विष्णि — ^{cd}) Ś1 K D३ ३ त्यजेयुर्य इह प्राणास्ते गच्छेयुर्ना दिव

3 T1 G1 om 3 (cf v l 1) — ^a) B D (except D३ ३) रम्या (for पुण्या) — ^b) Ś1 K D३ ३ रम्या (for दिव्या) B Dn D३ ४ ३ चौघवती, Dc घोषवती, G३ चोघ्व वती — ^d) D1 ३ M1 सरस्वत्या Ś1 K D३ ३ महीपते; D1 ३ प्रकाशते (for विशा पते)

4 T1 G1 om 4 (cf v l 1) — ^a) Ś1 K1 निषध राजस्य, B२ D२ Dc३ निषादराजस्य — ^b) K३ D1 ३ एषा Dn D३ दोषात्; D1 ३ प्राची (for द्वेषात्) — After 4^{ab}, Ś1 ins

635* क्षीणपापा शुभोच्छोकान्प्रामुते नात्र सशय ।
— Ś1 om (hapl) 4^a-5^b — ^d) G३ ४ M स (for हि) D1 ३ सा निषादभयाघ्वदी

5 T1 G1 om 5 (cf v l 1), Ś1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^c) D1 ३ G३ यत्रैताम् (for नाम्) Ś1 अभ्यभावत, K३ नात्यवर्तत, M अन्ववर्तत D1 ३ यत्र नष्टा महाभागा — ^d) B D (except D1-३ ३) सर्वा (for दिव्या)

6 T1 G1 om 6 (cf v l 1) — ^a) K४ D३ महातीर्थे K४ (marg sec m) D1 ३ तस्मिन्नात्वा महातीर्थे — ^b) D1 ३ महासुनि (for अरिंदम) — ^c) D३ महाभागा (for समा) — ^d) Ś1 K D1-३ ३ भर्तारमवृणोत्तदा

7 T1 G1 om 7 (cf v l 1) — ^a) K४ B D (except D३ ३) प्रकाशते — ^b) Ś1 पुष्करद्युते, some MSS भास्कर

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिमिश्राध्युपितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुपस्य च ।
 अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नाम्यवर्तत यद्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
 एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

द्युतेः K₄ (marg sec m) इाटक क्षेत्रमुत्तम — °) Ś₁ K₁ ; D₁ ; D₂ ; चद्रस्य, D₂ ; शक्रं (for इन्द्र) K₁ तीर्थं, D₁ ; ; 8 नित्य (for पुण्य)

8 T₁ G₁ om 8 (cf v l 1) — After 8^{ab}, K₄ ins

636* अत्र गयाशरो नाम पिपूणा तुष्टिकारकम् ।
 यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
 मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वा स्वर्गमया शुभा ।
 यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
 क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
 सर्वतीर्थसमावासो दृश्यते विद्युधाचल ।

— °) Ś₁ K D₁₋₃ ; पुण्या (for रम्या) — °) Ś₁ K D₂₋₅ परमपावना — For identification of "Viṣṇupada", cf D R Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p 512 f

9 T₁ G₁ om 9 (cf v l 1) — °) B Dc Dn D₂ ; 4 6 M अत्र वै (for अत्रैव) — °) K₂ ; 4 Dc D₂ विपाशाश्चोत्थित पुन — After 9, K₄ ins

637* सर्वतीर्थसमावासो दृश्यतेऽत्रात्रुंदाचलः ।

[Of 636* above (line 6)]

10 T₁ G₁ om 10 (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ ; B₁ ; कश्मीर Ś₁ K₁ ; D₁ चैव ; K₄ D₂ पुण्य (for चैतत्) — °) Ś₁ K₂ सर्वं तीर्थम्, K₁ D₂ सर्वतीर्थम् ; B₂ ; Dc G₂ M₂ ; सर्वं पुण्यम् ; D₁ ; महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्) K₁ अय पर (for अरिंदम) K₂ ; 4 पश्य पाथिवसत्तम — Ś₁ K₂ D₁ ; ins after 10^{cd} K₁ ; 4 D₂ ; (which om 10^{cd}) ins after 10^{ab} B Dc Dn ins after 16

638* वितस्ता पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।

महर्षिमिश्राध्युपिता शीततोया सुनिर्मलाम् ।

— °) G₄ [हृ] म (for [हृ] द्र)

11 T₁ G₁ om 11 (cf v l 1) — °) Dn₁ ns यत्र, Dn₁ तत्र (for अत्र) T₂ G₂ ; [उ] त्तरेण (for [उ] त्तराणा) — °) K₂ ; 4 D₂ ; G₄ नहुपस्य, Dc उत्तरस्य, D₁ ; वासवस्य ;

M₂ याहुकस्य — °) K₂ ; B Dn D₂₋₅ transp अत्र and एव M₂ आसीद्धि (for चात्रैव) — °) Ś₁ K D₂ ; कश्यपस्य D₁ ; कश्यपस्याभवत्पुरा

12 T₁ G₁ om 12 (cf v l 1) — °) G₂ ; 4 वर्षे कस्य Ś₁ K₁ ; D₁ शृगे (for मध्ये)

13 °) K₁ वाभिकपडो, K₄ Dc Dn D₂ वातिकखडो, D₂ वातिकखडो, T₁ वातिकपडो, G₂ चानीकपोडो ; M₁ वातकपडो, M₂ पातिक D₁ ; 2 एष रामसमो वीर ; G₂ एषा याति क्रमार्यस्थ — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ; 5 विख्यात (for प्र) A few MSS सत्यविक्रम — K₂ D₂ om 13^{cd} — °) Ś₁ K₁ ; D₂ ; 4 6 नान्य (Ś₁ 'स्य, D₄ 6 'न्व) वर्तयत द्वार, K₄ B Dc Dn D₁ ; 2 नात्य (D₁ 'न्य) वर्तत तद् द्वार — °) K₁ B Dc Dn D₂₋₅ T₂ G₂ विदेहाद्, K₂ विदेहस्य, D₁ ; वैदेहाद् (for विदेहान्) K₄ T₁ G₁ ; 4 M उत्तरान् (for उत्तर) K₄ B₁₋₃ Dc D₁₋₃ M जय, T₁ जयत्, G₂ ; 4 जयान् (for च य) — After 13, N ins

639* इदमाश्वर्यमपर देशेऽस्मिन्पुरुषवर्षम् ।

क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पाषंदै ।

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिण ।

अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।

यजन्ति याजकाः सम्यक्परिवार शुभाशिनः । [5]

अत्रोपसृष्टय सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

क्षीणपाप शुभाल्लोकान्प्राप्नुते नात्र सशयः ।

[(L 2) K₄ च, B Dc Dn D₂ 6 तु (for ऽपि) — (L 3)

Dc कुशल (for दर्शन) Ś₁ K₁ ; D₂ काहरूपिण — (L 4)

B₁ सत्ये, B₂ सधे, B₃ सर्वे, B₄ Dn D₄ 6 सत्रैर्, Dc पुण्ये (for रम्ये) D₁ ; 2 तु (for वै) K₂ ; 4 D₁₋₃ ; 5 चैत्रमासे पिना-

किन — (L 5) B Dn D₄ 6 यजते B Dn₂ D₂ परिवारः ;

Dc D₁ परिचार, D₁ परिचार — (L 7) Ś₁ प्राप्नोति]

14 °) K₁ ; उज्जलको, D₁ ; उज्जनको, T₂ G₂ ; उज्जतको ; M उज्जानुको — °) K₂ D₂ शक्रो वै, B₂ Dn D₂ (by corr) ; 4 6 पावकिर् (for यवक्रीर्) D₁ ;

सत्यं (for शान्तं) — °) Some MSS वशिष्ठो

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १५
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
 अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
 जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ १९
 ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाङ्गयात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

श्येन उवाच ।

धर्मात्मानं त्वाद्दुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
 स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
 विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।

मा भाङ्गीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
 राजोवाच ।
 संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
 मत्सकाशमनुग्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३

15 °) G₂ [ए]ष (for [ए]व) K₄ [अ]रुधत्या (for रुक्मिण्या) — °) T₁ [अ]श्रम्यद्, M₁ [अ]शम्यद् D₂ तपोबलाद् (for अकोपना)

16 °) K₂ T₁ G₂ M₂ समाधिना, T₂ G₂ 'सीना (for 'धीना) Ś₁ K₂ समापन्न, K₁ ३ ४ 'धान, B₂ 'धिस्तु; D₁ 'धि तु (for 'सस्तु) — °) D₂ पादवाना Ś₁ K D₂ T₁ G₁ श्रुत (for श्रुतस्) T₁ मया (for त्वया) — °) T₁ G₁ ३ M₂ त्व (for त) D₁ ३ M महीपाल, T₂ G₂ महाभाग — °) D₂ भृगु तुग, S भृगुतुद् — After 16, B Dc Dn D₄ ६ ins 638*, while Ś₁ K D₁₋₃ ६ ins

640* मण्डवा च तथा सध्या द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ।

[Ś₁ मडुवा, K₂ वडवा, K₃ मडक, D₁₋₃ माडवा, D₂ मडल (for मण्डवा)]

17 °) D₂ औशीनरो — °) D₂ वासव च (for वास वाद्) D₁ ६ अतिरिच्यत, S अतिरिच्यते

18 °) Ś₁ K₁ ३ त (for ता) Ś₁ K D₂ देवा, D₂ देवौ (for देव) — °) D₁ ३ M₂ अभ्यगच्छत B Dn D₄ ६ अभ्या(D₂ 'भ्य)गच्छन्नूपवर — °) T₁ जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निश्)

20 °) S₁ K₂ B₂ ३ Dn₂ ns D₄ ६ ऊरु, D₁ कुरु (for ऊरु) D₁ ३ M समाविश्य — °) K D₁₋₃ T₁ G₂ ६ ततो; Dc तथा (for तदा)

Colophon om in K₂ D₂ — *Majoi parvan* Ś₁ K₁ २ D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub-parvan* Ś₁ K₁ B Dc Dn₁ ns D₂₋₄ ६ T₂ G₂ (all om sub parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś₁ 'कपोत, K₁ 'कापोत), K₄ D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by श्येनकपोतीय in D₁) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 129, Dn₂ T₁ G₁ 130 (as in text), Dn₃ T₂ G₂₋₄ M₁ 131, D₁ 136, M₂ 139 — *Śloka no* Dn₁ ns 24, D₁ 25

131

1 Before the ref, Dc ins

641* शृणु त्व तत्र वै राजन्द्येनो यदभिभाषत ।

— °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ त्वामिहैक, Dc त्वामिह वै, G₁ चादुरेक, G₄ M प्रादुरेक — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ राजन्प्राहुर्मनीषिण — °) Dn T₂ G₂ सर्व- (for स वै)

2 °) D₁ ३ विधिना विहित भक्ष्य — °) K₁ मा रक्षे; B D T₂ G₂ मा रक्षीर (D₁ ३ सा रक्ष), T₁ G₂ ६ मा हिंसीर (for मा भाङ्गीर) Ś₁ K₁ ३ D₂ G₂ धर्मलोभेन — °) K₁ ३ S धर्ममुत्सृज्य मा नशी

3 D₁ ३ शिविरुवाच — °) K₂ D₁ ३ T₁ प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
 अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं इयेन प्रपश्यसि ॥ ४
 प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः इयेन लक्ष्यते ।
 मत्संकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५
 इयेन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
 आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
 शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
 न तु भोजनमृत्युज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
 भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
 विसृज्य कायमेप्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
 रक्षमाणः कपोतं त्वं बहुन्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
 धर्मो यो वाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।
 अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
 विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
 न चाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
 गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
 यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२
 राजोवाच ।
 बहुकल्याणसंयुक्तं भापसे विहगोत्तम ।
 सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञास्यसंशयम् ।

(T₁ धे) — ^b) D₁ ३ [व]द्विमो (for भीतो) Ś₁ K
 D₅ ३ [S]यमातुर (for मडा) — D_{n1} om ३^०-४^०, T₂
 om ३^०-५^० — ^a) Ś₁ K₄ D₅ प्राणगृहीर, D₁ ३ प्राणा
 न्गहुर Ś₁ K₂₋₄ D₅ द्विजोत्तम (for अय द्विज)

4 D_{n1} T₂ om 4 (of v1 ३) — ^a) Ś₁ K D₅ ३
 [अ]स्य, D_{०३} [अ]य, D₁ ३ [अ]ह (for [ह]ह) — ^b) Ś₁ K₂
 D₅ ममासिक (for [अ]भयाधिनः) — ^c) Ś₁ K D₅ ३ [S]प
 राध मे (K₁ कथ धर्म); B D_{n5} n₅ D₄ ० पर धर्म; D₁ ३
 न चैवास्य (for परोऽधर्म) — ^d) Ś₁ K₂₋₄ D₅ ३ क स्व; B
 D_० D_{n5} n₅ D₄ ० कथ (for किं त्व) D₁ ३ कर्म (for
 इयेन) K₁ B D_० D_{n5} n₅ D₄ ० T₂ G₄ न पश्यसि, D₁ ३
 चिकीर्षसि, T₁ G₃ [ह]ह पश्यसि (for प्रपश्यसि)

5 T₂ om ५^० (of v1 ३) — ^b) M आगत (for
 लक्ष्यते) — ^c) K D_० D₅ ० T G मत्संकाशे (K₁ D_० शी)
 — ^d) D_{n2} n₂ विवर्जित, T₂ G₄ न शक्यते (for विग)
 — After ५, K₁ ३ B D_० D_n D₄ ० G₂ ins

642* यो हि कश्चिद् द्विजान्दण्डपादा वा लोकस्य मातरम् ।
 धारणागत च स्वजते तुल्य तेषां हि पातकम् ।

D_{०३} D_{n1} G₂ cont D₁ ins after ५

643* एकत क्रतव सर्वे समासवरदक्षिणा ।

एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L 1) D_{n2} G₂ एकतो हरिवासरा (for the posterior
 half)]

6 ^b) D_० D_{n5} D₁ ३ महीतले — ^c) D₁ ३ [ए]व
 (for वि) — ^d) Ś₁ K₂ ३ D₅ सर्वश (for जन्तव)
 D₁ ३ समवति च सर्वश

7 ^a) K₁ दुस्त्यजेत्यर्थे, D₁ ३ दुःकृतेप्यर्थे; T G पुष्कल-
 स्यार्थे — ^d) D₁ ३ वै जीवितु (for वर्त)

8 ^a) Ś₁ D₄ T₁ G₁ M भक्षद् B D_n D₄ ० वियो
 जितस्याद्य, T₁ M₂ विलोभि — ^c) Ś₁ K D₁ ३ ३ यास्यति
 (for एप्यन्ति) — ^d) B D (except D₁₋₃ ३) अकुतोमय
 (for अपुनर्भवम्)

9 ^a) K₁ B₄ D₄ प्रसृते, D_{०३} मन्मते, D_{०३} मन्मृते, T₁
 प्रमीते, M₂ मृते तु (for प्रमृते) — ^b) Ś₁ K D_० D₁ ३ ३
 T₂ G₂₋₄ मरिष्यति, B D₄ ० विनश्यति, D₅ भविष्यति
 (for नति) D_n पुत्रदारादि नश्यति — ^c) K₁ ३ ३
 D₅ ३ M₂ राजन्नञ्च, a few MSS रक्ष्य* (for रक्ष*) — ^d)
 N T₁ G₁ M न रक्षति (for नति*)

10 ^a) S यद्गृह् (for धर्म) — ^b) K₂ D_{n2} D₁ ३ S
 कुवस्मे तत्, B₅ D₅ कुधर्मैवि (D₅ च)त्; D₅ कथचन (for
 कुधर्मं तत्) — ^c) B D_n D₄ ० अविरोधात्, D_० अविरोधे
 Ś₁ K D_० हि; D_{०३} [S]पि; D₁ ३ च (for तु) — ^d)
 D₁ ३ ३ सद्भिरुच्यते, a few MSS सत्यविक्रम

11 ^a) B₁ ३ D_० विरोधेषु — ^b) D₁ नित्य जतुषु
 सर्वश — ^d) K₁ ३ B₂₋₄ D_n D₅ ३ ३ M₁ समुपाचरेत्,
 B₁ D_० पाचर; D₅ T G दाचर, M₂ दाहृत D₁ ३ धर्म
 त विबुधा विदु

12 Ś₁ K₁ ३ om 12^० — ^a) B D_n D₄ ० आदाय,
 D₁ T₂ G₂ M₂ अज्ञाय, G₂ आस्थाय (for अज्ञाय) — ^d)
 B₂ ३ D_n D₄ ० कुरुष्व धर्मनिश्चय (unepic cadence!)

13 ^c) Ś₁ K₁ ३ D₅ स्व हि (for किं त्व) D₂ सुवर्ण-
 पक्षकस्व हि — ^d) K₅ D_० [अ]पि (for [अ]सि) D₁
 धर्मज्ञ बहु भापसे; S धर्म (G₁ मांत्) ज्ञात्वा वि (T₁ मि,
 M₁ प्र)भापसे — ^e) T₂ G₂₋₄ [अ]पि (for हि) D₅ सर्व-
 संयुक्त, G₁ त्व समां (for धर्मस) D₁ ३ तथा धर्मैविचि
 त्रार्थां — ^f) D_{०३} किञ्चित् (for चित्र) B D_n D₄ ० च,

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभापसे ॥ १३
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्ष्याम्यहम् ।
 शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
 आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्दान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६
 श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
 तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९
 राजोवाच ।
 राज्यं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणाञ्चित ।
 यद्वा कामयसे किञ्चिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
 येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१
 श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुल्या धृतम् ॥ २२
 यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T₁ वि (for प्र) D₁ २ भापसे गिरमुत्तमा

14 ^b N (except Ś₁ K₁ २) त्वा (for स्वा) — °) Hypermetrico! D₁ २ शरणैषिणा K_३ ४ D_३ ६ शरणागत-सत्याग, B Dc Dn D_४ ६ T G शरणैषिपरित्याग — °) D₁ कस्माद्, M कश्च (for कथ) Ś₁ K₁ २ D₁ स्व साधु (for साध्विति) M मन्यते D_२ कस्मात्त्वमभिमन्यसे — After 14, M₁ ins

644* द्वियमाण तथाहारमुत्पन्न क्षुधितस्य वै ।

15 ^a S आहारार्थं — M_२ om 15^{cd} — °) K_३ D_६ [अ]धिक (D_६ 'क') (for [अ]न्यथा) K_३ कर्म (for कर्तुम्) — °) K₁ ३ ४ B_४ Dc_२ D₁ २ G_२ [S]भि, B₁ ३ [S]ति (for सपि) D_६ आहार पक्षिणा वर

16 ^b T G_{२-४} transp मृगो and महिषो Dn D_४ माहिषो — °) T G_३ ४ अत्र (for अद्य) Ś₁ K₁ ३ D_{1-३} एतत्ते क्रियतामद्य — °) Ś₁ M यद्दान्यम्, B₁ Dn D_{४-६} यद्दान्यद्, T₁ यदर्थम्, T_२ G_{२-४} यदन्यद् (for यद्दान्यद्) Ś₁ K B_४ Dc D_{1-३} अभिकाक्षसि (K_४ अपि काक्षसि), B_२ इह काक्षसे, Dn D_{४-६} इह काक्षसि

17 ^b Ś₁ K Dc D_{1-३} न मृगाश्च पृथग्विधान् — °) Ś₁ K_२ तेनध, D₁ २ ते सम (for तेन मे) K₁ नान्य भक्षमह दृणे, B Dc Dn D_{४-६} किं समान्येन केनचित्

18 ^a Ś₁ K₁ २ D_६ विहितो भक्ष्यो; K_३ Dc Dn D_२ ३ T G₁ ३ ४ देवविहितो — °) B Dn₁ ns D₁ २ ४-६ भक्ष्य' Ś₁ K₁ २ विधाया क्षत्रियर्षभ — °) Ś₁ K₁ २ ४ Dc Dn_३ D₁ ३ ३ G_२ उत्सृज्य G_२ M₁ महाराज (for मही) — °) K₁ नान्य भक्ष्यमिहास्ति मे; K_३ Dc D_६ नान्य भक्ष्यमह दृणे

19 ^a B D (except D_{1-३}) श्येन' कपोतानतीति — °) G₁ २ श्रुतिर् (for स्थितिर्) B_२ D_४ ६ पुरातनी (for सना) — °) K₁ ३ B Dn D_४ ६ T_३ G_२ सारम् (for मार्गम्) N G₁ २ अ(K₁ ३ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय) — °) K_४ D₁ ३ S (except M_२) कदलीस्तमम् Ś₁ D_६ आरुज, B₁ ४ आब्रज, B_२ Dc Dn D_४ ६ T₁ G₁ M_२ आसज, M₁ आश्रय (for आरुह) K₁ कदलीकदभक्षन' (sic)

20 ^a Dn D_४ ६ राष्ट्र (for राज्य) Ś₁ K₁ ३ च, K_३ ४ D_{1-३} ६ M₁ हि (for वै) G₁ राज्य च शिवीनामृद्ध — °) K_४ पक्षिगणाञ्चित, D_{1-३} 'गणान्वित, T G_{२-४} 'भिरकित' G₁ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चित, B Dc Dn D_४ ६ ददानि तव स्नेह — After 20^{ab}, S ins

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्त राजवद्विहगोत्तम ।

— °) B_२ ४ य च, B_२ Dn D_४ ६ य वा (for यद्वा) B Dn D_४ ६ काम (for किञ्चित्) — °) K_३ ४ D_{1-३} ६ G_२ ४ ददामि (for 'नि) Ś₁ K_{1-३} D₁ ३ ६ तद् (for ते) — Ś₁ K_२ om 20^c-21^d — °) T_२ G_२ ३ [ए]न (for [इ]म)

21 Ś₁ K_२ om 21 (cf v 1 20) — °) S स्वार्प' (for वर्ज) — °) K_३ ४ D_६ ६ द्विज दानेन मे द्विज — °) K₁ D₁ ३ न दास्ये (D₁ मुच्येन, D_२ मुचेन) शरणागत; D_२ मुचेन (sic) शरणार्थिन

22 ^a K_३ B₁ D_६ औशीनर — °) S आत्मनाम ससुद्ध (M 'स्कृ)त्य — °) N (except Dc_३ Dn_३ D_२) कपोत (for कपोत) — After 22, K₁ reads 25

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये इयेन यन्माभियाचसे ।

तस्माच्चेड्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५

ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मासानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

इयेन उवाच ।

इन्द्रोऽहमसि धर्मत कपोतो हव्यवाडयम् ।

जिज्ञासमानौ धर्मे तां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशां पते ।

एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९

यावल्लोके मनुष्यास्तां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

23 M₁ om (hapl) 23-24 — ^b) B Dn D₃ ०
नृपोत्तम, D₁ २ T G₃ ३ नराधिप (for भवे) — ^c) T₂
G₃ ४ स्वया (for तदा) B₂₋₄ Dn D₃ ० देय तु (for
प्रदेय) T₁ देय तव तदा मद्य, G₁ देय तत्तुलया मद्य — ^d)
Ś₁ K₁ D₃ मासे (for सा मे)

24 M₁ om 24 (of v 1 23) — After the 10f,
K₄ 1ns

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽय नोपयुज्यते ।

तत किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ^{ab}) K₄ भायसे (for याचसे) D₁ २ अनुग्रह इयेन
मन्ये यन्मे मास हि याचसे — ^c) D₁ २ तदद्य (for तस्मात्ते)
D₁ २ ते; T₁ स्य, T₂ G₃-4 [S]ह (for ष्य)

25 Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ G₄ M₃ om the 10f — ^a) Ś₁ K
D₃ ० उत्कृत्य च स्वमासानि (K₂ तत उत्कृत्य मासानि); B
De Dn D₄ ० उत्कृत्य स स्वय मास; D₁ २ पृथमुपस्था स्वमा
सानि — ^b) D₁ २ समुत्कृत्य स धर्मवित् — ^c) K₂ ४
D₁-३ ० तोलयामास D₁ २ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^d) Ś₁
K₃ ४ सहाभिभो, K₁ २ गृह्याभिभो, B De Dn D₃ ० यम
विभो, D₁ २ यम यथा, D₃ ० गृह प्रभो; D₄ ० समप्रभो; G₄
सहाभिभू

26 ^a) B D (except D₁-३ ०) कपोतस्तु (for तु
तुलया) — ^b) K₂ ३ D₃ ० व्यतिरिच्यते B De Dn
D₄ ० मायेनात्त्रिरिच्यते — ^c) D₁ २ भूय (for पुन)

27 ^c) K₄ य; M स्य (for [ऽ]यौ) Ś₁ K₁-३ D₃ ०
तत उत्कृत्य (Ś₁ D₃ च) माय य; D₁ २ आरुगेट तदा राजन्
— ^d) K₂ ४ D₃ ० G₁ transp स्वय and तुलया D₁ २
स्वयमेव तुरा नृप

28 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₃ राजेंद्र, D₁ २ अद्र न (for धर्मैज)
— ^b) G₁ २ इत्यवाहन — ^c) K₄ धर्मग; B Dn धर्म

रवा (for धर्मै रवा) — ^d) Ś₁ K₁ ३ गक्षे ते समुपागतौ

29 ^b) D₁ २ समुत्कृतानि पार्थिव — ^c) K₂ ४ B₂
D₁-३ ० G₁ भास्वरा; B₂ D₃ Dn D₄ ० T₁ भास्वरी; T₂
G₃-4 M₁ शाश्वती — ^d) D₃ ० अतिचरिष्यति; T G अति
(G₃ पि)मविष्यति D₁ २ लोके स्थास्यति शाश्वती

30 ^a) Ś₁ K₁ ३ रवा; D₁ २ G₁ च (for रवा) — ^c)
D₁ २ तावते शाश्वतो लोक — ^d) K₂ D₃ ० तपसा तुभाः
(for तव शाश्वता) D₁ २ अविष्यति न रंशय; — After
30, K₁ ३ B D (except D₁-३ ०) 1ns

617* एषेयमुत्तम राजानमारुरोह दिवं पुन ।

उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मोणापृष्ट रोदरी ।

विभ्राजमानो पशुपाप्याकरोह विविष्टम् ।

[(L ३) K₁ Dn D₄ ० प्रायरोह; D₃ ० आरुरोह (for [अ]
प्याकरोह) B विविष्टम्]

31 All MSS except D₂ ३ om the 10f — D₂ ३
1ns after the 10f D₁ after 30

618* द्रक्षुषत्या स यानपतिमिन्द्राशी शौ तदा नृप ।

पूर्वदिष्ट स्वक कृत्या जग्मुपनिद्रशाक्यम् ।

[(L 2) D₁ गर्भीरुत्तमं कृत्वा (for the prior half)]
— ^a) D₁ २ यत (for तत) K₁ ३ ४ B D₃ Dn D₄-०
तद्देतस्य (K₄ पतसे स) यदं राजन् — K₂ om ३१^a-३१^d,
— ^c) D₁-३ पश्य च (for पश्यस्व) G₄ [ए]न (for [ए]पञ्),
— ^d) K₁ ३ D₃ ० T G पापप्रणाशन

32 K₂ om 32 (of v 1 31) — ^a) B₁ Dn D₄ ०
नद्र (for अद्र) D₁ २ H (except G₄) [ए]य (for पै)
— ^b) D₁ २ T₁ G₁ M तपोधना (for रवा) — ^c) D₃
G₁ प्राणणा K₁ D₁ २ गार्थं (for राजन्) — ^d) T₁ G₁ ३
M पुण्यकृत्तिद्र B₂ सात्तम; T G चर्त (for र्मासि),
Ś₁ K (K₂ om) D₃ तपोयत्रमन्यिना (Ś₁ धं)

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभापसे ॥ १३
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्ष्याम्यहम् ।
 शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
 आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्दान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६
 इयेन उवाच ।
 न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
 तमृत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

इयेनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९
 राजोवाच ।
 राज्यं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणाञ्चित ।
 यद्वा कामयसे किंचिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं इयेन शरणाग्निमागतम् ॥ २०
 येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१
 इयेन उवाच ।
 उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुल्या धृतम् ॥ २२
 यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T₁ वि- (for प्र) D₁ २ भापसे गिर्युत्तमा

14 ^b) N (except Ś₁ K₁ २) स्वा (for त्वा) — ^c) Hypermetre! D₁ ३ शरणैषिणा K_३ ४ D_३ ६ शरणागत सत्याग, B Dc Dn D_४ ६ T G शरणैषिपरित्याग — ^d) D₁ कस्मात्, M कश्च (for कथ) Ś₁ K₁ ३ D₁ स्व साधु (for साध्विति) M मन्यते D_२ कस्मात्त्वमभिमन्यसे — After 14, M₁ ins

644* द्वियमाण तथाहारमुत्पन्न क्षुधितस्य वै ।

15 ^a) S आहारार्थे — M_२ om 15^{cd} — ^o) K_३ D_६ [अ]धिक (D_६ 'क') (for [अ]न्यथा) K_३ कर्म (for कर्तुम्) — ^d) K₁ ३ ४ B_४ Dc_२ D₁ ३ G_२ [S]भि, B₁ ३ [S]ति (for Sपि) D_६ आहारः पक्षिणा वर

16 ^b) T G_{२-४} transp मृगो and महिषो Dn D_४ माहिषो — ^o) T G_३ ४ अन्न (for अद्य) Ś₁ K₁ ३ D_{1-३} एतत्ते क्रियतामद्य — ^d) Ś₁ M यद्दान्यम्, B₁ Dn D_{४-६} यद्दान्यद्, T₁ यदर्थम्, T_२ G_{२-४} यदन्यद् (for यद्दान्यद्) Ś₁ K B_४ Dc D_{1-३} अभिकाक्षसि (K_४ अपि काक्षसि), B_२ इह काक्षसे, Dn D_{४-६} इह काक्षसि

17 ^b) Ś₁ K Dc D_{1-३} न मृगाक्ष पृथग्विधान् — ^d) Ś₁ K_२ तेनघ, D₁ ३ ते मम (for तेन मे) K₁ नान्य भक्षमह वृणे, B Dc Dn D_{४-६} किं ममान्येन केनचित्

18 ^a) Ś₁ K₁ ३ D_६ विहितो भक्ष्यो, K_३ Dc Dn D_३ ३ T G₁ ३ ४ देवविहितो — ^b) B Dn₁ D_३ D₁ ३ ४-६ भक्ष्यः Ś₁ K₁ ३ विधात्रा क्षत्रियर्षभ — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc Dn_३ D₁ ३ ३ G_२ वस्त्वज्य G_२ M₁ महाराज (for मही) — ^d) K₁ नान्य भक्ष्यमिहास्ति मे, K_३ Dc D_६ नान्य भक्ष्यमह वृणे

19 ^a) B D (except D_{1-३}) इयेन कपोतानतीति — ^b) G₁ ३ श्रुतिर् (for स्थितिर्) B_२ D_४ ६ पुरातनी (for सना^०) — ^c) K₁ ३ B Dn D_४ ६ T_३ G_३ सारम् (for मार्गम्) N G₁ ३ अ(K₁ ३ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय) — ^d) K_४ D₁ ३ S (except M_२) कदलीस्तमम् Ś₁ D_३ आरुज, B₁ ४ आन्नज, B_३ Dc Dn D_४ ६ T₁ G₁ M_३ आसज; M₁ आश्रय (for आरुह) K₁ कदलीकदभक्षन^० (sic)

20 ^a) Dn D_४ ६ राष्ट्र (for राज्य) Ś₁ K₁ ३ च; K_३ ४ D_{1-३} ६ M₁ हि (for वै) G₁ राज्य च शिवीनामृद्ध — ^b) K_४ पक्षिगणाञ्चित, D_{1-३} 'गणान्वित, T G_{२-४} 'भिरर्कित' G₁ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चित, B Dc Dn D_४ ६ ददानि तव स्नेचर — After 20^{ab}, S₁ ins

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्त राजवद्विहगोत्तम ।

— ^o) B_२ ४ य च, B_३ Dn D_४ ६ य वा (for यद्वा) B Dn D_४ ६ काम (for किञ्चित्) — ^d) K_३ ४ D_{1-३} ६ G_२ ४ ददामि (for नि) Ś₁ K_{1-३} D₁ ३ ६ तत् (for ते) — Ś₁ K_२ om 20^c-21^d — ^e) T_२ G_२ ३ [ए]न (for [इ]म)

21 Ś₁ K_२ om 21 (of v 1 20) — ^a) S स्थाप (for वर्ज) — ^b) K_३ ४ D_३ ६ द्विज दानेन मे द्विज — ^d) K₁ D₁ ३ न दास्ये (D₁ मुच्येन, D_३ मुचेम) शरणागत; D_३ मुचेन (sic) शरणाग्नि

22 ^a) K_३ B₁ D_३ औशीनर — ^c) S आऽममाम समुद्ध (M 'क्तु)त्य — ^d) N (except Dc_३ Dn_३ D_३) कपोत (for कपोत) — After 22, K₁ reads 25

तदा प्रदेयं तन्मद्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये इयेन यन्माभियाचसे ।

तस्मात्सेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५

ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

इयेन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाड्यम् ।

जिज्ञासमानो धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।

एषा ते भास्वरी कीर्तिलोकानभिभविष्यति ॥ २९

यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदनं राजस्तस्य महात्मनः ।

23 M₁ om (hapl) 23-24 — ^b) B Dn D₄ ० नृपोत्तम, D₁ २ T G₅ ४ नराधिप (for भवे) — ^c) T₂ G₂ ४ वया (for तदा) B₂-4 Dn D₄ ० देय तु (for प्रदेय) T₁ देय तव तदा मद्य, G₁ देय तत्तुलया मद्य — ^d) Ś₁ K₂ D₃ मासे (for सा मे)

24 M₁ om 24 (of v1 23) — After the ref, K₄ ins

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽय नोपयुज्यते ।

तव किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ^b) K₄ भापसे (for याचसे) D₁ २ अनुग्रह इयेन मन्ये यन्मे मास हि याचसे — ^c) D₁ २ तदद्य (for तस्मात्ते) D₁ २ ते; T₁ स्त, T₂ G₂-4 [S]ह (for ऽय)

25 Ś₁ K₁ ३ ४ D₅ G₄ M₂ om the ref — ^a) Ś₁ K D₃ ३ उत्कृत्य च स्वमांसानि (K₂ तत उत्कृत्य मांसानि), B Dc Dn D₄ ० उत्कृत्य स स्वय मास, D₁ २ पुनमुक्त्वा स्वमांसानि — ^b) D₁ २ समुत्कृत्य स धर्मवित् — ^c) K₂ ४ D₁-३ ३ लोलयामास D₁ २ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^d) Ś₁ K₂ ४ सहाभिभो, K₁ २ सहाभिभो, B Dc Dn D₄ ० सम विभो; D₁ २ सम यथा; D₃ सह प्रभो, D₄ समप्रभो; G₄ सहाभिभू

26 ^a) B D (except D₁-३ ३) कपोतस्तु (for तु तुलया) — ^b) K₂ ३ D₃ ३ व्यतिरिच्यत B Dc Dn D₄ ० मासेनात्यतिरिच्यते — ^c) D₁ २ भूय (for पुन)

27 ^a) K₄ स, M स्त (for [अ]सौ) Ś₁ K₁-३ D₃ ३ तत उत्कृत्य (Ś₁ D₃ च) मास स, D₁ २ आरुरोह तदा राजन् — ^b) K₂ ४ D₃ ३ G₁ transp स्वय and तुळा D₁ २ स्वयमेव तुला नृप

28 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₃ राजेंद्र, D₁ २ भद्र ते (for धर्मज्ञ) — ^b) G₁ ३ हव्यवाहन — ^c) K₄ धर्मेण, B Dn धर्म

त्वा (for धर्मे त्वा) — ^a) Ś₁ K₁ ३ यजे ते समुपागतौ
29 ^b) D₁ २ समुत्कृत्तानि पार्थिव — ^c) K₂ ४ B₂ D₁-३ ३ G₁ भास्वरा, B₃ Dc Dn D₄ ० T₁ भास्वती, T₂ G₂-4 M₁ शाश्वती — ^d) D₃ अतिचरिष्यति, T G अभि (G₂ 'धि)गमिष्यति D₁ २ लोके स्थास्यति शाश्वती

30 ^a) Ś₁ K₁ ३ त्वा, D₁ २ G₁ च (for त्वा) — ^c) D₁ २ तावत्ते शाश्वतो लोक — ^d) K₂ D₃ तपसा शुभा (for तव शाश्वता) D₁ २ भविष्यति न सशय — After 30, K₁ ३ B D (except D₁-३ ३) ins

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिव पुन ।

दशीनरोऽपि धर्मोत्सा धर्मेणावृत्य रोदसी ।

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L 3) K₁ Dn₂ D₄ ० आरुरोह, Dc₂ आरुरोह (for [अ] प्यारुरोह) B त्रिविष्टप]

31 All MSS except D₂ ३ om the ref — D₂ ३ ins after the ref D₁, after 30

648* इत्युक्त्वा त दानपतिमिन्द्राभी तौ तदा नृप ।

पूर्वदेह स्वक कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशरालयम् ।

[(L 2) D₁ स्वर्गदेहत्वच कृत्वा (for the prior half)] — ^a) D₁ २ यत् (for तत्) K₁ ३ ४ B Dc Dn D₃-३ तदेतत्स (K₄ एतत्ते स)दन राजन् — K₂ om 31-32^a — ^c) D₁-३ पश्य च (for पश्यस्व) G₄ [ए]न (for [ए]तन्) — ^d) K₁ ३ D₃ ३ T G पापप्रणाशन

32 K₂ om 32 (of v1 31) — ^a) B₁ Dn D₄ ० तत्र (for अत्र) D₁ २ S (except G₄) [ए]व (for वै) — ^b) D₁ २ T₁ G₁ M तपोधना (for सना) — ^c) D₂ G₁ प्राक्शणा K₁ D₁ २ सार्ध (for राजन्) — ^d) T₁ G₁ २ M पुण्यकृद्भिर् B₂ महात्मन, T G व्रतै (for 'स्मभि') Ś₁ K (K₂ om) D₃ तपोचलसमन्विताः (Ś₁ 'तै)

पश्यस्यैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।

दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविद्व्यवुद्धि-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां

सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभापे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसुनु-
रौदालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्राबुधौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ २ T_१ G_{२-४} M₁
आरण्य — *Sub parvan* N T G₁ ३ M₁ (all om sub-
parvan name) mention only इयेनकपोतीय (S₁ K₁ २
कपोतोपाख्यान, D₁ ३ लोमशतीर्थयात्रा, followed by इयेन
कपोतीय); to इयेनकपोतीय, K_४ B₁ ४ Dc D₁ ३ M₁ add
समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ 36
(= 136), Dn₁ 130, Dn_२ ns T₁ 131 (as in text),
D₁ 37, T_१ G 132, M₁ (erroneously) 120, M_२ 134
— *Śloka no* Dn₁ 34, Dn_२ ns 36, D₁ 35

132

1 ^a) K_१ B_२ T_१ G_१ ४ यत् (fol य) S₁ विदघं,
K_२ Dn D_४ ६ विदघं, B_२ Dc_२ D_६ T G विदघं (for
विदघ्य) — ^c) Ś₁ K₁ २ D_३ तस्याश्रम पाहव पश्य चेम,
D₁ ३ म पश्यत पाहवास्या, S म पश्यत पाहवेया

2 ^a) M_२ transp साक्षात् and अत्र — ^b) K_१ M₁
मानुषदेव, T₁ G₁ मानुषदुदय

3 K_१ om ३ — ^a) Ś₁ K (K_२ om) B_२ D (except
Dc_२ D₁ ५) अस्मिन् Ś₁ K_४ D_३ उग्रौ, K₁ ३ B Dc Dn
D_{४-६} युगे (for काले) K_३ धर्मश्रुता, Dn₁ ns (sup lin
as in text) D_४ ६ यद्भक्तता, Dn_२ पुण्यकृता (for यद्भक्त)
— ^b) N (except D₁ ३ K_२ om) सुनी, T G_१ ४ तथा,

M₁ उग्रौ (fol तदा) — ^o) T₁ G₁ om एव Ś₁ K₁ D_३
कहोडपुत्र, S कहोडसुनुद — ^d) B_{1m} २ Dn D_४ ६ पृथि
व्या (for च राजन्), cf 1^b

4 ^a) K_४ D₁ २ S समीपतस् (for महीपतेस्) — ^b)
K_३ वीरा, S धीरा (for विप्रां) — ^c) B_४ हि (for वि)
— ^d) S वदि D₁ ३ निजग्राह तम् (for ग्राहवुर) N
(except Ś₁ D₁ ३) G₁ अप्रमेयौ — K₁ ३ B Dc Dn
D₁ ३ ४ ६ ins after 4 D_२, after 4^{ab} Ś₁ K_३ D_३ ins
lines 1-4 after 5 and lines 5-6 after 6 K_४ ins lines
5-6 after 4 and lines 1-4 after 5

649* उपास्त्व कौन्तेय सद्मानुजस्व

तस्याश्रम पुण्यतम प्रविश्य ।

अष्टावक्र यस्य दौहित्रमाहु-

र्योऽसौ यन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।

वादी विप्राइयो बाल प्वाभिगम्य

वादे भङ्गत्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś₁ K_४ D_६ read लोमश उ — (L 1)
D₁ ३ अथात्र (for उपास्त्व), and च (for त्व) — (L 2)
D_२ प्रपश्य — (L 4) K_४ य स, D₁ ३ यथा च (for यो
स्तौ) Ś₁ D₁ जये, K₁ यय, K_३ ४ D_६ राघ (for यगे)
— (L 5) Ś₁ K_३ ४ D_{1-३} ६ वादे (for वादी) — K_४ Dc
विप्राइय, D_२ यो, D_३ इये S₁ K_३ ४ D_{1-३} तमेव यगे निज
वान वदि]

वन्दि निजग्राहुरप्रमेयम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंप्रभावः स बभूव विप्र-

स्तथायुक्तं यो निजग्राह वन्दिम् ।

अष्टावक्रः केन चासौ बभूव

तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको

नाम्ना कहोडोति बभूव राजन् ।

शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती

दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६

तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-

स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च

भार्यां च वै दुहितरं खां सुजाताम् ॥ ७

तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः

सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।

सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि

नेदं पितः सम्यगिबोपवर्तते ॥ ८

उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः

स तं कोपाद्दुरस्थं शशाप ।

यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि

तस्माद्ब्रूो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९

स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-

दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।

तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

5 °) Śi K₁ ३ विप्र — °) S₁ K₂ तथायुक्तो, K₁ ४ B Dc Dn D₂ ४-० तथायुक्त, K₂ तथायुक्ति; D₁ ३ तथाभियुक्त S चदि — After 5th, S ins

650* किं चाधिकृत्याय तयोर्विवादे

विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T₁ G₁ om 5th — °) Śi K₂ को नु (for केन) G₂ M₁ चासौ; M₂ चासो (for चासौ) G₂ मुनिश्च (for बभूव) — °) Śi K₁ ३ D₂ सर्वं ज्ञेतत्, K₂ तन्मे सर्वं, D₁ ३ सर्वं स्व मे, T₂ G (G₁ om) M₁ तत्सर्वं नो, M₂ सर्वं तन्नो (for तत्सर्वं मे) T₂ G (G₁ om) [अ]वक्ष्व (for शस) D₁ ३ विप्र, T₂ G₂ ३ विद्वन्, G₂ सर्वं (for तत्रम्)

6 °) D₁ ३ उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो — °) Śi B₁ D₂ ३ ० कहोडोति (B₁m कहोड इति), K₂ B₂-4 Dc Dn D₄ ० कहोड इति, K₃ कपोदेति, K₄ कहोलेति, S कहोलेति B (B₁ marg) Dn D₄ ० विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्) — °) T₂ G₁-3 om स T₁ M हि (for स)

7 °) K₂ ४ पर्यवदन्, D₁ ३ हसन्; D₂ ३ चरन् Śi K D₂ M₁ स, T₁ G₁ नु (for च) D₁ ३ सुशिष्य, M₂ महात्मा (for च शिष्यात्) B Dc Dn D₂ ४ ० तं वै विप्र पर्यचरत्स शिष्य — °) B Dc Dn D₄ ० T₂ G₂ ३ ता, T₁ G₁ ३ M₂ तत् (for त) M चाजानात् (for च ज्ञात्वा) B Dc Dn D₂m ४ ० T₂ G₂ परिचर्या (for विप्रकार) D₁ ३ ज्ञात्वा विकार तस्य सर्वं तदानीं — After 7th, D₁ ins

651* तस्यैव शिष्यस्य परा च शिष्यता

ज्ञात्वा विकारात्सुतायास्तदानीम् ।

— °) Śi K₁ ३ सर्वम्; T₁ सत्य (for सद्य) K₁ ३ युत (for श्रुत) — °) K₁ भार्यां चैव, D₂ ० भार्यां वै; D₂ T₂ G₂ भार्यां वै, G₂ भार्यां चैव (for भार्यां च वै)

8 °) K₂ ४ B₁ Dc Dn₂ D₁ ३ (except G₂) तस्या — °) K₁ D₁ ३ om अथ B Dc Dn D₄-० चाप्युवाच, D₂ सोभ्युवाच (for अथाभ्यु) — °) Dc₂ M इह (for इव) T₂ G₂-4 [अ]भवत्से (for [उ]पवर्तते) — After 8, K₁ B Dc₂ Dn₂ us Dc ins

652* वेदान्साङ्गान्त्वशास्त्ररूपेता

नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।

इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि

नेद स्वत्त सम्यगिबोपवर्तते ।

[Line 4 = (var) 8^d]

9 °) Śi K D₂ ० कोधाद् (for कोपाद्) — °) T₂ G वक्र वर्ध (G₁ कुक्षौ वर्तं) (for कुक्षौ वर्तं) — °) Śi K₂ G₁ अष्टवक्रः, T₁ अष्टवैव (for अष्टकृत्वः)

10 °) G₂ पितृशापाद् (for वक्र एव) K₂ Dc D₂ [अ]भिजज्ञे, G₂ [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्) — °) K₂ Dc D₂ स्वष्टां (for अष्टा) M₂ कथितो (for प्रथितो) D₂ ब्राह्मणेषु, S मानवेषु (for वै महर्षि) — °) B₁-3 Dc D₂ ४ ० अस्य, T₁ G₁ M₂ तथा, M₁ यथा (for तस्य) S [अ]प्या(T₁ ह्यस्या; G₁ M [अ]स्या)सीन् (for [अ]सीद्वै) — °) K₂ सद्यभूव, S वै वं (for व)

11 °) D₁ ३ सा (for स) Dc D₁ ३ [अ]य (for नु) Śi K Dc D₁-3 M₂ तत्, G₂ तथा (for तदा) T₁ स

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
 कथं करिष्याम्यधना महर्षे
 मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरयम् ॥ १२
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै क्होडो
 वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
 स्रूतेन वादेऽप्यु तथा निमज्जितम् ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
 ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
 जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
 अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
 अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
 नायं त्वाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
 यत्चेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातर रोदमानः
 पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
 ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता) — ^b) B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ सा, D₁ ३ ५ (for वि) — ^c) T₁ G₁ ३ ४ वचो रह (for रहोगता) — ^d) T₁ G₂ ४ M₁ हीना (for हीन) Ś₁ K₁ वसु नाम चार्थिनी

12 ^a) K₄ B₁ Dn₂ n₃ D₁ ३ अधुना (for अधना) — ^c) B₂ Dn D₄ 6 T₂ G₃ [एव (for च) K₂ B₂ T₁ G₂ ४ M₁ मे (for ते) K₃ तव, D₂ T₁ G₁ वस्तु (for वसु) B₁ ४ (m as in text) प्रदातु, Dc सुजाता, D₁ T₁ प्रजात, D₂ प्रसूता, T₂ (m as in text) G₂ प्रदाता K₄ M₂ न चास्ति किञ्चिदसु ते (M₂ मे) प्रजाता — ^d) B₁ G₄ M₂ एनाम् (for एताम्)

13 ^a) K₄ चैव, T₂ स्वय, G₂ स्वेक, G₄ स्वय (for स्वेव) D₁ जायया (for भार्यया) S क्होडो — ^b) G₁ वित्तार्थी सन् (for वित्तस्यार्थे) — ^c) Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ तथा, T₂ G जल्पन् (for तदा) Dc वेदविदा, T₂ G₂₋₄ वाग्विदा वै — ^d) A few S MSS वदिना K₁ चाप्यु, D₁ [ह]हास्य, S ह्यप्सु (M₂ [ए]वाप्सु) (for [ह]हाप्सु) S₁ K₁ ३ पुत्र (for विप्र)

14 ^a) Ś₁ lacuna, K Dc D₁₋₃ ३ तथा (for तदा) — ^b) K₁ Dc G₁ वादेन (for वादेऽप्यु) K₂ Dn D₄ 6 transp तथा and निमज्जित T₁ ततो, T₂ G₂₋₄ तदा (for तथा) K₄ B Dc D₁₋₃ ६ निमज्जित तदा (K₄ D₆ *त च;

D₁₋₃ *त वै), G₁ निमज्जती त (for तथा नि*) — ^d) Ś₁ K D₆ अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्य

15 ^a) Ś₁ K₁ ३ तथा, K₂ ४ D₆ तत्, T₁ G₁ ३ अग्निवा, T₂ G₃ उदित, M₁ अथ त; M₂ अधिक (for अति त) D₁ ३ M स (for सु) B Dc Dn D₃ ४ ६ तमस्य (for [अ]ति त सु) — ^b) D₁ ३ T₁ G₁ हि (for ऽपि) B D (except D₆) M₂ असौ, T₁ G₁ M₁ एन, G₂ उदत् (for एव) B D (except D₆) T₁ M₂ चैव, T₂ G₃ तन्न, G₁ ३ ४ न च (for न स) — ^c) D₁₋₃ वै पितर स, M पितर सोभि (for पितृवच्चापि) — ^d) B D (except D₁₋₃) तथाष्टा (for अष्टा*) D₁₋₃ M भ्रातर (for भ्रातृवत्)

16 ^b) K₄ स्वष्टा* (for अष्टा*) — ^c) Ś₁ K₁ ३ अपा कृष्यद्, D₁ ३ उपाकर्षद् Ś₁ K₁ ३ गृह्यमाणो (for गृह्य पाणौ) — ^d) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₁ ४ इत्युवाच, K₂ ४ D₁ ३ ४ (om इति) उष्कवाश्च, D₂ आवर्तमान

17 ^a) S (except T₁) तत् (for यत्) Ś₁ K₂ द्वारत स्तत्, K₁ ४ D₁ ३ ६ दुरित तत्, S दुश्चरित (for दुरुक्त तत्) — ^b) K₄ तु, G₂ तद् (for सु) M हृदि स्थित शाल्यमिवा तिविद्ध (M₂ *हु*व) — ^c) K₂ पृच्छमान, B Dc Dn D₄ 6 सोभिगम्य, D₁ ३ M₂ सोथ राजन्, D₃ मोभिनाद्य, T G सोथ विप्र (for रोदमान) M₁ गत्वा गृह रोदमानो जनिर्त्री

18 ^b) S तत्त्वमस्या* (for सर्वमेवा*) — ^c) K₄ Dc

शापाद्धीता सर्वमेवाचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्रेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
ब्रह्माश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निस्सृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

transp तरव and सर्वं Ś1 आदाय, G1 आख्याय (for आज्ञाय) B Dn D4 ० T1 G1 २ रात्रौ, T2 G3 ४ मात्रा (for मातुर्)

19 ^b T2 G3 ४ ब्राह्मण्यं वा (for ब्रह्माश्चर्यं) D1-3 G1 M2 चास्य, T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य) K3 T2 G3 ४ राज्ञः (for यज्ञः) — ०) Dc प्रेक्षावस्तत्र; S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र) K3 ४ D1-3 M1 विवादान् (for दम्) — ^d) Dn D4 ० अर्थ, D5 ज्ञान (for अन्न) Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात), D6 श्रोष्यावहे च

20 ^d) N प्रोक्ता (for उक्ता) S बभाषे (for जगाद)

Colophon om in Ś1 K1-3 D5 — *Major parvan* T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 D1 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रिय; B Dc Dn1 n3 D2-4 ० T G1 3 M2 likewise, only अष्टावक्रिय (G1 वक्रोपाख्यान) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 131, Dn2 n3 T1 132 (as in text), D1 138, T2 G M1 133, M2 135 — *Śloka no* Dn1 n3 23 Dn2 D1 22

133

1 Of Āpastamba Dharma Sūtra 2 5 11 5-7

55

(Kashi Skt Series, Benares, 1932) — ^a) G1 2 M1 2 (sup lin as in text) स्वविरस्य (for बधि^०) — ^b) K4 D1 स्त्रियश्च, B1 3 Dc स्त्रियाश्च, B2 Dn2 D3 स्त्रिया (for स्त्रिय^०) K4 विकलस्य, B Dc Dn D3m ४ ० T2 G3 भारवादस्य (D3 orig वेत्रधिकस्य), D1 ३ वधिकस्य; G2 ४ M वै पथिकस्य (for वैव^०) — ०) Dn1 n3 D6 ब्राह्मणाना समेत्य, D1-3 ब्राह्मणाना च पथा

2 ^a) T2 (before corr) G4 अध्वा (for पन्था) Ś1 K B Dc D4 [अ]तिस्सृष्टो, Dn [अ]तिदिष्टो; M विस्सृष्टो (for निस्सृष्टो) D1 2 sm पथा मया तेयमथावस्सृष्टो (D3 orig पथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुव) — ^b) B1 3 ४ Dn D4 ० [इ]च्छसि — ०) Ś1 K1 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको) Ś1 K3 यलीयान्, K1 गरी^० (for लधी^०) — ^d) T2 G2 ४ om अपि Dc स (for नित्य) — After 2, S ms

653*

लोमश ।

स एवमुक्तो मातुलैर्नैव साधं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशन तत् ।

धर्मेण संप्राप्य निवारित स

न्दारि ह्यस्य वाक्यमिदं वभाषे ।

[(L 1) T1 G1 M2 om स]

3 ^a) D1 2 अ राजन्; G1 अ तात (for स्व तात) Ś1 K1-3 4m Dc2 D3 ० प्राप्सौ स्व (K1 2 सु) यज्ञ तव

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
 कथं करिष्याम्यधना महर्षे
 मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरयम् ॥ १२
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै क्होडो
 वित्तस्यार्थे जनकमथाम्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
 स्रुतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गूहितच्योऽयमर्थः ॥ १४
 ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
 जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
 अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्रेतकेतुम् ॥ १५
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
 अपाकर्षद्ब्रह्म पाणौ रुदन्तं
 नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातर रोदमानः
 प्रपच्छेदं ह्यनु तातो ममेति ॥ १७
 ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता) — ^b) B Dc Dn D₄₋₆ T₃ G₃ सा ;
 D₁ ३ प्र- (for वि-) — ^c) T₁ G₁ २ ४ वचो रह (for
 रहोगता) — ^d) T₁ G₂ ४ M₁ हीना (for हीन) S₁ K₁
 वसु नाम चार्थिनी

12 ^a) K₄ B₁ Dn₂ n₈ D₁ ३ अधुना (for अधना)
 — ^c) B₂ Dn D₄ ६ T₂ G₃ [ए]व (for च) K₂ B₄ T₁
 G₃ ४ M₁ मे (for ते) K₃ त्व, D₂ T₁ G₁ वस्तु (for वसु)
 B₁ ४ (m as in text) प्रदातु, Dc सुजाता, D₁ T₁ प्रजात;
 D₂ प्रसूता, T₂ (m as in text) G₃ प्रदाता K₄ M₂ न
 चास्ति किञ्चिद्रसु ते (M₂ मे) प्रजाता — ^d) B₁ G₄ M₂
 पनाम् (for एताम्)

13 ^a) K₄ चैव, T₃ स्वय, G₃ त्वेक; G₄ त्वय (for त्वेच)
 D₁ जायया (for भार्यया) S क्होडो — ^b) G₁ वित्तार्थी
 सन् (for वित्तस्यार्थे) — ^c) Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ तथा, T₂ G
 जल्पन् (for तदा) Dc वेदविदा, T₃ G₂₋₄ चाग्निवा वै
 — ^d) A few S MSS वदिना K₁ चाप्सु, D₁ [इ]हास्य, S
 ह्यप्सु (M₂ [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु) Ś₁ K₁ ३ पुत्र
 (for विप्र)

14 ^a) S₁ lacuna, K Dc D₁₋₃ ६ तथा (for तदा)
 — ^b) K₁ Dc G₁ वादेन (for वादेऽप्सु) K₃ Dn D₄ ६
 transp तथा and निमज्जित T₁ ततो, T₂ G₂₋₄ तदा (for
 तथा) K₄ B Dc D₁₋₃ ६ निमज्जित तदा (K₄ D₆ 'त च,

D₁₋₃ 'त वै), G₁ निमज्जती त (for तथा नि') — ^d) Ś₁
 K D₆ अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्य

15 ^a) Ś₁ K₂ ३ तथा, K₃ ४ D₆ तत, T₁ G₁ ३ अनिश,
 T₂ G₃ उदित, M₁ अथ त, M₂ अधिक (for अति त) D₁ ३
 M स (for सु) B Dc Dn D₃ ४ ६ तमस्य (for [अ]ति
 त सु) — ^b) D₁ ३ T₁ G₁ हि (for सपि) B D (except
 D₆) M₂ असौ, T₁ G₁ M₁ पुन, G₂ उदत (for एव) B
 D (except D₆) T₁ M₂ चैव, T₂ G₃ तन्न, G₁ ३ ४ न च
 (for न स) — ^c) D₁₋₃ वै पितर स, M पितर सोमि (for
 पितृवच्चापि) — ^d) B D (except D₁₋₃) तथाष्टा (for
 अष्टा) D₁₋₃ M आतर (for भ्रातृवत्)

16 ^b) K₄ स्वष्टा (for अष्टा) — ^c) Ś₁ K₁ ३ अपा
 कृष्यद्, D₁ ३ उपाकर्षद् Ś₁ K₁ ३ गृहमाणो (for गृह
 पाणौ) — ^d) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₁ ४ इत्युवाच, K₃ ४ D₁ ३ ४
 (om इति) उक्तवाश्च, D₂ आवर्तमान

17 ^a) S (except T₁) तत् (for यत्) S₁ K₃ द्वारत
 स्तव, K₁ ४ D₁ ३ ६ दुरित तत्, S दुश्चरित (for दुरक्त तत्)
 — ^b) K₄ तु, G₂ तद् (for सु) M हृदि स्थित शल्यमिवा
 तिविद्ध (M₂ 'दुःख) — ^c) K₃ पृच्छमान, B Dc Dn D₄ ६
 सोभिगम्य, D₁ ३ M₂ मोय राजन्, D₃ मोभिवाद्य, T G
 सोथ विप्र (for रोदमान) M₁ गत्वा गृह रोदमानो जनिर्ध्र

18 ^b) S तत्त्वमस्या (for सर्वमेवा) — ^c) K₄ Dc

शापान्नीता सर्वमेवाचक्षे ।
 तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
 रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
 बह्वाश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोण्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
 मर्षं चाभ्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशद्दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
 शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
 तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
 यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राजा समेत्य
 उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद् ॥ २०

१३३

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः
 स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
 राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
 राजोवाच ।

पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
 येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

transp तत्त्वं and सर्वं Ś1 आदाय, G1 आख्याय (for आज्ञाय) B Dn D4 ० T1 G1 ३ रात्रौ; T2 G2 ४ मात्रा (for मातुर्)

19 ^b) T2 G2 ४ शाश्वर्यं वा (for बह्वाश्रयं) D1-3 G1 M2 चास्य, T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य) K3 T2 G2 ४ राज्ञ (for यज्ञ) — °) Dc प्रेक्षावल्लभः; S श्रोण्यावहे (for श्रोण्यावोऽत्र) K3 4 D1-3 M1 विवादान् (for 'दम्' — ^d) Dn D4 ० अर्थ, D5 ज्ञान (for अक्ष) Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात); D5 श्रोण्यावहे च

20 ^d) N प्रोक्ता (for उक्ता) S वभाषे (for जगाद्)

Colophon om in Ś1 K1-3 D5 — Major parvan T2 G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan K4 D1 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रिय; B Dc Dn1 n3 D2-4 ० T G1 5 M2, likewise, only अष्टावक्रिय (G1 वक्रोपाख्यान) — Adhy no (figures, words or both) Dn1 131, Dn2 n3 T1 132 (as in text) D1 138, T2 G M1 133, M2 135 — Śloka no Dn1 n3 23, Dn2 D1 22

133

1 Of Apastamba Dharma Sūtra 2 5 11 5-7

(Kashi Skt Series, Benares, 1932) — °) G1 5 M1 2 (sup in as in text) स्वविरस्य (for वधि*) — ^b) K4 D1 स्त्रियश्च; B1 3 Dc स्त्रियाश्च, B2 Dn2 D5 स्त्रिया* (for स्त्रिय*) K4 विकलस्य; B Dc Dn D3m 4 ० T2 G2 भारवाहस्य (D2 orig वेत्रधिकस्य), D1 5 वधिकस्य, G2 4 M वै पयिकस्य (for वैव*) — °) Dn1 n3 D5 ब्राह्मणाना समेत्य, D1-3 ब्राह्मणाना च पथा*

2 °) T2 (before corr) G4 अध्वा (for पन्था) Ś1 K B Dc D4 [अ]तिसृष्टो, Dn [अ]तिदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो) D1 3 am पथा मया तेयमथावसृष्टो (D2 orig पथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुव) — ^b) B1 3 4 Dn D4 ० [ह]च्छति — °) Ś1 K1 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको) Ś1 K2 वलीयान्, K1 गरी* (for लवी) — ^d) T2 G2 4 om अपि Dc स (for नित्य) — After 2, S ins

653*

लोमश ।

स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
 यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशन तत् ।

धर्मेण संप्राप्य निवारित स
 न्द्वारि ह्यास्य वाक्यमिदं वभाषे ।

[(L 1) T1 G1 M2 om स]

3 °) D1 3 स राजन्, G1 स तात (for स्व तात) Ś1 K1-3 4m Dc2 D2 5 प्राप्तौ स्व (K1 2 सु) यज्ञ तव

न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २
अष्टावक्र उवाच ।
यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद् वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदक्षू ।
न वै क्रोधाद्वाधिनेवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४
द्वारपाल उवाच ।
वन्देः समादेशकरा वयं स
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा

वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ५
अष्टावक्र उवाच ।
यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः सन्निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्वालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७
द्वारपाल उवाच ।
सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

सदिदक्षू (K₄ omg प्राप्तावावा तव यज्ञ दिदक्षू), B Dc₁ Dn D₆ ० प्राप्तौ स्व यज्ञं चूप स (B₁ Dn₂ चूपतिर) दिदक्षू — ^b) T G om नौ M₁ transp नौ and बलवत् N M₁ om वै G₄ transp बलवत् and वै N नरेन्द्र (for विवृद्धम्) — ^c) Ś₁ K D₆ M₁ transp आवा and प्राप्तौ D₁ ३ ins हि after आवा K₃ M सप्रवेशे, D₁ ३ त्वस्सकाश, T G सप्रवेष्टु B Dc Dn D₄ ० प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेश — ^d) Ś₁ K₁ ३ B D (except Dc) द्वारपतेस्, K₄ m द्वारपाले

4 ^a) N T₂ G₃ ४ ऐन्द्रद्युम्ने — ^b) Dn₂ जनक वै, G₄ जनक त (for जनकेन्द्र) D₁ ३ विवक्षू वै जनक सप्रयातौ — ^c) M₂ मा (for न) T₃ कुद्धो, G₁ कुद्धौ (for क्रोधाद्) Ś₁ व्यधनेन, K₃ वाधनेन (for व्याधिनेव) K₁ ३ ४ B Dc Dn D₁₋₄ ० तौ वै (K₁ ४ D₃ तव, K₃ स च, D₁ ३ आवा) क्रोधव्याधिना दह्यमानौ — ^d) Ś₁ K₂ D₆ संयोजये M₁ ins [आ]वा after योजय Ś₁ K₃ द्वारपाले M₂ क्षणे स्वा (for क्षणेन) K₁ ३ ४ B Dc Dn D₁₋₄ ० वयं (K₁ D₁ ३ अय, K₃ स्वय, K₄ आवा) च नौ द्वारपालो रुग्द्धि — After 4, D₁ ३ ins

654* मा च त्वमावा व्याधिना तप्यमाना
वभिभूस्व बालकौ बालिकौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेयौ
समोकन्यौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 ^a) Ś₁ B Dc D₄ ० T₂ G₃ ३ म वदे, K₁ ३ ४ Dn D₆ T₁ G₄ वदे Ś₁ K₁₋₃ स, D₃ हि, D₆ भो (for स) — ^b) K₃ त वाक्य (for वाक्य च) T G मयेरित स्व (for मयेर्यं) B₄ M निबोध तद्वा (M₂ त वा) क्यमितोधिगम्य — ^c) Ś₁ K D₆ विप्र, G₄ वृद्धा (for विप्रा) D₁ ममैव वाक्य च ततोधि गम्य — ^d) D₁ न वै; G₄ विप्रा (for वृद्धा) K₄ D₃ वि द्वासश्च, B Dn D₄ ० विदग्धा, D₁ बाला, D₂ ये स्यु, S द्वात्र (for विद्वास) B Dn D₄ ० [ज]त्र विप्रा (for द्विजाभ्या) — After 5, Ś₁ K₁ ३ ins a colophon

6 ^b) T G M₁ मया (for मम) B Dn D₄ ० M₂ युक्तं प्रवेष्टु मम द्वारपाल — ^d) Ś₁ K D₁ ३ वे (D₁ वा) द प्रवादेन, D₆ M वेद (M₁ देव) प्रतापेन, T G तप प्रभावे (G₄ वेदे) न B₁₋₃ Dn D₄ ० समन्विताश्च, T G निवेशनार्हा

7 ^b) T G ज्ञानागमैश्च D₁ ३ M चैव (for चापि) D₁ गताश्च (for गता स) M परे निविष्टा (for गता स निष्ठाम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ B Dn₁ D₆ T₁ G इत्येव (for इत्यव) — ^d) Ś₁ K₃ हि (for ऽपि) S दहते

8 ^a) K₄ T₁ G₁ ३ ४ ईर्यन्, M₁ ईरयेत्, M₂ ईरयेत् (for ईरय) Dn₂ M₁ देव (for वेद) — ^b) Ś₁ K D₆ हि विप्र, T₁ विज्ञानन्, G₁ विज्ञानात्; M₁ विराजन् (for विराजम्) — ^d) B Dc Dn D₄ ० दुर्लभो (B₁ र्यलो) वै मनीषी

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

र्थथाष्टीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म वाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्वालो वृद्ध इवावभाषसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्वविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

वालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्वविर विदुः ॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न वन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदक्षुरसि संप्राप्तो वन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्य राज्ञे पुण्ड्रमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल

मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।

उताहो वाप्युचतां नीचतां वा

तूष्णी भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेक्ष्यम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

9 ^a) D₁ १ न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धिः — ^b) G₂ M शाल्मले S₁ K₁ १ यथा वने शाल्मलि संप्रवृद्ध, Dc D₁ T₁ G₄ यथाष्टीला शाल्मले संप्रवृद्धा — ^c) T₂ G₂₋₄ यश्च (for ह्रस्वो) M [S]ल्पको य (for Sल्पकाय) D₁ संप्रवृद्धो; D₂ T₂ G₂ संप्रवृद्धो; T₁ G₁ १ स वृद्धो, G₂ M स वृद्धो (for विवृद्धो) — ^d) K₁ यथा; B₁ T₁ यथा, D₁ यस्या (for यश्चा) T₂ G₁₋₂ M₁ नो (for न)

10 G₁ om the ref B₁ Dc₁ द्वा स्य उं — ^a) Ś₁ K₁₋₂ एवेत्य (for एवेह) T₂ (after corr) G₂ मतीस; G₄ मतिस् Ś₁ K₁ १ सु, D₁ च, T₂ G₂ १ तु (for स्म) — ^c) T₁ १ (before corr) G₁ १ १ ज्ञातुम् (for ज्ञानम्) Ś₁ K₁ D₂ अल्पजातेन; K₂ १ Dc D₁ १ वीर्येण — ^d) Ś₁ K₁₋₂ प्रज्ञ, K₄ D₂ M प्राज्ञ, B Dc Dn D₁ १ १-२ स्वविर (for वृद्ध) Ś₁ K₁₋₂ D₁ १ T₂ G₂ [अ]वभाषे, K₄ B₁ Dc D₂ T₁ G₁ M [अ]भिभाषसे, Dn D₄₋₆ प्रभाषसे (for [अ]व भाषसे)

11 =(var) Manu 2 156 — ^a) Hypermetric! Ś₁ K₁ १ D₁ १ वृद्धो (for स्वविरो) K₄ D₂ स स्याद् (for भवति) — ^c) D₁ १ यौ वै युवाप्यधीयान (of Manu, loc cit)

12 =Manu 2 154 — ^b) Dc D₁ S (except M₂) वित्तैर्न च (for वित्तेन न)

13 ^b) S (mostly) वदिन — ^c) T₂ G₂ १ विद्वन्; many MSS द्वास्य (for द्वास्य)

14 ^a) K₄ इदयसेष (for द्रष्टा) G₂ १ द्रष्टा (for

[अ]द्य) Ś₁ वृवतो, T₁ G₁ १ १ [अ]वयोर् (for वदतो) T₂ G₂ ins अस्मान् after वदतो (anustubh rhythm), see below B D K₁ द्रष्टास्यत्वेभ्यश्च्यते द्वारपाल — For 14^{ab}, B D subst (changing over to anustubh rhythm)

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विवृद्धे तु वन्दिन चापि निजितम् ।

[(L 1) D₁ १ द्रष्टव्योव महाप्राज्ञ — (L 2) D₁ १ उच ताप्य नीचता]

— K₄ T₂ G₂ ins after 14^{ab} B D (except D₁ १) ins after 655*

656* पश्यन्तु विप्रा परिपूर्णविद्या

सहेव राज्ञा सपुरोधमुख्या ।

[(L 2) K₄ सपुरोहितेन (for सपुरोध)]

— D₁ १ om 14^{cd} — ^c) M₁ स्विद् (for चापि) — ^d) B₁ S [य]पु, B₂₋₄ Dn D₄₋₆ [प]व (for [अ]य) Ś₁ चास्य, B Dn D₄ १ T₂ G (G₁ corrupt) [अ]याद्य, T₁ चाद्य, M [अ]यो वै (for चाद्य)

15 T G₂ १ द्वास्थं (for द्वारपाल उ) — ^a) D₁ १ [S]द्य विप्र (for विशेषस्व) — After 15^a, D₁ १ ins

657* प्रवेक्षसे वन्दिन नानुमन्थ्य ।

— ^b) Ś₁ K₁ १ संप्रवेक्ष्य; B Dc₂ Dn D₄₋₆ T₂ G₁ १ M संप्रवेश; T₁ G₂ १ संप्रवेश D₁ १ विनीताना स्वविराणां प्रवेक्ष्य — T₁ om 15^{cd}, D₁ om 15^d — T₂ G₂₋₄ M₁ ins after 16 T₁ (which om 16^{cd}) ins after

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्वन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-

द्वह्योद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्रासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८
राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९
अष्टावक्र उवाच ।
विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}

658* एष राजा सश्रवणे स्थितस्ते
स्तुष्टेन त्व वचसा सस्कृतेन ।
न चानुज्ञा वासति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किञ्चित्तवेष्टम् ।

16 ^b) K₁ १ ४ D₁ सभायस्त्व, K₈ D₂ ३ (before
corr) सभायस्त्व, B Dn D₃ ४ ० T₂ G₂ त्व वै सभ्राद्,
Dc सभ्राद् त्व वै, T₁ G₁ सुसाम्राज्य; T₂ (before corr) G₄
साम्राज्य यत्, G₂ साम्राज्य वै, M₁ सभ्राद् त्व, M₂ साम्राज्य त्व
(for सभाज्यस्त्व) — °) Dc D₁ ३ M वै (for वा) T₂
G₂ ३ M याज्ञियाना

17 ^a) K₁ १ (by transp) वदी विद्वान्, Dn₁ n₃ D₂
बुद्धान्वदी S (mostly) वदी K₄ B D (except D₁-३ ५)
T₂ (before corr) G₂ वाद् (for वेद्) K₁ ३ विगृह्य
— ^b) D₂ रूग्णात् (for भग्नान्) D₁ T₁ G₁ वादे न (D₁
तु) भग्नान्प्रति — °) Ś₁ K₁-३ D₂ सृष्टै, B Dc Dn D₄ ०
[अ]भिसृष्टै, D₁ ३ T₂ G₂ ४ वि°, D₆ [अ]सृ° (for नि°)

18 ^a) B D₄ ० M₂ स त (B₂ सुत), Dc T₂ G₂-4
पुतत्, Dn सोह, T₁ G₁ तदह, M₁ तद्वै (for स तत्) D₁ ३
ततोह वै (for स तच्छ्रुत्वा) B₁ ३ D₁ T G समीपे, B₂ ४
Dn D₄ ० सकाशे, M समीपाद् (for सकाशाद्) — ^b) Ś₁
K₄ D₁ ३ T₁ G₁ ब्रह्माद्य वै, K₁ ब्रह्मादिभि, K₂ ३ B₄ Dn
D₄ ० ब्रह्माद्वैत, B₂ ब्रह्माद्वैत, D₂ T₂ G₂-4 ब्रह्माद्य वै, D₆
ब्रह्मन्न वै D₁ ३ शसितुम् (for कथयितुम्) — °) S वदी

19 K₁ om the ref D₁ ३ जनक उ° — ^a) K₂ B
Dn D₄-३ T₁ वै (for त्व) — ^b) K₁ सोविज्ञात्वा, K₂ B₂-4
Dc Dn D₄-० अविज्ञाय त्व, B₁ D₁ अविज्ञाता, D₂ अवि-
ज्ञाय; T₁ G₁ विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा) Dc वाक्यवर,
G₂ चादबल T G₂ ३ M त्वमस्य, G₁ त्वमस्मि (for परस्य)

K₄ अविज्ञाय वाक्य च बल परस्य, G₄ अज्ञाय वाक्य च बल
त्वमस्य — °) T₂ G₂-4 अज्ञात° (for विज्ञात°) Dc वाक्य°
(for शक्य) — °) K₄ Dc₁ Dn D₄ ० T₁ G₁ वेद्° (for
वाद्°) — After 19, K₄ B₂-4 Dc Dn D₄ ३ (maig) ०
T G ins

659* आशंससे त्व बन्दिनं वै विजेतु
मविज्ञात्वा तु बल बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्व
न शोभन्ते भास्करेणैव तारा ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा
स्तस्यान्तिक प्राप्य बिलुप्तशोभा । [5]
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथ सदस्यैर्वचन वित्तोर्यु ।

[Lines 1-2 = (var) 19^{ab} — (L 1) B₄ D₆ T₁
आशंसमानो, T₂ G° माना (for 'ते त्व) T G कुमार (for
विजेतुम्) — (L 2) B₂ अविज्ञाय K₄ D₆ ते बल, B₂
वाग्बल K₄ D₆ हि (for सस्य) T₁ अविज्ञाना वदिना हत जेतु,
T₂ G अविज्ञानात्ते ष (G₁ 'त्तम) शक्ता विजेतु — (L 3) K₄
D₆ सधशस्ते (for तेन पूर्व) — (L 5) T G आशानुबधी हि
तवात्र यत्न (G₁ ३ यत्तत्) — (L 6) T G न वदिमानाय
तथा विनश्यति (T₁ 'च सदोधिगच्छेत्, G₁ च सन्धि गच्छेत्, G₄
'च तवाद्य नश्यति) — (L 7) K₄ D₆ विज्ञानवतो निःसृताश्च
तात, T G विज्ञानवतो निःसृतास्तु (T₁ G₁ 'ता यत्र) तात
— (L 8) K₄ D₆ कथ मदभि त्वमिम वै नमथ, T G कथ सद
स्तुमिद नमर्थ]

20 ^a) Dc D₁ ३ न तु, S (except G₁) न तु D₁ ३
मादृशेन, T₂ G₂ ४ मादृशैरिह — ^b) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ सोह
कृतस, D₁ ३ नागी°; G₄ दमी° D₁ ३ तैश्च (for तेन) — °)
Ś₁ K₁ ३ B Dc Dn D₂-० इवाचलाङ्ग (for इवाय°) K₁

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः श्रेष्यतेऽद्य

मार्गे भग्नं शकटमिवावलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

पण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यत्त्रिपष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पण्णाभि द्वादशप्रथि ।

तत्त्रिपष्टिशतार वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

बडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

मा स्म ते ते गृहे राजञ्चात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्त्रित्सुप्तं न निमिपति किं स्त्रिज्जातं न चोपति ।

कस्य स्त्रिद्दुदयं नास्ति किं स्त्रिद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिपत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं

न त्वं बालः स्वविरस्त्वं मतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्द्वार वितराम्येष वन्दी ॥ २७

D₁ १ M₁ मार्गे भग्नं शकट इवावलाक्ष

21 °) N त्रिंशकद्वादशाग(S₁ K₁ २ D₅ शार, B Dn शाश)स्य, T₁ G₁ पण्णाभेर्द्वादशारस्य — °) G₂ ४ वर (for पर)

22 M₁ om (hapl) 22-23 — °) Ś₁ K₁ १ पर्वार्धं, K₂ M₂ पर्वं त्वा, K₄ D₅ पर्वं तु, D₁ २ पर्वार्धः; D₂ G₂ पर्वं त्व, T₁ G₁ १ ४ पर्वं त्वात् — °) K₁ द्वादशप्रथि; T₁ G₄ M₂ द्वादश प्रथि, G₁ द्वादश प्रथि, G₂ द्वादशप्रथि — °) Ś₁ K₂ १ D₅ च, K₁ मे, K₄ D₁ त्वा, D₂ त्व (for वै) — °) MSS गति, गति also

23 M₁ om 23 (cf v.l 22) — °) S बडवे, बडवे K₄ B₂ D₂ १ सपृक्ते, G₂ सवृक्ते — °) T₁ G₁ १ ४ M₂ श्येन पाते — G₁ om 23^{cd}

24 °) D₁ १ सास्तु (for मा स्म) S भूत् (G₂ भूत्) (for the first ते) T₂ G₂₋₄ ख्वद्, M स्व (for the second ते) K₂ स्याता (for राजन्) — °) K₂ इह, T₂ G₂₋₄ वेद् (for अपि) S₁ K₁ ४ (before corr) ध्रुवे — °) S₁ सारथिम् Ś₁ आगतु, K B Dc Dn D₄₋₅ आगता (K₂ आघत्ता), D₁₋₃ T₁ G₁ आघाता, T₂ G₂ आघत्त; M आहर्ता (for आघत्ते, cf 23^c — °) = (var) 23^d Ś₁ K₁ ते, K₄ य (for तम्) B₁ नृप (for च तम्)

25 °) Hypermetric! Dn₁ n₂ स्वसद्, D₁ १ Mसुते, G₁ सुप्त (for सुप्त) T G om न Ś₁ K D₁₋₃ M

निमिपेत्, B₄ (corrupt) [अ]ति सति (for निमिपति) ☞ Cn स्वप्रडिति स्वपितृयोर्न जिडिति । जकारान्तस्य स्वमज्जशब्दस्य स्वभावस्थावद्वाचित्वम् । सुषुप्त्यवस्था प्राप्त किं न निमिपति लुप्त इह न भवतीति प्रक्षार्थं । ☞ — °) T₂ G₂ ४ जानन् (for जात) S₁ K₁ १ चोपते, T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v.l 26)

26 D₁ om (hapl) 26 — °) T G om न K₁ १ ४ M₂ निमिपेद् — °) T₁ अदे जात, M₂ अदाज्जात K₁ चोपते, T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v.l 25)

27 °) All MSS except S₁ K₁₋₃ M₂ त्वा (for त्वा) K₂ ४ B D (except D₁ १) G₄ M₁ देवसत्त्वं — °) Ś₁ B₂₋₄ Dn D₄ १ स (for the second त्व) — °) D₁ G₂ M₁ वाक्प्रलापैस् — °) D₅ T₂ G₂₋₄ विद्वन्; M₂ वादिन् (for वन्दी)

Colophon om in Ś₁ K₁ १ — Major parvan T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan D₂ तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रिय K₂ D₁ १ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रिय; and K₄ B Dc Dn₁ n₂ D₂ ४ १ T G₁ १, likewise, only अष्टावक्रिय (G₁ वक्रोपाख्यान) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 132, Dn₂ n₂ 133 (as in text), D₁ 139 S 134 (M₂ 136) — Śloka no Dn 30, D₁ 28

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ

सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।

त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां

ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६

विद्वान्वन्दी वेदविदो निगृह्य

वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।

त्वया निसृष्टैः पुरुषैरामृकृद्भि-

र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७

स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-

द्ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।

कासौ वन्दी यावदेनं समेत्य

नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे वन्दिनं त्वं विजेतु-

मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं

दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादिशीलैः ॥ १९

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}

658* एष राजा सश्रवणे स्थितस्ते
'स्तुष्टेन त्व वचसा सस्कृतेन ।
न चानुज्ञा वास्यति प्रीतियुक्त'
प्रवेशने यच्च किञ्चित्त्वेष्टम् ।

16 ^b) K₁ १ ४ D₁ सभाज्यस्त्व, K₂ D₂ ३ (before
corr) सभाज्यस्त्व, B Dn D₃ ४ ६ T₂ G₂ स्व वै सभ्राद्,
Dc सभ्राद् स्व वै; T₁ G₁ सुसाम्राज्य, T₂ (before corr) G₄
साम्राज्य यत्, G₂ साम्राज्य वै, M₁ सभ्राद् स्व, M₂ साम्राज्य स्व
(for सभाज्यस्त्व) — °) Dc D₁ १ M वै (for वा) T₂
G₂ ३ M याज्ञियाना

17 ^a) K₁ १ (by transp) वदी विद्वान्, Dn₁ n₂ D₂
वृद्धान्वदी S (mostly) वदी K₂ B D (except D₁-३ १)
T₂ (before corr) G₂ वाद' (for वेद') K₁ १ विगृह्य
— ^b) D₂ रुग्णान् (for भग्नान्) D₁ T₁ G₁ वादे न (D₁
तु) भग्नान्प्रति' — °) Ś₁ K₁-३ D₂ सृष्टे, B Dc Dn D₄ ६
[अ]भिसृष्टे, D₁ १ T₂ G₂ ३ वि', D₂ [अ]नु' (for नि)

18 ^a) B D₄ ६ M₂ स त (B₂ सुत), Dc T₂ G₂-४
पत्त्, Dn सोह, T₁ G₁ तदह, M₁ तद्वै (for स तत्) D₁ ३
ततोह वै (for स तच्छ्रुत्वा) B₁ ३ D₁ T G समीपे, B₂ ४
Dn D₄ ६ सकाशे, M समीपाद् (for सकाशाद्) — ^b) Ś₁
K₄ D₁ ३ T₁ G₁ ब्रह्माय वै, K₁ ब्रह्मादिभि, K₂ ३ B₄ Dn
D₄ ६ ब्रह्माद्वैत, B₂ ब्रह्माद्वैत, D₂ T₂ G₂-३ ब्रह्माय वै, D₂
ब्रह्माय वै D₁ ३ शमितुम् (for कथयितुम्) — °) S वदी

19 K₁ om the ref D₁ १ जनक उ' — °) K₂ B
Dn D₄-३ T₁ वै (for स्व) — ^b) K₁ सोविज्ञात्वा, K₂ B₂-४
Dc Dn D₄-६ अविज्ञाय स्व, B₁ D₁ अविज्ञाता, D₂ अवि
ज्ञाय; T₁ G₁ विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा) Dc वाक्यवर,
G₂ चादयल T G₂ ३ M स्वमस्य; G₁ स्वमसि (for परस्य)

K₄ अविज्ञाय वाक्य च बल परस्य, G₄ अज्ञाय वाक्य च बल
त्वमस्य — °) T₂ G₂-४ अज्ञात' (for विज्ञात') Dc वाक्य'
(for शक्य') — ^a) K₄ Dc₁ Dn D₄ ६ T₁ G₁ वेद' (for
वाद') — After 19, K₄ B₂-४ Dc Dn D₄ ६ (marg) °)
T G ins

659* आशंससे स्व वन्दिनं वै विजेतु
मविज्ञात्वा तु बल वन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेणैव तारा ।
आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामा
स्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभा ।
विज्ञानमत्ता निसृष्टाश्चैव तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्तोयु ।

[Lines 1-2 = (var) 19^{ab} — (L 1) B₄ D₂ T₁
आशंसमानो, T₂ G₂ 'माना (for 'से त्व) T G कुमार (for
विजेतुम्) — (L 2) B₂ अविज्ञाय K₄ D₂ ते बल, B₄
वाग्वल K₄ D₂ हि (for स्य) T₁ अविज्ञाना वदिना हत जेतु,
T₂ G₂ अविज्ञानात्ते घ (G₁ चम)शक्ता विजेतु — (L 3) K₄
D₂ सपशस्ते (for तेन पूर्व) — (L 5) T G आशंसुमथो हि
तवात्र यल (G₁ ३ यत्त्) — (L 6) T G स वदिमाताप
तथा विनश्यति (T₁ 'घ सदोधिगच्छेत्, G₁ 'घ सन्तोष गच्छेत्, G₂
'घ तवाप नश्यति) — (L 7) K₄ D₂ विज्ञानवतो निभृताश्च
तात, T G विज्ञानवतो निकृतास्तु (T₁ G₁ 'ता यत्र) नात
— (L 8) K₄ D₂ कथं सदसि त्वमिमं वै ममथं, T G कथं सद
स्तुमिदं ममथ]

20 ^a) Dc D₁ १ ननु, S (except G₁) न तु D₁ ३
मादृशेन, T₂ G₂ ४ मादृशैरिह — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ मोह
कृतस, D₁ ३ नागी, G₂ इमी' D₁ ३ तैश्च (for तेन) — ^c)
Ś₁ K₁ ३ B Dc Dn D₂-६ इमाचलाक्ष (for इमाव') B₂

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽथ

मार्गे भ्रमं शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

पण्णामेद्वादिशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिपटिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पण्णामि द्वादशप्रथि ।

तत्रिपटिशतार वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३३ ॥

मा स्म ते ते गृहे राजञ्जात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिपति किं स्विज्ञातं न चोपति ।

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिपत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं

न त्वं बालः स्वविरस्त्वं मतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्धार वितराम्येप वन्दी ॥ २७

D₁ १ M₁ मार्गे भ्रमं शकट इवाचलाक्ष

21 °) N त्रिंशकद्वादशाग (Ś₁ K₁ १ ; D₈ शार , B D_n 'शाश'स्व , T₁ G₁ पण्णामेद्वादिशास्य — °) G₂ ४ वर (for पर)

22 M₁ om (hapl) 22-23 — °) Ś₁ K₁ १ 'पर्वार्थं , K₃ M₂ पर्वं त्वा , K₄ D₈ 'पर्वं तु , D₁ १ 'पर्वार्थ , D₃ G₂ 'पर्वं त्व , T₁ G₁ १ 'पर्वंत्वाद् — °) K₁ द्वादशाप्रथि ; T₁ G₁ M₂ द्वादश प्रथि , G₁ द्वादश प्रथि , G₂ द्वादशाप्रथि — °) Ś₁ K₂ १ Dc D₂ च , K₁ मे , K₄ D₁ त्वा , D₂ त्व (for वै) — °) MSS 'गति , गति also

23 M₁ om 23 (cf v 1 22) — °) S वडवे , वडवे K₄ B₂ D₂ १ सयुक्ते , G₂ सयुक्ते — °) T₁ G₁ १ ४ M₂ श्येन पाते — G₁ om 23^d

24 °) D₁ १ मास्तु (for मा स्म) S भूत् (G₂ भूत्) (for the first ते) T₂ G₂₋₄ त्वद् , M स्व (for the second ते) K₃ स्याता (for राजन्) — °) K₃ इह , T₂ G₂₋₄ चेद् (for अपि) Ś₁ K₁ ४ (before corr) ध्रुवे — °) Ś₁ सारथिम् Ś₁ आगतु , K B Dc D_n D₄₋₆ आगता (K₃ आधत्ता) ; D₁₋₃ T₁ G₁ आधाता , T₂ G₂ आधत् , M आहत्वा (for आधत्ते , cf. 23° — °) = (var) 23^d Ś₁ K₁ ते , K₄ य (for तम्) B₁ नृप (for च तम्)

25 °) Hypermetric! D_{n1} n₂ स्वप्नम् , D₁ १ M सुप्तो ; G₁ सुप्तान् (for सुप्त) T G om न Ś₁ K D₁₋₃ M

निमिपेत् ; B₄ (corrupt) [अ]ति सति (for निमिपति) ❀ C_n स्वमदिति स्वपितृपोर्नजिदिति । जकारान्तस्य स्वमन्शब्दस्य स्वप्रावस्थायद्वाचित्वम् । सुपुप्यवस्था प्राप्त किं न निमिपति लुप्त दृङ् न भवतीति प्रश्नार्थं । ❀ — °) T₂ G₂ ४ जानन् (for जात) Ś₁ K₁ १ चोपते , T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v 1 26)

26 D₁ om (hapl) 26 — °) T G om न K₁ १ ४ M₂ निमिपेद् — °) T₁ अडे जात , M₂ अदाजात K₁ चोपते , T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v 1 25)

27 °) All MSS except Ś₁ K₁₋₃ M₂ त्वा (for त्वा) K₃ ४ BD (except D₁ १) G₄ M₁ देवसत्त्वं — °) Ś₁ B₂₋₄ D_n D₄ ६ स (for the second त्व) — °) D₁ G₂ M₁ वाक्प्रलापैस् — °) Dc T₂ G₂₋₄ विद्वन् ; M₂ वात्ति (for वन्दी)

१३४

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-

न्समागतैष्वप्रतिमेषु राजसु ।

न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां

महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १

न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-

न्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।

हुताशनस्यैव समिद्धतेजसः

स्थिरो भवस्वेह ममाद्य वन्दिन् ॥ २

बन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय

आशीविषं सुक्किणी लेलिहानम् ।

पदाहतस्यैव शिरोऽभिहत्य

नादष्टो वै मोक्षयसे तन्निबोध ॥ ३

यो वै दर्पासंहननोपपन्नः

सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।

तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते

न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 °) Ś1 K1 'सेन Dn2 'प्रमुखेषु; D1 3 'समितेषु, M 'समितौ तु (for 'समितेषु) Ś1 K D1-3 3 राजसु (see below), M सत्रे (for राजन्) — °) K1 2 स सागरेषु (for समा) Ś1 K D1-3 3 राजन् (see above), T1 ससु (for राजसु) — °) G2 4 मे (for वै) T1 विचक्षातरम्, G2 विवत्सातरम् Ś1 K1 2 न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिन ; K3 4 D5 न वै विवक्षातरमत्र वादिना, B Dc Dn D3 (marg sec m) 4 6 नावैमि बदि वरमत्र वादिना, D1-3 न वै तिति क्षाम्यहमत्र वादिना — °) S (except G1 M2) महाजने K3 4 T1 G1 हसविवादिना, D1 G4 'विनादिता, D3 3 T3 G2 3 M 'विनादिना, D5 हस च वादिना S1 महाहस सरसि निनादिनामिव, K1 3 महाहसा सरसि निरादिनामिव, B Dc Dn D3 6 महाजले हसमिवाददामि, D3 (marg sec m) महाहस शरदि विनादिनामिव

2 °) Ś1 K3 [अ]तिवादिमानि, K1 2 'वादमविधर्, K4 D3 3 'वादमानिन् (or 'मानी) T1 G1 न वदिन (G1 मेघ) वै मोक्षयति वादिमानी, T3 G3 4 न मोक्षयमे वै वदमानो निम जन्, G2 न मोक्षयसे वदमानो हि मेघ, M न मेघ मोक्षयस्यति वादवादिन् — °) Ś1 B D1 3 प्रह, K1 2 गृह, K3 4 (m as in text) Dc अह, S जल (for गृह) T1 M2 प्रमत्त, G1 प्रमत्त Dc इवागत, T1 भवगाह, T2 G2-4 हवापन्न — °) K4 D1-3 G1 समृद्ध (for समिद्ध) — °) Ś1 K1 2 स्थितो (for स्थिरो) S वदिन्

3 All MSS except T G2 4 M1 om the ref — °) S (except M2) om मा K1 योषयस्व, K2 B1 Dn D3-6

प्रबोध, B1-3 विबोध, Dc निबोध, T G M1 बोधयित्वा, M2 बुबोधीर् (for प्रबो) — °) MSS सुग्विनी, सुक्किणी, सुक्किणि, सुक्किणी, सुक्किणी, etc B1 (m as in text) D (except D1-3 3) सलिहान — °) K1 4 B1 4 m Dc D1-3 पदा स तस्य, K3 पदाग्रतस्य, D4 6 G1 2 4 M1 पदा हितस्य, T1 पादाहतस्य Ś1 K1 4 B1 4 G2 4 M2 [ए]व, K2 B3 m Dn D4-6 T G1 3 [ह]ह (for [ह]व) K1 [S]भि हन्व, K3 T1 G1 M2 निहत्य, K4 [S]भिहन्त्यान् — °) K1 न दृश्यमे, T3 (before corr) तेनादत्ते, G4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै) K1 3 4 B1 D1-3 मे, T1 G1 2 [S]व (for वै) T1 G1 M2 मोक्षयते

4 °) D1 2 T1 G1 2 4 [उ]पपन्न — °) Ś1 K1 3 4 D1 2 आविखाति, D3 अभिहन्त्यात्, T1 अभिघाति, T2 G2-4 आशु हति, G1 M अभिहति — °) K1 [S]वशीर्यते, B4 Dn D4 6 विदीर्यते — °) S चापि (for चैव) T2 G2-4 च (for हि)

5 Before 5, S (except M2) ins अष्टावक्र — °) Ś1 K1 4 D1 नीचैर्भूताश्च, K3 D3 3 T1 2 (before corr) G1 2 4 M निकर्षभूता, D2 3 (sup lin) नीचीभूताश्च (for निकृष्ट) — °) K1 4 अलुडुहो, B Dn D4 6 T2 G2 छानडुहो — After 5, D1 2 ins

660* आसन तु समार्यैव मन्नाद्य चन्दिना मह ।

अष्टावक्र मचिकीर्षन्प्रजगर्ह हम्सुहु ।

D1 cont K1 2 B Dc Dn D4 6 T2 (marg sec m) G2 ins after 5

661* यथा महेन्द्र प्रवर सुराणा

नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनहुहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो

जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्धुवाच ।

एक एवाग्निर्वहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।

एको वीरो देवराजो निहन्ता

यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ

द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।

द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे

मार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

बन्धुवाच ।

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं

त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिपवणानि तन्वते

त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं

चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।

दिशश्चतस्रश्चतुरश्र वर्णा-

श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्धुवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-

र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।

ष्टया वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च

लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

पडाधाने दक्षिणामाहुरेके

तथा नृपाणा प्रवरस्त्वमेको

वन्दि समस्थानय मत्सकाशम् ।

[(L 3) B₄ D₁ एव (for एको) — (L 4) B₁ समाधानय,
B₃ समेस्थानय, B₄ ममाभ्या, D₁ ममाभ्या B₄ D₁ वै सकाश,
D₀ मे समीप]

6 G₁ M om the rel — ^a) N (except K₃ & D₁)
ins एव before अष्टावक्र Śi K₁₋₃ B D (except D₁)

हि गर्जन्, D₀ हि राजन् (for गर्जन्) — ^b) S (mostly)
वदिनम् Śi K₁ & आहुहाव (for आह राजन्) — ^c) Śi

K D₁₋₃ & [S]घ, M हु (for च) Śi K₁₋₃ D₁ & & प्र
(for मे) — ^d) Śi K₁ & [ए]व, D₁ T₁ M वा (for च)

T₂ G₂₋₄ [अ]हम् (for चापि)

7 ^b) N विभाति (for प्रभासते) — ^c) B₂₋₄ D_n
D₄ & T₂ G₃ & [S]रिहता, D₁₋₃ दिनस्त्रि; D₅ T₁ नियता,
G₂ विहता (for निहन्ता) — ^d) D₀ & चैव एक; M चैवमेक
(for चैक एव)

8 ^a) G₄ सहायौ (for सखायौ) — ^b) B D_n D₄ &
नारदपर्वतौ (for नारद पर्वतश्च) — ^c) Śi K₁ & रथस्यैव,
K₁ च रथे च; B₁₋₃ D (except D₁₋₃) रथस्यापि (for च

रथस्य)

9 ^a) Śi K₁ & transp सूयते and कर्मणा B₂ प्रसूयति,
B₄ प्रसूयते, D₀ प्रसूते (for सूयते) G₁ त्रि सूयते कर्मणा
प्रागिनस्ते — ^b) B₂ sm चरति (for वहन्ति) — ^c) Śi

B₁ & D₀ D₁ & त्रि सवनानि, K B₂ & D_n D₃ & & त्रिसव
(K₂ त्रिवस)नानि D₁ & तस्वत, D₃ चैव; G₄ कुर्वते (for
तन्वते)

10 ^a) Śi K₁ निकेतुश्च; K₃ & D₁₋₃ तश्च, T₂ G₂₋₄ तन
(for त) — ^b) Cf 9^b B D (except D₁₋₃ &) वर्णा
(for युक्ता) — ^c) T G₂₋₄ वेदाश्च (for वर्णाश्च) N
दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टय च — ^d) T₂ G₃ चतुष्पदा

11 ^a) Śi K₁ & D₅ पच पादा — ^b) T₁ om एव
Śi K₁₋₃ D₀ D₃ यज्ञा पचोक्ता (Śi K₁ क्) पच चैवेन्द्रि
याणि, K₄ D₁ & & यज्ञा पच पच चैवेन्द्रि; G₁ पचैव यज्ञास्त्वथ
पचैन्द्रि — ^c) K₃ D₁ & देवे (for वेदे) N (except Śi
K₂ & D₅) पचचूडास्त्वराश्च; T₁ चूडाश्च लोके — ^d) T₁ पच
(for लोके) Śi K₁ & विख्यात (for ख्यात) D₀ तीर्थ
(for पुण्यम्)

12 ^a) Śi K D₁₋₃ & दक्षिणा K₃ चाहुर — ^b)

पडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२
बन्धुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३
अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वस्रञ्शुभ्रम देवतासु
यूपश्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४
बन्धुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पिद्वानां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संग्रदिष्टा
नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्विभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाशा दशाणां ॥ १६
बन्धुवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७
अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८
बन्धुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

B₁ ३ ४ D₄ ६ G₁ षट् चै च, D_० D_n षट् चैव (for षडेव)
B₂ चेमे, G₁ चै (for [ह]मे) B₃ धातव (for ऋ) — ^d)
Ś₁ K₄ D₁₋₃ सद्यस्का, K₃ यद्यस्का ; T₂ G₁ ३ M₁ चै यज्ञा,
G₂ ४ एव यज्ञा (for साद्यस्का) Ś₁ K₂ D_० सर्ववेदेषु

13 ^a) Ś₁ K₂ D_० सप्तारण्या, K₁ D_n ३ ३ D₄ सप्त
वान्या, B D_० सप्त धान्या (for सप्त वन्या) — ^c) D_०m
वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि) — ^d) B₂ सप्तस्वरा; D₃ (m
as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री) D₃ ६ G₁ चापि (for
चैव) Ś₁ K D_० D₁ ३ सप्तस्वरा (K₃ D₁ 'रा') प्रथिता चापि
वीणा

14 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ६ वदति (for वहन्ति) T₂ G
अष्टौ दिगीशान्यतमानान्प्रवदति (G₁ अष्टौ दिगीशा प्रतिमान
वहति) — ^c) K₃ ४ D₁₋₃ शुश्रुमो — ^d) D₁ T₁ M अष्टा
श्रीर् K₂ ३ D₁ ३ सार्वयज्ञ, D_n D₄ ६ T₁ G₁ M सर्वयज्ञे
D_० यूपा अष्टौ विहिता सर्वयज्ञा, T₂ G₂₋₄ यूपश्चाष्टास्त्रि सर्व
यज्ञेषु षट्

15 ^a) T₁ G₁ M₁ नव वेदोक्ता (for नवैवोक्ता) — ^d)

K₂ D_० D_n D₄ ६ T₂ G₂₋₄ नवैव योगो, B₁ ३ नवायोगो,
B₄ नवधा योगो, D_० नावायोगो G₁ M विश्व (for शाश्वत्)

16 ^a) Ś₁ दिशा, B D_० D_n D_० T₂ G₃ दिशो, D₄
देशो (for दशा) S पुरुषस्येह लोके — ^b) Ś₁ ईयुर (for
आहुर) — B₂₋₄ om 16^{cd} — ^d) Ś₁ K₁ D_० D₁ ३
दाशैरका, K₂ ३ D_० D_n D_{3-०} T₁ G₁ ३ ४ दशैरका, B₁ दशै
रकान् Ś₁ K₂ D_n D₄ ६ दश दाशा, K₄ दिशा**, D₁ ३
दश दिशो, G₁ दश देशा (for दश दाशा) N दशार्हा

17 ^a) T₂ G₂₋₄ [एकादशिना, M₂ दशानि M पृथि
व्याम् (for पशूनाम्) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ ६ एकाद-
शैकत्र (for 'शैवात्र) K₄ एकादशैका प्रभवति यूपा

18 ^b) K₁ ४ D_० पादौ, D₁ ३ पादा (for पादो) — ^c)
D_० सुद्वादशाहा (for द्वादशाह) Ś₁ K₁ ३ पुण्यकृते, K_०
G₂ ४ प्रकृतो, D_० T₁ G₁ M₁ प्राकृत (for प्राकृतो) — ^d)
Ś₁ K₁₋₃ वीरा, K₄ B₁ ३ ४ D (except D_०) धीरा (for
विप्रा)

19 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) प्रदासा (for महोग्रा)

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी

श्लोकस्यार्थं व्याजहाराष्टवक्रः ।

त्रयोदशाहानि ससार केशी

त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-

स्तूर्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-

मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिस्तथा संकुले वर्तमाने

स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-

र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो

वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।

तानेव धर्मानियमद्य वन्दी

प्राप्तोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

वन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज-

स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं

तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं

द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं

यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते

वाचा जिता मेधया आविदानाः ।

— After 19^{ab}, K₃ D₆ read 21^{ab}

20 K₃ D₆ S (except T₁) om the 1ef — Before 20^{cd}, N (except Ś₁ K₁) G₂ M₂ ins अष्टावक्र उ (M₂ om उ) — °) Ś₁ K₁ त्रयोदशादीनि K₁ वानर (for केशी) — °) D₂ T₁ G₁ ३ त्रयोदशानि (for दशादीनि) T₁ छदास्वथाहुः G₁ om च

21 Before 21, Ś₁ K B₂ D₆ D₁₋₃ ३ ins लोमश उ — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ तूर्णी (for तूर्णी) K₃ G₁ M निशाम्य

22 Ś₁ K₁ om 22^{ab}, K₃ D₆ read it after 20^{ab} — °) B₂ G₂ M₂ तदा (for तथा) K₃ ४ D₁₋₃ वर्तमाने विवादे (for संकुले वर्त) — °) G₁ स्थिते (for स्फीते) K (K₁ om) B D₆ D₂ ns D₄ ० [उ]त (for [अ]य) T₂ G₂₋₄ [आ]जमोढ (for [अ]य राज) T₁ G₁ M₂ जग्मु (for राज) — After 22, B₁ ३ D₆ D₁₋₃ S ins an addl colophon [adhy no D₁ 140, S 135 (M₂ 137)]

23 °) K₃ B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ३) T₂ G₂₋₄ [ए]व; K₃ [ए]के, D₁₋₃ ये (for वै) — °) B₁ (m as in text) ३ D₆ D₂ (sup ln) ४ ० T₂ (before corr) G₂ प्राक्; D₁ ३ वै, G₁ च (for किल) — °) D₁₋₃ सर्वान् (for धर्मान्) Ś₁ K D₂ D₃₋₈ एव (for अद्य) — °) D₁ ३ सप्राप्तता, T G प्राप्तो निगृह्य (for प्राप्तोतु गृह्य) K₃ D₆ ३

नीत्वा (for गृह्य) K₁ D₂ D₄ ० [आ]शु (for [अ]प्सु)

24 °) K₃ अहं हि पुत्रो T₂ G [ह]इ (G₁ [ए]व) (for [उ]त) — D₂ om (hapl) 24^b-25^a — °) G₂ स तत्र, M₂ तत्रापि (for तत्रास) Ś₁ K₁ ३ ४ D₆ D₁ T₁ G₁ ३ M₁ om भास K₂ च (for वै) — °) K₃ समान (for तुल्य) — °) S₁ K₁ ३ B₂ T₂ G₂₋₄ मे, K₃ ४ D₁ ३ वै (for ते) D₆ प्रेषितास; T₂ G₂₋₄ प्रेरिता (for प्रहिता) Ś₁ K₁ ३ सप्रहिता (for प्रहिता मे) K₃ B₂ D₁ ३ ते, T G वै (for मे) T₁ द्विजाश्च (for द्विजाग्र्या)

25 D₂ om 25^a (of v l 24) — °) S₁ K₁₋₃ त एते, B₁ ते तु वै, B₂ D₆ D₂ D₄ ० ते तु, B₂ D₆ T₂ (by corr) G₂ ते वै, B₃ एते वै, D₆ य एते (for एते) B₄ D₁ ३ M राजो (for यज्ञ) — °) D₁ ३ यज्ञ, M दृष्ट्वा (for द्रष्टु) Ś₁ K B₁ D₆ D₂ ० गतास्ते; B₄ M यज्ञ, D₁ यातास्ते (for गता) Ś₁ इह याति, K₁ ३ ४ D₁ इहायाति, B₁ ३ D₆ D₂ D₄ ० इम आयाति, B₂ ४ M इममायाति, D₆ इहा यातु — °) Ś₁ B₁ G₂ पूजये, K₃ पूजयन्, D₁₋₃ T₁ M पूजय

26 °) T₁ निजितास (for मज्जितास) K₂ ४ B D M ये (for ते) — °) B₄ D₆ वादे (for वाचा) To avoid hiatus, B D₆ D₁ T₂ (by corr) G₂ चाविदाना; D₂ D₂ ० वा (for आ) — °) B₃ G₁ वन्; D₆ तान्

तां मेधया वाचमथोज्जहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-

न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु

तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि

उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो

न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैर्पीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादं

निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप ।

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो

न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।

इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-

मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।

उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।

शिरांस्यपाहरत्त्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

(for ता) Ś1 K३ श्रेयसो, K३ ५ श्रेयसे (for मेधया)
K D1 ३ अथो जहार, T1 G1 अथाजहार, G३ ५ असौ जहार
(for अधोजहार) M1 ते वै तथा वाचमथो उदाहरन् — ५)
=(var) 26^d S1 K1 M1 अवचिन्वति, T G अवभासति
(for अवचि^०)

27 K३ D३ M om (hapl) 27 — ५) T G गृहान्वै
(for सता गृहान्) — ५) Ś1 K1 ५ विवर्जयन्, D1 विवर्ध
यन्, T३ G३ विस्पर्धमान S1 K1 न, D३ मा (for न)
T G1 ३ ५ [अ]प्यधाक्षीत्, G३ व्यधा (for स्म धा) — ५)
T1 बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु) T1 G1 ins वै after कृपण
— ५) Ś1 K1 D1 अवि, T३ G उप (G1 अपि) (for अव)

28 ५) K३ D३ T1 G३ श्लेष्मातक, K५ ५ ष्मातकि; D३ ३
ष्मातकी, D1-३ ष्मातक, T३ G३ ष्मातकि, G३ ५ तकी, M
५ तक T३ G३ क्षीणवाचा Ś1 K1 ३ शृणोति, T1 शृणोमि
— ५) S1 K1 M३ त्वा (for त्वा) T३ G३ स्तुतये K३
माचहति, K५ B1 D३ T1 G1 M३ मोदयति, D३ मादयतु, T३
G३-५ मोहयति — ५) K३-५ Dn D३ ३ ५ विनुद्यमानो, S
तुद्यमानो (G३ यत्तुय^०) — ५) K३ ५ D1-३ मामकी, M
चैव मे

29 G५ om the ref S1 K३ राजा — ५) S1 K1

तुल्यरूपाम्, K३ T1 G1 M देवरूपाम्, T३ G३-५ विप्राभ्य सुख्याम्
(for दिव्यरूपाम्) — ५) K३ ५ D३ D1 ३ S देव^० (for
दिव्य^०) — ५) T३ G1-३ M1 विसृष्ट (for नि^०) K1 D३
M एव (for एष) Ś1 K1-३ D३ तव विप्राभ्य, K५ तव
वाक्याच्च, B३ D३ M तव कामेद्य, D३ ३ तव कामादि; T३
G३-५ क्षतकामोद्य

30 D३ om (hapl) 30 — ५) Ś1 K1 ३ वै (for मे)
— ५) Ś1 K1 [ए]व (for [अ]स्य)

31 ५) K३ B Dn D३-६ विद्यते (for सलिले) — ५)
K५ D1 M द्रक्ष्यसे K५ [S]द्य, G1 M त्वम् (for स्यम्)
— ५) K५ चिरदष्ट, T३ G३-५ चिरकाक्ष S कहोड

32 ५) Ś1 K1 सर्वे (for विप्रा) — ५) K३ ५ B५ D३
D1-३ S वै (for ते) B1-३ Dn D३-६ उदतिष्ठन्त (B1
D३ ५ ५ था, B३ ३ दा) सर्वे — ५) Ś1 K३ महात्मन, D1 ३
महीपते (for समी^०)

33 ५) Ś1 K1 ३ transp सुताञ्ज and जना G1 तथा
(for जना) Dn1 D३ जनन (for जनक) K५ जनक कर्म-
णाधिकान्

35 Dn D३ ५ T G1 ३ M३ om the ref — ५) F
B३ Dn३ D1 ५ ५ अपहरन्, K३ B५ Dn1 n३ D३ G1 दीप्रा)

महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
 सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्णुश्च हृष्टाः
 साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६
 लोमश उवाच ।
 समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
 न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
 विवेश तोयं सागरस्योत्त बन्दी ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३४ ॥

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
 संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं
 जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
 अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
 सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
 पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैरुभक्ति-
 र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

हरन्, K₃ D₃ ३ अपाहरन्, K₄ B₂ Dc T₁ G₂ ४ M₁ अपहरत्,
 M₂ अपहरति K₁ ३ D₁ ३ त्वाजौ, D₃ चाजौ (for [अ]जौ)
 36 °) Ś₁ K₁ ३ महदुक्त, K₃ ४ D₃ दुक्थ, B Dn
 D₄-६ दौक्थ्य (B₃ दौक्थ), Dc₁ दौथ्य, Dc₂ दौस्थ्य, D₂
 महद्वोद्य, T₂ (by cour) G₂ महद्वोद्य, G₁ ब्रह्मदुग्ध
 — °) K₄ D₁ भोगान्, M₁ भारान् (for भागान्) Dc
 प्रतिजगृह्णुश्च, T₁ अभिजगृह्णुश्च, T₂ G₃ उज्जगृह्णुश्चात्र, G₂ ४ जगृ
 ह्णुश्चात्र T G₂-४ तुष्टा (for हृष्टा) B₂ शुचींश्च भोगाजगृ
 ह्णुश्च हृष्टा — °) B₁-३ देव; M₂ देवान् (for देवा) B₂ ३
 Dn D₄ ६ [ज]त; D₅ T₁ [ह]व (for [ह]इ) K₄ B₁-३ D
 (except D₁ ३) राज्ञ, G₁ राज्ञे (for यज्ञे)

37 D₁ T₁ om the 1st — °) Ś₁ K₁ Dc om अथ
 G₁ धर्मेषु (for सर्वेषु) K₄ D₁-३ ६ एव हि सर्वेषु समुत्थितेषु
 — °) K₄ D₁-३ ६ राजन्विप्रेषु (for विप्रेषु तेषु) Ś₁ K₁
 Dc om तेषु T G₃ [अ]धिकप्रभेषु, G₂ ४ [अ]न्यधिकप्रभेषु
 B₁ स्वप्रभेषु, G₁ सप्रभेषु — °) Dc जनकस्य D₁ ३ M₁
 [ह]इ, T₁ G₁ M₂ [ए]व (for [अ]थ) — °) K₃ ४ B₂
 D₁-३ ६ M₁ [अ]थ, B₂ [ह]ति; Dc [ह]व, G₁ [ए]व
 (for [उ]त)

38 °) Ś₁ K₁ ३ D₃ अन्या (for प्रत्या) K₃ ४ Dc
 D₁ ३ आशु (for एव) S हृष्टो (for चाग्र्य) — °) B₂ ३
 D (except D₁-३ ६) सौतित (for वन्दि) — After 38,
 K₁ ३ B D (except D₁ ३ ६, D₃ marg) ns

662* ततोऽष्टावक्र मातुरथान्तिके पिते

त्वमप्येना ज्ञानपानाजगहं
 सभ्रातृक सहभार्यो विदास्व ।

[(L 1) Dc [s]ip (for पिता) — (L 2) B₁ गगा (for
 नदी) Dc पिता समर्गा (for नदीं समगा) — (L 3) Do
 तथा ता (for तथा) — (L 5) B₁ Dc सा (for च)
 — (L 6) B₂ किस्त्रिपेण (for पाद्भि) Dc वै (for हि)
 — (L 7) B Dc [ण]व (for [ण]ता)]

39 °) Dc तत्र (for अत्र) — °) K₃ सुखोचित; B₂
 आतोपित, D₁ ३ उपोपित, T₁ सुखोपिते — °) K₃
 शुचिर्, M₁ शुभकर्मा (for शुचिकर्मा) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३ ६
 शुचिकर्मा ततस्त्वं, B₁ पात्यसि पुण्यनद्या, T₁ आशुकर्मैकभक्ति,
 T₂ G₂-४ आशु कर्माणि कर्तुं, G₁ आशुकर्मैह भक्तिः — °)
 T₂ G₂-४ सचरतु (for चरितासि) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३ ६
 चरस्व तीर्थान्यभितान्या (D₅ °ण्यपराण्या)जमीढ — For 39^{cd},
 B₁ subst

662a*

पुण्यान्यन्यानि पात्यसि ।

पुण्यनद्या सुतीर्थानि धुतपाप्मा गतक्लम ।

भावेन दृढभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂-४
 M₁ आरण्य — *Sub parvan* Dc D₃ M तीर्थयात्रा,
 followed by अष्टावक्राय K₁ ३ ४ B₂-४ Dn₁ ns D₄ ६
 T G₁ ३ (all om sub parvan name) mention only
 अष्टावक्राय (G₁ वक्रोपाख्याय), K₃ B₁ D₁ ३ ६, likewise,
 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्राय To अष्टा
 वक्राय, K B₁ ३ ४ Dc₂ D₁-३ T₂ G₁ ३ M₁ add समाप्त
 — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 133,
 Dn₂ ns 134 (as in text), D₁ 141 § 136 (M₂ 138)
 — *Śloka no* Dn₁ 42, Dn₂ ns 35

[6]

१३५

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
 अलक्ष्म्या किल मंयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आपुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
 एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
 एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
 अयशस्यामसंशब्दामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
 एते कनखला राजनृपीणां दयिता नगाः ।
 एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५

सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
 आजमीढावगाहैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपा हदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
 तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंयुक्तोऽभवद्विर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 ^a) D₁ मधुश्रवा, T₁ लिहा, T₂ G₂ ३ चहा, G₄ चना (for विला) S नाम (for राजन्) — ^b) K₄ सम-
 तात् (for समगा) Ś₁ K₁ ३ D₅ च (for स) — ^c) K₁ G₁
 कर्दविल, T₁ कर्दवलिर्, T₂ G₂-4 मधुविल, M₁ कर्दविल
 2 ^a) D₁-३ द्वात्र, D₅ यत्र (for किल) — ^b) Ś₁ K₁ ३
 पुरदर, B₄ M₁ शतक्रतु (for शची) — ^d) K₄ D₂ T₂
 (before corr) G₄ स गगाया (for सम) Ś₁ K₁ ३ व्यमु-
 च्यत, D₁ विमुच्यते; D₂ च मुच्यते, S प्रमुच्यते
 3 ^a) K₁ D₄ T₁ ३ (by corr) G₃ विनाशन — ^c)
 S पुत्रार्थे — ^d) K₃ तपश्चर्या पुराचरत्, K₄ B₃ D₃ तपस्तीव्र
 समा (K₄ पुरा) चरत्, B₁ D₀ तप समचरत्पुरा, D₁ ३ तपस्ती
 व्रमुपाचरत्
 4 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₃-६ T₁ M एत (for एन) D₅ पर्वत-
 मारुह्य, T₁ G₁ ३ M पर्वतराजं — ^b) D₁ राजान (for
 आरुह्य) K₃ D₅ T G₃ ४ M₁ भरतर्षभ, B D₀ D_n D₄ ०
 G₁ भरतर्षभा, D₁ ३ पुरुषर्षभा — ^c) Ś₁ K₄ G₂ अयश
 स्यम् K₁ असशम्याम्, K₄ अशब्द च, D₅ असशिष्याम्, D₅
 असस्पृश्याम्, T₁ असभ्या च, T₂ (after corr) G₃ असशा
 ह्याम् (T₂ before corr अशस्य त्वम्), G₁ M अशद्धा च,
 G₂ अधर्म्यां त्वम्, G₄ अशस्या त्वम् (for अशशब्दाम्) — ^d)
 K₄ व्यपनेप्यति, D₁-३ व्यपनेप्यथ (D₃ िति), T₁ G₁ अपनो
 त्स्यथ, T₂ G₂-4 अपनोत्स्यति, M₁ अपनोत्स्यथ, M₂ अपनेप्यथ

5 ^a) Ś₁ K₁ ३ कनखले — ^b) T₁ G₁ गमिता, T₂
 G₂-4 गदि* (for दवि*) — ^d) D₁-३ ६ S यशस्विनी (for
 महा*)

6 ^b) K₁ ३ D₀ D_n D₃ यत्र (for अत्र) B₁ ३ 4
 D (except D₂ ३) T₂ G₂-4 पुरा (for पराम्) — ^c) K₃
 T₂ G₁ ३ M₁ [ए]ता (for [ए]ता) — ^d) S (except T₁
 G₁) विमोक्ष्यसे

7 ^b) T₁ G₁ 4 M भृगुतुद — ^c) B₁ D_n D₄ ० उष्णी
 गगे, D₅ उष्णीं गगा B₄ राजेंद्र (for कौन्तेय) G₁ तूष्णीं
 कौंतेय गगाया — ^d) T G सायुज (T₂ G₃ ग) (for
 सामात्य) Ś₁ K D₀ D₁ ३ ३ (m as in text) ६ सभ्रावृक्
 उपस्पृश

8 S₁ om (hapl.) 8^c-9^b — ^c) T₁ ३ (before
 corr) G₁ ३ 4 अति (for अत्र) — ^d) K₁ ३ D₀ D₂ ३ ६
 G₁ 4 M₂ विसर्जय, T₁ समुत्सृज

9 Ś₁ om 9^a (cf v1 8) — After 9^a, D₅ ins
 663* नानापुष्पसामाकीर्णं फलपुष्पोपशोभित ।
 नानाविहगसद्युष्टापसालय उत्तम ।
 रैभ्यस्यैव महाराज आश्रम पुण्यकर्मण ।

— ^c) S transp यत्र and कवि — ^d) G₁ ३ [S]प्यनश्यत
 (for व्यनश्यत)

10 ^a) B₁ ३ (both marg) ३ मृतो, G₄ वृत्तो (for
 युक्तो) K₁ यभूत्र (for Sभवद्) K₄ त्रिमो (for ऋषिर्, —
^b) Ś₁ K₃ 4 D_n D₁-३ ० T₂ G₃ 4 M भारद्वाज — ^d)

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावृषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वाविसुपरावद्ध ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्वाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिष्ठुतः ।
तपस्तेपे ततो घोर वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यशौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणांचित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यतः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
लोमश उवाच ।
एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रम ॥ २३

Do T₁ ऋषे पुत्रो T₂ G₃ हि, G₂ [S]पि (for वि) B₁ १ 4
Dn D₄ ० पुत्रोनश्यत वै सुने

11 ^b) B₂₋₄ Dn D₁ १ 4-० तत्वत् (for लोमश)

12 ^a) Ś₁ Dn₃ G₁ M₂ भारद्वाजश्च — ^b) Ś₁ K₁ १
तौ, K₃ D₁₋₃ वै, D₅ द्वौ (for स) — ^c) Ś₁ K D₃ [अ]
न्योन्य (for [अ]त्यन्त) — ^d) B Dn D₄ ० M अनतरः
T₂ G₂₋₄ मनोहरौ (for वनान्तरे)

13 ^a) T₁ G₁ द्वौ, T₂ G₃ च (for तु) — ^c) T₂
G₃ 4 तथा (for आसीद्) B₁ च, T G₁ १ 4 वै (for तु)
— ^d) Ś₁ D₁ १ G₁ M₂ भारद्वाजस्य

14 D₁ om (hapl) 14 — ^b) K₃ 4 Do D₂ १ ०
नियतो, G₁ तापसो, M स्वितरो (for चेतरो) Ś₁ K₁
तपस्वी नियतो भवेत्, T₁ तप कर्तुं समाद्रवत्, T₂ G₂₋₄ तप
स्यभिरवोभवत् — ^c) B₂ 4 Dn D₄ ० कीर्तिर् (for प्रीतिर्)
— ^d) S अभवद्भरतर्षभ

15 ^b) Ś₁ K₁ १ D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ तपस्विभिर (for तप
स्विनम्) — ^d) Do₂ सहानघ, D₁ ० T G नघ (G₂ 'नुज);
M₂ न्वय

16 ^c) K₁ G₁ 4 ततस (for तपस) Ś₁ K₁ १ T
G₁ १ 4 M₂ तपो (for ततो) Do ततोऽस्मान (for ततो घोर)
G₂ यवक्रीतस्तपस्तेपे

17 ^a) Ś₁ K₃ सुसमिद्धे; K₃ B D (except D₁₋₃) G₄

स समिद्धे — ^d) Ś₁ K₁ १ च महात्मन, T₁ च महातपा
(for सुमहा)

18 ^b) K₄ B₄ D₁₋₃ T₁ G₁ 4 उपगम्य Ś₁ K₁ १
विदा पते (for युधि)

19 K₃ 4 B D T₂ G₁₋₃ M₂ यवक्रीत उ (S MSS
om उ) — B₃ om (hapl) 19-21 and the ref
in 22 — ^c) Ś₁ K₁ १ तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्)

20 B₃ om 20 (cf v l 19) — ^a) Ś₁ स्वाध्यायार्थी;
K₃ B₄ T G थं (as in text), the rest 'थै D₅ तप
सम्यक् (for समा) — ^b) D₅ [ह]इ (for [अ]य)

21 B₃ om 21 (cf v l 19) — ^b) D₁ १ G₂ प्रभो
(for विभो) — ^d) G₁ १ M वै (for मे)

22 B₃ om the ref (cf v l 19) — ^a) D₁ १ T
G₁ १ ब्रह्मर्षे (for विप्र) — ^b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्)
— ^c) T₂ G₂₋₄ चापधेन (for विधा) S विप्रर्षे (for ते
विप्र) — ^d) Ś₁ K B₂ Do D₁₋₃ T₁ G₁ गच्छाधीष्व, T₂
(before corr) G₄ गच्छस्विति

23 Ś₁ K₁ om the ref — ^a) Ś₁ K₁ १ एवमुक्तस्तु
शक्रेण — ^b) Ś₁ K₁ १ यवक्रीरिति; B₁ क्रीतोपि — ^d)
K₃ 4 B₁ Dn D₄₋₆ विक्रम

24 ^b) Ś₁ M₁ महातप; K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ T₂ (by
corr) G₃ महत्तप, B₄ महायशा — ^d) B₄ S देवराज

१३५

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
 अलक्ष्म्या किल मंयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आप्तुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
 एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्नत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
 एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
 अयशस्यामसंशब्धामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
 एते कनखला राजन्नृपीणां दयिता नगाः ।
 एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५

सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
 आजमीढावगाहैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपा ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
 तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंयुक्तोऽभवदपिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 °) D₁ मधुश्रवा, T₁ लिहा, T₂ G₂ ३ वहा; G₄ वना (for विला) S नाम (for राजन्) — °) K₄ समतात् (for समगा) Ś₁ K₁ २ D₆ च (for स) — °) K₁ G₁ कर्दविल, T₁ कर्दवलिर, T₂ G₂₋₄ मधुविल, M₁ कर्दविल
 2 °) D₁₋₃ छत्र, D₆ यत्र (for किल) — °) Ś₁ K₁ २ पुरदर, B₄ M₁ शतक्रतु (for शची*) — °) K₄ D₂ T₂ (before corr) G₄ स गगाया (for सम*) Ś₁ K₁ २ व्ययुज्यत, D₁ विमुच्यते, D₂ च मुच्यते, S प्रमुच्यते
 3 °) K₁ D₄ T₁ २ (by corr) G₃ विनाशन — °) S पुत्रार्थं — °) K₃ तपश्चर्यं पुराचरत्, K₄ B₃ D₃ तपस्तीव्र समा (K₄ पुरा) चरत्, B₁ D₆ तप समचरत्पुरा, D₁ २ तपस्ती ममुपाचरत्
 4 °) Ś₁ K₁ २ D₃₋₅ T₁ M एत (for एन) D₆ पर्वतराजान्, T₁ G₁ २ M पर्वतराजेंद्र — °) D₁ राजान (for आरुह्य) K₃ D₆ T G₃ ४ M₁ भरतर्षभ; B D₆ D_n D₄ ६ G₁ भरतर्षभा; D₁ २ पुरुषर्षभा — °) Ś₁ K₄ G₂ अयशस्यम् K₁ असशान्याम्, K₄ अशब्द च, D₃ असशिव्याम्, D₆ असस्पृश्याम्, T₁ असभ्या च, T₂ (after corr) G₃ असशान्याम् (T₂ before corr अशस्य त्वम्), G₁ M असशान्या च, G₂ अधर्म्यां त्वम्, G₄ अशस्या त्वम् (for असशान्याम्) — °) K₄ व्यपनोत्स्यति, D₁₋₃ व्यपनोत्स्यथ (D₃ सि), T₁ G₁ अपनोत्स्यथ, T₂ G₂₋₄ अपनोत्स्यसि; M₁ अपनोत्स्यथ, M₂ अपनोत्स्यथ

5 °) Ś₁ K₁ २ कनखले — °) T₁ G₁ गमिता, T₂ G₂₋₄ गदि* (for दवि*) — °) D₁₋₃ ६ S चशस्विनी (for महा*)

6 °) K₁ २ D₆ D_n D₃ यत्र (for अत्र) B₁ २ ४ D (except D₂ ३) T₂ G₂₋₄ पुरा (for पराम्) — °) K₃ T₂ G₁ ३ M₁ [ए]ता (for [ए]ता) — °) S (except T₁ G₁) विमोक्षयसे

7 °) T₁ G₁ ४ M भृगुतुङ्ग — °) B₁ D_n D₄ ६ उष्णी गने, D₆ उष्णी गगा B₄ राजेंद्र (for कौन्तेय) G₁ तूष्णीं कौन्तेय गगाया — °) T G सानुज (T₂ G₃ ग) (for सामात्य) Ś₁ K D₆ D₁ २ ३ (m as in text) ६ सआवृक् उपस्पृश

8 S₁ om (hapl) 8^c-9^b — °) T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ अति (for अत्र) — °) K₁ ३ D₆ D₂ ३ ६ G₁ ४ M₂ विसर्जय, T₁ समुत्सृज

9 Ś₁ om 9^{ab} (cf v 1 8) — After 9^{ab}, D₆ ins 668* नानापुष्पसमाकीर्णं फलपुष्पोपशोभितं ।
 नानाविहगसङ्घट्टापालय उत्तम ।
 रैभ्यस्तैष महाराज आश्रम पुण्यकर्मण ।

— °) S transp यत्र and कवि* — °) G₁ ३ [S] व्यनश्यत (for व्यनश्यत)

10 °) B₁ ३ (both maig) ३ मृतो; G₄ वृत्तो (for युक्तो) K₁ बभूव (for अभवद्) K₄ विमो (for ऋषिर्) — °) S₁ K₃ ४ D_n D₁₋₃ ६ T₂ G₃ ४ M भारद्वाज — °)

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैम्पश्च सखायौ संवभूवतुः ।
तावूपतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैम्भ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावद्ध ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैम्भ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यनुला प्रीतिर्वालयात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितर दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैम्भ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनामिपरिपुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यश्रौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अत्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशामन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
लोमश उवाच ।
एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रम ॥ २३

Do T₁ ऋषे पुत्रो T₂G₂ हि, G₂ [S]पि (for वि) B₁ ३ ४
Dn D₄ ० पुत्रोनश्यत वै सुने

11 ^b) B₂-4 Dn D₁ २ ४-० तव्यत (for लोमश)

12 ^a) Ś₁ Dn₂ G₁ M₂ भारद्वाजश्च — ^b) Ś₁ K₁ ३
तौ, K₂ D₁-३ वै, D₂ द्वौ (for स) — ^c) Ś₁ K D₂ [अ]-
न्योन्य (for [अ]स्वन्त) — ^d) B Dn D₄ ० M अनतर;
T₂ G₂-४ मनोद्वौ (for वनान्तरे)

13 ^a) T₁ G₁ द्वौ, T₂ G₂ च (for तु) — ^c) T₂
G₂ ४ तथा (for आसीद्) B₁ च, T G₁ ३ ४ वै (for तु)
— ^d) Ś₁ D₁ ३ G₁ M₂ भारद्वाजस्य

14 D₁ om (hapl) 14 — ^b) K₂ ४ Do D₂ ३ ०
नियतो, G₁ तापसो, M स्वितरो (for चेतरो) Ś₁ K₁
तपस्वी नियतो भवेत्; T₁ तप कर्तुं स्वमाद्रवत्, T₂ G₂-४ तप
स्वभिरतोभवत् — ^c) B₂ ४ Dn D₂ ० कीर्तिर् (for प्रीतिर्)
— ^d) S अभवद्भरतर्षभ

15 ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁-३ T₂ G₂-४ तपस्विभिर (for तप
स्विनम्) — ^d) Dc₁ सहानघ; D₁ ० T G नघ (G₂ 'नुज);
M₂ न्वय

16 ^c) K₁ G₁ ४ ततस् (for तपस्) Ś₁ K₁ ३ T
G₁ ३ ४ M₂ तपो (for ततो) Do ततोऽथान (for ततो घोर)
G₂ यवक्रीतस्तपस्तेपे

17 ^a) Ś₁ K₂ सुसमिद्धे; K₂ B D (except D₁-३) G₄

स समिद्धे — ^d) Ś₁ K₁ ३ च महाऽथान, T₁ च महातपा
(for सुमहा)

18 ^b) K₄ B₄ D₁-३ T₁ G₁ ४ उपागम्य S₁ K₁ ३
विदा पते (for युधिं)

19 K₂ ४ B D T₂ G₁-३ M₂ यवक्रीत उ (S MSS
om उ) — B₂ om (hapl) 19-21 and the ref
in 22 — ^c) Ś₁ K₁ ३ तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्)

20 B₂ om 20 (cf v 1 19) — ^a) Ś₁ स्वाध्यायार्थी;
K₂ B₄ T G र्थे (as in text), the rest र्थं D₂ तप
सम्पक् (for समा) — ^b) D₂ [ह]इ (for [अ]य)

21 B₂ om 21 (cf v 1 19) — ^b) D₁ ३ G₂ प्रभो
(for विभो) — ^d) G₁ ३ M वै (for मे)

22 B₂ om the ref (cf v 1 19) — ^a) D₁ ३ T
G₁ ३ ब्रह्मर्षे (for विप्र) — ^b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्)
— ^c) T₂ G₂-४ वापयेन (for विघां) S विप्रर्षे (for ते
विप्र) — ^d) Ś₁ K B₂ Do D₁-३ T₁ G₁ गच्छाधीष्व, T₂
(before corr) G₄ गच्छस्विति

23 S₁ K₁ om the ref — ^a) Ś₁ K₁ ३ एवमुक्त्वा
शक्रेण — ^b) S₁ K₁ ३ यवक्रीरिति, B₁ क्रीतोपि — ^d)
K₂ ४ B₁ Dn D₄-० विक्रम

24 ^b) Ś₁ M₁ महातप, K₂ B₁-३ Dn D₄-० T₂ (by
con) G₂ महत्तप, B₄ महायशा — ^d) B₄ S देवराज

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्ये घोरतर तपः ॥ २७

समिद्वेऽग्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं

होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।

यद्येतदेवं न करोपि कामं

ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।

प्रतिवारणहेतुर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्द्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
 यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
 वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
 वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
 सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
 प्रहसंश्चाब्रवीद्राक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
 अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुति

25 ^b) T₁ समास्थिति, T₂ G₃ ५ महाद्युति (for महा)
 — ^c) A few S MSS बलभिद् — ^d) T₂ G₂₋₄ त (for
 वै) B₄ T₁ २ (before corr) G₁ २ 4 M प्रभु (for पुन^a)

26 ^a) T₁ G₁ अशक्यार्थ, T₂ (before corr) G₂₋₄
 अशक्यर्थे, T₂ (after corr) अशक्यार्थे De T G₂₋₄
 समारभो — T₁ om 26^{cd} — After 26, B₂ De ins
 a colophon (cf v1 28)

27 G₄ om the ref K₃ B D T₂ G₃ M₂ यवक्रीत
 उ^a (S MSS om उ^a) — ^b) S (except G₄) समीप्सित
 (for ममे^a) — ^d) T₂ G₂ ५ M₁ तप्ये B₁ D₂ D₁ ३ 4-6
 घोरतर

28 ^a) T₁ G₁ अगमग निकृत्य, T₂ (before corr)
 G₂ ५ अहमगान्निकृत्य, T₂ (after corr) G₃ अहमग निकृत्य,
 M₁ अय चोक्त्य मंग, M₂ उक्त्यागमग (for उपकृत्या)
 — ^c) S₁ K₁ [ए]वमेतच्च, K₂ T₂ G₂ ५ [ए]वमेत, G₄ [ए]व-
 मेव (for [ए]तदेव) — After 28, B₄ ins a colophon
 (cf v1 26)

29 T₁ M₂ om the ref — ^a) B₁ T₂ G₃ अभिप्राय
 (for अभिज्ञाय) — ^d) B₄ निश्चिय (for सचिन्त्य) K₁ ३
 वीर्यवान् (for बुद्धि^a) De न स चक्रे द्विजोत्तम (cf 32^b)

30 ^a) T₁ G₁ २ ५ सलक्षण (for सयक्ष्मण^a)

31 ^a) Ś₁ K₁ भागीरथ्यात् B₂ T₁ G₁ तत् (for तत्र)
 — ^d) K₃ 4 D₀ D₁₋₃ चकार ह, B₄ समाकरोत्, T G सुरेश्वर^a

32 ^b) S₁ K D₂ ३ करोति, B₂ च कुर्याद् (for स चक्रे)
 — ^c) S₁ K D₁₋₃ तदा (for तन) T₂ G₃ ५ चक्रे (for
 शक्रो) — ^d) K₁ २ समनुपूरयन्, K₄ च समपूरयन्, B₁
 D₀ D₄ 6 M समभिपूरयत्

33 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ समुत्सृजन् (K₃ D₂ 'त्), D₂ T₁
 G₁ विसर्जयत् (G₁ 'न्) — ^c) K₃ बधुम्, K₄ D₂ ३ T₁
 बधुम्, De D₁ G₁ M बधुम् (for सेतुम्) Ś₁ K₁ समारभत्;
 T G अभ्यागत (T₁ G₁ 'त) — ^d) B₂ D₀ 1 निदर्शयत्,
 T₁ न्यदर्शयेत्, T₂ G अ(G₁ न्य)दर्शयत्

34 ^a) K₂ ३ B D (except D₁ २) G₂ यवक्रीतो (for
 'क्रीस्तु) — ^b) T₁ G₁ प्रयत्न त (for यत्नवन्त) — ^d)
 D₁ ३ एतत् (for इत्) B₄ मुनिसत्तम

35 Before 35, K₄ D₂ ins यवक्री उ^a, D₁ यवक्रीत उ^a
 — ^b) K₃ D₁₋₃ G₂ ५ किं तवेह, K₄ D₀ किं च तत्र, D₂
 किंचित्त्र, T₂ G₃ किं तवेद (for किं च ते ह) — ^d) T₁ G₁
 तन्, T₂ G₃ ह, G₂ ५ हि, M₂ यन् (for स्य)

36 G₁ M₂ om the 1of Ś₁ शक्रः (for इन्द्र उ^a)
 — ^b) T₂ G सुख (for सुख) — ^c) K₁ ३ [S]त्र, G₁ ३
 [S]य (for हि) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ५ M₂ सर्वैस् (for तात्)
 — ^d) D₂ G₂ रममाण^a, M₂ त्वरमाण

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धं महानोषः कथंचन ।

अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।

अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।

तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९

क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।

वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ४०

लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।

प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१

यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।

स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।

अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

भरद्वाज उवाच ।

37 T₁ om 37 K₃ s B D T₂ G M₂; यवक्रीत उ^० (S MSS om उ) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₃ s रोद्दु, G₁ s M वधु (for बद्ध), cf 1 3 21 and v1 — ^b) T₂ (before corr) G₄ मार्ग (for ओष) B Dn D₄ s तपोधन; G₂ प्रयत्न (for कथ) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ s कर्म, Dc कर्तुं (for अर्थ) K B₄ D₁₋₃ s समाचर (for रभ)

38 T₁ om the ref K₄ ब्राह्मण उ — ^a) T G M₂ यथैव तव तातेद (G₄ तपो यथैव तातेद) — ^b) G₄ त्वया (for तपो) — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ s अशक्यस — ^d) Ś₁ K₁ s आरभोय, D₃ पर भार B₁₋₃ Dn D₄ s समाहित (for समु) K₄ गगालेतोश्च वधन

39 K₃ B₁ s s T₂ G₂ s M₂; यवक्रीत उ^० (S MSS om उ) — ^a) T₂ G₂ s [ए]व हि (for यदि) T₂ G₂₋₄ s ममारभ (for पीद)

40 ^a) D₁ s कृत्य च (for क्रियता) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ अन्यत् (K₃ अन्य), B Dc Dn D₄₋₆ T₁ स्वया; T₂ G₂ s मया (for मया) — ^c) D₁ s s (m as in text) प्रदीयता (for प्रयच्छान्यान्) — ^d) D₃ (marg see m) यैरर्थभविता स्मृति, S यैर्विद्वान्भवितास्म्य (M₂ ता ह्य) इ

41 ^b) S₁ K Dc D₁₋₃ s तपोधन (Ś₁ K₃ D₁ s *न) (for महा) — ^d) D₁ G₁ s M यथेप्सित

42 ^a) B₄ यान् (for यत्) T₁ अन्य, G₄ M₁ अन्यान्

(for अन्यत्) S मन्यसे (for काङ्क्षसे) S₁ K D₁₋₃ s तात, B₄ कामान् (for काम) — ^b) Dn₂ n₃ D₄ s T₂ G₂ s यवक्रिन् G₂ s गृह्य (for गम्य) — ^c) S₁ K₁ लब्धकाम स पितरम् — ^d) Ś₁ K₁ समुपेत्य, K₃ Dn समेत्याथ, K₃ Dc D₃ अभ्युपेत्य, K₄ B_{1m} s s D₄ s अभ्येत्याथ; B₁ (orig) उपेत्य च, D₁₋₃ अभिगम्य (for उपेत्याथ) S₁ K B₁₋₃ D [इ]दमधीत्, B₄ M₁ वचो (for ततो)

Colophon om in K₃ B Dc Dn D₄ s — Major parvan Ś₁ K₁ s T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ T₁ (both om sub parvan name) mention only यवक्रीत; K₄ D₁ s, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D₁ *क्रीतोपाख्यान), and D₂ s G₁ only यवक्रीतोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) D₁ 142, S 137 (M₂ 139) — Śloka no D₁ 41

136

1 K₃ B D S (except T₁ G₁ M₁) यवक्रीत उ (S MSS om उ) — ^b) K₂ पित्रा सह यथेप्सिता — ^c) Ś₁ अतीवान्ये, K₁ अति चान्यत्; B₂ Dn D₃ s s T₁ अती-

दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
 स पुत्रशोकादुद्विगस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः ॥ ४
 तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५
 बालधिरुवाच ।

यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।

स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमूर्षींश्चैवात्रमन्यत ॥ ७
 विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
 आससाद् महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
 धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
 ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
 महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ १३

चान्यान् K₁ भविष्यति

2 M₂ om the ref Ś₁ K D₂ 5 T₂ G₃ भारद्वाज उ'
 (T₂ G₃ om उ') — °) D₁ दर्पपूर्णं सुकृपण, T₂ G₂₋₄
 दर्पपूर्णं कृपणक' — °) Ś₁ प्रणश्यति, K₁ 2 प्रणश्यसि, K₂ 4
 B D विनश्यसि (D₂ 'ति), T G₁ 3 विनश्यति, G₄
 नशिष्यसि

3 °) K₄ B₄ D₂ D₁ 2 T G₁ 3 4 [इ]मा; G₂ [इ]म
 (for [इ]मा) — °) K₄ B₄ D₂ D₁ 2 T₁ G₁ गाथा, T₂
 G₃ 4 कथा (for गाथा) K₄ B₄ D₂ D₁ 2 T G₁ 3 4 उदा
 हृता G₂ इतिहास पुरातन — °) B₁₋₃ D_n D₄ 6 सुनिर
 (for ऋषिर्) S विप्र (T₁ विद्वान्) (for पुत्र) — °) A
 few S MSS बालधिर S विश्रुत (for वीर्यं)

4 °) B D (except D₁ 3) सुदुष्कर — °) B₄ M
 तत् (for त) D₂ T₂ G₃ 4 इति लब्धवर (D₂ 'रा)श्च स,
 D₂ इति कृत्वा तताप ह

5 °) D₁ 2 तस्य प्रसादाद्, D₂ लब्धप्रसादो B₄ देवस्य;
 D_n D₄ 6 वै देवै (for देवैश्च) — °) Ś₁ K₁ 2 न मर्त्यो
 (for नामर्त्यो)

6 S (mostly) बाल' (for बाल') — °) Ś₁ K₁ एत-
 स्यायुर, T₁ सुतस्तद्दत्, G₁ ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर) B₁₋₃
 D_n D₄ 6 भविष्यति, B₄ S भवेद् ध्रुव

7 S (except T₁ G₁) om the ref Ś₁ D₂ G₁ भार'
 (for भर') — °) T G₂ 3 तथा (for तदा) — °) Ś₁
 K₁ 3 D_n D₂₋₃ G₁ तदा, T₁ तथा (for सदा) — °) M₂
 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा) T G M₁ स तु लब्ध (T₁ G₂

दत्त)वरो दर्पाद् — °) T₁ G₁ M अत्य' (for अत्र)

8 °) B₂ D_n D₄ 6 च (for तु) — °) B₁₋₃ D_n D₄ 6
 व्यचरत्स (for चरमाणो) — °) S₁ K₁ 2 B₂ 3 D₂ धनु
 षाख्य K₄ D₁ 2 अमर्षण, B₂ तपस्विन (for मनी')

9 °) K₂ 4 स मन्यमान्, D₁₋₃ सुदु'खित, D₂ च वीर्यं
 वान् — °) K₄ D_n 2 D₁₋₃ S (except G₁ 4 M₂) सन्
 (for स)

10 °) Ś₁ K₁ 2 B₂ 3 D₂ धनुषाख्यस् — M₂ om
 (hapl) 10^a-12^a — After 10^a, T₂ G₂₋₄ ms

664* सुनिस्तकारण ज्ञान्वा स्वय महिषरूपधृक् ।

शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽय भक्षमाद्भूत् ।

— °) B₁ T₁ महर्षिर्, T₂ G₂₋₄ ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्)
 — °) T G सादयामास पर्वतान् (G₁ वीर्यवान्)

11 M₂ om 11 (cf v1 10) — °) K₂ 4 D₁₋₃ 5
 transp निमित्ते and विनष्टे — °) T₂ G₃ 4 हत (for मृत)

12 M₂ om 12^a (cf v1 10) — °) B D_n D₄ 6
 परमार्तवत् (B₁ पुनराद्रवन्), D₂ पर्यचारयन्, D₃ पुनराव्रजन्;
 G₁ पुनरब्रुवन् — °) G₁ सर्वे (for पूर्वं) B D_n D₄ 6

ऊचुर्वेदविद' सर्वे — °) B D_n D₄ 6 गाथा या, T G₂₋₄
 गाथया (for गाथ') Ś₁ K₁ 2 Do त, K₂ B D_n D₁ 4-6
 ता (for तन्) Ś₁ K₁ 2 निबोधत, G₄ निबोधन

13 °) B₄ न दृष्ट, D₂ तदेष्टम्, D₃ निर्दिष्टम् (for न
 दिष्टम्) B₄ मृत्युम् (for अर्थम्) Ś₁ lacuna, K₄ अभ्यनि

क्रातुम् (for अर्थमत्येतुम्) B₂ D₁ 2 4 5 अभ्येतुगत)
 अत्येतुम् — °) T₁ G₂ 4 महर्षिर् (for महिषैर्)

एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णास्तरस्त्रिनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाम्भ्येपि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुपा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृपिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्विंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्पाः क्रथंचन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७
लोमश उवाच ।
उक्त्वा स पितर श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वन्नृपीनन्यानतुप्यत्परया मुदा ॥ १८

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्कम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूपिते ।

विचरन्तीं लुपां तस्य किनरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
निर्लज्जी लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।

Ś1 K1 2 B3 Do1 धनुवाख्यो

14 °) K4 D1 M लब्धवरान्, T2 G2-4 लब्ध्वा वर
K3 4 D1 2 T1 M2 वात्याद्, D3 भौह्या (for वाला) — °)
K3 D2 दर्पपूर्णस B3-4 Dn D4 6 T1 G1 तपस्त्रिन — °)
K3 D2 2 हि नश्यति; K4 हनिष्यति; G4 नशिष्यति (for
विन) — °) T1 G1 नश्येत्, T2 G2-4 अन्ये न (for न
स्वात्) Ś1 K D3 भव (for भवान्)

15 °) K4 om च Ś1 K1 2 पुत्रश्चास्य तथाविध
— °) B तान् (for त) Dc2 D1 नान्भ्येपि, T2 (by corr)
G2 M2 नाम्भ्येपीस् — °) K3 अतन्द्रित, K3 D2 स्वतन्द्रित
(for स्व)

16 °) S1 G1 M स्वा, B Dn D4 6 च (for स्वा)
— °) K3 D1-3 पुत्र (for पुत्र) D2 2 तथा, G2 क्षणात्
(for रुपा) — °) K1 2 B Do Dn D1 4 6 T G रैभ्यश्च;
D2 विदग्धश्च, D3 वेदविव (for वैद्यश्च) S1 K Do D1 2
हि, D2 च, D3 [ए]व (for [अ]पि)

17 G4 om the ref K3 B D T3 G2 2 M2 यवक्रीत
उ (S M S S om उ) — °) Ś1 K G2 पितर (for
पिता)

Colophon om in D5, D5 reads it in marg — Major
parvan Ś1 K1 2 T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan
(for 1 K1 2 4 B3 Dc D2 2 (all om sub parvan name))
42

mention only यवक्रीत, K3, likewise, only लोमशतीर्थ-
यात्रा, followed by यावक्रीत, B1 2 4, only यावक्रीत, Dn
D4 T1 G1, only यवक्रीय, and D1, only लोमशतीर्थयात्रा,
followed by यवक्रीतोपाख्यान — Adhy no (figures,
words or both) Dn 135 (Dn1 134) D1 143, S
138 (M2 140) — Śloka no Dn1 57, Dn2 59,
Dn3 60, D1 18

137

1 °) K3 D2 2 तु तदा, B3 स यदा, T1 स तथा, T2
G2-4 सतत — °) D5 यवक्रीरकुतो — °) T2 G2-4
मासे (for मासि)

2 °) K3 4 B D M रभ्ये (for पुण्ये) — °) Ś1 K3
भूमिके; B3 4 T1 G1 शोभिते — °) B1 (m as in text)
इद्वा, T2 (before corr) G4 तत्र (for तस्य)

3 °) D5 यवक्रीत (for यवक्रीस्ताम्) — °) B D
(except D1-3 5) उपाविष्टस्व K3 भानिनि; D6 G1 भामिति
(for मामिति) — °) Ś1 K3 [आ]वृतचेतन, B4 Do1 हत
चेतन, Dc2 D1 हृतचेतस

4 °) K3 D2 2 तेजस्विनी, G4 तेजस्विनश्च — °) Ś1
K1 2 T G सा (for ह) — G1 (which om 5°-6°)
ins after 4

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
 तत एकान्तमुन्नीय मञ्जयामास भारत ।
 आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
 रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्याभारतां परावसोः ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
 सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभापितं शुभा ।
 प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
 शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
 दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
 स तदा मन्थुनाविष्टपस्वी भृशकोपनः ।
 अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
 ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
 अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
 अमृतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
 तावन्नवीदपिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ।
 जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
 ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
 कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
 उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
 तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
 यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
 जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
 जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
 स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपद प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।

पतिव्रता यवक्रीत

5 G₁ om 5^a-6^a, G₂ reads 5^{ab} after 666* — °)

K₄ D₀₁ D₁ ३ T₂ G₃ ४ आनीय, B₄ आलाय, D₀₂ M₁
 आनाय्य, T₁ आमार्यं (for उन्नीय) — °) K₃ क्रीडयामास;
 B₄ T₁ लज्जं, D₀ D₁ ३ Cnp सज्जं, T₂ G₃ ४ M₂ मर्दं,
 M₁ धर्षं — °) S₁ K₁ ३ ४ D₆ T₂ G₂ ३ ततो (for तदा)
 — °) S₁ K D₅ स्वमाश्रमपद तथा

6 G₁ om 6^a (cf v 1 5) — °) K₂ B₂ ३ D₀₁ D₀₁
 D₄-० M₂ रुदतीं च, B₄ रोदमाना B₈ T₂ G₃ ४ M तु,
 D₂ ३ T₁ ता (for च) T₁ तदा (for स्नुषा)

7 °) D₅ G₂ यवक्रीतस्य भाषित — K₃ om (hapl)
 from यवक्रीत in 7° up to 8^a — °) K₁ ३ D₆ प्रेक्ष्य पूर्वं
 K₄ D₂ ३ T₂ G₃ ४ यथात्मना, B D₀ D₀ D₁ ४ ० G₁ ३
 M₁ तथात्मना, D₅ यथात्मनः; M₂ महात्मन

8 K₃ om 8^a (cf v 1 7) — °) K₄ D₂ ३ शृण्व
 तश्चैव, B₄ शृण्वतस्तस्य, D₀ D₁ शृण्वानश्चैव, S तच्छ्रुत्वा तस्य
 — °) B D₀ D₄ ० M यवक्रीतद्वि (M₂ स्य)चेष्टित
 (D₀₁ n₃ ष्टन), T₀ G यवक्रीतस्य चेष्टित

9 °) S₁ K B₄ D₀ D₁-३ ३ शृश (for तदा) — °) S₁ K₁ ३
 B₁-३ D₀ D₄-० स्वी कोपनो शृश — °) K₁
 (by corr) B अवलु (B₄ लो)प्य, K₂-४ D T₂ (by corr)
 G₃ अवलुच्य (D₃ च्य), of v 1 10 — °) K₂ D₀ D₄
 सुसंस्कृते, K₄ B₄ D₁-३ ३ सुसंस्कृते

10 °) K₂ ४ B₂ ४ D₁ अवलुच्य, B₁ ३ D₀ D₀ D₂ ४-०

T₂ (by corr) G₃ अवलुच्य, D₅ अवलुच्य (cf v 1 9)
 S₁ D₀ D₁ परा (for [अ]परा) S₁ K₁ ३ B D₂ चापि
 (for चाथ)

11 °) S₁ K₁ ३ भीमाक्ष घोरेदर्शनं, B₄ S दीसास्य घोरे
 — °) D₅ त, T₂ G₂-४ च (for तौ) — °) S₁ K₂ D₅
 करवामहे, K₁ D₅ वहे, K₃ B₁ ३ ४ D₀₁ D₀₁ D₂ T₂ G₂-४
 M₂ वहे

12 After 12, G₂ ins

666* तत स्नुषाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।

यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्नुषा मस्वा जगाम ताम् ।,
 which is followed by 5^{ab}!

13 G₁ om (hapl) 13^a-15^b — °) S₁ K B₁ D₀
 D₁-३ ३ T₁ M₁ सा (for त) S₁ K₁ ३ ४ B₁ ३ D₀₃ D₁ ३
 G₂ समुपास्थाय, D₅ तमुपा — °) S₁ K₁ ३ B₁ [ह]हः
 B₂-४ D₀ D₄ ० G₄ [ह]व (for तु)

14 G₁ om 14 (cf v 1 13) — °) D₀ D₁ अपनीतः
 T₁ अपहस्य, M₂ अपकृष्य — °) B₄ M₁ उद्यम्य शूल, D₀
 D₁ उद्यम्य शूल, T₂ G (G₁ om) उद्धत

15 G₁ om 15^{ab} (cf v 1 13) — °) S₁ K₁ ३
 तमाव्रजतः; K₃ ४ B₂-४ D तमाद्रवत्, T₂ G (G₁ om) समा
 पतत — °) S₁ K₁ ३ शूलपार्थि — °) D₀ D₀₃ D₁ S
 (except M₂) यत्र (for येन)

16 °) S (except G₄) त्वरित

17 K₁ om (hapl.) 17^a-19^b — °) B₂ ४ D₀₃
 अभिहोत्रे — °) S₁ K₂ समुपाविनात्, B D₀ D₄ ० T₂ (by

अग्निहोत्रं पितृभीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
 स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
 निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत् पार्थिव ॥ १८
 निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।

ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
 यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
 अनुजातस्तु रैभ्येण तथा नार्यां सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
 समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
 तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
 न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाश्रयः ॥ २
 वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथान्रवीत् ॥ ३

किं नु मे नाश्रयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
 त्वं चापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
 कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
 एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ५
 शूद्र उवाच ।
 रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
 तथा हि निहतः शेते राक्षसेन वलीयसा ॥ ६

corr) G₃ प्रविवेश ह

18 K₁ om 18 (cf v1 17) — ^a) Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃
 [S]वतिष्ठत्, D₅ [S]वतिष्ठत्, S [S]तिष्ठत्त्र B₄ चारित; T
 G भारत (for पार्थिव)

20 ^b) B₁ 4 आगत (for आगमत्) — ^c) B₁ T₂
 G₂ 3 M₂ च (for तु) — ^d) D₅ T₁ M₁ तथा (for सया)
 B₁ समाचरत्, B₂ 3 D (except D₁₋₃ 3) T₂ (by corr)
 G₃ सहावसत्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 2 Dn₂ D₅ T
 G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ 3 4 B₁ D₅
 D₂ 3 (all om sub parvan name) mention only यव
 क्रीत, K₂, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by
 यावक्रीत, B₂ 3 D₅, only यावक्रीत; B₄, only यवक्रीयेतवध
 (sic), Dn D₄ 6 G₁, only यवक्रीय, D₁, only लोमशतीर्थ
 यात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T₂ G₂, only
 यवक्रीतवध — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 136 (Dn₁ 135), D₁ 144, S 139 (G₄ 140,
 M₂ 141) — Śloka no Dn D₁ 20

138

1 ^a) Ś₁ K₂ G₂ M₂ भारद्वाजस्व — ^c) K₂ समित्कलशम्

2 ^a) S transp दृष्ट्वा and सर्वे — ^c) K₂ न च, D₂
 तथा (for न तु) S₁ K₁ 3 D₁ 5 T₂ G₂ 3 M₂ उपतिष्ठत्,
 D₂ T₁ G₄ उदतिष्ठत्, D₃ नोपतिष्ठत्; G₁ M₁ उदतिष्ठत्
 — After 2, T G ins

667[#] पुत्रमृत्युजमाशौच भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।

[G₁ पुत्र पचत्वमापन्न]

3 ^a) Ś₁ K₁ चाग्निहोत्र (for त्वग्निहोत्रे)

4 Before 4, T₂ G₂ 3 ins भरद्वाज — ^a) D₁ 3 तु मे;
 T₂ G₂₋₄ शिवमे (for तु मे)

5 S₁ K₁ 3 om 5^{ab} — ^b) D₅ मद* (for अल्प*)
 — ^c) D₅ सर्वं (for शीघ्रं) — ^d) K₂ 4 B₁ 3 D (except
 D₂) शुध्यति मे (for मे शुध्यते)

6 ^a) B₂₋₄ D₅ Dn₁ n₂ D₄ 6 G₁ यातो (for गतो)
 B₁₋₃ D₅ Dn D₄ 6 G₁ अय; D₂ एष (for असौ) M₁
 स तु रैभ्यो गतो नून — ^b) K₂ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 3)
 पुत्रस्ते (for सुते*) — ^c) K₂ D₅ यथा Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃ 3
 M₁ वि, T₁ [अ]ग्नि (for हि)

7 ^a) Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 परि* (for प्र*) D₅ तेनासौ; T₁
 G₁ सहसा — ^b) T₁ G₁ तेनाय शूलपाणिना — ^c) Dn₁ n₂
 3 (except G₂ M₂) अश्रयगार T₂ G₂ 4 धजन्; G₁ 3 वज
 (for प्रति) Ś₁ K₁ 3 तथा द्वार (for प्रति द्वारि) — ^d)
 Ś₁ K₁ 3 शीघ्रं (for दोभ्यां)

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
 अश्यागार प्रति द्वारि मया दोभ्यां निवारितः ॥ ७
 ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
 संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
 गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९
 ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १०
 तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेपु महात्मसु ।
 अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
 प्रतिपिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
 गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
 यः स जानन्महातेजा बुद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
 पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
 त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्श्रुवि ॥ १४
 यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
 तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंसाच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५
 सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
 ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
 ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भयं व्याकुलचेतसः ।
 शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
 परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्रेष्टः सखा मया ।
 ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
 विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
 सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

8 K₁ 1 om 8 — °) K₃ सोत्र, B₁ D₆ चात्र, D₆ शेते, T₁ यत्र, M₁ [S]न्यत्र (for ह्यत्र) S₁ B₃ 4 D_n D₄ 6 M₂ तत स वि(Ś₁ स नि, B₃ स वि)हताशोत्र, K₄ ततो विनिहत सोत्र, B₃ तत स विहत शेते, D₁₋₃ तत स प्रवि-
 शन्न — °) S₁ K₃ 4 D₁₋₃ हत स (D₁ 3 स) इति वै
 तूर्ण, B₁ सभावितोतिवेगेन, B₂ 4 D_n D₄ 6 निहत सोति
 वेगेन, B₃ सभाजयति वेगेन, D₆ निहत सेति वै तूर्ण, D₅
 हत स इह वै तूर्णी, T₁ G₁ पातितो हि स तूर्णेन (G₁ शूलेन),
 G₄ सभावितो हि तूर्ण स, M₁ 'तोतिवै

9 N (except K₄) om the 1ef — °b) Ś₁ K₁ D₂
 G₁ M₂ भारद्वाजस्य B₃ 4 च (for तु) B₂ D_n D₄ 6
 transp शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा Ś₁ K₁ 2 तच्छ्रुत्वा, K₃ 4 D₆
 D₁₋₃ 5 शूद्राद्वै (for शूद्रस्य) Ś₁ K₁ 3 शूद्राद्वै, D₆ श्रुत्वा
 तद् (for तच्छ्रुत्वा) N M₂ महत् (for वच)

10 Before 10, K₃ 4 B D ins भरद्वाज उ° — °)
 T₂ G₃ 4 हितं (for किला) — °) Ś₁ K₁ 2 भाति हि

11 °) D₆ अनाशा — °) Ś₁ K₁ 3 4 B₁ om D₆ D₁₋₃ 5
 कथ मृत्युम् (for कर्कशत्वम्) K₃ कथ मृत्युवश गत

12 °b) Ś₁ K प्रतिपिद्धोसि च मया मा गा रैभ्याश्चम प्रति
 (K₃ 4 सुत) — °) Ś₁ K D₆ D₁₋₃ 5 असि (for एव)
 B D_n D₄ 6 द्रष्टु, M₁ विप्र (for क्षुद्र)

13 °) K₄ D₆ 1 स, T₂ G₃ 3 तु (for स) — °) D₆

मृश (for वश)

14 °) N (except Ś₁) अनुप्रास — T₁ om (hapl)
 14^b-16° — °) Ś₁ K₁ 3 D₁ त्वहेते, D₃ स्वकृते, S (T₁
 om) त्वा विना (for त्वामृते) — °) D₆ इष्टतरान् Ś₁ K
 D₆ अह, D₁₋₃ मृश, G₁ इमान् (for भुवि)

15 T₁ om 15 (cf v 1 14) — °) G₂ [अ]किल्बिषः
 M₂ [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी) — °) K₃ 4 D₆ D₃ G₂
 ज्येष्ठसुतो — °) G₂ 4 हन्याच् (for हिंस्याच्)

16 T₁ om 16^{abc} (cf v 1 14) — °) Ś₁ K D₆
 ते (for वै), and लोके (for येषा) — °) D₃ G₁ transp
 जात्या and पुत्रो S₁ K D₆ येषा (for जात्या) — °) K₃ 4
 B D (except D₁ 3) ये (for ते)

17 °) Ś₁ K आसान् (for आर्ता) — °) D₆ [S]प्र
 (for तु) T₁ G₁ किं (for क)

18 °) D₆ परासु च सुत दृष्टा — °) B D (except
 D₁₋₃ 5) [S]त्र, G₂ हि (for तु) — °) S [S]नुसहिष्यति

19 Before 19, K₁ 3 B D_n D₄ 6 S (except G₂)
 ins लोमश उ° (S MSS om उ°) — °) Ś₁ K₁ 3 विल-
 प्यैव — °) A few MSS भार Ś₁ K₁ 3 D₆ महत्
 (for ऽदहत्)

Colophon — Major partan Ś₁ K₁ 3 D_n T G₂₋₄

१३९

लोमश उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्दयुष्मो महीपतिः ।
 सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
 वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्दयुष्मेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककक्रोऽगच्छद्गहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितर मृगम् ॥ ५

मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिसितः ।
 अक्रामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातर वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया तु हिसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
 सोऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिमनम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्दयुष्मस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ ३ (all om sub parvan name) mention only रैभ्य, K₃ likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत, K₄ B₁ Dc D₈, only यवक्रीत, B₂ ३, only यावक्रीत, B₄ Dn D₄ ६ T₁ only यवक्रीत, D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसू पाख्यान), D₂, only परावसूपाख्यान; D₃, only यवक्रीतोपाख्यान, and G₁, only यवक्रीतसमाप्ति — Adhy no (figures words of both) Dn 137 (Dn₁ 136), D₁ 145, 8 140 (M₂ 142) — Śloka no Dn D₁ 19

139

1 °) B₂₋₄ Dn D_{3m} 4-६ तेने (for आस्ते) K₃ T₁ G₁ M महाभौमो, T₂ (before corr) G₂ ४ महाभाग

2 °) B₁ D₄ पुत्रार्थ, B₂₋₄ Dn D₁ ६ सत्रार्थ, M₂ पुत्रार्थे (for सत्रार्थे)

3 °) Ś₁ K₁ ३ अभवद्, D₁ ३ अभवद्; D₃ तु भवद् (for स्वभवद् — °) D₁₋₃ ६ चैका (for चैव)

4 °) K₄ भार्याम् (for गृहान्) T G एव (for एक) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ तत, B₂ मुने (for वने)

5 °) K₄ D₁ ३ ३ (by corr) T₂ (before corr) G₂ ४ जघान रात्रौ, T₁ G₁ जघन्यरात्रौ B₂ निद्रालु (for निद्रान्ध) — °) Ś₁ K₃ [अ]य, K₁ च (for [अ]पि) — °) Ś₁ K₁ ३ पुण्ये (for ऽरण्ये)

6 T₁ om (hapl) 6-8 — After 6, G₁ ins

668* तत ममीपमामाद्य पितर दृष्टवान्हतम् ।

अज्ञानापितर हरवा मृगबुद्धया परावसु ।

विलप्य बहुधा राजनैभ्यस्य च महात्मन ।

7 T₁ om 7 (of v 1 6) — °) K₄ हतस्य, B₂₋₄ Dn D₁₋₃ (by transp) तस्य स, G₁ स कृत्वा (for स तस्य) — °) Ś₁ K₁ आगत्य T₂ (before corr) G₂ M₂ सर्वम् (for मत्रम्) — °) Ś₁ K₁ ३ तत (for वच)

8 T₁ om 8 (of v 1 6) — °) B D (except D₁₋₃ ६) T₂ G च (for तु) — °) K₁ D₃ S (T₁ om)

वै (for त) Ś₁ K₃ मन्यमानो वने मृग, K₃ ४ D₁ ३ ३ मन्यता तु वने मृग (D₃ by transp मृग वने)

9 °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ ६ अर्थ (for अर्थे) K₄ Dc₁ भ्रातश्च; B Dc₂ Dn D₄ ६ तत (for साधु) — °) Ś₁ K₁ ३ ब्रह्महिसक, T₁ ३ (m as in text) G₁ ३ ४ ब्रह्मरक्षणे — °) B Dc₁ Dn₁ ns D₄ ६ [S]पि, Dc₂ Dn₂ [S]स्मि, D₁ न (for हि)

10 K₃ और्वं उ — °) K₃ ४ D₁₋₃ ६ [इ]व (for वै) — °) B D (except D₁₋₃ ६) ब्रह्मवध्या, G₁ ब्रह्मचर्यं Ś₁ K₁ ३ चरिष्ये वै, M₁ चरिष्यामि — °) M₁ यदर्थं T₂ G₂₋₄ स्वदर्थे निभृतेन्द्रिय — After 10, Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ ins

669* सोऽगच्छद्गहनमेकाम्रो ब्रह्महत्यामृत चरन् ।
 while G₂ ins

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
 बृहद्बुध्नमुवाचेदं वचनं परिषद्वतम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वां न संशयः ॥ १३
 प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्मर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
 उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
 नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।

मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
 प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
 अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
 कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वावसु पश्चात्प्रायश्चित्त विधाय च ।

11 B₃ om 11-13 Ś₁ K D₁₋₃ ९ S (except T₁ G₁) om the ref — ^a) K₃ ५ D₁₋₃ ९ तदा, B (B₃ om) D_n D₄ ९ T₁ G₁ ५ तस्य, Dc यदा (for तस्या) B D_n D₄ ९ G₄ ब्रह्मवध्याया

12 B₃ om 12 (cf v 1 11) — ^d) D₁ ९ आतर (for वचन) Ś₁ K D₁₋₃ ९ T₁ परिषद्वत*, B₁ ३ ५m Dc D_n D₄ ९ T₃ (by corr) G₃ हर्षगद्गद (B₄ [orig] परिसगत)

13 B₃ om 13 (cf v 1 11) — ^a) K₃ ५ D₁₋₃ ९ वै (for ते) S सत्र (for यज्ञ) — ^b) S (by transp) द्रष्टु मा (T₁ असौ न) — ^d) Ś₁ K₁ ३ नात्र (for त्वा न) B₃ ५ D_n D₄ ९ असशय (for न सशय) — After 13, K₃ B₄ D_n D₄ ९ ins

671* लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।

14 K₁ reads 14^{ab} after 672* — ^b) S₁ K₃ राजा धर्वा

15 D₃ om 15^{ab} — ^b) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्) — ^c) K₁ ५ नैवम्, K₃ T₃ G₃ ५ न वै, Dc नैव (for नैव) B₁₋₃ Dc D_n D₃ ५ ९ स्म (for स) Ś₁ K₃ ३ स स्म प्रजानाति, K₁ ५ अस्मि प्रजानामि, D₁ ३ ता स प्रजानाति, D₃ वाह प्रजानामि, S (except G₃ M₂) सप्रति जानाति — ^d) B₁₋₃ D_n ३ ns D₄ ९ ब्रह्मवध्या — ^f) B D (except D₁₋₃ ९) T₃ G₃ स (B₄ च) (for तु) Ś₁ K₃ ५ D₃ चरित व्रत; K₁ ३ B Dc D_n D₁ ३ ५-९ T₃ G₃ परिमोक्षित, T₁ कृतरक्षित, G₄ परिमोक्षित, M₂ परिभ्रिनु;

text as in G₁ ३ M₁ — After 15, K₁ ३ B D (except D₁₋₃ ९) S (except M₂) ins

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यै प्रभाषित ।

तूर्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वचनमेव महातपा ।

उत्र तप समास्थाय दिवाकरमथाश्रित ।

रहस्येवैद कृतवान्दुर्धस्य द्विजसत्तम* ।

मूर्तिमास्त ददर्शाथ स्वयमभ्रमुगवय ।

[(L 1) G₃ प्राद्वत् (for प्रवदन्) M₁ आतेस् (for क्रोधात्) B₁ ३ ५ Dc T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ५ विप्रै (for प्रेष्यै) Dc स माषित, T₁ प्रवासित M₁ विप्रैश्चैव विवासित — (L 2) B₃ ३ Dc G₄ विप्र (for ब्रह्म*) — (L 4) T₁ G₃₋₄ M₁ रहस्यमेव]

— Thereafter K₁ reads 14^{ab}

16 Before 16, N ins लोमश उ^० — ^b) S₁ K₁ ३ कर्मणा सह वासवा — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ९ ततस्त व(Ś₁ D₁ वा)रयामासुर् — ^d) D₃ ३ निरस्तश्च, D₃ T₃ (by corr) G₃ निरस्य च, G₃ निरस्त च, G₄ परासुश्च

17 ^b) Dc S इद् (for अग्निं)

18 ^a) Ś₁ अनागास्त्व, Dc T₁ अनागस B₃ ५ D (except D₁₋₃ ९) ततो (for तथा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₄ om च — ^c) S₁ K₁ T₁ G₁ ५ M₂ भारद्वा — ^d) S₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ९ चोन्नव (for चोभयो) — After 18, B D (except D₁₋₃ ९) T₃ (marg sec m) G₃ ins

673* प्रतिष्ठा चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तम ।

एवमस्त्विति त देवा प्रोत्सुक्षापि वरान्ददुः ।

[(L 2) B₁ ३ Dc प्रीता* (for प्रोत्सु*)]

20 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ९ समधीता मया चेदा — T₁ om

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।

ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१

अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोपयित्वा स्वकर्मणा ।

कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३९ ॥

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोक्तवैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोप्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।

समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।

स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निनित्यमिष्यते ॥ २

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

20^a-22^b — °) K₁ s s D₁ s s तु, B Dn D₄ s M₁ च (for नु)

21 T₁ om 21 (cf v l 20) — °) S₁ K₁ वेद (for कृया) — °) S (T₁ om) विना (for ऋते) — °) T₂ G₁-4 स्वय (for सुख)

22 T₁ om 22^{ab} (cf v l 20) — °) Ś₁ K Dc D₁-3 गुरु पूर्व, D₄ गुरुपूर्वं, M₁ गुरु दुःखात् — °) B₁-s Dn D₄ s [सा]ग्नि, D₄ T₂ G₁-4 सु (for स्व) — °) K₁ प्रासम् (for गतम्)

23 °) Ś₁ K₁-s D₁-s s [ह]द (for [ए]व) — °) Cf 19^d B₁Dn D₄ s सेंद्र, B₂ s शक्र, B₄ शग्नि; D₂ अग्नि, D₄ तेभि (for साग्नि) — °) B₁ s s त्रिविष्टप — After 23, T G ins

674* ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मवर्षं चचार ह ।

अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिंशत् च युधिष्ठिर ।

[(L 2) T₁ अष्टा (for अष्टौ) G₁ अष्टौ दशसहस्राणि T₁ त्रिंशत्]

24 °) T₁ G₁ सदाफलयुतद्रुम — °) B₁ सर्वपापात्, B₁ Dn D₄ s सर्व पाप, B₂ सर्वपाप; B₄ सर्व पापैः K₄ प्रसुच्यते, B₁-3 Dn D₄ s M₁ प्रमोक्ष्यसि, G₄ विमोक्ष्यसे

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ s T G₁-4 M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ s s B₁ s Dn₁ ns D₄ T₁ G₂ s M (all om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K₂, likewise, only लोमशातीर्थयात्रा, followed

by यवक्रीत, B₂ s Dc, only यवक्रीत, Dn₂, only यवक्री तीय, D₁, only लोमशातीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतो पाख्यान), D₂ s, only यवक्रीतोपाख्यान, D₄, only यवक्रीय; and D₆, only यवक्रीय To the above details, all MSS except T₁ G₁ s add समाप्त — Adhy name T G₁ s अर्वाविसुवरलाभ — Adhy no (figures, words or both) Dn 138 (Dn₁ 137), D₁ 146, S 141 (M₂ 143) — Śloka no Dn 28 (Dn₂ 29), D₁ 25

140

1 D₄ M₂ om the 1st — °) Ś₁ K₂ स प्रतीतोऽसि; B₂ s समतीतोऽसि, T₁ G₁ s s M समतीता स्य (G₄ 'स्तु) — °) Cf 675* Ś₁ K₁ s भारत, M₁ पर्वत (for पार्थिव) T G कैलास चापि पर्वत

2 T₁ om (hapl) 2^a-4^b — °) Ś₁ K₁ s आजते (for रा) — °) S₁ K₂ एतद् (for स्थान) Ś₁ K₂ B₁ Do M₁ विरजसो, K₂ s D₁-3 G₄ M₂ सा K₂ s B₁-3 D T₁ पुण्य (for रम्य)

3 T₁ om 3 (cf v l 2) — °) Ś₁ K₁ s [ह]द (for [अ]य) — °) D₂ transp शक्य and द्रष्टु Ś₁ K Do D₁-s s उत्तम, B Dn D₄ s अद्भुत, T₂ G₂ M₂ अद्भुत (for अप्युत) — After 3, B D (except D₂ s s) ins

675* एतद्दृश्यति देवानामाक्रीड चरणाङ्कितम् ।

अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
 श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
 यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
 अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
 तथा क्रिंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
 अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
 यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
 तेषामृद्धिरतीवाश्रया गतौ वायुसमाश्च ते ।
 स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
 तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
 दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधि परमं कुरु ॥ ८
 कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
 तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९

कैलासः पर्वतो राजन्यज्योजनशतान्पुत ।
 यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
 असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
 नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
 तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
 रक्ष्यमाणो मया राजन्मीमसेनबलेन च ॥ १२
 स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
 गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३
 इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
 शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
 गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
 सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
 भवस्व शर्मं प्रविविक्षतोऽस्य

[(L 1) B₁ Dn₁ द्रक्ष्यसि — (L 2) Cf 1^d B₂
 अतीव तप्त (for अतिक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च
 पर्वतम्)]

4 T₁ om 4^{ab} (cf v 1 2) — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ मणि
 चरो, K₄ B Dc Dn D₂₋₆ T₂ G₃ ४ माणिवरो — °) B
 D (except D₁₋₃ ६) चैव (for चापि)

5 °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ गधर्वा शीघ्रगामिन, B₄ M
 'र्वा श्री(B₄ श्री)विहारिण, D₁₋₃ T G 'वाणा विहारिणा
 — °) S₁ K₁ ३ चैव (for राजन्)

6 °) S₁ K₁ ३ तथा (for च ते) — °) K₃ D₆ T₁ G₁
 M यक्षेद्रा, Dc यक्ष त M पुरुषभ्याम् (M₂ श्रेष्ठ) — °)
 Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ मणिभद्रम्

7 °) Ś₁ K₃ B Dn D₃₋₆ [अ]त्र (B₂ [अ]थ), K₁ Dc
 [अ]न्या, K₃ ४ D₁₋₃ M₂ [अ]न्यान्, M₁ [अ]न्य (for [अ]-
 श्रया) — °) M जवे (for गतौ) D₁₋₃ कुबेरेण समाश्च ते
 — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ हि, M च (for ये)

8 °) T₂ G₃ ४ बहु (for बलि) — °) Ś₁ K₃ ३
 D₁ ३ G₃ ४ परमा, B₄ उत्तम (for परम) K₄ D₆ ६ स
 समाधि परा कुरु

9 °) Ś₁ K₃ भारत (for राक्षसा) — °) Dc समेष्यामि,
 D₁₋₃ ६ प्यसि — °) B Dc Dn D₄ ६ सयतो विक्रमे भव
 (Dn₁ n₂ विक्रमेण च), M₁ युक्तो विक्रमणे भव

10 °) Some N MSS कैलाश — °) B₁₋₃ D₃ शतो-
 च्छित, B₄ Dn D₄ ६ G₁ समुच्छित; Dc गतोच्छित,
 D₁ ३ T₂ G₃₋₄ शतायत, T₁ गुणान्वित, M₁ शतान्वित

11 °) Dc T₂ G₃₋₄ कुबेरभवन
 12 °) S₁ K₁ त (for तान्) B₂ S कौतेय (for
 पार्थाद्य) — °) S नियमेन (for च दमेन) — °) D₁ ३
 महाराज (for मया राजन्) — °) B₁ (m as in text)
 भीमार्जुनबलेन च, T₁ G₁ सेनेन भारत
 13 °) G₁ इद्रश्च (for स्वस्ति ते) T₁ इद्र कुबेरो वरुणो
 — °) S₁ K पितृभि सह, D₁ ३ G₂ M₂ समितिजय — °)
 T₁ G₁ सर्वे स्वस्ति (G₁ काल) दिशतु ते, T₂ G₂₋₄ M₁ पर्व
 तश्च दिशतु (M₁ तथैव) ते — After 13, K₁ ३ B D
 (except D₁₋₃ ६) ins

676* मरुतश्च सहाश्विभ्या सरितश्च सरासि च ।

स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।

[(L 2) B₁ Dc विशा पते (for महा)]

14 °) B Dn D₄ ६ नदपर्वतद्वै — °) K₃ ४ B₁ D₁₋₃
 गोपायेम स्व, S गोपायैम स्व (for गोपाययेम) K₄ [S]तु
 रेभ्य, T₂ G₂₋₄ रिपुभ्य (for गिरिभ्य) — °) S₁ K B₄
 Dn₁ D₆ G₃ सर्वाजमीढोपचित (K₃ तित), D₁ ३ सदाजमीढ
 प्रथित, T G₃ ३ सर्वाजमीढापचिति (G₂ तिर) — °) K₃
 B Dc Dn D₄₋₆ ददस्व, D₃ T G भजं (for भव) Dc
 S धर्मं (M₁ धर्मात्) (for शर्मं) Dc परिवेक्षतो — After
 14, N M₁ ins

677* उक्त्वा तथा सागरगा म विप्रो

यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।

[(L 1) S₁ K₁ तदा, M₁ यथा K₁ गां सवित्ता (for साग-
 रगा) — (L 2) Ś₁ K₁ ३ शशस]

शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य

कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात

त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६

ततो महात्मा यमजौ समेत्य

मूर्धन्युपाधाय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ चाप्यकलं स राजा

मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।

अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।

ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्रह ॥ २

ऋपेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।

— Thereafter Ś1 K1 2 ins a colophon — On the other hand, 8 ins after 14 (M1, after 677*)

678* शिचप्रदा सर्वसरिषधाने

सभ्रातृकल्हेह युधिष्ठिरस्य ।

15 G1 4 om the ref — ^b) B Dn1 D4-6 ins च after कृष्णा T1 G1 2 4 प्रमाद — ^c) Ś1 K Dc2 D1-3 5 दुर्गतमो वै (for दुर्गतमो)

16 Ś1 K1 T1 G1 M2 om the ref — ^c) Ś1 K1 2 4 D1-3 गते (for शून्ये) — ^d) Ś1 K2 D2 3 कृष्णा (for कृष्णा) K2 B D (except D1-3) T2 (by corr) G2 स्वामेव कृष्णा भजते भयेषु

17 ^a) B Dn D4 5 सयमौ (for यमजौ) — ^b) G2 M2 विमृज्य Ś1 K B1 5 D1-3 5 T1 G1 नेत्रे, G2 गात्रै — ^c) T2 (before corr) G4 तान् (for तौ) T2 G2 4 हि (for स) — ^d) K4 B2 Dc मा भैष्टमागच्छतमा (K4 चा) प्रमत्तौ; D2 मा भैष्टमागच्छतमप्रमाद, T1 G1 2 4 M मा भैष्ट चागच्छत चाप्रमत्ता (T1 समाप्रमादा; G2 4 तमाप्रमत्ता), T2 (before corr) मा भैष्ट चागच्छतमप्रमत्तौ

Colophon om in D2, Ś1 K1 2 read it after st 14 of this adhy, B1 reads it in marg — Major parvan

Ś1 K1 2 T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan K2 B1 2 4 Dc Dn2 D2 तीर्थयात्रा K2 B2 D1 2 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K B4 D1-3 गन्धमादनप्रवेश, T1 कैलासगिरिप्रवेश, M2 मन्दरगिरिप्रवेश — Adhy no (figures, words or both) K1 Dn2 139, Dn1 n2 138, D1 147, S 142 (G4 140 [as in text], M2 144) — Śloka no Dn 20, D1 18

141

1 ^b) K4 प्रभवति (for बल) B2 3 Dn D4 6 बलवन्ति महाति च

2 ^a) K1 2 Dc D1-3 सनिवर्तस्व, T1 G1 चापय — ^b) Ś1 K1 2 G1 क्षुत्पिपासे (sic) बलान्वयात्, K2 4 B D T2 G2 3 से बलाश्रयात् — ^c) K2 4 D1-3 5 तपो (for ततो) — ^d) B Dn D4 6 वृकोदर (for कुरू)

3 ^a) Ś1 K D1-3 5 श्रुत त्व (D1 3 म) या लोमशस्य — D2 om 3^c-4^b — ^c) T1 प्रविश्य; M2 प्रपत

4 D2 om 4^a (of v1 9) — ^b) D1 [एव] (for ए) B1 4 Dc महात्मना, B2 3 4 in Dn D4 6 सम विभो; D2

सूदैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
 रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि ।
 सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
 त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
 अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
 ममागमनमाकाङ्क्षन्गाङ्गाद्वारे समाहितः ।
 वसेह द्रौपदीं रक्षन्वावदागमनं मम ॥ ७
 भीम उवाच ।
 राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
 व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
 तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
 किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
 रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
 सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
 शैलेऽसिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ११
 इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
 तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
 न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
 अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
 सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
 यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
 पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
 अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ।
 इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
 सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
 दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो, D₈ तथा विभो (for सहा) Ś₁ K₁ ३ T₁ धौम्येन
 सहिता प्र(T₁ भि)भो, G₂ धौम्येन सह कृष्णया — °) Cf
 10°, 28° K₄ D₁ ३ सूदैः (as in text), the rest सूतैः
 — Ś₁ om (hapl) 4^a-6°

5 Ś₁ om 5 (of v l 4) — °) K₃ ४ प्रतैस् (for
 सर्वैस्) K₄ तु, M₂ ता (for त्व) S वीर (for भीम)
 Dc D₁ ३ ३ ३ (the latter two marg as in text) निवर्त
 सहितैः (D₁ ३ 'त' सर्वैर्यावद्वयमिहागत

6 Ś₁ om 6^{abc} (cf v l 4) — °) T₂ G₂₋₄ घृत°
 (for यत°)

7 °) Ś₁ K₁ ३ ४ समा (for ममा) — °) T₁ वसेस्तु,
 G₁ रथ (for ह) K₃ ४ रक्ष (for रक्षन्) — °) K₃ D₂
 चा(D₂ भा)गमनान्

8 Ś₁ K₁ G₁ भीमसेन उ° (Ś₁ G₁ om उ°) — °) Ś₁
 K D₁₋₃ ३ वाहनकाक्षया — After 8, M₁ ins
 679* अपश्यन्तीह त वीरमेवमेषा सुदुःखिता ।

किं पुनर्नकुल त्वा च त च वीर धनजयम् ।

9 °) B Dc₁ Dn D₃ ४ ६ T₂ G₂₋₄ M₂ वर्तते, D₈ पर्व°,
 T₁ G₁ तिषा° (for वर्ध) — After 9^{ab}, N ins

680* गुडाकेदा महात्मान समामेष्वपलायिनम् ।

— T₁ G₁ om 9^{cd}

10 °) K₁ B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ T₂ (after corr) G₂
 द्विजा, D₁ ३ यथा, T₂ (before corr) तथा (for रथा)

Dc₂ Dn₂ M₂ कामान्, T₂ (before corr) G₂ ४ कथ (for
 काम) — °) Cf 4°, 28° K₁₋₃ B Dn D₄₋₆ S सूता
 (for सूदा) Cf 4 4 2°, 4^d — °) T₂ G₂ ४ मन्यते
 M₁ यदि (for यत्र) M₂ वै (for नो) S₁ K Dc D₁₋₃ ६
 यत्र वै (D₁ ३ 'था वा, D₂ त्र वा) मन्यते भवान्, B Dn
 D₄ ६ य च मन्येत नो भवान्

11 °) T₁ G₁ राक्षसैः कीर्णे (for राक्षसा)

12 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ पाचाली च (for इय चापि)
 T₂ G₂₋₄ महाराज — °) B₂₋₄ Dn D₄ ६ G₁ ३ पति (for
 यत°) — °) K₃ ४ D₁ ३ ६ स्वदते; S त्वा विना — °)
 D₂ नोत्सहेद्वै निवर्तितु, S नोत्सहेत निव

13 °) B D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₂ मनोज्ञो (for
 मतज्ञो) T G [S]स्मि (for हि) T₁ ३ (before corr)
 G अद्य (for अस्य) M₂ मनो ह्यस्य विधीदति

14 °) Dc महाभागा — °) T G₂₋₄ वय (for सह)

15 °) = 16^d M₁ हि भू, M₂ [अ]भिभू (for भव)
 T₂ G₂₋₄ तस्मार्त्कि भविता भय

16 S₁ K₁ ३ D₁ ६ om (hapl) 16 — °) T₁
 रक्षामि, T₂ (before corr) G₂ M वक्ष्यामि; G₁ ३ रक्ष्यामि
 (for वहिष्ये) — °) K₃ शक्यते, Dc T₁ ३ (before corr)
 G₁ ४ शक्यते — °) = 15^d M₁ हि भू, M₂ [अ]भिभू.
 (for भव)

17 °) T₂ G₂₋₄ महावीर्यो (for तथा वीरौ) — °)

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भापमाणस्य बलं मीमाभिवर्धताम् ।
 यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
 यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
 बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
 यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
 मा ते ग्लानिर्महावाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
 गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१
 लोमश उवाच ।
 तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
 तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभापमाणास्ते सुवाहोर्विषयं महत् ।

ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभृतगजवाजिमत् ॥ २४

किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दजतमंकुलम् ।

हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्नाश्रयसमाकुलम् ॥ २५

सुवाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृहृत ।

विपयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोपिताः ।

प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरि प्रति ॥ २७

इन्द्रसेनमुसांश्चैव भृत्यान्पौगोवांस्तथा ।

स्रदांश्च परिवर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

K₂ : M₁ मादीनदकरी, D₆ ममानद', T G माद्रयानद'
 B₁ S (except G₁ :) [ह]मौ (for [उ]मौ) — ^d) B₁ :
 Dn D₄ : T₂ G₃ यत्रा (for यद्य')

18 °) Cf 20° K₂ B Dn D₄-6 T₂ G₃ यत् (for
 यस्) B_{4m} D₁-5 नेतु (for वोढु) — ^d) D₆ पाचालीं
 (for द्रौपदीं) Ś₁ K₂ : विपये (for विपुले) B₂ Dn
 D₄ : पाचालीं च यदास्त्रिनीं; B₃ द्रौपदीं विपुलेक्षणा, B_{4m}
 भ्रातरौ सह कृष्णया; D₆ द्रौपदीं विपमेष्पवि

19 °) Ś₁ K D₁ : : अन्यस्य (for अन्यत्र) Ś₁ K₂
 वर्धते (for विद्य) — °) B₂ : Dn D₄ : तव (for च ते)

20 °) Cf 18° B Dn D₄ : G₁ यत् (for यस्)
 Ś₁ K₁ : B₂ वोढु (for नेतु) — °) K₂ द्रौपदीं विपुलेध्वनि
 (=18^d), D₁ : भ्रातरौ कृष्णया सह — ^d) M₂ परिश्रम
 (for परा)

21 °) Ś₁ K D₆ D₁-5 : मनोरम, B₄ मनोहरा — °)
 T₁ G₁ सदेह (for ताप)

22 °) S₁ K₁ : D₁ : पर्वते सादने, B D₆ Dn D₈-6
 पर्वत सादन — B₃ om 22^c-25^b

23 B₃ om 23 (of v1 22) — °) S पादव (for
 पार्थिव)

24 B₃ om 24 (of v1 23) K₂ G₂ : om the
 ref — °) Ś₁ K D₁-3 : सुवाहोर्नगर, B Dn D₄ : सुवाहु
 विषय — °) T₁ विविशुर, G₁ प्रासाश्च (for ददृशुः)

25 B₃ om 25^{ab} (of v1 23) — °) K₁ : B₁ D₅
 किरातवक (B₁ जरा)गाकीर्णं, K₂ किरातगणसकीर्णं, D₁ : T

G₂-4 M₂ त किरातगणा (G₂ 'शता)कीर्णं, G₁ M₁ तस्किरात
 गणा — °) S₁ K₂ B₁ D₆ कुलिद', K₁ : B₂ : 4 Dn
 D₈-6 पुलिद (for कुणिन्द) — D₂ M₁ om (hapl)
 25^{cd} — °) Ś₁ K₁ : हिमवत्यचले जुष्ट, D₁ : : 'वत्परमै
 जुष्ट, G₁ 'वत्प्रिदशैजुष्ट — ^d) G₂ समन्वित

26 °) D₆ प्रत्यपूजयत्, B₃ D₂ : प्रत्यगृहृत D₁ पूज
 यामास भारत — °) S₁ K₂ : B₁ : D₆ Dn D₈-6 G₂
 कुलिदाना, K₁ B₂ : T₂ (by corr) G₃ पुलिदाना M₂
 वमश्चमिति चोवाच

27 °) B₂-4 D (except D₁-3 :) M₂ ततस् (for तत्र)

28 °) B₁-3 Dn D₄ : M₂ चापि (for चैव) — °)

Cf 4°, 10° Ś₁ K₁-3 T₂ G₂ : M₂ सूताश्च (for सूदाश्च)
 S₁ K₂ B₂ पारिवर्हं, K₄ D₁-3 परिवारान्; B₁ : 4 D₆ Dn
 D₄-6 T₁ G₂ पा (B₁ D₆ D₄ T₁ प)रिवर्हान् — °) Ś₁
 सहगो (for सर्वशो) M₂ तथा (for नृप) T G M₁
 द्रौपद्या सर्वमेव हि (T₁ G₁ च)

29 °) M₂ रयान् (for राज) S₁ K₂ B D₆ Dn
 D₄ : कुलिदाधिपते, K₁ D₅ पुलिदां; D₆ कुलिदनुपते
 — °) Ś₁ K₁ : महावीरा

30 G₄ om 30 — °) B₁ : कृष्णामादाय पादवा
 — °) T₁ : (before corr) G₁ : तस्मिन्देसो (for तस्माद्दे-
 शात्) K₂ : D₆ D₁-3 : सप्रदृष्टा

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂-4
 M₁ आरण्य — Sub parvan D₂ : M₂ तीर्थयात्रा

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९

ते शनैः प्राद्वन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४

नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गधमादनप्रवेश in D₂ s) K₁ D₁ s (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश, and K₂ s B Dc Dn₁ ns D₄ s, likewise, only गधमादनप्रवेश — *Adhy name* T₂ G₂ परिवर्द्धनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words on both) K₁ Dns M₁ 140, Dn₁ ns 139, D₁ 148, T G 143, M₂ 145 — *Śloka no* Dn₁ D₁ 29, Dn₂ ns 30

142

1 B₃ om 1^{ab} — ^a) S (except M₂) चैव (for चोभौ) — ^b) Ś₁ K₁ s निबोध मे — ^c) T₂ G₂ s दु खस्य (for भूत^a)

2 ^a) S₁ K₂ D₁₋₃ s दुर्बले (for ला) Ś₁ K₁ s स्नेह (for स्मेति) — ^b) K₁ B_{1m} s Dn₂ D₄ s T₂ (after corr) G₂ यद्दु(B₂ "द्र)वामे, K₂ D₁₋₃ s यद्भूम इ, K₄ गच्छाम इ, Dn₁ यद्ब्रह्मामे, Dns यद्ब्रजामे, T₁ s (before corr) G₂ यद्ब्रवीते (for यद्ब्रवीथे) Ś₁ K₂ यद्दृया योग मास्मन, B₁ s s Dc यद्दूतान्बोन्द्यमास्मना — ^c) K₄ अश क्येस्मिन्, G₁ अशक्योपि Ś₁ K₂ G₂ व्रजामि, K₁ s s B D व्रजाम (for व्रजाम) K₁ s s Dc D₂ s [अ]य, B Dn

D₁ s s यत्, D₂ [अ]य (for [इ]ति) — ^d) B₄ दिदृक्ष्व 3 ^d) B₁₋₃ Dn D₄ s उपात्किात् B₄ फाल्गुन तमि हागत

4 ^a) Ś₁ K₂ D₁ s तृष्णाते, K₁ तृष्णात, K₂ s तृष्णा मा, B₂ तृष्ण वै, B₃ दृष्ट मा, D₂ तृष्टया मा S तस्यादर्शं नतस मा — ^b) Ś₁ K₁ s D₁ सानुजो, and आस्थित B₂ T₂ G₂₋₄ आश्रित (for आस्थितम्) — ^d) T₁ G₁ ह (for च) T₁ G₁ वीरा, G₂ वीरान (for वीर) D₂ [अ]दहत्युरा (for 'स्युत) D₁ s तेन तप्ये वृकोदर (= 5^d)

5 ^a) T₂ G₂₋₄ बाल (for पार्थ) — ^b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ s M₂ श्वेताश्वम् (for न पश्यामि) — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ s यन्न पश्यामि वीभत्सु; K₄ न च पश्यामि त येन — 5^d=7^d

6 G₂ M₂ om (hapl) 6-7 K₂ D₂ s transp 6 and 7 — ^a) T₁ तत्तीर्थान्याचरिष्यामि, T₂ G₁ s s M₁ तीर्थानि च चरिष्यामि

7 G₂ M₂ om 7 (cf v l 6) K₂ D₂ s transp 6 and 7 — ^b) S₁ K मत्तमातगगामिन — 7^d=5^d

8 K₂ D₂ G₂ M₂ om (hapl) 8, K₄ D₂ G₁ s M₁ om (hapl) 8-9

9 K₄ D₂ G₁ s M₁ om 9 (cf v l 8) — ^c) K₁ B₄ D₂ नरश्रेष्ठ, K₂ B₁₋₃ Dn D₂₋₆ वृश्रेष्ठ (K₂ Dn₁ ns D₄ 'ष्ट), K₃ धनु श्रेष्ठ

न पश्यामि नरश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसंधेषु कालं क्रुद्धमिवान्तं क्रुम् ।
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
 स तु जिह्वप्रवृत्तस्य माययाभिजिवांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविपोषमः ॥ १४
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५

सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रसदिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
 बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
 यस्य बाहुवलाढीर मभा चासीत्पुग मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यममं युधि ।
 अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
 यस्य बाहुवले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुवः ।

10 ^b) B₂₋₄ D (except Dc) काले (for काल) S
 क्रुद्ध कालमिवान्तं — G₄ om 10^{cd}

11 ^a) D₁₋₃ D₂ om स D₆ तु (for स) S 'वमो
 (for चरो) — ^b) K₄ S च वलेन, Dc₂ विनयेन (for द्रविं)
 — After 11, S (except M₂) ins

681* नारायणसमो युद्धे सत्यसधो दृढव्रत ।

त ममापश्यतो भीम न शान्तिवृद्धवयस्य वै ।

[(L 2) M₁ अपश्यतोष त (for त ममापश्यतो) T₁ G₁
 M₁ मे (for वै)]

12 ^b) K₁ [अ]नवर्तिनं, K₄ G₁ [अ]नुवर्तिना; D₁ [अ]नि
 वर्तिना, D₂ T₁ [अ]तिवर्तिना, M₁ निवर्तिना (for [अ]निव
 र्तिना) B Dc Dn D₄ ६ M₁ स न पश्यामि फा (M₁ फ)
 ल्गुन; G₂ चित्तयामि दिवानिशा — S (except M₂) om
 12^{cd} — ^d) D₁ ३ न त (by transp) Ś₁ K₁ फल्गुण,
 K₂ 4 D₁₋₃ फाल्गुन (for फ) B Dc Dn D₄₋₆ तेन तप्ये
 वृकोदर (= 7^d, 8^d 9^d)

13 ^a) T₁ G₁ ३ च, T₂ G₃ ४ तु (for य) — ^c) T
 G ऋजुमार्गं (T₁ तं); M₁ रार्ति (for मार्गं) B₄ M₂
 प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य) — K₄ om (hapl) 13^d-15^a
 — ^d) Ś₁ K (K₄ om) Dc Dn₃ D₁₋₃ ६ भयेषु (for
 [अ]भयस्य) K₃ Dc D₃ य, B₂ T₁ G₁ M₂ वै, D₆ स
 (for च)

14 K₄ om 14 (cf v 1 13), Ś₁ K₁ ३ om (hapl)
 14^b-15^a — ^b) T₂ G₃ ४ [अ]प, G₂ [अ]पि, M₁ वि
 (for [अ]भि) T₂ G₂ ३ जिवांसक — ^c) K₃ Dc D₁₋₃ ६

[आ]जौ, T₂ G₂₋₄ [अ]थ (for the second [अ]पि)

15 S₁ K₁ ३ ४ om 15^a (cf v 1 13, 14) — ^a)
 K₃ B₁ D₁₋₃ ६ T₁ G₁ M सुरेर, T₂ G₂₋₄ भरेर (for शत्रोर)
 K₃ अभ्यपिप, D₆ अप्यभिप (for अपि प्रप) — ^b) Ś₁
 K₁ ३ स्वा (Ś₁ स्व) नृशस्य, K₃ स्वानृशस्यात्, K₄ नृशसस्य,
 Dc योनृशस — ^d) T G अदीनाहमा (for अमितारहमा)

16 G₄ om 16^{ab} — ^a) Ś₁ k B₃ Dc D₁₋₃ सधयो;
 D₆ मशये (for आश्रयो)

17 ^{ab}) S₁ सर्वाणि (for रत्नानि) K₁ ३ transp
 रत्नानि and दिव्यानि Ś₁ रत्नानि, Dn₂ दिग्भ्यश्च, T G₃ ४
 दीप्तानि (for दिव्यानि) — ^c) B₂₋₄ D (except D₃) G₁ ४
 बहुजातीनि — ^d) Ś₁ K प्राप्त (for प्राप्त)

19 G₂ om 19^{ab} — ^c) B Dn D₄ ६ अमित (for
 अजित) — ^d) D₂ M न त (by transp) N (except
 Ś₁ K₁ ३ B₁) फाल्गुन

20 ^a) K₄ B D (except D₃ ६) M₂ अनुयात K₃
 B D (except D₁ ३ ४) G₁ M₂ स्व, K₄ तु (for स) T₂
 G₃ अनुजातस्य वीर्येण

21 B₃ om 21^{ab} — ^a) T G₃ ४ M₂ तस्य, G₂ ना
 (for य) — ^b) S₁ B₁ ३ Dc D₁₋₃ ६ M₂ स्वभावे (for
 प्र) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ६ वा (for च)

22 ^a) T₁ G₁ चय चैते (for ते वय त) K₁ ते; B₁
 हि; Dc तु (for त) — ^b) B₁ ३ Dc D₃ T₂ G₁ ३ ४ M
 वीर, D₃ वीरा (for वीर) D₁ ३ G₂ दिदृक्षया — ^c)
 Ś₁ प्रवेक्ष्यावो, B₁ T₁ G₁ ४ ह्याम

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
 तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३
 कुबेरनलिनी रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
 नातप्ततपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १

तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमाजुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
 मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान् पश्यति ॥ २७
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुवः ॥ २८

23 ^{ab}) T₂ G₁ ३ विशालबदरी Ś₁ K D₁₋₃ ६ M₂
 यत्र (for नर, K₃ D₂ om [hapl] one यत्र) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ D₆ द्रक्ष्यामि

24 ^b) D_n D₄₋₆ अभिसेविता, G अभिसवृता — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ पद्म्याम् (for पद्मिरे), and व्यामि (for *व्यामस्)
 — ^d) S₁ K₁ ३ D_c तप्यमानो

25 ^{ab}) K₃ ४ B D_c D_n D₃₋₅ T₁ M न स (D_c D_n
 D₄ ६ च) यानवता, D₁ ३ न सया भवता, G₁ मनसा भवता
 (for नातप्त*) Ś₁ K₁ ३ शक्य (for शक्यो) M₁ transp
 शक्यो and गन्तु Ś₁ K₁ ३ देश गतु, B₁₋₃ D_n D₄ ६ गतु
 देशो (by transp) D_c कथचन (for वृको*) — ^c) G₄
 नृशंसेन च लु

26 ^a) M तत* (for तत्र) — ^b) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ६) *गवे* (for *पदै*) — G₄ om 26^{cd} — ^d) B₂₋₄
 D_n D₄ ६ सार्धं (for सह) S₁ K B₄ D₁₋₃ ६ M₂ महात्म-
 मि (for *व्रतै*)

27 ^a) K₃ ४ B D (except D₁₋₃ ६) मक्षिका (for
 *कान्) S₁ K₂ पक्षिकान्दंशान्, B D_n D₄ ६ दशमशकान्
 (for मशकान्दंशान्) — ^b) Ś₁ K₃ D₁ ३ सिंहव्याघ्रान्;
 K₁ ४ D_n D₄ ६ सिंहान्व्याघ्रान् (by transp), K₃ सिंहा
 न्व्याघ्र, B₄ D_c D₅ सिंहव्याघ्र, D₅ ऋक्षान्व्याघ्रान् — ^d)
 Ś₁ K₃ नियमस् (for नियतस्) T₁ G₄ तन् (for तान्)
 T₁ निधावति (for न पश्यति)

परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजनप्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

28 ^a) S₁ K₁ प्रयतात्मान*, T₁ G₄ M₂ सयता*; G₁
 सहिता*, G₂ सशिता* — ^d) K D_n1 D₁₋₃ T₁ G₁ *दिदृक्ष्या

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁
 आरण्य — *Sub parvan* K₃ ४ B D T₂ G₃ (all om
 sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश (D₁
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गधमादनप्रवेश; D₅ T₂ G₃
 गधमादन) — *Adhy no* (figures, words or both)
 D_n 140 (D_n 141), D₁ 149, S 144 (M₂ 146)
 — *Śloka no* D_n D₁ 28

After adhy 142, B D (except D₁₋₃) ins an
 addl adhy given in App I (No 16)

143

1 ^a) K₃ ४ D₄ S (except G₄ M₂) घीरा*, D₅ शूल
 (for शूरा*) D_n २ यद्धन्वान, D₅ वरध, T₁ पाडवा राजन्;
 T₂ G₂₋₄ सज्जध*, G₁ समवर्तत, M आत्तध* (for ततध*)
 — ^b) T₁ M तुण*, T₂ G₂₋₄ तूणी* (for तूण*)

2 After 2^a, D₅ reads 4^b-5^c for the first time,
 repeating the lines in their proper place — ^b) D_n
 ५ ज्येष्ठा* (for श्रेष्ठा) — D₅ om 2^{cd}

3 T₁ om 3^e-4^f G₄ om 3^{ef} — ^e) T₂ G (G₄

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिर्मूर्धनि ।
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ३
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
 चेरुश्चावचाकारान्देशान्निपममंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि वहूनि विविधानि च ॥ ४
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रवहूलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च घां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
 न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तममा हतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९

द्रुमाणां वातभगानां पतता भूतले भृशम् ।
 अन्येषा च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
 ते यथान्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विपमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिलियरे ॥ १२
 ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगत्या तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संव्रस्तास्तत्र तत्र निलिलियरे ॥ १५
 मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
 महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

om) दिश्य (for नित्य) Do T₂ G₂ ३ फलोपेतान् (for
 फलान्देशान्) — 1) Śi K₁ २ देवगधर्वं
 4 T₁ om 4 (cf v1 3) — 1) Śi K₁ २ D (except
 D₁₋₃) शिन (for शना) — 4) Śi K₁ २ D₁ ३ विषय
 (for विषम) B₁ (m as in text) ३ S (T₁ om)
 कटकान् (for सकटान्) — ०) D₁ २ ४ ० मृगजातीनि, D₂
 'यूथानि, D₃ 'जालानि — 1) M विविधानि वहूनि च
 5 4) T₂ G₂ शिर, G₄ छुभ (for गिरिम्) Śi K D₁₋₃ ३
 हिमवत महागिरिं
 6 ०) K₃ च; D₁ [अ]पि; T₁ G₁ [ए]व (for [अ]थ)
 — ०) K₄ T₁ G₁ महावर्षं — 4) Śi K₁ मही (for विना)
 7 ०) Śi G₂ M समुद्भूत — ०) B₂₋₄ चातरीक्ष, T₂
 G₂ ४ अतरिक्ष (om च) — 4) T₁ दिशश्च (for घा चैव)
 B Dc Dn D₂ ० T₂ G₂ सहसा (for तमसा) Śi K D₂ ०
 दिशश्चैव समावृणोत्
 8 ०) T₁ स, G₂ च, G₄ तत् (for स्त) — ०) B₄ D
 (except D₁₋₃ ३) तत् (for ते) — 4) Do अन्योन्य प्रति;
 T G₂ अन्योन्यस्यापि (for स्याभि)
 9 ०) K₃ B Dn D₁₋₃ [अ]पश्यन्तो, K₄ Dc [अ]पश्य
 त्ते (for [अ]पश्यन्त ते) S (except M₂) न चान्योन्यमप-
 श्यत (T₁ G₁ त) — 1) B D (except D₁ २) [अ]श्रुत
 (for इत) — ०) Śi K₁ ३ ४ आक्रम्यमाणा; D₁ प्रसृष्ट;

D₂ प्रसृष्ट, D₃ प्रसृष्ट्य — 4) D₂ G₁ M₂ साश्मचूर्णेन
 10 1) N (except D₂) M₂ [S]निश (for भृशम्)
 11 ०) B₁ किं पतता (for पतति किं) B₂₋₄ D
 (except D₁₋₃ ३) M भूमिर् (for भूमौ) — 1) B₂ Dn
 D₂ ० T₂ G₂ दीर्यन्ते पर्वतो Śi K D₂ ध्रुव, M₁ च किं (for
 नु किम्) — 4) B D₂ ० [अ]भि, Dn [अ]पि (for पि)
 12 ०) D₂ तद् (for ते) K₃ B Dc D₂ पथा (for
 यथा)
 13 ०) B Dc₁ Dn D₂ ० आदाय (for उद्यम्य) — ०)
 T₂ G₂ ४ आगम्य (for आदाय) B D (except D₁₋₃) G₂
 सगम्य; T₂ G₂ ३ M₂ त्य (for त्या) — 4) Dn₂ 23 तथा
 चाश्रित्य (for तस्यावा) Śi K₁ २ पादपान्
 14 1) Śi K₁ ३ B₄ त्रिलिल्याते — 4) B₁ ३ M₂ च
 (for तु) Dn D₂ ० पर्वत
 15 ०) D₂ ३ आश्रित्य (for आसाद्य) M₁ सत्रासात्
 (for सत्रसात्) — 4) Śi K₁ ३ वि* (for नि)
 16 ०) K₃ ४ B₄ D (except D₁₋₃) तु, B₂ [S]थ (for
 च) — ०) T₂ G₂₋₄ M₁ पूर्णं (for तूर्णं) B Dn D₂ ०
 महद्भिर्जलधारीषु (B₁ धाराभि) — After 16, Śi K Dn
 D₂ ३ ins
 682* भृश चटसदाशब्दो वज्राणा क्षिप्यतामिव ।
 ततस्त्वा चञ्जलाभासश्चेदभ्रे च विद्युत् ।

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
 ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
 वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्दुपपरिप्लुतम् ।
 परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
 श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
 सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।

[(L 1) K₁ क्षपितामिव, K₄ D₈ पतता°]

17 G₄ om (hapl) 17^a-18^b — °) D₂ G₂ नि-
 (for प्र) T₁ G₁ अशनीस (for अनिश) Ś₁ K Dc
 D₂ ३ ४ राजन् (for तत्र) — °) S₁ K Dc D₂ ३ ४ तीव्र-
 वात°, T₂ G₃ दीर्घवायु°, G₄ खरवायु°

18 G₄ om 18^{ab} (cf v 1 17) — °) K₄ Do₁ Dn
 D₄ ६ तत्र (for तत) T₂ G₂ ३ ह्याप (for आप°) Ś₁
 K₁ ३ ततस्त्वा सागरा ह्याप, G₁ सतता सागरा ह्याप — °)
 Ś₁ K₁₋₃ D₈ M किर° (for कीर्य°) — °) D₄ ६ सुकलुषा ;
 G₁ सकलमापा°

19 °) Ś₁ K₁ ३ विपुल (for बहुल) — °) K₁ फेनो
 त्तप, D₁ फेनोद्गम, T₁ फेनोद्भ्र, G₁ M₂ फेनोद् च Ś₁
 K₁ ३ परिष्कृत, T₁ परिच्छद (for परिप्लुतम्) — °) T₁
 परिवहन्, G₂ °पूणा K₄ G₂ महानद्य°, Dc °तेजा — °) S
 महाद्गमान् (for मही°)

20 °) S₁ K₁ B Dn D₄ ६ M₂ शब्दे (for वर्षे) — °)
 K₁ ३ गर्भे (for ते) Ś₁ K B₂ Dc D₁ ३ ४ गतेभसि च
 (for गते भसि) D₈ S ज्यपयाते च पानीये

21 °) B₂ तत (for शनै) D₈ S सप्रा (D₈ T₁ M₁
 °प्र)द (T₂ G₃ ४ °प)श्यत ते सर्वे — °) B Dn D₄ ६ प्रत-
 स्थिरे (B₂ °स्थुस्ते) K₄ महावीरा T₂ G₂₋₄ प्रतस्थुसुंदिता
 (G₂ °स्थु सहिता) वीरा — °) S सहिता (G₂ सुदिता)

(for पर्वत)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ३ Dn₃ T G₂₋₄
 आरण्य — *Sub parvan* K₃ ४ B Dc Dn₁ n₃ D₁₋₅ T₂
 G₃ M₁ (all om sub parvan name) mention only गध-
 मादनप्रवेश (D₁ ६ लोमशतीर्थयात्रा, followed by गधमाद-
 नप्रवेश) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn
 142 (Dn₃ 143 as in text), D₁ 150, S 145 (M₂
 147) — *Śloka no* Dn 23, D₁ 22

144

1 °) D₂ °मात्रेण, D₃ मात्रे तु (for मात्रेषु) K₁ B
 Dc Dn D₄ ६ क्रोशमात्र प्रयातेषु, T G तत प्रयाता मार्गेषु
 — 1^b=1 132 1^b, 157 1^b, 198 25^b, 205 4^b 4 28
 5^b, etc

2 °) S₁ K Dc D₁₋₃ ३ चा (K₁ म)दिता (for
 तेन च) — °) Dc हि (for च) T₁ पाचाली तु वरारोह
 — °) B₁ T G₁₋₃ सा (for स) B D (except D₁₋₃ ३)
 तप° (for यश°)

3 °) K₄ पीड्यमाना, Dn D₄ कप°

4 °) T₂ G₃ ४ सा भीता (for सहितौ) — °) G₂
 करि (for गज°)

5 °) K₁ ३ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ भज्य° (B₁

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
अदुःखार्हा पर दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकशिताम् ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
मीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
कथं वेदमसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
किमिदं धूतकामेन मया कृतमवुद्धिना ।
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२

सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कशिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिक्षाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नाश्च तथा मन्त्राङ्गेपुश्वक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
परिगृह्य च ता दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञा तपस्विनीम् ॥ १९
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

सुख (for सज्ज) — After 5, Ś1 ins a colophon

6 °) K₃ 4 B Dn D₄₋₅ पचाल* (for पाञ्चाल*)

7 °) Ś1 K D₂ 3 5 अनु (for मृदु*) — °) T₁
याहो (for राज) — °) Ś1 K Dc D₁ 3 स्वमिमा Ś1
K₁₋₃ B₁ 2 4 D (except D₁₋₅) श्रमकशिता

8 K₃ G₄ om the ref — °) Ś1 K₁ 2 शोक (for
दुःख) — °) Ś1 K₁ 3 गमन् (for द्रवन्)

9 °) Dc M₁ विवर्ण (for विवर्ण) D₁ M₁ मृश
(for कृशाम्) — °) K₃ 4 D₁₋₃ आदाय, T₁ G₁ आरोप्य
(for आनीय)

10 Before 10, B D (except D₂ 3 5) S (except
G₄) ins युधिष्ठिर ष (resp युधिष्ठिर) — °) = 14°
B₂ 4 Dn D₄ 6 transp शेते and मूयौ

11 °) K₁ 3 D₁₋₃ गमत् (for गतम्)

12 K₁ om 12°-13° — °) Ś1 K₂ चरामि कृष्णामा-
दाय — °) S कुले (for युते)

13 K₁ om 13 (of v l 12) — °) B₄ Dn₁ n₂
M₂ प्राप्स्यति (for ति) N (K₁ om) कल्याणी (B₄
Dn₁ n₂ णि) (for पाञ्चाली) — °) Ś1 K (K₁ om)
Dc D₁₋₃ 5 प्राप्य पाण्डुवान् पतीन् — °) Ś1 K₂ 3 Do
D₄ सुता (for पित्रा)

14 °) Dc अनवद्या (for अनवाप्य) K₂ 3 B₁ D₂

T₂ G₂ 3 [ए]व, K₃ B₂₋₄ Do Dn D₁₋₄ 6 G₄ M [इ]य
(for [ए]व) — °) Ś1 K₂ 2 शोकसु, K₁ 4 शोकाद्य, K₃
B D शोकाध्व ; T₂ G₂ 3 5 शोकाद्धि, G₄ 2 शोकवि, M₁
2 शोकाभि, M₂ शोकार्ति (for शोकाद्धि) Ś1 K₁₋₃ B₁₋₃
Do Dns कशिता — 14° = 10° — G₁ om 14°-16°
— °) K₃ Dc D₁₋₃ 5 S (G₁ om) मम पापस्य (by
transp) Ś1 K Dc D₁₋₃ 5 M₂ कर्मणा (for कर्मभि)

15 G₁ om 15 (of v l 14) Before 15, B D
(except D₂ 3 5) S (except G₄, G₁ om) ins वैश* ष
(resp वैश*) — °) T₁ राजपुत्रे (for धर्मे) — °) D₂
T₁ समा (for तत्रा) Ś1 K₁ 2 महर्षय* (for द्विजो)

16 G₁ om 16^{ab} (of v l 14), D₂ om 16-17
— °) Ś1 K D₁ 3 5 याचक्रु. (for यामासु) — °) Ś1
चाशीर्भिश्च (for आशीर्भिश्च) D₂ [अ]भि (for [अ]पि) Ś1
[अ]योज (for [अ]पूज) Dc आशीर्वादै* सुमगलै* — °)
Ś1 K₂ 3 D₁ 3 5 ततो (for तथा) — °) K₄ Do तथा,
D₂ च वै, S च ता (for च ते) Ś1 K₁₋₃ D₄ जेषुश्च
नियतैर्द्विधा*

17 D₂ om 17 (of v l 16) — °) T₂ G M
शाल्यर्थे T₁ ब्राह्मणैश्च महर्षिभि — °) Ś1 पाठवास्ते, K
D₁ 3 5 वै सा (for वैश)

19 °) K₁ B D (except D₁₋₃ 5) पार्था (for तदा)

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
 पर्याश्रासयदप्येतां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२
 भीमसेन उवाच ।
 त्वां राजन्नाजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
 अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
 वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।
 अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
 घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरुपातिष्ठदमिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
 स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिष्वजे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवान्शूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।

भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
 तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।

— ४) Ś₁ K D₃ ६ मन* (for तप*)
 20 ०) S पादौ परपुंजयौ — ०) Ś₁ K₁ ३ किणविद्वा-
 भ्या, K₃ D₁₋₃ ६ बद्धाभ्या, S (except M₂) युक्ताभ्या
 22 ०) S हि सुदु* (for हिमदु*) — ०) Ś₁ K D₃
 D₁₋₃ ६ भागा (K₄ D₃ D₆ भाग) (for बाहो)
 23 ०) Ś₁ K₃ भरतर्षभ, K₁ भरतर्षभौ; D_n D₃ पुरुषर्षभ
 24 ०) T₂ G₃ ६ यो (for [अ]सौ) B D_n D₄ ०
 हैद्विब (D₃ वि)श्च महावीर्यो — ०) K₂ B₁ D_n D₄ विहगो
 G₂ राक्षसो ह्यचलोपम — ०) D₁ ३ प्रवहेदथ (for वहेदनघ)
 — After 24, B₄ ins

688* पृच्छुत्वा तु वचन भीमसेनस्य धर्मराट् ।

भीम सपूजयस्तुष्ट एवमस्त्विवत्यभापत ।

25 D₂ om 25-27, S om 25^{ab}, and reads 25^c-27'
 after 3 145 3 — ०) S₁ K D₃ D₁₋₃ ६ सोतु* (for
 अनु*) — ०) B D₃ D_n D₄ ० तु (for च) — ४) Ś₁ K
 D₁ ६ G₄ पिदन् (for पितु) K₄ D₃ D₆ S तथा (for
 तदा) — १) Ś₁ K D₁ ६ ६ च (for [अ]य)
 26 D₂ om 26 For sequence of S (which om
 26^{ab}) of v 1 25 — ०) S₁ K₁ ३ स एतैश्चाभि* — ०)
 S₁ K₁ ३ ६ च (for स) — ४) S₁ K₁ ३ D₁ ३ भीम
 विक्रम*, K₃ ६ B D₃ D_n D₄₋₆ भीमविक्रम (for सत्य*)

27 D₂ om 27 For sequence of S of v 1 25
 D₁ S om 27^{ab} — ०) Ś₁ K D₃ ६ [S]ह, D₃ [S]सि
 (for [S]सि) — ०) S₁ K D₃ ६ सहसा समुपागत

Colophon om in S₁ K₁₋₃ D₃₋₆ — *Major parvan*
 D_n; T G₂ ३ M₁ आरण्य, D₃ वन (1) — *Sub parvan*
 K₄ B D₃ D_n ३ D₁ ३ ६ ६ (all om sub parvan
 name) mention only गधमादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा,
 followed by गधमादनप्रवेश), T₂ G₃, likewise, only
 गधमादन — *Adhy no* (figures, words or both)
 D_n 143 (D_n; 144 as in text), D₁ 151, S 146
 (M₂ 148) — *Śloka no* D_n D₁ 28

145

1 ०) K₁ ३ सस्यो, K₃ ६ B D M सत्यो (for सद्यो)
 — ४) K₄ D₁₋₃ S नेतुमर्हति (D₂ ६ सिलि) (for भीम गृह्णातु)
 D_n माचिर (for मातरम्)।
 2 ०) B D (except D₁₋₃ ६ वाहु (for भीम) S
 (except M₂) सुते (for वले*) Ś₁ [अ]यम् (for [अ]हम्)
 — ०) T G₁ ३ M₁ नीतो, G₃ ह्नो, G₄ भीतो (for अति)

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।

आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३

हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।

त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।

गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैना न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।

एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह म घटोत्कचः ।

पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।

स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्ममुपादाय राक्षसाः ।

नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

आलोक्यन्तस्ते जग्मुर्विशालां वदरीं प्रति ॥ १०

ते त्वाशुगतिमिरीरा राक्षसैस्तेर्महाबलैः ।

उह्यमाना ययुः वीधं महदध्यानमल्पवत् ॥ ११

देशान्मलेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।

ददृशुर्गिरिपादाश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

S₁ K₁ ३ वीर्यं (for भीम)

3 D₁ ३ T₂ G₃ 4 M₃ om the ref — ^c) B कर्षण (B₃ कर्शन) (for कर्शनम्) Ś₁ K D₃ ३ उवाच श्लङ्गया वाचा सात्वपूर्वमिद वच, D₁ ३ चितयामास त प्राप्तमित्युवाच वृकोदर, S चितयामास बलवान्महाभीमपराक्रम (T₂ G₃ म) [T₂ G₃ as in D₁ ३ also (v 1 'या समनु for 'यामासत)] — After 3 (transposed), S reads 3 144 25^c-27^f, of v 1 3 144 25

4 Before 4, B₄ D (except D₃) ins भीमसेन उ^a — ^{ab}) K₃ B₁ ३ D₃ D₃ T₁ G₁ ३ हैडिम्बेय K₃ 4 D₃ तपस्विनी; B D₃ M₃ [अ]पराजित (for [अ]पराजिता) S₁ K₁ ३ हैडिम्बेय तव मातेय (Ś₁ वेय तव माता) परिश्रवा तपस्विनी — ^c) K₄ गतस, D₁ ३ गतिस (for गतस) — ^d) Ś₁ K₁ ३ वहता वर, K₄ D₂ ३ वह मातर, D₁ मातर वह (for वह ता खग) D₃ T₂ G₃ ३ खगा (for खग)

5 ^a) Ś₁ K D₃ जननी; T₁ ता मध्ये, G₁ ता वीर (for मद्र ते) — ^b) T₁ अस्माक च (for मध्येऽस्माक) — ^c) K₃ नैचिकया; K₄ नाधि; B₄ नीच, T₂ G₂₋₄ नीचतया — ^d) K₄ D₃ पीडयेत् (for ये)

6 ^a) T₂ G₂₋₄ त्वा चापि धर्मराज च — ^b) D₃ पुत्रौ (for पुत्री) B D₃ D₄ ३ कृष्णा च असजौ तथा; G₄ यमौ चापि महाबल — ^c) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ हि (for ऽपि) D₃ [ए]नामह (for [अ]हमल) T₁ सोढु (for वोढु) — After 6, B D (except D₁₋₃ ३) ins

684* अन्ये च शतशः शूरा विहगा कामरूपिण ।
सर्वान्बो प्राक्ष्यै साधं घक्ष्यन्ति सहितानघ ।

On the other hand, T G ins after 6

685* मन्द्र मन्द्र गमित्यामि वहन्द्रुपदनन्दिनीम् ।

7 Ś₁ K₁₋₃ D_n D₁₋₃ om the ref — ^c) K₃ मध्यतो, B₃ D₃ मो (for गो) K₃ D₃ D₃ ३ वीर — ^d) S₁ K₂ D₁ ३ चापरान्, K₃ कवरे (sic), D₃ चापरे (for चापरे)

8 ^a) D₁ ३ स तथा (for लोमश) — ^c) T G तेनैव (for स्वे) Ś₁ K D₁₋₃ ३ [अ]ति, B D_n D₄ ३ T₂ G₃ स, D₃ [अ]भि (for [आ]स) A few MSS प्रभावेण — ^d) B₃ पावक (for भास्कर)

9 ^a) Ś₁ K₁ ३ om च — ^b) D₁ ३ G₁ उपादायाय (for समुपादाय) — ^c) K₃ 4 D₃ निदेशाद्राक्ष

10 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ वनानि च सरासि च, D₃ वनानि सरितासि च (sic) — ^c) G₁ transp ते and जग्मु — ^d) S अन्तु (for प्रति)

11 ^a) Ś₁ K₁ ३ वीरै; D₃ वीर (for वीरा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ ते; K₃ 4 D₃ D₁₋₃ ३ सु (for तैर) Ś₁ K₁₋₃ B D_n D₂₋₃ T₁ जवै, K₄ मुञ्जे (for बलै) — ^d) Ś₁ K D₃ D₁₋₃ ३ दीधेम (for महद)

12 ^a) B D_n D₄ ३ जना, D₁ समां, G₄ करा (for गणा) — ^b) T₁ G₁ नानारत्नगणायुतान् (T₁ कुलान्) — D₃ om 12^{cd} — ^c) Ś₁ K D₃ D₁ ३ ३ हुगांश्च, G₁ धात्श्च (for पादाश्च) — ^d) Ś₁ K₂ समायुतान्, D_n D₁ ३ समन्वितान् — D₂ ins after 12 D₃ (which om 12^{cd}) ins after 12^{ab}

686* आसेवितार्किकपुरूपैर्गन्धर्वैश्च समस्त ।

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।
 तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
 नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
 ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाश्रयं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
 तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६

[Cf 13^{cd}]

13 G₄ om 13 S (G₄ om) transp 13^{ab} and 13^{cd} — °) Dn D₄ ० 'समा' (for 'गणा') S (G₄ om) विद्याधरैरचरितान् (M₁ 'रे समाकीर्णान्) — D₆ reads 13^b-14^c in marg sec m — °) T₁ G₁ ५ युक्तान्, G₂ यक्ष- (for युक्तान्) M₁ चामरैश्च निषेवितान् — °) S (G₄ om) आसेवितान्किंपुरुषैर् — With 13^{cd}, of 686* — °) Ś₁ K D₁ ३ ५ ततस्तत (for समन्तत) — After 13, B Dc Dn D₄ ० S (G₄ om line 1, T₁ om line 2) ins

687* समरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा ।

वारहैर्गन्धर्वैश्चैव महिषैश्च समावृत्तान् ।

[(L 1) Dn D₄ ० मयुरैः, M₁ सुमनैः (for समरैः) S (G₄ om) चापि हरिणैः (G₁ हरिभी) (for चैव वानरैः) Dc वारणैः (for वानरैः) G₁ रुरुभि शनकैस्तदा (for the posterior half) — (L 2) S (T₁ om) चापि (for चैव) T₂ G₂ ऋक्षैश्चापि, G₁ वृक्षैश्चापि, G₂ M पृषतैश्च, G₄ वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च) G₁ M 'चितान् (for 'वृत्तान्)] — G₄ cont

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनैः ।

14 T₁ om 14^a-15^b D₆ reads 14^{abc} in marg sec m (cf v l 13) T₂ G₁-3 M transp 14^{ab} and 14^{cd} — °) Ś₁ K₁ ३ नदीजालसमाकीर्णां, K₄ T₂ G₂ M₂ नदीशतसमाकीर्णां, B₄ नदीजाल, D₁ ३ नदाजल, D₃ विद्याधरगणा — °) Ś₁ K₁ ३ 'समाकुला, Dc 'रुतान्वहून्, Dn D₄ ० M₂ 'युतान्वहून्, T₂ G चारणैश्च निषेवितान्, M₁ युतान्वानरकिन्नरैः — G₄ om 14^{cd} — °) S₁ B₄ Dn D₁ ३ ० 'विध (for विधैर्) Ś₁ K₁ ३ जुष्टा, K₃ जुष्टान्, S (T₁ G₄ om) चान्यैर् (for जुष्टान्) — °) K₃ चामरैः ; K₄ D₁-3 चारणैः, B₁ ३ ५ वारणैः, S (T₁ G₄ om) उपेतान्सौम्यदर्शनैः — After 14, B Dc Dn D₄ ० S (except T₁) ins

ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७
 पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९
 अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

689* समदैश्चापि विहगै पादपैरन्वितास्तथा ।

[S (except T₁) सदामदैश्च (for समदैश्चापि) Dc अर्चितान्, G₁ ३ ५ M आवृत्तान् (for अन्वितान्)]

15 °) K₄ Dc D₁ ३ ५ S स्वतीत्य, B Dn D₄ ० [S] वतीर्य (for व्यतीत्य) — °) D₂ प्रति, T₁ तथा (for अपि) Ś₁ K D₃ ५ उत्तमाद्धि (K₄ D₃ 'मधि)समावृ (D₃ 'यु)तान् — °) K₄ D₂ ५ ० कैलाश Ś₁ K₁ ३ पर्वत गद्यमादन

16 °) K₂-4 B₂-4 Dc D₁-3 ५ तस्याभ्यासे Dc [S]ध, S (except G₂) च (for तु) — °) K₄ भूपित (for उपेत) D₃ रन्वै (for दिव्यै) — °) Ś₁ K₁ ३ 'फलान्वितै, K₄ Dc 'फलोपमै, T₂ G₃ 'फलोदकै

17 D₂ om (hapl) from रलच्छाया (in 17^e) up to 'शाखा वि (in 18^c) — °) S रम्यस्निग्धघनच्छाया — K₂ om 17^a-18^a — °) Ś₁ K (K₂ om) Dc D₁ ३ ५ नानाद्विज (K₃ पक्षि)गणा (D₆ 'पैर्)युता (K₁ 'वृता)

18 K₂ om 18^a, D₂ om up to 'शाखा वि (cf v l 17), S₁ K₃ D₅ om (hapl) 18-19 — °) K₁ उपेत (for उपेता) K₄ D₁ ३ S (for G₁ see below) शुभै, B₄ कृता (for शुभाम्) G₁ निरतरफलै शुभै

19 Ś₁ K₃ D₅ om 19 (cf v l 18), G₄ om 19^{abcd} — °) K₄ B₁ ३ Dc D₁-3 उपचिता (for उपचितैर्) K₄ B₃ Dc D₁-3 S (G₄ om) हृद्यैर्, B₁ कृत्यैर् (for दिव्यैर्) — °) K₄ D₁-3 अमृत (for आचिता) B₄ वृता (for भृशम्) B₁ अमृतस्वादसमितै, B₃ आचिता स्वादुसमितै, Dc अमृतस्वादुसमितै — °) K₄ Dc D₁ ३ ५ मधुस्रवै, T₂ G₂ ३ 'ज्ञावै K₁ ५ D₁-3 S (except G₁ G₄ om) दिव्यैर् (for दिव्या) — K₁ om 19^{ef} — °) K₄ D₁-3 सदा (for मद) M₁ नृत्य (for नित्य) B₁ ५ Dc मुनि भिर्मुं (B₁ 'नां)दितैर्नित्य, B₃ सेविता मुनिभिर्नित्य — °) D₁ ३ G₁ M₁ 'गणायुता

20 °) T₁ सददा (for अददा) — °) Ś₁ K Dc D₁-3 ५ बहुपुष्प, K₃ बहुमूलफलोपमै, Dc 'फलोपगै; T₂

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०

सुममीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।

जातां हिमसृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्ठके ॥ २१

तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणपर्मैः ।

अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२

ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।

ददशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३

तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।

क्षुत्पृथ्वीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४

महर्षिगणसंवाधं ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितम् ।

दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मवह्निष्कृतैः ॥ २५

बलिहोमार्चितं दिव्यं सुमंमृष्टानुलेपनम् ।

दिव्यपुण्योपहारैश्च सर्वतोऽभिविगजितम् ॥ २६

विशालैरग्निशरणैः सुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।

महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।

शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोपनिनादितम् ॥ २७

दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।

श्रिया युतमनिदेश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८

फलमूलाशनैर्दान्तैश्चौरकृष्णाजिनाम्बरैः ।

सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९

महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।

ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

G₂-4 M 'फले शुभे T₁ G₁ समे च सजले (G₁ विपमे) शुभे
— D₃ om (hapl) 20^c-21^d — °) K₃ D₆ D₉ D₁ S
(except T₁ G₄) शाद्वल' — °) K₄ महर्षिगण'

21 D₃ om 21 (cf v1 20) — °) Ś₁ K₃-4 B₁
D₆ D₁ १ १ 'सकाशे, S सु(T₁ ते, G₁ M₃ सा)भूमिभागे
विशवे — °) Ś₁ K D₆ D₁ १ १ विमले, G₁ 'विशदे (for
विहिते) — G₄ om 21^{cd} — °) Ś₁ K₁ १ जित (sio),
K₃ D₃ M₃ जाता, D₆ जाती; T₁ जात (for जाता) K₃
D₆ D₁ १ १ S (G₃ om) सृदुहिम' (by transp) — °)
M₁ दिव्ये (for देशे) Ś₁ K₁ १ 4 B D₆ D₂ [S]पहत';
B (G₄ om) विह(M₃ विग)त' (for ऽपहत')

22 °) K₁ १ तम् (for ताम्) G₁ समेत्य (for उपेत्य)
— °) K₃ T₁ G₁ १ सहितैर, G₄ सहिता (for सह तैर)
D₆ ब्राह्मणविभि, D₁ १ णै सह, D₃ णैस्तत — Ś₁ om
22^c-37^b — °) B₁ D₆ रक्ष्म्या स्कन्धत, B रक्ष स्कन्धगता'

23 Ś₁ om 23 (cf v1 22) — °) K₁ १ 4 B Dn
D₁ 4-6 स्य (for पुण्य) — °) K₁ T₁ 'श्रम, B₃ जित;
D₆ D₁ १ १ G₁ १ M 'चित, D₃ न्वित — K₁ १ om
23^c-37^d — °) K₃ सहितैर, K₄ D₆ D₁-१ १ सह तैर
(for सहिता) K₃ 4 D₁-१ १ ब्राह्मणपर्मै, D₆ ब्राह्मणविभि, S
विप्रयुगवै

24 Ś₁ K₁-३ D₃ om 24 (for Ś₁ K₁ १ १ of v1 22,
23) — °) K₄ D₃ स्पर्श; D₃ दिव्यम् (for पुण्यम्) — °)
K₄ D₆ D₁-३ अनासृष्ट, S नातिस्ष्ट(T₁ 'सृ)ष्ट (for अनासृष्ट)
— °) S (except M₁) 'शोकेश

25 Ś₁ K₁-३ D₃ om 25 (cf v1 22-24) — °)
D₃ (after corr) 'सघृष्ट — °) D₃ T₃ G₃ समावृत्त, T₁
समाकूल (for सम) — B₃ om 25^c-27^f — °) K₄

D₁ १ M₃ दुष्प्रवेश्य — °) T₃ G₃ १ जनर, G₃ द्विर्जर (for
नरैर) T G₃-4 व्रण' (for धर्म)

26 Ś₁ K₁-३ B₃ D₃ om 26 (cf v1 22-25), G₄
om 26^{cb} — °) T G₃ न्वित (for 'चित) B (B₃ om)
D₆ पुण्य (for दिव्य) — °) M₃ दिव्य पुण्यविहारश्च

27 Ś₁ K₁-३ B₃ D₆ om 27 (cf v1 22-25), G₄
om 27^{abc} — °) K₄ D₁-३ T₁ G₁ १ M विमलश्चा(G₃
'र)भि — °) K₄ स्रग्भादेश, G₃ सुग्घैश्च K₄ B₁ D₆
D₁-३ T₃ G₃ चाचित; G₃ M चाचित (for आचित) — °)
D₁ समिद्धिस् (for महद्भिस्) — °) D₆ काचनै' (for
कठिनै) — After 27^{cd}, K₄ D₁ १ read 29-30^{cd} — D₃
om 27^c-29^b — °) M 'विना (for 'विना')

28 Ś₁ K₁-३ D₃ १ om 28 (cf v1 22-24, 27)
— °) T G₁ १ 4 च रमणीय (for आश्रयणीय) G₁ च, G₃ १
(before corr) 4 तद् (for तम्) — G₄ om 28^{cd}
— °) K₄ D₁ १ S (G₄ om) युक्तम् (for युतम्) — °)
Ś₁ D₁ १ M त (M ते) वदर्योप, T G₁ १ देवदर्शोप'; G₃
देवदेशोप

29 Ś₁ K₁-३ D₃ १ om 29 (cf v1 22-24, 27)
K₄ D₁ १ read 29-30^{cd} after 27^{cd} — °) B₃ Dn D₄ १
चार' (for चीर') — °) K₄ B₃ D₁ १ तापसैर (for तपसा)

30 Ś₁ K₁-३ D₃ om 30 (cf v1 22-24), G₄ om
30^{ab} — °) K₄ B₁ D₁-३ S (G₄ om) ब्रह्मवि' (for
महर्षि') K₄ D₁ १ S (G₄ om) तपोवृद्धैर (for मोक्षपरैर)
— °) K₄ D₁ १ यतिभिर्नियतात्मभि — D₃ om 30^{cd}
K₄ D₁ १ read 30^{cd} after 29, and repeat it here (with
v1 as in 30)

31 Ś₁ K₁-३ D₃ om.

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृपीन्नियतः शुचिः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
 स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।

प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
 ब्राह्मणैर्वेदेवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
 मधुसूत्रफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिसरं चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
 भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B₁ ३ ४ D (except D₁ ३, D₅ om) प्रयत (for नि^०)
 — °) K₄ D₁₋₃ कामाद्, B₁ Dc श्रीमान्, B₂ राजन् (for
 धीमान्) — °) = 34^d B₂ ४ राजो (for पुत्रो)

32 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om 32 (cf v 1 22-24) — °)
 T₁ G₁ सुप्रीत्या, G₄ सहसा (for सुप्रीता) — °) S दिव्या
 देवमह^० — °) D₁ २ T₂ G₂ ३ आशीर्वाद M प्रयुजत
 — °) D₁ ४ T₂ G₂₋₃ नियता नृश

33 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om 33 (cf v 1 22-24) — °)
 Dc D₁₋₃ T₁ G₁ २ M₂ उप^० (for उपा^०) K₄ D₁ २ सु;
 B₂ Dc G₂ ४ M स (for च) — °) T₁ G₁ फलानि च
 (for फल शुचि)

34 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om 34 (cf v 1 22-24) — °)
 B₁ Dc T₂ G₂ ३ प्रीतोथ (for प्रीत्या^०) T₁ ब्राह्मणैर्कृपिभि-
 श्चैव, G₁ तदा प्रभूत सत्कारम् — °) K₄ D₁₋₃ S त महात्म-
 भि — °) S प्रति (G₁ परि)जग्राह — °) = 31^d B Dn
 D₄ ६ राजो (for पुत्रो)

35 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om 35 (cf v 1 22-24) — °)
 K₄ D₅ ब्रह्म^० (for शक्र^०) D₁ २ त ब्रह्मसदन क्षिप्र — °)
 B₂ Dc D₁₋₃ T₁ G₄ M₂ गध (for गन्ध) B₄ D₂ ३ T₁
 हर (for रमम्) — °) K₄ B₂ रम्य, D₂ दिव्य (for पुण्य)

36 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om 36 (cf v 1 22-24) — °)
 B₁ D₁ ३ G₁ ४ M सहानघ, T₁ घा — G₄ om 36^{cd}
 — °) K₄ M₂ सहाच्युत, B Dc Dn D₄ ६ सहस्रश, D₂
 सहाच्युत; T₁ महाद्युति, G₁ सहाचित

37 Ś₁ K₂ D₅ om 37^{ab}, K₁ २ om 37 (cf v 1
 22-24) — °) B Dn D₄ ६ [अ]पश्यत्, D₂ G₄ पश्यत्स
 (for [अ]पश्यत्स) — D₂ om 37^d-38^a — °) Ś₁ K₃ ४
 D₁ ३ ३ गगयैव (K₃ ४ या च) (for भागीरथ्या) B₂
 परिहृत (for [व]पशो^०) — After 37, N (except D₂) ins

690^a पश्यन्तस्ते नरनयात्रा रेमिरे तत्र पाण्डवा ।

38 D₂ om 38^a (of v 1 37) — °) K₂₋₄ Dc
 D₁ ६ ध्रव (for स्रव) B Dc Dn D₄₋₆ फल दिव्य
 (for फला दिव्या) S तस्मिन्मधुसूत्रफला (T₁ ल) — °)
 K₃ B D (except D₂) S ब्रह्मर्षि (for महर्षि) B D
 (except D₁₋₃) सेवित, T₁ भाविन, T₂ G M₂ भाविनी,
 M₁ पावर्त्ती — °) B Dc Dn D₄ ६ तद्, D₅ तम् (for
 ताम्) Dc D₆ उत्पत्स, D₄ उत्पात्स (for उपेत्य) S वदरीं
 तामुपाश्रित्य (G₄ सुपस्पृश्य, M₂ मपाश्रित्य) — °) S₁
 K₁ २ तु (for ते) T₁ ब्राह्मणे सह पाडवा, T₂ G₂₋₃ M
 पाडवो भ्रातृभि सह, G₁ पाडवा ब्राह्मणे सह — After 38,
 B D (except D₁₋₃ ६) S ins

691^a मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf 690^a — B₂ पाडवा, T₂ G₁ ३ ४ M ते सदा, G₂
 तत्र ते (for ते तदा)]

39 °) T₁ नानामृग; G₁ धातुसुसयत — °) Ś₁
 K₁ ३ ४ Dc तत्र, T G मध्ये (for तच्च) D₁ २ शुभ (for
 शिवम्) — After 39, K₁ ३ B Dc Dn D₄ ६ read
 S 146 1^{af}-5^{ad}, of which K₁ ३ repeat stanzas
 2-4, while Dc repeats all the stanzas in their proper
 place

40 °) Ś₁ उपतीर्थां, K₁ ३ D₂ ३ सुपतीर्थां, K₂ सोप
 तीर्थां, K₄ महातीर्थां, D₁ ६ तपस्तीर्थां (for सुतीर्थां च)
 — °) K₂₋₄ B₂ ४ Dn D₅₋₆ सीता (sic) B₁ गीता, D₂
 शाता (for प्रीत) ❀ Cn सीता नामत । ❀ N विमल
 पकजा (for [अ]मलजला शिवाम्) — After 40^{ab}, K₁ ३
 D₅ ins

692^a प्राप्य पुण्या देवतदीं विशाला वदरीं तथा ।

[K₂ अनु (for तथा)]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
तत्र देवान्पितृंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
पद्भ्यामवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।

तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १

मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।

पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

— K₃ om 40^c-41^b, D₅ om 40^c-41^d — ^c) S₁ 'प्र
स्तीर्णा, K₁ ३ विस्तीर्णा; D₀ D₁ निस्तारा

41 K₃ om 41^{ab}, D₅ om 41 (of v l 40) — ^a)
Ś₁ K (K₃ om) D₀ D₁₋₃ चित्रपुष्पफलाकीर्णां — ^b)
B₄ D_n T₃ G₃ मन.प्रीतिविव, T₁ मनसा प्रीतिव' Some
MSS 'वर्धनी — G₄ om 41^{cd} — ^c) T₂ 'प्रीत्या (for
स्मानो) K₃ 4 D₅ प्राप्य (K₄ प्रोप्य) पुण्या देवनदीं (of
692*) — ^d) N (D₅ om) त्रिशाला वदरीमनु (K₃ 'रिं
तथा) (of 692*), T₂ G₃ न्यवसन्पाण्डवना — After
41, B D (except D₁₋₃ ३) S (except T₂ G₃) ms

693* तस्मिन्देवपिचरिते देशे परमदुर्गमे ।

भागीरथीपुण्यजले तर्पयाचकिरे तदा ।

देवानृषींश्च कौन्तेया परम शौचमास्थिता ।

[(L 2) T₁ G₁ २ 4 M जले पुण्ये (for पुण्यजले) B₁₋₃
D₀ T₁ G₁ ३ 4 M पितृन् (for तदा) — (L 3) B₃ वेदान्
(for दवान्) B₂ चैव हि (for ऋषींश्च)]

42 T₂ G₂ om 42 — ^a) D₀ ऋषीन् (for पितृन्)
K₃ D₅ तर्पयत पितृन्देवान्, K₄ ते तर्पयत पितृन् (cata
lectio) B D_n D₄ ० तत्र ते तर्पयतश्च — ^b) K₃ 4 B
D_n D₄ ० जपतश्च कुरुदूहा (D₅ ह) — G₄ om 42^{cd}
— ^c) T₁ G₁ ३ M प्रीत्या (for वीरा) — ^d) B D_n D₄ ०
ऋषसन् (for न्यव) T₁ G₁ ३ M पाण्डवना (for पुरु)

43 ^a) D₀ D₁ ३ S (except M₁) कृष्ण्या (for कृष्णा-
यास) Ś₁ K D₁₋₃ ३ ते ततस्तत्र (K₄ दर्शयतस्ते), G₁ ३
सह पश्यत (for तत्र प) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ अमित
(for अमर) B₁ श्रीद्विदान्पुरुषवर्षभा (m as in text)
— ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₅ पश्यतो हि (K₃ D₅ वै) (for विचि')
K₄ च रूपाणि; T₁ M नरव्याघ्र D₁₋₃ पश्यत पुरुषव्याघ्रा

— ^d) K₄ तस्मिन्वहलपादपे

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub parvan D₂ ३ तीर्थयात्रा, followed by
गधमादनप्रवेश (D₂ मादनवनप्रवेश) K₂₋₄ B D₀ D_n
D₁ ० T₂ G₂ (all om sub parvan name) mention
only गध(D₀ ३ सौगध)मादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा,
followed by गधमादनप्रवेश) — Adhy name K₂ वद-
रीयागमन (sic), K₄ D₅ वदर्याश्रमदर्शन, D₀ D₅ वदर्याश्रम
गमन — Adhy no (figures, words or both) D_n 144
(D_n 145 as in text) D₁ 153, S 147 (M₃ 149)
— Śloka no D_n 1 55, D_n ३ 54, D₁ 45

146

1 ^a) Ś₁ K T₁ G₁ M₁ ततस्ते (K₄ ते तत्र by transp)
— ^b) K₄ S (except M₁) पर शौच समा (K₄ तपा)श्रिता
— ^c) K₃ 4 B₃ 4 D_n 1 n₃ D₃ 4-३ G₄ दिदृक्षव — K₁ ३
B D₀ D_n D₄ ० read 1^{cd}-5^{cd} after ३ 145 ३9, of which
K₁ ३ repeat here stanzas 2-4, and D₀ repeats all the
stanzas — ^d) Ś₁ K₃ 4 D₁₋₃ ३ रमतश्चैव पादवा ; K₁ ३
B D₀ D_n D₄ ० पादवा सह कृष्ण्या

2 For the sequence of K₁ ३ B D₀ D_n D₄ ०, cf
v l 1 — ^a) K₄ T₁ G₁ M मनोज्ञ, D₀ (second time)
मनोज्ञे (for मनोज्ञे) Ś₁ K₁ ३ (both second time) ३
D₁₋₃ ३ काननोद्देशे, K₄ कानने देशे, D₀ (first time) T₁
M काननने — ^b) Ś₁ K₁ ३ (both second time) सर्व-
तृकुसुमान्विते (K₁ first time सर्वं तु कुसुमोज्ज्वल), K₃
(first time) B D₀ D_n D₄ ० सर्वतृकुसुमोज्ज्वले (D₀

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
 स्निग्धपत्रैरधिरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कमलैः सौत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
 पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
 पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
 ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
 ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
 सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
 तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
 तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाव्रवीत् ॥ ८
 पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
 एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
 हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
 यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
 तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
 जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
 अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
 प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
 वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

second time 'लै'), K₃ D₁ ३ सर्वतुंकुसुमायुते, K₄ सर्वत्र
 कुसुमाचिते, D₃ G₄ M₃ सर्वभूतमनोहरे — G₄ om 2^c-3^d
 — °) K₄ D₁ ३ विकचै पुष्पै (for पुष्पं) — °) D₃ वि
 (for [अ]त्र) K₁ ३ (both MSS both times) B₄ Dn
 D₄ ° नानामिभ

3 G₄ om 3 (cf v1 2) — °) B₃ ४ शोभितै,
 Dn₁ n₃ ते, D₃ तान्, T₁ G₁ M^३ त K₃ तु चल, K₄
 D₁ ३ पर्वत, D₃ पर्वतान्, T₁ G₁ M₃ पर्वतो, G₂ पर्वतै (for
 सर्वतो) Ś₁ K₃ Dc (first time) D₁ ३ रम्य (for
 रम्यै) — °) Ś₁ K₃ ४ D₃ कुलाकुल, K₁ ३ कुलावृत,
 B₁ ३ कु (B₃ क)लायुतै, B₄ Dn₁ n₃ D₄ ° गणायुतै;
 Dc (first time) शतायुतै; Dn₃ गणैर्युत, D₁ ३ रवाकुल
 — Ś₁ K₃ D₁ ३ om 3^c-4^d

4 Ś₁ K₃ D₁ ३ om 4^{abd} (cf v1 3) — °) K₁ ३
 B₂₋₄ Dn D₄ ° चैव (for तत्र) — °) D₃ नानापुष्पसम-
 न्वितै — °) = 3 145 43^d

5 S₁ K₃ ४ D₃ om 5 — °) K₁ ३ Dc (second
 time) Dn D₄ ° T₁ G₁ पुण्यगध — °) T₁ G₁ शीतस्तत्रा
 निखो ववौ — °) D₁ ३ वीरान् (for सर्वान्) — °) Dc
 (second time) सहस्रान् (for सकृष्णान्) K₁ ३ B Dc
 (first time) Dn D₄ ° द्वौपथा सदितान्त्रभो

6 °) Ś₁ K₁ तत्र (for तत) Ś₁ K₁ ३ Dn T₁ G₁
 पूर्वोत्तरे, D₃ सर्वोत्तरो — °) Ś₁ K₁ ३ वह, K₃ म्लघं
 (sic), K₄ B D T₃ (after corr) G₃ वृव (for पव)
 M आनयस्वपुष्पमुत्तम — °) T₃ G₂₋₄ आदाय (for अर्काभ)
 — °) D₁ दिव्यपद्मम्, D₃ G₂ दिव्यपुष्पम्, T₃ G₃ ४ दिव्य

पुष्पम्, M दिव्य गधम् K₁ B Dc Dn D₄ ° T₃ G₃ उपा
 हरत्, G₂ ४ उदाहरत्, M₃ उपावहत्

7 °) K₃ तम्, B₁ ततो (for तद्) K₁ अपश्यच्च, B
 Dn D₄ ° अवैक्षत (for अपश्यत्) — °) = 3 145 35^b
 T₃ G₃ गध- (for गन्ध) B₁ D₃ ३ हर (for रमम्)
 — °) T₃ G₃ ४ अनिलाद् (for लेन) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ३
 जलज पतित शुचि

8 °) G₂ शुभाब्जम् (for शुभा शुभम्) — °) T G
 अनुत्तम (for अनुत्तमम्)

9 Before 9, K₄ D₁₋₃ ins द्वौपद्युवाच, G₁ पाञ्चाली
 — °) Ś₁ K₁ ३ पत्रसंस्थानसच्छ — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ मनो
 हृदय, K₄ D₁ ३ मनोनयन (for मनसो मम)

10 °) B Dn D₄ ° हृद च, D₁ ३ एतद्वै (for एतत्तु)
 — After 10^{ab}, T₃ G₂₋₄ ins

694^a गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।
 — °) B D (except D₁ ३ ३) हरेद मम कामाय, T₃ G₂₋₄
 प्रीत्ये मम नेष्यामि (G₄ पुनरेष्यामि) — °) Dc S काम्यक
 पुनराश्रम (= 11^d)

11 °) Ś₁ K₁ ३ यदि भीम प्रिया तेह — °) S [अ]
 न्यानि (for [ह]मानि)

12 °) B Dn D₄ ° शुभापानी (for तु पाञ्चाली)
 — °) B₂₋₄ Dn D₄ ° transp धर्मराजाय and पुष्पमादाय
 Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ भामिनी, T₁ G₁ तत्तथा (for तत्तदा)

13 °) D₃ भरतर्षभ, T₁ ३ (before corr) G₂ पुरुष
 र्षभ — G₄ om 13^{cd} — °) = 1 2 184^b, 114 9^d,
 141 16^b ४ 21 47^b, etc, etc B Dn D₄ ° प्रायास्मीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविपोपमान् ।
 मृगराडिव संकुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्ववाहुवलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्धली ॥ १६
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ १७
 नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
 सर्वतुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
 पुंस्कोकिलनिनादेषु पट्पदाभिरुतेषु च ।

वद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
 जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
 गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
 ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ २३
 विपमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चित्तं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
 अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

महाबल', D1 ३ भीमसेन पराक्रमी

14 B₁ om 14 — °) Ś1 K1 ३ *सुख (for 'सुखो)
 — °) Ś1 K1 ३ T₂ G₂₋₄ च (for [अ]पि)

15 After 15 K₄ B D (except D₅) ins

695* ददशु सर्वभूतानि महाबाणधनुर्वरम् ।

न ग्लानिनं च वैहृष्य न भय न च सन्नम ।

कदाचिज्जपते पार्थमात्मज मातरिक्षन ।

[(L 3) K₄ B₁ (in as above) & D₁₋₃ भजते (for जुपते)]

16 G₄ om 16^{ab} — °) Ś1 सु, Dn D1 T₂ G₂ स
 (for स) — °) K1 T1 बल (for 'भय) — °)
 K₄ & Dc D₁₋₃ ३ अभ्य (D₄ म्या) गमद् (for 'पतद्) T1
 तस्मिन्धैलेपतद्धली — After 16, Ś1 K1 ३ ins an addl
 colophon

17 Before 17, S1 K1 ३ ins वैश' — °) Ś1 K
 D₁₋₃ ३ कीर्ण (for गुरुम) S लतागुल्मवृणच्छन्नं (T1 om
 वृणच्छन्न with 17^b) — °) S (T1 om) हृद् (for च्छन्न)
 — °) Ś1 K D₁₋₃ ३ निहा (for 'हर')

18 G₄ om 18^{ab} — °) T1 G1 ३ सपन्न

19 °) K₄ B₁ ३ & Dn₂ ns D₅ सर्वत्र (for सर्वर्तु) T₂
 G₄ ३ रमणीय च (for रमणीयेषु) — °) B₂ रक्तचक्षुरः G₂
 स गृहीतुम् (for सक्त) K₄ B Dc₂ Dn D₁ ३ ३ G₁
 अभिप्रायान्, K₄ प्रायो, Dc1 T₂ (before corr) G₂ & M
 प्रायात् (for प्राय) — °) K₄ कमलानि (for हृदयेन)
 T₂ G₂ & [अ]शु (for [अ]शु)

20 °) N 'वाचरितेषु (for 'दाभिरुतेषु) — °) D₁ ३
 दवत् (for वद्ध)

21 °) B D (except D₁₋₃ ३) आजिघ्रन्म (for जिघ्र
 माणो) — °) B D (except D₁₋₃ ३) T₂ (after corr) G₂
 उद्ध (B₁ 'द्) तम् (for उद्दामम्) — After 21, B Dc Dn
 D₄ ३ ins

696* वीज्यमान सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।

[Dc द्रुमसु (for कुसुम)]

22 B₂ om 22^{ab}, G₄ om 22^c-23^b B₁ ३ & Dn
 D₄ ३ transp 22^{ab} and 22^{cd}

23 G₄ om 23^{ab} (of v1 22) — °) S1 'गधर्वप्रभ,
 K1 ३ 'गधर्वपुर, K₄ B1 T1 G1 'सुर (B1 [अ]सुर) गधर्व-
 Dc रक्षोगधर्व (for 'गन्धर्वसुर) — °) Ś1 K Dc D₅
 महपि (for 'ब्रह्मपि) — °) K₄ विलोड' (as in text),
 T₂ G₂₋₄ M विलोड, the rest विलोक' D₁₋₃ गिरि
 (for तदा)

24 °) B₁ ३ च्छेद', Dn₁ ns 'च्छेद (for 'च्छेद)
 Ś1 K D₁₋₃ ३ रुचिरै, G₄ रहितै (for रचितै) — °)
 K₄ B D (except D₁₋₃ ३) लिप्त इव (for लिप्तमिव)
 — °) B₂ Dn₁ बलिन्द्र; D₂ विपमै (for विमलै) — °)
 Ś1 K1 ३ B₄ Dc₂ D₁ 'राजिते

25 °) S सक्तै (for ह्रस्वै) — °) B₁₋₃ विरचित;
 M₂ उप (for ह्व चित) — °) K₁ च्युत, K₄ D₁ ३ च्युत,
 T₁ G₁ धूतै (for च्युतै) K₄ & D₁ प्रश्रव' (for प्रस्रव')

26 °) B D (except D₁₋₃ ३) T₂ G₂ दरी (for
 'नदी) Ś1 B₁ कुज, Dc दुगो', G₁ 'कूल (for कुज)
 — °) Ś1 damaged, K₁ ३ [अ]तिमनोहर, K₄ प्रश्रवणोदर,
 K₄ B₂₋₄ Dn D₂ ३ & G₁ ३ ३ निर्झरोदक, Dc निवारोदक-

अप्सरोन्पूररवैः प्रनृत्तवहुवर्हिणम् ॥ २६
 दिग्वारणविपाणाश्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
 स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
 सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
 भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
 चालयन्नरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
 आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
 ग्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
 मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
 प्रियपाश्वर्षोपविष्टाभिव्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
 यक्षगन्धर्वयोपाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२

नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
 चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
 संस्मरन्निविधान्केशान्दुर्योधनकृतान्वहून् ।
 द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
 सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
 पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
 स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३६
 कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
 कम्पयन्मेदिनी पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्नाजयूथानि वातरहा वृकोदरः ॥ ३८
 सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for निहरोदर) K₃ कुजर, B₂ मन्दिर (for कन्दारम्)
 — °) Ś₁ साप्सरो (for अप्सरो) K₁ 2 G₁ सा (G₁ अ)
 प्सरोन्पूरारवै, M नृपुररव — °) B₁ 3 4 Dn D₄ 6 वर,
 B₂ मिव, D₆ इव (for बहु) K₁ 3 कदर (for वर्हिणम्)
 27 °) D₁ 2 T₁ 2 (before cor₁) G₁ 2 4 M वि
 पाणाग्र — °) K₃ G₂ अक्षोभ्य, G₄ भ्या (for भ्यैर)
 — °) K₃ 4 B₁ (m as in text) 3 D₆ D₃ G₂ 4 M वि
 (for नि°)

28 °) Ś₁ K₁ 2 भयप्राज्ञैश्च, B Dn D₄-3 T₂ (after
 corr) G₃ भयानभिज्ञैश्च

29 °) Ś₁ K₂ D₁ 2 3 उरु, M चैव (for ऊरु) B
 Dn D₄ 6 चालयान स्व (B च) वेगेन — G₄ om 29^{ab}
 — °) B Dn D₄ 6 हृष्टात्मा, T₁ सहसा (for कौन्तेय)

30 °) B Dn D₄ 6 वर्णाभ (for तालाभ)

32 °) K₁ व्यावृत्तैर्वा, K₂ D₁-3 5 M₁ तार्ध, K₄
 तार्ध, T₁ तार्ध, T₂ G₂-4 तान्य, M₂ द्वार्ध (for व्या
 वृत्ताभिर) K₁ 3 4 D₆ 5 विलोकितै, D₁ 2 विलोचनै
 (for विचेष्टितै) Ś₁ व्यावृत्तावलोकितै, K₂ तार्धावलोकितै
 — °) Ś₁ गधर्वयक्ष (by transp), K₁ 3 गधमादन, D₃
 यक्षराक्षस — °) M अवेक्षित (for निरी) — After 32,
 K₄ ms

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापगाजिरे ।

33 °) B D (except D₁-3 5) T₂ (after corr) G₃
 विक्रीडन्; T₁ विकरन्, T₂ (before corr) G₂ 4 विकीर्णन्,
 G₁ विकिरन् (for विक्रीणन्)

35 °) D₁ 2 8 तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्) — °)
 D₁ 2 मयि स्वत्रापराध्यति, T₁ G₁ 2 M मयि स्विह विलबति,
 T₂ G₃ 4 मयि स्वथ विलविनि — °) Ś₁ K₂ कथकार, K₁
 कथ स्वार्थ, B₁ G₄ कथ चार्थ, B₂ 3 D₆ कथ वार्थ, D₄ कथ
 त्वार्थ, T₁ कथ कार्य — °) Ś₁ K₁ 2 भवि (for करि°)
 D₁ 3 नराधिप (for युधि°)

36 Ś₁ K₂ om (hapl) 36 — °) T₂ G₃ 4 सोय
 (for स्नेहान्) T₁ नरेश्वरो (for नरवरो) — °) K₁ B
 Dn D₄ 6 बलस्य (for वनस्य) T G विश्वासाद्वनस्य च
 — °) K₄ D₁-3 नियोक्षति, B₂ न त्यक्षति (for न मो°)
 S (except G₂) नराधिप (for युधि°)

37 °) K₁ B₁ 4 च, K₄ Dn D₁-3 6 G₄ तु (for तु)
 — °) D₁ 2 T₂ (after cor₁) G₃ वेगत Dn₂ n₃ पपात
 रुचिरानन ! — After 37, B D (except D₁-3) read
 (in anticipation) 3 150 24, repeating the stanza in
 its proper place

38 °) B₃ मृगयूथानि, B₄ सर्वभूतानि (for गज)

39 G₄ om 39^{ab} — °) S₁ B₂ 3 D₆ D₁ मृगान्,
 K₁ 2 Dn D₆ मृगा (for गगान्) — °) B₁-3 Dn D₄ 6
 T₁ G₂ मर्दयानो D₃ वृकोदर (for महा) — After
 39^{ab}, K₂ repeats 33°-36° and 37°-39°, together with
 the stanza सज्जमानमनो (3 150 24), mentioned in
 v 1 37 above — G₁ reads 41^{ab} before 39^{ab} — °)
 T₁ G₂ 4 पात (for पोथ) Dn D₄-6 तरसा बली, T₂
 G₃ 4 च महाबली (for चोरसा बली)

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा वली ॥ ३९
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
 विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
 तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
 त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ४१
 अथापश्यन्महाबाहूर्गन्धमादनसानुपु ।

सुरम्यं कदलीपण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
 तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महावलः ।
 महागज इवात्सावी प्रभञ्जन्निविधान्द्रुमान् ॥ ४३
 उत्पाद्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिना वरः ॥ ४४
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
 रुरुवारणसंघाश्च महिपाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

40 * Ś1 विमर्दं, D1 ३ स नर्दं, S जला(M३ जिता)
 वल्लो (for विनर्दमानो) — After 40, S ins

698* न्यनदत्सुमहानाद भीमसेनो महावलः ।

41 * B D (except D1-३ ६) S तेन (for तस्य)
 G३ नादेन (for शब्देन) B D (except D1-३ ६) महता
 (for घोरेण) — * Ś1 चाभिभो, K1 ३ ४ D३ ६ चाभिभो
 B Dc Dn D३ ६ S भीमस्य प्रतिबोधिता — After 41^{ab},
 B Dc Dn D३ ६ S ins

699* गुहा सतत्यजुर्ब्याघ्रा निलिल्युविलवासिनः ।

[B Dn३ ns D३ ६ T1 गुहा B Dc Dn D३ ६ वन
 (for विल)]

— *^d B D (except D1-३ ६) S समुत्पेतु खगास्त्रस्ता मृग
 यूथानि दुद्रुवुः — After 41, B Dc Dn D३ ६ S (G३ om
 lines 1 7 8) ins

700* ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षास्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।

व्यजृम्भन्त महासिंहा महिपाश्चावल्लोकयन् ।

तेन विघ्नसिता नागा करेणुपरिवारिता ।

तद्वन सपरित्यज्य जगमुरन्यन्महावनम् ।

वराहमृगसघाश्च महिपाश्च वनेचरा । [5]

व्याघ्रगोमायुसघाश्च प्रणेदुर्गवयै सह ।

रथाङ्गसाह्मशास्यूहा हसकारण्डवप्लवा ।

शुक्रा पुस्कोकिला क्रौञ्चा विसन्ना भेजिरे दिश ।

तथान्ये दर्पिता नागा महिपाश्च महाबला ।

[(L 1) T G (G३ om) M1 निपेतुर, M३ पेतुश्च (for
 तत्यजुर्) T G३ ३ M गुहा (for गुहाम्) — After line
 1, T३ G३ repeat 698* — (L 2) S वनेचरा (M1 व्य
 लोकयन्) (for [अ]वल्लोकयन्) — (L 4) T1 G1 M महद्वन
 (for महावनम्) — (L 5) B३ ३ Dc T G३ ३ *सिंहाश्च
 (for सघाश्च) — M1 om (hapl) the posterior half
 of line 5 and the prior half of line 6 T G1-३ महिपाश्च
 T G1-३ M३ व्यलोकयन् (for वनेचरा) — (L 6) T1 G1
 M३ तथा, T३ G३ ३ तदा (for व्याघ्र) B1 S (except G३)
 पृषते, Dc पृषते (for गवयै) — (L 7) T३ G३ ३ रथागाहय

(for रथाङ्गमाद्य) S (except M३, G३ om) नल्ल्या (for
 दात्पूरा) S (G३ om) *काण्डवं सत् (for *वप्लवा)
 — (L 8) S (G३ om) पारावना (for पुस्को) — (L 9)
 B1m ३ ४ Dn D३ ६ करेणुनन (B३ Dn *शर)पीठिना, B३
 महिपाश्च वनेचरा (for the posterior half)]

42 B Dc Dn D३ ६ S (except T1) read 42-45
 after 49 T३ G३ om 42^a-43^b — *^a Dn३ ns D३ ६
 बाहो (for *बाहुर) — 42^b=33^d — *^c Some S MSS
 कदली, many N MSS खड

43 For sequence, cf v 1 42 — T३ G३ om 43^{ab}
 (cf v 1 42) — *^a D1 ३ तद् (for तम्) — *^b G३ ४
 पोथं (for क्षोभ) — *^c S गजो मदोत्कट (G1 शूरो मत्त
 द्विप) इव — *^d Ś1 h D३ ६ काननद्रुमान्, Dc D1 ३ कान
 नोत्तम (for विविधान्द्रुं)

44 For sequence, cf v 1 42 — *^a K1 कदली
 कदान्, K३ (m as in text) B D (except D३ ६) T1 G३
 *स्तभान्, G1 पडान्, G३ च तरुस्फुगान् — *^b Dn1 D1 ३ ६
 T G समुच्छ्रितान् — *^c Ś1 K1 ३ Dc D६ T1 वीर (for
 भीम) — *^d S (except M1) वल्लवद् (T1 G३ वान्)
 वली (for बलिना वर) — After 44, S ins

701* महान्तमकरोत्तत्र तरुणा पाण्डवो वली ।

— S cont B D (except D६) ins after 44 K३, after
 47^{ab}

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पित ।

[K३ विमर्दं, B Dc Dn D३ ६ G1 विनदन्, D1-३ विमृद्रन्
 (for विमर्दं)]

45 For sequence of v 1 42 — *^{ab} K1 अप ;
 K३ ३ Dc D३ ४ ६ अषां (for उषा) K३ B३ Dn D३ ६
 सु (for the first च) B1-३ Dc सुबहूनि महाति च (for *^b)
 S तत् स (T३ G३ ४ ते) न्यपतस्त्रय सुबहूनि बृहति च — *^c
 K३ B३-४ Dn D३ ६ वानर (for वारण) K1 सघश्च,
 K३ ४ B Dn D३ ३ ६ सिंहाश्च; D३ सिंहाश्च; S यूथानि (for
 सघाश्च) — *^d K३ B३-४ Dn D३ ६ महिपाश्च, D1 ३

अप्सरोन्पूररवैः प्रनृत्तवहुवर्हिणम् ॥ २६
 दिग्धारणविपाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
 सस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
 सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
 भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
 चालयन्नरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
 आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वासुसुतो ययौ ॥ २९
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
 प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
 मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
 प्रियपाश्र्वोपविष्टाभिव्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
 यक्षगन्धर्वयोपाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२

नवावतार रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
 चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
 संस्परन्निविधान्केशान्दुर्योधनकृतान्वहून् ।
 द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
 सोऽचिन्तयद्गतं स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
 पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
 स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३६
 कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
 कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्गजयूथानि वातरहा वृकोदरः ॥ ३८
 सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for -निर्हरोदर) K₁ कुजर, B₂ मदिर (for कन्दरम्)
 — °) Ś₁ साप्सरो (for अप्सरो) K₁ ३ G₁ सा (G₁ अ)
 प्सरोन्पूरारवै, M नूपुररव — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ० वर,
 B₂ ० मिव, Dc ह्व (for वहु) K₁ ३ कदर (for वर्हिणम्)
 27 °) D₁ ३ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ M वि-
 पाणाग्र — °) K₃ G₃ अक्षोभ्य, G₄ ०भ्या (for भ्यैर्)
 — °) K₃ ४ B₁ (m as in text) ३ Dc D₃ G₂ ४ M वि°
 (for नि°)

28 °) Ś₁ K₁ ३ भयप्राज्ञैश्च, B Dn D₄-६ T₂ (after
 corr) G₃ भयानभिज्ञैर्

29 °) Ś₁ K₂ D₁ ३ ६ उरु, M चैव (for ऊरु) B
 Dn D₄ ६ चालयान स्व (B च) वेगेन — G₄ om 29^{od}
 — °) B Dn D₄ ६ हृष्टात्मा, T₁ सहसा (for कौन्तेय)

30 °) B Dn D₄ ६ वर्णाभ (for तालाभ)

32 °) K₁ व्यावृत्तैर्वा, K₃ D₁-३ ६ M₁ तार्थ, K₄
 स्यात्, T₁ त्ताय, T₂ G₂-४ तान्य, M₂ ०द्वार्थ (for व्या
 वृत्ताभिर्) K₁ ३ ४ D₃ ६ विलोकितै, D₁ ३ विलोचनै
 (for विचेष्टितै) S₁ व्यावृत्तावलोकितै, K₂ ०त्तार्थावलोकितै
 — °) S₁ गधर्वयक्ष (by transp), K₁ ३ गधमादन, D₂
 यक्षराक्षस — °) M अवेक्षित (for निरी) — After 32,
 K₄ ins

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणाजिरे ।

33 °) B D (except D₁-३ ६) T₁ (after corr) G₃
 विक्रीडन्, T₁ विकरन्, T₂ (before corr) G₂ ४ विक्रीणन्,
 G₁ विकिरन् (for विक्रीणन्)

35 °) D₁ ३ S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्) — °)
 D₁ ३ मयि त्वत्पराध्यति, T₁ G₁ ३ M मयि त्विह विलयति,
 T₂ G₃ ४ मयि स्वथ विलविनि — °) Ś₁ K₂ कथकार, K₁
 कथ स्वार्थ, B₁ G₄ कथ चार्थ, B₂ ३ Dc कथ वार्थ, D₄ कथ
 स्वार्था, T₁ कथ कार्य — °) S₁ K₁ ३ भवि (for करि)
 D₁ ३ नराधिप (for युधि)

36 Ś₁ K₂ om (hapl) 36 — °) T₂ G₃ ४ सोय
 (for स्नेहान्) T₁ नरेश्वरो (for नरवरो) — °) K₁ B
 Dn D₄ ६ बलस्य (for वनस्य) T G विश्वासाद्वनदस्य च
 — °) K₄ D₁-३ नियोक्ष्यति; B₂ न त्यक्षति (for न मो°)
 S (except G₂) नराधिप (for युधि)

37 °) K₁ B₁ ४ च, K₄ Dn D₁-३ ६ G₄ तु (for नु)
 — °) D₁ ३ T₂ (after corr) G₃ वेगत Dn₂ n₃ पपात
 रुचिरानन ! — After 37, B D (except D₁-३) read
 (in anticipation) 3 150 24, repeating the stanza in
 its proper place

38 °) B₂ मृगयूथानि, B₄ सर्वभूतानि (for गज°)

39 G₄ om 39^{od} — °) S₁ B₂ ३ Dc D₁ ०मृगान्,
 K₁ ३ Dn D₃ ०मृगा (for गगान्) — °) B₁-३ Dn D₄ ६
 T₁ G₂ मर्दयानो D₃ वृकोदर (for महा) — After
 39^{od}, K₂ repeats 39^a-39^b and 37^c-39^b, together with
 the stanza सज्जमानमनो (3 150 24), mentioned in
 v 1 37 above — G₁ reads 41^{ab} before 39^{od} — °)
 T₁ G₂ ४ पात (for पोथ) Dn D₄-३ तरसा बली, T₂
 G₃ ४ च महाबली (for चोरसा बली)

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
 व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनाघ्नगजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
 ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्रिसृष्टुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुसुबुः ॥ ४८
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

तेन शब्देन चोत्रेण भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
 तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
 जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
 तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
 काञ्चनैः कदलीपण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
 वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
 तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च K₄ B₂₋₄ Dn D₂ ४ ० जलाशयान्, M₁ शय
 — After 45, B₂ ३ (om line 1) T₂ G₁₋₃ M ins
 703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।

वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ।

[(L 1) G₂ शीघ्र (for क्षिप्र) — (L 2) B₂ ३ एव
 (for वन), and तेषा (for श्रीमाञ्)]

— B₂ ins after, and B₃ before, line 2 of 703*

703a* दध्मौ च शङ्ख स्वनवस्सर्वप्राणेन पाण्डव ।

46 For sequence, cf v l 42 D₁ om 46-49
 G₁ om 46^{ab} — °) B₁ ४ D₄ ० G₂ सिंहा (for सिंह)
 — °) Ś₁ अभ्यद्रवन् (sic); K₁ ३ अभिद्रुता, K₄ D₂ ३
 उपाद्रवन्, B Dc Dn D₄ ० अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्) S
 (G₁ om) भीममभ्यद्रवन्नुत — B Dc Dn D₄ ० T₁ G₁ ३
 M ins after 46^{ab} T₂ G₃, after 48

704* शकृन्मूत्रं च सुञ्जाना भयविभ्रान्तमानसा ।

[T G₁₋₃ M शकृन्मूत्रान् (T₂ G₃ 'त्र) विमुचतो]

— °) K₃ D₂ ३ विनदंतो (for विनदन्तो) D₂ विभीषणा ;
 D₃ [S]तिभीषण Ś₁ विनदंतोरुभीषणा, B Dc Dn D₄ ०
 G₁ व्यनदन्भीषणाप्रवान्, T G₂₋₄ M नदंतो भैरवाप्रवान्
 (epic tag)

47 For sequence, cf v l 42 D₁ om 47 (of v l
 46) — °) T₂ G₂ ३ M तत्र (for ततो) T₂ G₂₋₄ M भीम'
 (for क्रोधात्) T₁ तेजसा भीमसेनश्च — After 47^{ab}, K₄
 ins 702* — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ [अ]हन्, K₄ [अ]न्य, B
 Dc Dn D₄ ० [अ]न्यान् (for [अ]हन्) Ś₁ B Dc Dn
 D₂ ४ ० T G M₂ गजान् (G₁ भीम') (for गज) N
 (except D₂, D₁ om) G₁ श्रीमान् (for भीम) — °)
 T₁ ३ (after corr) G₁ ३ सिंहात्, M₂ सिंह' (for सिंह)
 सः ४ B Dc Dn D₂₋₃ वा (for च) Ś₁ K₂ ४ B Dc Dn
 ७०३ विभुः, K₁ [S]भिभो (for [अ]भिभू) — °) Ś₁

K₁ ३ ताल' (for तल) — °) Ś₁ K₁ व्यहरत्, K₂ B₁ ३
 T G न्यहनत्, K₄ D₂ न्यवधीत्, Dc व्यनदन्, D₂ [अ]प्य
 हन्त् (for व्यहनत्)

48 For sequence, cf v l 42 D₁ om 48 (of v l
 46) — °) B Dc Dn D₄₋₆ वध्य' (for हन्य') — °)
 Ś₁ K₁ ३ 'व्याघ्रात्तरस्विन' — °) S (except G₁) सर्वे
 (for भयाद्) S₁ K₂ ३ B (B₁ marg) Dn D₂₋₆ विस
 सृष्टुः, B₁ (ong) Dc विनि'सृता, T₁ G₁ विसुसुबुः, T₂
 G₃ [S]पि सुसुबुः, G₄ विदुद्रुबुः (for विससृष्टु) B (B₁
 marg) Dn D₄ ० भीम, S तूर्ण' (for सर्वे) — °) S भीम
 सेनभयार्दिता — After 48, T₂ G₃ ins 704*

49 For sequence, cf v l 42 D₁ om 49 (of v l
 46) — °) S तानपास्य तु स क्षिप्र (T₁ 'स्य सुसन्नत्तान्, G₁
 'स्तान्कृत क्षिप्र) प्रविवेश महाबल — T₂ G₃ om 49^{cd}
 — °) S₁ K₁ ३ [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्)

50 G₄ om 50 — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ घोरेण; B
 Dn D₄ ० चैवाथ (for चोत्रेण) — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३
 भीमसेनस्य नर्दत', M₁ मृगाणा विरुतेन च — °) T G₃ वना
 तर B Dn D₄ ० चापि (for सर्वे)

51 °) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु — °) Dc D₁₋₃ नाना'
 (for मृग) Ś₁ K D₆ नानापक्षिगणास्तत्, S सक्षोमे मृगप
 क्षिणा

52 °) K₃ om from तानौ up to निरीक्ष्य K₃ ४
 M₂ 'र्षभ (for 'र्षभ) — °) Ś₁ Dn₁ ns D₁ ३ ३ ०
 G₁ सरद् (for सरन्) Ś₁ K₁ ३ दिव्य (for रम्य) — °)
 Ś₁ K D₁₋₃ विमल, D₄ ० स महत् (for सुमहत्)

53 °) K₂₋₄ Dc Dn₁ ns D₂₋₆ खडैर् (for 'षण्डैर्)
 — G₄ om 53^{cd} — °) Dn वीरात्तीर' ।

54 °) K₃ Dn₁ ns D₂ [S]पि, G₁ सो (for स्य) Dn
 D₄ ० [अ]थ (for [आ]थु) — °) B Dn D₄ ० 'नलिनो' ;

महागज इवोदामश्रिक्रीड बलवद्गली ।
 विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्तारामितद्युतिः ॥ ५४
 ततोऽत्रगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं खनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महाखनः ॥ ५७

सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो घेन पूरितः ॥ ५८
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
 कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयत लाङ्गुलमिन्द्राशनिमसखनम् ॥ ६०
 तस्य लाङ्गुलनिन्द पर्वतः स गुहामुखैः ।

De संलिलो (for कमलो) — ^a) T₂ G₂₋₄ विचरन् (for बलवद्) — After 54^{ab}, S₁ L₁ ; ins an addl colo phon, followed by 'वेश उ' — ^c) K₁ विक्रीड; Dn₂ D₁₋₃ विक्रीड्य, T₂ G₂ ; विक्रीड (for विक्रीड्य) B₄ Dn₁ ns D₆ ; रुचिरम्; M₂ सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्) Ś₁ स श्रीदिव्वाग्मिन्सुचिर, K₂ स श्रीदिव्वा सुरुचिर — ^f) De D₁₋₃ M₂ महा, M₁ [अ]मर' (for [अ]मित) T G₂ ; पयौ जलमनुत्तम — After 54, S ins

705* क्षोभयन्सलिल भीम प्रभिन्न इव वारण ।

55 ^a) B₁ [S]वगाहद्, B₂ ; वगाहद्, Dn [S]प्यगतु, D₄ ; [S]प्यगास्तु, T G₂ ; जगाम, G₁ ; वभज, M जगाहे (for स्वगाहा) — ^c) K₂ G₁ स शख, T₂ G₂ ; M शख च (by transp) — After 55, B De Dn D₆ ; ins

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीम मनादयन्दिश ।

56 M₂ om (hapl) from भीम (in 56^b) up to शब्देन (in 709*) — ^a) K₁ ; B₂₋₄ Dn₂ D₁ ; ; T₂ G₂₋₄ M₁ नदीव — After 56, Ś₁ K D₁₋₃ ; ins

707* ततः शङ्खस्वन श्रुत्वा नर्दित च सुहृर्सेहु ।

वृक्षाणा भज्यमानानां शब्द श्रुत्वा तदा गिरौ ।

गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमत सखा ।

इन्सुसाक्षाम स कपिलङ्गुलमधुनोत्तत ।

तस्य दोषूयमानस्य लाङ्गुल लीलया मुहुः । [5]

तेन लाङ्गुलशब्देन खनन्तीव दिशो दश ।

ततः पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (1) ।

[(L 1) S₁ K₁ नादित (for नर्दित) — (L 4) Ś₁ K₁ दोषुनद् (for अधुनोद्) — (L 5) Ś₁ K₁ तस्य दोषुनतो राजन् (for the prior half) — (L 7) S₁ सशैला च (for च शैलाश्च) Ś₁ K₁ प्रकम्पित (for 'पितन्)]

57 G₄ M₂ om 57 (for M₂ cf. v.1 56) — ^b) S₁ K₂ ; D₁₋₃ ; रव महत्; K₁ वर महत्, K₄ 'रव तदा, B Dn D₄ ; 'महारव, De 'रव तथा (for 'रव शृशम्) — ^c) De नाद्, T₂ G₂ चैव (for शैल) S₁ K₁ ; 'सकैः (for

सुप्तै)

59 M₂ om 59 (cf v.1 56) — ^b) N मुक्तं वारण पुगवं (Ś₁ K₁ ; वारणपुगव', D₁ ; वानरपुगवै) — After 59^{ab}, N (B₂ om line 7) ins

708* भ्रान्त भीमयेन तु त्रिज्ञाय हनुमान्कपि ।

दिग्गम स्तोषाय मार्गं भीमस्य कारणात् ।

अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य स ।

आस्त एकायने मार्गं कदलीपण्डमण्डिते ।

भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं त मार्गमवरुध्य वै । [5]

मात्र प्राप्स्यति शाप वा धर्षणा वेति पाण्डव ।

कदलीपण्डमध्यस्थ एव सचिन्त्य वानर ।

[(L 1) S₁ K De त, D₁ ; न (for तु) — (L 2)

B₂ ; विहगम, De दिवगमो (for त्विगम) — (L 3) S₁

K₁ ; मार्गं, B₁ भीमो, De नैव (for मा वै) — In lines 4

and 7 some MSS 'खट (for 'पण्ड) — (L 6) Cf

3 147 40^f K₂ सोत्र, D₆ मत्त' (for मात्र) — (L 7)

B₄ Dn D₄ ; श्वेव (for एव) — K₄ D₂ om (hapl) from

एव (in line 7) up to 60^a]

— ^c) K₂ De D₂ T₁ G₁ ; व्याजृ, B₁ ; D₂ T₂ G₂ ;

व्यजृ (for प्राजृ) — ^d) Some N MSS हनुमान् Ś₁

K₁₋₃ De D₁ ; वानरपंभ (for नाम वानर)

60 K₄ D₂ om 60^a (cf v.1 708*) M₂ om 60^{ab}

(cf v.1 56) — ^a) K₂ ; De Dn₁ ns D₁ ; 'खट'

(for पण्ड) — ^b) K₁ D₆ निद्रामथ (for निद्रावश)

— After 60^{ab}, S ins

709^a तेन शब्देन महता व्याजृष्यत महाकपि ।

[M₂ om तेन शब्देन (cf v.1 56) M₁ सहता (for महता)]

— ^c) B De Dn D₄ ; T₂ G₂ आस्फोटयच्च (B₂ 'यक्ष)

— ^f) B₂ ; समप्रम

61 ^a) T₂ (after corr) G₂ ; नितन्द — ^b) K₂ T₂

G₂₋₄ पर्वतस्य (for पर्वत स) K₄ सु- (for स) — G₄

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
 व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनाघ्नगजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
 ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्विसृष्टुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुसुबुः ॥ ४८
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
 तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
 जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
 तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नभ्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
 काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
 वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
 तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च K₄ B₂₋₄ D_n D₂ ५ ६ जलाशयान्, M₁ शय
 — After 45, B₂ ३ (om line 1) T₂ G₁₋₃ M ins
 703* प्रविवेश तत क्षिप्रं तानपास्य महाबल ।

वन पाण्डुसुत श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिश ।
 [(L 1) G₂ शीघ्र (for क्षिप्र) — (L 2) B₂ ३ पव
 (for वन), and तेषा (for श्रीमान्)]

— B₂ ins after, and B₂ before, line 2 of 703*

703a* वध्मौ च शङ्ख स्वनवस्सर्वप्राणेन पाण्डव ।

46 For sequence, cf v 1 42 D₁ om 46-49
 G₁ om 46^{ab} — ^a) B₁ ५ D₄ ६ G₂ सिंहा (for सिंह)
 — ^b) Ś₁ अभ्यद्रवन् (sic), K₁ ३ अभिद्रुता, K₄ D₂ ३
 उपाद्रवन्, B Dc Dn D₄ ६ अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्) S
 (G₁ om) भीममभ्यद्रवन्द्रुत — B Dc Dn D₄ ६ T₁ G₁ ३
 M ins after 46^{ab} T₂ G₂, after 48

704* शकृन्मूत्रं च सुखान्ना भयविभ्रान्तमानसा ।

[T G₁₋₃ M शकृन्मूत्रान् (T₂ G₂ 'त्र' विमुचते)
 — ^a) K₂ D₂ ३ विनदंतो (for विनदन्तो) D₂ विभीषणा,
 D₂ [S]तिभीषण Ś₁ विनदतोरुभीषणा, B Dc Dn D₄ ६
 G₁ व्यनदन्भीषणाप्रवान्, T G₂₋₄ M नदतो भैरवाप्रवान्
 (epic tag)

47 For sequence, cf v 1 42 D₁ om 47 (of v 1
 46) — ^a) T₂ G₂ ३ M तत्र (for ततो) T₂ G₂₋₄ M भीम
 (for क्रोधात्) T₁ तेजसा भीमसेनश्च — After 47^{ab} K₄
 ins 702* — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₂ [अ]हन्, K₄ [अ]न्य; B
 Dc Dn D₄ ६ [अ]न्यान् (for [अ]हन्) S₁ B Dc Dn
 D₂ ५ ६ T G M₂ गजान् (G₁ भीम) (for गज) N
 (except D₂, D₁ om) G₁ श्रीमान् (for भीम) — ^d)
 T₁ ३ (after cori) G₁ ३ सिंहात्, M₂ सिंह (for सिंह)
 ५ ६ B Dc Dn D₂₋₆ वा (for च) Ś₁ K₂ ५ B Dc Dn
 ५ ६ विमुः; K₁ [S]भिन्नो (for [अ]भिभू) — ^e) Ś₂

K₁ ३ ताल* (for तल) — ^f) Ś₁ K₁ व्यहरत्; K₂ B₁ ३
 T G न्यहनत्, K₄ D₂ न्यवधीत्, Dc व्यनदन्, D₂ [अ]न्य
 हन् (for व्यहनत्)

48 For sequence, cf v 1 42 D₁ om 48 (of v 1
 46) — ^a) B Dc Dn D₄₋₆ वध्म* (for हन्य) — ^b)
 Ś₁ K₁ ३ 'व्याघ्रास्तरस्विन' — ^c) S (except G₁) सर्वे
 (for भयाद्) Ś₁ K₂ ३ B (B₁ maig) Dn D₄₋₆ विस
 र्जु, B₁ (orig) Dc विनि सृता, T₁ G₁ विसुसुबु, T₂
 G₂ [S]पि सुसुबु, G₂ विदुद्रुबु (for विसृष्टु) B (B₁
 marg) Dn D₄ ६ भीम, S तूर्ण (for सर्वे) — ^d) S भीम
 सेनभयादिता — After 48, T₂ G₂ ins 704*

49 For sequence, cf v 1 42 D₁ om 49 (of v 1
 46) — ^{ab}) S तानपास्य तु स क्षिप्र (T₁ 'स्य सुसत्रस्त्रान्'; G₁
 'स्त्रान्कृत क्षिप्र) प्रविवेश महाबल — T₂ G₂ om 49^{cd}
 — ^d) Ś₁ K₁ ३ [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्)

50 G₄ om 50 — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ चोरेण; B
 Dn D₄ ६ चैवाथ (for चोग्रेण) — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३
 भीमसेनस्य नर्दत; M₁ मृगाणा विरुतेन च — ^c) T G₂ वना
 तर B Dn D₄ ६ चापि (for सर्वे)

51 ^a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु — ^b) Dc D₁₋₃ नाना
 (for मृग) S₁ K D₂ नानापक्षिगणास्ततः; S सक्षोभे मृगप
 क्षिणा

52 ^{ab}) K₂ om from तानौ up to निरीक्ष्य K₂ ५
 M₂ 'र्वभ (for र्वभ) — ^c) Ś₁ Dn₁ ns D₁ २ ६ ६
 G₁ सरद् (for सरन्) Ś₁ K₁ ३ दिव्य (for रम्य) — ^d)
 Ś₁ K D₁₋₃ विमल, D₄ ६ स महत् (for सुमहत्)

53 ^a) K₂₋₄ Dc Dn₁ ns D₂₋₆ 'खडैर् (for 'पण्डैर्)
 — G₄ om 53^{cd} — ^d) Dn तीरात्तीरं !

54 ^a) K₂ Dn₂ ns D₂ [S]पि, G₁ सो (for स्य) Dn
 D₄ ६ [अ]व (for [आ]वृ) — ^b) B Dn D₄ ६ 'नलिनो ;

महागज इवोदामशिक्रीड बलवद्बली ।
 विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्तारामितद्युतिः ॥ ५४
 ततोऽत्रगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोप्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७

सिंहनादभयत्रसैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो धेन पूरितः ॥ ५८
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
 कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयत लाङ्गलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
 तस्य लाङ्गलनिनर्दं पर्वतः स गुहामुखैः ।

Do सलिलो (for कमलो) — ^a) T₂ G₂₋₄ विचरन् (for बलवद्) — After 54^{ab}, Ś₁ K₁ 2 ins an addl colo phon, followed by वैश उ — ^c) K₁ विक्रीड, Dn₂ D₁₋₃ विक्रीड्य, T₂ G₂ 3 विक्रीड (for विक्रीड्य) B₄ Dn₁ n₃ D₄ ६ रुचिरम्; M₂ सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्) Ś₁ स क्रीडित्वास्मिन्सुचिर; K₂ स क्रीडित्वा सुरुचिर — ¹) Do D₁₋₃ M₂ महा; M₁ [अ]मर¹ (for [अ]मित) T G₂ 3 पपौ जलममुत्तमं — After 54, S ins

705* क्षोभयन्सलिल भीम प्रभिन्न इव वारण ।

55 ^c) B₁ [S]वगाहद्, B₂ ३ व्यगाहद्, Dn [S]ध्यगतु, D₄ ६ [S]ध्यगतु, T G₂ 4 जगाम; G₁ ३ बभज; M जगाहे (for स्वगाह्य) — ^c) K₂ G₁ स शख; T₂ G₂ ३ M शख च (by transp) — After 55, B Do Dn D₄ ६ ins

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीम सनादयन्दिश ।

56 M₂ om (hapl) from भीम¹ (in 56^b) up to शब्देन (in 709*) — ^a) K₁ 2 B₂₋₄ Dn₃ D₁ 2 ६ T₂ G₂₋₄ M₁ नदतीव — After 56, Ś₁ K D₁₋₃ ३ ins

707* तत शङ्खस्वन श्रुत्वा नर्दित च सुहुर्मुहुः ।

वृक्षाणा भज्यमानाना शक्रे श्रुत्वा तदा गिरौ ।

गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमत सखा ।

हनूमान्नाम स कपिलः कूलमधुनोत्तत ।

तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गल लीलया मुहुः । [5]

तेन लाङ्गलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।

तत पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (1) ।

[(L 1) Ś₁ K₁ नादित (for नर्दित) — (L 4) Ś₁ K₁ दोधुनत् (for अधुनत्) — (L 5) Ś₁ K₁ तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half) — (L 7) Ś₁ सशैला च (for च शैलाश्च) Ś₁ K₁ प्रकपित (for पितम्)]

57 G₄ M₂ om 57 (for M₂ cf v1 56) — ^b) Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ ३ र्व महत्, K₁ चर महत्, K₄ र्व तदा, B Dn D₄ ६ महारव; Do र्व तथा (for र्व शृशम्) — ^c) Do नाद; T₂ G₂ चैव (for शैल) Ś₁ K₁ 2 सक्तैः (for

सुप्तै)

59 M₂ om 59 (cf v1 56) — ^b) N मुक्तं वारण पुगवै (Ś₁ K₁ 2 वारणपुगव, D₁ 2 वानरपुगवै) — After 59^{ab}, N (B₂ om line 7) ins

708* अत्र भीमसेन तु विज्ञाय हनुमान्कपि ।

दिवगम ह्योधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।

अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य स ।

आस्त एकायने मार्गे कदलीपण्डमण्डिते ।

आतुर्भीमस्य रक्षार्थं त मार्गमवरुध्य वै । [5]

मात्र प्राप्स्यति शाप वा धर्षणा वेति पाण्डव ।

कदलीपण्डमध्यस्थ एव सचिन्त्य वानर¹ ।

[(L 1) Ś₁ K Do त, D₁ 2 च (for तु) — (L 2)

B₂ 4 विहगम, Do दिवगमो (for दिवगम) — (L 3) Ś₁ K₁ 2 मार्गे, B₂ मार्गो, Do नैव (for मा वै) — In lines 4 and 7 some MSS खड- (for पण्ड-) — (L 6) Of 3 147 40^{of} K₂ सोत्र, D₄ मत् (for मात्र) — (L 7) B₄ Dn D₄ ६ एव (for एव) — K₄ D₂ om (hapl) from एव (in line 7) up to 60^a]

— ^c) K₂ Do D₂ T₁ G₁ 4 व्याज, B₁ 2 D₄ T₂ G₂ 3 व्यज (for प्राजृ) — ^d) Some N MBS हनुमान् Ś₁ K₁₋₃ Do D₁ ३ वानरर्षभ (for नाम वानर)

60 K₄ D₂ om 60^a (cf v1 708*), M₂ om 60^{ab} (cf v1 56) — ^a) K₂ 3 Do Dn₁ n₃ D₁ ३-६ खड¹ (for पण्ड) — ^b) K₁ D₄ निद्रामथ (for निद्रावश) — After 60^{ab}, S ins

709* तेन शब्देन सहता व्याधुष्यत महाकपि ।

[M₂ om तेन शब्देन (cf v1 56) M₁ सहता (for सहता)]

— ^c) B Do Dn D₄ ६ T₂ G₂ आस्फोटयच्च (B₂ यश्च) — ¹) B₂ 4 समग्रम

61 ^a) T₂ (after corr) G₂ निनद — ^b) K₂ T₂ G₂₋₄ पर्वतस्य (for पर्वत स) K₄ सु (for स) — G₄

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ६१
 स लाङ्गलरवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।
 अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
 स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
 विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
 विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
 बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।

स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
 किञ्चिच्चाभ्रुवशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
 लाङ्गलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
 रक्तोष्ठे ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम् ।
 वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ६८
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
 केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
 हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानं स्ववपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
 निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

om 61^{cd} — °) T₁ उद्गातम् (for उद्गारम्) K₄ सोनर्दम्,
 D₁ ३ सौहित्याद्, T₁ गोर्नादम् (for गौर्नर्दम्) K₃ मदम्,
 K₃ B Dc Dn D₃ ३ ० नर्दन्, D₃ नादम् (for नर्दम्) T₂
 G₂ ३ निमितीकृत्य गौर्नाद — B Dc Dn D₄ ० M₁ ins
 after 61 T G₂₋₄, after 63

710* लाङ्गलास्कोटशब्दाच्च चलित स महागिरिः ।
 विद्यूर्णमानशिखरं समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L 1) Dc 'शब्दश्च, T₂ G₂ 'शब्दैश्च (for 'शब्दाच्च)
 — (L 2) T₁ विद्यूर्ण सहसा तस्य, T₂ G₂ ३ 'मान सहसा
 (for the prior half) T G₂ ३ M₁ च (M₁ स) व्यशीर्यत]

62 T₁ om 62^{ab} — °) S₁ K₁ ३ ३ B₁ Dc D₃ G₁
 M₁ नि (or नि)खन — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ विशालेषु
 (for विचित्रेषु) — °) S (except M₁) ससार (for चचार)
 D₁ गधमादनसानुषु — After 62, S₁ K D₁ ३ ३ ins

711* तस्य श्रुत्वा तु निनद महाभेधरवस्वनम् ।

प्रतिनेदुर्गजां सिंहा वित्रेषुश्च मृगद्विजां ।

63 °) K₄ B D (except D₁ ३) तत् (for त) T₂
 G₂ ३ भीमसेनस्तु त श्रुत्वा (G₂ दृष्ट्वा) — °) Dc वि (for
 स) — After 63, T G₂₋₄ ins 710*

64 °) Ś₁ K D₁ ३ ३ 'खड' (or 'षड') (for 'वन')
 — °) Ś₁ T₂ G₂ ३ M₂ अथ पीनः; K₁ ३ अथ पीनः, K₄
 मधुपीते, D₃ अथ नीले, T₁ G₄ हनूमत — °) B Dn D₄ ०
 ददर्श सु, D₂ T₁ सददर्शं (for स ददर्शं) — °) B Dn D₄ ०
 तदा (for स्थितम्)

65 °) B Dn D₄ ० 'स्सपातः; G₁ 'स्सवेव (for 'स्सघात)
 B₁ ३ G₂ सप्रेक्ष्य, some MSS दुष्प्रेक्ष्य — °) B Dn D₄ ०
 स्सपात (for 'स्सघात) Dc D₃ (sup lin) T₂ G
 'चचलः; T₁ 'चर्चस (for 'पिङ्गलम्) — B₃ D₃ T G om
 (hapl) 65^{cd} — °) B (B₃ om) Dn D₄ ० 'स्सपात

(for 'स्सघात) B (B₃ om) Dc Dn D₄ ० निनद (for
 सदृश) — °) B (B₃ om) Dn D₄ ० स्सपात (for
 'स्सघात) Dc पिङ्गल (for चञ्चलम्)

66 °) Ś₁ 'स्वस्तियु, K₁ ३ 'स्तभसु- (for 'स्वस्तिक)
 Ś₁ K₃ D₃ G₂ M -विन्यस्त — °) S 'वृत्त' (for 'ह्रस्व')

67 °) T G₂₋₄ om च — °) Ś₁ K₁ ३ ध्वजेनैव
 K₃ B Dn D₄ ० T G₁ ३ ३ M₁ विराजता

68 °) N M₂ ह्रस्वोष्ठ (or ह्रस्वीष्ठ) (for रक्तोष्ठ) S₁ K
 D₃ ददृ (K₃ दत्)ताम्राक्ष — °) K₂ ३ B₁ ३ ३ Dc Dn
 D₁₋₄ ० M₁ रक्तवर्णं, K₃ B₂ D₃ T₁ G₁ ३ ३ M₂ कठ K₃
 B₂ Dc D₁ ३ ३ चलद्भ्रुवः; D₃ चलद्भ्रुत — After 68^{ab}, B
 D (except D₁₋₃ ३) ins

712* विद्युत्तदद्वादशनं शुक्लीक्षणप्रशोभितम् ।

[Dn₁ ns Dc₁ शुक्ल', D₄ शुक्ल (for शुक्ल')]

— °) T₂ om 68° T₁ G₄ वदने K₁ D₁ ३ वदनोद्भूत
 ददृग्रः; B Dc Dn D₄ ० अपश्यद्ददनं तस्य (Dc इयाम), D₃
 वदनावृत्तद' — °) D₃ G₁ ३ M₂ रश्मिमत्तम्

69 °) K₄ D₃ T₂ G₂ शुक्लाभासैर, B Dc Dn D₄ ० T₁
 शुक्लैर (Dc T₁ 'छ) ददृर, D₁ ३ सुक्ताभासैर, M₁ शुक्ल
 हासैर — °) T G₂ ३ असनानामिवो, G₄ सवनानामिवो

70 °) B₁ ३ दीप्यमानं सु, B₃ ३ Dn D₄ ० मानेन
 (for 'मानं स्व) — °) Ś₁ K₂ B Dn D₄ ० T G₂ ३ M
 स्वर्चिष्मत्तम्, K₁ ३ ३ Dc D₁₋₃ ३ मूर्तिमत्तम्, G₁ रश्मिमत्तम्,
 G₂ त्वर्चिष्मत्तम् (for अर्चिष्मन्तम्) The text reading
 अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in
 a Yadugiri Math Grantha MS collated but not
 included in the crit app

71 °) Ś₁ K₁ इव (K₁ वा) व्रसैर, K₃ B Dc Dn
 D₄₋₆ अमित्रह, K₃ ३ D₁₋₃ G₄ इवा (K₄ G₄ 'व) व्रस (for

तं वानरवरं वीरमतिकार्यं महाबलम् ॥ ७१
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सिंहनादं समकरोद्भोधयिष्यन्कार्पिं तदा ॥ ७२
 तेन शब्देन भीमस्य त्रिनेसुर्मृगपक्षिणः ।
 हनूमांश्च महासत्त्व ईपदुन्मील्य लोचने ।
 अवैक्षदथ सावन्नं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
 क्षितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
 वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूपिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
 अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
 कारुण्यत्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

अवित्रस्त) — 71^b = 73^f — After 71^{ab}, T G₁₋₄ M₁
 ins 719* — ^c) B Dn D₄ ० धीमान्, M धीरम् (for
 वीरम्) — K₄ B D (except D₃ ३) G₁ M₂ ins after
 71 T G₁₋₄ M₁, after 71^{ab}

718* स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ।
 [S स्थित (for स्वर्ग) D₁ २ हनूमतमवस्थित, S पाद हे
 (M₁ हे)मगिरिरेव (for the posterior half)]

— K₄ B D (except D₃ ३) cont

714* दृष्ट्वा चैन महाबाहुरेकस्मिन्महावने ।

72 G₁ om 72^a-74^c — ^b) = 1 2 184^b, 114
 9^a 4 21 47^b 5 50 12^d, etc etc Śī K D₃ ३ महा
 वीर्योपराजित, B Dn D₄ ० विभीर्भीमस्ततो बली (of 715*)

— After 72^{ab} Śī K D₁₋₃ ३ (D₁ २ om line 1) ins

716* भीमो भीमबलस्तत्र प्रविष्टः कदलीवनम् ।

अपश्यद्वा नर सुसमेकायनगते पथि ।
 — ^{cd}) Śī K D₃ ३ स सिंहनादमकरोद् (for ^e) B Dn
 D₄ ० सिंहनाद चकारोद् वज्राशनिसम बली, D₀ D₁ २ कपि
 प्रबोधनार्थं सिंहनादमकारोत्

73 G₁ om 73 (cf v 1 72) — ^e) Some MSS
 हनुमान् Śī K D₃ तु (for च) K₁ २ वीर्यं (for सरव)
 — ^e) Śī K D₁₋₃ ३ तमवैक्षत सा, B Dn D₄ ० दृष्ट्वा तमथ
 सा, D₀ तदवैक्षत सा — ^f) = 71^b Śī K D₃ ३ भीम
 सेन महाबल — After 73, T₁ G₂ 4 M ins

716* तत पवनजः श्रीमानन्तिकस्थ महौजसम् ।

74 G₁ om 74^{abc} (cf v 1 72) — ^{ab}) B Dn D₄ ०
 क्षितेन चैनमासाद्य (B₁₋₃ Dn₃ D₄ ० भाष्य) हनूमानिदम
 ब्रवीत् — Before 74^{cd}, N (except S₁ K₁ ३) ins
 हनूमासुवाच

75 ^a) N (except Śī K₁ ३) उपा (for समा)

76 ^o) B Dn D₄ ० नरास्तु (B ^o स्तद्) (for मनुष्या)
 — ^e) G₂ तथा (for कथ) D₅ कथ कर्मसु क्रूरेषु — ^d) K₁
 मनो, T₁ देव (for देह) D₅ चारित्र, T₁ M₂ वाक्चित्त
 (for वाक्चित्त) B₁ दु स्त्रियु, B₂ D₀ भूयिषु (for दूपिषु)
 K₄ देहिनो बुद्धिदूपिषु

77 ^a) K₄ S न धर्मं त्व त्रि(G₂ M₂ न)जानीषे — ^b)
 B₁ ३ 4 Dn D₄ ० बुधा (Dn₃ बुद्धा) (for वृद्धा) — ^c)
 S₁ K₁₋₃ B D (except D₁₋₃) बाल्याद्, K₃ यन्माम्, T₂
 G₃ चान्यान् (for वन्यान्) — ^d) S₁ K विनासयसि (K₄
 उत्थाप) (for उत्साद) S₁ K₁ ३ माहशान्, K₄ चापलात्
 (for यन्मृगान्)

78 ^b) Dn D₄ ० किमिदं वनमागत, G₁ वनात् त्वमि
 हागत — ^c) K₄ सर्वैर् (for भावैस्) — ^d) K₄ देवता
 मिश्र सेवित — After 78, K₄ B D (except D₃ ३) S
 (except M₂) ins

717* क्व वा स्वयाद्य गन्तव्य प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

[Dn₁ D₀ T G च (for वा) K₄ D₁ ३ [अ]द्य तात् (for
 त्वयाद्य) K₄ D₁ ३ T₁ G₁ ३ M₁ ब्रवीहि, B₁ यद्ब्रूहि, T₂
 G₂ 4 त्व ब्रूहि (for प्रब्रूहि)]

— Thereafter, B₄ reads 81^{ab} for the first time,
 repeating it in its proper place

79 ^b) K₁ दश, K₂ हर, D₅ सद (for रुह) T₁
 पर्वतस्तु सुवारुण — ^c) K₁ सिद्धगत, K₄ D₁ सिद्धिगत,
 D₀ D₃ सिद्धिगति — After 79, B D (except D₁₋₃ ३)
 ins

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ।

80 ^a) B Dn D₄ ० कारुण्यात्त्वामह वीर — ^b) Śī K₁
 वारयिस्वा (for वारये त्वा) B Dn D₄ ० वारयामि निबोध
 मे — ^{cd}) Śī K₁ ३ परतर (for पर त्वया) S transp

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।

भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३

स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हन्मान्वायुतनयो वायुपुत्रमभापत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
भीम उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्य and गन्तुम् T₁ G₂ M आश्वसिहि (for आश्व*)
— After 80, K₄ B D (except D₁₋₃ ३) S ins
719* स्वागत सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
[K₄ [अ]वेह, T₁ चैव, T₂ G₂₋₄ वेह, M₁ वै ह (for [ए]
वेह) K₄ मनुजोत्तम, B₁ जेश्वर, T₂ G पुरुषर्षभ (G₁ भरतर्षभ)
(for मनु)]

81 After 81^c, K₄ B D (except D₁₋₃ ३) ins
720* मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।
— ^{ca} Ś₁ K₁ २ D₆ G₁ यदि ग्राह्य (by transp) K₄ B
D (except D₁₋₃ ३) read मद्य for मम, converting the
posterior half of 81^{ca} into prior half and completing
the line by adding as posterior half हित मनुजपुगव

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ २ T₂ G₂ ३ M₁
आरण्य — Sub parvan G₁ तीर्थयात्रा, followed by सौ
गधिकारण and गधमादनप्रवेश K₂ D₁ (both om sub
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
by गधमादनप्रवेश in D₁), K₄ B₂, likewise, only कदली
खड्गप्रवेश, B₁ २ ४ D_n D₂₋₄ ६, only गधमादनप्रवेश (to it,
B₁ २ ४ D_n D₂ ६ add कदलीख[B₁ २ ४ 'ष']ड), and
D_c, only सौगधिकारण (followed by कदलीखड)
— Adhy name K₂ ३ D₁ ३ हनुमन्नीमसमागम, B₂ D_c
T₂ G₁ ३ हनुमद्दर्शन — Adhy no (figures, words or
both) D_n 145 (D_n 146 as in text), D₁ 153 S
148 (M₂ 150) — Śloka no D_n 97

147

- 1 ^d) K₄ S प्रोवाचामितविक्रम Some N MSS
कर्षण (for कर्शन)
- 2 Before 2, B D (except D₁₋₃ ३) ins भीम उ
— ^b) K₂ ४ B₁ २ ४ D (except D₁) आश्रित (for
आश्रित) — ^d) B₁ २ ४ D (except D₂ ३ ६) स्वा तु, T₁
स्वामि-, T₂ G₂₋₄ साधु; M₂ चानु- (for स्वानु)
- 3 ^a) K₂ D_c D₁₋₃ T₁ G₁ कौरव्य — ^b) Ś₁ K₁ २
गर्भे तु (for गर्भेण)
- 4 Before 4, K₂ B₁ २ D_c D₁₋₃ ३ ins वैश उ
— ^a) K₂ ४ B D कुरुवीरस्य (D_c राजस्य) — ^b) K₂
प्रत्यगुद्यत, K₄ B D_c D₂ ३ S (except G₁) परिगृह्य तत्
— ^c) Ś₁ K₁ D_c D_n D₁ हनुमान्
- 5 Before 5, B D (except D₁₋₃) ins हनुमानुवाच,
T₂ G₂ वानर, M₁ हनुमान् — For 5^{ca}, Ś₁ reads 6^{ca}
for the first time, repeating it in its proper place
— ^d) = 6^{ca} K₄ प्राप्स्यसे वैशस महत्
- 6 G₁ om (hapl) 6-7 — ^b) N (except Ś₁ K₁ २)
T₂ G₂₋₄ स्वा (for स्वा) — ^c) D_c से मार्गं (by transp)
K₄ शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र, B D_n D₂ ६ M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ
— ^d) = 5^{ca} K₄ स्व प्राप्स्यसि हि वैशस, B D_n D₂ ६ M
मा मत्त प्राप्स्यसे (M 'सि) व्यथा, D_c मा स्व प्राप्स्यमि वै
व्यथा
- 7 G₁ om 7 (cf v l 6) — ^a) Ś₁ K₁ २ D₂ नान्ति

हनुमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनुमानिव सागरम् ॥ ९

हनुमानुवाच ।

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

शक्य ममोत्थान (D₆ तु) — ^b) S (G₁ om) जरया (for व्याधिना) K₁ T₂ G₂₋₄ [S]स्म्यह, K₂ ह्यय, K₄ भृदा (for ह्यहम्)

8 ^a) K₄ स, B Dc Dn D₄ ६ तु, D₁₋₃ ते, T G₂₋₄ [अ]सौ, G₁ [अ]य; M [अ]त्र (for [ह]ति) — ^b) K₂ त (for ते) B₂ आह्वय, B₃ प्राप्याव (for ते व्याप्य) B₁ 4 D (except D₆) देह व्याप्यावतिष्ठते — ^c) A few MSS and Cnp ज्ञातविज्ञेय

9 ^a) Śi निर्णीय; K₁ ३ Dc D₁₋₃ ३ ज्ञानीया, K₂ निर्णय, K₄ विज्ञेय, B₂₋₄ Dn D₄ ६ विद्या च (for विन्देय) — ^c) Śi K₁ क्रामयित्वा, K₂ क्रामयेत्वा, D₆ क्रमयेत्वा (for क्रमेयं स्वा) K₄ श्रस्त, B Dn D₄₋₆ G₁ 4 चैव (for चेम) — ^d) A few MSS हनुमान्, K₄ विश्वस्तम्

10 ^a) All MSS except S₁ T₂ G₂ M₂ स्वा (for स्वा) K₄ ६ सता, B D (except D₁₋₃) नर (for कुरु) — ^d) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते)

11 ^a) S (except G₄) गुणै (for गुण) — ^b) Śi K₁ ३ Dc D₁ ३ T₂ G₂ गुणा; B₄ G₄ सम, T₁ गणा (for घरा) — K₄ om 11^a-12^a — ^c) Dc M₁ [S]भि, D₁ ३ दि, T G च (for स्ति) — ^d) B Dn D₄ ६ श्रीमान्, Dc श्रुते (for शूरो) K₁₋₃ B₂ Dc D₁ ३ ६ (repeating the word) वानर (for युगव)

12 K₄ om 12 (of v 11) — ^a) Śi K (K₄ om) B_{1m} Dc D₁₋₃ ३ *पत्न्या (for *पत्नी) — ^b) B Dn D₄ ६ योजनविस्तृत

13 ^c) T₁ परदमे; G₄ वरतमो (for परा) — ^d) S₁

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वचलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

K D₁₋₃ ६ च (for [अ]ह) T₁ तस्य (for तव) — After 13, S ms

721* हृद देवमनुभास कारणेनास्मि केनचित् ।

14 ^a) T G₁₋₃ मार्गं मे (by transp) — ^b) S₁ K₁ ३ वा मम, K₄ B₂₋₄ Dn D₄ ६ मे चा (B₂ D₄ वा) च (for वा मेघ) — G₁ om 14^{ca} — ^d) K₃ मत्वा, K₄ मा च, B₁ Dc D₁₋₃ मा त्वा, B₂₋₄ Dn D₄ ६ स्वा वा, T G₂₋₄ अह, M₂ ह्रस्वा (for मा स्वा)

15 ^b) K₁ गहिर, B Dn D₄ ६ दर्पित; Dc₃ गजित, G₁ M₂ पाहव (for गर्वि) — ^c) S₁ [अ]वहास्य, Dc विहस्य; S [अ]पहा (G₄ ह)स्य (for [अ]वहस्य) Śi [ह]म, K₁ ३ [ह]द, Dn₂ T₁ [ए]व (for [ए]न) — ^d) A few MSS हनुमान् G₁ M हृदम् (for वाक्यम्)

16 Before 16, B D (except D₂ ३ ३) G₁ ms हनुमानुवाच (G₁ om उ) — ^b) D₆ सतप्तो (for उरथातु) Śi K Dc D₂ ३ ३ रुजया (for जरया) G₁ M हि वै (for [अ]नघ) D₁ उरथान तु रुजानघ — ^c) Śi K₂ ३ Dc स्वेन, K₁ स्वेत, K₄ न्वैतत्, D₆ [ए]वाच, T G₁ ३ द्येतत्; G₂ चीर, G₄ राजन् (for स्वेतत्) — ^d) T G उद्यम्य (G₁ उरक्षिप्य) (for उरसार्य) — After 16 B Dc Dn D₄ ६ ms

722*

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसान्वितयद्भीम स्वबाहुयलदपित ।
पुच्छे प्रगृह्य तस्मा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्वत्कस्यैन नयाम्यदोह वानरम् ।

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४

दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।

प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५

ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।

पुनः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतियथा ॥ ३६

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।

यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।

तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

राज्यं कारितवान् रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

35 T₁ om 35^{ab} (cf v l 34) — °) Ś₁ K₁ ३ दृष्ट्वा
(for दृष्टा) D₁₋₃ च सा (by transp) S₁ K₁ ३ सीता
(for देवी) K₃ ४ B Dc Dn D₄ ० S (T₁ om) दृष्टवान्
भरत(K₄ S [T₁ om] पादव)श्रेष्ठ — °) Ś₁ K₃ राक्षसस्य
(for राव) — After 35^{ab}, K₃ ४ B D (except D₁ ३ ६,
D₃ marg sec m) S ins

733* समेत्य तामह देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ।

दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साष्ट्राकारतोरणाम् ।

[(L 2) K₄ D₃ S (except G₃) सप्ताकारा स (T₂ G₃ ४
M 'राष्ट्र)तोरणा (for the posterior half)]

— M₃ om 35^c-36^b — °) K₄ S (M₃ om) पुनश्चापि
(by transp), B₁₋₃ Dc D₁ ३ ६ चासि पुनर्; B₄ Dn
D₂ ४ ० चास्य पुनर् — °) T₁ तस्य (for तत्र) — After
35, K₄ B D (except D₁ ३ ६, D₃ marg sec m) S
ins

734* महाकथं चावधार्यांशु रामो राजीवलोचन ।

अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्धा सेतु महोदधौ ।

श्रुतो वानरकोटीभि समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L 2) B₂₋₄ Dc Dn D₃ ४ ० स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for
the prior half) — (L 3) Cf 33^a K₄ T₁ G₁ ४
M₁ 'त्तीर्थ (for 'तीर्ण)]

36 K₃ om 36, K₄ S om 36^{ab} — °) Dn D₄
वीर्येण (for वीरेण) — °) B₄ Dn D₄₋₆ एव (for सर्व)
— B D (except D₁₋₃ ६) ins after 36^{ab} K₄ S (M₃
om line 1), after 734*

735* रणे स राक्षसगण रावण लोकरावणम् ।

निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सञ्जायुतबान्धवम् ।

राज्येऽभिविष्य लङ्काया राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।

धार्मिकं भक्तिमन्त च भक्तानुगतवरसलम् ।

[(L 1) T₁ [S]य (for स) — (L 2) T G₂₋₄ वै (for
तु) K₄ 'वल', B₃ 'पुत्र' (for 'सुत') T G₂₋₄ सशृल्य
सहर्षाथव (for the posterior half) — (L 4) K₄ इल-
भक्ति, G₃ बुद्धिमत् (for भक्ति) B₂ T G₂₋₄ M₁ वत्सल]
— °) B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ ६) तत (for
पुन) K₄ S प्रत्याहृत्य तत सीता — °) K₄ S नष्टा वेद
श्रुति यथा (K₄ G₁ M श्रुतीमिव) — After 36, K₄ B

D (except D₁₋₃ ६) S ins

736* तथैव सहित साध्व्या पद्भ्या रामो महायया ।

गत्वा ततोऽतिस्वरितं स्वा पुरीं रघुनन्दन ।

अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्या द्विपता प्रभु ।

[(L 1) K₄ राज्य प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या) Dc प्रीत्या
(for पत्न्या) — (L 2) T G₃ हि, G₁ वै, G₃ ४ M₁ [S]मि
(for स्ति) K₄ रेमे दाशरथिर्वीरो षयोध्यामागतस्तत — (L 3)
T G₃ ४ अध्युवास (for अध्यावसत्) K₄ तत पार्थ (for ततो-
स्योध्याम्) B₁₋₃ विभु, G₁ ३ M गणै (for प्रभु) K₄
प्रजारजनतत्वर, T G₃ ४ द्विपतां कटको विभु (for the poste-
rior half)]

37 °) K₄ B D (except D₁₋₃ ६) प्रतिष्ठितो (B₄ प्रीत-
स्थितो) K₄ B₁ ३ D (except D₁₋₃ ६) राज्ये, S राजन्
(for रामे) — °) K₃ D₁₋₃ ६ वरो (for वीरो) K₄ B
Dc Dn D₄ ० S रामो (S रज्ये) नृपत्तिसत्तम (T₁ [S]सौ
रघुसत्तम) — After 37^{ab}, K₄ B D (except D₁₋₃ ६)
S ins

737* वर मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचन ।

— °) K₄ B D (except D₁₋₃ ६) T G₁₋₃ M₁ [द्वि]य ते,
G₄ M₃ लोके (for वीर) — °) K₄ T G₂ ३ M तिष्ठेल्लोकेषु,
G₁ त्रिषु लोकेषु, G₄ तिष्ठति तव K₄ शाश्वती (for शत्रु)
— °) S₁ K₁ ६ D₁₋₃ तिष्ठेयम्, B₁ जीवेहम् (for जीवेयम्)
D₁ T G₂₋₄ इत्येव, G₁ इत्युक्त (for इत्येव) K₄ तावत्प्रा
णान्धारयेय — °) K₄ मा तथेति (for तथास्त्विति) B₄
D₁ वचो (for च सो) — After 37, K₃ ४ B D (except
D₁₋₃ ६) S ins

738* सीताप्रसदाच्च सदा मामिहस्यमरिंदम ।

उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिता ।

[(L 1) S (except G₁) तदा (for सदा) — (L 2)
K₃ मे दिव्या, S दिव्या वै (for दिव्या हि) B₂ transp दिव्या
and भोगा G₁ मया (for यथा)]

38 °) K₃ च रतवान्, G₁ च कृतवान् (for कारितवान्)
K₄ राज्यं कृत्वा महाबाहुस्, M₃ रामो राज्यं पालयित्वा — °)
K₃ ततश्च, K₄ ततोऽसौ, T₁ स तत, T₂ G M₁ तत स (for
ततस्तु) B₁m ३ Dc Dn D₁ ३ ४ ० स्वभ(D₁ भु)वन,
B₂m D₃ त्रिभुवन, B₄ स्वर्भवन, M₃ स्वर्गमितो (for तु त्रिदिव)

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।

तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९

अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।

ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।

धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०

दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।

यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्मौमसेनः प्रतापवान् ।

प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १

मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।

अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २

एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।

यत्ते तदासीत्छ्रुतः सागरं मकरालयम् ।

39 D₃ reads 39-41 after 3 148 3 — ^a) K₁ ३ तमिहा^a, K₄ सदेवा; T₁ सदिहा^a (for तदिहा^a) — ^b) T₁ G₄ तवा; T₂ G₂ तथा, G₁ ३ यया^a (for सदा^a) — ^c) T₁ राम^a (for वीर) — ^d) B Dc D₄ M गायतो K₄ वै मनोरम; D₁ रमयति च

40 For D₂ of v.1 39 — ^a) Ś₁ K₁ ३ मार्गस्तु, D₂ स मार्गो (for च मार्गो) — ^b) K₄ G₁ M पुरुषर्षभ, B₂ भारतर्षभ (for कुरु) — ^c) B₁ तमिम, B₂ ३ Dc T₁ तवेद (Dc₂ तदेव), Dn₂ ns D₆ T₂ (before corr) G₂ तमेव (for तवेम) K₄ भीम दुर्गमं, S दुर्गम नरै (for देव^a) — After 40^{ca}, S ins

739* स्वामनेन पथा याग्त यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।
— Dc₂ om 40^{ca} — ^a) Ś₁ रथा, K₁₋₃ D₁₋₃ ३ रथा (for [अ]पि) — ^f) M कौरव (for भारत)

41 For D₂ of v.1 39 — ^b) T G₂ ३ मानवा (for मानुषा) — ^c) K₂ G₄ [अ]पि; K₄ (m as in text) T₁ G₁ ३ M स्व (for [अ]सि) — ^d) D₂ वा (for हि) K₄ (m as in text, with v.1 तु for हि) त एष सरसश्च तु, B Dc Dn D₄ ३ T G₂ ३ M अत एव सरसश्च तत् (M₁ हि तस्सर), D₆ सरसोभ्यास एव हि, G₁ तस्सवं वेधि पादत्र, G₂ अतोवसरतश्च तत् (sic)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ आरण्य; D₂ [आ]र्वे [S]रण्येय (sic) — Sub parvan K₄ (om sub parvan name) mentions only कदलीखड, Dc, likewise only गधमादनप्रवेश (followed by सौगधिकाहरण

and कदलीखड), D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश), T₂ G₂, only गधमादन (followed by सौगधिकाहरण), and G₁, only सौगधिकाहरण — Adhy name K₂ D₁₋₃ ३ हनुमन्नीम (D₂ ३ न्नीमसेन) समागम, B Dc Dn D₄ ३ G₁ हनु (MSS ३ नू also) मन्नीमसवाद; T₂ G₂ हनु महाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns 147 (as in text), Dn₂ 148, D₁ 155, S 150 (M₂ 152) — Śloka no Dn₁ 23, Dn₂ ns 22

148

1 ^b) Ś₁ K₁ ३ महायल (for प्रता) — Ś₁ K₁ om 1^{ca} — ^c) K₄ B₁ प्रीतो (for प्रीत्या) — ^d) K₂ चानर (for भ्रातर) — ^f) A few MSS हनुमत Ś₁ K₁ ३ महाकपि (for कपी)

2 Before 2, M₁ ins भीम — ^a) T₁ यथा; T₂ G₂₋₄ मत्ते (for मया) Dc M ३ तमो (for ३ तरो) — ^c) Ś₁ K₁ ३ Dc D₂ तृष्टिश्च, D₁₋₃ G₁ ३ M₁ प्रीति (for तृप्ति) T G₂ ३ तथा तृप्ति (T₁ स) च दर्शनात्

3 ^a) K₂ B₂ ३ D₂ ३ S एक (G₁ एतत्) (for एव) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ स्वयाचार्य; K₂ स्वया शर्थ; T G₂₋₄ स्वयार्येण, G₁ स्वयैवाद्य (for स्वयार्याद्य) D₁ ३ मम प्रिय (by transp), D₂ मम प्रिय K₄ स्वया यद्यप्रिय वच; B Dc Dn D₄ ३ स्वयाद्य (B₄ यस्वया) प्रियमात्मन — ^c) B₄ Dn₁ ns T₂ G₁ ३ यस्वेतदासीत् — ^d) Ś₁ K₁ ३ वरुणा (for मकरा) — ^f) Ś₁ तम् (for तद्) — After

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्थामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ४
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
 कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापररेऽपरः ।
 अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
 बलवर्षमप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
 तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।

युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
 भीम उवाच ।
 युगसंख्यां समाचक्ष्व आचार च युगे युगे ।
 धर्मकामार्थभावांश्च वर्षं वीर्यं भवामवौ ॥ ९
 हनूमानुवाच ।
 कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
 न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

3, D₃ reads 3 147 39-41

4 K₄ G₁ M₃ om 4^{ab} — ^b) T G₂ 3 ततो (for च ते) — ^c) Ś₁ K₁ तु (for स)

5 Before 5, M₁ ins हन् — ^a) T₁ G₁ तदशक्य, G₂ 4 तत्र शक्य (for न तच्छक्य) — ^b) Ś₁ K₁ 2 रूप चाप्रतिमं भुवि, K₄ न चैवान्येन केनचित्, G₁ रूपमन्येन वा पुन — D₂ om (hapl) from काला* (in 5^c) up to प्रध्वंसन (in 6^c) — ^d) B Dn D₄ 6 T₁ G₂ न सा वर्तति सांप्रत — After 5, S ins

740* ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ।

[G₁ M तेन तद् (for ततोऽद्य) G₁ भीम (for द्रष्टुं)]

6 D₂ om up to प्रध्वंसन* (of v 1 5) — ^d) T G₂-4 न ताद्य (for नाद्य तद्) Ś₁ K₁ 2 च (for मे)

7 ^b) B₂ D₀ Dn₂ देव (for देवा) K₄ दिव्या अर्षव्यस्तथा, D₄ 8 सिद्धा (T₁ M₁ सिद्ध) देवर्षयस्तथा (T₁ दा) — ^c) Ś₁ K₁-3 D₀ D₁-3 5 T₁ सर्वेषु (for समनु) — ^d) Ś₁ K₁-3 B₁ D₅ यथा भावि, D₁ 2 T₂ (after corr) G₁ 3 तथा भावा, T₂ (before corr) G₂ भावाभावा — After 7^{cd}, S (except M₁) ins

741* काल काल समासाद्य नराणां नरपुगव ।

— M₁ om (hapl) 7^c-9^b — ^c) Ś₁ K₂ B₁ बल वर्षमं; D₀ वर्षमवीर्यं, T₁ 2 (before corr) बलवस्यु, G₂ बद्धवस्यु (for बलवर्षमं) K₁ प्रभावश्च, K₂ प्रभावाश्च, G₁ प्रभावान्दि (for प्रभावा हि) K₄ बल पुरुषभावश्च — ^f) S₁ K₁-3 D₁-3 5 हीयते च, G₁ प्रभवति (for प्रहीयन्ति)

8 M₁ om 8 (of v 1 7) — ^c) Ś₁ K₁ 3 तु महद्, K₂ तव मे, B₂ 4 Dn वत तद्, D₁ 2 मम तद् (for तव तद्) — ^b) B₂ ऋव (for द्रव) K₄ द्रष्टुं शक्योमि भारत — ^e)

D₁-3 G₁ 2 M वतेह (for वर्तामि)

9 M₁ om 9^{ab} (of v 1 7) — ^a) D₁ 3 T₁ G₁ 2 4 M₂ ममा* (for समा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 स्वाचार; K₄ D₁-3 5 S (except G₄, M₁ om) आचारान् (for आचार) — ^c) D₆ T₁ G₂ 4 धर्मार्थकाम, T₂ G₂ धर्मार्थभाव (for धर्मकामार्थ) Ś₁ K₁ 2 भावाना, T₂ G₂ कामाश्च (for भावाश्च) — ^d) Ś₁ K₁ 3 कर्मवीर्यं (K₁ र्यं) भवामव, K₂ धर्मं वीर्यं भवामवौ, K₄ तथा वीर्यभं; B₁-3 D₄ 6 T₁ G₂ 4 M₂ वर्षमवीर्यं (B₁ वर्षमवीर्यं, B₂ म कर्मबीज, B₃ D₄ 6 T₁ M₂ वर्षमवीर्यं) भं, B₄ Dn D₃ कर्मवीर्यं (D₃ र्यं) भं, D₀ धर्मं वीर्यं भं, D₁ 2 कर्म वीर्यं भवामवत्

10 A few MSS हनुमान् — ^a) K₄ G₁ M युगश्रेष्ठ; G₄ युग तत्र (for युग तात) — ^d) S₁ K₁-3 D₁-3 5 नरोत्तम (for युगो)

11 ^b) Ś₁ K₁ 2 D₀ D₁ 5 न च क्षीयति, K₂ B Dn D₂-4 6 क्षीयते न च (by transp), T G₂ 3 न क्षीयति च K₄ न च प्रक्षीयति प्रजा (sic) — ^c) B₁ युगे काले (for युग नाम) — ^d) B₁ कालेन गुणिता गता; T₂ G₂ 3 कालो नु मह (G₂ गुण) तात गत

12 ^{ab}) Ś₁ K B₁-3 D₀ D₁-3 M₁ गधर्वा (for गन्धर्व) T₁ किंनरा (for पन्नगा) — ^c) K₄ काले (for तात) — ^d) T₁ नादान, G₂ 4 न दान (for तदान) Ś₁ K₁ B₁-3 Dn Dam 4 6 क्रयविक्रय, K₂ B₄ D₅ M₁ विक्रयौ, D₀ क्रमविक्रमौ K₄ D₁ 3 दानाध्ययनविभ्रमा

13 B₄ transp 13^c and 14^c — ^a) Ś₁ K₁-3 D₅ यजुःश्रुत्वेद (K₂ दा, D₅ दा); K₄ D₀ D₁-3 ऋग्यजुर्वे (K₄ ऋदा, B Dn D₄ 6 G₁ ऋग्यजुर्वेणां (for यजुःश्रुत्वेणां) — ^b) S₁ K₁ 2 transp न and च K₄ G₂ मानसी (for

न सामयजुःश्रवणाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
 न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
 न विग्रहः कुतस्तन्द्नी न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
 न भयं न च संतापो न चैर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
 ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १६
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
 समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीव लम् ।

तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मान्वाप्नुवन् ॥ १८
 एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

मानवी) D₃ क्रिया चासीद्यथाधिनी - °) T₁ G₁ ३ M₂
 अभिधाय, T₂ G₂ ३ धान (for ध्याय) K₄ यच्च, M₁
 नात्र; M₂ यत्र (for तत्र) - °) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ धर्मं,
 K₂ धर्मं (for धर्मं) T₁ सत्य च, T₂ G₂-३ स्वाध्याय (for
 संन्यास)

14 °) S₁ K₁ ३ नैतस्मिन्; D₃ तस्मिश्च (for न तस्मिन्)
 D₁ ३ युगसंसर्गो, T G₂ ३ वागसंसर्गो (T₁ नै) K₄ न च
 तस्मिन्नुपासर्गो - °) D₁ ३ वैकृत; G₄ नाधयो (for व्याधयो)
 - B₄ transp 13^a and 14° - °) Ś₁ नाभिसरण, K₁-3
 D₁-3 नाभिच (D₃ 'व'रण (for नापि रुदित) - °) T₂
 G₂-३ न च (for नापि) B Dc Dn D₄ ० वैकृत (for
 पैशुनम्); cf 15^b

15 D₃ om (hapl) 15^{ab} - °) Ś₁ K₂ Dc विग्रह
 कृता (Dc तस्य), K₁ हि ग्रह कृता (sic); T₁ G₄ विग्रह
 क्रुपस; T₂ G₂ विग्रह कृतस्य (for विग्रह कृतस्य) K₄ न
 विग्रम कृत स्तमो - °) K₄ नास्ति, B₂ Dn (D₃ om)
 D₁ ० न च (for नापि) Ś₁ K₁-3 Dc D₃ मत्सर, B Dn
 (D₃ om) D₄ ० पैशुन, D₁-3 [अ]शोभन (for वैकृतम्);
 of 14^d - °) D₃ नासूय; T₁ G₁ न भियो (for न भय)
 B Dn D₄ ० T₂ G₂ नापि (for न च) - °) K₄ नापि (for
 the second न च) Ś₁ K₁-3 D₃ वै कलि, Dc विग्रम
 (for मत्सर)

16 D₃ om 16^a-18^b - °) Ś₁ K₂ B₁ ३ ३ Do D₃
 D₄ ० M₁ तप (for तत) K₄ ब्रह्मन् (for ब्रह्म) - °)
 K₄ B D (except D₁-3) सा (for या) B₂ T₁ पुरा (for
 परा) - °) Ś₁ K₁-3 Dc D₁-3 प्रभु, B₁ तथा (for तदा)

17 D₃ om 17 (cf v 1 16) - °) Dc₃ शुभं (for
 कृत) - °) T G₂-३ सभवति (for समभवन्) - °)

D₁-3 T G₁ ३ ३ धर्मं (for कर्म)

18 D₃ om 18^{ab} (cf v 1 16) - °) Ś₁ समाश्रया,
 K₁ ३ M₁ 'श्रम', K₄ स्वमाश्रम, B₁-3 Dn D₁ ३ ३ ० 'श्रय
 (for 'श्रम) Ś₁ K₁ ३ समाचारा - °) S₁ K₁ ३ सर्वं,
 K₄ स्व च (for सम) K₃ ३ m B D (D₃ om) T₂ (after
 corr) G₁ ३ ज्ञान (for ज्ञान) Ś₁ K₁ ३ M₁ 'मतीवला,
 K₃ ३ m D₃ महीतल, K₄ विधेर्बल, B Dc Dn D₁ ३ ३ ०
 T₂ (after corr) G₂ च (B₁ भ, Dc D₁ ३ हि) केवल, T₁
 G₁ मतिर्बल; G₂ मति बल (for मतीवलम्) - °) T G
 सर्वं (for सम) - °) S₁ K₁ ३ D₃ T₂ G₁-3 वर्णं, T₁
 सर्वं (for वर्णा) S₁ K₂ 'धर्मा', K₁ धर्मं, D₃ G₂ धर्मम्
 (for धर्मान्) Ś₁ K₁ ३ समाप्नुवन्; D₃ D₁ ३ भवामुयु;
 T₂ G₃ भवामुयात्

19 °) S₁ K₁ ३ D₃ एकवर्णं; B Dc 'देव', Dn D₄
 एक (Dn D₄ क) देव (for एकवेद) B Dn Dc T₂ G₂
 सदा (for समा)

20 °) K₂ D₃ D₄ चातुराश्रम; K₄ T G₂-३ M₂ चतु
 राश्रम - °) T₁ सयोगा; T₂ (before corr) G₄ सयोगा

21 °) K₁ ३ D₁ ३ T₁ G₄ M₂ वैश्वस्य, T₂ (before
 corr) 'वैश्वस्य च T₂ (before corr) शाश्वत

22 °) K₁ ३ D₁ ३ सत्व, K₃ M सर्वं, B₁ D₃ (m as
 in text) T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ३ सत्य (for सत्र)

23 °) T G₂ ३ हीयते, G₂ प्रत्य (for हस) D₃
 पादेन कनो धर्मश्च - °) T G₂-३ वै हरि (for चाच्युत)

24 D₃ T₁ G₄ om (hapl) 24^a-25^b - °) Ś₁
 धर्मो (for यज्ञ) D₃ स्वधर्मस्था क्रियावतो (=25°)
 - °) K₃ धर्मश्च, D₄ M₁ धर्म्यां (for धर्मा) D₃ ततो
 यज्ञ प्रवर्तते (text reading was written and erased)

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
 द्वापररेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चान्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।

सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
 यैरर्घ्यमानाः सुमृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
 ईतयो व्याधयस्तन्द्नी दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^{ab}, Ś1 K1 ३ read 28^{cd} for the first time, repeating it, in its proper place — B₂ D₄ ६ om 24^c-25^b, D₃ om 24^{cd} — °) T₂ G₁₋₃ सयुक्ता, M₁ सकल्पात् — °) D_n T₂ G₃ पगा (for 'दया')

25 B₂ D₂ ४ ६ T₁ G₄ om 25^{ab} (cf v1 24) — °) S₁ K₁ ३ प्रचलते, K₄ T₂ G₂ ३ M प्रचरति S₁ K₁₋₃ D_० D₁ ३ ६ न ते, K₄ T₂ G₃ ततो, G₂ तपो (for न वै) K₃ B₁ धर्मात्; T₂ G₃ धर्मान्, G₂ धर्मं (for धर्मात्) — °) D₁ ३ 'धर्मं' (for 'दानं') — After 25^{ab}, B₁ ३ ४ D_० repeat 24^{ab}! — °) D₂ M₂ स्वकर्मस्था K₄ प्रजा सर्वा (for क्रिया) — °) K₄ राजन्, B D_n D₄ ६ T G₂₋₄ नरास् (for जनास्)

26 °) K₂ ३ D_० D_n D₄₋₆ T₂ G₃ च, B₄ हि, D₁ ३ तु (for ऽपि) — °) K₃ D₄ द्विभागो न, B₄ द्विपादो न, S (except G₁) द्विभागोन — °) S₁ K₁₋₃ D_० D_n D₁₋₃ ६ च (for वै) S (except G₃, T₂ before corr) विष्णु पीतस्वमायाति

27 Ś1 K₁ ३ om 27^{ab} — °) D₂ [अ]परे द्विजः, T₁ परे तदा, T₂ G₃ परे तथा, G₁ ३ ४ [अ]परे तथा, M₂ [अ]परे जना (and तथा also) (for तथापरे) K₄ B₂ D_n D₁ ३ om 27^{cd} — °) D₂ [अ]वेदां (for [अ]नृचं) T G सस्य चैवानृत तथा (T₁ तदा)

28 °) K₁ ३ वर्तते, G₄ नियता, M₁ क्रियते, M₂ धीयं (for नीयं) — S₁ K₁ ३ repeat 28^{cd} here, reading it for the first time after 24^{ab} — °) Ś1 K₁ ३ (all first time) तपोधर्मं, G₂ प्रयुक्ता

29 = (var) 5 43 25^{abcd} — °) B₁ देवस्य (for 'वेदस्य) K₄ [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानाद्) S₁ K₁ ३ D_०

M₂ एकस्य वेदस्याज्ञानाद् — °) S (except T₁ M₂) स्मृता (for कृता) — °) S₁ K₂₋₄ B D (except D₁ ३) T₁ G₃ M₂ सत्यस्य (for सत्यस्य) K₄ चैव, T₁ चैक, M₁ चापि (for चेह) D₃ (sup lin as in text) M₂ विज्ञानात्; M₁ [अ]विज्ञानात् (for विभ्रंशात्) — °) K₄ B₁ ३ D_० M₂ सत्ये (for सत्ये)

30 °) = 5 43 26° K₃ B₁ ४ D_० M₂ सत्यात्, T₁ सस्य (for सत्यात्) T G₃ ४ प्रमुच्य (for प्रच्यव) — °) D_०; T G तथा (for तदा) S₁ K₁ ३ ४ दैवेन, K₃ ते देव, B D वै दैव (B₃ D_n D₂ ४ देव) (for दैवत)

31 °) K₄ S (except T₁ G₁) तैर् (for चैर्) — °) K₄ G₁ ३ M यज्ञं (for स्वर्गं)

32 °) K₃ D₃ नश्यति (for क्षीयन्ति) K₁ D₄ ६ G₄ धर्मत (for [अ]धर्मत)

33 °) Ś1 K₁ D_० प्रणश्यति (for प्रशां) — °) K₃ D₂ ३ G₁ M₂ धर्मा यज्ञ, G₄ यज्ञधर्म (by transp) T₁ M₁ तदा (for तथा)

34 K₁ ३ om (hapl) 34^{ab}, D₂ om (hapl) 34 — °) T₂ (after corr) क्षुन्नय (for व्याधयस्) K₃ जेहा; D_० D_n M₂ तद्गीर्, T G₂₋₄ चैव (for तन्द्नी) — °) T₁ क्रोधा दोषां (by transp), G₁ दोषा क्रौयां K₃ दोषो क्रोधो द्मास्तथा — T₁ om (hapl) 34^{cd} — °) D₂ उपद्रवां B₂ D_n प्र (for च) K₃ ४ D₁ ३ G₁ ३ ४ M वर्धते (for वर्तन्ते) — °) T₂ (after corr) G₄ ईतय (for आधय) B D_० D_n D₁ sm 4-६ T₂ G₃ क्षुन्नय (for व्याधयस्) M₁ धर्मश्च क्षीयते क्रमात्

35 S₁ K₁ ३ ४ B₂₋₄ D₂ G₁ om (hapl) 35^{cd} — °) K₃ D_० D₂ M धर्मं चावर्तमानेषु

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।

युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकैषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्रामुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
यदि तेऽहमनुग्राहो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुवंगमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २

भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३
तद्रूपं कदलीपण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

36 ^{b)} T₁ भावा लोके प्रवर्तितः — ^{c)} D₁ T₁ G₁ १
क्षये (for 'क्षय') K₁ D₁ १ कृतो धर्मः, K₄ G₂ कृतान्ध
मार्त् (for कृता धर्मा) — ^{d)} S₁ K₁ १ D₁-३ ३ ० प्रधा
नानि, T₂ G₂ प्रयाणानि (for प्रार्थं) Ś₁ K₁ प्र, K₂ (both)
वि and प्र, K₄ B₂ ३ D₁ १ T₁ G₁ १ ४ M₂ च (for वि)
M₁ प्रार्थनापूर्विका स्मृता

37 D₁ om ३७, T₁ om ३७^{ab} — ^{b)} Ś₁ K₁-३ D_०
D_३ ३ G₁ नचिराद् (for अचिराद्) Ś₁ K₁-३ D_० D_६ प्रसिप
त्वते, K₄ सप्रवर्तते; D_२ ३ यत्प्रवर्त्यते — ^{c)} K₄ (hyper-
metric) एतच्च (m ह्येतत्), T G चैव (G₁ चेम) (for
त्वेतत्)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ १ T₂ G₂-४ M₁
आरण्य — Sub parvan K₄ B₁ ३ ४ D_n D_६ ० (all
om sub parvan name) mention only कदलीखड (K₄
'खडप्रवेश'), B₂, likewise, only गधमादनप्रवेश (followed
by कदलीपण्ड); D_० only पुष्पामिहरण and कदलीखड, D₁
only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश), and
G₁ only सौगधिकारण — Adhy name K₃ हनुमन्नीम
नेनममागमे युगसख्या; D_० D₁-३ हनुमन्नीमसमागमः, D_n
D_६ ० हनुमद्दान, D_६ युगसख्यायन, G₁ हनुमन्नीमसवादे युग
सख्याकथन, M₁ युगधर्मकथन — Adhy no (figures,

words on both) D_{n1} n₂ 148 (as in text), D_{n2}
149, D₁ 156, T₁ 150, T₂ G M 151 (M₂ 153)
— Śloka no D_n D₁ 40

149

3 ^{b)} M सुमहत् (M₂ हा) कपि — After 3^{ab}, S
ins (a variant of 2^{cd})

742* तद्रूप यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।

— ^{c)} Ś₁ च वीरस्य (for ततोऽतीव) K₁ १ स देहस्तस्य
वीरस्य, K₄ स्व देह वर्धयामास — ^{d)} K₂ D₁-३ [अ]वर्धता
याम; K₄ हनुमान्पवनात्मज, M वृद्ध आयाम

4 ^{a)} Ś₁ K₁ १ D₁-३ तदीर्घं, K₄ B₁-३ D_n D_६ ० M
सद्रुम; B₄ D_० सद्रूप (for तद्रूप) Many N MSS स्वढ
(for पण्ड) — ^{c)} Ś₁ K₁ १ चिर चोच्छ्रयम्, B₁ (m as
in text) शिखरोच्छ्रयम्; D_{n2} n₂ D₁ ३ गिरिश्चो, T₂ G₂-४
गिरेश्चोच्छ्रयम् M₁ om च K₂ ४ B D आक्रम्य, G₁
आसाद्य, M₁ आद्यस्य (for आगम्य) — ^{d)} B₂ D_n D_६ ०
च (for स) K₄ तस्थौ गिरिरिधापर

5 ^{b)} D₁-३ ० भास्कर (for पर्वत) K₄ तत्रासौ वा-
नरोत्तम — ^{d)} B₂-४ D (except D₁-३ ०) कुटिलानन

6 ^{c)} K₂ ४ D₁-३ विस्मये, K₃ स्मिते; B D_{n1} ३

दीर्घलाङ्गलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
 तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
 विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
 तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
 आवभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
 वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संध्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
 प्रत्युवाच ततो भीमः संग्रह्यतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२

न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
 विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
 यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
 त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
 तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवर्षभः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
 मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्ठके ।
 कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
 तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G₁) *सिस्मिये K₃ Dc D₅ पार्थो (for भीमो)

— ^d) D₁₋₃ जहर्षे, T G₂₋₄ जहृषे

8 °) T₂ G₂ ३ एव (for इह) — ^d) B₄ Dn D₂ ०
 T₂ G₃ द्रष्टु रूप (by transp)

9 °) S₁ वर्धतश्, K D₂ ३ वर्धते, B₂ G₄ M वर्धेय, Dc
 वर्धये, T₁ यदेव, G₂ यदेव T₁ G₄ [अ]भूतोय (for [अ]तो
 भूयो) — ^b) D₁ यावान्मे, T₁ यन्मे तन् K₁ T₂ G₂ ३
 मनसीप्सित, B₂ ३ D (except D₁₋₃) T₁ मनसि स्थित
 K₄ यावदिच्छा भवेन्मम

10 Before 10, K₃ 4 B Dc Dn D₃ (marg) 4 ०
 T₂ G₃ ins वैशपायन उ° (T₂ G₃ om उ) — ^b) B
 (B₁ marg) Dn D₄ ० *पर्वत — °) Some MSS
 हनुमतो K₄ D₅ T G₂₋₄ रूप (for वर्ष्म)

11 ^d) Some MSS हनुमतम् Ś₁ K₁ ३ अवस्थित,
 K₄ M₂ उपस्थित (for अवस्थितम्)

13 °) Dc नाह (for न हि) K₄ G₁ शक्नोमि (for
 शक्नोमि) B₁ S ते (for त्वा) D₁₋₃ द्रष्टु त्वा न हि शक्नोमि

14 °) Ś₁ T₁ G₄ महा, T₂ G₃ महान्, G₁ [ए]व मे
 (for [ए]व मे) — ^d) Dn₂ T₂ G₂₋₄ यात् (for *गात्)

15 ^b) S₁ K₁ ३ transp स and सह Dn D₅ सु
 (for स) K₄ T G₁ ३ 4 *रावणा (for *वाहनाम्) — ^d)
 B₁ ३ 4 Dn D₄ ० अजसा (for ओजसा)

16 °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ अपर्याप्तल्लैकस्य, T₁ G₂ न चै
 वैकस्य प°, T₂ G₁ ३ 4 न चैव तव प, M तवैकस्य पर्याप्तो
 — ^d) S₁ राक्षस (for रावण) M न चासौ राक्षसाधम

17 Before 17, K₁ ३ B D (except D₂ ३ ०) ins
 वैश उ° — °) K₃ 4 D₅ ३ स (for तु) — ^b) Some
 MSS हनुमान् B_{1m} 4 Dn D₄ ० प्लवगोत्तम; T G₂ ३
 भरतर्षभ, G₁ प्लवगेश्वर, G₄ मनुजर्षभ

18 Before 18, N (except K₄, D₃ marg sec m)
 ins हनु(oi *नु)मानुवाच — ^d) K₄ यथासौ, M₂ न चासौ
 (for ममासौ) Ś₁ K D₅ धिप (for *धम) G₁ रावण
 सगणो युधि (=16^d)

19 °) B D (except D₁₋₃ ३) G₁ M निहते तस्मिन्
 (by transp) — ^b) D₂ सबले (for रावणे) B₂ लोक
 वारणे, T G₂₋₄ रावणे — °) K₃ 4 D₁ ३ न स्याद् (for
 नश्येद्) — ^d) K₄ D₁ ३ ममी (for उपे) Ś₁ तदेन
 निरीक्षित (sic), K₁ D₃ [इ]त्यत एव समीक्षित, K₂ D₅
 [अ]त एतस्मी, T G₂₋₄ तत एवमुपे°, G₁ M₂ [इ]त्यत एतदुपे°,
 M₁ [इ]त्येवमेतदुपे

20 °) B Dn D₄ ० T G₂₋₄ त हरता, M₁ गत्वा तु (for
 हत्वा तु) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ तेन हत्वा तु (D₁ ३ सु, D₂ म)
 वीरेण (Dc रामेण) — ^b) B_{1m} ३ 4 Dn D₁ 4 ० T G
 धम (for *धिपम्) — °) K₂ Dc₂ D₄ T₁ G₂ स्वपुरी, G₁

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
 तद्रच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोधानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
 स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६

अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्विदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
 बृहस्पत्युशानोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
 पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्त्रो विद्या विज्ञानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
 सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
 वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

स्वा पुरीं, M₂ स्वपुरे (for स्वपुर) — ^a) Ś1 K Dc D1-3 5
 लोके च (Dc लोकेषु) स्थापित यज्ञ, B Dn D₄ 6 T G₂-4
 कीर्तिश्च (Dn Dc 'श्चा) स्थापिता नृपु

23 ^b) Ś1 K₁ 4 T₁ G₁ 2 M कुसुमा (Ś1 K₄ M₂ मो)
 पचय; G₄ कुसुमानयन — ^c) Ś1 वि; G₂ M₂ [इ]द (for
 हि) G₁ विज्ञानता (विशेषत also)

24 ^b) Ś1 K Dc D₂ 3 5 पुरुषर्षभ — ^c) G₂ 4 देवता
 हि (for दैव)

25 ^b) B Dn D₄ 6 परि (for अनु) D1-3 पालयन्
 — ^c) T G स्वधर्मस्थापन धर्म्य — ^d) K₁ 2 D₁ 3 गणयस्व;
 K₃ 4 B₄ Dn D₂ 4-6 गमयस्व; T₁ [आ]गमनेस्य (for [आ]-
 गमयस्व) Ś1 बुध्या विगणय स्वयम्

26 ^a) Ś1 K B₂ 4 D1-3 5 शास्त्रम्, M धर्मान् (for
 धर्मम्) Ś1 D₁ भव (for अवि) — ^b) Ś1 वृद्धानविगणय
 वा — ^c) N धर्मार्थो (for धर्मो वै) Ś1 K₂ विचितु (for
 वेदितु) N शक्यो, G₁ शक्य

27 ^a) Ś1 K1-3 यश्च, S (except T₂ G₂) ह्यत्र (for
 यत्र) — ^c) B1-3 Dn D₄ 6 T₁ स विज्ञेयो, D₁ 3 विख्या
 तव्यो; T₂ G₂ विज्ञातव्ये Dc हि भागेन (for वि) — ^d)
 T₂ G₂-4 तत्र (for यत्र) B₄ बुद्धय (for [अ]बुद्धय)

28 ^a) Dc प्रभवो — ^b) B₁ 3 Dn D₄ 6 धर्मो वेदा
 प्रतिष्ठिता — D₄ 6 om (hapl) 28^{ad} — ^c) S (except
 T₁) वेदाद् (for वेदैर्) — ^d) B₂ M₂ यज्ञे, T₂ G यज्ञाद्
 (for यज्ञैर्) Ś1 K₂ B₂-3 D₁ 3 वेदा (for देवा)

29 ^a) Ś1 K D₂ 5 विधानज्ञैर् — ^b) Ś1 सृष्यति,

K₁ 2 तुष्यति, K₃ तृष्यति, K₄ D1-3 ऋष्य(D₂ इष्य
 [sup in इष्य])ति (for धार्यन्ति) — ^c) K₁ 'नौर्युक्तै'
 (sic), K₂ 4 Dc Dn₁ D1-4 'न प्रोक्तै, B₂ 'नज्ञैश्च (for
 नोक्तैश्च) — D₄ om (hapl) from मानवा' (in 29^d)
 up to धार्यते (in 30^c) — ^d) Ś1 K D1-3 ऋष्यति (K₂
 तृष्यति) (for धार्यन्ति)

30 D₄ om up to धार्यते (cf v1 29) — ^a) S
 बल्याकरं — ^b) D₂ कृष्यार्थो; T G₂ 4 M कृष्याथैर् (for
 कृष्याथो) K₂ 4 B Dc Dn D₂ 6 T₂ (after corr) G₂
 कृष्या(G₂ वि)गोजा(K₄ दैर्गो)विपो', D₂ कृष्या योषाविपो';
 G₁ कृष्या चाधानिपो, text as in Ś1 K₁ 2 D₁ — ^c) Ś1
 K₁ 2 4 D₁ 3 (m as in text) 5 विधया (for वार्ता) K₄
 धर्मै, D₂ लोको; T₁ धर्म (for सर्व) — ^d) Ś1 K₁ 2 धर्मै
 मिर, D₂ धर्मोवेदैर्, T₁ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतैर्)

31 ^a) Ś1 K D1-3 5 M त्रयीति (K₂ त्रयी तु) निश्चिता
 वृद्धै (Ś1 बुद्धै; M वार्ता); T G दण्डनीतिस्रयीवार्ता (G₂
 ता) — ^b) Ś1 K D1-3 5 विधानत, T₁ मनोमता, T₂
 G₂-4 जगुर्मता (for विजा) — ^c) T₁ 2 (before corr)
 G₂ 4 M₁ प्रयुक्ताभिर् (for प्रयु) — ^d) T₂ G₂ प्रवर्तते
 (for विधी)

32 ^a) Ś1 K₁ 2 सर्वे, K₂ D₂ सा वै; K₄ D₂ सता;
 D₁ 2 सा च (for सा चेद्) D₁ कर्म; D₂ धर्म (for धर्म)
 B Dc Dn D₄ 6 कृता (B₂ कृते) (for -क्रिया) — ^b)
 T₁ त्रयीधर्मं न ते; M₂ धर्मादते — ^c) G₁ M विना (for
 कृते) — ^d) Ś1 D₁ ऋत (for इद)

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्हैतैर्धर्मैः स्रयन्ति वै प्रजाः ॥ ३३
द्विजानाममृतं धर्मो लोकेश्वैवैकवर्णिकः ।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४
याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५
शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६
क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।

सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९
तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुभिर्बलेषु च ।
नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०
राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२
मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

33 ^a) K₁ हि वर्तत्यो, K₃ 4 Dc D₁₋₃ G₁ M ह्यति
(K₄ G₁ M₂ ह्यधि, D₃ स्वति) ह्यत्यो, Dn D₄ ० T₂ (after
corr) G₃ 4 ह्यवर्तित्यो — Ś₁ K₁ om (hapl) 93^{ad}
— ^c) K₄ D₁₋₃ ० अ (for सु-)! — ^d) K₂ ३ B Dn
D₄ ० T₂ (after corr) G₃ M धर्मं, G₁ धर्मं (for धर्मं)
K₄ D₁₋₃ ० सीदति (for स्रयन्ति)

34 ^a) Ś₁ K₁ ३ परमो (for अमृत) D₁ तच्च (for
धर्मो) K₄ द्विजानामथ ये धर्मा, B Dn D₄ ० T₂ G₃ द्विजा-
तीनामृत धर्मो — ^b) Ś₁ K Dc D₂ ३ ० धर्मश्च (K₃
धर्मान्), D₁ धर्मैश्च (for लोकेश्च) T G °लक्षणं (G₁
°वर्णक)

35 ^a) B Dc Dn D₁ 4 ० °ध्यापन, D₂ ० °ध्ययने, T₁
G₁ 4 °ध्यापना (for °ध्यापने) K₁ ३ चोभौ, B D (except
D₁₋₃ ०) विप्रे (for चोभे) — ^b) B D (except D₁₋₃ ०)
धर्मश्चैव (B₁ ३ Dc °क), G₄ ब्राह्मणस्य (for ब्राह्मं) S
(except G₂ M₁) परि (for प्रति) — ^c) K₃ B₁ ३ Dc
D₁₋₃ S च, K₄ तु (for वै)

36 ^a) K₂ G₄ [अ]ति, K₃ [भा]शु, Dn D₄ ० T G₃ M₂
च (for तु) — ^c) A few MSS भैक्ष्य T₁ चापि, T₂
G₂₋₄ चैव, G₁ धर्मो, M₁ एव, M₂ हीनो (for हीनास्) — ^d)
T₁ G₁ M यथैव Ś₁ K₂ Dn D₄ ० गुरुवासिता, K₁ वा
सित, K₃ B Dc D₁₋₃ ० वासिन (B₂ °सेविता)

37 ^a) Ś₁ K D (except D₁₋₃ ०) क्षत्रधर्मेण, B₂ 4
°धर्मोथ, T₂ (before corr) G₄ तत्र धर्मोत्र M₁ तथैव
चात्र कौन्तेय — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ० कुरु (for तव) K₄
कर्माभि, B धर्मोभि (B₂ °थ), Dn D₄ ० T₂ G₃ 4 धर्मोत्र,
T₁ धर्मोपि, G₂ धर्मो हि (for धर्माभि) T₂ (before corr)
कारण (for रक्षणम्)

38 ^b) T₂ (before corr) G₄ श्रिया (for श्रुता) — ^c)

Ś₁ K₁ ३ स्वस्थित, K₃ सुस्त्रिग्ध, B D (except D₃ ०) G₁
आस्थित S₁ K₁ ३ चास्ति, B₂ 4 Dc शास्ति, G₂ 4 शाधि
S₁ K₁ ३ धर्मेण (for दण्डेन) K₄ सुस्थितस्यापि दडेन; T₁
सुस्थिरश्चाप्यद^०

39 K₄ om 39^a-41^b, D₁₋₃ ० om 39 — ^a) Ś₁
K (K₄ om) निग्रहानुग्रहे, S °हप्रग्रहे — ^b) S नेता (for
राजा) — ^c) K₃ B D (D₁₋₃ ० om) भवति (for भवति)
— ^d) K₂ ३ B D (D₁₋₃ ० om) मर्यादा °स्थिता

40 K₄ om 40 (of v l 39) — ^a) T G₂₋₄ तस्माद्
शेषु दुर्गेषु — ^d) Ś₁ K₁ ३ वृद्धिक्षयो, K₃ T₂ (before corr)
G₄ M₁ वृद्धि क्षय, B₂ वृद्धि क्षय, B₃ T₁ G₂ M₂ वृद्धिक्षय
Ś₁ K₂ यथा (for तथा)

41 K₄ om 41^{ab} (of v l 39) — ^a) K₃ B D M₂
राज्ञामुपायश्चारश्च — ^b) S₁ K₁ D₀ बुद्धिमत्, K₂ B Dc Dn
D₄₋₆ M₁ बुद्धिमत्, K₃ D₂ ३ T G M₂ बुद्धिमत् (T₁ °त्र)
S₁ K₂ B₁ ३ 4 D (except D₁₋₃ ०) M₁ पराक्रमा, T₁ -विनि
ग्रह, G₂ पराक्रमै — ^c) B₁ निग्रहेषु ग्रहे, B_{1m} ३ 4 D
(except D₁₋₃ ०) T₂ G₃ निग्रहप्रग्रहौ (B₂ T₂ G₃ हश्च),
T₁ G₂ 4 निग्रह प्रग्रहश्च, M₂ निग्रहानुग्रह K₃ Dc D₁₋₃ ०
चोभौ, K₄ G₁ M चापि (for चैव) — ^d) K₃ B₁ ३ 4 Dn
D₄ ० T G₂₋₄ वै, K₄ B₃ D₁ ३ G₁ M चेत् (for तत्) B
Dn D₄ ० T₁ G₁ कार्यसाधक, M साधक

42 K₁ om 42^a-43^b — ^c) K₄ B D (except Dn₃
D₁₋₃ ०) कर्माणि (for कार्याणि)

43 K₁ om 43^{ab} (of v l 42) — ^b) K₄ चारश्च,
B₄ Dn₃ D₄ चारश्च, G₁ चचार T G₂ ३ पालिता हि (T₁
तानि) नरर्षभ, G₂ पालिता भरतर्षभ — ^c) S₁ K₁ ३ B₃ 4
D₂ ० सुमन्त्रिते नये, B₁ ३ Dn D₃ °तेन या, T₁ °तेषु नं, T₂
G M₁ तनयं, M₂ सुनयं S (except T₁) मन्त्रिस्व (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
 स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्त्रियैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबानियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
 खेम्यश्चैव परेम्यश्च कार्याकार्यसमुद्भव ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलावलम् ॥ ४७
 बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

निग्रहं चाप्यशितेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
 एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

विद्विस् — ^a) Ś1 तद्विद्भिः, K Dc Ds S तद्विधै (K4 तद्वि-
 तै), B Dn D4 ० ता द्विजै (for तद्विदै)

44 T1 om (hapl) 44-45 — ^{ab}) D1 १ ० क्रिया
 मूढेन; T2 G2-4 त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन) K4 मूर्खेण,
 G1 M1 लुब्धेन; M2 बुद्धेन (for मूढेन) B Dn D4 ० बालेन
 लुब्धेन (by transp), G1 M1 मूर्खेण बालेन B2 4 Dn
 D4 ० [अ]पि वा (for तथा) — ^c) K4 B Dn D1-4 ० G4
 M2 मन्त्रयीत — ^d) D1 १ वा (for च) Ś1 [अ]न्यदलक्षण,
 K1 १ [ओ]द्गु, K4 D1 १ स्याद; D2 M2 [आ]स्पद, T2 G2
 [ओ]स्पद, G1 १ [आ]स्मानुरक्षण, G4 [अ]स्पदलक्षण, M1
 [आ]स्मा दुरक्षण (for [ड]न्माद) K5 (corrupt) येषा चैव
 वेदलक्षण — After 44 K4 ins

749* सर्वं दोषकृत येषा वैर तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T1 om 45 (of v1 44) — ^a) T2 G2-4 मन्त्रयन्
 (for मन्त्रयेत्) — D2 om 45^c-46^b, D6 om 45^{cd}

— ^c) T2 G2-4 नीतिविन्यासैर्

47 D2 om 47 — ^b) Ś1 ऋव, K3 D1 ऋवा, T1
 G2 ऋवे, T2 (before cori) G1 4 ऋवै

48 ^a) Ś1 स, K3 B1-3 Dn D4 ० स्व (for सु)
 — ^b) K4 कार्यं, D1 कार्यात्, G4 कार्यं (for कुर्यात्) S1
 K साधुपु सम्रह, B1 १ Dn D2 ० ० साधुप्वनुग्रह, B2 साधुपु
 विग्रह, B4 D1 १ साधुपु प्रग्रह, Dc D4 साधुप्वनिग्रह, T1
 साधुप्रतिग्रह, G4 कुर्यात्प्रिग्रह — ^c) S1 K2 D6 चाप्रतिष्ठेपु,
 K5 चाप्यसाध्येषु; D2 चाप्यशितेषु, T1 चापसृष्टेपु

49 K1 2 om 49 — ^{ab}) K3 निग्रहे सम्रहे, K4 B2 १
 निग्रहानुग्रहौ (B2 हे, B3 हे), B1 Dc D2 T1 G1 १ 4 M1
 निग्रहप्रग्रहे, M2 निग्रहावग्रहे T G2-4 transp सम्यक् and
 राजा M1 नेता (for राजा)

50 ^a) G2 4 एव (for एष) K B2 D G1 4 M2 [S]भि
 हित (D6 विदित) (for विहित) — ^b) D1 १ धर्मो घोरो
 (by transp) Ś1 K2 दुरासद, K1 D3 दुराचर, Dc D1 2
 T G2-4 दुरत्यय — After 50^{ab}, B4 ins

744* साक्षा मित्राणि दानेन ग्राह्यण कृत्रिमानि च ।

भेदेनारीन्द्रमयेत्कुण्डेन साधयेत्प्रजा ।

— ^c) K1 G2 M त स्वधर्मं, D2 स्वधर्मस्थो

51 ^a) K4 दमधर्मैस्तपेज्याभि, T1 तवधर्मजवेयाभि
 (sic), T2 G2 १ दानवर्मवरेज्याभि, G1 दानधर्मदमे, G4
 M1 दानधर्मपरे (M1 ऋते), M2 दमधर्मतपे — ^b) T1
 विप्रो याति G1 M2 तु वै (for यथा) — After 51^{ab}, S
 reads 52^{ab} for the first time, repeating it in its proper
 place — ^c) K4 दानतीर्थं, T1 दानादिभि, G2 4 नाना
 दिग्भ्यः — ^d) T G2 4 याति (for यान्ति) K4 वैश्यापि,
 Dc वैद्यास्तु, T G2-4 वैश्योपि, M1 वैश्या हि — After 51,
 S ins

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिसुत्तमाम् ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab},
 repeating it here — ^a) K4m क्षत्रियापि, T G2 4 M2
 (all MSS first time) G1 १ (both MSS both times)
 क्षत्रिया हि (for क्षत्र याति) T G1 (all both times)
 G2 4 (both first time) यथा (for तथा) — ^b) D2 भूमि-
 (for भुवि) Ś1 K2 रक्षण, K3 D1-3 वर्धन, K3 ब्राह्मण;
 D5 T G2 4 (T G2 4 first time) and G1 १ M (all both
 times) चपन (for निग्रहं) — ^c) B1-3 Dn D4 ० T2
 G2 प्रणीतदद्या, D2 प्रणीय चर्म, D5 प्रणीय दद्या — ^d) K4
 B4 S (except G1) क्रोध (for द्वेष) K3 Dc D1-3 १
 विवर्जित — ^e) Ś1 K D1-3 १ ० वधा क्रोधविगता (Ś1

१५०

वैशांपायन उवाच ।

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्भाष्यगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४

धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

*विस्ता , K₁ ; *रहिता)

Colophon om in B₁₋₃ Dc D₄ e — Major parvan
Ś₁ K₁ ; Dn₃ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan K₄
(om sub-parvan name) mentions only कदलीखट्वप्रवेश,
B₄ Dn, likewise, only गन्धमादनप्रवेश; D₁, only लोमशा-
तीर्थयात्रा (followed by कदलीखट्व); T₃ G₂, only सौग-
धिकयात्रा, and G₁, only सौगधिकारण — Adhy name
K₃ D₃ e हनुमन्नीमसमागम*, B₄ हनूमदर्शन, D₁ ; हनु-
मन्नीमसमागमे राजधर्मकथन, G₁ हनुमन्नीमसवाद* — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ ns 149 (as in
text), Dn₃ 150, D₁ 157, 8 152 (M₂ 154) — Śloka
no Dn₁ 52, Dn₃ ns 53, D₁ 51

150

- 1 ^b) B₁₋₃ Dn D₄ e कामत कृत (for काम) — ^d)
K₄ T₁ परिष्वजत
2 ^e) B₄ तस्याथ; G₁ M भ्रात्राशु — ^d) Ś₁ K₁₋₃
D₃ e सरव (Ś₁ सर्व) चास्य व्य (K₃ [अ]व्य)वर्धत — After
2, N (except K₄) ins
746* बल चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृश क्वचित् ।
[Ś₁ चातिबल B Dn D₄ e महान् (for क्वचित्)]
3 ^e) T₁ उवाचाथ (by transp) — ^e) K₄ आमभ्य,
S (except T₁) आसाद्य (for आभाष्य) K₃ D₃ सौभ्रात्राद्
for सौहार्दाद्
4 ^e) K₄ T₁ समा, M₂ स्वमा* (for स्वमा) — ^b)

= 1 72 15^d K₄ M₂ स्मर्तव्या स्म, B₁ D₄ e *व्योसि
— For 4^{ab}, D₁₋₃ read

747* क्षीघ्रं तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्व पाण्डुनन्दन ।

स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— ^e) K₄ इहस्थ* स्म नरव्याघ्र — ^d) B₂ ; Dn D₁ कर्हि*
(for कस्य*)

5 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ e नि* (for वि*) — ^e) T₁ काल
एष, T₃ G एष काल (for देश*) — ^d) Ś₁ K₂ ; Dc D₃ e
यक्ष*

6 ^a) T₁ चापि (for चक्षु*) — ^b) B₂ चासि; B₄
D₁ ; T₃ G₂₋₄ M₁ चापि (for चास्मि) D₃ भारत (marg
sec m as in text), T₃ G₂₋₄ M₁ राघव (for राघवम्)
— After 6^{ab}, B (B₁ marg) D (except D₁ ; e, D₃
marg sec m) ins

748* रामाभिधान विष्णु हि जगद्बुदयनन्दनम् ।

सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।

[(L 2) B₄ सीतावक्त्रप्रकाशेद्]— ^d) T₃ G कृत्वा (for गत्वा)

7 ^e) K₃ Dc D₁ ; T₁ च, M₂ वै (for त्व) — ^d)
K₁ ; B₂ D₃ सुप्रत (for भारत)

8 After 8, D₃ ins

749* निहतान्धार्तराष्ट्रास्तु तन्मे वद च भारत ।

9 ^e) K₄ शिलाभिद्, T₁ लीलया, M₂ निलया (for
शिलया) K₃ B Dn D₂₋₄ e T₁ M₁ चापि (B₁ चापि),
K₄ तस्य, D₁ e तान् (for वा तन) — After 9^{ab} B₁
(marg) Dn D₃ e ins 750* — ^e) B₂ D₁ ; तानद्
(for यावद्) K₁ ; Dc प्तत्, B₃ प्त्य (for अद्य) B₂

यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हन्तुमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
 खस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।
 तथैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
 चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण खं तव ॥ १४
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत् ॥ १५
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
 अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ १७
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोडयामास तदा भौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

Dn D₄ ० transp अद्य and एतत् K₁ ३ एव, D₁ ३ एन,
 D₂ ३ M एत, T₁ एष (for एतत्) Ś₁ यदि तावत्करोम्ये
 तत् — B₁ (marg) Dn D₅ ० ins after 9^{ab} B₂₋₄ Dc
 D₄, after 9

750* बद्धा दुर्योधन चाद्य ध्यानयामि तवान्तिकम् ।

[Dc दुर्यो (for दुर्यो), and पार्श्वयोरानयामि ते (for the
 posterior half)]

11 ^a) K₄ D₅ T₂ G₂ ३ एतत् (for एव) — °) Ś₁
 K₁ ३ तेह, K₂ D₅ (by transp) [अ]स्तु ते Ś₁ K₁ ३ Dc
 T₂ G₂₋₄ गमिष्यामि, D₅ महाभाग (for 'बाहो) — ^d) B₁
 D₁₋₃ T₂ G क्षमये, B₂₋₄ Dn D₄ ० का (for क्षा) K₂
 M₂ स्वा (for स्वा)

12 ^b) Ś₁ K B₁ ३ Dn₅ D₁ ३ S (except G₁ ३)
 वीर्यवान् (K₄ शत्रुहन्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ विजेष्यामि,
 K₄ B₄ S हनिष्यामो (M₁ 'म, M₂ 'मि) S₁ K₁ ३ B₄
 Dc D₅ रणे (for वय) K₄ रिपु, B₂ Dn D₄ ० G₁ परान्
 (for रिपून्)

13 D₅ om 13^a-15^c — Before 13, D₁₋₃ T₂ G₂ ३
 ins वैश (D₁ cont उवाच) — °) S₁ D₂ सौहृदाद्वापि;
 K₁ दाश्रापि, K₂ ४ M दत्वाच्च, B Dc Dn D₄ ० T₁
 दाक्षैव — ^d) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० transp तव and
 प्रियम्

14 D₅ om 14 (cf v1 13) — ^b) Dn D₄ ० पर
 (for शर) — D₂ om from शक्ति up to स्वरवेण — ^d)
 K₁ ३ De₁ करिष्यामि (for प्यसि) — °) K₂ ४ D₂ G₂
 M त, D₁ तु, G₂ तु (for [अ]ह) — ^f) K₂ ४ रणे तव (K₄
 तदा) T₁ G₂ परतप (for रव सव) — After 14 S ins

751* य श्रुत्वाैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D₅ om 15^{abc} (cf v1 13) — ^a) K₄ [अ]ह;

B₄ T₂ G₂ ३ सन् (for च) T₁ विजयस्य ध्वजाग्रस्थो — ^b)
 B₁ रावान् (for नादान्) — °) B₂ Dn D₄ ० ये, B₄ व,
 T₂ G₂ ४ तु (for ते) Dn D₄ ० प्राणहरा K₂ शत्रूणा
 प्राणहरणान्, D₁₋₃ शत्रुप्राणहरानघोरान् (D₅ 'न्योग्यान्)
 — B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० ins after 15^c D₅ (which om
 13^a-15^c) ins after 12 (om line 1)

752* सुख येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनुमास्तदा पाण्डवनन्दनम् ।

मार्गमाख्याय भीमाय

[(L 2) B₄ Dc मध्यम (for 'नन्दनम्)]

On the other hand, D₁ ३ ins after 15^c

753*

मा भूते मानसो ज्वर ।

मया हि प्राणसर्वस्व लाङ्गूले विनिवेशितम् ।

शत्रुप्राणहर योग्य

— ^d) B₂₋₄ D (except D₁₋₃) तथैवां (for इत्युक्त्वां)
 — After 15, Ś₁ K₁ ३ B₁₋₃ Dc Dn ins an addl
 colophon [Adhy name B₁ हनुमन्नीमसवाद, B₂ ३
 कदलपट्टे (B₂ cont हनुमन्नीमवर्शन) — Adhy no
 Dn 150]

16 Before 16, Ś₁ K₁ ३ B D (except D₁₋₃ ३) M₂
 ins वैश ड — °) Dc तस्मिन्गते (by transp) D₂
 हनुमति (for हरि) — °) Ś₁ K₁ ३ गहन (for विपुल)
 — ^d) K₂ विचरद्, K₄ व्यगाहद्, D₅ विचरन् (for व्यचरद्)
 Ś₁ K₁ ३ विपुल वन; K₂ D₁ ३ गहन वन (for गन्ध*)

17 ^b) K₄ B₄ D₅ [अ]नुत्तमा (for [अ]प्रतिमा) — °)
 T₂ G₂₋₄ आनुपूर्व्य, M आनुभाव (for अनुभाव)

18 Dn₅ om 18^a-19^b Ś₁ om 18^a-19^b D₂
 reads 18^a-19^b in marg sec n — °) N (Ś₁ Dn₅
 om) विलोकं, S विलोळं — ^d) K Dc D₁₋₃ ३ 'परी'

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
 मत्तवारणयूथानि पङ्कङ्गिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ १९
 हरिणैश्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
 व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
 कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवक्रोमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for °वने°)

19 S₁ Dn₃ om 19^{ab} (cf v1 18) — °) B Dn₁ n₂ D₄ ६ G₄ फुल्लद्रुमं (B₄ फलपत्रं), D₅ वत्सुपत्रं, M फुल्लपत्रं (see below) — After 19^a, K₁₋₃ B₁ Dc Dn₁ n₂ D₁₋₃ ६ ins

754* सरासि सरितस्तथा ।

नानाकुसुमचित्राणि

[(L 2) Dc फुल्लद्रुमविचित्राणि]

— °) B₂ D₄ ६ सरासि सरितस्तथा (= line 1 of 754*)

— After 19^{ab}, B₂₋₄ ins

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरासि सरितस्तथा ।

[Prior half = 19^a, posterior half = line 1 of 754*]

— On the other hand S ins after 19^{ab}

756* नानाविहगजुष्टानि पश्यति स समन्तत ।

— °) S₁ K D₁₋₃ ६ मदङ्गिन्नानि (K₄ पकलितानि)

20 G₄ om 20^a-21^b — °) B Dn D₄ ६ M चपला (for चञ्चला°) — °) S₁ तदा, B D (except D₁ ६ ६) वन (for वने) — °) B D (except D₃ ६) दृष्ट्वा (for दृष्टो)

21 G₄ om 21^{ab} (cf v1 20) — °) T₁ चैव सेवितान् (for च निये°) — °) T₁ गिरिः शृगान् (for गिरिं शौर्याद्°)

22 °) K₂ Dc D₁₋₃ ६ M₁ °नतशाखाग्रैस्, K₄ °नतगंधैश्च, Dn D₄ ६ °नतगंधैश्च, M₂ वायुनानत° — °) S₁ K वीज्यं, T G₂₋₄ छाद्यं (for याच्य) — °) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ द्रुमैर्वीतवि (S₁ °प्र)क°

23 °) K₂ T₂ G₂ °मना (for °वना) — °) S lo-

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतर ययौ ॥ २४
 परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५
 मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोमिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६
 तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवर्नं महत् ।
 अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

(T₁ वा)तिचक्रमे (for सम°)

24 B D (except D₁₋₃) read this stanza after 3 146 37, repeating it here — °) K₁ ३ B Dn₂ n₃ D₆ मज्जं (B₄ सद्यं) (for सज्ज) — °) S (except T₁ M₁) भीमो भीमपराक्रम° (epic tag)

25 °) S (except T₁) विनि (for परि°) K₄ इतु मति, T₂ G₂₋₄ [S]हनि पुनः (for सहनि तत) — °) K₄ प्रवृत्त, B₄ Dc₂ प्रकीर्णे (for प्रकीर्ण) — °) S (except T₂ G₃) विपुलैः (for विमलैः)

26 °) K₄ B D (except D₁₋₃ ६) हस (for मत्) — °) T₁ रुचिता°, T₂ G₂₋₄ आचिता (for रचिता°) — °) S₁ D₆ अम्लान, K₃ T G विपुल, B₄ वितत° (for विमल°)

27 °) T₁ परमप्रीतो (for प्रीति°) — °) MSS °द्युति, °द्युति also

28 °) K₄ ता, some MSS त (for तद्) S₁ K₁ ३ तु, G₂ सन् (for स) — °) K D₁₋₃ ६ सुमना, B₄ सहना (for मनसा)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य, D₆ वन (1) — Sub parvan K₄ D₂ T₂ G₃ (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेग (followed by कदलीवड in D₂) B₄ Dc Dn G₁, like wise only सौगन्धिकाहरण, D₁ ३ only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेग and कदलीवड in D₁, and कदलीवड in D₂), and D₅ only पुत्राभिरुग्ण — Adhy name K₁ ३ D₂ ३ ६ हनुमन्नीम (K₁ नीमंन)यमगाम

१५१

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
 तत्रामृतसरं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
 हंसकारण्डवोद्भूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
 आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
 सेवितामृपिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमश्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

(followed by समाप्त) ; B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० हन् (MSS
 तु also) मद्रिसर्जन, B₂ हनुमन्नीमसवाद, D₁ हनुमन्नीम
 समागमनसमाप्ति ; T₂ G₁ ३ सौगन्धिकदर्शन, M₂ हनूमद्रमन
 — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 151
 (Dn₂ 152), D₁ 158, S 153 (M₂ 155) — *Śloka*
 no Dn₁ n₂ 12, Dn₂ 13, D₁ 32, D₀ 84

151

1 °) T₁ राजन् (for रम्या) — °) D₀ अभिनदिता;
 T₁ उपसेवि, T₂ G₂ ४ परिरक्षि, G₂ परिवारि (for अभि
 रक्षि) — °) Some MSS कैलाश N (except K₄)
 शिखराम्यासे (Ś₁ K₁ Dn D₄ ० शे) — °) Ś₁ K₁₋₃ B
 D शुभकानना (Dn₂ as in text, D₀ न) — After 1,
 Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ ins

757* नीलशाद्वरुपयन्ता चित्रद्रुमपरिच्छदात् ।

[K₁ ३ ध्वज (for 'द्रुम')]

2 °) Ś₁ K₁ ३ सदना; B₄ Dn₂ D₁ ३ G₄ 'भुवना'
 Many MSS म्यासे — °) Cf 9 152 10^b Dn₂ n₂
 D₂ निर्झरे, T₁ निर्झरा — °) B₂ ४ Dn D₄ ० T₂ G₁
 कुला, B₂ D₁ T₂ G₃ ४ युता

3 S₁ om (hapl) 9^{a-5^b} — After 9^a, B (B₁
 marg) D (except D₁₋₃ ३) ins

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमात् ।

अतीव रम्या सुजला जाता पर्वतसालुपु ।

[(L 1) B₂ मृगा, Dn D₀ जना (for गणा)]

63

— °) B₂ Dn D₄ ० विचित्र* (for पवित्र*)

4 Ś₁ om 4 (of v 1 3) — °) K₄ S 'सम शीत
 (T₁ 'समस्पर्श) — °) T₁ शीत, G₁ लब्ध्वा (for लघु)
 D₀ सुख, T₁ शिव (for शुभम्) — °) K₂₋₄ S (except
 T₁) विपुल (for विमल) — °) B₂ Dn D₄ ० पिवन् (for
 शिव) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ३ ४ ० च बहु (by transp)

5 Ś₁ om 5^{ab} (of v 1 3) — °) K₁₋₃ B D₀ Dn
 D₁ ३ ४ ० दिव्य (for पद्म) K₁ ३ B Dn D₄ ० सौग
 धिकावृता (B₄ 'सौगधिकोरपला); D₀ सौगधिकैयुता K₄
 सौगधिकवनायुता

6 °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ३ 'मणि', T₁ 'वन'; G₁ 'मय'
 (for 'वर') — °) Ś₁ B₁₋₃ Dn D₄ ० T₁ G₁ M₂ रमै* (for
 'हरे') — °) B D₀ Dn D₁ ४ ० 'वोद्भूतै (B₂ 'वैधूतै');
 D₀ 'वोद्भूतै — °) T₁ वमद्भिर (for सृजद्भिर)

7 °) N G₁ राज (K₄ देव) (for यक्ष*) — °) K₄
 T₂ G M परिवारिता (G₁ 'त्त), B₁ ४ D₁₋₃ परमा (B₁ म)
 धित

8 G₄ om 8^{ab} — °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃) T₁
 दिव्यैर्, G₁ दिव्य (for दिव्या) B₄ सेवित मुनिभिर्दिव्य
 — °) B₂ ३ Dn D₁₋₄ ० चापि (for चैव) — °) D₀ तु
 (for च) T₁ वै वरुणेन हि

9 °) D₀ तद्धि (for ता च) D₀ ३ [एव दृष्ट्वा (by
 transp) T₁ दृष्ट्वा च B₄ ता दृष्ट्वैव च कौ — °) T₁ वै
 (for तत्) Ś₁ K₂ ३ दिव्या सप्रेक्ष्य पद्मिनीं, K₄ T₂ G M
 दिव्य प्रेक्ष्य सरो महत् (G₁ सरोरुह)

10 °) Ś₁ G₁ ३ ४ ता च; K₁₋₃ T₁ M ता स्म; K₄ (m

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
 ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
 रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
 सायुधं वद्वनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिदमम् ।
 पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुकुशुः ॥ १२
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
 विशालां वदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
 अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
 तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।

as in text) तास्तु, B₂ तत, B₄ ते स्म, D₂ तत्तु (for तच्च)
 T₁ कोप* (for क्रोध*) — °) Śi K₁₋₃ D₂ दश* (for शत*)

11 °) N (except K₄ B₂) M₂ प्रतिवासित (for परि)

12 °) Śi K₁ १ पुष्करार्थम् (for 'रेप्सुम्) S₁ K₁ १
 उपायात्, S त(T₁ M अ)थायात्म्

13 °) K₄ 8 कोय वै पुरुषन्यात्र* — °) Śi हृहायात्, S
 अनुप्रासस् (for हृह प्रासस्) — °) K₄ (m as in text)
 तरिक्षप्रमनुचिद्यता; S (except T₂ G₂) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ

15 °) Śi K₁ १ B₁₋₃ मुनिवै(K₁ 'वै')शं B Dn
 D₄ ० T₂ G₂ चैव (for चासि) — °) B D (except
 D₁₋₃ १) T₂ G₂ सायुधश्चैव ल* — °) Śi B Dn D₁₋₃
 G₁ ४ अभि, K₄ D₂ इह, D₂ अपि (for अस्ति) — °) K₂
 मदीपते, B₂ ४ Dn D₄ ० महामते (for धृते)

Colophon om in S₁ K₁₋₃ — Major parvan T₂
 G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan K₄ B₁ D₂ D₂ M₁
 (all om sub parvan name) mention only गधमादन
 प्रवेश (followed by सौगन्धिकाहरण in D₂), B₂₋₄ Dn
 D₄ ० G₁, likewise, only सौगन्धिकाहरण, D₁ १, only लोम
 शतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण),
 D₂, only पुष्पाभिहरण, and finally T₂ G₂, only गधमा

यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
 मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
 यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ १५

पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
 राक्षसा ऊचुः ।
 आक्रीडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
 देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
 आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

दन — Adhy name M₁ सरोदर्शन — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 152 (Dn₂ 153), D₁
 159, S 154 (M₂ 158) — Śloka no Dn D₁ 16

152

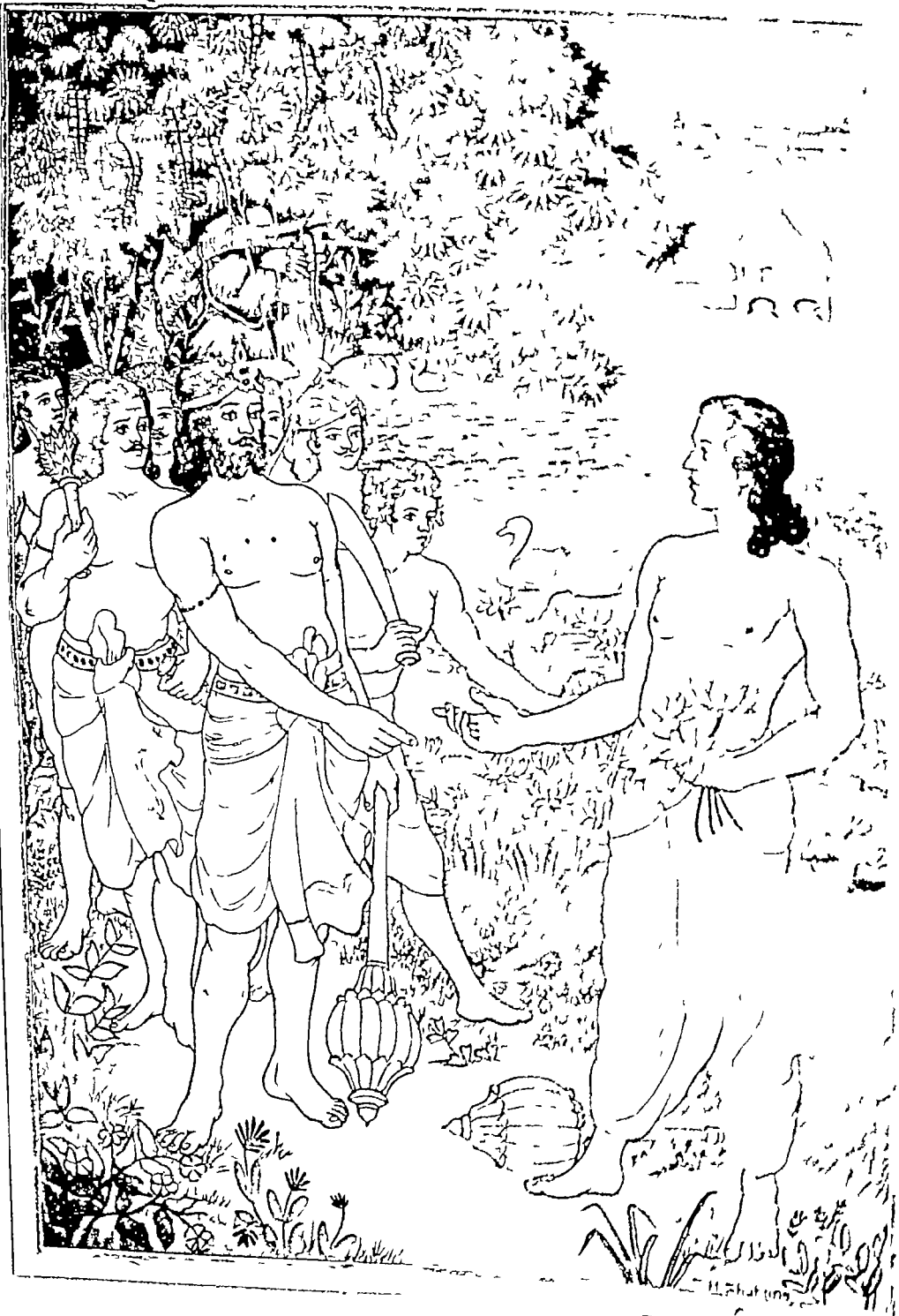
1 °) Śi B₁₋₃ D (except D₁₋₃ १) राजा (for 'पुत्रा)
 — °) T₂ G प्राप्त (for प्राप्ते) — °) K₄ T₂ G M₂ मा
 (K₄ M₂ तन्) निबोधत सा

2 T₁ om (? hapl) 2-3 — °) G₁ ४ अनिलेनोढ*
 (G₄ 'ल्य')मेतानि; G₂ अनिलोत्थमितो नीत — °) M₂ सा
 यभूव परीप्सति

3 T₁ om 3 (of v 1 2) — °) T₂ G₂ १ ममा (for
 माम*) K₄ स तस्या मामनवद्याया (sic) — °) K₄ G₂ ४
 प्रियेप्लित — °) D₂ G₂ ४ M₂ पुष्पहारम् (G₄ 'हेतेर') अनु-
 प्रास, T₂ G₂ पुष्पार्थमिह सप्रास

4 °) Śi K₁ १ B₂ Dn D₂ ४ ० G₄ मर्त्यधर्मणा

5 °) Śi K₁₋₃ मनुष्याश्च, T G₂ ४ देवताश्च (for देवा
 शात्र) — °) K₁₋₃ T G च हरति; B D₂ D₂ च रमति;
 D₂ Dn D₄ ० रमयति (for विह*) — °) M देवदानव
 गुह्यका — After 5 S ins

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि आतरं कथम् ॥ ७

भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं ह्यातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
 ह्यं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
 नेर्यं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मैवमिति सक्कोर्धैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
 कदर्थीकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
 गृह्णीत वघ्नीत निकृन्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 कुद्धा झुमन्तोऽनुययुर्दुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

759* यक्षाधिपस्यानुसते कुबेरस्य महात्मन ।

6 °) T₂ G₂ 4 n (for य) — °) B₂ अवगम्य, S
 मस्य — °) B₂ 3 Dn D₁ 4 6 न सशय (for असशयम्)

7 S₁ om 7 — °) D₂ T G₁ 3 M₁ त्वम् (for तम्)
 K₄ असाक्षादृत्य प — °) K₂ बिलाचित*, K₄ T₂ G₂ 4
 बलादिव; B₂ Dn₂ n₂ D₄ 6 इत, T₁ G₁ 3 विह (for
 दित*) — After 7, K₄ ins

760* तेषां तु घनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डव ।;
 while B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ 5) ins

761* आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च ।

नातोऽन्यथा त्वया प्राक्य किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L 1) B₂ राजान (for राज वै) — (L 2) B₂
 नद्ये, B₂ ततो (for नातो)]

8 °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ 5 उपा (for इहा) — °)
 K₄ अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 त (for च)
 Ś₁ महात्मान; K₄ धनेश हि (for महाराज) — °) K₄ क
 वै (for नाह)

9 °) = 1 113 13^d 4 50 7^d, etc D₁₋₃ एष
 (for एष) K₄ B₂ S transp एष and धर्म — °) K
 D₀ Dn T G क्षत्र; D₄ M₁ क्षात्र (for क्षात्र) D₂ सनातन
 (for कथ)

10 °) Of 3 151 2^b K₄ M transp रम्या and
 जाता — °) K₄ कथ हि भवता सम्यक्

11 °) T₂ G₂₋₄ यथा (for ह्य)

12 K₄ T₁ M om the ref — °) B D₀ [S]त्यमर्षण;
 D₀ [S]त्यमर्षण, Dn D₄ 6 ह्यामर्षण (for व्यगाहत)

— After 12^{ab}, B D (except D₁₋₃ 5) ins

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं ता महाबल* ।

[B₂ व्यगाहान् (for व्यगाहत)]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

763* ता तु पुष्करिणीं वीर प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

— °) S₁ K₁ 3 सक्कोर्ध, K₄ D₁ G₄ सकुद्धैर (for सक्कोर्धैर)

— °) M₂ प्रतापवान् (for समन्तत)

13 °) K₁ 3 नृणीकृत्यै (K₂ ल्ये)व, K₄ अवमन्य स (for
 कदर्थी) K₄ B₄ D₁ 3 तान्सर्वान्, T₁ M₂ (by transp)
 स तु तान् — °) K₄ अलोडयन्, B₁ 4 Dn₁ D₄ 6 M प्रा
 (B₁ Dn₁ प्रा)गाहत (for व्यगान्) — °) K₄ तथा, D₁ 3
 त ते; T₁ तत् (for ते त) — For 13, Ś₁ subst

764* धलाजग्राह पद्मानि रक्षसा पश्यता सदा ।

ते त न मन्त्रयुर्वीरा गृह्णन्त कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl colophon — After 13, K₁ 3
 ins

765* अरण्यस्य स तान्सर्वान्भीमसेन प्रतापवान् ।

पञ्चान्यगृह्णासहसा पौरुषे स्वे व्यवस्थित* ।,

followed by 764* (with the addl colophon)

14 Before 14, Ś₁ K₁ 3 ins वैश* — °) K₄ विकषे-
 तैन; B Dn D₄ 6 T₂ G₂ M₂ विक (B₂ निव)तैतेम (or 'तैन');
 D₀ निकृत्त चैन; T₁ विकृत्त नेत्र, G₂ 4 विकृत्त (G₄ ल्य) चैन
 (for निकृन्ततेम) Some MSS [प]त (for [ह]म) — °) T₂
 G₂ 4 M₂ पिषाम (for पचाम) K₄ परास्त्रास्त्र वाहृत भीम*
 — °) B Dn D₄ 6 [अ]भि (B₂ न्व)थयुर, D₂ न्यपतन् (for
 ऽनुययुर) Ś₁ K₁ 3 हुत त, K₄ D₂ वदानी — °) D₂

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातर कथम् ॥ ७
 भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिक्षेरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
 कदर्थीकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
 गृहीत बन्धीत निकृन्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा घुमन्तोऽनुययुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मन ।

6 ^a) T₁ G₃ 4 न (for य) — ^b) B₄ अवगम्य, S मस्य — ^d) B₂ 2 Dn D₁ 4 6 न सशय (for असशयम्)
 7 Ś₁ om 7 — ^a) D₂ T G₁ 2 M₁ स्वम् (for तम्)
 K₄ अस्माद्भास्य प — ^b) K₂ विलाचित, K₄ T₂ G₃ 4 बलादिव, B₂ Dn₂ ns D₄ 6 'हत ; T₁ G₁ 2 'दिह (for दित) — After 7, K₄ ins

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डव ।,
 while B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ 5) ins

761* धामन्ययश्चक्षराज वै ततः पिव हरस्य च ।

नातोऽन्यथा स्वया शक्य किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L 1) B₂ 'राजान (for राज वै) — (L 2) B₂ नद्यो, B₄ ततो (for नातो)]

8 ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 उपां (for इहा) — ^c) K₄ भद्रप्रा (for दृष्ट्वापि) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 त (for च) Ś₁ महात्मान, K₄ धनेश हि (for महाराज) — ^d) K₄ क वै (for नाह)

9 ^b) = 1 113 13^d 4 50 7^d etc D₁₋₃ क्षेष (for एष) K₄ B₄ S transp एष and धर्म — ^d) K Dc Dn T G क्षत्र, D₄ M₁ क्षात्र (for क्षात्र) D₂ सनातन (for कथ)

10 ^{ab}) Cf 3 151 2^b K₄ M transp रम्या and जाता — ^c) K₄ कथ हि भवता सम्यक्

11 ^b) T₂ G₂₋₄ यथा (for इय)

12 K₄ T₁ M om the ref — ^b) B Dc₁ [S]यमर्षण ; Dc₂ [S]यमर्षण ; Dn D₄ 6 क्षमर्षण (for व्यगाहत)

— After 12^{ab}, B D (except D₁₋₃ 5) ins

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं ता महाबलः ।

[B₄ व्यगाहन् (for व्यगाहत)]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

763* ता तु पुष्करिणीं वीर प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

— ^a) Ś₁ K₁ 2 सक्रोध, K₄ D₁ G₄ सक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्)

— ^f) M₂ प्रतापवान् (for समन्तत)

13 ^a) K₁ 2 तृणीकृत्यै (K₂ त्यै)व, K₄ अवमन्य स (for कदर्थी) K₄ B₄ D₁ 2 तान्सवान् ; T₁ M₂ (by transp) स तु तान् — ^a) K₄ अलोडयन्, B₁ 4 Dn₁ D₄ 6 M प्रा (B₁ Dn₁ प्र)गाहत (for व्यगा*) — ^d) K₄ तथा, D₁ 4 तं ते ; T₁ तत (for ते त) — M₂ 6 7

ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
 महागदां काश्वनपट्टनद्राम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
 ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५
 ते तं तदा तोमरपट्टिशधै-
 व्याविध्य शस्त्रैः सहसामिपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिवृष्टुरग्राः ॥ १६
 वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
 शूरस्तरस्वी द्विपतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रवृष्ट्यः ॥ १७
 तेषां स मार्गान्निविधानमहात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
 परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विधावलं वाहुवलं तथैव ।
 अशक्रुवन्तः सहिताः समन्ता-
 द्भ्रतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९
 विदीर्यमाणस्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलाशशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
 भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २०
 स शक्रवहानवदैत्यसंघा-
 न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
 कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१
 ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पाद्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य)

15 ^b) K₃ T₂ G *बद्धा (for *नद्धाम्) — °) K₄ B₄
 ताम् (for तान्) B₄ S (except T₁) *गमत् (for *पतत्)
 K₄ महारथो (for तरस्वी) — °) K₄ धुन्वनादा (for ततो
 ऽब्रवीत्)

16 ^a) K₄ भूयास (for ते त) D₆ ततो, G₂ 4 तथा
 (for तदा) Ś₁ K B₁ D₂ D₁₋₃ ६ पट्टिश (K₁₋₃ *स) तोम
 राद्यैर् (K₄ *रादीन्), S तोमरपट्टिसाद्यैर् — °) K₁₋₃ B₂₋₄
 Dn₁ n₃ D₃₋₆ T₁ G₁ व्याविद्ध, K₄ D₁ 2 आविद्ध (for
 व्याविध्य) K₄ सर्वे (for शस्त्रैः) K₁ 3 [अ]भ्यपेतुः; K₃ 4
 B₁₋₃ Dn D₁₋₆ निपेतु (for [अ]भिपेतु) — °) Ś₁ K₁ 3
 G₂ तु (for सु)

17 ^a) K₃ Dn₁ D₁ 2 5 T₁ G₂ M₂ सु (for स)
 — G₄ om 17^{ab} — °) K₃ D₂ D₃ क्षात्रे (for सत्ये),
 and निरत (for च रत्) D₃ स (for the first च)
 B₂ तरस्वी, B₃ Dn₁ n₃ स चैत्र (for सदैव)

18 ^b) K₁ 3 विहति, B Dn D₄ 6 वि (B₄ नि)हन्य,
 T₁ निगृह्य (for निहत्य) ❀ Cn वा ल्यपि इत्यनुनासिका
 लोपपक्ष इद रूपम् । ❀ — After 18^{ab}, K₁ reads 20
 — °) S₁ K₂ D₂ D₁₋₃ *प्रवीर, K₁ *प्रवीरा, G₁ *प्रकाश
 (for *प्रवीरान्) K₄ सतत जघान (for निजघान वीर)

K₁₋₃ B D (except D₁ 2 5) भीम (for वीर) — °)
 S₁ K₂ 3 B₄ D₃ 5 G₁ M पर शतान्, K₁ परा शता, K₄
 परिभ्रमन्, B₁₋₃ D₂ Dn D₄ 6 G₄ पर शत, D₁ 2 परशत
 19 °) K₄ D₃ सहसा, B₁ 3 D₂ S (except T₁)
 सहितु; Dn D₁ 4 6 त (for *ता) K₄ विसोद्भु, B₄ समेता;
 G₁ समर्था (for समन्ताद्) — °) Ś₁ द्रुत, K₁ Dn D₁ 4 6
 द्रुत (for हत) D₂ प्रवीरै (for *प्रवीरा) K₄ मैम बल
 भीमबलापि सत

20 K₁ reads 20 after 18^{ab} — °) Ś₁ K₂ D₂
 Dn₁ n₃ D₁ 3 M₂ विदार्य, K₁ विशीर्य, K₂ विस्तीर्य, B₄
 निवार्य, T₂ G₂₋₄ विकीर्य B₁ Dn D₄ 6 हतुम् (for
 तूर्णम्) — °) B₄ मार्ग समाहाय (for आकाशमास्थाय)
 — °) Some MSS कैलाश*

21 ^a) K₄ S काम स, D₃ कामच्च (for य) K₄ महो
 स्पलानि (for ततोऽम्बु) — After 21, Ś₁ K₁ 3 ins an
 add colophon followed by वैश उ

22 B₄ om from 22 up to st 23 of the next adhy
 D₂ om (hapl) 22^{ab} — °) Ś₁ B (B₄ om) D
 (except D₃ 5 D₂ om) T₁ च सो, K₂ स चा (for ततो)
 K₄ महासुत्र (for ऽम्बुजानि)

23 B₄ om 23 (cf v.1 22) — °) D₃ भीमत्रया

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमचलप्रणुन्नाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाश्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्स्वरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २

शृङ्गातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवर विरोपाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजीपं विहरन्तमेकम् ॥ २५

— °) Ś1 K1-3 D0 D1-3 s कार्यं (for वीर्यं) T2 G2 M1 सचे (for सख्ये) — °) S1 D2 यथातथा, D1 यथा तदा (for यथावदा) K1 s B (B2 om) Dn D4 s भीता (for दीना) K4 सर्व समाचक्षु (sic) सुदीनरूपा
24 B4 om 24 (cf v1 22) — °b) K4 निशम्य तेषा वचन महात्मा धनेश्वर क्रोधवशानुवाच — °) K5 B (B4 om) D (except D3 s) G4 कामात् (for काम)
25 B4 om 25 (cf v1 22) — °) B (B4 om) D (except D1-3 s) T1 M1 ज्ञाप्य (for ज्ञाय) — °) G4 सरोषा (for वि) — °) K4 भीमोपि (for भीम च) D1 s ततस्ते (for च तस्या) K4 च पुनर् (for ददृशुर्) M1 तस्याशु ते सददृशु — °) K4 विजहार वीर (for विहरन्तमे)

Colophon om in B4 — Major parvan Ś1 K1 s T G2-4 M1 आरण्य — Sub parvan K1-3 D3 s (all om sub parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K4 D2 likewise, only गद्यमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिहरण in D2), B (B4 om) Dc Dn D4 s G1, only सौगधिकारण, and finally D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गद्यमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण) — Adhy name T2 G2 क्रोधवशयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Dn 153 (Dns 154), D1 160 S 155 (M2 157) — Śloka no Dn 27, D1 26

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्स्वरवाचो मृगद्विजाः ।

153

1 B4 om 1-23 (cf v1 3 152 22) Ś1 om 1^{bc} — °) K1 s D1 पुष्पाणि (for दिव्यानि) K1-3 D1-3 s पुरुषर्षभ (K2 D1 'भ), T1 M भरतर्षभ — After 1, Dc2 ins

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपत ।

2 B4 om 2 (cf v1 1) — °) T2 G2 जगत् (for महान्) — °) Ś1 B2 G2 4 वर्षण, K4 वर्षिभिः; M2 कर्षणात् (for 'कर्षण) M1 युधिष्ठिरसमीपत (cf 765*) — °) K1 Dns वरस्पर्श; K4 स्वरवः; B1 सुखस्पर्श, D4 पर, G1 कर — °) K1 s 'दर्शयन्, K4 Dc2 D1 नोदयन्; D3 'तो नदन्, T2 G 'रोचयन्

3 B4 om 3 (cf v1 1) — °) B2 Dn D4 s T2 G2 मया, Dc 'प्रजा (for प्रभा) — Ś1 om 3^{a-4^a}

4 Ś1 om 4^a (cf v1 3) — °) Dc Dns T2 G2 s M निर्घातश्चाभवन्भीमा — °) Ś1 पुष्पवृष्टि, K1-3 Dc D1-3 s T1 पाशुवृष्टि, K4 B (B4 om) D4 पाशुवर्ष Ś1 G1 4 ह (for च)

5 B4 om 5 (cf v1 1) — °) Ś1 K1 s D3 लोहिताश्वः; T1 तिरोहिता (for सलोहिता) Ś1 K1 s M1 सर्वौ (for चालन्) — °) T2 G2 4 मृगास्तथा (for मृगद्विजा) — °) = 4 31 5^b K1 s B (B4 om) D (except

तमोवृत्तमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानमिभविष्यति ॥ ६
 सजीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नो नः पराक्रमः ॥ ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
 तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ आतरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कश्चिन्न भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहर्मं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२

यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छामि सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लह्वने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

D₂ १) प्राज्ञा' (for प्रज्ञा) — After 5, B (B₄ om) D
 (except D₁ १ १, D₃ marg sec m) ins

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्त्र जज्ञिरे ।

6 B₄ om 6 (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃
 T₁ G₄ 'राजो (for 'पुत्रो), cf v l 8

7 B₄ om 7 (cf v l 1) — ^c) T₂ G₃ 'रूप न, G₄
 'रूपा न (for 'रूपाणि) — ^d) K₁ १ सुत्रासो, K₃ ४m
 D₁₋₃ १ स्वभ्यासो (D₅ 'से), D₀ प्रत्यग्नो, D₄ स्वाभ्यग्नो; T₁
 G₁ १ M₁ सुग्यक्तो, T₂ G₃ ४ M₃ सुग्यग्नो K₄ तथा नि
 (sic) परमो जय'

8 B₄ om 8 (cf v l 1) — ^c) K₄ B₁ T₂ त, B₂ १
 D_n D₄ ० तु (for च) — ^d) B₂ १ D (except D₁₋₃ १)
 G₄ 'पुत्रो (for राजो), cf v l 6 Ś₁ K₁ १ घोवाचेद
 चचस्तदा

9 B₄ om 9 (cf v l 1) — ^a) B (B₄ om) D
 (except D₁₋₃ १) T G₃ ४ तत्, G₁ यत्र (for तत्र) K₄
 B (B₄ om) D_n D₄ ० चापि (for चैव) — ^b) K₄ B
 (B₄ om) D₀ D_n D₄ ० समीपस्थानरिंदम, D₃ धर्मराजो
 युधिष्ठिर (= 8^d) — ^d) K₂ T₁ G₂ ४ M वीर (for भीम)
 K₄ अपृच्छञ्जीमकर्माण आतर भीममाहवे

10 B₄ om 10 (cf v l 1) — ^a) K₁ D₅ किञ्चिन्,
 K₄ कश्चिन् (for कश्चिन्) B₁ १ M₁ तु, D_{n1} n₃ D₆ क

(for न) K₄ भीमो तु (for न भीम) — ^b) Ś₁ कश्चित्,
 K₁ १ कश्चित्, T₂ G₂ १ किं च (for किञ्चित्) K₄ M₁ कि
 चित्कार्यं, T₁ (by transp) कृत्य किञ्चित्

11 B₄ om 11 (cf v l 1) — ^b) B (B₄ om)
 D_n D₁ ४ ० T₁ 'दर्शना, T₂ G M 'शसिन — ^c) Ś₁
 घोर (for तीव्र)

12 B₄ om 12 (cf v l 1) — ^b) K₁ १ ४ D₁ १ B
 यशं (for मन')

14 B₄ om 14 (cf v l 1) — ^a) K₃ D₀ D₅ T₁
 M वीर (for वीरो) — ^b) K₃ B (B₄ om) D_{n1} n₃ D₄ ०
 G M₁ पश्येद्; some MSS पश्ये (for पश्येद्) — ^c) T G
 च (for [उ]प)

16 B₄ om 16 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ चैव (for खेव)
 D₀ राजन् (for राजा) — ^c) K₁₋₃ D₃ १ गच्छाम K₁ १
 सहसा, D₃ स्वरितास् (for सहितास्)

17 B₄ om 17 (cf v l 1) — ^a) K₄ T G M₃
 मुख्यान् (T₂ G₂ १ M₃ 'ख्या) (for विप्रान्)

18 B₄ om 18 (cf v l 1) — ^c) S₁ K D₀ D₁₋₃ १
 गतस्य (for च तस्य)

19 B₄ om 19 (cf v l 1), G₄ om 19^{ab} — ^b)
 K₁ १ तुल्यो भुवि विलयने — ^c) M₃ चाकाशे — ^d) Ś₁ K
 D₃ १ निपतेच्च (K₃ नि पतेत) (for निपतेच्च) B₃ यथेपुक,

पुरा स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
 प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणात् ॥ २४
 उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५

तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिप्यज्य पुनः पुनः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
 साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
 अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां ते विजहुरमरोपमाः ॥ २८
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
 विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

T G; ययोच्च* (for यथेच्छ)

20 B₄ om 20 (of v 1) — °) Ś₁ K₁ s D₁ s s
 M₂ तमन्वयाम (K₈ 'मो), K₄ वय प्रयागो (for तमन्वियाम)
 — °) Ś₁ प्रसादाद्, T₁ प्रसापाद् (for प्रभावाद्) — °) K₄
 S (except T₁) [अ]वौ (for स) K₄ नोपगच्छेत, D₁ s
 नापराभ्येत (for 'राधोति) — °) K₈ गिरिवासिना (for ब्रह्म)

21 B₄ om 21 (of v 1) — °) K₈ D₁ s s
 हैडव S₁ K₁ s D₀ तत्र, B₈ T₈ G₈ तथा (for तदा)
 K₄ हिडिवाचा निशाचरा — °) K₄ च नृपोत्तम, S पुरुषर्षभ
 (for भरत*)

22 B₄ om 22 (of v 1) — °) K₄ सर्वान्; T₂
 G₂₋₄ चापि (for चैव) — °) K₈ D₁₋₃ s क्रमशस्तदा
 (for प्रीत*)

23 B₄ om 23 (of v 1), K₄ om 23^{ab} — °) Ś₁ K
 (K₄ om) D₁₋₃ s स्वरिता* (for सहिता) B (B₄
 om) D₀ D_n D₄ s ते सर्वे स्वरिता गत्वा — °) N (K₄
 B₄ om) शुभ (for तत्र) Ś₁ K (K₄ om) B (B₄ om)
 D₀ D_n D₁ s s कानना, D_n s D₃ s कानन (for
 कानने) — °) N (B₄ om) पद्मलौगयिकवतीं (K₄ प्रफुल्ल
 पङ्कजवती) — °) K₁ & B₁ s D (except D₁₋₃ s) T₁
 'रमा (for 'हराम्)

24 B₄ resumes — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ s s तरस्विन;
 B D₀ D_n D₄ मनस्विन, D₁ तपस्विन (for व्यव) — D₀
 om 24^{cd} — °) D₀ G₁ राक्षसान् (for यक्षान्सु) K₈ नु,
 B D_n D₄ च (for सु) — B (B₁ & reading line 1
 after line 3) D₀ D_n D₄ ins after 24

767* भिद्यन्त्याक्षियाहूरुन्सचूणितदितरोधरान् ।

त च भीम महात्मान तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।

सक्रोध स्तब्धनयन सदष्टदशनच्छदम् ।

[(L 2)=24^{cd}]

25 D₀ transp 25^{ab} and 25^{cd} — °) T₁ उद्यम्य
 (for उद्यम्य) S [अ]थ (for च) — °) B₄ नदीकूले, M₂
 नद्यास्तीरे K₄ विभ्रयान महाबल, B₁ s D_n D₄ G₄ नदी
 तीरेष्ववस्थित — °) K₄ S 'पाणिम् (for 'हस्तम्)

26 °) K₄ [ह]दममवीत्; S [अ]थ पादव (for पुन पुन)
 — °) K₄ भ्रातर (for उवाच) — °) K₄ किमिदं कृतवानसि

27 °) K₄ वद, D₀ तव, D₁ s बल, D₄ च न (for
 यत्) — °) B₁₋₃ D_n D₄ s अथ (for अपि) D₁ s s
 वा* (for चा*) — B₂ om 27^{cd}

28 °) B D_n D₄ ° 'क्षिप्य तु (B₁ s s स); D₁₋₃
 शास्य स, T₁ 'यास्यसि, G₄ शास च, M₁ शास्यति (for
 'शास्य च) — °) K₈ B D_n D₄₋₆ परि* (for प्रति*)
 — °) B₁ s s D_n D₄ s T₂ G₁ s तु (for ते)

29 °) K₄ प्रतिगृह्य शरासना — After 29, K₄ ins

768* उच्चकुशुश्रुतेऽन्योन्य राक्षसा भीमदर्शना ।

राजस्ते वै कुबेरस्य नलिनीं वनचारिण ।

सभ्रान्तमनस सर्वं व्याकुलेनान्तरात्मभि ।

उपवस्थुर्महात्मान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

30 °) K₄ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा) S (except T₁ G₁)
 'राज च (for 'राजान) — °) B D (except D₁₋₃ s)
 महर्षि (for देव) T G चैव (for चापि) — °) K₄ B
 D_n D₁ s s G₁ नता (for [अ]नता) K₈ विनये चागत*
 सर्वे — °) B₂ s D_n D₈ 'पत्य (for 'पेतुश्च)

31 °) Ś₁ K₂ & शासु, K₁ B₄ प्रणेषु, T₁ G₁ s M

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १
रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २

प्रसेसु (for प्रसेदु) K₃ D₅ च क्षपां (for क्षणदां) — °)
B₂ वेदितां K₃ G₂ ते, D₁ ऽतु (for च) — °) B Dn
D₄ ° तत्र (for ततस) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ऽ पुरुषर्षभा,
K₄ B Dn D₄ ° कुरुपुगवां (for नरं) — °) K₄ ततस्तत,
B₁ D₃ S महारथा (for कुरु) — After 31, B D (except
D₅) S (except G₄ M₂) ins
769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सु गन्धमादनसानुषु ।

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ऽ T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य, D₀ वन (1) — Sub parvan B₁ तीर्थयात्रा,
followed by पुष्पाभिहरण K₁ ऽ ऽ B₄ D₃ (all om
sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K₃
D₂ ऽ, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पा
भिहरण), B₂ ऽ Dn D₄ ° M₁, only सौगधिकाहरण, D₀
D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश
and सौगधिका[D₁ पुष्पाभि]हरण), and finally T₂ G₂,
only गधमादन To पुष्पाभिहरण or सौगधिकाहरण, MSS
(mostly) add समाप्त — Adhy no (figures, words
or both) Dn 154 (Dns 155), D₁ 161, S 166
(M₂ 158) — Śloka no Dn 34, D₁ 33

After adhy 153, B D (except D₁₋₃ ऽ) S
ins an adhy which is given in App I (No 17)

154

1 After 1^{ab}, B D (except D₅) ins
770* पर्वतेन्द्रे द्विजे सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

ऊर्णुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्रुहाः ॥ ३१

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वान्नेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति श्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ३
परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दमे ।

— Ś₁ K₁₋₃ D₁ ऽ ऽ ins after 1 D₅, after 2^{ab}
771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।
2 K₃ D₁ ऽ ऽ read 2^{ab} after 5^{ab} — D₁ ऽ om
2^{cd} — Ś₁ K₁₋₃ D₂ ऽ read 2^{cd} after 5 — °) K₄ धर्म
राज च, S धर्मराज वै (for धर्मराजान) — After 2, G₁ ins
772* जनमेजयः ।

ब्रह्मन्कथ धर्मराज यमौ कृष्णा च राक्षसः ।
जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
वक्तुमर्हसि विप्राय्य वृत्तमेतन्ममानघ ।
3 Before 3, G₁ ins वैशं — °) K₄ [अ]इमस्मि ब्रह्म
वित्तम, B₁₋₃ Dn D₄ ° सर्वशास्त्रविदुत्तम — After 3^{ab},
Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ऽ ins

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽह रामस्याह्निष्टकर्मणः ।
4 °) K₁ ऽ B₄ D₀ Dn₃ परीक्ष्यमाणः ; Dn₁ ns S
(except T₂ G₂ ऽ) परीप्समानः Cf 32^b — °) S कला
पांश्व (for पानि) — °) K₁ ऽ च समप्रेप्सुरः ; B₂₋₃ Dn
D₄ ° सपरिप्रेप्सुरः, D₁ ऽ सममुप्रेप्सुर — After 4^c, N
(except K₃ ऽ D₅) ins
774* द्रौपद्या हरण प्रति ।

दुष्टात्मा पापबुद्धिः स
— °) K₃ D₁₋₃ ऽ राक्षसोय, B₄ समाख्यातो — After 4,
B D (except D₁₋₃ ऽ) ins

775* पोषण तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
शुशुभे न च त पाप भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
5 °) B₁₋₃ T G₂₋₄ भीमसेने च (B₁₋₃ वि) निष्क्रान्ते
— °) Dn D₄ ° T₂ G₁ ऽ अरिन्दम T₁ मृगया चाल्यरिन्दमे
— After 5^{ab}, K₃ D₁ ऽ ऽ read 2^{ab} On the other
hand, B D (except D₁₋₃ ऽ) ins after 5^{ab}

अन्यद्वयं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ५
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत स दृष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
 तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
 येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
 समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृष्यते ।

इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते ह्यप्यकन्यैर्यथाविधि ॥ १०
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
 न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
 द्रोणध्वजं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माद्धिहीर्यसि ॥ १४
 एवमेव वृथाचरो वृथादृष्टो वृथामतिः ।

776* घटोक्च सातुचर इष्टा विप्रदुत दिश ।
 लोमशप्रभृतींस्तत्सु महर्षींश्च समाहितान् ।
 स्नातु विनिर्गतान्ष्ट्वा पुण्यार्थं च तपोधनान् ।
 — °) B₂-4 Dn D₄ ६ रूपमन्यत् (by transp) — After
 5, Ś₁ K₁-3 D₂ ३ read 2nd
 6 °) T G सु (for स) — °) Ś₁ K₂ तान्गृहीत्वा,
 T₁ आत्भिस्तान्, M आद्भृत्वा Ś₁ K₁ ३ स (for च)
 K₄ गृहीत्वा सर्वपाण्डवान् — After 6, D₀ ins 777*

7 °) Ś₁ K₁ om 7^{ab} — B Dn D₄ ६ ins after 7^{ab}
 Do after 6
 777* विक्रम्य कौशिक खड्ग मोक्षयित्वा ब्रह्म रिपो ।
 [B₁ ६ Do विप्राय]
 — °) K₁ ३ ६ B₄ D₁ T₂ G₂ आ (K₂ अ) क्रद्न् — °)
 B₁ D₀ भये जाते (for येन यातो) K₄ S वृकोदरः; D₀
 महाबल

8 °) T₁ हीयते, G₂ ६ हिं (for ही) — °) B₁ चैन,
 B₂ ३ Dn D₁ ६ स त्व (for चैन) Ś₁ K₁ अभिवीक्ष्यसे;
 T G₂ ६ समवेक्षसे
 9 °) K₂ किंचिन्, B₂-4 Dn D₄ ६ क्वचिन् (for केचिन्)
 — °) K₄ G₁ M₂ गणाः; B Dn D₄ ६ च ये (B₄ नरा);
 M₁ सदा (for अपि) Ś₁ K₁-3 D₀ D₁-2 ३ तिर्यग्योनिग
 तेष्वपि (Ś₁ K₁ ३ पु च) — After 9^{ab}, B D₀ (om
 line 1) Dn D₄ ६ ins

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषत ।
 धर्मस्य राक्षसा मूल धर्मं ते विदुस्तमम् ।
 एतत्परीक्ष्य सर्वं त्व त्वमये स्यात्तुमर्हसि ।
 देवाश्च भ्रमय सिद्धा पितरश्चापि राक्षसा ।
 — °) K₄ B Dn D₄ ६ G₁ M गधवोरग — °) Ś₁ K₁ ३

दुष्टानि (for वयांसि) — After 9^{cd}, B D (except
 D₂ ३ ३) ins
 779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिका ।
 — °) K₄ B₁-3 Dn D₁ ३ ६ T₁ M₂ अपि, B₄ D₂ अनु
 (for उप)

10 °) B₂ D₀ ३ समृद्धा; T₁ G₂ ६ 'द्', T₂ G₂ 'द्धौ
 B₂ Dn₂ G₁ यस्य, B₄ तस्य (for ह्यस्य) Ś₁ K₁ समृध्वा
 यस्य लोकेषु, K₄ द्वेषा सर्वस्य लोकस्य — °) Ś₁ G₂ M₁
 लोके Ś₁ K₁ ३ D₀ D₂ पृथते, K₁ पृथ्यते, K₄ उच्यते, B
 Dn₂ D₁ ३ ६ कथयति, Dn₁ n₃ D₄ ६ Cnp कच्छति; T₁
 हृष्यते (for कथयते) G₂ लोके युष्माभिरिष्यते — °) Ś₁
 K₁ ३ D₁ ३ तु (for च) K₁ ३ शोचति K₄ S शोचत
 मन्वि(T₂ G₂ ३ त मामि)म लोक

12 °) K₄ तु (for च) Ś₁ K₁-3 D₀ D₁-3 ३ राजानो
 नावमन्तव्या, M₂ न तु राजाभिहतव्यो — °) Ś₁ K D₀ D₁-3
 अनागस (for अनागसि) D₂ राक्षसाना त्वनागस — °)
 D₂ उपचारस्य; T₂ G उपकारस्य (for अपचा) K₄ स्वजन
 स्योपचाराय — °) T₁ च राक्षस (for नराशन) — After
 12, B D (except D₁-3) ins

780* विषसाशान्ययाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
 गुरुश्च ब्राह्मणाश्चैव प्रसाणप्रवणा सदा ।

13 °) D₂ मत्स्येषु; M₁ विभे (for मित्रे) — °) Ś₁
 K₁ ३ transp न and विश्व T₂ G₂ ६ विनष्टेषु (for विश्व)
 Ś₁ कस्यचित्, K₂ कथचन
 14 °) Ś₁ त्व च, D₁ ३ त्व (for च त्व) Ś₁ D₂ T₁
 G₂ ६ प्रतिश्रयो
 15 °) B₁ Dn D₀ च (for त्व) — °) Ś₁ K₁-3 D₀
 D₁-3 ३ वृथैव न, T₂ G प्राथान्येन (G₄ धृथान्येन) (for

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
 अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विर्वर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राप्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मान तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
 अथाब्रवीद् द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥ २०
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्मुहूर्ते संग्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।

उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
 राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
 यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
 एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
 स्रदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
 क्षत्रधर्मस्य संग्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
 भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
 तथैव तस्मिन्नुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्ज इव वासवः ॥ २८
 सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न)

16 ^a) B₂ यथा, T₂ G₂₋₄ अपि (for अथ) — ^b) S₁
 K₁ 2 D₂ 5 सर्वधर्म, K₂ Dc D₁ 2 सर्वधर्मैर् — ^c) K₄
 M₂ शस्त्रम्

17 ^a) K₁ D₁₋₃ G₂ 4 अवज्ञाय, B Dc Dn D₄ 6
 अविज्ञानाद्, T₁ न विज्ञाय, G₁ एवमजाय (hypermetric),
 M₂ अभिज्ञाय S₁ K₂ अथ स्वमेवम (K₂ 'व स) जाय — ^b)
 Ś₁ हीद कर्म, D₁₋₃ [अ]धर्ममेव

18 ^a) T₁ एनाम् B₄ अपि (for अथ) Some MSS
 परामृष्य — ^d) K₄ पिबसि स्व नराधम

19 ^b) Ś₁ K₁ 2 4 भारकः; B D (except D₁₋₃ 5)
 गुरुकः, M₂ भारिक — ^c) Ś₁ K₁ 2 ततो (for स तु) S
 भाराभि (T₁ 'रिक्) भूतस्वान्

20 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 ततो (for अथा) B₄
 धर्मराजो, S स नकुल (for द्रौपदीं च) — ^b) S द्रौपदीं
 (for नकुल) B₄ द्रौपदीं नकुल तथा — ^c) Ś₁ K₁ 2 र
 (S₁ रा) रक्षसो दुष्टाद्, K₂ रक्षसो मूढाद्, K₄ राक्षसे मूढे, D₁₋₃
 T₂ G M राक्षसो मूढो (G₁ राक्षसान्मूढो), D₅ रक्षसान्मूढाद्
 — ^d) S₁ K₂ 4 Dc₂ मया हता, K₂ B₄ D₁₋₃ हता मया, D₅
 हता मया (by transp)

21 ^a) T₁ यावज्जायाति वेगेन — T₂ G₂ om (hapl)
 21^b-24^c — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 मारुता (for पवना)
 — ^c) K₄ B₂ Dc G₁ तस्मिन्, T₁ सोस्मिन्

22 T₂ G₂ om 22 (of v 1 21) — ^b) B D (except
 D₁₋₃ 5) G₄ मूढचेतन

23 T₂ G₂ om 23 (of v 1 21) — ^a) B₄ Dn
 D₄ 6 सत्कृत्य, Dc यत्कृत्य — ^b) K₄ G₂ 4 ततो (for [अ]
 स्त्यतो) — ^c) D₁ 2 T₁ G₄ 'मुख (for 'मुख) — ^d) B
 Dn₁ n₂ D₁ 2 4-6 G₄ शत्रु

24 T₂ G₂ om 24^{ab} (of v 1 21) — ^a) Ś₁
 D₄ G₂ 4 M₂ वा (for चा) D₅ जयेष् (for वय)
 Ś₁ B₁ G₂ 4m चैन (for चैन) — After 24^{ab}, K₁ 2
 read 25^{cd}

25 ^b) S (except G₁) पूर्ण (for काल) K₁ 5 4
 B Dc Dn₂ D₁₋₃ G₁ सत्यपराक्रम — K₁ 2 read 25^{cd}
 after 24^{ab} — ^c) Ś₁ K₄ युध्य, K₁₋₃ B₄ Dc D₁₋₃ 5
 वध्य (for पात्य)

26 ^a) K₄ S तु (for ऽथ)

27 ^a) K₂ Dc D₂ 2 तिष्ठ स्व (for तिष्ठस्व) — ^c) K₁ 2
 Dn₁ D₂ S (except M₁) मा (for मा) K₂ 4 B D G₁
 [ए]ना (for [ए]नान्) — ^d) T₁ हतो वाद्य भविष्यसि, T₂
 G हतो वा स्वप्स्यसीह वै

28 ^a) B₁₋₃ Dn D₄ 6 तदा हुवति माद्रेये — ^c) Ś₁
 K₁ B₄ Dc D₁₋₃ अदृश्यत, K₂₋₄ B₁ 3 प्रत्यदृश्यन्, D₅ अप
 श्यत B₄ गदाहस्त (for महा) B₂ Dn D₄ 6 प्रत्यदृश्य
 द्रदाहस्त

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
 भ्रातृस्तान्निहतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टस्त्रपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
 प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
 राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
 अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
 नूनमद्यासि संपन्नो यथा ते मतिरीदृशी ।

दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
 बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिडिम्बयोः ॥ ३६
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
 भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्द्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
 अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोपात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
 एवमुक्तस्ततो भीमः सुक्लिणी परिसंलिहन् ।
 सयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

30 °) Śi स्थित च, T₁ G₂ 4 अगाच्च, G₁ पथा च (for मार्गाच्च) B₂-4 Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₂ रक्षस (for राक्षस) — °) K₂ B₂-4 D₁-3 चेतन — °) K₄ S परिमोहित (for विनि) B₁ D₆ सहदेवेन वारित, D₂ दैवेनोपनिपीडित

31 °) B₄ द्वियतो दृश्य तान्भ्रातृन्, D₁-3 भ्रातृनपहता नृष्ट्वा, T G M₁ हतान्सदृश्य तान्भ्रातृन् (M₁ by transp भ्रातृस्तान्), M₂ द्वियतो वीक्ष्य तान्भ्रातृन्

32 °) Śi चेष्ट; B₁ D₆ D₄ 6 पाप, B₂-4 Dn पाप; D₂ चेष्टा, T₁ श्रेष्ठ (for चेष्टम्)

33 °) T G प्रिये च (G₂ ण) (for पु) K₄ च चरत; B₁ 2 Dn D₄ 6 T G रममाण (for चर) — °) Śi K₂ न च वामि; K₁ न च विप्रि — °) Śi K₂ प्रियं (for ब्रह्मं) K₄ S ब्रह्मरूपेण वि(T G₁-3 पि)हित — °) S नैव (for कथ) — °) S₁ D₂ 2 हन्य, K₄ B₁-3 D₆ Dn D₄ 6 M₂ जान (for मन्य) — °) Śi K₁-3 D₆ D₂ निरय (for नरक) D₁ 2 हन्यास्य निरय व्रजेत्

34 °) Śi K₁ 2 D₂ तु (for च) — °) Śi K₁-3 D₆ D₁-3 2 जतोर्, K₄ B₄ T₂ G₂ M₂ तस्य (for तव) — °) K₂ M₁ अस्यद्य, K₄ T₁ स्वमद्य; D₁-3 अद्य सु; M₂ अस्याद्य (for अद्यामि) Śi नून वेत्स्यस्यपक्व त्वा; K₁ 2 नून जानामि त्वा (K₂ त्वा) पक्व, T₂ G₂ 4 नूनमद्यास्यसंपन्नो — °) T₂ G₂-4 पक्व. (for दत्ता) — After 34 S ins

781* सोऽपि काल समायाद्य तथाद्य न भविष्यसि ।

[T₁ यदि, G₁ म वि-, M स ल (for सोऽपि)]

35 °) K₂ कालरूपेण सवित, K₄ सूत्रेण यत्रित; D₂

ग्रसेन लभित — °) Śi K₂ सस्यूत, T₁ G₄ सूत्रस्य; G₁ 2 M₂ सूत्रस्य (for स्यूतास्य) K₄ मत्स्योभिपन्नो दुर्बुद्धे (m मत्स्योभिपन्नो प्रोतास्य) — °) B D (except D₁-3 6) T₂ G₂ 4 M₁ अद्य (for मेऽद्य) B Dn D₁ 2 4 6 T₁ भविष्यसि

36 G₄ om 36^{ab} — °) K₂ D₆ D₁ 2 य चापि, S (G₄ om) यतोसि — °) D₂ मनसा यद् (for मन पूर्व) Śi K₁ 2 पूर्व तर; K₂ D₆ Dn₂ D₂ पूर्वगत, M₂ पूर्व गतश्च — °) K₄ (m as in text) मार्गं त्व (for the second गन्तासि) — °) A few MSS द्विह्य

37 °) K₄ D₂ D₁ 2 6 कालनोदित T₁ सहसैव स राक्षस — °) D₁ G₂ 4 भीमम्, T₁ तत्, T₂ G₂ भीम (for भीत) Śi K₁ 2 transp तान् and सर्वान् — °) B₄ D₂ समवस्थित

38 °) K₂ B₄ D₆ D₁ 2 तदा (for पुनर्) — °) S₁ K D₁-3 6 पार्थ; T₁ सर्वस्य (for पाप) — °) B D (except D₁) विल्विल K₄ ब्रविशया महावने

39 Dn₂ om 39 — °) Śi K₁-3 रुधिरं तवोदक

40 °) S (except G₄ M₂) तदा (for ततो) — °) = 4 20 34' Śi K₂ D₆ Dn₂ D₂ 2 5 6 T₁ G₂ सुक्लिणी, K₂ सुक्लिणी, B₁ D₄ G₁ M₂ सुक्लिणी, B₂ सुक्लिणी; D₆ सुक्लिणी, M₁ सुक्लिणी K₄ D₆ T₂ G परिलिहन् — D₂ om 40^c-41^b — After 40^{cd}, S ins

782* बुधन्वै तिष्ठ तिष्ठति क्रोधसरकलोचन ।

— °) S₁ K₁-3 D₁-3 बाहुसमर्दम् Śi K₁ 2 D₆ [रि]च्छन्; K₂ B₂ Dn D₄ 6 [रि]क्षन् (for [रि]च्छन्)

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नमिदुद्राव राक्षसम् ॥ ४०
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१
 वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावभिकुद्राबुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२
 न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३
 आत्मना भ्रातृमिश्राहं धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 असृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविध घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
 वभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्वलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
 तद्दृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
 आविध्याविधय तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
 तस्मिन्देसे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१
 तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
 उग्राभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।

41 D₅ om 41^{ab} (of v l 40) — ^b) D₁₋₃ T₁
 उप* (for अव*) — After 41^{ab}, N (except K₄ D₅) ins
 783* मुहुर्मुहूर्त्यादान सृक्णिगी परिसलिहन् ।
 [Śi घृनदवाद्मनकृत्, K₁₋₃ Dc D₁₋₃ व्यायच्छ (Dc 'दित्त)
 मानोप्यसकृद् Posterior half = 40^b MSS सृक्णिगी, सृक्णिगी,
 सृक्णिगी, etc]
 — °) D₅ S सकृद्धो (for संरब्धो) K₄ तत समभवयुद्ध,
 B₄ अभ्यद्रवत्सुसंरब्धो — °) K₂ B Dn D₄ ० बलिर
 — After 41, T₂ G ins
 784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवस्थित ।
 राक्षसोऽपि च विस्त्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ।
 42 °) S₁ K₁ २ तथा, K₄ S (except T₁) तयो, D₅
 तत (for तदा) K₄ एव, D₅ दोभ्यां, S राजन् (for ताभ्या)
 — °) D₅ माद्रीसुतात् Śi K₁ २ B₂ ३ Dn D₁ ४ ० G₄
 अति, B₄ D₅ ३ T₂ G₁ २ अपि (for अभि-) — °) Śi
 K₁₋₃ अतिक स्वभ्यं, B₄ त्वरितावभ्यं, Dc अतिक समं;
 D₂ ३ G₁ उभावप्यभिं, G₂ उभावभ्यव
 44 °) B Dn D₄ ० [व]र (for [अ]ह) — °) K₁ २
 मदै* (for सूद*)
 45 ^b) T₂ G₂ ४ वर्ष* (for स्पर्ध) T₁ विनिवार्य
 वृकोदर* — °) B₁₋₃ Dn D₄ ० बाहुभ्या T₁ समपद्येताम्
 — °) K₃ D₁ २ उभौ भीमनिशाचरौ, K₄ G₄ उभौ राक्षस
 पाद्वौ
 46 °) T₁ G₂ ४ सधे, M सखे — °) K₄ B₄ S शक्र
 शबरयोरिव

47 ^{ab}) K₃ B₁ ४ D₂ आरुख्यारुख्य B₁ ४ वृक्षौ K₄
 S तौ वीरौ समभिकुद्रावन्योन्य पर्ये (T₁ *न्य परि, M₂
 *न्यमभि)धावता — °) B₁₋₃ Dn D₄ ० गर्जतौ (for
 घर्मान्ते) — °) K₁ ३ B₁₋₃ Dn D₄ ० निनदतौ, K₄
 D₁₋₃ ३ विनदतौ Śi K₁ २ महारयौ, K₄ Dc *रवान्,
 D₁₋₃ *रवौ
 48 °) G₁ वृक्षौ (for वृक्षान्) — °) Śi च परस्पर,
 K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ३ च (D₁ २ सु) महाबलौ, T₂ G₂₋₄ M
 बलिनाबुभौ G₁ उत्तमौ फलिताबुभौ — °) Śi K Dc
 D₁₋₃ ३ G₁ ४ अन्योन्यम् (for अन्योन्येन) K₄ D₅ T₁ G₁
 अभिसकुन्द्रौ — °) N (except Śi K₄) M *वधैषिणौ
 49 49^{ab}=1 151 16^{ab} — °) Śi K₁₋₃ D₁ २ पुरेव
 कपिसुख्ययो, B Dc Dn D₄ ० पुरा स्त्रीकाक्षिणोर्यथा; D₅ ३
 यथा श्रीकाक्षिण पुरा
 50 °) D₁₋₃ विनदतौ Śi परस्पर (for सुहु)
 51 °) B₂ ३ Dc Dn D₂ सुजीकृता, D₅ सुजीभूता,
 T₂ G पूरीकृता (G₂ पुजीभूता), M₂ चूर्णीकृता T₂ G₂ ३
 बहुश, G₄ बहव (for शतदा)
 52 °) B D (except D₂ ३ ३) तत, G₄ तथा (for
 तदा) — °) S₁ D₅ परस्पर (for महा), cf v l 53
 53 °) Śi गदाभिर, K₃ B D (except D₁₋₃ ३) शिला
 भिर (for उग्राभिर) — °) Śi महाबलौ (for पर*),
 cf v l 52 — G₄ om 53^{cd} — °) Śi K₁₋₃ Dc
 D₁₋₃ ३ अभिजघ्नतुरुकटै* (K₃ D₂ ३ कटौ, Dc *द्वयै;
 D₁ कट)

वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
 अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्षते गजाविव ॥ ५४
 मुष्टिमिश्र महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
 ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
 वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ समाप्त जटासुरवधपर्व ॥

तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेप महीतले ॥ ५८
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्तिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
 संदशोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
 पपात रुधिरादिर्ध्वं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाद्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

54 ^a) Ś1 K1-3 अभिपत्य; B1-3 Dc Dn D4 ० अभि-
 हुत्य; D1 ३ अपसृत्य — ^b) N (except K, D5) T1 G4
 अन्योन्य — ^c) S1 K1 ३ Dc D1-3 ० चकृषते, K4 विक-
 र्षते D5 परस्पर (for गजा)

55 ^a) S1 K1-3 Dc D1-3 ० महावेगैर्, G1 चातैर् (for
 'घोरैर्) — ^b) B1-3 Dc Dn D1 ३ ० अन्योन्यमभिज-
 घ्नतु, D5 अभिजघ्नतुर्लक्ष्यौ — ^c) Dc ततश्च (for तयोश्च)
 B1-3 Dn D4 ० तत (B1 'यो) कटकटाशब्दो — ^d) S1
 K1 ३ च (for सु)

56 ^a) K1 ३ D1 ३ ० सहृत्य; G4 बलं, M3 'वृत्त्य
 K1 ३ D1 ३ च; M3 स (for तु)

57 ^a) A few MSS शात (for श्रान्त) — ^b) Ś1
 K1 ३ भुजादित — ^c) Ś1 B4 D5 आलोक्ष्य (for आलक्ष्य)
 — ^d) Ś1 K5 अ्यवर्तत, K1 ३ Dc D5 अ्यवर्तत (for S5 अ-
 वर्तत)

58 ^a) K5 D1 ३ स्वेन (for एन) K5 महाबाहो, T2
 G5 ३ महाबाहु — ^b) T1 अतको (for अमरो) — ^c)
 B1 Dn विनिष्पिप्य; D4 ० विनिष्पेप (निष्पि) — After
 58, 8 (except G1) ins

785* तत सपीड्य बलवद्भुजाभ्या क्रोधमूर्छित ।

59 ^a) Ś1 K1 ३ अरत्तिना K5 चाभिहत, K4 हनत्,
 D5 हृत्य, T G5 M3 चापहत्य, G4 चापहत्य D5 खड्ग चाय
 समुच्चल्य

60 D5 T2 G3 om 60^a-61^b — ^a) N (except D5)
 सदष्टौष्ठ — ^b) Ś1 K5 ३ B5 ३ Dn D4 M1 वृक्षाद् (for
 वृन्ताद्) — G4 om 60^c — ^c) G1 ३ शीर्षं तु (for तु
 शिरो) — ^d) D1 ३ मयात् (for 'बलात्) Ś1 K B Dn

D4 ० हत, D5 हुत, M3 वरा (for हत) Dc बलाहत, G5
 'भुजाहत, M1 'बलोद्धत

61 D5 T2 G3 om 61^a (of v l 60) — M1
 (which om 61^b) ins after 61^a

786* दानवेन्द्रमिश्रेण ।

बभूव पुरुषव्याघ्रं प्रहृष्ट ह्व पाण्डव ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा धौम्य कृष्णा यमौ तथा ।
 भीमसेनमुपायान्त ददशुस्ते च पाण्डवम् ।
 उपसहृत्य धौम्य च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
 पर्यण्णजत दुर्धर्षो यमौ चापि वृकोदर ।
 इत जटासुर दष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
 मुदित पूजयामास पौलोमीव पुरंदरम् ।
 सपूजित * * सद्भिर्द्रोष्णानभिवाद्य च ।
 जितासिमुदितो भीमो बभूव भरतर्षभ ।

— ^c) Ś1 B Dn D1 4-० तु, T1 च (for तैर्) G5 द्विजमुख्ये
 स्तूयमान

Colophon — Major parvan Ś1 K1 ३ T2 G3-4
 M1 आरण्य, D4 वन (1) — Sub parvan N T2 G1-3
 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K5,
 गधमादन in Dc, लोमशतीर्थयात्रा and गधमादनप्रवेश
 in D1 लोमशतीर्थयात्रा in D2, and गधमादनप्रवेश in T2
 G5) M1 (om sub parvan name) mentions only
 गधमादनप्रवेश — Adhy no (figures, words or
 both) Dn 156 (Dn5 157), D1 162, 8 168 (M5
 160) — Śloka no Dn1 71, Dn5 72, Dn5 73,
 D1 67